ISSN 2708-955X (print)
ISSN 2709-6033 (on-line)

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
SUMQAYIT DÖVLƏT UNİVERSİTETİ

МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ
СУМГАИТСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ

MINISTRY OF EDUCATION OF AZERBAIJAN REPUBLIC
SUMGAYIT STATE UNIVERSITY

KONFRANS
MATERİALLARI
МАТЕРИАЛЫ КОНФЕРЕНЦИЙ
CONFERENCE PROCEEDINGS

2021 № 6

SUMQAYIT - 2021

ISSN 2708-955X (print)
ISSN 2709-6033 (on-line)

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
SUMQAYIT DÖVLƏT UNİVERSİTETİ

МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ
СУМГАИТСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ

MINISTRY OF EDUCATION OF AZERBAIJAN REPUBLIC
SUMGAYIT STATE UNIVERSITY

KONFRANS
MATERİALLARI

МАТЕРИАЛЫ КОНФЕРЕНЦИЙ

CONFERENCE PROCEEDINGS

2021 №6

SUMQAYIT – 2021
СУМГАИТ – 2021
SUMGAYIT – 2021

Sumqayıt Dövlət Universiteti
Konfrans materialları

REDAKSİYA HEYƏTİ

ELXAN HÜSEYNOV	*prof., rektor (baş redaktor)*
RAMAZAN MƏMMƏDOV	*prof., elm və innovasiyalar üzrə prorektor, (baş redaktor müavini)*
ƏKBƏR AĞAYEV	*prof. (təbiət və texniki elmlər bölməsi üzrə məsul katib)*
NİGAR İSGƏNDƏROVA	*prof., (sosial və humanitar elmlər bölməsi üzrə məsul katib)*

Сумгаитский государственный университет
Материалы конференций

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ

ЭЛЬХАН ГУСЕЙНОВ	*проф., ректор (главный редактор)*
РАМАЗАН МАМЕДОВ	*проф., проректор по науке и инновациям (заместитель главного редактора)*
АКПЕР АГАЕВ	*проф. (ответственный секретарь раздела естественных и технических наук)*
НИГЯР ИСКЕНДЕРОВА	*проф., (ответственный секретарь раздела социальных и гуманитарных наук)*

Sumgayit State University
Conference proceedings

EDITORIAL BOARD

ELKHAN HUSEYNOV	*prof., rector (chief editor)*
RAMAZAN MAMMADOV	*prof., vice-rector for science and innovations, (deputy chief editor)*
AKBAR AGAYEV	*prof. (executive secretary of the department of natural and technical sciences)*
NIGAR ISGANDAROVA	*prof., (executive secretary of the department of social and humanitarian sciences)*

DİL, CƏMİYYƏT, ŞƏXSİYYƏT VƏ NİZAMI GƏNCƏVİ YARADICILIĞI

BEYNƏLXALQ ELMİ KONFRANS

(28-29 oktyabr 2021-ci il)

ЯЗЫК, ОБЩЕСТВО, ЛИЧНОСТЬ И ТВОРЧЕСТВО НИЗАМИ ГЯНДЖЕВИ

МЕЖДУНАРОДНАЯ НАУЧНАЯ КОНФЕРЕНЦИЯ

(28-29 октября 2021-го года)

LANGUAGE, SOCIETY, PERSONALITY, AND NIZAMI GANJAVI'S CREATIVITY

INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE

(October 28-29, 2021)

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ

SUMQAYIT DÖVLƏT UNİVERSİTETİ

DİL, CƏMİYYƏT, ŞƏXSİYYƏT VƏ NİZAMI GƏNCƏVİ YARADICILIĞI

BEYNƏLXALQ ELMİ KONFRANS
(28-29 oktyabr 2021-ci il)

ЯЗЫК, ОБЩЕСТВО, ЛИЧНОСТЬ И ТВОРЧЕСТВО НИЗАМИ ГЯНДЖЕВИ

МЕЖДУНАРОДНАЯ НАУЧНАЯ КОНФЕРЕНЦИЯ
(28-29 октября 2021 год)

LANGUAGE, SOCIETY, PERSONALITY, AND NIZAMI GANJAVI'S CREATIVITY

INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE
(October 28-29, 2021)

Sumqayıt – 2021

TƏŞKİLAT KOMİTƏSİ
ОРГАНИЗАЦИОННЫЙ КОМИТЕТ
ORGANIZING COMMITTEE

SƏDR

Elxan Hüseynov	SDU–nun rektoru, professor

SƏDR MÜAVİNİ

Ramazan Məmmədov	SDU–nun Elm və innovasiyalar üzrə prorektoru, professor

ÜZVLƏR

Natiq Talıbov	SDU–nun Tədrisin təşkili və təlim texnologiyaları üzrə prorektoru, dosent
Qafar Atayev	SDU–nun Beynəlxalq əlaqələr üzrə prorektoru, dosent
Ramiz Hüseynov	SDU–nun Humanitar məsələlər üzrə prorektoru, dosent
Naib Hacıyev	SDU–nun İqtisadi məsələlər üzrə prorektoru
Əsəd Məmmədov	SDU–nun Ümumi işlər üzrə prorektoru
Sevinc Həmzəyeva	SDU–nun Filologiya fakültəsinin dekanı, dosent
Nigar İsgəndərova (Məsul katib)	SDU-nun Xarici dillər kafedrasının müdiri, professor
Avtandil Məmmədov	SDU-nun Azərbaycan və xarici ölkələr ədəbiyyatı kafedrasının müdiri, professor
Aslan Bayramov	SDU-nun Folklorşünaslıq ETL-in müdiri, professor
Böyükxanım Eminli	SDU-nun Azərbaycan dili və onun tədrisi metodikası kafedrasının müdiri, dosent
Aytəkin Məmmədova	SDU-nun Pedaqogika və psixologiya kafedrasının müdiri, dosent
Samir Orucov	SDU-nun Elmi hissəsinin müdiri, dosent

PROQRAM KOMİTƏSİ
ПРОГРАММНЫЙ КОМИТЕТ
PROGRAM COMMITTEE

Azad Məmmədov	professor, Azərbaycan
Fikrət Cahangirov	professor, Azərbaycan
Fikrət Rzayev	professor, Azərbaycan
Flora Naci	professor, Azərbaycan
Həmidə Əliyeva	professor, Azərbaycan
Nigar İsgəndərova	professor, Azərbaycan
Ramazan Məmmədov	professor, Azərbaycan
Şahin Xəlilli	professor, Azərbaycan
Filip Barnard	professor, ABŞ
Mehrəngiz Nəcəfzadə	professor, ABŞ
Şeril Lester	professor, ABŞ
İraida Krotenko	professor, Gürcüstan
Nadejda Kadjaya	professor, Gürcüstan
Gülgöyşe Soqiqolda	professor, Qazaxıstan
Kadişa Nurqali	professor, Qazaxıstan
Şolpan Jarkınbekova	professor, Qazaxıstan
Gulnara Murzaxmedova	professor, Qırğızıstan
Serqey Zayats	professor, Moldova
Elxan Əzimov	professor, Rusiya
Yelena Pasternak	professor, Rusiya
Nikolay Kazanski	akademik, Rusiya
Svetlana Snapkovskaya	professor, Rusiya
Ali Duymaz	professor, Türkiyə
Haluk Şükrü Akalın	professor, Türkiyə
İrem Aşçılı	professor, Türkiyə
Kerime Ustinova	professor, Türkiyə
Naciyye Ata Yıldız	professor, Türkiyə
Yavuz Akpınar	professor, Türkiyə
Muhabbet Kurbanova	professor, Özbəkistan
Svetlana Kazak	professor, Ukrayna

PLENAR İCLAS

ПЛЕНАРНОЕ ЗАСЕДАНИЕ

PLENARY SESSION

NİZAMİ GƏNCƏVİ YARADICILIĞINDA TARİXİ ŞƏXSİYYƏTLƏR

Kərimli Teymur Həşim oğlu
AMEA-nın M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu, akademik, Azərbaycan
t.h.kerimli@gmail.com

Xülasə. Dahi Nizami öz yaradıcılığında tarixi şəxsiyyətlərin təsvirinə dəfələrlə müraciət etmişdir. Onun epik əsərləri ilə yanaşı poemalarında da tarixi şəxsiyyətlərin ən birincisi kimi Tanrının obrazı geniş yer almışdır. Nizami Tanrıya öz müasiri kimi münasibət bəsləyir və onun bu yanaşması Nizami fikrinin dərinliyini sübut edir. Tanrıdan sonra Nizaminin təsvir elədiyi ikinici tarixi şəxsiyyət Məhəmməd Peyğəmbər obrazı idi ki, Nizami ona ideal şəxsiyyət, tarix boyu hər kəsə örnək olacaq bir insan kimi münasibət bəsləyir. Nizaminin müraciət etdiyi tarixi şəxsiyyətlərin arasında dövrünün padşahlarıdır. Şairin təsvir elədiyi hökmdarlar türk soyludur, bununla Nizami türk dövlət quruculuğunu nümunə göstərməyə çağırır.

Açar sözlər: *filosof - şair, Tanrı, padşah, Məhəmməd Peyğəmbər, türk hökmdarı*

Görkəmli Azərbaycan yazıçısı Cəlil Məmmədquluzadə başqa bir Azərbaycan dahisi Mirzə Fətəli Axundzadə haqqında belə deyirdi: "Mirzə Fətəli haqqında ya çox yazmaq lazımdır, ya da heç yazmamaq lazımdır. Mirzə Fətəli haqqında ya yaxşı yazmaq lazımdır, ya da heç yazmamaq lazımdır." Bu sözləri bizim başqa bir dahimizə, bu il yubileyini keçirdiyimiz Nizami Gəncəviyə aid etmək istəyirəm ki, Nizami Gəncəvi haqqında ya çox yazmaq lazımdır ya heç yazmamaq lazımdır. Müstəqil dövlətçilik şəraitində dahilərimizə kifayət qədər yüksək qiymət verilir. Bunun üçün əlbəttə ki biz, dövlətmizə və onun başçısına, liderimizə, Müzəffər Ali Baş Komandan, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti hörmətli İlham Əliyevə təşəkkürümüzü bildiririk ki, Azərbaycan xalqının yetirdiyi böyük şəxsiyyətə bu cür diqqət və qayğıyla yanaşır.

Ona çox vaxt filosof- şair deyirdilər, mütəfəkkir şair deyirdilər, amma bu epitetlər Nizamini bir şəxsiyyət kimi, bir yaradıcı şəxsiyyət kimi tam əhatə edə bilmir, çünki Nizami elə hərtərəfli şəxsiyyət, elə hərtərəfli yaradıcı insandır ki, onu istənilən epitetlə müəyyən edə bilərik. Nizamiyə mən, həm də bu mənada tarixçi -şair deyərdim, yəni ki, Nizami dövrünün ən müxtəlif elmlərini çox dərindən öyrənmişdi və yaradıcılığında, əsərlərində bunlardan kifayət qədər geniş və dərin şəkildə istifadə edirdi. Nizamini biz, bir tarixi şəxsiyyət kimi göstərsək, əlbəttə ki, ilk növbədə onun epik əsərlərinə baxmalıyıq, onun poemalarına diqqət yetirməliyik. Poemalarda tarixi şəxsiyyətlər özünü necə göstərir. Bu mənada mən deyərdim ki, Nizaminin ilk tarixi şəxsiyyəti, əlbəttə bir qədər qəribə səslənsə də məhz Tanrıdır. Nizami Tanrını sətirlərində, beytlərində, Tanrıya həsr etdiyi minacatlarında ideal bir insan, zamanın və məkanın fövqündə olan bir insan kimi vəsf edir. Bu mənada əlbəttə ki, Nizaminin Tanrıya olan münasibəti, ona öz müasiri kimi münasibət göstərməsi başa düşüləndir və bu da Nizami fikrinin, Nizami dühasının zənginliyini göstərir, onun dərinliyini göstərir.

Nizami əsərlərində ikinci tarixi şəxsiyyət şübhəsiz ki, onu oxuyanlar yaxşı bilirlər ki, Tanrıdan sonra Məhəmməd Peyğəmbərdir və Məhəmməd Peyğəmbərə həsr olunmuş mətnlərdə, onun meracının təsvirində Nizami ona ideal bir tarixi şəxsiyyət, hər kəsə örnək olacaq tarixi bir insan kimi münasibət bəsləyir və onun şəninə dediyi obrazlarda heç vaxt xəsislik eləmir. Bəli, Nizami məhz Məhəmməd Peyğəmbəri bütün insanlara örnək kimi göstərir və onun tarixi şəxsiyyət kimi hər kəsin qarşısında bir nümunə olduğunu, hər kəsə yol göstərdiyini, hər kəsə mayak oldugunu həmişə diqqətlə göstərir. Təsadüfi deyil ki, Nizaminin bütün poemalarında, istinasız olaraq, onun epik hissələrində məhz Tanrı və Məhəmməd Peyğəmbər ilkin mədh olunan obrazlardır.

Başqa tərəfdən Nizaminin müraciət etdiyi tarixi şəxsiyyətlər şübhəsiz ki, onun özünün poemalarını həsr etdiyi dövrünün padşahlarıdır. Bu mənada Nizaminin müraciət etdiyi hökmdarların əksəriyyəti türk hökmdarlarıdır və təsadüfi deyil ki, Nizami məhz türk dövlət quruculuğunu, türk siyasi quruculuğunu həmişə nümunə göstərməyə çağırır. Baxın, "Sultan Səncər və qarı" əsərində, hamımızın çox yaxşı bildiyiyimiz hekayədə qarı türk hökmdarlarından biri olan Sultan Səncərə yaxınlaşır və ona nə deyir:

Dövləti türkan ki büləndi girift

Məmləkət əz dad pəsəndi girift
Çünki to bidadgəri pərvəri
Türk nəyi hindiyi qarətgəri

Yəni, türklərin dövləti ona görə ucalmışdı ki, orada ədalət hökm sürürdü. Sən ki, dövlətin əsasını çevirmisən, sən ki, zülm edirsən əhaliyə, deməli, sən türk deyilsən, sən qarətçisən. Əlbəttə ki, bunlar Nizaminin özünün türk dövlətçiliyinə, türk hökmdarlarına, ümumiyyətlə türklərə böyük rəğbətindən, böyük məhəbbətindən irəli gələn sözlərdir və bunun özü də Nizaminin etnik mənsubiyyəti haqqında çox dəqiq bir qərara gəlməyə imkan verir.

Nizaminin əsərləri, yaxşı bilirsiz ki, əslində tarixli əsərlərdir. Məsələn, əgər "Leyli və Məcnun"u istisna etsək, qalan poemalarda biz, tarixi şəxsiyyətlərin qəhrəman oldugunu görürük. "Xosrov və Şirin"də Sasani hökmdarı Xosrovdur, "Yeddi Gözəl"də Bəhramgurdur və son əsərində Makedoniyalı İsgəndərdir. Bu tarixi şəxsiyyətlərə Nizami nəyə görə müraciər edir, ona görə müraciət edir ki, onların vasitəsilə onların məşhurluğu ilə, onların hamı tərəfindən tanınması ilə obrazlara elə sifət aşılasın ki, zəmanənin hökmdarları ondan ibrət götürsünlər və bu mənada əlbəttə ki, Nizaminin tarixi şəxsiyyətlərinin təkamülünü bütün poemalar boyu görürük və son əsəri olan "İskəndərnamə" bu təkamülün zirvəsidir. İskəndər təkcə bir hökmdar deyil. İskəndər həm də xalqları cəhalətdən çıxaran bir insandır. Bu mənada İskəndərin ideal bir hökmdar kimi təsvir olunması əlbəttə ki, Nizaminin gəldiyi son nəticədir və Nizami göstərir ki, hökmdar məhz belə olmalıdır. Bu gün türk dünyasının hökmdarları - Ümum- milli Lider Heydər Əliyev, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev, Türkiyə Cümhuriyyətinin Cümhur Başkanı Rəcəb Tayyib Ərdoğanun Nizami ideallarına tam cavab verən dövlət başçılarıdır. Onlar türk hökmdarlarının, Nizaminin ideal göstərdiyi hökmdarların bu gün canlı obrazlarıdır və əlbəttə ki, bu gün türk hökmdarları böyük qələbələr qazanırlar və bizim son qələbəmiz - möhtəşəm qələbəmiz məhz bunu göstərir ki, hökmdar özündə həm filosofluğu, həm diplomatlığı, həm sərkərdəliyi, həm xalqın təmsilçiliyini birləşdirəndə, o, mütləq qələbə qazanmalıdır və bizim Qarabağ müharibəsində, Vətən müharibəsində qazandığımız qələbə məhz bunu göstərir.

РЕЗЮМЕ

ИСТОРИЧЕСКИЕ ЛИЧНОСТИ В ТВОРЧЕСТВЕ НИЗАМИ ГЯНДЖЕВИ

Керимли Т.Х.

Институт рукописей имени М.Фузули НАНА, Азербайджан

Великий Низами неоднократно обращался в своем произведении к описанию исторических личностей. Наряду с эпическими произведениями в своих поэмах Низами обращался к образу Бога как главной исторической фигуры. Низами считает Бога своим современником и его авторский подход доказывает глубину мысли автора. Второй исторической фигурой, которую Низами описал после Бога, был Пророк Мухаммед, которого Низами считал идеальным человеком, образцом для подражания на протяжении всей истории. Среди исторических личностей, к которым обращался Низами, были правители – его современники. Правители, описанные поэтом, имеют турецкое происхождение, и Низами приводит пример турецкой государственности как пример лучшей социальной структуры.

Ключевые слова: *поэт - философ, Всевышний, падишах, пророк Мухаммед, турецкий правитель*

SUMMARY

HISTORICAL PERSONS IN THE WORKS OF NIZAMI GANJAVI

Karimli T.H.

Institute of Manuscripts named after M.Fuzuli of ANAS, Azerbaijan

The great Nizami has repeatedly addressed in his work to the description of historical figures. Along with his epic works, Nizami appeals in his poems to the image of the God as the main historical figure. Nizami considers the God to be his contemporary and his approach proves the depth of the author's thought. The second historical figure that Nizami describes after the Almighty is the Prophet Muhammad, whom Nizami considers an ideal person, a role model throughout history. Among the historical figures to whom Nizami addresses are the rulers - his contemporaries. The rulers described by the poet are of Turkish origin, and Nizami cites the example of the Turkish statehood as an example of the best social structure.

Key words: *poet - philosopher, Almighty, Padishah, Prophet Muhammad, Turkish ruler*

NİZAMİ GƏNCƏVİNİN YAXIN ŞƏRQ ƏDƏBİYYATINDA YERİ

Nağısoylu Möhsün Zellabdin oğlu
AMEA-nın İ.Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, akademik Azərbaycan

Xülasə. Məqalədə dahi Azərbaycan şairi və mütəfəkkiri Nizami Gəncəvinin əsərlərinin Yaxın Şərq ölkələrində yayılması, sevilməsi və müxtəlif dillərə tərcüməsi məsələləri araşdırılır. Bildirilir ki, onun əsərləri Yaxın Şərq ədəbiyyatına yeni nəfəs gətirmiş və ədəbi məktəbin yaranmasına səbəb olmuşdur. Dahi sənətkarın işıqlı fikirlərini yayan beş məsnəvisi geniş bir coğrafi məkanda yaşayan şairlər üçün örnək olmuş, onun əsərlərinin mövzuları və motivləri əsasında xeyli əsərlər yaranmışdır.

Acar sözlər: *"Xəmsə", Əbdürrəhman Cami, Əlişir Nəvai, yayılma, tərcümə*

Dahi Azərbaycan şairi və mütəfəkkiri Nizami Gəncəvi Yaxın Şərq ədəbiyyatında müstəsna yeri və sanballı çəkisi, uca məqamı olan böyük söz ustadı, yenilikçi, ölməz sənətkardır.

Nizami Gəncəviyə qədər Yaxın Şərq ədəbiyyatında, əsasən, hökmdarların tərifinə həsr olunmuş qəsidələr geniş yayılmışdı. Fars ədəbiyyatının zirvələrindən sayılan Əbülqasım Firdovsi də 60 000 beytlik "Şahnamə" əsəri ilə böyük şöhrət qazanmışdı. Millətçi dünyagörüşü ilə seçilən Firdovsi bu möhtəşəm əsərində ərəbləri və türkləri aşağılamış, İran şahlarını mədh etmişdi. Nizami Gəncəvi isə özündən əvvəlki və dövründəki mövcud ənənələrə son qoyaraq bəşəri duyğular üzərində köklənən ölümsüz əsərləri ilə insana, insanlığa böyük dəyər verən, insan adını uca tutan, işıqlı fikirlər yayan beş məsnəvisi ("Pənc gənc", "Xəmsə") ilə Yaxın Şərq ədəbiyyatına yeni bir nəfəs gətirmiş, ilk ədəbi məktəb yaratmışdır. Nizami Gəncəvinin Yaxın Şərq ədəbiyyatında yeri dedikdə ilk növbədə bu mühüm amil göz önünə gəlir. Nizami Gəncəvidən sonra dahi sənətkarın bənzərsiz qələmindən çıxmış "Xəmsə"si geniş bir coğrafi məkanda yaşayan müxtəlif xalqların nümayəndələri olan şairlər üçün örnək olmuş, dahi şairin mövzuları, əsərlərinin motivləri əsasında çoxlu sayda əsərlər ortaya çıxmışdır. Qeyd edək ki, Nizami ədəbi məktəbinin ilk istedadlı davamçısı, Hindistanda yaşayıb-yaradan türkəsilli Əmir Xosrov Dəhləvi (1253-1325) olmuşdur. Fars dilində yazıb-yaradan bu böyük ustad Nizaminin beş məsnəvisinə cavab yazan ilk qələm sahibi kimi tanınır. Əmir Xosrov bütün əsərlərində Nizami Gəncəvini böyük ustadı kimi anmış, onu "Gəncəli mahir sənətkar" adlandırmışdır.

Nizami Gəncəvinin "Xəmsə"sinə fars dilində tam cavab yazan şairlər sırasında fars-tacik ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi Əbdürrəhman Cami (1414-1492) və böyük özbək şairi, bütün türk dünyasının fəxri və iftixarı Əlişir Nəvai (1441-1501) xüsusi yer tutur. Qeyd edək ki, Cami ustadı Nizami Gəncəvinin beş poemasına cavab olaraq yeddi məsnəvi qələmə almışdır ki, onlar içərisində Nizami mövzularından fərqlənən "Yusif və Züleyxa" müəllifinə daha çox şöhrət qazandırmışdır. Əlişir Nəvaiyə gəldikdə bu böyük türkçü ilk dəfə ana dilində - cığatay türkcəsində "Xəmsə" müəllifi kimi tanınır. Məlum olduğu kimi, Əlişir Nəvai türk dilinin məna incəlikləri və zənginliyi baxımından farscada üstün olduğuna sübut olaraq "Mühakimətül-lüğəteyn" ("İki dilin mühakiməsi-müqayisəsi") adlı əsər yazmışdır. Qeyd edək ki, Əlişir Nəvai böyük ustalıqla qələmə aldığı beş poemasının hamısında Gəncəli söz ustadı Nizami Gəncəviyə sonsuz ehtiram və məhəbbətini bildirmiş, onunla pəncə-pəncəyə gəlməyin olduqca çətin olduğunu dilə gətirmişdir.

Nizami ədəbi məktəbinin davamçıları sırasında Azərbaycan müəllifləri də az deyildir. Arif Ərdəbili (XIV əsr), Salman Savəçi (XIV əsr), Əşrəf Marağai (XV əsr) və böyük söz ustadı Məhəmməd Füzuli.

Qeyd edək ki, tam siyahısını vermədiyimiz adı çəkilən Azərbaycan müəlliflərindən Arif Ərdəbili böyük ustadı Nizamiyə cavab olaraq fars dilində "Fərhadnamə", Salman Savəçi farsca iki poema, Əşrəf Marağai isə tam "Xəmsə" yazmışdır. Dahi Azərbaycan şairi və mütəfəkkiri Məhəmməd Füzuli isə Nizamiyə cavab olaraq ölməz "Leyli və Məcnun" poemasını ana dilində - türkcə qələmə almışdır. Mütəxəssislərin yekdil fikrincə, yalnız Məhəmməd Füzulinin "Leyli və Məcnun"u sənətkarlıq keyfiyyətlərinə görə dahi söz ustadı Nizami Gəncəvinin "Leyli və Məcnun" poeması səviyyəsinə çatır.

Qeyd edək ki, Nizami Gəncəvinin beş poeması içərisində ölməz məhəbbət dastanı "Leyli və Məcnun" daha böyük şöhrət qazanmışdır. Nizami poemalarına yazılan cavablar – nəzirələr sırasında da "Leyli və Məcnun" birinci yerdə dayanır. Belə ki, nizamişünasların araşdırmalarına görə, Nizami Gəncəvinin bu poemasına ərəb, fars və türk dillərində yüzdən çox nəzirə yazılmışdır.

Nizami Gəncəvinin Yaxın Şərq ədəbiyyatındakı yeri məsələsindən söz açarkən dahi şairin "Xəmsə"sinin dünyanın müxtəlif muzey və kitabxanalarında saxlanılan qədim əlyazma nüsxələrini də başlıca amillərdən biri kimi qeyd etmək lazımdır. Bizim hesablamalarımıza görə, Nizami "Xəmsə"sinin əlyazmaları say baxımından farsdilli söz ustalarının qələmindən çıxmış əlyazmaları ilə müqayisədə birinci yerdədir. Qeyd edək ki, orta əsr müəlliflərinin şöhrətinin başlıca göstəricilərindən biri onların qələmindən çıxmış

əsərlərinin əlyazma nüsxələrinin geniş yayılmasıdır. Onu da əlavə edək ki, Nizami "Xəmsə"sinin əlyazma nüsxələrinin xəttatları dünyanın müxtəlif xalqlarının nümayəndələridir. Bu mühüm amil isə Nizami Gəncəvi əsərlərinin Yaxın Şərqin müxtəlif ölkə və diyarlarında yaxından tanınmasının, ürəkdən sevilməsinin və böyük şöhrət tapmasının mühüm göstəricilərindən biri kimi dəyərləndirilə bilər.

Nizaminin "Xəmsə"sinin və ayrı-ayrı poemalarının əlyazmaları yalnız ən tanınmış və peşəkar xəttatlar tərəfindən hazırlanmışdır. Həmin əlyazma nüsxələri içərisində 1539-1553-cü illərdə Təbrizdə şah kitabxanası üçün hazırlanmış və yüksək səviyyəli bədii miniatürlərlə bəzədilmiş "Xəmsə" əlyazması xüsusi yer tutur. Hazırda Londonda – Britaniya muzeyində saxlanılan bu əlyazma ərəb qrafikalı əlyazma sənətinin şah əsəri sayılır. Bütün bu faktları nəzərə alaraq cəsarətlə demək olar ki, Yaxın Şərqdə əlyazma və miniatür sənətinin inkişafında Nizami Gəncəvinin "Xəmsə"si mühüm rol oynamışdır.

Nizami Gəncəvinin Yaxın Şərq ədəbiyyatında, ümumiyyətlə götürdükdə, mədəni həyatında yeri və çəkisi məsələsi ilə bağlı daha bir mühüm amili qeyd etmək lazımdır. Bu hələ orta yüzilliklərdən başlayaraq Nizami "Xəmsə"sindəki ayrı-ayrı poemaların müxtəlif türk dillərinə sərbəst və yaradıcı şəkildə tərcümə olunmasıdır. Nizami poemalarının türkcəyə ən qədim klassik-yaradıcı tərcümələrindən biri Qızıl Orda şairi Qütbün qələmindən çıxmışdır. Qütb 1341-ci ildə Nizaminin "Xosrov və Şirin" poemasını qıpçaq türkcəsinə sərbəst yaradıcı şəkildə tərcümə etmişdir.

Qütbün "Xosrov və Şirin" əsərindən bir qədər sonra isə türk şairi Fəxri 1367-ci ildə Nizaminin "Xosrov və Şirin" poemasını sərbəst-yaradıcı şəkildə türkcəyə çevirmişdir. Nizami Gəncəvi poemalarının orta yüzilliklərdə türkcəyə tərcümələrindən söz açarkən belə bir maraqlı faktı da qeyd etmək lazımdır. Böyük şairimizin qüdrətli qələmindən çıxan ayrı-ayrı poemalar, orta yüzilliklərdə nəsr şəklində də türkcəyə tərcümə olunmuşdur ki, onlar sırasında "Yeddi gözəl"in həmin dövrə aid bir tərcüməsi xüsusi yer tutur. Bu tərcümə Mehri Məmmədova tərəfindən Bakıda nəşrə hazırlanmışdır. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda naməlum bir orta əsr tərtibçisi – katibinin hazırladığı "Xülasətül-Xəmsə" adlı bir nadir əlyazması saxlanılır. Nizami "Xəmsə"sindən seçmə hissələri özündə birləşdirən bu əlyazmanın tərtibçisi kitaba yazdığı ön sözdə qeyd edir ki, Şeyx Nizaminin "Xəmsə"si bütün müsəlman dünyasında "Qurani-Kərim"dən sonra oxumaq üçün ən gərəkli və faydalı bir dəyərli kitabdır.

Naməlum tərtibçinin bu sözləri, fikrimizcə, dünya şöhrətli Azərbaycan şairinə - Gəncə müdrikinə verilən ən böyük qiymətdir.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin Sərəncamı ilə elan edilmiş Nizami Gəncəvinin 880 illik yubileyi münasibətilə ölkəmizdə müxtəlif tədbirlər keçirilir. Bir vaxtlar çalışdığım Sumqayıt Dövlət Universitetində bu münasibətlə təşkil edilən konfrans üçün hazırladığımız kiçik məqaləmizin sonunda yekun olaraq qeyd etmək istəyirik ki, Nizami Gəncəvinin Yaxın Şərq ədəbiyyatında yeri məsələsi olduqca geniş bir mövzudur və biz, burada mövzu ilə bağlı yalnız bəzi fikirlərimizi qısaca olaraq diqqətə çatdırdıq.

РЕЗЮМЕ

МЕСТО НИЗАМИ ГЯНДЖЕВИ В ЛИТЕРАТУРЕ БЛИЖНЕГО ВОСТОКА

Нагисойлу М.З.

Институт языкознания им. И. Насими НАНА, Азербайджан

В статье рассматриваются вопросы распространения, популярности и перевода произведений великого азербайджанского поэта и мыслителя Низами Гянджеви на языки народов Ближнего Востока. Указывается, что его произведения вдохнули новую жизнь в литературу Ближнего Востока и привели к созданию литературной школы. Его «Пятерица», распространявшая просвещенные идеи великого художника, стала примером для подражания поэтов, живущих на большом географическом пространстве, а темы и мотивы его произведений послужили почвой для создания новых произведений на языках народов Ближнего Востока.

***Ключевые слова**: «Хамсе», Абдуррахман Джами, Алишер Навои, распространение, перевод*

SUMMARY

THE PLACE OF NIZAMI GANJAVI IN THE MIDDLE EAST LITERATURE

Nagisoylu M.Z.

Institute of Linguistics named after I.Nasimi of ANAS, Azerbaijan

The article discusses the issues of distribution, popularity and translation of the works of the great Azerbaijani poet and thinker Nizami Ganjavi into the languages of the Middle East peoples. It is stated that his works breathed a new life into the literature of the Middle East and inspired the creation of a literary

trend. His "Khamse", which spread the enlightened ideas of the great artist, became an example for the imitation of poets living in a large geographical area, and the themes and motives of his works served the ground for new literary works by Mid Eastern authors.

Key words: *"Khamse", Abdurrahman Jami, Alisher Navoi, spread, translation*

О МЕСТЕ ПОЭЗИИ НИЗАМИ ГЯНДЖЕВИ В КЫРГЫЗСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ

Мурзахмедова Гульнара Мурзалиевна
Бишкекский государственный университет, профессор, Кыргызстан
asylkan@list.ru

Резюме. В данной статье автор повествует о месте поэзии азербайджанского поэта Низами в кыргызской литературе и культуре. Автор акцентирует внимание на том, что с давних времен поэмы Низами имеют широкую популярность в кыргызском народе, восхищая своей мудростью и гуманизмом. В разное время многие кыргызские акыны обращались к творчеству Низами, исполняли, переводили поэмы и газели поэта, давая тем самым возможность читать их на кыргызском языке. Автор статьи отмечает, что бессмертные произведения Низами и сегодня являются неиссякаемым источником вдохновения для кыргызских акынов, переводчиков, писателей и драматургов.

Ключевые слова: *акын, кыпчак, хирхиз, Аппак, кыргызский язык.*

Низами Гянджеви – выдающийся азербайджанский поэт и мыслитель, которого в мире по праву называют «солнцем восточной поэзии» и «гением Востока». Низами – лучший романтический азербайджанский поэт. Все творчество Низами оказало и до сих пор оказывает мощное воздействие на духовно-нравственное развитие не только народов Востока, но и всего человечества. Кыргызский народ, создавший океаноподобный эпос «Манас», ценит и гордится творческим наследием Низами Гянджеви, также, как и творчеством Юсупа Баласагунского и Махмуда Кашгари, родившихся на территории современного Кыргызстана, и оставивших сегодняшнему поколению человечества произведения, отличающиеся высоким совершенством художественного воплощения. Символично то, что все это бесценное наследие великих поэтов и мыслителей средневекового Востока, занявшее свое достойное место в списке сокровищ мировой культуры, было создано в один период времени. Этот факт служит доказательством того, что тюркские народы имеют общие корни и являются братьями [1].

Средневековые поэты через поэтическое слово корреспондировали свое отношение к власти и правителю. Низами был известен в народе как поэт лирик, воспевающий любовь. Но эта его любовная лирика имела бунтарский характер. В то время такую мятежную направленность творчества имели лишь немногие поэты. Низами через свою любовную лирику выступал против невежества и темноты в обществе. Строки его стихотворных произведений превращались в крылатые выражения и разлетались, получая широкое распространение в народе. Глубокие философские идеи, гуманитарная направленность его поэзии даже сегодня проникают во все сферы человеческой культуры.

«Пятерица» («Хамсе») Низами, куда вошли пять великолепных по своей грандиозности замысла поэм, всегда пользовались необычайной любовью и популярностью у кыргызского народа. Еще до Октябрьской революции 1917 года эта поэма было широко известна среди кыргызов, благодаря тем, кто хорошо знал арабскую письменность. Именно просвещенные кыргызы стали первыми пропагандистами творчества, а если быть точнее, поэмы «Пятерица» Низами.

В советское время известные кыргызские акыны Аалы Токомбаев, Темиркул Уметалиев, Кубанычбек Маликов, Насирдин Байтемиров и другие перевели на кыргызский язык отдельные отрывки из произведений Низами. В основном это были газели Низами. В 1947 году поэму «Хосров и Ширин» перевел на кыргызский язык известный поэт Алыкул Осмонов. Больше того, кыргызские акыны наизусть знали и исполняли поэму «Лейла и Меджнун».

В 2012 году народный поэт Кыргызстана Эгемберди Эрматов перевел на кыргызский язык поэму «Семь красавиц» и газели Низами, тем самым обогатив сокровищницу переводной кыргызской литературы.

Поэт Эгемберди Эрматов познакомился с поэзией Низами в 70-е годы 20 века, когда учился в Москве в Институте мировой литературы им.А.М.Горького. По признанию Эрматова, поэма «Семь красавиц» произвела на него огромный когнитивный резонанс. Прежде всего, прославлением

гуманизма, согласия, справедливости, любви. Именно в этом Э.Эрматов увидел отличительную особенность поэмы Низами.

К сожалению, о жизни Низами нам известно аномально мало. Отрывочные сведения о нем, в основном, сохранились в легендах, одна из которых повествует о его возлюбленной супруге Афаг. Вокруг ее национальной принадлежности до сих пор бытует много разных точек зрения. В частности, очень популярны мнения о том, что Афаг была дочерью казахского, турецкого народа. Иногда складывается впечатление, что чуть ли не каждый тюркский народ считает своим долгом назвать ее своей дочерью. Безусловно, в этом нет ничего плохого. Ведь дело даже не в том, кто Афаг по национальности, а в том огромном влиянии, которое она оказала на творчество Низами, побудившее его на создание нежных, незабываемых женских образов.

Э.Эрматов считал, что Афаг (кырг. Аппак) была дочерью кыпчаков. Триггером для подобного заявления является то, что, во-первых, кыргызы являются потомками кыпчаков и, во-вторых, больше всего кыпчаков и сегодня проживает на территории современного Кыргызстана [2]. «Это доказанный факт. В поэме «Искандер-Намэ» говорится о городе Талас, который расположен в Кыргызстане. Поэму «Сокровищница тайн» Низами подарил хану Дербента Дара Музаффар ад-Дину. Поэма произвела на хана большое впечатление, и он решил сделать поэту особенный подарок. На базаре, где продавали рабынь, была куплена 18-летняя девушка необычайной красоты, по имени Аппак. В то время богачи не женились на рабынях. Но Низами, полюбивший Аппак, нарушил это табу и женился на ней. У них родился сын Мухаммед. После 12 лет брака Аппак умерла. Низами убитый горем написал «Лейла и Меджнун», - сказал в одном из интервью Э.Эрматов [3].

С подобной эксликацией Э.Эрматова трудно не согласиться, учитывая то, что в поэме «Искандер-Намэ», которую Низами написал в последние годы своей жизни, он повествует о Александре Македонском, искавшего страну, где царили бы мир, спокойствие и благополучие. И Александр находит такую благодать в стране Хирхиз (Кыргыз), где проблемы решались мудрыми старцами, дома никогда не запирались на замок, а сами кыргызы оказались очень гостеприимным и жизнерадостным народом:

«Царь, в бессонных мечтаньях влекомый в Хирхиз,
Всё не спал под мерцаньем полуночных риз.
Он решил приказать снова двинуться стану.
В час прощанья с хаканом вручил он хакану
Много ценных даров. И направил он рать
На безводной пустыни песчаную гладь.
В барабан громкой славы забил он, вступая
В дальний Северный край из Восточного края…
И порядок, минуя и рощи, и пашни,
Встретил он и покой, — здесь, как видно, всегдашний:
Вся дорога в садах, но оград не найти.
Сколько стад! Пастухов же у стад не найти…
И увидел он город прекрасного края.
Изобильный, красивый — подобие рая
К въезду в город приблизился царь. Никаких
Не нашел он ворот, даже признака их.
Был незапертый въезд, как распахнутый ворот,
И со старцами царь тихо двинулся в город.
Он увидел нарядные лавки; замков
Не висело на них: знать, обычай таков!
Горожане любезно, с улыбкой привета
Чинно вышли навстречу Властителю света.
Принял царь угощенье. На светлые лица
Он взирал: хороша сих людей вереница!» (перевод К.Липскерова) [4]

В этой же поэме Низами посвятил строки, воспевающие красоту кыпчакских женщин:

«Там кыпчакских племен увидал он немало,
Там лицо милых жен серебром заблистало.
Были пламенны жены и были нежны.
Были солнцем они и подобьем луны.
Узкоглазые куколки сладостным ликом
И для ангелов были б соблазном великим…» (там же)

Низами, скорее всего хорошо осведомленный о традициях кыпчакского народа, отмечал такую особенность кыпчакских женщин, которая заключалась в том, что они, в отличие от женщин других восточных народов, никогда не прятали свои лица за чадрой. К ним относятся кыргызки, которые во все времена ходили с открытыми лицами, о чем в своих дневниках отмечали известные путешественники, ориенталисты П.П.Семенов-Тян-Шанский, М.И.Венюков, В.В.Радлов и др.

Так, Искандер, удивленный тем, что в этой стране женщины не прикрывают свои лица, обратился к кыпчакским вождям со следующими словами:

«Женам пристало,
Чтобы в тайне держало их лик покрывало.
Та жена, что чужому являет себя,
Чести мужа не чтит, свою честь погубя.
Будь из камня она, из железа, но все же
Это — женщина.
Будьте, старейшины, строже!» (там же)
На что вожди отвечают ему:
«Но лицо покрывать не показано женам
Ни обычаем нашим, ни нашим законом.
Пусть у вас есть покров для сокрытия лиц,
Мы глаза прикрываем покровом ресниц.
Коль взирать на лицо ты считаешь позором,
Обвинение шли не ланитам, а взорам…
Не терзай наших женщин напрасной чадрой,
А глаза свои лучше пред ними закрой!..
Верим в суд Повелителя строгий и правый,
Но хранить мы хотим наши старые нравы» (там же).

Э.Эрматов всю жизнь очень скрупулезно исследовал жизнь и творчество Низами, и самым большим его желанием было посетить родной город поэта Гяндж. В 2012 году Э.Эрматову удалось посетить Гяндж, где он «… видел там мавзолей поэта, который был построен много 700 лет тому назад. За эти годы было несколько землетрясений, но мавзолей поэта всегда оставался в целости и сохранности. В этом я вижу некий символический знак святости великого Низами» [5].

Творчество Низами, как живительная влага питает литературу не только Востока, но и Запада. Поэтому сегодня наследие Низами активно исследуется известными кыргызскими литературоведами (Р.Сыдыковой, Л.Укубаевой и др.). Они опубликовали ряд научно-популярных статей о жизни и творчестве великого поэта и также внесли большой вклад в популяризацию поэзии Низами как в Кыргызстане, так и во всей Центральной Азии. Благодаря подобным творческим усилиям кыргызских поэтов, переводчиков и ученых-филологов поэтическое наследие Низами стало неразрывной частью духовного богатства кыргызского народа.

Интересно отметить еще и такой факт, свидетельствующий о наличии нитей, связывающих нас с великим поэтом. В Бишкеке с 1955 года проживает очень известный ученый-профессор Ариф *Пашаевич Камарли. Он земляк Низами, родился в Гянджи. В 1946 году, будучи ещё школьником, «Ариф Камарли участвовал в торжественном открытии памятника Низами в городе Гяндже. Вместе с супругой Офелией-ханум они сохранили в своей речи весь гянджинский колорит, а также обычаи и кулинарию» [6].*

Известные кыргызские ученые-филологи, манасоведы Зияш Бектенов и Ташим Байджиев, авторы учебника «Кыргызская литература», еще в 1949 году, привели очень интересный факт о том, почему Низами Гянджеви написал на фарси поэму «Лейла и Меджнун». Свое заявление они эксплицировали следующими словами: «Когда Низами хотел написать свою поэму «Лейла и Меджнун» на родном азербайджанском языке, Ширваншах повелел поэту написать поэму на фарси».

Так это было на самом деле и не так, мы уже не узнаем никогда, но можем смело согласиться с тем неоспоримым фактом, которую резонировали Зияш Бектенов и Мар Байджиев: «Заслуга Низами заключается в том, что он поставил человека на высокий пьедестал. Он мечтал о свободе для своего народа, боролся против бесчеловечности, несправедливости и подхалимства в обществе. Низами – великий патриот своего народа, своей родины» [7].

Литература

1. Бектенов З., Байжиев Т. Кыргыз адабияты. - Орто мектептин IX классы үчүн хрестоматия окуу китеби. 2-басылышы. - Б.: Мектеп, 1993.

2. В Бишкеке на кыргызском языке издана поэма … - FOR.kg - https://for.kg › news-140156-ru
3. Искендер-наме. - http://azeribooks.narod.ru › nizami › iskendername
4. Карабаев А. Шагали по планете кыпчаки…- Слово Кыргызстана, 15 августа, 2012 - https://slovo.kg › ...
5. Сатиев А. Ранние образцы наследий на тюркском языке. – Вестник БГУ им.К.Карасаева. – 2021, №1. – с.76.
6. Солнце мировой поэзии. – Слово Кыргызстана, 18 декабря, 2012. - https://slovo.kg › ...
7. Эрматов Э. Низаминин аялы кыпчак болгон. – Азаттык. - https://www.azattyk.org › kyr...

SUMMARY
ON THE PLACE OF NIZAMI GANJAVI'S POETRY IN THE KYRGYZ LITERATURE
Murzakhmedova G.M.
Bishkek State University, Professor, Kyrgyzstan

In this article, the author tells about the place of the poetry of Azerbaijani poet Nizami in the Kyrgyz literature and culture. The author focuses on the fact that since ancient times Nizami's poems have been widely popular among the Kyrgyz people, admiring their wisdom and humanism. At different times, many Kyrgyz akyns referred to the work of Nizami, performed and translated the poems and ghazals of the poet, thus giving an opportunity to read them in the Kyrgyz language. The author notes that today Nizami's immortal works are an inexhaustible source of inspiration for Kyrgyz akyns, translators, writers and playwrights.
Key words: *akyn, kypchak, hirkhiz, Appak, Kyrgyz language.*

XÜLASƏ
NİZAMİ GƏNCƏVİ POEZİYASININ QIRĞIZ ƏDƏBIYYATINDA YERİ HAQQINDA
Murzaxmedova G.M.
Bişkek Dövlət Universiteti, professor, Qırğızıstan

Müəllif bu məqalədə Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvinin poeziyasının qırğız ədəbiyyatı və mədəniyyətindəki yerindən bəhs edir. Müəllif diqqəti qədim zamanlardan Nizaminin şeirlərinin qırğız xalqı arasında geniş yayılmasına, onların müdrikliyinə və humanizminə heyran qaldığına yönəldir. Müxtəlif dövrlərdə bir çox qırğız akınları Nizami yaradıcılığına müraciət etmiş, şairin şeir və qəzəllərini ifa etmiş, tərcümə etmiş, bununla da onların qırğız dilində oxunmasına şərait yaratmışlar. Məqalə müəllifi qeyd edir ki, Nizaminin ölməz əsərləri bu gün də qırğız akınları, tərcüməçiləri, yazıçıları və dramaturqları üçün tükənməz ilham mənbəyidir.
Açar sözlər: *akin, qıpçaq, xırxız, appak, qırğız dili*

ОБ ОСОБЕННОСТЯХ ЭТИЧЕСКОГО УЧЕНИЯ НИЗАМИ ГЯНДЖЕВИ

Бегалинова Калимаш Капсамаровна
Казахский Национальный университет Аль-Фараби,профессор, г. Алматы, Казахстан
Ашилова Мадина Серикбековна
Казахский университет международных отношений и мировых языков имени Абылай хана, г. Алматы, Казахстан
kalima910@mail.ru

Резюме. В статье раскрывается этический аспект, присущий учению Низами Гянджеви. Рассматриваются роль и место великого азербайджанского поэта и мыслителя в истории мировой духовности. На примере его поэмы «Хамсе» исследуются такие моральные категории, как добро, жестокость, зло, счастье, смысл жизни и др. Показывается, что магистральную линию в становлении человека, его духовности играет нравственность. Свидетельством этому являются многочисленные произведения Низами Гянджеви, в которых воспевается человек труда, подлинный носитель духовности, культуры народа. Затрагиваются и другие этические проблемы, изложенные в трудах великого мыслителя.
Ключевые слова: *певец справедливости, гуманизм, литература, «Хамсе», мораль, ценности, смысл жизни*

В истории мировой духовной культуры особое место принадлежит достойнейшему сыну азербайджанского народа, величайшему поэту-мыслителю Низами Гянджеви. Его творчество известно далеко за пределами Азербайджана. Он – поэт планетарного масштаба. Произведения мыслителя переведены на многие языки народов мира, а поэмы «Хамсе» («Пятерица») вошли в золотой фонд мировой литературы. О нём написано и пишется тысячи и тысячи книг, статей, несмотря на скудость биографических сведений о нём. Пишутся поэтические ответы – подражания на «Хамсе». Наиболее известными являются «Пятерица» Алишера Навои и «Пятерица» Амира Хосрова Дехлеви. Каждое поколение по-новому читает Низами. И это вполне оправданно. Неоценимая заслуга Низами состоит в том, что он является «создателем масок великой человеческой драмы, десятки раз разыгранной после него на Востоке его талантливыми, а иногда и гениальными продолжателями» [3, с.19]. Мыслитель, поэт Низами является и крупнейшим новатором в области литературы. Им создан новый, особенный стандарт, тип литературного произведения, специфический стиль, который Низами назвал «гариб» (с персидского – редкий, новый). В научной литературе его определяют как стиль эпиграмм. Его произведения изобилуют идиомами, афоризмами, которые трансформировались в пословицы, поговорки.

Низами, будучи тонким психологом, великолепным знатоком человеческой души, сюжет своих произведений направлял на усложнение, усиление психологической составляющей своих героев. В них он раскрывает психику человека через его темперамент, характер, моральные принципы, различные формы межличностных отношений. По мнению мыслителя-поэта, именно она, эта психика в тесной связи с этической составляющей показывает, в какой форме будет представлен мир, что будет предпочтительнее в человеческом поведении - человеческий ум и интеллект или чувственность и физическая сила.

Низами устами своих героев не устаёт говорить, что главную магистральную линию в развитии человека, в формировании его мира образует нравственность, мораль. Всё в мире должно регулироваться нравственной душой человека, соотношением в нём добра и зла. Мыслитель Низами считал самым главным составляющим бытия человека его душу, которая является носителем высших нравственных качеств - дружбы, любви, человечности и др. Но как часто злое, недоброе начало побеждает это изначально доброе, позитивное, нравственное. И если это происходит, то побудительные мотивы кроются в психике человека, в его внутренних качествах и обязательно в той социальной среде, в которой он формируется. Это и объективируется в форме мира человека как мира доброго, нравственного, гуманного, раскрывающее трансцендентальное, божественное, абсолютное как своё личное, как свой собственный мир.

Но если этого не происходит, если в душе человека не проявляется, не просыпается это божественное начало, то, по мнению Низами, такой человек имеет мир ущербный, мир односторонний, мир разорванный. Отсюда с необходимостью нам, исследователям творчества мыслителя-поэта можно сделать вывод о том, что Низами огромную роль в формировании мира человека, мира многообразно нравственного, а не безнравственного, отводит самому человеку, его самопознанию. «Выше всех наук Низами ставит «мудрость» (хикмат) – универсальное интуитивное знание о душе и теле человека, которым в его время владели на Востоке суфии – мистики, старцы-наставники. В первой поэме «Сокровищница тайн» его преклонение перед этой мудростью, очевидно, только что полученной от старца, безгранично. В последней же поэме, поднявшись, подобно Омару Хайяму, до предельных для его времени высот скепсиса, он говорит, что и мудрость – лишь высшая форма земного, человеческого знания, бессильного перед смертью. Там, где кончается знание, начинается область религии, веры, которая одна только и может уберечь человека от полной растерянности и отчаяния» [1].

Низами как поэт-лирик, как человек чувств и эмоций остро переживал все перипетии мира и человека, остро ощущал боль другого человека, спешил помочь другому. Он сердцем видел эти коллизии, высказывал прогнозы, пророчествовал светлое будущее. Он был истинно народным поэтом, певцом справедливости. В своих произведениях с теплотой и нежностью он изображает простых людей, ремесленников и мастеровых, скульпторов и музыкантов. С болью поэт описывает и бесправное положение нищих, обездоленных людей, которые хуже скотов должны влачить своё земное существование. Все симпатии Низами на стороне трудового народа.

«Прахом питайся, но хлеба скупцов не ешь!
Ты же не прах! Не давай же попирать себя подлецам.
В сердце и руки сплошь тернии вонзи,
Не покоряйся, за труд берись.
Лучше приучиться к какому-либо труду,

Чтобы не протягивать руку перед другими», - пишет поэт [3].

Красной нитью через все произведения проходит мысль о жизни и смерти. Жизнь он сравнивает с вспыхиванием огня, смерть – с его угасанием: «если ты приблизишь дыхание к огню, он вспыхнет. Если же огонь погрузишь в воду, он угаснет» [3]. Как отмечают исследователи, «сравнение смерти с угасшим огнём – это вовсе не единичный случай в истории философии народов Востока. В этой связи мы хотим привести слова великого древнекитайского мыслителя Ван-Чуна, который говорил: «Смерть подобна угасшему огню. Природа может вновь и вновь, в силу естественного развития, порождать огонь, но она не может заставить вновь вспыхнуть уже погасший огонь. Точно так же она может непрерывно рождать людей, но она не может оживить и превратить в дух мёртвый труп». Если с этим взглядом Ван-Чуна сопоставить рассмотренный нами взгляд Низами, то мы увидим, что между ними имеется большое сходство» [2, с.68-69]. Мыслитель Низами отвергает взгляд о существовании загробной жизни, рая и ада. Устами своего героя индийского мудреца он пишет:

«Другой раз сказал: скажи мне правду,
Отчего существует деление мира на две части
(на «земной мир» и «мир загробный»):
Имея такой прекрасный мир,
Зачем другого света нам желать?
Коль скоро можно жить здесь,
Ради чего мы должны переселиться в иной мир?
Если на том свете приготовлен приют,
То зачем же мы сначала появились в этот свет» [3].

Поэт-мыслитель неоднократно подчёркивает, что смерть выступает концом человеческого существования. Не нужно себя тешить иллюзиями потусторонней жизни, а необходимо наслаждаться радостями земного материального бытия. Однако, Низами, несмотря на жизнелюбие и оптимизм, призыв к человеколюбию, к счастью, к воспеванию радостей земного бытия – вина, любви, веселья – всё же с определённой дозой пессимизма подходит к разрешению этих проблем, особенно связанных с социальным неравенством. Все симпатии его на стороне обездоленных, тружеников, ремесленников. «Обделённым судьбой никакого не делай ты зла, чтоб их громких проклятий в тебя не попала стрела», - с такими словами обращается поэт к шаху в поэме «Сокровищница тайн». Как сделать простой народ счастливым? Этот вопрос в разной постановке, под различным углом зрения ставит поэт-мыслитель в своих произведениях. И он остаётся открытым, поскольку Низами не в силах дать на него ответ:

«Слёзы лей, Низами, удручённый такою бедою,
Ты над сердцем их лей, что кровавою стало водою» [3].

Мыслитель-гуманист советовал людям избавиться от невежества, жестокости, алчности и других отрицательных качеств и выступал за утверждение подлинных гуманистических моральных принципов. Это нашло яркое отражение в большинстве стихов философа-поэта.

Апогея его поэтическое творчество достигло в «Хамсе» («Пандж Гандж», в переводе с персидского языка означает «Пять драгоценностей»), состоящего из пяти поэм, каждая из которых является самостоятельным законченным произведением. Цементирующей основой его поэм, особенно трёх – «Лейли и Меджнуна», «Хосрова и Ширин» и «Семи красавиц» - является любовь, которая рассматривается Низами не как взаимотношения между Я и Ты, а как высшая душевная форма человека, приобретающая характер высокой духовности. Именно эта духовность характеризует человека.

Поэмы его поистине масштабны. Они являются своеобразными информативными генераторами, энциклопедией жизни народа целой эпохи. В них содержится ценнейший этнографический, бытовой материал из жизни народа седых времён Средневековья. Поэтому, его поэмы уникальны, поскольку являются для последующих поколений источником знаний о тех далёких, незапамятных временах человечества. К примеру, благодаря его поэмам мы имеем правдивое представление о персидском и азербайджанском музыкальном творчестве и музыкальных инструментах XII века. Он рассказывает об известных музыкантах своей эпохи, даёт детальное описание музыкальных инструментов. Он оставил сведения и духовно-культурного характера, включая быт, обычаи разных слоёв населения. В его произведениях содержатся и описания памятников материальной культуры – дворцов, крупных мечетей, мавзолеев, караван-сараев и т.д., немногие из которых дошли и до наших дней. В содержание его поэм включены также собрания

сказок и новелл различных народов мира, восходящие своими истоками частично к фольклору народов древнего мира.

Творчество Низами проникнуто высоким гуманизмом. Видя сущность человеческой природы в её нравственных возможностях, гуманизм поэта-мыслителя требует от каждого человека безусловной любви и уважения к другому человеку. Человек может видеть в другом человеке только высшую цель, абсолютную ценность, но никогда не должен превращать другого человека в средство для достижения своих целей. Более того, в условиях средневекового общества Низами призывает властителей ценить человека за его душевно-духовные качества, несмотря на его внешность и цвет кожи. «У негра черна кожа, но чиста душа», - пишет он в поэме «Искендер-намэ».

Человек отвечает перед обществом за то, какие моральные качества он воплощает в своём поведении, как он выполняет своё высокое назначение – быть Человеком. Но в свою очередь и общество несёт ответственность перед человеком: какие условия оно создаёт для его развития, совершенствования, для проявления его творческих сил.

Понятно, что моральный кризис в любом обществе выглядит устрашающе. Человек оказывается как бы в тупике. В такой ситуации не кажется удивительным возрастание насилия как способа разрешения затянувшегося конфликта между человеком и обществом. Что же можно противопоставить этому процессу? – Это ценности добра, самоуважения и человеческого достоинства.

Низами показывает, что мир ценностей неоднозначен. Диалектика их развития не сводится к простому замещению друг другом. Скорее всего, они напоминают вложенных одна в другую матрёшек, каждая из которых является дополнением по отношению к другой, образующих в совокупности единую и целостную структуру духовного мира человека.

Ценности – выражение значимости чего-либо для человека. Это способ жизненной ориентации, придающий смысл различным поступкам и действиям или жизни в целом. Поскольку ценности не равнозначны, то их выбор зависит от моральных качеств личности. Фундамент моральных качеств составляет достоинство («каким быть»), честь («каким слыть») и совесть («как себя оценивать»). Их собственная ценность определяется тем, насколько личность является самостоятельной в ситуации выбора. В конечном счёте, эта способность выбора формируется не стихийно, а целенаправленно. Она заключается в том, чтобы выйти за рамки эмпирической действительности. Это и есть творчество. Самоутверждение себя в свободной деятельности и есть высший вид творчества. Что же происходит в это время с моралью? Она превращается из внешнего регулятора человеческого поведения во внутреннее осознанное самоуправление. Исходным моментом в этом процессе является духовная свобода личности. Это не значит, однако, что ценностный подход к действительности формирует любой вид человеческой деятельности. Во-первых, он возникает исторически, т.е. определяется общественными потребностями. Во-вторых, он задаётся уровнем развития личности. Многообразие происходящих процессов показывает, что человеку и обществу ничего не даётся даром. Как высокое материальное благополучие, так и чрезмерная борьба за элементарные условия жизни не способствуют духовному росту, если сам человек не задумывается над смыслом таких понятий, как мир, добро и зло, любовь, счастье, придающих смысл его существованию.

Таким образом, ценность самого человека Низами видит в том, чтобы плоды его трудов приносили пользу людям, обществу:

«Не старайся избегать людей, подобно чародею.
Водись с людьми, если ты человек,
Ибо человеку приятно водиться с человеком.
Если ты драгоценное сокровище и не даёшься в руки,
То таких сокровищ под землёй есть много.
Если дерево далеко от того, кто вкушает плоды,
Не всё ли равно плоды там или шипы» [3].

Гармоничными отношения между людьми станут тогда, когда достигнут такой степени прозрачности, искренности, при которой добро прямо обменивается на добро, доверие на доверие, не опосредствуясь ни деньгами, ни родственной связью, ни тайным ожиданием последующих услуг. Эти и другие идеи, взгляды Низами на многие вопросы нравственности, гуманизма, всестороннего и гармоничного развития личности сохраняют свою непреходящую значимость и по настоящее время.

Литература

1. Бертельс Е. Великий азербайджанский поэт Низами. Баку. Издательство АзФАН, 1940. – 147 с.

2. Джамал Мустафаев. Философские и этические воззрения Низами. Баку, 1962; Бертельс Е. Великий азербайджанский поэт Низами. Эпоха – Жизнь – Творчество. Издательство АзФАН. Баку – 1940.
3. Низами. Пять поэм. Библиотека всемирной литературы. Серия первая. М., Издательство «Художественная литература», 1968.

XÜLASƏ

NİZAMİ GƏNCƏVİNİN ETİK TƏLİMİNİN XÜSUSİYYƏTLƏRİ HAQQINDA

Begalinova K.K.
Əl-Farabi adına Qazax Milli Universiteti, professor, Almatı,Qazaxıstan
Aşilova M.S.
Abılay Xan adına Qazaxıstan Beynəlxalq Münasibətlər və Dünya Dilləri Universiteti
Almatı, Qazaxıstan

Məqalədə Nizami Gəncəvi təliminə xas olan etik cəhətlər açıqlanır. Böyük Azərbaycan şairi və mütəfəkkirinin dünya mənəviyyatı tarixindəki rolu və yeri nəzərdən keçirilir. Onun "Xəmsə" poemasının timsalında xeyirxahlıq, qəddarlıq, şər, xoşbəxtlik, həyatın mənası və s. kimi əxlaqi kateqoriyalar araşdırılır, insanın, onun mənəviyyatının formalaşmasında əxlaqın əsas xətt olması göstərilir. Nizami Gəncəvinin əmək adamının, xalqın mənəviyyatının və mədəniyyətinin əsil daşıyıcısının tərənnüm olunduğu çoxsaylı əsərləri buna sübutdur. Böyük mütəfəkkirin əsərlərində əksini tapmış digər etik problemlərə də toxunulur.

Açar sözlər: *ədalət carçısı, humanizm, ədəbiyyat, "Xəmsə", əxlaq, dəyərlər, həyatın mənası*

SUMMARY

ON THE FEATURES OF ETHICAL TEACHING OF NIZAMI GANJAVI

Begalinova K.K
Al-Farabi Kazakh National University, professor, Almaty Kazakhstan
Ashilova M.S
Kazakh University of International Relations and World Languages
after Abylai Khan, Almaty, Kazakhstan

The article reveals the ethical aspect inherent to the teachings of Nizami Ganjavi. The role and place of the great Azerbaijani poet and thinker in the history of world spirituality are considered. On the example of his poem "Khamsa" such moral categories as good, cruelty, evil, happiness, the meaning of life, etc. are investigated. It is shown that morality plays the main role in the formation of a person, and his spirituality. This is evidenced by the numerous works of Nizami Ganjavi, in which the man of labor, the true bearer of the spirituality and culture of the people, is glorified. Other ethical problems set forth in the works of the great thinker are also touched upon.

Key words*: singer of justice, humanism, literature, "Khamsa", morality, values, meaning of life*

КУЛЬТУРНАЯ БЕЗОПАСНОСТЬ: АКТУАЛЬНЫЕ АСПЕКТЫ ИССЛЕДОВАНИЯ

Снапковская Светлана Валентиновна
Белорусский государственный университет, факультет социокультурных коммуникаций, кафедра культурологии, профессор, Минск, Беларусь
ssvet88@inbox.ru
Печенёва Татьяна Анатольевна
Академия управления при Президенте Республики Беларусь, Институт управленческих кадров, кафедра социально-гуманитарных дисциплин, профессор, Минск, Беларусь
pechenevat@gmail.com

Резюме. Авторами статьи предпринята попытка на основе анализа теоретико-методологических аспектов исследования феномена «культурная безопасность», выявить специфические черты и особенности исследуемого понятия на современном этапе глобализации и модернизации социума. Раскрываются различные подходы к определению понятия "культурная безопасность". Отмечено, что в современных условиях термин отличается полисемантичностью и многовариантностью. Показана значимость и актуальность данного феномена во взаимодействии внешних и внутренних факторов развития современного социума.

Ключевые слова: *культурная безопасность, этнические конфликты, глобализация, социум, развитие*

Проблема безопасности чрезвычайно значима для самых разных областей человеческой жизнедеятельности. Уровень современного военного потенциала и его разрушающие способности, проблемы в экологической сфере, информатизация общества, этнические конфликты создают всё новые угрозы существованию человечества. Многочисленность и разнообразие этих угроз способствовали формированию серии понятий, связанных с безопасностью человечества и отражающих те или иные её стороны. Цель данной статьи состоит в раскрытии теоретико-методологических аспектов понятия «культурная безопасность», а также в выявлении её специфики на современном этапе развития социума.

Понятие культурная безопасность появилось относительно недавно, но уже заинтересовало многих исследователей. Подобный интерес, в первую очередь, связан с новизной проблематики, а также с всё возрастающей остротой в условиях глобализации. Актуальность темы данной статьи заключается в недостаточной степени изученности проблемы «культурной безопасности» в отечественной науке. Изучение данного вопроса поможет операционализировать само понятие. Также результаты исследования проблемы могут быть применены к области культурологии и социологии для изучения проблем культурной безопасности.

В условиях глобализации и модернизации общества всё более актуальными становятся противоречивые процессы в социокультурной сфере. С каждым годом современный социум увеличивает многообразие материальной и духовной жизни, и вместе с этим усиливается разрушающая роль этих глобальных процессов, они становятся менее прогнозируемыми и управляемыми.

Для того чтобы тщательно изучить данную проблему, необходимо разобраться с понятийным аппаратом, касающимся различных сфер безопасности. Это поможет нам наиболее точно дать определение понятию «культурная безопасность».

В основе всех узконаправленных понятий лежит одно наиболее общее и широкое определение — «безопасность». Изначально безопасность представляла собой одну из витальных потребностей человека, наравне с физиологическими. То есть являлась своеобразным генетически заложенным кодом, который стимулировал инстинкт самосохранения человека. Но с развитием человека и общества понятие приобрело социальный характер.

В современных условиях термин «безопасность» отличается полисемантичностью и многовариантностью. Это объясняется наличием множества опасностей и угроз во всех жизненных сферах. В связи с этим появляется целый ряд трактовок и определений безопасности, включающих как защиту от различных глобальных природных и экологических катастроф, технологических опасностей и угроз терроризма, так и охватывающих сферы культурной, информационной и социальной безопасности.

Так, например, по толковому словарю Ожегова безопасность есть «состояние, при котором не угрожает опасность, есть защита от опасности» [8, с. 342]; согласно ГОСТ РФ - это «состояние защищённости жизненно важных интересов личности, общества и государства от внутренних и внешних угроз» [6, с. 215]. Определение безопасности даётся и исследователями постсоветского пространства. «В многочисленных трудах В.И. Ковалёва, В.В. Серебрянникова, Ю.И. Дерюгина и других отечественных исследователей наиболее часто безопасность трактуется как определенная устойчивая активность личности, государства или человечества в целом, направленная на детекцию, анализ, ликвидацию и предупреждение различных опасностей и угроз в основных духовных и материальных сферах человеческих ценностей с целью предотвращения локальных и глобальных катастроф, обеспечивая при этом направление для прогрессивного современного развития» [9, с. 202], — пишет исследователь И.В. Шевченко.

Известный белорусский культуролог и социолог, академик Е.М. Бабосов, разрабатывая теоретико-методологические проблемы личности, экстремальных ситуаций, кризисов и катастроф, трактует безопасность как состояние общественных отношений, в которых личность, социум или целое государство имеет право самостоятельно, суверенно и независимо определять и осуществлять способ и модель локального и международного поведения, социокультурного, экономического и политического развития [2].

Одной из разновидностей безопасности является национальная безопасность. В 1904 году его впервые использовал Т. Рузвельт, но тогда оно ещё отождествлялось с государственной безопасностью. Сейчас же «национальная безопасность характеризует состояние защищённости

жизненно важных интересов личности, общества и государства во всех сферах жизнедеятельности, за исключением экологических и космических рисков и опасностей, от внутренних и внешних угроз, обеспечивая при этом стабильное и устойчивое развитие и прогресс всей системы в международных отношениях» [9, с. 203].

Что касается социальной безопасности, то она является более широким понятием, которое характеризуется защитой жизненно важных ценностей и интересов личности и общества, обеспечивает развитие и сохранение человеческого потенциала. Религиозная или этническая безопасность более узкое понятие, оно определяет локальную защищённость от вероятных угроз и опасностей. Разработкой концепции духовной безопасности занимались преимущественно религиозные деятели, а также другие исследователи: архиепископ Иоанн Попов, Хвыля-Олинтер А.И., Зеркалов Д.В., Запесоцкий А.С., Возмитель А.А. Все эти учёные пришли к единому мнению, что понятие «духовная безопасность» представляет собой «способ органичного функционирования и существования личности, общества и власти, при котором сохраняются этнокультурные и позитивно инновационные компоненты, а также гарантируется устойчивость общественного развития» [6].

Понятия культурной и духовной безопасности часто сравнивают между собой. Однако определение «культурная безопасность» является более разработанным, широким и сбалансированным. Оно включает в себя как духовный, так и материальный компонент. Существует определенная сложность паттерна культурной безопасности, она заключается в основополагающем элементе «культура». Это связано это с двойственностью восприятия этого понятия. На первый взгляд, культура представляет собой особый концепт, который требует к себе бережного отношения и сохранения особенностей какой-либо этнокультуры, гарантирующих её идентичность [7, с. 93]. Но, одновременно с этим, система культуры динамична, она постоянно развивается и изменяется. Именно поэтому, из-за сложной структуры компонента «культура», предполагается, что структура понятия культурная безопасность сложная и многоуровневая: «наряду с понятием «общечеловеческая культура», как объединяющий в единое целое компонент, свободно функционирует огромное множество локальных этнокультур, что позитивно изменяет человеческую реальность» [9, с. 204]. В современной литературе, относящейся к области культурологии и социологии, понятие «культура» становится ключевым понятием для исследования проблем культурной безопасности и всё более повышается научный статус самого понятия.

Предпосылки зарождения дефиниции культурной безопасности впервые появились в XVIII веке во Франции. Ж. Боден упоминает о ней, как о защите государства от чужеродных религиозных влияний [4]. Ещё один француз П.Бурдье определял культурную безопасность как заботу государства о культуре своей страны [4]. В 1980-х годах, благодаря западному развитию концепции культурной безопасности, видение самого понятия приближается к современному. Так, оно становится более социокультурным и политизированым, однако всё еще охватывает защиту и поддержку культурной идентичности.

Большой вклад в определение понятия «культурная безопасность» внёс английский профессор Саймон Форрест. Он полагал, что культурная безопасность - это способность социума сохранить специфические особенности в условиях постоянных изменений, реальных и виртуальных угроз. Другими словами, Форрест говорил о том, что культурная безопасность не процесс защиты чего-либо от опасностей, а создание определенных условий, при которых культура сама сможет безопасно функционировать и действовать по своим законам [4]. Таким образом, безопасность — это состояние равновесия систем, где сохранность уже имеющихся культурных категорий стабилизирует и сохраняет культуру.

В этой статье мы рассматриваем понятие непосредственно в качестве культурологической категории. Именно в этой трактовке понятие культурной безопасности широко используется для исследования многочисленных проблем, таких как «сохранение культурной идентичности в условиях глобальных преобразований и вновь возникающих различных этнополитических разногласий (В. Ширяев), сохранение и укрепление этнокультурного наследия от фальсификации и уничтожения (М. Сафар), отказ от попыток законсервировать национальную культуру на уровне лучших образцов прошлого и необходимости инновационного развития культуры (К. Разлогов), а также вопросы негативного влияния масс-культуры в виде разрушения традиционной морали для социокультурной жизни страны (Т. Душина, И. Бокачев)» [9, с.207]. Сложности осмысления паттерна культурной безопасности опять же связаны с двойственностью природы любой национальной культуры. Каждая национальная культура всегда открыта для культурного диалога и обмен, с одной стороны, а с другой — любая локальная этнокультура подразумевает сохранение своей идентичности и самостоятельности.

Таким образом, можно заметить, что понятие культурной безопасности, как одно из направлений общей теории безопасности, уверенно расположилось в научном обороте, помогая решать проблемы на уровне национальной безопасности. Как заметил Шевченко И.В.:
«Многочисленные исследования безопасности общества через призму культурной безопасности помогают объяснить многие противоречивые процессы в современной социокультурной жизни общества и выводят концепт национальной безопасности страны на новый социокультурный уровень своего осмысления и определения проблемной области» [9, с. 208]. Тем не менее, авторы исследований по заданной проблематике описывают понятие «культурной безопасности» точно, но слишком узко и несистематично. Отсюда следует необходимость операционализации и систематиции термина и формулировки более точного и обобщенного понятия «культурная безопасность».

Итак, систематизированное и сформулированное нами понятие звучит следующим образом: культурная безопасность являет собой механизм консервации и сохранения социокультурной идентичности отдельной личности и общества в целом в условиях взаимодействия традиций и инноваций в этнокультуре.

«Cultural safety» берёт свое начало в сфере медицинского образования Новой Зеландии [10]. Эта концепция возникла в 1989 году в институте медсестринского дела после того, как студенты-медсестры выразили обеспокоенность по поводу безопасности студентов из племени маори в монокультурных школах медсестер. Позже концепция распространилась и на медицинскую практику. По мнению основателей этого подхода «культурная безопасность» — «это эффективная практика ухода за лицом или семьёй из другой культуры, при этом принадлежность к культуре определяется самим лицом или семьей» [11].

Концепция «cultural safety» основывается на 4 принципах. *Первый принцип* заключается в направленности культурной безопасности на улучшение состояния здоровья и благосостояния коренного населения и иммигрантов, и распространяется на всё отношения через: 1) упор на улучшение здоровья и положительные результаты в результате лечения; 2) признание верований и практик тех, кто отличается от них [11].

Второй принцип звучит следующим образом: «Медицинская практика — это больше, чем выполнение задач. Речь идёт о том, чтобы общаться и эффективно реагировать на людей с различными потребностями и сильными сторонами таким образом, чтобы люди, пользующиеся услугой, могли определить их как безопасные» [11].

Третий принцип говорит нам о необходимости принять тот факт, что во всей социокультурной сфере и её институтах существует неравенство по тем или иным признакам, и такое неравенство нужно искоренять. Согласно *четвёртому принципу*, в обществе существует потребность в воспитании и образовании специалистов, открытых к культурному диалогу.

У современных зарубежных исследователей имеется тенденция к изучению концепции культурной безопасности в рамках дипломатии и международных отношений. Так, в зарубежной традиции, принято выделять Парижскую и Копенгагенскую школы.

Предтечей Парижской школы является теория форм капитала П. Бурдье. Именно он первым выделил «культурный капитал» как отдельный самостоятельный феномен. Бурдье считал, что культурный капитал — это «накопление достижений в сфере культуры, культурное богатство страны, которое складывается веками и создаёт культурный имидж государства на мировой арене» [1, с. 42].

Чаще всего, по мнению Бурдье, в культурный капитал превращаются такие элементы культуры, как язык, знания, навыки, опыт, квалификация, самые разнообразные знаки и символы, традиции, устойчивые нормы, ценности. Один из основоположников Парижской школы Дидье Биго, также рассматривает культуру как некий знаковый код, в котором каждый индивид представляет региональные и национальные, профессиональные и социально-классовые культуры. По его мнению под культурной безопасностью следует понимать «способность социума поддерживать его уникальный характер в меняющихся условиях или присутствии потенциальных миграций. Более всего это относится к устойчивости необходимых условий для развития культуры, религии и национальной идентичности в общем» [1, с. 45]. По мнению Биго, при изучении культурной безопасности, необходимо использовать методы структуралистов, так как это поможет найти различия между двумя культурными кодами и узнать, какие потенциальные опасности друг для друга они таят.

Ещё один представитель Парижской школы Л. Буве считает необходимым изучение секьюритизации в рамках проблемы «Своего» и «Чужого». Другими словами, он предусматривает связь между культурной безопасностью и социально-экономическим кризисом. Л. Буве видит в наплыве мигрантов основную угрозу вывода населения из состояния эксплуатации, также

«пересматривает понятие идентичности и изучает культурные вопросы, связанные с иммиграцией и теми изменениями, которые она приносит в образ жизни народа» [1, с. 46].

Как отмечает М.В. Вакасова: «Интересен социально-экономический подход, применяемый Буве к исследованию культурной безопасности. Согласно его мнению, степень культурной небезопасности индивида определяется разницей между «верхом» и «низом» общества. Так, человек, живущий в бедном районе, более доступном для большинства иммигрантов, более всего подвержен влиянию культуры со стороны другого народа. Необходимо отметить, что основную угрозу культурной безопасности и Биго и Буве видят в глобализации, воспринимая данный процесс с точки зрения исчезновения границ и давления миграции» [1, с. 47].

Опасность и угрозу в глобализации видел и наиболее яркий представитель Парижской школы Б. Бади. По его мнению существует три признака глобализации: 1) исторический процесс, который развивается на протяжении веков; 2) стремление к универсализации мира; 3) размывание национальных границ. Из последнего признака развивается теория «конца территории». Эта теория предполагает, что территориальные границы государств и культур исчезают как таковые, в связи с глобализацией и окончанием холодной войны. Это приводит к тому, что человек теряет свою идентичность.

В отличие от вышеописанного направления, представители Копенгагенской школы (Б. Бузан, О. Вейвер, Дж. Вильде) придерживались одного подхода в изучении культурной безопасности — конструктивистского. Сторонники этого направления «поставили перед собой задачу изучить, как определенный объект становится угрозой безопасности, каким образом он политизируется внутри определенного контекста и затем секьюритизируется. В данном случае используется конструктивистский подход, в то время, как реализм рассматривает комплексное понятие безопасности как синоним силы. Такой традиционный подход к безопасности был применим к изучению угроз во время мировых войн, когда государства находились в постоянном противоборстве за силовое и властное превосходство» [8, с.140].

Согласно исследованиям Копенгагенской школы угрозой безопасности является проблема, которая была обсуждена и общепринята определенным социумом. Выделяются следующий компоненты теории секьюритизации: 1) актор, который выдвигает какую-либо проблему; 2) объект секьюритизации — это вопрос, явление, субъект, которому может угрожать данная проблема; 3) аудитория — все те вовлекаемые в данный процесс участники, которым предстоит признать проблему в качестве потенциальной опасности. Соответственно существуют и этапы секьюритизации: заявление о возникновении опасности и принятие аудиторией этой проблемы, как угрозы безопасности.

В сравнении с Парижской школой, которая основной проблемой считает процесс глобализации, Копенгагенская школа отличается многообразием проблем. По мнению представителей этой школы, для каждого региона и локальной культуры есть ряд свойственных именно им опасностей и угроз [14]. Инструменты данного направления используются такими организациями как ООН, ЮНЕСКО, НАТО и др., для определения потенциальных опасностей для наций и культурного наследия государств.

В российском и отечественном научном пространстве еще не сформировались школы и направления, которые бы глубоко исследовали культурную безопасность. С одной стороны, это связано с новизной тематики, с другой стороны, с трудностями самого определения понятия «культурная безопасность», но несмотря на это, благодаря интересу и актуальности проблемы, число исследований растёт.

Как пишет один из крупнейших российских исследователей в данной сфере Романова А.П.: «В настоящее время этот термин («культурная безопасность») прочно вошёл в научный оборот и в отечественной науке (Маршак, Сергеев, Ширяев, Разлогов, Романова, Якушенков, Хлыщева, Топчиев, Рябченко, Филомонов). Он используется для анализа целого ряда проблем: от сохранения культурного наследия и защиты его от фальсификации и уничтожения (Сараф) до сохранения культурной идентичности в поле постоянно возникающих этнополитических конфликтов (Ширяев)» [5, с. 181].

Проанализировав научные исследования и публикационные работы, можно выделить несколько подходов к концепции культурной безопасности на постсоветском пространстве.

Приверженцы *критического подхода* скептически относятся как к самому термину, так и к перспективе его использования в научном дискурсе. Это связано с тем, что большинство сторонников этого подхода воспринимают культурную безопасность в отрицательной коннотации, как нечто, что мешает естественному развитию культуры [5, с.184]. Так, например, К. Разлогов, считает, что

культурная безопасность несёт под собой консервацию национальной культуры, лучших её образцов, что препятствует необходимому развитию и появлению инноваций.

Следующий подход можно назвать националистическим. Сторонники этого подхода полностью принимают термин и активно оперируют им. Чаще всего это понятие используется в отношении своей отечественной культуры и угрозе её растворению в распространяющейся западной массовой культуре. «Для сторонников такого подхода любая инновация в культуре связана с опасностью её дестабилизации и разрушения в силу этого пришло время перейти к формированию государственной системы, способной регулировать процессы в этой сфере, эффективно противодействовать экспансии масс-культуры, моральному, нравственному, культурному разложению нации (Душина, Бокачев)» [5, с.182].

И сторонники третьего, менее радикального, *синергетического подхода,* считают, что основная проблема кроется в двойственной природе культуры. С одной стороны, культура всегда открыта для межкультурного обмена и развития инноваций. С другой стороны, каждая культура по-своему самобытна и уникальна. Сторонники этого подхода считают понятие культурной безопасности функциональным, многоаспектным и отражающим процесс, который направлен как на преодоление угроз и опасностей, так и на создание благоприятных условий для культурной жизни общества.

Рассмотрев все вышепредставленные подходы, можно сделать вывод, что концепция культурной безопасности многоаспектна и имеет обширное поле для различных исследований. Безусловно, уже имеющиеся подходы хорошо отражают суть концепции, но оставляют определенные лакуны в проблемном поле.

Литература

1. Ваккасова, М.В. Проблемы культурной безопасности в исследованиях Парижской школы [Электронный ресурс] / М.В. Ваккасова — учёные записки Крымского федерального университета имени В. И. Вернадского. — 2015. — №2. — Режим доступа: http://sn-philcultpol.cfuv.ru/wp-content/uploads/2016/01/002-vakkasova.pdf — Дата доступа: 20.04.2019.
2. Верминенко, Е.В. Культурная безопасность общества и государства и её основные угрозы / Е.В. Верминенко, Н.В. Ершов // Управленческое консультирование. — 2017. — №12. — с. 111-120.
3. Ожегов С. И. Толковый словарь русского языка / С. И. Ожегов, Н. Ю. Шведова. − 4-е изд., доп. − Москва : Азбуковник, 2000. – 940 с.
4. Романова, А.П. Культурная безопасность как важнейший фактор национальной безопасности / А.П. Романова, М.О. Мормилова // Человек. Сообщество. Управление. 2008, №2. — с. 84-95.
5. Романова, А.П. Проблема культурной безопасности в научном дискурсе / А.П. Романова, М.М. Бичарова // Южно-российский журнал социальных наук. — 2015.—№2. — с. 36-55.
6. Российский гуманитарный энциклопедический словарь: в 3 т. Т. 2. / Москва: ВЛАДОС, 2002. – 720 с.
7. Снапковская, С.В. Российский фактор в модернизации образования на территории Беларуси (XVIII – начало XX вв.) // Модернизационные процессы в российском и зарубежном образовании XVIII – начала XXI веков: Материалы XXX сессии Научного Совета по проблемам истории образования и педагогической науки РАО (Санкт-Петербург, 4-6 ноября 2014 г.). – Санкт-Петербург: Изд-во: СПб АППО, 2014. – С.93-99.
8. Тамбовцева, М.А. Теоретический подход Копенгагенской школы к обеспечению международной безопасности: основные положения теории секьюритизации / М.А. Тамбовцева — Манускрипт. — 2017. — №9. — с. 185-187.
9. Шевченко, И.В. К вопросу операционализации понятия культурная безопасность / И.В. Шевченко — Современные исследования социальных проблем. — 2016. — №9. — с. 198-212.
10. Booth, K. Theory of World Security / K. Booth — Cambridge: Cambridge University Press, 2007– 521 pp.
11. Nemeth, E. Cultural security: evaluating the power of culture in international affairs / Erik Nemeth — London: Imperial College Press, 2015. — 2

XÜLASƏ
MƏDƏNİ TƏHLÜKƏSİZLİK: TƏDQİQATLARIN CARİ ASPEKTLƏRİ
Snapkovskaya S.V.
Belarus Dövlət Universiteti, professor, Minsk, Belarus
Peçenyova T.A.
Belarus Respublikasının Prezidenti yanında İdarəetmə Akademiyası, professor, Minsk, Belarus

Məqalə müəllifləri "mədəni təhlükəsizlik" fenomeninin tədqiqinin nəzəri və metodoloji aspektlərinin təhlilinə əsaslanaraq, cəmiyyətin qloballaşması və modernləşməsinin müasir mərhələsində tədqiq olunan konsepsiyanın spesifik xüsusiyyətlərini müəyyən etməyə cəhd göstərmişlər. "Mədəni təhlükəsizlik" anlayışının tərifinə müxtəlif yanaşmalar aşkar edilmişdir. Qeyd olunur ki, müasir şəraitdə bu termin polisemantik və çoxşaxəlidir. Müasir cəmiyyətin inkişafında xarici və daxili amillərin qarşılıqlı təsirində bu hadisənin əhəmiyyəti və aktuallığı göstərilir.
Açar sözlər: *mədəni təhlükəsizlik, etnik münaqişələr, qloballaşma, cəmiyyət, inkişaf*

SUMMARY
CULTURAL SAFETY: CURRENT ASPECTS OF RESEARCH
Snapkovskaya S.V.
Belarusian State University, professor, Minsk, Belarus
Pechenyova T.A.
Academy of Management under the President of the Republic of Belarus, professor, Minsk, Belarus

The authors of the article attempted to reveal specific features and specialties of the researched term on the contemporary stage of globalization and modernization of the society on the basis of the analysis of the theoretical and methodological aspects of the research of the phenomena «cultural security». Various approaches to the definition of the term «cultural security» are uncovered. It was marked that the term differs by its polysemantics and multivariance in the contemporary conditions. The significance and relevance of this phenomena with the interaction of the outer and inner factors of the development of the contemporary society was shown.
Key words: *cultural security, ethnic conflicts, globalization, society, development*

NİZAMİ GƏNCƏVİNİN YARADICILIĞINDA MULTİKULTURAL ƏNƏNƏLƏR

Məmmədov Avtandil İsrafil oğlu
Nağızadə Səkinə Elmar qızı
Sumqayıt Dövlət Universiteti, Azərbaycan
avtandil.aqbaba@mail.ru, nagizade_2021@mail.ru

Xülasə. Yalnız Azərbaycan deyil, eləcə də dünya intibah mədəniyyətinin görkəmli simalarından olan Nizami Gəncəvinin yaradıcılığında multikultural ənənələrin poetik təcəssümü geniş yer tutur. Humanizm, demokratiklik, ayrı-ayrı xalqların milli-mənəvi dəyərlərinə yüksək hörmət, intibah ideyaları şairin multikulturalizmini səciyyələndirən əsas göstəricilərdir. Məqalədə bu məsələlər elmi-nəzəri səviyyədə araşdırılmış, şairin bəşəri ideyalarına münasibət bildirilmiş, müqayisə və təhlillər aparılmışdır. Məqalə müəllifləri Nizaminin əsərlərinə, eləcə də nizamişünas alimlərin tədqiqatlarına əsaslanaraq fikir və mülahizələrini ümumiləşdirmişlər.
Açar sözlər: *poeziya, Nizami Gəncəvi, multikultural,yaradıcılıq, intibah, humanizm*

Dahi Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvinin zəngin yaradıcılığında mənsubiyyətindən, dilindən və dinindən asılı olmayaraq dünyanın başqa xalqlarına yüksək hörmət və ehtiram hissi duyulur. Şair doğma xalqının milli mədəniyyətindən, tarixindən, mərasim və etnoqrafiyasından nə qədər böyük məhəbbətlə söz açırsa, təsvir etdiyi digər xalqlara da eyni cür yanaşır. Onun əsərlərində yunan, ərəb, fars, çin, hind, slavyan və digər millətlərin nümayəndələri təsvir edilir ki, dahi sənətkar onların simasında özünün intibah ideyalarını, multikultural ənənələri, humanizm və gözəllik ideyalarını ortaya qoyur. Maraqlıdır ki, Nizami özgə millətlərin həyat və məişətindən, adət-ənənələrindən, tarixi-mədəni irsindən bəhs edərkən yalnız öz dövründə görüb-tanıdığı şəxsiyyətlərə, baş vermiş hadisələrə münasibət bildirmir. O, ən qədim dövrlərə müraciət edərək intibah elmini və mədəniyyətini, multikultural keyfiyyətləri, türk-azərbaycan xalqının milli-

mənəvi dəyərlərini poetik sözün geniş məna və məzmun tutumunda təcəssüm etdirir. Müsəlman, xristian, atəşpərəst, buddist və başqa dini dünyagörüşünə mənsub olan xalqların, tarixi-əfsanəvi şəxsiyyətlərin təsvirində şair milli və bəşəri mövqedən çıxış edir. Nizaminin əsərlərində Adəm, Məhəmməd, İsa, Süleyman, Davud, Nuh, Yusif və başqa peyğəmbərlərin adları çəkilir ki, şair onların hamısına bəşəriyyətin ilahi dəyərləri, insanlığa yol göstərən xilaskarlar kimi baxır. Şairin humanist poeziyasının bu xüsusiyyətini səciyyələndirən prof. Əkbər Ağayev yazır: "Bəşər sözü Nizami üçün dərin mənaya malikdir. Bəşəriyyət, Nizaminin anlayışında həyatın ən yüksək və ən ali mənasıdır; insan-həyatın mənası, mahiyyəti və həqiqətidir" [1, s.126]. N.Gəncəvi Zərdüşt fəlsəfəsinə, onun xeyri və mənəvi saflığı təbliğ edən ideyalarına yaxından bələd olmuşdur. O həm lirik, həm də epik yaradıcılığında xeyir allahı Ahuraməzdanın (Hörmüzün) yaratdığı insandan, onun cəmiyyətdəki fəaliyyətindən, əxlaqi-fəlsəfi prinsiplərdən hərarətlə söhbət açır. "Xosrov və Şirin" poemasında "Məhin Banunun Şirinə öyüd verməsi" fəslində Məhin Banu qardaşı qızı Şirinə əsl məhəbbətin müqəddəs mənasından, qarşılıqlı sevginin ülviliyindən danışır. Xosrovun Şirinə olan eşqindəki səbatsızlığa, kefcil həyat tərzi sürməsinə baxmayaraq Məhin Banu onun əsil-nəcabətinə hörmətlə yanaşır, əgər "vəfalı, ismətli olarsa, Xosrovun ona elçi göndərəcəyinə" inanır:

Əgər o aydırsa, biz afitabıq,
O, Keyxosrov, bizsə Əfrasiyabıq [3, s.119].

Burada bir cəhətə ayrıca diqqət yetirməyi məqsədəuyğun sayırıq. Məlumdur ki, türk xalqlarının mifoloji sistemində ay oğlan, günəş isə qız kimi təsəvvür olunur. Nizami Məhin Banunun dili ilə Xosrovu aya, Şirini isə günəşə bənzədir. Bu poetik müqayisədə Məhin Banu həm Azərbaycan, həm də fars xalqı haqqında özünün mənəvi ucalığını və zənginliyini nümayiş etdirir.

N.Gəncəvi atəşpərəstlərin icra etdikləri ayin və mərasimləri təfərrüatı ilə qələmə alır, keçmiş adət-ənənələrdən bəhs edərkən kiçik detalları belə nəzərdən qaçırmır. Məhin Banu Xosrovun məclisinə gələrkən Xosrov "Bacubərsəm" mərasimini icra etməyi möbidə tapşırır:

Hər yeməyə Xosrov uzatsaydı əl,
"Bacubərsəm"ə o edirdi əməl.
"Bacubərsəm" rəsmi mütləq gərəkdir,
Bu, möbid xörəyi dadmaq deməkdir. [3, s.106]

Şair bu epizodda möbidin (zərdüşt dini kahini) oxuduğu duadan bəhs edir. Zərdüştilər yemək vaxtı süfrə başında sükutla dua oxuyur, möbidin bu dini ayini icra etməsindən sonra yemək başlanırdı. Böyük sənətkar bir müsəlman kimi islam qanunlarına ciddi əməl etmişdir. Təsadüfi deyildir ki, o, öz dövründə və sonra da Şeyx Nizami kimi xalq arasında sonsuz hörmət qazanmışdır. Şair yəhudi xalqının dini adətlərindən, Musa peyğəmbərin Haruna qarşı mübarizəsindən bəhs edərkən müxtəlif dini rəvayət və əfsanələrə müraciət edir, təkamül yolunda yəhudi xalqının keçdiyi çətinlikləri, əzablı yolları poetik deyimlərlə təsvir edir. "Bibliya"nın "Əhdi-cədid" hissəsində nağıl edilir ki, yəhudilər Harundan onlar üçün tanrı düzəltməyi xahiş edirlər. Harun onların qulaqlarındakı qızıl sırğaları alıb onlardan dana heykəli düzəldir, xalq bu tökmə danaya (bütə) qurban gətirir, ona sitayiş edir. Musa peyğəmbər allahın əmri ilə qızıl dananı yandırır. Şair həmin hadisəni poetik işarələr və simvollar vasitəsi ilə belə təsvir edir:

Sarıydı Musanın danası əlbət,
Çox verdilər ona, odur ki, qiymət.
Sarıdır şənliyin, mayasıdır zər,
Sarı gil ən baha qiymətə gedər [4, s.176].

Bəndin dördüncü misrasında işlənmiş "sarı gil" ifadəsi Nizaminin xalq məişətinə, onun həyat tərzinə yaxından bələd olduğunu göstərən maraqlı bir detaldır. Qədim zamanlarda sarı gili gülabla yoğurur və ondan yuyunmaq üçün istifadə edirmişlər. Bu maddə həmin dövrdə çox qiymətli imiş. N.Gəncəvinin yaradıcılığı dünya ədəbiyyatının ona görə mühüm hissəsidir ki, onun əsərlərində bəşəriyyətin ən müqəddəs arzuları və əməlləri ifadə olunmuşdur. Elm adamlarına yüksək qiymət, qadına hörmət, mənəvi zənginlik, müqəddəs amal, milli və bəşəri duyğular – bu humanist keyfiyyətlər şairin poeziyasına dünya şöhrəti qazandırmışdır. "Nizami öz humanist görüşləri və bəşəri ideyaları ilə həm də bizim müasirimizdir. Mübaliğəsiz demək olar ki, dahi sənətkarın əsərləri bütün dövrlərdə olduğu kimi, bu gün də olduqca müasirdir, təravətlidir. Onun əsərləri bütün nəsillərin mənəvi tələbatını ödəyən, hər dəfə oxuduqca insanın cəmiyyətə baxışlarını daha da zənginləşdirən bədii sənət möcüzəsidir" [2, s.10].

Nizami Gəncəvi qadına, onun müqəddəs adına həmişə böyük ləyaqət hissi ilə yanaşmış, "dişi aslanların" qüdrət və əzəmətini onların zahiri və mənəvi gözəllikləri ilə vəhdətdə təsvir etmişdir. "Sirlər xəzinəsi"ndə qoca qarı, "Xosrov və Şirin"də Məhin Banu, Şirin, Şəkər, "Leyli və Məcnun"da Leyli, "Yeddi gözəl"də Fitnə, hind gözəli, rus qızı, "İsgəndərnamə"də Nüşabə, Rövşənək, Qibtli Mariyə və digər qadın obrazları bu baxımdan səciyyəvi xüsusiyyətləri ilə diqqəti cəlb edir.

Şair "Sirlər xəzinəsi" poemasında yazır ki, "dünyaya rəzalət, zülmkarlıq fateh ola bilməz, dünyanı yalnız ədalətlə fəht etmək olar." Bu qlobal sosial-fəlsəfi düşüncənin ən qabarıq təzahürünü Nüşabənin simasında görmək olar. İsgəndərin hərbi yürüşlərinin əsas məqsədini – var-dövlət və qənimət üçün edildiyini yaxşı bilən Nüşabə onun sarayına elçi sifətində gələn bu hökmdarı tanıyır. İsgəndərin şərəfinə ziyafət verən Nüşabə onun qarşısına dörd büllur qabda daş-qaş qoyaraq "bu dadlı xuruşlardan yeməyi" təklif edir. İsgəndərin "daş-qaş yeyilərmi?" – sualına Nüşabə belə cavab verir:

İndi ki, yeməyə yaramaz bu daş,
Dünyada onunla ucalarmı baş? [5, s.217]

Məntiqi cavabla Nüşabə iti zəkası, ağlı ilə İsgəndəri mat qoyaraq özünün sülhsevər siyasətini nümayiş etdirir.

Qeyd edək ki, Nizami İsgəndər obrazını nə qədər idealizə etsə də, Çinə, Hindistana səfərlərində onun işğalçılıq siyasətini açıb göstərir. İsgəndər bütün atəşkədələri viran qoyur, atəşpərəstlərə zülm edir, "muğları meyxanələrdən dağıdır". Prof. X.Yusiflinin yazdığı kimi, "Misir və İran səfərlərində gördüyümüz İsgəndərlə, Hindistan və Çin səfərlərində gördüyümüz İsgəndər başqa-başqa adamdır. O, hind hökmdarları Keyd və Furu heç bir hüququ, ixtiyarı olmadan hədələyir. Çin xaqanından yeddi ilin xəracını tələb edir, yoxsa müharibə edəcəyini, ölkəsinə divan tutacağını bildirir" [6, s.194].

Bir intibah şairi kimi N.Gəncəvi cəmiyyətin və dövlətin inkişafını, fərd və cəmiyyət probleminin həllini ədalətli qanunlarda görmüşdür. Şairin fikrincə, "bu gün zülmün evini bərbad edənlər öz sabahkı evini indidən abad edirlər."

Xosrov və Şirin" poemasında Xosrovun atası Hörmüz ölkənin abadlığı, xalqın firəvan yaşaması və rifahı üçün ədalətli qanunlar qoyur. "Ədalətdə qüsuru olmayan Hörmüzün" sayəsində "yer üzü abad, insanlar zülmdən azad olur". Şikar zamanı Xosrov atasının qoyduğu qanunları pozur: atı kəndlilərin tarlasını viran qoymuş, qulu bağın qoralarını dərmiş, bir yoxsulun evini alaraq kəndin rahatlığını pozmuşdur. Ədalətin səsinə qulaq asan Hörmüz Xosrovu cəzalandırır. Şair onun bu hərəkətini alqışlayaraq "o ədaləti, o insafı" dövrün hökmdarlarında da görmək istəyir və özünün ideal arzusunu digər poemalarında olduğu kimi, "Xosrov və Şirin"də də cəsarətlə elan edir. Hörmüz epizodik obraz olsa da, N.Gəncəvinin yaratdığı hökmdar obrazları silsiləsində özünəməxsus bir yer tutur. Ümumiyyətlə, şairin poeziyasında fərd və cəmiyyət, hökmdarla xalqın birliyi, demokratizm, ədalətli qanunlar, insan hüquqlarına hörmət, ülvi məhəbbət, elm və təhsil, zəhmətsevərlik, mərdlik və s. kimi bəşəri ideyalar onu dünya intibah mədəniyyətinin ilk və qüdrətli nümayəndələrindən biri kimi tanıdır. Multikulturallıq, dünya xalqlarının milli-mənəvi dəyərlərinin poetik təcəssümü, müxtəlif adət-ənənələrə humanist baxış Nizaminin intibah mədəniyyətinin tərkib hissəsi kimi bu gün də aktual və əhəmiyyətlidir.

Ədəbiyyat

1. Ağayev Ə. Nizami və dünya ədəbiyyatı. – Bakı: Azərnəşr, – 1964. – 172 s.
2. Arzumanlı V. Nizami Gəncəvinin dünya şöhrəti. – Bakı: Elm, – 1997. – 184 s.
3. Gəncəvi N. Xosrov və Şirin (tərcümə edəni R.Rza). – Bakı: Yazıçı, – 1982. – 401 s.
4. Gəncəvi N. Yeddi gözəl (tərcümə edəni M.Rahim). – Bakı: Yazıçı, – 1983. – 355 s.
5. Gəncəvi N. İsgəndərnamə (tərcümə edənlər A.Şaiq, M.Rzaquluzadə). – Bakı: Yazıçı, – 1982. 688 s.
6. Səfərli Ə., Yusifli X. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. – Bakı: Ozan, – 2008. – 696 s.

РЕЗЮМЕ

МУЛЬТИКУЛЬТУРНЫЕ ТРАДИЦИИ В ТВОРЧЕСТВЕ НИЗАМИ ГЯНДЖЕВИ

Мамедов А.И., Нагызаде С.Е.
Сумгаитский государственный университет, Азербайджан

Поэтическое воплощение многокультурных традиций занимает большое место в творчестве Низами Гянджеви, одного из видных деятелей не только Азербайджана, но и мировой культуры. Гуманизм, демократизм, высокое уважение к национально-нравственным ценностям разных народов, идеи эпохи Возрождения - основные показатели, характеризующие мультикультурализм поэта. В статье эти вопросы исследуются на научно-теоретическом уровне, выражается отношение к гуманистическим идеям поэта, проводятся сравнения и анализы. Авторы статьи обобщили свои взгляды и мнения на основе работ Низами, а также исследований ученых.

Ключевые слова: *поэзия, Низами Гянджяви, мультикультурализм, творчество, возрождение, гуманизм*

SUMMARY

MULTICULTURAL TRADITIONS IN NIZAMI GANJAVI'S CREATIVITY

Mammadov A.I., Naghizade S.E.

Sumgayit State University, Azerbaijan

The poetic embodiment of multicultural traditions occupies a large place in the works of Nizami Ganjavi, one of the prominent figures both in Azerbaijan, and also in the world Renaissance culture. Humanism, democracy, high respect for the national and moral values of different peoples, the ideas of the Renaissance are the main indicators that characterize the poet's multiculturalism. The article examines these issues at the scientific and theoretical level, attitudes are expressed to the poet's human ideas, comparisons and analyses are conducted. The authors of the article have summarized their views and opinions based on the works of Nizami, as well as on the researches of scholars studying Nizami's creativity.

Key words: *poetry, Nizami Ganjavi, multicultural, creativity, Renaissance, humanism*

I BÖLMƏ
MİLLİ-MƏDƏNİ ÖZÜNƏMƏXSUSLUQ: FOLKLOR, ƏDƏBİYYAT VƏ TARİX ASPEKTLƏRİ

I СЕКЦИЯ
НАЦИОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНАЯ ИДЕНТИЧНОСТЬ: АСПЕКТЫ ФОЛЬКЛОРА, ЛИТЕРАТУРЫ И ИСТОРИИ

I SECTION
NATİONAL AND CULTURAL İDENTİTY: FOLKLORE, LİTERATURE, AND HİSTORY

AZƏRBAYCANIN ƏN QƏDİM YAŞAYIŞ YERLƏRİNİN ERKƏN TARİXİNƏ DAİR

Məmmədzadə Selcan Əsəd qızı
AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu, Bakı şəhəri, Azərbaycan
selcanmemmedzade306@gmail.com

Xülasə. Arxeoloji tədqiqatların nəticələri göstərir ki, orta tunc dövrü mövcud olan qala şəhərlərində yaşayan əhali sosial-ictimai cəhətdən bir neçə təbəqəyə bölünmüşdür. Çox güman ki, əyanlar, varlı ailələr qala şəhərlərinin daxilində, əkinçilik, maldarlıq, sənətkarlıqla məşğul olan təbəqə isə qaladan kənarda yaşayırdı. Qala tipli yaşayış məskənləri planlı şəkildə inşa olunurdu. Qala divarları daxilinə açılan tikililər bir-birindən enli, dar planlı küçələrlə ayrılırdı. Bu möhtəşəm qala sədlərinin tikintisi zamanı küllü miqdarda daş materialı sərf olunurdu. İnşa zamanı bərkidici maddə kimi gil məhluldan da istifadə edilirdi. Qalaçaların inşasında iki səbəb ola bilərdi: hərbi yürüşlər zamanı müdafiə olunmaq məqsədi və təbii fəlakətlər olacağı təqdirdə mal-qaranı qorumaq. Qala divarları boyunca hündür zirvələrdə dairəvi və düzbucaqlı formalı bürclər-gözətçi məntəqələri də tikilirdi. Təqdim olunan məqalədə Azərbaycan ərazisində mövcud olmuş ilk siklopik tikili mərkəzlərinin strateji əhəmiyyəti, memarlıq xüsusiyyətləri və inşa xüsusiyyətləri təhlil edilir.

Açar sözlər: *Xocalı-Gədəbəy mədəniyyəti, ilk yaşayış məskənləri, tarix, arxeologiya, dəmir dövrü*

Dəmirin kəşfi və emalının texnoloji sirrlərinin mənimsənilməsi cəmiyyətin ictimai həyatını köklü surətdə dəyişdirdi. Dəmirlə bağlı dövrləşmənin bütün mərhələlərini Urmiya hövzəsində (Həsənlinin V-III, Dinhətəpənin III-II, Həftəvantəpənin V-IV, Kordlartəpənin IV, Göytəpənin "B" və Əqrəbtəpənin, Yanıqtəpənin, Bəstamın həmdövr təbəqələri) arxeoloji nümunələrlə izləmək mümkün olub [22]. Azərbaycanın Arazdan şimaldakı torpaqlarında da bu dövrə aid kifayət qədər abidələr tapılıb və tədqiq olunub [3, s.155-165]. Bu dövrün mühüm artefaktları nəinki dəmir filizi yataqları ilə zəngin yerlərdə (Xocalı, Gədəbəy, Naxçıvan, Talış, Muğan bölgələrində), hətta kənar ərazilərdə – Qazaxda (Sarıtəpə, Töyrətəpə, Şomutəpə, Yastıtəpə, Babadərviş), Şəmkirdə (Seyfəli, Bitdili, Şiştəpə), Ağcabədidə (Üçtəpə), Naxçıvanda (Qızılvəng, Qızılburun, Oğlanqala), Ağdamda (Şıxbabalı), Qarabağda (Füzulidə Qarabulaq), Daşkəsəndə (Xaçbulaq), Biləsuvarda (Qaratəpə) və digər qədim yaşayış yerlərində aşkar olunub. Xocalı-Gədəbəy mədəniyyəti üçün səciyyəvi olan artefaktlar Naxçıvan diyarında da (Yurdçu, Şahtaxtı, Culfa və Qızılburun nekropolları) aşkara çıxarılıb. Xocalı-Gədəbəy mədəniyyətinin vahid bir etnosun iqtisadi-mədəni səviyyəsinin göstəricisi olduğu şübhəsizdir.

Azərbaycanın şəhərləri, xüsusən Urmiya gölü hövzəsindəki strateji əhəmiyyətli yaşayış yerləri və qalalar bu dövrdə Elam, Aşşur və Urartu kimi göclü dövlətlərin dağıdıcı yürüşlərinin hədəfinə çevrilir, hökmdar salnamələrində və hərbi xronikalarda xatırlanmağa başlayır. E.ə. XII əsrin ikinci yarısında Aşşur dövlətinin zəifliyindən istifadə edərək Elam hökmdarı Şilhak-İnşuşinak (e.ə. 1150-1120-ci illər) Cənubi Urmiya hövzəsinə, Kiçik Zab və Diyala çaylarının yuxarı axarındakı ərazilərə irimiqyaslı hərbi yürüş təşkil edir. Onun "Qələbə stelası" üzərindəki mətnində vaxtı ilə Aşşurun nəzarəti altında olan Bit-Nappahi ("Dəmirçilər evi"), Bit-Nanqari və Şa-Nanqari ("Dülgərlər evi") kimi sənətkarlıq mərkəzlərinin, Tintu (akkadca dimtu "gözətçi məntəqəsi), Bit-İştar ("İlahə İştarın evi"), Bit-tazak-sunkir, Bit-barbari, Bit-tamteya (akkadcadan tərcümədə "Dəniz evi", "Liman"), İşirtu (e.ə. IX-VII əsrlərdə Manna dövlətinin paytaxtı İzirtu) və digər qala-şəhərlərin işğalından bəhs olunur [24, s.244-245]. E.ə. VI əsrin əvvəlində əsasən qutilərin məskunlaşdığı bu şəhərlər Mada imperiyasının tərkibinə qatılmışdır.

Aşşur mənbələri Son Tunc-Erkən Dəmir dövründə qutilərin qərb qolunun siyasi qurumu olan Kutmuhidə (Şərqi Anadoluda, Tur-Abdin dağı bölgəsində) qala-şəhərlərin alınmasına dair xəbərlər verilir. Onlardan Şereşe qalası e.ə. 1110-cu ildə Aşşur işğalına qarşı müqavimət göstərən tayfa birliklərinin əsas dayaq məntəqəsi idi. Bu qalada quti, muşk, babhi (hurricə "dağlı") etnik qruplarının hərbi birləşmələri I Tiqlatpalasarın ordusunun hücumunun qarşısını almağa təşəbbüs göstərmiş, lakin məğlub olmuşlar [21, s.14-15].

Son Tunc-Erkən Dəmir dövründə (e.ə. XV-IX əsrlər) Xocalı-Gədəbəy mədəniyyəti Azərbaycan Respublikasının qərb bölgələrinin dağlıq hissəsini bütünlüklə əhatə etmişdir. Bu mədəniyyət üçün səciyyəvi sayılan amillər sırasında iri ölçülü yaşayış məskənlərinin sayının azalması, yeni tipli müdafiə məntəqələrinin (qala və qalaçalar) inşası nəzərə çarpır. Yaşayış yerlərinin əksəriyyəti Gəncə-Qazax zonasının payına düşür: Seyfəli və Bitdili (Şəmkir rayonunda), Babadərviş, Sarıtəpə, Yastıtəpə, Nadirbəytəpəsi, Yuxarı Göyçəli və s. (Qazax rayonunda). Analoji məskənlər Mingəçevirdə, Ağcabədi rayonunda (Üçtəpə), Ağdam rayonunda (Şıxbabalı kəndində sahəsi 6 ha olan Qaratəpə), Naxçıvanda (I və II Kültəpələr) və digər yerlərdə aşkara çıxarılıb. Yaşayış məntəqələrinin çoxunun 1-1,5 ha ərazidə salınması onların müvəqqəti və ya qısamüddətli olduğundan xəbər verir. Onların bəzilərində (Babadərviş, Sarıtəpə, Töyrətəpə və s.) yanğın və dağıntılar qeydə alınıb. Hərbi qarşıdurmalar adi hal aldığından kiçik ölçülü məntəqələrin də müdafiə divarı və ya istehkam qurğuları ilə əhatəyə alınması zərurətə çevrilmişdir [3, s.147-149].

Bu dövrün 1 ha sahəsi olan Sarıtəpə yaşayış yerində dini ayinlərin icrası üçün məbəd inşa edilmişdir. Məbədin otaqlarının birinin döşəməsinə 1 m hündürlüyü olan 15 küp basdırılmışdır; onlarda taxıl, üzüm və ərik tumları aşkarlanıb. Məbədin ətrafında tikilmiş evlərdən birinin uzunuğu 7,5m, eni 5 m-dir (=37,5 m^2). Evin mətbəxi yaşayış hissəsindən möhrə divarla ayrılmış, dairəvi formalı gil ocaqla təchiz olunmuşdur [3, s.149-151].

Çaylı kəndi ərazisindəki Sarvantəpədə tikililər dairəvi və dördkünc formalıdır, bəzi evlər yarımqazmadır; onlarda ocaq qurğuları, iri həcmli küplər, daş alətlər, dulus sobaları, təsərrüfat quyuları, dəmir ox ucluqları və s. tapılıb. Burada yaşayış bir neçə əsr davam etsə də məskənin ölçüsü 3 ha-dan böyük deyil [23, s.240-264].

Bu dövrün azsaylı və kiçik ölçülü yaşayış yerləri Azərbaycanın şimal-şərq bölgəsində (Şabranda Ağyazı və Rustəpə, Qusarda III Qəflətəpə, Qubada İbrahimxəliltəpə və s.) aşkara çıxarılıb [20, s.12-13]. Bölgədəyaylaq-qışlaq maldarlıq təsərrüfat tipinin genişlənməsilə əlaqədar sahəsi 1 hektara çatan yeni yaşayış məntəqələri (Mahı, Qalacıq, Yurd yeri və s.) meydana gəlir [15, s.16]

Son Tunc-Erkən Dəmir dövründə Naxçıvan Xocalı-Gədəbəy arxeoloji mədəniyyətinin təsir zonasına daxil olur. Naxçıvanın bu dövr yaşayış yerləri tipoloji baxımdan 3 qrupa bölünür: Araz vadisi məskənlər (I və II Kültəpələr, Şahtaxtı, Qızılburun), dağlıq ərazilərdə salınmış qala tipli məskənlər (Qazançı), mövsümi maldarlıqla əlaqədar salınmış yurd yerləri (Şahbuz rayonundakı I və II Kükü kəndləri, Qarnıyarıq, Şamlar). Əhalinin bir qismi qədim yaşayış yerlərində (I Kültəpənin IV təbəqəsi, II Kültəpə), digər qismi nisbətən yeni məskənlərdə yaşayırdı [6, s.46-47]. Bölgədə qala tipli yaşayış yerləri və istehkamlar (Oğlanqala, Sədərək qalası, I-II Qızqalaları, Qarasu qalası, Böyükqala, Kiçikqala, Qarabağlar Govurqalası, Şahtaxtı Govurqalası və s.) üstünlük təşkil edirdi. Yeni məskənlərdən Şahtaxtı Govurqalasında (Şərur rayonu ərazisində) köhnə müdafiə divarının uçulmuş yerləri 1,7m-0,6m ölçülü daşlarla bərpa olunmuş, üst hissəsi çiy kərpiclə tamamlanmışdır. Şəhər tipli bu yaşayış yerinin ümumi sahəsi 3 hektardan artıqdır; onun 0,7 hektarında Narınqala yerləşir [12, s.181]. Şərurun Qarabağlar kəndi yaxınlığında, qalacıq adlanan yerdə, 2 ha sahədə dairəvi formalı Narınqala inşa edilmişdir. Burada mədəni təbəqənin qalınlığı 2 metrə yaxındır [13, s.46]. Gilançayın sol sahilində yerləşən Plovdağ yaşayış kompleksi müdafiə divarı ilə əhatə olunub və qəbiristanlıq şəhərdən kənarda salınıb. Yaşayış yerinin sahəsi 800 m^2 təşkil edir. Burada 7 yaşayış evinin qalıqları aşkarlanıb. Evlər dördkünc planlıdır, birində təsərrüfat quyusu var. Hesab olunur ki, burada həyat e.ə. XII yüzillikdə sönmüşdür [8, s.24-31].

Sədərəyin Narınqala hissəsinə iki istiqamətdən (Sədərək və Dəmirçi kəndləri tərəfdən) giriş var. Qalanın bürcləri dördkünc formalı, divarlarının qalınlığı təqribən 2,5 metrdir. Tədqiqatçıların fikrinə görə Sədərək qalası memarlıq üslubuna görə e.ə. XIII əsr Het dövlətinin paytaxtı Hattuşaşdakı qalanı xatırladır [1, s.25-34].

Şərur rayonunda, İbadulla kəndi yaxınlığında yerləşən Şortəpədə 1970-1980-ci illərin arxeoloji tədqiqatlarında SonTunc-Erkən Dəmir dövrü yaşayış yeri aşkara çıxarılmışdır; onun nekropolunun sahəsi 3 hektardır. Şəhər yeri kimi Dəmir dövründə əhəmiyyətini itirmişdir [4, s.31-32].

Şahtaxtı şəhər yeri təqribən 2 ha sahəni əhatə edir. İri daşlardan tikilmiş qala divarlarının eni 2,2-2,6 metrdir. Onun iri tayfa ittifaqlarından birinin paytaxtı olduğu söylənilir. Şəhərin kənarında 5 ha sahədə nekropol salınıb [10, s.528-529].

Aşağı Yayçı kəndinin cənub-qərbində, yer səthindən 960 m yüksəklikdə I Qızqala, Babək rayonu ərazisində, Gümüşlü kəndindən cənubda, yer səthindən 920 m yüksəklikdə II Qızqala inşa edilib [2, s.124-125].

Vayxır Govurqalası Babək rayonunda, Naxçıvançayın sol sahilində yerləşir. Qərb tərəfdən sıldırım qayaya söykəndiyindən o tərəfdən müdafiə divarı inşa olunmayıb. Qala divarı dördkünc bürclər və

kontrforslarla möhkəmləndirilib. Müdafiə divarının qalınlığı bəzi yerlərdə 5 metrə çatır. Abidənin mərkəzində 2 ha sahədə Narınqala yerləşir [14, s.192-193].

Naxçıvan şəhərindən 22 km şimal-qərbdə, Cəhriçayın sağ sahilində hündür təpə üstündə Çalxanqala qalası salınmışdır. Çalxanqala üç tərəfdən təbii müdafiə ilə əhatə olunduğundan yalnız cənub tərəfdən müdafiə divarına malikdir. Divarlarının qalınlığı 3 metrə çatan bu siklop tikili iri tayfa ittifaqlarından birinin əsas müdafiə qalası olmuşdur [11, s.189].

E.ə. II minilliyin sonlarında Ordubad rayonu ərazisində, Gilançayın mənsəbində müdafiə divarları ilə möhkəmləndirilmiş Sumbatan-Dizə şəhəri mövcud olmuşdur. Bəzi qalalar (Qazançı, Vayxır Govurqalası, Çalxanqala, Qarabağlar Govurqalası) iki cərgə daşlarla hörülüb, digər qalalar (Əznəbürd, Oğlanqala) bir cərgə 3m x 1m ölçüsündə daşlarla əhatələnib [4, s.151-153].

Qarnıyarıqda, Külüsdə, Babatəpədə mövsümi yaşayış yerləri mövcud olmuşdur [13, s.51-56]. Babək rayonunda təbii təpəlik üzərində, 2 ha sahədə salınmış Payız yaşayış yerində hər hansı tikinti qalığına rast gəlinməyib; görünür yaşayış yeri yaylaq maldarlığı ilə əlaqədar salınmışdır [11, s.182]. Mövsümi yaşayış yerləri Gədəbəydə, Daşkəsəndə, Mingəçevirdə də qeydə alınıb və öyrənilib [11, s.196-197].

Bu dövrə aid Qobustanda (Böyük Pir) və Cənubi Azərbaycanda (Dosoqtəpə, Aşağı Körül, Qalaoğlu və s.) qalalar qeydə alınıb [11, s.189]. Urmiya gölü hövzəsinin qədim yaşayış yerlərində həyat əvvəlki axarı ilə davam edirdi: Göytəpənin A-B təbəqələri, Həftəvantəpənin V-IV təbəqələri, Həsənlitəpənin V-IV təbəqələri bu dövrə təsadüf edir [19, s.165-166].

Mil Qarabağda Son Tunc-Erkən Dəmir dövrü yaşayış yerləri azdır; onlardan Üçtəpə mövsümi yaşayış yeridir. Əhəmiyyətli yaşayış yerlərindən Qaratəpə qalınlığı 4 m-dən artıq olan bürclü müdafiə divarı ilə əhatə olunmuşdur. Bölgədə bu dövrə aid Göytəpə, Çinartəpə, Rəsultəpə, Toxmaqtəpə, Çaqqallıtəpə, Düyütəpəsi, Nərgiztəpə, Ağtəpə kimi kiçik ölçülü yaşayış məntəqələri də məlumdur [5, s.11-14, 98-104].

E.ə. II minilliyin sonunda Azərbaycanın qərb bölgələrində Xocalı-Gədəbəy arxeoloji mədəniyyəti üçün səciyyəvi olan yeni tip tikililər (onların bəziləri yaşayış yeri olmuşdur) meydana gəlir. Çobandaşı və Nağaradağ (Daşkəsəndə), Pirqalaqapısı, Başqalaça, Söyüdlü, Mollabulağı, Böyükqalaça, Böyük Qaramurad (Gədəbəydə), Oğlanqala (Şərurda) və s. belə tikililərdəndir. Göyçə gölündən şimalda və şimal-şərqdə də xeyli sayda siklop tikililər aşkarlanıb [16]. Yonulmamış iri ölçülü daş bloklardan bərkidici məhlul olmadan yaradılan hörgüləri qədim "siklop (və ya siklopik) tikililər" adlandırırdılar, azərbaycanlılar ənənəvi olaraq bu tip tikililərə "qalaçalar" deyirlər. Mədəni təbəqələrinin qalınlığı baxımından siklop tikililəri 3 qupa bölürlər:

a) mədəni təbəqəsinin qalınlığı 1,2-2 m olanlar; onlardan adətən yaşayış yeri kimi istifadə olunurdu,

b) mədəni təbəqəsinin qalınlığı 0,5-0,8 m olanlar; onlar bəzən güclü müdafiə divarı ilə əhatələnirdi,

c) mədəni təbəqəsi olmayanlar; onlar ilin müəyyən vaxtlarında mal-qaranın saxlanması məqsədi ilə tikilirdi [17, s.55-57].

Daşlıtəpədə (Daşkəsən rayonu ərazisində) 0,5 m qalınlığında mədəni təbəqə və dördkünc planlı evin qalıqları üzə çıxarılmış və qalaçanın yanında kurqanlar və daş qutu qəbirlər tədqiq olunmuş, Müseyib qalaçasında (Gədəbəy rayonu ərazisində) 1,7 m qalınlığında mədəni təbəqənin olduğu müəyyən edilmişdir. Bu rayonun ərazisində, Zəhmət və Slavyanka kəndlərində 7, Qalakənd yaxınlığında 3 siklop tikili aşkara çıxarılmışdır [18, s.14].

İlkin mərhələdə qalaçaların inşası iki zərurətlə bağlı olmuşdur: hərbi əməliyyatlar zamanı insanların müdafiəsini təmin etmək və yaylaq maldarlığı ilə əlaqədar mal-qaranı təbii qorumaq. Təsadüfi deyil ki, məhz sonuncu amil Azərbaycanın qərb bölgələri üçün indi də xarakterikdir. Nəzərə almaq lazımdır ki, bu bölgə mülayim iqlim qurşağında, dəniz səviyyəsindən 600-1500 m hündürlükdə, mal-qaranı yemlə təmin edən alp çəmənliklərdə, təbii müdafiəsi olan yerlərdə inşa edilirdi. Yaşayış yeri kimi istifadə olunan qalaçalarda aparılmış arxeoloji qazıntılardan müəyyən olunub ki, onların sakinlərinin təsərrüfatında əsas məşğuliyyət sahəsini xırdabuynuzlu heyvanların saxlanması təşkil edirdi.

Azərbaycanın ən qədim siklop tikilisi Qobustandakı Dairə e.ə. III minilliyin sonuna aid edilir; burada 30-40 sm-lik mədəni təbəqə aşkara çıxarılmışdır [9, s.28-30]. E.ə. II minilliyin sonunda qalaçaların inşasına ehtiyac bölgədə hərbi-siyasi vəziyyətin gərginliyi ilə bağlı olmuşdur; hər bir icma qəbilələr və tayfalar arası baş verən hərbi münaqişələrdən qorunmaq üçün mümkün vasitələrdən biri kimi möhkəm tikililərin inşasında maraqlı idi. Həmin qala və qalaçalar e.ə. VIII əsrin əvvəllərində xarici müdaxiləyə, ilk növbədə urartuluların hərbi yürüşlərinə qarşı mübarizədə dayağa çevrilmişlər.

Şərur düzünün mərkəzində, Arpaçayın sağ sahilində, Qaratəpə dağının zirvəsində Oğlanqala qalası salınmışdır. Onun müəyyən hissələrində mədəni təbəqənin qalınlığı 5 metrə çatır.Oğlanqalanın ümumi sahəsi 40 hektara yaxındır, Narınqalasının sahəsi isə 320 m^2 təşkil edir. Narınqalanın divarları yonulmamış iri ölçülü sal daşlardan, bərkidici məhlul olmadan inşa edilib və tikinti texnikasına görə Van, Bastam kimi Urartu qalalarını xatırladır [13, s.41-46]. Şərur rayonunda, Gümüşlü qəsəbəsi yaxınlığında 5 ha sahədə Qarasu qalası

yerləşir. Abidə Narınqala və yaşayış yerindən ibarətdir. Buradan daş gürzlər, boz-qara rəngli keramika, dəmir ox ucluqları və s. tapılıb [4, s.43-44].

Naxçıvan şəhərindən 30 km qərbdəümumi sahəsi 30 ha olan Qarabağlar qalaçası yerləşir. Bəzi yerlərdə mədəni təbəqənin qalınlığı 3 metrdir. Təqribən 2 ha sahəni əhatə edən Narınqalada aparılan qazıntılarda müxtəlif dövrlərə aid keramika qırıqları tapılıb [7, s.52-54].

Naxçıvanın və Urmiya hövzəsinin yaşayış yerləri və qalaları e.ə. IX əsrin sonundan Urartu hökmdarlarının hərbi planlarında mühüm hədəfə çevrilir; bəzi məskənlər urtuluların yaratdıqları əyalət sisteminə qatılır, bəzilərinin sərvəti talanaraq xarabalığa çevrilir, əhalisi sürgün olunur.

Ədəbiyyat

1. Aşurov S.H. Naxçıvanda arxeoloji tədqiqatlar (2001-2002-ci illər) Bakı, 2003. 119 s.
2. Aşurov S., Ristvet L., Hüseynova S. Şərur düzündə Son Tunc-Erkən Dəmir dövrü abidələri / Antik və Orta əsr Azərbaycan şəhərləri: arxeoloji irsi, tarixi və memarlığı. Beynəlxalq elmi konfransın materialları. Bakı, 2012, s.122-134.
3. Azərbaycan tarixi 7 cilddə. I cild (ən qədimdən-b.e. III əsri). Bakı: Elam, 1998. 477 s. + 4 xəritə + XXXVI tablo.
4. Baxşəliyev V.B. Naxçıvanın arxeoloji abidələri. Bakı: Elm, 2008. 301 s.
5. Cəfərov H.F. Qədim Qarabağ. Bakı: Elm, 2020. 526 s.
6. Əliyev V. Qədim Naxçıvan. Bakı: Elm, 1979. 76 s.
7. Əliyev V., Bağırov B. Naxçıvanın qədim qala şəhərləri. Bakı: Elm, 2012. 191s.
8. İbrahimli B.İ. Plovdağ yaşayış yeri // AA., 2007, №1-2, s.24-31.
9. Muradova F.M. Qobustan Tunc dövründə. Bakı: Elm, 1979. 117 s.+ illüstrasiyalar.
10. Naxçıvan Ensiklopediyası. Bakı: AMEA nəşriyyatı, 2002. 597 s.
11. Seyidov A.Q. Naxçıvan e.ə. VII-II minilliklərdə. Bakı: Elm, 2003. 338 s.
12. Абибуллаев О. Энеолит и бронза на территории Нахичеванской АССР. Баку: Элм, 1982. 315 с. + иллюстрации.
13. Алиев В.Г. Культура эпохи средней бронзы Азербайджана. Баку: Элм, 1991. 256 с.
14. Ахундов Д.А. Архитектура древнего и раннесредневекового Азербайджана. Баку: Азернешр, 1986. 311 с.
15. Махмудов Ф.Р. Талыш- Муганская культура // ААЕ., 2004, № 1, s.15-20.
16. Мещанинов И.И. Циклопические сооружения Закавказья // ИГАИМК., 1932, Том XIII, Выпуск 4-7. 105 с.
17. Пиотровский Б.Б. Развитие скотоводства в древнейшем Закавказье // СА., 1955, том 23, с.5-15.
18. Расул оглы Т. Циклопические сооружения на территории Азербайджана. Б: Элм, 1993, 147 с.
19. Сеидов А.Г. Характеристика и некоторые параллели археологических памятников Нахчыванско - Урмийской группы (IV-II тыс. до н.э.) / Проблемы археологии Кавказа и Передней Азии. Баку, 2017, с.158-175.
20. Халилов Дж.А., Кошкарлы К.О., Аразова Р.Б. Свод археологических памятников Азербайджана. Выпуск I. Археологические памятники северо-восточного Азербайджана. Баку: Элм, 1991. 214 с.
21. Grayson A. K. The Royal Inscriptions of Mesopotamia. Assyrian Periods. Vol. 2. Assyrian Rulers of the Early First Millenium BC (1114-859 BC). University of Toronto Press, 1991, 425 p.
22. Muskarella O.W. The Iron Age of Dinkha Tepe, Iran // MMJ, 1974, Vol. 9, pp.35-90.
23. Najafov Sh. N. The Khojali-Gedabey cultural cite – the Sarvantepe settlement / Проблемы археологии Кавказа и Передней Азии. Баку, 2017, s.240-264.
24. Potts D.T. The archaeology of Elam. Formation and transformation of an ancient Iranian state. Cambridge University press, 1999. 480 p.

РЕЗЮМЕ
ОБЩЕСТВЕННАЯ ЖИЗНЬ В ПЕРВЫХ ГОРОДАХ-КРЕПОСТЯХ АЗЕРБАЙДЖАНА

Мамедзаде С. А.

Институт истории имени А.А. Бакиханова НАНА, Азербайджан

В статье рассматриваются результаты археологических исследований, которые показывают, что население, проживающее в наших городах-крепостях, сформировавшихся в эпоху средней бронзы, было социально разделено на несколько социальных классов. Скорее всего, беки, зажиточные семьи жили в пределах крепостных городов, а население, работавшее в сельском хозяйстве, скотоводстве, ремеслах, проживало за пределами замка. Город-замок был поселением,

построенным по этой схеме. Постройки, отделенные друг от друга более узкими, спланированными улицами, были открыты внутри стен замка. При строительстве этих великолепных укреплений было израсходовано большое количество каменного материала. Глиняный раствор также использовался в качестве армирующего материала в строительстве. Для строительства крепостей могло быть две причины: цель обороны во время военного похода и сохранение скота во время стихийных бедствий. На высоких вершинах вдоль крепостных стен также были построены круглые и прямоугольные башни-сторожевые пункты. Целью представленной статьи является анализ стратегического значения, архитектурных и строительных особенностей первых циклопических сооружений в регионе Азербайджана.

Ключевые слова: *Культура Ходжалы-Кедабека, первые поселения, история, археология, железный век*

SUMMARY

PUBLIC LIFE IN THE FIRST FORTRESS CITIES OF AZERBAIJAN

Mammadzade S.A.

Institute of History named after AA Bakikhanov of ANAS, Azerbaijan

The results of archaeological investigations prove that the population living in our fortress-cities, formed in the Middle Bronze Age, is socially divided into several social classes. Most likely, the gentles, wealthy families lived within the fortress cities, and the population who worked in agriculture, cattle breeding, crafts lived outside the castle. A castle town was a settlement built according to the scheme. The buildings, separated from each other by narrower, planned streets were open inside the castle walls.

During the construction of these magnificent fortifications, a large amount of stone material was used. The clay mortar was also used as a reinforcing material in the construction. There could be two reasons for the construction of the fortresses: the purpose of defense during military campaigns and the protection of livestock in the event of natural disasters. Along the fortress walls, circular and rectangular-shaped towers-guard points were also constructed on high peaks. The presented article aims to analyze the strategic importance, architectural features and construction features of the first cyclopean construction centers in the territory of Azerbaijan.

Key words: *the culture of Khojaly-Gadabay, the first settlements, history, archaeology, the state of Mannea, Iron age*

CƏNUBİ QAFQAZIN 1903-CÜ İLDƏ HƏRBİ-TOPOQRAFİK XƏRİTƏSİNDƏ AZƏRBAYCAN TOPONİMLƏRİNİN AREALI

Tağıyeva Ruhiyyə İsabala qızı

Sumqayıt Dövlət Universiteti, Sumqayıt, Azərbaycan

tagiyeva77@bk.ru

Xülasə. Məqalədə 1903-cü ildə Tiflisdə baş qərargah tərəfindən hazırlanmış hərbi-topoqrafik xəritədə əks olunan rus mənşəli toponimlərin yaranma səbəbləri və regionlar üzrə arealı qeyd olunur. 1830-cu illərdən başlamış ta 1917-ci ilə qədər Poltava, Bessarabiya, Tambov, Estoniya, Ukrayna və Rusiyanın digər ucqar ərazilərindən duxobor və malakan təriqətli rusları azərbaycanlıların çoxluq təşkil etdikləri İrəvan, Gəncə Borçalı, Qars, Bakı, Lənkəran, Şamaxı və digər qəzalara yerləşdirilməsi, yaşayış məntəqələrin uydurma rus və erməni adlarının verilməsi konkret nümunələrlə təqdim olunur. Bu plansız köçürmələr ancaq Qafqazda əhalinin etnik tərkibini dəyişdirmək məqsədi güdmüşdür.

Açar sözlər: *malakanlar, Qafqaz, Saratov, Voronej, Ukrayna*

1903-cü ildə Tiflisdə hərbi qərargah tərəfindən hazırlanan və uzun müddət məxfi sayılan hərbi topoqrafik xəritə Azərbaycan toponimiyasını öyrənmək üçün əvəzsiz mənbədir.

Hərbi topoqrafik xəritəyə nəzər saldıqda aydın olur ki, Azərbaycan türkləri yaşayan qəzalarda toponimlərin (oykonim, hidronim və oronimlər) çox zəngin türk layı vardır. Hərbi orientir kimi oykonim, oronim və hidronimlərin bütün növlərinə xəritədə rast gəlirik [5]. Bununla belə, həm müasir dövrdə, həm də o dövrdə Cənubi Qafqazda yaşayan etnik xalqların dilində, az da olsa, areal halda toponimlərə rast gəlinir. Cənubi Qafqazda toponimlərin bir neçə arealını göstərə bilərik: talış arealı, tat arealı, avar və ləzgi arealı, rus

arealı və s. Erməni və rus arealları sonra yaranmışdır. Bunlara aid bəzi nümunələr verməklə kifayətlənirik. Məsələn:

-Talışdilli areal. Əsasən Lerik, Masallı, Astara, Lənkəran ərazilərindədir. Məsələn: Separadi, Kornədi, Cəngan, Davidhonu, Siləkəran, Mianku, Dənbəlov və s.

-Tatdilli areal. Əsasən İsmayıllı, Quba, Bakı-Abşeron ərazilərindədir. Məsələn: Balaxanı, Suraxanı, Novxanı, Nügədi, Lahıc, Dübəndi, Digah, Kəndob, Namazgah və s. -Avar və ləzgidilli areal. Əsasən Qəbələ, Qusar, Zaqatala, Xaçmaz ərazilərindədir. Məsələn: Pirkax, Qandax, Zezxur, Abrıx, Dandıx, Zeyxur, Zəyrid, Cunut, Qələnxur, Ukuroba və s.

Azərbaycan toponimlərinin areallarından yazan A.Axundov qeyd edir ki, Qafqaz arealına (avar və ləzgi-R.T) daxil olan toponimlər konkret areal daxilində özünü göstərir.

Çox təəssüf ki, Sovet dövründə Qarabağda ermənilər tərəfindən uydurulan Daşuşen, Kolxozaşen, Mackalaşn, Mehdişen, Mirişen, Seydişen və s. kənd adları erməni toponimi kimi təqdim edilir [21, s.25]. Bu toponimlərin mənası aydındır: daş+şen(daşı çox olan yer), kolxoz+şen (kolxozun yaratdığı kənd), Məcgalaşen (məcgalın yaratdığı kənd), Mehdişen, Mirişen, Seyidşen (Miri, Mehdi və Seyidin yaratdığı kəndlər).

Qeyd edək ki, Azərbaycan dilinin Qərb qrupu dialekt və şivələrində, xüsusilə Borçalı, Ağbaba şivələrində şen "evin şen olsun", "Allah şen eləsin" ifadələrində "bol", "çox" mənalarında, daha sonra şenlik "xalq", "toplum", "camaat" mənalarında işlənməkdədir. Məsələn: "A bala, o nə şennikdi ora yığışıb", "Onu şenniyə qoymullar" və s. Bunlardan başqa, Borçalı, Ağbaba və Qars yaxınlığında Arpaşen (arpası çox olan yer), Buğdaşen (buğdası çox olan yer) adlı kəndlər olmuşdur. Görünür, "şen" topoformantı Azərbaycan türkçəsindən erməni dilinə keçmişdir.

Bəzi tədqiqatlarda Qafqazda az da olsa, ərəb, monqol, kürd-ərəb mənşəli toponimlər haqqında fikir söyləsələr də bunu elmi cəhətdən düzgün saymaq olmaz. Çünki Azərbaycan Respublikasında indi nə monqol yaşayır, nə kürd, nə də ərəb. Bunlar areal ola bilməz Ancaq Azərbaycan dilinə keçmiş ərəb, kürd, monqol mənşəli apelyativlərdən törənən toponimlər ola bilər. Vaxtı ilə ərəblərin məskunlaşdığı Ərəbli, Ərəbkeymuraz (Quba), Ərəblər, Ərəb uşağı, Ərəbşamlı, Ərəbşahverdi (Şamaxı), Ərəb qiyaslı, Ərəbçəltikçi, Ərəbsarvan (Kürdəmir), Ərəbxana, Ərəbcəbirli (Göyçay), Ərəbbəsrə, Ərəbşeyx (Ağdaş), Ərəbli (Laçın), Ərəbli (Gədəbəy) və s. kənd adlarında ancaq ərəb adı sadalanır. Kəndlərdə yaşayanlar türkləşmiş ərəblər olmuşlar. Xəritədə rus mənşəli toponimlərin çoxluğunu nəzərə alaraq bu mövzu üzərində bir qədər fikir söyləməyi lazım bildik.

Cənubi Qafqazda rus mənşəli toponimlərin yaranması, quberniya və vilayətlərin qəzaları üzrə geniş arealda yayılması XIX əsrin ictimai-siyasi hadisələri ilə bağlıdır. Buna daha çox diqqət yetirilməlidir. Ermənilər kimi Qafqazın yerli xalqı olmayan rusların Cənubi Qafqazın müxtəlif ərazilərinə -Azərbaycan türkləri yaşayan ərazilərə yerləşdirilmələri çar hökümətinin müstəmləkəçilik arzularından doğan xristianlaşdırmaq və ruslaşdırmaq siyasətinin bir hissəsi idi. Düzdür, tarix kitablarında yazırlar ki, guya rusları müxtəlif təriqət inanclarına görə ucqarlara sürgün etmişlər. Əslində belə deyildir. Bu təriqət fərqləri bir bəhanə olmuşdur. Cənuba tərəf – isti dənizlərə tərəf zaman-zaman irəliləyən çar hökümətinin istilası ordusu get-gedə mərkəzdən uzaqlaşır və zəifləyirdi. Ona görə də həm irəliləyən ordunu canlandırmaq, həm də gələcəkdə ehtimal olunan Rusiya-Osmanlı (rus-iran)müharibələrində daha asan qələbə qazanmaq, əraziləri işğal etmək niyyəti güdürdü. Elə də oldu. Ərazilərə yerləşdirilmiş malaqan, duxobor təriqətli sektant ruslar çar hökümətinin Qafqaz siyasətinə yaxından köməklik göstərdilər: xəstə əsgərlərə xidmət göstərdilər, orduya lazım olan ərzaq, minik və s. verdilər, çətin keçilməz dağ yollarına bələdçilik etdilər. Hətta döyüşən rus ordusunun tərkibinə də qatıldılar.

Əsasən Rusiyanın mərkəz hissəsindən - Poltava, Saratov, Tambov, Voroney, Bessarabiya və həm də zəbt etdikləri Ukrayna, Estoniya və digər yerlərdən rusları, bununla bərabər, həm də Türkiyə və İrandan erməniləri gətirib Azərbaycan türklərinin toplu yaşadıqları ərazilərə yerləşdirildi [4].

İrəlidə də, qeyd etmişik ki, qeyri-millətlər – rus və ermənilər quberniyalar üzrə ancaq Azərbaycan türklərinin toplu yaşadıqları qəzalara yerləşdirilirdi ki, ərazinin etnik tərkibi dəyişsin. Rusları İran və Türkiyəyə uzanan yollara yaxın, ermənləri isə əsasən quberniya mərkəzlərinin ətraflarına yerləşdirirdilər.

Bir çox tədqiqatçılar qeyd edirlər ki, Cənubi Qafqaza rusların köçürülməsi əsasən 1830-cu illərin əvvəllərindən başlayır [2, s.109,170] . Başqa bir tədqiqatçı isə qeyd edir ki, 1830, 1839, 1843, 1844,1847, 1874, 1888, 1891, 1902, 1917-ci illərədək rusların Cənubi Qafqaza köçürülmələri davam etmişdir. Birinci Dünya müharibəsi ərəfəsində Azərbaycanlılar yaşayan ərazilərdə 186 rus kəndinin yarandığı mənbələrdə qeyd edilir [2, s.289-292]. Rus kəndləri Muğan bölgəsində daha çox nəzərə çarpır.

Hərbi topoqrafik xəritədə rus mənşəli kənd adlarını quberniyaların qəzaları üzrə belə qruplaşdırmaq mümkündür:

1. İrəvan quberniyası üzrə: Aleksandrovka, Elenovka, Konstantinovka, Nadejdin, Novo Mixaylovka, Semyonovka(Göy), Nikitino, Alrksandrovka (Güm), Konstantinovskoye(Göy), Serqeyskoye (Sür).

2. Yelizavetpol (Gəncə) quberniyası üzrə: Borisovka, Karyaqin, Qeorqiyevskoye Nikitino, Novo-Sarotov, Novo-İvanovka, Novoqorod, Slavyanka, Orlova-Denisovka, Minqrelskoye, Loqoqorskoye, Kotlyarevka, Kropotkino (Şuşa), Karyagino, Qeorqiyevskoye və s.

3. Tiflis quberniyası üzrə: İvanovka , Yefimovka, Voqdanovka, Orlavka, Qorlovka(Ax.), Spasskoe, Vorontsovka, Vladimerskoye, Prnaye, Blaqodornoe, Nikolevka (Vor.), Qrafovka, NovoAleksandrovka, Svyaçino, Novo Mixaylovka, Krasnoqorka , Belıy Klyuç, Novo Pavlovko, Novo Qeorqiyevskoye (Tiflis).

4. Bakı quberniyası üzrə: Astarxanovka, Anqelina, Zabrat , Nikoliyevka, Vladimirovka, Petropapayeovka, Borispol, Alekseyevka(Qub), Yelenovka, Aleksandrovka, İvanovka (Göyçə), Astarxan, Privolno (Lənkəran), Novo İvanovka və s. 5. Qars vilayəti üzrə: Nova Petrovka, Nova Eston, Aleksandrovka, İvanovka. Nümunələrin sayını artırmaq olar, lakin çox olacağını nəzərə alaraq ancaq qəzalar üzrə nümunələri verməyi lazım bildik.

Göründüyü kimi, bəzi rus toponimləri təkrarlanır. Lakin toponimlərin önündə olan нова (yeni) təyinedici apelyativi ilə qeyd olunan kəndlər əvvəlki kəndlərdən (Ивановка-Ново Ивановка, Михайловка-Ново Михайловка) sonra gələnlərin məskunlaşdığını bildirir [5].

Qeyd edək ki, 1877-1888-ci illərdəki Rusiya – Osmanlı müharibəsindən sonra Qars vilayəti xüsusi hərbi statusu olan əraziyə çevrilmişdir. Burada da çar hökuməti əhalinin etnik tərkibini dəyişdirməyə çalışmışdır. Belə ki, 1897-ci ildə Qars vilayətindən 82.760 min türksoylu vətəndaşları Türkiyənin içərilərinə doğru deportasiya etmişlər. Onların yerinə sayları 74 min olan başqa xalqları (erməni, eston, ukraynalı, yunan, yezdi, kürd və s.) yerləşdirmişlər. Vilayətdə sayları 101 mindən çox olan türklərdən müxtəlif səbəblərə görə yalnız 15 % köçməmişlər [4]. 1910- cu ildə Saratov, Tambov, Ekatirinaslav və digər yerlərdən Qars vilayətinə gətirilib yerləşdirilən rusların sayı 18 min nəfər olmuşdur [4, s.128]. Yuxarıda qeyd etdik ki, ruslar xristian olan başqa xalqları da zəbt etdikləri ərazilərə köçürür və öz adları ilə kənd yaradırlar. Məsələn, Qars şəhəri yaxınlığında Novo Eston kəndi də belə yaranmışdır [4, s.135].

Toponimlərin rus arealı haqqında geniş tədqiqatları olan Ağamusa Axundov yazır: "Azərbaycanın rus toponimik fondu müəyyən mənada fövqəlareal səciyyə daşıyır. Daha doğrusu, rus yer adlarına respublikamızın ən müxtəlif rayonlarında rast gəlmək mümkündür. Daha sonra o, rus mənşəli toponimlərin-ov, -ın, -ka, -skoye şəkilçiləri ilə formalaşdığını qeyd edir [1, s.25-27].

Nəticə olaraq deyə bilərik ki, həm çar Rusiyası, həm də Sovet Rusiyası dövründə erməni və rusları Cənubi Qafqaza yerləşdirməklə ərazinin etnik tərkibini xristianların xeyrinə dəyişmək istəmişlər və qismən buna nail olmuşlar. İndi Ermənistan ərazisində nə bir azərbaycanlı, nə də bir türkmənşəli toponim qalmışdır. Özləri üçün etnik erməni ölkəsi yaratmışlar. Rusmənşəli toponimlər isə XIX əsrin sonlarında –Azərbaycan Respublikası müstəqillik qazandıqdan sonra tarixin qaranlığında itib batdı.

Göründüyü kimi, erməni və gürcü millətçiləri 20-ci əsrin həm əvvəlində, həm də sonunda Cənubi Qafqazda yaşayan Azərbaycan türklərini zaman-zaman öz tarixi torpaqlarından deportasiya etmiş və türkmənşəli toponimləri isə "soyqırıma" məruz qalmışdır.

Ədəbiyyat

1. Axundov A. Torpagen köksündə tarixin izləri. Bakı: Gənclik.1983.136 s.
2. Bünyadov Z. Azərbaycan VII-IX əsrlərdə. Bakı:1989. 333 s.
3. Məmmədov İ. Azərbaycan tarixi. Bakı: Maarif, 1987. 204 s.
4. Vəliyev Məhəmmədhəsən (Baharlı). Azərbaycan. Fizika, coğrafi və iqtisadi oçerk. Bakı: Azərbaycan, 1993. 192 s.
5. Военно топографическая карта Кафказского военного округа. Тифлис: 1903.
6. Погосян А.М.Карсская область в составе Россия. Ереван: Люс, 169 с.

РЕЗЮМЕ

АРЕАЛ АЗЕРБАЙДЖАНСКИХ ТОПОНИМОВ НА ВОЕННО-ТОПОГРАФИЧЕСКОЙ КАРТЕ ЮЖНОГО КАВКАЗА 1903-ГО ГОДА

Тагиева Р.И.

Сумгаитский государственный университет, Азербайджан

В статье описаны причины возникновения топонимов русского происхождения и их ареал по регионам, которые отражены на военно-топографической карте, подготовленной Генеральным штабом в Тифлисе (Тбилиси) в 1903 году. Прослеживается мысль, что размещение русских духоборов и молокан из Полтавы, Бессарабии, Эстонии, Украины, Тамбова и других отдаленных

областей России с 1830-ого по 1917- ый год происходило в Ереване, Гяндже, Борчалы, Карсе, Баку, Лянкяране, Шемахе и других районах с преобладанием численности азербайджанского населения. Даются конкретные примеры сфальсифицированных русских и армянских названий населенных пунктов. Эти незапланированные переселения были направлены на изменение этнического состава населения Кавказа.

Ключевые слова: *молокане, Кавказ, Саратов, Воронеж, Украина*

SUMMARY

THE AREAL OF THE AZERBAIJAN TOPONYMS ON THE MILITARY TOPOGRAPHIC MAP OF THE SOUTH CAUCASUS IN 1903

Tagieva R.I.

Sumgayit State University, Azerbaijan

The article describes the reasons for the formation of the Russian toponyms and their area by regions, which have been reflected on the military-topographic map prepared by the Headquarters in Tbilisi in 1903. The placement of the dukhobors and the molokans from Poltava, Bessarabia, Tambov, Estonia, Ukraine and other remote areas of Russia in Yerevan, Ganja, Borchali, Kars, Baku, Lankaran, Shamakhi and other districts with a majority of the Azerbaijanis, which started in 1830 and continued till 1917, with giving fictitious Russian and Armenian names to the settlements are presented with concrete examples in the given article. This unplanned relocation was intended to change the ethnic composition of the population in the Caucasus.

Key words: *molocans, Caucasus, Saratov, Voronezh, Ukraine*

ZƏRDÜŞTİLİK VƏ ONUN AZƏRBAYCANDA TƏDQİQİ MƏSƏLƏSİNƏ DAİR

Şərifova Leyla Çingiz qızı

Qərbi Kaspi Universiteti,Bakı, Azərbaycan

leylasharifova@yahoo.com

Xülasə. Məqalə ən qədim dinlərdən biri olan Zərdüştiliyin əsasının Azərbaycanla bağlı olması, onun şifahi şəkildə yaranmış ilkin versiyasının midiyalılara məxsus sənət abidəsi olduğunun dəlil və sübutu haqqında müəyyən təsəvvürlər yaradan tədqiqatlara həsr olunmuşdur. Qeyd olunur ki, müxtəlif dövrlərə aid edilən bir sıra sənət abidələri, o cümlədən, "Avesta" fars dilində yazıya alındığından fars ədəbi nümunəsi kimi tanınır. Elə Azərbaycan şairi N.Gəncəvinin "Xəmsə"sini fars dilində yazmaq məcburiyyətində qalması onun da dünya ədəbiyyatında fars şairi kimi tanıdılmasına səbəb olmuşdur.

Açar sözlər: *Zərdüşt, "Avesta", Zərdüştilik, "Avesta" kitablar külliyyatı, Zənd dili*

Ədəbiyyatşünas, prof. Azadə Rüstəmzadə Midiya (Azərbaycan) ərazisində, sonralar Şərqin bir sıra ölkələrində Əhəmənilər (Əhəmenisi), onların ardınca isə, Sasanilər hökmranlığının bərqərar olduğu bir zamanda şifahi şəkildə yayılan "Avesta"nın yeni, bir qədər də təəccüblü əlavələrlə Pəhləvi – qədim fars dilinə tərcümə olunduğunu qeyd edərək istinadlar əsasında yazırdı: *"Beləliklə, qədim azərbaycanlıların ilkin epik folklor abidələrinin izləri tərcümələrdə, əsasən Pəhləvi (qədim fars) dilində olan məxəz və mənbələrdə, həm də məzmuna daha artıq hakim fars ruhu hopdurularaq qorunub saxlanıldı (Отакар Клима. История авестийской, древнеперсидской и среднеперсидской литературы. В кн., «История персидской и таджикской литературы, под ред. Яна Ринка. Москва: Изд-ство «Прогресс», 1970, с.17)"* [2, s.18].

Müəllif istinad etdiyi mənbədən çıxış edərək, belə bir qənaətini təqdim etmişdir: *"Lakin toplu halda onlar ("Avesta" kitablar külliyyatı) bir çox xalqların, o cümlədən İran xalqlarının da birgə bədii yadigarı kimi qiymətlidir və əlbəttə ki, burada bugünkü azərbaycanlıların etnik tərkibinə daxil olan türk xalqlarının da mütləq razı olduğu şübhəsizdir"* [2, s.18].

Bu mühakimə müəyyən ideya gerçəkliyi ilə diqqəti çəksə də, elə hesab edirik ki, müəllifin araşdırmasının 16-cı səhifəsində özünün də qeyd etdiyi kimi, "Zərdüştiliyin əsasının Azərbaycanla bağlı olması təsadüfi deyildir" gerçəkliyi qeyd olunan kitablar külliyyatının şifahi şəkildə yaranmış ilkin versiyasının da midiyalılara – azərbaycanlılara məxsus sənət abidəsi olduğunun dəlil, sübutu haqqında müəyyən təsəvvür yaradır.

Beləliklə, uzun əsrlərin məhsulu və yadigarı olan "Avesta" kitablar külliyyatına daxil olan "Vəndidad" ("Divlər əleyhinə qanun") yazıya alınandan sonra bütünlüklə, natamam şəklində isə, "Vispərəd"

– “Allahlar haqqında kitab”, eləcə də iki hissədən ibarət olan “Qatlar” (nəğmələr) – “Yəsna”lar, eləcə də qəbilə allahlarının şərəfinə oxunan nəğmələr olan “Yəştlər” qorunub saxlanılmış və daha çox Qərb ədəbiyyatşünaslığında ciddi elmi araşdırmalar obyektinə çevrilmişdir.

Ədəbi təsir məsələsinə toxunan Y.E.Bertels qeyd edirdi ki: *“Ədəbiyyat hadisələrinin bir xalqdan başqasına keçməsi faktının özü yox, onun səbəbləri, xüsusilə də, alınmış materialın yeni mühitdə uğradığı dəyişikliklər maraq doğurur”* [6, s.15].

Azərbaycan və Hindistan xalqları arasında mədəni əlaqələrin tarixinə həsr etdiyi araşdırmasında mərhum ədəbiyyatşünas, akademik Həmid Araslı Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvinin “Yeddi gözəl”, “Xosrov və Şirin”, “İskəndərnamə” kimi məşhur əsərlərində Hindistan mövzusunun, xüsusən də, qədim hind fəlsəfəsinin, filosoflarının, çox bilikli təbiblərinin qeyri-adi zənginliyini də poetik lövhələrdə açıqlandığını qeyd edərək yazırdı: *“Nizami “Xəmsə”si Hindistan ziyalılarının içərisində çox şöhrət tapmışdır. Nizami mövzularında ilk dəfə “Xəmsə” yaradan Əmir Xosrov Dəhləvi (1252-1325) hind xalqının ən sevimli şairlərindən biridir. Xosrov Dəhləvi özünün məşhur “Xəmsə”sində hər poemanı Nizami Gəncəvinin adı ilə başlayıb onun adı ilə də bitirir”* [1, s.655].

Doğrudur, iki ölkə arasında yaranan mədəni əlaqələrdə İslamı qəbul etməyən on minlərlə zərdüştilərin, əsasən Hindistana köç etməsində hər iki ölkə xalqları arasında mühüm ticari, iqtisadi və mədəni əlaqələrin daha da genişlənməsinin əsas səbəblərindən biri olmuşdur. XVI əsrin axırları və XVII əsrin əvvəllərində xeyli sayda Azərbaycan şair, ədib və alimlərinin, o cümlədən Məsihi, Saib Təbrizi, İbrahim Ordubadinin, eləcə də təbrizli Hüseyn Bürhaninin, Abdulla Qütbün, Səttar təxəllüsü ilə şeirlər yazan Məmməd Saleh Təbrizinin, Səhvi təxəllüsü ilə tanınan şair və xəttat Kəmaləddin Mir Hüseyn, Şərafəddin Təbrizi, Mirzə Sadıq Ordubadi, Mahmudbəy Füsuni, Qasım xan adı ilə məşhur olan təbrizli şair Kəlbəli Təbrizi, Lütfi Təbrizi, Məbdi təxəllüsü ilə yazan təbrizli şair Əbdüləli Məhvi, Məmməd Hüseyn Məlum kimi sənət adamları Hindistan mədəni həyatında öz imzalarını həkk etmişlər. Əlbəttə, Hindistanda yaşayan onlarla Azərbaycan şair, ədib, xəttat və alimlərinin böyük siyahısı vardır. Heç şübhəsiz ki, bu ölkədə onların sənətinə verilən yüksək qiymətin mühüm rolu olmuşdur. Lakin ən maraqlı cəhətlərdən biri də budur ki, bir qisim ədiblər əsərlərini fars dilində yazmışlar. Bu da onların Qərbi Avropa ədəbi mühitində daha çox fars kimi qələmə verilib öyrənilməsinə rəvac vermişdir.

Hazırda Şotlandiyanın Qlazqo Universitetində Kralın təsis etdiyi İngilis dili və ədəbiyyatı kafedrasının professoru və tənqidi araşdırmalar məktəbinin müdiri kimi fəaliyyət göstərən, bir sıra tədqiqat əsərləri ilə dünyada həm də Börnşünas alim kimi tanınan Naycel Liskin (Nigel Leask, 1958) Hindistanda anadan olan Azərbaycan alimi, səyyah və ədibi Mirzə Əbu Talıb xana (1752-1810) həsr etdiyi “Özgə yolla səyahət: Mirzə Əbu Talıb xan (1810) və Romantik Oriyentalizm” (“Travelling the Other way: The Travels of Mirza Abu Talib Khan (1810) and Romantic Orientalism”) adlı 2006-cı ildə nəşr etdirdiyi monoqrafiyasında araşdırdığı ədibin yaradıcılığı bazasında onu fars kimi təqdim etməsi də [5] qeyd etdiyimiz dil məsələsi ilə bağlıdır. Lakin o, fars olmamışdır. 1810-cu ildə şərqşünas alim Çarlz Styüart (Charles Stewart) Mirzə Abu Talib Xanın qeyri-adi səyahət adlı kitabını fars dilindən tərcümə edərək “1799, 1800, 1801, 1802 və 1803-cü illərdə Mirzə Abu Talib Xanın Asiya, Afrika və Avropaya səyahətləri” (“The Travels of Mirza Abu Talib Khan: in Asia, Africa and Europe, during the years 1799, 1800, 1801, 1802 and 1803”) ingilis nəşrini hazırlamışdır.

Azərbaycan ədəbi auditoriyasında isə oxucuların çox az tanıdığı ədib haqqında akademik Həmid Araslı yazırdı: *“XVIII əsrdə Nadir şah dövründə Hindistanda azərbaycanlı alimlərdən Mirzə Abutalıb xan Təbrizi adı ilə məşhur olan yazıçı doğulub böyümüşdür. Xaqaninin, Ənvərinin çətin beytlərini izah edən bu alim şair “Xilasətül-əfkar” adlı təzkirəsini də burada yazmışdır. Onun bir sıra əsərləri Hindistanda nəşr olunmuşdur”* [2, s.657].

Mərhum tarixşünas, prof. Yusif Yusifov “Azərbaycan tarixi” kitabının “Qədim Azərbaycan dövlətləri” adlı IV fəslində Zərdüştilik məsələlərinə toxunaraq yazırdı: *“Qədim İranda və Azərbaycanda çoxallahlılıq mövcud olmuşdu. Zərdüştün təlimində isə təkallahlılıq əsasdır. O, Ahuramazdanı (Hörmüz) yeganə tək allah kimi qələmə verir, onu kainatın və canlıların yaradıcısı hesab edirdi. Ahuramazda xeyir və həqiqəti, onun qardaşı Anqrumanyu (Əhriman, Əhliman) isə şər qüvvələri təmsil edirmiş... Zərdüşt təliminə görə, şərlə xeyir, yalanla həqiqət arasında ölüm-dirim mübarizəsi gedir, lakin son məqamda xeyir və həqiqət şər və yalana qalib gəlməlidir”* [4, s.167].

Tarixi sənədlərə istinadən qeyd edilir ki, ən qədim zamanlarda Abşeron yarımadasında çıxan təbii qazın tuluqlara doldurulub Hindistana aparılması və bu yanar müqəddəs oda sitayiş edən Azərbaycandan, İrandan köç etmiş muğlar və farsilər doğma vətən torpağının istisinə, hənirtisinə qızınmışlar.

Prof. Azadə Rüstəmzadə “Azərbaycan epik şeirinin inkişaf yolları” adlanan əsərində əsasən epik şeirin öyrənilməmiş, ya da cüzi şəkildə tədqiq olunmuş məsələlərə əldə etdiyi faktik fakt və material əsasında elmi sübut və şərhlərini təqdim etmişdi [2]. Azərbaycan ədəbiyyatında inkişaf yolları barədə mükəmməl

araşdırmasının əvvəlində müəllif haqlı olaraq, hər şeydən öncə, bu şeirin təşəkkül tarixi və onun müqəddəm səbəblərini gündəmə gətirmişdir. Qədim Azərbaycanda od məbuduna sitayişin daha geniş yayıldığını və Zərdüştiliyin əsasının Azərbaycanla bağlı olduğunu göstərməsi heç də təsadüfi fakt deyildir. Zərdüştiliyin ən böyük məbədlərinin Kiçik Midiya ərazisində – Azərbaycanda olması və Azərbaycan epik şeirinin ilk izlərinə də eradan əvvəl IX əsrdə bərqərar olan midiyalıların – azərbaycanlıların "Avesta" adlı müqəddəs kitablar külliyyatının ilk öncə şifahi şəkildə yaranması Azərbaycan epik şeir janrının qədim tarixi olduğuna dəlalət edir. Müəllif yazırdı: *"Avesta" orijinalda dövrümüzə qədər gəlib çatmamışdır. Heç orta əsrlərdə də "Avesta"nın əsli məlum deyildi. Qədim əcdadlarımızın – midiyalı və azərbaycanlı qəbilələrin müştərək bədii-şifahi təxəyyülünün məhsulu olan bu möhtəşəm əsərin qədim Pəhləvi dilində tərcüməsi – "Zənd Avesta" mövcuddur. Bu gün dünyanın müxtəlif dillərində səslənən tərcümələr də məhz "Zənd Avesta"dandır"* [2, s.18].

Qeyd etdiyimiz kimi, "Avesta"nın Qərb ədəbi-fəlsəfi fikir məkanında geniş yayılmasında fransız alimi və mütərcimi Ankvetil Düperronun XVIII əsrdə mühüm rolu olmuşdur. Onun Qərbə təqdim etdiyi "Zənd Avesta" kitabının məzmun-mündəricəsi və mahiyyəti haqqında düşünən alimlər, o cümlədən Polşa tədqiqatçısı belə bir ritorik sualda həm özünə, həm də oxucusuna müraciət edirdi: *"Zənd dili qədim farsların dili idimi? Bəs onun ilk vətəni hara olub? Bu adı o, görəsən haradan alıb?"* [7, s.XVII-XVIII].

Hələ də ingilis və amerikan ədəbiyyatşünaslığında sirri kifayət qədər açılmamış Zaratuştra şəxsiyyəti və "Avesta", ya da "Zənd Avesta" kimi təqdim olunan kitabın adı problematik məsələ kimi müxtəlif rakurslardan şərh olunur.

Polşa aliminə gəlincə, o, arqumentlərini aşağıdakı kimi təqdim etmişdir: *"Əslində Ankvetil Düperron onların (kitabələrin) Avropaya təqdim etdiyi adların yerli əhalinin dilində və izahatlarında tərcüməsini oxucuya təqdim etməli idi. İzahatçıların fikrincə, zənd – zəndetmə, yozma; avesta və ya apasta isə, sanskrit dilində dini mənada bilik deməkdir. Beləliklə, mürəkkəb söz olan Zəndovesta, yəqin ki, "qanunların yozumu", yaxud qanun və onun şərhi deməkdir. Bu adı, heç şübhəsiz ki, Ankvetil Düperron farslardan alıb: elə indiki Avropada da belə işlənir"* [3, s.30].

Tarixin yaddaşında müxtəlif dövrlərə aid edilən bir sıra sənət abidələri, o cümlədən "Avesta" kitablar külliyyatı fars dilində yazıya alındığından onun fars ədəbi nümunəsi, XII əsr Azərbaycan İntibahının cahanşümul şairi Nizami Gəncəvinin məşhur "Xəmsə"sini fars dilində yazmaq məcburiyyətində qalması səbəbindən onun da dünya ədəbiyyatında fars şairi kimi tanıdılması məhz hansı dildə yazıya alınması ilə bağlı olmuşdur.

Ədəbiyyat

1. Araslı Həmid. Azərbaycan və Hindistan xalqları arasında mədəni əlaqələrin tarixindən. /Azərbaycan ədəbiyyatı: tarixi və problemləri/ H.Araslı. – Bakı: Gənclik, – 1998. – 732 s.
2. Azadə R. Azərbaycan epik şeirinin inkişaf yolları (XII-XVII əsrlər). Bakı: "Elm" nəşriyyatı, – 1975. – 286 s.
3. Əlibəyzadə, Elməddin. "Avesta" Azərbaycan xalqının mənəvi mədəniyyət tarixidir. / E.Əlibəyzadə. – Bakı: Yurd NPB, – 2005. – 240 s.
4. Yusifov, Yusif. Qədim Azərbaycan dövlətləri. Azərbaycan tarixi (ən qədim zamanlardan XX əsrədək). I cild. Z.M.Bünyadovun və Y.B.Yusifovun redaktəsilə). / Y.Yusifov. – Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, – 1994. – 680 s.
5. Leask Nigel. Travelling the Other Way: The Travels of Mirza Abu Talib Khan (1810) and Romantic Orientalism. / Nigel Leask. – The UK: Routledge, – 2006.
6. Бертельс Е.Э. К вопросу о филологической основе восточных памятников. / Москва: Изд-во АН СССР, Советское востоковедение, – 1955. №3, – с.11-18
7. Коссовичь, И. Четыре статьи из Зендавесты. / И.Коссовичь. – СПб, – 1861. – с.XIV+159

РЕЗЮМЕ

К ВОПРОСУ О ЗОРОАСТРИЗМЕ И ЕГО ИССЛЕДОВАНИИ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ

Шарифова Л.Ч.

Сумгаитский государственный университет, Азербайджан

Статья посвящена исследованию, дающему представление о том, что основы одной из древнейших религий - зороастризма связаны с Азербайджаном, а его первоначальная устная версия является памятником культуры, принадлежащим мидийцам. Отмечается, что ряд памятников культуры, относящихся к разным периодам, в том числе «Авеста», пропагандируются как образцы персидской литературы, так как они были написаны на этом языке. Из-за того, что азербайджанский

поэт Н.Гянджеви был вынужден написать «Хамсу» на персидском языке, в мировой литературе его также часто воспринимали как персидского поэта.

Ключевые слова: *Зороастр, «Авеста», зороастризм, сборники книг «Авеста», язык Зенд*

SUMMARY
ON ZOROASTRIANISM AND ITS RESEARCH IN AZERBAIJAN
Sharifova L.Ch.
Sumgayit State University, Azerbaijan

The article is dedicated to the research that gives an idea about the fact that the foundation of one of the oldest religions of Zoroastrianism is connected with Azerbaijan. Its initial version considered to be is the monument of culture belonging to the Medes. It is noted that a number of cultural monuments belonging to different periods, including "Avesta", are promoted as samples of Persian literature, since they were written in this language. Due to the fact that the Azerbaijani poet N.Ganjavi was forced to write “Khamsa” in Persian, he was often recognized in the world literature as the Persian poet.

Key words: *Zoroaster, “Avesta”, Zoroastrianism, the collection books of “Avesta”, Zend (Zand) language*

MİLLƏTÇİ ERMƏNİ KİLSƏSİNİN DEPORTASİYA SİYASƏTİ

Mikayılov Şasəddin Sabir oğlu
ADPU-nun Şamaxı filialı, Şamaxı, Azərbaycan
shasaddin.mikayilov@gmail.com

Xülasə. Məqalədə erməni millətçilərinin Türk dünyasına qarşı deportasiya və soyqırım siyasətinin həyata keçirilməsində erməni kilsələrinin rolundan bəhs olunur. Tarixi faktlar təsdiq edir ki, erməni keşişləri kilsələrdə keçirilən dini mərasim və toplantılarda dünya ermənilərini işğala və separatismə dəvət edərək “Böyük Ermənistan” yaratmaq kimi mənfur siyasəti həyata keçirmək üçün onlardan dəstək istəmişdir. Həmçinin terror təşkilatlarının yaradılmasında separatçı diasporların və lobbilərin səfərbər edilməsində fəal iştirak etmişlər.

Açar sözlər: *deportasiya, kilsə, soyqırım, terror, ərazi, erməni millətçiliyi*

XX əsrin əvvəllərindən erməni kilsələri erməni millətçi partiyalarının daimi olaraq maddi və mənəvi qida mənbəyi olmuşdur. 1903-cü ildə Rusiyada keçirilən torpaq islahatı, yəni kilsə torpaqlarının Torpaq və Əmlak Nazirliyinin sərəncamına keçirilməsi haqqında çıxarılan qanun erməni kilsələrinin maliyyələşməsinə mane oldu və bu da terrorçu dəstələrin və siyasi partiyaların maddi vəziyyətinə xeyli ziyan vurdu.Buna baxmayaraq onlar müsəlman və türk dünyasında terror aktlarının həyata keçirilməsini davam etdirməklə yanaşı anti-türk, anti-müsəlman kampaniyasını genişləndirməyə başladılar. Sonralar erməni kilsələri konkret olaraq bu qanun əleyhinə qiyamlar təşkil etmişdir. Həmin il avqustun 29-da Gəncədə, sentyabrın 2-də Qarsda və Bakıda, sentyabrın 12-də Şuşada, oktyabrın 14-də Tiflisdə ixtişaşlar törətmiş və terror aktları həyata keçirmişlər [1, s.47]. Tarixən ermənilər həmişə kilsədə məşvərətlər keçirib, hökmlər çıxarıb, informasiyalar bazası işləyiblər və onların həlli yollarını bütün dünya ermənilər arasında həyata keçirmişrlər. Bütün dünya erməni kilsələrində xüsusilə Suriyadakı, İraqdakı, Yeravandakı, Fransadakı, Amerikadakı və s. kilsələrdə ermənilərin həm tarixi, həm gələcək kəşfiyyat işləri, törədiləcək terror aktlarının harada və nə vaxt keçiriləcəyi müəyyənləşdirilirdi. Aydındır ki, erməni kilsələrində Böyük Ermənistan xəritələrinin hazırlanılması üçün “Türk bizim düşmənimizdir” devizi altında qəhrəmanlıq dastanları yaradılmışdır. Qeyd etmək olar Dəməşqdə (Suriya) erməni kilsələrində keşişlər gecələr erməni uşaqlarına bu vaxta qədər guya işğal olunan erməni torpaqlarında külli sayda şəhid olan ermənilər haqqında ağız dolusu söhbətlər və dinləmələr keçirmişlər. Onlar dırnaq arası saxta vətən yaradan daha doğrusu Böyük Ermənistan quran Andronik, Lalayan, Amazasp, Huloyan, keşiş Qramyan kimi cinayətkarların şöhrətində terroristlərdən söhbət açırdılar. Bu gün Azərbaycan ərazisində xüsusilə Dağlıq Qarabağda erməni işğalına qarşı həyata keçirilən Vətən müharibəsində də belə bir ideologiyanın təsiri altında erməni keşişləri və onlarin müxtəlif dini cərəyanlarin nümayəndələrinin silah götürüb Azərbaycan əsgərlərinə qarşı vuruşması bunun bariz nümunəsi kimi başa düşülür.

Araşdırma materiallarına görə“Dünya institutları”nda (Böyük Britaniya, Fransa, İsrail və ABŞ) formalaşan millətlərin, xalqların ölüb-öldürücü xəstəliklərə, epidemiyalara qarşı immunitetləri tədqiq

olmuşdur. Sənədlərin birində göstərilirdi ki, dünyada immuniteti aşağı olan və ildən-ilə azalan və nəticədə tarixdən tədricən silinmə təhlükəsi olan millətlər arasında erməni milləti də var. Bu deyilən elmi nəticələrin araşdırılmasında tədqiqatçı səhra həkimi, milliyətcə erməni olan Araqun Ter – Anopyan və onun yaxın əməkdaşları da var idi. Qeyd olunan problemin həlli üçün kilsə yenə öz ideologiyasını işə saldı.

Çıxış yolları Azərbaycan torpaqlarında məskunlaşmaqdır. Çünki Azərbaycanın iqlimi, suyu onlara lazım idi. Nəhayət özlərinin demoqrafik xəritəsini itirən ermənilər özlərinin genetik kodunu təmizləmək üçün Azərbaycan torpaqlarını işğal etmək məqsədlərini qarşıya qoydu. Bütün bunların nəticəsi olaraq Zəngəzur və Dərələyəzdə ingilislərə, fransız və almanlara məxsus 20-yə yaxın elmi-tədqiqat mərkəzləri fəaliyyətə başladı. Məsələn, erməni səyyahı S.O.Muradyan qeyd edirdi ki, ermənilər 1 ildə təqribən 500-ə yaxın həddi-bulağa çatmayan qızlarını zorla azərbaycanlılara ərə verdilər. Məqsəd Azərbaycanın suyu, havası ilə yanaşı onun genefondu,bir sözlə embrionu, qan hissəciyi lazım idi. Elə bunun nəticəsidir ki, bu gün dünyada gedən epidemiyaya qarşı onların immuniteti 6 dəfə artsa da, hələ bu xəstəliklərin qarşısında onlar azərbaycanlılara nisbətən dözümsüzdürlər, çünki onlarda immunitet 17 dəfə aşağı olub.

Erməni kilsələrində Beynəlxalq terrorizmlə bağlı elmi-tədqiqat işləri hazırlanmışdır. Bu işlərdə türk diplomatlarına və Azərbaycana qarşı terrorçuluq hücümları təhlil olunurdu. ABŞ-da dövlət siyasəti ilə məşğul olan Fred Ayklin yazırdı:"Erməni terrorizmi ən dəhşətli, ən həyasız terrorçuluq hərəkatlarından biridir".

Erməni terrorçularının rəhbəri Akonyan demişdir: "Ermənilərin terrorçu təşkilatı çox məxfi həm də çox ciddi təşkil olunmuş silahlı birləşmələrdən ibarətdir". Həmin birləşmələr əsasən Orta Şərqdə və Avropada əməliyyat keçirirlər. Afina, Beyrut, Belqrad, Berk, Brüssel, Lissabon, Madrid, Oktava, Paris, Praqa, Vyana kimi şəhərlərdə Türkiyənin səfirlikləri erməni terrorçularının hücumuna məruz qalmışdır. Bəzi xarici dövlətlər erməni terrorçularını qanun çərçivəsində həbs etməyə cəhd göstərdiyinə görə hədələmişlər. Belə ki, Kanadada Türkiyənin ticarət işləri attaşesi Kəni Güngor ciddi yara aldıqdan sonra erməni məxfi ordusunun nümayəndələri barmaq silkələyərək yazırdılar: "Biz Kanadanın hakimiyyət orqanlarına xəbərdarlıq edirik ki, vətənpərvər həmyerlilərimizin əleyhinə heç bir zor tətbiq etməsinlər və onları həbs etməyə təşəbbüs göstərməsinlər" [2, s. 5].

Fransız diplomatı F.D.Kanbon yazırdı: "Ermənləri kütləvi şəkildə iki mühüm, lakin sadə olan ideyalarla tərbiyə etmək lazım idi. Birincisi, milli özünüdərketmə, ikincisi erməni azadlığı... Hiss edirdim ki, Avropa bu ideyalar altında xəritədə Ermənistan deyilən bir yer axtarır. Amma bilmirdi ki, Ermənistan haradan başlayıb, harda qurtaracaq" [3, s.96].

Lakin, ingilislərə görə qurulacaq Ermənistan Azərbaycan torpaqlarından başlamalı idi. Həmin vaxtlarda Parisdə və Londonda erməni manifesti deyilən bir istiqamət yaradıldı. Nəhayət 1917-ci il sentyabrın 25-də Azərbaycanın Dərələyəz və Zəngəzur ərazilərinə böyük bir qrupda ingilis komissarları daxil oldu. Göyçə gölünün yaxınlığında ilk ingilis-erməni hərbi düşərgəsi yaradıldı. Nəhayət 1919-cu ildə İngiltərə və ABŞ bölgəni erməni idarəçiliyinə verilməsi niyyətlərini həyata keçirirdilər [3, s.86]. Aydındır ki, ermənilər soyqırım və deportasiya prosesini mərhələlərlə müxtəlif tarixi şəraitdə, düşünülmüş plan əsasında həyata keçirmişlər. Sərsəm"Böyük Ermənistan" ideyasını gücləndirmək üçün saxta ideoloji tezislər formalaşdırılmış, terrorçu təşkilatlar qurulmuşdur, kilsə tərəfindən erməni əhalisi Türk və Azərbaycan xalqına qarşı daim millətçilik soyqırım və deportasiya ideyasında tərbiyə olunmuşdur [4]. Məlumdur ki, Türk dünyasının və Azərbaycanın başına gətirilən bütün faciələr təsadüfi xarakter daşımamışdır. Bununla bağlı erməni generalı S.M.Markaryan etiraf edirdi ki, ermənilərin kəşfiyyatı və tarixi onların kilsəsindən başlayır.

Xalqımızın vətənpərvərliyi, Ali Baş Komandanın siyasi iradəsi və müzəffər ordumuzun birliyi nəticəsində tarixi torpaqlarımızın işğaldan azad olunmasına, ərazi bütövlüyünün, suverenliyin bərpasına, xalqımıza qarşı əsl soyqırım və deportasiya siyasəti həyata keçirən ermənizm ideologiyasının ifşa edilməsinə nail olduq.

Ədəbiyyat

1. Arzumanlı V., Mustafa N. Tarixin qısa səhifələri. Deportasiya. Soyqırım. Qaçqınlıq. Bakı-1998
2. Nyu-York Tayms qəzeti, 10 aprel 1982-ci il, səh.5
3. Rövşən Vəlizadə (Azərbaycan), Hüseyn Siyami (İran), Məsud Süleyman əl Həmid (İraq), Faiz Fərha Rəşid (Suriya), Səid Bərri (Livan), Şamaxı:100 il "Tam məxfi qrif"i altında, Elm və Təhsil , 2014
4. Azəbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin 31 mart Azərbaycanlıların soyqırmı günü münasibətilə Azərbaycan xalqına müraciəti, 27 Mart , 2001-ci il

РЕЗЮМЕ
ПОЛИТИКА ДЕПОРТАЦИИ ШОВИНИСТСКОЙ АРМЯНСКОЙ ЦЕРКВИ
Микаилов Ш.С.
Шемахинский филиал АГПУ, Азербайджан

В статье рассматривается роль армянских церквей в реализации политики депортации и геноцида армянских националистов против тюркского мира. Исторические факты подтверждают, что армянские священнослужители на религиозных церемониях и собраниях в церквях призывали армян всего мира к оккупации и сепаратизму и просили их поддержки в проведении гнусной политики создания «Великой Армении». С этой целью и сегодня в различных иностранных государствах мобилизуют диаспору и лобби для создания террористических организаций.
***Ключевые слова**: депортация, церковь, геноцид, террор, территория, армянский национализм*

SUMMARY
DEPORTATION POLICY OF THE CHAUVINIST ARMENIAN CHURCH
Mikailov Sh.S.
Shamakhi branch of ASPU, Azerbaijan

The article deals with the role of the Armenian churches in the implementation of the Armenian nationalists' policy of deportation and genocide against the Turkish world. Historical facts confirm that the Armenian clergy at religious ceremonies and meetings in churches called the armenian world to the occupation and separatism and asked for their support in pursuing the nefarious policy of creating "Great Armenia". They also took an active part in mobilizing separatist diasporas and lobbies to create terrorist organizations.
***Key words:** deportation, church, genocide, terror, territory, armenian nationalism*

XX ƏSRİN 20-Cİ İLLƏRİNDƏ AZƏRBAYCAN SSR-İN KƏND TƏSƏRRÜFATININ SLAVYAN ÖLKƏLƏRİNDƏN FƏRQLİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Məhərrəmov Samir Qasım oğlu
Sumqayıt Dövlət Universiteti, Sumqayıt, Azərbaycan
Meherremovsamir394@gmail.com

Xülasə. Bu dövrdə kənddə yoxsulların varlı kəndlilərə qarşı qoyulması və onların arasında düşmənçiliyin qızışdırılması geniş vüsət almışdı. Rusiya və digər regionlardan fərqli olaraq Azərbaycan kəndində bu siyasət daha ağır faciələrə gətirib çıxardı. Bolşevik aqrar islahatı gedişində torpaqların bölünməsi və parçalanması prosesi baş verirdi. Azərbaycanda kəndli təsərrüfatlarının sayı 1921-ci ildəki 300 mindən 1928-ci ildə 354 minə çatmışdı. Özü də təsərrüfatların 80%-i xırda təsərrüfatların payına düşürdü.
***Açar sözlər:** sahə, kəndli, kənd təsərrüfatı, zümrə, pambıq istehsalı*

1927-ci ilin bilgilərinə əsasən, respublikada kəndli təsərrüfatlarının ¾-ü xırda idi və onun gəlirliyi ildə 400 rublu keçmirdi. Bu, kəndlilərin xalis gəlirdən ödədikləri vergilərin miqdarı göstəricindən də əyani şəkildə görünür. Belə ki, kəndlilərin vergi mukəlləfiyyətinə cəlb edilən xalis gəliri 1926/27-ci təsərrufat illərində 58.000.000 manat idisə, 1927-1928-ci təsərrüfat illərində bu rəqəm 3.609.000 manat olmuşdu [4, s.125].

Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, bu müddətdə Azərbaycan SSR-də əkin sahələrində artımın müşahidə olunması ilə yanaşı respublika əhalisinin əkin və otlaq sahələrinin bir qismi sovet hakimiyyətinin ilk illərində Cənubi Qafqaz Mərkəzi İcraiyyə Komitəsi Rəyasət Heyətinin müxtəlif illərdə çıxardığı haqsız qərarlarla Gürcüstan SSR-ə verilmişdir. Beləki, Cənubi Qafqaz Mərkəzi İcraiyyə Komitəsi Rəyasət Heyətinin 30 mart 1925-ci il tarixli qərarı ilə Çiaur meşəliyindən 5000, Şirək çölündən 18 min hektar, 5 və 7 dekabr 1926-cı il tarixli qərarlarla isə Qabırrı (İori) çayı sahilindən 8577, Çatma çölündən 12890, Vaşlovan və Buğa ərazilərindən 8376 hektar sahə Gürcüstan SSR-ə verilmişdir [3, s.269-270].

Pambıq istehsalı neft ilə yanaşı sovet hakimiyyətinin xüsusi fikir ayırdığı prioritet sahələrdən idi. 1926-1927-cı təsərrüfat ilində pambıq əkən təsərrüfatların sayı 76117 olmuşdu. Bu illərdə də Azərbaycanda pambıq əkini genişlənməkdə davam etmiş, 1926-cı ildə 96166 desyatin, 1927-ci ildə isə 107199 desyatin sahədə pambıq əkilmişdi [5, s.223].

Qolçomaq zümrəsinə təsərrüfat siyasətinin bütün istiqamətləri üzrə edilən basqı ona gətirib çıxartdı ki, əkinçilik rayonlarında istehsal vasitələrinin, xüsusilə də mal-qaranın miqdarı azalmağa başladı. Əmlakın satılması (hərraca qoyulması), əsas istehsal fondlarının pul ifadəsinə, ehtiyatlara və s. keçirilməsi istehsalın kəskin surətdə azalmasına gətirib çıxartdı.

1926-1927-ci illərdə Slavyan ölkələrində varlı kəndlilər üzərinə qoyulan kənd təsərrüfatı vergisi 50 faizə qədər artdı. Ertəsi il vergilər daha da artırıldı. Vergilərin artması kəndlilərin narazılığına və çaxnaşmaya səbəb oldu. Dövlət kəndlərdə ticarəti tamamilə nəzarətə almaq məqsədilə xüsusi sahibkarlığın bütün növləri üzərinə hücuma keçdi. Bu siyasət kəndlilərin kütləvi yoxsullaşmasına gətirib çıxarmışdı.

Dövlətin düşünülməmiş vergi siyasəti nəticəsində minlərlə möhkəm ortabab təsərrüfatları dağılaraq müflisləşirdi. Belə ki, 1927-ci ildə bütün kəndli təsərrüfatlarının ümumi sayından 17,3%-i mal-qarasız, 43,0%-i inventarsız və 15,9%-i səpinsiz qalmışdı. Kolxoz quruculuğunun vüsət alması ərəfəsində (1927-ci ildə) Azərbaycanda 41,8% yoxsul, 51,4% ortabab və 6,8% qolçomaq təsərrüfatları mövcud idi. [2, s.129].

Kənddə yoxsulları varlı kəndlilərə qarşı qoyulması və onların arasında düşmənçiliyin süni surətdə qızışdırılması geniş vüsət almışdı. Rusiya və digər regionlardan fərqli olaraq əhalinin bir-birinə daha doğma, qohum olduğu Azərbaycan kəndində bu siyasət daha ağır faciələrə gətirib çıxardı. Şəxsi təsərrüfatlar ağır vergilərdən azad olmadılar. Şəxsi təsərrüfatda olan hər şey üçün: mal-qara, qoyun, keçi, ev quşları hətta meyvə ağacları üçün belə kolxozçu kəndli vergi verməli idi.

Bolşevik aqrar islahatı gedişində torpaqların bölünməsi və parçalanması prosesi baş verirdi. Azərbaycanda kəndli təsərrüfatlarının sayı 1921-ci ildəki 300 mindən 1928-ci ildə 354 minə çatmışdı. Özü də təsərrüfatların 80%-i xırda təsərrüfatların payına düşürdü.

1927-ci ildə Azərbaycanda yoxsul kəndli təsərrüfatları 41,8%, ortabab kəndli təsərrüfatları 51,4%, qolçomaq təsərrüfatları isə 6,8% təşkil edirdi. Müqayisə üçün qeyd edək ki, həmin vaxtı SSRİ-dəki 25 milyondan artıq kəndli təsərrüfatının 30,3%-i yoxsul, 66,4%-i ortabab, 3,3%-i qolçomaq təsərrüfatı idi. [58,s.33]. Azərbaycan kəndinin sosial strukturuna diqqət etdikdə görürük ki, əgər 1921-ci ildə əkinsiz təsərrüfatlar ümumi təsərrüfatların 26,7%-ni təşkil edirdisə, 1926-cı ildə bu rəqəm 15,27%-ə çatmışdı. Bu müddətdə 1 deyatinə kimi əkin sahəsi olan təsərrüfatlar 31%-dən 24,85%-ə düşmüş, 1-4 desyatin sahəsi olan təsərrüfatların sayı 34%-dən 48,31%-ə yüksəlmişdi. 4-8 desyatin sahəsi olan təsərrüfatlar müvafiq olaraq 6,7 və 9,82% təşkil etmişdi. 8 deyatindən yuxarı sahəli təsərrüfatlarda isə demək olar ki, elə də ciddi dəyişiklik baş verməmişdi [1, s.43].

Fəqət 1927-ci ilin sonu – 1928-ci ilin əvvəllərində ölkədə bütün kəsərliliyi ilə ortaya çıxmış taxıl tədarükü böhranı kollektivləşdirməni sürətlə və radikal tədbirlərlə həyata keçirilməsi zərurətini aktuallaşdırdı. Məsələ onda idi ki, ilin sonlarına doğru dövlət 2 milyon tondan artıq taxılı yığa bilmədi. Bu vəziyyət şəhər və ordunu çörəksiz qoymaqla hədələyirdi. Qeyd etməliyik ki, o illərdə sənayeləşməyə qədəm basan ölkə gərəkli maşın və avadanlığı xaricdən alırdı. Bu alış üçün tələb olunan vəsait isə məhz taxıl satışı hesabına əldə olunurdu. Taxıl tədarükü böhranı, beləliklə, sənayeləşmənin sonrakı taleyini də təhlükə altına alırdı.

Slavyan ölkələrində kollektivləşdirmək siyasəti nəticəsində kənddən sənayeyə böyük həcmdə vəsait nəql edildi. Dünya bazarında ölkədə çatışmayan taxıl, yağ, qənd satılırdı. əldə edilən valyutaya sənaye nəhəngləri üçün dəzgah vəavadanlıq alınırdı. Bu hadisələrdən sonra kənddə vəziyyət normal hala düşməyə başladı.

Kifayət qədər ehtiyatı olmayan, sovet hakimiyyəti ağır sənayenin dirçəldilməsi üçün kənddən və sənayenin müxtəlif sahələrindən pul toplanması prosesini həyata keçirdi. Ardınca yeni iqtisadi siyasətdən imtina edən hökumət iqtisadiyyatda inzibati-amirlik sisteminin tətbiqinə keçir. Bu, hər şeydən əvvəl kənd üzərində inzibati nəzarətin bərqərar edilməsi, bazar münasibətlərinin ləğv edilməsi, istehsalçıların iqtisadi müstəqilliklərinin ləğv edilməsi, vəsaitin sənayeyə axıdılmasında özünü göstərirdi.

Ədəbiyyat

1. Cəfərov C.M. Azərbaycan kəndi kollektivləşmə illərində (1920-ci illərin sonu – 30-cu illər). Bakı, Elm, 2008. - 300 səh.
2. Quliyev R.M. Yer quruluşu. Yer quruluşunun elmi əsasları. I cild. Bakı, “MBM”, 2007. -224 səh. (ali təhsil müəssisələrinin tələbələri üçün dərslik və dərs vəsaitləri).
3. Rəhmanzadə Ş.F. Azərbaycan – Gürcüstan münasibətlərində ərazi məsələləri (Azərbaycanın Şimal-qərb bölgəsinin materialları əsasında, 1917-1930-cu illərin əvvəlləri). Bakı: Aspoliqraf, 2008. - 376 s.
4. Səməndərov S. S. XX əsrin 20-30-cu illərində Azərbaycanda vergi məsələlərinin ictimai-siyasi və iqtisadi fikirdə əks olunması. “Azərbaycanın vergi xəbərləri” jurnalı, 2012, №4, s. 117-134
5. Магеррамов Е.А. Газета «Коммунист» (на азерб. языке) и вопросы восстановления сельского хозяйства Азербайджанской ССР (1921-1928 гг.). Баку, Нурлан, 2004. -344 с.

РЕЗЮМЕ
ОСОБЕННОСТИ ОТЛИЧИЯ СЕЛЬСКОГО ХОЗЯЙСТВА АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ССР ОТ СЛАВЯНСКИХ СТРАН В 20-Е ГОДЫ XX В.
Магеррамов С.Г.
Сумгаитский государственный университет, Азербайджан

В этот период широкое распостранение в селах получило противопоставление бедных и зажиточных крестьян и разжигание между ними вражды. В отличие от России и других регионов, в азербайджанской деревне эта политика привела к более тяжёлым последствиям. В ходе большевистской аграрной реформы происходил процесс раздела и дробления земель. С 1921 по 1926 годы количество хозяйств в Азербайджане выросло от 350 до 354 тысяч. Причём 80% из них приходилось на мелкие хозяйства.
Ключевые слова: *поле, крестьянин, земледелие, класс, производство хлопка*

SUMMARY
FEATURES OF DIFFERENCE OF AGRICULTURE OF THE AZERBAIJAN SSR FROM SLAVIC COUNTRIES IN THE 20-s OF THE XX CENTURY
Maharramov S.G.
Sumgayit State University, Azerbaijan

During this period, the oppression of the poor against the rich peasants in the villages and the incitement of enmity between them became widespread. Unlike in Russia and other regions, this policy has led to more serious tragedies in the Azerbaijan villages. During the Bolshevik agrarian reform, the process of division and fragmentation of lands took place. The number of farms in Azerbaijan increased from 300,000 in 1921 to 354,000 in 1928. In fact, 80% of farms were small farms.
Key words: *field, peasant, agriculture, class, cotton production*

GÖYTÜRKLƏRİN HƏYAT VƏ MƏİŞƏTİ, DİNİ İNAMI VƏ ETNİK MƏDƏNİYYƏTİ

Hüseynova Arzu Talıb qızı
Gəncə Dövlət Universiteti, Gəncə, Azərbaycan
saadatmursaliyeva1@gmail.com

Xülasə. Göytürklər VI əsrdən VIII əsrin ikinci yarısına kimi iki yüz ilə yaxın bir müddətdə sərhədləri Mərkəzi Asiyadan tutmuş Avropaya kimi uzanan böyük bir ərazidə möhtəşəm dövlətçilik qurumu yaratmışlar. Münaqişələr və qonşu dövlətlərin durmadan davam edən təzyiqləri nəticəsində bu möhtəşəm dövlət sarsıldı və süquta uğradı. Dövlətçiliyin daxilində etnik vəhdət bərqərar olduqca hakimiyyətin əsasları da möhkəmlənmişdir. Göytürklərin yaratdığı dövlətçilik özündən əvvəl mövcud olmuş hun dövlətinin siyasi varisi sayılmasa da tarixi baxımından həmin dövlətçilik qurumunun təməli üzərində bərqərar olmuşdur. Hun dövlətçiliyi ilə Göytürk dövlətçiliyi arasında siyasi varisliyin mövcud olmamasına baxmayaraq onlar etnik və dil varisliyinə malik olmuşlar. Hunların dilinə, mənşəyinə, məişətinə və etnik mədəniyyətinə dair aparılan tədqiqatlarda onların eyni mənşəyə malik olduğu təqdir edilir. Beləliklə, Göytürklərin özündən əvvəlki şəcərəsinin hunlarla bağlı olduğu bilavasitə etnik və dil ümumiliyinə əsaslanır. Göytürk mədəniyyəti əslində hun mədəniyyətinin davamından ibarət olmuş, öz dövründə isə inkişaf mərhələsi keçirmişdir. Göytürklərin məişəti, dini inancları və fəlsəfi dünyagörüşü tanrıçılıqla bağlı olmuşdur. Eyni zamanda, Göytürk dövlətçiliyi dövrünün canlı salnaməsi daş kitabələr üzərindəki yazılar şəklində qalsa da dünya mədəniyyəti xəzinəsinə həmin dövrlə bağlı məşhur "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanları, "Alp Ər Tonğa", "Oğuz Kağän", "Yaradılış", "Ərginəxan", "Şu", "Köç", "Göy türk" və digər bir çox mənəvi yadigarlar daxil olmuşdur.
Açar sözlər: *Göytürk dövləti, hunlar, etnik varislik, etnik mədəniyyət, tarixi və mədəni ənənələr*

Hun imperiyasının süqutundan sonra yaranan dövlətçilik qurumlarından biri də Göytürk dövləti olmuşdur. Göytürk dövləti öz zamanında türk birliyini çin asılılığından azad etməyə müvəffəq oldu. Lakin tam şəkildə mərkəzləşmiş dövlətçilik qurumu yarada bilmədiyindən iki yüz ilə yaxın bir müddətdə yaşasa da süquta uğradı. Bu möhtəşəm imperiya vahid mərkəzdən idarə olunmaması səbəbindən Birinci və İkinci Göytürk xaqanlığına bölünmüş, bunların daxilində isə Şərqi və Qərbi Göytürk dövlətləri yaranmışdır. Tarixi faktlardan göründüyü kimi bu dövlətçilik qurumları vahid hakimiyyətdə birləşdikdə möhtəşəm olmuş, özünün tərəqqi dövrünü yaşamışdır. Parçalandıqda və bölündükdə isə zəifləmiş, tənəzzülə uğramış və Çin

dövlətindən asılı vəziyyətə düşmüşdür. Mənbələrdə göstərildiyinə görə Birinci Göytürk xaqanlığı VI əsrdə Bumın və İstəmi xaqan tərəfindən yaradılmış, VIII əsrə kimi davam etmişdir. Türklərin tarixi haqqında bir çox tədqiqatlar aparmış Lev Qumilyovun sözlərinə görə türklər bəşər cəmiyyətində nüfuzlu mövqeyə malik olan bir dövlətçilik yaratdılar, lakin onların tarixi yazılmadı. Yəni onların qılınc tutan əlləri var idi, qələm tutan barmaqları yox. Eyni zamanda, Lev Qumilyova görə Göytürklər dövründə, xüsusən, VI-VII əsrlərdə böyük xaqanlığa daxil olmayan bir çox xalqlar türkə çevrildilər [2, s.14-15]. Buradan belə çıxır ki, Ümumtürk cəmiyyəti qarışıq etnoslardan, hibridləşmiş tayfalardan ibarət olmuşdur. Belə bir fikir əlbəttə ki, türklər, onların mənşəyi, məişəti və mədəniyyəti barədə yanlış fikirlərə gətirib çıxarır. Lev Qumilyovun Azərbaycan dilinə tərcümə olunan bu kitabına ön söz yazan Vəli Həbibov bununla əlaqədar olaraq qeyd edir, başqa xalqların tarixi şişirdildiyi halda türk xalqlarının tarixi qəsdən öz kökündən uzaqlaşdırılır və başqa xalqların tarixinə calaq edilir [2, s.4-5]. Ancaq burada bir həqiqət də vardır. Həqiqət bundan ibarətdir ki, qələm onu yazanın əlindədir. 552-ci ilin axırlarında Bumın Xaqanın ölümündən sonra dövlətin Şərq qoluna oğlu Qara Issık Xan (zəhimli, hökmlü, coşqun, döyüşkən), Qərb qoluna isə İstəmi Xaqan başçılıq edir. Qara Issık Xandan sonra hakimiyyətə Muğan Xan adı ilə məşhurlaşan Kuşu Xan keçir. Muğan Xanın dövründə dövlətin sərhədləri xeyli genişləndirilmişdi. 572-ci ildə Muğan xanın ölümündən sonra hakimiyyətə onun qardaşı Tobo Xan keçir və bu zamanlar Çinin bir çox əyalətləri Türk xaqanlığının ərazilərinə satılır. 567-571-ci illər ərzində Qərbdə Bumın Xaqanın qardaşı oğlu İstəmi Xaqanın başçılığı ilə Türk orduları Şimali Qafqazı, Qara dəniz və Azov sahillərini ələ keçirir. 576-cı ildə İstəmi Xaqanın ölümündən sonra hakimiyyətin idarə olunması çətinləşmişdi. Ara münaqişələrinin baş qaldırması ilə Qərbi türk xaqanlığı "on ok" adında on hissəyə bölündü. Göytürk yazılarında da xaqanlığın əhalisi "on ok budun" (on ox xalqı) adlandırıldı. Artıq 581-ci ildə Türk Xaqanlığı parçalanmış bir vəziyyətdə idi. VII əsrin 30-cu illərində isə Şərqi Göytürk xaqanlığı yaranır. Türklərin axırıncı hökmdarı Ozmiş xaqan 744-cü ildə Çinin vasitəçiliyi ilə Uyğurlar və Karluklar tərəfindən öldürüldü və bununla da böyük tarixi hadisələrlə zamanın yaddaşında dərin bir iz salan Göytürk imperiyası süquta uğradı [3, s.79-82].

Göytürk hakimiyyəti sona çatsa da onların həyat və məişəti, dini inamı və etnik mədəniyyəti barədəki məlumatlar ayrı-ayrı mənbələrdə və salnamələrdə gələcəyə ibrət və ərmağan kimi saxlanmışdır. Göytürklər Göy Allahı kimi inam gətirdikləri Tanrıya itaət edirdilər. Qədim türklər eyni zamanda özlərinin Ulu əcdadlarını da müqəddəsləşdirərək onlara sitayiş etmişlər. Mövcud mənbələrdə Göytürklərin köçəri həyat keçirdikləri barədə daha çox yazılır. Belə çıxır ki, çölçülük həyatı türklərin mədəni inkişaf səviyyəsinə malik olmasını istisna edir. Yəni onlar yeni inkişaf yolu keçməmiş, çölçü qanunları ilə bir növ Barbar səviyyəsində qalmışlar. Əlbəttə ki, bunlar Qərbin Şərq barədəki separatçılıq təsəvvürünün bir təzahür formasından başqa bir şey olmamışdır. Aran-yaylaq köçü məişətdə adi bir hadisədir və bununla böyük ərazilərdə məskunlaşmış əhalini köçərilikdə ittiham etmək olduqca səhv bir təsəvvürdür və türk etnosuna qarşı ictimai ədalətsizlik düşüncəsi yayılmasının bünövrəsini təşkil edir. Böyük türk dövlətçiliyinin süqutu mədəni irsin itirilməsinə səbəb olsa da onun yadigarları daha çox, bəlkə də hələ tamamilə kəşf olunmamış daş yazılarında nümayişkəranə şəkildə qalmaqdadır. İndiyədək mövcud olan maddi mədəniyyət abidələrində Göytürklərin adət və ənənəsinə dair izlərə əsasən müəyyən edilir ki, onlar ölənləri *kurqan* (təpəcik) adlandırılan torpaq təpəciyində dəfn edərlərmiş. Bundan başqa hətta ölənlərin ağac oyuğunda dəfn olunması mərasimləri də mövcud olmuşdur. Qəbirlərdə həmçinin keç əvə qamışdan döşənəcək də salınması adəti mövcud olmuşdur ki, ölənin ruhu orada rahatlıq tapa bilsin. At əti və at südü ilə qidalanmaq, keçə alaçıqlarda yaşamaq adəti də onların məişət həyatının bir tərkib hissəsi olmuşdur [1].

Qədim türklərdə ailə, uşaq həyatı müqəddəsləşdirilmişdir. Onların təsəvvüründə *humay* adlı ilahə ailə və uşaqların himayəçisi olmuşdur. Ailə namusu isə daha ciddi şəkildə qorunmuşdur. Hər hansı qıza kiminsə əli toxunduqda onunla evlənmək qanun kimi qəbul olunmuş, yuxarı təbəqənin qızı aşağı təbəqənin oğlanına verilməzmiş, yuxarı təbəqənin oğlanının aşağı təbəqədən qız olmağı adətdənkənar sayılarmış [3, s.28]. Qədim türklərdə əcdadların ruhunun müqəddəsliyi ölümün *uçmaq* sözü ilə ifadəsində öz əksini tapır. *Ölmək* yox olmaq mənasında anlaşıldığı halda *uçmaq* sözü ruhun tanrı məkanına qovuşması barədə təsəvvür yaratmışdır. Türklərin dini inamında Tanrı müqəddəs bir qüvvə sayılmışdır. Ona görə də Tanrı adına "Kitabi-Dədə Qorqud"da deyildiyi kimi "atdan at, qoyundan qoç, dəvədən buğra" kimi qurbanlar kəsilmişdir. İnsan həyatının bütün uğurlarının arxasında Tanrının dayandığına onlarda dərin bir inam olmuşdur. Tanrının qüdrəti ilə bağlı Göytürk kitabələrinə məxsus "Kül Tiqin abidəsinin Şərq tərəfinin 25-26-cı sətirlərindəki bir yazı hətta indi işlədilən Azərbaycan beşmanatlığının üstündə də həkk edilmişdir: "Türk bodunığ atı, küsi yok bolmazun tiyin kagım kağanığ, ögim katunığ kötürmiş teŋri il birikmə teqri türk bodun atı, küsi yok bolmazun tiyin özümin ol teŋri kağan olurtdı erinc" (Türk xalqının adı, şöhrəti yox olmasın deyə atam xaqanı, anam xatunu yüksəltmiş tanrı türk xalqının adı, şöhrəti yox olmasın deyə özümü tanrı xaqan oturtdu" [3, s.73- 80].

Tanrıçılıqla bağlı inamın izləri Azərbaycan dilindəki müəyyən ifadələrdə indi də qalmaqdadır. Məsələn danışıqda işlənən "Tanrı böyük, altı gen", "Allah göydən baxır", "O göydəki Allaha and olsun",

“Tanrı belini qırsın”, “Toyuq su içər, bir yerə baxar, bir göydə Allaha”, “Tanrı yerin göyün bəlasından saxlasın”, “Tanrıya sığınmaq”, “O yer haqqı, o göy haqqı” kimi nümunələr buna misal göstərilə bilər.

Qədim türklərin bir çox yazılı nümunələri itib-batmasına baxmayaraq xeyli adda ədəbi nümunələr zəmanəmizə qədər gəlib çatmışdır. Bunlardan “Kitabi-Dədə Qorqud”, “Yaradılış”, “Alp Ər Tonqa”, “Oğuz Kağan”, “Göy Türk”, “Ərgənəxan”, “Şu”, “Köç” və bir çox digər nümunələri, o cümlədən, daşlara həkk olunmuş və canlı ensiklopediya kimi yaşayan Göytürk abidələrini misal göstərmək olar. Göytürk hakimiyyəinin mövcudluğu mərhələsində əlbəttə ki, bir çox mədəniyyət abidələri yaradılmışdır. Onların axtarışı əlbəttə ki, nəticəsiz də qala bilməzdi. Xüsusən, Çin mənbələrində bir çox Göytürk yadigarlarını aşkar etmək imkanları indiki dövrdə məhdud deyildir. Bunların içərisində Göytürk - Çin dil əlaqələrinin tədqiqi və təhlili qədim türk xalqları və onların dillərinə dair araşdırmalar aparılması sahəsində bir çox gizlinlərin aşkara çıxarılmasına nail olmaq mümkündür.

Ədəbiyyat

1. Artideks.com/artide/21457
2. Quliyev L. (1993). Qədim türklər. Moskva: Nauka, 1967; Bakı: Gənclik, 536 s.
3. Rəcəbov Ə., Məmmədov Y. (1993). Orxon-Yenisey abidələri. Bakı: Yazıçı, 390 s.
4. Крадин Н.Н. (2001). История Хунну. Москва: Логос, 312 с.
5. Томсон Е.А. (2008). Гунны. Грозные войны степей: пер.с.англ. Л.А. Игоревского. Москва: Центрополиграф, 132 с.
6. Yusifov M. (2001). Türkologiyaya giriş. Bakı: Nurlan, 430 s.

РЕЗЮМЕ

ЖИЗНЬ, БЫТ, РЕЛИГИОЗНЫЕ ВЕРОВАНИЯ И ЭТНИЧЕСКАЯ КУЛЬТУРА ГЁЙТУРКОВ

Гусейнова А. Т.

Гянджинский государственный университет, Азербайджан

В статье подробно рассматривается становление государства Гёйтурков. С VI века до второй половины VIII века гёйтурки основали великую государственность на обширной территории, простирающейся от Средней Азии до Европы, на протяжении почти двухсот лет. В результате конфликтов и постоянного давления со стороны соседних стран это великое государство было потрясено и распалось. По мере установления этнического единства в государстве укреплялись основы власти. Хотя государственность, созданная гёйтурками, не считалась политическим наследником существовавшего до нее гуннского государства, исторически она была создана на основе этой государственности. Хотя не было политической преемственности между государством гуннов и государством гёйтурков, они имели этническую и языковую преемственность. Исследования языка, происхождения, образа жизни и этнической культуры гуннов показали, что они имеют одно происхождение. Таким образом, тот факт, что предыдущая генеалогия гёйтурков имеет прямое отношение к гуннам, основывается на этнической и языковой общности. Гёйтюркская культура фактически была продолжением культуры гуннов, и прошла все этапы развития. Жизнь, религиозные верования и философское мировоззрение гёйтурков были связаны с божественностью. При этом, живая летопись государственности Гёйтюрков сохранилась в виде надписей на каменных надписях, к сокровищам мировой культуры относятся знаменитые былины «Китаби-Деде Горгуд», «Алп Эр Тонга», «Огуз каган», «Сотворение мира», «Аргинахан», Шу, «Коч», «Гёй-турок» и многие другие духовные памятники.

***Ключевые слова**: государство Гёйтюрков, гунны, этнические наследие, этническая культура, историческая и культурная традиция*

SUMMARY

LIFE AND HOUSEHOLD, RELIGIOUS BELIEFS AND ETHNIC CULTURE OF THE GOYTURKS

Huseynova A.T.

Ganja State University, Azerbaijan

From the 6th century up to the second half of the 8th century, the Goyturks established a magnificent state in a large area stretching from Central Asia to Europe for nearly two hundred years. In the result of conflicts and constant pressure from neighboring countries, this great state was shaken and collapsed. As the

ethnic unity within the state was established, the foundations of power were strengthened. Although the statehood created by the Goyturks was not considered the political successor of the Hun state existed before, it was historically established on the basis of that state. Although there was no political succession between the Hun state and the Goyturk state, they had an ethnic and linguistic succession. Studies of the Huns' language, origins, way of life, and ethnic culture has shown that they are of the same origin. Thus, the fact that the previous genealogy of the Goyturks is directly related to the Huns, is based on ethnic and linguistic commonality. The Goyturk culture was in fact a continuation of the Hun culture, and in its time it underwent a stage of development. The life, religious beliefs and philosophical worldview of the Goyturks were associated with divinity. At the same time, although the living chronicle of the Goyturk statehood remains in the form of inscriptions on stone writings, the treasures of world culture include the famous epics "Kitabi-Dada Gorgud", "Alp Er Tonga", "Oguz Kagan", "Creation", "Arginakhan", Shu ”,“ Koch ”,“ Goy Turk ”and many other cultural monuments.

Key words: *Goyturk states, huns, ethnic heritage, ethical culture, historical and cultural tradition*

NARRATIVES OF THE AZERBAIJANI IDPs FROM THE NAGORNO-KARABAKH (LATE XX CENTURY - EARLY XXI CENTURY)

Mehrangiz Najafizadeh
University of Kansas, Ph.D., Lawrence, Kansas U.S.A
najafizadeh@ku.edu

After thirty years of war and cease-fire between Azerbaijan and Armenia over Nagorno-Karabakh (1988-2020), tensions and hostilities began to erupt again in September 2020 and led to a renewed full-scale war between these two countries. This second Nagorno-Karabakh war which lasted for six weeks and resulted in Azerbaijan taking back Armenian occupied Nagorno- Karabakh and the seven surrounding regions, came to an end on November 10, 2020 when a Statement between Azerbaijan-Armenia with Russia’ initiative was signed.

For the past eighteen years, I have conducted research pertaining to gender issues in Azerbaijan, and one aspect of my research has focused on the plight of the Azerbaijani IDPs. My research has entailed compiling narratives and oral histories of IDP women as they have spoken of their experiences and emotions pertaining to the original war of 1988-1994 and their subsequent forced displacement. These narratives and oral histories have provided a context for analysis of highly complex issues that Azerbaijani IDPs have consistently confronted over the past thirty years.

Likewise, conducting face-to-face dialogues and compiling narratives of IDPs pertaining to the 2020 Nagorno-Karabakh War allows further examination of the emerging issues and equally complex challenges and uncertainties as Azerbaijani IDPs confront the reality of being able to return to their homelands.

Consistent with my qualitative interdisciplinary humanistic methodology, in addition to compiling IDP narratives, I have continued to compile and analyze Azerbaijani IDP works of poetry to develop a deeper understanding and insight into the life experiences of IDPs as they recall thirty years of displacement and express their hopes of returning to their homelands. I use examples of such poetry in this presentation.

РЕЗЮМЕ
НАРРАТИВЫ АЗЕРБАЙДЖАНСКИХ ВПЛ ИЗ НАГОРНОГО КАРАБАХА (КОНЕЦ XX ВЕКА - НАЧАЛО XXI ВЕКА)

Мехрангиз Наджафзаде, доктор философии
Канзасский университет, США

После тридцати лет войны и прекращения огня между Азербайджаном и Арменией из-за Нагорного Карабаха (1988-2020 гг.) напряженность и военные действия снова начали вспыхивать в июле 2020 года и привели к возобновлению полномасштабной войны между этими двумя странами. Эта вторая война в Нагорном Карабахе, которая длилась шесть недель и привела к возвращению Азербайджаном оккупированного Арменией Нагорного Карабаха и семи прилегающих к нему регионов, закончилась 10 ноября 2020 года, когда было заключено перемирие между Азербайджаном и Арменией по инициативе России.

В течение последних восемнадцати лет я проводила исследования по гендерным вопросам в Азербайджане, один из аспектов которого был сосредоточен на тяжелом положении азербайджанских

ВПЛ. Мое исследование включало составление рассказов и устных историй женщин-ВПЛ, рассказавших о своих переживаниях и эмоциях, связанных с первой войной 1988–1994 годов и их последующим насильственным перемещением. Эти рассказы и устные истории обеспечили контекст для анализа очень сложных проблем, с которыми азербайджанские ВПЛ постоянно сталкивались на протяжении последних тридцати лет.

Аналогичным образом ведение личных диалогов и составление рассказов о ВПЛ, имеющих отношение к войне в Нагорном Карабахе 2020 года позволяет продолжить изучение возникающих проблем и ожиданий, поскольку у азербайджанских ВПЛ появилась реальная возможность вернуться на свои исконные земли.

Основываясь на междисциплинарную гуманистическую методологию и в дополнение к составлению рассказов о ВПЛ, я продолжала собирать и анализировать азербайджанские поэтические произведения ВПЛ, чтобы развить более глубокое понимание жизненного опыта ВПЛ, когда они вспоминают тридцать лет вынужденного переселения и выражают надежду вернуться на свои земли. В этой презентации используются примеры их стихов.

XÜLASƏ
AZƏRBAYCANIN TARİXİ TORPAQLARININ ERMƏNİSTAN TƏRƏFİNDƏN İŞĞALI VƏ MƏCBURİ KÖÇKÜNLƏRİN HEKAYƏLƏRİ (XX əsrin sonu-XXI əsrin əvvəlləri)

Mehrəngiz Nəcəfzadə, f.ü.f.d.
Kanzas Universiteti, ABŞ

30 ilə yaxın (1998-2020) işğala məruz qalmış torpaqlarının dinc və siyasi yolla qaytarılmasının mümkünsüzlüyünü görən Azərbaycan 2020-ci il sentyabrın 20-də əkshücuma keçərək torpaqlarının böyük hissəsini azad etməyə nail ola bildi və dövlət sərhədlərini bərpa etdi. İkinci Dağlıq Qarabağ müharibəsi 10 noyabr 2020-ci ildə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Ermənistan Respublikasının Baş Naziri və Rusiya Federasiyasının Prezidentinin Bəyanat imzalaması ilə başa çatdı.

Son on səkkiz il ərzində Azərbaycanda gender problemləri ilə bağlı araşdırmalar aparmışam və tədqiqatımın bir aspekti də azərbaycanlı məcburi köçkünlərin vəziyyətinə yönəlmişdir. Tədqiqatım 1988-1994-cü illərin ilk müharibəsi və sonrakı məcburi köçmələri ilə əlaqədar yaşadıqlarını və hiss-duyğularını izah edərkən məcburi köçkün qadınların hekayələrini və şifahi şəkildə danışdıqlarını tərtib etməkdən ibarət idi. Bu hekayələr və şifahi ifadələr azərbaycanlı məcburi köçkünlərin son otuz il ərzində üzləşdikləri problemləri təhlil etmək üçün bir konteksti təmin etdi.

Eyni şəkildə, 2020-ci il Dağlıq Qarabağ müharibəsi ilə əlaqəsi məcburi köçkünlərlə üz-üzə dialoqlar aparmaq və onların hekayələrini tərtib etmək, azərbaycanlı məcburi köçkünlərin öz doğma yurdlarına qayıtmaq imkanları ilə qarşılaşdıqları üçün ortaya çıxan gözləntiləri öyrənməyə imkan verir.

Humanitar sahədə fənlərarası metodologiyaya uyğun olaraq, məcburi köçkünlər haqqında hekayələr yazmaqla yanaşı, məcburi köçkünlərin otuz illik həsrətini və vətənə qayıtmaq ümidlərini ifadə etdikləri zaman onların həyat təcrübələrini daha dərindən başa düşmək və dərk etmək üçün azərbaycanlı məcburi köçkünlərin şeirlərini toplamağa və təhlil etməyə davam etdim. Bu təqdimatda onların şeirlərindən də istifadə etmişəm.

BAYIR-BUCAQ TÜRKMANLARININ YER-YURD ADLARI

Bayramova Arzu Astan qızı
Sumqayıt Dövlət Universiteti, Azərbaycan
bayramova.arzu2@gmail.com

Xülasə. Məqalədə Türkiyənin Firat-qalxan hərəkatı zamanı Suriyanın Afrin bölgəsində unudularaq yaşayan Bayır-Bucaq türkmanlarının səlcuqlardan bəri yaşatdıqları, yer-yurd adlarının linqvistik sistemi, etnoqrafik leksik-semantik və qrammatik xüsusiyyətləri göstərilir. Buradakı yaşayış məntəqəsi adlarının Cənubi Qafqaz və Anadoluda da təkrarlanması ənənəsi olan türk tayfalarının miqrasiyasını və qiymətli tarixi izlərini öyrənmək baxımından mənbə olduğu qeyd olunur.

Açar sözlər: *Afrin, Firat, Anadolu, Azərbaycan, İraq, Liviya*

Avrasiyada yer-yurd adlarının türk layının olması danılmaz faktlardır. Bu baxımdan türk xalqlarının yaşadıqları ərazilərin yer-yurd adlarının leksik-semantik və qrammatik səviyyədə araşdırılıb öyrənilməsinin,

həm də müqayisə edilməsinin çox böyük tarixi-coğrafi, elmi praktik və etno-kulturoloji əhəmiyyəti vardır. Belə ki, toponimlərin yerinin lokalizə etməklə böyük ənənəsi olan türk boylarının yaşadığı coğrafi yanı, oğuz-qıpçaq tayfalarının torpaq üzərində tapularını və ərazilərin kimə aid olduğunu görürük. Bu baxımdan tapular bütün türklərin etnik kodudur-kimliyidir. Nə yazıq ki, XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində 500-600 illik ənənəsi olan Osmanlı imperiyasını parçalayan Avropa dövlətləri sərhədləri məqsədli şəkildə türk xalqlarının yaşadıqları coğrafiyaya görə cızmamışlar. Bilərəkdən türklərin toplu yaşadıqları əraziləri parçalayıb xırda dövlətlərin içərisinə salmışlar. Ona görə də türk, türkman adı ilə İran, Suriya, İraq, Liviya, Bolqarıstan, Xorvatiya, Qaradağ, Rumıniya və digər ölkələrdə yaşayan türklər oralarda azsaylı xalqa çevrilmişlər.

Mənbələrdə sayları 3 milyona qədər göstərilən Afrin və Turandağ hövzələrində türkman adı ilə yaşayan türklər hələ səlcuqlar zamanından o ərazilərdə çoxluq təşkil etmişlər. 1516-ci ildə Yavuz Sultan Səlim Məmlüklərin Suriyadakı hakimiyyətinə son qoyduqdan sonra Osmanlılar bu ərazidə möhkəmlənmişlər. 20 oktyabr 1921-ci ildə Fransa-Türkiyə andlaşmasına görə bu ərazilər Fransaya verilmişdir. Lakin andlaşmanın 7-ci bəndində Türkiyə orada yaşayan türkmanların qarantı kimi qeyd olundu. 1936-cı ildən sonra Fransanın o ərazilərdəki müstəmləkəçiliyinə son qoyuldu [4, s.56]. Ərazilər Suriyaya qaldı. Həm çar Rusiyası, həm də Sovet Rusiyasının Balkan ölkələrində yaratdığı siyasi sistem, Qəddafinin Liviyada, Səddamın İraqda, Əsədin Suriyada yaratdıqları antitürk hakimiyyəti türkkökənli xalqların əzab-əziyyətinə səbəb olmuşdur. Bir çox halda onlar öz tarixi vətənlərində basqı altında yaşayırlar. Maarif və mədəniyyətlərini inkişaf etdirə bilmədiklərinə və Ana dilində təhsil almadıqlarına görə zaman-zaman assimilyasiyaya uğramaqdadırlar. Kapitalist dövlətləri "Ermənistan"ı Rusiya ilə Türkiyə arasında tompon bölgə yaratdığı kimi, Suriyanı da ərəblərlə türklər arasında tompon bölgə etmişlər.

Hal-hazırda Afrin, Hələb, Turandağ hövzələrində kiçik qruplar halında yaşayan türkmanlar dillərini belə unutmuşlar. Böyük qruplar halında xüsusilə kəndlərdə yaşayan türkmanlar adət-ənənələrini saxlamışlar.

Suriyadan Türkiyəyə qaçqın kimi gələn suriyalıların çoxunu bədəvi ərəb bilsələr də, lakin aydın olmuşdur ki, bunların çoxu təhdid və təqibdən qaçan Bayır-bucaq türkmanlarıdır.

Biz ziyalı da olsaq, Suriya və Liviyada yaşayan türkmanlardan xəbərimiz olmamışdır. Halbuki oradakı yer-yurd adları Azərbaycan toponimiyası ilə də səsləşir. Digər yerlərdə olduğu kimi, Suriyada da türkmənşəli yer-yurd adlarına divan tutulmuş, kəndlərdə bayır-bucaq türkmanları toplu halda yaşamalarına baxmayaraq ərazinin toponimik adları ərəb qrafikası ilə yazılaraq təhrif olunmuşdur. Məsələn: Çeman (Çəmən), Saqhur Ubası (Sağır obası), Tanakuh (Təpəköy), Qarahbash (Qarabaş), Turandah (Turandağ) və s.

Türkiyənin Suriya sərhədləri daxilində apardığı Firat-qalxan hərəkatı zamanı aydın oldu ki, Suriyanın Afrin adı ilə tanıdığımız bölgənin cənub və şimal tərəflərində bayır-bucaq türkmanları yaşamaqdadırlar. Onlar həm də Rakka, Rəsulayn, Cerablus bölgələrində də yaşayırlar. Burada yaşayanların 90%-i türkmanlardır. Flora və faunası zəngin olduğu üçün Bayır-Bucaq türkmanlarının yaşadıqları ərazilər daha çox turist cəlb edir.

Afrinin həm şərq, həm də qərb hövzəsindəki türkmənşəli oykonimlər leksik-semantik və qrammatik cəhətdən müxtəlifdir. Cənubi Qafqazda və Anadoludakı türk mənşəli toponimlərə linqvistik və etnoqrafik baxımından uyğundur [3, s.122]. Bunlara ayrılıqda nəzər salaq:

1. Şəxs adı və titul + şəxs adı modelində olan oykonimlər: Xıdır, Çoban, Əliyar, Şeyx Qulu, Hacı Hasan, Şeyx Xoruz, Hacı Həsən, Şeyx Süleyman.

2. Müxtəlif apelyativlərdən törənən oykonimlər: Bülbüi, Ceman (Çəmən), Caxmaq, Gümüş, Qurugöl və s.

3. Tayfa adlarından törənən etnooykonimlər: Qızılbaş, Qaraman, Qarababa və s.

4. Aidlik, mənsubluq və topluluq bildirən –lı, -li, -lu, -lü şəkilçili apelyativlərdən, tayfa və nəsil adlarından törənən oykonimlər: Umranlı (İmranlı), Uxanlı (Uluxanlı), Duraxlı, Kutanlı (Kotanlı), Sulaklı, Məskənli, Zərganlı (Zərgərli), Dünbüllü, Üksüzlü (Öksüzlü), Badınlı, Alazlı, Əliyazanlı, Şerenli (Şirinli), Ramazanlı, Oxanlı (Orxanlı), Kafiryanlı, Şarğanlı və s.

Türk respublikalarında, eləcə də Azərbaycan Respublikasında olduğu kimi, -lı[4] şəkilçili oykonimlər toponimiyada çoxluq təşkil edir. Daha doğrusu, həm etnonimlərdə, həm də toponimlərdə aparıcı şəkilçidir.

Afrində Bayır-Bucaq türkmanlarının yaşadıqları ərazilərin oykonimləri sintaktik cəhətdən də Azərbaycan toponimlərinə oxşardır. Bunlara ayrılıqda nəzər salaq: Yəni oykonimi təşkil edən sözlər arasında yanaşma, idarə və uzlaşma əlaqələri mövcuddur.

1) Birinci tərəfi rəng, miqdar, əlamət bildirən apelyativlərdən (dikmə, təpə, ballı, qara, çatal, quru və s.), ikinci tərəfi coğrafi obyektin növünü bildirən terminlərdən (daş, köy, təpə, dağ, qapı, göl və s.) ibarət və I növ ismi birləşmə modelində olan oykonimlər: Dikmədaş, Təpəköy, Ballıköy, Çaqqallıtəpə, Quruğöl, Xarabsuluk və s. Bu toponimlər ilkin oronimlərin adlarını əks etdirsələr də, hal-hazırda isə onlar coğrafi

obyektlərin yanında olan kənd adlarını-oykonimləri bildirir. Oykonimi təşkil edən sözlər-tərəflər arasında yanaşma əlaqəsi mövcuddur.

2) Birinci tərəfi etnik mənşəli titul, şəxs və müxtəlif mənalı apelyativlərdən (şeyx, bəy, sağır, dərviş, ərəb, ikinci tərəfi mənsubiyyət şəkilçili obası, köyü, uşağı, oğlu) sözlərindən ibarət və II növ ismi birləşmə modelində olan oykonimlər: Şeyxobası, Qudaköyü, Yazıbağı, Bilalköy(ü), Babəkuşağı, Sağırobası, Şorbaçıoğlu, Dərvişobası, Mamaluşağı, Çindərəsi, Sarıuşağı, Ərəbuşağı, Qurdqulağı, Satıruşağı, Ayoğlu və s. Göründüyü kimi oykonimi təşkil edən sözlər-tərəflər arasında sahiblik və mənsubluq əlaqəsi mövcuddur. Yəni köyün, obanın kimə aid olduğu bəlli olur. Elə tapu da budur.

Çox düzgün olaraq qeyd edirlər ki, türkülər və yer-yurd adları sərhəd tanımır. Bunları öyrənib xalqa çatdırmaq isə ziyalıların işidir [1, s.161].

Türk tədqiqatçılarından biri doğru olaraq deyir: Afrin bölgəsindəki bəzi məsələləri topla, tüfənglə həll etmək olmaz. Bəzi məqamlarda kəlmələr daha çox iş görə bilər [4, s.126].

Nəticə olaraq deyə bilərik ki, türk boyları yaşayan ərazilərin toponimiyasının müqayisəli şəkildə öyrənilməsinin çox böyük elmi-praktik əhəmiyyəti ola bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Aydil Erol. Şarqılarla, şeirlərlə, türkülərlə və tarixi örnəklərlə adlarımız. Ankara, 1989
2. Bayramov A. Azərbaycan onomastikası. Bakı: 2015
3. B.Budaqov. Türk Uluslarinin Yer Yaddaşı, 2006
4. Namiq Acıqğöz. Afrin və civarı nə qədər yabancı. Ankara, 2002

РЕЗЮМЕ
НАЗВАНИЯ МЕСТ ПРОЖИВАНИЯ БАЙИР-БУЧАГСКИХ ТУРКМЕН

Байрамова А. А.

Сумгаитский государственный университет, Азербайджан

В статье показана лингвистическая система, этнографические и грамматические особенности географических названий мест проживания байир-бучагских туркменов, преданных забвению. После военной операции “Щит Евфрата”, проведенной турецкими вооруженными силами на севере Сирии, стало известно, что со времен Сельджуков там проживают байир-бучагские туркмены. Отмечено, что повторение топонимов здесь, на Южном Кавказе и в Анатолии, является источником, показывающим масштабы и ценные исторические следы тюркских племен, имеющих великие традиции.

Ключевые слова: *Африн, Фрат, Анатолия, Ирак, Ливия*

SUMMARY
NAMES OF LIVING PLACES OF BAYIR-BUCAK TURKMENS

Bayramova A.A.

Sumgayit State University, Azerbaijan

In the article, events that happened since Seljuks to Bayır-Bucak Turkmens, who were forgotten in Afrin district of Syria during Euphrates Shield Operation by Turkey, their linguistic system, lexical-semantics, ethnographic and grammatic features of the names of the places have been shown. It has been mentioned that the recurrence of the names of the settlements both in South Caucasus and Anadolu is the source in terms of learning the historical traces and migration of turkic tribes who had great traditions.

Key words: *Afrin, Firat, Anadolu, Azerbaijan, Iraq, Libya*

1940-1990-CI İLLƏR QARABAĞ FOLKLORUNUN TƏDQİQİNƏ DAİR

Abbaslı Sönməz İsrafil qızı

AMEA Folklor İnstitutu, fil.f.d.,dos. Bakı, Azərbaycan

sonmezabbasli@gmail.com

Xülasə. Məqalə Qarabağ folkloru ilə bağlı XX yüzilliyin 40-90-cı illərini əhatə edən nəşrlərdən bəhs edir.Tədqiqata cəlb edilən nəşrlərdən biri məkan və qəhrəmanları baxımından Qarabağla bağlı olan “Qaçaq Nəbi” dastanıdır. 60-cı illərdə nəşr olunmuş ikicildlik “Azərbaycan folkloru antologiyası”nda, xüsusən II cilddə “Əfsanə və rəvayətlər” bölməsində Qarabağın tarixi yer-yurd adları ilə bağlı mətnlər öz əksini tapır.

Ötən əsrin 70-ci illərində işıq üzü görən "Azərbaycanın aşıq və şair qadınları" kitabında da Azərbaycanın Qarabağ bölgəsindən çıxmış zərif nəslin nümayəndələri yer almışdır.

Açar sözlər: *folklor, Qarabağ, dastan, Qaçaq Nəbi, aşıq*

Həm məkan, həm də tarixi qəhrəmanları baxımından Qarabağla bağlı olan "Qaçaq Nəbi" dastanının nəşri ötən yüzilliyin 40-cı ilinə təsadüf edir. İ.Abbaslı yazır ki, "Qaçaq Nəbi"nin 1938, 1941, 1961-ci illər və sonrakı nəşrlərində də bu folklor nümunəsi oxuculara dastan kimi təqdim edilmişdir [1, s.5]. O, dastanın Ə.H.Tahirov nəşrinin iki baxımdan diqqət çəkdiyini, öncə adını daşıdığı qəhrəmanın mübarizə apardığı tarixi kəsimə nisbətən yaxın bir dövrdə, ifaçı auditoriyasından ─ aşıq-söyləyicilərdən toplandığını; digər tərəfdən isə "Koroğlu" eposu motivləri ilə yaxından səsləşən bu toplama-tərtib işinin ənənəvi dastan quruluşunda təqdim olunduğunu qeyd edir [1, s.6].

Eposşünaslığımız üçün qiymətli mənbə hesab edilən "Qaçaq Nəbi" dastanının toplanıb nəşr edilməsi həm də folklorşünas Ə.Axundovun adı ilə bağlıdır. Folklorşünas V.Vəliyev onun (Əhliman Axundovun ─ S.Abbaslı) "Qaçaq Nəbi" dastanını 1940-cı ildə nəşr etdirdikdən sonra əsərin ayrı-ayrı obrazları haqqında mövcud olan rəvayətləri topladığını və dövri mətbuatda dərc etdirdiyini qeyd edərək yazır: "Bu baxımdan Ə.Axundovun Qaçaq Nəbi, Həcər xanım haqqında axtarışları maraqlıdır. O, dastanı təkmilləşdirmiş, ayrı-ayrı əhvalatları dürüstləşdirmiş və daha geniş şəkildə çap etdirmişdir" [3, s.88].

Prof. İ.Abbaslı isə Ə.Axundovun tərtibi ilə nəşr olunmuş "Qaçaq Nəbi" dastanının tamamilə sovet ideologiyasının "işığında" qələmə alındığı, bu ictimai-siyasi ovqatın təbliğat mexanizminə çevrilmiş bir dastan─ rəvayətlər toplusu kimi təqdim edildiyi fikrini irəli sürmüşdür [1, s.6; s.7].

Folklorşünas Ə.Axundovun 60-cı illərdə toplayıb tərtib etdiyi ikicildlik "Azərbaycan folkloru antologiyası"nda Qarabağ bölgəsindən toplanmış nümunələr də əksini tapmışdır. Sözügedən antologiyanın xüsusən II cildində "Əfsanə və rəvayətlər" bölməsində Qarabağın tarixi yer-yurd adları ilə bağlı mətnlər yer almışdır. Füzuli rayonu Hüqo kəndi yaxınlığındakı dağın başındakı Məngələn ata abidəsi ilə bağlı "Məngələn ata" əfsanəsi, Qarıköpək təpəsi ilə bağlı "Qarıköpək", Dalağardı əndi yaxınlığındakı Qarısərnici təpəsi ilə bağlı "Qarısərnici" rəvayəti adıçəkilən rayonun [2, s.245, s. 254, s. 256] tarixi yer-yurd adları ilə bağlı folklor örnəkləridir.

Kəlbəcərdə yerləşən Löküm qalası ilə bağlı "Löküm qalası" əfsanəsi, Xotavəng abidəsi ilə bağlı "Xotavəng" rəvayəti, Əjdaha qayası ilə bağlı "Əjdaha qayası" əfsanəsi, Zar adlı kənd və dağın adı ilə bağlı "Zar" mətni də topluda yer almışdır [2, s. 251, s. 253, s. 254].

Kitabda Qubadlı rayonundakı Amudux piri ilə bağlı "Amudux piri" əfsanəsi, Muradxanlı kəndindəki Qalalı adlı abidə ilə bağlı "Qalalı" əfsanəsi, Alı-Qulu-Uşağı kəndi yanındakı Ulu qışlağı abidəsi ilə bağlı "Ulu qışlağı" əfsanəsi, rayonun ən qədim körpülərdən olan Sınıq körpüsünün adı ilə bağlı yaranmış "Sınıq" adlı mətn, eləcə də Laçın rayonundakı Lölöbağır kəndi ilə bağlı "Lölöbağır" rəvayəti verilmişdir [2, s. 255, s. 255, s.257, s. 255].

Xalq yazıçısı Əzizə Cəfərzadə də Qarabağ folklorunun tədqiqi istiqamətində əhəmiyyətli işlər görmüşdür. Onun Aşıq Pəri irsi ilə bağlı yazdığı "Üç şairənin deyişməsi" məqaləsi ötən əsrin 60-cı illərində "Azərbaycan" jurnalında, "Aşıq Pəri Natəvana qonaq gəlib" məqaləsi isə 1985-ci ildə "Ədəbiyyat və incəsənət"qəzetində işıq üzü görmüşdür.

Ötən əsrin 70-ci illərində işıq üzü görən "Azərbaycanın aşıq və şair qadınları" kitabında Azərbaycanın Qarabağ bölgəsindən çıxmış zərif nəslin nümayəndələri də yer almışdır. Sözügedən kitabda onların həyat və yaradıcılığına dair məlumatlar, eləcə də şeirləri verilmişdir. Kitabda Qarabağ xanı İbrahimxəlil xanın qızı Ağabəyim ağanın məşhur

Mən aşığam qara bağ,
Qara salxım, qara bağ,
Tehran cənnətə dönsə
Yaddan çıxmaz Qarabağ [3, s.21]

bayatısı verilərək qeyd olunur ki, "Azərbaycanca bir bayatısı, bir qəzəlindən mətlə beyti qalmışsa da, farsca şeirlərindəki rəvanlıq, yüksək bədii keyfiyyət ondan qabiliyyətli bir şairə kimi bəhs etməyə imkan verir [3, s.20].

Sözügedən kitabda XIX əsr aşıq şeirinin görkəmli nümayəndələrindən biri hesab edilən Aşıq Pəri irsinə də müraciət edilmişdir. Əsərdə onun əsasən aşıq şeiri səpkisində lirik şeirlər yazdığı qeyd olunaraq yazılır: "Aşıq Pərinin şeirlərində bir tərəfdən saf məhəbbət, ana təbiət, dostluq, ədalət və s. tərənnüm olunursa, digər tərəfdən, dünyanın vəfasızlığından, ölümün amansızlığından, hakimlərin zülmündən şikayət edilir" [3, s.37-38]. Topluda Aşıq Pərinin müasirlərinə yazmış olduğu cavab-deyişmələri yer almışdır.

Kitabda Şuşadan olan şairə Fatma xanım Kəminə haqda məlumat verilərək onun Xəstə Qasıma nəzirə olaraq yazdığı qoşması da yer almışdır.

"Ay ağalar, bir tərlanım uçubdur,

Sağ əlimdən, sol əlimə alınca.
Onu tutan xeyrin bəhrin görməsin,
Mən fəqirin naləsi var dalınca” [3, s.78].

“Azərbaycanın aşıq və şair qadınları” toplusunda kəlbəcərli Aşıq Bəstinin də yaradıcılığına yer verilmiş, bədbəxt tale yaşayan və gözləri tutulduğundan “kor Bəsti” adı ilə də tanınan aşığın kədər dolu şeirləri təqdim edilmişdir.

“Heç bilmirsən nələr yatır sinəmdə,
Mən çəkəni çəkməz Əsli, Kərəm də,
Şirin can çürüdü möhnətü qəmdə,
Bəsti görüb Sənan dağı bilginən” [3, s.112].

Ötən yüzilliyin 80-ci illərində nəşr edilən “Azərbaycan aşıqları və el şairləri” (iki cilddə) kitabında da Qarabağ torpağının yetişdirdiyi saz və söz xiridarlarının yaradıcılığına geniş yer verilmişdir. Sözügedən toplunun I cildində Aşıq Qurbaninin on bir gəraylısı, yetmişə yaxın qoşması, Sarı Aşığın altı qoşması, el şairi Valehin beş gəraylısı, otuza yaxın qoşması, bir müxəmməsi, Mücrüm Kərimin iki gəraylısı, on qoşması, iki təcnis, bir divani və bir divani-müxəmməsi, eləcə də dörd qəzəli və bir hərbə-zorbası, Aşıq Pərinin bir gəraylısı, səkkiz qoşması, Mizəcan Mədədov və Məhəmməd bəy Aşiq, Bağban Məhəmməd kimi el şairlərinin qoşma, gəraylı və təcnisləri yer almışdır [4, s.20-54, s.89-91, s. 126-142, s. 202-217, s.221-227, s. 230-254, s. 351-354].

“Azərbaycan aşıqları və el şairləri” kitabının II cildində də Qarabağdan olan Aşıq Qurban Ağdabanlının gəraylı, qoşma, təcnis və divanisi və Aşıq Şəmşirin bayatı, gəraylı və qoşmaları öz əksini tapmışdır. Aşıq və el şairləri ilə bağlı bəhs etdiyimiz hər üç toplu dövr üçün əhəmiyyətli nəşrlər hesab edilirdi. Ötən yüzilliyin 80-ci illərində nəşr edilən folklorşünas V.Vəliyevin “Azərbaycan folkloru” kitabında da Sarı Aşığın yaradıcılığına toxunulmuş, şeirlərindən nümunələr verilmişdir.

Ədəbiyyat

1. Abbaslı, İ. “Qaçaq Nəbi” dastanı və Bəhlul Bəhcətin “Qaçaq Nəbinin tarixi” araşdırması. Qaçaq Nəbinin tarixi / İ.Abbaslı. – Bakı: Çıraq, - 2011. - s.3-18
2. Axundov, Ə. Azərbaycan folkloru antologiyası, II / Ə.Axundov. –Bakı: Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Nəşriyyatı, - 1968 . – 269 s.
3. Azərbaycanın aşıq və şair qadınları / Azərbaycanın aşıq və şair qadınları. – Bakı: Gənclik, - 1974.- 188 s.
4. Azərbaycan aşıqları və el şairləri, I / Azərbaycan aşqlarları və el şairləri. – Bakı: Elm, - 1983, -376 s.
5. Vəliyev, V. 1985. Azərbaycan folkloru / V.Vəliyev. - Bakı: Maarif, - 1985. - 414 s.

РЕЗЮМЕ
ОБ ИЗУЧЕНИИ КАРАБАХСКОГО ФОЛЬКЛОРА 1940-1990 ГОДОВ

Аббаслы С.И.
Институт фольклора НАНА, Азербайджан

В статье рассматриваются публикации по карабахскому фольклору 40-х и 90-х годов XX века. Одним из изданий, использованных в исследовании, является эпопея «Качак Наби», которая связана с Карабахом с точки зрения места и героев. Двухтомная «Антология азербайджанского фольклора», изданная в 60-х годах, особенно во втором томе в разделе «Легенды и предания», содержит тексты, связанные с названиями исторических мест Карабаха. В книгу «Женщины-ашуги и поэты Азербайджана», изданную в 70-х годах прошлого века, также вошли представители прекрасного пола из Карабахского региона Азербайджана.

Ключевые слова: *фольклор, Карабах, эпос, Качак Наби, ашуг*

SUMMARY
ON THE STUDY OF THE KARABAKH FOLKLORE IN THE YEARS OF 1940-1990

Abbasli S.I.
Institute of Folklore of ANAS, Azerbaijan

The article deals with publications on Karabakh folklore covering the 40s and 90s of the 20th century. One of these publications is the "Kachak Nebi" epos, which is connected with Karabakh in terms of space and heroes. In the two-volume “Anthology of Azerbaijani folklore" published in the 60s, especially the second volume “Legends and fables" contains texts related to the names of historical places of Karabakh. The book "Azerbaijan women - ashigs and poets", published in the 70s of the last century also includes representatives of the noble generation from the Karabakh region of Azerbaijan.

Key words: *folklore, Karabakh, epos, Kachak Nebi, ashig*

TARİXİ ROMAN MİLLİ DƏYƏRLƏRİN DAŞIYICISI KİMİ

Dadaşova Arzu Tofiq qızı
AMEA akad. Z.M.Bünyadov adına Şərqşünaslıq İnstitutunun
Türk filologiyası şöbəsi dissertantı, kiçik elmi işçi, Bakı, Azərbaycan
d.arzu@bk.ru.

Xülasə. Türk ədəbiyyatında ilk tarixi roman XIX əsrin ikinci yarısında yazılmışdır. Tarixi roman janrının texnikasına uyğun olaraq yazılmış ilk tarixi roman N.Kamalın 1880-ci ildə yazdığı "Cezmi" əsəri hesab olunur.

Tədqiqat işində XIX əsrə qədər türk ədəbiyyatında tarixi romanların yerini tutan şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrinə toxunulmuşdur. Burada dini xarakterli əfsanələr, milli dəyərləri əks etdirən dastanlar, xalq hekayələri kimi şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrinin o dövr türk insanlarının tarix şüurunu formalaşdıran ilk nümunələr olmasından, tarixi romanların milli dəyərlərin, milli kimliyin formalaşmasında mühüm faktor olmasından bəhs olunur.

Açar sözlər: *tarixi roman, türk ədəbiyyatı, dastan, əfsanə, milli mədəniyyət*

Tarix olub keçmiş, yaşanıb bitmiş hadisələr olsa da, gələcəyə yol göstərən, gələcəyin inşasında insanlara köməklik edən məlumatlar yığınıdır. Tarix insanları keçmiş millətlərin, xalqların, cəmiyyətlərin, dövlətlərin, sosial, iqtisadi, siyasi, mədəni həyat tərzindən, yüksəliş və süqutundan xəbərdar edir. Bu mənada insanlar yaşadığı dövrdə keçmişin təcrübələrindən yararlanırlar.

Tarix sənədlərə qaynaqlara əsaslanan sosial elm sahəsidir. H.Argunşah isə tarixi incəsənət və ədəbiyyata ilham qaynağı olaraq görür [1, s.10]. Tarixçi materialları toplayaraq, onlar arasından özünə lazım olanı seçir və onları şərh edir. Tarixin yazılmasında şərh vacibdir.

Tarixi roman nədir? Tarixi roman mövzusunu tarixdən alan, müəyyən dövrün tarixi hadisələrini, millətin adət-ənənələrini əks etdirən bədii əsərdir. Tarixi romanda tarixi hadisələr ələ alınaraq izah edilir, fəlsəfi dəyərlərə, ədəbi formaya salınır. Tarixi romanın quruluşu, hadisələr və qəhrəmanlar subyektiv ola bilər. Lakin tarixi hadisələr, qəhrəmanlar və onların quruluşu gerçəkdir. Tarixi roman hər hansı bir dövrü və ya hadisəni gerçəyə yaxın, amma ədəbi estetik formada əks etdirən roman növüdür.

Tarixlə ədəbiyyat arasındakı əlaqənin tarixi qədimdir. Tarix ədəbiyyat üçün "material" ilham qaynağı, ədəbi əsərlər isə tarix üçün "vəsiqə" dəyəri daşımışdır. Bu iki sahə arasında yaxınlığın olmasına baxmayaraq, tarixçi ilə yazıçı anlayışını eyniləşdirmək olmaz, onlar arasında böyük fərq vardır. Tarixçi obyektivliyi əldən verməməli, təxəyyül və fantaziyadan istifadə etməməlidir. Tarixçinin əksinə yazıçı tarixi reallığı dilə gətirərkən obyektivlik iddiasında olmur. K.Popperin deyimi ilə desək yazıçı tarixçinin aydınlaşdırmadığı təfərrüatlara toxunur [3, s.56]. Yazıçı tarixçinin tarixi materialını öz təxəyyülünə uyğunlaşdıraraq, bilinməyənlər üzərinə süjet quraraq oxucuya təqdim edir. Tarixçidən fərqli olaraq yazıçı bu meydanda tamamən azaddır, hər şey onun istəyindən asılıdır. Beləliklə, nəticə olaraq demək olar ki, tarixçi tarixi əsər yazarkən hadisələri real tarixdə olduğu kimi öz fikirlərini əlavə etmədən tam obyektivliyi ilə əks etdirir, tarixi materiallara əsaslanır, xronoloji ardıcıllığa riayət edir. Yazıçı isə tarixi materialları araşdırdıqdan sonra onları öz xəyalında canlandıraraq yeni bir formaya salır. Beləliklə, tarix və ədəbiyyatın ortaq məhsulu olan tarixi romanlar yaşanmış hadisələr və yazıçı uydurmasının birləşməsi nəticəsində meydana gəlir.

Tarixi romanların millətlərin həyatına çox böyük təsiri vardır. Yazıçılar xalqların milli birliyinin, müstəqilliyinin, milli mədəniyyətinin təhlükə altında olduğunu hiss etdiklərində vətəni, milləti qoruma adına tarixi roman yazmağa yönəlmişlər [5, s.17]. Bu da bizə millətlərin həyatında tarixi romanların nə qədər əhəmiyyətli yerə sahib olduğunu və milli şüurun oyanmasında onların rolunu göstərmiş olur.

Tarix boyu xalqlar milli kimliklərini tarixin dərinliklərində axtarmışlar. İnsanlar daima şüurlarında keçmişə maraq, keçmişə sığınma duyğusu yaşamışlar. Tarixə olan bu maraq insanların öz soy-kökünü, mədəniyyətini bilmək, öyrənmək arzusundan irəli gəlir. Millətlər milli şüurunun formalaşması dönəmində tarixə üz tutmuş, dastan, gazavatnamə və cenknamələrdən faydalanmışlar. Bu baxımdan millətlərin milli kimliyinin formalaşmasında ədəbiyyatın təsiri böyükdür.

Türk ədəbiyyatında XIX əsrə qədər tarixi romanların yerini şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələri tuturdu. Dini xarakterli əfsanələr, milli dəyərləri əks etdirən dastanlar, xalq hekayələri, əfsanələr kimi şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələri o dövr insanlarının tarix şüurunu formalaşdıran ilk nümunələr olmuşdur. Türk

tarixində qövm dövründə dastanlar, ümmət dövründə isə qazavatnamələr yazılmışdır. O dövr türk insanının təcrübələrini ehtiva edən ən qədim ədəbiyyat nümunələri olan dastanlar, yazılı ədəbiyyat nümunələri yaranana qədər yaşamışdır. Yazılı nümunələrə qədər insanlar tarixi romandan aldıqları həzzi dastanlardan almışlar. Dastanalardan sonra isə Dədə Qorqud hekayələri, cenk hekayələri, qazavatnamələr (Osmanlı səfərləri, müharibələri və fəthlərindən bəhs edən əsərlər), battalnamələr (VIII əsrdə Əməvilərin Anadoluda bizanslara qarşı ərəb komandir Battal Qazinin əfsanəvi həyatı və qəhrəmanlıqlarından bəhs edən xalq hekayələri), danışmentnamələr (türklərin Anadolunu fəthi və bu mübarizənin qəhrəmanlarından bəhs edən, XII əsrdə şifahi halda formalaşan, XIII əsrdə isə yazıya alınan türk islam dastanı), saltuknamələr (XIII əsrdə yaşamış türk dərvişi sarı Saltuk Dədənin həyatından bəhs edir), xalqın qəhrəmanlığını, macəralarını xalqa çatdıran şifahi ədəbiyyat nümunələri idi. Dastanlar insanların bir yerdə olduğu zamanlarda oxunduğundan birləşdirici xüsusiyyətə malikdir. Dastanaların mövzusunu millətlərin başından keçən qəhrəmanlıq macəraları, təbiət hadisələri, qeyri-adi hadisələr, ayrı-ayrı mistik gücə malik qəhrəmanların macəraları təşkil edir.

Türk dastanlarının əksəriyyəti islamdan əvvəlki dövrə aiddir. Şifahi ədəbiyyat nümunələri olan bu dastanların ən qədimləri "Alp-Er Tunga" və "Şu" dastanıdır. Daha sonra isə bu dastanları "Oğuz Kağan", "Atilla", "Bozkurt", "Ergenekon" kimi dastanlar izləyir. İslamdan öncə yazılmış türk dastanlarında türklərin həyat tərzi, tarixləri əks olunmuşdur. XX əsrdən İslamın qəbulu türklərin sosial mədəni həyat tərzinə təsir etmişdir. İslamdan əvvəlki türk dastanlarında olan "alp" tipi, islamdan sonrakı dastanlarda öz yerini "gazi" tipinə vermişdir. Burada aparılan mübarizə Haqq üçün, Allah üçün idi. Battalnamələr, danışmentnamələr, saltuknamələr isə türk-islam dastan və dini əfsanələri (menkıbe) idi. Bu dastanlarda türklərin xaçlılarla mübarizəsi, Anadoluda yurd salıb dövlət yaratmaq, İstanbulun fəthi uğrunda gedən mübarizələr əks olunmuşdur. XIV-XV əsrdə yazıldığı ehtimal olunan Dədə Qorqud hekayələrində əfsanəvi xarakterə malik Qorqud Atanın öyüd-nəsihətləri yer alır. XV əsrə aid qazavatnamələrdə (Osmanlı səfərləri, müharibələri və fəthlərindən bəhs edən əsərlər) isə padişahların, vəzirlərin zəfərindən bəhs olunur. Qazavatnamələr bəzən bir padişahdan bəhs etdikdə Selimname, Süleymanname, Muratname adlandırılır. Orduya, xalqa mənəvi güc vermək məqsədi ilə yazılmış qazavatnamələrdə məğlubiyyətdən bəhs olunmaz. Cenknamələr dastanlara bənzəyir, qeyri-adi qəhrəmanların başına gələn xalq hekayələrindən bəhs edir.

Nəticə. Göründüyü kimi dastanlarda, cenknamələrdə, qazavatnamələrdə nəql olunan hadisələr milli şüurun oyanması prosesində vacib faktorlardan olmuşdur. F. Köprülünün fikrincə, dastan qazavatnamə, cenknamə kimi ədəbiyyat nümunələri millət dövründə yaranmış tarixi romanların klassik nümunələridir. Bu qəhrəmanlıq hekayələri və dastanlar bir növ tarixi romana qaynaqlıq etmişdir. Bu əsərlərin yerini günümüzdə tarixi romanlar tutmuşdur. Tarixlə ədəbiyyatın vəhdətindən yaranan tarixi romanlar milli kimliyin formalaşmasında mühüm rol oynamışdır.

F.Köprülü ilə eyni fikirdə olan Yaşar Ocak da bu mətnlərin Anadolunun islamlaşmasında, tarixi hadisə və şəxsiyyətlərə, sosial, iqtisadi, mədəni həyata aid məlumatların günümüzə çatdırılmasında tarixə şahidlik etmiş mətnlər olduğundan bəhs edir. Bu kimi mətnlər tarixi məlumatları yeni nəsillərə ötürməklə milli kimliyin qazanılmasında mühüm yerə sahibdirlər. Belə ki millətlər ancaq tarixlərini bilməklə milli şüura sahib olurlar [8, 64]. Buna görə də cəmiyyətdə milli tarix şüurunun formalaşmasına təsir edən ünsürlər arasında sənət əsərləri, xüsusilə də tarixi romanların rolu böyükdür. Çünki tarixdə iz qoymuş hadisələr, olaylar dövrün sənət əsərlərində əks olunur. Yazılan tarixin oxunmasındakı əsas məqsəd "yaşanılmış tarixi" öyrənməkdir. Dövrün tələblərinin dəyişməsi ilə bu ədəbiyyat nümunələri öz yerini yavaş-yavaş romanlara verir.

Tarık Buğra şifahi ədəbiyyat nümunələrinə əsaslanaraq tarix və ədəbiyyatın inkişafını aşağıdakı fikirlərlə dilə gətirir:

"Tarix olmadan ədəbiyyatın olmayacağını söyləyəcəkdim, amma söyləmədim. Krallar, kraliçalar, padşahlar, vəzirlər, baş komandirlər, pis yaxşı idarəetmələr, idarəçilərlə insanların əlaqəsi, müharibələr zəfərlər! Tarixdən əvvəl ədəbiyyatı formalaşdıran nağıllar, ağılar, dastanlar, qəsidələr daim insanların marağına səbəb olmuşdur. Zaman keçdi, ədəbiyyat da, tarix də formalaşdı. Şəxsiyyətlər aydınlandı, amma nə tarixin, nə də, ədəbiyyatın mirası oldu. Bu mirası onlar özləri bildikləri kimi istifadə etdilər və edəcəklər" [2, 175]. Yuxarıdakı fikirlərə əsasən demək olar ki, yazıçı tarixlə ədəbiyyatın bir-birinə bağlı olduğunu, ədəbiyyatın bu qaynaqlardan faydalanaraq bugünlərə çatmasında tarixin rolunu qeyd etmək istəyir.

Sadık Tural isə milli kimliyin yaranmasında tarixi romanların yerini belə izah etməyə çalışmışdır:"Tarixi romanlar milliyətçiliyin, milli dövlət və qalıcılıq, ölməzlik hislərinin qüvvətləndiyi, düşmən işğallarının hiss olunduğu zamanlarda ərsəyə gəlir. Milli şüur və övünüləcək tarixə sahib millətlər tarixi şüurun işığında öz xəyallarını gerçəkləşdirərək gələcək qura bilirlər. Şüurlu yazıçı isə keçmiş və bugünün hadisələrini dəyərləndirib coşqun ruhla şah əsərlər ərsəyə gətirə bilər. Belə əsərlər türk millətinin bütünlüyünü qoruyub, yüksəlməsinə yol açacaqdır" [8, s.70].

Tarixi romanlar milli şüurun, milli kimliyin formalaşmasında, bundan başqa gənc nəslin tarix elminə olan marağının artmasında mühüm yerə sahibdir.

Ədəbiyyat

1. Argunşah H. Tarih ve Roman. İstanbul: Kesit yayınları, 2016
2. Buğra T. Edebiyat ve Tarih.İstanbul: Argos, 1988
3. Çelik Y. Tarih román ilişkisi - tarihi romanda kişiler. Bilig, Yaz, Sayı 22. 2002.
4. Değirmenci H. Tarihi Roman Kavramı ve Türk Romanında (1875-2020) İstanbul'un Fethine Genel Bakış. Edebi Eleştiri Degisi, cild 4, 2020
5. Dural B. Edebiyyatımızın üvey evladı tarihi roman. İstanbul: Bizim Gergef Yayınları I, 1991
6. Erol K. Tarih -Edebiyat İlişkisi ve Tarihî Romanların Tarih Öğretimine Katkısı. Dil ve Edebiyat Eğitimi Dergisi Cild 1, Sayı:2, 2012
7. Kaplan M. Edebiyyatımız içindən. İstanbul: Dergah yayınları, 1978
8. Akça H. Tarihî Romandan Millî Kimliğe: Sarıkamış /Beyaz Hüzün. Hikmet-Akademik Edebiyat Dergisi: yaz, sayı 4, 2016

РЕЗЮМЕ

ИСТОРИЧЕСКИЙ РОМАН КАК НОСИТЕЛЬ НАЦИОНАЛЬНЫХ ЦЕННОСТЕЙ

Дадашова А.Т.

Институт востоковедения имени академика Зии Буниятова НАНА, Азербайджан

Первый исторический роман в турецкой литературе был написан во второй половине XIX века. Написанный в соответствии с техникой жанра исторического романа в 1880 году «Джезми» Н. Камаля считается первым историческим романом в турецкой литературе.

В исследовании рассматриваются примеры устной народной литературы, которая до XIX века заменяла исторические романы в турецкой литературе. Исследуются факты зарождения религиозных легенд, эпосов, отражающих национальные ценности, образцы устного народного творчества, такие как народные сказки, которые были первыми примерами, сформировавшими историческое сознание тюркского народа в тот период, и наконец, исторические романы, которые стали важным фактором в формировании национальных ценностей и национальной идентичности.

***Ключевые слова**: исторический роман, турецкая литература, дастан, легенда, национальная культура*

SUMMARY

HISTORICAL NOVEL AS THE CARRIER OF NATIONAL VALUES

Dadashova A.T.

Institute of Oriental Studies named after Academican Ziya Bunyadov of ANAS, Azerbaijan

The first historical novel in the Turkish literature was written in the second half of the XIX century. Written in accordance with the technique of the historical novel genre, "Jezmi" (1880) by N. Kamal is considered the first historical novel in the Turkish literature.

The research touches on examples of oral folk literature that replaced historical novels in the Turkish literature until the 19th century. It discusses the fact that religious legends, epics reflecting national values, examples of oral folk literature such as folk tales were the first examples that formed the historical consciousness of the Turkic people at that time, and lately, historical novels became an important factor in the formation of national values and national identity.

***Key words:** historical novel, Turkish literature, saga, legend, national culture*

AZƏRBAYCAN-ERMƏNİSTAN MÜNASİBƏTLƏRİNDƏ AZƏRBAYCAN TÜRKLƏRİNƏ MƏXSUS HUMANİZM PRİNSİPİ VƏ ONUN NƏTİCƏLƏRİ

Səlimov Şirxan Dadaş oğlu

Sumqayıt Dövlət Universiteti, Azərbaycan

Shirxan.salimov@mail.ru

Xülasə. Tezisdə ermənilərin Cənubi Qafqaza ilk gəlişi və onların XVIII əsrin əvvəllərindən başlayaraq Rusiya tərəfindən köçürürülərək Şimali Azərbaycan ərazilərində yerləşdirilməsi, I Pyotrun Xəzəryanı vilayətlərə və Türkiyəyə dair siyasəti, Rusiya-İran mühribələrinin erməni köçünə təsiri, ermənilərin Azərbaycan ərazilərinə köçürülməsinə dair rus və amerikan müəlliflərinin qeydləri, ermənilərin köçürülməsi ilə yanaşı Azərbaycan türklərinin öz tarixi torpaqlarından köçürülməsi, Rusiyanın ermənileri

himayə etməsi, ermənilərin Azərbaycan xalqına qarşı soyqırım və deportasiya siyasəti, çar və sovet Rusiyasının Azərbaycana qarşı siyasəti, Azərbaycan xalqının Rusiya və Ermənistana münasibətində humanist mövqeyi və onun nəticələrindən bəhs edilmişdir.

Açar sözlər: *Azərbaycan, Rusiya, Ermənistan, köçürmələr, soyqırımlar, müharibə, deportasiya*

"XVIII əsrin əvvəllərində əsasən müsəlmanlardan ibarət olan yerli camaatın narazılığını və müqavimətini görən I Pyotr planlarını həyata keçirmək üçün Gilan, Mazandaran, Bakı və Dərbənddə ermənilərin və xristianların yerləşdirilməsini vacib sayırdı. Bu ideyanın arxasında gizlənən məqsədləri isə belə qruplaşdırmaq olar: 1. İran və Türkiyənin Cənubi Qafqazda Rusiyadan daha böyük olan nüfuzuna qarşı bu bölgədə siyasi dayaqlarını yaratmaq; 2. Şərqə dair gələcək planlarını həyata keçirmək üçün Azərbaycanın, eləcə də İranın qapısı hesab etdikləri Qarabağda erməni üstünlüyünü təşkil etmək; 3. Ermənləri Türkiyə ilə sərhəddə yerləşən Naxçıvan və İrəvana köçürərək eyni soy-kökdən olan iki qardaş millətin gələcəkdə baş tuta biləcək istənilən yaxınlaşmasının qarşısını almaq; 4. Ticarətdə şöhrət qazanmış ermənilərdən Şərqlə ticarət əlaqələrini genişləndirmək üçün istifadə etmək" [1, s.48].

Tarixi mənbələrin verdiyi məlumata görə ermənilərin Azərbaycan torpaqlarına ilk gəlişi 1441-ci ilə təsadüf edir. Lakin, az sayda İrəvan ətrafında kiçik miqdarda torpaq sahəsi almaqla məskunlaşmağa başlamışdı. Mövcudluğu dövründə ayrı-ayrı dövlətlərin himayəsində toplum şəkildə yaşayan ermənilər XVIII əsrin əvvəllərindən Rusiyanın köməyi ilə torpağa sahib olmaq və erməni dövləti yaratmağa cəhd etdilər. Bu məqsədlə I Pyotr və Avropa ölkələri ilə danışıqlara başladılar. I Pyotrla aparılan danışıqlara Şimal müharibəsi imkan vermədi. Buna baxmayaraq I Pyotr Şimal müharibəsi bitdikdən sonra ömrünün sonlarına yaxın ermənləri himayə etməyə cəhd göstərdi. I Pyotrun ölümü bu məsələnin yarımçıq qalmasına səbəb oldu və Rusiyanın xarici siyəsətinin gündəmindən erməni məsələsi demək olar ki çıxdı. Lakin, II Yekatrinanın hakimiyyəti dövründə Rusiyanın dövlət siyasətində erməni məsələsi yenidən gündəmə gətirildi. Nəhayət XIX əsrin əvvəllərindən başlayaraq Rusiyanın Cənubi Qafqazı işğal etməsi ermənilərin yenidən fəallaşmasına səbəb oldu.

XIX əsrin birinci rübündə Rusiya ilə İran Qacarlar və Osmanlı dövlətləri arasında baş vermiş müharibələr və müharibənin nəticəsi olaraq onlar arasında bağlanmış Gülüstan, Türkmənçay və Ədrinə müqavilələrinə əsasən ermənilərin Rusiya tərəfindən tarixi Azərbaycan torpaqlarına köçürülməsi prosesi kütləvi xarakter aldı. Bu zaman kütləvi köçürmədə ermənilərin maraqları ilə yanaşı Rusiyanın dövləti maraqları da mühüm rol oynayırdı. Türkmənçay və Ədirnə müqavilələrinin nəticəsi olaraq qısa müddətdə İrandan 40 min, Osmanlı ərazisindən isə 90 min erməni köçürülərək Şimali Azərbaycan ərazilərində əsasən münbit torpaqlarda yerləçdirildi.

"A.S.Qriboyedov yazırdı: *"Erməni əhalisi* əsasən müsəlman torpaq sahiblərinin ərazilərində yerləşdirilirdilər… onlar yavaş-yavaş müsəlman əhalisini ərazilərdən sıxışdırıb çıxarmağa başlamışdılar. Biz həmiçinin müsəlman əhalisini düşdükləri çətin vəziyyətlə barışdırmağa və onları inandırmağa çalışmalıyıq ki, bu çətinliklər uzun sürməyəcək və ermənilər müvəqqəti onlara yaşamağa icazə verilən ərazilərdə daimi olaraq qalamayacaqlar". Rus imperiyasının hakim dairələri Cənubi Qafqazda yeritdikləri müstəmləkə siyasətində ermənilərə çox bel bağlayırdılar"[2].

"Amerikalı alim Castin Makkartin demişdir: "1828 və 1920-ci illər arasında yerlərdə əhalinin demoqrafik tərkibini ermənilərin xeyirinə dəyişmək siyasəti nəticəsində iki milyondan çox müsəlman məcburi olaraq yaşadıqları ərazilərdən sürgün edilmiş və dəqiq məlum olmayan sayda insan isə qətlə yetirilşmişdir….Ruslar iki dəfə 1828 və 1854-cü illərdə Şərqi Anadoluya hücum etmiş, lakin hər iki halda geri çəkilməyə məcbur olmuşlar. Geri çəkilərkən onlar özləri ilə 100 000 ermənini də Qafqaza gətirmiş və yurdlarından qovulmuş və məhv edilmiş türklərin yerlərində yerləşdirmişdilər""[2].

Azərbaycana köçürülən ermənilər əsasən münbit torpaqlarda yerləşdirilirdi. Ermənilərə verilən torpaqların bir qismi xəzinə torpaqları hesabına olsa da digər böyük bir qismi Azərbaycan türklərinə aid kəndli torpaqlarının hesabına ödənilirdi. Bu proses Azərbaycan kəndlilərində müəyyən qədər narazılıqlar yaratsa da kütləvi xarakter almadı. Bəzən də car hökumətinin kəskin müdaxiləsi ilə qarşısı alındı. Rusiyanın ciddi fəaliyyəti və nəzarəti altıda ermənilərin kütləvi şəkildə Azərbaycan torpaqlarında məskunlaşdırılması və buna paralel olaraq Azərbaycan türklərinin sıxışdırılaraq kütləvi şəkildə tarixi torpaqlarından çıxarılması prosesi gedirdi. Rusiyanın işğalçılıq və köçürmə siyasəti Azərbaycan xalqının isə humanist mövqeyi ermənilərin daha çox tarixi torpaqlarımızda məskunlaşdırılmasına səbəb oldu.

XX əsrin əvvəllərində Rusiyada gedən inqilabi proresin qarşısını almaq üçün car hakim dairələrinin ermənilərdən bir alət kimi istifadə etməsinə səbə oldu. Rusiyanın bu siyasətinin ermənilərin məkirli maraqları ilə üst-üstə düşməsinin nəticəsi olaraq 1905-ci ildən başlayaraq Azərbaycan xalqına qarşı öz vətənində soyqırım törədilməsinə gətirib çıxardı. Rusiyanın dəstəyi ilə Azərbaycan türklərinə qarşı amansızlıqla başlayan soyqırım bütün bölgələri bürüdü. 1907-ci ildə soyqırım dayandırıldıqdan sonra çar

rusiyası tərəfindən Azərbaycan xalqına qarşı törədilmiş soyqırımın unutdurulması istiqamətində tədbirlər həyata keçirilməyə başladı. Humanist mövqedən yanaşan Azərbaycan xalqı çox çəkmədi ki, bu soyqırımı unutdu.

1918-ci ilin mart ayında yaranmış şəraitdən istifadə edən ermənilər Rusiyanın birbaşa hərbi-siyasi dəstəyi və yardımından yararlanaraq yenidən Azərbaycan xalqına qarşı daha amansızlıqla genişmiqyaslı soyqırım törətməyə başladı. Paytaxt Bakı da daxil olmaqla demək olar ki, bütün bölgələri əhatə edən mart soyqırımı on minlərlə Azərbaycan türkünün həyatına son qoydu. Şimali Azərbaycan türklərinə qarşı törədilmiş soyqırım Cənubi Azərbaycanda da davam etdirilmişdir.

1920-ci il Aprel işğalından sonra Azərbaycana qarşı məzmunca eyni formaca fərqli soyqırımlar davam etməkdə idi. Bu zaman törədilən soyqırım yalnız formasını dəyişmişdir. Bu zaman "əksinqilabçı", "qolçomaq" və s. adlarla günühlandırlaraq on minlərlə Azərbaycan türklərinə qarşı soyqırım törədilmişdir. Sovet hakimiyyətinin ilk illərində (1920-ci ilin aprel ayından-1921-ci ilin avqust ayına qədər) əlli mindən artıq Azərbaycan türklərinə qarşı soyqırım törədilmişdir. XX əsrin 30-cu illərində Azərbaycan türklərinə qarşı davam etdirilən soyqırım 40-cı illərin sonu-50-ci illərin əvvəllərində "könüllü" deportasiya ilə əvəz etdirlmişdir. 80-ci illərin sonu Göyçə, Zəngəzur və Qərbi Azərbaycanın digər tarixi torpaqlarında yaşayan Azərbaycan türklərinə qarşı yeni bir soyqırım dalğası başladı və nəticədə həmin ərazilərdə bir nəfər də olsa Azərbaycan türkü qalmadı. Ancaq bu zaman Azərbaycanda ermənilər kifayət qədər qalmaqda və yaşamaqda idi. Nəhayət 1992-ci ildə Xocalıda törədilmiş soyqırım cinayəti təkcə Azərbaycan türklərinə qarşı deyil, bütün bəşəriyyətə qarşı törədilmiş cinayət idi.

Nəticə olaraq qeyd edilməlidir ki, Azərbaycanın tarixi torpaqlarında məskunlaşan ermənilərin Azərbaycan türklərinə qarşı törətmiş olduqları soyqırımlara cavab olaraq qisasçılıq yolunu tutmamış və kin bəsləməməşdir:

-Ermənilər heç zaman baş verməmiş uydurma "soyqırımı"-na özlərini inandıraraq Azərbaycan türklərinə qarşı qisasçılıq yolunu tutmasına, nifrət bəsləməsinə və dəfələrlə soyqırımlar törətməsinə baxmayaraq Azərbaycan türkləri bu hisslərdən uzaq olmuşlar;

-XVIII əsrin sonlarından başlayaraq Azərbaycan ərazisində işğalçılıq planlarını həyata keçirən və 1828-ci il Türmənçay müqviləsi ilə Qədim dövlətçilik tarixi olan Azərbaycanın iki yerə bölünməsinə səbə olan, ermənilərin kütləvi şəkildə köçürürlərək Azərbaycanın tarixi torpaqlarında yerləşdirən və Azərbaycan türklərini kütləvi şəkildə öz tarixi torpaqlarından sıxışdırıb şıxaran, Azərbaycan terklərinə qarşı soyqırımda ermənilərə dəstək verən, Zəngəzurun, Göyçənin və digər tarixi torpaqlarımızın ermənilərə verilməsinin səbəbkarı və günahgarı olan, istər çar rusiyası, istərsə də sovet rusiyası dövründə sərvətimizi çapıb talayan, Xocalı soyqırımında birbaşa iştirak edən və hərbi dəstək verən, Qarabağ probleminin memarı olan, Ermənistanı silahlandıran, Birinci və İkinci Qarabağ müharibələri zamanı açıq şəkildə hərbi və siyasi baxımdan Ermənistanın tərəfindən iştirak edən Rusiyaya və ruslara qarşı heç bir nifrət hissi yoxdur;

-ancaq Cənubi Qafqazda Ermənistan dölətinin memarı olan Rusiyaya və ruslara qarşı ermənilər daha çox kin və nifrət bəsləyirlər, etiraz edirlər;

-Rusiyanın ermənilər üçün bu qədər xidmətlərinə baxmayaraq bu gün Ermənitan ərazisində rusların sayı on min nəfər ətrafındadır;

-Rusiyanın tarixən Azərbaycana qarşı tutduğu qərəzli və işğalçı mövqeyinə baxmayaraq bu gün Azərbaycan ərazisində yaçayan rusların sayı 100 mindən çoxdur.

-Azərbaycanda tədrisi rus dilində aparılan məktəblərin sayı 340 çatıb. Rus dilində həm ali, həm də orta məktəblər fəaliyyət göstərir;

-Ermənistanda isə rus dilndə tədris aparan məktəblərin sayı yox dərəcəsindədir;

-İkinci Qarabağ müharibəsi zamanı Azərbaycanda erməni əsrlərə qarşı münasibətdə beynəlxalq hüququn bütün norma və tələblətinə tam olaraq əməl edilmişdir;

-Ermənistanda Azərbaycanlı əsrlərə qarşı beyənəlxalq hüququn bütün norma və prinsipləri amansızasına pozulmuşdur;

-10 noyabr atəşkəs bəyannaməsindən sonra Azərbaycan ərazisinə keçmiş erməni terrorçu-diversantlara bir neçə il həbs cəzası verdiyimiz və bir qismini də azad etdiyimiz halda, öz tarixi torpaqlarımızda-Kəlbəcərdə yaxın qohumlarının qəbrlərini ziyarətə gedən Azərbaycan türklərinə Ermənistan tərəfindən ömürlük həbs cəzası verilmişdir.

Bütün bunlar qədim dövlətçilik tarixinə malik olan Azərbaycan xalqının bəşəri dəyərlərə sahib olması, humanizm və tolerantlığa dəyər verməsi, beynəlxalq hüququn norma və prisiplərinə əməl etməsi, qonşuları və dünya xalqlarına qarşı xoşməramlı münasibət göstərməsi baxımından özünəməxsus xüsusiyyətləridir.

Ədəbiyyat

1. Əliyev Z. Ermənilərin tarixi Azərbaycan torpaqlarına köçürülməsi prosesi barədə. Dövlət və din. - 2019.- №1.-S.47-52.
2. https://az.wikipedia.org/wiki/Ermənilərin Cənubi Qafqaza köçürülməsi

РЕЗЮМЕ

ПРИНЦИП ГУМАНИЗМА АЗЕРБАЙДЖАНСКИХ ТЮРКОВ В АЗЕРБАЙДЖАНО- АРМЯНСКИХ ОТНОШЕНИЯХ И ЕГО ПОСЛЕДСТВИЯ

Салимов Ш. Д.

Сумгаитский государственный университет, Азербайджан

В тезисе говорится о первом прибытии армян на Южный Кавказ и об их расселении на территориях Северного Азербайджана с начала XVIII века, рассматривается политика Петра I в отношении прикаспийских областей и Турции. Исследуется влияние российско-иранских связей на переселение армян, а также приводятся заметки русских и американских авторов о переселении армян на азербайджанские территории, о выселении азербайджанских турок со своих исторических земель наравне с заселением армян. Анализу подвергается покровительство России армянам в геноциде против азербайджанского народа и политике депортации, политика царской и советской России в отношении Азербайджана, исследуется гуманистическая позиция азербайджанского народа в отношении к России и Армении и её последствия.

Ключевые слова: *Азербайджан, Россия, Армения, переселение, геноцид, война*

SUMMARY

PRINCIPLE OF HUMANISM AND ITS CONSEQUENCES IN AZERBAIJANI-ARMENIAN RELATIONS

Salimov Sh.D.

Sumgait State University, Azerbaijan

The thesis deals with the first arrival of the Armenians to the South Caucasus and their resettlement by Russia in the northern Azerbaijan since the early 18th century, the policy of Peter I regarding the Caspian regions and Turkey, the influence of Russian-Iranian relations on the resettlement of Armenians. Are presented the notes of the Russian and American authors on the resettlement of the Armenians on the Azerbaijan territories, deportation of the Azerbaijan Turks from their historical lands. Are revealed the issues on the Russia's protection of the Armenians, the policy of genocide and deportation of the Armenians against the Azerbaijani people, Russia's Tsarist and Soviet policy against Azerbaijan. The humanist position of the Azerbaijani people against Russia and Armenia and its consequences have been discussed in the article.

Key words: *Azerbaijan, Russia, Armenia, deportations, genocides, war*

İNQİLABÇI SATİRİK ŞAİR

Fərəcova Aygün Əli qızı

Gəncə Dövlət Universiteti, Gəncə, Azərbaycan

aygunfaracova@gmail.com

Xülasə. Məqalədə vurğulanır ki, Sabir ədəbi məktəbinin layiqli davamçılarından olan Əli Nəzminin satirik ruhda qələmə aldığı şeirlər o dövrün əsas ictimai hadisələrini, münasibətlərini tənqidi və realist müstəvidə əks etdirir.

Əli Nəzmi ilk növbədə inqilabçı satirikdir. Onun yaradıcılığının əsas ruhu inqilab, azadlıq, vətən, xalq, beynəlmiləlçilik, insanlıq, milli dil və mədəniyyət kimi bəşəri problemlərdir. Onun yaradıcılığı maarifçilik şeirlərindən sosial inqilabi satiraya qədər yüksəlmişdir. XX əsrin birinci rübünün güclü ictimai-siyasi hadisələri, kəndli yoxsullarının dözülməz həyatı, mülkədarların zülmü və istismarı, çarizmin müstəmləkə siyasəti, burjua cəmiyyətində hökmran, korrupsioner, pul vəziyyəti ilə əlaqədar . , ruhanilərin fitnə-fəsadından, gerilik və tənbəllikdən, adət-ənənələrdən yazır, insanları oyanışa, xoşbəxt gələcəyə, işıqlı sabaha səsləyirdi. Məqalə Əli Nəzmi satirasının tematikasını maksimum dərəcədə açmaq cəhsi göstərilmişdir.

Açar sözlər: *Əli Nəzmi, satira, "Molla Nəsrəddin", "Ey füqəra", gerilik, ətalət, zülm, satirik tip*

Əli Nəzmi qırx ilə yaxın davam edən ədəbi fəaliyyətində demək olar ki, Sabir satiralarından həmişə təsirlənmiş və onlardan faydalanmışdır. Hər zaman Sabir ənənəsinə sadiq qalan Əli Nəzminin bütünlüklə ictimai satiraya keçməsində, Sabir ədəbi məktəbinə mənsub bir ədib kimi yetişməsində həlledici rolu xalq şairinin (Sabirin) 1906-1911-ci illər arasında "Molla Nəsrəddin" jurnalında bir-birinin ardınca çap olunan klassik satira nümunələri olmuşdu. Bu söylənilən həqiqəti isə Əli Nəzminin özü də xalq şairinin haqqında yazdığı istər məqalələrində, istərsə də xatirələrində dönə-dönə vurğulamışdır. Ustadına bəslədiyi dərin hörmət və ehtiramı, minnətdarlıq hissini bildirmişdir. Ə.Nəzmi haqqında Sabirşünas professor M. Məmmədov yazır: "Satiralarında, portret yaratmaq, müxtəlif zümrələrə münasibət, fikri əks mənada vermək, tipləri öz dili ilə ifşa etmək, əruzun bir çox bəhrlərində yazmaq, klassik Azərbaycan və Şərq ədəbiyyatından istifadə yolları, şifahi xalq yaradıcılığına münasibət kimi mühüm cəhətlər də Sabirlə Ə. Nəzmi yaradıcılığında müştərəklilik yaratmışdır. Bu hal "Molla Nəsrəddin"in ikinci ilindən başlayaraq Ə.Nəzmi yaradıcılığının son dövrlərinə qədər davam etmişdir [4, 103].

Ə. Nəzmi Sabirin şerlərini götürərək quruluşca onlara bənzətsə də, sırf məna baxımından onlara nəzirə yox, məhz yeni, orijinal cavablar yazmışdır. "...Əli Nəzmi öz satiralarını Sabirə bənzədir, onun ideyasından, dil, üslub xüsusiyyətlərindən və s. istifadə edir. Lakin onun bu cəhətlərinə baxmayaraq Əli Nəzmi epiqon (təqlidçi) şair deyildir. O, Sabirə oxşasa da, orjinallığını saxlayır və buna görə də yenidir [1, s. 336]. Sabirin çox məşhur olan "Ürəfa marşı" şerinə Əli Nəzmi "Şərm" adlı şeri yazmışdır. Sabir "Ürəfa marşı" şerində:

Dindirir əsr bizi dinməyiriz,
Açılan toplara diksinməyiriz.
Əcnəbi seyrə balonlarla çıxır,
Biz hələ avtomobil minməyiriz (M.Ə.Sabir)

deyərək, bununla da qonşu dövlətlərin inkişaf edərək, texnikada necə öndə getdiklərini vurğulayır. Yeganə səbəbi millətin mövhumatçılığında axtarır, onları dinə, mollalara inanmaqda günahlandırır:

Quş kimi göydə uçur yerdəkilər,
Bizi gömmüş yerə minbərdəkilər!

Əli Nəzmi Sabirdən fərqli olaraq «Şərm» satirasında elə fərqli də düşünür, elmsizliyi, geriliyi,cəhaləti satira atəşinə tutur. Geriliyi elmsizlikdə axtararaq ürək ağrısı ilə:

Gələcək hey bizi dartır irəli,
Bilgiyə, fənnə tərəf getməyiriz (Ə.Nəzmi)

deyir. Elmsizliyimizdan irəli gələn bu geriliyi, dövrlə, zamanla ayaqlaşıb irəli getməyən millətin qabağa gedən olanda ona baxıb ardınca gedib, inkişaf etməkdən qorxub geri- geri gəlməyini:

Yürüyür hər kəs önə, biz də geri,
Baxaraq qonşuya şərm etməyiriz (Ə.Nəzmi)

deyərək, ibrət götürməkdənsə xalqın tənbəllikdən "əl-ayağını" uzadıb hər şeyi hazır gözlədiyini söyləyir: Xalq keçdi bizi fərsəx,dərsəx, Biz ayaq, əl belə tərpətməyiriz.

Əli Nəzminin yaradıcılığında 1906-1920-ci illər daha məhsuldar bir dövrdür. Bu illər şairin əsərlərində azadlıq və bərabərlik ideyaları, demokratizm, mübarizə və intibaha çağırış əzmini qüvvətləndirən xüsusi bir tarix olmuşdur. Satirik ruhlu, demokratik mündəricat onun yaradıcılığının əsas məğzi idi.

Əli Nəzminin mövcud ictimi quruluş, mühitin yaramazlığını, çar istibdadını tənqid və ifşa edən satiralarında bir təbiilik, axıcılıq, təravət və duzluluq özünü göstərir. Bu əsərlərin əsas məziyyəti həqiqətpərəstlik, ifşaçılıq, sadəlik, aydınlıqdan ibarətdir. Bu şeirlər təsirli, öldürücü, düşündürücü və yaddaqalandır. Sünilik və yoruculuq, sözçülük və sönüklük onların ümumi ruhuna yaddır [2, s.195].

İlk əsərlərinin mühüm bir qismi xalqın acınacaqlı halından, dözülməz vəziyyətindən, qarşılıqlı itimai münasibətlərdən bəhs etdiyi üçün "Müsibət nohələri" adlandırmışdır. "Təraneyi-milli", "Son xatirat", "Qəzəl", "İstibdad", "Milli nohə" kimi şeirlər bu silsiləyə daxildir. Bu əsərlərdə şair xalqda onun qanını soran istismarçı, tüfeylı ünsürlərə cəmiyyətin hakim təbəqələrinə qarşı nifrət hissi oyadır, xalqın düşməni olan müstəbidləri tənqid edir, zəhmətkeş kütlənin, məzlum və məhkum insanların halına yanır.

İctimai ədalətsizlik, hüquqsuzluq, zülm və bərabərsizliklə əsla razılaşmayan, demokratizm və azadlıq ideyalarını təbliğ edən Əli Nəzminin əsərlərində kəndli hüququnun müdafiəsi mövzusu da başlıca yer tutur.

Əli Nəzminin bu mövzuda yazılan satiralarına nəzər yetirsək, "Sizə nə" adlı satirasının elə ilk bəndində ağaların sadə kəndliyə etdiyi haqsızlığı "darğalığı" ifadə etdiyini görərik. Milləti çapıb- talayan, kimsənin qeydinə qalmayan, dünya-aləmin dərdini vecə almayan ağalar burada tənqid olunur:

Gəncədə bir-birini qırdı müsalman sizə nə?
Buna çarə aramır polisə, nə divan, sizə nə?
Nə də tədbir eyləyir molla və bəy, xan, sizə nə?

Sizə nə dürtülmüsünüz ortaya, hər işə əmu! (Ə. Nəzmi)

"Məşədi Sijimqulu" imzası ilə yazdığı "Yazım, yazmayım" satirasında bayaqkı fikri bir qədər də güclü tənqidlə ifadə edir: Artıq burada ağa və xanlarla yanaşı xalqa zülm edən mollalar da tənqid olunur. Müsalmanın avamlığından, acizliyindən təngə gələn şair baş götürüb avam xalqın içərisindən qaçmaq istədiyini bildirir:

Qeyrət uzaqlaşdı, yazım, yazmayım?
Məzhəb iraxlaşdı, yazım, yazmayım?
Canım alovlandı yazım,yazmayım? (Ə.Nəzmi)

"Ey füqara" satirasında isə aclıq- səfalət içində inləyən, xan- bəydən, şeyx- molladan imdad diləyən, insan yerinə qoyulmayan, bütün maddi nemətləri varlıların əlində olan, xalqın misgin vəziyyəti təsvir edilir.

Satirada yoxsul təbəqənin ürəkağrıdan halı göstərilir. Yoxsulların ac-susuz cücələrə bənzədildiyi halda, millətin qanını soran mülkədarlar isə asi despota bənzədilir. Sözləri məcazi mənada işlədərək, demək istədiklərini üstüörtülü surətdə oxucuya çatdırır. Varlı şəxslərin min bir söyüş- təhqirinə məruz qalan bu şəxslərə onların dili ilə satirada güclü sarkazmla şair deyir:

Taleyinizdən hələ bir küsməyin,
Müftə, söyüd yarpağı tək əsməyin,
Titrəməyin, bəsdi, zığıldaşmayın!
Qışdı, deyib, bunca qırıldaşmayın! (Ə.Nəzmi)

Əli Nəzmi bu tip satiraları ilə adi yavan çörək həsrətində olan, uşaqları, arvadı acından ağlaşan, ölən kəndliyə ürəkdən yanır, satiraları ilə yoxsul, lakin əməkçi kəndlilərə onların düşmənlərini nişan verir. Gah bir beytdə, gah da bütöv bir bənddə bu kasıb təbəqənin iztirabını, qəmini, kədərini əks etdirir. Onun "Ehsan", "İki səs", "Yat" satiraları bu cəhətdən çox səciyyəvidir. Başdan- başa sarkazm olan kəndlilərin dözülməz halını real şəkildə təsvir etdiyi, «İki səs» satirasından bir parçanı nəzərdən keçirək:

Sənin ay fələk, cahanda nə çəkilməz işlərin var,
Nə durulmayan amallar, nə əcəb gəzişlərin var!
Neçə Molla Qəhrəmanın, neçə hacı möminlərin var,
Bəyə, xana, əğniyaya yeməyə yemişlərinvar. (Ə.Nəzmi)

deməklə, şair Allahdan, zamanədən incidiyini, hər şeyin, bütün naz- nemətin məhz varlı şəxslərə qismət olunduğunu ifadə edir. Bununla da şair kəndli və mülkədar münasibətlərini yenidən real şəkildə əks etdirmiş, istismarçı cəmiyyəti bir daha ifşa etmişdir.

Etdiyi bütün çirkin əməlləri fəxr bilən, onları hər yerdə öyünərək nəql edən şəxslərin dili ilə verilən satira ən gözəl tənqid nümunəsidir. Bir sözlə, Əli Nəzmi də müasirləri olan digər şair və yazıçılar kimi kəndli məsələsinə öz nöqteyi- nəzərindən yanaşır, onların istismar edilib, necə məhv olduqlarını görür və bu ədalətsizliyə, bu quruluşa qarşı öz haqq səsini qaldırır. O, çox vaxt kəndlini aciz, heç nəyə qadir olmayan kimi yox, əksinə ədalətsizliklərə qarşı kəndli hərəkatını da təsvir edir. Onun"Məzəli" imzası ilə 1915-ci ilda qələmə aldığı "Təğəllüb" adlı şeiri da bu deyilənlərə bir möhürdür. Satiradan da göründüyü kimi şair inanır ki, elə bir gün gələcək ki, indi min bir əzabçəkən bu kütlə bir zaman çox şad, xürrəm ömür sürəcək:

Verər bu intiha bu zülmə davər,
Olar bir gün xilas olmaq müyəssər,
Ümidin hiç itirməz rəncbərlər,
Vəli beş günlüyə dövran sənindir. (Ə. Nəzmi)

Əli Nəzminin sələflərindən olan M.Ə.Sabirin də yaradıcılığında bu mövzu uzun illər işlənmiş, bir sıra əsərlərində kənd və kəndli mövzusunun bədii həlli diqqəti özünə daha artıq çəkir. "Tömeyi- nahar", "Əkinçi" kimi satiralar Azərbaycan feodal- kəndli və yarımtəhkimli kəndlilərin ağır, dözülməz dərdlərini, mülkədarların əli ilə soğan kimi soyulduğunu göstərir. Ağalıq və dilənçilik məngənəsində sıxıldığını real satirik- yumoristik boyalarla təsvir edirdi.

Dini zehniyyətin, mövhumat və cəhalətin, ruhaniliyin tənqidi Azərbaycan ədəbiyyatında qədim bir tarixə malikdir. Din, mövhumat və ruhaniliyin tənqidi Əli Nəzmi yaradıcılığında da geniş yer tutur. Onun "Gülməyim gəlir", "Müsibət günləri", "Ağaya cavab", "Oruc", "Ehsan", "Onu gözlər gözlərim" və s. məşhur satiraları dini mövhumat, şəriət ehkamlarına, ruhanilərə qarşı çevrilmişdir. Bir çox əsərlərində olduğu kimi, "Nümuneyi- mazi" satirasında da şair ruhanilərin ümumiləşdirilmiş cizgilərini verir: [5, s. 197]

Ərz edir xəlqə şəklin isanlıq,
Paltarından yağır müsəlmanlıq.
Bəllidir surətində şeytanlıq. (Ə.Nəzmi)

Qələm və məslək dostu C. Məmmədquluzadə vaxtilə yaxşı demişdir: "Sabirin vəfatından sonar ikinci Sabirimiz birincinin yerini boş qomadı. Məşədi Sijimqulu – Kefsizin zövq və səfalı, məzə və duzlu

şerinin heç bir vaxt dalı kəsilmədi. O özü cismən qocaldısa da, onun kəlamının lətafəti bir zərrə qədər əskilmədi" [3, s.87].

Əli Nəzminin həm "Molla Nəsrəddin"də, həm də digər mətbu orqanlarda, çıxan satiralarında dövrünün, demək olar ki, bütün yaramazlıqları tənqid və ifşa hədəfinə çevrilmişdir. Görkəmli alim, professor Kamran Məmmədovun Əli Nəzmi yaradıcılığında tənqid hədəfinə çevrilən ictimai bəlalar və həmin əməllərin törədicilərinə qarşı barışmaz mövqeyi haqda söylədiyi fikirlər tamamilə yerinə düşür. Alim yazmışdır: "Yaralı vətənin vətəndaşların hər cür halı: elmə sənətə biganəliyi, gecə gündüz kin- küdurətlə gün keçirməsi, ittifaqın, birliyin olmaması, mənəm- mənəmliyin, qoluzorluluğun tüğyanı, alimnümaların cahilliyi, ruhanilərin xalqı zülmətə çəkməsi, hakimlərin Şümrü keçən zülümkarlığı, qadınların "göyə büləndolan ahi- naləsi", kasıbın, kəndlinin həmişə boş qalan çuvalı, "minbərdə mollanın, yerdə cibgirin hiyləgərliyi", sənətkarın gülüş mənbəyidir" [6, s.200].

Yuxarıda qeyd etdiklərimizdən aydın olur ki, Əli Nəzmi yazdığı satirik şerləri ilə dövrünün, zamanının bütün ictimai- sosial problemlərinə işıq tutmuş, bir növ onların həlli üçün əlindən gələni əsirgəməmişdir.

Ədəbiyyat

1. Hacıyev C. XX əsr Azərbaycan Ədəbiyyatı tarixi.(Ali məktəblər üçün dərslik) Azərbaycan Universiteti nəşriyyatı. Bakı, 1955
2. Hüseynov F. "Molla Nəsrəddin" və mollanəsrəddinçilər. Bakı, Yazıçı, 1986
3. Məmmədquluzadə C.Əsərləri. 6 cilddə. 6-cı cild. B., Azərbaycan Dövlət nəşriyyatı 1985.
4. Məmmədov M. "Sabir- mübahisələr, həqiqətlər", Bakı, 1990
5. Mir Cəlal, Hüseynov F. XXəsr Azərbaycan ədəbiyyatı. B.,1982
6. Məmmədov K. XX əsr Azərbaycan gülüşü (Bir məclisdə on iki kişinin söhbəti). Bakı, Yazıçı, 1989

РЕЗЮМЕ

РЕВОЛЮЦИОННЫЙ САТИРИЧЕСКИЙ ПОЭТ

Фараджева А.А.

Гянджинский государственный университет, г. Гянджа, Азербайджан

В статье подчеркивается, что стихи, написанные Али Назми, одним из достойных продолжателей литературной школы Сабира, в сатирическом духе отражают основные общественные события и отношения того периода в критически-реалистическом плане.

Али Назми - прежде всего революционный сатирик. Главный дух его работы - человеческие проблемы, такие как революция, свобода, родина, люди, интернационализм, человечность, национальный язык и культура. Его творчество выросло от просветительских стихов до социал-революционной сатиры. В связи с сильными социально-политическими событиями первой четверти XX века, невыносимой жизнью крестьянской бедноты, угнетением и эксплуатацией помещиков, колониальной политикой царизма, господствующим, коррумпированным, денежным положением в буржуазном обществе. , растление духовенства, отсталость и лень он писал об обычаях и традициях, призывал людей к пробуждению, к счастливому будущему, к светлому завтрашнему дню.

В статье предпринята попытка максимально раскрыть тематику сатир Али Назми.

Ключевые слова: *Али Назми, сатира, «Молла Насреддин», «Ей Фугара», отсталость, инертность, притеснение, сатирический тип*

SUMMARY

REVOLUTIONARY SATIRICAL POET

Farajova A.A.

Ganja State University, Ganja city, Azerbaijan

The article emphasizes that the poems written by Ali Nazmi, one of the worthy successors of Sabir's literary school, in a satirical spirit reflect main social events and relations of the period in a critical-realistic plan.

Ali Nazmi is firstly a revolutionary satirist. The main spirit of his works are human problems such as freedom, homeland, people, internationalism, humanity, national language and culture. His works developed from enlightening poems to social-revolutionary satire.

He wrote about complicated socio-political events of the first quarter of the twentieth century, the intolerable life of the poor peasants, the oppression and exploitation of the landowners, the colonial policy of tsarism, the ruling and corrupt position of money in bourgeois society, the corruption of the clergy,

backwardness and laziness, outdated customs and traditions, called the people to awakening, to a happy future, to a bright tomorrow.

The article covers the themes of Ali Nazmi's satires as much as possible.

Key words: *Ali Nazmi, satire, "Molla Nasraddin", "Ey Fugara", backwardness, laziness, opression, satiric type*

ƏBDÜRRƏHİM BƏY HAQVERDİYEVİN "MİRZƏ SƏFƏR" HEKAYƏSİNDƏ CƏMİYYƏT VƏ ŞƏXSİYYƏT PROBLEMİ

Əhmədov Qara Hüseyn
Sumqayıt Dövlət Universiteti, Azərbaycan
qara_ahmedov_66@mail.ru

Xülasə. Azərbaycan hekayələrinin klassik nümunələrini yaradan Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev öz əsərlərində nadanlığın və geriliyin mənəvi buxovlarından qurtarmağa çalışan bir sıra obrazlar yaratmışdır. "Mirzə Səfər" hekayəsinin əsas qəhrəmanı da belə surətlərdən biridir. Məqalələrlə onun timsalında cəmiyyət və şəxsiyyət arasında əxlaqi sosial münasibətlər elmi-nəzəri səviyyədə təhlil edilmişdir. Müəllif hekayənin elmi-ədəbi təhlilini verməklə, o dövrdə təmiz mənəviyyatlı insanların cəmiyyətdəki yerini müəyyənləşdirməyə çalışmış yazıçının sənətkarlıq maharətini izah etmişdir.

Açar sözlər: *hekayə, Ə.Haqverdiyev,obraz, cəmiyyət, faciə, şəxsiyyət*

XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrindən biri olan Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin yaradıcılığında hekayə janrı xüsusi yer tutur. Ümumiyyətlə, Azərbaycan hekayəsi dedikdə ilk növbədə C.Məmmədquluzadə və Ə.Haqverdiyevin hekayələri yada düşür. Klassik hekayə janrının ən gözəl örnəklərini yaradan bu sənətkarların yaradıcılıqlarında bu janrın o qədər novator xüsusiyyətləri əks olunmuşdur ki,sonrakı ədəbi nəsillər üçün onların hekayə yaradıcılığı ədəbi məktəbə çevrilmişdir. Bu baxlmdan Ə.Haqverdiyevin hekayəsi zəngin forma və məzmun xüsusiyyətləri ilə seçilir.

Cəhalət və avamlığa qarşı mübarizə, xalqımızın inkişafına, mənəvi intibahına mane olan qaragüruhcu qüvvələrin ifşası, milli məişətimizin real təsviri, etnoqrafik detal və mərasimlərlə zəngin həyat hadisələrinin müəllif dilində və obrazların nitqində təhkiyəsi onun hekayələrini səciyyələndirən başlıca sənət keyfiyyərləridir. Yazıçının "Mirzə Səfər", "Dəccəlabad", "Şeyx Şaban", "Qıraət", "Yaşılbaş Sona", "Mütrüb dəftəri" və başqa hekayələri bu baxımdan həyati həqiqətlərin bədii əksi kimi maraq doğuran əsərlərdir.

Ədib "Mirzə Səfər" hekaəyəsində həyata açıq gözlə baxan, elmin, təhsilin əhəmiyyətini dərindən başa düşən maraqlı bir obraz yaratmışdır. Hekayə də onun adı ilə adlanır. Bütün hadisələr onun ətrafında cərəyan edir. Ədibin əksər hekayələrinə xas olan satirik və yumoristik gülüş, acı kinayə, şiddətli ifşa "Mirzə Səfər" hekayəsində bəzi epizodları istisna etməklə, demək olar ki, müşahidə olunmur. Bu cəhət hekayənin əsəs qəhrəmanı Mirzə Səfərin daxili-mənəvi aləmindən, özünə məxsus xarakterindən doğan xüsusiyyətlə bağlıdır. Əgər Ə.Haqverdiyev savadsızlığa, cəhalət və avamlığa qarşı əksər hekayələrində kəskin ifşa üsulları ilə çıxış edirsə, "Mirzə Səfər" hekayəsində geriliyin tənqidi ciddi ruhda əks olunur. Mirzə Səfər daxili təmizliyi, milli-mənəvi və yüksək əxlaqi keyfiyyətləri ilə yaşadığı cəmiyyətin çirkin girdablarından, fırıldaqçı və miskin insanlarından uzaqda duran təmiz qəlbli bir insandır. Başqa sözlə, o, istismarçı və yaramaz bir cəmiyyətdə yaşamağa məcbur olan maarifpərvər, elmin, təhsilin əhəmiyyətinin yaxşı başa düşən qürurlu bir insandır.Belə bir cəmiyyətdə qeyri-kamil insanlarla yaşamaq Mirzə Səfərin faciəsidir. Ə.Haqverdiyevin yüksək sənətkarlığı bundadır ki, o, cəmiyyət və şəxsiyyət probelimini mənfi və müsbət obrazların timsalında əks etdirir. Mirzə Səfərin simasında ədib şəxsiyyəti məhv edən cəmiyyətin dərinliklərinə nüfuz etməyi bacarır və müşahidə etdiklərini yadda qalan spesifik detallarla oxuculara çatdırır. Görkəmli yazıçı və ədəbiyyatşünas alim Mir Cəlal Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin hekayələrində təsvir etdiyi ədalətsiz cəmiyyətin xarakterik tiplərini üç qrupa bölmüşdür. Mir Cəlal Mirzə Səfəri yazıçının üçüncü qrup surətlərinə aid edərək onların mənəvi xüsusiyyətlərini şəxsiyyət və cəmiyyət arasındakı münasibətlərin fonunda ümumiləşdirmişdir. Alim yazır: "Haqverdiyevin üçüncü qrup surətləri bir az başqa,daxilən,mənəviyyat etibarı ilə daha qüvvətli, keçmiş ilə bərabər gələcək ilə bağlı, möhkəm iradəli adamlardır. Bunlar da ikincilər kimi mövcud qayda-qanunların amansızlığını duyurlar. Bunlar da əvvəlkilər kimi haqsızlığa məruz qalır, zərbələr yeyir, cəfalar çəkirlər. Ancaq bunlar birincilər kimi şüursuz, küt, ikincilər kimi hünərsiz və "aciz deyillər" [4, s.115].

Üçüncü qrup adamlar Ə.Haqverdiyevin hekayələrində olduqca azlıq təşkil edir. Mirzə Səfər də belə obrazlardandır. O, mənəviyyatı kasad olan insanlarla cəmiyyəti-xeyriyyə sədri Həsən ağa kimiləri ilə eyni bir

sosial quruluşda yaşamağa məhkumdur. Tənhalıq Mirzə Səfərin faciəsidir. Ədib onun ölümünə qəlbən yananlar arasında Mirzə Səfərin dostu saatsaz Zeynalın kədərini obrazlı şəkildə belə təsvri edib: " Mirzənin dəfnindən sonra neçə gün xalq oğlanlarının yanına sərsəlamətliyə gəlib-getdilər. Bu gəlib-getməкliк rəsmiyyət idi. Ancaq bir nəfəri Mirzənin vəfatı yandırırdı. O adam usta Zeynal idi" [1,s.213].

Əslində Mirzə Səfərin yoxluğuna ürəkdən acıyan yalnız bir insanın, saatsaz Zeynalın olması simvolik səciyyə daşıyır. Yəni Mirzə Səfəri anlayanlar yoxdur, yalnız saatsaz Zeynaldan başqa.

Ədibin yumoristik bir üslubda təsvir etdiyi Mirzə Səfər yüksək savada, dərin biliyə malik deyildir, o, kiçik bir dəftərxanada tərcüməçi vəzifəsində çalışır.Aldığı az maaşla övladlarını cəmiyyət və millətin gələcəyi naminə savadlı görmək onun ən başlıca istəyidir. Həsən ağa kimi başqalarına yuxarıdan baxanların qarşısında Mirzə Səfər heç vaxt əyilmir. Elə bu yüksək mənəviyyatına görə onun uşaqlarını məktəbdən çıxarırlar. Oğlanlarını yenidən məktəbə bərpa etməyin bircə yolu var: cəmiyyəti-xeyriyyənin sədri Həsən ağadan üzr istəmək, ona bu barədə xahişlə müraciət etmək. Lakin Mirzə Səfərin daxili mənəvi əxlaqı buna heç vaxt yol vermir: "Mən-deyir acından ölməyə razı olaram, oğlanlarımın İkisinin də başını кəsərəm, amma gedib Həsən ağa кimi adama yalvarmaram" [1, s.212].

Ümumiyyətlə Ə.Haqverdiyev Mirzə Səfər obrazını təfərrüatlı təsvirlərlə deyil, xaraketerik ştrixlərlə epik cizgilərin özünəməxsus formasında təqdim edir. Bu cəhət hekayə janrının özünəməxsus keyfiyyətlərindən biri kimi "Mirzə Səfər"də də müşahidə olunur. Prof. Z.Əsgərli hekayə janrının bu xüsusiyyətinə daha çox diqqət yetirir. "Hekayə... epik növün janrı; insan həyatının məkan və zaman baxımından kiçik bir dövrünü epik təhkiyə əsasında əks etdirən bədii əsərdir" [2, s.64].

"Mirzə Səfər" hekayəsində müəllifin həssaslıqla əks etdirdiyi məsələlərdən biri də övlad tərbiyəsidir. Cəmiyyətin inkişafı, millətin gələcəyi bütün dövrlərdə gənc nəslin düzgün təlim-tərbiyəsindən, onların mənəvi-əxlaqı cəhətdən təmiz və saf böyüməsindən asılıdır. Cəmiyyətin bu mühüm sahəsində valideynlərin üzərinə böyük yük düşür. Bu baxımdan Mirzə Səfər öz dövrü üçün nümunəvi bir obrazdır. Qeyd olunduğu kimi, o, yüksək savada malik olmasa da, elmin, təhsilin əhəmiyyətini yaxşı başa düşən açıq görüşlü bir insan, məsuliyyətli atadır. Ölüm ayağında onun övladlarına vəsiyyəti bu baxımdan çox ibrətamizdir. O deyir: "-Balalarım, dünyada mən çox ömür etmişəm. Sizin yolunuzda nə qədər çalışıb məramıma çatmışam və xatircəm, qeydsiz dünyadan gedirəm. Cəmi ömrümü işimdə təmiz olmuşam. Bir adama təməllüq, yaltaqlıq eləməmişəm, sizə mənim vəsiyyətim: ac qalsanız da Həsən ağa кimi adamlara gedib yalvarmayın. Onun təк adamlardan uzaq qaçın" [1, s.212].

Onun bu yığcam və qısa monoloqu səviyyəli vəsiyyətindən göründüyü kimi, Mirzə Səfər həyatda mənəvi zənginliyi hər şeydən üstün tutur. Mir Cəlalın yazdığı kimi, "məhdud bir dairədə də olsa, insani heysiyyəti, halal əməyi uca və müqəddəs tutur, övladlarını mərifətli, nəcib, çalışqan, özünə və özgəyə hörmətkar, tələbkar, izzət-nəfsli böyüdür" [4, s.176].

"Mirzə Səfər" hekayəsi sənətkarlıq cəhətdən də yüksək sənət nümunəsidir. Yazıçı o dövrün yaramazlıqlarını göstərmək üçün maraqlı və orijinal üsullardan istifadə edir. Məzmun-ideya mündəricəsini açmaq üçün dialoq və monoloqlar, yumoristik təhkiyə, dəqiq təsvirlər, başlıcası müasirlik və səmimiyyət bu hekayənin əsas sənət keyfiyyətləridir. Ə.Haqverdiyevin yaratdığı obrazlar silsiləsində Mirzə Səfər bu mənada ictimai mahiyyəti ilə diqqəti cəlb edir. Maarifçilik onun bütün əsərlərində nadanlığa və geriliyə qarsı mübariz bir cəbhə təşkil edir. "Hekayəçi Haqverdiyevdə realist gülüş, maarifçi satira daha sabitdir. Bu sujetlər üçün ibrətli felyeton, novella və lətifə vəziyyətləri səciyyəvidir, naqis əxlaqi problem aparıcıdır" [3,s.277].

Bu əxlaqi problem "Mirzə Səfər" hekayəsinin əsas ruhunda təzahür edib yaramaz cəmiyyətdə mənəvi zənginliyə can atan insanların simasında özünü təsdiqləyir.

Ədəbiyyat

1. Haqverdiyev Ə.Seçilmiş əsərləri, 2 cilddə,II cild, Bakı:Lider nəşriyyat, 2005. 408s
2. Əsgərli. Z. Poetika: İzahlı sözlük. Bakı:Elm, 2014. 262 s.
3. Qazayev Y.Azərbaycan ədəbiyyatı: XIX və XX yüzilliklər. Bakı:Elm, 2002. 740 s.
4. Mir Cəlal, F.Hüseynov. XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı. Bakı: Maarif, 1969. 347 s.

РЕЗЮМЕ

ПРОБЛЕМА ОБЩЕСТВА И ЛИЧНОСТИ В РАССКАЗЕ АБДУРРАХИМА БЕКА ХАГВЕРДИЕВА "МИРЗА САФАР"

Ахмедов Г. Г.

Сумгаитский государственный университет, Азербайджан

Абдуррахим бек Хагвердиев, создавший классические образцы азербайджанских рассказов, отразил в своих произведениях ряд образов, пытавшихся избавиться от моральных оков невежества и

отсталости. Одним из таких образов является главный герой повести «Мирза Сафар». В статье на его примере анализируются моральные и социальные отношения общества и личности на научном уровне. Проведя литературоведческий анализ рассказа, автор оценивает мастерство писателя, который пытается определить место высоконравственных людей в обществе того времени.
Ключевые слова: *рассказ, А. Хагвердиев, образ, общество, трагедия, личность*

SUMMARY
THE PROBLEM OF SOCIETY AND PERSONALITY
IN ABDURRAHIM BEY HAGVERDIYEV'S STORY "MIRZA SAFAR"

Ahmadov G.H.
Sumgayit State University, Azerbaijan

Abdurrahim bey Hagverdiyev, who created classic examples of Azerbaijani stories, depicted in his works a number of images trying to get rid of the spiritual shackles of ignorance and backwardness. The hero of the story "Mirza Safar" is one of such persons. İn the article the moral and social relations between society and the individual are analyzed with the examples at the scientific level. Giving a literary analysis of the story, the author evaluates the mastery of the writer, who tried to determine the place of pure moral people in the society of that time.
Key words*: story, A. Hagverdiyev, image, society, tragedy, personality*

1960-1980-Cİ İLLƏR ƏDƏBİYYATŞÜNALIĞINDA QULU XƏLİLOVUN ƏDƏBİ-TƏNQİDİ GÖRÜŞLƏRİ

Rəfiyeva Afət İlyas qızı
Zeynalova Rəqsanə Hidayət qızı
Sumqayıt Dövlət Universiteti, Azərbaycan
afat.rafiyeva@gmail.com

Xülasə. Professor Qulu Xəlilov 1960-80-ci illərdə Azərbaycan ədəbi-nəzəri fikir tarixinə tövhələr verən alimlərimizdəndir. Onun çoxşaxəli yaradıcılığı deməyə imkan verir ki, Qulu Xəlilov ömrünü elmə, tənqidçilik peşəsinə həsr etmişdir. Qulu Xəlilovun "Tənqidçilik çətin peşədir", "Azərbaycan romanının inkişaf tarixindən", "Həyat yaradıcılıq çeşməsidir", "Sənət və sənətkar", "Həyat və idrak" əsərləri dövrün elmi potensialını üzə çıxarmaq baxımından fundamental tədqiqat işləridir. Məqalədə alimin əsərləri təhlil edilir, onlara müasir elmin tələbləri baxımından münasibət bildirilir.
Açar sözlər: *ədəbiyyat tarixi, Qulu Xəlilov, ədəbi tənqid, tənqidçi şəxsiyyəti, sovet ədəbiyyatşünaslığı*

Qulu Xəlilov 1960-80-ci illərdə fəaliyyət göstərən, çoxsaylı elmi məqalələrin, kitab və monoqrafiyaların müəllifi kimi şöhrət qazanan ədəbiyyatşünaslardandır. Dövrün sərt qaydalarının, ideoloji tələblərinin müəyyən qədər yumuşaldığı bir dövrdə obyektiv tənqidi fikir söyləmək, sosialist realizminin çərçivələrindən kənara çıxmaq elə də asan deyildi. Lakin professor Q.Xəlilov zamandan asılı olmayaraq, öz obyektiv tənqidi fikirlərini söyləməkdən əsla çəkinməyən bir tənqidçi idi. Fikrimizcə, tənqid bütün mənafelərin, siyasi hadisələrin fövqündə dayanmalı, ancaq ədəbi siyasətə tərəfkeş olmalıdır. Rahid Ulusel bu cəhətdən doğru qeyd edir: "Tənqid, çağının ədəbi ideologiyasını yaradaraq, həmin ictimai maraq sferasında yer tuta, ona təsir edə və onun dinamikasını təmin edə bilər. Fəqət tənqid hazırkı durumunda göstərilən funksiyalarının heç birini sanballı səviyyədə yerinə yetirə bilmir. Müəyyən istisnaları nəzərə almaqla demək olar ki, o, sadəcə olaraq, özünün yayğın, tərəddüdlü, oturuşmamış mövqeyində "tənqid" rolunu imitasiya edir. Sanki bu tənqid üçün bütöv Azərbaycan ədəbiyyatı, ədəbi proses, onun dinamikası yox, ayrı-ayrı görüntüləri var. Tənqidinsə başlıca vəzifəsi, öncə qeyd etdiyimiz kimi, ədəbi prosesi - ədəbi orqanizmə çevirməkdən ibarətdir. Bu - o demək deyil ki, ədəbiyyat və onun inkişafı tənqid vasitəsilə qəlibləşdirilir, o deməkdir ki, onun hətta ziddiyyət təşkil edən, müstəviləşməyən tərəflərinin harmoniyası, uyarlığı tapılır, strukturu, morfologiyası müəyyənləşdirilir..." [8, s. 140**]**. Rahid Uluselin burada qeyd etdikləri bütövlükdə sovet ədəbi tənqidinə, o cümlədən Qulu Xəlilovun tənqid irsinə aid edilə bilər.

Onun "Tənqidçilik çətin peşədir" (1986) kitabı bu baxımdan maraq doğurur. Tədqiqatçı kitaba dövrün müxtəlif ədəbi hadisələrinə münasibət əks etdirən məqalələr və tədqiqlərini daxil etmişdir. Klassik irsin, həmçinin müasir nəsrin və poeziyanın, tənqidi fikrin və ədəbiyyatşünaslığın bir sıra nümunələrini elmi tutumda əks etdirən bu kitab elm aləminə bir daha göstərdi ki, tənqidçilik ədəbiyyatın çətin, məsuliyyətli və

şərəfli sahələrindən biridir. Kitabda yer alan "Lirikamızda müasirlik" məqaləsində sənətə yeni gələn şairlərin əsərlərinə həssas tənqidçi münasibəti göstərilmiş, Cabir Novruz, Əli Kərim, Nəriman Həsənzadə, Xəlil Rza kimi poeziyaya yeni addım atan şairlərin şeirləri elmi-nəzəri səviyyədə təhlil edilmişdir. O, bu şairləri səmimi və məhsuldar şairlər hesab edirdi. Bu gənc şairlər içərisində o, Xəlil Rza Ulutürkün şeirlərini xüsusilə fərqləndirirdi: "Bu şeirlərin başlıca xüsusiyyəti onların alovlu, ehtiraslı şair ürəyi ilə yazılmasıdır. Sevindirici cəhət burasıdır ki, Xəlil Rza həyatda otəri və o qədər də lazım olmayan şeyləri deyil, məhz ictimai-siyasi cəhətdən əhəmiyyətli mövzuları ön plana çəkməyə çalışır" [7, 132]. Tənqidçi doğru olaraq qeyd edirdi ki, X.Rza şeiri həmişə od-alovu ilə fərqlənib. Onun şeirlərindəki güclü pafos "boğazdan yuxarı" olmayıb, şairin dərin hisslərini və duyğularını əks etdirirdi. Yüksək tənqidçi fəhmi ilə şairin yaradıcılığındakı bu alovu görmək, yüksək qiymətləndirmək Sovetlər Birliyində, özü də bəhs olunan illərdə, heç də sadə və asan bir məsələ deyildi.

X.Rza yaradıcılığından fərqli olaraq, Əli Kərimin poeziyasından bəhs edərkən tənqidçi bir qədər bədbinləşir, onun yeni şeirlərində əvvəlkilərdə olan yeniliyi və orijinallığı görmədiyini deyir: "Əli bir neçə il bundan əvvəl gənclər arasında işıqlı bir ulduz kimi parladı. Dalbadal yazdığı orijinal şeirləri haqqında hər yerdə xoş söhbətlər getdi. Mətbuatda bu əsərlər yüksək qiymət aldı. Əli şeirə təmiz hava, nəfəs gətirdi. Lakin son illər o, poetik enerjisindən tam istifadə etmir. Ə.Kərim bu barədə ciddi düşünməlidir" [7, 134]. Əslində dediklərimizə nəzər salanda qeyri-adi heç nə görünmür: şair və onu sadə, səmimi dildə tənqid edən tənqidçi. Lakin məsələnin bir qədər dərininə gedəndə fərqinə varırıq ki, bu adi bir tənqid deyil, bu ömrünü elmə, sənətə vermiş insanın obyektiv düşüncəsidir. Əvvəla, Xəlil Rza bəhs olunan illərdə yaradıcılığa yeni başlamış, daha çox əyalət qəzetlərində çap olunurdu. Əli Kərim isə kifayət qədər şöhrət qazanmış, ədəbiyyat aləmində öz layiqli qiymətini almış bir sənətkar idi. O zaman bəzi tənqidçilər arasında baş alıb gedən "qorxu", "çəkingənlik", "deyərəm gözdən düşərəm" düşüncəsi, ya da bir başqa qisim tənqidçilər kimi yaxından tanımadan, "kökündən baltalamaq" Qulu Xəlilovun təfəkkürünə yad idi. Ona görə də incə, dərin düşünülmüş ifadələrlə, əslində yaradıcılığına çox yaxından bələd olduğu şairi daha diqqətli olmağa, daha qaynar və orijinal əsərlər yaratmağa, şöhrətin "kölgəsində yatmamağa" dəvət edirdi. Bu da onun tənqidinin yüksək obyektivliyinin göstəricisidir.

"Azərbaycan romanının inkişaf tarixindən" (1973) adlı monoqrafiyasında isə sənətkar Azərbaycan sovet romanının mənbələri, tarixi, ənənələri, ideya-məzmunu, süjet, konflikt və xarakter, dil və üslub məsələlərini tədqiqata cəlb etmişdir. Əsərdə həmçinin sovet hakimiyyətinə qədərki dövrdə Azərbaycan romanının bəzi xüsusiyyətləri, ədəbi qaynaqları sistemli şəkildə tədqiq edilmişdir. Məlumdur ki, Qərbdən fərqli olaraq, Şərqdə, o cümlədən Azərbaycan ədəbiyyatında nəsr, xüsusilə də irihəcmli nəsr gec yaranıb, inkişaf etməyə başladı. Dini ehkamların sərt qaydaları, əruzun möhkəm kökləri Şərq insanının beynində özünə möhkəm yer eləmişdi. Qeyd etmək lazımdır ki, müəyyən nəsr nümunələri var idi. X.Şirvaninin "Münşəat"ı, Füzulinin "Şikayətnamə"si nəsrin parlaq nümunələridir. Lakin minilliklərlə yaşı olan ədəbiyyatımız üçün bu nümunələr kifayət deyildi. Ona görə də ilk nəsr nümunələrimiz A.Bakıxanovun "Kitabi-Əsgəriyyə", İ.Qutqaşınlının "Rəşid bəy və Səadət xanım" hekayələri o zaman maarifçilər arasında böyük rəğbətlə qarşılandı. Lakin bu hələ realist nəsrin yaranması deyildi, bu sahədə kifayət qədər boşluqların olduğu M.F.Axundovun "Aldanmış kəvakib" povesti ilə bir daha təsdiqləndi.

XIX əsrin sonları, XX əsrin əvvəllərində N.Nərimanov, C.Məmmədquluzadə, M.S.Ordubadi, S.M.Qənizadə, A.Şaiq, İ.Musabəyov, A.Divanbəyoğlu kimi sənətkarlar nəsrin müxtəlif janrlarına müraciət edərək, bütün dövrlər üçün aktual olan mövzularda gözəl əsərlər yaratdılar. Roman janrı özünün ən böyük inkişaf nöqtəsinə 60-cılar nəslinin yaradıcılıqlarında çatdı. Professor "Azərbaycan romanının inkişaf tarixindən" adlı monoqrafiyasında "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanından başlayan nəsr tariximizə işıq tutmağa çalışmış, xüsusilə sovet dövrü romanının ənənələri, ideya məzmunu, tematikası, süjet, konflikt, tip və xarakter, dil və üslub kimi vacib məsələlərini ətraflı təhlil etmişdir. Romanın bu günündən və gələcək inkişafından danışarkən inamla yazırdı: "Ədəbi təcrübə göstərir ki, bu gün ən çox o romanlar oxunur və sevilir ki, onlarda əsrin pafosu, fikri, arzu, sevinc və kədəri əsas yer tutur... Əlbəttə, gələcək roman barədə indidən peyğəmbərlik etmək çətindir. Lakin onun bəşər mədəniyyətinin və təfəkkürünün inkişafına misilsiz təsiri şübhəsizdir. Nə qədər ki, düşünən, yaradan, sevən və nifrət edən insan var, onun bir-biri ilə münasibətləri var, şər qüvvələrə, təbiətin amansızlıqlarına qarşı mübarizəsi var, roman da yaşayacaqdır" [2, 350]. Fikrimizcə, bu gün dünya dəyişir, inkişaf edir, Azərbaycan romanı da yeni süjet və mövzularla, ədəbi üslublarla zənginləşir.

Qulu Xəlilovun "Sənət və sənətkar" (1966) kitabına Azərbaycan romanının inkişaf tarixinə, yazıçılarımızın yaradıcılığına, ayrı-ayrı əsərlərinə dair dolğun və məzmunlu məqalələri daxildir. Kitabda yer alan maraqlı tədqiqatlardan biri "Mahnı janrı" məqaləsidir. Bəşər tarixində elə bir xalq tapmaq olmaz ki, onun adət-ənənəsini, sevincini, kədərini, arzu və istəklərini bu və ya başqa şəkildə tərənnüm edən milli musiqisi – mahnısı olmasın. Mahnı insanın daxili ehtiyacından doğulur, zaman keçdikcə cilalanır,

təkmilləşib, zənginləşir, xalq da həm qəmli, həm də sevincli günlərində ondan istifadə edir. O da qeyd edilməlidir ki, mahnı və nəğmələr xalq həaytı ilə qırılmaz tellərlə bağlı olduğu üçün həmişə müəyyən tarixi şəraitlə əlaqədar yaranır. Məqalədə bu məsələlərə toxunan alim yazılı ədəbiyyatda yaradılmış musiqiçi obrazlarına toxunur, musiqi əsərlərinin özünəməxsus xüsusiyyətlərini izah edir, bir janr kimi inkişaf tarixini tədqiqata cəlb edir. Lakin müasirlərinin mahnılara yazdığı sözlərin çox zəif və bəzən çox bəsit səciyyəsini nəzərə çatdırır: "Çox təəssüf ki, bizim bir sıra şairlərimiz xalq incilərindən, zəngin xalq yaradıcılığından öyrənmirlər. Zəif və sönük nəğmələr isə bəzən müvəqqəti də olsa musiqi vasitəsilə ört-basdır edilir. Lakin təcrübə göstərir ki, nə belə nəğmələr, nə də onlara yazılan musiqi uzun zaman yaşamır, öz-özünə ölüb gedir" [6, 150].

Prof. Q.Xəlilovun "Böyük sənət uğrunda" adlı kitabına müəllifin nəsr və şeirimizin bəzi məsələlərinə həsr etdiyi tədqiqatları daxildir. "1960-cı ildə şeirimiz" adlı məqaləsi kitaba daxil olan önəmli əsərlərdən biridir. Məqalədə 1960-ci ilin poeziyası ötən illərin poeziyası ilə müqayisəli təhlil olunur. Yaradıcılığa yeni başlamış bir çox şairin poeziyası təhlil edilir, obyektiv tənqidçi fikri bildirilir. Məqalədə şeirləri təhlilə cəlb olunan sənətkarlardan biri də Bəxtiyar Vahabzadə yaradıcılığıdır. Tənqidçi B.Vahabzadəni "təzə nəfəsli, həssas" şair adlandırır, onun yaradıcılığını dövr üçün kifayət qədər orijinal hesab edir. S.Vurğunun məşhur "Mən tələsmirəm"in təsiri ilə yazdığı "Tələsirəm mən" şeirinin üzərində xüsusilə dayanan tədqiqatçı əsəri yüksək qiymətləndirir və əsərdə şairin yeni poetik tapıntılarını maraqlı məqam hesab edir: "Bu heç də baş alıb gedən çılğın şair xəyalı deyil, müasir əsrin, müasir dünyanın qeyri-adi inkişafını dərk etmək, insan ömrünü uzatmaq, onda olan yaradıcılıq eşqini alqışlamaq istəyən bir şairin ürək sözləridir" [3, 69]. Məqalədə həmçinin Nəbi Xəzri, N.Həsənzadə, Q.Qasımzadə kimi yaradıcılığayeni başlayan şairlərlə yanaşı, M.Rahim, O.Sarıvəlli, R.Rza yaradıcılıqları da həssas tənqidçi mövqeyindən analiz edilir.

Bu yığcam qeydlərimizi ümumiləşdirərək deyə bilərik ki, Qulu Xəlilov ədəbiyyatşünaslıq tariximizdə öz parlaq yaradıcılığı ilə fərqlənən alimlərimizdəndir. Yaradıcılığı boyu həmişə obyektiv mövqedən çıxış edən tənqidçi çəkinmədən öz fikrini söyləməyə qadir insan olmuşdur. Bu da onun bu gün də ədəbi-nəzəri fikir tarixində özünəməxsus mövqeyindən, tənqidçi şəxsiyyətinin bütövlüyündən irəli gəlmişdir.

Ədəbiyyat

1. Xəlilov, Q.Q. Azərbaycan ədəbiyyatının nəzəriyyəsi və tarixi məsələləri / Q.Q.Xəlilov. – Bakı: ADU, – 1978. – 98 s.
2. Xəlilov, Q.Q. Azərbaycan romanının inkişaf tarixindən / Q.Q.Xəlilov. – Bakı: Elm, – 1973. – 352 s.
3. Xəlilov, Q.Q. Böyük sənət uğrunda / Q.Q.Xəlilov. – Bakı: Azərnəşr, –1962. – 92 s.
4. Xəlilov, Q.Q. Həyat və idrak / Q.Q.Xəlilov. – Bakı: Yazıçı, – 1980. – 360 s.
5. Xəlilov, Q.Q. Həyat yaradıcılıq çeşməsidir / Q.Q.Xəlilov. – Bakı: Azərnəşr, – 1974. – 196 s.
6. Xəlilov, Q.Q. Sənət və sənətkar / Q.Q.Xəlilov. – Bakı: Azərnəşr, – 1966. – 163 s.
7. Ulusel, R.S. Müasir Azərbaycan tənqidi / R.S.Xəlilov. – Bakı: Elm, – 2009. – 184 s.
8. Xəlilov, Q.Q. Tənqidçilik çətin peşədir / Q.Q.Xəlilov. – Bakı: Yazıçı, – 1986. – 392 s.

РЕЗЮМЕ

ЛИТЕРАТУРНО-КРИТИЧЕСКИЕ ВЗГЛЯДЫ ГУЛУ ХАЛИЛОВА В ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИИ 1960-1980 гг.

Рафиева А. И., Зейналова Р.Х.

Сумгаитский государственный университет, Азербайджан

Профессор Гулу Халилов - один из азербайджанских ученых, внесших свой вклад в историю азербайджанской литературно-теоретической мысли 1960-80 гг. Его разностороннее творчество позволяет сказать, что Гулу Халилов - ученый, посвятивший свою жизнь науке и критике. Его произведения «Критика - трудная профессия», «Из истории развития азербайджанского романа», «Жизнь - источник творчества», «Искусство и мастер», «Жизнь и познание» являются фундаментальными исследовательскими работами с позиции раскрытия научного потенциала того времени. В статье анализируются и комментируются труды ученого с точки зрения требований современной науки.

Ключевые слова: *история литературы, Гулу Халилов, литературная критика, личность критика, советское литературоведение*

SUMMARY
GULU KHALILOV'S LITERARY-CRITICAL VIEWS ON LITERARY STUDIES OF 1960-1980
Rafiyeva A. İ., Zeynalova R.H.
Sumgayit State University, Azerbaijan

Professor Gulu Khalilov is one of Azerbaijan scientists who contributed to the development of literary-theoretical thought in Azerbaijan in 1960-1980. His versatile works allow to state that Gulu Khalilov is a scientist who has devoted his life to science and critics. His works "Criticism is a difficult profession", "From the history of the development of the Azerbaijani novel", "Life is a source of creativity", "Art and artist", "Life and cognition" are are fundamental research works from the point of view of revealing the scientific potential of that time. The scientist's works are analyzed and commented in the article from the point of view of the requirements of modern science.
Key words: *history of literature, Gulu Khalilov, literary criticism, critical personality, soviet literary criticism*

ƏBDÜRRƏHİM BƏY HAQVERDİYEVİN HEKAYƏLƏRİNDƏ DASTAN ƏNƏNƏLƏRİ

Məmmədova Leyla Kamran qızı
Bakı Slavyan Universiteti, fil.e.d., dosent, Azərbaycan
leyla.kamranqizi@gmail.com

Xülasə. Ə.Haqverdiyev xalq yaradıcılığını dəyərləndirən, yaratdığı bədii nümunələrdə bu zəngin söz xəzinəsindən özünəməxsus şəkildə yararlanan sənətkarlardan biridir. Ədibin nəsr yaradıcılığının incilərindən sayılan, süjeti ilə klassik dastanlarımızı xatırladan "Odabaşının hekayəsi" və "Koroğlu" hekayələri həm də real həyatın gerçək carçısıdır. Mövzusu ilə "Leyli və Məcnun", "Əsli və Kərəm" dastanlarını göz önünə gətirən "Odabaşının hekayəsi"ndə məhəbbət ən ülvi duyğu kimi verilmiş, qəhrəmanların arasındakı münasibət isə incə detallarla əks olunmuşdur. Qəhrəmanlıq eposu sayılan "Koroğlu"nun adı ilə adlandırılan eyniadlı hekayədə də xalq yaradıcılığının izləri sezilməkdədir.
Açar sözlər: *Ə.Haqverdiyev, dastan, ənənə, hekayə, qəhrəman*

Xalq yaradıcılığının yazılı ədəbiyyatın təşəkkülü və inkişafındakı rolu əvəzsizdir. Belə ki, ustad sənətkarlar daima bədii yaradıcılıqlarında folklor incilərindən yerli-yerində, mövzuya uyğun tərzdə bəhrələnərək həmişəyaşar əsərlər ərsəyə gətirmişlər. Ə.Haqverdiyev də xalq yaradıcılığını dəyərləndirən, yaratdığı bədii nümunələrdə bu zəngin söz xəzinəsindən özünəməxsus şəkildə yararlanan sənətkarlardan biridir. Onun istər nəsr, istərsə də dramaturji fəaliyyətində bu ənənə nəzərə çarpacaq dərəcədədir. Ədib nağıl, lətifə, dastan, atalar sözü və məsəllərdən əsərlərinin ruhuna uyğun şəkildə, onun təsir qüvvəsini daha da artırmaq məqsədilə istifadə etmişdir.

Ədibin nəsr yaradıcılığının incilərindən sayılan, süjeti ilə klassik dastanlarımızı xatırladan "Odabaşının hekayəsi" və "Koroğlu" hekayələri həm də real həyatın gerçək carçısıdır. Mövzusu ilə "Leyli və Məcnun", "Əsli və Kərəm" dastanlarını göz önünə gətirən "Odabaşının hekayəsi"ndə məhəbbət ən ülvi duyğu kimi verilmiş, qəhrəmanların arasındakı münasibət isə ən incə detallarla əks olunmuşdur. Dastanlarımızda çoxçeşidli şəkildə təzahür edən "Buta" motivi, yəni qəhrəmanların bir-birilərini ilk dəfə görmə, talelərinin birləşmə səhnəsi burada yuxuda deyil, gerçək həyatda baş verir. Fərman və Gövhərtac əmi uşaqları olub, hər ikisi ailəsinin tək nuru, ümididir. Uşaq vaxtından sevgi dolu böyüyən bu yeniyetmələrin arasındakı maddi maneə, hər ikisinin həyatını faciəyə çevirir.Qarşıya çıxan yasaqlara qarşı dayanıqlı olmağa çalışan, dünya malında zərrəcə gözü olmayan Fərmanın atasına dediyi sözlər bizə klassik dastan qəhrəmanlarımızı, Məcnunu, Kərəmi, Aşıq Qəribi, Tahiri və Qurbanini xatırladır: "Ata, mənə dövlət lazım deyil. Əmim dövlətini kimə verəcək, versin. Mən çörək qazanmaqda aciz deyiləm. Kəsilsin iki əl ki, bir başı saxlaya bilməyə. Mənə ancaq öz istəklim lazımdır..." [2, s.96].

Məhəbbət dastanlarımızda sevgisi, amalı uğrunda doğma elindən, dinc həyatından ayrı düşən qəhrəmanların dəfələrlə şahidi olmuşuq. Fərman da belə qəhrəmanlardan biridir. Dostlarının məsləhəti ilə Gövhərtacı qaçırtsa da, nəinki onun, cəmi şəhər əhlinin inandığı və tək güvəndiyi Hacı Mirzə Əhməd ağanın xəyanəti ilə üzləşdikdən sonra təsəllini ancaq yad məmləkətə sığınmaqda tapır. Fərman yad ellərdə şeirləri ilə tanınır və sevilir. Əhvalatın sonunda son nəfəsində Gövhərtaca yaxın olmaq istəyi və öz vətənində əbədiyyətə qovuşması onu dastan qəhrəmanlarına daha yaxın edir.

“Odabaşının hekayəsi”ni xalq dastanları ilə müqayisə edən və nəticədə maraqlı paralellər aparan görkəmli ədəbiyyatşünas-alim Kamran Məmmədov bu xüsusda belə yazır: “Dastanlarda eşq yolunda, məhəbbət uğrunda fəda olan qəhrəmanlar çox vaxt şair olurlar, gözəl şeirləri ilə xalq arasında məşhurlaşırlar. Fərman da belədir və s. Bütün bunlar göstərir ki, “Odabaşının hekayəsi”ndə dastanlarımızın şəkli xüsusiyyətlərindən istifadə edilmişdir. Lakin bu istifadə hekayənin müasirliyini nəinki əskiltməmiş, bəlkə daha da qüvvətləndirmişdir” [4, s.107].

Məhəbbət dastanlarımızda adətən məşuqə aşiqə nisbətən hisslərini gizlədən, mövcud qanunlara etiraz edə bilməyən bir obraz kimi təqdim edilir. Keçmiş zamanlarda qız uşaqlarına cansız bir əşya kimi baxılması, onun cəmiyyətdə ixtiyarsız biri kimi böyüməsi əksər dastanlarımızda canlı boyalarla əks edilmişdir. Məsələn, “Leyli və Məcnun”da Leyli, “Əsli və Kərəm”də Əsli, “Alı xan”da Pəri xanım, “Abbas və Gülgəz”də Gülğəz məhz belə qadın tipləridir. Qeyd edək ki, dastanlar həm də milli-mədəni özünəməxsusuluğu etibarilə də seçilirlər. Mövcud dövrün digər qadın fərdləri kimi Gövhərtac da valideynlərinin üzünə ağ olmayan, onların bir istəyini iki eləməyən, biz sözlə qatı ailə meyarları ilə böyüyən bir qadın tipidir. Hekayə boyu onun keçirdiyi iztirablar, anasının etinasızlığı oxucunu bu surətə acımağa vadar edir. Gövhərtacın əlacsız şəkildə Fərmana qoşulub qaçdığı məqam, onun həyatındakı ilk cəsarətli addımı olur. Məhz bu cürəti onu Leyli və Əslidən ayırır.Yaşadığı evdən baş götürüb qaçsa da, mövcud cəmiyyətin reallıqlarından heç cürə qaça bilmir. Nəticədə sevdiyinə qovuşmur və Hacı Mirzə Əhməd ağa ilə zorla evləndirilir.Ömür boyu tək Fərmanı sevən Gövhərtacın son nəfəsindəki cəsarəti bir daha riqqətə səbəb olur.Gövhərtac heç vaxt sevmədiyi həyat yoldaşı olan Hacı Mirzə Əhməd ağadan xahiş edir ki, onu Fərmanın yanında basdırsınlar. Lakin insanlıqdan bixəbər qara keşişləri, qara vəzirləri xatırladan Hacı Mirzə Əhməd ağa yalandan söz versə də, yenə də sözünə əməl etmir. O, Gövhərtaca hər iki dünyada Fərmanına qovuşmağı çox görür.

Hekayələrində xalq yaradıcılığının təsiri duyulsa da, Ə.Haqverdiyev həyat həqiqətlərini canlandırmaqdan, bədiiləşdirməkdən də çəkinməmişdir. Ədibin hekayə yaradıcılığından bəhs edən görkəmli ədəbiyyatşünas-alim Mir Cəlal Paşayev yazır: “Haqverdiyevin hekayəyə gətirdiyi ən mühüm şey həyat həqiqətidir. Haqverdiyev həqiqətin gözünə dik baxan, həyati hadisələri cəsarətlə qələmə alan, özünün və xalqının nöqsanlarına ayıq baxan, tənqiddən qorxmayan yazıçılardandır. O, həyatımıza, inkişafımıza mane olan adamları, adətləri, xasiyyətləri amansız bədii tənqid atəşinə tutmuşdur”[7, s.177]. Görkəmli alim yığcam, şirin hekayə sənəti nöqteyi-nəzərindən Haqverdiyevi dünyanın böyük ədiblərilə: Çexovlar, Mopassanlar, Cek Londonlar, M.Tvenlərlə yanaşı olduğunu bildirir.

Ə.Haqverdiyevin məşhur qəhrəmanlıq eposu sayılan “Koroğlu”nun adı ilə adlandırdığı eyniadlı hekayəsində də xalq yaradıcılığının izləri sezilməkdədir. Baş qəhrəmanın Koroğlu adlandırılması, ilk baxışdan onun cəsur və igid olmasından xəbər verir. Xalq arasında Koroğlu kimi çağrılan Nərimanın həyat çabaları və Güldəstəyə olan sonsuz məhəbbəti bizə igid dastan qəhrəmanlarını, bahadırları xatırladır. Burada da hekayə qəhrəmanlarının müxtəlif zümrələrə, Nərimanın kasıb, Güldəstənin isə varlı təbəqəyə mənsubluğu ilk andan diqqəti cəlb edir. Kamran Məmmədov bu haqda yazır: “Koroğlu” hekayəsi və “Koroğlu” pyesində Koroğlu adı ilə çağrılan Nərimanın mübarizəsi və sevgisi təsvir olunur. Əsərin adının “Koroğlu” olması da məşhur qəhrəmanlıq dastanının təsiridir. Nəriman dilənçi bir kişinin oğlu olduğu halda, onun sevdiyi qız Güldəstə dövlətli, mülkədar qızıdır” [4, s.107].

Kəndin qızlarının hamısının gözü Nərimanda olsa da, o ancaq Güldəstəni sevir. Nəriman hətta xəyallarında da Güldəstəni canlandırır, onunla söhbətləşir. Güldəstə Hacı Bayramın yeganə qızıdır. Atasından fərqli olaraq, o çox əliaçıq və xoş xasiyyətlidir. Rəiyyəti sevir və zəhmətkeşləri dəyərləndirməyi bacarır. Atası şəhərə gedərkən ilk gördüyü iş rəiyyətin qarnını doydurmaq və onların təkliflərini dinləmək olur. Gövhərtacla müqayisədə Güldəstə qoçaqdır, mübarizdir. Bəzi məqamlarda onun atdığı addımlar, rəiyyətlə davranışı, cəsarəti bizə klassik dastan qəhrəmanlarımızdan hesab edilən Nigarları, Həcərləri xatırladır. Onun gələn elçiləri rədd etməsi və “əgər gözüm tutan bir oğlana rast gəlsəm, nə atamın sözünə, nə də onun dövlətinə baxmayaraq çıxıb gedəcəyəm” deməsi fikrimizi bir daha təsdiqləyir. Güldəstə axtardığı bütün müsbət keyfiyyətləri Nərimanda gördüyü üçün onu sevir, lakin sevgisini dilinə gətirməyə utanır. Burada da sevgililərin sərbəst, qorxmadan görüşmələrinə dövrdən, mövcud cəmiyyətdən gələn qayda-qanunlar əngəl törədir.

Nasirin hekayələrindəki mənfi surətlər ikrah hissi yaradan və orijinallığı ilə yadda qalandırlar. “Odabaşının hekayəsi”ndəki Hacı Kamyab, Hacı Mirzə Əhməd ağa, “Koroğlu”dakı Hacı Bayram məhz belə tiplərdəndir. Onların dövlətinin sayı-hesabı ölçüyə gəlməsə də, gəlirləri gün-gündən artsa da, yenə də tək xoşbəxtliyi daha artıq mənfəətdə, daha çox qazancda axtarırlar. Hər iki hekayədə qız ataları kimi təqdim edilən Hacı Kamyab və Hacı Bayramın əməlləri bizə dastanlarımızdakı qaniçən paşaları, qəddar xotkarları və acgöz xanları xatırladır.

Ə.Haqverdiyevin bədii yaradıcılığında folklor əsərlərinin təsiri duyulsa da, onun əsas ədəbi üslubu tənqidi realizm olmuşdur. Bu realizm təbiiliyilə seçilməkdədir. Bu xüsusda görkəmli ədəbiyyatşünas-alim Təhsin Mütəllimov belə yazır: "Ə. Haqverdiyevin çox maraqlı və rəngarəng ifşa üsulları arasında mətləb içərisində mətləb demək bədii priyomu əsas yer tutur və satirik pafosun qüdrətli ifadə vasitəsi kimi xüsusi olaraq diqqəti cəlb edir. Bəzən ədib tənqidi mətləbləri arasında qəribə bir rabitə, məntiqi bağlılıq yarada bilir, bir məsələdən danışarkən əlaqəli şəkildə daha bir neçə tənqidi mətləbini ifadə etməyə fürsət tapır. Özü də bu bədii priyom maraqlı struktur xüsusiyyətlərinə, kompozisiya əlamətlərinə malik olur" [8, s.118].

Ə.Haqverdiyevin hekayə yaradıcılığında folklor əsərlərinin təsiri, obrazların zənginliyi və süjetlərin rəvanlığı vəhdət şəklindədir. Ədibin bütün hekayələrinin əbədiyaşarlığı bədii dilinin gözəlliyi, obrazların reallığı və hadisələrin gerçəkliyi ilə şərtlənir. Yaradıcılığı boyu xalqını qəflət yuxusundan ayıltmağa çalışan və bu yolda əlindən gələni əsirgəməyən müəllif özü də dastanlarımızdan gələn əli qələmli, üzü nurlu , cəsur , fədakar xalq qəhrəmanlarını xatırladır.

Ədəbiyyat

1. Əhmədov B. XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi.Üç cillddə. I cild. – Bakı: Elm və təhsil. – 2011. – 477s.
2. Haqverdiyev Ə. Seçilmiş əsərləri. İki cilddə. II cild. – Bakı: Lider nəşriyyat. – 2005. – 406 s.
3. Kamal R. Stomatoloji fantaziya.Ədəbiyyat qəzeti. – 2015. – 13 iyun. – s.11.
4. Məmmədov K..Ə.Haqverdiyev. – Bakı: Gənclik. – 1970. – 198 s.
5. Məmmədov K.. XX əsr Azərbaycan gülüşü. – Bakı: Yazıçı. – 1989. – 310 s.
6. Mir Cəlal, Hüseynov F. XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı. – Bakı: Elm və təhsil. – 2018. – 560 s.
7. Mir Cəlal. Klassiklər və müasirlər. – Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı. – 1973. – 296 s.
8. Mütəllimov T. Əbdürrəhimbəy Haqverdiyevin poetikası. – Bakı:Yazıçı. – 1988. – 328 s.

РЕЗЮМЕ

ТРАДИЦИИ ДАСТАНА В РАССКАЗАХ АБДУРРАГИМ БЕКА АХВЕРДИЕВА

Мамедова Л. К.

Бакинский славянский университет, Азербайджан

А.Ахвердиев – один из писателей, который дорожил народным творчеством и в созданных художественных произведениях обращался к этой богатой словесной сокровищнице сквозь призму собственного видения. В статье анализируется ряд произведений автора. Рассказы «История Одабаши» и «Кёр-оглы», являющиеся жемчужинами прозаического наследия автора и по сюжету напоминающие классические дастаны, также считаются истинными предвестниками отражения реальной жизни. В тематике «Истории Одабаши» оживают дастаны «Лейли и Меджнун», «Асли и Керем», где любовь воспевается как самое возвышенное чувство, а взаимоотношения между героями отражены в мельчайших подробностях. И в рассказе «Кёр-оглы», название которому дано по известному одноимённому героическому дастану, прослеживаются веяния народного творчества.

Ключевые слова: *А. Ахвердиев, дастан, традиция, рассказ, герой*

SUMMARY

EPIC TRADITIONS IN THE STORIES OF ABDURRAHIM BEY HAGVERDIYEV

Mammadova L.K.

Baku Slavic University, Azerbaijan

A. Hagverdiyev is one of the writers who appreciates folk art and uses this rich vocabulary in his works. The stories "Story of *Odabashi*" and "Koroglu" are considered to be the pearls of the writer's prose and reminiscent of our classic epics, with a plot are also herald of the truth of real life. In "The Story of Odabashi", which bringsto mind the epics "Leyli and Majnun" and "Asli and Kerem", love is given as the most sublime feeling and the relationship among heroes are reflected in subtle details. Traces of folk art can be seen in the story which is named the same as the heroic epic "Koroglu".

Key words: *A.Hagverdiyev, epic, tradition, story, hero*

TÜRK XALQLARININ POEZİYASINDA AZAD ŞEİR

Cümənov Dəyanət Almaz oğlu
Sumqayıt Dövlət Universiteti, Azərbaycan
cumanov73@mail.ru

Xülasə. Məqalədə əruz və heca vəzninin qaydalarına uyğun gəlməyən, qəlibləşməyən bütün şeir şəkillərini "azad şeir" adı altında birləşdirmək təklif olunur. Türk poeziyasında azad şeirin Qərb modernizmindən qaynaqlanması fikrinin qeyri-elmiliyi poetik mətnlərlə izah olunur. Azad şeirin türk xalqlarının şifahi söz sənəti, arxaik folklor janrları, dastan poetikasında özünü göstərməsi diqqətə çatdırılır. N.Hikmət (Türkiyə), M.Şeyxzadə (Özbəkistan), R.Rza (Azərbaycan) ədəbi məktəblərinin azad şeir poetexnikası qədim türk şeirinin çağdaş dövrümüzə novator transformasiyası kimi qəbul olunur.

Açar sözlər: *azad şeir, verlibr şeir, "Bilqamıs", "Kitabi-Dədə Qorqud", "Orxon-Yenisey" kitabələri, Nazim Hikmət, Rəsul Rza*

Elmi tədqiqatlarda türk poeziyasında azad şeirin Qərb modernizmindən qaynaqlanması kimi qeyri-elmi mülahizələrlə tez-tez rastlaşırıq. Azad//sərbəst şeirin qərbçilik təmayülü və Qərb modernizmindən qaynaqlanması və sonradan Şərqə transformasiyasını türk xalqlarının şifahi söz sənəti, arxaik folklor janrları (alqış-qarğışlar, ovsunlar, sınamalar), dastan poetikası inkar etməkdədir: "Bilqamıs", Şumer-Akkad lirikası, qədim türk ilahiləri, "Ural Batır", "Maaday Qara", "Manas", "Alpamış", "Oğuznamələr" və onlardan yadigar "Kitabi-Dədə Qorqud", əski uyğur abidələri ("Moyun-Çor" abidəsi və "Falnamə"), uyğurların Manixey poeziyası, üç min il bundan əvvəl Qərbi Avropanın mərkəzində türkizmi təsdiq edən Fransadan tapılmış Qlozel yazıları və b., demək olar ki, azad şeirinin əsas vəzn, struktur xüsusiyyətlərini təşkil etməkdədir:

Qalxaraq, ay ana, yerimdən durub
Qarayallı gözəl Qazlıq atımı mindim.
Çarpaz yatan Ala dağın
ətəyinə getdim.
Qalin Oğuz elində bir məclis varmış,
ora düşdüm.
Yemək-içmək vaxtı ağ-boz atlı
bir çapar gəldi.
Dedi, Əyrək adlı bir igid çoxdan əsir idi,
Allahın köməyilə dustaqlıqdan çıxıb gəlib. ("Kitabi-Dədə Qorqud")

Akademik İsa Həbibbəyli də sərbəst şeirin bizə kənardan gəlmədiyini, XX əsrin əvvəllərinə qədər Azərbaycanda sərbəst şeir ənənəsinin mövcud olduğunu, "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanında nəinki sərbəst şeir nümunələrinin olması qənaətinə gəlmiş, "sonrakı bütün dövrlər ərzində şeir həmişə zaman-zaman mövcud qəlibləri yumşaltmaq, möhkəmləniş normaları dəyişmək, qırmaq, azad və sərbəst olmaq proseslərini yaşamışdır" [4, s. 23]. Alim XX əsrin sərbəst şeir mərhələsi ilə başlamasını Azərbaycan poeziyasında əsrlər uzunu gedən şeirdaxili sərbəstləşmə proseslərinin məntiqi nəticəsi hesab etmişdir.

N.Hikmət və R.Rzanın şeir üslubunun Orxon-Yenisey kitabələrinin nəsr tipli şeir dili, eləcə də "Kitabi-Dədə Qorqud"un poetexnologiyası ilə, demək olar ki, eynilik təşkil etməsi heyrətamizdir:

Sonu yaxşılıqla bitən kitablar yollayın mana,
qanadları qırılan təyyarə
sağ-salamat enə bilsin meydana.
Doktor gülərək çıxsın əməliyyatdan,
kor uşağın açılsın gözləri.
Güllələnərkən xilas edilsin partizan.
...kimsə həsrət çəkməsin artıq
Çörəyə, gülə, günəşə hürriyyətə.
(N.Hikmət. "Sonu yaxşılıqla bitən kitablar")

Belə mülahizə yürütmək olar ki, azad//sərbəst şeir Azərbaycan-türk poeziyasında heca və əruzdan ilkindir. Azərbaycan bədii-estetik təfəkküründə həm də ilk poetik sözdür. Qəlibləşmiş, hecalaşmış şeir isə inkişaf etmiş, sonrakı bədii təfəkkür məhsuludur. Heca və əruzla müqayisədə poetik fikrin daha azad, maneəsiz, sərhədsiz və sərbəst ifadəsi baxımından azad şeirin imkanları son dərəcə yüksəkdir. Qəliblərin məngənəsindən azad, фикир çalarlarının möhtəşəm ифадясиня bədii imkanlar yaradan azad//sərbəst şeirin universal bir poetik sistem olması qənaətindəyik:

Pəncərəmi açdım sabaha,

gördüm insanlar keçib gedir;
illər üstündən,
aylar üstündən.
Sərhəd dirəklərindən körpülər salınıb,
dənizlər üstündən,
çaylar üstündən.
Zindan daşlarından yollar çəkilib,
kəndlər arasında,
şəhərlər arasında.
Bu yollardan keçib gedir insanlar;
ağı da,
sarısı da,
qarası da.
Mən də onların içindəydim... (R.Rza. "Gələcəyə səyahət")

Bu tip fikir çalarlarının rəng tablolarını qəlibləşmiş şeir vəznləri ilə ifadə etmək mümkünsüzdür.

Azad şeir elmi-nəzəri baxımdan verlibr, aksentiv, sərbəst, ağ, mənsur (Ə.Şirvani "Azərbaycan şeirində forma məsələləri" əsərində "bölgüsüz, qafiyəsiz sərbəst şeir" adı altında mənsur şeiri nəzərdə tutmuşdur [3, s. 62]), seqmentiv və başqa tipli şeir məfhumlarını özündə birləşdirir. N.Atabəyli "Azad şeir və onun poetikası" monoqrafiyasında [1] isə milli ədəbiyyatımızda heca və əruz vəznli şeirlərdən nəzəri şəkildə fərqlənən bütün digər sərbəst poeziya nümunələrinin "azad şeir" termini və ümumi vəzn adı altında ifadə edilməsini təklif etmişdir. Elmi-nəzəri fikirdə şeir vəznləri və formaları ilə yaranmış pərakəndəliyin, termin "bolluğunun", yersiz mübahisələrin qarşısını almaq, forma-vəzn bölgüsünü lakonikləşdirmək baxımından, həqiqətən də, əruz və heca vəzninin qaydalarına uyğun gəlməyən, yəni bir növ ənənəvi olmayan, qəlibləşməyən bütün şeirləri "azad şeir" adlandırmaq doğru bir seçim kimi qiymətləndirilməlidir.

Demək olar ki, ənənəvi şeir vəznlərinə müxalifətdə olan verlibr//azad şeir qeyri-ənənəvi şeir formalarını özündə birləşdirməklə dünya poeziyasının poetik xəritəsinə bir çox imzalar gətirmişdir: Uolt Uitmen, Şarl Bodler, Artur Rembo, Andrey Belıy, Osip Mandelştam, Rayner Mariya Rilke, Emil Verxarn, Vladimr Mayakovski, Vladimr Buriç, Nazim Hikmət (davamçıları Orxan Vəli, Məlik Cevdət Anday, Oqtay Rıfat və b.), Maqsud Şeyxzadə, Mikayıl Rəfili, Rəsul Rza (ardıcılları Əli Kərim, İsa İsmayılzadə, Ələkbər Salahzadə, Fikrət Qoca, Fikrət Sadıq, Vaqif Səmədoğlu, Arif Abdullazadə, Ramiz Rövşən, Rafiq Yusifoğlu, Çingiz Əlioğlu, Abbas Abdulla, İltifat Saleh, Vaqif Bayatlı, Tofiq Abdin və b.). R.Rza "Rənglər" şeir silsiləsi ilə Azərbaycan verlibr/azad şeir estetikasını yaratmışdır. Ancaq yeni şeir cığırı şairə asan başa gəlməmişdir. Fikrət Qoca "Bu gün" adlı şeirində sərbəst, modern şeirlərinə görə "hamıdan çox döyülən", "hamıdan çox bərkiyən" böyük Rəsul Rzanı belə yada salır:

"Dedikər: Vəzni pozdu.
O bir şeir də yazdı.
Dedilər: Şeirinin bəzəyi azdı
O bir şeir də yazdı.
Dedilər: Dayazdı.
O bie şeir də yazdı.
Dedilər biz anlayırıq,
Amma xalq üçün
anlaşılmazdı.
O bir şeir də yazdı…"[5, s. 127].

Türkiyə, Azərbaycan və Özbəkistan poetik məkanlarında yeni şeir cığırı açanlar (N.Hikmət, R.Rza, M.Şeyxzadə) və bu ədəbi məktəblərin cığırdaşları Qərb modernizminin təsiri ilə yanaşı, qədim türk şeirinin, "Bilqamıs", "Alpamış", "Kitabi-Dədə Qorqud"un şeir poetikasını da gen yaddaşından XX yüzilliyə - yaratdıqları poetik mətnlərə novatorcasına "daşıya bildilər". Rəsul Rzanın modern və azad şeir təcrübəsindən istifadə etmiş 1960-80-ci illər poetik nəsli 1990-cı illər poeziyası (Adil Mirseyid, Dəyanət Osmanlı, Murad Köhnəqala, Rasim Qaraca, Səlim Babullaoğlu, Hemid Herisçi və b.) və XXI yüzilliyin əvvəlləri üçün azad şeir ənənəsi yaratmışlar.

Nəticə olaraq, demək olar ki, ümumtürk azad şeiri Şumer-Akkad lirikasından, "Bilqamıs"dan, qədim türk epos və şeir parçalarından, "Oğuznamələr"dən, "Kitabi-Dədə Qorqud"dan, VI-VIII əsrlərə aid nəsr tipli - mənsur şeirlə yazılmış Orxon-Yenisey daş kitabələrindən almışdır. Daxili ritmə və intonasiyaya söykənən Qorqud şeirinin əsas sirri onun azadlığında, qəlibsizliyində və ölçüsüzlüyündədir. F.Köprülzadəyə istinadən verilən məlumatda qeyd olunur ki, cığatay lüğətlərində ozan sözü "vəznsiz şeir söyləyən şəxs" kimi şərh olunmuşdur. "Deməli, bu şeiri vəznsiz şeir deyən qorqudçu ozanlar deyərmişlər və bu deyilən vəzn

ölçüsüzlüyü onların bir ölçüsü, norması imiş” [2, s. 461]. O.Ş.Gökyay da “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanını bugünkü sərbəst nəzmlə müqayisə etmişdir.

Çağdaş dövrümüzdə də türk xalqlarının poeziyasında azad şeir sürətli inkişafı, yeni-yeni poetexnologiyalarla zənginləşməklə, qəliblənmiş vəznləri, heca və əruzu üstələyir. Fikrimizcə, bu poetik amil qədim türk şeirinin çağdaş dövrümüzə novator transformasiyasıdır, eyni zamanda, azad şeirin gələcəyin əsas şeir vəzn-forması, istiqaməti olacağından xəbər verir.

Ədəbiyyat

1. Atabəyli N. Azad şeir və onun poetikası. Bakı: ”Step” ltd. kino şirkəti, 2017, 348 s.
2. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. 6 cilddə, II cild. Bakı: Elm, 2007, 632 s.
3. Ədilli Ş. Azərbaycan şeirində forma məsələləri. Bakı: Elm və Təhsil, 2014, 144 s.
4. Həbibbəyli İ. Rəsul Rzanın sənət qüdrəti // “Ədəbiyyat” qəzeti, 20 may, 2017
5. Qoca F. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Şərq-Qərb, 2004, 248 s.

РЕЗЮМЕ

ВОЛЬНЫЕ СТИХИ В ПОЭЗИИ ТУРЕЦКОГО НАРОДА

Джуманов Д. А.

Сумгаитский государственный университет, Азербайджан

В статье предлагается объединить все виды стихотворений, не соответствующих правилам слогосложения и рифмы эруза, под названием «вольная поэзия». Научно необоснованная мысль о происхождении вольного стиха в турецкой поэзии от западного модернизма подтверждается примерами из поэтических текстов. Отмечается, что вольная поэзия проявляется в устном творчестве тюркских народов, архаичных фольклорных жанрах, поэтике саги. Вольная поэтическая техника литературных школ Н. Хикмата (Турция), М. Шейхзаде (Узбекистан), Р. Рза (Азербайджан) принята как новаторское преобразование древнетюркской поэзии в современную.

Ключевые слова: *вольная поэзия, поэзия верлибра, «Бильгамис», «Китаби-Дада Горгуд», надписи «Орхон-Енисей», Назим Хикмет, Расул Рза*

SUMMARY

FREE POEMS IN THE POETRY OF THE TURKISH PEOPLE

Jumanov D. A.

Sumgayit State University, Azerbaijan

The article proposes to combine all types of poems that do not correspond to the rules of syllable composition and rhyme of eruz, under the name "free poetry". The scientifically unsubstantiated idea of the origin of free verse in Turkish poetry from Western modernism is confirmed by examples from poetic texts. It is noted that free poetry is manifested in the oral creativity of the Turkic peoples, archaic folklore genres, and the poetics of the saga. The free poetry technique of the literary schools of N. Hikmat (Turkey), M. Sheikhzade (Uzbekistan), R. Rza (Azerbaijan) has been adopted as an innovative transformation of ancient Turkic poetry into modern one.

Key words: *free poetry, verlibr poetry, “Bilgamis”, “Kitabi-Dada Gorgud”, “Orkhon-Yenisey” inscriptions, Nazim Hikmet, Rasul Rza*

SEVGİ-MƏHƏBBƏT MƏFHUMU İLƏ BAĞLI FRAZEOLOJİ VAHİDLƏR

(Aşıq poeziyası əsasında)

İbayev Nemət Alış oğlu

Sumqayıt Dövlət Universitetit, dosent Azərbaycan

nemetibayev@gmail.com

Xülasə. Məqalədə müxtəsər olaraq Azərbaycan aşıq poeziyasında işlənən obrazlı ifadələrdən bəhs edilmişdir. Burada, əsasən, aşıq poeziyasında işlənən sevgi-məhəbbətlə bağlı frazeologizmlərdən bəhs olunur. İlk olaraq, “məhəbbət” sözünə sinonim olan digər məfhumlar haqqında məlumat verilir, onların mənaları və üslubi mövqeyi göstərilir. Bununla bağlı, bir neçə aşığın şeir yaradıcılığında işlənən poetik ifadələrdən söhbət açılır, onların işlənmə tərzinə görə iki növü göstərilir, həmin ifadələri əks etdirən

nümunələr verilir. Həmin nümunələr Qurbaninin, Aşıq Pərinin, Aşıq Ələsgərin, Aşıq Şəmşirin və başqalarının şeirlərindən seçilmişdir.

Açar sözlər: *Azərbaycan dili, aşıq poeziyası, eşq, məhəbbət, sinonim, məna çaları*

Müasir Azərbaycan dilində sevgi-məhəbbətlə bağlı; məhəbbət – sevgi – eşq – sevda – mehr – meyil [1, 254] kimi sözlər bir sinonim cərgəsi təşkil edir ki, həmin sözlərin də ayrı-ayrılıqda üslubi çalarları vardır. Məsələn, dilimizdə bu sinonim cərgəni təşkil edən "məhəbbət", "eşq", "sevgi" sözləri geniş mənada işləndiyi halda, "sevda" məfhumu dar məna bildirir. Həmin sinonim cərgədə yer alan "sevgi" məfhumu milli dilimizə məxsus sözdür. "Mehr" fars, "məhəbbət", "eşq", "sevda", "mehr" və "'"meyil" sözləri ərəb mənşəlidir.

Biz həmin sözləri ayrı-ayrılıqda təhlil etdikdə "Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti"ndə hər birinin həm eyni, həm yaxın mənalarda işləndiklərinin şahidi oluruq. "Məhəbbət sözünün aşağıdakı mənaları vardır:

1. Eşq, sevgi, sevmə, sevişmə...
2. Ürəkdən, fədakarcasına bağlılıq; sevgi...
3. Bir şeyə sonsuz maraq; meyil, həvəs, istək... [3, 322].

"Eşq" sözü də üç mənada işlənir:

1. Sevgi, məhəbbət, sevda, böyük istək...
2. Şiddətli arzu, həvəs, meyil, istək...
3. Müxtəlif obrazlı tərkiblərdə... [2, 36]

"Sevgi" sözünün iki mənası mövcuddur:

1. Məhəbbət, eşq...
2. klas. Sevgili... [4, 61].

"Sevda" sözü də iki mənaya malikdir:

1. Sevgi, məhəbbət, eşq...
2. Arzu, həvəs, şiddətli meyil... [4, 60-61].

"Mehr" sözü klassik ədəbiyyatda işlədilməklə, yalnız bir anlayışı bildirir: *sevgi, məhəbbət.*

Göründüyü kimi, hər bir sözün denotat mənası sevgi-məhəbbətlə bağlıdır. Həmin sözlərin izahından da məlum olur ki, *məhəbbət* və *eşq* sözlərinin işlənmə dairəsi üslubi xüsusiyyətlərinə görə daha genişdir.

Məsələn, həyatda hər şeyə məhəbbət ola bilər: insanlara, heyvanlara, quşlara, təbiətə, hər hansı bir ölkəyə və s. Ancaq digər adıçəkilən sözləri isə bu cür işlətmək mümkün deyildir. Lakin, göründüyü kimi, hər bir sözün ilkin mənası eynidir; sevgi, sevmək, aşiq olmaq anlayışları ilə bağlıdır. Bununla yanaşı, həm danışıq, həm də ədəbi dildə ən çox işlədilən söz *məhəbbət, eşq* və *sevgi* məfhumlarıdır. *Meyil, sevda* - azişlək, *mehr* isə klassik ədəbiyyatda işləkdir.

Həm klassik, həm də çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatında elə bir yazar yoxdur ki, onun yaradıcılığında sevgi-məhəbbət mövzusu öz əksini tapmasın. O cümlədən də aşıq poeziyasında bu, özünü göstərməkdədir. Aşıqların yaradıcı şeirlərində və qoşduqları dastanlarda xalq dilindən, xalq avazından gələn məhəbbət mövzusu ilə bağlı işlətdikləri obrazlı ifadələrə rast gəlirik. Odur ki, belə frazeoloji vahidləri iki yerə bölmək olar:

1. Sevgi-məhəbbətlə əlaqədar sinonim təşkil edən frazeoloji vahidlər.
2. Sevgi-məhəbbət anlayışı ilə bağlı ümumi frazeoloji vahidlər.

"Məhəbbət" məfhumu ilə əmələ gələn frazeologizmlərə nümunə olaraq aşağıdakı obrazlı ifadələri göstərə bilərik: *məhəbbət bir dərya, məhəbbət gülü, məhəbbət havası, məhəbbət evi, məhəbbət eşqinə düşmək (burada eşq "həvəs" deməkdir), məhəbbət çırağı sönmək, məhəbbətlə göz-gözə baxmaq, məhəbbət qazanmaq, məhəbbətə uymaq* və s.

"Eşq" məfhumu ilə yaranan obrazlı (poetik) frazeologizmlər (qeyd edək ki, eşq ən çox şairanə üslubda işlədilir): *eşq badəsi, eşq dəryası, eşq əhli, eşq əlində saralmaq, eşq oduna alışmaq, eşq oduna yanmaq, eşq əlindən büryan olmaq, eşqə düşmək, eşqin gölünə cummaq, eşqindən divanə olmaq, eşqə kəm baxmaq, eşq atəşini canına salmaq, eşqin atını minib çapmaq* və s.

"Sevda" sözü ilə: *sevdaya düşmək, başına sevda gəlmək, səri (yəni başı) sevdaya dolmaq* və s.

Həmin ifadələrə aid aşağıda bir neçə nümunə göstərmək olar.

"Məhəbbət" sözü ilə bağlı:

Məhəbbət bir dərya, keçə bilmirəm,
Ayrılıq şərbəti içə bilmirəm. (Qurbani).

***

Tək çəkirəm bu dərdləri mən özüm,
Məhəbbət gülümüz solandan bəri. (Aşıq Pəri).

***

Neçə ildə gözüm həsrət çəkəndi,
Məhəbbətin evi bu görükəndi. (Aşıq Şəmşir)

***

Məhəbbət eşqinə düşəndən bəri,
Mənəm yarpaq kimi, bil, əsən, gözəl. (Aşıq Şəmşir)

***

Oxunsun dastanım, salınsın saza
Məhəbbət çırağı sönən mən oldum. (Aşıq Valeh).

"Eşq" sözü ilə bağlı:

Cəhənnəm xofindən, eşq havasından,
Əridi, qalmadı, yağ ürəyimdə. (Qurbani)

***

Aşiq olan eşqə düşər, dərd çəkər,
Mənim kimi dərdi yüz olmaz-olmaz. (Aşıq Ələsgər).

***

Sən sevəndə mən də sevib seçmişəm,
Gül əlində eşq badəsin içmişəm. (Aşıq Avdı)

***

Ələsgər qurbandı belə gəlinə,
Sona kimi cumub eşqin gölünə. (Aşıq Ələsgər)

***

Könlüm, sən ki, düşdün eşqin bəhrinə,
Narın çalxan, narın silkin, narın üz! (Aşıq Ələsgər)

və s.

Sevgi-məhəbbət anlayışı ilə bağlı ümumi frazeologizmlərə isə aşağıdakı obrazlı ifadələri göstərə bilərik: *qurban olduğum, canlar almaq, cəfa çəkməm, çöllərə düşmək, başına döndüyüm, canını qurban etmək, göz doymamaq, qanlı yaş tökmək, divanə könül, əli yetişməmək (yetməmək), ağlını almaq, ağlını başından almaq, daşına dolanmaq (dönmək), aşiq düşmək, busə almaq, dərdindən dəli olmaq, göz doymamaq, gözü düşmək, gözü (gözləri) yolda qalmaq, könül bağlamaq, qəlbini dağlamaq, qoynuna almaq (salmaq), sinəsinə dağ çəkmək, şirin dilli, üz döndərmək, üzü dönmək, yaş axıtmaq (tökmək), yola gətirmək, yolunda can (baş) qoymaq, oğrun baxmaq* və s.

"Başına döndüyüm" ifadəsinə, demək olar ki, klassik aşıqların yaradıcılığında tez-tez müraciət olunur. "Qurban olduğum" ifadəsi də bəzən işlədilir. Klassik Aşıq Qurbanidən üzü bəri buna rast gəlmək olur. Digər aşıqlara nisbətən Aşıq Qurbanidə daha çox işlədilmişdir.

Başına döndüyüm, ay qəşəng pəri,
Adətdi, dərərlər yaz bənövşəni. (Qurbani)

***

Başına döndüyüm, qurban olduğum,
Çıxma yolda, qardaş, aman günüdür. (Aşıq Pəri)

Digər nümunələr:

Baxmağınan göz doyarmı gözəldən,
İnsaf eylə, dərdin alım, geri bax. (Aşıq Bəhmən)

***

Ay ağalar, baxın buna, canlar alandı bu gəlin!
Yerişi kəklik kimi misil qutandı bu gəlin! (Aşıq Hüseyn Şəmkirli)

***

Məni dərdə salan xallı Yasəmən,
Səndən ötrü ömrüm zay gəldi keçdi. (Aşıq Alxan)

Başqa nümunələr də çox gətirmək olar. Bu qeyd olunan ifadələrdən və onlardan gətirilən bəzi müxtəsər nümunələrdən göründüyü kimi, ümumiyyətlə açıq poeziyasında işlənən obrazlı ifadələrdə qarşılıqlı sevgi, dərin məhəbbət, küsülülük, incimə, ayrılıq, həsrətdə qalma, yalvarış, məhəbbətdən əziyyət çəkmə, məhəbbətə xəyanət, umu-küsü, ayrılıq göz yaşları və s. özünü göstərir.

Aşıq poeziyasında bir çox bənzətmə ifadələr də vardır. Həmin ifadələrdə gözəlin bədən quruluşu, əndamı, boy-buxunu, baxışı, qaşı, kirpikləri, dodaqları, yanağı, gözlərin tərifi, gözəlliyin aya, günə (günəşə) və s.-ə bənzərlikləri əks olunur ki, həmin obrazlı ifadələrdən müxtəsər olaraq bir neçəsini nümunə kimi göstərə bilərik . Buraya "kimi" sözü ilə də işlənən ifadələri aid etmək olar: *qaşı kaman, kirpikləri ox, aya,*

günə bənzər ola camalın, xumar gözlər, tər qönçə, Sürahi gərdənli, qaymaq dodaqlı, ceyran yerişli, ayna qabaqlı (Qurbani); *dişləri sədəf, dodağı qönçə, dəhanı kövsər, ləbləri bal, yaqut yanaqlı, yasəmən xallı, büllur buxaq, lalə yanaq, ay qabaq, Şahmar zülf, Tovuz kimi* (Aşıq Ələsgər); *ay kimi, Humay kimi, yay kimi, qaşları kaman, kirpiyi ox, sərv boylu, qələm qaşlı, gül yanaqlı, mələk baxışlı, əndamı mirvari, dodaqları mirvari* (Aşıq Şəmşir); *ayna qabaq, dodaq qaymaq, ay qabaq, büllur buxaq, ləli-mərcan, gül üzlü, dadlı dili* (Aşıq Bəhmən); *sərvi qəddi, şəmşad qol, qaşı kaman* (Aşıq Valeh) və s.

Qeyd etmək yerinə düşər ki, nümunə kimi göstərilən bu poetik ifadələr yalnız kişi aşıqların əsərlərində işlədilir. Ən çox da Aşıq Qurbaninin, Aşıq Alının, Aşıq Ələsgərin, Aşıq Hüseyn Cavanın, Aşıq Şəmşirin və başqalarının əsərlərində rast gəlirik.

Bütün bunlar onu göstərir ki, aşıq poeziyası sadə xalq dilindən gəlmiş obrazlı ifadələrlə zəngindir.

Ədəbiyyat

1. Seyidəliyev N. Azərbaycan dilinin sinonimlər lüğəti. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 424 s.
2. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti II cild. Bakı; Şərq-Qərb, 2006, 792 s.
3. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti III cild. Bakı; Şərq-Qərb, 2006, 672 s.
4. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti IV cild. Bakı; Şərq-Qərb, 2006, 712 s.
5. Kolanlı Həsən Şıxavəndli. Aşıq Valeh I kitab. Bakı: İqtisadiyyat İnstitutu, 2007, 332 s.
6. Vəli Xuluflu. El aşıqları. Bakı: Folklor İnstitutu, 2013, 92 s.
7. Qurbani. Bakı: Bakı Universiteti, 1999, 280 s.
8. Aşıq Pəri. Bakı: MMC, 2016, 92 s.
9. Aşıq Şəmşir. Bakı: Yazıçı, 1980, 252 s.
10. Aşıq Ələsgər. Bakı: Yazıçı, 1988, 184 s.
11. Aşıq Avdı. Bakı: "İncə", 2009, 246 s.
12. Aşıq Bəhmən. Bakı: Elm, 1994, 132 s.
13. Aşıq Alxan. Bakı: Çaşıoğlu, 2010, 264 s.

РЕЗЮМЕ

ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИЕ ЕДИНИЦЫ, СВЯЗАННЫЕ С КОНЦЕПЦИЕЙ ЛЮБВИ

(по мотивам ашугской поэзии)

Ибаев Н.А.

Сумгаитский государственный университет, Азербайджан

В статье кратко рассматриваются образные выражения, используемые в азербайджанской ашугской поэзии. Здесь речь идет о фразеологических оборотах на тему любви, которые в основном используются в ашугской поэзии. Сначала дается информация о понятиях, являющихся синонимами слова «любовь», их значениях и стилистической позиции. В связи с этим обсуждаются использованные в поэзии нескольких ашугов поэтические выражения, показаны два типа по стилю их развития и приводятся примеры, отражающие эти выражения. Эти примеры были отобраны из стихотворений Гурбани, Ашуг Пари, Ашуга Алескера, Ашуга Шамшира и других. Все это показывает, что ашугская поэзия богата образными выражениями простого народного языка.

Ключевые слова: *азербайджанский язык, ашугская поэзия, любовь, синонимы, смысловые оттенки*

SUMMARY

PHRASEOLOGICAL UNITS RELATED TO THE CONCEPT OF LOVE

(based on Ashug poetry)

Ibayev N.A.

Sumgayit State University, Azerbaijan

The article briefly deals with the figurative expressions used in Azerbaijani Ashug poetry. The phraseological units related to the concept of love used in Ashug poetry are mainly investigated here. Primarily, other concepts synonymous with the word "love" are presented, their meanings and stylistic positions are shown in the article.

In this regard, the poetic expressions used in the poetry of several Ashugs are discussed, two types of these expressions in accordance with the style of their usage are shown and examples to them are given in the article. The samples have been selected from the poems of Gurbani, Ashug Pari, Ashug Alasgar, Ashug

Shamshir and others. All this shows that Ashug poetry is reach in figurative expressions taken from the vernacular.

Key words: *Azerbaijani language, Ashug poetry, love, synonym, shades of meaning*

"KİTABİ- DƏDƏ QORQUD " MƏTNLƏRİNDƏ ALQIŞ VƏ ÖYMƏLƏRİN ETNOKULTUROLOJİ ANLAMLARI

Novruzova Nuridə Səməd qızı
Bakı Slavyan Universiteti, dosent Azərbaycan
n.nurida@yahoo.com

Xülasə. Hər bir etnik-milli mədəniyyət aid olduğu millətin, xalqın, etnosun yetirməsi sayılır. Çünki şəxsiyyət və cəmiyyətin münasibətləri və əlaqələri, danışıq mədəniyyəti, düşüncə tərzi onların aid olduğu mədəniyyətin və dilin təsiri ilə yaranır və təkmilləşir. Qədim türk mətnlərində sevgi, öymə, nəsihət kimi duyğular fərqli vasitələrlə, dildə olan elliptiv konstruksiyalarla ifadə olunur. Mətndə situasiya və səbəblərə bağlı olaraq toy, nişan, adqoyma mərasimləri, döyüşdən əvvəlki yığıncaq və toplantılarda, bir sözlə, etnosun və tayfanın sevincli və kədərli anlarında söylənən bu ifadələr türklərin dünyaya və yaşama verdikləri dəyəri ifadə edir. Belə duyğuların ifadəsi bütün qədim türk mətnlərində, o cümlədən "Dədə Qorqud" kitabında alqışlar, öymələr və qarğışlar şəklində yer almışdır.

Məqsədimiz "Dədə Qorqud" mətnlərində yer alan alqış, öymə, nəsihət mənalı ifadələrin işlənmə səbəblərini, anlamlarını, insanların münasibətində və taleyində bu ifadələrin oynadığı rolu təhlil etmək, onların müasir Azərbaycan və Türkiyə türkcələriundə işlənən qarşılıqlarını tapmaq və müqayisə etməkdir. Çünki "Dədə Qorqud"da işlənən bu alqış və öymə mətnlərində xarakterlərin etnik-mədəni hafizəsi ilə bərabər, həm də daşıyıcıları olduqları mədəniyyətin də genetik hafizəsi ifadə olunur və qorunur. Eyni zamanda eposdakı xarakterlərin xeyir və şərlə bağlı düşüncələri də bu tipli mətinlərdə daha qabarıq şəkildə ifadə olunur.

Açar sözlər: *Dədə Qorqud, alqışlar, öymələr, nəsihət, epos mətnləri,müraciət formaları*

Oğuz türklərinin abidəsi olan''Dədə Qorqud" kitabında alqışların ümumi sayı 95-dir. [11, 459]. Onlardan 10 alqış müxtəlif boylarda təkrar işlənir: *Haqq sizə pislik gətirməsin.[10, 32], Ağ sakalu baban yeri uçmağ olsun! Haq yandıran çırağın yana tursın. Kadir Tanrı səni namərdə möhtac eyləmesün, xanım [10,41].*

Sevgi qavramının ifadə şəkli qədim türk mətnlərində alqışlarla ifadə olunur. Alqışlar ''Dədə Qorqud''mətnlərində xeyir güçlər qütbünü təmsil edır, geniş ve zəngin təsəvvürlər sistemini yaradır [3,176]. Dastandakı mətinlərdə alqış mənalı ifadə-xitablar da ümumilikdə əmr formasında olan "olsun" sözü ilə ifadə edilir :*Yerli siyah tağların yıkılmasın., Kölgəlicə kaba ağacın əsilməsin.,Qanatlarının ucu kırılmasın., Çapırkən bəyaz-boz atın büdrəməsin.,Çalışırkən qara polat qılıncın görəlməsin. Qara ölüm gəldigində keçit versün. Sağlığla sağıncın, dövlətin həqq artırsın. Həp akan görkli suyun kurımasın [10:37-48].*

Oğuz türkləri alqışları, yaxşılara, müqəddəslərə, xeyır işlər görənlərə edərdi [7,140]. Oğuz türkinin təsəvvürlərində alqışların özünəməxsus inanc və tutumları vardı. Oğuz türklərinin inanclarına gorə edilən dualar yerdə qalmaz, mutləq sahibini taparmış. Alqışların həm də psixoloji cəhətdən güclü təsir gücü vardı və bu səbəbə görə də türklər pisliklərdən qaçardılar ki, bu da edilən duaların mənəvi yüksəlişə aparan yolu açan əməllərə çevrilərdi [9,73]. Alqış və duaların insan qismətinə və gələcəyinə böyük təsiri olduğuna inanan türklər *''o zamanlar bəylərin alqışı alqış, qarğışı qarğış idi, derlərdi'* [*10, 97*]..

1. Dədə Qorqud mətnlərində alqışların qrammatik ifadə formaları. Dədə Qorqud mətnlərində sevgi duygusu *–canım sözü və -can,-ım-um,-üm,-ciğim,-cığım;-cıq-cik-cuq,-cük* kimi morfoloji biçimlərlə ifadə olunub: *Dilin üçün öləyin, gəlincig**üm**, Qar yüzərinə qan dammış kimi qızıl yanakl**um**!* [10,9].

Alqışların daha çox 2-ci və 3-cü şəxslərə yönəlik olması arzu modallığını önə çıxarır. İkinci şəxsə yönəlik alqışlar isə imperatif xarakterlidir: *Xanım Qazan, ünım anla, sözün dinlə!(10:68). Kutlu olsun dövlətinüz-dedi(10:63) Qara başım qurban olsun,oğul sana*! *Ağız dildən bir kaç kəlmə xəbər mana-dedi* [10,39].

1.1. -Sın, -sin,-sun, -sün xəbərlik şəkilçisi ilə işlənənlər: *Qanadların ucları qırılma**sın**!Çaparkən ağ-boz atın büdrəmə**sün**! Çalışanda qara polat üz qılıncın, güdelme**sün**! Dürtüşərkən ala köndərin ufanma**sun**!! Həq yandıran çırağın yana tursun. Qadir tanrı səni namərdə möhtac eyləməsün, xanım* [10,41. Bu biçim müasir Azərbaycan dilində bu gün də işləkdir. *Halalın haram görməsin;Çırağın sönməsin; Evindən ev törəsin; Əlin əllərdə qalmasın; Əməlin üzünə gülsün.*

1.2.* "Olsun" əmr forması ilə yaranan alqışlar.** Sevgi qavramının ifadə şəkli olan alqışlar "Dədə Qorqud''mətnlərində xeyir güclər qütbünü təmsil edir. Dastandakı mətnlərdə alqış mənalı ifadə-xitablarda ümumilikdə əmr formasında olan "olsun"elementındən istifadə olunur. İkinci səxsə yönəlik alqışlar da daha çox "olsun" sözü ilə işlənmişdir: *Ağ birçəklü anan yeri uçmağ* ***olsun*! Ağ saqallu baban yeri uçmağ* ***olsun!***

Müasir Azərbaycan və Türk dillərində indi də *olsun* əmr forması ilə işlənən alqışlar çoxdur: *Zehnin iti olsun Əlin sayalı olsun, İşin avand olsun ,İşin tərs gəlməsin,Yeddi oğlan babası olasan, Yaxşı gün yaraşığın olsun, Suyun gəlmiş, çörəyin bişmiş olsun,Təhnən dolu olsun, Haqqın qapısı üzünə açıq olsun* [12,128].

'"Dədə Qorqud''mətnlərində üslubi-ekspressiv xarakterli ifadələr olan alqış və qarğışlar daha duyğulu ifadə olunmuşdur [8:72]. Alqış və qarğışlarda eyni zamanda xarakterlərin etnik-mədəni hafizəsi, onların daşıyıcısı olduqları mədəniyyətin mahiyyəti də ifadə edilir ki, bununla da xarakterlərin xeyir və şərlə bağlı düşüncələri daha dolgun şəkildə anladılır: *Yerli siyah tağların yıkılmasın.,Gölgəlicə kaba ağacın kəsilməsin., Qanadlarının ucu qırılmasın., Çapırkən bəyaz-boz atın büdrəməsin., Çalışırkən siyah polat qılıncın gödəlmQsin. Kara ölüm gəldigində keçit versün. Sağlığla sağıncın, dövlətin həq artırsın. Hep akan görkli suyun kurımasın* [10,4].

1.3. *Alqış ve öymə anlamının* fel formaları ilə ifadə olunması. "Dədə Qorqud mətnlərində alqışların bir qısmı feli sifətlərlə işlənmişdir. Feli sifət formalı öymələr daha işləkdir: *-an,-ən (-yan,-yən), -mış,-miş,-muş ,-müş*, az halda isə *-dığım* şəkilçisi alqış ifadələrinin şəkillərini yaratmışdır [4,33-36]. Bu formalar fərqli zaman bildirməklə bərabər həm də söyləyənin sevdiyinə sevginin fərqli çalarlarını ifadə edir: *Göz açuban gördügüm,Könül verib sevdigim,Koç yigidim,şah yigidim,Tatlu damak verib soruşduğum, Bir yasdıkta baş koyub imişdigüm* [10,83]. Bu mətnlərdə sevdiyini öymək üçün təşbeh və metaforalardan istifadə olunur.

Eposun mətnlərində çağdaş Azərbaycan türkcəsində işlək olan *–an,- ən (-yan,- yən)* şəkilçisi ilə düzələn öymələr və deyimlər daha çox işlənmişdir. *Qaranqu akşam olanda güni toğan, Qar ilə yağmur yağanda ər kimi turan Qarağac atları kişnəştirən, Kızıl dəvə gördügündə kuyruk çırpıb kan öylayan!..Avazı kaba köpəkləri ğağa salan! Çakmakluca çobanları dünlə yügürən! Kara başum qurban olsun,qurdum sana!(10:45).*

1.4.-Çık + mənsubiyyət şəkilçisi ilə alqış ifadəsi. Türk dillərində - *çık* –şəkilçisi daha çox əzizləmə mənasının ifadəsi üçün istifadə olunur. Dədə Qorqud mətnlərində əzizlənmə qismində bəzən yalnız – *çık, -cik,-cuk, -cük* şəkilçiləri, bəzən də bu şəkilçilərin üzərinə I şaxs təkinin yiyəlik şəkilçisi əlavə edilərək istifadə olunur: *Dilin için öləyim gəlincigim! Yoluna qurban olayım, gəlincigüm! Yalansa bu sözlər, gerçək olsun, gəlincigüm (10:66).*

1.5. Söz və ifadələrin təkrarı ilə alqış ifadəsi. Dədə Qorqud mətnlərində bir deyim cümlənin əvvəlində ve sonunda təkrar olunaraq ifadə gözəlliyi oluşturur ve mananı daha da qüvvətləndirir. *Gözüm, gözüm ay gözüm! Oğul,oğul, ay oğul.Canım paresi oğul! Kara başım kurban olsun yigit sana1 Ağzın için ölegim, dilin için öləyim. Hey kırk eşim,kırk yoldaşım! Kırkınıza kurban olsun bənim başım! (10:93).*

Təkrar olunan deyimlər mətnləri həm qrammatik, həm də anlamca bir-birinə bağlayır. Bu təkrarlar bəzən dəyişik biçimlərdə də ola bilir, dəyişir əlavələr edilir. Təkrar olunan bu tip ifadələrin önünə izafətlər əlavə olunur və xaraktərlərin özəlliklərini ifadə edir. *Yalab-yalab yalabıyan ıncə tonlum1 Yer basmuyıb yüriyən,Qar yüzərinə qan tammış kibi kızıl yanaklum! Qoşa badam sığmayan tar ağızlum! Kaləmçilər çaldığı kara kaşlum! Kumrası kırk tutan kara saçlum! Aslan urığı,sultan kızı! Öldürməyə mən səni kıyarmıydım? (10:93).*

2. Alqış və öymələrlə müraciət formaları. Sevgi duyğularının ifadəsi həm də o dildə danışanların dünyaya və insanlara verdikləri dəyəri anladır. Sevgi qavramı daha çox yaxın insanlara edilən söz və deyimlərdə ifadə olunur. Bütün qədim türk mətnlərində olduğu kimi, "Dədə Qorqud" mətnlərində sevgi qavramı ana-oğul, ata-oğul, insan-Tanrı, ər-arvad, qardaş-qardaş, igid-igid müraciətərində, yəni çox sevilən və dəyərli olan insanlara müraciətlərdə istifadə olunur.

Tanrıya xitabən edilən alqış və dualar:*Urdığın ulamıyan ulu Tanqrı!Bastığun belirtməyn bəlli Tenqri! Görürdügün göge yetiren görklü Tenqri!Qanqdığın qəhr edən qahhar Tanqrı!Birliginə sığındım çelabım,kadır Tenqri (10:96).*

Xatunların ərinə müraciətlərində işlənən alqış və öymələr: *Başım baxtı,evim taxtı! Xan babamın göygüsü, Kadın anamım sevgisi, Ata-anam verdügü, Göz açuban gördügüm, Könül verib sevdigim., Bəg yigidim Qazan! (KDK 1988:72).*

Ərin qadınına müraciətlərində işlənən alqış və öymələr *Beri gəlgil, başım baxtı, evim taxtı! Evdən çixib yügürəndə sərv boylum! Topuğunda sarmaşanda qara saçlum! Kurulu yaya bənzər çatma qaşlum! Qoşa badam sığmayan dar ağuzlum! Güz almasına bənsər al yanaqlum. Qavunum,verəgim,göləgim!(10:35).*

Qardaşa müraciətlərdə işlənən alqış və öymələr: *Kalmış yigit arkası! Bizə miskin umudu! Bayandın Xanın göygüsü! Tülü kuşun yavrısı,Türküstanın diregi! Amit soyının aslanı, qaracuğın kaplanı, Konur atın ayası, xan Uruzın babası!Ay Qazan xan, ünim anla, sözüm dinlə(10:63).* ***Və ya:*** *Karşı yatan kara tağım yüksəgi, qardaş!Aqıntılı görklü suyımın taşkını, qardaş!Güclü belim küvveti, qarannu gözlərimin aydını,qardaş!(10:100).*

Ana-oğul müraciətlərində işlənən alqış və öymələr: *Nə biləyin ,oğul bu qəzalar sana haradan gəldi?Ol gözündə canın varsa, oğul, xabər mana. Qara başım kurban olsun ,oğul, sana! Ağız-dildən bir kaç kəlmə xəbər mana-dedi(10:39).*

Bəzən mətnlərdə oğulun anaya sevgisi onun ailədə statusu ilə əlaqədardır. Oğul anaya sevgisini ifadə edərkən ananın onu doğurandan sonra üstündə əməyi xatırlanır: *Bərü gəlgil,aq sütün əmdigim(10:87).* Oğuz elində ana –oğul sevgisinin ən önəmli göstəricisi ailə namusuna sədaqətdir. Ona görə də Uruz anasını düşmənlərə tanıtmamak üçün öz ölümünə də razı olur: *Uruz aydır: Ağzın qurusun ana, Dilin çürisin ana! Ana hakkı-Tanrı hakkı denilməsəydi, qalqubanu yerimdən turaydın,yaqanla boğazından tutaydım...Qoy məni qadın ana çəngələ ursunlar. Qo ətimden çeksinler. Anlar bir yedigində sən iki yegil! Səni kafirlər bilməsinlər,tuymasınlar. Ta kim sası dinlü kafərin döşəginə varmayasan. Sağrağın sürmiyəsən. Atam Qazan namusını sımayasan.Saqın-dedi (10:47).*

Oğulun anaya xitabında büyük bir sevginin ifadəsi duyulur və oğulun ataya xitabındakı rəsmilik burada yoxdur. Atanın oğula sevgisi də bədii təyinlərlə verilir. *Güzümün işiği,nuru, oğlum, aslanım,igidim* çox işlənən sözlər sırasındadır: *Yuca dağım zirvesi,kururu oğul! Karanlik çökmüş gözümün ışığı,nuru oğul! İgidim Uruz, aslanım Uruz, Ağ sakalı babana kıyma oğul! (10:220).*

Doğrudur, ananın oğula sevgisi babanın oğula sevgısından daha zəngin, gözəl və duyğulu ifadə edilir: *Dünlügü altın ban evimin ebzəsi oğul, Oğul, oğul, ay oğul! Tokuz ay tar karnımda götürdügüm oğıl! On deyəndə dünyaya getürdügüm oğul! Tolması bəşiktə bələdigim oğul!(10:47).*

Sosial münasibətlərlə bağlı öymələr. Oğuz elində böyük-kiçik sevgisi zəngin tarixi olan mükəmməl əxlaqa dayanır. (Dastanda böyüyün-kiçiyə, kiçiyin də böyüyə sevgi duyğuları onların bir- birinə müraciət biçimlərində ifadə olunur. Böyüklər adətən kiçiklərə 'yigit' deyə sözə başlayarlar*: Yigit nə yerdən gəlirsən'(10:*87).

Kiçiklər də böyüklərə onların qəbilədə tutduqları mövqeyə uyğun olaraq xitab edərlər. Bu xitablarda kişinin (qadının) qadına(kişiyə), ananın-atanın övlada, övladın (ana-ataya) münasibəti, qardaşın qardaşa, qardaşin bacıya münasibəti də sevgi qavramlarinin ifadəsi yüksək estetik duyğularla ifadə olunmuşdur.

"Dədə Qorqud"da kişinin kadına münasibəti fərqli biçimlərdə təzahür edilsə də, ümumi məzmununa görə təxminən eynidır. Kişi qadınına sadəcə sevgiylə deyil, həm də böyük hörmətlə müraciət edir. Övladı olmadığı üçün Bayandır xan tərəfindən hörmətsiz qarşılanan Dirsə xan qəzəbli olsa da, xanımına sevgi dolu sözlərlə müraciət edir: *Bərü gəlgıl başım baxtı, evım taxtı! Evdən çıxıb yügürəndə sərv boylum! Topuğunda sarmaşanda qara saçlum! Kurulu yaya bənzər çatma kaşlum!Qoşa badam sığmayan tar ağuzlum! Güz almasına bənzər al yanaklum! Kavunum,verəgim,döləgüm!(10:35).*

"Dədə Qorqud" mətnlərində xanımın kişiyə sevgıylə müraciəti daha poetik və duyğuludur. Sevgililərin bir-birinə xitab etmələri fərqlı biçimlərində verilir: Sevgilisinə duyğu ifadəsi..*Vay, al duvağım iyesi! Vay, alnım-başım umırı! Vay,şah yigidim, şahbaz yigidim.Toyunca yüzüne baqmadığım,hanım yigit! Göz açuban gördigim, gönül ile sevdigim, bir yasdıkta baş koyduğum! Yolunda öldügüm! Kurban olduğum! Vay Qazan begin inağı! Vay qalın Oğuzun imrencisi Beyrek (10:58).*

Dəli Domrul boyunda atası Domrula belə söyləyir: *Oğul, oğul ay oğul! Canım parası oğul! Toğduğunda tokuz buğra öldürdügüm aslan oğul! Dünlügi altun ban evimin ğebğesi oğul! Qaza benzer kızımın-gelinimün çiçegi oğul!* (*10:*81).

Buradan oğlan uşağının oğuz adətinə görə ailələrində və qəbilədə nə qədər önəmli olduğu bəlli olur.

Anaların sevgi ifadələri daha emosional və duyğulu ifadə olunur: *Görürmüsün ay oğul nələr oldu? Canım oğul! Qalkubanı yerindən urı turğıl! Qırk yigidin boyına alğıl! Babanı ol qırk namərddən kurtarğıl! Yürü, oğıl!(10:40).*

Oğul oğuz elində yurdun, evin, oçağın qoruyucusudur. Eynı zamanda ədalətin və əmniyətin muhafizəçisi sayilir [2,253]. Oğuz qəbilələrində ana-ata ilə övlad arasında elə bir mükəmməl etik-mənəvi bağlar vardı ki, övlad ata-anasının hüquqlarını qoruduğu kimi, ata və analar da övladlarının (oğlan və ya qız olmasından asılı olmayaraq) haqqını qoruyurdular. Dastanda oğuz elində qardaşın qardaşa sevgisi də (Qazanla qardaşları, Sədrəklə Egrək arasında olan hadisələrdə)daha qabarıq verililir. Sədrək böyük qardaşi Egreki kafir əsirliyindən qutarmayınca toydan sonra gəlinin gərdəyinə girmir. *Mərə qavat kızı, ağam başına yəmin etmişim, dönmegim yok- dedi.* Andına sədaqət oğuz iğidlərinin təməl xüsusiyyətləri idi. Andi pozmaq ölümə bərabərdi oğuzlarda. Əgrəkin Sədrəklə qarşılaşmasında da onların qardaş sevgisi emosional və təsirli

bir dillə verilir: *Ağzın üçün öləyim qardeş! Dilin üçün öleyim qardeş! Ərmi oldın,yigitmi oldın qardeş! Qariblığa qardaşın isteyü sənmi gəldin qardaş?(10:115).*

Nəticə. Son olaraq deyə bilərik ki, Dədə Qorqud mətnlərində yer almış alqışlar xarakterlərin etnik-mədəni hafizəsı, onların genetik daşıyıcısı olduqları mədəniyyətdə ifadə olunur. Alqış mətnlərində adətən daha çox hökm mənası qorunur. Ona görə də imperatif formalarla ifadə olunan alqışlar daha şiddətli, parlaq olur, nəinki pratatif formada ifadə olunanlar. Mətnlərdə alqışlar deyimlər formasında olub, dilək anlamında və modallığın fərqli şəkilləri ilə ifadə olunur. *Kara ölüm gəldigində keçıt versün! Sağlığla sağıncın, dövlətin həq artırsın.Yerlı qara tağların yığılmasun! Kölgəlicə qaba ağacın kəsilməsün! Qəmən aqan görkli suyın qurumasın!(10:41).*

Eposda alqışlar daha çox Dədə Qorqudun dilindən söylənir. Dasdanın əvvəlində 6 alqış mətni verilir. *Həq sizə yaman geyürməsün Dövlətiniz payəndə olsun, xanım hey! El-evünüzde çalıb-ayıdan ozan olsun! Azıb gələn ğezayi tenqri savsın,hanım hey* ! (*10:41).*

Eposda Dirsə xan oğlu Buğac boyunda 14 alqış var: *Kara ölüm gildigində keçıt versün! Sağlıkla sağınsın, dövlətin həp artsun. Ol ögdügüm Yuca Tenqri dost olubanı mədəd irsün. Yerli kara tağlarınyıqılmasu! Kölgelicə kaba ağacın kəsülməsün! Qamən akan görklü suyun kurumasın! Kanatların ucu kırılmasun! Çaparken ağ-boz atın büdrəməsün! Çalışanda kara polat üz kılıncın güdəlmesün!Dürtüşərkən ala gönəerin ufanmasun! Ağ birçekli anan yeri behişt olsun! Ağ sakalı baban yeri ucmak olsun!Hak yandıran çıraqın yana tursun!Kadir tenqri səni namərdə mohtac eyleməsün,xanım hey! (10:41).*

Salur Qazan evinin yağmalanması boyda isə14 alqış var. Bunlardan 9-u təkrardır, amma 5 alqış əlavədir: *Ahir-sonı arı imandan ayırmasun! Amin deyənlər didar görsin! Ağ alnında beş kelmə dua kıldık kabul olsun! Allah verən ümudun üzülməsin! Yığıştırsın turuşdursun günahlarını görklü Muhammed Mustafa yüzi suyına bağışlasın hanım hey!(10:51).*

Bu alqışlar bütün boylarda təkrar olunur. Tayfanın ağsaqqalı olan Dədə Qorqud alqışa haqq edənləri alqışla, qarğışa haqq edənləri isə qarğışla mükafatlandırır. Alqışlarda məna söylənən insana yönəlir və fərdidir, söyləyənin mürciət olunan insana münasibətini ifadə edir.

Ədəbiyyat

1. Abdullayev K.M. Sirr içində dastan və yaxud gizli Dədə Qorqud -2, Bakı: 1999.
2.Abdullayev K.M. Məntiqsizlıyın məntıqı, Dədə Qorqud dünyası. Məqalələr./ Bakı: 2004.
3.Abdullayeva S.Ə. Azərbaycan nağıl və dastanlarının dili, Bakı: Elm ,1998.
4.Cəfərov N.Q. Azərbaycanşünaslığa giriş, Bakı: Elm, 2002, 357 s.
5.Cəmşidov Ş.A. Kitabi-Dədə Qorqudu vərəqlərkən, Bakı: Elm, 1969.
6.Dəmrçizadə Ə.M. Kitabi-Dədə Qorqud dastanlarının dili, Bakı: Elm 1999, 140 s.
7.Ələkbərova E.N. Dilimizin ulu səsi - Dədə Qorqud abidəsi, Bakı: 2007.
8.Hacıyev T.İ. Dədə Qorqud: Dilimiz, düşüncəmiz, Bakı: 1999
9.Kitabi-Dədə Qorqud Bakı: Elm, 1988.
10.Kitabi-Dədə Qorqud Ensiklopediyası Bakı: 2000.
11.Orucova Ş.Ə. Türk dillərində xitab, Bakı: 2007
12.Seyidov M.M.“Kitabi-Dədə Qorqud boylarındakı bəzi sözlərin etimologiyasına dair//Azərb. SSR EA Xəbərləri // 1976, № 4. 33-36 s.

РЕЗЮМЕ

ЭТНОКУЛЬТУРНЫЕ ЗНАЧЕНИЯ ПРИВЕТСТВИЙ И ПОХВАЛЫ В ТЕКСТАХ "КИТАБИ-ДЕДЕ ГОРГУД"

Новрузова Н.С.

Бакинский славянский университет, Азербайджан

Каждая этнонациональная культура считается творением соответствующей нации, народа и этноса, поскольку отношения и связи человека и общества, культура речи и образ мышления - все это рождается и совершенствуется под влиянием соответствующей культуры и языка. В древнетюркских текстах такие чувства, как любовь, хвастовство, увещевание, выражаются различными средствами и эллиптическими конструкциями. Высказывания о свадьбах, помолвках, именинах, встречах перед битвами, озвученные в радостные и печальные дни племени или этноса, исполняются в тексте и выражают то значение, которое турки придают миру и жизни. Выражения этих чувств, такие как приветствия, увещевания и проклятия, нашли отражение в древнетюркских текстах, включая «Деде Горгуд».

Цель нашей презентации - проанализировать причины использования приветствий, хвастливых увещеваний и их значения; их роль в отношениях и судьбе людей, а также найти и сравнить их эквиваленты в современном азербайджанском и тюркском языках. Приветствия, используемые в «Деде Горгуд», отражают и сохраняют как этнокультурную память персонажей, так и генетическую память родной культуры. Соответственно, в таких текстах ярко отражены мысли героев эпоса о добре и зле.

***Ключевые слова**: Деде Горгуд, приветствия, панегирик, эпические тексты, формы обращения*

SUMMARY
ETHNOCULTURAL MEANİNGS OF EXPRESSİONS İN DADA QORQUD RELATED TO CHEERS AND EULOGY

Novruzova N.S.
Baku Slavic University, Azerbaijan

Each ethnic-national culture is considered to be the creation of the corresponding nation, people, and ethnos, as the relations and links of a person and a society, the culture of speech, and way of thinking – all are created and improved under the influence of the relevant culture and language. In ancient Turkic texts, such feelings as love, boasting, admonition, are expressed by various means and elliptive constructions. Sayings dealt with weddings, engagements, name-days, meetings held before battles, i.e., sounded at joyous and sad days of the tribe and/ or ethnos, are performed in the text and express the value given by the Turks to the world and life. Expressions of these feelings, such as cheers, admonitions, and damnations have been reflected in ancient Turkic texts, including "Dada Gorgud".

The purpose of our presentation is to analyze the reasons of using of such expressions as cheers, boastings admonition, and their meanings; their role in individuals' relations and destiny, and to find out and compare their equivalents in contemporary Azeri and Turkish Turkic. The cheers used in "Dada Gorgud" reflect and preserve both ethnic-cultural memory of the characters, and genetic memory of native culture. Accordingly, thoughts of the characters in epos on good/or evil are reflected vividly in such texts.

***Key words:** Dada Qorqud, cheers, eulogy, epic texts, forms of appeal*

MƏMMƏD ASLANIN EPİK ŞEİRLƏRİNƏ BİR NƏZƏR

İsgəndərov Balakişi Atakişi oğlu
Sumqayıt Dövlət Universiteti, kiçik elmi işçi, Azərbaycan

Xülasə. Məqalədə Azərbaycan ədəbiyyatına 60-lar adı ilə daxil olan, öz yaradıcılığı ilə poeziyamızı zənginləşdirən bədii söz ustası şair Məmməd Aslanın epik şeir yaradıcılığı haqqında bəzi məqamlar təqdim olunur. Daha sonra şairin uşaqlar üçün yazdığı "Qorxulu səhər", "Tənha ev", "Umsuq ayı", "Səhəri kim açır?" və s. epik poemaları haqqında məlumat verilir. Poemalardan poetik nümunələr verməklə onların ideyası, bədii xüsusiyyətləri, poetik məziyyətləri, didaktik əhəmiyyəti və müasirliyi göstərilir.

***Açar sözlər:** poeziya, obraz, poema, süjet, janr*

Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinə 60-lar adı ilə daxil olan ədəbi nəslin istedadlı nümayəndəsi şair, publisist Məmməd Aslan çoxçeşidli ədəbi- bədii yaradıcılığı ilə poeziyamızın zənginləşməsində böyük xidmətlər göstərmişdir. Onun poetik irsi yalnız Azərbaycan xalqının folklor təfəkküründən qaynaqlanan şeirləri ilə məhdudlaşmır. Şairin eyni zamanda kiçik yaşlı oxucuları üçün qələmə aldığı poemaları da istər mövzu, istərsə də obrazlar aləmi baxımından da çox zəngindir. Odur ki, epik şeir yaradıcılığı Məmməd Aslanın ədəbi irsində önəmli yer tutur. Şairin epik şeir yaradıcılığına daxil olan poemalar bunlardır; "Umsuq Ayı", "Səhəri kim açır?", "Qorxulu səfər", "Tənha ev" və "Qafar qoruğu" Uşaq psixologiyasına yaxşı bələd olan şair şeirlərində olduğu kimi, poemalarında da öz oxucularının yaş səviyyəsini, maraq dairəsini və dünyagörüşünü düzgün qiymətləndirməyi böyük ustalıqla bacarmışdır. Məmməd Aslan poemalarında poetik obyekt kimi seçdiyi personajın məsələn, "Səhəri kim açır?" poemasında əsas obraz kimi verdiyi Xoruzun həddən artıq lovğa və təkəbbürlü olduğunu şair belə ifadə etmişdir:

Səhər çağı bir xoruz-
Zər köynəyi qanovuz
Öz- özünü öyürdü,

Haray çəkib deyirdi:
- Mənəm açan səhəri,
Hər kəndi, hər şəhəri
Oyadıram yuxudan
Hələ sökülməmiş dan [1, s.15].

Şeirdən göründüyü kimi, Xoruz elə güman edir ki, o banlamasa, nə səhər açılar, nə də insanlar yuxudan oyanarlar. Sanki hər şey onun iradəsindən asılıdır. Hətta, özünə xoş gələn gur səsi ilə də öyünür, ətrafındakıları inandırmağa çalışaraq, deyir;

Hünərimi görüblər-
Bu naxışlı medalı
Zil səsimə veriblər.
Pipiyim par- par yanır,
Qızıl rəngə boyanır.
Pipik deyil, bir tacdır,
Hamı mənə möhtacdır.
Banlamasam əgər mən,
Kim oyanar yerindən?! [1, s.16]

Məmməd Aslanın "Səhəri kim açır?" adlı poemasının mövzusu olduqca aktualdır. Mövzu xalq nağılları və təmsillərimizin qəhrəmanlarından olan xoruzun yersiz lovğalıq və təkəbbüründən bəhs edir. Müəllif xoruzu əsas personaj kimi götürərək, əslində, onun vasitəsi ilə insan cəmiyyətində baş verən mənfilikləri obrazlı poetik bir dillə öz oxucularına çatdırmağı qarşısına məqsəd qoymuşdur. Poemada şairin öz oxucularına təbliğ etdiyi ikinci əsas fikir ondan ibarətdir ki, yaşadığı mühitdə özünü lovğa və təkəbbürlü aparan hər bir kəsin aqibəti poemanın baş mənfi qəhrəmanı xoruzun aqibəti ilə eyni olacaq. Odur ki, lovğalıq və təkəbbürdən uzaq olun ki, sonda xoruz kimi gülüş mənbəyinə çevrilməyəsiniz. Poemanın süjet xətti sadə və birxətlidir. Əsərdə iştirak edən obrazların sayı azdır.

Şairi uşaqlar üçün qələmə aldığı poemalarından biri də "Umsuq Ayı" poemasıdır. Bu poemada da insan xarakterinə xas olan tamahkarlıq, umsuq olma və qorxaqlıq kimi mənfi cəhətləri poemanın baş qəhrəmanı Ayının timsalında verməyə çalışmışdır. Məmməd Aslanın belə bir mövzuya müraciət etməsinin səbəbi nə ola bilərdi? Fikrimizcə, vətəninə və xalqına qəlbən bağlı olan sənətkar, gələcəyimiz olan kiçik yaşlı balalarımızın əsl vətəndaş kimi əxlaqlı, tərbiyəli, mənən gözütox, qorxmaz və cəsarətli böyümələrinə öz müsbət təsirini göstərsin deyə, müraciət etmişdir. Unutmaq olmaz ki, ədəbiyyatın başlıca vəzifəsi kamil insan yetişdirməkdir. Poemanın əsas mövzusu tamahkarlığın ifşasıdır. Əsərin süjet xətti boyu cərəyan edən hadisələrdən bəlli olur ki, bal yemək həvəsinə düşən ayı arıların daş altında qurduğu yuvanı dağıdır və bununla da əsərdə öz əksini tapmış hadisələr ayının ətrafında cərəyan edir. Poemada oxuyuruq:

Ayı yaman
Balsızladı.
Hey deyindi,
Hey sızladı.

Qulağını
Yerə qoydu.
Yer altından
Hənir duydu.
Birdən onu
Sancdı arı,
Kömbələndi
Dodaqları [1, s.104]

Tamahkarlığı nəticəsində umsuq olan ayı qəzəbini cilovlaya bilməyərək, arı yuvasının üstünü örtən böyük bir daş parçasına hücum edərək onu ağzı ilə sındırmağa çalışır. Lakin bu zaman dişlərini itirir. Ağrıya tab gətirməyən ayı xəbərçi sağsağandan kömək istəyir;

Sağsağan
Hər yerdə varsan,
Sən çox şeydən
Xəbərdarsan.
Halımı gör,
Çarə göstər,
Ayı səndən

Kömək istər. [1.s.107]

Ayının dişlərini müalicə etdirmək üçün sağsağan onu meşə həkimi dovşanın yanına aparır. Dovşan vəziyyətlə tanış olduqdan sonra qərara alır ki, ayının qollarını böyük bir cökə ağacına bağlayandan sonra onun dişlərini çəksin. Lakin dovşanın əlində kəlbətini görən ayı qorxu və həyəcanından özünü itirərək, bağlandığı cökə ağacına var gücü ilə təkan verib onu kökündən çıxararaq meşəyə qaçır. Məmməd Aslan poemanın finalında qorxaq ayını öz oxucularına bu cür təqdim edir:

Ay uşaqlar,
Meşədə siz
Onu ağacla görsəniz
Bilin, həmin
Ayıdır o,
Gəzib – gəzib
Bal tapmayıb
Umsuq olub
Qayıdır o... [1, s.114]

Məlum olduğu kimi poemanın sonunda əsərin mənfi baş qəhrəmanı ayı öz qorxaqlığı ucbatından gülünc vəziyyətə düşərək, digər personajlar qarşısında ifşa olunur. Odur ki, gələcəyimiz olan uşaqların mənəvi- əxlaqi tərbiyəsinin kamilləşməsində bədii əsərlərin əhəmiyyəti olduqca böyükdür. Çünki kiçik yaşlı uşaqların oxuduqları bədii əsərlərdə qarşılaşdıqları müsbət obrazlara oxşamaq istəyi çox güclüdür.

Məmməd Aslanın kiçik yaşlı oxucuları üçün qələmə aldığı şeirlərində olduğu kimi, poemalarının da əsas məqsəd və qayəsi gələcəyimiz olan uşaqların mənəvi- əxlaqi tərbiyəsinə müsbət təsir göstərməkdən ibarətdir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Aslan M. Şeirlər və poemalar. Bakı: Gənclik, 1975, 141s.
2. Yusifoğlu R. Azərbaycan poemasının sənətkarlıq xüsusiyyətləri. Bakı: Gənclik, 2010, 486 səh.

РЕЗЮМЕ
ВЗГЛЯД НА ЭПИЧЕСКИЕ ПОЭМЫ МАМЕДА АСЛАНА

Искендеров А.Б.
Сумгаитский государственный университет, Азербайджан

В статье представлены некоторые моменты эпической поэзии Мамед Аслана, мастера художественного выражения, который вошел в азербайджанскую литературу под именем 60-х годов и своим творчеством обогатил нашу поэзию. Затем поэт написал для детей “Qorxulu səhər”, “Tənha ev”, “Umsuq ayı”, “Səhəri kim açır?” и так далее. Приведение поэтических примеров из стихотворений показывает их идеи, художественные особенности, поэтические достоинства, дидактическое значение и современность.

Ключевые слова: *поэзия, образ, стихотворение, сулет, жанр*

SUMMARY
A LOOK AT MAMMAD ASLAN'S EPIC POEMS

Isgenderov B.A.
Sumgait State University, Azerbaijan

The article presents some points on the epic poetry of Mammad Aslan, a master of artistic expression, who entered the Azerbaijani literature under the name of the 60s and enriched our poetry with his works. Then the poet wrote for children “Qorxulu səhər”, “Tənha ev”, “Umsuq ayı”, “Səhəri kim açır?” and etc. Poetic examples from his poems show their ideas, artistic features, poetic merits, didactic significance and modernity.

Key words: *poetry, image, poem, sulet, genre*

ŞEİRDƏ FƏRDİ ÜSLUB ƏNƏNƏ VƏ MÜASİRLİK KONTEKSTİNDƏ
(Arif Abdullazadənin yaradıcılığı əsasında)

Əliyeva Leyla A.
Sumqayıt Dövlət Universiteti, Azərbaycan

Xülasə. Təqdim olunan məruzədə XX əsr Azərbaycan poeziyasının görkəmli nümayəndə-lərindən biri olan Arif Abdullazadənin poetik yaradıcılığı ənənə və müasirlik kontekstində elmi-nəzəri şərhə cəlb olunur. Şairin şeirlərində müxtəlif üslubi fiqurların yaratdığı fərqli çalar təhlil edilir, fərdi üslubun mühafizəkarlığı və yeniliyinin harmoniyası araşdırılır. Təkrir, ritorik suallar, bədii təzad və növlərindən istifadə etməklə şairin poetik texnikası araşdırılır.

Açar sözlər: *Arif Abdullazadə, poeziya, ənənə, müasirlik, təzad, təkrir, üslubi fiqurlar*

1960-cı illərdə Azərbaycan ədəbiyyatına gəlmiş imzalardan biri də şair, nasir, dramaturq Arif Abdullazadədir. Özünəməxsus üslubu, bədii dünyagörüşü, orijinal ifadə tərzi ilə seçilən Arif Abdullazadənin (1940-2002) yaradıcılığı çox istiqamətli olmuşdur. Belə ki, o həm elmi fəaliyyətlə (filologiya üzrə elmlər doktoru, professor) məşğul olmuş, "Novatorluq və üslub" (1976), "Şairlər və yollar" (1984), "Şair C.Cabbarlı" (1989), Rəsul Rza yaradıcılığına həsr etdiyi "Od nə çəkdi" (1990) kimi elmi monoqrafiyaların müəllifidir, eyni zamanda "Bir ovuc torpaq" (1982), "Duyum" (1986), "Sınaq kürəsi", "Qanlı yaddaş" romanlarını, "Evlərin axşamları", "Aqillər" adlı pyeslər də yazmışdır. Arif Abdullazadə həm də Azərbaycan poeziyası tarixində seçilən şairdir: "Arzular" (1964), "Könüllərin dünyası" (1966), "Hər yerdə, hər zaman" (1969), "Ana dünyamız" (1970), "Sevin Azərbaycanı" (1979), "Bəxtimizin kitabı" (1988), "Ulu Qorqud" (1999), ölümündən sonra çap olunmuş "Tövbə duaları" (2003) və s. şeir kitablarının müəllifidir.

A.Abdullazadənin poetik yaradıcılığının əsas səciyyəvi cəhəti budur ki, onun şeirlərində poeziyanı elmi məntiqlə təhlil edən, elmi idrakın müəyyənləşdirdiyi çərçivələr daxilində qiymətləndirən alim Arif Abdullazadə ilə poetik təxəyyülün sərhədlərini dağıdan şair Arif Abdullazadə görüşür. Bu şeirlərdə müəllif fərdiyyətinin üzə çıxaran fərdi üslubla poetik mətn yaddaşının dərin keçmişi - ənənə harmoniya təşkil edir. Fərdi üslub və ənənənin harmoniyası sinxron olanla diaxron olanın sintezi kimidir. Bəzən fərdi üslub dedikdə, əsl sənət əsərlərinin müəlliflərinin hər hansı üslubun novator əlamətlərinin xüsusi həssaslıqla sezməsi, onlara öz yaradıcılıqlarında fərdi və unikal kreativ tərtibat verməsi başa düşülür [4, s.264]. Şeirlərində "*şair bu dünyanı bir də yaradır*" [1, s.233] deyən A.Abdullazadənin dünyagörüşü, şüuru, təhtəlşüuru kompleks şəkildə fərdi üslubunun yaranmasında iştirak edir. Hələ 1980-ci illərdə Arif Abdullazadə yazırdı ": *şairlərdən tez-tez soruşurlar: poeziya nədir? .... otuz ildir ki, ədəbiyyat aləmindəyəm. və bu otuz ildə həmişə bu sual qarşısında tərəddüd etmişəm. Nəhayət, ona qəti cavabım elə Sual sözünün, Sual anlayışının özündən doğub: insan özünü dərk etdiyi gündən həyat, təbiət onun qarşısında saysız-hesabsız suallar qoyur və hər kəs öz imkanları, qabiliyyəti, öz həyat təcrübəsi çərçivəsində ömrü boyu bu suallara cavab axtarır. Təkcə sənət adamları, o cümlədən şairlər bu cavabları nəinki axtarıb tapmaq, həm də onları ifadə etmək imkanlarına nail olurlar ki, ömürlərini illər boyu izləyən söz, səs, rəng çalarları üzərindəki bütün əzablara baxmayaraq belə adamları həm də xoşbəxt adlandırmağa dəyər*" [1, s. 345]. Söz, səs, rəng çalarlarına bürünmüş mətnlərdə şairin insanlığın böyük suallarını ifadəsinin və cavablarını təsbit etmək o qədər də asan deyil. Elə şairin "Bitməz sorğular" adlı şeirində olduğu kimi:

Niyə ömürlərin qəfəsi dardır,
bu qəfəsdən çıxıb uçacağımız
dünya hardadır?
Bir də nə biçimdə qayıdacağıq,
üçüncü ömrə,
içimdən boylanan bu lal sorğular
Az qalır içimi didib gəmirə [1, s.43]

Bədii sual A.Abdullazadə şeirlərinin əsas forma əlamətlərindən biridir. Dünya və insan, zaman və məqam, həyat və ölüm, savaş və barış kimi iki ucu olan fəlsəfi mövzulara üstünlük verən ədibin ritorik suallara üstünlük verməsi mətndə qəribə bir dialoqun yaranmasına səbəb olur, lirik mənin öz-özü ilə söhbəti şeirlərdə ikisəslilik yaradır. Bəzən də müəllif xitablardan istifadə etməklə, bu dialoq müstəvisini genişləndirir, həmkarlarına ünvanladığı şeirlərdə şairlərin, sənətkarların iç səslərinin çatışmasına şərait yaradır:

Ömrün ilk yüzilinə xoş gəlmisən,
Nazim ata,
Nə tez çatdın, nə gec çatdın yüz yaşına? [1, s.320]

Arif Abdullazadə dil və məna müstəvisində fərqli çalarlar yarada bilən, dilin işarəvi və metaforik qabiliyyətindən ustacasına istifadə etməyi bacaran müəlliflərdəndir. Şeirlərində bədii təzad yaratmağı çox sevən şairin mətnlərində metaforalar poetik-estetik funksionallığı ilə seçilir. A.Abdullazadənin şeirlərində dil öz informativ-nominativ vəzifəsini yerinə yetirdiyi sərhədlər çərçivəsində qalmır, bu sərhədləri dağıdır, sözlər qatbaqat mənalarla bəzənir, metaforik anlam qazanır.

Alnımdakı yazıların
Bir misrası Tanrıdandı,
Qalanını özüm yazdım, -
Sevgilərim, nifrətlərim,
əzablarım, həsrətimlə [1,s.108]

A.Abdullazadə mühafizəkar şairdir, milli-etnik ənənənin poetik formaları üzərində işləməyi sevir, qoşma, gəraylı, bayatı kimi xalq poeziyası qəlib-biçimləri içərisində novator olmağa üstünlük verir. "*Köhnə ədəbi hadisə ilə yeni ədəbi hadisə arasında ardıcıl varislik əlaqəsi*" [3, s.83] kimi ənənəyə həssas münasibət şairin bütün poetik yaradıcılığını səciyyələndirir. Bilirik ki, əsl sənət əsərləri incəsənətin zəngin təcrübəsindən qidalandığı kimi, öz dövrünün canlı zəminində boy atır, yetişir. Dövrün ab-havasından, fikir və ideyalarından şirə çəkmək həmin əsərlərin müasirliyini təmin edir. A.Abdullazadə də maraqlı, fərdi-subyektiv yeniliklərə imza atır, eyni zamanda ənənənin yadigarı olan, etnik-mədəni, fəlsəfi-poetik kanonlara müraciət etməklə klassik və müasir poetik irs arasında zəncirvari əlaqənin yaranmasına təkan verir. Nəticədə ənənəvi olanla yeni olan birləşib mətnə xüsusi ahəng qatır, məna torunun hörülməsinə səbəb olur. Oxucunun ilk işi məhz bu məna torunu söküb mətnin nüvəsindəki şair niyyətini anlamaqdan ibarətdir. Məsələn, "Gecikmiş bayatılar" adı ilə təqdim etdiyi müəllif bayatılarında olduğu kimi:

Dünyanın son tağıyam,
Bir səhra otağıyam,
Külüm altda od qalıb,
Hələ qan ocağıyam [1, s.321]

Göründüyü kimi, ənənəvi forma yeni məzmuna bürünür, sətirlərdə XX əsrin sonu XXI əsrin əvvəllərində yaşayan dünya insanının humanitar böhranı kodlaşır, tənhalıq, pessimist ovqat, mənəvi çöküntü, depressiv əhval-ruhiyyə bayatı janrının kədərli, ağıyabənzər "səsi" ilə birləşir, oxucuda belə bir fikir hakim olur ki, bu məzmunun ən uyğun ifadə qəlibi elə bayatıdır ki, var. Başqa bir şeirində müasir mövzuları heca vəzninin imkanları çərçivəsində ifadə etməyə çalışan şair eyni zamanda dərin fəlsəfi düşüncələrin oxucuya ötürülməsinə bədii təzad yaratmaqla nail olur:

Həyat *ölümündür,* ***ölüm****dən doğub,*
Onun da kiçiyi, böyüyü olur,
Həyatda ***illənən*** *daşlı çayların*
Suları ölümlə ***axıb durulur*** [1, s. 109]

Belə demək mümkündür ki, bədii sualla yanaşı, A.Abdullazadə yaradıcılığı üçün antiteza ən xarakterik üslubi fiqurlardan biridir. Şairin bədii-fəlsəfi dünyagörüşündə bir-birinə əks qütblərin harmoniyası və disharmoniyası hakimdir ki, məhz bədii təzad vasitəsilə oxucu tərəfindən aşkarlanır:

Yoxuşu yenicə qalxıb durmuşam
ömrün zirvəsində -
qarşıda **eniş [1,** s.120]

Ümumiyyətlə, çox vaxt *"şair və yazıçı obrazların xarakterini göstərmək, ideologiyalar, anlayışlar, münasibətlər, hadisələr arasındakı zidiyyətləri ifadə etmək üçün ən əlverişli üslubi fiqur kimi antitezaya müraciət edir" [2, s.53]* Həyat/ölüm, əvvəl/axır, var/yox, yoxuş/eniş, bahar/payız, bahar/qış, dan/qürub kimi dixotomiyalar A.Abdullazadənin bütün şeirlərindən üfüqi xətti təşkil edən ayrı-ayrı halqalar kimi keçir, onun həyat və insan konsepsiyasını aşkara çıxarır:

İlk məhəbbət söylədiyin o **atəşi**
söndürməyə,
Bahar sözlü budaqlardan
Xəzan izli torpaqlara endirməyə
Ömür adlı uzun gediş,
Həyat adlı **yoxuş-eniş**,
Dan yerindən **qürub**ucan
Üfüqləri birləşdirən
Şəfəq adlı bir sim qalır… [1, s.209]
Və ya:
Ömürlər bu vaxtsız zənglər içində

Torpaq altında da susub darıxar,
Bəs niyə pozulmur **bu əvvəl**, **axır**?
Tanrısa baxır… [1, s..231]

Ritm Azərbaycan poeziyasının ənənəvi əlamətlərindən, göstəricilərindən biridir. Səs, söz, bəzən cümlə təkrarları ritmik nizamı təşkil edən əsas vasitələrdəndir. Arif Abdullazadə şeirlərində təkririn bir neçə növünə rast gəlmək mümkündür. Sərbəst təkrir, qoşalaşmış təkrir (reduplikasiya), anafora, simploka, epifora və s. ədibin poetik irsinə ənənənin varisi hüququ verdiyi kimi, müasirlik ovqatı da qatır.

Durub göyüzünə **daş** atan oğlan,
Göylər başdan-başa **daş** dənizidir,
Sənin göyüzünə atdığın **daş** da,
Üstündə durduğun bu nəhəng **daş**ın
Qaralan zərrəsi, sönən izidir [1, s. 174]

Şairin Ramiz Rövşənə ithaf etdiyi bu şeirində daş sözü təkcə məzmun qatının simvolik yükünü daşımır, sərbəst təkrir yaratmaqla şeirin poetik ritminin pilləvari qurulmasını təşkil edir. Yusif Səmədoğluna ünvanladığı məktub-şeirində isə təkrirdən (təkririn epimona modelindən) istifadə etməklə çarpaz ritm yaradır:

Tənha gedişinə bir insan seli
nöqtə qoysa da,
Ölümlər içində t**ənhaydı,** təkdi.
Tənha cənazəni **tənha** çiynində
Qərib **tənha**lığın içinə çəkdi [1, s.277]

Yağışlar altında qalmışdı *şəhər //* ***Yağışlar altında qalmışdı*** *gecə s. [1, s.181] və ya "****Hələ*** *saçlarımın yarısı qara //* ***Hələ*** *mənzil hara,* ***hələ*** *mən hara?"* [1, s.195] bəndlərdə anaforadan üslubi fiqur kimi istifadə edən şairin məqsədi oxucunun diqqətini mətnin ötürmək istədiyi dominant fikrə yönəltməkdir. Bunun üçün o, təkririn üslubi-semantik gücündən istifadə edir, mənanı qüvvətləndirir, üzərinə vurğu düşən söz və ya söz birləşməsinin ekspressivliyi artır, şeirin əsas qayəsinin, müəllif fikrinin, ideyasının açılmasına kömək göstərir. *"Yarpaq saralıb* ***ölür*** *// Daşlar qaralıb* ***ölür"*** [1,s.101] bəndində ölmək feilinin təkrir (epifora) funksiyasında çıxış etməsində müəllif məramı aydındır, ölmək fiziki hadisə olmaqdan çıxır, məcazi anlamla yüklənir, bədii təcəssüm vasitəsilə daşın, yarpağın ölümü insanın ölümünün fərqli çalarlarını ifadə etmək üçün güclü vasitəyə çevrilir.

Bəzən də ***"Hər*** *sirrin bir qapısı* ***var // Hə****r evin bir yapısı* ***var"*** [1, s.236] bəndində olduğu kimi təkririn simploka modelini qurur, eyni sözlə başlayan misralar, eyni sözlə də bitir. Lakin qeyd etməliyik ki, A.Abdullazadə yaradıcılığı üçün ən xarakterik təkrir tipi epimonadır. Bu baxımdan ədibin yaradıcılığından ***"Üstünə*** *qayıdan o daşlar deyil //* ***Üstündə*** *durduğun bu daş olacaq…"* [1, s.175]*; "****Zamanı*** *oturub gözləmək olmaz //* ***Zamanla*** *anbaan böyüməlisən"[1, s.159]* kimi saysız-hesabsız nümunələr gətirə bilərik. Epimona "*eyni nitq vahidinin kiçik variasiyalarla təkrarlanması*" [2, s.93] olub, şeirə fərqli ahəng gətirir, həm də müəllifin poetik ümumiləşdirmə və ifadə sənətkarlığını nümayiş etdirir.

Arif Abdullazadə şeirləri fonetik, leksik, sintaktik səviyyələrdə üslubi fiqurlarla kifayət qədər zəngindir. Bütün bunları bir konfrans məruzəsinin həcminə sığışdırmaq təbii ki, qeyri-mümkündür. Ədibin yaradıcılığındakı əsas nüansa diqqət çəkməklə fikrimizi yekunlaşdımaq istərdik: onun poetik sənətkarlığı geniş müstəviyə yayılan mənalar çoxluğunu ciddi vəzn və qafiyə ölçülərinin tələblərinə uyğun biçimdə və formada sıxışdırmaqla zahiri baxımdan sərbəst şeir təsiri bağışlayan, amma struktur baxımdan sərt və nizamlı daxili ahəngə sahib modellər qurmaq arasındakı məsafədədir. Bu da ənənə və müasirliyin ciddi harmoniyasından qaynaqlanır.

Ədəbiyyat

1. Abdullazadə A. Tövbə duaları. Şeirlər. Bakı: Çaşıoğlu, 2003. - 358 s.
2. Bəylərova A. Bədii dildə üslubi fiqurlar. Bakı: Nurlan, 2008. - 212 s.
3. Mirəhmədov Ə. Ədəbiyyatşünaslıq. Ensiklopedik lüğət. Bakı: NPB, 1998. - 240 s.
4. Соколов А. Теория стиля. Москва: Просвещение,1968. - 384с.

РЕЗЮМЕ

ИНДИВИДУАЛЬНЫЙ СТИЛЬ В ПОЭЗИИ В КОНТЕКСТЕ ТРАДИЦИИ И СОВРЕМЕННОСТИ (На основе творчества Арифа Абдуллазаде)

Алиева Л.А.

Сумгаитский государственный университет, Азербайджан

Статья основана на научно-теоретическую интерпретацию поэтического творчества Арифа Абдуллазаде, одного из видных представителей азербайджанской поэзии XX века, в контексте

традиции и современности. В стихах поэта анализируются разные оттенки, созданные разными стилистическими фигурами, исследуется консерватизм индивидуального стиля и гармония новизны. Поэтическая техника поэта исследуется с помощью повторов, риторических вопросов, художественных контрастов и типов.

Ключевые слова: *Ариф Абдуллазаде, поэзия, традиция, современность, контраст, повтор, стилистические образы.*

SUMMARY

INDIVIDUAL STYLE IN POETRY IN THE CONTEXT OF TRADITION AND MODERNITY (On the basis of Arif Abdullazade's creativity)

Aliyeva L.A.

Sumgait State University, Azerbaijan

The article draws on the scientific and theoretical interpretation of the poetic works of Arif Abdullazade, one of the prominent representatives of the twentieth-century Azerbaijan poetry, in the context of tradition and modernity. The poet's poems analyze the different shades created by different stylistic figures; explore the conservatism of individual style and the harmony of novelty. The poetic technique of the poet is explored using repetition, rhetorical questions, artistic contrasts and types.

Key words: *Arif Abdullazade, poetry, tradition, modernity, contrast, repetition, stylistic figures*

ƏLİ SULTANLI DRAMATURGİYANIN ƏN ÖNƏMLİ TƏDQİQATÇISI KİMİ

Allahverdiyeva Leyla Nəsib qızı

Sumqayıt Dövlət Universiteti, Azərbaycan

lela_leyla@mail.ru

Xülasə. XX əsr ədəbi-bədii fikrinin ən görkəmli nümayəndələrindən biri də professor Əli Sultanlı olmuşdur. O dövrdə ədəbiyyatşünaslığın bir çox sahələrində fundamental tədqiqat işləri yazılırdı. Lakin bununla belə tədqiqatdan kənar qalan mövzular da çox idi. Bunlardan biri də Azərbaycan dramaturgiyasının inkişaf tarixinin öyrənilməsi məsələsi idi. Dramaturgiya yeni və gənc olduğu üçün bu sahədə professional alim sözünü demək də çətin idi. Bu baxımdan Əli Sultanlının fundamental tədqiqatı alimin böyük əməyinin nəticəsi kimi meydana çıxmışdır. Məqalədə professorun dramaturgiyanın tədqiqi tarixindəki əvəzsiz rolundan danışılır.

Açar sözlər: *dramaturgiya, Əli Sultanlı, ədəbi tənqid, ədəbiyyatşünaslıq, ədəbi-nəzəri fikir*

Yaşı minilliklərlə ölçülən yazılı ədəbiyyatımızın ən gənc növü dramaturgiya hesab olunur. Ona görə də hələ əsrin əvvəllərində ədəbiyyatın digər sahələri tədqiqata cəlb olunanda dramaturgiya haqqında da sanballı alim sözünə ehtiyac var idi. Lakin nədənsə bu növün janrları diqqətdən kənarda qalır, adətən digər janrlardan danışılanda xatırlatma formasında onlardan bəhs olunurdu. Ona görə də ədəbiyyatşünaslıq elmimizin yaranması və formalaşmasında böyük xidmətləri olan professor Əli Sultanlının 1964-cü ildə nəşr olunan "Azərbaycan dramaturgiyasının inkişaf tarixi" adlı monoqrafiyası bu sahədə yazılan ən irihəcmli əsər kimi çox dəyərlidir. Qeyd edək ki, Ə.Sultanlı Azərbaycan dramaturgiyasının yaranması və inkişafına dair uzun illər tədqiqat aparmışdır. Əsəri yazmağa başlayanda alim dramaturgiyanın 100 illik tarixini, yəni 1850-1950-ci illəri əhatə edən bir araşdırma ortaya qoymağı planlaşdırırdı. Lakin əsərin başa çatmasına az qalmış alim vəfat etdi və ona görə də iş yarımçıq qaldı, ancaq 1850-1920-ci illər dramaturgiyasının müəyyən problemlərini əhatə edə bildi. O, dünyasını dəyişdikdən sonra tədqiqat prof. C.Cəfərovun redaktorluğu ilə professorun tələbələri Məmmədbağır Həyatzadə və Yaşar Qarayev tərəfindən çapa hazırlanmışdır.

Əli Sultanlı bu mövzuya elə-belə müraciət etməmişdi. Uzun illər Azərbaycan ədəbiyyatının müxtəlif sahələrində tədqiqat aparan alim, dramaturgiyanın tədqiqi sahəsindəki boşluğu hiss edir, bu sahəyə "ögey" münasibətin köklərini araşdırmağa çalışırdı. Ona görə də "M.F.Axundov və Molyer" adlı namizədlik dissertasiyasını və "Azərbaycan dramaturgiyasının inkişaf tarixi" adlı doktorluq dissertasiyasını yazarkən üzərindəki böyük məsuliyyətin fərqində idi, çünki o, bu sahədə sanballı alim sözünü deyən ilk ziyalı olduğunu bilirdi. "Alimin Pedaqoji İnstitutda işlədiyi zaman yazdığı "Axundov və Molyer" əsəri (1938) müqayisəli ədəbiyyatşünaslığın ən gözəl nümunəsidir. O, əsərdə müqayisəli-tarixi metoddan istifadə edərək, hər iki dramaturqa layiq olduğu qiyməti verir. Onların yaşadığı tarixi dövrləri, ədəbi-mədəni mühiti, ictimai-siyasi məsələləri tipoloji baxımdan araşdırır; ədəbi-nəzəri görüşlərini, teatr və dramaturgiya haqqında

fikirlərini şərh edir" [1, 5-7]. Sitatdan da göründüyü kimi, alim tədqiq etdiyi sahənin dərinliklərini yaxşı bilmişdir, çünki müqayisə üçün seçdiyi daramaturqların yaradıcılıqlarında xeyli oxşar məqamlar var idi. Heç təsadüfi deyil ki, Mirzə Fətəli Axundovu "Qafqazın Molyeri" adlandırırdılar.

"Azərbaycan dramaturgiyasının inkişaf tarixindən" monoqrafiyası sovetlər birliyinin çiçəklənən dövründə ortaya çıxmışdır. Buna görə də sosiolizm realizmi ideologiyasının təsirindən qaça bilməmişdir. Buna görə də ona müasir dövrün tələbləri baxımından yanaşanda əsərin nöqsanlardan xali olmadığını görmək olar. Lakin belə münasibət bu nəhəng tədqiqat işinə obyektiv qiymət sayıla bilməz. Hər yaradıcı müəllif öz əsrinin oğludur və onu buna görə tənqid etmək elmin sərhədləri çərçivəsində etik sayıla bilməz.

Adı çəkilən monoqrafiya haqqında ədəbiyyatşünas alim Yaşar Qarayev onun "Məqalələr" toplusuna yazdığı "Ön söz"də deyirdi: "Bu kitab ayrı-ayrı icmallar və oçerklər şəklində yazılsa da, onları, Azərbaycan dramaturgiyasının inkişaf yolunu və qanunauyğunluqlarını izləyən vahid bir süjet və kompozisiya birləşdirir. Əli Sultanlı bir əsrdən artıq bir müddətdə müxtəlif mənbələrdə səpələnmiş, yaxud da heç nəşr olunmamış ayrı-ayrı pyesləri, xüsusən dramatik folklor nümunələrini səylə toplamış, öyrənmiş, bir küll halında ilk dəfə olaraq sistemli ədəbiyyat tarixinin faktlarına və materiallarına çevirmiş, böyük alimlik və vətəndaşlıq işi görmüşdür" [3, 9].

Monoqrafiyada "Xalq dramı və dini dramlar" başlığı altında hələ çox qədim zamanlardan formalaşan dram yaradıcılığından söhbət açılır. Bütün başqa ölkələrdə olduğu kimi Azərbaycanda da xalq dramları xalqın müxtəlif görüşlərindən qaynaqlanan məişət mərasimləri və ayinləri içərisində doğmuş və inkişaf etmişdir. Müxtəlif təbiət hadisələri qarşısında acizlik, ağır əmək prosesi, toy və yas mərasimləri dramaturgiyanın ilkin rüşeymlərinin yaranmasında mühüm rol oynamışdır. Qədim insan bəzən hər biri işi oyuna çevirə bilirdi. Alim qədim dastanların ifası zamanı ozanların, aşıqların, varsaqların onları təkcə nəql etməklə kifayətlənməyib, şeirləri sazda ifa edib, oxuyub, oynamaqlarını da dramaturgiyanın ilkin əlamətləri kimi izah edirdi. Ə.Sultanlı burada çoxlu sayda xalq dramlarının adını çəkir, onların yaranma tarixlərinə, spesifikasına aydınlıq gətirməyə çalışmışdır. Dini dramlar – şəbihlər haqqında alim yazırdı: "Dini dramın intişar dərəcəsi məhdud olmuş, nə xalq dramına, nə də yazılı klassik dramaturgiyaya heç bir dərin təsir buraxa bilməmişdir. O, ancaq Azərbaycan şiələri arasında yaşaya bilmişdir. Böyük Azərbaycan mütəfəkkirləri, şairləri, ədibləri xalq dramına hərarətli bir məhəbbət bəslədikləri halda, məscid dramına daim yabançı qalmışlar" [2, 64].

Fikrimizcə, bu münasibət bir baxımdan həqiqəti əks etdirsə də, digər baxımdan sovet ideologiyasının təsirinin hiss olunduğunu görmək olar. Əvvəla, bu günün özündə də dini dramlar Azərbaycan məişətinin və dini dünyagörüşünün müəyyən bir parçasıdır. Hətta sovetlər birliyi kimi böyük imperiya belə onu xalqın yaddaşından, adətlərindən silib ata bilmədi. Böyük Azərbaycan mütəfəkkirlərinin buna münasibətinə gələndə isə Əli Sultanlı ilə razılaşmamaq olmur. Çünki vaxtilə dini maarif üzərində ciddi təhlükə hesab edən maarifçilər, əlbəttə, bu məsləyə isti münasibət göstərə bilməzdilər. Onlar belə mərasimləri cəhalətin əsiri olan xalqın qorxu içərisində saxlanması vasitəsi hesab edirdilər. Bu mövqelərində də tamamilə haqlı olduqlarını düşünürük.

Əsərin digər fəsillərində XIX ərsdə dramaturgiya, yazılı Azərbaycan dramaturgiyasının yaranması, Mirzə Fətəli Axundov Azərbaycan dramaturgiyasının banisi kimi, Nəcəf bəy Vəzirovun, Vasaq Mədədovun, Nəriman Nərimanovun dramaturgiyasından bəhs olunur. Kitabda Axundovun yaradıcılığına xüsusi yer ayrılması və ona böyük məhəbbət diqqəti cəlb edir. Azərbaycanda yazdığı altı komediya ilə dramaturgiyanın əsasını qoyan Axundovun dramlarının quruluşu Ə.Sultanlının fikrincə, çox orijinaldır. O, Axundovun komediya janrını təsadüfən seçmədiyini qeyd edirdi: "M.F.Axundova görə, komediya janrı həyat həqiqətinin eybəcər lövhələrini qabarıq cizgilərlə əks etdirmək, onlara gülmək və tamaşaçıda qəzəb doğurmaq üçün əlverişli bir janr idi... Məhz buna görədir ki, M.F.Axundov məzhəkəni öz dram yaradıcılığı üçün əsas götürmüşdür" [2, 89]. Xalqı güldürərək düşündürmək və bəzən də "göz yaşları içində gülüş" (əslində onlar ağlayaq günlərinə gülürdülər – L.A.) o zaman maarifçi filosofun ən önəmli tərbiyə üsulu idi.

Əsərin sonuncu hissəsində isə XX əsr dramaturgiyasının spesifik cəhətlərindən, Cəlil Məmmədquluzadənin, Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin, Üzeyir Hacıbəyovun, Rəşid bəy Əfəndiyevin yaradıcılığında dramaturgiyanın əhəmiyyətindən geniş bəhs olunur. Lakin bu fəsildə də alimin sosializm realizminin təsirindən qaça bilmədiyi aydın görünür. Belə ki, dövrdə fəaliyyət göstərən mətbu orqanlardan danışarkən "Füyuzat" jurnalını mürtəce burjua orqanı adlandırması, onun ətrafında toplaşan yazıçı şairləri isə panislamist məqsədli ziyalılar adlandırması bu dediyimizə aydın sübutdur. O, XX əsri Cəlil Məmmədquluzadə əsri adlandırır, yazıçının "Molla Nəsrəddin" jurnalı ətrafındakı fəaliyyətini əvəzsiz hesab edirdi. O, Sovet dramaturgiyasının hələ də inkişaf yolunda olduğunu düşünürdü. Sözsüz ki, əsəri bitirməyə imkan etsəydi, dramaturgiyanın fəaliyyətinin 1960-cı illərə doğru zəiflədiyinin, əsrin sonlarına doğru isə demək olar ki, inkişafdan qaldığını qeyd edərdi.

Zaman Ələsgərli Əli Sultanlının bu əsərdindən danışanda onu Azərbaycan dramaturgiyasının elmi tarixinin əsası hesab edir. Bu da təsadüfi deyil. Çünki Əli Sultanlı dramaturgiyamızın yarandığı gündən etibarən təxminən 100 illik tarixinə işıq tutmağı bacarmış, bu sahədə nüfuzlu alim sözünü deməyə çalışmışdır.

Ədəbiyyat

1. İsgəndər A. Əli Sultanlı dühası, Əli Sultanlı fenomeni. Kredo qəzeti, 3-10 may, 2018, s. 5-7
2. Sultanlı Ə. Azərbaycan dramaturgiyasının inkişaf tarixindən. Bakı: Azərnəşr, 1964, 301 s.
3. Sultanlı Ə. Məqalələr. Bakı: Azərbaycan Dövlət nəşriyyatı, 1971, 327 s.

РЕЗЮМЕ

АЛИ СУЛТАНЛЫ КАК ВИДНЫЙ ИССЛЕДОВАТЕЛЬ ДРАМАТУРГИИ

Аллахвердиева Л. Н.

Сумгаитский государственный университет, Азербайджан

Одним из видных представителей азербайджанской литературно-художественной мысли XX века был профессор Али Султанлы. Фундаментальные исследовательские работы по многим направлениям литературоведения были написаны современниками А.Султанлы, но было много тем, которые не стали темами исследований. Одним из них был вопрос изучения истории развития азербайджанской драматургии. Учитывая, что азербайджанская драматургия только начинала формироваться, говорить о профессиональных исследованиях в этой области в исследуемый промежуток времени было сложно. С этой точки зрения фундаментальные исследования Али Султанлы появились как результат кропотливой работы ученого. В статье говорится о неоценимой роли профессора Али Султанлы в истории изучения драматургии.

Ключевые слова: *драматургия, Али Султанлы, литературоведение, литературная критика, литературно-теоретическая мысль*

SUMMARY

ALI SULTANLI AS THE PROMİNENT RESEARCHER OF DRAMA STUDIES

Allahverdiyeva L. N.

Sumgayit State University, Azerbaijan

Professor Ali Sultanli was one of the prominent representatives of the Azerbaijani literary and artistic thought of the 20th century. Fundamental research works in many areas of literary criticism were written by A. Sultanli's contemporaries, but there were many topics that did not become subjects of research. One of them was the question of studying the history of the development of Azerbaijani drama. Considering that Azerbaijani drama was just beginning to take shape, it was difficult to talk about professional research in this area during the period under study. From this point of view, the fundamental research of Ali Sultanli appeared as a result of the scientist's painstaking work. The article talks about the invaluable role of Professor Ali Sultanli in the history of the study of drama.

Key words: *Drama Studies, Ali Sultanli, Literary Criticism, Literary Studies, literary-theoretical thought*

CÜMHURİYYƏT DÖVRÜ ƏDƏBİYYATINDA SİYASİ LİRİKA

Eminalıyev Eyvaz Məhəmmədəli oğlu

ADPU-nun Şamaxı filialı, fil.f.d., Azərbaycan

edebiyyatd @bk.ru

Xülasə. Sovet rejimi bədii ədəbiyyatın inkişafını “sosializm realizmi” deyilən mücərrəd “yaradıcılıq metodu” ilə sözün həqiqi mənasında buxovlamışdı. Doğrudur, mərkəzin özündə altmışıncılar nəsli deyilən Vısotski, Voznesenski, Ryazanov, Qayday, Lyubimov, Struqatski, Yevtuşenko kimi azad ruhlu sənətkarlar mövcud diktaturanın dayaqlarını yox, qol-qanadını döyəcləyirdilər, lakin siyasi lirika tamamilə fərqli şəkildə yaranırdı. Dünya imperializmini, Avropa irticasını, qaradərililərin hüquqlarının pozulmasını, bir sözlə, SSRİ sərhədlərindən kənar hər cür naqislik pislənilirdi. Bu, əyalətlərdə, o cümlədən Azərbaycanda da özünü

büruzə verdi, lakin etiraf olunmalıdır ki, 1918-1920-ci illərdə meydana gələn siyasi lirika məfkurəsinə, dəqiq seçilmiş hədəfinə və vətənə, millətə, dövlətə bağlılığına görə tarixi bir ədəbi mərhələ idi.

Açar sözlər: *lirika, siyasət, azadlıq, milli, repressiya*

Zəngin tarixi ənənəyə malik milli poeziyamız mövzu baxımından da olduqca rəngarəngdir. Yarandığı ilk gündən vətənə, dövlətə və xalqa xidmət edən bədii ədəbiyyatda ictimai motiv, ədalətli cəmiyyət uğrunda mübarizənin tərənnümü həmişə aparıcı olmuşdur. XX əsrin əvvəllərində meydana gələn siyasi lirikanın tarixi kökləri bu mənada münbit zəminə əsaslanır və yeni mündəricəli poeziyanın yaranmasında ədəbi məktəb rolunu oynayır.

XX əsrdə meydana gələn siyasi lirikanın hərəkətverici qüvvəsi xalqın milli azadlıq, istiqlaliyyət uğrunda apardığı mübarizə idi. Azərbaycan xalqının istiqlaliyyət tarixində mühüm tarixi dönüş nöqtəsi olan Cümhuriyyət dövrünün özünəməxsus ədəbi mühiti, parlaq istedada malik ədəbi şəxsiyyətləri, poeziyası, nəsri, dramaturgiyası və ədəbi tənqidi olmuşdur. M.Hadi, H.Cavid, A.Şaiq, C.Cabbarlı, Ə.Cavad kimi ədiblər və ədəbi prosesi istiqamətləndirən, tənzimləyən M.Rəsulzadə, M.B.Məmmədzadə, Ə.Topçubaşov, H.Ağayev, Ə.Hüseynzadə, Ə.Ağaoğlu, Ü.Hacıbəyov, C.Hacıbəyov, S.Mümtaz və b. ictimai-siyasi xadimlər bədii ədəbiyyatın, ədəbi tənqidin, publisistikanın, xalq və dövlət mənafeyi baxımından fəaliyyət göstərməsində müstəsna xidmətə malikdirlər. Məhz bu dövrdə meydana gələn yeni mündəricəli siyasi lirika dəqiq, hədəfə doğru istiqamətlənmiş, millətin istiqlaliyyət uğrundakı mübarizəsində, təşkilatlanmasında, ruh yüksəkliyinin yaranmasında, fəaliyyətinin ardıcıllığında şərəflə xidmət göstərmişdir.

Azərbaycan Milli Şurası 1918-ci il mayın 28-də Tiflisdə Azərbaycan İstiqlal Bəyannaməsini qəbul etdi. Xalq Cümhuriyyətinin Dövlət bayrağının təsdiq edilməsi haqqındakı qərarı isə 1918-ci il iyunun 21-də gerçəkləşdi. Üzərində ağ rəngli aypara, səkkizguşəli ulduz təsviri olan qırmızı rəngli bayraq müstəqil dövlətin atributu kimi millətin qürur mənbəyinə çevrildi.

1918-1920-ci illərdə ədəbiyyatda bir canlanma meydana gəlir. Vətənin istiqlaliyyətə qovuşmasından ruhlanan qələm əhli milli azadlğın qorunub saxlanılması uğrunda milləti səfərbər edərək mübarizəyə səsləyir, türkçülük, turançılıq ideyaları tərənnüm olunurdu. Önəmlidir ki, "Türkçülük ilk dəfə Rusiya əsarətində yaşayan türklər, xüsusən Kazan və Azərbaycan türkləri arasında yayılmış, sonra XIX yüz ilin sonu, XX yüzilin başlarında çar Rusiyasından Osmanlı imperatorluğuna gəlməyə başlayan türkçü liderlərin təsiri altında Türkiyədə də təşəkkül etmişdir" [5,141]. Təsadüfi deyil ki, lirikanın ən parlaq nümunələri məhz həmin mərhələdə yarandı. M.Hadi, H.Cavid, A.Şaiq, C.Cabbarlı, Ə.Cavad, Ümgülsüm Sadıqzadə və b.yaradıcılıqlarında türkçülük, turançı ideyalar əsas yer tutur, istiqlal bayrağı qürur mənbəyi kimi tərənnüm olunurdu. Həqiqətən də "Azəbaycanın istiqlalına, milli dövlətə,bayrağa və gerbə, türkçülük idealına, ümumbəşəri və islami dəyərlərə həsr olunmuş ən yaxşı ədəbi-bədii, elmi-publisistik, fəlsəfi-tarixi əsərlər məhz Cümhuriyyət zamanında yaranmışdır" [1,79].

İstiqlal uğrundakı mübarizədə bədii ədəbiyyatın roluna mühüm dəyər verən M.Ə.Rəsulzadə yazırdı ki, "Azadlıq və istiqlaliyyət əsgər süngüləri ilə yox, ədəbiyyat və incəsənət vasitəsilə əldə olunur" [7, 230], "Ey millətin lisanül-qeybi olan şairlər, millətin əməllərini, ülvi niyyət və məqsədlərini oxşayınız, kəndisinə millət sevgisi, vətən məhəbbəti, hürriyyət eşqi təbliğ ediniz"[7, 231].

XX əsr Azərbaycan xalqının tarixinə inqilablar, soyqırım, müharibə, işğal, istiqlaliyyət kimi mühüm hadisələrlə daxil olub. Həmin mərhələdə meydana gələn bədii ədəbiyyat da siyasi hadisələr, kütləvi hərəkat, xalq həyatı fonunda yaranmış, dövrün aynasına çevrilməklə cəmiyyətin dəyişilməsində öz töhvəsini vermişdir. "Vəhşətin ağlamasını", "rüxi-təməddünümüzün gülməsi üçün "sətreyi-siyəhin çəkilməsini" tələb edən M.Hadinin "Bariqeyi-inqilab" şeirində azadlıq, milli birlik arzu edilir, buna nail olmağın yolu göstərilməsə də, siyasi motiv baxımından orijinal, ideya yönümündən mütərəqqi idi. Önəmli faktdır ki, hələ 1908-ci ildə qələmə aldığı "Zümzümati-təhəssürat, yaxud qarışıq xəyallar" şeirində:

Mən bir diriyəm,etdi məni dəfn təsadüf
Zində görünən bir sürü mövtalər içində.
İmzasını qoymuş miləl övraqi-həyatə,
Yox millətimin xətti bu imzalar içində [4,129].

-deyə üsyan edərək xalqı "ölü dirilərdən"qurtulmağa,tarixə azadlığı, tərəqqisi ilə imza atan millətlər cərgəsində olmağa səsləyirdi. O, yenə də həmin ildə T.Fikrətə cavab şəklində yazdığı "Yüksəlməli, fəqət nəilə" sualını qoyur və özü də qətiyyətlə cavab verirdi ki, " Hürriyyətin qanadları lazımdır uçmağa". Göründüyü kimi, M.Hadi Cümhuriyyət dövrünə qədər də siyasi lirikanın maraqlı nümunələrini yaradır, həm də gərgin fikirlər burulğanında çırpınırdı. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətini böyük ümidlərlə qarşılayan şair həmin dövrdə daha məhsuldar çalışır, yeni ruhlu şeirlər, alovlu publisistik məqalələr qələmə alır. O, bu yazılarını "Azərbaycan", "Bəsirət"qəzetlərində dərc etdirirdi. "Türkün nəğməsi" , "İnsanların tarixi

faciələri,yaxud əlvahi-intibah", "Zəfəri-nəhayiyə", "Aydınlıq bir gecədə təfəkkür dəqiqələri", "Həyati-hazirəmizin ilhamları" , "Ey zavallı bəşər", "Şühadayi-hürriyyətimizin ərvahına ithaf", "Məfkureyi-aliyəmiz", "Əsgərlərimizə,könüllülülərimizə" kimi əsərlərində Azərbaycan Demakratik Cümhuriyyətinə, onun milli ordusuna, türk millətinə böyük sevgi, imperializmə, işğalçılığa, müharibəyə nifrət ifadə olunurdu. Cümhuriyyət dövründə yüksək vətənpərvərlik ruhunda əsərlər qələmə alan M. Hadi təsadüfi deyil ki,müasirləri tərəfindən "Hürriyyət əndəlibi "adlandırılırdı.

M.Ə.Rəsulzadənin milli istiqlalın sevincini ilk duyanlar sırasında adını çəkdiyi A.Şaiqin "Yeni Ay doğarkən", "Marş", "Vətənin yanıq səsi", "Türk ədəmi mərkəziyyət Musavata ithaf", "Arazdan Turana", Ə.Cavadın "Türk ordusuna", "Şəhidlərə", "Azərbaycan bayrağına" , "Elin bayrağı", "İngilis", "İstanbul", "Bakı deyir ki, «C.Cabbarlının" Azərbaycan bayrağına", "Sevdiciyim", "Sevimli ölkəm", "Salam", Əli Yusifin "Azərbaycanlıya", "Bayraq", "İdeal", "Qarabağ xainlərinə", Ümgülsüm Sadıqzadənin "Türk ordusuna", "Ey türk oğlu", "Dərdli nəğmə", "Yurdumuzun qəhrəmanlığına", "Əsgər anası", "Çəkil, dəf ol", "Bir mayıs günündə," "Yolunu bəklərdim" kimi onlarla əsərdəmüstəqilliyinə qovuşan Azərbaycan, onun bayrağı, ordusu, şəhidləri öyülür, türkçülük, turançılıq ideyaları təbliğ olunurdu.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranmasını bütün varlığıyla alqışlayan H.Cavid milli istiqlalın, turançılığın təbliğinə həyat və yaradıcılığı boyu sadiq qalmışdır. Onu müasirlərindən fərqləndirən ən mühüm cəhətlərdən biri budur ki, o heç bir siyasi partiyaya rəsmən üzv olmamış, Cümhuriyyətə xüsusi bir əsər həsr etməmiş, lakin əsərlərinin ideyası o böyük amala xidmət etmişdir. Həqiqətdir ki, H.Cavidin yaradıcılığı ilk mərhələdən sonadək türkçülük, turançılıq, müstəqillik ideyaları üzərində qurulmuşdur. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin siyasi, iqtisadi, mədəni müstəvidə həyata keçirmək istədikləri əslində H.Cavidin yaradıcılıq kredosu idi. Romantik şair bu arzularını əsərlərində gerçəkləşdirirdi. Siyasi lirikanın aparıcı janrlarından olan hərbi marşların türk xalqları ədəbiyyatında zəngin tarixi keçmişi və ənənəsi olduğunu yaxşı bilən H.Cavid XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda baş vermiş milli intibah və istiqlaliyyət uğrunda mübarizədən ruhlanaraq milli oyanışa, səfərbərliyə səsləyən marşlar qələmə alır. "Şeyda" pyesində təqdim olunan marşlar yeni mərhələdə bu janrın ilk nümunələridir:

Arkadaş,göz aç,aman,
Qalq ölüm uyqusundan!
Zülmə çoq əydin boyun,
Çoq əzildin,qalq,oyan! [2 ,246]

Repressiya qurbanı Seyid Hüseynin həyat yoldaşı olan Ümgülsüm Sadıqzadə Aprel işğalı ilə əlaqədar "Hicran", "Bayrağım enərkən" şeirlərini qələmə alır. O, bu əsərləri ilə bolşevik istilasına nifrət və qəzəbini ifadə etməklə, istiqlaliyyətin süqutunu böyük kədərlə qələmə almışdır:

Yazıq səni, Bayrağım, endirdilər, öyləmi?
Səni yıxıb devirən o zəhərli ruzigar,
O haqq yeyən haqsızlar, vəhşilər, tanrısızlar,
Yanar ocağımı da söndürdülər, öyləmi?
Bir röyamı oldu o gördüklərim həpsi?
Bağlandımı üzümə türk elinin qapısı? [3, 418]

"Cümhuriyyət deyəndə adı hamıdan əvvəl yada düşən "/ Yaşar Qarayev/, "İstiqlaliyyət şairi" kimi tarixdə əbədiləşən həmin mərhələdə coşğun yaradıcılıqla məşğul olur, "Müsavatın ilk himni,ilk marşı,ilk bayrağı onun adı ilə bağlı olduğu kimi, ilk şəhidi 37-də mehraba gətirdiyi ilk qurban da Əhməd Cavad olur."/1,5/. O, siyasi lirikanın ən ən parlaq nümunəsi olan Dövlət himnini qələmə alır. Önəmli faktdır ki, Ə. Cavadın 1914-cü ildə qələmə aldığı " Çırpınırdı Qara dəniz " şeiri Türkiyənin ikinci himni kimi bu gün də həm Türkiyədə,həm də türkdilli dövlətlərdə dillər əzbəridir. Şairin " Nədən yarandın" şeiri 28 May İstiqlal günü münasibətilə qələmə alınıb:

Qaranlıqda boğularkən ümidim,
Dan ulduzu yürüşündən yarandım!
Masəvadan uçmuş birər kölgənin,
Dan yeriylə görüşündən yarandım!
Gözəllikçin təbiətlə qüdrətin
Yavaşca bir sovuşundan yarandım!
Qələm əldə ilhamını dinlərkən,
Sən qəlbimin vuruşundan yarandım![1,112]

1918-1920-ci illərdə Ə.Cavadı vətənin azadlığı, müstəqilliyi, üçrəngli ay-ulduzlu bayraq, türkçülük ideyaları daha çox düşündürür. O, istiqlal bayrağına ən çox şeir həsr edən şairdir və qələmə aldığı hər bir şeir bədii vüsətinə, siyasi motivinə, vətənpərvərlik motivinə görə bənzərsizdir. Ədibin "Azərbaycan bayrağı"

şeiri müstəqilliyimizin rəmzi olan bayrağa sadəlövh heyranlıq olmayıb, qəlbində təmənnasız vətən sevgisi yaşadan vətəndaş-şairin dəyişməz mövqeyi, örnək olacaq sevgisinin bariz nümunəsidir:

Türküstan elləri öpüb alnını
Söyləyir dərdini sana,bayrağım,
Üçrəngli əksini Quzğun dənizi
Ərməğan yollasın yara bayrağım [1,127].

Ə.Cavad həm ədəbi yaradıcılığı, həm də siyasi fəaliyyəti ilə yeni qurulan gənc Respublikaya xidmət edir.O, Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyətinin Gürcüstanda, Dağıstanda fövqəladə və səlahiyyətli nümayəndəsi olmuşdur.

"Məfkurə və sənət taleyi...vulqar empirizmin, nadan sxolastikanın, ədəbi irticanın, siyasi ehkamın və inzibati terrorun sınağından salamat çıxan "C.Cabbarlı (Yaşar Qarayev)Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin kəşf etdiyi nadir istedad sahiblərindəndir. Hürriyyət, milliyyət, istiqlal onun əsərlərinin əsas ruhunu təşkil edir. Tədqiqat təsdiqləyir ki, Məhəmməd İqbal (1876-1937), H.Cavid (1882-1941), Cümran Cəlil Cübran (1883-1931) ilə eyni dövrdə yaşayan C.Cabbarlı da milli istiqlalı tərənnüm etməklə yanaşı, daha çox bəşəriyyətin taleyi üçün narahat olmuş, onun yeganə nicat yolu olan vəhdət ideyasından çıxış etmişdir. Sovet ədəbiyyatşünaslığında daha çox "Azərbaycan sovet dramaturgiyasının banisi" kimi təqdim olunan C.Cabbarlının ədəbi irsi təqdim olunarkən bu fakt qətiyyətlə yaddan çıxarılırdı.

Əliabbas Müznib (Əhmədov Əliabbas Mütəllib oğlu) sovet ədəbiyyatşünaslığında Əbdülxalıq Cənnəti, Ağadadaş Müniri, İbrahim Tahir Musayev, Əhməd Kamal, İsmayıl Səfa, Seyid Zərgər kimi sənətkarlar cərgəsində "mürtəce romantik"deyə təqdim edilmiş, haqqında çox az bəhs olunmuşdur.O, "İttifaq"qəzetində,"Zənbur"jurnalında mühərrir olub,"Hilal"adlı qəzet çap etdirib. İlk dəfə məhz bu qəzetdə türkçülük və islamçılıq rəmzi olan Ay, Ulduz təsviri verilib. Cümhuriyyət dövrü də milli ruhlu şeirləri ilə diqqəti cəlb edən Ə.Müznib Nuru Paşaya,Ənvər Paşaya, Mehmet Tofiq bəyə, İsmayıl bəy Qaspıralıya şeirlər ithaf edib. O, Azərbaycan Cümhuriyyətinin Dövlət Marşının da müəllifidir. Ə.Müznib şeirlərində Sovet işğalını qətiyyətlə pisləmiş, milli azadlığı, istiqlaliyyəti tərənnüm etmişdir. Ədibin 1919-cu ildə qələmə aldığı "Çəkil, dəf ol" şeirinə nəzər salaq:

Ey buzlu şimaldan qopadan rüzigar!
Toxunma qəlbimə, atəşi parlar.
Sakın, gəlmə, səni nəfəsim boğar,
Dəf ol! Vətənimdə görəməm səni [6,112].

O, 1919-cu ildə qələmə aldığı "Azərbaycan" şeirində qürurla bəyan edirdi:

Turan boyu başqa soya qarışmaz,
Qul olmağa heç bir zaman alışmaz.
Qucağında yad tutmağa çalışmaz,
Düşmənlərin əğyarıdır bu ölkə [6, 11].

Hər iki nümunə ədibin vətən sevgisini aydın əks etdirir.

Məşhur maarifçi-ziyalı Mirzə Cəlalın oğlu Əli Yusifzadə (Əli Yusif Rai) səkkiz dildə sərbəst danışır,yazıb-oxumağı bacarırdı.Cümhuriyyət zamanı on səkkiz yaşlı bu gənc istedad "Azərbaycan", "İstiqlal", "Bəsirət", "Qurtuluş yolu" kimi mətbuat orqanlarında publisistik yazılar, şeirlərlə çıxış edir. Repressiya qurbanı olan Əli Yusif siyasi lirikanın maraqlı nümunələrini yaratmışdır.

Ədəbiyyat

1. Cavad Əhməd. Seçilmiş əsərləri."Şərq-Qərb", 2005, 296 s.
2. Cavid Hüseyn . Əsərləri. Beş cilddə.II cild.Bakı,"Lider nəşriyyat", 2005. 249 s.
3. Cümhuriyyət ensiklopediyası. 2 cilddə, I-II c., Bakı,"Lider nəşriyyat", 2004-2005, (I c. 440 s., II c. 472 s.)
4. Hadi Məhəmməd.Seçilmiş əsərləri. Bakı,"Şərq-Qərb", 2005, 464 s.
5. Kəngərli Aybəniz. İsmayıl bəy Qasprinski.Bakı,"Nurlan" nəşriyyatı, 2004. 283 s.
6. Müznib Əlabbas. Seçilmiş əsərləri. Bakı, "Şərq-Qərb", 2006, 225 s.
7. Rəsulzadə Məmməd Əmin. Seçilmiş əsərləri. c.I-II, Bakı ,"Nurlan" nəşriyyatı (I c. 1992, 235 s., II c.), 2001, 334 s.

РЕЗЮМЕ
ПОЛИТИЧЕСКАЯ ЛИРИКА В ЛИТЕРАТУРЕ АЗЕРБАЙДЖАНА ПЕРИОДА ДЖУМХУРИЕТА

Эминалиев Э. М.

Шемахинский филиал АГПУ, Азербайджан

В статье затрагиваются вопросы развития политической лирики в эпоху соц.реализма. Развитие советской художественной литературы было сковано абстрактным «творческим методом»,

называемым «социалистическим реализмом». Известно, что свободные духом художники, так называемые шестидесятники – В. Высоцкий, А.Вознесенский, Э.Рязанов, Л.Гайдай, Ю.Любимов, А.Стругацкий, Е.Евтушенко, в центре, так сказать, обрезали крылья существующей диктатуры, но политический лиризм возник совсем другим путем. Мировой империализм, европейская реакция, нарушение прав чернокожих, короче говоря, все виды несовершенств за пределами СССР были осуждены. Это проявилось на окраинах, в том числе в Азербайджане, но следует признать, что политический лиризм, возникший в 1918-1920 годах, был историческим литературным этапом с точки зрения идеологии, хорошо выбранной цели и приверженности Родине, нации и государству.

***Ключевые слова**: лирика, ролитика, свобода, национальный, репрессия*

SUMMARY
POLITICAL LYRICS IN THE LITERATURE OF AZERBAIJAN IN THE PERIOD OF JUMHURRIYET
Eminaliyev E.M.
Shamakhi branch of ASPU, Azerbaijan

The article deals with the development of political lyrics in the era of socialist realism. The development of the Soviet fiction was shackled by an abstract "creative method" called "socialist realism." It is known that free-spirited artists, the so-called sixties - V. Vysotsky, A. Voznesensky, E. Ryazanov, L. Gaidai, Y. Lyubimov, A. Strugatsky, E. Evtushenko, in the center, so to speak, cut off the wings of the existing dictatorship, but political lyricism arose in a completely different way. World imperialism, European reaction, violation of the rights of the afro-americans, in short, all kinds of imperfections outside the USSR were condemned. This manifested itself in the outskirts, including Azerbaijan, but it should be recognized that the political lyricism that emerged in 1918-1920 was a historical literary stage in terms of ideology, a well-chosen goal and commitment to the Motherland, nation and state.

***Key words:** lyrics, politics, freedom, national, repression*

АРХЕТИПИЧЕСКИЕ ОБРАЗЫ И АЗЕРБАЙДЖАНСКИЙ МЕНТАЛИТЕТ

Мамедханова Наида Джамал
Бакинский славянский университет, Баку, Азербайджан
nanasaf@gmail.com

Резюме. Архетип – термин и понятие, который разработал Юнг, это – способ бытия и действия, подсознательно усваиваемый человеком, а также сценарий и образы в общей коллективной душе, такие как мудрый старец, мать, герой, плут, Бог, смерть.

Благодаря Юнгу понятие архетипа не только прочно вошло в психологию, но и вышло за грани чистой психологии. Например, есть целый раздел только в литературоведении, под названием «интерпретация литературных произведений в свете теории архетипов К.Юнга». И только в Азербайджане защищены несколько диссертаций по архетипам в литературе, есть замечательные исследования этнографа Г.Гулиева «Архетипы рода Горгут» (это о нас, об азербайджанцах).

В книге этнографа Гасана Гулиева «Архетипы рода Горгут» более подробно остановимся на удивительном влиянии учения Карла Юнга в разные области науки и культуры.

В своем исследовании ученый стремился идентифицировать менталитет азербайджанского народа через архетипы, и эти архетипы он вывел сам и попытался дать им культурологический анализ. Данные архетипы он обозначил как HARALISAN (откуда ты родом), QİSMƏT (фатум), AĞSAQQAL (мудрый старец), АМНЕЗИЯ, СМЕРТЬ, КОМНАТА, ЧАЙХАНА и так далее.

***Ключевые слова**: архетип, литература, образ, азербайджанский менталитет, К.Юнг*

Литература

1. Гулиев Г. Архетипы рода Горгут / Г.Гулиев. – Баку: Ени несил, 1999. – 210 р.
2. Юнг К. Архетип и символ / К.Юнг. – Москва: Ренссанс, 1991. – 297 р.

XÜLASƏ
ARXETİPİK OBRAZLAR VƏ AZƏRBAYCAN MENTALİTETİ
Məmmədxanova N.C.

Arxetip Karl Yungun inkişaf etdirdiyi bir termin və anlayışdır, bir şəxsin şüuraltı şəkildə mənimsədiyi yaşam və hərəkət üsuludur, həm də ümumi kollektiv şüurda yer almış ssenari və obrazlardır, müdrik qoca, ana, qəhrəman, fırıldaqçı, Tanrı, ölüm və s. kimi.

K. Yunq sayəsində arxetip anlayışı nəinki psixologiyada yer aldı, həm də onun sərhədlərindən kənara çıxdı. Məsələn, yalnız ədəbiyyatşünaslıqda "Ədəbi əsərlərin K.Yunqun arxetiplər nəzəriyyəsi işığında şərhi" adlı bütöv bir bölmə var. Azərbaycanda Ədəbiyyatda Arxetiplər mövzusunda bir neçə dissertasiya müdafiə edilmişdir. Etnoqraf H.Quliyevin "Qorqut tayfasının arxetipi" (söhbət bizdən, azərbaycanlılardan gedir) diqqətəlayiq bir araşdırması var.

Filosof, etnoqraf Həsən Quliyevin "Qorqud tayfasının arxetipləri" kitabında biz, Karl Yunqun ideyalarının elm və mədəniyyətin müxtəlif sahələrində çox mühüm təsiri üzərində daha ətraflı dayanacağıq.

Azərbaycan alimi özünün müəyyən etdiyi və mədəni aspektdə təhlil etdiyi arxetiplər vasitəsilə Azərbaycan xalqının mentalitetini müəyyən etməyə çalışmışdır. Bu arxetiplərin arasında HARALISAN, QİSMƏT, AĞSAQQAL, AMNEZİYA, ÖLÜM, OTAQ, ÇAYXANA və s. vardır.

***Açar sözlər**: arxetip, ədəbiyyat, obraz, Azərbaycan mentaliteti, K.Yunq*

SUMMARY
ARCHETYPES AND AZERBAİJAN MENTALİTY
Mammadxanova N.J.

Archetype is a term and concept that Jung developed, it is a way of being and action subconsciously assimilated by a person, as well as a scenario in the common collective soul such as a wise old man, mother, hero, cheat, God, death.

Thanks to Jung, the notion of archetype not only firmly established itself in psychology, but also went beyond psychology. For example, there is a whole section only in literary criticism, entitled "The Interpretation of Literary Works in the Light of C.Jung's Theory of Archetypes." A few theses have been defended in Azerbaijan on the topic of Archetypes in Literature. There is a remarkable research by ethnographer Guliyev H. "Archetype of the Gorgut clan" (this is about us, about Azerbaijanis).

In the book of the philosopher, and ethnographer Hasan Guliyev "The archetypes of the Gorgud clan", we will dwell in more detail on the very important influence of the works of Carl Jung in various fields of science and culture.

The Azerbaijani scientist sought to identify the mentality of the Azerbaijani people through the archetypes that he defined himself and analyzed in the cultural aspect. These archetypes he has marked as HARALISAN (where are from), QİSMƏT (fortune), AĞSAQQAL (an old wise man), Amnezy, Death, Room, Chayxana, etc

***Key words**: archetype, literature, image, Azerbaijani mentality, K. Jung.*

ƏDƏBİYYATDA PSİXOLOGİZM PROBLEMİNƏ DAİR

Məmmədova Törə Kamal qızı
Sumqayıt Dövlət Universiteti, dosent, Azərbaycan
toramammadova@gmail.com

Xülasə. Məqalədə psixologizmin mahiyyəti, əsas xüsusiyyətləri təhlil olunur, bu baxımdan L.Qinzburq, İ.V.Straxov, A.B.Yesinin fikirlərinə istinad olunur. Həmçinin Azərbaycan ədəbiyyatında psixologizmin formalaşması, bədii əsərlərdə özünü necə göstərməsi, ədəbi tənqiddə problemə münasibət məsələləri təhlil olunur. Nizami yaradıcılığında belə özünü büruzə verən psixologizmin monoloq, dialoq, sözsüz baxışlar, təbiətlə insanın daxili aləminin harmoniyası, bəzən də qəribə və maraqlı təzad var. Belə ki, hər bir yazıçının yaradıcılığında psixologizm stil, bədii forma kimi ola bilər, bununla belə, psixologizm problematikanın təcəssümündə əsas aparıcı funksiyaya malik olmalı, məzmunun özünəməxsusluğunu müəyyənləşdirməlidir. Bu isə 60-cı illər nəsrində mümkün olur. Bu baxımdan Ə.Məmmədxanlının, İ.Şıxlının, İ.Əfəndiyevin, İ.Hüseynovun və başqalarının yaradıcılığında psixoloji təsvirin fərqli məqamları dəyərləndirilir.

***Açar sözlər:** Psixologizm, yeni nəsr, ədəbiyyat, Nizami, tənqid*

Psixoloji nəsri öyrənməklə məşğul olan L.Qinzburq yaradıcı metod kimi psixologizm anlayışını ədəbiyyatda tez – tez təsadüf olunan qəlbin həyatının sadəcə təsvirindən ayırır. Açıq və gizli, birbaşa və dolayısı təsviri ayıraraq, belə nəticəyə gəlir ki, "ədəbi psixologizm uyğunsuzluqdan, qəhrəmanın gözlənilməz davranışından başlayır" [11.286}. Deməli, psixologizm termini daxili aləmin təsvir predmeti yox, şəxsiyyətin qəlbinin – daxili aləminin estetik dərki, bədii təhlilidir.

Daxili aləmin təsvirində psixoloji analizin iki formasını İ.V.Straxov da nəzəri təqdim edir. "Psixoloji təhlilin əsas formasını xarakterlərin "daxildən" - yəni qəhrəmanların daxili aləminin bədii dərki yolu ilə, daxili nitq vasitəsilə, yaddaş və təsəvvür obrazı ilə; "xaricdən" psixoloji təhlil - psixoloji interpretasiyada ifadə olunan yazıçı nitqinin mənalı xüsusiyyətləri ilə, nitq davranışı, mimika və psixikanın təsvirində başqa xarici vasitələrlə açılması yolu ilə təsvirinə" [16.4] ayırır. L.Qinzburq və İ.V.Straxovdan fərqli olaraq, A.B. Yesin daha üçüncü formanı təqdim edərək yazır: "Yazıçının daha bir imkanı var ki, oxucuya personajın hiss və düşüncələri haqqında göstərmə yolu ilə, daxili aləmdə baş verən proseslərə son dərəcə konkret işarə-etməklə məlumat versin" [12.13]. Bu formanı müəllif şərti olaraq "ümumi göstərmə" adlandırır.

Bir sıra tədqiqatçılar hesab edirlər ki, psixologizm insanın ədəbiyyatda elə təsviridir ki, bu zaman xarakter müəllif tərəfindən canlı bütöv kimi götürülür, xarakterdə bir – birinə zidd cəhətlər açılır, o bir xətt üzrə yox, çoxplanlı təqdim olunur. Lakin "canlı" və "çoxplanlı" təsvir olunan obraz psixoloji təsvirdən uzaq ola bilər. Zahiri hərəkət və davranışların təsviri yolu ilə də çoxplanlı, çoxmənalı, mənfi və müsbət keyfiyyətləri özündə birləşdirən insan surətləri yaratmaq mümkündür. Məsələn, M.F.Axundovun "Aldanmış kəvakib", M.S.Ordubadinin "Dumanlı Təbriz" əsərlərində psixoloji təsvirin ayrı – ayrı formalarına rast gəlsək də, ümumilikdə, bədii stil kimi psixologizmdən danışa bilmərik.

Bədii əsərdə psixologizmdən o zaman danışmaq olar ki, daxili aləmdə baş verən proseslərin birbaşa təsviri, qəlbin hərəkəti bütöv və hərtərəfli əks olunur, daxili aləmin gizlinlərini kifayət qədər təbii açmaq imkanı verən təhkiyə forması meydana gəlir, yaranır. Bu zaman "dolayısı" və "ümumi göstərmə" formaları "birbaşa" ilə birlikdə daxili aləmin aydınlaşmasında daha da mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Psixologizmin yeni perspektivlərindən bəhs edən L.Kolobayeva yazır: "XX əsr psixologizmin ümumi və əsas tendensiyası – analitik üsulu sintetik üsulun xeyrinə rədd etmək, birbaşa və rasional üsuldan çətin vasitə ilə ifadə olunan və bütün diqqət şüuraltıya yönələn dolayısı üsula keçməkdir" [13.8]. Futurizmin lideri F.Morinetti də, "ədəbiyyatı bütövlükdə və birdəfəlik psixologiyadan azad etmək" (15.165) ideyasını irəli sürür. Ancaq "etik gərginlik olmayanda, necə olursa elə, insan psixologiyasız da, ədəbiyyat necəsə, təəccüblü də olsa, çox tez boğulur" [17].

Elə hal ola bilər ki, yazıçı psixologizmin ancaq dolayısı formasından istifadə etsin. Dolayısı forma özündə birbaşanı gizlədir. (Ən çox kiçik janrlarda)

Nizami Gəncəvinin həyat və sənətini təhlil edən Azadə Rüstəmova Nizami əsərlərinin hər birini ayrılıqda tam bədii psixoloji nümunə adlandırır, klassik dövrün böyük epik sənət yadigarı kimi Firdovsinin "Şahnamə"si ilə müqayisə edərək, "Şahnamə"də dramatik gərginlik, psixoloji anlar, incə psixoloji lövhələrin kifayət qədər olduğunu qeyd edir və bunu Firdovsi şeirində obyektiv psixologizmin hakimliyi ilə əlaqələndirir. Firdovsi şeirində daha çox obrazın davranış və fəaliyyətinin tərənnüm olunduğunu, bütün əsərə gərgin təhkiyəçilik hopduğundan, vaqeələr, münasibətlər qabarıq şəkildə və böyük sürətlə bir – birini təqib etdiklərindən, xarakterlərdə müstəsnalıq olmaq şərtilə, əsasən, bütövlükdə bu hadisələrin fonunda açıldığını vurğulayan müəllif Nizami yaradıcılığının bu baxımdan özünəməxsusluğunu doğru fərqləndirir və yazır: "Nizamidə obyektiv psixologizmlə (obrazı onun hərəkətləri fonunda açmaq – müəllif) yanaşı, insan qəlbinin, onun istək və arzularının inikası vasitəsilə, surəti "daxildən" açıqlama yolu ilə xarakter yaratmaq xüsusi əhəmiyyət kəsb edir" [8.71]. Təbii ki, XII əsr Azərbaycan ədəbiyyatına nəzər salsaq, Nizami obrazlarının psixoloji təqdimi diqqəti çəkir. Hələ Nizami yaradıcılığında monoloq, dialoq, sözsüz baxışlar, təbiətlə insanın daxili aləminin harmoniyası, bəzən də qəribə və maraqlı təzadı var. A.Rüstəmova portret yaradarkən Nizaminin diqqət mərkəzində hər şeydən əvvəl "daxili insan" problemi, surətin mənəvi aləmi məsələsinin durduğunu və bununla da, şairin qələmə aldığı surətin qəlbinə girməyi, onunla birgə düşünməyi, həyəcanlandırmağı bacardığını da doğru qeyd edir.

Lakin hər bir ədəbi epoxa psixoloji analizin yeni mərhələ və priyomlarını açır. Hər bir sənətkar sələflərinin təcrübəsinə əsaslanaraq insan təbiətinin çoxmənalı və çətin tərəflərini kəşf edir. Psixoloji analiz bədii düşüncənin inkişaf dərəcəsinin göstəricisidir, onun tədqiqi bu baxımdan vacibdir. Hər bir yazıçının yaradıcılığında psixologizm stil, bədii forma kimi ola bilər, bununla belə, psixologizm problematikanın təcəssümündə əsas aparıcı funksiyaya malik olmalı, məzmunun özünəməxsusluğunu müəyyənləşdirməlidir. Bu isə Azərbaycan ədəbiyyatında 60-cı illər nəsrində daha aydın hiss olunmağa başladı. Məhz bu illər "...lirik nəsrdəki geniş dinamizm, çeviklik, təhkiyədəki ciddi – emosional boyaların üstünlüyü, romantik çalarlar, insanı kompozisiyanın mərkəzinə çəkmək, onun daxili aləmini, əhvali – ruhiyyəsindəki keçidləri təsirli və incəliklərinə qədər canlandırmaq, düşüncələr axarını "içəridən" açıb göstərmək, eləcə də, əsərin

bədii quruluşunda, təhkiyə gedişində sərbəstliyə nail olmaq üçün geniş imkanlar açdı" [5.8], sənət əsərlərində siyasi–sinfi dəyərlərin milli və ümumbəşəri dəyərlərlə əvəzlənməsi prosesi" başladı.

1960-cı illər ədəbiyyatına müraciət 60 və 60-cılar məfhumunu başa düşməyi tələb edir. 60-cılar məfhumu özü şərtidir. 60-cılar sərhəddinin aşağı həddini qanunauyğun olaraq partiyanın XX qurultayına görə 1956-cı ildən, yuxarı həddini 1968-ci ildən, sovet döyüşçülərinin Çexoslovakiyaya soxulması tarixindən müəyyənləşdirirlər.

Bu gün 60-cılar mədəni şüurda kök salıb və baxmayaraq ki, o illərdən bizi 60 illik sərhəd ayırır, bu dövr artıq tarixi rəqəm olub. İnsan təsvirində bədii ənənə bu illərin nəsrində şəxsiyyətin daxili aləminə girmək problemi ilə bağlıdır. Bu mənada lirizm bədii dünya görümü prinsipi kimi insan xarakterlərini tədqiq etməkdə mümkün imkanlardan biridir. Şəxsiyyətin hissi – emosional aləminə girmək üçün subyektiv aləmi başa düşmək, qəlbin vəziyyətini anlamaq lazımdır. N.Əliyeva "60-80-cı illər Azərbaycan nəsrində qəhrəman və üslub axtarışları" əsərində adı çəkilən illər nəsrini tədqiq edərkən doğru qənaətə gəlir ki, "zahiri möhtəşəmlikdən qəti imtina edən nəsr nümayəndələri diqqəti qəhrəmanların daxili aləminə, onun dərinliklərinə yönəltməklə, o vaxtacan ədəbiyyatımıza az bəlli olan böyük və zəngin dünya kəşf etdilər" [4. 10].

Burada, Tehran Əlişanoğlunun "Azərbaycan "yeni nəcr"i (əsrin nəsr poetikasından)" əsəri üzərində dayanaraq, müəllifin bir qənaətini xüsusi açıqlamaq istərdik. Bir cox tənqidçilərdən fərqli olaraq, müəllif yeni dövr ədəbiyyatını, məhz 50-ci illərdən götürür və yazır ki, məhz 50-ci illər nəsri həyat həqiqətini ideoloji göylərdən yerə endirmiş, ictimai gerçəkləri sadəcə hadisələrin cərəyan etdiyinin fonu olmaqdan, surətlər–xarakterləri plakat səciyyəsindən həyatiliyə, natural təsvirə qədər dəyişmiş, dolğunlaşdırmış, sovet insanını bütün məzmunu ilə sovet həyatı içərisində (tarixən konkret), həm də bunu ənənəvi mövzuların məhdudluğundan yeni-yeni sferalara çıxaraq təqdim və təsbit etməyə başlamışdı. Müəllif fikirlərini təsdiqləmək üçün nümunələr də gətirir. Ənənəvi mövzular daxilində: kolxoz – kənd mövzusu ilə yanaşı, B.Bayramovun "Yarpaqlar" romanında (1957-1960) koloritli kənd camaatlığı, el-tayfa münasibətləri, İsa Hüseynovun "Yanar ürək" romanında (1955-58, 1963) fərdin şəxsi həyatı, psixoloji varlığı, İlyas Əfəndiyevin "Söyüdlü arx" romanında (1958) şəxsiyyətin cəmiyyətdən ayrı intim dünyası və s. paralel xətlər kimi təsvirin, bilavasitə predmeti olduğunu qeyd edir. Müəllif davam edərək H.Seyidbəylinin "Telefonçu qız" (1956), S.Qədirzadənin "Qış gecəsi" (1953-56), B.Bayramovun "Mən ki, gözəl deyildim" (1959), İsa Hüseynovun "Doğma və yad adamlar" (1958-1960), İlyas Əfəndiyevin "Körpüsalanlar"(1960) əsərlərində ənənəvi məzmunun arxa plana keçdiyini, hətta haşiyələrə sıxışdırıldığını, "sevgi, mənəviyyat, əxlaq motivləri ilə üzə çıxan insanın daxili aləmi"nin önə keçdiyini, "istehsalat, kənd, müharibə" mövzularının "fakturanı, fonu; hadisələrin zəminini" təşkil etdiyini vurğulayır. Bununla da, müəllif belə qənaətə gəlir ki, "sonradan 60-cı illər nəsrinə yozduğumuz elə bir qat – cəmiyyət, mənəviyyat, əxlaq, psixologiya, məişət, güzəran və s. – yoxdur ki, 50-ci illər nəsrində əksini tapmasın, həm də gerçəklikdə olduğu kimi, yəni "sovet həyatı"nın milli variasiyalarına, sosializmin yerli-lokal təzahürlərinə - xəlqi səviyyəyə enərək..."[3.22].

T.Əlişanoğlunun adları çəkilən əsərlərin ədəbiyyata yeni ab-hava gətirməsi, bu baxımdan əsər müəlliflərinin sosializm realizmi ədəbiyyatının stereotip qəhrəman surətlərindən uzaqlaşmaq səyini, biz də inkar etmirik, əksinə təsdiq edirik. Lakin nümunə gətirilən əsərlərin yaranma tarixinə diqqət edərək 60-cılar məfhumunun şərti olduğunu (1956-1968) nəzərə alsaq, yalnız bu əsərlərin adından çıxış edərək, 50 yaxud 60-cılar bölgüsü üzərində iddialı durmaq əsassız görünər. Bununla belə, "insan haqqında həqiqəti axıra qədər söyləməkdə" yeni nəsrin rolunu bir qədər də irəliyə aparıb 40-50-ci illərdən başlamaq da, o qədər məntiqsiz deyil. Lakin bizcə, burada kiçik janrın xidmətləri daha çox qeyd olunmalıdır. Belə ki, psixologizmə böyük əhəmiyyət verən İ.Əfəndiyev müsahibələrinin birində qeyd edir ki, əgər "yeni nəsr" istilahı nəsr dilində poetikliyin artması, bədii prizmanın hadisəçilikdən, süjet xəttini eninə və uzununa genişləndirməkdən psixoloji dərinliyə yönəldilməsindən gedirsə, onda bu xüsusiyyətlər bizim nəsrimizdə artıq 40-cı illərin ikinci yarısı və 50-ci illərin ortalarında, lirik – emosional üsluba meyl edən yazıçılarımızın əsərlərində qabarıq şəkildə formalaşmışdır.

Onu da qeyd edək ki, 40-50-ci illərə qədər Azərbaycan nəsrində üslub fərqləri artıq görünürdü, daha çox epik təsvir üstünlük təşkil etsə də, lirik təsvir öz varlığını sübuta çalışırdı. Bununla İ.Əfəndiyevin, Ə.Məmmədxanlının lirik hekayələri ədəbiyyata yeni dəst-xəttlə daxil olmaqla yeni lirik-psixoloji üslubun formalaşmasına, inkişafına zəmin olurdu. "Sərt həyat müşahidəsi və kövrək lirika, psixologizm və yumor, sevginin poeziyası və sevgisiz yaşamagın gətirib çıxardığı mənəvi müflislik, dil, üslub, mövzu və problem müasirliyi – gələcək poetik fərdiyyətin bu işıqda görünən əlamətləri" [6.639] artıq hiss olunurdu.

Azərbaycan ədəbiyyatı insanın ideya – mənəvi məzmunu, şəxsiyyətin mənəvi cavabdehliyi problemini qoyur, insanın qarşısında mənəvi tələblər artır, "analitik başlanğıc nəzərə çarpacaq dərəcədə dərinləşir, sosial–psixoloji əsaslandırmanı tədricən etik, mənəvi psixoloji əsaslandırma sıxışdırır"dı. [10.46] Ənənəvi "müsbət" və "mənfi qəhrəman bölgüsünü indi "boyaların qatışığında" təqdim edilən insan surəti" [9.29] əvəz etməyə başlayırdı. Bu dövrü "potensial imkanlar dövrü" adlandıran T.Əlişanoğlu "Azərbaycan nəsri sosrealizm çərçivəsində (konteks poetikası)" adlı əsərində doğru olaraq qeyd edir ki, 1950-ci illərdən

yeni tarixi şəraitdə, istər sovet, istərsə də bütünlükdə dünya bədii – estetik hərəkatı və fikrində əsaslı dönüşlər, dəyişmələr baş verir. Bu əlbəttə ki, Azərbaycan ədəbiyyatına təsirsiz qala bilməzdi. "60-cı illərin əvvəlləri üçün xarakterik olan "insan axtarışları", "yeni insan" problemi insanı əvvəlki dövrlərin "qəlib"lərindən çıxararaq yeni məkanda təsvir etmək cəhdi" həqiqətən, yeni ədəbi mərhələnin əsasını formalaşdırırdı. Məhz "potensial imkanlar dövrü"ndə İsmayıl Şıxlı, İsa Hüseynov, Ənvər Məmmədxanlı, Əkrəm Əylisli, Fərman Kərimzadə, İlyas Əfəndiyev, Bayram Bayramov kimi yazıçılar nəsrin sənətkarlıq meyarlarını dəyişməyə cəhd etdilər. Avropada artıq çoxdan məlum olan, Azərbaycan ədəbiyyatında az – çox təcrübəyə malik "psixoloji nəsr" termini ədəbiyyatımıza daxil oldu. Nəticədə "Dəli Kür", "Yanar rrək", "Ağ liman", "Körpüsalanlar", "Söyüdlü arx", "Qarlı aşırım", "Mən ki, gözəl deyildim" və s. kimi əsərlər psixologizmin bir sıra ümumi cəhətlərini özündə birləşdirdi.

Aydındır ki, tənqid nəsrin yeni fərdi üslub meyllərini də, o qədər asan qəbul etmirdi, bəzən onu mücərrəd romantika ilə eyniləşdirirdi. Məs; M.Hüseyn gənc nasirlərin yeni üslubunu qəbul etməkdə çətinlik çəkir və yazırdı: "Bugünkü ədəbiyyatımızda bir meylin də təzahürünü görməkdəyik. Həyat həqiqəti, həqiqi insanları və hadisələri təsvir etmək əvəzinə, mücərrədliyə və yazıçı fantaziyasının gücü ilə uydurulan xəyali bir aləmə qaçmaq da eyni dərəcədə təhlükəlidir". Tənqidçi bu meyli ən çox Ə.Məmmədxanlının nəsrində görür, İ.Əfəndiyevin bəzi əsərlərini də bu sıraya daxil edir və bunun "həyatın və insanların inkişafındakı qızğın axını duymamaqdan" irəli gəldiyini qeyd edirdi.

İ.Əfəndiyevin ilk kitabı "Kənddən məktublar" birmənalı qarşılanmamışdır. Yazıçının hekayələrində hissi başlanğıcın qüvvətli olmasını ümumi yaradıcılıq nöqsanı kimi təqdim edən Ə.Ağayev də, həmin dövrün estetik mündəricəsindən cıxış etməkdən yan keçməyərək, yazırdı ki, bir hekayəçi kimi İlyasın hələlik gözə çarpan birinci nöqsanı onun həddindən artıq hissiyyata qapılması və sentimental bir stilə meyl etməsidir. Halbuki, A.Puşkin və Stendalın yaradıcılığında tənqidçilər psixologizmin özünəməxsusluğunu onda görürdülər ki, hər iki müəllif hisslərin təsvirinə böyük yer verir [bax.18]. Elə İ.Əfəndiyevin hekayələrində ən yaxşı cəhətlərdən birini – müəllifin insanın daxili aləminə fikir verməsində axtarmaq lazımdır. Müəllif üçün hiss, sevgi, məhəbbət şəxsiyyətin ən ali özünütəsdiqidir, insan və insanlığın təsdiqinə bir imtahandır, şəxsiyyətin bütöv təsviri metodu kimi realist psixologizmin nailiyyətidir.

Sosrealizm insanın daxili aləminin, hisslər aləminin təsvirinə əhəmiyyətsiz yanaşır, hətta bu cür halları "mücərrəd psixologizm kimi də qiymətləndirirdi. Məsələn, Yusif Səmədoğlunun ilk hekayələrində yad olan notların nədən ibarət olduğunu aydınlaşdıran M.Cəfərə elə gəlir ki, bu müəllifin hekayələrində mücərrəd psixologizmə meyl etməsində özünü göstərir. Tənqidçi deyilən nöqsanı başqa gənc nasirlərin yaradıcılığında da görür, "mücərrəd psixologizm nədir, əsərlərdə hansı hallarda özünü göstərir və onu doğuran səbəblər hansılardır?" sualını "mən mücərrəd psixologizmi, psixoloji halları, şəxsiyyətin psixologiyasını əmək fəaliyyətindən, əmək prosesindən və ictimai münasibətlərdən təcrid edilmiş şəkildə təsəvvür etməkdə görürəm." [1.85] kimi yanlış cavablandırır. M.Arif də vaxtilə İ.Əfəndiyevin "Körpüsalanlar" əsərini bu yöndən qiymətləndirmiş, əsərin nöqsanını əmək prosesinin kifayət qədər təsvir olunmadığında görmüşdür. Yaxud, M.Əlioğlu da "Səriyyə haqlıdırmı?" məqaləsində həmin fikri bir növ təsdiq etmişdir: "İnsanın ruhi aləmində baş verən sarsıntılar, şəxsi həyatda əxlaq normalarına münasibət, ailə məsələləri ilə bağlı hiss və duyğular müəllifi daha çox düşündürdüyündən, əsərdə əmək, yaradıcılıq pafosu arxa plana keçmişdir..."[2] Göründüyü kimi, sosioloji tənqid "ardıcıl proqramlı tənqid" olub "fəal və mübariz" olsa da, yeniliyi qeyri-şərtsiz qəbul edə bilməyib. Halbuki Ruslana Lyaşeva doğru olaraq yazır: "Əmək adamı heç yana qaçmır, o həmişə əsas personaj olub, olacaq, amma onun təsvirində yanaşma indi, əlbəttə ki, dəyişəcək. Və yaxşı tərəfə." [14.4]

Qeyd etdik ki, 60-cıların nəsrində psixoloji yaşantıların təsviri önəmlidir. Bu təsvir hər bir müəllifin yaradıcılığında fərqli şəkildə meydana çıxır. Bəzilərində sosial mühit, bəzilərində fərd, şəxsiyyət, insan öndədir. Məsələn, İ.Şıxlıda milli ənənə, milli keçmiş önəmlidir, yazıçı xarakterin psixoloji strukturunu onun milli təbiətindən çıxış edərək, qurur.

Sosial mühit və fərd münasibətlərində harmoniya Elçin nəsrinə də xasdır. Lakin Elçinin yaradıcılığını 60-cı illər ədəbi kontekstində təhlil edən Nərgiz Paşayeva doğru olaraq belə qənaətə gəlir ki, Elçində "qəhrəmanlar daha dinamikdir." [7.142] Müəllif davam edərək yazır ki, onlar xəyaldan daha çox hərəkətə bağlıdır və onları narahat edən hadisələrin üstünə doğru irəliləməkdən çəkinmirlər. Hadisələrə doğru irəlilədikcə, onun mahiyyəti, həqiqət daha çox açılır. Həqiqətə yaxınlaşma Elçin nəsrinin fəlsəfiliyini təmin edir.

İsa Hüseynovun yaradıcılığında fərdin şəxsi həyatı, psixoloji varlığı diqqəti çəkir. T.Hüseynoğlu "Nəsrdə psixologizm" adlı məqaləsində İ.Hüseynov yaradıcılığını təhlil edərək "fərdi psixoloji təhlil"i, "bütövlükdə yazı tərzində dərin psixologizm"i, "insanı mənəvi–psixoloji planda əks etdirmə, obrazı daha çox bu planda canlandırma" üstünlüyünü qeyd edərək onu psixologizmə yiyələnmiş ilk nasirlərimizdən biri kimi təqdim edir.

S.Qədirzadənin, B.Bayramovun, İ.Əfəndiyevin yaradıcılığında da belədir, sevgi, mənəviyyat, əxlaq motivləri ilə üzə çıxan daxili aləm əsasdır.

Ədəbiyyat

1. Cəfər M.Z. Həyatın romantikası. Bakı: Azərnəşr, 1968, 172 s.
2. Əlioğlu M. Səriyyə haqlıdırmı? "Ədəbiyyat və incəsənət" qəz., 1961, 17 iyun
3. Əlişanoğlu T. Azərbaycan "yeni nəsr"i, (Əsrin nəsr poetikasından), Bakı: Elm, 1999, 128 s.
4. Əliyeva N. 60-80—cı illər Azərbaycan nəsrində qəhrəman və üslub axtarışları. Bakı: Elm, 1997, 159 s.
5. Hüseynov A. Nəsr və zaman. Bakı: Yazıçı, 1980, 185 s.
6. Qarayev Y. Azərbaycan ədəbiyyatı XIX və XX yüzillər (iki min ili tamamlayan iki yüz il – XIX və XX yüzillər). Bakı: Elm, 2002, 740 s.
7. Paşayeva N. 60-cı illər ədəbi kontekstində Elçinin yaradıcılığı // Azərbaycan, 2004, № 10, 192 s.
8. Rüstəmova A. Nizami Gəncəvinin həyat və sənəti. Bakı: Elm, 1979, 209 s.
9. Yusifli V. Nəsr, konfliktlər, xarakterlər. Bakı: Yazıçı, 1986, 166 s.
10. Алиева С.У. Человек в меняющемся мире (Лит. – крит. заметки и размышления о новой азерб. прозе). Баку: Язычы, 1980, 240 с.
11. Гинзбург Л.Я. Записные книжки. Воспоминание. Эссе. СПб.: Искусство-СПБ, 2002, 344 с.
12. Есин А.Б. Психологизм русской классической литературы. Москва: Просвещение, 1988, 176 с.
13. Колобаева Л.А. Никакой психологии или фантастика психологии (О перспективе психологизма в русской литературе нашего века) // Вопросы литературы, 1999, март-апрел, с.3-20
14. Ляшева Р.П. Теплота и психологизм прозы // Мир Севера, 2000, № 6
15. Маринетти Т.М.. Первый манифест футуризма. В кн. Называть вещи своими именами. Москва: Прогресс, 1986, 640 с. (с.158-168)
16. Страхов И.В. Психологический анализ в литературном творчестве. В 2 ч., ч.I, Саратов: Изд-во Саратовск. ун-та, 1973, 57 с.
17. Щеглова Е. Человек страдающий (категория человечности в современной прозе) // Вопросы литературы, 2001, № 6
18. http://lepo.it.da.ut.ee/~lar2/Pushkin//31pt2_5t/htm // Л.И.Вольперт, Психологизм ранней прозы Пушкина и Стендаля

РЕЗЮМЕ
О ПРОБЛЕМЕ ПСИХОЛОГИЗМА В ЛИТЕРАТУРЕ

Мамедова Т.К.
Сумгаитский государственный университет, Азербайджан

В статье анализируются сущность и основные особенности психологизма, упоминаются взгляды таких ученых, как Л. Гинзбург, И. В. Страхов, А. Б. Есин. Также изучается становление психологизма в азербайджанской литературе, то, как он проявляется в художественных произведениях, отношение к проблеме в литературной критике. Даже для творчества Низами характерны монологи, диалоги, бессловесные взгляды, гармония природы и внутреннего мира человека, а иногда и странный и интересный контраст психологизма. Таким образом, в творчестве любого писателя психологизм может быть стилем, художественной формой, однако психологизм должен играть ведущую роль в воплощении проблемы, определять специфику содержания. Это стало возможным в прозе 60-х годов. С этой точки зрения оцениваются различные аспекты психологического описания в произведениях А.Мамедханлы, И.Шыхли, И.Эфендиева, И.Гусейнова и других.

Ключевые слова: *психологизм, новая проза, литература, Низами, критика*

SUMMARY
ON THE PROBLEM OF PSYCOLOGISM IN THE LITERATURE

Mammadova T.K.
Sumgayit State University, Azerbaijan

The article provides information about the essence and main purpose of psychology, in this regard, refers to the views of L.Ginzburg, I.V Strakhov, and A.B Yesin. Also, the formation of psychology in the Azerbaijani literature, how it manifests itself in the works of art, the attitude to the problem in literary criticism are analyzed. For example, there is a monologue, dialogue, harmony of nature and the inner world of a man, and sometimes a strange and interesting contrast of psychology, which manifests itself in Nizami's

work. Thus, in the work of any writer, psychologism can be a style, an artistic form, however, psychologism must have a leading role in the embodiment of the problem and determine the specificity of the content. And this is possible in the prose of the 60s of the 20th century. From this point of view, different aspects of psychological description are evaluated in the works of A.Mammadkhanli, I.Shikhli, I.Efendiyev, I.Huseynov and others.

Key words: *psychologism, new prose, literature, Nizami, criticism*

MÜSTƏQİLLİK İLLƏRİNDƏ SÖHRAB TAHİRİN YARADICILIĞINDA BÖLÜNMÜŞ VƏTƏN MÖVZUSU

Hüseynova Arzu Hüseyn qızı
Sumqayıt Dövlət Universiteti, dosent, Azərbaycan

Xülasə.Məqalədə müstəqilliyimizin bərpasından sonra Azərbaycan ədəbiyyatının tərkib hissəsi olan mühacir Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatının nümayəndəsi Söhrab Tahirin bölünmüş vətən mövzusunda yazdığı "Sonuncu Şah" əsəri tədqiqata cəlb olunmuşdur. Cənubda baş vermiş tarixi hadisələr əsərdə verilmiş bədii obrazlar vasitəsilə təsvir edilmişdir.

Açar sözlər: *Söhrab Tahir, Cənubi Azərbaycan, Təbriz, cənub mövzusu, azadlıq mübarizəsi*

90-cı illərin əvvəllərində Azərbaycan öz dövlət müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra Ulu Öndər Heydər Əliyevin qayğısı sayəsində bütün sahələr kimi, ədəbiyyat sahəsi də yeni inkişaf mərhələsinə qədəm qoydu. Artıq müstəqilliyimizin bərpasından ötən 30 ildə bu sahədə köklü şəkildə məzmun dəyişikliyinin şahidi olmuşuq.

40-cı illərdə mühacir Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatının yaranması və inkişafı daha çox və demək olar ki, bütünlüklə İrandan və Cənubi Azərbaycandan mühacir etmiş yaradıcı siyasətçilər, milli ruhda əsər yazan yazıçı və şairlərin yaradıcılığı ilə bağlı idi. Onlar İran hökumətinin despotizmindən yaxa qurtararaq dünyanın müxtəlif yerlərinə, bir hissəsi isə Şimali Azərbaycana mühacirət etmişdilər. "Bu proses 1945-1946-cı illərdə Cənubi Azərbaycanda Milli Hökumətin süqutundan sonra baş vermişdi". [1]

"Bölünmüş vətən" ideyası, bütövlükdə cənub mövzusu xüsusi əhəmiyyət kəsb etsə də, SSRİ dövrü olduğundan bədii ədəbiyyat mövzusu olmaqdan kənara çıxa bilmirdi. Müstəqilliyə qədərki dövrümüzdə də Azərbaycan Sovet ədəbiyyatında və onun tərkib hissəsi olan mühacir Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatında cənub mövzusunda əsərlər yazılmışdır. Mühacir Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı Ulu Öndər Heydər Əliyevin Azərbaycan SSR-ə rəhbərliyi dövründə müəyyən inkişaf mərhələsinə qədəm qoymuş və cənubla bağlı yazılan bədii əsərlərdə əvvəlki illərdən fərqli olaraq tarixi mövzular üstünlük təşkil edirdi. Həmin dövrün ədəbiyyatında tarixi mövzuların, xüsusilə bölünmüş vətən ideyasının öz əksini tapması məsələlərinə xüsusi diqqət ayıran professor Bədirxan Əhmədov yazır: "60-80-ci illərAzərbaycanın bədii nəsrinin əsas inkişaf istiqamətlərindən biri tarixi mövzunun işlədilməsi və tarixi şəxsiyyətlərin bədii obrazlarının yaradılmasından ibarətdir" [2,s.468]. Professor B. Əhmədovun bu fikrinə əlavə olaraq onu da qeyd etməliyəm ki, həmin dövrdə bu mövzuda yaranmış ədəbi əsərlərdə Cənub mövzusunda xeyli nümunələr vardır. Yeri gəlmişkən qeyd qeyd etməliyik ki, bu dövrdə "Əli Tudə, Söhrab Tahir, Abbas Pənahi Makulu, Gəncəli Səbahi, Həmzə Fəthi Xoşginabi,Qulamhüseyn Saedinin və başqalarının əsərləri böyük şöhrət qazanmışdır". [3,s.39]

80-ci illərin sonlarında, söz yox ki, bu məsələlərin ədəbi-bədii prosesdə daha geniş yer almasına 1989-cu il sərhəd hadisələri, və sonralar Ulu Öndər Heydər Əliyevin uzaqgörən siyasətinin nəticəsi olaraq 31 dekabr "Dünya Azərbaycanlılarının həmrəyliyi" gününün hər il dövlət səviyyəsində qeyd olunması da öz müsbət təsirini göstərmişdir.

Mühacir Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrindən biri olan Söhrab Tahirin bütün yaradıcılığının cənub mövzusuna aid olmasını qeyd etməliyik, lakin mövzumuz onun müstəqillik dövr yaradıcılığıdır. Müəllif 1996-2001-ci illərdə nəşr olunan "Sonuncu Şah" romanında tarixi-siyasi hadisələrin, vətənpərvər qüvvələrin şah rejiminə qarşı apardıqları mübarizənin, Cənubi Azərbaycan və bütövlükdə İrandakı ictimai-siyasi proseslərin canlı təsvirini fərqli rakurslardan verildiyindən bu əsərə daha çox diqqət çəkmişik.

Əsərdə İranın sonuncu şahı Məmmədrza şahın fəaliyyəti və onun bölünmüş vətənin cənub hissəsindəki azərbaycanlılara zülm etdiyindən bəhs olunur.

Məlum olur ki, Məmmədrza şah İngiltərənin və Müttəfiq Dövlətlər İttifaqının razılığı ilə şahlıq postuna gətirilir. Əsərdə ingilis səfirliyinin məlumat şöbəsinin müdiri Çarl Trat şahı idarəçiliyə hazırlayarkən

onun *"taktika və strategiyada, güzəşt və qərar qəbul etmədə son dərəcə müasir anlaqlı olmağı, lakin qəddarlıq və rəhimsizliyə da əsaslanmağı"* [4, s.15] tövsiyə edir.

Atası Rza şah ölkənin tərk etdikdən sonra hakimiyyətə keçən Məmmədrza Pəhləvinin fəaliyyətinə amerikalılar, xüsusilə ingilislər ciddi nəzarət edirlər. Onlar hətta İranın gələcək dövlət quruluşunu (monarxiya-şahlıqmı və ya cümhuriyyətmi olmasını) müəyyənləşdirirlər.

Romandan məlum olur ki, dünyada qüvvələr nisbəti ABŞ və SSRİ-nin xeyrinə dəyişmişdi. Müttəfiq dövlətlərin orduları İrana yeridilmişdir.

Məmmədrza şah ölkədə baş verən prosesləri, xüsusən Azərbaycanda, Kürdistanda, Xuzistanda, Farsda partlayış həddinə çatmış ictimai-siyasi hərəkatların mahiyyətini dərk edə bilmirdi.

Öz sarayında Tehran konfransına gəlmiş Sovet İttifaqının dövlət başçısı İ.Stalinlə görüşündə Məmmədrza şah anasının əslən Qafqaz Azərbaycanından olması, azərbaycanlı olması ilə fəxr etdiyini bildirir.Şah sovet qoşunlarının Cənubi Azərbaycanda yerləşdirilməslə əlaqədar "yerli əhalinin hər gün mərkəzi hökumətə və yerli inzibati orqanlara qarşı müqavimətinin artdığından" danışmaq istəsə də İ.Stalin diplomatik yolla söhbətdən yayınmağı bacarır.

Şah Sovet qoşunlarının "*Azərbaycanda azadlıq hərəkatına gizli yardım etməsini xatırlayırıdı"* [4, s.26]. O, Cənubi Azərbaycanda minlərlə insanın-azərbaycanlıların qanını tökdüyü, *"Azərbaycanda və Kürdistanda törətdiyi qanlı hadisələri xatırladıqca şöhrət qüruru da artırdı*" [4, s.26].

Tədbirlərin birində Məmmədrza şaha sui-qəsd edilir. Sui-qəsdçin təşkilatçısı Azərbaycan Demokratik Xalq Partiyasının üzvü gənc bir hərbi idi.Təhlükəsizlik qüvvələrinin öldürdüyü bu gənc məhv edilmiş minlərlə soydaşlarının intiqamını almaq istəyirdi.Sui-qəsd nəticəsində ağır yaralanmış şah vaxtilə Azərbaycan üzəri-nə xalqın qurduğu Milli hökümət üzərinə hərbi yürüş təşkil edəndə azərbaycanlı zabitlər bunu yaxşı qarşılamamışdı.

Romanda gənc azərbaycanlı zabit,şahın tələbəlik dostu Behzad və şah ordusunun yüksək rütbəli zabiti arasındakı mükalimədən aydın olur ki, onların vətənpərvərlik, vətən, xalqa münasibətlərində kəskin fərqlər vardır. İran ordusunun polkovniki İranın bölgələrə, muxtarlıqlara bölməsinin qarşısının alınmasını "qeyrət işi" hesab edir. Azərbaycanlı zabit Behzad ona etiraz edərək deyir: *"mən əsrlər boyu zülm görmüş, məhrum olmuş indi isə bir ilə yaxın bir müddət ərzində azadlıq əldə edib mədəni-iqtisadi islahatlarla İranın başqa bölgələrindəki xalqları da heyran qoyan bir xalqın üstünə bu sayaq qoşun çəkməyi ədalətli hesab etmirəm"* [4, s.44].

Azərbaycanlı zabiti şahın fərmanını ədalətsiz hesab etməkdə, Azərbaycan Xalq Partiyasının zabitləri kimi İrandan ayrılmaq istəyən Azərbaycan xalqının köməyinə getməkdə ittiham edən polkovnik, guya bu hərbi yürüşün "əncümən seçkilərinə nəzarət" məqsədilə edildiyi iddiasına Behzad belə cavab verir: *"Biz Azərbaycanda əncümən seçkilərinə nəzarət etməyə belə gediriksə, yenə azad, qəhrəman, inqilabçı bir xalqın daxili işlərinə müdaxilə edirik"* [4, s.44].

Polkovnik azərbaycanlı zabiti Behzad ilə fars hərbiçisi Xosrov Ruzbehin bu "şəhanə yürüşə" etirazlarını İran dövlətinin və şahın maraqlarına ləkə hesab edir.

Şah İran qoşunlarında Azərbaycan Milli hökümətinin əlindən qaçan iranpərəst hərbi elitadan, "Azərbaycanı yenidən ana Vətənimiz-İranın qoynuna qaytarmaq" fikri ilə yaşayan Teymur Bəxtiyar kimi milli satqınlardan istifadə edirdi. Belə hərbi hissələrdə "*bir il bundan qabaq milli hərəkat nəticəsində qaçaq düşən, ya da torpaqları əlindən çıxan xan, bəy, mubaşirlər və onların yaxın qohum və qardaşları da var idi. Onlar Azərbaycana böyük qisas hissi ilə, maraq və həvəslə gedirdilər"* [4, s.45].

Şah qoşunları müqavimət göstərməyən, silahsız əhalini amansızcasına məhv edirdi. Qəzəbli xalq şahpərəstləri, iranpərəstləri heç vaxt sevməyəcəklərini, Azərbaycanın heç vaxt İranın olmayacağını, qisas alacağını bildirirdi.

Firqəçiləri güllələyən şah qoşunları onların ailələrini İranın cənubuna sürgün etdilər. Şah Azərbaycanın üzərinə ən müasir reaktiv təyyarələr göndərdi. Bütün bu qanlı olayların şahidi olan Behzad gördüklərindən dəhşətə gələrək belə nəticəyə gəldi: *"Azərbaycanda davam etməkdə olan bu qan-qadanı dayandırmaq və ya ona müqavimət etmək mümkün deyil. Birinci ona görə ki, əhali başsız və silahsızdır. İkinci şahla Qəvam buraya nəzarət adıyla göndərdikləri qoşun hissələri, hətta xarici dövlətlərin reaktiv təyyarələrilə müşaiyət olunur. Bu təyyarələr isə hələ dünya dövlətləri və orduları üçün tamamilə yeni idi. Üçüncü isə Azərbaycan xalqının arxasında heç kəs dayanmırdı*" [4, s.57].

Romanda şah sarayında baş verən çəkişmələr, Azərbaycan hadisələrinə amansız, qəddar münasibət ətraflı təsvir olunmuşdur. Baş nazir Qəvvam hiyləgər, ikiüzlü siyasəti ilə Cənubi Azərbaycandakı milli-azadlıq hərəkatını İranın ərazi bütövlüyünə təhdid hesab edib, onun qarşısını almaq üçün diplomatik səylərini də artırırdı.

Romanda Cənubi Azərbaycan xalqının islam inqilabında iştirakı və sonuncu müstəbid şahın-Məmmədrza şah Pəhləvinin devrilməsində qəhrəmanlıq mübarizəsindən də bəhs edilmişdir.

Artıq uzun illərdir ki, Azərbaycan siyasi cəhətdən parçalanmışdır. Lakin hər iki taydakı eyni bir xalqın ədəbi-mədəni, mənəvi birliyini Şimalda sovet reşimi Cənubdakı şah və teokratiya rejimləri müxtəiif mənfur vasitələrdən istifadə etsələr də poza bilməmişlər, hər iki Azərbaycanı milli-mənəvi vəhdət birləşdirir. Görkəmli alim Yaşar Qarayev bu barədə belə yazır: "*Sahillər arasında tarixi, genetik, mənəvi əlaqə, qan yaddaşı və daxili dil birliyi bunu tələb edir! Damarlarda eyni cövhər axır və ruhlarda eyni müqəddəsliyə, eyni dəyər və sərvətlərə inam çırpınır. Daha tənha qanadlı, daha tək tağlı, daha qarşı sahilsiz yaşaya bilmərik! Yeni idrak, yeni təfəkkür, yeni dünya və bəşər əxlaqı bunu etiraf edir*" [5, c.4,s.430]. Müəllif iki Azərbaycan arasında siyasi vəhdətin hələ mümkün olmadığı dövrdə ədəbiyyatın, mədəniyyətin, mənəviyyatın parçalanmadığını, bölünmədiyini, əksinə daha da birləşdiyini, möhkəmləndiyini göstərir.

Azərbaycan ədəbiyyatının tərkib hissəsi olan mühacir Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatında əvvəlki illərdən fərqli olaraq müstəqillik dövründə daha açıq şəkildə bölüşdürülmüş vətən mövzusundan bəhs edən əsərlər işərisində Söhrab Tahirin bu əsərinin xüsusi əhəmiyyətini bir daha qeyd etməliyik.

Ədəbiyyat

1. Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı.//http://haqqında.az// b1.html.
2. Əhmədov B.: XX yüzil Azərbaycan ədəbiyyatı: mərhələlər, istiqamətlər, problemlər Bakı: Elm və təhsil-2015
3. Arzu Hüseyn qızı Hüseynova. XX əsr Şimali Azərbaycan nəsri və mühacir Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatinda bölünmüş vətən və milli-mənəvi bütövlük ideyası filologiya üzrə elmlər doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün dissertasiyanın avtoreferatı Bakı-2021
4. Azərazər, S.T. Sonuncu şah / S.T.Azərazər. –Bakı: Ağrıdağ, –2001
5. Qarayev, Y. Seçilmiş əsərləri: [5 cilddə] / Y.Qarayev. -Bakı: Elm, -c.4. -2016. -772 s.

РЕЗЮМЕ

ТЕМА РАЗДЕЛЕННОЙ РОДИНЫ В ТВОРЧЕСТВЕ СОХРАБА ТАХИРА В ГОДЫ НЕЗАВИСИМОСТИ

Гусейнова А.Г.

Сумгаитский государственный университет, Азербайджан

В статье исследуется произведение «Последний шах», посвященное теме разделенной родины Сохраба Тахира, представителя эмигрантской литературы Южного Азербайджана, являющейся неотъемлемой частью азербайджанской литературы. Это произведение было написано автором после восстановления национальной независимости Азербайджана. Через художественные образы произведения повествуется об исторических событиях, происходящих в Южном Азербайджане.

Ключевые слова: *Сохраб Тахир, Южный Азербайджан, Тебриз, южная тема, борьба за независимость*

SUMMARY

THE THEME OF THE DIVIDED HOMELAND IN THE WORKS OF SOHRAB TAHIR DURING THE YEARS OF INDEPENDENCE

Huseynova A.H.

Sumgayit State University, Azerbaijan

The article studies the work "The Last Shah" on the theme of the divided homeland written by Sohrab Tahir, a representative of the Southern Azerbaijani emigrant literature, which is an integral part of the Azerbaijan literature in the years of restoration of our independence. Historical events in the south are described in the work through artistic images.

Key words: *Sohrab Tahir, Southern Azerbaijan, Tabriz, the theme of south, struggle for freedom*

ABDULLA BƏY ASİNİN MƏHƏBBƏT LİRİKASI

Cabarova Mədinə Ağakərim qızı

Sumqayıt Dövlət Universiteti, Azərbaycan

cabarova.84@mail.ru

Xülasə. XIX əsr ədəbiyyatı özünün bir sıra xüsusiyyətlərinə görə əvvəlki dövrlərdən fərqlənir. Bu dövrdə fəaliyyət göstərən şair və yazıçılar zamanın və mühitin tələbinə cavab verə biləcək yeni-yeni əsərlər yazmağa çalışır, cəmiyyət üçün vacib olan məsələləri ədəbiyyata gətirməklə, sosial ədalətsizliyə etirazla problemlərin həllinə can atırdılar. Lakin bu dövr ədəbiyyatında da başlıca yeri poeziya və onun

ayrılmaz hissəsi, aparıcı qolu olan qəzəl janrı tuturdu.Klassik ədəbiyyat nümunələrində olduğu kimi burada da şairlər gözəlin xarici görünüşündən – lalə yanaqlar, ləl dodaqlar, ağ buxağından danışır, klassik poeziyanın mövzusu olan gül, bülbül, məşuq və məşuqədən bol-bol söhbət açırdılar. Lakin ilk baxışda köhnənin təkrarı kimi görünən bu şeirlər əslində realist mövqedən çıxışları baxımından bu dövrün ədəbiyyatına, onun məzmununa mütərəqqi ideya gətirə bilmişdi.

Açar sözlər: *Asi, məhəbbət, lirika, XIX əsr, Qarabağ*

Yaradıcılığının bir hissəsini məhəbbət mövzusunda yazdığı qəzəllər təşkil edən XIX əsr şairlərindən biri də Abdulla bəy Asi idi. Şair böyük Füzulinin davamçısı kimi çıxış edərək sözün həqiqi mənasında bir-birindən gözəl və mənalı qəzəllər yazmış, bu şeirlərdə əsl məhəbbət şairi, incə zövqlü bir cavan kimi çıxış etmişdir. Gənc şair də böyük ustadı Füzuli kimi *"...insandakı real məhəbbət hisslərini, saf eşqin lətafətini, rayihəsini, onun əzəmətli, cazibədar incəliyini, bu təmiz eşqin insan ruhunda doğurduğu qürur hissini və heç bir başqa hiss ilə əvəz edilə bilməyən təsir gücünü, bu hissin insanda doğurduğu sevinci, şadlığı,bu təbii eşqin insanı yaşamağa, yaratmağa, səadətə sövq edən qüdrətini, sevən qəlbin coşğun arzu-əməllərini, həsrət və məyusiyyətlərini, sevinc və iztirablarını təbii, inandırıcı bir şəkildə tərənnüm etmişdir"* [2, s.21-22]. Şair böyük zövqlə yazdığı qəzəllərdə sözləri, cümlələri bir zərgər incəliyi ilə bir-birinə calamaqla təkrarsız sənət əsəri yaratmağa müvvəffəq olmuşdur. Yaradıcılığında qəzələ müraciət edən şairlərin hamısı gözəlin yerişini, duruşunu, gülüşünü mədh etməklə onun xarici görünüşünə olan vurğunluqlarını nümayiş etdirir və ilk baxışda bu bir növ təkrarçılığa bənzəyir. Lakin onu da qeyd etmək lazımdır ki, bütün qəzəl yazan nəzm ustaları heç də həmişə zövqlü, oxunaqlı, yaddaqalan bir əsər yazmağa müvvəffəq olmur, bəzən yazılan əsərlər elə oxunulduğu andan etibarən unudulur. Asinin bir şair kimi özəlliyi onda idi ki, onun yazdığı əsərlər həm geniş oxucu kütləsi tərəfindən, həm də müasirləri olan şairlər-yəni şeirdən, onun forma və quruluşundan xəbəri olan insanlar tərəfindən yüksək qiymətləndirilirdi.

Asi qəzəllərinin demək olar ki, hamısı ənənəvi məhəbbət mövzusuna həsr olunmuşdur. O, qəzəllərində dərin insani hissləri, eşq və sevgi duyğularını romantik aləmdən təcrid edərək real həyata, yaşadığı mühitə gətirməyə çalışmış və buna nail olmuşdur. Asi də babası Qasım bəy Zakir kimi real məhəbbəti, sevgini Allaha ibadətdən, Kəbə ziyarətindən üstün tutur, bununla da dini ehkam əleyhinə çıxaraq dünyəviliyi təbliğ edirdi. Babasının məsləyinin ardıcılı kimi çıxış edən gənc şair *"...həyatın bəxş etdiyi mənəvi və maddi nemətlərdən məqsədəuyğun şəkildə faydalanmağı üstün tutur. Bu cəhətdən lirik qəhrəmanın "mən"ində dayanan sənətkarla bu dünyanın faniliyini, müvəqqəti olduğunu iddia edən din nümayəndələrinin baxışları arasındakı fərq çox böyükdür, ariflə nadan arasındakı fərqə bərabərdir. Lirik qəhrəman və onun yaradıcısı öz məhəbbət obyekti gözəllərlə fəxr edir, onlara arxalanır"* [7, s.29]:

فاش گویم که خدای من ترسا این است
که دم عیسویش در دو لب شیرین است..[1, v.7b]

(Açıq-aydın deyirəm ki, mənim Allahım bu tərsadır,
Ki, İsalıq qüdrəti onun iki şirin dodağındadır) [6, s.154].

مکن تکلیف سوی کعبه ام زاهد ز میخانه
که نگذارم چو آدم باغ خلد از کف به افسانه.[130, v. 13 b]

(Zahid mənə meyxanədən Kəbəyə getməyi təklif etmə,
Adəm kimi cənnət bağını əfsanəyə dəyişən deyiləm) [6, s.177]

Bu nümunələr şairin farsca yazdığı qəzəllərdəndir. Bu qəzəllərin əksəriyyətində şair real məhəbbəti behiştin vəd etdiyi nazü-nemətlərdən üstün tutur, bu dünyada zövq ala biləcəklərini kənara qoyub cənnətə bel bağlamağı axmaqlıq hesab edir. Ümumiyyətlə, Asi şeirlərini köhnə sxolastik şərq şeirlərindən fərqləndirən bir cəhət də onun təsvir etdiyi real, həyati gözəlin klassik əsərlərdə bir qayda olaraq gözəllik anlayışı kimi nümunə gətirilən huri və mələkdən daha üstün tutulmasıdır. Davamçısı olduğu dahi Füzuli haqqında deyilmiş aşağıdakı fikirləri tərəddüdsüz olaraq Asiyə də aid etmək olar: *"Füzuli işıqla qaranlığın, axmaqcasına bayağılaşdırılmış dini təsəvvürlərlə sağlam şüurun, həyatla axirətin, məscidin, minbərin, zahidin dedikləri ilə insan həyatının, insanın təbii istəklərinin qarşı-qarşıya gəldiyini, çarpışdığını aydın görmüş, həyatın, şüurun, insanın tərəfini tutmuşdur"*[8, s.6]. Onun cənnəti də, cəhənnəmi də bu dünyada sevgilisinin ona göstərdiyi münasibətdən asılıdır.

Asinin lirik qəhrəmanı özünün mənəvi aləminin zənginliyi, təmiz hissləri, məhəbbəti və bu yolda usanmadan çəkdiyi iztirabları ilə seçilir. Aşiqin daxili aləmində baş verən tüğyanlar, keçirdiyi hiss və həyəcanlar onun odlu-alovlu nitqi ilə ifadə olunur. Hətta sevdiyi, qibtə etdiyi gözəldən

qarşılıq görməyən, hisslərinin cavabsız olmasından üzülən bu aşiq yorulmur, usanmır, tutduğu bu yoldan geri dönməyi düşünmür, bəzən isə sevgilisinin ona verdiyi bu əzablardan mənəvi zövq alır:

Nəsibim gərçi eşqində bəladır,
Bəla üşşaqə eyni-müddəadır.
Cəfa gəlməz pərivəş mahlərdən,
Sanır qafil cəfa, leykən vəfadır.
Xoşam, hər cövr ilə qılsa nəvaziş,
Cəfasın çəkməmək, billah, cəfadır [4, s.10].

Asi qəzəllərinin əksəriyyətində real eşqdə, sevgidə gözəllik görən və bu gözəllikdən pay uman, təmənna edən aşiqin əhvali-ruhiyyəsi əks olunmuşdur. Sevgilisinin dodaqlarından bir busə almaq arzusu ilə alışıb yanan aşiq hicran odunu söndürmək üçün sevgilisinə yalvarır, " təryaği-ləl"indən dərdlərinə çarə etməsini təvəqqe edir:

Könül maildi nuş etsin ləli-ləbin şərabından,
Sədayi-hicr rəf olsun ki, düşmüş rənci-xummarə.
Töküb zəhri-həlahil kami-canə əfi zülfün,
Nola təryaği-ləlin eyləyə bu dərdə çarə.
Yetib həddi-nəsabə hüsni-ruyin müstəhəqqindir,
Zəkati-hüsnünü, ey şux, lütf et Asiyi-zarə [4, s.22].

"Bu sözləri doğuran başqa ehtiraslardır. Onlar yalnız eşqin yox, həyatın, həqiqətin hicrilə yanan ürəyin naləsidir" [5, s.7]. Sevdiyi qadının qədd-qamətini, gül çöhrəsini təsvir edən şair onun təkrarsız gözəlliyini ifadə etmək üçün yarının nurlu üzünü Quranın təfsirinə, yanağındakı xalı Adəmin cənnətdən qovulmasına səbəb olan danəyə (buğdaya) bənzədir, İsmayıla müraciətlə onu bu məhəbbət naminə qurban kimi qəbul etməsini rica edir:

Sənin, ey hurliqa, nuri-rüxündür təfsir,
Nə qədər ayeyi-rəhmət yazılıb Quranə.
Vermişəm könlümü ol daneyi-xalə, ey gül,
Talibəm Adəmə, aldatdı onu bir danə.
Rəbbi- Minayi- məhəbbətsən, aya, İsmayıl,
Asiyi-zarı qəbul eyləgilən qurbanə [6, s.85].

Asinin qəzəllərində eşq adlı xəstəliyə düçar olmuş aşiqin bütün rahatlığını itirməsi, çəkdiyi mənəvi əzab və əziyyətlərin müqabilində sevgilisindən gördüyü laqeydlik, vəfasızlıq bir şair qələmi ilə, odlu-alovlu kəlmələri ilə ifadə olunmuşdur:

Ruyinin qəmindən bənd-bənd atəş düşübdür canıma,
Nal oldu cismim nalədən, ey biməfa, manəndi-ney.
Bir gülüzarə dil verib bülbül məgər gülzar ara,
Əfqan edər şamü səhər çün əynü əlifü sadü yey [6, s.71].

Aşiq bir gül üzlü gözələ öz qəlbini bağışlayıb gecə-gündüz onun eşqilə ah-nalə etdiyi halda o biməfa yar onun dərdinə dərman qılmaz, sübhədək etdiyi fəğana məhəl qoymaz:

Dərdincə munca gecə sübhədək fəğan edərəm,
Nədəndi rəhm eyləməzsən bu ahü fəryada.
Misali – margəzidə sızıldaram şəbi-hicr,
Düşər o zülfi-siyəhin çu hər zaman yadə [6, s.81].

Gətirdiyimiz nümunələrdə şair eşqin möhtəşəmliyini, qadının kişi üzərində cazibə qüvvəsini özünəməxsus cizgilərlə təsvir etməyə müvəffəq olmuş, sədaqətli, fədakar aşiq obrazı yaratmağı bacarmışdır. Onun təsvir etdiyi aşiq məşuqəsi ilə kəsdiyi əhd- peymana sona qədər sadiq qalır, onu cənnətin vəd etdiyi huri-mələyə belə dəyişməyi düşünmür, özünü sevdiyi qadının köləsi, məşuqəsini " padşahım" adlandıraraq onun ayağına gedib dərman istəməyi belə özünə alçaqlıq bilmir:

Girib behişti-bərrin içrə meyli-hur etməz,
O kəs ki, verdi könül sən kimi pərizadə.
Qəmü fəraqə dəva yox təbibdən, Asi,
Budur əlac, gedim padşahimə dadə. [6, s.82]

Asi şeirlərində təsvir etdiyi qadından, onu eşq oduna mübtəla edən gözəldən heç nəyi əsirgəməmişdir. Onun mədh etdiyi qadın surəti qüsursuzdur. Şairin bu cür təsviri, sevdiyi qadına olan hisslərinin ifadəsi oxucunu da bu gözəlliyə qibtə etməyə vadar edir. Lakin bu gözəlliyin arxasında bir cəllad soyuqqanlığı gizlənir. Şair şeirlərində özünün sadiqliyi ilə sevgilisinin mərhəmətsizliyi, xudpəsəndliyi arasında böyük təzad yaradır. Aşiq məşuqəsinə nə qədər diqqətli və həssasdırsa, sevgilisi də ona bir o qədər etinasız və laqeyddir:

Ədalət eyləyib övd etməsə ol məh vəfa üstə,
Yəqin qıllam ki, yoxdur məzhəbində ədlilə miad.
Uzun illər səri-zülfün qəmində Asiyi-miskin,
Pərişandır, gecə ta sübh olunca eyləyir fəryad [6, s.84].

Asi "vəhdəti-vücud" şairlərindən fərqli olaraq təsvir etdiyi qadın obrazını ilahi gözəlliyin və eşqin rəmzi kimi deyil, təbiiliyi və şuxluğu ilə seçilən el gözəli kimi təqdim etmişdir. Asinin *"eşqə düşmüş lirik qəhrəmanı təbii sevgi hisslərinin ilahiləşdirilməsinə, romantikləşdirilməsinə, əflatuniləşdirilməsinə yabançı və laqeyddir"* [3, s.28]. Asi şeirlərində istifadə olunmuş məcaz və tərkiblər şairin təsvir etməyə çalışdığı qadın obrazını, sanki, oxucunun gözləri qarşısında canlandırır, ona qibtə etməyə səsləyir. Asinin sevgilisi qədd-qamətli gözəldir ki, onun boy-buxununa həsəd aparan sərv gizlənməyə yer axtarır, onun çöhrəsinin qüsursuzluğundan utanan ay üzlü Kənan xəcalətindən quyuya düşməyə məcbur olur:

Edib sərvi-rəvanım bağara bərpa qiyamətlər,
Çəkib qamət, verib şümşadü sərvə yüz xəcalətlər.
Urub hüsni-rüxündən dəm məhi-Kənan düşüb çaha,
Budur əcri edə sultanına hər qul xəyanətlər [4, s. 9]

Abdulla bəy Asinin yaşadığı dövrdə qəzəl öz aktuallığını hələ də saxlayırdı. Bu janr geniş xalq kütləsi tərəfindən rəğbətlə qarşılandığı üçün şairlərin ona üstünlük verməsi də təəccüblü deyildi. Yaradıcılığında qəzələ müraciət edən şairlər əsərlərində həqiqi aşiq obrazı yaratmaq üçün klassik Şərq ədəbiyyatında geniş yayılmış Leyli, Məcnun, Fərhad, Xosrov və Şirin kimi surətləri şeirlərinə gətirmiş, onlarla bağlı müəyyən hadisəyə işarə etməyə çalışmışlar. Burada mühüm cəhət şairin istifadə etdiyi, xatırlatdığı surətlərin geniş oxucu kütləsinə məlum olması idi:

Bir dilbəri-Leylavəşin eşqində Məcnun olmuşam,
Vəcdilə olmuş mənzilim gəh vəcdü gəh ehraf heyş [6, s.71]
Dili-sənginə kar etməz, ey şirinzəban, ahım,
Nə gunə rəxnə salmış tişəsilə kuhə bəs Fərhad [6, s.84].

Misallardan göründüyü kimi Asi şeirlərindəki obraz, təşbeh, məcaz və s. orijinallığı, yeniliyi onun bir sənətçi, incə ruhlu bir şair kimi məclis şairləri içində yüksək mövqe tutduğunu bir daha sübut edir. O həmçinin klassik şeirin janrı olan qəzələ müraciət edərkən şeirin məzmununu formasına qurban verməmiş, onu qəlibə salmaq xatirinə yaratdığı sənət əsərini real həyatdan uzaqlaşdırmamış, təqlidçiliklə məşğul olan bir sıra " şairlərdən" fərqli olaraq həqiqi sənətin, şeirin nə olduğunu əyani şəkildə göstərməyə çalışmışdır.

Asi təsvir etdiyi gözəlin surətini daha canlı, daha parlaq yaratmaq üçün yeknəsəq ifadələrdən qaçmağa, klassik poeziyanın xəzinəsindən istifadə etməyə çalışmışdır. Sevdiyi qadına olan vurğunluğunu ifadə etmək üçün şair təkrarçılıqdan qaçmış, yarının tellərini "şahmar zülf", "zünnar zülf", "zülfi-pürçin", onun qüsursuz simasını "şəşəeyi- hüsn", "güli-ruy", "nuri-rüxsar", "çöhreyi - zərd" , dərdlərə dərman olan dodaqlarını "ləli-nab", "ləli-rəvanbəxş", "ləli-şəkkərxa", qəlbinə hakim kəsilmiş gözlərini "xunxar göz", "ənhar göz", "bimar göz", "xunbar göz", "şiveyi-nərgisi -xumar" adlandırmışdır. Bu baxımdan Asinin klassik janrda yazdığı əsərləri bədii təsvir və ifadə vasitələrinin zənginliyi, rəngarəngliyi ilə seçilir.

Ədəbiyyat

1. AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu, Elmi fondlar şöbəsi , Fond № B- 3348/ 22369, 138 s.
2. Cəfər, M.Z. Füzuli düşünür // – Bakı: Azərbaycan, – 1958. № 12, – s. 21-22.
3. Cəfər, M.Z. Seçilmiş əsərləri (2 cilddə) / M.Z. Cəfər. – Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, – I cild. – 1973, –352 s.
4. Əlabbas Müznibin əlyazması. AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu, Elmi fondlar şöbəsi: Fr-831/7979
5. İbrahimov, M.Ə. Azərbaycan xalqının dahi şairi.. //– Bakı : Azərbaycan, –1958. № 12, s. 6-7
6. Kərimov, R.Ş. Abdulla bəy Asinin həyatı və yaradıcılığı / R.Ş.Kərimov – Bakı: Nurlan, – 2009, – 210+83 s.
7. Məmmədov, K.D. Qasım bəy Zakir / K.D.Məmmədov. – Bakı: Gənclik, – 1984, – 232 s.
8. Mustafayev, M.M. XIX əsr Azərbaycan şeiri nümunələri //M.M.Mustafayev. – Bakı, –1983, –120 s.

РЕЗЮМЕ
ЛЮБОВНАЯ ЛИРИКА АБДУЛЛЫ БЕКА АСИ
Джабарова М. А.
Сумгаитский государственный университет, Азербайджан

В статье говорится о литературе XIX века, которая отличается от предшествующих периодов рядом особенностей. Поэты и писатели исследуемого периода создавали новые произведения, которые отвечали бы требованиям этого времени и среды, протестуя против социальной несправедливости, привносили в литературу важные вопросы общественного значения и решали проблемы. Однако главное место в литературе этого периода занимала поэзия и её неотъемлемая часть - жанр газели, в которой прославлялась внешняя красота женщины, любовь и все ее атрибуты. Однако, на первый взгляд, казавшиеся повторением традиционных, эти стихи по своей реалистической окраске сумели тем временем привнести в литературу данного периода прогрессивную мысль, изменить её содержание.
Ключевые слова: *Аси, любовь, лирика, XIX век, Карабах*

SUMMARY
ABDULLA BEY ASI'S LOVE LYRICS
Jabarova M. A.
Sumgayit State University, Azerbaijan

The XIX century literature differs from the previous one in a number of features. Poets and writers of that period created new works that could meet the requirements of their time and environment. They longed for the solution of the problems by protesting against social injustice and by bringing issues important for society to the literature.

However, poetry and its inseparable and leading ghazel genre took the main place in the literature. Here, as in the samples of classical literature, poets describe the appearance of beauty (cheeks, lips, chin, etc.) and talk a lot about flowers, nightingales, lovers, which were the subject of classical poetry. Although they seemed like a repetition of the previous ones, those poems were able to bring a progressive idea to the literature of that period and its content in terms of realistic positions.
Key words: *Asi, love, lyric, 19th century, Karabakh*

TƏNQİDİ REALİST DRAM ƏSƏRLƏRİNDƏ EKSPRESSİVLİYİN PARAMETRLƏRİ

Əliyeva Şəfa Şakir qızı
AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu, Bakı, Azərbaycan
shefa_eliyeva@hotmail.com

Xülasə. Ekspressivlik, emosionallıq ədəbi dilin normalarına aiddir. Ədəbi-bədii dil bir sıra fərqləndirici xüsusiyyələrə malikdir. Kontekstdən asılı olaraq personajın sevinməsi, kədərlənməsi, həyəcanlanması, darıxması, bir sözlə, müxtəlif hallar yaşaması fərqli emosional-ekspressiv rənglərlə verilir. Ekspressivlik təkcə bədii üslubda deyil, publisistik üslubda, məişət üslubunda da qarşımıza çıxır. Doğru və yerində verilmiş ifadəlilik əsərin məntiqi məzmununa əlavə dəyər qatır.
Açar sözlər: *tənqidi realizm, ekspressivlik, daxili keyfiyyət, emosionallıq, bədii təkrar*

Danışanın psixoloji vəziyyəti, duyğuları, düşüncələri, şüuru və s. mətndə sözlər vasitəsilə ifadə olunur. İnsan və onun duyğuları obyektiv həqiqətin bir hissəsidir. Canlı nitq zamanı emosiya ekstralinqvistik faktorların, mimika və jestlərin, bədii mətndə isə dilin köməkliyi ilə kodlanır.

Bədii dilinin ekspressivliyi, nəzəri əsasları,tətbiqi beynəlxalq miqyasda bir çox tədqiqatçılar tərəfindən araşdırılmışdır (S. Bally, R. A. Budaqov, V.V Vinogradov, L.V V. Voznyuk, V. P.Qriqoreyev, V.M.Jirmunski, N. A. Lukyanova, T. V. Matveeva, V. V. Odintsov, M.P. Pentilyuk, A.A.Potebnia, M.M.Shansky, L. V. Shecherba və s.). Bu mövzu əksər alimlərə maraqlı gəlmiş və məhz ekspressivlik haqqında elmi əsər yazmalarına gətirib çıxarmışdır. Məsələn: M.N. Kojina "Ekspressiv linqvistikanın problemləri", V.A.Qridin "Ekspressivlik semantik kateqoriya kimi" və s.

Müasir dilçilikdə və ədəbiyyatşünaslıqda ekspressivliyin hansı üsullarla ifadə edildiyini, onun mənbəyini müəyyənləşdirərkən, bunlara diqqət yetirilir:

1. Müəllifin, eləcə də obrazın intellektual və emosional cəhətdən qiymətləndirilməsi. Bir halı xüsusi vurğulamaq lazımdır ki, bu dəyərləndirmə üslubi əhəmiyyət daşıyır.

2. İntensivlik. Mətnin özünəməxsus xüsusiyyətlərinin təşkilində ekspressivlik xüsusi rol oynayır və əsərdəki ifadələrin artan intensivliyi emosional və ya məntiqi genişlənmələrlə nəticələnir və mətnin bu cür tanınmasına gətirib çıxarır.

3. Emosiya. Sözün emosional-ekspressiv təsir gücü bizim hisslərimizə təsir göstərə bilməsi, bəzi duyğulara səbəb olması ilə ölçülür. Sözün emosional-ekspressiv dəyərini müəyyənləşdirərkən həmin sözün bizdə hansı duyğuları, hissləri oyatdığını nəzərə almaq lazımdır.

Ekspressivlik, emosionallıq ədəbi dilin normalarına aiddir. Ədəbi-bədii dil bir sıra fərqləndirici xüsusiyyələrə malikdir. Kontekstdən asılı olaraq personajın sevinməsi, kədərlənməsi, həyəcanlanması, darıxması, bir sözlə, müxtəlif hallar yaşaması fərqli emosional-ekspressiv rənglərlə verilir. Ekspressivlik təkcə bədii üslubda deyil, publisistik üslubda, məişət üslubunda da qarşımıza çıxır. Doğru və yerində verilmiş ifadəlilik əsərin məntiqi məzmununa əlavə dəyər qatır.

Bədii mətndə ekspressivlik obrazın daxili aləminin açılmasında, hiss və həyəcanlarının düzgün ifadə edilməsində mühüm rol oynayır. Yekun olaraq qeyd etmək lazımdır ki, ekspressivlik bir sıra faktorların təsiri ilə hər kəs tərəfindən eyni qarşılanmır, lüğət və dərsliklərdə isə bu haqqda açıqlayıcı məlumat çox azdır. Azərbaycan ədəbiyyatında ekspressivlik ayrıca tədqiqata cəlb edilməmişdir. Yalnız müxtəlif sənətkarların bədii yaradıcılığına həsr edilmiş əsərlərdə ekspressivlik bir neçə cümlə ilə ifadə edilmişdir. Həcər Hüseynova "Bədii əsərlərin üslubi sintaksisi"[1] adlı tədqiqat işində Mir Cəlalın əsərləri əsasında sənətkarın dili, sözlərin ifadəliliyi, ifadə imkanları haqqında yazsa da, əsər dilçilik elminin tədqiqatlarındandır. Buna görə də ekspressivliyin bədii imkanları, fərqli ədəbi cərəyanlarda mövqeyi məsələsinə aydınlıq gətirmək üçün o, ədəbiyyatşünaslığın da predmetləri sırasında lazımi səviyyədə yer almalıdır.

Bu məqalədə tənqidi realist dramaturgiyadan gətirilmiş nümunələr əsasında bədii dilin ifadə imkanları, ekspressivliyi müəyyənləşdirilmişdir. Sənətkarların, söz ustadlarının istifadə etdikləri söz və birləşmələrin köməkliyi ilə tənqidi realist üsluba xas ekspressivliyi, yaranma şəraiti, onun funksional dəyəri, struktur-semantik xüsusiyyətləri araşdırılmışdır.

Əsərin ümumi keyfiyyətlərini sadalayarkən tez-tez əsərin ifadəliliyi, emosionallığı, ekspressiv təsir gücü kimi sözlərdən istifadə edirik. Bu mənada ekspressivlik sözü ifadəlilik sözü ilə ekvivalentdir. Yazıçı tərəfindən əsərə qatılan ekspressiv çalarlar bir sıra məqsədlərə xidmət edir:

1. Yazıçı, dramaturq personajın daxili təlatümlərini, keçirdiyi psixoloji sarsıntını, yaşadığı gərginliyi oxucuya, tamaşaçıya çatdırmaq məqsədilə; Cəlil Məmmədquluzadə dramaturgiyasında Kefli İskəndərin, Şeyx Nəsrullahın, Molla Abbas, Molla Fazil [3], M.S.Ordubadinin "Dinçilər" [4] pyesində baş qəhrəman-Akifin və başqalarının daxili aləmlərinin, müsbət və mənəvi keyfiyyətlərinin açılmasında ekspressivlikdən yüksək səviyyədə yararlanılmışdır.

2. Obrazın intellektual səviyyəsini, məntiqi düşüncəsini üzə çıxarmaq üçün; Yuxarıda adlarını qeyd etdiyimiz və bir sıra başqa personajların dünyagörüşünün, məntiqinin səviyyəsini oxucuya çatdırmaq üçün bu ifadə formasından istifadə edilmişdir.

3. Emosinal faktorların təsirilə personajın nitqini fərdiləşdirmək, tipikləşdirmək üçün.

Sənətkar tərəfindən yazılmış bir çox ifadə və qısa cümlələr obrazın nitqini fərdiləşdirməyə, tipikləşdirməyə xidmət edir. "Ölülər" əsərində Kefli İskəndərin nitqindəki "Lotusan əl ver" [3, s.96], "Dəli yığıncağı"nda Molla Abbasın nitqindəki "dombalaq aşım?" Pırpız Sonanın "Oynayım?" [3, s.129] , "Anamın kitabı"nda qardaşların əcnəbi sözlərlə zəngin dialoqları buna ən parlaq nümunələrdir.

Əsərin emosional-ekspressiv təsir gücünü artıran bu cür detallar həm də oxucuya obrazın daxili keyfiyyətləri, təlatümləri haqqında da məlumat verir.

4. Oxucunu təkrarlarla yormamaq, axıcılığı təmin etmək məqsədilə;

Yuxarıda sadaladığımız nümunələr əsərdə tez-tez təkrar olunsa da, bu əsərin axıcılığına və oxunaqlılığına xələl gətirmir. Əsas məsələ oxucunu yormadan, obrazın daxili aləmi, ətrafda baş verən hadisələrə qarşı münasibətini lakonik şəkildə verməkdir. Uzun-uzadı, təfsilatı ilə təhlil etməyin təkrarçılıqdan və əsərin keyfiyyətini aşağı salmaqdan başqa heç bir nəticəsi yoxdur.

5. Əsərin hər kəs tərəfindən başa düşülməsi üçün bədii dilin normalarını pozmadan canlı xalq danışıq dilində verilməsi üçün.

Yazıçı yalnız cəmiyyətin zəngin və ziyalı təbəqəsini deyil, sadə kənd camaatını, onların aydın, anlaşıqlı dillərini bu məqsəd üçün daha faydalı hesab edir.

Bu mətndə dilçilik sahəsində bir çox tədqiqata cəlb edilən ekspressivliyin ədəbiyyatşünaslıqda daha geniş məqsədlərə xidmət etdiyini və təsir gücünü qısa şəkildə göstərməyə çalışdıq.

Ədəbiyyat
1. Hüseynova H. Bədii əsərlərin üslubi sintaksisi. Bakı: ADPU-nun nəşriyyatı, 2016, 232 s.
2. Qarayev Y. Realizm: sənət və həqiqət. Bakı: Elm, 1980, 258 s.
3. Məmmədquluzadə C. Əsərləri. 4 cilddə. I cild. Bakı: Öndər, 2004, 664s.
4. Ordubadi M.S. Əsərləri. Səkkiz cilddə. II cild. Bakı: Azərnəşr, 1964, 494 s.
5. Вольтер М.А. Эстетика. Москва: Звезда, 1974, 578 с.
6. Солганик Г. Я. Стилистика текста. Москва: "Флинта", 2001, 252 с.
7. http://books.e-heritage.ru/book/10071245
8. http://royallib.com/book/halizev_valentin/teoriya_literaturi.html

РЕЗЮМЕ
ПАРАМЕТРЫ ВЫРАЗИТЕЛЬНОСТИ В КРИТИЧЕСКИХ РЕАЛИСТИЧЕСКИХ ДРАМАХ
Алиева Ш. Ш.
Институт литературы имени Низами Гянджеви, НАНА, Азербайджан

В статье рассматриваются понятия выразительность и эмоциональности, которые принадлежат нормам литературного языка. Литературный язык имеет ряд отличительных черт. В зависимости от контекста, радость, печаль, волнения, стремления персонажа, в целом говоря, разные ситуации выражаются отличительными эмоционально-выразительными красками. Выразительность проявляется не только в художественном стиле, но и в публицистическом, и в повседневном. Точное и подходящее выражение добавляет особый колорит логическому содержанию работы.

Ключевые слова: критический реализм, выразительность, внутреннее качество, эмоциональность, художественный повтор

SUMMARY
PARAMETERS OF EXPRESSIVENESS IN CRITICAL REALIST DRAMAS
Aliyeva Sh.Sh.
Institute of Literature named after Nizami Ganjavi of ANAS, Azerbaijan

Expressiveness and emotionality belong to the norms of the literary language. Literary language has a number of distinctive features. Depending on the context, the character's joy, sorrow, excitement, longings, briefly, different situations are expressed in different emotional-expressive colors. Expressiveness is manifested not only in the artistic style, but also in journalism, and in the everyday style. Accurate and appropriate expression adds value to the logical content of the work.

Key words: *critical realism, expressiveness, inner quality, emotionality, artistic repetition*

ƏFSANƏ-POEMA: FOLKLOR VƏ YAZILI ƏDƏBİYYAT KONTEKSTİNDƏ

Musayeva Güntəkin
AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu, elmi işçi, Bakı, Azərbaycan
guntekin87@mail.ru

Xülasə. Məqalədə Azərbaycan ədəbiyyatında əfsanə-poema janr variantının formalaşma mərhələləri açıqlanır, bu janra aid əsərlər tədqiqata cəlb olunur. Göstərilir ki, Cəfər Cabbarlının "Qız qalası" əsəri bu sırada əfsanə-poemaya xas olan bütün cəhətləri birləşdirir, əfsanə və romantik poema elementlərini özündə ehtiva edir. C.Cabbarlı ənənələrinə müraciət edən Səməd Vurğun, "Ayın əfsanəsi" əsərində əfsanə-poema janr variantının elementlərini ustalıqla tətbiq edir. Bildirilir ki, bu iki mükəmməl əsərin arasında Rəsul Rzanın"Qız qalası" əfsanə-poemasının da müstəsna yeri vardır.

Açar sözlər: *folklor, yazılı ədəbiyyat, əfsanə-poema, "Qız qalası", janr forması*

Əfsanə-poema bədii strukturunda folklor və yazılı ədəbiyyat elementlərini sinkretik şəkildə nümayiş etdirən janr formalarındandır.

Azərbaycan ədəbiyyatında əfsanə-poema janr variantının formalaşmasında Cəfər Cabbarlının "Qız qalası" ilk mükəmməl örnəkdir. Doğrudur, ondan əvvəl də poemalarda əfsanə obrazları və motivləri ilə qarşılaşırıq, məsələn: Abbas Səhhətin "Şair, Şeir pərisi və şəhərli" əsəri kimi. Lakin əfsanənin janr invariantı

kimi üstünlük təşkil etdiyi və poemanın əsas məzmununa daxil olduğu nümunə "Qız qalası" poemasıdır. Nəql olunan hadisənin qəmliliyi və qeyri-adiliyi əfsanə prinsipinə tamamilə uyğundur. Hadisə qəmli və ya qeyri-adi olmalıdır ki, qalanın adı onunla əlaqələnsin. Bu isə öz növbəsində romantik poemanın yaranması üçün də münbit zəmin hazırlayır və müəllif mətndə əfsanə və romantik poema elementlərini sənətkarlıqla sintezləşdirir.

Əfsanə-poema janrına aid əsərlər içərisində Səməd Vurğunun "Ayın əfsanəsi" əsəri də yüksək yaradıcılıq nümunəsi kimi diqqəti cəlb edir. Cəfər Cabbarlı ənənəsindən ustalıqla istifadə edən şair əfsanə-poemanın strukturuna bir sıra yeniliklər gətirir.

Yaradıcılığında folklor ənənələrinə, mifologizmlərə sıx-sıx müraciət edən Rəsul Rzanın əfsanələrdən qaynaqlanan və həmin janrın poetexniki xüsusiyyətlərindən istifadə edərək yazdığı "Qız qalası" əfsanə-poemasının da ədəbiyyatımızda özünəməxsus yeri var.

Adı çəkilən hər üç poemada hadisələrin təqdimatında, süjet və təhkiyyəsində, poetik situasiyalarada folklor ənənəsi açıq müşahidə olunur. Eyni zamanda, həmin əsərlərdə şaxələnmiş süjetlər, təsvir və tərənnümlər, müəllif tendensiyası ilə bağlı təfsilatlar da önəmli yer tutur. Əfsanə folklor epik ədəbiyyatının lakonik inormativ janrlarından sayıldığından onun süjetində şaxələnmə, təsvir və tərənnüm bir o qədər geniş yer tutmur. Hadisələrin şaxələnməsi poemanın epik imkanları ilə bağlıdır. Əfsanə-poema janr formasının tədqiqi zamanı əsərlərin poetika xüsusiyyətləri nəzərə alınaraq həm əfsanə, həm də poemaya aid janr elementlərinin nəzərə alınması vacibdir.

РЕЗЮМЕ

ПОЭМА-ЛЕГЕНДА В КОНТЕКСТЕ ФОЛЬКЛОРА И ПИСЬМЕННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

Мусаева Г.

Институт литературы имени Низами Гянджеви НАНА, Баку, Азербайджан

В статье описаны этапы становления жанрового варианта легенды-поэмы в азербайджанской литературе, исследуются произведения, относящиеся к этому жанру. Отмечается, что «Девичья башня» Джафара Джаббарлы сочетающая в себе все черты легенды-поэмы, содержит элементы легенды и романтической поэзии. Обращаясь к традициям Джафара Джаббарлы, Самед Вургун умело применяет элементы жанрового варианта легенды-поэмы в произведении «Легенда о Луне». Отмечается, что среди этих двух совершенных произведений особое место занимает легендарная поэма Расула Рзы «Девичья башня».

Ключевые слова: *фольклор, письменная литература, легенда-поэма, «Девичья башня», жанровая форма*

SUMMARY

POEM-LEGEND IN THE CONTEXT OF FOLKLORE AND WRITTEN LITERATURE

Musayeva Guntekin

Institute of Literature named after Nizami Ganjavi of ANAS, Azerbaijan

The article studies the formation stages of the genre version of the legend-poem in the Azerbaijan literature, reveals the works related to this genre. It is noted that the "Maiden's Tower" by Jafar Jabbarli combines all the features of a legend-poem, preserves elements of legend and romantic poetry. Referring to the traditions of Jafar Jabbarli, Samed Vurgun skillfully uses the elements of the genre version of the legend-poem in his work "The Legend of the Moon". It is emphasized that the legendary poem of Rasul Rza "The Maiden's Tower" takes a special place among these two perfect works.

Key words: *folklore, written literature, legend-poem, "Maiden's Tower", genre form*

NAĞIL, DASTAN TƏHKİYYƏSİNDƏ TİPOLOJİ XÜSUSİYYƏTLƏR

Nəsib Tahir

AMEA Folklor İnstitutu, fil.f.dok. aparıcı elmi işçi, Bakı, Azərbaycan

tahirnesibli@yahoo.com

Xülasə. Şifahi xalq yaradıcılığının epik janrlarının özünəməxsusluqları ilə yanaşı ortaq cəhətləri də çoxdur. Nağıl və dastanlar arasında bir çox yaxınlıqlar özünü göstərir. Həmin yaxınlıqlara görə folklorşünaslıqda qədim dastanlar çox zaman "qəhrəmanlıq nağılları" da adlandırılır. Nağıl, dastan poetikasına aid ortaq xüsusiyyətlər təhkiyyə tiplərində və nağılçıların, söyləyicilərin nağıletmə üsullarında, ifaçılıq tərzlərində də əks olunur.

Açar sözlər: *nağıl, dastan, poetika, təhkiyyə, "qəhrəmanlıq nağılları", süjet, motiv*

Nağıl poetikası üçün səciyyəvi olan "öz", "özgə" məkan anlayışı, olduğu kimi, qədim dastanlarda da qorunur. Qəhrəmanın "özgə" şahlığının ərazisinə çatanadək qarşılaşdığı maneləri keçmə, təbiət təsvirləri, zaman-məkan ölçülərinin ifadə üsulları və s. kimi nağıl elementlərinə qədim dastanların təhkiyyə sistemində, poetikasında geniş rastlanır. Ancaq nağıllara nisbətən dastanlarda həmin cəhətlər gerçəkçi məzmuna daha yaxındır.

Dastan qəhrəmanının əsas sınaqlardan "özgə" məkanda keçməsi süjeti də nağıllar üçün səciyyəvidir. "Öz" torpağının sərhəddində nağıl qəhrəmanına düz yol göstərən müdrik qoca surəti dastanların çoxunda iştirak edir. Ancaq bu surəti daha çox qəhrəmanın qocalmış ata-anası, kimsəsiz qarı, xeyirxah ruhlar əvəz edirlər.

Çoxsaylı süjetlərin kontaminasiyası, kumilyasiyası hər iki epik janr üçün də səciyyəvidir.

Dualizm – xeyrin şərlə daimi mübarizəsi nağıllarda olduğu kimi dastanların da çoxunun süjetlərini hərəkətə gətirən əsas amildir.

Dünya xalqlarına aid epik folklor janrlarında özünü tipoloji xüsusiyyət kimi göstərən qəhrəmanın möcüzəli doğuluşu motivi türk nağıllarında, qədim dastanlarda geniş yayılmışdır. Onların doğuluşu və böyüyüyüb yetkinləşməsinin gedişatı da təhkiyyədə uyğunluqlar göstərir.

РЕЗЮМЕ
ТИПОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ПОВЕСТВОВАНИЙ СКАЗКИ И ЭПОСА

Насиб Тахир
Институт фольклора НАНА, Азербайджан

Наряду с особенностями, у эпических жанров устного народного творчества существует много общего. Между сказками и эпосами много общего. Из-за этого сходства в фольклоре античные эпосы часто называют «героическими сказками». Общие черты поэтики сказки и эпоса отражены в типах повествования, а также в методах повествования и стилях исполнения рассказчиков.

Представление о «своем» и «чужом» пространстве, характерное для сказочной поэтики, сохраняется и в античных эпосах. Преодоление препятствий, с которыми сталкивается герой перед достижением территории «другого» царства, описание природы, способы выражения времени и пространства и другие элементы сказок широко встречаются в системе и повествовании древних эпосов. Однако эти аспекты в эпосах ближе к реальному содержанию, чем в сказках. Сюжет прохождения главным героем испытаний в «ином» пространстве также типичен для сказок. Образ мудрого старика, ведущего героя сказки на границу «своей» земли, присутствует во многих эпосах. Однако этот образ часто заменяют пожилые родители героя, одинокая старушка и добрые души.

Контаминация и аккумуляция множества сюжетов характерно для обоих эпических жанров. Дуализм - постоянная борьба между добром и злом - главный фактор, движущий сюжеты многих эпосов и сказок.

Мотив чудесного рождения героя, проявляющийся как типологическая особенность в эпических фольклорных жанрах народов мира, широко распространен в турецких сказках и античных эпосах. Процесс, в котором они рождаются и растут, также показывает сходство в прозе.

Ключевые слова: *сказка, эпос, поэтика, повествование, «героические сказки», сюжет, мотив*

SUMMARY
TYPOLOGICAL FEATURES OF FAIRY TALE AND EPIC NARRATION

Nasib Tahir
Institute of Folklore of ANAS, Azerbaijan

Along with the peculiarities, the epic genres of oral folk art have a lot in common. There are many similarities between fairy tales and epics. Because of this similarity in folklore, ancient epics are often called "heroic tales." Common features of the poetics of fairy tales and epics are reflected in the types of storytelling, as well as in the methods of storytelling and styles of performance of the storytellers.

The idea of "our" and "alien" space, characteristic of fairy-tale poetics, is also preserved in ancient epics. Overcoming the obstacles that the hero faces before reaching the territory of the "other" kingdom, the description of nature, the ways of expressing time and space, and other elements of fairy tales are widely found in the system and narration of ancient epics. However, these aspects in epics are closer to the real content than in fairy tales. The plot of the passage of the protagonist of the tests in the "other" space is also

typical for fairy tales. The image of a wise old man, leading the hero of a fairy tale to the border of "his" land, is present in many epics. However, this image is often replaced by the hero's elderly parents, a lonely old woman and kind souls.

The contamination and accumulation of multiple plots is characteristic of both epic genres. Dualism - a constant struggle between good and evil - is the main factor driving the plots of many epics and fairy tales.

The motive of the miraculous birth of the hero, which manifests itself as a typological feature in the epic folklore genres of the peoples of the world, is widespread in Turkish fairy tales and ancient epics. The process in which they are born and grow also shows similarities in prose.

Key words: *tale, epic, poetics, narration, "heroic tales", plot, motive*

MİSTİFİKASİYANIN ƏDƏBİ-ESTETİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Cəfərova Xəyalə Eldar qızı
AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu, doktorant Azərbaycan Azərbaycan Universiteti, Baş müəllim, Bakı, Azərbaycan
eliyeva.xeyale@mail.ru

Xülasə. Təqdim olunmuş məqalədə mistifikasiya probleminin nəzəri prinsiplərinə, əsasən də ədəbi-estetik xüsusiyyətlərinə aydınlıq gətirilmişdir. Burada mistifikasiyanın növləri və onların əsasında ədəbi-bədii nümunələrdə özünü göstərmə şəkilləri analiz olunmuşdur. Bundan başqa, məqalədə müəllif-oxucu münasibətlərinə toxunularaq mistifikasiya probleminin büruzə formasının xüsusiyyətləri araşdırılmışdır. Resipiyentin müəllif tərəfindən aparıcı təsir olunan fiqura çevrilməsi, onun şərtləri, bu şərtlər əsasında ədəbi-bədii nümunələrin yaradılması və oxucunun bu bədii oyuna uyması problemi təhlil olunmuşdur.

Açar sözlər: *mistifikasiya, müəllif, oxucu, bədii əsər, bədii oyun*

Sənətin ümumiləşdirmə və əksetdirmə prinsipinə uyğun olaraq belə bir müddəa ilə çıxış etmək olar ki, bədii ədəbiyyat öz mahiyyətilə mistifikasiyadır: hər bir ədəbi-bədii nümunə oxucuda təsvir olunan hadisələrin həqiqətən baş verməsi haqqında təsəvvür yaratmağa hesablanan uydurmadır. Böyük Azərbaycan şairi Füzuli demişkən, “Aldanma şair sözünə ki, əlbəttə yalandır”. Bununla belə müəllif hər bir uydurmaya şərti olaraq reallıq donu geyindirdikdə oxucunu bədii əsərin təsiri altına daha çox sala bilir. Reallıqdan uzaq uydurma oxucuda maraq doğurmur, onu düşündürmür, hadisələrin axarına sala bilmir. Oxucu o zaman şair sözünün ecazkarlığına inanır ki, onun içərisində həqiqət və ya başqa formada desək, insanın ruhi aləminə nüfuz edən və reallıqdan qidalanan sənət gerçəkliyi olsun. Sırf insan idrakına sığmayan bədii əsər onun üçün yorucu, bəzən isə anlaşılmaz və mənasız təsir buraxır. Belə ədəbi nümunələr isə geniş oxucu kütləsi tərəfindən sevilmir.

İncəsənətdə, xüsusilə ədəbi-bədii yaradıcılığın nümunələrində mistifikasiyanın iki növünə təsadüf olunur. Onları şərti olaraq iki yerə ayırmaq olar: 1) ilkin yaxud birbaşa mistifikasiya; 2) bilavasitə yaxud metamistifikasiya.

Məlumdur ki, hər bir incəsənət nümunəsi təqlid (mimesis) nəticəsində yaranır. Təqlid isə bir tərəfdən təqlid olunan hadisənin özünü yox, obrazını qoruyub saxlamağa xidmət edir, yəni təqlid bir tərəfdən nəsnənin əsas və spesifik xüsusiyyətlərini qoruyub saxlamaq, digər tərəfdən onu dəyişdirmək cəhdidir. Bir növ hadisələrə bədii don geyindirərək oxucunun ixtiyarına təqdim etməkdir. Maraq yaratmaq üçün oxucuya bədii dilin imkanlarından istifadə edilərək təqdim edilən əsər reallıqla bədii təfəkkürün vəhdətindən ərsəyə gətirilir. Bu sənət nümunəsi o zaman oxucu üçün maraqlı olur ki, yaradılan nümunə onu həyacanlandırır, düşündürür və bəzi məqamlarda, hətta dəyişməyə belə sövq edir. Belə sənət nümunələri illərin sınağından çıxaraq hər zaman oxucunun marağına səbəb olur. Hadisə və nəsnənin aparıcı və spesifik tərəflərini qoruyub saxlamaq cəhdi resipiyentin (oxucunun, tamaşaçının, dinləyicinin) təsvir olunan nəsnə və hadisələri tanıması, gerçək dünyada rast gəldiyi və yaxud haqqında bu və ya digər mənbədən məlumat əldə etdiyi nəsnə və hadisəyə uyğun gəlməsi ilə əlaqədardır (yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi mövcud reallıq üzərində qurulmuş uydurma). Deməli, resipiyentin yaradıcı müəllif tərəfindən mistifikasiya hədəfinə çevrilməsinin bir sıra şərtləri mövcuddur: a) müəlliflə resipiyent arasında heç bir sənəddə təsbit olunmamış, lakin uzun əsrlər boyu davam edən, ənənəyə söykənən, sanki hər iki tərəfin könüllü şəkildə gözlədiyi müqavilə mövcuddur: müəllif müəyyən anlaşıqlı işarələr sistemi ilə resipiyenti aldatmaq niyyətində olduğunu biruzə verir, resipiyent də könüllü şəkildə müəllifin təklif etdiyi virtual bədii dünyaya daxil olmaq aktı ilə aldanmağa hazır olduğunu bildirir; b) müəllifin yaratdığı “ikinci” virtual bədii dünya müəyyən cəhətləri ilə mütləq resipiyentə tanış

olmalıdır. Bu o deməkdir ki, müəllif təsvir etdiyi hadisə və nəsnələr haqqında həqiqətəuyğun və bəzi hallarda hətta həqiqi məlumat verməlidir. Bu mistifikasiya yaradan müəllif və mistifikasiyaya hazır olan resipiyent arasında "bağlanmış" müqavilənin əsas şərtlərindən biridir, yəni oxucu təxəyyülündə yer ala bilməyən mistifikasiya ya mövcud deyil və ya inandırılcı hesab edilmir; c) müəllif oxucunu həqiqətən aldatdığını imitasiya etmək üçün həqiqətəuyğun yaxud həqiqi hadisələrin axarında, yaxud nəsnələrin xüsusiyyətlərində dəyişikliklər etməlidir; ç) bu iki cəhətin (həqiqət və uydurmanın) üzvi vəhdəti mimesis aləminə daxil olmaq istəyən resipiyent üçün şərait yaradır; resipiyent oyun prosesində olduğu kimi həm virtual, həm də real aləmə daxil olma dərəcəsi və onda təsvir olunan hadisələri yaşaması həqiqiliyin (həqiqətəuyğunluğun) və uydurmanın üzvi vəhdətinin səviyyəsindən, habelə oxucunun hazırlıq səviyyəsindən, statusundan ("sadəlövh oxucu", real oxucu, "ideal oxucu" və s.) asılıdır. Adətən oxucuların çoxu bu uydurma və reallığın vəhdətinə uyur və bədii əsərin bir növ iştirakçısına çevrilir. Daha fərqli bir baxışla hadisələri izləməyi bacaran resipiyent isə müəllifin uydurduğu məqamla reallığı qarşılaşdırır və bu zaman müəllifin ecazkar sehrinin gücünü müəyyənləsdirir. Hər iki resipiyent müəllif üçün əzizdir, lakin ikinci tip izləyici onun üçün həm də söz sahibidir, bir növ iş prosesində müəllifə təsir edən qüvvədir. Çox zaman bu tip resipiyentlər ədəbiyyat biliciləri və ya təfəkkür və dərk etmə gücləri daha yüksək olan şəxslərdir ki, müəllif bu cür resipiyentləri də nəzərə almalı olur.

Bəzən müəllifin yaratdığı əsərin yaranma prosesi sözün həqiqi mənasında özü belə mistifikasiyaya söykənir. İsa Huseynovun ömrünün son illərində yazdığı əsərlər buna nümunə ola bilər ("İdeal" əsəri). Belə ki, müəllif bədii ədəbiyyatda bu gün dərk edilməsi çətin olan prosesi təsvir edir. Müəllif əsərlərinin ona, konkret olaraq müqəddəs qüvvə tərəfindən diktə edildiyini iddia edir. Bu zaman müəllif özü də oxucu tərəfindən anlaşılmaz bir mistifikasiyaya cevrilir. Bir növ müəllifin obrazı mistikləşir. Oxucu təxəyyülünə sığmayan belə əsərlər ilkin olaraq tənqidə məruz qalır. Ancaq bəzən bizə sirli, bəzən də gülünc görünən hadisələrin real olması müəyyən müddətdən sonra təsdiqlənir, hətta elmi sübutunu da tapa bilir.

Bədii əsərdə hissi-maddi formada onun yaradıcısının niyyəti, nəzərdə tutduğu ideya məzmunu öz təcəssümünü tapmışdır. Bədii əsərin yaradıcısı bu baxımdan müəyyən estetik dəyərlərin kriteriyalarına cavab verən bədii nümunə ortaya qoymalıdır. Bədii əsər bədii mədəniyyət sahəsində informasiyanın əsas qoruyucusu və mənbəyi kimi çıxış edir [2, 428].

Bədii əsər fərdi və ansambl səciyyəsi daşıya, məkanda açıqlana və zamanda inkişaf edə, özünəyetərli yaxud ifa sənəti tələb edə bilər. Mədəniyyət sistemində bədii əsər özünün nəsnə və predmet daşıyıcısı olması sayəsində fəaliyyət göstərə bilir. Buna kitabın tipoqrafik mətnini, rəsm əsərinin fiziki-kimyəvi və həndəsi xüsusiyyətlərini, kinematoqrafik lentləri, ifa sənətində orkestri, aktyoru, xanəndəni göstərmək olar.

Bədii əsər ilkin təsviri sıranın əsasında qurulur. Bu sıra səslənən yaxud təsəvvür olunan nitqi, təsviri incəsənətdə formaların və rənglərin müstəvilərinin bir-biri ilə çulğalaşmasını, kino və teleekranda hərəkət edən təsvirin proyeksiyasını, musiqi səslənmələrinin təşkili sistemini ehtiva edir.

Bədii əsər təbiət nəsnələrindən fərqli olaraq insanın qarşısına qoyduğu məqsəd nəticəsində yaranır. Lakin bununla yanaşı bədii əsər təbiətin sərhəddində yaradılır. Onun yaradılmasında təbiətin materiallarından istifadə olunur. Bəzi incəsənət növlərində bədii əsər təbiətin müəyyən cəhətlərini və predmetlərini vurğulamaq nəticəsində meydana gəlir. Bəzi hallarda isə insanlar əl-ələ verib bədii nümunə ortaya qoyurlar. Buna memarlığı, memorial-monumental və bağ-park heykəltaraşlığını aid etmək olar.

Bədii əsər eyni zamanda utilitar-praktik nəsnələr aləmi ilə, sənədli-elmi mənbələr ilə və digər mədəniyyət abidələri ilə təmasdadır. Belə ki, tarixi roman öz strukturu baxımımdan tarix elminin və bədii söz sənətinin görüş yeridir. Bədii əsər dünyanın dərkində özünü təsdiq etmək üçün heç olmasa bədiiliyin minimal tələblərinə cavab verməlidir, yəni onu kamilliyə yaxınlaşdıran pilləyə qalxa bilməlidir. Tolstoy bədii əsərləri üç növə bölürdü: onun fikrincə, bədii əsər a) "öz məzmununun əhəmiyyətinə görə" b) "formasının gözəlliyinə görə"; c) öz həqiqəti təcəssüm edə bilməsinə görə" böyük sənət nümunəsinə çevrilə bilər [3, 38]. Bu üç məqamın üst-üstə düşməsi şedevrin meydana gəlməsinə səbəb olur. İncəsənət əsərinin məziyyəti onun yaradıcısının istedadı, ideya məzmununun orijinallığı və səmimiliyi (yeniləşmə prinsiplərinə üstünlük verən mədəniyyətlərdə), kanononun maksimum təcəssümü (ənənəyə riayət etməyi üstün tutan mədəniyyətlərdə), sənətkarlığın yüksək səviyyəsi ilə müəyyən olunur [3, 39-40].

Sənət əsərinin bədiiliyi ideyanın gerçəkləşməsinin dolğunluğunda, onun estetik ifadəliliyinin büllurlaşmasında, məzmunlu formada müəllif konsepsiyasının adekvatlığında və obrazlı fikrin ayrı-ayrı çalarlarında öz təzahürünü tapır.

Bədii əsərin bütövlüyü onun hissələrinin tarazlığında, rəngarəngliyin vəhdətində öz təcəssümünü tapır. Əsl sənət əsərinin üzvi vəhdəti, qərəzssizliyi Kantı və Höteni onu təbiətin məhsulu ilə, romantikləri universum ilə, Hegeli insanla, Potebnyanı sözlə müqayisə etməyə vadar edirdi. Sənət əsərinin bütövlüyü, onun bitkinliyi heç də həmişə onun texniki, kəmiyyət baxımından hesablana belə onun tərkib hissəsi, onun zahiri bitkinliyi ilə adekvat deyil. Belə ki, müasir təsviri incəsənətdə ətraflı şəkildə bütün detalları təsvir

olunmuş sənət əsərlərinə də, fraqmentarlığa bədii bütövlüyün statusunu verən nümunələrə də təsadüf etmək olar. Lakin bütün hallarda əsl sənət əsəri müəyyən təşkilolunma, düzüm prinsiplərinə tabe olur, estetik ideyaların çulğalaşmasına meydan açır. Bu və ya digər incəsənət növünün inkişafı prosesində texniki vasitələr bədii funksiya rolunu oynaya bilərlər. Bu vasitələrin köməyi ilə bir qayda olaraq sənət əsəri resipiyentə çatdırılır. Kino sənətində montaj buna misal ola bilər.

Maddi cəhətdən təsbit olunmuş plandan əlavə bədii əsər ideoloji, etik, sosial-psixoloji səciyyəli kodlaşdırılmış informasiyanın da daşıyıcısı ola bilər. Bu informasiya məhz sənət əsərinin strukturunda bədiilik kəsb edir. Nisbi sabitliyinə baxmayaraq, bədii əsərin məzmunu sosial inkişafın, bədii zövqlərin, cərəyanların və üslubların dəyişməsinin təsiri altında bədii əsərin məzmunu dəyişə bilər.

Sənət əsərində bədii məzmun sahəsində əlaqələr birmənalı şəkildə təsbit olunmamışdır. Bu sənət əsərini elmi əsərdən fərqləndirən əsas xüsusiyyətdir; bunun sayəsində bədii əsər məna sistemlərində birdəfəlik qapanmamışdır və müxtəlif nəzər nöqtələrindən oxunmağı mümkün edir. İfa üçün nəzərdə tutulmuş bədii əsər artıq özünün mətn strukturunda bədii-məna çalarlarının çoxmənalılığını nəzərdə tutur və bu onun müxtəlif bədii şərhlərini mümkün edir. Mədəni varislik prosesində yeni bədii bütövlük məhz bu prinsipin əsasında meydana gəlir. Sənətkar bədii nümunədə keçmiş əsrlərin nailiyyətlərini yaradıcı şəkildə əxz edir və özününküləşdirir. İrsə belə bir yaradıcı münasibət böyük əhəmiyyət kəsb edir, lakin onu epiqon nümunələrdən fərqləndirir.

Böyük sənətkarların əsərlərini yalnız forma baxımından təkrar edən, lakin onun ideya və məzmununa toxuna bilməyən epiqonçular yeni bədii bütöv ortaya qoya bilmirlər və onu eklektik şəkildə təkrar edirlər. Mədəniyyət hadisəsi qismində bədii əsər estetik nəzəriyyə tərəfindən müəyyən sistem tərkibində nəzərdən keçirilir. Bir qayda olaraq, bədii əsər bir və ya bir neçə incəsənət növünün bədii dəyərlər kompleksində (janrı, üslubu, yaradıcılıq metodunu buna aid etmək olar) araşdırılır. Bədii əsərin özü də daxil olmaqla sənətkar və resipiyentdən ibarət üç tərkib hissəsindən təşkil olunmuş sosial estetik proses çərçivəsində də öyrənmək mümkündür. Sənət əsərinin psixofizioloji qavrayış problemləri incəsənətin psixologiyası, onun cəmiyyətdə varlığı məsələləri incəsənətin sosiologiyası tərəfindən tədqiq olunur.

Bilavasitə yaxud metamistifikasiyanın da öz növbəsində iki növü mövcuddur: 1) müəllif bu və ya digər səbəbə görə oxucunu azdırmaq üçün öz müəllifliyini gizlədir. Buna Prosper Merimenin "Klara Qazülün teatrı", "Güzla" əsərləri misal ola bilər. Burada yazıçı əsərlərin müəllifinin başqası olduğunu göstərir. Müəllif öz əsərini başqasınınkılaşdırmaqla sanki məsuliyyəti öz üzərindən atır və ya oxucuya söylədiyi yalanla yeni bir oyun qurmuş olur. Zahiri görkəmini dəyişərək oxucunun bu görünüşdə müəllifə münasibətini öyrənir. 2) Müəllif əsərin hüdudları daxilində bir tərəfdən bu və ya digər personajı həqiqəti dərhal anlamaq imkanından məhrum edir. Bu çox zaman oxucunun da (tamaşaçının da) fövqəladilik statusundan məhrum olunması, onun sadəlövh personaj səviyyəsinə endirilməsi hesabına həyata keçirilir. Detektiv romanların çoxu, xüsusilə Aqata Kristinin, Artur Konan Doylun, Çingiz Abdullayevin əsərlərinin poetikası məhz bu prinsip əsasında qurulmuşdur. Çox vaxt belə əsərlər oxucunun yaddaşına uzun müddət hakim ola bilmir. Resipiyent əsərə oxu prosesində uyur. Zaman keçdikcə bu uyma aradan qalxır, təfərrüatlar unudulur və əsərin yaratdığı xoş təssüratdan başqa heç nə xatırlanmır. Sofoklun "Çar Edip" əsərində də əsl həqiqətin təkcə personajdan deyil, tamaşaçılardan da gizlədilməsi buna misal ola bilər. Prof. Qorxmaz Quliyev özünün psixoanalitik tənqid adlı məqaləsində qeyd edirdi ki, "Edip kompleksi Z. Freydin psixoanalitik təliminin aparıcı kateqoriyalarından biridir və XX yüzilliyin ədəbiyyatına və ədəbiyyatşünaslıq fikrinə dərin təsir göstərmişdir. Edip kompleksi dəruni-psixoloji kompleksdir. O, uşağın əks cinsdən olan valideynə şüursuz erotik bağlılığı və öz cinsindən olan valideynə isə ambivalent və yaxud bəzən hətta təcavüzkar münasibət zəminində təşəkkül tapır. Freydin Edip kompleksi kateqoriyası Sofoklun çar Edip haqqında antik yunan mifindən istifadə edərək yaratdığı faciə əsasında şərh olunur. Freyd və onun ardıcılları sübuta yetirməyə çalışırlar ki, bütün kişilər bu və ya digər şəkildə labüd olaraq Edip kompleksinə məruz qalırlar və bu kompleks faktiki olaraq onların fəaliyyətini istiqamətləndirir" [1, 226-227].

Məlum olduğu kimi, Ziqmund Freyd təliminin əsasını iki nəzəriyyə - həzz nəzəriyyəsi və təhtəlşüur nəzəriyyəsi təşkil edir. Onlardan birincisi insanı hər şeydən öncə həzz axtarıcısı qismində nəzərdən keçirir və həzzi ən mühüm həyat mənbəyi hesab edir. İkinci nəzəriyyəyə görə insan təkcə şüurun deyil həm də şüursuzluğun daşıyıcısıdır. Məhz şüursuzluq Freydin fikrincə son dərəcə fəal psixoloji impulsları ehtiva edir. Bu impulsların mənşəyi və xarakteri haqqında ihsan bir qayda olaraq heç bir məlumata malik olmur. Freydə görə həzz şüursuzluğun məzmununu və materialını təşkil edir, lakin cəmiyyət tərəfindən təqdir olunmadığına görə sıxışdırılıb şüurdan çıxarılır. Uşağın qəbulolunmaz niyyətinin sıxışdırılması proresini alim "Edip kompleksi" timsalında nümayiş etdirmişdir. İctimai əxlaqın təsiri altında uşağın anaya erotik meyli və ataya ikibaşlı münasibəti şüursuzluğu sıxışdırılır. Freyd belə hesab edirdi ki, dünya ədəbiyyatının üç zirvə nümunəsi – Sofoklun "Çar Edip" (e.ə. V əsr); Şekspirin "Hamlet" əsəri (1601); Dostoyevskinin "Karamazov qardaşları" (1879-1880) əsərləri "Edip kompleksi" mövzusunda yazılmışdır [4, 285-294]. Elmi ictimaiyyət

Freydin şüursuzluq nəzəriyyəsini müsbət dəyərləndirsə də, onun həzz nəzəriyyəsi birmənalı qarşılanmadı və bir sıra alimlər tərəfindən kəskin şəkildə tənqid olundu. Bu nəzəriyyənin müəllifi zaman keçdikcə ondan uzaqlaşdı, hər halda ona müəyyən köklü dəyişikliklər etməyə cəhd etdi. Yaradıcılığının son mərhələsində Freyd göstərdi ki, şüursuzluqda yalnız cəmiyyətin rədd etdiyi eqoist impulslar deyil, həmçinin müsbət impulslar da yerləşə bilər. O belə hesab edirdi ki, insanpərvərlik cəmiyyət tərəfindən tərbiyə olunmaqla yanaşı həm də şüursuzluqda proqramladırılmışdır.

Deməli, əhəmiyyətli ədəbi əsər yaratmaq üçün mistifikator özündən kənarda olan insanları aldatmaq bacarığına malik olmalıdır. Əgər yazıçı sözdə oyun sənətinə malikdirsə, mistifikator həmçinin həyatda oyun sənətinə də yiyələnməlidir. Bu oyun quruluşuna görə digər oyunlardan - əsərlərdən fərqlənir. Burada müəllif söz oyununun mahir ustası olmaqdan əlavə, həyat oyununun da bilicisi olmalıdır. Həyat oyunundakı oyunçular isə həm xarakter və davranışlarına görə, həm də dünyaya baxışlarına görə hər zaman fərqlənirlər. Bu baxımdan ədəbi mistifikasiya eyni zamanda həm həyatda, həm də ədəbiyyatda aparılan kollektiv oyundur. Bu oyunda həm təqdim olunmuş mistifikasiyanı təmiz sikkə kimi qəbul edənlər, həm də mistifikasiyanın "tərəfində" olanlar istər-istəməz iştirak edirlər. Bir nov aldadan (yazıçı) və aldadılan (oxucu) hər iki tərəf oyunçuya çevrilir. Bu oyunun sahibi oyunu quran yaradıcı şəxs olsa da, onun qurduğu oyuna oxucunu inandırma qabiliyyəti, məharəti o qədər böyük olmalıdır ki, sonradan müəllif özü ideal oxucunun tənə obyektinə çevrilməsin. Burada ideal oxucu dedikdə biz hadisə və nəsnələri dərin təhlil etmə qabiliyyətinə malik olan şəxsləri nəzərdə tuturuq. Bu baxımdan yazıçılar oxucuları "aldatmaq" məqsədilə bir çox yazı texnikasından istifadə etmişlər.

Ədəbiyyat

1. Quliyev Q. XX əsr ədəbiyyatşünaslıq konsepsiyaları. Bakı: 2012, 344 s.
2. Садохин А. Культорология. Словарь терминов, понятий, имен. Москва: Медиа, 2014,768 с.
3. Толстой Л.Н. Об искусстве // Л.Н. Толстой. Собрание сочинений в 22 тт. Москва: Художественная литература, 1983. Т. 15, 423с.
4. Фрейд З. Художник и фантазирование (сборник работ), Москва: Республика, 1995, 400 с.

РЕЗЮМЕ

ЛИТЕРАТУРНО-ЭСТЕТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ МИСТИФИКАЦИИ

Джафарова Х. Э.

Университет Азербайджан, Баку, Азербайджан

Представленная статья разъясняет теоретические основы проблемы мистификации, своеобразие ее литературно-эстетических особенностей. Анализируются типы мистификации и формы их выражения в литературно-художественных образцах. Кроме того, в статье затрагиваются отношения автора и читателя и на этой основе исследуются особенности проявления проблемы мистификации. Автором анализируется превращение реципиента в ведущую влиятельную фигуру, его условия, создание литературно-художественных образцов на основе этих условий и проблема адаптации читателя к этой литературной игре.

Ключевые слова: *мистификация, автор, читатель, произведение искусства, арт-игра*

SUMMARY

LITERARY-AESTHETIC FEATURES OF MISTIFICATION

Jafarova Kh. E.

Azerbaijan University, Baku, Azerbaijan

The article deals with the theoretical foundations of the problem of mystification, the features of its literary and aesthetic features. The types of mystification and forms of their expression in literary and artistic samples are analyzed. In addition, the article touches on the relationship between the author and the reader, and on this basis, the features of the manifestation of the problem of mystification are investigated. The transformation of the recipient into a leading influential figure by the author, his conditions, the creation of literary - artistic samples on the basis of these conditions and the reader's adaptation to this art game are analysed .

Key words: *mystification, author, reader, work of art, art game*

ФОЛЬКЛОРНЫЕ АСПЕКТЫ ФАУСТИАНЫ В БЕЛОРУССКОМ РОМАНТИЗМЕ

Супранкова Татьяна Сергеевна
Белорусский государственный университет, г. Минск, Республика Беларусь
tatsupr@tut.by

Резюме. В статье анализируется роль фольклорных мотивов и мифологической топики в формировании сюжетов, связанных с фаустианой, в произведениях белорусских романтиков А. Мицкевича и Я. Барщевского. В первую очередь проводится параллель с фаустианой И. В. Гёте, который для раскрытия наиболее важных концептов использует мифологическую основу. Выявляются типологические черты, аллюзии и реминисценции, имеющие универсальный характер в мировой литературе, а также рассматривается специфика художественных образов, акцентирующая национальную специфику.

Ключевые слова: *фаустиана, романтизм, белорусская литература, И.В. Гёте, А. Мицкевич, Я. Барщевский*

Западноевропейская литература первой трети XIX века – периода господства в ней эстетики романтического направления – не представляется без полилога с предыдущими эпохами: античной, средневековой, ренессансной, Нового времени (в первую очередь просветительской). Топос фаустианы оформляется в немецкой литературе во времена Возрождения в народной легенде о докторе Фаусте, хотя некоторые его составляющие следует искать в античные (в широком смысле этого слова) времена: библейской притче о грехопадении, апокрифическом бунте ангелов (первая книга Еноха), мифе о Прометее.

«Фауст» И. В. Гёте, первая часть которого увидела свет в 1808 году (до этого в 1790 г. вышел «Фауст. Фрагмент», а в юношеские годы была написана и уничтожена автором рукопись «Прафауста»), стал вершиной художественной обработки фаустианского топоса, превзойдя версии народной легенды, английского драматурга К. Марло, немецких сентименталистов. Немецкие же романтики очень активно вступили в творческий диалог с большим мэтром Просвещения Гёте. Иенцев больше интересовала дилогия о Вильгельме Мейстере и жанровая концепция романа-воспитания, а когда вторая стадия немецкого романтизма (гейдельбержского, больше сосредоточенного на национальных ценностях) начинала набирать силы, некоторые романтики попытались создать свою интерпретацию известного немецкого сюжета о докторе Фаусте. Романтический «Фауст» (драматический отрывок) появляется у А. фон Шамиссо, фаустианские аллюзии есть в «Удивительной истории Петера Шлемиля». Стихотворение «Доктор Фауст» собирателями фольклора А. фон Арнимом и К. Брентано было размещено в «Волшебном роге мальчика», а сказочник В. Гауф в год своей смерти (1827) закончил работу над «Мемуарами сатаны», которые выдержаны в лучших традициях «Фауста» Гёте. В ряду романтической фаустианы стоит отметить драму К. Д. Граббе «Дон Жуан и Фауст», лирико-эпическое произведение «Фауст» Н. Ленау. Этот сюжет интересовал и Г. Гейне. Музыкальный «Фауст» (1808–1833), опера композитора А. Г. Радзивилла, либретто к которой создает сам И. В. Гёте (прекрасный пример диалога немецкой и белорусской культур), также в первую очередь ощущает на себе эстетику романтизма.

В культуре романтизма Беларуси фаустиана также не могла не найти определенный отклик. Белорусские романтики, писали они по-польски или пытались писать на мужицком тогда белорусском языке, также испытывали импульсы мировой литературы. Особенно открытыми на такого рода межкультурный диалог оказались Адам Мицкевич и Ян Барщевский.

Стихотворный сборник А. Мицкевича «Поэзия» (1822 г.), а точнее авторское предисловие к нему, становится манифестом польского и белорусского романтизма. Поэт считал, что романтическая поэзия (этот термин в применении ко всей литературе употребляли и немецкие романтики) берет свое начало в истории, в народной культуре. Беря на вооружение увлечение фольклором филоматов и филаретов (гейдельбержские романтики также источником вдохновения считали народную литературу), в цикле «Баллад и романсов» автор обогащает литературный язык диалектизмами и просторечиями, мотивами из народного творчества. Романтическая концепция двоемирия проявляется уже здесь в сосуществовании наряду с миром людей мира духов и фантастики, который наказывает тех, кто нарушает нравственные законы.

Сборник «Поэзия» демонстрирует недовольство Адама Мицкевича эмпирическим познанием мира, отход поэта от позиций просветительской эстетики. Автор сборника полностью отдает предпочтение «чувству», «вере» и «сердцу» перед «разумом». Вселенная и место человека в ней

сейчас рассматривается Адамом Мицкевичем с позиций народного опыта, нашедшего отражение в фольклорных легедах, сказаниях, песнях и суевериях. Эта тенденция ярко прослеживается и в драматической поэме «Деды».

Если рассмотреть процесс создания поэмы, то как для классика немецкой литературы И. В. Гёте, так и для классика польской и белорусской литературы А. Мицкевича написание «Дедов» стало делом всей жизни. Поэма «Деды» является незаконченным произведением. Каждая ее часть может считаться отдельной поэмой, хотя сюжетная связь между частями существует. Такое сходство прослеживается и в истории написания и композиции «Фауста». Как и Гёте, классик польской и белорусской литературы Адам Мицкевич представляет в поэме синтез различных жанров и стилей, что делает родственным «Деды» художественному универсализму «Фауста». По жанровым характеристикам оба произведения являютя драматическими поэмами.

Сам обряд дедов, описанный во II части, типологически близок Вальпургиевой ночи в «Фаусте», где Гёте также использует народные предания и мифологические образы из фольклорных поверий. Польская исследовательница Софья Стефановска считает: «неизвестно, был ли когда-нибудь молодой Мицкевич на Дедах, наблюдал ли народный обряд почитания умерших. Возможно, его знания об этом обряде происходили из описания посредников, например, друга Яна Чечота, который хорошо знал белорусский фольклор» [5, с. 469]. Гёте также не ставит перед собой цель передать какой-то обряд. И тот, и другой поэты верили во во влияние мира невидимого на мир людей, на их мысли и действия. Чтобы придать аутентичность этим мифическим персонажам, придуманным народным сознанием, поэты употребляют просторечия, провинциализмы, жаргон, метрику и строфику народных стихов.

В произведении мы встречаем героев, имеющих сверхчеловеческие способности: они могут вызывать духов, видят невидимое. Обычно они, как и Фауст, не простые люди. Таким с первых страниц нам является Гусляр, волхв и поэт, без которого невозможен обряд на Дедах; после – художник, исследователь Библии и Каббалы Алешкевич. Эти герои наделены и особым вещим даром.

«Само действие в III части показано в романтическом ключе с использованием важного приема двоемирия: автор вводит сначала в качестве действующего лица Ангела, который охраняет Узника от сил тьмы и таким образом поддерживает его. Как и Гёте, Мицкевич показывает невидимое присутствие духовного мира в жизни своих героев, особенно если они находятся на перепутье и должны принять важное решение (договор Бога и Мефистофеля в “Прологе на Небе”, присутствие духов в сценах, финал “Фауста”). Фаустианский мотив – недовольство книжными и эмпирическими знаниями, стремление проникнуть в мир духов – прослеживается и в беседах узников, которые готовят себя к смерти. Они явно чувствуют присутствие невидимого мира и во тьме темницы будто видят этот мир, как Фауст сразу же разглядел в странном пуделе-Мефистофеле не просто собаку; как Гретхен, находясь в тюрьме и прозрев духовно, отказывается от ухищрений Мефистофеля, а отдается Божьему суду» [6, с. 106].

А. Мицкевич, как и другие романтики, занимается обработкой белорусского фольклора. В поэме «Деды» мы можем видеть авторскую переработку не только народных обрядов и поверий, но и легенды о чернокнижнике пане Твардовском, белорусском Фаусте. «Баллада “Зачарованный юноша” вводится Адамом Мицкевичем как песня про юношу, что встал скалою, ее много раз Старец пел со своим внуком. Сейчас дед просит, чтобы юноша сам спел ему эту песню. Основная фабула этого произведения – диалог между молодым человеком, врастающим в крепостную стену, и паном Твардовским, полным противопоставлением тому гуляке и пьянице, которого мы встречаем в “Пани Твардовской”. Герой назван здесь “рыцарем”, который рассказывает юноше о битвах Ольгерда и Ягайло, отвечает на вопросы молодого человека. Перед нами белорусский Фауст-Твардовский, который много пережил, много страдал, но хочет многое передать юноше. Поэтому становится понятным, почему Старец просит спеть внука эту песню: молодое поколение не должно забывать свое прошлое, чтобы быть способным создавать будущее. Многое в этой небольшой балладе роднит ее и с мотивами “Фауста”. Твардовский намеренно путает время, говоря о внуке Ольгерда Ягайло, который теперь через двести лет “*сокрушает вражью силу”* (Мицкевич 2017). Ягайло был не внуком Ольгерда, а его сыном. И через двести лет в XVI веке были другие руководители (скорее всего имеются в виду потомки Ольгерда и Ягайло). Этот век – время жизни легендарных Фауста и Твардовского. Хотя и тот, и другой автор всегда в своих произведениях очень умело экспериментируют с хронотопом (Ночь Вальпургии, вся вторая часть «Фауста», время обряда на Деды, время узников в тюрьме в “Дедах”)» [6, с. 107–108].

Драматическая поэма «Деды» – прекрасное самобытное произведение, в котором Адам Мицкевич соединил лучшие достижения европейской романтической школы с народными

традициями своего края. Поэт вступает в творческое соревнование с гением немецкой литературы Гёте и испытывает влияние различных идей и мотивов, в том числе и фаустианских.

Белорусский писатель Ян Барщевский, писавший на польском языке (тогда литературном), выбирает нелегкую судьбу песняра Отечества. Сборник «Шляхтич Завальня, или Беларусь в фантастических повествованиях» выходит именно тогда, когда в Российской империи шовинистическая царская политика русификации не позволяла даже употреблять слово «Беларусь». «Писатель помещает на титульной странице свои книги название родного края, чтобы доказать, что Беларусь, хотя пока еще одно только в мечтах, представлениях, “фантастических рассказах”, но уже существует», – отмечает переводчик и комментатор произведений Я. Барщевского Николай Хаустович [1, с. 202].

Я. Барщевскому удается с помощью системы художественных образов воспеть самобытность, красоту родного края, напомнить о его славном прошлом. Многие вопросы, которые связаны с самоопределением белорусского народа, имеют и национальный, и универсальный характер. Типологически они близки духовным поиском представителей польского, русского, немецкого и в целом европейского романтизма. Но многие типологические аналогии можно провести и с творчеством И. В. Гёте, в первую очередь с его драматической поэмой «Фауст», тем более что в народных преданиях популярен был образ пана Твардовского, к которому в своем творчестве обращаются известные современники Я. Барщевского Адам Мицкевич и Томаш Зан.

Самым запоминающимся и ярким в сборнике рассказов является образ Плачки, который символически связывает все сюжетную канву в произведении. Если обратиться к морфологии народных похоронных обрядов у белорусов (и в других культурах тоже), плакальщица-плачка была важным персонажем похоронного процесса. Известный этнограф Ефим Карский в своем обстоятельном исследовании «Белорусы» отмечает, что сам обряд оплакивания очень давний и существовал на наших землях еще с языческих времен. Далее фольклорист вспоминает мотив плача по умершим мужьям Ольги и Ярославны как необходимую обязанность жен. Исследователь также отмечает, что были и профессиональные плачки, не из числа родственников, которых специально приглашали близкие покойного: «Благодаря своим природным дарованиям, вопленицы эти живо сохраняют старинные приемы плачей и отчасти содержание древней погребальной причети и передают свои знания другим плакальщицам» [4, с. 310]. Е. Карский анализирует ее сакральную роль в обряде похорон следующим образом: она входит в положение осиротевших и является толковательницей семейного горя, профессиональная плакальщица устойчивыми фразами и оборотами выражает то, что испытывают родственники умершего, переживает их чувства, озвучивает то, что свои не могут сказать.

У Яна Барщевского образ Плачки, которая выглядит бедной сиротой (подчеркивается мотив ее личной потери), является лейтмотивом «Шляхтича Завальни, или Беларуси в фантастических рассказах». Это образ мученицы-Беларуси, которая плачет о своих неразумных детях и стремится донести правду сыновьям Счастья и сыновьям Терпения об их земле и их судьбе, но они не имеют глаз, не хотят видеть и слышать ее. Только Сыну бури и Страдающему Духу, которые сами бродят по миру в поисках счастья и лучшей доли для людей, открывается этот таинственный образ: «Женщина та необычайно прекрасна. Одежда её бела, как снег, на голове чёрный убор, и чёрный платок накинут на плечи. Лицо хоть и смуглое от солнца и ветра, но красиво и приятно, очи исполнены чувства, и в них всегда стоят слёзы. Чаще всего она является в домах, где уже никто не живёт, в пустых церквях и на руинах. Видели её также под деревьями или посреди поля. После захода солнца она сидит на камне, сетует жалобным голосом и заливается слезами. Говорят, те, кто подходили к ней, слышали такие слова: "Некому доверить тайну сердца моего!"» [2].

Топос Плачки родственный гетевскому Вечно Женскому (Ewige Weiblichkeit), что берет свое начало в еврейской и христианской мистике. Как и Фауст оправдан за свои поиски истины и стремлением к счастью людей заступничествами бывшей грешницы Маргариты, так и Плачка дает направление тем немногим, которые не закрывают глаза на несчастья родного края.

Важным мотивом в «Шляхтиче Завальне» является измена, которая расценивается как связь с чернокнижниками, белой Сорокой, как договор с дьяволом. Особенно остро этот вопрос стоит в рассказах «Огненные духи» и «Про чернокнижника и про дракона, вылупившегося из яйца, снесенного петухом». Неверные сыновья Беларуси заключают договор с нечистой силой и таким образом приносят зло на нашу землю: «Был у него лакей Карпа, злой человек; и оба они, сперва пан, а потом слуга, продали свои души дьяволу» [2]. В рассказе «Ужовая корона» главные герои Барских лакей Карп и охотник Семен осознанно идут на договора со злыми духами, чтобы зарабатывать

легкий хлеб. В других рассказах белорусы становятся служителями Белой Сороки, что также может интерпретироваться как контракт с нечистой силой.

Весьма показательным является описание чернокнижника в рассказе «Про чернокнижника и про дракона, вылупившегося из яйца, снесенного петухом»: «Появился в нашем имении неведомо откуда некий странный человек. До сих пор помню его наружность, лицо и одеянье: невысокий, худой, всегда бледный, нос большой, похожий на клюв хищной птицы, брови густые. Взгляд у него был отчаянный как у безумца. Одежда черная и какая-то странная, совсем не такая, какую носят паны или попы. Никто не знал, был ли он мирянин, или монах какой, с паном говорил на каком-то непонятном языке. Позже открылось, что это был чернокнижник, который учил пана делать золото и другим сатанинским штукам» [2]. Показательно, что такие персонажи не живут среди «своих», это явление приходит извне. Они и обликом, и манерами, и поведением противопоставляются обычным людям из деревни. Если вспомнить главного героя фаустианы Мефистофеля, он также отличается своей необычностью, причем необычность эта в первую очередь внешняя (очень часто этот герой появляется перед нами в разных обличьях, но эти метаморфозы происходят только снаружи). Метаморфозы имплицитного характера происходят с теми, кто доверяется таким персонажам, как, например, Фауст или герои рассказов Барщевского. Он сознательно подчеркивает эту «чуждость», с проникновением которой наступает другое время – железный век.

Автор «Шляхтича Завальни» использует ту же концепцию истории, что и все европейские романтики (по Гесиоду). Железный век – это время повествования историй в доме Завальни (на это указывает деталь – «Виленский календарь на этот, 1817 год»). Золотой же век – прошлый век, время до первого раздела Речи Посполитой и присоединения белорусских земель к Российской империи. Вот что на этот счет пишет Н. Хаустович: «историзм Я. Барщевского – это историзм романтического типа, который идет от немецкого классического идеализма. Писатель только на первый взгляд, якобы избегает историко-конкретной реальности, но, по сути, его проза является мифологизированной копией этой реальности. Белорусская действительность 60–70-х гг. XVIII в. отражается Я. Барщевским через призму фольклорно-мифологических представлений белоруса-крестьянина, белоруса-шляхтича. И это был единственный возможный путь, чтобы, повествуя о судьбоносном событии в жизни народа, показать и сегодняшнее положение вещей, и актуализировать патриотические чувства, и поддержать веру в лучшее будущее» [2].

Но как правило все контракты с нечистой силой заканчиваются очень трагично. Показательна в этом плане история Альберта, заключающего договор со злым духом: «В ночную пору появлялись перед ним те страшные привидения, которых он приглашал к себе из могил, и часто слышал он некие странные голоса, звавшие его по имени... Поутру нашли его труп; скончался он, сидя в кресле. Руки и ноги его были окоченевшие, будто от сильного зимнего мороза» [2]. Фантастический мир белорусских народных преданий и легенд, которым Я. Барщевский насыщает свои рассказы, близок к сценам из «Фауста» «Кухня ведьмы» и «Вальпургиева ночь», которые И. В. Гёте также писал, опираясь на народные предания и поверья.

Своеобразный договор с нечистой силой заключает героиня сборника рассказов «Деревянный старичок и дама Инсекта», когда алчная и завистливая женщина превращается в крохотное крылатое существо, насекомое, которое держит в стахе жильцов бывшего дома. Подобные метаморфорзы переживает главный герой рассказа «Гордый философ», который, по мнению деревянного старичка, прочитав много философских произведений, дураком и умрет. Это напоминает сцену из «Фауста» «Ночь», только там герой, осознавая тщетность приобретенных им книжных знаний – полная противоположность философу, ведь герой Гёте – просветительский персонаж, он ищет знаний и ради постижения смысла жизни готов на договор с Мефистофелем. Романтический герой Борщевского – гордый философ, по отношению к которому автор применяет прием романтической иронии: думая, что он – самый умный, он только жалок, потому что хитроумность доводит его до безумия.

В повести «Душа не в своем теле» Я. Барщевским поднимаются вопросы, близкие к размышлениям И. В. Гёте в «Фаусте»: мысли о том, каким должно быть искусство, воскрешение прошлого и заимствование этого опыта современниками, стремление создать для людей рай на земле (но это утопия не удается ни Фаусту, ни врачу Самотницкому, душа которого живет не в своем теле; такие как Фауст и Самотницкий погибают, но им удается найти истину, хоть не постичь ее в полной мере).

На концепцию главного героя Самотницкого (такого же одинокого, как и Фауст) повлияло знакомство Барщевского во время путешествий с Франциском Савичем, который высказывался о равенстве всех наций, этим заложил основы теории диалога культур и культурной толерантности. Его жизнь была примером идеи служения Родине, Барщевский же берет на вооружение его идеалы.

Также и искусство должно служить родному краю, что символически показано в произведении в образе сада Гайнара.

Я. Барщевский, как и А. Мицкевич, рассуждая в своих произведениях о проблемах национального характера, смог позаимствовать лучший опыт мировой классики, чтобы стать понятным и своим соотечественником, которым в первую очередь были адресованы его произведения. Топос фаустианы, который пронизывает творчество романтиков, особым образом присутствует у автора «фантастических повествований».

Литература

1. Баршчэўскі Я. Шляхціч Завальня, альбо Беларусь у фантастастычных апавяданнях / Я. Баршчэўскі; уклад., прадм. і камент. М. Хаўстовіча. Мінск, 2005.
2. Барщевский Я. Шляхтич Завальня, или Беларусь у фантастичных повествованиях / Я. Барщевский; пер. Д.О. Виноходова [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://coollib.net/b/108921/read . – Дата доступа: 15.09.2021.
3. Гёте И. В. Фауст / И.В. Гёте; пер. Б. Пастернака. М.: Издательство «Художественная литература», 1969. - 520 с.
4. Карский Е. Белорусы: в 3 т. / Е. Карский. М., 1916. Т. 3.
5. Міцкевіч А. Дзяды: у 2 т. / А. Міцкевіч; агул. рэд. І. Кур'ян; пер. на бел. мову С. Мінскевіч; камент. З. Стэфаноўска, С. Мінскевіч. Мінск, 1999. Т. 2.
6. Супранкова Т. С. Белорусская фаустиана на стыке эпох и культур / Т. С. Супранкова // Contemporary Issues of Literary Criticism XI "Romanticism in Literature. On the Cross-road of Époques and Cultures (Dedicated to the 200th Birth Anniversary of Prominent Georgian Romantic Poet Nikoloz Baratashvilli)": Proceedings of International Symposium / Shota Rustaveli Institute of Georgian Literature, Javakhishvili Tbilisi State University, Georgian Comparative Literature Association (GCLA), September 27–29, 2017. Tbilisi: TSU Press, 2017. – Part II. – P. 101–117.

XÜLASƏ

BELARUS ROMANTİZMİNDƏ FAUST KONSEPTİNİN FOLKLOR ASPEKTLƏRİ

Suprankova T.S.

Belarus Dövlət Universiteti, Minsk, Belarus Respublikası

Məqalədə Belarus romantikləri A.Mitskeviç və J.Barşçevskinin əsərlərində Faust konsepsiyası ilə bağlı süjetlərin formalaşmasında xalq motivlərinin və mifoloji mövzuların rolu nəzərdən keçirilir. İlk növbədə Faust-konseptinin ən mühüm anlayışlarını üzə çıxarmaq üçün mifoloji əsasdan istifadə edən J. V. Höte ilə arasında paralel aparılır. Dünya ədəbiyyatında ümumbəşəri səciyyə daşıyan tipoloji xüsusiyyətlər, eyhamlar və xatırlatmalar müəyyənləşdirilir, milli xüsusiyyəti vurğulayan bədii obrazların spesifikliyi də nəzərdən keçirilir.

Açar sözlər: *Faust konsepti, romantizm, Belarus ədəbiyyatı, J.V.Höte, A.Mitskeviç, J.Barşçevski*

SUMMARY

FOLKLORE ASPECTS OF FAUSTIANA IN BELARUSIAN ROMANCE

Suprankova T.S.

Belarusian State University, Minsk, Republic of Belarus

The article considers the role of the folk motifs and mythological topics in the formation of plots related to the Faust-concept in the works of Belarusian romantics A. Mitskevich and J. Barshchevsky. First of all a parallel with the Faust-concept is drawn with J.W. Goethe, who uses a mythological basis to reveal the most important concepts. Typological features, allusions and reminiscences that have a universal character in the world literature are identified, and the specificity of artistic images that accentuate national specifics is also considered.

Key words*: Faust-concept, romanticism, Belarusian literature, J. W. Goethe, A. Mickiewicz, J. Barszczewski*

İSA HÜSEYNOVUN ƏSƏRLƏRİNDƏ SOYADLAR

Bağırova Aynurə Siyabxan qızı
Sumqayıt Dövlət Universiteti, Azərbaycan
aynurebagirova8@gmail.com

Xülasə. Soyad (familiya) hər bir nəslin, ailənin əlamətini ifadə edir və bir şəcərənin, soyun davamını bildirir. Bildiyimiz kimi, Azərbaycan dilində soyadların tətbiqi XIX əsrdə rus dilinin təsiri ilə yaranmışdır. Məqalədə İsa Hüseynovun əsərlərində semantik cəhətdən fərqli və müxtəlif formatlı soyadların bəzi məqamlarda sırf rus dilində olduğu kimi, yəni rus dilində transliterasiyasına uyğun verildiyi araşdırılır. Aparılan tədqiqatda yazıçının bu kimi vasitələrdən qəsdən istifadə edərək əsərdə baş verən hadisələrə zaman və məkan baxımından bir özəllik verdiyi müşahidə edilir.

Açar sözlər: *İsa Hüseynov, şəxs adı, soyad, antroponimik sistem, transliterasiya*

Azərbaycan dili əsrlər boyu yad dillərin təsirinə məruz qalmışdır. İslam amili ilə bağlı olaraq VII əsrdən etibarən ərəb dilinin elementləri Azərbaycan dilinə daxil olmuşdur. Məlumdur ki, tarixən ərəblərdə bir neçə advermə ənənəsi mövcuddur. Bu ənənə Azərbaycan dilinə də sirayət etmişdir. Orta əsrlərdə şairlərimizin nisbə, nəsəb, təxəllüs, ləqəb, künyə, ata adı tərkibli bir neçə ad sistemindən istifadə etməsi faktları var. Məsələn, Xaqani kimi tanıdığımız şairin əsl adı İbrahim olmuşdur. Onun adı yazılı qaynaqlarda Əfzələddin İbrahim Xaqani Şirvani kimi qeyd olunur. Eyni zamanda, Nəsimi kimi tanıdığımız XIV əsrdə yaşamış məşhur Azərbaycan şairinin bütöv adı Seyid Əli İmadəddin Nəsimi Şirvanidir. Bu şairlər ədəbiyyat tarixində daha çox təxəllüsləri ilə məşhurdurlar.

Ərəblərdə əbu ata adını, ibn isə oğulu bildirir. Məsələn, Əbu Səid "Səidin atası", İbn Sina "Sinanın oğlu" anlamına gəlir. Təbii ki, ərəblərdə olan bu adqoyma sistemi Azərbaycan dilinə də təsir etmiş və bunun izləri orta əsrlərdə yaşamış tanınmış Azərbaycan şairlərinin, siyasi xadimlərin adlarında müşahidə olunur. H.Ə.Həsənovun qeydlərinə görə, türk xalqlarında ata adlarının işlənməsi tarixən pədərşahlığın yaranması ilə əlaqədardır [1, s.42]. Türk xalqlarının zəngin antroponimik sistemi olduğundan digər xalqların antroponimik sisteminin formalaşmasına da təsir etmişdir. Məsələn, türkoloq N.A.Baskakovun tarixi-etimoloji araşdırmaları sübut edir ki, 300-ə qədər rus familiyası türk mənşəlidir [2, s.47-258].

Ata adı tarixən şəxs adı əsasında yaranmışdır. Xalqımız arasında ata adının formalaşmasının qədim tarixi vardır. Xüsusən, ata adının mənbələrdə qeyd olunmasına "Kitabı-Dədə Qorqud" dastanında rast gəlirik. Məsələn, Dirsə xan oğlu Buğac, Bayburanın oğlu Bamsı, Qazan bəyin oğlu Uruz, Duxa Qoca oğlu Dəli Domrul, Qanlı Qoca oğlu Qanturalı, Qazılıq Qoca oğlu Yeynək, Bəkil oğlu İmran, Uşun Qoca oğlu Səkrək və s. Azərbaycan antroponimiyası tarixində ikiüzvlü antroponimik tərkib sonrakı dövrlərdə də işlək olmuş və XIX əsrə qədər davam etmişdir [3, s.9]. Hal-hazırda Azərbaycan dilində ata adının ifadəsi üçün *oğlu* formantından istifadə edilir. Yazıçının əsərlərində də ənənəvi olaraq ata adının ifadəsində *oğlu* formantı tətbiq olunmuşdur: *Hikmət oğlu Hikmət, Müslüm Müslüm oğlu Müslüm, Xalq Məmmədəli oğlu Qudalı* [4, s.252], *Tahirli Tahir Nurməhəmmədoğlu* [5, c.1, s.219] və s.

İsa Hüseynovun "Məhşər" romanında *Huşəng ibn Kavus* [26, c.3, s.18], *Məhəmməd ibn Keyqubad* [6, c.3, s.18], *Kavus ibn Keyqubad* [6, c.3, s.18], *Əli ibn Məhəmməd* [6, c.3, s.26], *Süleyman ibn Davud* [6, c.3, s.233], *İbrahim ibn Məhəmməd Dərbəndi* [6, c.3, s.265], "GurÜn" romanında *İmam Həsən ibn Həsən Səbbah* [7, c.5, s.185] tipli ərəb dilinə aid ata adları formantlarından da istifadə olunub. Eyni zamanda yazıçının əsərlərində rus dilindəki ata adının ifadə formasına aid nümunələr də var: *Məhərrəmov Məhərrəm Abbasoviç* [8, c.4, s.84], *Nikita Sergeyeviç Xruşşov* [5 , c.1, s.412] və s.

Azərbaycanda soyadlardan istifadə XIX əsrdən başlanır. Soyad (familiya) hər bir nəslin, ailənin əlamətini ifadə edir və bir şəcərənin, soyun davamını bildirir. Azərbaycan dilində soyadların tətbiqi XIX əsrdə rus dilinin təsiri ilə yaranmışdır.

Müəyyən dövlərdə fars dilinin təsirinə məruz qalan Azərbaycan dilində *-zadə* sonluqlu soyadlar da işlənmişdir və indi də işlənməkdədir. Rus dilinin iki yüz il təsirinə məruz qalan dilimizə rus mənşəli *-ov//-yev*, polyak mənşəli *-ski* sonluqlu soyadlar daxil olmuşdur. Məsələn, XIX əsrdə yaşamış filosof, dramaturq, yazıçı Mirzə Fətəlinin soyadı yazılı qaynaqlarda həm Axundzadə, həm də Axundov kimi qeyd olunur. İndiyə qədər bir çox mənbələrdə Üzeyir Hacıbəyov da verilir, Üzeyir Hacıbəyli də.

Azərbaycan dilində ərəb mənşəli *-i//-vi* soyad formantı da tətbiq olunmuşdur. Azərbaycan antroponimik sisteminə ərəb superstratı kimi daxil olan *-i//-vi* morfoloji vasitəsi də baba, ailə-nəsil adlarına, həmçinin toponimlərə artırılaraq soyad düzəldir [9, s.117]. Hal-hazırda Azərbaycanda *-soy, -soylu* formantlı milli soyadlar da tətbiq edilir.

Dünyada elə xalqlar var ki, onlar soyadlardan istifadə etmirlər. Məsələn, islandlarda familiya yoxdur. Çex, polyak və bolqarlarda isə ata adından istifadə olunmur. Okeaniya xalqları isə nə ata adından, nə də familiyadan istifadə edirlər [10, s.5]. Azərbaycanlılarda ückomponentli antroponimik sistem (yəni ad, ata adı və soyad) rus dilinin təsiri ilə yaranmışdır. Çünki XIX əsrə qədər Azərbaycanda, əsasən, ikikomponentli antroponimik sistem (yəni ad və ata adı) tətbiq olunmuşdur.

Azərbaycan dilində işlənən soyadlar semantikalarına və yaranma mənbələrinə görə rəngarəngdir. Məsələn, E.H.Həmzəyeva Ü.Hacıbəyovun əsərlərində işlənən soyadları aşağıdakı kimi təsnif edir: rəsmi şəxs adlarından düzələn soyadlar; etnonimlər əsasında düzələn soyadlar; toponimlər əsasında düzələn soyadlar; müəyyən sənətə, peşəyə, titula, yaxud zahiri görkəmə, xarakterə uyğun düzələn soyadlar [11, s.47].

Dünyanın əksər xalqlarında soyad və ya familiya formantları, əsasən, ata xətti üzrə (yəni kişi xətti əsasında) nəslin davamını ifadə edir. Farslarda *zadə*, ingilislərdə *son*, ruslarda *-ov, -yev, -ova, -yeva*, türklərdə *oğlu* və s. [12, s. 9]. Doğrudur, *oğul* sözü qədim türk dilində, ümumiyyətlə, "övlad" mənasında da işlənmişdir. Hal-hazırda türk dilində *oğlu* formantlı soyadları qadınlar da götürürlər. Ancaq ata xətti üzrə soyadların işlədilməsi dünya xalqlarında daha dominantdır. Dünya xalqarında soyadların verilməsində fərqli cəhətlər də var. Məsələn, əksər xalqlarda soyad verilərkən ata adı əsas götürüldüyü halda, macarlarda ana adı soyad kimi istifadə olunur. Yəni macarlarda uşağa familiya ana xətti əsasında verilir. Bəzi dünya xalqlarında nəslin davamçısı qız övlad hesab olunur. Məsələn, yəhudilərdə bu cür ənənəvi fikir mövcuddur. Qədim yəhudi inancına görə, nəslin başında məhz ana dayanır, nəslin davamçısı oğlan övlad deyil, qız övlad hesab edilir. Bu adət-ənənə madərşahlığın izlərini yaşadır. Qədim türk inancında da ana haqqı tanrı haqqına bərabər tutulmuşdur. Türk xalqlarında bu dövr anaxaqanlığı adlandırılır.

Yazıçının əsərlərində semantik cəhətdən fərqli və müxtəlif formantlı soyadlar işlənmişdir:

1) - *ov* [2] formantlı soyadlar: *Talıbov* [6, c.3, s.12], *Bağırov* [7, c.5, s.151-166], *Mayılov* [5, c.1, s.273], *Nərimanov* [5, c.1, s.225], *Qudalov* [28, c.4, s.357], *Sultanov* [8, c.4, s.384], *Əliyev* [8, c.4, s.384] və s.

2) *-li* [4] formantlı soyadlar: *Cəbrayıllı* [8, c.4, s.303], *Əmirli* [8, c.1, s.106], *Tahirli* [8, c.1, s.7], *Qudalı* [8, c.5, s.57], *Sərkərli* [8, c.2, s.53], *Bağlı* [8, c.2, s.15], *Seyidbəyli* [8, c.2, s.354] və s.

3) - *oğlu* formantlı soyadlar*: Əlləzoğlu* [7, c.5, s.80], *Əlmədədoğlu* [7, c.1, s.218], *Orucoğlu* [5, c.1, s.334], *Qalayçıoğlu* [5, c.1, s.81], *Mirzəoğlu* [13, c.2, s.9], *Qaryağdıoğlu* [8, c.4, s.319], *Əsgəroğlu* [13, c.2, s.343] və s.

4) *-zadə* formantlı soyadlar: *Əzimzadə* [5 , c.1, s.412] və s.

İsa Hüseynovun əsərlərində işlənən soyadlar, hətta bəzi məqamlarda sırf rus dilində olduğu kimi, yəni rus dilinin transliterasiyasına uyğun verilmişdir: *Aron İsayeviç* [8, c.4, s.36], *Mamed Mamedoviç* [8, c.2, s.23], *Zəlimxan Zabitoviç* [5, c.1, s.408-418]: *Mən bir ildi...bəli, düz bir ildi katibəsiyəm Zəlimxan Sabitoviçin* [5, c.1, s.418]. Bu, əslində, yazıçının ədəbi priyomu kimi qəbul oluna bilər. Yəni nasir burada sovet dövründə rus dilinin Azərbaycan dilinə təsiri kimi, dövrün mənzərəsini canlandırmaq üçün familiyaların bəzilərini rus dilinin formantına uyğun vermişdir. Burada yazıçı bu vasitələrdən qəsdən istifadə edərək əsərdə baş verən hadisələrə zaman və məkan baxımından bir özəllik vermişdir. Əlbəttə, bu, yazıçının fərdi ustalığı ilə sıx bağlıdır.

İsa Hüseynov nəsr əsərlərində bəzən personajın adını çəkmir, onun ancaq soyadını işlədir. Onun əsərlərində bu tipli adlandırma, əsasən, vəzifə adamlarına aiddir: *Çax-çux Xalıq yenə hamanca "KeQeBe Xudiyev" dəstəsinin – Gülənovun, Sayılovun, RİK Atamalının himayəsində idi...* [4, s.35]; *Mübaliğə olmasın, Səfquliyevin az qala hər həftəsinə bir məqalə düşürdü* [13, c.2, s.66].

Nasirin əsərlərində işlənən bəzi soyadlar hibrid adlardan yaranmadır. Məsələn, "Dan ulduzu" povestində *Şahgəldiyev* soyadı var: *İsmət xalanın bayaqkı sözləri sanki Çapara yox, Şahgəldiyevaya deyilmişdi* [13, c.2, s.261]. *Şahgəldiyeya* soyadı fars mənşəli *şah* sözü ilə, türk mənşəli *gəl* - feili və rus mənşəli *-yeva* formantının birləşməsindən yaranmışdır.

Beləliklə, faktlardan görünür ki, yazıçının işlətdiyi soyadlar müxtəlif antroponimik formantların köməyi ilə formalaşmışdır.

Ədəbiyyat

1. Həsənov H.Ə. Söz və ad. Bakı: Maarif, 1984, 98 s.
2. Baskakov N.A. Türk mənşəli rus familiyaları. Bakı: Yazıçı, 1992, 280 s.
3. Çobanov M.N. Familiya və təxəllüs. Tbilisi: Y.S. Qoqebaşvili adına Pedaqoji Cəmiyyət, 1987, 92 s.
4. Muğanna İ. İdeal. Bakı: Lider, 2015, 536 s.
5. Muğanna İ. Seçilmiş əsərləri. 6 cilddə, I c., Bakı: Avrasiya press, 2009, 424 s.
6. Muğanna İ. Seçilmiş əsərləri. 6 cilddə, III c., Bakı: Avrasiya press, 2009, 304 s.
7. Muğanna İ. Seçilmiş əsərləri. 6 cilddə , V c., Bakı: Avrasiya press, 2009, 480 s.

8. Muğanna İ. Seçilmiş əsərləri. 6 cilddə, IV c., Bakı: Avrasiya press, 2009, 576 s.
9. Cəfərli Y. Azərbaycan dilinin onomastikası müstəqillik dövründə. Bakı: Elm və təhsil, 2015, 386 s.
10. Системы личных имён у народов мира. М.: Наука, ГРВЛ, 1989, 383 с.
11. Həmzəyeva E.H. Üzeyir Hacıbəyovun əsərlərində antroponimlər. Filol. elm. nam..... dis. Bakı: 2004, 134 s.
12. Никонов В.А. Имя и общество. М.: Наука, 1974, 278 с.
13. Muğanna İ. Seçilmiş əsərləri. 6 cilddə, II c., Bakı: Avrasiya press, 2009, 432 s.

РЕЗЮМЕ
ФАМИЛИИ В РАБОТАХ ИСА ГУСЕЙНОВА

Багирова А.С.
Сумгаитский государственный университет, Азербайджан

В статье затрагивается тема фамилий в азербайджанском языке. Фамилия указывает на особенность и продолжительность линии каждого генеалогического древа. Как известно, использование фамилий в азербайджанском языке зародилось в XIX веке под влиянием русского языка. Исследуется, что в произведениях Исы Гусейнова семантически разные форматы фамилий иногда приводятся так же, как и в русском языке, т.е. в соответствии с транслитерацией на русский язык. В ходе исследования было замечено, что писатель намеренно использует такие средства, чтобы придать пространственно- временной характер событиям, происходящим в произведении.

***Ключевые слова**: Иса Гусейнов, имя, фамилия, антропонимическая система, транслитерация*

SUMMARY
SURNAMES IN THE WORKS OF ISA HUSEYNOV

Bagirova A. S.
Sumgait State University, Azerbaijan

The surname represents the sign of each generation, family, and means the continuation of the lineage. As we know, the use of surnames in the Azerbaijani language originated in the XIX century under the influence of the Russian language. It is investigated that in the works of Isa Huseynov, semantically different formats of surnames are sometimes given in the same way as in Russian, i.e. in accordance with the transliteration into Russian. During the research, it is observed that the author deliberately uses such means to give a special character in terms of time and space to the events that take place in the work.

***Key words:** Isa Huseynov, first name, last name, antroponymic system, transliteration*

MƏHƏMMƏDHÜSEYN ŞƏHRİYARIN YARADICILIĞINDA AZADLIĞA ÇAĞIRIŞ İDEYALARI

Əsgərova Təhminə Şamil qızı
Bakı Slavyan Universiteti, Bakı, Azərbaycan
tahminasgerova@gmail.com

Xülasə. Məqalədə iyirminci əsr Azərbaycan şeirinin qüdrətli nümayəndələrindən olan Məhəmmədhüseyn Şəhriyarın yaradıcılığında azadlıq, milli və mənəvi birliyə çağırış ideyaları, vətən həsrəti, zəngin faktlar əsasında təhlilə yönəldilir. Şairin şeirlərində belə hisslərin tərənnümünün gənc nəslin vətənpərvərlik duyğularının artmasında əhəmiyyəti, müasir dövrdə belə mövzuların aktuallığı məqamları üzərində də dayanılır.

Məqalədə haqqında fikir yürüdülən məsələlər sırasında M.Şəhriyarın doğma dilinə olan məhəbbəti, onu təbliğ etməsi, Azərbaycan dilinə qarşı qadağalara etiraz olaraq öz etiraz səsini ucaltmaşı nümunələrlə göstərilmişdir

***Açar sözlər:** Şəhriyar, vətən, azadlıq, mübarizə, mənəvi birlik*

Məhəmmədhüseyn Şəhriyar iki dildə yazıb-yaratmışdır. Yaradıcılığının ilk dövrlərində əsasən fars dilində, sonra isə fars və Azərbaycan dilində yazmışdır. Lakin hansı dildə yazmasından asılı olmayaraq, o, həmişə xalqına, elinə bağlı olmuş böyük azərbaycanlıdır. Forma baxımından rəngarəng olan Şəhriyar

yaradıcılığı mövzu dairəsinə görə də genişdir. Vətənpərvərlik , məhəbbət lirikası, ictimai-siyasi şeirlər, təbiət təsviri, dini və tərcümeyi-hal xarakterli şeirlər bu zəngin yaradıcılığın əsasını təşkil edir.

Məhəmmədhüseyn Şəhriyar yaradıcılığında doğma xalqın həyatına, şanlı tarixinə, gözəl vətənimizin təbiətinin təsvirinə həsr edilmiş əsərlər mühüm yer tutur. Şair Azərbaycanın bütövlüyünün, birliyinin ən böyük carçılarından biri olmuşdur.

Onun vətənə olan sevgisi, məşhur "Azərbaycan" şeirinin hər kəlməsində, hər misrasında özünü göstərir:

Könlüm quşu qanad çalmaz sənsiz bir an, Azərbaycan!
Xoş günlərin getmir müdam xəyalımdan, Azərbaycan!
Səndən uzaq düşsəm də mən, eşqin ilə yaşayıram,
Yaralanmış qəlbim kimi, qəlbi viran Azərbaycan... [3. 176]

30 ilə yaxın düşmən əsarəti altında qalmış Qarabağın azad olmasında da Vətən sevgisi həlledici rolu oynadı. 44 günlük İkinci Qarabağ müharibəsindəki möhtəşəm qələbəmiz dövlətçilik tariximizin ən qürurverici hadisələrindən biridir. Bu qələbəni bizə yaşadan, qəlbi Vətən eşqi ilə döyünən igidlərimizin lap körpəlikdən bu ruhda böyüməsində və onlarda hərbi-vətənpərvərlik duyğularının yüksəldilməsində ədəbi əsərlərin rolu böyükdür. Onların təhsili və tərbiyəsi prosesində tədris olunan əsərlərdə Qarabağın azadlığı məsələsi də ön plana çəkilmiş, gənc nəslin ağlına, şüuruna sirayət etmişdir. Azərbaycanın bu taleyüklü məsələsinin çözülməsində belə təsirə malik əsərləri ilə ustad Şəhriyarın da mənəvi haqqı vardır.

Vətən eşqi məktəbində can verməyi öyrənmişik,
Ustadımız deyib "heçdir vətənsiz can", Azərbaycan. [3.177]

Qurtuluş yolunu yalnız milli özünəinamda, milli qeyrətin gücündə görən şairin birlik, səfərbərlik ruhu ilə yoğrulmuş "Azərbaycan" şeirində bu özünü daha qabarıq şəkildə göstərmişdir:

İgidlərin İran üçün şəhid olub, əvəzində
Dərd almısan, qəm almısan sən İrandan, Azərbaycan.
Övladların nə vaxtadək tərki-vətən olacaqdır?
Əl-ələ ver, üsyan elə, oyan, oyan, Azərbaycan! [3.176]

90-cı illərdə 20 Yanvar faciəsindən sonra şimali Azərbaycanda daha da məşhurlaşan "Azərbaycan" şeirinin təsiri ilə neçə-neçə mübarizə ruhlu əsərlər yarandı. M.Arazın "Ayağa dur, Azərbaycan" şeiri onların içərisində diqqəti daha çox cəlb edir. Şəhriyar xalqını mübarizəyə səsləyir:

Bəsdir fəraq odlarından kül ələndi başımıza,
Dur ayağa! Ya azad ol, ya tamam yan, Azərbaycan! [3.176]

Məmməd Araz da bu taydan o taya səs salır, üsyan edir:

Oyat bizi ey yaradan səninləyəm!
Ya birmərrə yatırt bizi,
Ya birmərrə oyat bizi
Ya yenidən yarat bizi
Ey Yaradan, səninləyəm!
Səninləyəm yatmış vulkan, səninləyəm
Ayağa dur Azərbaycan səninləyəm!!! [1.132]

Xəlil Rza Vətənin qeyrətini çəkənləri haraylayır:

Nə qəm, kinlə silahlan!
Topdan tüfəngdən üstün,
Tankdan, raketdən güclü
qeyrətinlə silahlan!
Arxalı köpəklərə nifrətinlə silahlan!
Xiyabani ruhunu alışdır nəfəsinlə,
cürətinlə silahlan! [2.138]

Məhz belə şeirlərin təsiri ilə böyüyən nəsil döyüş meydanlarına öz sözünü dedi və böyük qələbəni xalqımıza yaşatdı.

Şəhriyar yaradıcılığında müstəqil dövlət olmağın da düşüncələri "Əziz Azərbaycanıma xitab" şeirində də öz əksini tapmışdır. Şeirdə azərbaycanlıların güclərini öz xalqına deyil, İranın istiqlalını qorumağa həsr etdiklərini ürək ağrısı ilə qeyd etmişdir. Buna baxmayaraq,şair inanır ki, millət birləşib həmrəy olsa, müstəqil bir dövlət kimi formalaşa bilər. "Döyünmə-söyünmə" adlı şeirində bunun bir daha şahidi oluruq:

Bir gün olu ki, fatihə biz sağ-sola verrik,
Dünya hamı bir millət olub, qol-qola verrik,
Düşmən də məhəbbət tapa, bizlər yola verrik.
Qardaş üzünə həsrət olub çəkməm o gün ah,

Xalqı oda yandırmağa bir tək qalı Allah! [3.96]

Parçalanmış Azərbaycan dərdi Şəhriyar yaradıcılığında aparıcı bir mövqe tutur. Vətənin ikiyə bölünməsi ilə heç bir şəkildə barışa bilmir.

"Məmməd Rahim həzrətlərinə" şeirində də milli birlik, bütövlük çağırışları öz əksini tapır.

İnsanlarıq. Insanlığı xoşlayın,
Bir millətik birləşməyə başlayın,
Bu xan-xanlıq hökümətin boşlayın,
Bu gün bəşər gərək olsun bir millət .
Bir millətə olarmı yüz hökumət? [3.75]

Göründüyü kimi Şəhriyarın əsərlərinin mayasını Azərbaycanın siyasi və mənəvi birliyi haqqındakı düşüncələri təşkil edir. Kəskin etirazları ilə birlikdə onun parçalanmasının səbəblərini və günahkarları axtarır. "Süleyman Rüstəmə" şeirində bu günühkarları göz ilə qaş arasında çıxan cibana bənzədir:

Demə dağ-daşdı, Süleyman, səni məndən ayıran şey,
Bir çibandır ki, çıxıbdır göz ilən qaş arasında. [3.85]

Şair bir sıra şeirlərində Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğal olunmasına diqqəti yönəltməyə çalışır. "Qaranlıq gecələr", "Qardaşım Süleyman Rüstəmə", "O taydan gələnə", "Məmməd Rahim həzrətlərinə" şeirlərində bu mövzuya toxunulmuşdur.

Şəhriyar yaradıcılığında Vətən həsrəti, nisgil, kədərlə yanaşı mübariz bir ruh var. O, heç vaxt ruhdan düşmür, onun dərdlərinə çarə tapılacağına ümidlə yanaşır, xalqı mübarizəyə səsləyir:

Huşyar olasız, düşməni məğlub edəcəksiz,
Düşmənlərimiz qorxuri huşyarlığımızdan.
Birlik yaradın, söz bir olar biz kişilərdə,
Yoxluqlarımız bitdirəcək varlığımızdan. [3. 102]

"Qardaşım Süleyman Rüstəmə"şeirində də bu ruh hakimdir.

Amma bizim mücahidlər,
Hər biri min cana dəyər,
Topa, tanka baxar məyər?
Qan-qan deyir hayxırması,
Acıqlı bir şir balası. [3.87]

Ustad Şəhriyarın məşhur "Heydərbabaya salam"ı isə əsl vətənpərvərlik dastanıdır. Bu əsər onun ana dilində yazdığı şah əsəridir. Şair xatirələrini özü söyləyir, həm də elə şirin bir dillə təqdim edir ki, məhz bu dil, Təbriz ləhcəsi oxucunun şüuruna və hissinə güclü təsir göstərir.

Şəhriyar "Heydərbabaya salam" əsəri ilə "Azərbaycan türkünün milli həyatını bütün cəhətləri ilə göstərməyə müvəffəq ola bilmişdir" (Əhməd Cəfəroğlu). Poemada Vətən torpağı, onun gözəllikləri, təbiət lövhələri, milli adət və ənənələrimiz, doğma xalqa və əzizlərinə bağlılıq ideyası və s. tərənnüm edilir. Vətən üçün həmişə qəlbi çırpınan Şəhriyarın poemada toxunduğu, həllinə çalışdığı problemlər poetik lövhələrə çevrilir. Əsərin ilk bəndlərindən tutmuş sonuna qədər milli ruh hakimdir. Həm çox maraqlı, səmimi, həm də orijinal üslubla yazılmiş bu poemanı oxuyanda oxucu özünü ordakı hadisə və əhvalatların mərkəzində hiss edir. Azərbaycan kəndinin həyatı əks olunmuş misralarda adı çəkilən yerləri sanki özün gəzib-görmüsən, orada təsvir olunan insanları da tanıyırsan, onlara bələdsən.

Azadlığa, gələcəyə inam duyğusu bu əsərdə də şairi tərk etməmişdir. Xalqının igid övladlarını mübarizəyə səsləyərək, namərdlərə qalib gəlib öz azadlığını əldə edəcəklərinə inamını əks etdirmişdir:

Heydərbaba, mərd oğullar döğginən,
Namərdlərin burunların ovginən,
Gədiklərdə qurdları tut boğginən,
Qoy quzular ayın-şayın otlasın,
Qoyunların quyruqların qatlasın. [3.48]

Öz ana dilinin təəssübkeşliyi Şəhriyar yaradıcılığında xüsusi bir yer tutur. Azərbaycan dilinə qarşı qadağalara etiraz olaraq şair öz etiraz səsini daima ucaltmışdır. Şəhriyar şeirlərini məşhurlaşdıran bir səbəb də onları xalq üslubunda, canlı danışıq dilinə yaxın yazmasıdır. Məhz buna görə də ana laylasına bənzəyən bu əsərlər oxucu kütləsi arasında böyük populyarlıq qazanmışdır. Onun "Türkün dili", "İman ilə getdi", "Azadlıq quşu", "Türk övladı, qeyrət vaxtıdır" ,"Dərya elədim", "Varlıq" və digər şeirlərində şairin doğma dilinə olan məhəbbətini, onu necə təbliğ etdiyinin şahidi oluruq.

Türkün dilitək sevgili, istəkli dil olmaz,
Ayrı dilə qatsan bu əsil dil əsil olmaz.
Öz ləfzini farsa, ərəbə qatmasa şair,
Şerin oxuyanlar, eşidənlər kəsil olmaz. [3.99]

Şəhriyar Cənubi Azərbaycanda öz ana dilini elə sevdirmiş, elə şöhrətə çatdırmışdır ki, orada bu dildə yazıb-yaratmaq ənənəsi geri qayıtmışdır.

"Əziz Azərbaycanıma xitab" şeirində şair müqəddəs vətəninin əbədi yaşamasını, var olmasını arzulayır:

"Var olsun Azərbaycan" deyir dərdli Şəhriyar,
Var olsun bu dünyada, nə qədər ki, dünya var. [3.390]

Bu gün "Azadlıqdır mənə məlhəm, sənə dərman, Azərbaycan!" deyən şairin ruhu şaddır. "Araz niskili" öz həllini hələ tapmasa da, Qarabağ azaddır. Nə qədər ki, dünya var, Azərbaycan da var, Şəhriyar şeiri də var. Bu şeirlər bütün zamanlarda dillər əzbəri olmuşdur və xalqımız yaşadıqca həmişə də belə olacaq.

Ədəbiyyat

1. Araz M. Seçilmiş əsərləri II cild. "Lider Nəşriyyat", Bakı, 2004, 230 s.
2. Rza X. Seçilmiş əsərləri. II cild. "Şərq-Qərb" Bakı, 2005, 248 s.
3. Şəhriyar M. Seçilmiş əsərləri. "Avrasiya-Press", Bakı, 2005, 480 s.

РЕЗЮМЕ
ИДЕИ, ПРИЗЫВАЮЩИЕ К СВОБОДЕ В ТВОРЧЕСТВЕ МОХАММАДА ГУСЕЙНА ШАХРИЯРА

Аскерова Т.Ш.
Бакинский славянский университет, Баку, Азербайджан

В статье анализируются произведения Махаммадхусейна Шахрияра, одного из самых могущественных представителей азербайджанской поэзии XX века, на основе идей свободы, призывающих к национальному и духовному единству, тоски по Родине, богатых фактов. В стихах поэта также подчеркивается актуальность подобных тем, а также важность воспевания таких чувств, предшествующих росту патриотизма современного молодого поколения.

Среди вопросов, обсуждаемых в статье, присутствуют также такие вопросы как - любовь М. Шахрияра к своему родному языку; то, как он пропагандировал язык, и как выразил протест против запрета на азербайджанский язык.

Ключевые слова: *Шахрияр, Родина, свобода, борьба, духовное единство*

SUMMARY
IDEAS CALLING FOR FREEDOM IN THE CREATIVITY OF MOHAMMAD HUSSEIN SHAHRIYAR

Askerova T.S.
Baku Slavic University, Baku, Azerbaijan

The article analyzes the works of Mahammadhuseyn Shahriyar, one of the most powerful representatives of the twentieth-century Azerbaijani poetry, based on ideas of freedom, call for national and spiritual unity, longing for the homeland, rich facts. The poetry also emphasizes the relevance of such themes, as well as the importance of chanting, so that it causes the growth of young generation`s patriotic feelings.

Among the issues discussed in the article are examples of M.Shahriyar's love for his native language, how he propagated it, and how protested against the ban on the Azerbaijani language.

Key words: *Shahriyar, homeland, freedom, struggle, spiritual unity*

MÜRƏKKƏB ŞƏRAİT VƏ XARAKTERİN BÜTÖVLÜYÜ

Ağayev İsmayıl
Sumqayıt Dövlət Universiteti, fil.f.dok. Azərbaycan
ismayil.agayev.66@ mail.ru

Xülasə. Məqalədə İ.Şıxlının "Dəli Kür" romanının əsas qəhrəmanı Cahandar ağanın dünyagörüşü, xarakteri təhlil edilir. Həyat ideallarının qorunması üçün apardığı mübarizə milli dəyərlər baxımından araşdırılır. Cahandar ağanın həyatında olan faciəvi anların ictimai-mənəvi əsasları, bu faciəni doğuran amillər şərh edilir. Mürəkkəb vəziyyətlərdə Cahandar ağanın əqidəsinə, xarakterinin bütövlüyünə sadiq qalması, özünütəsdiq üçün ölümə doğru hərəkər etməsi onu tragik qəhrəman kimi səciyyələndirməyə imkan verir. Mürəkkəb ictimai-siyasi şərait, mühit Cahandar ağanın şəxsiyyət kimi tamlığını, əzəmətini gerşəkləşdirir.

Açar sözlər: *gerçəklik, bədii obraz, estetik informasiya, dərketmə, mənəvi dərinlik, daxili yaşantı, milli dəyərlər*

Böyük alman filosofu Hegel gerçəkliyin, sərt və amansız həyat həqiqətlərinin dərkində incəsənətin özünəməxsus rolunun olduğunu qeyd etmişdir. Həqiqətən, elmi-fəlsəfi təfəkkür zamanın irəliləyişini, cəmiyyətdə, insan təfəkküründə və psixologiyasında baş verən dəyişiklikləri, bu dəyişiklikləri doğuran amilləri əsaslı və məntiqi əsaslarla izah etsə də, bu kimi problem və hadisələrin aydınlaşdırılmasında incəsənətin, bədii təfəkkürün təhlillərinə, bədii idrakın köməyi ilə analiz olunmasına ciddi ehtiyac duyulur. İncəsənətin, bədii idrakın imkanlarının miqyası çox genişdir, elmi düşüncənin adını çəkdiyi, yaranma səbəblərini müəyyənləşdirdiyi, təhlil etdiyi hadisə və proseslərin cəmiyyətin mənəvi həyatında, insanların psixologiyasında, ayrı-ayrı fərdlərin dünyagörüşlərində yaratdıqları dəyişikliklər, bu hadisələrin içərisində olan insanların fikir və düşüncələrində olan mürəkkəb vəziyyətlər bədii təfəkkürün, incəsənətin təhlil obyekti olur. Yüksək estetik zövq və sənətkarlıqla yaradılmış əsərlər daha dərin, geniş məzmunla bərabər, hadisə və insanlar haqqında, ümumilikdə isə əhvalat və hadisənin baş verdiyi zamanla bağlı dolğun informasiya verir. Bir daha aydın olur ki, "İncəsənət dünyanın, ən çox isə onun elmi idrak üçün çətinlik törədən cəhətlərinin inikası və mənimsənilməsidir" [1.131]

XIX əsrdə Azərbaycanın yaşadığı mürəkkəb ictimai-siyasi münasibətlər, imperiya siyasəti və digər məsələlərin inikası baxımdan İsmayıl Şıxlının "Dəli Kür" romanının verdiyi informasiya, oxucunun fikir və düşüncəsini hərəkətə gətirəcək, mövcud sistemin məzmununu aşkarlayacaq məlumatlar həmin dövrün bir çox məsələlərinin mahiyyətini anlamağa geniş imkanlar yaradır. Romanla bağlı araşdırmalarda əsas obraz olan Cahandar ağa, maarif və mədəniyyət məsələləri, həm də milli dəyərlərlə bağlı bir çox fikirlər söylənilmişdir. Cahandar ağa obrazına müxtəlif yanaşmalar olsa da, tənqidçilər romanda XIX əsrdə Azərbaycanda maarif və mədəniyyətin yayılması kimi məsələlərin təsviri ilə bağlı fərqli fikirlər söyləməmiş, cəmiyyətin savadlanmasında, dünyəvi təhsilin geniş yayılmasında Qori müəllimlər seminariyasının rolunu xüsusilə qeyd etmiş və bu tədris mərkəzinin bütünlüklə Qafqazda yaratdığı yeniləşmənin ictimai-siyasi əhəmiyyətindən söhbət açmışlar. Yazıçı bu elm və tədris ocağı ilə bağlı arxiv materiallarına geniş şəkildə müraciət etsə də, o, faktları saymaq məqsədini əsas götürməmiş, əksinə, tədris müəssisəsindəki mürəkkəb münasibətləri təsvir etməklə, imperiya siyasəti, həqiqi ziyalı təfəkkürü və mənəviyyatı ilə bağlı humanist, milli baxışlarını gerçəkləşdirmişdir. Romanda çar Rusiyasının imperialist siyasətinin mahiyyəti, bu siyasətin möhkəm bünövrə üzərində qurulması və uzunmüddətli olması üçün siyasi ustalıqla aparılan işlərin mahiyyəti, məzmunu da bədii təfəkkürün köməyi ilə özünəməxsus şəkildə təsvir edilmişdir. Bu, onu deməyə əsas verir ki, ədib Göytəpə kəndini XIX əsr Azərbaycanının ümumiləşmiş obrazı kimi verməyə çalışmış, Göytəpə kəndinin simasında Azərbaycanın yaşadığı mürəkkəblikləri, uğurları, təzadları və dramatizmi bədii təfəkkürün təhlilindən keçirərək ictimai-idraki baxımdan dərin, geniş miqyaslı əsər yaratmışdır.

Romanda bədii fikrin ağırlıq mərkəzi Cahandar ağa ilə imperiya qüvvələri arasındakı mübarizədə, iki müxtəlif dünyagörüşünün, əqidənin, düşüncə tərzinin qarşılaşmasından doğan dramatizmdədir. Cahandar ağanın fikir dünyası və dəyərlər sistemi rus imperiyasının mənfur işğal siyasəti, itaət və kölelik dünyası ilə əkslik təşkil edir. Cahandar ağa sanki iki istiqamətdə mübarizə aparır, birinci, Göytəpə kəndinin, ailəsinin müqəddəs saydığı dəyərlər dairəsindən kənara çıxmağına imkan vermir, digər tərəfdən isə imperiya qüvvələrinin məkrli siyasətinə, işğal və itaət dünyasına qarşı dayanır. Maraqlı cəhət budur ki, mübarizələr meydanının müxtəlifliyi Cahandar ağanın xarakterində, baxışlarında, münasibətlərində olan xüsusiyyətləri daha dərindən aşkara çıxarır, sanki oxucunun qarşısında hər dəfə bu obrazı yenidən yaradır. Hər bir hadisə, hər bir mürəkkəb vəziyyət Cahandar ağanın dərk və daxili dünyasının, yaşamaq üçün istinad etdiyi prinsiplərin yeni tərəflərinin meydana çıxmasına səbəb olur. Cahandar ağanın tabeliyində olan, onun prinsipləri ilə idarə edilən kənd zamanın doğurduğu bütün mürəkkəblikləri özündə cəmləşdirir. Burada bir elin və ya obanın daxili qarşıdurması, imperiya siyasətinin minillik tarixi olan milli-etnik dəyərləri ayaqlar altına atmaq cəhdi, mənfur siyasətini həyata keçirmək üçün daxili qarşıdurmalardan ustalıqla istifadəsi, milli dəyərlərdən uzaq, milli heysiyyətini itirmiş insanlara arxalanması və onlardan çirkin siyasətini reallaşdırmaq üçün yararlanması kimi məsələlərin bədii təfəkkürün köməyi ilə canlandırılması, təhlil edilməsi ciddi idraki əhəmiyyət daşıyır. Bir daha aydın olur ki, rus imperiyasının işğal siyasəti yalnız hərbi güclə deyil, həm də daxili qarşıdurmalardan mütləq şəkildə istifadə ilə aparılır, bu qarşıdurma, yalnız öz nəfsini, ehtiyacını düşünmək işğal üçün böyük imkanlar yaradır, məğlubiyyət həm də daxili qarşıdurmadan, milli bütövlüyün olmamasından qaynaqlanır.

Qeyd edildiyi kimi, Cahandar ağa romanın əsas qəhrəmanı olub hadisələrin mərkəzindədir. Göytəpə ilə bağlı hansı məsələlər olursa, Cahandar ağa özünün vüqarlı duruşu, əzəməti ilə oradadır və həmişə son sözün sahibi odur, son və həlledici qərar onun tərəfindən verilir, "Şübhəsiz, indiki vəziyyətdə daha dolğun obraz Cahandar ağadır. Bu surət əsərdə canlı bir insan kimi, bütün zəif və güclü cəhətlərilə götütülmüşdür.

Cahandar ağa qüvvətlidir, igiddir, bəzən insanların taleyinə acıyır, övladlarını sevən qayğıkeş atadır" [3.334] Cahandar ağa mühitin bütün mürəkkəbliklərinin özündə cəmləşdirən mürəkkəb, güclü və faciəvi məzmunlu xarakterdir, bu faciəvilik Cahandar ağanın müqəddəs bildiyi dəyərlər sisteminin pozulmasından, dəyişən mühitin bu dəyərlər sistemi ilə əkslik təşkil etməsindən yaranır, Cahandar ağa isə faciəvi qəhrəman kimi qüvvələr nisbətinin onun xeyrinə olmasa da, mübarizəyə qalxır, yalnız Göytəpə kəndinin uğrunda deyil, əqidə və dünyagörüşünün, həyat amalının təsdiqi və müdafiəsi yolunda faciəvi şəkildə ölür. Maraqlı cəhət budur ki, Cahandar ağanın ölümü tragik qəhrəmanların ölümü qədər insanı sarsıdır, bu faciəvi ölüm səhnəsi ilə Cahandar ağanı oxucunun yaddaşından silinmir, bəlkə də, əksinə, faciəvi ölüm Cahandar ağanı oxucunun yaddaşında daha da möhkəmləndirir. Bu facəvi ölümü doğuran amillərin, şəraitin oxucu tərəfindən dərk və təhlili obrazın ictimai-idraki əhəmiyyətini daha da dərinləşdirmiş olur. Cahandar ağanın ölümündə də bir əzəmət, möhtəşəmlik mövcuddur və bu, müəllifin ən böyük uğurudur.

Cahandar ağa mürəkkəb xarakterə malik olub, daxili dünyasını, daxili yaşantılarını yalnız özü ilə bölən, atdığı addımlarla, verdiyi qərar və hökmlərlə bağlı yalnız özünə hesabat verən şəxsiyyətdir. Cahandar ağa heç kəsin qarşısında itaət edib əyilmir, ölümü qürurunun, heysiyyətinin tapdalanaraq, varlığının əzilərək yaşamasından üstün tutur. Cahandar ağa heç vaxt söz xatirinə danışmaz, sözünü küləyə, yelə sovurmaz. Maraqlı cəhət budur ki, onun fikri, düşüncəsi ilə hərəkəti, fəaliyyəti arasında vəhdət mövcuddur, onun hərəkətlərini istiqamətləndirən düşüncə və təfəkkürü, bunları gerçəkləşdirən, təsdiqləyən isə fəaliyyəti, hərəkətləridir. Cahandar ağa istər ailəsi ilə bağlı, yəni mikromühitdə, istərsə də Göytəpə kəndi ilə bağlı, yəni makromühitdə zamanın doğurduğu mürəkkəb halları yalnız özünün qərarı ilə həll edir, ən ağır şəraitdə belə qərarını dəyişmək barədə düşünmür.

Maraqlı cəhət budur ki, belə olan hallarda-insan daxilən özünə hesabat verəndə, yalnız özü-özünə danışıb və ya düşünərək verdiyi qərarların doğru olub-olmadığını müəyyənləşdirən zaman sanki bir fikir dairəsinə düşmüş vəziyyətində olur, nə qədər dərin düşünsə də, dairə daxilində fırlanan varlıq kimi əvvəlki fikrinə gəlib çıxır, verdiyi hökmə, gəldiyi qənaətə yenidən bəraət verib özünü haqlı bilir. İnsanın psixologiyasında əqidəsini, həyatı dərk etməsini, movcudluq prinsipini ifadə edən fikrə qarşı əks fikir formalaşdırması, daxilən özünü inkar etməsi çox mürəkkəb psixoloji prosesdir və bu, insanda dərin daxili böhrana səbəb olur.

Cahandar ağa mürəkkəb və dramatik vəziyyətləri çox ağır yaşayır, ciddi sarsıntılar keçirir. Çıxardığı qərarlar, verdiyi hökmlər onu deməyə əsas verir ki, Cahandar ağa üçün yaşam prinsiplərinin pozulması, istinad etdiyi dəyərlər sisteminin tapdalanması qəbuledilməzdir. Prinsiplərinin, həyat ideallarının qorunması naminə mübarizə aparması, faciəvi məqamlar yaşaması Cahandar ağanı tragik qəhrəman kimi xarakterizə etməyə imkan verir, "Onun faciəsi ictimai bir faciədir. Bu faciənin səbəbi Cahandar ağa mühitinə yad və düşmən olan həyat tərzinin həmin mühitə daxil olması və onu sarsıtmasıdır" [2.58]

Məhz belə mürəkkəb məqamlarda onun daxili dünyasının, fikir və düşüncə aləminin mahiyyəti tam aşkarlanır, gerçəkləşir. Şamxalın Cahandar ağa tərəfindən dəyərləndirilməyən bir şəxsin qızı ilə ailə qurması artıq ailə daxilində Cahandar ağa üçün müqəddəs bilinən prinsiplərin pozulmasından xəbər verir. Şamxal atasından ayrılsa da, özünə ayrı yurd-yuva qursa da, hadisələrin sonrakı inkişafı göstərir ki, ata ilə oğul arasında mənəvi bağlılıq itməmişdir. Müəyyən məqamlarda Şamxal da atası kimi düşünür, gerçəkliyi dəyərləndirəndə, ətrafdakı hadisələri təhlil edəndə Cahandar ağanın prinsipləri ilə hərəkət edir. Artıq Cahandar ağanın ailəsi daxilində kəskin vəziyyətlər yaranmışdır, Şamxalın Güləsərlə ailə qurması, Əşrəfin Molla Sadığın qızı Pakizəni sevməsi, Şahnigarın meyxana məclislərinə yollanması kimi hallar baş verməkdədir. Cahandar ağa üçün daha dəhşətli və sarsıdıcı olanların, yəni qızı Salatının qaçırılması və geri alınması, Qəmərin yal və quyruğunun kəsilməsi bir daha göstərir ki, ailədə nə qədər mürəkkəb vəziyyət mövcuddur, sanki hansısa bir qüvvə məhz ilk olaraq Cahandar ağanın əxlaq prinsiplərini ailə üzvlərinin əli ilə silkələyir, özülü zəiflədir. Şamxalın Güləsərlə ailə qurması, Əşrəfin Pakizəni sevməsi, Şahnigarın müridlərə qoşulması Cahandar ağa dünyası, dəyərlər sistemi ilə tam ziddiyyət təşkil edən məsələlərdir. Bütün bunlara Cahandar ağa dünyasında zərrə qədər yer yoxdur, amma hadisələr həmin vəziyyətlərin reallaşmasına, gerşəkləşməsinə doğru gedir.

Qeyd edildiyi kimi, romanda ən mürəkkəb və dramatik vəziyyətlər Cahandar ağanın hakim kimi hökm çıxardığı, qəti qərar verdiyi anlarla bağlıdır. Şamxalın ailə qurmasından qəzəblənən, "sümüyünün it sümüyünə calanmasından" dəhşətə gələn Cahandar ağa ağılasığmaz hökm verir, oğlu və gəlinini qətlə yetirməyi qərara alır. Cahandar ağanın fikrincə, belə bir hökmün icrası onun ailəsinin, dəyərlər dünyasının daha da bütövləşməsinə, möhkəmləşməsinə səbəb olacaq, sanki ailə deyilən qaladan qopan kərpicin yeri boş qalsa da, mənəvi baxımdan bununla doldurulacaqdır, amma bu niyyətini reallaşdıra bilmir. Artiq ailə qalasından bir kərpic qopmuş və bu kərpic bir qalanın özülü, bünövrəsi olmaq iddiasındadır. Şamxalın ailəsində də artıq Cahandar ağa ailəsinin müəyyən yaşantıları hiss edilməkdədir və bu, mənəvi bağların qırılmadığından, digər bir məkana, ailə ocağına ötürüldüyündən xəbər verir. Belə olan halda oxucunu

düşündürən bir sual yaranır: Şamxal Cahandar ağanı əvəz edə biləcəkmi, onun yerində dayana biləcəkmi? Cahandar ağanın daxili dünyası ilə Şamxalın daxili dünyası arasındakı paralellik, uyğunluq nə dərəcədədir?

Cahandar ağa üçün sarsıdıcı olan məqamlardan biri də bacısı Şahnigarın müridlərə qoşulması, "dınqıra süzən qurumsaq" Molla Sadığın məkrli toruna, əxlaqsız oyununa düşməsidir. Molla Sadıq Cahandar ağadan qisas almaq üşün bu yolu seçir və müəyyən qədər məqsədinə çatır, Şahnigarda müridlər məclisinə rəğbət yaradır, onun da meyxana gecələrinə gəlməsinə nail olur. Artiq ailə daxilində yeni bir uçurum, parçrlanma mövcuddur, daha ağır və kəskin bir zərbə formalaşmış olur. Belə bir halda Cahandar ağanın necə hərəkət edəcəyi tam aydındır, səbəbkar qətlə yetiriləcək, çünki bu kimi vəziyyətlərin Cahandar ağa tərəfindən bağışlanması mümkün deyil. Şamxal üçün ölüm hökmünü Mələyin zərbəni öz üzərinə götürməyi, ölümün sərhədinə qədər getməyi pozmuşdursa, Şahnigarla bağlı hökmə qarşı duracaq, onu xilas edəcək kimsə yoxdur. Göründüyü kimi, Cahandar ağa bütün bu iyrəncliklərin, əxlaqi geriliyin səbəbkarı olan Molla Sadığı deyil, bu iyrəncliyin günahsız qurbanı olan Şahnigarı hədəf seçir, onun qətli ilə dəyərlər dünyasını qorumağa cəhd göstərir. Şahnigarı öldürülməsi səhnəsi olduqca təsirli verilmiş, Cahandar ağanın daxili dünyasında baş verən çarpışmalar, fikir və hiss böhranları, daxili təlatümlər, tərəddüdlər, dəhşət doğuran yaşantılar ustalıqla qələmə alınmışdır. Şahnigarın qətli Cahandar ağanı dərindən sarsıdır, acı kədər onun daxili dünyasını tamamilə bürüyür, doğma bacısının cənazəsi üzərində nə qədər fəryad etsə də, qəlbindəki ağır yara ona rahatlıq vermir, hətta yuxularında belə Şahnigarın xəyalı onu təqib edir. Maraqlı budur ki, Cahandar ağa eyni hökmü Salatın üçün verəndə, "yad əli" dəymiş doğma qızını qətlə yetirmək istəyəndə Şahnigarın xəyalı onu növbəti bir faciəni törətməkdən saxlayır, Salatınla bərabər, Cahandar ağanı da xilas edir, onun günahsız övladının qatili olmasına imkan vermir. Doğrudanmı, Cahandar ağa Şahnigarın qətlindən sonra Salatının qətlindən yaranan ağır və məşəqqətli kədəri, acı və qovurucu qəmi qəlbində daşıya biləcəkdi? Cahandar ağanın buna gücü çatacaqdımı, əxlaqi dəyərlərinin sarsılmaması, bütövlüyünün qorunması naminə qatil qardaş, qatil ata kimi yaşaya biləcəkdimi?

Cahandar ağanın ən ağır şəkildə sarsıdan vəziyyətlərdən biri də sirdaşı, dar günündə harayına çatan qardaşı sandığı sevimli atının-Qəmərin namərd əllərlə təhqir edilməsidir. Cahandar ağa burada da ləyaqətinin təhqir olunmasına dözə bilmir, Qəməri göz yaşları içərisində öldürməklə, sanki zamandan, sonluğu bu şəkildə olan hadisələrin mənhus mahiyyətindən intiqam almağa cəhd göstərir, mənhus zamana meydan oxuyaraq bildirir ki, bu varlıqlar onun üçün nə qədər doğma və əziz olsa da, şərəfinin, ləyaqətinin, bir sözlə, dəyərlər dünyasının təsdiqi, həm də qorunması üçün ölüm hökmünü vermək gücündədir. Allahyar ilə, rus hərbi qüvvələri ilə qarşılaşanda da Cahandar ağa əqidəsinə, xarakterinə, daxili dünyasının bütövlüyünə, həyat və yaşam prinsiplərinə tam sadiq qalır. Allahyarı döyüşə, qarşılaşmaya uyğun olmayan bir vəziyyətdə-silahsız yaxalasa da, tam başqa mövqe tutur, onun silahlanmağına imkan verir, rus kazaklarının gücünü görsə də, qeyri-bərabər vəziyyətdə döyüşə atılır.

Romanda imperiya siyasətinin mahiyyəti, hansı qüvvələrə əsaslandığı Azərbaycanda hansı prinsiplərə söykənərək irəlilədiyi də təsvir edilmişdir. İmperiya qüvvələri milli-əxlaqi dəyərlərdən uzaq olan, vətən, millət taleyini şəxsi mənafelərinə qurban verən insanlara, bir sözlə, xəyanətkarlara istinad etmək, onlara arxalanmaqla mənfur istila, əsarət siyasətini reallaşdırmış, gerçəkləşdirmişlər. Romandakı Molla Sadıq imperiyanın istinad etdiyi, arxalandığı obraz olub, namərd, insana arxadan zərbə endirən, ləyaqətsiz mübarizəni həyat amalı hesab edən, insanın namusu ilə oynayan şərəfsiz və heysiyyətsiz varlıqdır. Onu da xatırlatmaq lazımdır ki, Molla Sadıqların xəyanəti yalnız Göytəpə ilə məhdudlaşmır, bu xəyanət dünyası çox geniş miqyasda reallaşır və imperiyalar tarixinə nəzər salanda aydın olur ki, belə insanlar bütün imperiyaların əsarət, istila siyasətlərində xüsusi rol oynayırlar.

Göründüyü kimi, İ.Şıxlının "Dəli Kür" romanı müəyyən bir tarixi dövrün öyrənilməsi, dərk edilməsi üçün oxucuya ciddi informasiyalar vermək gücündədir. Tarixi hadisə və əhvalatlar sadəcə olaraq, sadalanmır, bu hadisələrin içərisində olan insanların baxış və xarakterlərindəki dəyişikliklər, mərdlik, əzəmətlilik, geriliklər, qorxaqlıq və itaət kimi xüsusiyyətlərlə bərabər, imperiya siyasətinin mahiyyət və məzmunu yüksək sənətkarlıqla təsvir edilir.

Ədəbiyyat

1. Borev Y. Estetika. Bakı, "Təhsil", 2010
2. Əfəndiyev A. İnam və şübhə. Bakı, "Yazıçı", 1988
3. Hüseynov Ə. Tənqid və ədəbi proses. Bakı, "Nurlan", 2009

РЕЗЮМЕ
СЛОЖНЫЕ УСЛОВИЯ И ЦЕЛОСТНОСТЬ ХАРАКТЕРА
Агаев И.
Сумгаитский государственный университет, Азербайджан

В статье анализируется мировоззрение и характер главного героя романа И.Шихли «Кура неукротимая» Джахандара аги. Его борьба за сохранение идеалов жизни рассматривается с точки зрения национальных ценностей. Объясняются социально-нравственные основы трагических моментов жизни Джахандара аги, факторы, вызвавшие эту трагедию. Тот факт, что Джахандар ага оставался верным своим убеждениям и честности в трудных ситуациях и то, что он отправился на смерть из-за самоутверждения, позволяет охарактеризовать его как трагического героя. Сложные социально-политические условия и окружающая среда заставляют Джахандара агу осознать свою полноту и величие как личности.
Ключевые слова: *реальность, художественный образ, эстетическая информация, восприятие, духовная глубина, внутренняя жизнь, национальные ценности*

SUMMARY
COMPLICATED CONDITIONS AND INTEGRITY OF CHARACTER
Aghayev I.
Sumgayit State University, Azerbaijan

The article analyzes the worldview and character of the main hero of I. Shikli's novel ''Stormy Kur'' Jahandar aga. His struggle to preserve the ideals of life is examined in terms of national values. The social-moral bases of the tragic moments in the life of Jahandar aga, the factors causing this tragedy are explained. The fact that Jahandar aga remained faithful to his beliefs and integrity in difficult situations, and that he moved to his death for self-assertion, allows him to be characterized as a tragic hero. The complicated socio-political conditions and environment make Jahandar aga realize his self-integrity and greatness as a person.
Key words: *reality, artistic image, aesthetic information, perception, spiritual depth, inner life, national values*

ANARIN "QARAGİLƏ" HEKAYƏSİ VƏ "SƏNƏT YANĞISI" ESSESİNDƏ CƏNUB NİSGİLİ

Məmmədova Elnarə Elxan qızı
Sumqayıt Dövlət Universiteti, Azərbaycan
metodist.az@mail.ru

Xülasə. Tezisdə Anarın publisistika və bədii nəsrinin mövzu uğunluğu və paralelliyi məsələsinə toxunularaq "Qaragilə" hekayəsi və "Sənət yanğısı" essesindəki Cənubi Azərbaycan mövzusu və "Qaragilə" xalq mahnısının yaranması haqqında olan müəllif fikirləri araşdırılır. Bu mövzunun yazıçı üçün daşıdığı önəm vurğulanaraq böyüdüyü mühitdən qaynaqlandığı qeyd edilir. Qeyd edilir ki , Sovet dövründə yazılmış hər iki əsər dövrün qadağalarına baxmayaraq yazıçı mövqeyini aydın şəkildə göstərir.
Açar sözlər: *Anar, hekayə, esse, "Qaragilə" xalq mahnısı, Cənub həsrəti , paralellik*

Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi Anarın bədii yaradıcılığında diqqət çəkən bir çox mövzu və problemlərin publisistikasında, esse yaradıcılığında, ədəbi tənqidi məqalələrində də vurğulandığını tez-tez görmək olar. Ümumiyyətlə, yazıçının yaradıcılığının bütün sahələrinin , xüsusən də bədii nəsr və publisistikasının mövzu və problem baxımından bir-birini tamamlaması , paralelliyi, uyğunluğu diqqət çəkən məqamlardan biridir. Onun publisistikası və bədii nəsri bizi bir belə bir qənaətə gətirir , Anarın bədii əsərində hər hansı mövzuya müraciət etmə səbəbi təsadüfi seçim olmayıb yazıçının ideya-estetik görüşlərindən , onu uzun müddət narahat edən , ətraf mühitində düşündürən problemlərdən qaynaqlanır .

Görkəmli sənətkarın bədii nəsri ilə publisistikasında özünəməxsus yer alan mövzulardan biri də Cənub nisgili və orada yaşayan soydaşlarımızın taleyi məsələsidir.

Bu tezisdə məqsədimiz yazıçının 1962-ci ildə Rübabə Muradovaya ithaf etdiyi "Qaragilə" hekayəsi və 1982-ci ildə görkəmli alim Cəfər Cəfərova həsr etdiyi "Sənət yanğısı" essesi əsasında müqayisə, paralellər aparmaqla hər iki əsərdə adı çəkilən "Qaragilə" mahnısının mövzu və yayılma tarixçəsi haqqında Anarın təqdim etdiyi fikirləri nəzərdən keçirmək onun bu mövzuya müraciət etmə səbəblərini araşdırmaqdır. Fərqli ədəbi janrlarda yazılmış bu əsərlərin hər ikisində "Qaragilə" xalq mahnısına Şimali və Cənubi Azərbaycanda münasibəti göstərə bilən yazıçının hələ Sovet dövründə Cənub həsrəti haqqında olan mövzunu özünəməxsus təqdimetmə üsulu da diqqət ediləcək məsələlərdən biridir. Eyni zamanda tezisdə məqsəd bəstəkarı haqqında müxtəlif fikirlər olan "Qaragilə" mahnısının daşıdığı simvolika və tarixçəsi haqqında yazıçı fikirlərinə də xüsusi diqqət yetirməkdir.

Qeyd edək ki, XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatında Cənubi Azərbaycan mövzusuna , həsrətinə həsr edilmiş ən maraqlı hekayələrindən biri Anarın "Qaragilə" əsəridir. Əsər bütün həyatı boyu dogma ellərinin həsrətini çəkən xalq artisti Rübabə Muradovanın xatirəsinə həsr edilmişdir. Bildiyimiz kimi müğənni bir çox azərbaycanlı kimi Milli Hökumətin süqutundan sonra ailəsi ilə birlikdə Şimali Azərbaycana qaçmış ,ömrünün sonuna kimi vətən nisgili ilə yaşamışdır. Onun bu mahnını belə yanıqlı səslə oxuyaraq məşhurluq qazanması səbəbini hekayədə Cənubda qalmış acı məhəbbət əhvalalatı ilə əlaqələndirən yazıçı oxucusunu həm də oradakı qardaşlarımızın faciələrini unutmamağa səsləyir.

Anarın SSRİ-nin siyasətinə zidd olan, Cənubi Azərbaycan mövzusu qabardılmış bu hekayəsi haqqında Ə.Azayev yazır: "Bu hekayə o illərdə çap olunmuşdu ki, hələ Cənub həsrəti qəlbimizi göynədirdi. Bir səhvə, bir işarəyə görə yazıçının taleyi həll olunurdu" [4, s. 6].

Anarın "Sənət yangısı" essesindən öyrənirik ki, görkəmli alim Cəfər Cəfərov ağır ölüm yatağında olarkən məhz Təbriz qatarını xatırlayır. Bu essedə "Təbriz qatarı Bakıya hələ də gəlməyib, Cəfər əmi, haçan gələcəyini də heç birimiz bilmirik" [2, s. 250] sözləri ilə ona xəyalən cavab verən yazıçı öz Cənub həsrətini də dilə gətirmiş olur. Bu essedən də görürük ki,müəllimi və özünə əmi bildiyi, C. Cəfərov kimi insanların əhatəsində böyüyən Anar uşaqlıq illərindən Təbriz həsrətili söhbətləri eşitdiyi üçün əsərlərində bu mövzudan yan keçə bilməzdi.

Anarın publisistikikası və bədii yaradıcılığı onun həm də mədəniyyət, incəsənət, musiqi tariximizin gözəl bilicisi və təəsübkeşi olduğunu daima sübut edir. O, bəstəkarının kim olması haqqında müxtəlif versiyalar olan "Qaragilə" mahnısının məşhurlaşmasına da bu essedə aydınlıq gətirmiş olur. "...İrandan təzə qayıtmışdınız, "Qaragilə "mahnısı da oradan qayıdanlara qoşulub bizə, şimala gəlmişdi, hələ hərbi libasda idiniz.. Müharibə təzə qurtarmışdı, hamınız şən və nəşəli idiniz. "Qaragilə" mahnısını zümzümə edirdiniz. Təbrizin yolları dolanba dolan, Qaragilə, dolanba dolan" [2, 250].

Qeyd edək ki, Anar bir çox əsərlərində olduğu kimi bu hekayə və essesində də oxucunu, keçmişi və faciələrimizi unutmamağa, onlardan dərs almağa səsləyir.

Ədəbiyyat

1. Anar. Əsərlər. I c. B., Nurlan, 2003, 578 s.
2. Anar. Sizsiz (Roman-xatirə). B., Yazıçı, 1992, 592 s.
3. Araz Aytac. Azərbaycanın "Qaragilə"si necə yaranıb? https://axar.az/news/musiqi/442111
4. Azayev Ə. Sevdiyim yazıçı. // "Ədalət" qəzeti, 2018, 13 dekabr, səh. 6

РЕЗЮМЕ

ТОСКА ПО РОДИНЕ В РАССКАЗЕ АНАРА "ГАРАГИЛЯ" И ЭССЕ «ЛЮБОВЬ К ИСКУССТВУ»

Мамедова Э.Э.

Сумгаитский государственный университет, Азербайджан

В тезисе исследуются актуальность и параллелизм публицистики и художественной литературы Анара, а также исследуются взгляды автора на историю «Гарагиля» и тему Южного Азербайджана в эссе «Сенят янгысы» и народной песне «Гарагиля». Подчеркивая важность этой темы для писателя, следует отметить, что она исходит из той среды, в которой он вырос. Отмечается, что оба произведения, написанные в советское время, четко показывают позицию писателя, несмотря на временные ограничения.

Ключевые слова: *Анар, рассказ, эссе, народная песня «Гарагиля»», юг, параллелизм*

SUMMARY
HOMESİCKNESS İN ANAR'S "GARAGILA" STORY AND "LOVE FOR ART" ESSAY
Mammadova E.E.
Sumgait State University, Azerbaijan

The thesis examines the relevance and parallels between Anar's journalism and fiction, as well as examines the author's views on the history of a folk song "Garagilya" and the theme of South Azerbaijan in the essay "Senet Yangisı" (Love for Art). Stating the importance of this topic for Anar, the paper emphasizes the environment in which the author grew up. It is noted that both works written during the Soviet era clearly show the position of the writer, despite the time constraints.
Key words: *Anar, story, essay, folk song "Garagilya", South, parallels*

AŞIQ ƏLƏSGƏR VƏ QARACAOĞLAN

Babayeva Aynurə Nizami qızı
Sumqayıt Dövlət Universiteti, Azərbaycan
Femida278@mail.ru

Xülasə. Bu məqalədə Türk dünyasının (Azərbaycan və Türkiyə) iki qüdrətli el şeirlərindən Aşıq Ələsgər və Qaracaoğlanın yaradıcılıqlarından bəhs edilir. İnsani hissləri – sevinc, sevgi, qəm-kədər, qüssə, həsrəti sadə dillə ifadələri hər iki şairi zirvələrə ucaltmışdır.

Tədqiqat zamanı aydın oldu ki, müxtəlif dövrlərdə fəaliyyət göstərdiklərinə baxmayaraq, hər iki ozan-aşığın yaradıcılığı arasında mövzu və üslubi xüsusiyyətləri baxımından bir çox oxşarlıqlar var.
Açar sözlər: *Aşıq Ələsgər, Qaracaoğlan, aşıq,, üslub, müqayisə*

Ozan-aşıq şeirini Anadoludan Balkanlara qədər yayan Qaracaoğlan (XVII) poeziyası ilə Azərbaycanda zaman-zaman yetişən ustad aşıqların yaradıcılığını müqayisə etmək, onların sənətkarlıq xüsusiyyətlərini araşdırmaq hər vaxt maraq doğurur. Bu baxımdan, Qaracaoğlanla Aşıq Ələsgər yaradıcılığına aid müqayisələr aparmaq aktual sayıla bilər. Hər iki qüdrətli sənətkarın qoşma və gəraylılarında nəzərə çarpan və sadə dildə söylənilən insani hisslər – sevinc, sevgi, qəm-kədər, həsrət, ölüm, ayrılıq və digər nümunələr onları zirvəyə ucaltmışdı.

XVII əsrdə (1606-1689) yaşamış Qaracaoğlan ozan-aşıq sənətinin qüdrətli nümayəndəsi kimi öz yaradıcılığında türkün yenilməz ruhunu, onun əzəmətini və daxili zənginliyini əks etdirməklə yanaşı, həm də el gözəllərinin milli-mənəvi keyfiyyətlərini yüksək obrazlılıqla tərənnüm etmişdir. Onun qoşma və gəraylılarında gözəlin zahiri və daxili gözəllikləri poetik bir harmoniya təşkil edir. Bu harmoniya şeirin emosionallığını, təsir gücünü daha da artırır, bədii mətni yeni və əlvan çalarlarla zənginləşdirir.

Ustad olan Aşıq Ələsgər də öz şeirlərində insana xas olan sevgi, ayrılıq, qəm-qüssə, nəfs, mərifət, ədalət, lovğalıq kimi hiss və duyğuları zəngin poetik üslubla təsvir etmişdir. Hər iki aşığın şeirlərində gözəlin, gözəlliyin tərənnümünü görürük və hər ikisində bir çox şeirlər gözəllərin vəsfinə həsr edilmişdir. Qaracaoğlan Elif, Ayşa, Zeynep, Hürü, Döndü, Döne, Esma, Emine, Hatice qadın adlarını şeirlərində işlədir. Aşıq Ələsgər yaradıcılığı da bu haldan xali deyildir. Şəkər xanım, Gülpəri, Güllü, Gözəl, Mələk, Telli, Leyli adlı qoşmaları bunu təsdiq edir. Onların hər ikisi gözəlləri vəsf etməklə yanaşı, həm də adlardan üslubi vasitə kimi istifadə etmişlər.

Həyat haqqında düşüncələrini ifadə edən aşıqların şeirlərində insan oğlunu narahat edən nəsnələri də görürük. Məsələn, Qaracaoğlan "Üç derdim var" şeirində ayrılıq, ölüm və yoxsulluğu bütün dərdlərin səbəbi kimi göstərir:

Nice sultanları tahttan indirdi
Nicesinin gül benzini soldurdu
Nicelerin gelmez yola gönderdi
Bir ayrılık bir yoksulluk bir ölüm [3, s.103]

Aşıq Ələsgər isə "Bu dünyada üç şey başa bəladı" qoşmasında yaman oğlu, yaman arvadı, yaman atı insanın başına gələ biləcək ən pis hal kimi dəyərləndirir:

Bu dünyada üş şey başa bəladı:
Yaman oğul, yaman arvad, yaman at.
İstəyirsən qurtarasan əlindən,
Birni boşla, birni boşa, birni sat [1, səh.14].

Hiss və düşüncələrini, müşahidələrini dərin qatlara enərək səmimi dillə ifadə etməyi bacaran Qaracaoğlan realist üslubda özünəməxsus poetik bir forma yaratmağı bacarmışdır. Bununla da, o, türk aşıq ədəbiyyatına yeni bir forma (biçim) gətirmişdir. Aşığın şeirlərində sosial motivlər, ictimai-siyasi məqamların bədii əksi Aşıq Ələsgərə nisbətən azlıq təşkil edir. Əsərlərindən də görünür ki, o, sosial ziddiyyətlərə, ictimai bərabərsizliyə elə də kəskin münasibət bildirməmişdir. Tənhalıq, sevgi iztirabları, kövrək və səmimi hisslər Qaracaoğlanın təbiətə həssas münasibəti, zəngin peyzaj lirikası ilə qaynayıb qarışır. Bunu da, əsasən, tədqiqatçılar onun təbiət qoynunda, yəni cəmiyyətdən, insanlardan uzaq yaşaması ilə əlaqələndirirlər. İnsanlardan qaçması, uzaq düşməsi onu təbiətə daha da yaxınlaşdırır və biz onun şeirlərindən görürük ki, o, tez-tez dağlara müraciət edir, onlarla danışır. Yəni dağlar onun onun dərd ortağına çevrilmişdir desək, yanılmarıq:

Yücesinde namlı namlı karın var,
Seni yaylayacak zamanım dağlar!
Başından aşmağa yoktur takatim,
Kalmadı dizimde dermanım dağlar! [3, s.94]

Dağlar mövzusuna biz Aşıq Ələsgər yaradıcılığında da rast gəlirik. Məsələn:

Hanı mən gördüyüm qurğu-büsatlar?!
Dərdi məndlər görsə, tez bağrı çatlar;
Mələşmir sürülər, kişnəşmir atlar,
Niyə pərişandı halların dağlar?! [1, s.22]

Ümumilikdə, hər iki "Dağlar" şeirini təhlil edərkən aydın olur ki, Qaracaoğlanın şeirində hadisələr onun ətrafında mərkəzləşir, Aşıq Ələsgərdə isə el dərdi, qayğısı əsas mövzunu təşkil edir.

Təbiət elementləri Aşıq Ələsgər və Qaracaoğlan üçün insanın fikir və duyğularını ifadə etmək əsas poetik vasitəyə çevrilmişdir. Təbiətə xas obrazlar bədii konkretlik, əyanilik, müqayisəni qüvvətləndirir və daha çox təsiredicilik əldə edir.

Hər iki şair şeirlərində daha çox reallığı təsvir edir, nəinki xəyal, arzu və istəkləri. Lakin Aşıq Ələsgər yaradıcılığı mövzu müxtəlifliyi baxımından daha zəngindir. Əgər Qaracaoğlan şeirlərində yuxarıda göstərdiyimiz kimi, əsasən, hisslər, təbiət, gözəllik, igidliyi vəsf edirdisə, Aşıq Ələsgər onlarla yanaşı, Xalqın yaşam tərzini, onun problemlərini, dövrün ictimai-siyasi durumunu da öz yaradıcılığında geniş şəkildə əks etdirmişdir. Məcazi şəkildə desək, sabahın olmayacağının acısını çəkərək güldən-gülə qonan bir yay kəpənəyi kimi Qaracaoğlan ölümün yaxınlığını duyub onun acısını çəkərək gözünü gözəlliyə, sevgiyə yönəldir, Aşıq Ələsgər isə əksinə, bir zəhmətkeş arı kimi, gələcəyi düşünmüş, xalqın yanında olmuş, onun sevincini, acısını birgə yaşamışdır.

1920-ci ildən tədqiqata cəlb olunmuş Qaracaoğlanın təxminən 500 şeiri tapılıb çap edilmişdir. Divan ədəbiyyatına maraq göstərməyən Qaracaoğlan yaradıcılığında xalq şeirinin ənənəvi ölçülərindən istifadə edərək heca vəzninin 11-lik (6+5), 8-lik (4+4) qəliblərində yazmışdır. Hətta bəzi şeirlərində biz onun heca sayını qorumaq üçün heca düşümlərinə yol verdiyini də görürük. Bu hala biz Aşıq Ələsgər yaradıcılığında da rast gəlirik. Məsələn:

Aşıq Ələsgərdə - "Birni boşla, birni boşa, birni sat", "Qocaldıqca mərfət tapa, hal bilə" və s.

Karacaoğlanda - "Hey ağalar böyle m`olur", "Karac`oğlan da gördüğün öğer", "Karac`oğlan der ki n`olup n`olmalı", "bu yarayı çəkən yigit sağ m`olur" və s.

Hər iki şairin yaradıcılığında biz geniş məzmunlu məcazlara rast gəlirik. Bütün bu məcazlar onların yaradıcılıqlarına xüsusi gözəllik, uyumluq qatmışdır.

Qaracaoğlan yaradıcılığında biz ərəb-fars mənşəli sözlərə çox az rast gəlirik. O, şeirlərində təmiz türk dilində, səmimi, anlaşılan şəkildə yazaraq qəlbləri fəth etməyi bacarmışdır.

Aşıq Ələsgər şeirlərində isə tez-tez səs təkrarı ilə rastlaşırıq. Bu da aşığın şeirlərini daha musiqili və ahəngdar edir. Bu xüsusiyyətləri səciyyələndirən M.Hüseynov yazır: "Söz düzümünün estetik əsasında səs ahənginin təbii axarı dayanır. Bu, Aşıq Ələsgərin kamil poetikasından, ilhamının, ruhunun çoşqunluğundan doğur" [4, s.35].

Həqiqətən də, hər iki aşıq-şair öz yaradıcılıqları ilə yeni səhifə açmışlar. Onların poetik deyimləri, silsilə ifadə vasitələri şeirin məna tutumunu daha da genişləndirir, oxucu və dinləyicidə xoş ovqat oyadılır. Məhərrəm Hüseynov Aşıq Ələsgər haqqında "Aşıq Ələsgər" adlı kitabında qeyd edir ki, "Aşıq Ələsgər timsalında bədii yaradıcılıqda artan bədii məntiq və məna səviyyəsi, duyğu və düşüncələrin ifadə vasitələri təkrarsız rənglərlə zənginləşmə və püxtələşmə prosesi keçirdi" [4, səh.33].

Erman Artun isə Qaracaoğlan haqda "Aşık geleneği ve aşık edebiyatı" adlı kitabında belə yazır: "Karacaoğlan'ın en önemli özelliği içtenliği ve kıvrak söyleyişidir. Onun dili açık, yalın, çarpıcı, yerli ögelerle bezenmiş bir dildir. Söyleyişinde konuşma dilinin rahatlığı, özgün buluşları, ölçüyü ve kafiyeyi kullanmada ustalık onu diğer aşıklardan ayırır" [2, s.261]

Aşıq Ələsgər şeirlərində biz xüsusi bir təravət, milli kolorit, zamanla uyğunlaşma görürük. Aşıq Ələsgər zamanından çıxış edərək sadə üslubla xalqla bədii ünsiyyətə girir.

Biz Aşıq Ələsgər və Qaracaoğlanı müqayisəli şəkildə tədqiq və təhlil edərkən hissin, düşüncənin sözlə vəhdətinin şahidi oluruq. Canlı xalq danışığı, səmimi duyğular, emosional dərinlik, düşündürücü mövzular, bədii-fəlsəfi mahiyyət hər iki yaradıcılığın ortaq nöqtəsidir.

Ədəbiyyat

1. Aşıq Ələsgər. Seçilmiş əsərləri. Şeirlər. Bakı: Yazıçı, 1988, 184 s.
2. Erman A. Aşıklık geleneği və aşık edebiyatı. İstanbul: Kitabevi, 2009, 482 s.
3. Hüseynov M. Aşıq Ələsgərin söz ümmanı. Bakı: Elm və Təhsil, 2017, 312 s.
4. Karacaoğlan. Şiirler. Antoloji.com, Kültür ve Sanat, 2004, 115 s.

РЕЗЮМЕ

АШЫГ АЛЕСКЕР И ГАРАДЖАОГЛАН

Бабаева А.Н.

Сумгаитский государственный университет, Азербайджан

В статье рассматриваются произведения Ашуга Алескера и Гараджаоглана, двух могущественных народных ашыгов тюркского мира (Азербайджана и Анадолу). Выражения человеческих чувств - радость, любовь, печаль, горе, тоска - простым языком подняли обоих поэтов на вершину народной любви и славы.

Результаты исследования показывают, что, несмотря на то, что они относятся к разным периодам, между произведениями обоих поэтов есть много общего по тематике и стилистическим особенностям.

Ключевые слова: *Ашуг Алескер, Гараджаоглан, ашыг, стиль, сравнение*

SUMMARY

ASHUG ALASKAR AND GARAJAOGLAN

Babayeva A.N.

Sumgait State University, Azerbaijan

This article studies the works of Ashug Alaskar and Garajaoglan, two powerful folk ashigs of the Turkic world (Azerbaijan and Anadolu). Expressing human feelings - gladness, love, sorrow, grief, anguish in simple language raised both poets to the peak of people's love and glory.

The research results affirm that, despite the fact that they belong to different time periods, the works of both poets have much in common in terms of subject matter and stylistic features.

Key words: *Ashug Alaskar, Garajaoglan, ashig, style, comparison*

AŞIQ ƏLƏSGƏRİN YARADICILIĞINDA SİYASİ LİRİKA

Quluyeva Şeyda İsa qızı

Sumqayıt Dövlət Universiteti, Azərbaycan

Folklorshunas@mail.ru

Xülasə. Məqalədə Aşıq Ələsgərin mövzu baxımından rəngarəng yaradıcılığına müraciət olunur. Təbiətin tərənnümü, Azərbaycan qadınlarının daxili və xarici gözəlliklərinin təsviri onun yaradıcılığında mühüm yer tutur. Eyni zamanda, bu məqalədə Ələsgərin şeirlərində siyasi lirika araşdırılmışdır.

Açar sözlər: *aşıq, saz, siyasi lirika, təbiət, qoşma*

Azərbaycan folklorunun ən qədim və zəngin bir qolunu aşıq yaradıcılığı təşkil edir. Onun son ən görkəmli nümayəndəsi anadan olmasının 200 illik yubileyini keçirdiyimiz Aşıq Ələsgərdir. El sənətkarının Azərbaycan aşıq şeirinin inkişafında özünə məxsus yeri və xidmətləri olmuşdur.Aşıq Ələsgər aşıq şeirinin bütün formalarında müxtəlif məzmunlu düzüb qoşduqları şifahi şəkildə xalq arasında geniş yayılmışdır. Qeyri adi fitri istedadı olan, yazı-pozu bilməyən, incə qəlbli, həssas, kəskin hafizəli aşığın eyni zamanda qarşısında olan adamın fikrindən keçənləri bilməsidə bir möcüzə imiş. O, həmişə düzlüyün tərəfdarı olduğu üçün"haqq aşığı" adlandırılmışdır [2,160]. Aşığın əsərləri öz mövzu rəngarəngliyi ilə də seçilir. Onun

yaradıcılığında təbiət mövzusu mühüm yer tutur. Azərbaycan təbiətinin bütün gözəllikləri onun əsərlərində öz əksini tapır. "Ayağa-Qarqar" təcnisində aşıq cənnət Qarabağın bir parçasını gözlərimiz qarşısında canlandırır:

Var olsun Qarabağ, əcəb səfadı,
Başa Xaçın axar, Ayağa Qarqar [1, s.89].

Eyni zamanda, Ələsgərin yaradıcılığında Allaha, onun varlığına inam,dinə ehtiram, bütün dinlərə eyni münasibət və mərhəmər üstünlük təşkil edir və ön plana çəkilir. "Dörd kitab var hər yana yol göstərir" müstəzad qoşmasında aşıq belə söyləyir:

Dord kitab var hər yana yol göstərir,
Nəfs ilə mərifət olur şeş cahat.
Belə əmr eyləyib qüdrəti-qadir,
Bu əmrə qol qoyan tez tapar nicat,
Eylə etiqad [1, s.87].

Ələsgər bütün yaradıcıığı boyu bu mövzuya sadiq qalaraq" Allahın adı ilə," "Peyğənbərin meracı", "İmamlar" və s. kimi şeirləri ilə öz yaradıcılığını zənginləşdirmiş təsəvvüf baxışlarını şeirlərində əks etdirmişdir.

Məhəbbət mövzusu isə Ələsgərin yaradıcılığında xüsusi bir xətt kimi keçir. Çünki gözəl-göyçək el qızlarının sadəliyi, təbii gözəllikləri bu mövzuda yazdığı əsərlərdə mühüm yer tutur. Bu gün dillər əzbəri olan"Gülli","Güləndam","Telli", kimi mahnılarda Azərbaycan qadınının ən nəcib duyğuları, ağlı, kamalı, daxili və xarici gözəllikləri tərənnüm edilir.

Şahmar zülflərini görəndən bəri,
Dərdim artıb,dönüb ümmana Telli!
Ay kimi şox salıb ayna qabağın,
Çoxların eyləyib divana, Telli! [1, s.77].

Yaşadığı dövrdə təbiət və cəmiyyətdə elə bir vacib məsələ yoxdur ki, Aşıq Ələsgər ona toxunub öz münasibətini bildirməmiş olsun. Onun yaradıcılığında ictimai quruluşa, dövlət idarə üsuluna, beynəlxalq münasibət ifadə edən lirik şeirləri də var. Yəni onun yaradıcılığında siysi lirikada mühüm yer tutur. Siyasi lirikada sənətkarın əqidəsi, dünyagörüşü, həyat hadsələrindən aldığı təəssurat üzvü şəkildə özünü göstərir. O, "Çıxıbdı" rədifli qoşmasında burjua-mülkədar mühitini, hakim dairələrin iç üzünü açıb göstərir və gördüyü eybəcərlikləri sadə dildə dinləyicilərinə çatdırır.. O dövrdəki qazıların, bəzi din xadimlərinin, qoçuların, pristav və naçalniklərin insafsızlığı, günahsız məzlum xalqa etdikləri zülm, iztirab inandırıcı şəkildə diqqəti cəlb edir. Məsələn:

Qoçular, quldurlar qatar taxırlar,
Fəqir-füqəraya yan-yan baxırlar,
Kimi istəsələr vurub yıxırlar,
Beşatanın çataçatı çıxıbdı.

Pristav, naçalnik gələndə kəndə,
Obanı, oymağı vururlar bəndə.
Xərc üstə çoxları düşüb kəməndə,
Qamçıda belinin qatı çıxıbdı [1, s.171].

Yoxsulluğun baş alıb getməsi, quldur və qoçuların özbaşnalığı aşığı həmişə düşündürmüşdü. Xalqın ağır güzəranı onun zəmanədən şikayətlənməsinə səbəb olurdu. Yəni Azərbaycanda baş verən ictimai-siyasi hadisələr həmişə Aşıq Ələsgəri narahat edib. Odur ki, bu mövzular da onun yaradıcılığında öz əksini tapır."Görmədim"qoşmasında aşığın yaşadığı dövr, mühit aşağı təbəqənin əzab-əziyyət icində yaşaması, həmişə təqiblərə məruz qalması öz əksini tapır. Həmin qoşmada aşıq namərd insanları pis işlərini belə təsvir edir:

Bivəfanın, müxənnəsin, nakəsin,
Doğru sözün, düz ilqarın görmədim.
Namərdin dünyada çox çəkdm bəhsin,
Namusun, qeyrətin, arın görmədim [1, s.51]

İctimai bərabəsizliyi, yerli hakimlərin özbaşınalığını tənqid edən aşıq zülm və istismar dünyasına qarşı öz etirazını bildirmişdi."Çəkərsən"qoşmasında da zəmanədən dövrandan şikayət motivləri öz qüvvətli əksini tapmışdır.

Müxənnət zamana, bimürvət fələk,
Şamı sübhə, sübhü şama çəkirsən,
Ləhzədə açırsan min cürə kələk,
Gah pozursan, gah nizama çəkirsən [1, s.33].

“Dalbadal” divanisində də yoxsulların dözülməz güzaranını yenidən göz önünə gətirərək aşıq belə söyləmişdir:

Ələsgərəm, öz dərdimdən
Düşməmişəm bu bəhsə;
Yoxsulların günün gördüm,
Ah çəkib batdım yasa.
Ərizələr atqaz qayıtsa,
Şahdan imdad olmasa,
Faidən kömək lazımdı
Ol üqbaya dalbadal [1, s.112-113].

Dövrün bir sıra mühüm siyasi hadisələrinə biganə qalmayan aşıq yeri gəldikcə onlarada öz münasibətini bildirir. 1905-ci il hadisələri, ermənilərin törətdikləri qırğınlarda onu çox təsirləndirmişdi. Bu hadisələr zamanı öz yurdundan, elindən,obasından qaçqın düşən azərbacanlıların başına gələn müsibətləri ikinci “Dağlar” rədifli qoşmasında dilə gətirərək belə ifadə etmişdir:

Hanı mən gördüyüm qurğu-büsatlar?!
Dərdməndlər görsə, tez bağrı çatlar;
Mələşmir sürülər, kişnəmir atlar;
Niyə pərişandı halların, dağlar?! [1, s.37].

Aşıq Ələsgər təkcə Azərbaycanda baş verən hadisələrə öz münasibətini bildirmirdi. Eyni zamanda dünyanın müxtəlif yerlərində baş verən qırğınlarda onu çox narahat edirdi. Qüdrətli sazının köməyi ilə aşıq öz haqq səsini qaldıraraq bütün insanları dinc səraitə səsləyirdi. Birinci dünya müharibəsi zamanı müxtəlif xalqların məruz qaldığı qırğına, insan tələfatına da dözə bilməyən aşıq öz fikirlərini “Qalmadı” qoşmasında belə ifadə etmişdir:

Necoldu Serbiya, Çernoqoriya?!
Əl-ayaq altında itdi İtaliya.
German bir bom atdı, qan oldu dünya,
Qırıldı dünyada insan qalmadı.
Bağlanıb zavodlar, kəsilib qəndlər,
Qaynamır samavar, artıbdı dərdlər.
Niyə ağlamasın yazıq övrətlər,
Söküldü döşəklər, yorğan qalmadı [1, s.60].

Əlbəttə, kiçik bir məqalə ilə Aşıq Ələsgərin siyasi baxışlarını vermək mümkün deyil. Bu xüsusi araşdırma tələb edir.

Ədəbiyyat

1. Aşıq Ələsgər Əsərləri.Bakı.”Şərq-Qərb”. 2004.399 s.
2. Əfədiyev P. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı.Bakı.Maarif. 1981.403 s.
3. Mikayılov Ş. Ədəbiyyat nəzəriyyəsi. Bakı. Maarif. 1981. 228 s.

РЕЗЮМЕ
ПОЛИТИЧЕСКАЯ ЛИРИКА В ТВОРЧЕСТВЕ АШУГА АЛЕСКЕРА

Гулуева Ш.И.
Сумгаитский государственный университет, Азербайджан

В статье раскрывается яркое по тематике творчество Ашуга Алескера. Гимн природе, описание внутренней и внешней красоты азербайджанских женщин занимает важное место в его творчестве. В то же время в статье исследуется политическая лирика в стихотворениях Алескера.

***Ключевые слова**: ашуг, саз, политическая лирика, природа, гошма*

SUMMARY
POLITICAL LYRICS IN THE WORKS OF ASHUIG ALASGAR

Guluyeva Sh.I.
Sumgait State University, Azerbaijan

The article refers to Ashug Alasgar's activity with its colorful topicality. The hymn to nature, the description of the inner and outer beauty of the Azerbaijani women occupy an important place in his works. At the same time, this article examines political lyricism in Alasgar's poems.

Key words: *Ashug, saz, political lyrics, nature, goshma (form of an Azerbaijani poem)*

DƏDƏ ÖMƏR RÖVŞƏNİ YARADICILIĞINDA NİZAMİ İDEYALARININ ƏKSİ

Qədimaliyeva Aynur Famil qızı
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti, dosent, Bakı, Azərbaycan,
aynur.gadimaliyeva@unec.edu.az

Xülasə. Orta əsrlər türkdilli ədəbiyyatın görkəmli nümayəndəsi Dədə Ömər Rövşəninin yaradıcılığı XV əsr Azərbaycan ədəbi dilinin inkişaf tarixini öyrənmək baxımından çox əhəmiyyətlidir. Onun əsərlərində təsəvvüfi görüşləri ilə yanaşı, Nizami ideyaları ilə səsləşən əxlaqi-didaktik fikirləri və insanları çəkindirən tənqidi mülahizələri yer almışdır. Şairin bədii istedadı şifahi xalq yaradıcılığı və klassik şeir ənənələrindən ilham almış, onlarla yetkinləşmişdir. Məqaləmizdə Dədə Ömər Rövşəni ilə Nizaminin ideya bağlılığı nümunələr əsasında araşdırılır. Rövşəninin ədəbi mövqeyinin müəyyənləşməsində Nizami ideologiyasının təsiri məqsədəuyğun hesab olunur.

Açar sözlər: *Rövşəni, yaradıcılıq, Nizami, ideya, əks*

XV əsr mədəni yüksəlişinin tərkib hissəsi kimi Azərbaycan mədəniyyəti, dili, ədəbiyyatı, dövrün ədəbi-fəlsəfi görüşləri yüksək inkişafı ilə nəzəri cəlb edir, yeni imtiyazlar, keyfiyyət və motivlər hesabına daha da zənginləşirdi. Belə ki, Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu hökmranlığı zamanı Azərbaycanın hüdudları daha da genişlənərək, şimaldan Dərbənd, qərbdən Anadolu, cənubdan İran körfəzinə qədər bütöv bir ərazini əhatə edirdi. Bu dönəmdə Azərbaycan dili həm bir ünsiyyət vasitəsi, həm də şeir, sənət dili olmaq etibarilə bütün ağırlığı öz çiyninə alaraq, mədəni rolunu Yaxın və Orta Şərqdə durmadan artırmağa başladı. Dədə Ömər Rövşəni, Seyid İbrahim Gülşəni, Kişvəri, Həbibi, Xəlili, Həqiqi və digər ustad şairlərin yaşayıb yaratdıqları ədəbi-mədəni yüksəliş dövrünü səciyyələndirən əsas faktora çevrildi. Akademik H.Araslının fikrincə, "klassik ədəbi isr ənənələrinə söykənən XV əsr ədəbiyyatında məhəbbət lirikası və fəlsəfi şeir istiqamətverici rol oynayır və Azərbaycan dilində yaranan şeirin artıq Yaxın Şərqdə türk sistemli dillərdə danışan xalqların ədəbiyyatı içərisində görkəmli yer tutduğu məlumdur" [1, 298-305].

"Aydınlı Rövşəni ilə başlayan "türki-bəsit" (sadə xalq türkcəsi və xalqa aid məcazlarla divan yazma) akımı" [3, 296] adlandırılan Dədə Ömər Rövşəninin yaradıcılığı klassik ədəbiyyatla xalq yaradıcılığı arasında onları birləşdirən bir körpü, qırılmaz bir halqa rolunu oynayir. Onun ədəbi-bədii dil forması istər janr, istərsə də vəzn baxımından klassik ədəbiyyatın bütün tələblərinə cavab verdiyi halda, məzmunca xalqın ruhuna, istəyinə, yaradıcılığına daha yaxındır, ikisinin sintezidir. Şairin ədəbi kimliyinə toxunan Vəsfi Mahir Kocatürk öz tədqiqatında yazır: "Canlı və zəngin bir dilə sahib olan və sənətkarlıq qabiliyyətinə malik olmaqla bərabər, davamlı bir sənətkarlıq qayğısı güdməyən Rövşəni, Fatih dövrünün plastik və zövqpərəst şeiri yanında həyat və mənəviyyat zənginliyi göstərməkdədir. Rövşəninin maraqlı tərəfi, dilində və ruhunda xalq xarakterindən gəlmə qəribə bir canlılıq və səmimiyyət tapmaq, anlatdığı hekayə və personajlarda müthiş bir realizm ilə həyata girməsidir" [4, 284].

Türk tədqiqatçısı Köprülüzadə də Rövşəni yaradıcılığı haqqına fikrini ümumiləşdirərək, "şairin forma, mövzu və məzmun baxımından diqqəti cəlb edən əsərlərini ümumi şəkildə nəzərdən keçirdikdə onun klassik Şərq ədəbiyyatı ilə yanaşı, xalq yaradıcılığından bacarıqla istifadə etdiyini, üstünlüyü sadə xalq dilinə verdiyini, Azəri ləhcəsi ilə yazdığını görürük" [5, 132]. Şairin əsərlərinin yaşadığı dönəmdən etibarən Təbriz, Bərdə, Misir və Anadolunun çeşitli bölgələrində çox sevilərək oxunduğuna toxunan Tavukçu yazır: "bu durum söz konusu eserlerde Eski Anadolu Türkçesi'nin yanı sıra Azeri ve Çağatay lehçelerinin (genellikle ekler seviyyesinde) de, zaman zaman kendini hissetdirdiği karışık bir lisanın ortaya çıkmasına sebep olmuştur" [11, 44]. Hesab edirik ki, ömrünün böyük hissəsini Azərbaycanın müxtəlif əyalətlərində, son iyirmi beş ilini Təbrizdə yaşayan Dədə Ömər Rövşəninin külliyatının yurd içi və yurd dışındakı kitabxanalarda dəyişik tarixlərdə istinsah edilmiş birçok nüsxələrinin tapılması həm dövr baxımından, həm də yaradıcılığı baxımından insanlar tərəfindən sevilən nüfuzlu bir şeyx, qüdrətli bir sənətkar olduğunu göstərir. Əsərlərin yazı dilinə gəldikdə isə Qordlevsky'nin təbirincə desək, "ümumiyyətlə İranda və Türkiyədə təriqət ədəbiyyatı Osmanlı və Azərbaycan türkcələrinin karışımından oluşan bir dillə yazılmışdır" [6, 105].

XV əsr şairlərinin yaratdığı bədii sənət nümunələri yalnız mənzum eşq hekayələrindən ibarət olmayıb, həm də təriqət ədəbiyyatından qaynaqlanan təsəvvüfi, əxlaqi, fəlsəfi görüşlərdən ibarət idi. Humanist ideyaları təbliğ edən Rövşəni öz əsərlərində "dinlər və məzhəblər arasındakı ziddiyyət və ədavəti aradan qaldırmağı, bütün xalqları bir gözdə görməyi, onlara hörmət etməyi fəlsəfi cəhətdən əsaslandırmağa

çalışır" (7, 10). Dünyəvi məhəbbət, insansevərlik, reallıq ideyaları üzərində qurulan şairin dil və üslubu Şərq poeziyasından, əxlaqi-didaktik motivləri nəsihətçilik üsulundan geniş istifadə edilmişdir. Şair əsərlərində nəsihətamiz hekayələrdən, lətifələrdən, xalq deyimlərindən özünəməxsus şəkildə ustalıqla istifadə edərək insanları pis vərdişlərdən çəkindirməyə, bacardıqları işlərlə məşğul olmağa, cəmiyyətdə layiqli yer tutmağa, düzgün tərbiyə etməyə çalışır, insanlar arasında qardaşlığı, dostluğu, bərabərliyi təbliğ edir.

Şərq ədəbiyyatının əxlaqi-mənəvi dəyərlər, didaktik məzmunlu yazılı bədii-ədəbi əsərlər içərisində Dədə Ömər Rövşəninin hicri889(m.1484/85)-ci illərdə tamamladığı "Miskinlik kitabı" mənzum əsərinin özünəməxsus yeri var. Adını bir miskinlə qarışqa arasında olan əhvalatdan götürən bu əxlaqi-didaktik məsnəvi Rövşəni yaradıcılığının manifest bir əsəri olmaqla yanaşı, şairin dini-təsəvvüfi görüşlərini izah edilməsi baxımından da xüsusi önəm daşıyır.

Lüğətlərdə "aciz, yazıq, bacarıqsız, zavvallı, fağır adam" mənalarında qeyd olunan *miskin* termini təsəvvüf ədəbiyyatında fərqli mənada işlənmişdir. "Allahın ucalığı, böyüklüyü qarşısında öz varlığının qayğısına qalmayan, kainatın bütün yaradılanlarda Allahın vahidliyini görə bilən adam " mənasında işlənmiş, sufilik təriqətində qazanılan ən yüksək məqam kimi qiymətləndirilmişdir. Haşiyə olaraq qeyd edək ki, XV-XVI əsr Azərbaycan və dünya sufi ədəbiyyatının böyük şairi, övliyası Miskin Abdal təsəvvüfün Şəriət, Təriqət, Mərifət mərhələsindən keçərək, Həqiqət mərhələsinə (Abdallıq) qovuşmuş və "Abdallıq konsepsiyası"na uyğun olaraq "Qırx Abdal" – "Qurxlar piri" dərsini almış, ona Haqqdan hikmət, fəzilət, kəramət, müqəddəslik, ilahi vergilərə və möcüzələrə sahib olmaq "Ocaq" nazil olmuş, Pir məqamları sayılan "Miskin" və "Abdal" zirvələrinə çatmış və tarixdə məhz bu adları ilə ən yüksək sufi dərəcələrinin vəhdəti ilə tanınmışdır [7, 9].

Dədə Ömər Rövşəninin də ən çox arzuladığı hal miskinlikdir. Çünki dərvişliyin yolu miskinlikdən keçir və bu yola girən adam ona əngəl olan bütün dünya nemətlərindən, mal-mülkündən əl çəkməli, öz nəfsinə qalib gəlməli, kin və küdurətdən uzaq olmalıdır. Məhz bu baxımdan Dədə Ömər də miskinliyə xüsusi önəm vermişdir:

Ilahi, Rövşəniyi eylə miskin,
Dəmin edib lətifü xubü miskin.
Anın kimi verüb səbrü təhəmmül,
Ver ana daxi təhqiqi-təvəkkül [8, 199].

Rövşəninin "Miskinlik kitabı"nın ideya məzmunu, hekayət, nəsihətlər Nizami Gəncəvinin "Sirlər xəzinəsi"ndəki ədəbi-fəlsəfi fikrin davamı kimi əxlaqi-didaktik məzmunda qurulmuşdur. Nəsihətamiz hekayələrin hər birində Nizami ideyalarının davamı kimi doğruluq, düzlük, bərabərlik, yaxşılıq, azadlıq, vətənpərvərlik, zəhmətkeşlik və digər müsbət insani keyfiyyətlərə toxunulmuşdur. Rövşəni də Nizami kimi bütün yaradıcılığı boyu insan ləyaqətini hər şeydən uca tutmuş, onun var-dövlət, geyim, yemək əsiri olmasına qarşı çıxmış, pis vərdişlərdən – yaltaqlıq, yalançılıq, əliəyrilik, ikiüzlülükdən uzaqlaşdırmağa çalışmışdır. Onun fikrincə, əsl insan özündə nəcib keyfiyyətləri tərbiyə və təbliğ etməlidir. Bu baxımdan, Rövşəninin "Miskinlik kitabı" məsnəvisi yazıldığı dövrdən əxlaqi-didaktik keyfiyyətləri, mənəvi aləmi, mənfi və müsbət xüsusiyyətləri aşılayan dərslik kimi də məşhur olmuşdur.

Sözü dünyada hər şeydən üstün və gözəl hesab edən Nizami "az danışmağın gözəlliyi haqqında" ideyası ilə sözün hikətini, dəyərini, çox danışmağın nöqsanlarını vurğulayır:

İnci tək sözlər seç az danış, az din,
Qoy az sözlərinlə dünya bəzənsin [10, 49].

Dədə Ömər Rövşəni də bu ideyanın davamı olaraq xalq dilindən gələn "*yerin də qulağı vardır*" ifadəsin işlətməklə ədəbi dilini daha xəlqiləşdirir:

Az de sözünü, az de, çoq söyləmə, sözüm tut,
Çoq söyləsə sözi dil, zəhmət verər dəmağə.
Yerin qulağı vardır ahəstə söylə sözün,
Söyləmə baqmayınca sözünü solü sağə [8, 393].

"*Az yemək, az danışmaq, az yatmaq*" haqqında nəsihətamiz fikirlərinə Rövşəni sufi görüşlərini də əlavə edərək "Miskinlik kitabı"nda geniş yer vermişdir:

Nədir ola az uyuyub, az yeməkdir,
Deyəndə daxi sözü az deməkdir [8,179].

Qeyd edək ki, təsəvvüf ədəbiyyatında "riyazetin yemek, uyku, konuşma ve ezalara katlanma gibi dört yönü olduğu göstərilir. Ona görə kişi az yeyərək şəhvətlərini öldürür, az uyuyarak iradesini saflaştırır, az konuşarak afetlerden uzak durur, ezalara katlanarak da amacına ulaşır" (Gazali, 1989:150). Rövşəni insanları pis vərdişlərdən çəkindirmək üçün elmi-fəlsəfi görüşləri ilə yanaşı onlara nəsihət verir, acı sonluğu göstərərək, ədəbi-bədii dilini daha da canlı etmək üçün, eyni zamanda, hər kəsin anlayacağı dillə - canlı xalq dilindən seçilmiş ifadələrlə çatdırır:

Əgər olsan *sığır kimi ələfxor*,
Olursan *tana-toluq kibi key-xor*.
Yeməgi az yemək səhhət bağışlar,
Vəli çox yeməsi illət bağışlar [8, 180].

"*Yeyib yatmaqla tapmır insan qədir-qiymət*" ideyasını dönə-dönə anlatmağa çalışan Nizaminin həyatını yeyib-yatmaqda keçirənlərə münasibəti Rövşəni yaradıcılığı ilə eyni səsləşir:

Az ye, çevik, yüngül ol, rahat yaşa hər zaman,
Çox yesən ağırlaşar, min iztirab duyarsan [10, 135].

"*Dostunla yalnız dost ol*" ideyası Nizami Gəncəvinin "Şah və xidmətçi" hekayəsinin məzmunu "Miskinlik kitabı"nda Əli ibn Əbu Talibin möcüzəli dilindən söylənən "itin on xüsusiyyəti haqqında" hekayədə öz əksini tapır. Rövşəni hekayədə məsələyə fəlsəfi yanaşaraq, itin yaşaması üçün on xasiyyətini bir-bir sadalayır: 1) heç bir malı yoxdur; 2) xalq arasında hörməti yoxdur, hər qapıdan qovarlar; 3) kimsəyə ehtiyacı yoxdur, hər yer ona döşəkdir; 4)bir şey tapmasa, bir arada dinməz yatar, zavallı, ac-üryan gəzər; 5) əgər yiyəsi döysə, ona yemək verməsə də, nə qədər sahibi çıx desə də, yiyəsinin qapısını tərk etməz; 6) yiyəsin tutmayır, düşmənin tutur; 7) başqasına yol verməyib gecə-gündüz yiyəsinin evinin-xanəsinin keşiyini çəkər, ölüncə eşikdən heç getməz; 8) döysən, incitsən, söyüb-söylənsən də, işi dinməməkdir; 9) yiyəsi ona yeməyə nə versə də, qane edir; 10) o ölsə, kimsə sonu gəldi deyə bir şey arzulamaz, kimsə onu miras etməz, onunçün ahü-fəğan etməz. Dədə Ömər Rövşəniyə görə, bu on dənə xüsusiyyətdən birinə sahib olanlar mərifət sahibi olarlar. Sonluğu şair özünəməxsus tərzdə müqayisələr etməklə, eyni zamanda, sədaqətlik, cəfakeşlik, vəfadarlıq kimi insani keyfiyyətləri yüksək qiymətlədirərək, əxlaqi-didaktiv notlarla fikrini yekunlaşdırır:

Gər ola bir kişidə bu sifətlər,
Bitər əlbəttə anda mərifətlər [8, 196].

Beləliklə, Dədə Ömər Rövşəninin yaradıcılığında, ən əsas, "Miskinlik kitabı"ndakı hekayələrin hər biri ayrı-ayrılıqda Nizami ideyalarından qaynaqlanaraq, nəsihətamiz bir fikir üzərində qurulmuşdur. Araşdırma zamanı məlum olur ki, əxlaqi-didaktik məzmunlu bu hekayələrdə doğruluq, düzgünlük, saflıq, zəhmətkeşlik, mehribanlıq, ədalətlilik, mərdlik, qorxmazlıq, azadlıq kimi yüksək insani keyfiyyətləri təbliğ olunur. Şair bütün yaradıcılığı boyu insan varlığının, ləyaqətinin hər şeydən uca tutmağa, insanları var-dövlət, yemək-içmək əsiri olmamağa, nəfslərinə qalib gəlməyə, ikiüzlülük, yalançılıq, oğurluq, yaltaqlıq kimi pis vərdişlərdən uzaqlaşdırmağa çalışmışdır. Böyüyə hörmək, kiçiyə qayğı, həqiqət uğrunda canından keçməyi bacarmaq, irqindən, dinindən, dilindən asılı olmayaraq hamını eyni gözdə görmək kimi klassik Şərq ədəbiyyatındakı ənənəvi baxışlardan qaynaqlanan Rövşəninin fəlsəfi-nəsihətamiz, əxlaqi-didaktik yaradıcılıq konsepsiyası bu gün də diqqəti cəlb etməkdə, eyni zamanda, akuallığını qorumaqdadır.

Ədəbiyyat

1. Araslı Həmid. XV-XVI əsrlərdə Azərbaycan ədəbiyyatı. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi, c.I., Bakı:Elm, 1960.
2. Gazali İmam. *İhyâu'ulûmid-Dîn (çev. Ahmet Serdaroğlu)*. İstanbul: Bedir Yayınevi, 1989.
3. Kabaklı A., Türk ədəbiyyatı, c. II, İstanbul, Yönet matbaası, 1968.
4. Kocatürk V.M. Türk edebiyyatı tarihi. Ankara, Edebiyyat yayınevi, 1964
5. Köprülüzade M.F. Karakoyunlular və Akkoyunlular devri, İslam ansiklopedisi (Azəri maddesi), c.II, İslam, Milli Eğitim Basımevi, 1970.
6. Qordlevsky V. A. "Karakoyunlu (Maku Hanlığı'na Bir Geziden Derlenmiş Bilgiler)", Çeviri, sunuş ve eklemeler: Namiq Musalı, *Alevi-Bektaşi Kültür Enstitüsü Alevilik-Bektaşilik Araştırmaları Dergisi*, 2011, Sayı: 4, s.83-125.
7. Miskin Abdal –Səfəvilərin böyük ideoloqu, sufi şeyx(şeirləri və dastanları) . Bakı, 2018.
8. Musayeva A. Dədə Ömər Rövşəni əlyazmaları üzərində araşdırmalar (2 cilddə). Icild, Bakı: Nurlan, 2003.
9. Nizami Gəncəvi. Leyli və Məcnun. Bakı: Elm, 1960.
10. Nizami Gəncəvi. Sirlər xəzinəsi. "Lider nəşriyyat", Bakı, 2004.
11. Tavukçu O. K. Dede Ömer Rûşenî Hayatı, Eserleri ve Dîvânının Tenkitli Metni (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Erzurum 2000.

РЕЗЮМЕ
ОТРАЖЕНИЕ ИДЕЙ НИЗАМИ В ТВОРЧЕСТВЕ ДАДА ОМАРА РОВШАНИ
Гадималиева А.Ф.
Азербайджанский государственный экономический университет, Баку Азербайджан

Работа выдающегося представителя средневековой тюркской литературы Дада Омара Ровшани очень важна с точки зрения изучения истории развития азербайджанского литературного языка XV века. Помимо мистических взглядов, его работы содержат моральные и дидактические идеи, которые перекликаются с идеями Низами, а также критические замечания, отталкивающие людей. Художественный талант поэта вдохновлялся традициями устного фольклора и классической поэзии и развивался вместе с ними. В нашей статье на примерах исследуется связь Дада Омара Ровшани с идеями Низами и подчеркивается влияние идеологии Низами на определение литературной позиции Ровшани.
***Ключевые слова**: Ровшани, творчество, Низами, идея, рефлексия*

SUMMARY
REFLECTION OF NIZAMI'S IDEAS IN THE WORKS OF DADA OMAR ROVSHANI
Gadimaliyeva A.F.
Azerbaijan State Unversity of Economics, Baku, Azerbaijan,

The workS of the outstanding representative of medieval Turkic literature Dada Omar Rovshani is very important from the point of view of studying the history of the Azerbaijani literary language development of the 15th century. In addition to mystical views, his works contain moral and didactic ideas that overlap with the ideas of Nizami, as well as critical remarks that scare people away. The poet's artistic talent was inspired by the traditions of oral folklore and classical poetry and matured with them. Our article explores the connection between Dada Omar Rovshani and the ideas of Nizami with using examples. The influence of Nizami's ideology on the determination of Rovshani's literary position is considered expedient.
***Key words:** Rovshan, creativity, Nizami, idea, reflection.*

ФОРМЫ КОМПОЗИЦИИ БЕЛОРУССКИХ КАЛЕНДАРНО-ОБРЯДОВЫХ ПЕСЕН: К ВОПРОСУ СТАНОВЛЕНИЯ КАТЕГОРИЙ ИСТОРИЧЕСКОЙ ПОЭТИКИ

Морозова Татьяна Анатольевна
Белорусский государственный университет, Минск, Беларусь
morota2012@yandex.ru

Резюме. Песенные тексты белорусских обрядовых песен периодов календарных переходов характеризуется относительной устойчивостью поэтики, несмотря на некоторые закономерные эволюционные напластования. Данное обстоятельство тесно связано с особенностями их количественного состава, который не отличается многочисленностью зафиксированных произведений и тематическим разнообразием. Это обусловлено, с одной стороны, древне-магическим характером масленичных, троицких, кустовых и русальных песен, с другой – их связью с природными переходными периодами.

Композиционная форма монолога и монолога-обращения раскрывается во всех ритуальных песнях периодов календарных переходов. Диалогическая форма встречается в большинстве случаев в текстах обрядово-лирических, появление которых относится к значительно более позднему времени, когда исполнитель уже выделяется из хорового единства. Отсутствие в анализируемых произведениях указания на личность, от имени которой идет повествование, выводит на первый план личность особого плана – повествователя-исполнителя, появление которого связано с историческим разрушением хорового начала, что и привело к выделению повествования в отдельную композиционную форму.
***Ключевые слова**: формы композиции, монолог, монолог-обращение, диалог, повествование, белорусские обрядовые песни периодов календарных переходов*

Методологические основы исследования категории композиции, принятые в литературоведении, определяют ее сущность как сочетание внешней (архитектонической) и

внутренней (собственно композиционной) структуры произведения [12, с. 193], в которой детерминантами выступают границы текста (начало и конец – в первом случае, наличие фрагментов в целом за счет организации словесного материала – во втором [1, с. 59]). При таком понимании проблемы всегда возникает вопрос о единицах анализа – компонентах композиции и связях между ними. По отношению к народным песням среди таких единиц важное место занимают композиционные формы.

Как справедливо отмечает В. Мирский, «композиционное богатство песни состоит из сочетания ее основных элементов: описания, повествования, монолога, диалога и обращения; каждый из этих элементов имеет свое функциональное значение» [11, с. 78]. Обращаем внимание, что в риторике, литературной критике и фольклоре эти элементы относятся к формам *речевого потока*.

Исходя из идеи возникновения словесного искусства в контексте первобытного ритуала, неразрывно связанного с действием, танцем и музыкой, для изучения генезиса композиционных форм в качестве фактического материала мы использовали такие жанры календарно-обрядовой поэзии, как масленичные, троицкие, кустовые и русальные песни. Принято считать, что обрядовая поэзия в целом и календарно-обрядовая поэзия – в частности, благодаря ее ритуально-регламентированному использованию и постоянной востребованности сумели сохранить черты архаического мировосприятия и миропонимания, «зашифрованные» на уровне тропов, образов и композиции соответствующих вербальных текстов. Между тем это обстоятельство по-разному проявляется в разных ее жанрах. Например, в текстах колядок, купальских и жнивных песен, фонд которых отличается чрезвычайно разнообразным и многочисленным составом, наблюдается четкая трансформация поэтики, активное использование в схемах текстов нововведений на всех уровнях – лексическом, образном, сюжетно-тематическом, что обусловлено влиянием христианства. Сосуществование в одном тексте древнего языческого образа Коляды и христианских Сына Божьего, Девы Марии (колядки), Купалы и Петрищи (купальские песни), Спарыша и Господа (жнивные песни) в значительной степени повлияло на словесную парадигму поэтики: она приобрела известную изысканность, большую стилистическую украшенность по сравнению с ее древним состоянием.

На фоне этих жанров песенные тексты масленичной и семушно-троицкой обрядностей характеризуется относительной устойчивостью поэтики, несмотря на некоторые закономерные эволюционные напластования, что тесно связано с особенностями их количественного состава, который не отличается многочисленностью зафиксированных произведений и тематическим разнообразием. Это обусловлено, вероятно, с одной стороны, древне-магическим характером масленичных, троицких, кустовых и русальных песен, с другой – их связью с природными переходными периодами. Так, во-первых, известно, что магическое слово – это слово священное, и поэтому оно не может быть случайным. «Как правило, и обряд в целом, и его словесная часть имели магическое назначение, – говорит Е.М. Мелетинский. – Магия слова способствовала его повторению. Одни и те же слова (или магические формулы), их вариации в некоторых случаях могли быть адресованы разным духам, тотемам, богам» [9, с. 44]. При этом магическая сила накапливалась и распределялась в сакральном пространстве, стимулируя повторение и вариацию словесно-смысловых комплексов по определенному структурному шаблону, не поддающемуся трансформации, что, в свою очередь, не обогащало количественного состава (сакральный текст – самодостаточный). Во-вторых, масленичные, троицкие, кустовые и русальные песни объединяет единая фундаментальная идея переходности, характеризующая календарно-временной период празднования соответствующих обрядностей (масленичной и семушно-троицкой). Наличие пороговой ситуации, пронизывающей основные элементы этих фольклорно-этнографических комплексов, повлияло на особенности семантики, функционального назначения и поэтики песенных текстов. Таким образом, представления об окончании одного сезона (времени года) и наступлении другого имели, как правило, ярко выраженную негативную семантику, отождествляемую с опасным для человека временем. Соответственно, возникла необходимость нейтрализовать кажущуюся опасность единственными доступными древнему человеку средствами – совершением определенного ритуального действия и воздействием священного (магического) слова.

В белорусских обрядовых песнях периодов календарных переходов (далее – ПКП) нами выделены следующие формы композиции: монолог, монолог-обращение, диалог, повествование, а также модификации повествования – повествование-монолог, повествование-диалог, повествование-монолог-обращение. Анализ показал, что композиционно абсолютное большинство из них – монологи и особенно – монологи-обращения. Количество остальных форм довольно скромное (от 1–3 до 9 записанных произведений). Учитывая этот факт, а также то обстоятельство, что более половины текстов песен являются песнями собственно обрядового содержания, мы пришли к выводу, что

возникновение и эволюция композиционных форм происходили в направлении от монолога и монолога-обращения через диалог к повествованию. В этом случае следует вспомнить мнение А.Н. Веселовского относительно особенностей исполнения старинной обрядовой песни. По его мнению, первоначально песня-игра исполнялась коллективно, хором. А хор для поэзии был тем же, чем общество для речи. Только при совместном участии в хоровом действии отдельных лиц могла возникнуть и развиться потребность в обмене словесными произведениями, выработаться и закрепиться форма такого обмена. Соответственно, наиболее подходящей формой передачи сакральной информации стал монолог и монолог-обращение коллективного лица (хора). По мере роста интереса к собственно песне хор становится для нее менее удобным, что приводит к постепенной трансформации его композиционной формы – от диалога и рассказа-монолога к собственно повествованию.

Монолог и монолог-обращение. Специфика монологической формы композиции (от греч. monos – один и logos – слово, речь [7, с. 229]) в ритуальных текстах заключается не только в аутентичности высказывания, но и в вербальной выявленности в этом высказывании субъекта обрядовых действий, выраженного, как правило, 1-м лицом множественного числа с указанием местоимения «мы» или просто формой глагола в этом же лице (в русальных песнях коллективное передано через форму 1-го лица единственного числа) либо через указание принадлежности к коллективу через местоимение «наш». Таким образом, особенность формы монолога-обращения связана с наличием в выражении субъекта действия и объекта, на который это действие направлено.

Композиционная форма монолога и монолога-обращения раскрывается во всех четырех проанализированных группах песен ПКП. Так, монологическая форма композиции включает в себя следующую информацию: сообщение о наступлении масленичных праздников ("*У нас сягоння масленіца*" [16, № 116; 12, с. 56; 15, с. 71]); подготовка к празднику ("*А мы масленку дажыдалі*" [12, с. 56; 6, № 123]); обрядовое топтание снега ("*Ой, топчым мы снег, топчым, Што з яго мы вытапчым? Траўку-мураўку на вясну, А ціхае жыта на лета*" [12, с. 55]).

Монолог в троицких и кустовых песнях встречается только в двух случаях: в троицких – "*Ой, была тройца, была. Я ж , маладая, не ўгадала. Я ж, маладая, не ўгадала, Ой, калі тройцу прагуляла*" [4, № 247], "*Хадзіла тройца каля аконца. Я ж, маладзенькая, не выспалася, На таргу была, торгу слухала. А хто ж дораг, а хто ж дзешаў? За дзевак тысячы даюць, А хлопчыкаў дарма не бяруць*" [4, № 248]; в кустовых – "*Павядзём куста да пад гай зеляненькі, Сустрэне нас да казак маладзенькі, Стане ў нас дарогу пытаці, А мы, малады, не смелі адказаці*" [4, № 258]; "*Куста, куста да сачыванька густа, Канапелька да й няма нічагенька. А хто ж тую сачываньку скосіць, Той мяне да й ад бацюхна адпросе*" [4, № 272].

Применительно к русальным песням монолог является единственной формой, характерной для песен обряда "Проводы русалки" (или собственно ритуальных произведений), например, "*Правяду русалку, правяду, Да й асінкай заламлю*" [4, № 284, 285], "*Правяду русалку Із бору да бору, Рана-рана, Із бору да бору. Із бору да бору Ў зялёну дуброву, Рана-рана Ў зялёну дуброву*" [4, № 286, 288], "*Правяду русалку са двара, Ой, рана-не рана, са двара, А сама вярнуся да двара*" [10, с. 25].

Рассмотрение формы монолога-обращения показало, что она свойственна композиции масленичных, троицких и кустовых песен, что подтверждается значительным количеством текстов, тогда как в русальных встречается только единичный текст, зафиксированный в начале 90-х годов прошлого века. По нашему мнению, это указывает на специфику становления композиционной организации маленичных, троицких, кустовых и русальных песен, когда требовалась акцентация на тех моментах, которые наиболее соответствовали целевым установкам обряда. Однако это не значит, что по времени монолог и монолог-обращение предшествуют один другому. Просто на уровне исследуемого матераила закрепились специфические черты композиции обрядовых песен ПКП. Так, в масленичных песнях с монологом-обращением в большинстве случаев обращение адресовано Масленице ("*Масляная, шчаслівая! Працягніся да Вялікадня!*", "*Масляная, шчаслівая! Я ў свайго татачкі загавела, Штоб яго лазінка згарэла!", "Масляная зяляная! За Дунай вецяр павявая!*" [14, с. 137], "*А ты, масленіца, Белый сыр*" [15, с. 72], "*Масляніца-каўзуха, Працягніся да Духа*" [2, с. 25]), реже – объектам растительного мира, связанным с благополучием ("*Зарадзіся, мой лён даўгі, мой лён даўгі. А з таго лёну пянёчкі, пянёчкі, Майму міламу сарочкі, сарочкі*" [8, № 35]), и людям ("*А ўжо ж , дзеўкі, масленка*" [12, с. 55]).

В троицких песнях в качестве объекта обращения выступают, во-первых, "дзевачкі" (участницы обряда "Завивания/Развивания березки"), например, "*Пойдзем, дзевачкі, Мы ў гай гуляць, Вянкі завіваць*" [4, № 214], "*Гукала бяроза дзевачак у лес іціць: – Хадзіце, дзевачкі, вянкі віць, Заўём вянкі на ўсе святкі*" [4, № 216, 217], "*Пойдзем, дзевачкі, Ва луга-лужочкі Завіваць вяночкі*" [4, № 218],

“*Хадзіце, дзевачкі, У луг гуляць, Зялёных вянкоў Развіваць*” [4, № 244]); во-вторых, оппозиция “зялён дуб / дубняк / клённік / клён да ясення – бяроза” (“*Ай, не радуйся, зялён дуб, Ай, не радуйся, зялёны. Не к табе ідзем вянкі віць. Ай, узрадуйся, бяроза, Ай, узрадуйся, белая, Мы к табе ідзём вянкі віць*” [4, № 219, 220], “*Радуйся, бяроза, што дзеўкі ідуць, Дзеўкі ідуць, вяночкі заўюць*” [4, № 221], “*Уж ты не радуйся, клён-дзерав, Не к табе ідуць красныя дзеушкі. Уж ты радуйся, белая бярэзінька, Мы к табе ідзём, красныя дзеушкі*” [4, № 224]); в-третьих, кумушки-голубушки (“*Вы кумачкі-галубачкі, сястрыцы мае. Як пойдзеце ў зялёны сад, гукніце й мяне*” [4, № 226, 225, 228, 229], “*Ну-тка, кума, пакумімся! Ну-тка, дзеўка, пагалубімся! Ты мне кума, а я табе*” [4, № 231]); в-четвертых, “тройца” (“*Ці ты бывала, тройца, ці бывала? Ой, я й, маладая, не ўгадала*” [4, № 246], “*Ой ты, тройца, Прасвятая багародзіца, А хто лён пасеяў, То няхай зародзіцца*” [4, № 252], “*Ой ты, тройца, прасвятая багародзіца, Да пасеем жыта, да няхай зародзіцца*” [4, № 259]).

В кустовых песнях обращение адресовано таким объектам величания, как “пан”, “пані”, “паненка”, например: “*Ой, дзень добры, да наш пане, да хаты, Ой, ці ж веліш нашаму кусту стаці, Бочку мядочку прыпявалначкам даці, Нам, маладзенькім, на ганачку пагуляці*” [4, № 261], “*Выйдзі, выйдзі, слаўны пане, з пакою*” [4, № 259], “*Ой, мы ж былі ў харошаму й бору, І звілі куста ж із зялёнага клёну… Да прывялі куста ды й да слаўнага двору, Проша пана выйсці ды й із новага пакою*” [4, № 263, 265, 266].

Диалог. Диалогическая форма композиции (с греч. *dialogos* – разговор, беседа [7, с. 96]) в белорусских обрадовых песнях ПКП представляет собой взаимный двусторонний обмен информацией, при котором активность и пассивность переходят от одного участника коммуникации к другому. Специфика диалога заключается в стимуляции последующих высказываний предыдущими, которые выступают как реакция на них, причем в одних случаях это обычно “разговор”, в других – вопрос-ответ. Так, в масленичных и троицких песнях встречаются обе разновидности диалога, например, в масленичных – “*Масленка – Белы сыр, – Пабіў мяне, маменька, Сукін сын. – Ты б, маё дзіцятка, Уцікла. – А чорт яго, маменька, Уцячэш. За русую косаньку Валачэць*” [15, с. 72-73], *“– Яблынь мая, яблынь мая садавая, Дакуль будзеш у полі стаяці? – Стаю гадок, стаю другі, На трэці гадок у сады пайду, У сады пайду – цвісці буду, Цвісці буду, яблык раджу*“ [12, с. 59]; в троицких песнях – “*Хадзіце, дзевачкі, у лес гуляці, Зялёных вянкоў завіваці (развіваці). – А мы ўжо вяночкі завілі (развілі) І гарэлачку папілі*” [4, № 217, 244]; *“– Бярозанька кудравая, малажавая! Ты калі расла, калі вырасла? – А расла па дажджу, красавалася па солнышку*” [4, № 221], “*Выхвалялася дзевачка, Што ў яе саянчык да долу. Як зачуў, зачуў дзяцінка: – Не сама, дзевачка, спраўляла, Спраўляла табе мамачка*“ [4, № 233], “*Траўка-мураўка, да чаму не зелена? – Ды як жа мне зялёнай не быць: Мяне дзеўкі стапталі, Да касцёла ходзючы*” [4, № 240].

В кустовых и русальных песнях выявлено по одному примеру диалогической композицонной формы, однако если в русальных диалог представлен через вопросно-ответную форму *(“– Русалачка, купалачка, Дзе твая дачка Наталачка? – На моры купалася, на беражочку сушылася*” [4, № 289]), то в кустовой – через форму беседы *(“– На двору да халодная роса, Не хадзі, мая міла, боса. – Калі ж табе, мой міленькі, жаль, Купі чаравічкі чырвоны, як жар*” [4, № 267]).

Таким образом, анализ диалогической формы показал, что встречается она в большинстве случаев в текстах обрядово-лирических (кроме двух троицких песен “*Хадзіце, дзевачкі*” и “*Радуйся, бяроза*”), появление которых относится к значительно более позднему времени, когда личность исполнителя выделяется из хорового единства. Соотвественно, и диалог как композиционная форма – явление эволюции монологических форм.

Повествование. Композиционная форма повествования применительно к обрядовым песням представляет собой последовательное отражение определенных действий и поступков, которые происходят в органиченный обрядом промежуток времени. Как выяснилось, названная форма наиболее характерна для лирических обрядовых песен, поскольку главным ее идентификатором является отсутствие в тексте указаний на того, кто ведет повествование. В литературных произведениях эпического характера это речь автора, “сказителя”. Таким образом, можно сказать, что в качестве такого “сказителя” применительно к обрядовым песням выступал ее исполнитель. Наиболее характерна композиционная форма повествования масленичным шуточным и лирическим песням, менее – лирическим троицким и кустовым, совсем отсутствует – в русальных. Например, в лирических песнях появляется условно-поэтическая экспозиция (“*А на гарэ, на гарэ Дзеўкі каліну ламалі, Дзеўкі каліну ламалі, З каліны мост масцілі*” [14, с. 57], “*А на гарэ, на гарэ ды й на камяніцы, Як угледзеў дзяцюк дзеўку – Скінуў рукавіцы. А на гарэ, на гарэ ды й на камушочку, Як увідзеў дзяцюк дзеўку – Скінуў і сарочку*“ [12, с. 77]) или – символическая экспозиция (“*А па морачку, а па сіненькім, А плывець, плывець стада вутачак. Адна вутачка ўсё папераду, Усё па пераду, перад паводзіць*” [13,

с. 79]). В тороицких лирических песнях экспозицию составляет символическая часть ("*А Іванька панок быў, Ён у Крычаве вянок віў, Па ўсіх гарадах разнасіў*" [4, № 234]), реалистическое перечисление событий ("*Ой, над ракою, над вадою, Над вадою Стаялі коні чарадою, Чарадою. Ой, толькі паехаці, Паехаці, У Крываносах дзеўку засватаць, Засватаць*" [4, № 241]), а также условно-поэтическая часть ("*Вярбовая кладка на вярбе ляжала, На вябе ляжала І з вярбы ўпала, І з вярбы ўпала , Хлопчыкаў пабіла*" [4, № 243]), "*Дзеўкі ў луг ішлі, Сто рублей найшлі, Ай, люлі, люлі, Сто рублей найшлі"* [4, № 249]). В кустовых выделяется эскпозиция с символической частью ("*Ой, дзе дзеўкі шлі, там і рож густа, Ой, дзе ўдовы шлі, там трава расла, Што трава расла высака, зелена*" [4, № 270]). Таким образом, из примеров видно, что отсутствие в текстах указания на личность, от имени которой идет повествование, выводит на первый план личность особого плана – повествователя-исполнителя, появление которого связано с историческим разрушением хорового начала, что и привело к выделению повествования в отдельную композиционную форму.

Таким образом, проведенное исследование показало, что монолог и особенно монолог-обращение как композициоые формы охватывают композицию большинства текстов обрядовых песен ПКП, что закономерно: песням ритуального характера соответствуют именно названные формы, возникновение которых было обусловлено исключительной ролью хора в обрядово-ритуальных действах.

Литература

1. Андреев А.Н. Целостный анализ литературного произведения. – Минск, 1995.
2. Басько В. Масленіца // Мастацтва. – 1997. – № 2. – С. 25-26.
3. Беларускі фальклор ў сучасных запісах: традыцыйныя жанры. Гомельская вобласць / уклад. Захарава В.А. і інш. – Мінск, 1989.
4. Веснавыя песні / склад.: Г.А.Барташэвіч, Л.М.Салавей. – Мінск, 1979.
5. Івахненка Т.А. Праблема сістэматызацыі тэкстаў беларускага русальнага фальклорна-этнаграфічнага комплексу // Взаимодействие литератур в мировом литературном процессе (проблемы теоретической и исторической поэтики): Материалы междунар. науч. конф., Гродно, 15-17 апреля 1998 г. В 2 ч. Ч. 1 / Под ред. Т.Е.Автухович. – Гродно, 1998г. – С. 257-262.
6. Івахненка Т.А. Тыпалогія беларускіх абрадавых песень перыяду каляндарных пераходаў // Мова – Літаратура – Культура: Матэрыялы міжнар навук. канфер., Мінск, 22-23 верасня 1998 г. У 2-х ч. Ч. 2. – Мінск, 1999. –С. 110-112.
7. Литературный энциклопедический словарь / под общей ред. В.М. Кожевникова и П.А. Николаева. – М.: Советская энциклопедия, 1987.
8. Мажэйка З.Я. Песні беларускага Паазер'я. – Мінск, 1981.
9. Мелетинский Е.М., Неклюдов С.Ю., Новик С.Е. Статус слова и понятие жанра в фольклоре // Историческая поэтика. Литературные эпохи и типы художественного сознания. – М., 1994. – С. 39–104.
10. Метадычныя ўказанні і ілюстрацыйны матэрыял да правядзення фальклорнай практыкі студэнтаў І курса філалагічнага факультэта / Пад рэд. Р.М.Кавалёвай. Вып. 2. Каляндарна-абрадавая паэзія. – Мінск, 1997.
11. Мирский В. Поэтика песен европейских народов: уч. пособие. – Рига, 1991.
12. Песні народных свят і абрадаў / уклад. і рэд. Н.С.Гілевіча. – Мінск, 1974.
13. Рагойша В.П. Паэтычны слоўнік. 2-ое выд., дап. і дапр. – Мінск, 1987.
14. Романов Е.Р. Белорусский сборник (Быт белоруса). – Вильна, 1912.
15. Сысоў У.М. З крыніц спрадвечных. – Мінск, 1997.
16. Шейн П.В. Белорусские народные песни. – СПб., 1874.

XÜLASƏ
BELARUS TƏQVİMİ-RİTUAL MAHNILARININ KOMPOZİSİYA FORMALARI: TARİXİ POETİKA KATEQORİYALARININ YARANMASI MƏSƏLƏSİNDƏ

Morozova T.A.

Belarus Dövlət Universiteti, Minsk, Belarus

Təqvim keçidləri dövrlərinin Belarus ritual mahnılarının mahnı mətnləri, bəzi müntəzəm təkamül təbəqələrinə baxmayaraq, poetikanın nisbi sabitliyi ilə xarakterizə olunur. Bu hal onların kəmiyyət tərkibinin xüsusiyyətləri ilə sıx bağlıdır ki, bu da yazılan əsərlərin sayı və tematik müxtəlifliyi ilə fərqlənmir. Bu, bir

tərəfdən, Maslenitsa, Üçlük, kol və rusal mahnıların qədim sehrli xarakteri, digər tərəfdən onların təbii keçid dövrləri ilə əlaqəsi ilə bağlıdır.

Təqvim keçidləri dövrlərinin bütün ritual nəğmələrində monoloqun və monoloq-ünvanın kompozisiya forması özünü büruzə verir. Dialoji formaya əksər hallarda ritual-lirik mətnlərdə rast gəlinir ki, onların zahiri görünüşü daha sonrakı dövrlərə, ifaçının artıq xor vəhdətindən fərqləndiyi dövrə təsadüf edir. Təhlil olunan əsərlərdə rəvayəti söyləyən şəxsiyyətin göstərilməməsi xüsusi planın - zühuru xor prinsipinin tarixi məhvi ilə bağlı olan danışan-ifaçı şəxsiyyətini ön plana çıxarır. Bu, öz növbəsində povestin ayrıca kompozisiya forması kimi ayrılmasına səbəb olmuşdur.

Açar sözlər: *kompozisiya formaları, monoloq, monoloq-ünvan, dialoq, rəvayət, təqvim keçid dövrlərinin Belarus ritual mahnıları*

SUMMARY

FORMS OF COMPOSITION OF BELARUSIAN CALENDAR RITUAL SONGS: TO THE ISSUE OF THE CATEGORY OF HISTORICAL POETICS

Morozova T.A.

Belarusian State University, Minsk, Belarus

Song texts of Belarusian ritual songs of the periods of calendar transitions are characterized by the relative stability of poetics, despite some regular evolutionary layers. This circumstance is closely connected with the peculiarities of their quantitative composition, which does not differ in the number of recorded works and thematic diversity. This is due, on the one hand, to the ancient magical nature of carnival, trinity, bush and mermaid songs, on the other - their connection with the natural transitional periods.

The compositional form of the monologue and the monologue-address is revealed in all ritual songs of the periods of calendar transitions. The dialogic form is found in most cases in ritual and lyrical texts, the appearance of which dates back to a much later time, when the performer already stands out from the choral unity. The absence in the analyzed works of an indication of the person on whose behalf the story is told, brings to the fore a person of a special plan - the narrator-performer, whose appearance is associated with the historical destruction of the choral beginning, which led to the separation of the story into a separate compositional form.

Key words*: forms of composition, monologue, monologue-address, dialogue, narration, Belarusian ritual songs of calendar transition periods*

ОБОЗНАЧЕНИЕ ЧЕЛОВЕКА ПО ЕГО СОЦИАЛЬНОМУ СТАТУСУ И ДОЛЖНОСТИ В НОВГОРОДСКИХ БЕРЕСТЯНЫХ ГРАМОТАХ

Гамидова Рамиля Тофик кызы

Военная Академия Вооружённых Сил Министерства Обороны Азербайджанской Республики, Баку, Азерабайджан

ramila175@mail.ru

Резюме. Для изучения языковой картины мира Древнего Новгорода в качестве материала исследования были выбраны новгородские берестяные грамоты. Выбор объясняется тем, что новгородские берестяные грамоты отражают богатый материал, связанный как с повседневной, так и духовной жизнью древних новгородцев. В результате исследования вся зафиксированная в грамотах лексика была разделена на 27 лексико-тематических групп, варьирующихся по количественному и качественному составу. Наиболее многочисленной является лексико-тематическая группа, связанная с обозначением человека по его статусу и социальному положению, профессиональной деятельности, родственным отношениям, национальной и этнической принадлежности.

Ключевые слова: *новгородские берестяные грамоты, языковая картина мира, правовая культура, судебные обычаи, белое духовенство, чёрное духовенство*

Известно, что Новгородская республика управлялась народным вече, в состав которого входили тысяцкий, посадник, архиепископ и князь со своей дружиной [4, 864].

Князь выполнял функции главнокомандующего и организатора защиты города, был верховным судьей и правителем новгородским: аже то лодиѧ присълана кыѧнинѧ обѣсти ѫ кънѧзоу (№ 745, конец XI – первая четверть XII в.); а боуде сторовъ кнѧзь (№ 852, вторая четверть – середина

XII в.) и др. Женским коррелятом слова *кънѧзь* выступает лексема *кънѧгыня*: а кнѧгынице дани десѧте гривено (№ 601, 90-е гг. XII в. – 10-е гг. XIII в.); коупил еси робоу плѣскове а ныне мѧ въ томъ ѧла кънѧгыни (№ 109, конец XI в. – середина 10-х гг. XII в.).

Безопасность князя и его семьи, посадников и границ Республики обеспечивалась *дружиной* (а ныне сѧ дроужина по мѧ пороучила (№ 109, конец XI в. – середина 10-х гг. XII в.); тебе къ дроужинѣ (№ 851, середина XII в.), которую возглавлял *гридъ* – княжеский дружинник (а гриди полъ третье гривнѣ оклада (№ 788, последняя четверть XII в.). Грид ведал *отроками* – вооруженными слугами князя, являющимися младшими дружинниками (а не жѧтлици отроки били шьсть .і.хъ (№ 855, середина XII в.).

Заметим, что в древнерусском языке слово *отроки* было многозначным, и в новгородских берестяных грамотах также употреблялось в разных значениях:
– ‘судебный исполнитель’: а восоли отроко (№ 644, середина 10-х – 20-е гг. XII в.); выведъ отрокъ на микоулоу и на лѣшѧнъ (№ 1050, первая четверть XII в.); не съли отрока (№ 1120, XII в.); а отрокоу въдаите по коунѣ моуждь (№ 509, 50-е – 70-е гг. XII в.);
– ‘слуга’: вьзѧлъ еси оу отрока моего кыевѣ гривьноу серебра (№ 915, третья четверть XI в.); пристави отрокъ (№ 947, вторая – третья четверть XII в.);
– ‘зависимый крестьянин’: а отрокъ оже ти шишакъ гонить (№ 805, поледняя четверть XII в.).

Посадник руководил деятельностью всех должностных лиц и осуществлял контроль над гражданскими делами, вместе с князем ведал вопросами управления и суда: цълобитие осподину посаднику новгороцкому онедрию ивановицю (№ 310, конец XIV в. – начало 20-х гг. XV в.); посадьнику за дани (№ 601, 90-е гг. XII в – 10-е гг. XIII в.); поклоно ѿнуѳрѣѧ ко посаднику к онсиѳору (№ 98, 40-е – 70-е гг. XIV в.); приказъ ѿ посадника ѿ ивана к игумну и ко всему стаду (№ 933, конец XIV в. – первая четверть XV в.) и др.

В новгородских берестяных грамотах слово *посадникъ* также употреблялось в значении ‘посадничий человек’, т.е. казенный курьер: послалъ есмь с посадницимъ 20 бѣлъ (№ 358, 10-е – 60-е гг. XIV в.).

Другими обозначениями людей, занимающихся юриспруденцией и судопроизводством, являются:
1) *тиун*: ѿ тиуна о те (№ 967, XIII в.). Как отмечают В.Л. Янин, А.А. Зализняк и А.А. Гиппиус, *«в XI – XIII вв. княжеский или боярский слуга, участвовавший в управлении. В XIV – XVII вв. – чиновник, занимающийся первичным разбором судебных дел и т.п., род управляющего или даже наместника»* [2, 79].
2) *биричь/ бириць* – представитель княжеской власти, занимающийся, в частности, объявлением распоряжений [90]: а ѿ бирица бѣлъ в отъсилкѣ (№ 471, конец 1400 – 1410-е гг.); полтину дати биричю (№ 578, 60-е – 70-е гг. XIV в.).
3) *позывникъ* – служащий, посылаемый к кому-либо с объявлением о его вызове в суд: пошлите позовникъ по вицка и по иванцу (№ 1079, XIV в.).

Должность судебного исполнителя передавалась словами:
– *дворѧнинъ*: а како приедуто по васо дворѧнъ (№ 345, 40-е – 60-е гг. XIV в.); сидоре дворѧнинъ (№ 12, XV/XVI вв.);
– *ѧбьтьникъ*: се жѧдъке пославъ ѧбетника дова и пограбила мѧ въ братни долгъ (№ 235, 60-е – 70-е гг. XII в.) паки ли не идеши а послоу на тѧ ѧбьтьникъ (№ 421, 20-е – 30-е гг. XII в.).

Продажникъ был судебным приставом, сборщиком штрафов-продаж: последе не жѧлоуита оже ва продаженике поиде (№ 1001, вторая четверть – середина XII в.). В этом же значении употреблено слово *биричь* из грамоты № 1098 (вторая половина XIV в.): и слать ми по васъ бирици а на ме сѧ не жальте. Также в Великом Новгороде существовала должность сборщика дани в завоеванных новгородцами северных земель. Представителей ее называли *данниками*. Согласно А.В. Арциховскому и В.И. Борковскому, *«это были полновластные представители Новгорода»* [1, 109].

Согласно материалу новгородских берестяных грамот, в древнем Новгороде взымались следующие налоги и подати:
1) дань ‘налог’: дани исправити было имъ досени (№ 724, 60-70-е гг. XII в.); посадьникоу 30 дани (№ 601, 90-е гг. XII в. – 10-е гг. XIII в.); и поимало дани лонескии (№ 286, первая половина или середина XIV в.); дани .л. гривьнъ (№ 718, XIII в.);
2) *месѧчьное* ‘помесячная дань’: поимавъ у мене месѧчьное (№ 1060, вт. половина XII в.);
3) *погородье* ‘государственный доход с городов’: на городьцькемъ погродье (№ 718, XIII в.);

4) *даръ* ‘феодальная повинность’, ‘род подати’: .г. дар8 (№ 718, XIII в.); полоте дар8 (№ 215, вторая половина XIII в.); а даро ведаеше 3 куници (№ 406, середина XIV в. – начало XV в.); шло 20 бел дару (№ 1, 70-90-е гг. XIV в.) и др.;
5) *поземь* ‘поземельный налог’: позема тридцать три белке (№ 1, 70-90-е гг. XIV в.);
6) *оуспы* ‘натуральный оброк’: давати оусповъ 6 коробеи ржи (№ 136, 40-70-е гг. XIV в.);
7) *семокъ – «натуральный оброк, составляющий седьмую часть урожая»* [3, 630]: полтина да гривна и семъку цѣна (№ 532, вторая половина XIV в.);
8) *седьмая дежа* – седьмая часть урожая подлежащего отдаче: радославомо дижѧ семаѧ (№ 50, 70-е – начало 80-х гг. XIV в.);
9) *исполовиѧ* ‘натуральный оброк’ – половина урожая, отдаваемая арендаторами-испольщиками владельцу земли: дослалѧ не половиѧ 13 улоки (№ 50, 70-е – начало 80-х гг. XIV в.);
10) *медветное* ‘род подати’: мьдвьнаго .е. соръчьць (№ 910, последняя четверть XI в. – начало XII в.);
11) *поселищные деньги – «подать, взимаемая по числу «селищ», т.е. поселений»* [3, с. 401]: а посьлищеныхо коуно .е. и гривно (№ 550, середина 60-х – середина 90-х гг. XII в.);
12) *скотьное* – выплата за скот: а скотьно далъ (№ 754, 70-80-е гг. XIV в. – третья четверть XV в.);
13) *почестье* ‘подать’ – *«почетный дар господину, требуемый обычаем в определенных ситуациях»* [2, 161]: въземи почестѣе (№ 1059, вторая половина XII в.); полоте дар8 и поцте (№ 215, вторая половина XIII в.); поцта тобь буде (№ 147, 20-30-е гг. XIII в.); по 10 бело и полотѣ почты (№ 218, середина третьей четверти XIII в.);
14) *полюдие* – архаический сбор дани наездом: ходилъ въ полюдие (№ 226, 60-90-е гг. XII в.);
15) *понагатьное* ‘подать’: .в. ногатѣ понагатьнаго (№ 640, середина 50-х – середина 90-х гг. XII в.);
16) *вира* – денежная пеня (штраф), которая платилась по суду: а вире не плати (№ 115, последняя четверть XII в.); а увѣ даѥтсѧ стоике в вири и с посадникомъ (№ 154, 20-е гг. XV в.)

Богатая лексика, связанная с древним законодательством говорит о том, что в Древнем Новгороде была широко развиты правовая культура и судебные обычаи.

Помимо посадника, князю в управлении делами республики помогал тысяцкий. В круг подведомственных дел тысяцкого входило руководство новгородскими военными силами, а также вопросы, связанные с торговлей и торговым судом. В новгородских берестяных грамотах нет упоминаний о тысяцком, но есть употребление слов, обозначающих должностных лиц, подчиненных тысяцкому. Речь идет о сотских.

Сотские – управляли сотней. Они упоминаются в двух грамотах: поклонъ ѿ старостѣ ѿ михалѣ и ѿ всѣхъ пашазерчевъ къ сотскымъ къ маѯиму и ко онании и к къст (№ 279, вторая половина XIV в.); а увѣдаетсѧ стоике в вири и с поадникомъ и с сочкыми (№ 154, 20-е гг. XV в.).

Особую роль в жизни древних новгородцев играл архиепископ. Он ведал не только церковными делами, но и осуществлял административные функции [Более подробно см.: 33; 100 и др.]. В новгородских берестяных грамотах к епископу обращались только как *владыка*: осподину архиепискупу новъгороцкому владыкѣ (№ 963, начало XV в.); съкажита владычѣ мою обидоу (№ 725, 80-е гг. XII в. – первая половина XIII в.); поклоно ѿ… ко владики (№ 756, вторая половина XIV в.); а оу сего смьръда възѧти епископоу (№ 247, середина 20-х – середина 90-х гг. XI в.); говори владыщѣ (№ 968, 40-е – 60-е гг. XIV в.).

Такое обращение к архиепископу говорит о том, что духовенство являлось особым сословием в древненовгородском обществе.

Как известно, духовенство делилось на белое (священнослужители) и черное (монашество). Функции и роли представителей белого и черного духовенства в жизни древненовгородского общества различались.

Из терминов белого духовенства в новгородских берестяных грамотах употребляются два – попъ и диѥакъ.

По замечанию А.В. Арциховского и В.И. Борковского, слово попъ *«применялось только к белому духовенству, приходскому»* [1, 103], другими словами, так называли мирского священника: ѿ попа 3 полосца козиѧ пуха (№ 263, 70-е – 90-е гг. XIV в.); цолобитье оть смона к попу ивану (№ 413, 1400-1410-е гг.); от попа ко моисею (№ 489, первая половина XIV в.); целобитье ото попа ѿ тѣмофиѧ (№ 757, конец XIV в. – начало XV в.); а попъ ти сѧ молилъ (№ 950, XI/XII вв.); присли ти есмь попоу (№ 1090, конец XII в.); и пѧти грвьно попѫ (№ 1106, вторая половина XII в.) и др.

Диѥакъ был церковнослужителем низшего разряда в православной церкви, не имеющий степени священства: послали есме осподине дьѧка олекъсандра (№ 963, начало XV в.); и дѧкъ позовниции рукопѣсаниа сживыѧ а творѧтьсѧ (№ 307, 20-е – середина 40-х гг. XV в.).

В текстах новгородских берестяных грамот встречаются также лексемы, обозначающие черное духовенство. Сюда, в первую очередь, относятся обозначения настоятелей монастырей: *игуменъ* – настоятель мужского монастыря и *игуменья* – настоятельница женского монастыря: мене игоумене не поустиле (№ 605, вторая четверть XII в.); приказъ ѿ посадника ѿ ивана к игумну (№ 933, конец XIV в. – первая четверть XV в.); поклоно ѿ парфѣниѧ к угумѧну (№ 359, конец XIV в. – начало 20-х гг. XV в.); поклонѧние ѿ игоумение къ офросение (№ 717, 20-е гг. XII в. – начало 1210-х гг.); а на то богъ послухъ и отьць мои духовнои игуменъ демидъ свѧтого николе и попъ офоносъ свѧтеи богородице (№ 520, XIV в. – первая четверть XV в.). Игумен и игуменья занимались делами монастырей, в которых жили монахи. В новгородских берестяных грамотах монахи обозначаются лексемами *чернец* и *черница*: после его смѣрти далъ есмь полотину отьць юдшевтому нестеру другоу далъ есемь дмитру церенецю (№ 689, 60-е – 80-е гг. XIV в.); мари церници (№ 323, вторая половина XIII в.) и др.

Таким образом, можно утверждать, что несмотря на то, что Новгородская Республика считалось светским государством, однако представители духовенства играли в жизни древненовгородского общества важную роль.

Литература

1. Арциховский, А.В., Борковский, В.И. Новгородские грамоты на бересте (из раскопок 1955 г.). – М.: Изд-во АН СССР, – 1958.
2. Виноградов, П. История средних веков. – М., – 1901 // www.hrono.ru.
3. Зализняк А.А. Древненовгородский диалект. – М.: Языки славянской культуры, – 2004.
4. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка. – М.: Прогресс, – 1987.
5. Филин Ф.П. О терминах родства и родства отношений в древнерусском литературном языке // Язык и мышление. – Т. XI, – 1948.
6. Янин В.Л., Зализняк А.А., Гиппиус А.А. Новгородские грамоты на бересте (из раскопок 2001-2014 гг.). Т. XII. – М.: Языки славянской культуры, – 2015.

XÜLASƏ
NOVQOROD AĞCAQAYIN YAZILARINDA ŞƏXSİN SOSİAL VƏZİYYƏTİ VƏ VƏZİFƏSİNİN QEYD OLUNMASI

Həmidova R.T.

Azərbaycan Respublikası Müdafiə Nazirliyinin Silahlı Qüvvələrinin Hərbi Akademiyası, Bakı, Azərbaycan

Qədim Novqorod dünyasının linqvistik mənzərəsini öyrənmək üçün tədqiqat materialı olaraq Novqorod ağcaqayın qabığı üzərində yazılar seçildi. Seçim, Novqorod ağcaqayın qabığı yazılarının qədim Novqorodluların həm gündəlik, həm də mənəvi həyatı ilə əlaqəli zəngin materialı əks etdirməsi ilə izah olunur. Araşdırma nəticəsində yazılarda qeyd olunan bütün lüğətlər kəmiyyət və keyfiyyət tərkibinə görə dəyişən 27 leksik-tematik qrupa bölünmüşdür. Ən böyük qrupu insanın statusu və sosial mövqeyi, peşə fəaliyyəti, qohumluğu, milli və etnik mənsubiyyəti ilə əlaqəli olan leksik-tematik qrupu təşkil edir.

Açar sözlər: *Novqorod ağcaqayın yazıları, dil mənzərəsi, hüquqi mədəniyyət, məhkəmə adətləri, ağ ruhanilər, qara ruhanilər*

SUMMARY
IDENTIFICATION OF A PERSON BY HIS SOCIAL STATUS AND POSITION IN THE NOVGOROD BIRCH BARK MANUSCRIPTS

Hamidova Ramilya Tofik

Military Academy of the Armed Forces of the Ministry of Defense of the Republic of Azerbaijan, Baku, Azerbaijan

To study the linguistic picture of the world of ancient Novgorod, Novgorod birch bark letters have been chosen as the research material. The choice is explained by the fact that the Novgorod birch bark letters reflect the rich material associated with both the everyday and spiritual life of the ancient Novgorodians. İn the result of the study, all the vocabulary recorded in the letters was divided into 27 lexical-thematic groups, varying in quantitative and qualitative composition. The most numerous is the lexical-thematic group associated with the designation of a person by his status and social position, professional activity, kinship, national and ethnicity.

Keywords: *Novgorod birch bark manuscripts, linguistic worldview, legal culture, judicial customs, white clergy, black clergy*

РЕЛИГИОЗНО-ЯЗЫКОВАЯ КАРТИНА МИРА РУССКИХ ПЕРЕСЕЛЕНЦЕВ АЗЕРБАЙДЖАНА

Удалых Галина Дмитриевна
Бакинский славянский университет, Азербайджан
udalikh_galina@rambler.ru

Резюме. В статье рассматривается религиозная лексика русских переселенцев в Азербайджане. По лексикографическим данным устанавливается ее состав, выявляются особенности репрезентации, обусловленные оторванностью говора от материнской территории и иноязычным окружением его носителей. Приводится классификация религиозной лексики молокан в проекции на состав этой лексики в других говорах. Отмечается, что эта лексика представляет собой закрытую систему единиц, включающую как слова, связанные с материнской территорией раннего проживания, так и единицы, созданные молоканами в условиях иноязычного окружения. Делается вывод о доминантной роли религиозной лексики в нравственном сознании молокан.

Ключевые слова: *Русский островной говор, молокане, религия, языковая картина мира, вербализация, лексико-тематическая группа*

Данная статья посвящена составу религиозной лексики в русском островном говоре молокан Азербайджана – потомков русских переселенцев, высланных в XIX в. из разных районов России в Закавказье, в том числе в Азербайджан. Молокане подверглись гонению царских властей в силу своих религиозных убеждений, поэтому религиозным ценностям и понятиям отводилось в их жизни большое место. Этнокультурное своеобразие русских переселенцев Азербайджана состоит в том, что в течение двух с половиной веков проживания в условиях неславянского окружения они сохранили русский язык, культуру, обычаи. Русскому островному говору Азербайджана посвящен ряд работ (Л.Г.Гусейнова, Э. А. Гейдарова, Г.Д.Удалых), однако религиозный аспект не был предметом лингвистического анализа.

До конца XX столетия религиозная лексика находилась вне зоны внимания лингвистов. XX1 век демонстрирует огромный интерес к изучению религии и религиозного мировидения человека. Сложилась научная традиция изучения христианской лексики, позволяющая определить ее место в лексической системе русского языка и теоретически осмыслить роль этого пласта лексики в формировании русской языковой картины мира. Религия формирует особенный образ восприятия, нравственное сознание того или иного народа, его духовный и национальный взгляд на окружающую действительность, которые складываются в своеобразную религиозную картину мира. При этом она определяется как картина мира, формирующаяся под влиянием религиозных учений и эксплицирующаяся посредством использования понятий, названий, концепций, присущих определенному религиозному учению [3, с. 40–50].

Вербализуясь средствами языка, религиозная картина мира становится культурным наследием народа. Исследование религиозно-языковой картины мира предполагает выявление ее наиболее аксиологически значимых концептов: Вера, Бог, добро, зло, грех, мир, ад, рай, свет и др., которые являются универсальными религиозными концептами. Вместе с тем в каждом языке и в подсистемах языка имеются некоторые специфические характеристики вербализации концепта, обусловленные: а) наличием/отсутствием некоторых значений; б) количественными характеристиками лексических, словообразовательных и фразеологических единиц. Мы опираемся в статье на лексикографические данные Словаря русского островного говора Азербайджана[6] и Словаря русского народного говора [5].

Религиозная лексика формирует лексико-тематические группы, т.к. тематическая дифференциация слов является одним из традиционных способов представления лексического материала. Учитывая имеющиеся классификации религиозной лексики [1], [4], представляется уместным обозначить особенности формирования подобных групп на нашем материале. Внутри классификации даются комментарии. Как любой другой лексический разряд, религиозная лексика представлена в русском островном говоре в частеречном разнообразии.

1. Наименования, обозначающие религиозные убеждения и учения: *упова́ние*. Верование, вера [6, 459]. В Словаре русских народных говоров это понятие конкретизируется: *упова́ние*. Вера; старообрядческий толк, согласие [5:47, 2014].

2. Наименования, обозначающие объект поклонения в христианстве.

2.1. Наименования, обозначающие людей – объектов религиозного поклонения: *Богоро́дица* 1. Дева Мария. 2. Л.В.Калмыкова [6, 86]. Лукерья Васильевна Калмыкова (1841-1886) была супругой лидера духоборов Петра Калмыкова. В 1864 году после его смерти возглавила духоборческие общины, которыми управляла 22 года. Отметим, что у духоборов Мужчина – Бог, любая женщина – Богородица. Л.В.Калмыкова почиталась особо, как дева Мария.

3. Наименования, обозначающие противников Бога.

3.1.Наименования, обозначающие людей – противников Бога: *анчи́ христ* 1. Антихрист [6, 62].

3.2. Наименования, обозначающие сверхъестественных существ – противников Бога: *а́глик*. Нечистый дух, мифическое существо, враждебное человеку. Употребляется в беседах на религиозную тему [6, 57], не отмечено ни в одном диалекте; *а́ спид* 1. Дьявол [6, 64]. В этом значении не встречается ни в одном из диалектов, в которых служит обозначением человека по свойству характера: *аспид*. Злой, вредный человек; злой, жестокий человек, ненавистник. || Нахал, дерзкий, ехидный человек || Скупой человек, скряга [5:1, 1965, 286]; слова *врах* 2. Черт, дьявол [6, 117] и *душма́н* 2. Нечистая сила [6, 161] не отмечены в Словаре русских народных говоров.

4. Наименования, обозначающие человека. Здесь представлена специфическая религиозная лексика молокан и духоборов.

4.1.Наименования, обозначающие человека по отношению к религии, вероисповеданию, направлению в христианстве: *богоро́дица* 3. Любая духоборка [6, 86]; *брат* 2. Духобор [6, 90]; *дружебо́* р. То же, что духобор [6, 157]; *дружебо́рка*. Духоборка [6, 157]; *казачо́к*. Духобор [6, 216]; *каза́ чка*. Духоборка [6, 216]; *кулгу́ры*, только мн. Название одной из сект, представители которой наряду с молоканами, прыгунами и др. были первыми жителями села [6, 261]; *молока́не*. Одна из религиозных сект, отрицающих обрядность и догматы православной церкви [6, 285].

4.2.Наименования, обозначающие религиозных служителей: *атама́ н*. Приближенный главы духоборской секты [6, 64-65]; *пресу́ тер*. Пресвитер [6, 371].

5. Наименования, обозначающие обряды: *кстѝны*[1], только мн. Обряд наречения младенца именем [6, 259]; *кстѝны*[2], только мн. Крестины [6, 259]. В Словаре русских народных говоров не представлено слово *кстѝ ны*[1], обозначающее специфический обряд имянаречения у молокан; *петенья́* . Количество лествочек, назначаемых попом, в соответствии со степенью греховности старовера [6, 336]. В Словаре русских народных говоров представлено как многозначное в форме *петенъё*: 1. Наказание, эпитимья. || О неприятном, надоедливом, беспокойном человеке. 2. Хлопоты, беспокойство, обуза. || Мука, горе [5:26, 1991, 327]; *по́ минки*. Обряд после похорон, на котором поминается усопший и подается угощение [6, 361]; *седьми́ ца*. Семидневный пост [6, 411].

6. Наименования, обозначающие праздники: *Кра́сная го́рка*. Последний день Пасхи [6, 254]; *крещéнские вечера́*. Канун праздника крещения [5, 255]; *Су́дный день*. Праздник в сентябре [6, 435].

7. Наименования, обозначающие культовые сооружения или места: *молéнная*. Молельня [6, 284]; *ерда́ нь* 1. Прорубь во льду (сделанная в виде креста), в которой освящают воду в день крещения. 2. Место, где крестятся баптисты [6, 165]. В русских говорах слово *ердань* многозначно: 1. Прорубь, в которой освящают воду в день крещения. || Часовня, помост над прорубью, где освящают воду в день крещения. || Мостки или плот, с которых святят воду в день «Преполовения» и 1 августа. 2. Христианский праздник – крещение. 3. Купель. 4. Прорубь (вообще). 5. Ручей [5:8, 1972, 368].

8. Наименования, обозначающие религиозные тексты: *па́ сылм*ы. Религиозные песни, псалмы [6, 330]. Слово *молитва*, которое традиционно относится к религиозной лексике, обозначает у молокан *заговоры* [6, 285]. Это обусловлено верованиями молокан, отвергающих многие элементы христианской обрядности.

9. Наименования, обозначающие предметы, используемые в религиозной практике священнослужителями и верующими: *лéствочка.* Подобие четок у староверов, в которых отдельные элементы цепи (бубенчики) изготовлены из кожи [6, 271]. В русских народных говорах слово отмечается в другой форме: *лéстовец* и *лестовéц,* м. Четки у старообрядцев; *лéстовка* [5: 17, 1981, 14].

10. Наименования, обозначающие ритуальные блюда: *кутья́* и *кутя́* 2. Блюдо из риса с кишмишом, сахаром и др., приготовленное по случаю. *На по́м'инк'и мы д'éлъйьм* ***кут'а́*** [6, 266]. В Словаре русских народных говоров слово *кутья* многозначно, и хотя среди его значений выделяются значения, связанные с обрядностью, они имеют другую семантику: *кутья́* 8. Обряд приготовления каши из отваренной пшеницы с медом или изюмом перед рождеством [5:16, 1980, 179]; *па́ ска.* Пирог, который пекут на Пасху [6, 330]. Ср. в русских говорах: *Па́ сха* и *па́ ска*, и, ж. Пасхальный кулич. || Па́ска, собир. Пироги, которые пекут во время пасхальной недели || Па́сха. Кулич, не приуроченный к празднику пасхи [5:25, 1990, 270].

Религиозная лексика русских переселенцев Азербайджана представляет собой закрытую систему единиц, включающую как слова, употребляемые в других говорах и демонстрирующие связь с материнской территорией раннего проживания, так и уникальные единицы, созданные молоканами в границах своего учения в условиях иноязычного окружения.

Русские переселенцы Азербайджана, оторванные от мест своего постоянного проживания на несколько столетий, сохранили нравственные устои и самобытную христианскую культуру, имеющую свою систему ценностей, основанную на духовном и практическом опыте многих поколений.

Литература

1. Дубровина С.Ю. Состав и системная адаптация лексики православия в русских диалектах (на материале тамбовских говоров). Тамбов, 2012
2. Молокане • Календарь. Описания праздников//http: molokans.ru›calendar
3. Новикова Н. С., Черемисина Н. В. Многомирие в реалии и общая типология языковых картин мира // Филологические науки. 2000, № 1. С. 40–50
4. Слаутина М. В. Особенности репрезентации христианской картины мира в лексике русского языка. Автореф. дис. … докт. филол. наук. Екатеринбург, 2006
5. Словарь русских народных говоров. М.-Л., СПб.: Наука, 1965-2016
6. Словарь русского островного говора Азербайджана /состав.Л.Г.Гулиева, Ф.А. Мамедбейли, Г.О.Керимова. Баку, 2005

XÜLASƏ

AZƏRBAYCANIN RUS KÖÇKÜNLƏRİNİN DİNİ- DİL MƏNZƏRƏSİ

Udalıx Q.D.

Bakı Slavyan Universiteti, Azərbaycan

Məqalədə Azərbaycanda rus köçkünlərinin dini leksikası öyrənilir. Leksikoqrafik məlumatlara əsasən dini leksikanın tərkibi müəyyən edilir, dialektin doğma ərazidən uzaqlaşması və onun daşıyıcılarının xarici dilli mühitdə yaşaması ilə şərtlənən xüsusiyyətləri aşkar edilir. Molokanların dini lüğətinin təsnifatı bu lüğətin digər ləhcələrdəki tərkibinə dair proyeksiyada verilmişdir. Məqalədə həmçinin qeyd olunur ki, bu leksika həm erkən yaşayış yeri və doğma ərazi ilə bağlı olan sözləri, həm də xarici dilli mühitdə molokanların özünün yaratdığı birləşmələri daxil etməklə qapalı nitq vahidləri sistemidir. Məruzədə həmçinin molokanların əxlaqi şüurunda dini lüğətin dominant rolu haqqında nəticə çıxarılır.

Açar sözlər: *Rus ada ləhcəsi, molokanlar, din, dünyanın dil mənzərəsi, verballaşma, leksik-tematik qrup*

SUMMARY

RELIGIOUS LANGUAGE WORLDVIEW OF THE RUSSIAN IMMIGRANTS TO AZERBAIJAN

Udalykh G.D

Baku SlavicUniversity, Azerbaijan

The article studies the religious vocabulary of the Russian immigrants to Azerbaijan. According to the lexicographic data, its composition is established, the peculiarities of representation are revealed due to the isolation of the dialect from the mother territory and the foreign-language environment of its speakers. The classification of the religious vocabulary of the Molokans is given in the projection to the composition of this vocabulary in other dialects. It is noted that this vocabulary is a closed system of units, including both words associated with maternal territory of early residence, and units created by the Molokans in conditions of a foreign language environment. The report concludes on the dominant role of the religious vocabulary in the moral consciousness of the Molokans.

Key words: *Russian island dialect, the Molokans, religion, language worldview, verbalization, lexical- thematic group*

XX ƏSR ABŞ ƏDƏBİ MÜHİTİNDƏ YENİ NƏSİL MİLLİ-ETNİK ƏDƏBİYYATIN BƏDİİ-ESTETİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Mirzəyeva Vusalə Kamilpaşa
Azərbaycan Dillər Universiteti, Bakı, Azərbaycan.
vusale.mirzeyeva.31@.mail.ru

Xülasə. Etnik ədəbi cərəyan müasir ABŞ ədəbiyyatının dinamik inkişafında müəyyən rol oynamışdır. Bu ədəbiyyatın nümayəndələri milli mənsubluğun qorunması, şəxsi identiklik problemi, irqi-ayrı seçkillik kimi ən mühüm ekzistensial problemlərini orijinal sənətkarlıq prinsipləri əsasında təcəssüm edərək təkcə milli ədəbiyyatları üçün deyil, dünya bədii fikri üçün böyük əhəmiyyət kəsb edən yeni tipli yaradıcılıq prinsiplərinin təməlini qoymuşlar. Amerika etnik ədəbiyyatının nümayəndələrinin yaradıcılıqlarında rast gəlinən folklor-mifoloji motivlər məhz milli mənsubiyyətin bədii əsərdə təzahür forması kimi dəyərləndirilir.

Açar sözlər: *"Amerikasentrizm", etnik ədəbiyyat, folklor-mifoloji motiv, milli identiklik, multikulturalizm.*

Milli-mədəni özünəməxsusluğun ümumbəşəri dəyərlərlə əlaqəsi, ABŞ ədəbiyyatında yeni yaradıcılıq prinsiplərindən səmərəli şəkildə bəhrələnməyə zəmin yaratmışdır. Amerika xalqının taleyinin əsl sosial-siyasi, ictimai tarixi, əlbəttə ki, ABŞ mədəni-mühitinin bənzərsizliyindən danışmağa imkan verdi. Uzun müddət Amerika ədəbiyyatı həm nəzəri, həm də yaradıcılıq praktikası baxımdan Avropa ədəbiyyatını izləmiş və bu ədəbiyyatın təsiri altında formalaşmışdır. Nəzərə də alaq ki, qitə tarixinin bu spesifik xüsusiyyətləri həqiqətən də Avropa mədəniyyətinə qarşı xüsusi bir mədəniyyətin yaranmasına, modifikasiyaların formalaşmasına gətirib çıxardı.

Bir ideologiya kimi elm, mədəniyyət, ədəbiyyat və incəsənət sahəsində həqiqi dəyər daşıyıcısı rolunda çıxış edən, "Amerikasentrizm", Amerikanı bəşəriyyətin bir dayağı, tamamilə yeni bir mədəniyyətin qalası olaraq görən "Avropasentrizmin" qollarından biri kimi formalaşmışdır. Avropa sivilizasiyasının hüdudlarını aşa bilməyən, bəşər sivilizasiyasının digər tiplərinin yaratdığı dəyərləri, ziddiyyətləri və mürrəkkəbliyi ilə adekvat şəkildə qəbul etmək iqtidarında olmayan məhdud mövqe kimi formalaşmış "təmiz avropamərkəzçilikdən"[1] fərqli olaraq, "Amerikasentrizm", digər xalqların arasında qeyri-bərabərliyi təlqin edən nəzəriyyə kimi yozulmadı və bu idealogiya yeni mədəniyyətin özəyi hesab olundu. Eyni zamanda müxtəlif mifo-etnoqrafik kontekstə aparıb çıxaran bütün xalqların və mədəniyyətlərin bərabərliyi ideyasına gətirib çıxartdı. Fransız etnoloqu Klod Levi-Stross da haqlı olaraq, bu fikrin lehinə çıxış edirdi [4]. Ümumiyyətlə, Amerika mədəniyyəti hər zaman dünyada mövcud olan regional, etnik və irqi identifikasiya məsələlərinə xüsusi münasibəti ilə fərqlənib.

Hazırda unikal milli-etnik tərkibinə görə multimədəni tendensiyaların daşıyıcısına çevrilmiş Amerika ədəbiyyatı dünya xalqları ədəbiyyatı sırasında aparıcı mövqelərdən birini tutmuş və bütün dünyada geniş oxucu kütləsi qazanmağa nail olmuşdur. Buna səbəb bu ədəbiyyatın ABŞ mədəniyyətinin çərçivəsindən kənara çıxaraq, xüsusi çəkisinə, mənəvi-ruhi potensialına və dunyada xüsusən də Avropada baş verən ictimai proseslərə təsir göstərmə gücünə malik olması idi. ABŞ ədəbiyyatının başqalarına bənzəməyən tarixi, bu ədəbiyyatın keçib gəldiyi yol nisbətən qısa olsa da, hər halda çoxşaxəli və dolğundur. Bu ədəbiyyatın dinamik inkişafında məhz onun nümayəndələrinin fərqli milli-etnik tərkibə malik olması və bu ədəbiyyatın mayasında anqlo-sakson bədii düşüncəsinin ənənələri ilə yanaşı yerli hindu tayfalarının, zənci habelə bu dövlətdə məskunlaşmış digər millət və xalqların mif, folklor qaynaqlarının iştirakı danılmazdır. Müasir dövr ABŞ ədəbiyyatının əsas qolunu təşkil edən afro-amerikan irqi-etnik ədəbiyyatı, asiya-amerika ədəbiyyatı, Latın Amerikası ölkələri, Meksikalı immiqrantların (Çikano), ABŞ-ın yəhudi sakinlərinin yaratdıqları etnik ədəbiyyat, mürəkkəb və təzadlı dövrdə inkişaf edərək, Amerika ədəbi-mədəni mühitinin böyük bir hissəsini təşkil etdi. Milli-etnik xüsusiyyətlər, folklor-mifoloji qat bu bədii aləmin əsasını təşkil edən məkanı formalaşdırdı. Folklor motivləri, konkret sosial-məişət problemləri süzgəcindən keçərək universal yeni roman üçün əsas yaratdı. Eyni ictimai problemlərlə üzləşən xalqların bütün sahələrdə, o cümlədən mədəniyyət sahəsində yaxınlaşması, eyni mövqedən çıxış etməsi təbii hal idi. Onları öz folkloruna müstəsna yaxınlıqı ilə də xarakterizə etmək olar. Müxtəlif folklor janrlarına aid nümunələrin – lirik, epik şeirlərin, monoton mahnıların, miflərin, nağılların, yumoristik lətifələrin, hikmətamiz sözlərin və əfsanəvi tarixi hekayələrin mövcudluğu bu ədəbiyyatlar arasında oxşarlığı səciyyələndirirdi. Təbii ki, hər bir millətin etnik kimliyinə, mənəvi-əxlaqi özünəməxsusluğuna ən dolğun şəkildə onun öz folklorunda rast gəlmək

mümkündür.Xalqın tarixi, genezisi, etnik xarakteri, fəlsəfi dünyagörüşü, milli psixologiyası, mentaliteti məhz folklorda bir mənəvi sistem olaraq mövcuddur.

"Folklor, ilk növbədə, ənənə hadisəsi sayıla bilər. "Ənənəvilik" onun bir mədəniyyət hadisəsi kimi struktur mahiyyətini təşkil edir: və bu tərkibi təşkil edən bütün struktur səviyyələri "ənənəvilik" mahiyyətinə görə folklor statusu ala bilir. Beləliklə, ənənədən kənarda "folklor" sayıla biləcək hadisə yoxdur: istənilən mədəniyyət hadisəsi ənənə kontekstində folklorla bu və ya başqa şəkildə əlaqələnə, folklora aid olma statusu əldə edə bilir. Folklor – həm də şifahi ənənədə mövcud olan ədəbiyyatdır. Çünki folklorun reallaşma vasitələrindən biri sözdür [2]. Və bu söz sənətinin nümayəndələri istisnasız olaraq əsərlərində istifadə etdikləri folklor obrazlarını, arxetipləri, təkrarlanan modelləri, mərasimləri, mifoloji hərəkətləri cəmləşdirərək özlərinin sinkretik metodunu yaratdılar. Ən vacib komponent kimi isə irqi və etnik fərqlililiyi göstərərək bütövlükdə milli bir ədəbiyyatı təqdim etməyə iddialı oldular. Buna misal olaraq, "zənci ədəbiyyat" adlanan afro-amerikan ədəbiyyatı öz hüdudlarından çıxaraq, məhz bu gün afro-amerikan keçmişinin ənənələri əsasında müasir amerika ədəbiyyatını istiqamətini müəyyənləşdirdi. Afro-amerikan ədəbiyyatının tarixini, inkişaf prinsiplərini araşdırarkən məlum olur ki, XX əsr afro-amerikan ədəbiyyatı bütün xüsusiyyətlərini təkcə digər ədəbiyyatların xüsusən latın-amerikan təcrübəsindən deyil, öz sosial-tarixindən, folklor ənənələrinə söykənərək inkişaf etdirmişdir. Bu səbəbdən XX əsr afro-amerikan ədəbiyyatını tam dərk edilməsində onun digər irqi-etnik ədəbiyyatları ilə fərqli və oxşar cəhətlərini, afro-amerikalı yazıçıların yaradıcılığında müxtəlif janrların, ənənələrin əks olunmasında milli identiklik faktlarını araşdırmaq əsas nəticəyə gəlib çıxmağımıza zəmin yaradır. Afro-amerikalı müəlliflər öz yaradıcılıqlarında tez-tez folklor nümunələrinə müraciət etməklə həmvətənlərinin milli düşüncə mexanizmini hərəkətləndirən qüvvəni təyin etməyə müvəffəq olur, milli kimliyini dərk etmək üçün keçmişə,tarixi ənənələrinə, mifologiyaya müraciət edirdilər. XX əsr afroamerikan ədəbiyyatında bu səpgidə gedən tendensiyalara həvəs afro-amerikan mədəniyyətinin kökünə olan maraqla ölçülürdü. Əsərlərində fərqli ədəbi üsullardan istifadə edən yazıçılar Toni Morisson, Elis Uoker, Qloriya Neylor, Çarlz Çesnat etnik mədəni-ruhi dəyərlər potensialına əsaslanaraq, xalqının tarixinin, genezisinin, identikliyininin, fəlsəfi dünyagörüşünün, etnik-estetik görüşlərinin, milli psixologiyasının, mental xüsusiyyətlərinin, məhz folklorda bir mənəvi sistem olaraq mövcudluğunu sübuta yetirməyə çalışırdılar. Təbii ki, hər bir millətinin etnik kimliyi, mənəvi-əxlaqi özünəməxsusluqları ən dolğun şəkildə folklorda qorunub saxlanmışdır. Bu müəlliflər öz əcdadlarınln bəşər tarixindəki miflərinə əsaslanaraq kölelik dövründən, Harlem intibahından bu günədək onların keçdiyi yolu, lirizmlə dolu, mifoloji elementlərlə zəngin əsərlərində əks etdirir. Folklora müraciətlərinin əsas amilləri onların zənci əcdadlarına duyduğu bağlılıqdan və millətsevərliklərindən irəli gəlir. Bu sənətkarlar əsərlərində afro-amerikan ənənələri ilə folklor-mifoloji motivdən istifadə edərək əslində özlərinin novatorluqlarına yeni nəfəs vemişlər.

Amerikan multkultural ədəbiyyatının digər irqi-etnik qolunun əsas hissəsini asiya-amerikan ədəbiyyatının nümunələri təşkil edir. Qeyd etmək lazımdır ki, ABŞ-a Asiya ölkələri əhalisinin kütləvi emiqrasiyası XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərinə təsadüf edir. XX əsrin əvvəllərində ABŞ-da yaşayan asiya xalqlarının nümayəndələri əsərlərini hələ ingilis dilində qələmə almırdılar. " 1910-1940-cı illərdə Asiya ölkələrinin emiqrantlarının ölkələri, vətənləri dəyişsə də, dilləri hələ doğma dilləri idi. Asiya emiqrantlarının Yeni Dünyada yaratdıqları ilk ədəbi nümunələr bütün etnik qrup emiqrantlar üçün xas olan memuarlar və avtobioqrafik əsərlər idi. Məhz 1980-1990-cı illərdən başlayaraq asiya-amerikan ədəbiyyatının nümayəndələri öz milli və etnik keyfiyyətlərini saxlayaraq amerika ədəbiyyatınının bir hissəsinə çevrilirlər. Ümumiyyətlə asiya-amerika ədəbiyyatı özündə bütöv bir ənənəni – Çin, Yaponiya, Fillippin, Vyetnam, Malayziyalıların mədəni ənənəsini birləşdirir. Bu multkultural ədəbiyyat XX əsrin 50-ci illərində vüsət almağa başladı. (yapon mənşəli Con Okadonun "Yox, yox oğlan" ("No, no boy", 1957) əsəri asiya-amerika ədəbiyyatının ilk nümunəsi hesab edilir). Bu ədəbiyyatı təmsil edən qrupların hər birinin öz spesifik mövzu seçim xüsusiyyətləri mövcud idi. C.V. Xauston, C.Murayami, C.Okado kimi yapon-amerikalı müəlliflərin – əsərlərində beynəlxalq statuslu düşərgələrin təsviri, fillippin-amerikalı müəlliflərin – B.Santos K.Bullosanın əsərlərində müstəmləkə mentalitetinin bədi əksi hökm sürür. Bütün bunlara baxmayaraq, asiya-amerikalı müəlliflər bir nöqtədə birləşirlər. Bu yazıçıların əsərlərinin əsas mövzusunu etnik özünüdərk problemi təşkil edir. Lakin bu özünüdərk prosesi mütləq şəkildə Asiya və Amerika mentalitetini, dünyagörüşünü birləşdirməklə, Şərqlə Qərbi, Şərq müdrikliyi, Şərq inancları ilə Qərb dünyagörüşünü, Qərb müasirliyinin vəhdətində özünü büruzə verə bilir. Amerikan multkultural ədəbiyyatının çin mənşəli nümayəndələri arasında M.X.Kingston və Emi Tanın yaradıcılığı xüsusi maraq kəsb edir. Maksin Xonq Kingstonun 1975-ci ildə yazdığı "Döyüşçü qadın" əsəri Amerikanın ağ sakinləri ilə yanaşı bütün dünya oxucularının diqqətini cəlb etmişdir. Romanda multkultural ədəbiyyata xas olan mövzu – ABŞ-da böyüyüb boya-başa çatan mənşəcə çinli, lakin amerikan mədəniyyəti ilə çin mədəniyyəti arasında qalan bir çinli qadının hekayəsi təsvir olunub. Kingstonun özünün də bildirdiyinə görə: "Mən bu əsərdə Çin, çinlilər və amerikalı çinlilər haqqında yazmağı qarşıma məqsəd qoymamışdım, sadəcə mən öz fikrimi kimliyinin, şəxsiyyətinin, "mən"inin axtarışında olan əsərin baş qəhərmanının üzərində cəmləyərək, "Fa Mulan" əfsanəsinin baş

qəhrəmanı kimi döyüşən qadın obrazını yaradaraq şəxsiyyətə çevrilməsini təsvir etmişdim”[3]. Gördüyümüz kimi, Kingston əsərin mövzusunda mifologizmdən, çin əfsanəsi olan Fa Mulan mifindən istifadə edərək, həyatla döyüşüb öz identikliyinin carçısı olmağa çalışan qadının həyat hekayəsini təsvir etmişdir. Bu kimi qəhrəmanlar öz identikliyini, öz kimliyini göstərmək prosesində iki fərqli mədəniyyətlərin daşıyıcılarına çevrilirlər. ABŞ vətəndaşı, ingilis dill, Amerikan həyat tərzini doğma sayaraq yaşamaqlarına rəğmən onlar öz sələflərinin, tarixi, mədəni ənənələrini qoruyub saxlayırlar. Milli mənsubluqlarını qoruyub saxlamağın fonunda bu ədəbi-bədii fikir nümayəndələri öz yaradıcılıqlarında fərqli mədəniyyət və dünyagörüşlərini çulğalaşdıraraq yeni mədəni simbioz yaratmağa nail olmuşlar.

Ədəbiyyat

1. Quliyev Qorxmaz. (2006) Avropamərkəzçilik və Yaxın Şərq. /Bakı: Azərbaycan jurnalı, №1, s.166-172.
2. Rzasoy Seyfəddin. (2008) Mifologiya və Folklor: nəzəri-metodoloji kontekst. Bakı: Nurlan, 188
3. Kingston, Maxine Hong. (1982) Cultural Mis-readings by American Reviewers. Asian and Western Writers in Dialogue: New Cultural Identities. Ed. Guy Amirthanayagam. London: MacMillan, 21 p.
4. Levi-Strauss, Claude. (1963) Structural anthropology. New York: Basic Books, 392 p.

РЕЗЮМЕ

ХУДОЖЕСТВЕННЫЕ И ЭСТЕТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ НОВОГО ПОКОЛЕНИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ И ЭТНИЧЕСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ В ЛИТЕРАТУРЕ США XX ВЕКА

Мирзаева В.К.

Азербайджанский университет языков, Баку, Азербайджан

Этнические литературные направления сыграли определенную роль в динамичном развитии современной американской литературы. Представители этой литературы воплотили важнейшие экзистенциальные проблемы, такие как защита национальной идентичности, проблема личной идентичности, расовая дискриминация, основанная на самобытных художественных принципах, и заложили фундамент нового типа творческих принципов, имеющих большое значение не только для национальной литературы. но и для мирового искусства. Фольклорные и мифологические мотивы, встречающиеся в произведениях американской этнической литературы, ценятся как форма выражения национальной идентичности в произведении искусства.

Ключевые слова: *«американоцентризм», этническая литература, фольклорно-мифологические мотивы, национальная идентификация, мультикультурализм.*

SUMMARY

ARTISTIC AND AESTHETIC FEATURES OF THE NEW GENERATION NATIONAL AND ETHNIC LITERATURE IN THE XX CENTURY US LITERATURE ENVIRONMENT

Mirzayeva V.K.

Azerbaijan University of Languages, Baku, Azerbaijan

Ethnic literary trends have played a definite role in the dynamic development of modern American literature. Representatives of this literature embodied the most important existential problems such as the protection of national identity, the problem of personal identity, racial discrimination based on original artistic principles and laid the foundation of a new type of creative principles of great importance not only for national literature but also for world art. Folklore and mythological motifs found in the works of American ethnic literature are valued as a form of expression of national identity in the work of art.

Key words*: “America centrism”, ethnic literature, folklore –mythological motifs, national identification, multiculturalism.*

CEFRİ YEVGENİDESİN “MİDLSEKS” ROMANINDA MİLLİ-MƏDƏNİ ÖZÜNƏMƏXSUSLUQ VƏ AKULTURASİYA

Rüstəmov Qismət Elçin oğlu.

Azərbaycan Dillər Universiteti, Azərbaycan, Bakı

qismet1986@gmail.com

Xülasə. Məqalədə müasir Amerika yazıçısı Cefri Eugenidesin ədəbi irsində mühüm rol oynayan “Orta cins” romanı təhlil edilir. Əvvəlcə müasir humanitar düşüncədə geniş istifadə olunan akulturasiya

termininə nəzər salınır və onun təsvir prosesində istifadə yolları araşdırılır. Bu bölmə akkulturasiya anlayışını populyarlaşdıran Milton Qordon və Con Berrinin fikirlərini araşdırır. Daha sonra müasir Amerika yazıçısı Cefri Eugenidesin "Orta cins" romanında milli-mədəni özünəməxsusluq və akulturasiya problemlərinin inkişafı təhlil edilir. Məqalənin ideyaları yekun bölmədə ümumiləşdirir.

Açar sözlər: *Cefri Yevgenides, çağdaş amerika ədəbiyyatı, identiklik, roman, postmodernism, akulturasiya*

Çağdaş Amerika yazıçısı, "Pulitser" mükafatçısı Cefri Yevgenidesin hələlik XXI əsrdə yazılmış ən yaxşı 12 romandan biri hesab edilən "Midlseks" əsəri bir tərəfiylə Kalliopa Stefanidesin timsalında bioloji kimlik axtarışından bəhs edən bir genin hekayəsidir, digər tərəfiylə isə Stefanides ailəsinin Osmanlı Bursasından ABŞ-a köç etməsinin, yəni immiqrant bir ailənin öz kimliyi, milli-mədəni özünəməxsusluğu ilə mühacirət etdiyi yeni yerin adət-ənənələri, sosio-mədəni kimliyi arasındakı qarşılıqlı təsir haqqındadır [1].

İmmiqrasiya təkcə köç edən mühacirlər üçün yox, eyni zamanda, köçü qəbul edən ölkənin vətəndaşları üçün də müəyyən dəyişiklik deməkdir. Belə ki, təkcə köç edənlərin yox, köçü qəbul edənlərin də yeni vəziyyətə uyğunlaşması asan başa gəlmir. Bu mənada humanitar fikirdə bu qarşılıqlı vəziyyəti, bir-birinə təsir etməyi akulturasiya (acculturation) termini ilə ifadə edirlər.

Əvvəlcə akulturasiya terminini təsvir edək.

Akulturasiya – mədəni zənginləşmə, mədəni uyğunlaşma, qarşılıqlı mədəni təsir mənalarında işlənən termindir. Akulturasiya fərqli mədəniyyətlərə sahib olan ictimai-sosial, etnik, mədəni qrupların permanent və ya birbaşa şəkildə əlaqədə olması nəticəsində tərəflərin orijinal, özümlü, spesifik xüsusiyyətlərində müəyyən dəyişikliklərin baş verdiyi vəziyyətdir. Bu baxımdan akulturasiya anlayışı asimilasiya ilə qarışdırılır, halbuki, asimilasiya akulturasiyanın bir mərhələsidir [2, 697-712].

Beləliklə, akulturasiya prosesində baş tutan dəyişikliklər hər iki tərəfə təsir edir. Bəzən akulturasiya prosesi müəyyən əngəllərdən sonra baş tutur, belə ki, köç edib gələn yeni tərəf ev sahibi tərəfin qaydalarına, həyat tərzinə müəyyən qədər təpki göstərir, reaksiya verir, dominant olan mədəniyyətə oxşamaq istəmir. Burada müxtəlif fazalar var. Əvvəla onu qeyd etməliyik ki, qrup səviyyəsində özünü daha çox social təsisatlar və praktik fəaliyyətlər sahəsində göstərən dəyişikliklər, fərdlər səviyyəsində daha çox ayrı-ayrı insanların hərəkətlərində, davranışlarında özünü büruzə verir.

Bir tərəfiylə sosio-mədəni, digər tərəfiylə fərdi-psixoloji olan bu dəyişikliklər birdən baş vermir, uzun müddət ərzində baş tutur, illərlə yayılır. Akulturasiya köç edib gələn qrupların və ya fərdlərin yeni məkandakı, ölkədəki təcrübələrini, başına gələnlərə verdikləri reaksiyaları, problemlər və onlarla necə başa çıxdıqlarını, kəsəsi, yeni yerə, yeni mədəniyyətə necə uyğunlaşdığını əhatə edir.

Akulturasiya ilə bağlı yeni əsrdəki araşdırmalarda iki yanaşma ön plana çıxır: təktərəfli və cüttərəfli akulturasiya. Təktərəfli akulturasiya anlayışı 1964-cü ildə Milton Qordon tərəfindən təklif edilib. Bu yanaşmaya görə, insanların öz mədəniyyətlərini qoruması ilə köçüb yerləşdikləri yerin mədəniyyətinə uyğunlaşma prosesi arasında neqativ bir əlaqə mövcuddur. Akulturasiyaya məruz qalanlar yeni mədəniyyətə uyğunlaşarkən öz dəyərlərini, fərdi keyfiyyətlərini, milli-mədəni özünəməxsusluqlarını itirməyə məcburdur. Bu mənada təktərəfli akulturasiya modeli milli azlıqlar və mühacirlər yeganə çıxış yolu kimi asimilasiyanı təklif edir. Bu modeldə dominant mədəniyyətə tamamilə təslim olmaq akulturasiyanın ən təbii yolu kimi təqdim olunur [3].

Bu model uzun illər istifadə edilsə də, mühacirlərin, immiqrantların aktulturasiya prosesində ev sahibi olan, köçü qəbul edən dominant mədəniyyətə təsirini diqqətdən kənarda saxladığı üçün tənqid edildi və sıradan çıxdı. Belə ki, mədəni dəyişiklik iki mədəniyyətin qarşılaşdığı bütün əsrlərdə baş versə də, fərqli mədəni qruplar heç vaxt tamamilə sıradan çıxmayıblar.

1960-cı illərin axırından etibarən Qordonun təktərəfli, asimilasiyaya söykənən modeli rədd edilməyə, onun yerinə Endryu Qrilleyin "mədəni inteqrasiya" modeli rəvac görməyə başladı. Qrileyin fikrincə, etnik müxtəlifliklərin məhv edilməsi qeyri-mümkündür, buna görə də, daha multikutural, daha inteqrasiyaya söykənən yollardan danışmaq lazımdır.

Cüttərəfli model akulturasiya prosesini, dominant, ev sahibi mədəniyyəti və bu mədəniyyətin prosesdəki rolunu, hansı dəyişikliklərə məruz qaldığını ifadə etmək üçün yaradılıb. Cüttərəfli modelə görə, dominant mədəniyyət (ev sahibi) ilə dominant olmayan mədəniyyət (gəlmə, mühacir, immiqrant mədənəyyət) bir-birindən asılı deyil. Bu model ən məşhur təmsilçisi Con Berridir. Berrinin fikrincə, əvvəllər nəzərdə tutulmayan vacib məqam ondan ibarətdir ki, hər bir fərdin öz mədəniyyətini qoruyub-qorumaması və dominant mədəniyyətlə ünsiyyətə girib-girməməsi arasındakı fərqlər çox əhəmiyyətlidir. Belə ki, bu prosesdə hər iki tərəf də müəyyən mənada dəyişir. Ancaq bütün qruplar və həmin qrupların üzvü olan fərdlər akulturasiya mərhələsini eyni cür keçirmirlər. Bu fərqlərə nəzəriyyədə "akulturasiya strategiyaları" deyirlər.

Akulturasiya strategiyaları qrupların və fərdlərin necə akultursiya olduqlarını və gündəlik həyatda mədəniyyətlərarası dialoqu necə reallaşdırdıqlarını ifadə etməkdədir.

Bu strategiyalardan birincisi **asimilyasiyadır.** Adından göründüyü kimi, asimiliyası (oxşamaq, bənzəmək sözündəndir) öz mədəni özünəməxsusluğunu, öz kimliyini qorumaq istəməyən, dominant qrupun tərəfinə keçən halları ifadə edir. Burada gəlmələr tamamilə gəldikləri yerin mədəniyyətinə təslim olurlar.

İkinci strategiya asimilasiyanın tərsidir, yəni immiqrantlar dominant mədəniyyəti yox, öz mədəniyyətlərini seçsələr, onda **"separasionizm"** strategiyasını seçmiş olurlar.

Üçüncü strategiya "**inteqrasiya"**dır; burada immiqrantlar eyni zamanda həm öz mədəni kimliklərini qoruyub saxlamaq, həm də dominant mədəniyyətlə ünsiyyət girmək yolunu seçirlər.

Dördüncü yol isə nə öz mədəniyyətinə, nə də digər mədəniyyətə əhəmiyyət verməməkdir, yəni **marginallaşma** [2, 705].

İndi isə Cefri Yevgenidesin "Midlseks" romanına akulturasiya, immiqrasiya və milli-mədəni özünəməxsusluq prizmasından baxaq. Əvvəlcə onu qeyd edək ki, "Midlseks" sözü həm "orta cins" deməkdir, həm də roman personajlarının Amerika Birləşmiş Ştatlarında 80 il boyunca yaşadıqları küçənin adıdır. Belə ki, bu ad bir tərəfdən müəllifin cinsi-bioloji kimlik, digər tərəfdən isə məkan, yer, toposla bağlı suallarını ümumiləşdirmək üçün seçdiyi ad-simvoldur.

"Midlseks" romanında köç, immiqrasiya ədəbiyyatının bütün əsas motivləri var: ailəsi saqasının formalaşması, itirilmiş "qızıl dövr"lə bağlı xatirələr, indi yaşanan təcrübələr, gələcəklə bağlı proqnozlar, ümidlər, ümidsizliklər, məkanla zamanın sintezi. Romanda bioqrafik zaman irəli getdikcə, zamanda həm məcazi, həm də sözün müstəqim mənasında sıçrayışlar baş verir.

Köç motivinin, immiqrasiya xronotopunun sonradan dəfələrlə qayıdılası bir "qızıl dövr", "əvvəlki cənnət həyatı" şəklində ifadə ediləcək bir istinad nöqtəsinə ehtiyacı var. "Midlseks" romanının əvvəlində, hələ cəmi 20-30-cü səhifələr arasında, Kalliopanın doğumundan XX əsrin əvvəllərindəki kənd yerinə doğru zamanda sıçrayış baş verir:

" Kənd uçurumların başında yox, dağın ətəyində salınmışdı, qırmızı kirəmitli damlarıyla çox gözəl olmasa da, ən azı, özünəməxsus atmosferi vardı. Evlərin ikisi daha böyük idi və küçəyə doğru çıxan artırmalar digərlərindən fərqlənirdi. Sayıları heç də az olmayan yoxsul evləri isə bir otaq və mətbəxdən ibarət idi. Bir də Desdemona ilə Leftininkinə oxşayan evlər vardı. Bunların iki yataq otağı, mətbəxi, çoxlu əşya ilə dolu qonaq otaqları və həyətin arxa tərəfində avropa üsulu ayaq yolu olurdu" [1, 31].

Dağ başında, təxminən, platonik ideyalar aləmində, cənnət bağında olan, koordinat xəttinin vertikal qanadındakı kəndin dünyası immiqrasiya ilə birlikdə get-gedə "cənnət bağından" üzü aşağı, enişə, cənnətə qovulmağa doğru irəliləyir. Dağ başında kənd, yəni bu pastoral xronotop hər dəfə xatırlanan "itirilmiş cənnət" funksiyası görməkdədir.

1922-cı ildə kənd əhalisinin sürətlə azalması nətincəsində bu idillik, pastoral dövr yekunlaşır, belə demək mümkünsə, mifoloji, ideal zaman kimi təsvir edilən zaman kəsiyi sona çatır və tarixi zaman başlayır. Kalliopanın babası, nənəsiylə bağlı xatirələrdə, yəni Lefti ilə Desdemonanın birlikdə olduğu idillik, pastoral dövrdə Lefti bacısının getmək icazəsi olmayan Bursanın ipək bazarına gedir. Dağ başındakı ideal dünyadan, cənnət bağından aşağıya, real həyata, material dünyaya daxil olur. Bu, bir növ, rəmzi, ideal dünyadan indiki və gələcək zamana addımını atan Lefti ilə Desdemona arasında müəyyən uçurum yaradır. Roman boyu Stefanideslər ailəsi köç edəcək, akulturasiya olacaq, bəziləri hətta asimilasiya olacaq, lakin dağ başındakı kənd barama saxlayan Desdemona ömrünün sonrakı hissəsində yeganə marginal qalan, inteqrasiya etməyən, öz milli-mədəni özünəməxsusluğunu qoruyan, məcazi dildə desək, özü də sanki ənənənin baramasında qalan bir personajdır.

"Midlseks"dəki evlərlə personajlar arasında müəyyən bir simmmetriya var; kənd evi cənnət bağı, ahəng, harmoniya məkanı, horizontal xarakterli yerdir, Harlbur və Seminola isə vertikal xarakterli, aralıqda qalan evlərdir. Romana adını verən "Midlseks" küçəsində ev isə sanki hər şey kəsişdiyi, birləşdiyi, akulturasiya edilmiş sintez məkanıdır.

İmmiqrasiya mövzulu əsərlərin ev, zaman və məkan kimi xronotopları ətrafında öz poetikasını quran "Midlseks" romanında Desdemona bir ayağı keçmişə bağlı olan, Lefti daha çox həmişə indiki zamana can atan, Milton asimilasiya olan personajdır. Yalnız romanın dəyişkən təhkiyəçisi Kalliopa sayəsində keçmiş-indi-gələcək, yəni zaman və məkan sıçrayışları, indiylə keçmişi bir-birinə bağlayan əlaqələr bütövləşir.

Nəticə etibarilə müxtəlif talelələri bölüşsələr də, bir-birinə bənzəyən yollardan keçən, fərqli qərarlar verən personajlar öz identiklərini saxlamaq, yaxud öz kimliklərini tapmaq yolunda bəzən oxşar qənaətlərə gəlir, bəzən isə tamam marginal seçimlər edirlər.

Yevgenides XX əsrin faciələrini dərindən dərk etmiş bütün humanist müəlliflər kimi bütün dünyanın cinsindən, dinindən, irqindən, kimliyin asılı olmayaraq yanaşı yaşaya biləcəyi bir dünya arzusunu ifadə edir. Bunun yolu isə insanın öz qərarlarını özü vermək azadlığına gəlib çatmasıdır.

Ədəbiyyat

1. Jeffrey Eugenides, Middlesex, USA, “Farrar, Straus and Giroux”, 2002.
2. John W. Berry, “Acculturation: Living Successfully in Two Cultures” //International Journal of Intercultural Relations, 29, 2005
3. Milton M. Gordon, Assimilation in American Life: The Role of Race, Religion and National Origins, Oxford University Press, New York, 1964

РЕЗЮМЕ

НАЦИОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНАЯ СПЕЦИФИКА И АККУЛЬТУРАЦИЯ В РОМАНЕ ДЖЕФФРИ ЕВГЕНИДИСА «СРЕДНИЙ ПОЛ»

Рустамов К.Э.

Азербайджанский университет языков, Азербайджан, Баку

В тезисе анализируется роман «Средний пол», который играет важную роль в литературном наследии современного американского писателя Джеффри Евгенидиса. Вначале рассматривается термин аккультурация, который широко используется в современной гуманитарной мысли и исследуются пути его использования в процессе описания. В этом разделе рассматриваются взгляды Милтона Гордона и Джона Берри, популяризировавших концепцию аккультурации. Затем анализируется развитие проблем национально-культурной специфики и аккультурации в романе современного американского писателя Джеффри Евгенидиса «Средний пол». В заключительной части суммируются идеи тезиса.

Ключевые слова: *Джеффри Евгенидис, современная американская литература, идентичность, роман, постмодернизм, аккультурация.*

SUMMARY

NATIONAL-CULTURAL SPECIFICITY AND ACCULTURATION IN JEFFREY EUGENIDES’ NOVEL “MIDDLESEX”

Rustamov Q.E.

Azerbaijan University of Languages, Baku, Azerbaijan

The thesis is related to the novel “Middlesex”, consisting of three parts, which plays an important role in the literary heritage of contemporary American writer Jeffrey Eugenides. The first part explains the term acculturation, which is widely used in contemporary humanitarian thought, and looks at what process it is used to describe. This section looks at the views of Milton Gordon and John Berry, who popularized the concept of acculturation. The second part analyzes how the problems of national-cultural specificity, and acculturation are developed in the novel “Middlesex” by contemporary American writer Jeffrey Eugenides. The concluding part summarizes the ideas in the thesis.

Key words: *Jeffrey Eugenides, contemporary American literature, identity, novel, postmodernism, acculturation*

ОБРАЗ МАТЕРИ В ПРОИЗВЕДЕНИИ ДОРИС ЛЕССИНГ «ПЯТЫЙ РЕБЕНОК»

Яхъяева Кямаля Яхъя кызы

Сумгаитский государственный университет, Азербайджан

yahyayeva77@mail.ru

Резюме. В статье говорится о проблемах и переживаниях матери с ребенком, рожденным с синдромом Дауна. В произведении «Пятый ребенок» основное внимание уделяется реакции семьи, особенно матери на ребенка. Действительно, Лессинг использует образ пятого ребенка для изучения вопросов материнства. Анализируя образ матери, мы видим, что романтизированное представление о материнстве не соответствует с реалиями материнства нового времени. Изображая разочарование матери в конце рассказа, она также поднимает важные вопросы, касающиеся связи между материнством и женской идентичностью.

Ключевые слова: *доминирующее общество, материнство, патриархат, семья, женская идентичность, субъективность матери*

Романы Лессинг посвящены довольно большому количеству проблем 20-го века, начиная от расовой политики, с которой она сталкивалась в своих ранних романах, и заканчивая политикой гендера, которая привела к тому, что она приняла феминистские тенденции. Это также романы, в которых говорится о роли семьи и человека в обществе. Лессинг активно участвует в меняющихся процессах общества. Также ее очень интересует положение женщин в обществе и их роль в его улучшении. Как писательница, Лессинг также больше озабочена состоянием психологического здоровья женщин в браке, чем их свободой в политическом контексте. Лессинг не выступает за освобождение женщин с точки зрения феминистской идеологии. Она демонстрирует веру в человечество, сосредотачиваясь на проблемах, с которыми сталкивается женщина, в противовес тому, чему общество требует от нее соответствовать. В мире Дорис Лессинг женские персонажи должны противостоять и преодолевать последствия своего несоответствия традициям общества, в котором они живут.

В произведении «Пятый ребенок» Д.Лессинг освещает события 60-х и 80-х годов XX века, время, когда движение феминисток вызвали изменения положения женщин в семье и в обществе. Матери больше не ограничивались кругом домашних обязанностей, а начали все больше работать вне дома. В обществе менялись представления о традиционной семье.

В романе дается описание пары Дэвида Ловатто и его жены Гарриет, и насыщенная событиями жизнь после рождения пятого ребенка, рожденного с синдромом Дауна. По меркам Дэвида, Гарриет - действительно идеальный выбор. Она полностью отвечает интересам традиционным представлениям о женщине с инстинктом материнства. Она считает, что семейное счастье основано на разделении труда между традиционными лидерами - мужчинами и женщинами. Гарриет сразу же бросила работу после замужества, и вопрос о том, хотела бы она заниматься профессиональной деятельностью или нет, ее никогда не беспокоил, потому что она, естественно, полагает, что «семейная жизнь - это основа счастливой жизни». Она охотно принимает патриархат. Система дает ей роль жены и она настолько погружена в эту традиционную модель, что полностью определяет свою самооценку, исходя из функций матери. В начале рассказа Лессинг очень лаконично описала начало их сладкого брака и воспитание первых четырех детей. Это общество, управляемое господствующими патриархальными ценностями, во главе которого стоит Дэвид. Однако этот социальный порядок прерывается рождением пятого ребенка Бена, присутствие которого доказывает, что это патриархальное построение материнского идеала – ничто как фантазия. Бен совершенно отличается от других детей. Его присутствие разрушает материнский идеал семьи Ловаттов. Когда он находится в утробе матери, он причиняет ей страшную боль. Этот слишком энергичный ребенок казалось, что вырвется из ее желудка, не давая ей ни спать, ни отдыхать. В отличие от предыдущих четырех детей с «тонкими светлыми волосами, голубыми глазами и розовыми щеками», Бен выглядел большим, некрасивым и уродливым. Если раньше в доме царило атмосфера праздника и радости, то с приходом Бена домашнее счастье сменилось на напряженное положение и опасения. Воспитание Бена оказывается для Гарриет еще более болезненным опытом. Он всегда борется и плачет, поэтому забота о нем утомляет ее. Кормление его также очень болезненно, так как его желудок, кажется, никогда не успокаивается. Лессинг подчеркивает трудности материнства, преодолевая дилемму: так как попытки быть хорошей матерью для Бена отнимают все ее силы и время, Гарриет не удается быть хорошей матерью для остальных четырех детей. Это подробное описание ужасного материнского опыта женщины, полного стресса, усталости и одиночества. Резкий контраст служит атакой на идеализированное понятие материнства, отображаемое патриархальной традицией [7, 77]

Некоторые критики воспринимают Бена как злую силу, разрушающую идеальную семью, но при этом видят ту же ситуацию со стороны с другой точки зрения, он фактически является жертвой отчуждения со стороны доминирующего общества. Ребенок воспринимается как зловещее присутствие и оказывает пагубное влияние на всю семью и других людей по соседству. Вся семья считает его отчужденным и называет его «троллем», «гоблином», «инопланетянином». Дэвид, как отец ребенка поступает хуже всех. Он просто уклоняется от ответственности отца и позже отказывается от ребенка, когда Гарриет называет Бена нашим ребенком, он отвечает: «Ну, конечно, он не мой»[3, 74]. Он несет ответственность за всех детей кроме Бена. В конце концов, семья решает отправить Бена в кошмарное заведение, где его пичкают наркотиками. Семья терпеть не может Бена, но местные бродяги хорошо ладят с ним. Здесь возникает вопрос: действительно ли Бен ненормален или доминирующая культура сделала его чужим? В романе «маленькое королевство», созданное отцом, представляет господствующее общество. Именно отец как глава властного института

определяет, что нормально и что приемлемо. И Бен с его необычной силой и поведением, которое доминирующая культура считает животным инстинктивным и нецивилизованным, представляет собой непригодного обществу человека. Потому что его отличие от нормальных детей угрожает понятию о существующих нормах семьи и общества. Патриархат поддерживает свой порядок через исключение людей подобных Бену. И когда семья договаривается отправить Бена в учреждение, вся семья радовалась кроме Гарриет. Дэвид своим молчанием дает знать, что он правильно поступил, он фактически заставляет Гарриет подчиниться его решению. В этом случае отец символизирует патриархальную власть, а мать представляет слабых, бессильных и утративших материнскую субъективность женщин. Вскоре нормальная жизнь снова начинает заполнять дом. Слушая смех мужа и детей, Гарриет постепенно убеждает себя, что отдача Бена в учреждение для душевнобольных - это правильное решение. Отказавшись от больного ребенка, она возобновляет свой титул «хорошей матери» по отношению к другим своим детям. Таким образом, Гарриет подчиняется ортодоксальной материнской парадигме. Это можно рассматривать как ее покорное участие в господстве патриархата.

Пробуждение матери начинается с ее противоречивых размышлений о ее отношениях с Беном и о смысле материнства. Действительно, существующая социальная структура исказила отношения между матерью и ребенком, и на мать настолько сильно повлияли ценности доминирующего общества, что, когда она думает об отправке Бена, она даже чувствует облегчение. Но в то же время она не может выбросить Бена из головы, и ее охватывает чувство вины и ответственности. Противоречивые чувства Гарриет проистекают из того, что Юлия Кристева объясняет одновременным единством матери с ребенком и отделением от него [7, 78]. Несмотря на сильную оппозицию, она спасает Бена из адского учреждения и забирает его домой. Спасая Бена, Гарриет нарушает нормы, ориентированные на мужское начало, и тем самым указывает на свое неприятие традиционной материнской парадигмы и установление ее субъективности.

Гарриет забирает Бена домой и каким-то образом умудряется вырастить его так, чтобы он научился контролировать сам себя. Она пытается помочь ему адаптироваться в школе и в семье, но ей это не удается. Бена все сторонятся, ее остальные четверо детей отдаляются, а Дэвид все больше и больше держится с ней на расстоянии. Наконец семья распадается. Гарриет называют преступником, которая каким-то образом нарушает законы общества. Ее преступление - попытка жить безупречной жизнью в несовершенном мире. Высокие ожидания в этом несовершенном мире - это фон, выдвинутый предполагаемой позицией автора [8, 1500].

Ее неудача, как полагает Лессинг, - это вина общества, которое сохраняет свою стабильность за счет исключения другого. Чтобы посмотреть на ту же ситуацию с другой стороны, мать фактически разрушает семью, которая полагается на нее как на идеальную мать.

Исследуя произведение можно наблюдать, как противоречие между материнским идеалом патриархата и растущим отказом матери от этой роли способствует разрушению института семьи. Здесь Лессинг также предполагает, что поиски идентичности матери основаны на ее переопределении материнства и ее отношения с “инопланетным” ребенком. Когда она берет на себя ответственность, заботясь о Бене, она занимает позицию субъекта. Защищая право сына на нормальную жизнь, она стремится развить чувство собственного достоинства. На этом этапе роль Гарриет как матери определяется вне ортодоксальной материнской модели и становится для нее расширением прав и возможностей.

Концовка истории не дает радужной картины попытки матери построить альтернативную реальность. Для Дорис Лессинг быть матерью и субъектом не ведет к феминистской утопии; вместо этого он заканчивается распадом семьи и разочарованием матери. Гарриет удается воспитать Бена, но она бессильна создать семью, которая будет его уважать. Поскольку он все меньше и меньше времени проводит дома и отказывается от нее забот, она чувствует себя беспомощной и разочарованной. Наконец, она находит баланс в своей жизни, позволяя Бену быть в кругу подростков хулиганов. Таким образом, она не может быть ответственной матерью Бену; в то же время она находится в парадигме «плохой матери» по отношению к остальным четырем детям. Она также подвергается резкой критике со стороны родственников и друзей и осуждена как разрушительница семьи. Понимая, что всю обязанность переложили на ее плечи, она выражает свой гнев: «Меня обвиняли в Бене с тех пор, как он родился. Я чувствую себя преступником. Меня всегда заставляли чувствовать себя преступником» [3, 125]. В конце истории мать смущена и разочарована, поскольку оказывается в ловушке дилеммы. Тут перед нами предстает западная культура, которая веками демонстрировала культовую концепцию идеализированной модели материнства «как универсальную» и утратившую свои силы. И перед нами прорисовывается новый образ матери,

который призывает общество прислушиваться к проблемам женщин, а не закрывать глаза на их судьбы.

Здесь Лессинг показывает ограниченность женского субъекта в построении идентичности через материнство. Последнее разочарование Гарриет, похоже, наводит на мысль, что чрезмерная зависимость от материнства - это то, что препятствует построению множественной и динамичной женской идентичности. Другими словами, только когда женщины перестанут пользоваться своим репродуктивным телом и найдут свою ценность вне роли матери, они смогут создать настоящую идентичность.

Литература

1. Васильева-Южина И. Н. Романы Дорис Лессинг. Проблема жанра : автореф. дис. на соискание учен. степени канд. филолог. наук : 10.01.05 / И. Н. Васильева-Южина. — М., 1986. — 24 с.
2. Нестерова С. А.Образ английской и американской женщины в представлении современников (последняя треть XIX - начало XX веков). Автореферат. Самара 2004, 24 с.
3. Шанина Ю. А. Роман Д. Лессинг «Пятый ребенок» в контексте культурной традиции. Источник Филологические науки. Вопросы теории и практики Тамбов. / Грамота, 2014. № 7 (37): в 2-х ч. Ч. I. с. 216-219.
4. Lessing, Doris. The Fifth Child. Flamingo, London. 1988, p.144
5. Mohamed Fathi Helaly, Khalaf. The Dilemma of Maternity between Need and Duty. / International Journal of Criminology and Sociology, 2020, Vol. 9, p. 2124-2133
6. Raefipour, Neda. A Study of The Fifth Child and Ben in The World by Doris Lessing in The Light of Julia Kristeve's Psychoanalytic Concepts. An MA Thesis. / Islamic Azad University, Tehran, Iran. 2012, p.18-19
7. Xiaoyan, CAI. Reading the Maternal in The Fifth Child by Doris Lessing. Comparative Literature: East & West Series. Sichuan University. / Published by China Academic Journal Electronic Publishing House.2010, p.73-81
8. Zhao, Kun. A Narrative Analysis of Lessing's The Fifth Child. Theory and Practical in language Studies. Vol. 2, No. 7. /Academy Publisher, Finland. 2012, p.1498-1150

SUMMARY

THE IMAGE OF MOTHER IN DORIS LESSING'S "THE FIFTH CHILD"

Yakhyayeva Kamala Yakha

Sumgait State University

The article considers the problems and experiences of a mother with a child born with Down syndrome. The Fifth Child focuses on the reaction of the family, especially the mother to the child. Indeed, Lessing uses the image of the fifth child for exploring maternity issues. Analyzing the image of the mother, we see that the romanticized concept of motherhood does not correspond to the realities of motherhood in the new era. By portraying the mother's frustration at the end of the story, she also raises important questions about the relationship between motherhood and female identity.

Key words: *dominant society, motherhood, patriarchy, family, female identity, mother's subjectivity,*

XÜLASƏ

DORİS LESSİNGİN " BEŞİNCİ UŞAQ " ƏSƏRİNDƏ ANA OBRAZI

Yəhyayeva Kəmalə Yəhya

Sumqayıt Dövlət Universiteti

Məqalədə Daun sindromlu uşaq həyata gətirən bir ananın problem və narahatcılıqlarından bəhs olunur. "Beşinci Uşaq" əsərində xüsusilə də ananın əsas diqqəti uşağa yönəlmişdir. Həqiqətən də, Lessing analıq hisslərini öyrənmək ücün beşinci uşaq obrazından istifadə etmişdir. Əsərdə analıq obrazını təhlil edərkən görürük ki, təsvir edilmiş ana obrazı ilə müasir analıq obrazı üst üstü düşmür. Əsərin sonunda məyus olmuş ananı təsvir edərək, yazıcı həmcinin analıq və qadınlıq arasındakı əsas problemləri üzə cıxarmışdır.

Açar sözlər: *dominant cəmiyyət, analıq, patriarxiya, Ailə, Qadın identikliyi, ananın subyektivliyi*

НЕГЕРОИЧЕСКИЙ ГЕРОЙ ПОДРОСТКОВОГО РОМАНА XXI ВЕКА

Зелезинская Н.С.
Белорусский государственный университет, Минск, Беларусь
zelennew@tut.by

Резюме: В статье рассматривается новый тип героя реалистического подросткового романа, его генезис, зависимость от социального и культурного контекста, отличия от классического и постмодернистского героя-подростка. Устанавливается связь тенденций развития образа героя с процессами децентрации и десубъективации, с развитием категории инаковости. Перечисляются мотивы проблемного подросткового романа, выделяется ряд его жанровых черт, а также уделяется внимание поджанру романа травмы. В подкрепление высказанных идей приводятся примеры из романов известных англоязычных писателей Дж. Грина, Дж. Мойес, М. Хэддона, С. Майерс, М. Леймбах и др.

Ключевые слова: жанр, мотив, реалистический роман, роман травмы, проблемный подростковый роман, герой, маргинальный герой, история идей, контекст

What a piece of work is a man! How noble in reason, how infinite in faculty!
In form and moving how express and admirable!
In action how like an angel, in apprehension how like a god!
The beauty of the world. W. Shakespeare. Hamlet.
Я не герой своей жизни. М.М. Бахтин. Автор и герой в эстетической деятельности.

Между двумя цитатами из эпиграфа прошли взлеты и падения антропоцентризма Нового времени. Ко второй половине XX века идеал человека был окончательно нивелирован, что породило иронию и самоиронию постмодернизма. Однако социально-политические события начала третьего тысячелетия заставили философию и культуру вернуться к реалистической парадигме, вместе с которой в литературу вернулся и реалистический герой. Теракты, военные конфликты, экономический спад, отсутствие чувства безопасности, однообразная повседневность – в новых условиях развился новый герой, вернее, НЕгерой реалистического подросткового и молодежного романа. Если для взрослой литературы социально-культурные реалии стали испытанием, юному читателю негероическая эпоха оказалась на руку. Она позволила подросткам расслабиться, не соответствовать идеалам (их, в принципе, больше и нет), быть самими собой и видеть других как они есть, без прикрас и иллюзий. Авторы – уже не бородатые всеведущие боги, а молодые взрослые – позволили себе писать о происходящем без идейной и языковой зависимости от готовых значений и интерпретаций.

В романе Джо-Джо Мойес «До встречи с тобой» двадцатилетняя Луиза теряет работу и тут же сталкивается с давлением семьи и бойфренда. Она не разделяет их поведенческие стереотипы и не поддается на провокации, хоть не считает себя умнее других:

«Чем ты хочешь заняться? Можно пройти переподготовку. Уверен, для таких, как ты, есть субсидии.

— Для таких, как я?

— Для тех, кто ищет новые пути. Кем ты хочешь быть? Как насчет косметолога? Ты достаточно хорошенькая. — Он на бегу пихнул меня в бок, словно это был невесть какой комплимент.

— Ты же знаешь, как я ухаживаю за собой. Мыло, вода, шампунь.

— Послушай… Продавщица. Секретарша. Агент по продаже недвижимости. Ну, не знаю… Ты же хочешь кем-то быть?

Но я не хотела. Мне нравилось работать в кафе. Нравилось знать все на свете о «Булочке с маслом» и следить за жизнью людей, проходящих через нее. Там мне было уютно» [3, с. 5].

С традиционной точки зрения, позиция Луизы продиктована позиций слабости или несостоятельности, тогда как в свете новых реалий XXI века ее решение – проявление силы. Молодое поколение может, наконец, быть собою и не оправдываться за свое поведение, решения либо их отсутствие, внешний вид и социальный статус, как это происходило десятилетия. Для тех, кому это было еще не ясно в 2012 году, Мойес написала пространные рассуждения от лица героини:

«Папа называет меня «фигурой», потому что я склонна говорить первое приходящее на ум. Он утверждает, что я вылитая тетя Лили, которую я никогда не видела. Довольно странно, когда тебя

постоянно сравнивают с незнакомым человеком. Я спускаюсь по лестнице в фиолетовых сапогах, и папа, кивая маме, говорит: «Помнишь тетю Лили и ее фиолетовые сапоги?», а мама фыркает и заливается смехом, как будто над тайной шуткой. Мама называет меня «личностью» — вежливый способ сказать, что она не понимает мою манеру одеваться.

Однако, не считая краткого периода в подростковом возрасте, я никогда не хотела выглядеть как Трина или другие девочки. Лет до четырнадцати я предпочитала мальчишескую одежду, а теперь стараюсь себе потакать — смотря с какой ноги встала. Что толку пытаться выглядеть как все? Я маленького роста, с темными волосами и личиком эльфа, если верить папе. «Эльфийская красота» здесь ни при чем. Я не простушка, но вряд ли кто-то назовет меня красавицей. Мне не хватает изящества. Патрик называет меня «шикарной», когда хочет затащить в постель, но не особо утруждает себя притворством. Мы встречаемся уже семь лет.

Мне двадцать шесть, а я так толком себя и не узнала. До того как потеряла работу, я вообще ни о чем не задумывалась. Собиралась выйти замуж за Патрика, нарожать детей, поселиться за пару улиц от родительского дома. Не считая экзотического выбора одежды и довольно скромного роста, меня мало что отличало от других. Вряд ли вы обернулись бы на меня. Обычная девушка, ведущая обычную жизнь. И это совершенно меня устраивало» [3, с. 7].

Несоответствие вековым идеалам (пусть меняющимся, но не выходящим за определенные границы) демонстрирует сегодня и внешность главной героини:

«Жаль, что я не выгляжу, как типичная жительница Аризоны: высокая, светловолосая, загорелая, страстная поклонница пляжного волейбола. Все это не обо мне, хотя большинство моих подруг попадают под это определение. Кожа у меня оливковая и никакого намека на голубые глаза и светлые или хотя бы рыжеватые волосы. Фигура стройная, однако не атлетичная: полное отсутствие координации и плохая реакция исключили меня из всех видов спорта» [2, с. 3]. Неуклюжие девушки видятся как беззащитные, нежные, не зацикленные на внешности и не зависящие от мнения окружающих.

Децентрации и десубъективации в подростковом и молодежном романе может подвергаться, пожалуй, любая характеристика героя(-ев):

– физическое состояние (герой – умирающий подросток в романах «Виноваты звезды» Джона Грина, «Все-все» Никола Юн, «В метре друг от друга» Рейчел Липпинкотт);

– интеллектуальные способности (ни вундеркинд Колин в «Многочисленных Катеринах» Джона Грина, ни дети-аутисты в романах «Загадочное ночное убийство собаки» Марка Хэддона и «Правила дождя» Ли Шаер не оцениваются относительно центра, или нормы)

– способности к адаптации и социализации («О мальчике» Ника Хорнби, «Любовные письма Абеляра и Лили» Лауры Кридл);

– физическая, психическая, духовная цельность (детское донорство в романах «Ангел для сестры» Джоди Пиколт и «Не отпускай меня» Кадзуо Ишигуро);

– само наличие подростка (в романе «Тринадцать причин почему» Джея Эшера героиня совершает самоубийство в первой главе, в романе «Милые кости» героиню убивают на тринадцатой странице, но обе не перестают быть протагонистами).

Приведенные нами группы отражают значимое присутствие этих персонажей в подростковом романе начала XXI века, однако разнообразие этим перечнем далеко не исчерпывается. Так, например, британская писательница М. Леймбах смогла сделать протагонистом романа ребенка, который не говорит, что необычно как с точки зрения проблемы героя, так и с позиции языковой природы художественного произведения. Таким неординарным способом писательница привлекает внимание к детям, страдающих расстройством аутистического спектра, к их праву на самоидентичность и самовыражение, заявляет о проблемах семей с детьми-аутистами, которые часто распадаются, не выдержав давления общества, борьбу с социальными барьерами и стереотипами.

Наравне с приведенным выше проблемными реалистическими подростковыми романами, в центре которых стоит острая социальная проблема глобального общества, негероический герой вошел в поэтику романа травмы, еще одного поджанра реалистического подросткового романа. Так, Колин влюбляется в Марго, загадочную одноклассницу с клубком психологических проблем: неудовлетворенностью, неуверенностью, комплексом недолюбленности, постоянной потребностью провоцировать близких, чтобы получать доказательства их любви, склонностью к эпатажу и безосновательному риску. Однажды Марго заходит слишком далеко, она исчезает, оставляя ключи к своему местонахождению. Но в этот раз ее исчезновение вызывает у Колина тревожные предчувствия, а поиск видится вопросом жизни и смерти:

«Впервые за эти несколько недель я без тени сомнения знал, что Марго жива. Она жива. И проживет хотя бы еще один день. Я так долго думал исключительно о том, где она есть, чтобы отвлечься от вопроса, жива ли она вообще, и до сего момента даже не осознавал, как я за нее боялся. Но теперь, Боже мой. Она жива» [1, с. 51].

Обратим внимание на необходимость разграничения негероического героя XXI века и маргинального героя XX века, заданного постмодернистской парадигмой. Постмодернизм также исходил из децентрации, но посыл постмодернистского романа состоял в том, что социализация является одной из психологических потребностей человека, а личность, выпадающую из социума, была маргинальной, т.е. находящейся вне характерных для данного общества рамок социальных отношений, норм, традиций. К данному типу можно отнести протагонистов У. Берроуза, Ч. Буковски, Ч. Паланика, Дж. Барта и др. Однако сегодня культура фокусируется на включении каждого в социум, на равенстве в разнообразии, а противопоставление Я – Другой снимается. Подобную прагматическую функцию образа героя можно увидеть на примере романа «Загадочное ночное убийство собаки» Марка Хэддона, где очень много внимания уделяется трудностям ребенка-аутиста с определением человеческих эмоций и тем способам, которые он пытается применить для их преодоления:

«Я однажды попросил Шивон нарисовать много-много таких лиц и потом приписать под каждым, что оно точно обозначает. Я носил эту бумажку в кармане и вынимал ее, когда не понимал, что же именно человек чувствует. Но было очень трудно решить, которая из схем больше подходит к его настроению, потому что на самом деле лица людей очень быстро изменяют выражение» [4, с. 2].

Трудности, связанные с непониманием чувств, которые испытывают другие люди, или алекситемия, приводят ко множеству проблем в общении Кристофера с другими людьми, включая даже собственную семью. Непонимание героя со стороны общества играет в произведении весомую роль, однако автор всегда дает читателю понять, что оно преодолимо, что необходимо небольшое усилие со стороны героя и окружающие его люди, чтобы включить Кристофера в общество.

Таким образом, в литературе для детей и подростков смогли, наконец, появиться «другие» герои наравне с «нормальными», поскольку само понятие нормы исчезло. Исчезли супердевочки и супермальчики, которым все по плечу (даже из фэнтези), а т.н. Мэри Энн стали безвкусными клише. Сегодня инаковость перестала ассоциироваться с чуждостью, наделяться отрицательной оценкой и отторгаться. В результате ранее невозможные, «девиантные» темы, достаточно острые и для взрослого читателя, стали не только доступны для молодежи и подростков (героем и адресатом жанра янг эдалт писатели называют читателя от 14 лет и до примерно 24), но и чрезвычайно популярны. Проблемные подростковые романы подолгу занимают верхние строчки книжных рейтингов и получают престижные литературные премии (необязательно детские). Огромное количество героев-подростков помещаются в ситуацию лжи, холокоста, военного конфликта, насилия, теракта, убийства, потери близкого, но не теряют при этом самости, права на существование, благополучие и самовыражение. Таким образом, мы рассматриваем феномен популярности реалистического подросткового романа и становление нового типа негероического героя как результат «продавливания» традиционных норм детской литературы под воздействием культурно-исторических обстоятельств.

Литература

1. Грин, Дж. Бумажные города / Дж. Грин; пер. Ю. А. Федорова. – М. : Рипол Классик, 2013. – 336 с.
2. Майер, С. Сумерки / С. Майер; пер. А. Ахмерова. – Москва : АСТ, 2010. – 352 с.
3. Мойес, Дж. До встречи с тобой / Дж. Мойес; пер. А. Киланова. М. : Азбука-Аттикус, 2013. – Режим доступа: https://www.litres.ru/dzhodzho-moyes/do-vstrechi-s-toboy/chitat-onlayn/
4. Хэддон, М. Загадочное ночное убийство собаки / М. Хэддон; пер. А.Л. Куклей. – М. : Росмэн-Пресс, 2005. – 304 с.

XÜLASƏ

XXI ƏSR YENİYETMƏ ROMANININ QEYRİ-QƏHRƏMAN QƏHRƏMANI

Zelezinckaya N.S.

Belarus Dövlət Universiteti, Minsk, Belarus

Məqalədə realist gənc yetkinlik romanının yeni xarakter tipi, onun genezisi, sosial-mədəni kontekstdən asılılığı, klassik və postmodernist yeniyetmə xarakterindən fərqləri müzakirə olunur. Qəhrəmanla mərkəzləşmə, desubjectivasiya və başqalıq kateqoriyası prosesləri arasında əlaqə tapırıq.

Məqalədə problemli gənclik romanının motivləri sadalanır, onun janr xüsusiyyətləri önə çəkilir, travma romanının alt janrına diqqət yetirilir. İfadə olunan fikirləri dəstəkləmək üçün məşhur ingilisdilli yazıçılardan C.Qrin, C.Moyesin, M.Haddonun, S.Mayersin, M.Leymbaxın və s.-nin romanlarından nümunələr veririk.

Açar sözlər: *janr, motiv, realist roman, travma romanı, problemli yeniyetmə romanı, qəhrəman, marginal qəhrəman, ideyaların tarixi, kontekst*

SUMMARY

NON-HEROIC HERO OF THE TEENAGER NOVEL IN THE XXI CENTURY

Zelezinckaya N.S.

Belarusian State University, Minsk, Belarus

The article deals with a new type of the character of the realistic young adult novel, its genesis, dependence on social and cultural context, differences from classical and postmodernist teenage character. We find connection between the hero and the processes of decentering, desubjectivation and the category of otherness. The article lists the motives of the problem young adult novel, highlights its genre features, and pays attention to the sub-genre of the novel of trauma. In support of the ideas expressed, we give examples from the novels of famous English-speaking writers J. Green, J. Moyes, M. Haddon, S. Myers, M. Leimbach, etc.

Key words: *genre, motive, realistic novel, trauma novel, problem teenage novel, hero, marginal hero, history of ideas, context*

ÜZEYİR HACIBƏYLİNİN "ARŞIN MAL ALAN" MUSİQİLİ KOMEDİYASININ DİLİNDƏ AİLƏ-MƏİŞƏT ÜSLUBU XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Mərdanova Samirə Misir qızı

Bakı Dövlət Universiteti, dosent, Bakı, Azərbaycan

samiremardanova @gmail.com

Xülasə. Üzeyir Hacıbəylinin "Arşın mal alan" musiqili komediyası (operettası) yalnız ədibin yaradıcılığında deyil, ümumən XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı və incəsənətində xüsusi yer tutmuşdur. Əsərin dili müvafiq dövrün ailə-məişət nitqi texnologiyalarının ədəbi-bədii səviyyədə təqdimi baxımından unikal hadisələrdəndir.

Məqalədə "Arşın mal alan" mətnindəki nitq situasiyaları, aktları, verbal ünsiyyət maneraları araşdırılmaqla XX əsr Azərbaycan ədəbi dili ailə-məişət üslubunun xarakterik xüsusiyyətləri ortaya çıxarılır. Ayrı-ayrı zümrələrin özlərinə məxsus danışıq tərzi, kişi və qadınlar arasındakı nitq fərqlilikləri, bunların fərdi və sosial əsasları araşdırılır.

Açar sözlər: *Üzeyir Hacıbəyli, "Arşın mal alan" musiqili komediyası, ailə-məişət üslubu, dialoq, monoloq, nitq aktları, nitq situasiyası*

Üzeyir Hacıbəylinin "Arşın mal alan" musiqili komediyasının (operettasının) dili XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan ədəbi dili ailə-məişət üslubunun klassik nümunələrindəndir. Doğrudur, böyük yazıçı-dramaturq, janrın tələblərindən irəli gələrək, hər iki əsərdə ailə-məişət üslubunu komik planda işlədir, lakin, əvvəla bu, bütün obrazların nitqini əhatə etmir, ikincisi isə komiklik həyat fəaliyyətinin, o cümlədən fərdi nitq texnologiyalarının uydurulması, yaxud təhrif olunması hesabına yox, tipikləşdirilməsi (hər tipin mənsub olduğu sosial zümrənin dilində danışması) sayəsində baş verir. Yəni gülüş doğuran, məsələn, Sultan bəyin adından müəllifin danışması deyil, onların təmsil etdiyi zümrələrin əsrlər boyu vərdiş etdikləri nitq modellərinin səciyyəvi kommunikativ situasiyalarda elə bir sənətkarlıqla təqdimidir ki, bu və ya digər qeyd-şərtlərlə məhz "sənədli material" olaraq təhlilə cəlb olunmaq imkanına malikdir.

Əsərin başlanğıcında tacir Əsgərin Füzulidən qəmli qəzəl oxuması onun xalası Cahanı narahat edir: "Xalan sənə qurban, nə olubdur ki, belə qəmli-qəmli oxuyursan, adam eşidəndə ürəyi yanır?" [1, s.290]. Və xalasının sualı elə bir həssas başlanğıc olur ki, Əsgər öz "dərd"ini izah etmək üçün münasib şərait əldə edir. Lakin onun eyhamlı danışığı xalasına çatmadıqda Cahan deyir: "Əsgər, sən Allah, gəl mənimlə açıq danış ki, mən başa düşüm; axı mən türkəsayəcə bir arvadam, ərəb dilini nə başa düşürəm, xalan sənə qurban"[1, s.291].

Təbii ki, Əsgər ərəbcə danışmır, sadəcə, üstüörtülü sözlər deyir ki, nə dediyini hətta nökər Vəli də başa düşür. Məsələ isə yalnız onda deyil ki, Əsgər, nəhayət ki, "dərd"ini xalasına anlada bilir, əsas problem odur ki, Əsgər hamının adət elədiyi qaydada evlənmək istəmir [1, s.293].

İlk dialoq (əgər Vəlinin bir neçə qısa replikasını nəzərə almasaq) onunla başa çatır ki, Əsgərin niyyəti məlum olur, lakin qarşıda elə bir maneə var ki, onu aşmaq mümkün deyil. Yoldaşı Süleymanın gəlişi ilə ikinci dialoq başlayır. İkinci dialoq – nitq periodu öz zirvəsinə Süleymanın belə bir məsləhəti ilə çatır ki, "paltarını dəyiş, köhnəsini gey; qoltuğuna bir top çit-mit nə varsa, vur, əlinə də bir arşın al; ondan sonra düş qapı-qapı gəz və arşın mal sat. Bu halda gördüyün qızların birisini seç, sonra lələşini göndər, gedim elçilik eləyim, vəssəlam" [1, s.294].

Praqmalinqvistikada göstərilir ki, danışan "öz ətrafında ünsiyyətli praqmatik fəza və ya kommunikativ – praqmatik mühit yaradır. Bu fəzanın mərkəzində danışanın özü durmaqla kommunikativ güc sahəsi təşkil olunur... Danışan məhz indi, burada, bu kimi dil vahidlərini söyləmə daxil edir" [2, s.42].

Göründüyü kimi, "Arşın mal alan" Əsgərin kommunikativ eqosentrizmi ilə başlayır və aşağıdakı istiqamətləri əhatə edir:

1) özünə yönəlmə - Əsgər evlənmək məsələsini, əslində, kimləsə müzakirə edib məsləhət almağa xüsusi təşəbbüs göstərmir, onun niyyəti evlənəcəyi qızı toya qədər görməkdir;

2) dinləyənə, yəni adresata tərəf yönəlmə - Əsgər xalasından bir məsləhət ala bilməsə də, bütün şübhəli tərəflərinə baxmayaraq yoldaşı Süleymandan belə bir məsləhət alır ki, bu da dinləyənə yönəlmə nəticəsində əldə olunur;

3) hazırkı nitq hadisəsinin koordinatlarına yönəlmə - Əsgər üçün həm zaman, həm də məkan koordinasiyası mövcuddur, söhbət onun evində gedir, evlənmək yaşındadır, yoldaşı Süleymanın yaşı daha çoxdur və s;

4) öz söyləminə yönəlmə - Əsgər, əslində, əvvəlcə bir yol tapa bilmədiyinə görə evlənməkdən imtina eləməli olur ki, bu onun ümumi emosional reaksiyasıdır, ancaq verilən məsləhətlər əsasında müəyyən ümidlər yarandıqca bu cür kəskin reaksiyalardan imtina edib işin detalları üzərində düşünməyə başlayır;

5) kənarda dinləyənə yönəlmə - Əsgər əvvəl xalası ilə danışır, kənarda yalnız nökər Vəli passiv diqqət dairəsindədir, sonra isə Süleymanla danışır ki, bu dəfə xala ilə nökər həmin dairədədir və s.

Beləliklə, əsərin əvvəlindən diskursun mərkəzində dayanan Əsgər şəxsi olduğu qədər də ictimai-etnoqrafik problemin semiotik mənada işarəsi kimi çıxış edir. Onun hər hansı digər işarə-obrazla əlaqələri - kommunikativ münasibətləri məhz bu problemin çözülməsinə nə qədər kömək edə bilərsə, o qədər semantik dəyərə malikdir.

İkinci pərdə yeni obrazlar, yeni nitq situasiyaları gətirir: Gülçöhrə, əmisi qızı Asya və qulluqçu Telli. "Arşın mal alan"da yazıçı-dramaturq bədii nitq simmetriyalarından istifadə edir: Gülçöhrə həm oxuduğu "dərdli" qəzəl, həm də düşüncələri ilə Əsgəri xatırladır: "... heç bilmirsən səni kimə verirlər, ərin kim olacaqdır, getdiyin adam cavandır, qocadır, keçəldir, qoturdur. Adam döyəndir..." [1, s.297]. Lakin simmetriya bununla bitmir: Cahan xalanın müqabilində Telli var ki, qızlara özünün adət-ənənəyə uyğun yardımını təklif edir.

Sultan bəyə gəldikdə isə demək lazımdır ki, elə ilk monoloqdan onun "dərd"i açılır: "Olmur, təklik mənə əl vermir. Beş ildir ki, gündən-günə geri gedirəm... Hanı bir elə arvad ki, uğruma gələ idi, ala idim!.. Mənimki bir hallıca, dulluca arvaddır ki, bir nəfər molla, üç manat pul və bir kəllə qənd ilə iş tamam ola" [1, s.299].

Bu monoloqda, bir tərəfdən, "Dədə Qorqud" eposunun "intonasiya"sı, digər tərəfdən, XX əsrin əvvəllərinin nitq reallıqları var. Və təsadüfi deyildir ki, dahi V.fon Humboldt deyirdi: "Dil keçmiş nəsillərin təsəvvürləri ilə doludur və onların canlı nəfəsini mühafizə edir" [3, s.123].

Arşınmalçı Əsgərlə qızların ünsiyyəti kifayət qədər uğurlu alınır. Və Gülçöhrə ilə söhbəti elə ilk görüşdən tutur:

"Gülçöhrə. Arşını neçədəndir?

Əsgər. Heç neçə, on iki qəpikdir. Amma sizə iki şahıdan hesab edərəm.

Gülçöhrə. Bu cür sətin arşınını biz həmişə səkkiz qəpikdən alırıq, elə versən, on arşın kəs.

Əsgər. Zərər yoxdur, sizə qurban olsun! (ölçür). Bir... İki... (kənara). Amma deyəsən axtardığımı tapmışam... üç... dörd... Vallahı, çox gözəl qızdır... beş... altı... yeddi... Deyəsən, elə qismətim bu olacaqdır... səkkiz... doqquz... Görünür, zahiri gözəl olan kimi batini də gözəldir... on... on bir... on iki...

Gülçöhrə. On arşın bəsdir.

Əsgər. Boy, hə! Fikrimdən çıxdı, budur, elə on arşındır" [1, s.300-301].

Bu söhbət sanki naturadan olduğu kimi alınmışdır, hətta Əsgərin hərəkətləri də həyəcanlanmış gəncin tamamilə təbii reaksiyalarını əks etdirir. Lakin yazıçı-dramaturqun əvvəldən planlaşdırdığı kimi Əsgər də, Gülçöhrə də hisslərdən daha çox, ağılla hərəkət edirlər, onların "görmədən, sevmədən" evlənməmək barədəki təsəvvür-qənaətləri də üst-üstə düşür. Əsgər-Gülçöhrə ünsiyyətinin alınması, prinsip etibarilə, digər ünsiyyət cütlüklərinin də meydana çıxması üçün mənəvi-estetik (müəyyən qədər isə əxlaqi) təminat verir.

XX əsrin 20-ci illərində Praqa dilçiləri öz "Tezislər"ində belə bir fikir irəli sürmüşdülər ki, "metafora özünü poetik gerçəkliyə gətirilmiş müqayisə olaraq təqdim edir. Süjetin özü semantik kompozisiya kimi təzahür elədiyinə görə onun strukturu problemi poetik dilin öyrənilməsindən kənarlaşdırıla bilməz" (4, s.175). Bu isə o deməkdir ki, "Arşın mal alan"dakı süjet dinamikası, eləcə də obrazların qarşılıqlı əlaqələri xeyli dərəcədə poetik dil yaradıcılığının məhsuludur.

Əsgərin öz xalasını elçiliyə göndərməsilə Sultan bəy – Cahan xala mükaliməsi başlayır ki, insan hisslərinin, duyğularının yalnız "bugünkü" (sinxron) qarşılıqlı mübadiləsini yox, həm də etnoqrafik koloriti əks etdirir [1, s.307].

Və bu dərdləşmə o vaxta qədər davam edir ki, Əsgər gəlib Sultan bəyə "ikibaşlı qohum"luq təklif eləyir. Cavabında isə acı sözlər eşidir. Ancaq bu acı sözlər Əsgərə ona görə təsir eləmir, tamamilə təbii gəlir ki, Sultan bəyin öz qızını arşınmalçı Əsgərə verməsə də, tacir Əsgərə verəcəyinə inanır. Sultan bəy isə evlilik planlarının baş tutmadığına təəssüflənir"[1, s.309].

Praqmatik dilçilikdə, məlum olduğu üzrə, nitq aktları nəzəriyyəsi mühüm yer tutur ki, onun ən mühüm problemlərindən biri nitq aktlarının təsnifatıdır [5, s.250-252]. Xeyli dərəcədə universal səciyyə daşıyan bu təsnifatda ehtiva edilmiş nitq aktları növlərinin bir sıra mükəmməl örnəkləri "Arşın mal alan"da öz əksini tapmışdır.

Süleymanın Sultan bəygilə gəlişilə yeni nitq situasiyası yaranır: Əsgəri Sultan bəyə tərifləyən Süleymana bəy öz xarakterinə, təbiətinə uyğun cavab verir: "həqiqət, tacir tayfası mənim xoşuma gəlir. Yoxsa bu incinar-mincinar, doxtur-moxtur, vəkil-məkil, uçitel-muçitellərlə mənim işim olmaz və xoşuma da gəlməzlər" [1, s.313].

Ümumiyyətlə, Sultan bəyin danışığı onun sözübütöv, mənsub olduğu sosial zümrənin nüfuzunu qoruyan, yeri gələndə kobud ifadələrdən çəkinməyən adam olduğunu göstərir. Süleymanın rəyinə hörmətlə yanaşması onun tanıdığı adamlara etibarını nümayiş etdirir.

Vəli ilə Tellinin görüşü, qısa replikalar üzərində qurulan atmacalı, zahirən hər cür məsuliyyətdən uzaq söhbətləri onların sosial statusundan irəli gəlir. Və yaxşı bilirlər ki, gələcək taleləri ağalarının ovqatından asılıdır.

Sultan bəy elə bir mentalitetin daşıyıcısıdır ki, gördüyü işin uğuruna əmin olduğundan qızı ilə məsləhətləşmədən kiməsə söz verir, qızının etirazını eşidəndə isə onu danlamaqdan çəkinmir və onun "bazar gədəsi"nə getməsinə razılıq vermir [1, s.318].

"Arşın mal alan" musiqili komediyasının sonuncu pərdəsində Gülçöhrə qaçırılır, lakin əvvəlcə onu qaçıranın kim olduğunu bilmir. Qaçıranın Əsgər olduğunu müəyyən etdikdən sonra isə onu ittiham edir [1, s.322].

Sonda konflikt hadisələrin təbii-məntiqi gedişi ilə yox, müəyyən qədər süni-fövqəladə üsulla həll olunur, lakin bu, o demək deyil ki, həmin üsul ailə-məişət münasibətlərinin ümumi pafosuna tamamilə ziddir. Hətta Sultan bəy kimi belə məsələlərdə mühafizəkar bir şəxs də, nəticə etibarilə, baş verənləri səmimi qəbul etməli olur [1, s.323].

Və Sultan bəylə Cahan xala arasındakı mükalimə, heç şübhəsiz, dövrün ailə-məişət nitqinin səciyyəvi hadisəsidir:

"Sultan bəy (Cahana). Əşi, gəl də!.. İrəli gəl! Görürsən sənin bu bacıoğlun nə kələkbaz imiş... Hə, indi nə deyirsən, bir nəfər molla, bir kəllə qənd və üç manat pul ilə aran necədir? Deyirəm ki, elə Əsgər ilə Gülçöhrənin və sən ilə mənim toyumuz bir olsun.

Cahan. Nə deyirsən, Allah xeyir versin.

Hamı. Amin, amin!

...Sultan bəy. Əşi, vallah, sevindiyimdən elə bilirəm ki, cavan oldum... (Tez dilin dolayır). Yəni qoca da deyiləm..." [1, s.324].

Sultan bəyin bəylə xanımlardan nökər – qulluqçuya qədər bütün evlənənləri bir yerə yığıb toylara xeyir-dua verməsilə ciddi bir ailə-məişət əhvalatının "musiqili komediya"sı, başqa sözlə, "hiyleyi-şər" hüdudlarından kənara çıxmayan kələkləri sona çatır. Və ailə-məişət üslubu üçün heç vaxt qeyri-təbii sayılmayan bu kələkləri dram sənətinin dili ilə səhnəyə gətirən dahi müəllif onun ideya-məzmunu ilə yanaşı, poetika-formasında da tarixi gerçəkliyə necə varsa, o cür canlandırmağa xüsusi diqqət yetirmişdir.

Ədəbiyyat

1. Hacıbəyli Ü. Seçilmiş əsərləri, iki cilddə, I cild, Bakı, "Şərq-Qərb", 2005, 408 s. Tərtib edəni Abdulla Abasov.
2. Əbdülrəhimov E. Linqvistik praqmatika, Bakı, "Elm və təhsil", 2014, 216 s.
3. Cəfərov N. Ümumi dilçilik, Bakı, "Təhsil", 2020, 144 s.
4. Ümumi dilçilik müntəxabatı, Bakı, "Elm və təhsil", 2020, 320 s.

5. СерльДж.Р. Классификация речевых актов. – Зарубежная лингвистика, выпуск 11, Москва, изд. «Прогресс», 1999, стр.229-254.

РЕЗЮМЕ
СТИЛИСТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ СЕМЕЙНО-БЫТОВОГО СТИЛЯ В ЯЗЫКЕ МУЗЫКАЛЬНОЙ КОМЕДИИ УЗЕИРА ГАДЖИБЕЙЛИ «АРШИН МАЛ АЛАН»
Марданова С.М.
Бакинский Государственный Университет, Азербайджан

Музыкальная комедия (оперетта) Узеира Гаджибейли "Аршин мал алан" занимает особое место не только в творчестве великого композитора, публициста, драматурга, но и в азербайджанской литературе и искусстве XX века в целом. Язык данного произведения- уникальное явление в плане презентации технологий семейно-бытовой речи соответствующего периода на литературно-художественном уровне.

В статье подробно рассматриваются речевые ситуации, акты, материалы вербального общения в тексте комедии "Аршин мал алан", что позволяет выявить характерные особенности семейно-бытового стиля азербайджанского литературного языка XX века. На основе конкретных примеров и фактов анализируется своеобразная манера речи различных сословий, различия между речью мужчин и женщин, индивидуальные и социальные основы их речи.

Ключевые слова: Узеир Гаджибейли, "Аршин мал алан", музыкальная комедия, семейно-бытовой стиль, диалог, монолог, речевые акты, речевая ситуация

SUMMARY
STYLISTIC FEATURES OF FAMILY AND HOUSEHOLD STYLE IN THE LANGUAGE OF UZEYIR HADJIBEYLI "ARSHIN MAL ALAN" MUSIC COMEDY
Mardanova S.M.
Baku State University, Azerbaijan

Uzeyir Hajibeyli's musical comedy (operetta) "Arshin Mal Alan" occupies a special place not only in the creative activity of the great composer, publicist, playwright but also in the Azerbaijani literature and art of the 20th century in general. The language of this work is a unique phenomenon in terms of the presentation of technologies of family and household' speech at the literary and artistic level of the relevant period.

The article examines in detail the speech situations, acts, materials of verbal communication in the text of the comedy "Arshin Mal Alan", which makes it possible to reveal the characteristic features of the family style of the Azerbaijani literary language of the 20th century. The peculiar manner of speech of various classes, the differences between the speech of men and women, their individual and social foundations are analyzed on the basis of the concrete examples and facts.

Key words: *Uzeyir Hajibeyli, "Arshin Mal Alan", musical comedy, family and everyday style, dialogue, monologue, speech acts, speech situation*

II BÖLMƏ
İNSAN VƏ CƏMİYYƏT MƏSƏLƏLƏRİ NİZAMİ GƏNCƏVİ YARADICILIĞINDA

II СЕКЦИЯ
ПРОБЛЕМЫ ЧЕЛОВЕКА И ОБЩЕСТВА В ТВОРЧЕСТВЕ НИЗАМИ ГЯНДЖЕВИ

II SECTION
A HUMAN AND SOCIETY ISSUES IN THE NIZAMI GANJAVI CREATIVITY

TÜRKİYƏDƏ NİZÂMÎ-İ GENCEVÎ ÜÇÜN AKADEMİK ÇALIŞMALAR
(Türkiye'de nizâmî-i gencevî hakkinda yapilan akademik incelemeler)

Prof. Dr. S. Dilek Yalçın Çelik
Hacettepe Üniversitesi, Ankara, Türkiye

Xülasə. XII əsrin önəmli şairlərindən olan Nizami-i Gencevi ədəbi kimliyi ilə yanaşı əhəmiyyətli bir alimdir. Azərbaycan türkü olmasına baxmayaraq, şeirlərini dövrünün mədəni dili olan fars dilində yazmışdır. Nizami çağrıldığında şeirə gətirdiyi ən əhəmiyyətli yenilik məsnəvi janrında idi. Onun əsər və qəzəllərinin möhtəşəmliyi Şərq ədəbiyyatında məlum olsa da, Nizaminin günümüzə qədər gəlib çatan yeganə əsəri Hamsedir. Çox böyük bir şair olmasına baxmayaraq, təəssüf ki, trk ədəbiyyatında Nizami-i Gencevi ilə bağlı kifayət qədər araşdırma yoxdur. Aparılan tədqiqatlar bu sənəd çərçivəsində verilmişdir.

Açar sözler: *Nizami-i Gencevi, Xamse, məqalə, qəzəl*

XII əsrin önəmli şairlərindən Nizami Gəncəvi ədəbi kimliyi ilə yanaşı əhəmiyyətli bir alimdir. Fəlsəfə, coğrafiya, astronomiya, tibb və həndəsə kimi sahələrdə çalışdı və musiqiyə xüsusi marağı vardı. Azərbaycan türkü olmasına baxmayaraq, şeirlərini dövrünün mədəni dili olan fars dilində yazmışdır. Buna görə də Turandan İrana qədər bütün Şərq ədəbiyyatında daimi iz buraxdı. Nizâmî-i Gencevi.

"Nizami Firdevsi'nin destansı şiir türünü zirveye taşımakla kalmamış, manzum aşk hikayelerinin en büyük üstadı unvanını kazanmış. Fars edebiyatında hamse türünün kuruculuğu payesini elde etmiştir. Fars edebiyatının dahi şairi olarak tanınmasında onun konuları işleme tekniğindeki mahareti, anlatım gücü, yeni manalar ve mazmunlar bulması, anlatımda estetiğe önem vermesi, güçlü tasvirleri, ruh tahlillerindeki derinlik, hayal gücündeki enginlik, üslubundaki parlaklık ve kültür zenginliği rol oynamıştır" [Kanar 2007: 183].

Nizami şeirlərini fars dilində yazsa da, onlarda məna dünyası, istifadə etdiyi simvollar, qurduğu sətirlər və ortaya çıxan estetik ruh müsəlman türk mədəniyyətinin izlərini daşıyır. Şairin ümumilikdə bir çox cəhətdən dövrün poeziyasına yeni bir üslub gətirdiyi bir həqiqətdir, ancaq Nizami çağırıldıqda şeirə gətirdiyi ən əhəmiyyətli yenilik məsnəvi janrında idi. Onun ədəb və qəzəllərinin möhtəşəmliyi Şərq ədəbiyyatında bilinsə də, Nizaminin günümüzə qədər gəlib çatan yeganə əsəri Hamsedir (Penç Genç / Beş Xəzinəsi). Beş məsnəvi və təxminən 29.000 qoşmadan ibarət olan bu əsər demək olar ki, bütün Şərq ədəbiyyatı üçün bir təməl daşdır.

Çox böyük bir şair olmasına baxmayaraq, təəssüf ki, türk ədəbiyyatında Nizami Gəncəvi ilə bağlı kifayət qədər araşdırma yoxdur. Görülən işlər[2] burada verilmişdir:

Əhməd Ateş (1988), Yavuz Akpınar (1990) və Mehmet Kanar (2007) hər biri Nizami Gəncevi ilə əlaqədar "Nizami" adı altında bir ensiklopediya məqaləsi hazırlayaraq şairi, sənətini və əsərlərini ümumilikdə tanıtdı. Ancaq onun haqqında ilk akademik araşdırma Ali Nihad Tarlan tərəfindən edildi. Onun Divanı (*Genceli Nizami Divanı*) Əli Nihad Tərlan (İstanbul 1944) tərəfindən tərcümə edilmişdir.

Bioqrafik əsər olaraq ən əhəmiyyətli kitab Məmmədəmin Rəsulzadəyə məxsusdur. Kitab Türkiyədə nəşr olunduğu üçün buradan götürülmüşdür. *Azərbaycan Şairi Nizami* [Ankara, 1951]. 1968 -ci ildə Hamid Araslı, *Gülşehri və Genceli Nizami* adlı bir kitab (Ankara) nəşr etdirir.

Ədəbiyyat tarixinin qaynaqlarına baxdığımızda, Türk ədəbiyyatında Nizamî-i Gencevî ilə əlaqədar üç əsas qaynaq vardır. İsmayıl Hikmət *Ertaylan, Azərbaycan Ədəbiyyatı Tarixi I-II* (1928), Yaşar Qarayev, *Belli Başlı Dönemleri ve Zirve Şahsiyetleriyle Azerbaycan Edebiyatı* (1999) və *Başlangıcından Günümüze Kadar Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi. Cilt.1, Azerbaycan Türk Edebiyatı* (1993) kitablarında Nizâmî haqqında məlumatlar var.

[2] İran ədəbiyyatı, Hamse və Mesnevi məsələləri və şeirin xüsusi mövzuları bu məqaləyə daxil edilməmişdir.

Türkiyədə Nizami-i Gencevi'nin əsərləri ilə bağlı müstəqil araşdırmalara keçdiyimiz zaman belə bir siyahı hazırlaya bilərik:

Mahzenü'l-Esrâr, M. Nuri Gençosman tərəfindən redaktə edilmişdir [İstanbul 1986].

Hüsrev ve Şîrîn haqqında ilk əsər *Nizâmî ve Şeyhi'nin Husrev ü Şirin'lerini Mukayese* [travay, 1939-40]. İstanbul Üniversitesi Türk Araşdırmaları Mərkəzi Ktp., Nr. 33 son tezisdir. Daha sonra *Hüsrev ve Şîrîn* Ali Nihad Tarlan (İstanbul 1944) tərəfindən dilimizə tərcümə edilərək bu mövzuda əhəmiyyətli bir iş hazırlanmışdır. Eyni məsnəvini 1986-cı ildə Sabri Sevsevil (İstanbul) dilimizə tərcümə etdi.

Hər şeydən əvvəl, Əli Nihat Tarlan tərəfindən *Leylî ve Mecnûn* haqqında doktorluq işi (1922) hazırlanmışdır. *İslâm Edebiyatında Leylâ ve Mecnûn Mesnevisi* tezisin başlığıdır. Agah Sırrı Levend, *Arap, Fars ve Türk Edebiyatlarında Leylâ ve Mecnûn Hikayesi* adlı əsərinə Nizâmî-i Gencevî'yi daxil etdi (Ankara 1959). Daha sonra *Leylâ ve Mecnûn Mesnevi'si* M. Faruk Gürtunca (İstanbul 1966) tərəfindən türkcəyə nəsr olaraq tərcümə edildi. Ali Nihat Tarlanın 1989-cu ildə (İstanbul) bu işlə bağlı etdiyi başqa bir araşdırma var.

Heft Peyker (Yedi Sûret)*) 2013*-cü ildə Mehmet Emin Yümni tərəfindən dilimizə tərcümə edilmişdir.

Nizami-i Gancevî haqqında bunlardan başqa bir antoloji kitab nəşr olunur. Kitab Türkiyədə nəşr olunduğu üçün buradan götürülmüşdür. *Nizami, İnciler,* (Haz. Hidayət Vahdet Sultanzadə və Muhsin Nağısoylu), 1991.

Bundan başqa, Türkiyədə Nizami Gencevinin əsərləri ilə bağlı müstəqil bir araşdırma yoxdur. Ancaq Nizami Gancevî və əsərləri haqqında yazılmış məqalələr var. Bu məqalələr xronoloji ardıcıllıqla aşağıdakı kimi sıralana bilər:

Agah Sırrı Levend, "Genceli Nizâmî Hakında", *Türk Dili,* 1957.

Agah Sırrı Levend, "Leylâ ve Mecnûnlar", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı,* 1957.

Hamîd Araslı, "Leylî ve Mecnûn Hakkında " *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten,* 1958.

Faruk K. Timurtaş, "İran Edebiyatında Hüsrev ü Şirin ve Ferhad ü Şirin", *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi,* 1959.

Faruk K. Timurtaş, "Şeyhî ve Nizâmî'nin Hüsrev ü Şirin'lerinin Konu Bakımından Mukayesesi", *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi,* 1960.

Rüstem Aliyev, "Nizâmî'de Türklük Sevgisi", *Kardaş Edebiyatlar,* 1982.

Şakir Abilov, "Nizâmî ve Tatar Edebiyatı", *Kardaş Edebiyatlar,* 1983.

Abdüsselam Bilgen, "Nizami'nin Hamsesindeki Eğitici ve Öğretici Nitelikteki Öğütler", *DTCFD, XXXV /1* , 1991.

Babek Osmanoğlu Kurbanov, "Nizâmî'nin Mûsiki Dünyası", *Yedi İklim,* 1994.

Nazir Akalın, "Nizâmi-yi Gencevî Dîvânı'nın Âkibeti Hakkında Bir Münâkaşa", *Akademik Bakış Üç Aylık Eğitim, Kültür ve Sanat Dergisi,* 1997.

Nazir Akalın, "Nizâmi-yi Gencevî ile Fuzûli-yi Bağdâdinin Leylî u Mecnûn Mesnevilerinin Tartışmak Mukayesesi", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türkiyat Araştırmaları Dergisi,* 1997.

Nazir Akalın, "Nizâmî'nin Hamsesi", *Hazan Sanat Edebiyat Dergisi,* 1997.

Nazir Akalın, "Nizâmi-yi Gencevî'nin Hayatı, Edebî Şahsiyeti ve Eserleri", *Bilig,* 1998

Saim Yılmaz, "Nizâmi-yi Gencevî'de Adaletli Yönetici İdeası", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi,* 2001.

Süleyman Doğan, "Nizâmi-yi Gencevî'nin Eserlerinde Eğitim Eksenli, Adalet, Devlet ve Hükümdar Öğretisi", *Electronic Turkish Studies,* 2008.

Siracettin Hacı, "Nizâmi-yi Gencevî'nin "Rahmet Evi" Kavramı", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,* 2009.

Ahmet Caferoğlu, "İran'la Turan'ın Paylaşılamayan Şîrin'i", *Şarkiyat Mecmuası,* 2011.

Faruk Kadri Timurtaş, "İran Edebiyatında Hüsrev u Şirin ve Ferhad ü Şirin Yazan Şairler", *Şarkiyat Mecmuası,* 2011.

Ahmet Nahmedov ve Tuncay Saygın, "Doğu'dan Bir Ütopya Kenti: Genceli Nizami'nin İskendername Eserinde İdeal Kent", *İdealkent,* 2012.

Vefa Hacıyeva, "Nizami Gazellerinde Ritim ve Ahenk Oluşturan Şiirsel Faktörler", *ZfWT,* 2014.

Hamza Koç, "Genceli Nizâmî'nin Dört Mesnevîsinin Mensur Tercümesi Ve Bu Tercümelerden Üçünün Nizâmî'nin Mesnevîleriyle Mukayesesi", *Littera Turca Journal of Turkish Language and Literature,* 2016.

Veyis Değirmençay, "Nizâmi-yi Gencevî'nin Şerefnâme'sinde Tesettür", *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi,* 2019.

Orhan Balcı, "Nizâmî-yi Gencevî İle Lârendeli Hamdî'nin Leylâ İle Mecnûn Mesnevilerinin Kıyaslanması", *Pamukkale University Journal of Social Science Istitue,* 2020.

Azizaga Nacafov, "Nizami Hamse'sinde Azerbaycan-Türk Milli Mutfağı ve Sofra Kültürünün Sanatsal Yankısı.", *ZfWT*, 2020.

Esin Eren Soysal, "Âşık Tipi: Nizâmi-yi Gencevî'nin Leyla ile Mecnun Adlı Mesnevisi", *Academic Journal of History and Idea*, 2020.

Universitetlərdə Nizami Gancevi haqqında edilən magistr və doktorluq tezislərinin siyahısı belədir:

Mesut Yıldız, *Nizâmî Gencevî Heft Peyker Mesnevisi ve Türkçe Çevirisi,* Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, 1991.

Baysal Kersu, *Nizami Divanında Sevgilide Güzellik Unsurları*. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, 1992.

Nazir Akalın, *Nizamî-yi Gencevî'nin Hayatı, Edebî Kişiliği Eserleri ve Leylî u Mecnûn Mesnevîsinin Tahkiye Unsurları Açısından Tahlili.* Erzurum Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 1994.

Saim Yılmaz, *Nizâmî-i Gencevî'de Değer Problemi.* Erzurum Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 1995.

Hayrullah Acar, *Nizamî-yi Gencevî'nin Mahzenü'l-Esrâr Mesnevisine Osmanlı Sahasında Yazılmış Türkçe Nazireler*. Diyarbakır Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2002.

Pınar Güleç, *Süleymaniye Kütüphanesi'ndeki Bezemeli Hamse-i Nizamî Nüshalarının Tezhip Özellikleri.* İstanbul Marmara Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2011.

Adem Yaşar Kısa, *Nizami'nin Leyla İle Mecnun Adlı Eseri İle Johann Wolfgang Von Goethe'nin Die Leiden Des Jungen Werthers (Genç Werther'in Acıları) Adlı Eserinde Sevgili İmgesi ve Kadın Algısı.* Erzurum Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2012.

Zarife Alihanova, *Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi'nde M - 156 Numarada Kayıtlı Olan El Yazma Eser: Nizami Gencevi'nin 'Hamse'si.* Antalya Akdeniz Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2019.

Leman Baş, *Nizâmî-i Gencevî'nin Şerefnâme Adlı Eserinde Halkbilimi Unsurlarının Tespiti.* İstanbul Medeniyet Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2019.

Feyza Nur Kılıçaslan, *Nizami'nin Heft Peyker'inde Hayal ve İmge.* Isparta Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2019.

Dilber Sadıgov, Nizâmî-i Gencevî Eserlerinde Eğitimin İncelenmesi. İstanbul Marmara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2019.

Yukarıdaki bilgilere bakıldığında Türkiyədə Nizâmî-i Gencevî hakkında yapılan çalışmaların az olduğu, şairin eserleri konusunda da *Mahzenü'l-Esrâr, Hüsrev ve Şîrîn, Leylî ve Mecnûn* ile *Heft Peyker* mesnevileri dışında hakkında pek çalışma yapılmadığı görülmektedir.

İstinadlar

1. KANAR, Mehmet (2007), "Nizâmî-i Gencevî", *Türk Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi,* c: 33, sf: 183-185. (Erişim tarihi 30 Ağustos 2021)

РЕЗЮМЕ

АКАДЕМИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ ДЛЯ НИЗАМИ ГЯНДЖЕВИ В ТУРЦИИ

(Академические обзоры о Низами Гянджеви в Турции)

Проф. Доктор С. Дилек Ялчин Челик

Университет Хаджеттепе, Анкара, Турция

Низами Гянджеви, один из выдающихся поэтов XII века, наряду со своей литературной идентичностью является важным ученым. Несмотря на то, что он был азербайджанским турком, он писал свои стихи на персидском языке, культурном языке своего времени. Когда призвали Низами, самым важным нововведением, которое он внес в поэзию, был жанр маснави. Хотя величие его произведений и газелей известно в восточной литературе, единственная сохранившаяся работа Низами - это Хамсе. Несмотря на то, что он великий поэт, к сожалению, в турецкой литературе мало исследований о Низами Гянджеви. Исследование представлено в рамках этого документа.

Ключевые слова: *Низами Гянджеви, Хамсе, статья, газель*

SUMMARY
ACADEMIC RESEARCH FOR NIZAMI GANJAVI IN TURKEY
(Academıc revıews of Nızamı Ganjavı ın Turkey)
Prof. Dr. S. Dilek Yalcin Celik
Hacettepe University, Ankara, Turkey

Nizami-i Gencevi, one of the important poets of the 12th century, is an important scholar along with his literary identity. Despite being an Azerbaijani Turk, he wrote his poems in Persian, the cultural language of his time. When Nizami was called, the most important innovation he brought to poetry was in the genre of masnavi. Although the grandeur of his works and ghazals is known in Eastern literature, Nizami's only surviving work is Hamse. Despite being a great poet, unfortunately, there is not enough research on Nizami-i Gencevi in Turkish literature. The research is presented in the framework of this document.
***Key words**: Nizami Ganjavi, Hamseh, article, gazelle*

NİZAMİ GƏNCƏVİNİN MİLLİ KİMLİYİ

Nizami Muradoğlu
AMEA Folklor İnstitutu, Azərbaycan
nizamimurad@gmail.com

Xülasə. Nizami Gəncəvinin 880 illik yubiley mərasiminin keçirilməsi onun yaradıcılığına yenidən baxılmasını, mədəni irsinin bütün parametrlərinin araşdırılmasını bir vəzifə kimi ədəbiyyatşünasların qarşısında qoyur. Məlum olduğu kimi, orta əsrlərdə Şərqdə fars dili poeziya dili olaraq tanınırdı. Nizami Gəncəvi də əsərlərini, əsasən bu dildə yazıbdır. Sovet dönəmində - 1941-ci ildə Nizami Gəncəvinin 800 illik yubileyinin keçirildiyi zaman şairin əsərləri bir çox dünya və o cümlədən, Azərbaycan dilinə tərcümə edilibdir. Məqalədə şairin milli mənsubiyyəti və türklüklə bağlı məsələlərə geniş yer verilibdir.
***Açar sözlər:** Nizami Gəncəvi, milli mənsubiyyət, türk, divan, şeir*

Dünya ədəbiyyatının nəhəng nümayəndələrindən biri dahi Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvi bəşəriyyətin bədii fikir tarixində yeni səhifə açmış şəxsiyyətlərdəndir. Şairin bədii irsi əsrlərdən bəri şərqin misilsiz mədəni sərvətlər xəzinəsində özünəməxsus yer tutur. Nizami Gəncəvi orta əsrlərdə şərqin mədəniyyət mərkəzlərindən biri sayılan Gəncə şəhərində dünyaya gəlmiş və burada da yaşayıb yaratmışdır.

Nizami Gəncəvinin anadan olmasının 880 illiyi münasibəti ilə Azərbaycan Respublikası Prezidenti cənab İlham Əliyev bu ilin yanvar ayının 5-də müvafiq sərəncam veribdir. Sərəncama əsasən 2021 – ci il respublika daxilində "Nizami Gəncəvi ili" kimi qeyd olunur.

Onu da deməliyik ki, Nizami Gəncəvi dühası hər zaman dünya şərqşünaslarının diqqət mərkəzində olubdur. Böyük şairin sovet dövründə 800 illik yubileyinin keçirilməsi zamanı tam külliyyatı dərc edilib araşdırılıbdır, lakin sovet quruluşunun tələbləri baxımından müəyyən ixtisarların aparılması bu gün ədibin həyat və yaradıcılığının tam, əhatəli öyrənilməsini çətinləşdirir.

Araşdırmanın məqsədi Nizami Gəncəvi irsinin öyrənilməsində, onun əsərlərinin Azərbaycan dilinə tərcümə edilməsində yol verilmiş bəzi yanlışlıqlara aydınlıq gətirməkdir. Hətta, tərcümələrdə şairin milli kimliyi ilə bağlı, türklük ilə əlaqəli beytləri, misraları deformasiyalara məruz qalıbdır. Şairin bəzi fikirləri unudularaq tərcümələrə əlavə edilməyibdir. Rast gəldiyimiz bu kimi qüsurları islah etməklə məqsədimiz Nizami Gəncəvinin milli mənsubiyyəti haqqındakı qərəzli filirləri aradan qaldırmaqdır.

Qərəzli ixtisarlar. Araşdırma göstərir ki, böyük Azərbaycan şairinin sovet dönəmində əsərləri doğma ana dilinə tərcümə edilərək akademik çapı həyat keçirilmişdir. Bu böyük işlərin üstünə kölgə salmadan deyə bilərik ki, bütün bunlara baxmayaraq Nizami Gəncəvinin yenidən öyrənilməsinə, onun əsərlərinin yenidən tədqiqatına, yeni yazılarının axtarılıb tapılmasına ehtiyac vardır. Xüsusilə, şairin əsərlərində dini görüşlərinin və türklüklə bağlı müəyyən beytlərin ixtisarını xatırlatmağı vacib sayıram. İstər şairin dünyagörüşünün formalaşmasında o zamankı dini təsəvvürlərin rolunu müəyyənləşdirmək, istərsə də bəşərin sonuncu peyğəmbəri Məhəmməd (s.s.) - in milli kimliyini öyrənmək baxımından həmin misraların böyük əhəmiyyət daşıdığı şəksizdir.

Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin "Azərbaycan şairi Nizami" əsərində bununla bağlı aşağıdakı qeydlərə rast gəlirik. "Həzrəti peyğəmbəri mədh edərkən şair yenə "türk" sifətini qullanır. Nizaminin bu beytləri eynilə nəql edilməyə dəyər bir şah əsərdir:

Yeddi heylin sahibi bir türk kim,
Yerdə, göydə həp odur yol göstərən" [Rəsulzadə 2011: 211].

Bu beytlər şairin "Xosrov və Şirin" əsərində Məhəmməd peyğəmbər haqqında dediklərindəndir. M.Ə.Rəsulzadə göstərir ki, şair əsərlərində 80 yerdə "türk" sözünü işlətmişdir. Bu söz bəzən sifət kimi, gözəl, cəsur, igid anlamında da işlənmişdir. Bizə görə nümunə verdiyimiz bənddəki "türk" sözü isə peyğəmbərin etnik kimliyini bildirmək məqsədi ilə qələmə alınmışdır. "Yeddi heylin sahibi bir türk kim, Yerdə, göydə həp odur yol göstərən" deyildiyinə, peyğəmbərin milli kimliyinə işarə olunduğuna görə "pantürküzm" əhval-ruhiyyəsinin hökm sürdüyü o illərdə sovet dövrü nəşrlərindən bu hissə çıxarılmışdır.

Biz belə bir oxşarlığı şairin digər əsərlərində də araşdırdıq. Şairin "Leyli- Məcnun" əsərində rast gəldiyimiz buna bənzər beytləri seçib yazdıq, oxucuların diqqətinə çatdırmaqla bir daha bildirmək istəyirik ki, sovet ədəbiyyatının qarşısındakı əsas hədəf həzrəti peyğəmbərin yüksək ali sifətləri deyil, məhz milli kimliyinin gizlədilməsi olmuşdu. Belə ki, Azərbaycan dilinə tərcümə edilərkən "Xosrov və Şirin" əsərində peyğəmbərin milli kimliyini bildirən beytlə yanaşı çıxarılmış digər 3(üç) beytin oxşarları şairin "Leyli və Məcnun" əsərinin tərcüməsində olduğu kimi saxlanılmışdır.

Tanrı dostlarına sənsən şahsüvar,
Yeddi göy üstündə bir məclisin var [Gəncəvi. Leyli və Məcnun 2004: 22].
Yeddi xəzinəni açaraq bir dəm,
Dörd gövhər üstünə basmısan qədəm [Gəncəvi. Leyli və Məcnun 2004: 23].

Yeddi xəzinə - yeddi göyə işarədir. Dörd gövhər - dörd ünsür: su, torpaq, od və hava deməkdir.

Yeddi qat göylərdən keçib yüksəldin,
Yüksəlib ən uca zirvəyə gəldin. [Gəncəvi. Leyli və Məcnun 2004: 24].

Göründüyü kimi Məhəmməd peyğəmbərlə əlaqədar yeddi rəqəmi bir çox hallarda Həzrətin böyüklüyünü göstərmək anlamında işlədilir. Bəhs etdiyimiz çıxarılmış hissəni "Xosrov və Şirin" əsərinin 2004 – cü il nəşrində axtararkən Həmid Araslının yazdığı "*Ölməz məhəbbət dastani*" adlı ön sözdə bəzi məqamlar diqqətimizi cəlb elədi. ".Bu tərcümə orijinala nə qədər yaxın olsa da, yenə də şairin bəzi beytlərinin dəqiq verilməməsi halları özünü göstərirdi" [Araslı 2004: 21].

Həmid Araslının da etirafı bir daha Nizami Gəncəvinin əsərlərinin elmi-tənqidi mətninin yenidən hazırlanmasının aktuallığını aşkara çıxarır. Aydın olur ki, Nizami Gəncəvinin Məhəmməd peyğəmbərə "türk" deməsi onun əsərlərinin tərcümə və yenidən çaplarında müəyyən ixtisarlara, dəyişikliklərə məruz qalmasına səbəb olubdur.

Nizamidə türklük. Məhəmməd Əmin Rəsulzadə o cümlədən qeyd edir ki, "Sultani-Kəbə" qəsidəsində də şair Məhəmməd(s.s.) peyğəmbərə ərəb vücudlu türk deyir, bu sözü dəfələrlə işlədərək həm də oz milli kimliyi haqqında məlumat verir.

Biz də "Kəbə sultanı" qəsidəsində Nizami Gəncəvinin Məhəmməd peyğəmbər haqqında dediyi fikri axtardıq. Xəlil Rza Ulutürkün tərcüməsində həmin qəsidədən bir parçanı təqdim edirik:

Ərəb əndamlı türkdür, hər gün min könül ovlar,
Ənbərdən qara xal var nurlu, ağ çöhrəsində [Gəncəvi. Lirika 2004:141].

Aydın olur ki, "Nizami azərbaycanlıların sadə, məmləkətçilik deyil, milli duyğularını dəxi qabardacaq bir isimdir. Bu isimlə sadə azərbaycanlılar deyil, bütün türklərin öyünmələri gərəkdir. Dilinin farsca olmasına rəğmən, heç bir şairdə türklük Nizamidə olduğu qədər ideallaşdırılmış deyildir" [Rəsulzadə 2011: 58].

Göründüyü kimi, fars dilində yazmaq fars şairi olmaq deyildir. O dövrü təhlil edərkən Bertelsin qeyd etdiyi aşağıdakı fikri də nəzərə almaq lazım gəlir: "Fransız dili rus aristokratı üçün məcburi olduğu kimi, fars dili də səlcuq feodalları üçün məcburi bir dil sayılırdı. Şəhər həyatı tərəqqi etdikcə bu dil şəhərdə də görkəmli rol oynamağa başlayır. Fars dili səlcuq dövləti tərkibinə daxil olan saysız-hesabsız xalqları birləşdirmək üçün vasitə olan beynəlxalq bir dil idi. Bu epoxada fars yazısının belə geniş yayılmasına səbəb də məhz bu idi" [Bertels 2017: 17].

Nizami Gəncəvini farslaşdırmaq istəyənlərə bundan tutarlı cavab verilməyibdir. Hətta görkəmli rus alimi Yevgeni Bertels Nizaminin milli mənsubiyyəti ilə bağlı məsələdə yazır ki, "bəzi Avropa şərqşünasları daha sonrakı fars mənbələrinə əsaslanaraq Nizaminin özünü və ya onun nəslini Qum şəhəri ilə əlaqədar etməyə çalışsalar da, bu təşəbbüsləri rədd etmək lazım gəlir. Bu qeyd «İskəndərnamə»nin ikinci hissəsindədir, guya Nizami burada Qumun adını çəkmişdir.

Lakin ingilis şərqşünası Riyönün göstərdiyi kimi, bu sətirlər sonradan qondarılmışdır və Nizaminin deyildir. Bizim materiallarımız da Riyönün bu etirafını tamamilə təsdiq edir. Nizaminin Parisdə, Milli kitabxanada hicri 763-cü (miladi 1360-cı) il tarixi ilə qeyd edilən və mənə məlum olan ən köhnə əl yazısında da bu sətirlər yoxdur [Bertels 2017: 27-28].

Prof.dr. Sənan İbrahimov da tərtib edib yayınladığı "Nizami Gəncəvinin azərbaycanca yazdığı şeirlər" kitabında "Nizaminin türkcə şeirləri" başlıqlı ön sözündə yazır: "Əvvəla Nizaminin milli

mənsubiyyəti və divanın bəzi xüsusiyyətləri barədə məlumat verək. Şair özü fars dilində olan divanında milli mənsubiyyəti barədə deyir:

Atadan, babadan türk olmuşuq biz,

Ağıl məclisində görk olmuşuq biz [İbrahimov 2021: 3].

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Nizami Gəncəvinin doğma ana dili – türk dilində yazdığı divan haqqında professor Sənan İbrahimov təkzibedilməz faktlarla öz fikrini möhkəmləndirir. Alim göstərir ki, "uzun müddət Misirin "Xədəviyyə" kitabxanasında saxlanan bu divan 1381 (2002) – ci ildə Sədyar Vəzifə Eloğlu tərəfindən İranda əski əlifbada nəşr olunmuş, Azərbaycanda isə ilk dəfə Hüseyn Türksoy tərəfindən divanın bəzi qəsidələri və qəzəlləri geniş elmi şərhlərlə çap edilmişdir. Müəllif hətta əlyazmanın üstündə yazılan cümlənin fotoşəklini vermişdir. Həmin cüngün Nizami Gəncəviyə aid olan səhifəsində aydın xətlə bu sözlər yazılmışdır: *Divani-Nizami. Talif əl-muli Nizami Ələddin əbi Məhəmməd Cəmaləddin Yusif bən Muəyyəd əl-Gəncəvi.*

Şahamettin Kuzucular "Genceli Nizami – türklügü, edebi yönü ve hayatı (13.yy) adlı məqaləsində yazır: "Genceli olduğu kesinleşen Nizaminin türk asıllı olduğu da kuvvetle muhtemeldir. Pek çok kaynak bunu ispatlayacak deliller sunmaktadır. " Nizaminin Türk olduğu, AZERBAYCAN 'da yerleşen Türk kesim arasından çıktığı kesindir. Bunu onun eserlerinin bir yerinde aktardığı şu beyitlerde kanıtlamaktadır: Farsça şöyle der:

Peder mer peder mera Tork bud,

Der niru yek yeki gorg bud.

Türkçe çevrisi:

Benim atalarım ve dedelerim hepsi türktü,

Her biri güçte sanki bir kurttu" [Kuzucular].

Məhəmməd Əmin Rəsulzadə də Nizaminin əsərlərində milli ruhu görərək bu xüsusda yazırdı ki,"bir əsəri milli yapan şəkillə bərabər özün də milli oluşudur. Bu iki amil arasında ahəng olmadığı təqdirdə bizə görə, əsəri milliləşdirən şey şəkildən ziyadə öz, başqa təbirlə dildən ziyadə mənadır. Yabançı dildə yazılmış bir əsər daşıdığı məna və ruha görə müəyyən şərtlər içində bir millət için milli ola bilir" [Rəsulzadə 2011: 50].

Yanlış tərcümələr. Daha bir məqama diqqət yetirək. Nizami Gəncəvinin anası haqqında "Leyli və Məcnun" əsərində yazdığı bir beyt ilə əlaqədar olaraq xeyli araşdırma aparmalı olduq. Əvvəl başdan qeyd edim ki, bu gün "Leyli və Məcnun" əsəri əsasən Səməd Vurğunun tərcüməsində təqdim olunur. Hansı səbəblərdən olduğunu deyə bilmərəm, amma bu tərcümədə çox böyük yanlışlıqlara yol verilmişdir. Şairin anası haqqındakı beyt özü də çox böyük qüsur ilə çap olunmuşdur. Belə ki, hətta 2004 – cü ildə S.Vurğunun tərcüməsi ilə ayrı – ayrı nəşriyyatlarda çap olunan əsərin özündə də variantlaşmalar vardır. Baxaq:

Kürd qızı anam da bizi tərk etdi,

Bir ana qəlbiylə dünyadan getdi [Gəncəvi Leyli və Məcnun 2004: 54]. Və ya;

Kürd qızı anam da bizi tərk etdi,

Əsil ana kimi çiynimdə getdi [Gəncəvi. Leyli və Məcnun. Çaşıoğlu 2004: 44].

Əbülfəz Elçibəy də " Fateh Səlahəddin: ərəb, kürd, yoxsa Azərbaycan türkü?" məqaləsində Nizaminin anası haqqındakı beyti təhlil edərək yazıbdı:

..."Nizami əsərlərinin birində "mənim qurd sifətli anam" yazmış (Gər maderi-mən Rəiseyi-qord/ Madər sefətane pişe mən mord – Mənim anam qurd Rəisə/Ana sifətində qarşımda öldü - red.), tədqiqatçılar bunu "Mənim anam kürd Rəisə" olaraq oxuyub, səhv təqdim etmişlər (orta çağda "qurd" sözü ilə "kürd" eyni şəkildə yazılardı)" [Elçibəy 2004: 162].

Beyt haqqında Əliyar Səfərli və Xəlil Yusifli "Qədim və orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı" kitabında yazıblar: "Buradakı "kord" sözü Nizami dövründə igid mənasını verən "qord" sözü ilə eyni cür yazılır, "kaf" və "gaf" hərfləri bir-birindən seçilmirdi. Ancaq beytin mənası tələb edir ki, biz onu "qord" şəklində oxuyaq. Sanki Nizami anasının igidliyi ilə anasayağı ölməsini qarşılaşdıraraq təzad yaratmışdır" [Səfərli 1998: 123].

Bizə belə gəlir ki, tərcüməçilər bütün zamanlarda beytdə verilən "gər" ədatını unudublar. Baxmayaraq ki, Əliyar Səfərli və Xəlil Yusifli bu məsələdə mətləbə daha da yaxınlaşıblar, lakin "gər" köməkçi nitq hissəsini nəzərə almadıqlarından yarımçıqlıq özünü göstərir. Çünki burada şair "gər" ədatını işlətməklə anasının – "igid başçı" kimi təsvir etsə də, ölümün qarşısındakı acizliyini də dilə gətirir.

Gər madere mən rəiseye qord

Mader sefətane pişe – mən mord.

Gər (baxmayaraq) mənim anam – igid başçıydı (rəis idi)

Ana sifətində (yəni; adi ana kimi) qarşımda öldü.

Məlum olduğu kimi indi də "ailə başçısı" ifadəsi işlədilir. Belə ki, ailənin başçısı kişi öldükdən sonra başçılıq missiyası anaya keçir. Hətta, bəzi ailələrdə "başçılığı" hər zaman qadın-ana edir. Xalq məsəllərində

də deyildiyi kimi, “kişi fəhlədir, qadın bənna” [Folklor nümunəsi]. Buradan da ananın ailədə igidliklə başçılıq etməyə çalışması fikrinin hər zaman movcudluğu özünü göstərir. Nizami Gəncəvi də anasının, hətta rəisliyinə (başçılığına) bir qədər də təbəssümlə yanaşaraq müqayisəli şəkildə təzad yaradır və ölüm qarşısında acizliyini göstərir.

Orta əsrlər şeirində gər komponentinin işlənməsi ilə bağlı olaraq deyə bilərik ki, bu ədat adətən şeirdə təzad, müqayisə yaratmaq məqsədi ilə işlədilirdi. M.Fizuli də “Söz” qəzəlində belə bir frazaya üz tutubdur:

Gər çox istərsən, Füzuli, izzətin, az et sözün [Füzuli 2005: 151].

Yaxud Nəsimidə:

Gər ənəlhəq sirrini faş eyləyim həqdən bu gün [Nəsimi 2004: 269].

Nümunə gətirdiyimiz orta əsr şeir parçaları “gər” komponentinin o dövr üçün mənzum əsərlərdə nə qədər əhəmiyyətli olduğunun göstəricisidir. Buradan da aydın olur ki, Nizami Gəncəvi anasının igidliyi ilə ölümü qarşısındakı acizliyini müqayisə edərək öz dərdini izhar etmişdir. Belə ki, adi zamanlarda özünü igid başçı kimi aparan və ya göstərən bir ananın ölümün qarşısında acizliyi şeirin bədii təsir gücünü artırmaqla yanaşı dünyanın pərgarında bir-birinin əksi olan qütblərin durduğunu da vurğulayır. İgid sözünün sinonimi cəsur, qəhrəman, qorxmaz, cəsarətli olduğu kimi antonimi də aciz, qorxaq, fağır, məzlum və s.- dir. Burada verilən rəis sözü başçı anlamında olub indiki zamanda başa düşdüyümüz qadın adını ehtiva etmir. “Qord” sözü də “qurd” olmadığı kimi, “kürd” də deyildir.

Nəticə. Nizami Gəncəvi indiki Azərbaycan Respublikasının Gəncə şəhərində türk ailəsində doğulub boya-başa çatıbdır, milli kimliyi türkdür. Dövrünün çox böyük ziyalısı və şairi olaraq əsərləri, xüsusən də yaratdığı beşlik (xəmsə) ilə dünya şöhrəti qazanan şairin bəşəri ideyaları onun doğrudan doğruya böyük zəka sahibi, həkim və şeyx kimi şöhrətlənməsinə səbəb olubdur. Lakin zaman-zaman onun əsərlərinin üzünün köçürülməsində və tərcüməsində baş verən yanlışlıqlar üzündən bir çox mətləblərdə dolaşıqlıq yaradılıbdır. Bu, bəzən bilməyərəkdən katiblərin səhlənkarlığı üzündən olubsa, bəzən də qəsdən, bilərəkdən törədilmişdir. Qənaətimiz belədir ki, Azərbaycan türkü olan Nizami Gəncəvinin bədii irsinin tamamilə, ən qədim əlyazmalarına əsaslanaraq yenidən akademik nəşrinə nail olmaq, əsərlərinin sətri və bədii tərcüməsini həyata keçirmək lazımdır.

Ədəbiyyat

1. Araslı Həmid (2004). Ölməz məhəbbət dastani (Ön söz), Gəncəvi Nizami. Xosrov və Şirin. Bakı, "Lider” nəşriyyatı, 392 s.
2. Bertels Yevgeni (2017). Böyük Azərbaycan şairi Nizami. Bakı, “Təhsil” nəşriyyatı, 168 s.
3. Elçibəy Əbülfəz (2004). Bütöv Azərbaycan Yolunda, Bakı, "Nurlar" nəşriyyatı, 376 s.
4. Fizuli Məhəmməd (2005). Əsərləri. Altı cilddə. I cild. Bakı, “Şərq-Qərb” nəşriyyatı, 400 s.
5. Folklor nümunəsi. (Material şəxsi arxivimizdədir).
6. Gəncəvi Nizami (2004). Leyli və Məcnun. Bakı, "Lider” nəşriyyatı, 288 s.
7. Gəncəvi Nizami (2004). Lirika, Bakı, “Lider” nəşriyyatı, 160 s.
8. Gəncəvi Nizami (2004). Leyli və Məcnun, Bakı: “Çaşıoğlu” nəşriyyatı, 240 s.
9. İbrahimov Sənan (2021), Nizami Gəncəvinin azərbaycanca yazdığı şeirlər, Bakı, “Füyuzat” nəşriyyatı, 102 s.
10. Kuzucular Şahamettin. “Genceli Nizami – türklügü, edebi yönü ve hayatı (13.yy) https://edebiyatvesanatakademisi.com/uye/sahamettin-kuzucular-3
11. Nəsimi İmadəddin (2004). Seçilmiş əsərləri. İki cilddə. I cild. Bakı, “Lider” nəşriyyatı, 336 s.
12. Rəsulzadə Məhəmməd Əmin (2011). Azərbaycan şairi Nizami Bakı, “Təknur” nəşriyyatı, 520 s.
13. Səfərli Əliyar, Yusifli Xəlil (1998). Qədim və orta əsrlər tarixi, Bakı, “Ozan” nəşriyyatı, 632 s.

РЕЗЮМЕ

НАЦИОНАЛЬНАЯ ПРИНАДЛЕЖНОСТЬ НИЗАМИ ГЯНДЖЕВИ

Мурадоглу Н.

Проведение 880-летнего юбилея Низами Гянджеви ставит перед литературоведами задачу пересмотреть его творчество,изучить все параметры его культурного наследия.Как известно,в средние века на востоке персидский язык был известен как язык поэзии.Низами Гянджеви писал свои произведения в основном на этом языке.В советский период,когда в 1941 году был проведён 800-летний юбилей Низами Гянджеви,произведения поэта были переведены на многие мировые языки,в том числе и азербайджанский.В статье большое место уделено вопросам тюркизма и национальной принадлежности поэта.

***Ключевые слова*:** *Низами Гянджеви, национальная принадлежность, тюрк, диван, стих*

SUMMARY
NATIONAL IDENTITY OF NIZAMI GANJAVI
Muradoqlu N.

Celebration of the 880th anniversary of Nizami Ganjavi urges literary scholars to take another look at his literary works and to research all parameters of his cultural heritage. As it is well-known, during the medieval ages Persian was recognized as the language of poetry in the East. Nizami Ganjavi wrote his works mainly in this language. During the Soviet period, when the 800th anniversary of Nizami Ganjavi was celebrated in 1941, many works of the poet were translated into several foreign languages, including into Azerbaijani language. A lot of attention was given to the national identity and Turkic origin of the poet in the article.
Key words: *Nizami Ganjavi, national identity, Turk, diwan, poem*

NİZAMİNİN ƏDALƏT KONSEPSİYASI ELM VƏ İRŞAD KONTEKSTİNDƏ

Tahirə Məmməd
AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu, fil.e.d., professor, Bakı, Azərbaycan
tahire.mammed@yahoo.com

Kamil insan özü ədalətli olmaqla bərabər, cəmiyyətdə ədalətin bərqərar olması istiqamətində fəaliyyət göstərir. Klassik dünyagörüşü sistemində dünyəvi ədalət ilahi ədalətdən və normalardan qaynaqlanır. Hər ikisi arasında məntiqi paralelizm mövcuddur. Belə ki, ilahi nizamda ədalət olduğu kimi, dünyəvi nizamda da ədalət gözlənilməlidir. Həmin nizamı pozan və ondan uzaqlaşan günah işlədir və kamillikdən uzaq düşür.

Nizami dünyanın dərkində irşad (dünyanın çaşdrıcı dəvətlərinə uymamaq) və elmə üstünlük verirdi. Qəhrəmanları irşaddan uzaqlaşdıqları anda qaranlığa və cəhalətə düşürlər. Əmək, zəhmət, elm, səy irşadla işıqlananda faydalı olur; bütün bunlar ədalətə, ədalətli davranışa yönəldiyi və qulun iradəsi Yaradanın iradəsinə uyduğu halda kamilliyə yol açılır.

Nizaminin ədalət konsepsiyası təkcə onu yox, digər müasirlərini də düşündürürdü, xüsusilə Fərabini (873-950). Fərabinin ədalət anlayışının əsasında haqq- ədalət –pay prinsipi dayanır.

Elm və irşad, başqa bir deyişlə təəllüh və bəhs paralelizmində Nizaminin görüşləri Sührəverdi (1145-1234) ilə səsləşir. Sührəverdiyə görə həqiqətə yetişməyin yolu təəllüh və bəhsdən keçir. Onlar arasındakı tarazlığın qorunması vacibdir. İnsan elmə çox güvənib irşaddan uzaqlaşdığı zaman ədalət anlayışında və cəmiyyət münasibətlərində də yanlışlığa uğrayır. Nizaminin qəhrəmanlarını dünyəvi həvəs, nəfis yoldan çaşdıranda, onlar eyni zamanda, ədalətdən uzaqlaşırlar. Məsələn: Xosrov hakimiyyətdə güc, qüvvət göstərir, lakin Fərhadın ölümünə hiylə ilə nail olduğu zaman haqdan, ədalətdən uzaqlaşıb böyük günah işlədir, Bəhram öz səyi nəticəsində yiyələndiyi qabiliyyətlə ov zamanı göstərdiyi şücaətlə öyünür, eyni zamanda, ona həqiqəti söyləyən Fitnəyə qarşı ədalətsizlik edir. "İsgəndərnamə" dəki utopik diyar cəmiyyətin idarəsində təəllüh və bəhsin, elm və irşad nizamının pozulmamasının göstəricisidir.
Açar sözlər: *Nizami Gəncəvi, ədalət, Fərabi, irşad, Sührəverdi*

КОНЦЕПЦИЯ СПРАВЕДЛИВОСТИ НИЗАМИ В КОНТЕКСТЕ НАУКИ И ИРШАДА

Мамед Т.
Институт литературы имени Низами Гянджеви НАНА, д.ф.н., профессор, Баку, Азербайджан

Совершенный человек, будучи справедливым сам по себе, действует в направлении установления справедливости в обществе. В классической системе мировоззрения светская справедливость исходит из Божественной справедливости и норм. Между ними существует логический параллелизм. Так же, как в Божественном порядке должна быть справедливость, так и в светском порядке должна быть справедливость. Тот, кто нарушает этот порядок и удаляется от него, совершает грех и удаляется от совершенства.

Низами предпочитал Иршад (не следовать запутанным приглашениям мира) и науку в понимании мира. В тот момент, когда их герои уходят из иршада, они попадают во тьму и невежество. Труд, трудолюбие, наука, усилие становятся полезными, когда они освещаются иршадой; путь к совершенству открывается, когда все это направлено на справедливость, справедливое поведение и когда воля раба следует воле Творца.

Концепция справедливости Низами волновала не только его, но и других его современников, особенно Фараби (873-950). В основе концепции справедливости Фараби лежит принцип право - справедливость – доля.

В параллелизме науки и иршада, тааллюха и Бахса, взгляды Низами перекликаются с Сухраверди (1145-1234). Согласно сухраверди, путь к истинной зрелости лежит через тааллюх и бахсу. Важно соблюдать баланс между ними. Когда человек слишком полагается на науку и уходит от иршада, он также ошибается в понимании справедливости и общественных отношений. Путая героев Низами со светским задором, рафинированным образом, они в то же время отдаляются от справедливости. Например: Хосров проявляет власть, силу, но когда он хитростью добивается смерти Фархада, он совершает большой грех, уходя от правды, справедливости, Бахрам хвастается своими способностями, приобретенными в результате его усилий, доблестью, проявленной во время охоты, и в то же время делает несправедливость по отношению к заговорщику, который говорит ему правду. Утопическая земля в "искандернаме" является показателем того, что в управлении обществом не нарушаются тааллюх и бахсинин, порядок науки и иршада.

***Ключевые слова**: Низами Гянджеви, справедливость, Фараби, Иршад, Сухраверди*

NIZAMI'S CONCEPT OF JUSTICE IN THE CONTEXT OF SCIENCE AND RACE

Mammad T.
Nizami Ganjavi Institute of Literature ANAS, Prof., Baku, Azerbaijan

A perfect person acts in the direction of establishing justice in society along with being just himself. In the classical worldview system, secular Justice stems from divine justice and norms. There is a logical parallelism between both. In the hereafter, as in the life of the world, one must observe Justice. He commits a sin that violates that order and moves away from it, and is far from perfection.

Nizami preferred Irshad and science in the world. As soon as the heroes move away from Irshad, they fall into darkness and ignorance. Labor, labor, science, effort are useful when it is illuminated by Irshad; all this leads to justice, fair conduct, and leads to perfection when the will of the slave follows the will of the creator.

The concept of Justice of Nizami thought not only him, but also other contemporaries, especially Farabi (873-950). Farabi's understanding of justice is based on the principle of justice and share.

In science and Irshad, in other words, in the parallelism of tawhid and Bai, Nizami's views were divided (1145-1234). The way to reach the truth through the story goes through tricks and deals. It is important to maintain a balance between them. When a person relies heavily on science and moves away from race, he is also mistaken in the concept of justice and society relations. When Nizami's heroes are distracted by worldly enthusiasm and refined path, they, at the same time, move away from justice. For example: Khosrov shows power, strength in power, but when Farhad achieves his death by means of a plot, he goes away from truth and justice and commits great sin, Bahram boasted of his ability as a result of his efforts, his courage during the hunt, and at the same time, commits injustice against the mischief that tells him the truth. The utopian region in" iskendername " is an indicator of the failure of the order of Science and culture in the administration of society.

And they say, 'Umar (may Allah be pleased with him),' Umar (may Allah be pleased with him), ' Umar (may Allah be pleased with him).

***Key words**: Nizami Ganjavi, justice, Farabi, Irshad, Suhrawardi*

NİZAMİ GƏNCƏVİ MÜASİR TARİXİMİZDƏ: ARAŞDIRMALAR TARİXİN İŞIĞINDA

Əmrahov Mais İsrail oğlu
AMEA-nın A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu, t.e.d., professor, Bakı, Azərbaycan
Əmrahova Məhsəti Mais qızı
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, Şəki filialı, baş müəllim, Şəki, Azərbaycan
emrahov@48 mail.ru

Xülasə. Məqalədə Nizami Gəncəvinin 1941-ci ildə 800 illik yubileyinin keçirilməsinə hazırlıq, yubileylə əlaqədar görülən işlər, müharibə illərində və müharibədən sonra M.Şaginyanın əsərlərində Azərbaycan və Nizami haqqında tarixin təhrif olunması faktlarla göstərilmişdir. Qeyd olunur ki, Nizami irsinə göstərilən diqqət XX əsrin 70-80-ci illərində və müstəqillik dövründə də davam etmişdir. Prezident İlham Əliyevin Sərəncamı ilə 2011-ci ildə Nizami Gəncəvinin 870 illiyinin dövlət səviyyəsində silsilə

tədbirlərlə geniş qeyd edilməsi, 2019-cu ilin „Nəsimi İli", 2021-ci ilin „Nizami Gəncəvi İli" elan olunması bu istiqamətdə işlərin uğurlu davamıdır.

Açar sözlər: *Nizami Gəncəvi, tarix, mənəvi irs, yubiley, erməni təxribatı*

1930-cu illərin ikinci yarısından başlayaraq SSRİ-də bir sıra yubileylərin keçirilməsi planlaşdırıldı. Bu yubiley kampaniyaları içərisində 1941-ci ildə Nizami Gəncəvinin 800 illik yubileyinin keçirilməsi nəzərdə tutulurdu. Nizami Gəncəvinin yubileyinə hazırlıqla əlaqədar Azərbaycan SSR Xalq Komissarları Sovetinin qərarı ilə 1939-cu il mayın 3-də Nizami Gəncəvinin Yubiley Komitəsi yaradıldı. Komissiyaya Teymur Yaqubov (sədr), N.K.Allahverdiyev, Səməd Vurğun, Rəsul Rza (Rzayev) (sədr müavinləri), Mikayıl Rəfili (məsul katib), Çimnaz Aslanova, P.Q.Antokolski, N.N.Aseyev, A.A.Avanesov, Şəmsəddin Abbasov, M.D.Bağırov, Y.E.Bertels, Ə.Z.Bağırzadə, Ü.Hacıbəyov, Heydər Hüseynov, S.Ə.Dadaşov, Məmməd Arif Dadaşzadə, M.İ.Jasmen, Mirzə İbrahimov, M.V.Kamski, N.S.Karapetyan, Teymur Quliyev, V.A.Luqovskoy, Mirzə Məmmədov, P.B.Mosesov, Həsənağa Mustafayev, İ.A.Orbeli, Süleyman Rüstəm, Əhəd Yaqubov (üzvlər) daxil idilər [13].

Nizami Gəncəvinin anadan olmasının 800 illiyinə hazırlıq şairin müasiri olduğu və Şərqin bir sıra ölkələrində, həmçinin SSRİ-də ədəbi mühitin öyrənilməsinə təkan verdi [12, s.47]. Azərbaycan SSR Xalq Komissarları Soveti „*Böyük Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvinin anadan olmasının 800 illiyinə həsr edilən elmi sərgi (ev muzeyi) təşkil etmək haqqında"* 1939-cu il noyabrın 1-də 4972 № li qərar qəbul etdi. Qərara əsasən, Nizami Muzeyi yaradıldı [2] və bu elm-sənət ocağı 1959-cu ildə Nizami adına Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyinə çevrildi.

Nizami Gəncəvinin yubileyinə hazırlıqla əlaqədar sensasiya doğuran hadisələrdən biri də Əjdər Ələsgərzadənin Nizaminin və Xəqaninin qəbirlərinin kitabələrini oxuması oldu. Nizami Muzeyinin Fonduna Ə.Ələsgərzadənin təqdim etdiyi Nizaminin sinədaşının tərcüməsində yazılmışdı: ***„Bu nurlu məzar şeyxlər şeyxi, Əbu-Məhəmməd, ibn-İlyas, ibn-Yusif, ibn-Zəki, Nizaməddin Müəyyədindir. Orucluğun dördüncü günü, altı yüz beşinci il tarixində."*** Bununla da XX əsrin 30-cu illərinin sonunadək həm Şərq, həm də Qərb elmi ictimaiyyətində Nizaminin anadan olma və vəfat tarixləri haqqında səslənən təzadlı və qeyri-obyektiv fikirlərə Ə.Ələsgərzadənin sayəsində son qoyuldu [10, s. 369-390].

Tarix İnstitutu Azərbaycanın XII əsr tarixinin, həmçinin Nizaminin kimliyi ətrafında olan söz-söhbətlərə son qoymaq üçün Gəncədə yenidən qazıntılar apardı. Qazıntılar zamanı XII əsrə aid çoxlu məişət əşyaları və 120 ədəd sikkə, orta əsr Azərbaycan şəhərinin mədəniyyəti barədə zəngin arxeoloji material əldə olundu. Aparılmış elmi-tədqiqat və arxeoloji qazıntıların nəticəsi olaraq İ.M.Cəfərzadənin, M.M.Altmanın, İ.P.Şeblıkinin, Z.İ.Yampolskinin, Ə.Ə.Ələsgərzadənin, İ.A.Hüseynovun və V.N.Leviatovun elmi işləri çapa hazırlandı. Nizaminin qəbrində və onun ətrafında qazıntı işlərinə başlayan [3] komissiya keçmiş mavzoleyin divarlarının qalıqlarını aşkar etdi. Məlum oldu ki, bu mavzoleydən daha qədim mavzoley mövcud olmuş, lakin naməlum səbəblərdən dağıdılmış və onun yerində-Nizaminin məzarı üzərində daha kiçik ölçüdə ikinci mavzoley ucaldılmışdır. Mavzoleyin özülünün ətrafında rast gəlinən müxtəlif qəbirlər ərazinin qədim Gəncə şəhərinin məzarlığı olduğunu göstərirdi [3].

1940-cı ildə dahi Nizaminin yubileyi ilə əlaqədar mühacirətdə Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, sovet alimləri və şairləri Y.E.Bertels, A.Y.Krımski, A.A.Ramaskeviç, İ.Y.Kraçkovski, A.L.Xetaqurov, Y.N.Marr, L.İ.Çaykin, M.M.Dyakonov, N.Boldırev, A.O.Makovelski, P.Q.Antokolski, N.S.Tixonov, Azərbaycanda Mikayıl Rəfili, Həmid Araslı, Əbdülkərim Əlizadə və başqaları Nizaminin həyat və yaradıcılığının tədqiqi, əsərlərinin rus dilinə filoloji tərcüməsi, rus və Avropa oxucuları üçün tükənməz fikir və poetik obrazların zənginliyinin aşkar edilməsi sahəsində misilsiz işlər gördülər [15, s.18]. 1941-ci ildə Nizaminin yubiley tədbirlərinin keçirilməsi ilə əlaqədar olaraq, Azərbaycan Abidələrinin Mühafizəsinin Mərkəzi İdarəsi və Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası heykəltəraş-antropoloq, SSRİ Elmlər Akademiyasının N.Y.Marr adına Maddi-Mədəniyyət Tarixi İnstitutunun elmi əməkdaşı M.M.Gerasimova dahi şairin simasının (portretinin) bərpası təklifi ilə müraciət etdi. M.M.Gerasimov məsələnin aktuallığını nəzərə alaraq, Yubiley Komitəsinə Nizaminin *kəllə sümüyü üzrə bərpanın bir neçə yoxlama-sınaq nümunələrini göndərdi*. Lakin naməlum səbəblər üzündən Nizaminin obrazı bərpa edilmədi. Dahi şairin portretinin bərpası məqsədilə rəssamlar arasında müsabiqə elan edildi, qaliblər üçün I və II dərəcəli mükafatlar müəyyənləşdirildi. Ancaq 1941-ci ildə şairin 800 illik yubileyi ərəfəsində müsabiqəyə yekun vuran Komissiya bərpa variantlarından heç birini I mükafata layiq hesab etmədi, ***ikinci mükafat rəssam Qəzənfər Xalıqovun çəkdiyi portretə verildi***. Sonralar bu portret əsasında məşhur heykəltəraş, SSRİ İncəsənət Akademiyasının həqiqi üzvü Fuad Əbdürrəhmanov şairin heykəlini hazırladı. Bu gün dünyanın bir çox yerlərində ucalan möhtəşəm N.Gəncəvi heykəllərinin müəllifi də Fuad Əbdürrəhmanovdur.

Hitler Almaniyasının SSRİ-yə hücumu ilə ideoloji iş sahəsində qarşıda duran vəzifələr dəyişdi, yubileyə hazırlıq tədbirlərində fasilə yarandı. Ədəbiyyat və incəsənət işçiləri, şairlər və yazıçılar ümumxalq

mübarizəsinin ön xəttində dayandılar. S.Vurğun, S.Rüstəm, M.Rahim, R.Rza, M.İbrahimov, M.S.Ordubadi, O.Sarıvəlli, Z.Xəlil, Ə.Cəmil, M.Dilbazi, C.Xəndan, T.Əyyubov, N.Rəfibəyli, S.Rəhimov, M.Cəlal, H.Mehdi, Ə.Məmmədxanlı, Y.Şirvan və b. əsərlərində xalqların dostluğu və vətənpərvərlik ideyaları tərənnüm edildi [4, s.172-173].

1941-ci ildə Nizami Gəncəvinin anadan olmasının 800 illiyi münasibətilə hazırlıqlar aparılmağa başlandı. Hazırlıqlar çərçivəsində hazırlanan əsərlərdən birinin müəllifi erməni Marietta Şaginyan idi. Onun Nizaminin milli mənsubiyyətinin şübhə altına aldığı və digər ciddi qüsurlara yol verdiyi „Nizami Gəncəvi" əsərinin əlyazması (227 səh.) Azərbaycan K(b)P MK-a göndərildi və əlyazmaya Tarix İnstitutunun direktoru İsmayıl Hüseynov rəy hazırladı. 15 fevral 1941-ci il tarixli 11 bənddən ibarət rəydən məlum olur ki, M.Şaginyan Nizami yaradıcılığını milli Azərbaycan təzahürü kimi deyil, Şərq, ümummüsəlman təzahürü kimi təqdim etməyə cəhd etmiş [9, s.187-192], ana dilinin milli xüsusiyyətləri, milli-psixoloji xarakter arxa plana keçirilmişdi. Bir sözlə, M.Şaginyan Nizami Gəncəvini azərbaycanlı saymamışdı. Halbuki Moskvada Nizami Gəncəvinin Azərbaycan şairi olduğunu yaxşı bilirdilər və Bertels, M.Rəfili, H.Araslı bu barədə dəfələrlə yazmışlar.

M.Şaginyanın əsəri İ.Hüseynovun rəyi ilə birlikdə geri qaytarıldı, Dövlət Bədii Ədəbiyyat Nəşriyyatı direktoru vəzifəsini icra edən P.Çakinin sözlərinə görə müəllif əsər üzərində yenidən işlədi və əlyazma 1941-ci il aprelin 7-də yenidən Azərbaycan K(b)P MK-ya göndərildi.

Faşist Almaniyasının SSRİ-yə hücumu yubiley tədbirlərinə ara verilməsinə səbəb olsa da, 1941-ci il oktyabrın 17-də Leninqraddakı Ermitajda Azərbaycanın böyük şairi və mütəfəkkiri Nizami Gəncəvinin anadan olmasının 800 illiyinə həsr olunmuş təntənəli mərasim keçirildi. Mərasim üçün xüsusi dəvətnamə hazırlandı. Sovet alim və şairləri əsgər şinellərində səngərləri tərk edərək Nizami Gəncəvi yaradıcılığının əhəmiyyətindən ilhamla danışdılar, tərcümələrini oxudular [14, s.8]. Təntənəli iclasda Elmlər Akademiyasının sədri, Ermitajın, institutların, universitetlərin işçiləri, Rəssamlıq Akademiyasının, Sovet Yazıçılar Birliyinin, Rusiya Dövlət Muzeyinin, ictimai təşkilatların nümayəndələri, aktyorlar, Şərq poeziyasını sevənlər iştirak edirdilər. İclası Ermitajın direktoru akademik İ.A.Orbeli açdı [9]. Baş elmi işçi A.N.Boldırevin „Nizami və onun dövrü" mövzusu üzrə məruzəsi dinlənildi. Yazıçılar adından şair N.S.Tixonov çıxış etdi.

1941-ci il noyabrın 1-də Nizaminin 800 illiyi Gəncədə də qeyd olundu. Yubiley tədbirinə qonaqlar da dəvət olunmuşdu. Qonaqlar və tədbir iştirakçıları Nizami Gəncəvinin qəbrini ziyarət etdilər.

Yığıncağı SSRİ EA Azərbaycan filialının sədr müavini Heydər Hüseynov açdı. Tarix İnstitutunun direktoru İsmayıl Hüseynovun „Şairin vətəni", Nizami adına Ədəbiyyat və Dil İnstitutunun direktoru M.A.Dadaşzadənin „Nizami böyük şair və vətənpərvərdir", Səməd Vurğunun „Nizami və dünya mədəniyyəti", M.Rəfilinin „Nizami rus xalqının qəhrəmanlığı haqqında" mövzusunda məruzələri dinlənildi [15, s.199]. Yubiley tədbirində dəfələrlə qeyd edildi ki, N.Gəncəvinin yaradıcılığı həm də XI-XII əsrlər Azərbaycan tarixini əks etdirir. Azərbaycan ədəbiyyatının qədim tarixə malik ümumtürk ədəbiyyatının „müsəlmanlaşması", regionallaşması və ümümşərq keyfiyyətləri qazanması nəticəsində təşəkkül tapdığının göstəricisidir. N.Gəncəvi yaradıcılığı qədim (ümumi) türk səciyyəlidir [7].

Təxirə salınmış yubileyin keçirilməsinə müharibədən sonra yenidən hazırlıqlar başladı. 1946-cı il iyunun 27-də Azərbaycan K(b)P MK bürosu „***Nizami Gəncəvinin anadan olmasının 800 illik yubileyinin hazırlanması və keçirilməsi haqqında***" qərar qəbul etdi. Qərara görə 800 illik yubileyi 1941 - ci ildə tamam olan dahi Azərbaycan şairi və mütəfəkkiri Nizami Gəncəvinin yubileyinin 1947-ci ilin sentyabrında keçirilməsi nəzərdə tutlurdu. Bu vaxt M.Şaginyan Yerevanda və Moskvada „Sovet Zaqafqaziyası" (1946) adlı kitab çap etdirdi. M.Şaginyanın „Sovet Zaqafqaziyası" kitabı Azərbaycan rəhbərliyi tərəfindən birmənalı qarşılanmadı. Azərbaycan K(b)P MK-nin birinci katibi M.C.Bağırov ÜİK(b)P MK katibi A.A.Jdanova göndərdiyi məktubunda M.Şaginyanın kitabını „...Zaqafqaziya xalqlarına böhtan" adlandırdı [8, s.245, 246]. Məktubdan sonra M.Şaginyanın kitabı yığışdırıldı və ondan izahat tələb olundu. 1946-cı il iyunun 22-də Azərbaycan K(b)P MK Bürosunun qərarı qəbul olunan Yubiley Komitəsinin 30 nəfər tərkibindən M.Şaginyan və onun havadarlarının adları çıxarıldı [9, s.71]. Yubiley tədbirlərində iştirak etmək üçün Bakıya gəlmiş M.Şaginyan M.C.Bağırovun göstərişi ilə geriyə qaytarıldı [6, s.88]. Bu hadisəni Moskvada yuva salmış erməni-rus qruplaşması unutmadı. Dindaşlarına göstərilən „hörmətsizlik" M.C.Bağırovun məhkəmə iclaslarından birində səsləndirildi. Prokuror Rudenkonun „*...o, nə üçün yazıçını təhqir etmiş və qəbul etməmişdir*" sualına M.C.Bağırov cavab verərək bildirir ki, „ *O mənimlə görüşmək istəmiş, ancaq o Qarabağ və Naxçıvan torpaqlarını öz əsərlərində xüsusi torpaqları kimi vermiş, buna görə də mən qəbul etmədim və qovdum"* [14]. 1953-cü ildə M.C.Bağırovun vəzifədən uzaqlaşdırılmasından sonra Şaginyan nəşrinə imkan verilməyən „Nizami Gəncəvi" əlyazmasını ixtisar edərək „**Nizami haqqında etüdlər**" adı ilə 1955-ci ildə Yerevanda çap etdirdi. Nizaminin vətən sevgisini, milli ideologiyanın sütunlarını təşkil edən ***azərbaycançılıq, ədalətlilik, dünyəvilik*** kimi ümümbəşəri dəyərləri başa düşməyən və 1941-ci ildə ***Nizamini***

„azərbaycanlı" saymayan Şaginyan sonrakı illərdə səhvini düzəltsə də, azərbaycanlılara münasibətdə daşnak xislətini dəyişmədi [8, s.197].

Azərbaycan Respublikasında 2021-ci ilin „Nizami Gəncəvi İli" elan edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İ.Əliyevin Sərəncamında qeyd olunur ki, Ümummilli lider Heydər Əliyev Nizami irsinə xüsusi diqqət yetirmiş, onun təşəbbüsü ilə 1979-cu ildə *„Azərbaycanın böyük şairi və mütəfəkkiri Nizami Gəncəvinin irsinin öyrənilməsini, nəşrini və təbliğini daha da yaxşılaşdırmaq tədbirləri haqqında"* qərar qəbul edilmiş, 1981-ci ildə Ümummilli liderin təşəbbüsü və iştirakı ilə *Nizami Gəncəvinin* 840 illik yubiley mərasimləri keçirilmişdir [5]. Prezident İlham Əliyevin Sərəncamı ilə 2011-ci ildə Nizami Gəncəvinin 870 illiyi dövlət səviyyəsində qeyd olunmuşdur. Sərəncamda bildirilir ki, ölkəmizdə Nizami sənətinin öyrənilməsi və tanıdılması sahəsində xeyli iş görülmüş, əsərlərinin elmi-tənqidi mətni hazırlanmış, kitabları nəfis tərtibatda və kütləvi tirajla nəşr edilmişdir. Mütəfəkkir şairin doğma şəhəri Gəncədə məqbərəsi, Bakıda, Sankt-Peterburqda və Romada heykəlləri ucaldılmışdır. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Ədəbiyyat İnstitutu və Milli Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyi Nizami Gəncəvinin adını daşıyır. Böyük Britaniyanın Oksford Universitetinin Nizami Gəncəvi Mərkəzi uğurla fəaliyyət göstərir [1].

Ədəbiyyat

a) Azərbaycan dilində

1. Azərbaycan Respublikasında 2021-ci ilin „Nizami Gəncəvi İli" elan edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı // Azərbaycan. -2021, 5 yanvar, - s.1.
2. ADTA, Fond № 411, siyahı № 35, iş № 40, vərəq – 99.
3. AMEA TİEA, inv. №1003.
4. Əmrahov, M.İ. Azərbaycan mədəniyyəti İkinci dünya müharibəsi illərində / M.Əmrahov. – Bakı: Elm, –2004. –336 s.
5. "Nizami Gəncəvi İli":Zəngin tarixi-mədəni irsimizin təbliğinə böyük töhfə. *„İki sahil"* http://ikisahil.com/post/188621-nizami-gencevi-ili-zengin-tarixi-me-deni-irsimizin-tebligine-boyuk-tohfe
6. Əsil iblislər / Düşmənlərindən güclü şəxsiyyət (Mir Cəfər Bağırov haqqında məqalələr toplusu)/ T.Qurban. – Bakı: Şirvannəşr, – 2012. -86-88.
7. Cəfərov, N. Nizami Gəncəvi: yaradıcılığının mənşəyi, tipologiyası və funksiyası // Ədəbiyyat qəzeti. – 2013, 23 avqust.- s. 6.
8. Qurban, T. Düşmənlərindən güclü şəxsiyyət (Mir Cəfər Bağırov haqqında məqalələr toplusu)/ T.Qurban. – Bakı: Şirvannəşr, – 2012. – 600 s.
9. Qurban, T. Həqiqət olduğu kimi / T.Qurban. – Bakı: Adiloğlu, – 2008. – 108 s.

b) rus dilində

10. Алескерзаде, А.А. Надписи архитектурных памятников Азербайджана эпохи Низами. — В кн.: Архитектура Азербайджана эпохи Низами. М.: Гос. архитектурное изд-во, 1947 (Баку: тип. "Кр. Восток"). - XVI, 1947. - 448 с.
11. Багирзаде, А. Интеллигенция Азербайджана в годы Великой Отечественной войны. Б., 1989, с. 199.
12. Бретаницкий, Л.С. Зодчество Азербайджана в XII-XV вв. и его место в архитектуре Переднего Востока / Л.С.Бретаницкий. – М.: Главная редакция восточной литературы издательство наука, – 1966. – 560 s.
13. В СНК СССР. – Бакинский рабочий, 1939, 4 мая, с.2, №100 (5807).
14. Мамедов, А. Извинения хуже, чем вина // Азербайджанские известия. – 2005, 15 sentyabr. – с.3
15. Рустам, А. Большой вклад русских ученых и писателей в низамиведение. - Выдающиеся русские ученые и писатели о Низами Гянджеви / А.Рустам. – Баку : Языcы – 1981. – 434 с.

РЕЗЮМЕ
НИЗАМИ ГЯНДЖЕВИ В НАШЕЙ НОВЕЙШЕЙ ИСТОРИИ: ИССЛЕДОВАНИЯ В СВЕТЕ ИСТОРИЧЕСКИХ ФАКТОВ И СОБЫТИЙ

Амрахов М.И., Амрахова М.М.

НАНА Институт истории имени А.А. Бакиханова, Азербайджан
Азербайджанский Государственный Педагогический Университет
Шекинский филиал, Азербайджан

В статье отражена подготовка к 800-летию Низами Гянджеви в 1941 году. Также исследуется искажение истории Азербайджана, творчества Низами в произведениях М.Шагинян. Отмечается, что внимание к наследию Низами оказывалось и в 70-80 годы XX века, и в период независимости

Азербайджана. Распоряжением Президента Ильхама Алиева в 2011 году широко отмечалось 870-летие Низами Гянджеви. Был проведен ряд мероприятий на государственном уровне.2019 год был объявлен Годом Насими, а 2021 год объявлен Годом Низами.

Ключевые слова: *Низами Гянджеви, история, духовное наследие, юбилей, армянская провокация*

SUMMARY

NIZAMI GANJAVI IN OUR MODERN HISTORY: RESEARCH IN THE LIGHT OF HISTORICAL FACTS AND EVENTS

Amrakhov M.I, Amrakhova M.M

ANAS Institute of History named after A.A. Bakihanov, Azerbaijan

Azerbaijan State Pedagogical University Sheki branch, Azerbaijan

The article shows the preparations for the 800th anniversary of Nizami Ganjavi in 1941, the work done in connection with the anniversary, the distortion of the history of Azerbaijan and Nizami in the works of M. Shaginya during and after the war. It is noted that attention to Nizami's legacy continued in the 70s and 80s of the twentieth century and during independence. The celebration of the 870th anniversary of Nizami Ganjavi in 2011 by the order of President Ilham Aliyev, the announcement of 2019 as the "Year of Nasimi" and 2021 as the "Year of Nizami Ganjavi" is a successful continuation of work in this direction.

Key words: *Nizami Ganjavi, history, spiritual heritage, anniversary, Armenian provocation*

NİZAMİ "XƏMSƏ"SİNDƏ AKUSTIK OBRAZLAR

Əlibəyli Şəfəq Ənvər qızı

AMEA Nizami Gəncəvi adına Milli Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyi, Azərbaycan

"Beynəlxalq əlaqələr və komparativistika" şöbəsinin müdiri

Shafak04@mail.ru

Xülasə. Məqalədə Nizami "Xəmsə"sində səs və ahəng ifadə edən, səs semantikalı dini, mifik və bədii obrazlar tədqiq edilir. Məsələn: musiqi ilahəsi Zöhrə, natiq Tutiyanuş, məlahətli səsli Davud (a.s), mahir musiqiçi Nikisa, ilk müəzzin Bilal, funksional cəhətdən səciyyəvi olan"bülbül" ornitonimi və s. Səs semantikalı bu obrazların poetik mətndə poetik funksiyası nəzərdən keçirilir. Akustik obrazlarla bağlı poetik tərcümədə öz əksini tapa bilməyən məqamlar qeyd olunur.

Açar sözlər: *Nizami, "Xəmsə", obraz, səs, akustika, semantika*

Nizami əsərlərində akustik obrazlar dedikdə, poetik mətndə insan və təbiətlə əlaqədar səs və ahəng ifadə edən səs semantikalı sözlər, onların yaratdığı obrazlar nəzərdə tutulur. Nizami əsərlərində akustik obrazların struktur-semantik, funksional-üslubi xüsusiyyətləri maraq doğuraraq, xüsusi araşdırma tələb edir. Belə tədqiqat əsasında şairin məhz orijinalda mövcud olan fərdi üslubunun bir sıra xüsusiyyətləri üzə çıxır.

Nizami əsərlərində səs məfhumu daşıyan səs semantikalı leksika dini-mifik, bədii obrazları, musiqiçilərin adlarından ibarət olan antroponimləri, musiqi alətlərinin adları, musiqi terminlərini, zoonimləri, mücərrəd isimləri, müəyyən əşya adlarını, səs və ahəng bildirən feilləri, səstəqlidi sözləri əhatə edir. "Xəmsə"dəki akustik obrazlar arasında dini – mifik, ədəbi obrazlar səs semantikalı leksik sistemin ən maraqlı qatıdır.

1. ZÖHRƏ: Nizami nəzmində akustik obrazlar arasında dini-mifik obrazlar özünəməxsus yer tutur. "Xəmsə"də işlənmə tezliyi ilə seçilən Zöhrə obrazıdır. Zöhrə (Venera, Nahid, Çolpan, Çoban ulduzu, Karvanqıran, Venus) planeti farsdilli şeirdə musiqi ilahəsi, göylərin çalğıçısı obrazı kimi işlənir. Farsdilli poeziyada akustik məfhumlar ifadə edən tərkiblərdə işlənir: xoş səsli, xoş nəğməli, fələyin mütrübü, fələyin müğənnisi, çəng çalan Nahid, çəng çalan Zöhrə. Nizaminin aşağıdakı beytlərində Zöhrə məhz akustik obraz kimi işlənmişdir:

[Xənde be ğəmxaregi ləb keşand, / Zohre be xonyagəri-ye şəb neşand] [4, s.6].

(Dodağın qəminə gülüş qatıldı / Zöhrə gecənin müğənnisi oldu).

Nizami əsərlərində Zöhrə nəğmə, eşq, gözəllik, avaz, çalğı ifadə edən leytmotivlərin əsas akustik obrazıdır.

[Moğənni ço Zohre rameşgəri, / Sorahi derəxşənde ço Moştəri] [6, s. 279].

(Müğənni Zöhrə kimi nəğmə oxuyur, / Badələr də Müştəri (ulduzu) kimi parıldayır).

Zöhrə bir akustik obraz kimi müxtəlif musiqi alət adları ilə tənasübdə işlənir:

Zöhrənin dəfi, Zöhrənin təbili.

[Gəh ğəsb-e mah qolamiz kərd, / Qah dəf-e Zohre derəm riz kərd] [4, s.46].

(Gah Ay güllərə büründü, / Gah Zöhrənin dəfi dirhəmlər səpdi).

2. BARBƏD Farsdilli şeirdə çox müraciət olunan akustik obrazlardan biri də Barbəddir. Barbəd - Xosrov Pərvizin əfsanəvi musiqiçilərindən sayılır. Gözəl səsi ilə də məşhur idi, bərbət alətində gözəl çalırmış, musiqi elminə bələd idi. O, nəğmələrini nəzmlə deyil, nəsr-e mosəc'cə (qafiyəli nəsr) ilə söyləyərdi. Belə nəğmələr Xosrovani adlandırılmışdır. Barbəd Şiraz yaxınlığındakı Cəhrom şəhərindəndir.

Onun haqqında belə bir rəvayət vardır. Xosrov Pərvizin saray musiqiçilərinin başında duran Sərkeşə xəbər verirlər ki, çox gözəl səsli və mahir saz çalan Barbəd adlı bir gənc şahın sarayında musiqiçi olmaq üçün gəlib. Bu xəbərə qısqanclıqla yanaşan Sərkeş Barbədin şahla görüşməsinə hər vasitə ilə mane olmağa çalışır. Şahın ətrafında olanlara Barbədin adını çəkmək imkanı vermir. Şəraiti anlayan Barbəd şahın bağçaya gəzintiyə çıxacağından xəbər tutur. Bağın rənginə həmahəng olan yaşıl rəngli paltar geyərək, udunu götürüb, ağaclardan birinə qalxır. Gizlənərək şahın gəzintiyə çıxmasını gözləyir. Elə ki, şah əlində cam bağçaya daxil olur, Barbəd udu dilləndirərək, sadə və ürəkaçan "Yəzdan Afərid" adlanan havanı çalmağa başlayır. Şah havanı bəyənir və ifaçının adını soruşur. Amma heç kəs ifaçını tapa bilmir. Xosrov ikinci camı əlinə alanda Barbəd digər bir havanı çalmağa başlayır. Şah bir daha ifaçını tapmağı əmr edir. Amma o yenə də tapılmır. Xosrov Pərviz üçüncü camı içəndə Barbəd özünün məxfiliyinə işarə edən, "Səbz dər səbz" (yaşıllıqda yaşıl) adlanan havanı çalır. Xosrov Pərviz deyir ki, bu bir mələk ifasıdır. Tanrı onu mənim üçün göndərib və xahiş edir ki, ifaçı üzə çıxsın. Barbəd ağacdan enib, şaha təzim etdi. Şah Barbədin macərasını dinlədikdən sonra onu öz yaxınlarından edərək, ona musiqiçilərin rəisi məqamını verdi. Barbəd həftənin hər günü şah üçün bir mahnı bəstələyirdi. Barbəd müxtəlif hadisələri musiqi dili ilə şaha bəyan edirdi. Barbədin məşhur 30 nəğməsinin hər biri müəyyən bir hadisədən xəbər verir. Məsələn, "Şəbdiz" adlanan havanın tarixçəsi belədir: Şəbdiz Xosrov Pərvizin sevimli atı idi. And içmişdi ki, atın ölüm xəbərini verəni edam edəcək. Bir gün, artıq qocalmış olan səbz Şəbdiz ölür. Mehtər qorxusundan Barbədə pənah gətirir. Barbəd nəğmə söyləyərək, eyham və təlmihlə Şəbdizin ölməsinə işarə edir. Şah Barbədin nə demək istədiyini anlayır. Soruşur ki, Şəbdiz ölüb? Barbəd cavabında deyir ki, bunu mən demədim, Siz söyləyirsiniz. Şah Barbədin cavabın bəyənir və söyləyir ki, həm özünü, həm xəbər gətirəni xilas etdin. Bu süjet VIII əsr şairi Xalid əl Fəyyaz tərəfindən nəzmə çəkilib. Xosrov Pərvizin baş musiqiçisi Sərkeşlə Barbədin münaqişəsi Nizaminin "Xosrov və Şirin" əsərindən başqa, Firdovsinin "Şahnamə"sində, Əmir Xosrov Dəhləvinin "Şirin və Xosrov" məsnəvisində yer almışdır. Nizaminin "Xosrov və Şirin" əsərində bu akustik obraza çox yer verilir. Bu əsər ümumiyyətlə akustik məfhum daşıyan leksika ilə zəngin bir əsərdir. Əsər müxtəlif musiqi terminləri, musiqi adları, səs semantikalı sözlərlə zəngindir. Nizami "İqbalnamə" ilə "Xosrov və Şirin" əsərində Barbədin yüz nəğməni gözəl ifa etməsi haqqında yazır.

[Dəraməd Barbəd çun bolbol-e məst, /Gerefte bərbəti çun ab dər dəst.

Ze səd dəstan ke, ura bud dər saz, / Qozide kərd si ləhn-e xoşavaz] [5, s.190].

(Barbəd məst bülbül kimi gəldi, / Bərbəti su kimi əlinə aldı.

Çala billdiyi yüz nəğmədən, / Xoşavazlı olan otuzunu seçdi).

3. NİKİSA: Nizami əsərlərində rast gəldiyimiz digər akustik obrazlardan biri də Xosrov Pərvizin mahir musiqiçilərindən olan Nikisadır. Nikisa mənbələrdə son dərəcə gözəl avaza malik musiqiçi, çəng alətinin ixtiraçısı və gözəl ifaçısı kimi yad edilir. "Xosrovani" adlanan nəğmə növünün ixtirasını ona aid edirlər. Nikisa haqqında farsdilli mənbələrdə əsasən aşağıdakı məzmunlu yazılara rast gəlmək olur: "Nikisanın məşhur musiqilərindən biri "Camedəran" adlanır. Lüğətlərdə "Rəh-e camedəran", "Rahe camedəran" kimi qeyd olunur. Hər ikisi düzgün sayılır. Belə ki, "rəh" sözü "rah"ın incə şəklidir. "Nəğmə", "ahəng" mənası daşıyır. Deyilənə görə Nikisa bu musiqini hansı bir məclisdə səsləndirsə idi, məclisdəkilər aldıqları həzdən əyinlərində olan libaslarının parça-parça edərdilər və bihuş olardılar. Elə buna görə də musiqinin adı "Camedəran" , yəni "libası parçalayan" adlanır". Nikisa ifasının qüdrəti "Xosrov və Şirin" əsəri boyu müxtəlif səhnələrdə özünü göstərir.

[Nekisa nam-e mərdi bud çəngi, / Nədimi xas, əmiri səxtsəngi] [5, s.357].

(Nikisa adlı çəng çalan bir kişi var idi / Yaxın bir həmdəm və çox vüqarlı).

4. BİLAL: Maraqlı akustik obrazlardan biri də "Bilal"dır (r.a.a.). Məhəmməd peyğəmbərin (s.) müəzzini olub İslamda ilk azançı, müəzzin olmaq iftixarı ona nəsib olub. Qara həbəş olan, gözəl səsli Bilal Peyğəmbərin (s.) azançısı seçilmişdi. Onu çox vaxt "din bağının bülbülü" adlandırırlar. Nizami Bilalın gözəl səsini, azanın həzin ahəngini vurğulayaraq deyir:

[Bilali bəravərde avaz-e xoş, / Sela dade dər Rum o xod dər Həboş] [6, s. 277].

(Bilal xoş avaza başladı, / Özü Həbəşdə, [səsi] Rumda azan verdi).

5. İSRAFİL: Səslə bağlı digər maraqlı obraz Allaha yaxın dörd mələkdən biri olan İsrafildir. Dini rəvayətə görə o, qiyamət günü qüvvətli səsə malik, sur adlanan şeypurun səsi ilə ölüləri dirildəcək və onlar

bu dünyadakı əməllərinə görə Allah qarşısında cavab verəcəklər. Qiyamətə qədər Lövh-i Məhfuza baxacaq və digər üç mələyə nə edəcəklərini xəbər verəcək. Nizami əsərlərində bu obrazla bağlı məqamlar səs məfhum ilə müşayiət olunur. Daha çox "sur-i İsrafil" tərkibində işlənir.

[Şəğəbha-ye şeypur əz ahəng-e tiz, / Çu sur-e Esrafil dər rəstxiz] [6, s.92].

(Şeypurların yüksək gurultusu / Məhşərdə İsrafilin surunu xatırladırdı).

Şair "İskəndərin Zəngibar şahına peyğam göndərməsi" bölməsində nayların urultusunu İsrafilin surunun səsi ilə müqayisədə verir.

[Ze nay dəmide bər ahəng-e dur, / Qoman bud kaməd Serafil o sur] [6, s.101].

(Uzağa yayılan şeypur səsindən, / Sanki İsrafil və sur gəlmişdi).

Daranın İskəndərlə müharibəsi səhnəsində həmin məzmun aşağıdakı beytdə vardır:

[Zəmin qofti əz yekdigər bərdərid, / Serafil sur-e ğeyamət dəmid] [4, s.168].

(Sanki yer ayrılırdı / İsrafil qiyamət surunu çaldı).

"Şərəfnamə" nin İskəndərin zülmətə getməsi bölməsindən olan aşağıdakı beytdə səs semantikalı sözlər bir-birini izləyir: İsrafil, gurultu, sur.

[Hədis-e Serafil o ava-ye sur, / Nəqoftəm ke, deh mişod əz rah dur] [6, s.489].

(İsrafilin hədisi və surun gurultusundan / Deməzdim ki, kənd yoldan uzaq düşər).

6. DAVUD: Hz. Davud (a.s) İsrail oğullarına göndərilən peyğəmbərlərdəndir. O, həm hökmdar, həm də peyğəmbər idi. Onun dəmiri əridə bilməsi, şair və musiqişünas olması haqda bir çox rəvayətlər vardır. Quranda adı çəkilən Hz. Davud (a.s) səsinin gözəlliyi ilə məşhurdur. Onun səsi insanlarda imanı gücləndirirdi. Onun ürəkaçan səsini həzin axan çay səsinə, baharda quşların nəğmələrinin xoş ahənginə bənzədirdilər. Klassik ədəbiyyatda onun bu cəhəti daha çox qələmə alınır. Nizami əsərlərində də akustik obraz kimi, çıxış edir:

[Morğ ze qol buy-e Soleyman şenid, / Nale-ye Davudi əz an dər keşid] [4, s. 57].

(Bülbül güldən Süleyman ətrini duydu, / Davud nəğməsini oxudu).

[Be Davudi deləmra taze gərdan, / Zəburəmra bolənd avaze gərdan] [5, s.2].

(Yeni bir Davud tək qəlb təzələnsin, / Zəburumun avazı yüksəlsin).

"Nizami arzu edir ki, o, sənətdə bir Davud, "Xosrov və Şirin" əsəri isə "Zəbur" kimi şöhrətli olsun [7, s.357]. Bu akustik obraz Nizami əsərlərində aşağıdakı izafət tərkiblərində işlənir: [nəğme-ye Davud] - Davudun nəğməsi, [nale-ye Davud] Davud naləsi. "Nalə" sözü [nale-ye Davud] ifadəsində "nəğmə" mənasında işlənmişdir. Bəhs olunan ifadə "Xəmsə"də çox geniş yayılmış və işlənmə tezliyi ilə seçilən tərkibdir. Farsdilli klassik poeziyada Davud komponentli müxtəlif tərkiblərə rast gəlmək olur: [bolbol-e Davudzəban] - Davud dilli bülbül (Əttar), [Ləhn-e Davud] - Davud avazı (Mevlana), [sut-e Davud] Davudun səsi (Əvhədi), [ləhce-ye Davud] (Xacu Kemani), [nəva-ye Davud] (Xaqani) və s. Bir akustik obraz kimi Davud (a.s.) Nizami əsərlərində aşağıdakı səs semantikalı leksik əhatədə olur: [avaze] avaz, [ahəng] ahəng, [cərəs] zəng, [musiqar] musiqi aləti musiqar, [nəğme] nəğmə, [bolbol] bülbül, [muaiği] musiqi, [sut] səs, [ud] musiqi aləti ud, [bang] sə

7. FİTNƏ: Bəhram Gurun kənizi olan, çəngdə məharətlə çalan, gözəl rəqs edən, məlahətli səsli Fitnə Nizami nəzmində maraqlı akustik obrazlardan biridir. "Yeddi gözəl" əsərinin qəhrəmanlarından olan Fitnənin gözəlliyindən bəhs edən, onu akustik obraz kimi təqdim edən aşağıdakı beytlərə diqqət yetirsək fikrimiz təsdiqlənmiş olar:

[Ba həme nikui-ye sorudsəray, / Rudsazi be rəğs-e çabokpay.

Nale çun bər nəva-ye rud avərd, / Morğra əz həva forud avərd] [8, s. 88].

(Bütün bu gözəlliyi ilə bərabər həm də nəğmə qoşar, / Rud çalar, məharətlə rəqs edər.

Nəğməsi rudun avazına qoşulanda, / Quşu havadan endirər).

Fitnə akustik obrazı yer alan şeir parçalarında bəhs olunan antroponim səs semantikalı leksika ilə əhatə olunur: [sorudsəray] nəğmə qoşan, [rudsazi] rudda çalma, [nale] nalə, nəğmə, [nəva] avaz, [rud] rud, [sorud] nəğmə, [saz] [çəng].

8.TUTİYANUŞ: İsgəndərin katibi olan, bir neçə dildə danışan Tutiyanuş natiqliyi ilə məşhur idi. Zəngilərin şahı tərəfindən müharibədə öldürülmüşdür. Qeyd etmək lazımdır ki, farsdilli klassik poeziyada təqdim olunan ilk natiq obrazı məhz Tutiyanuşdur. Nizami onu rumlu, mehriban, qəhrəman, elmsevər, nədim, Ay və Günəş haqqında bilgisi olan bir şəxs kimi təsvir edərək, aşağıdakı səs semantikalı sözlərə yer verir: bəlağətli, hər dilidən agah, natiq, fəsahətli, şirindil. Şair Tutiyanuşun natiqliyini vurğulayaraq deyir:

[Keşide dəməş tutiyanra bedam, / Sozənpərvəri Tutiyanuş nam] [6, s. 84].

(Tutilərin nəfəsini kəsib kəməndə salmış olan, / Tutiyanuş adlı bir natiq idi).

Müraciət etdiyimiz beytdə insan nitqini təqlid edə bilən tutu quşunun adı çəkilir.

9. BÜLBÜL: "Xəmsə"də təbii varlığın səslə bağlı təzahürünü ifadə edən, səs semantikalı sözlərin təşkil etdiyi leksika üzərində qurulan bədii obrazlar müəyyən canlıları da əhatə edir. Ekspressiv-üslubi

emossionallığı və obrazlılığı ilə seçilən zoonimlər "Xəmsə"nin səs semantikalı söz təbəqəsində işlənmə tezliyi ilə seçilir. Farsdilli poeziyada quş adlarından - ornitonimlərdən müəyyən səs daşıyıcısı olan akustik obrazlar kimi daha çox istifadə olunur: tovuz, bülbül, xoruz, tutuquşu, qarğa, torağay və s. Bu akustik obrazlar arasında funksional cəhətdən səciyyəvi olan, "bülbül" ornitonimidir. "Mutəsəvviflər və ya təsəvvüfə meylli şairlər bülbülü daha geniş anlamlı bir allegoriya olaraq işlətmişlər. Onlara görə bülbül - ilahi eşqlə yanan can və ruhun timsalidir. O, bu dünyada və ya bədən qəfəsinin içində uzaq qaldığı əzəli gül bağçasının həsrətiylə fəryad eden bir Haqq aşiqidir" [2,s. 486]. Farsdilli mənbələrdə qeyd olunur кi, hələ Aristotelin vaxtından indiyədəк bülbülün nəğmələri təhlil olunur, hecaları öyrənilir [1, s.149]. Amma onun naləsinin sirlərini tam açmaq olmur. Möhtəşəm Kaşaninin Divanındakı "Bülbülün naləsinin sirrini kim bilir?" ritorik sualı yada düşür. Nizami özünü bülbülə bənzədərək deyir:

[Təb-e Nezami ke, bedu çon qoləst, / Bər qol-e u nəğznəva bolboləst] [4, s.22].

(Nizaminin təbi qızıl gül kimidir / O, güllərin nəğməkarı olan bir bülbüldür).

"Xəmsə"də "bülbül" akustik obrazının işləndiyi maraqlı üslubi məqamları izləmək olar. Məsələn, aşağıdakı beytdə [bolbol] və [bolbole] " bülbül və şərab küzəsi" sözlərinin işlənməsi ilə Nizami naqis cinasın maraqlı növlərindən olan cinas-e müzəyyəl yaratmışdır. Yəni, cinas təşkil edən sözlərdən birinin axırı əlavəli olur: bolbol, bolbol+e. Amma tərcümədə bunu görmək olmur.

[Ze gerye-ye bolbole vəz nale-ye bolbol, / Gereh bər del zəde çun ğonşe-ye del] [5, s.54].

(Şərab kuzəsinin göz yaşından və bülbülün naləsindən, / Gül qönçəsi kimi, ürəyi düyünlənmiş).

Nizami əsərlərinin poetik mətninin təşkilində "səs" semantikalı akustik obrazlar sistemi maraq doğuran səciyyəvi məqamlardandır. "Səs" semantikalı akustik obrazlar sisteminin tədqiqi Nizaminin fərdi üslubunun açıqlanmasında əhəmiyyətlidir. Nizami "səs" semantikalı, akustik obrazlar sisteminin, səs semantikalı leksikanın assosiativ xüsusiyyətindən, onların məcaz yaratmaq imkanından əsərlərində tam genişliyi ilə istifadə etmişdir.

Ədəbiyyat

1. Bəhaəddin Xorrəmşaahi. Hafezname. – Tehran: Bəxş-e do, Enteşarate elmi və fərhəngi, – 1378. – 764 s.
2. Cemal Kurnaz, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, Ankara: 1987, cilt 6. – 510 s.
3. Nezami Gəncəvi. Eğbalname. – Bakı: Nəşriyyat-e Fərhəngestan-e olum-e Azərbaycan, – 1947. – 235 s.
4. Nezami Gəncəvi. Məxzənül Əsrar. – Tehran: Təshih-e Vəhid Dəstgerdi, çap-e hefdəhom, – 1395. – 483 s.
5. Nezami Gəncəvi. Xosrov və Şirin. – Tehran: Təshih-e Vəhid Dəstgerdi, çap-e hefdəhom, – 1378. – 505 s.
6. Nezami Gəncəvi. Şərəfname. – Bakı: Nəşriyyat-e Fərhəngestan-e olum-e Azərbaycan, – 1947. – 507 s.
7. Nizami Gəncəvi. Xosrov və Şirin. – Bakı: Lider nəşriyyat, – 2004. – 392 s.
8. Nezami Gəncəvi. Həft Peykər. – Estanbul: Mətbəe-ye Doulət, – 1934. – 371 s.

РЕЗЮМЕ

АКУСТИЧЕСКИЕ ОБРАЗЫ В «ХАМСЕ» НИЗАМИ

Алибейли Ш. А.

Национальный музей Азербайджанской литературы им. Низами Гянджеви, НАНА Азербайджан

В статье исследуются религиозные, мифологические и художественные образы со звуковой семантикой на примере «Хамсы» Низами Гянджеви. Например, богиня музыки Зохра, красноречивый Тутиянуш, сладкоголосый Давид (мир ему и благословение), искусный музыкант Никиса, первый муэдзин Билал, используемый орнитоним «соловей» и другие образы. Рассматриваются поэтические функции этих образов со звуковой семантикой в поэтическом тексте. Отмечаются некоторые моменты, которые не могут быть отражены в поэтическом переводе.

***Ключевые слова**: Низами, «Хамсе», образ, звук, акустика, семантика*

SUMMARY

ACOUSTIC IMAGES IN NIZAMI'S "KHAMSA"

Alibeyli Sh.A.

ANAS National Museum of Azerbaijan Literature named after Nizami Ganjavi, Azerbaijan

The article examines religious, mythological and artistic images with sound semantics in Nizami's "Khamsa". For example: the goddess of music Zohra, the eloquent Tutiyanush, the sweet-voiced David (peace and blessings be upon him), skilled musician Nikisa, the first muezzin Bilal, functionally characteristic "nightingale" ornithonym etc. The poetic functions of these images with sound semantics in a poetic text are considered. Some points that cannot be reflected in a poetic translation are noted.

***Key words**: Nizami, "Khamsa", image, sound, acoustics, semantics*

NİZAMİ POEZİYASINDA SİMVOLLAR VƏ ONLARIN BƏDİİ-FƏLSƏFİ YÜKÜ

Babayev Yaqub Məhərrəm oğlu
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, fil.e.d., professor, Bakı, Azərbaycan
ymbabayev@hotmail.com

Xülasə. N. Gəncəvinin epik əsərlərində bəzi anlayış və hekayələr simvolik məna kəsb edir. Bu anlayışlara şairin orijinal mənasından fərqli olaraq bədii və fəlsəfi mənada istifadə etdiyi bəzi poetik terminlər daxildir. Və ya insan yaradıcılığı ilə əlaqəli ümumiləşdirilmiş bir xarakterin simvolu olaraq bəzi insan obrazlarını verir. Məsələn, Xosrov, Şirin, Fərhad, Bəhram, İskəndər, Leyli, Məcnun, Nofəl, İbn Salam və s.

Bundan başqa Nizaminin bəzi nağılları və hekayələri var ki, bunlar adi bir hekayə xarakterində deyil. Həqiqi həyat və gələcəklə, yəni obrazlar ilə bağlı müəyyən simvolik düşüncələri, baxışları, dini və fəlsəfi düşüncələri ifadə edirlər. Bu yazıda Nizaminin yaradıcılığında tez -tez rast gəlinən məsələlərə toxunmağa, onları qısaca şərh etməyə çalışdıq.

***Açar sözlər:** Nizami, poeziya, simvollar, bədii fikir, fəlsəfi fikir, rəmzi yozum*

Bədii ədəbiyyat, xüsusilə də poeziya quru, soyuq, çılpaq danışmağı sevmir. Əksinə, mətləbi, ideyanı, qayəni, məramı "quş dili"nə, obrazlar tülünə, çeşidli bər-bəzəyə büküb verməyi, rəmzi anlayışlardan, metaforik deyimlərdən, rəngarəng işarə, simvol və kodlardan bol-bol istifadə etməyi xoşlayır. Bu, sənətkarla oxucu arasındakı ünsiyyətin, rabitənin, əlaqənin, sənətə və sənətkara sevginin ən vacib şərtlərindəndir.

Bir poeziya bahadırı kimi Nizaminin yaradıcılığında da bu deyilənlərin bənzərsiz, təkrarsız, füsunkar bədii-poetik ifadəsini görürük. Şairin sənətkarlıq qüdrətini üzə çıxaran, nümayiş etdirən xətlər, məziyyətlər kifayət qədər çoxdur. Bu xətlərdən biri də onun əsərlərində rəmzi anlayışlardan, rəngarəng simvollardan, şərti kodlardan, metaforik deyim və əhvalatlardan sıx-sıx yararlanmasıdır. Mətləbin çox zaman çılpaq və quru şəkildə deyil, sətiraltı, mətnaltı kodlar, işarələr vasitəsilə bəyanı, rəmzi anlayışlardan, metaforik hadisə və situasiyalardan istifadə sənətkarın yaradıcılığına xüsusi bir gözəllik, ideya-estetik təravət, sənətkarlıq əzəməti aşılamışdır. Oxucu zövqünü oxşayan, onu cəzb edən bu keyfiyyət şair Nizami ilə elitar oxucu arasında yaranan ülfətin, səmimi ünsiyyətin, sevginin ən mühüm elementlərindən biridir.

Çox təəssüf ki, ümumiyyətlə, ədəbiyyatşünaslıqda indiyə qədər intibah şairinin öz yaradıcılığında rəmzi-metaforik anlayış və əhvalatlardan istifadə bacarığına, simvolik deyimlərdən yararlanma qüdrətinə o qədər də diqqət yetirilməmişdir. Əlbəttə , bu geniş, ardıcıl və dərin axtarış tələb edən əhatəli bir problemdir və bir yazıda onu tam şəkildə əhatə etmək mümkünsüzdür. Ona görə də biz burada sənətkarın epik əsərlərində deyilən problemlə bağlı bəzi məqamlara toxunmaqla kifayətlənmək istəyirik.

Nizami lirik şeirlər yazsa da, əsasən, epik poeziyanın böyük ustadı kimi tanınır. Onun epik əsərlərində rəngarəng obrazlar, anlayışlar və əhvalatlar vardır. Lakin şair poemalarında obraz xatirinə obraz yaratmır, əhvalat xatirinə əhvalat vermir, söz naminə söz söyləmir. Onun hər sözü, anlayışı, obrazı, təsvir etdiyi hər bir əhvalat və hadisə müəyyən vacib mətləbin, ideyanın, idealın ifadəsinə, təlqininə, təsdiqinə və inkarına xidmət edir. Bunların hər birinin bədii mətndə məxsusi yükü, daşıdığı ideya-estetik funksiyası vardır. Fikrimizi sübut üçün sənətkarın yaradıcılığına müraciət edək.

Bəllidir ki, "Xosrov və Şirin" poemasında üç aşiq və bir məşuq obrazı vardır. Aşiqlər Xosrov, Fərhad və Şiruyə, məşuq isə Şirindir. Bu üç obrazın hər birinin fərqli xarakteri, aşiqlik keyfiyyəti, daha dəqiqi, simvolik aşiqlik missiyası, metaforik sevgi macərası və stixiyası vardır.

Xosrovun Şirinə olan eşqi ərköyün, qürurlu bir şahzadənin, başqa sözlə, insanın surətə, görkəmə, zahiri gözəlliyə vurğunluğudur. Belə ki, rəssam Şapur ömründə bir dəfə də Şirini görməyən Xosrova bu gözəl qızı qayibanə şəkildə təqdim edərkən onun mənəvi-ruhani aləmi barədə yox, zahiri gözəlliyi haqqında danışır. Onun hüsnünü, camalını vəsf edir və Xosrov da qayibanə şəkildə həmin camal gözəlliyinə aşiq olur. Yəni əslində onun aşiqlik missiyası uzun müddət bir həvəs, surətə, vücuda olan ehtiras düşkünlüyü olaraq qalır. Ona görə də Xosrovun məhəbbət macərası və sevgi yolçuluğu yanılmalarla, büdrəmələrlə, qüsurlarla doludur. Camal gözəlliyi ötəri, müvəqqəti, aldadıcı olduğu kimi onun toruna düşən insan da həmin gözəlliyə aludəçilikdə aldanışlarla, unutqanlıqlarla, səhvlərlə yaşamalı olur. O zamana qədər ki, o, surətə vurğunluğu tərk edib ruha vurğunluğu dərk və qəbul edir. Xosrov tədricən məhz Şirinin təsiri ilə mənən saflaşıb bu uca məqama gəlib çatır və əsərin sonuna doğru onun sevgisi həvəsdən, görkəmə vurğunluqdan xilas olub pak, səmavi eşqə, məhəbbət müsafirliyində fədakarlığa çevrilir.

Xosrovdan fərqli olaraq Fərhad məşuqun–Şirinin surətinə yox, səsinə, sözünə vurulur. Belə ki, Şirin Şapurun məsləhəti ilə onu yanına dəvət edərkən onunla pərdə arxasından danışır. Fərhad Şirinin camalını görə bilmir və onun səsinə və sözünə eşq yetirir. Səs, söz isə cismin deyil, ruhun tərcümanıdır, maddi deyil, səmavidir. Beləliklə, Fərhad bir aşiq obrazı kimi ruha olan sevgini təmsil edir. Ona görə də onun eşqi həvəs yox, platonik eşqdir, ruha sitayiş və məftunluqdur.

Poemada üçüncü aşiq obrazı kimi diqqəti cəlb edən Şiruyənin sevgisi isə iblisin mələyə, zülmətin nura olan eşqi timsalındadır. Bu, şeytani eşqdir. Əslində bunu yalnız şərti mənada eşq adlandırmaq olar. Çünki Şiruyənin Şirinə olan hissi məhəbbətin ülviyyət və müqəddəslik fəlsəfəsindən kənar bir duyğu və münasibətdir. Əslində şəhvətdir. Şəhvət isə şeytani duyğudur, şərə və cinayətə xidmət edir. Elə buna görə də nəhayətdə cinayətə gətirib çıxarır. Əsərdə biz Şiruyənin öz cinayətinə görə cəzalandığını da görmürük. Sənətkar onun cinayətinin cəzasını o birisi dünyaya, qiyamət günündən sonrakı zamana saxlayır. Çünki Allahın əmrinə itaət etməyib cinayətə yol verən iblisin cəzası da bu dünyada verilmir, qiyamətdən sonrakı haqq-hesab məqamına saxlanılır. Sənətkar rəmzi anlamda demək istəyir ki, əgər cinayətkarlar, günahkarlar bu dünyada öz pis əməllərinə görə cəza almırlarsa, deməli, Tanrı qisas gününü qiyamətə saxlayır.

Poemadakı məşuq, yəni Şirin obrazı isə iffəti, isməti, eşq yolçuluğundakı səbatı, səbri, dözümü, paklığı, ülviyyəti, tərbiyəçilik missiyasını, sevdiyi insanı dəyişdirmək, paklaşdırmaq bacarığını, məhəbbət müdərrisliyini təcəssüm etdirir.

İlahi eşqin hikmətinin, fəlsəfəsinin poetik dillə bəyanından ibarət "Leyli və Məcnun" poemasında da əsas obrazların və bir sıra əhvalatların müəyyən rəmzi-metaforik yükü vardır. Bu mənada o, bir ərəb əfsanəsi olmaqdan ziyadə Nizaminin eşq fəlsəfəsinin əsas mahiyyətini, tezislərini, rənglərini ortalığa qoyan bir ilahi-metaforik məhəbbətnamə təsiri bağışlayır. Əsərdəki məşuq Leyli bir ərəb gözəli olmaqdan daha çox Tanrı nurunun zərrədə təcəllisi kimi simvolizə olunur. Aşiq Məcnun isə ilahi həqiqət və gözəlliyin təcəlli tapdığı zərrəyə vurğunluğu ilə seçilən bəndəni, ilahi eşq yolçuluğunu təmsil edir. Onun şeydalığı vücud sevgisi, surətə vurğunluq olmayıb büsbütün ruha, mənaya vurğunluqdur. Həmin ruh və məna isə Haqq zatının qeybi həqiqətindən başqa bir şey deyil.

Poemadakı digər aşiq obrazı İbn Salam dünyəvi eşqi təcəssüm etdirir. Onun Leyliyə olan sevgisi cismə, vücud gözəlliyinə, hüsnə olan vurğunluqdur. Elə buna görə də ilahi varlığın, məna aləminin təmsilçisi olan Leyli ilə maddi dünyanın təmsilçisi İbn Salamın qovuşması mümkün deyil. Çünki bəqa əhli ilə fəna əhlinin vüsalı mümkünsüzdür. Leyli ilə Məcnunun bu dünyada–surət aləmində qovuşmasına gəlincə bu da müşküldür. Ona görə ki, məna aləmindən gəlib maddi gerçəklikdə müvəqqəti olaraq ömür sürən ruhani eşq yolçularının vüsalı yalnız əbədiyyət aləmində mümkündür. Əsərin sonunda Zeydin gördüyü yuxu da bunu sübut edir. Belə ki, Zeyd bu iki aşiq və məşuqun əbədiyyət aləmində qovuşub cənnətdə məqam tutduqlarını yuxuda görür. Yuxu epizodunun rəmzi məna daşıdığı aydın şəkildə hiss olunur.

Əsərdəki Nofəl obrazı isə sərvətin və gücün, zorun rəmzidir. İlahi eşqin hikmətindən bixəbər, səmavi məhəbbət meydanında naşı, bəsirətsiz olan sərkərdə Nofəl belə hesab edir ki, ya sərvət, ya da qılınc vasitəsilə Məcnunla Leylini qovuşdura bilər. Məcnunla söhbətində də o, vüsal yolunun ümid açarı kimi qızılın və qolun gücünə istinad edir və Məcnuna deyir:

Qızıl qüvvətinə, qol qüvvətinə
Səni çatdıraram öz niyyətinə [6,121].

Leylinin atasına da o, qızı Məcnuna vermək üçün altun, sərvət təklif edir. Bu yolla məqsədinə nail ola bilmədikdə qılınca, yəni gücə əl atır. Zahiri, dünyəvi anlamda (ideyanın və mətləbin təqdimindəki üst qatda) Nofəlin niyyəti xoş, məramı işıqlı görünür. Bəs şöhrət arxasınca qaçıb şan-şöhrət naminə xeyirxahlıq göstərmək məramı güdən Nofəl öz məqsədinə nail ola bilirmi? Təbii ki, yox. Çünki o, qəflət əhli olduğundan anlamır ki, ilahi eşqin təmsilçiləri olan bu aşiq və məşuqun real gerçəklikdə vüsalı mümkün deyil. Sərvət və güc vasitəsi ilə onları qovuşdurmaq niyyəti ancaq bəsirətsizliyin, həqiqi eşqdən xəbərsizliyin, qəflətin yaratdığı xülyadır. Bu aşiq və məşuqun vüsalı yalnız ruhani həyatda, əbədiyyət aləmində gerçəkləşə bilər (ideya və mətləbin təqdimindəki alt qat).

"Leyli və Məcnun"da baş qəhrəmanın cəmiyyətdən üz çevirib təbiətin qoynunda qərar tutmasının da əsaslı simvolik mənası vardır. Belə ki, Məcnun insanlardan, bəşəri toplumdan ona görə üz çevirir ki, insan xisləti xeyirlə yanaşı həm də şərin, bədxahlığın, məkrin, çeşidli rəzalətlərin daşıyıcısı və məskənidir. Təbiətdə isə hər şey pak və bakirdir. Cəmiyyətdə çox şey olduğu kimi deyil, göründüyü kimidir. Bu görünüş isə yalandan, illüziyadan ibarətdir. Təbiətdə isə əksinə hər şey olduğu kimi görünür. Deməli, təbiətin qoynunda paklaşmaq, mənəvi və ruhani cəhətdən yüksəlmək, batinini ictimai və dünyəvi çirkablardan təmizləmək daha asandır. Özü çirkaba bürünmüş insan cəmiyyətində isə bu, müşkül məsələdir.

Nizaminin etiqad və inanc fəlsəfəsində ölümün daşıdığı məna da rəmzi-metaforik mahiyyət kəsb edir. O, istər Leyli ilə Məcnunun, istərsə də ümumiyyətlə, insanın ölümünə əbədi olaraq yox olmaq hadisəsi kimi baxmır. Şairin fikrincə ölüm bir şəkildən başqa şəklə düşmək, maddi varlıqdan ruhi varlığa

çevrilməkdir. Başqa sözlə, ölüm müvəqqəti dünyadan əbədi dünyaya, fəna aləmindən bəqa aləminə keçid qapısıdır. Biz bu qapını simvolik olaraq ölüm adlandırırıq. Əcəl yox olmaq deyil, Haqqın dərgahına gedən yolda bir vasitədir, bir məkandan başqa məkana yerdəyişməni mümkün edən körpüdür. Möminlər üçün dost qapısına (Haqqın hüzuruna) aparan yoldur. Ona görə də əcəl qorxulu bir hadisə sayıla bilməz:

Zərrəcə qorxmuram gələn əcəldən,
Bu yol dərgahına gedir əzəldən.
Bağ, bostan yoludur ölümün izi,
Dostlar sarayına aparır bizi.
Ölüm ki, səndəndir, nə qüssə, nə qəm,
Qoy ölüm, ölümdən mən dad çəkmərəm.
Hərçəndi dünyada ölüm gerçəkdir,
Ölüm–ölmək deyil, yer dəyişməkdir [6, 32].

Nizamidə elə əhvalatlar var ki, həmin əhvalat bütünlüklə rəmzi təşbehatlar, ibrətamiz işarələr üzərində qurulmuşdur. Məsələn, "Leyli və Məcnun"dakı "Qarının Məcnunu Leylinin qapısına aparması" əhvalatında təsvir olunur ki, bir dəfə Məcnun bir qarı və divanə görkəmində olan bir şəxslə rastlaşır. Qarı həmin şəxsin boynuna zəncir vurub əsir kimi yedəyində gəzdirir. Məcnun qarıdan bunun səbəbini soruşur. Qarı isə deyir: -Biz hər ikimiz yoxsuluq və ehtiyac əhliyik. Öz aramızda razılaşıb bu işi görüb ruzi qazanırıq. Divanə görkəmində olan bu şəxs isə əslində divanə deyil, ağıllı adamdır. Biz hər nə qazanırıqsa, yarı bölürük. Məcnun qarıya bildirir ki, onu azad et, zəncirə məni vurub gəzdir. Hər nə qazansaq, sənin olsun. Qarı tamahkarlıq edib nəfsə uyur, şərikinə xəyanət edərək onu azad edir. Məcnunu zəncirə vurub gəzdirir. Onlar gəzə-gəzə gəlib Leyligilin olduğu yerə çıxırlar. Leylini görən Məcnun zənciri parçalayır, qarının əsarətindən azad olur və yenidən səhraya üz tutur.

Əhvalatda təsvir olunan qarı dünyanın və nəfsə uyan vəfasız, dönük dünya əhlinin təşbehidir. Ruzi və mənfəəti naminə lazım gələndə öz şərikinə, həmdərdinə belə xəyanət edir. Qarının şərikinə vurduğu zəncir adəm övladının maddi dünyanın ruzi və sərvəti, mənfəəti üçün boynuna keçirdiyi nəfs buxovudur. Qazanc və tamah yolunda o, hər cür hiyləyə əl atır, hətta öz azadlığından belə keçib nəfs ipini və ixtiyarını başqasının əlinə verir. Məcnun bütün nəfsani istəklərini öldürməyi bacaran, məşuqu yolunda zəncirə vurulmağa belə hazır olan haqq yolçusu aşiqin timsalıdır. Leyli həqiqət nurunun təcəllisidir. Elə ki Məcnun həmin nuru görür, artıq bəhanə, hiylə və əsarət zəncirindən xilas olur və yenidən azad həyata qayıdır.

Maraqlıdır ki, dahi sənətkar öz əsərlərində həm ifritələşmiş, qulyabaniləşmiş cəmiyyətin, həm də ideal ədalət səltənətinin rəmzi-metaforik təsvirini verir. Həm ən pis, həm də ən yaxşı ictimai mühitin bərqərar olması barədə ideallarını ortalığa qoyur. Onların varlığını mümkün edən, yaranmasına səbəb olan amilləri aydınlaşdırır. Birinci cəmiyyətə biz "Yeddi gözəl"dəki "Mahanın nağılı"nda, ikinci cəmiyyətə isə "İqbalnamə"nin sonuna yaxın İsgəndərin gedib çıxdığı xoşbəxtlər ölkəsinin timsalında rast gəlirik. Onların müqayisəsi cəmiyyət ərkanının yaranması, nizamı, səciyyəsi və bunlara gətirib çıxaran yollar, səbəblər barədə oxucuda rəmzi əhvalat və təşbehatlar yolu ilə dolğun təsəvvür yaradır. Daha doğrusu, bu əhvalatlar nağıl xatirinə verilmiş nağıl olmayıb dərin mətnaltı mənaya malikdir.

"Mahanın nağılı"nda göstərilir ki, Mahan şəhər kənarındakı bir bağda dostları ilə yeyib-içir, əylənir. Lakin qaranlıqda buranı tərk etmək istəyərkən yolu azır. Xoşsima bir kişiyə rast gəlir. Kişi ona kömək edib düzgün yol göstərəcəyini deyir. Onu bir məkana gətirib çıxarır. Özü yox olur. Çox keçmir ki, kişinin onu aldatdığını dərk edir. Sən demə kişinin onu gətirdiyi yer divlər məkanı imiş. İkinci dəfə Mahan bir kişi ilə bir qadına rast gəlir. Eyni hadisə başına gəlir. Onlar da kömək adı ilə Mahanı aldadıb cinlər məskəninə gətirib çıxarırlar. Üçüncü dəfə bir başqası onu ata mindirib gözəl bir bağa gətirir. Sonra bəlli olur ki, bu bağ da qulyabanilər məkanı, Mahanın aldanıb mindiyi at isə əjdaha imiş. Nəhayət, yolu azmış Mahan axşam bir başqa bağa gəlib yetişir. Burada gözəl meyvələr, dəbdəbəli saray, ləziz görünən nemətlər, şərab, gözəl pərilər vardır. Pərilər Mahanı süfrəyə dəvət edir, onlar yeyib-içir əylənirlər. Ancaq səhər açılanda bəlli olur ki, burdakı meyvələr çürükdür, təamlar üfunət qoxuyur, şərab kimi görünən içki irindir, saray xəyaldır və belə bir saray yoxdur. Pəri kimi görünən gözəllər isə iyrənc ifritələrdir. Düşdüyü vəziyyətdən çıxış üçün Mahan etdiyi günahlar ucbatından tövbə edib Allaha yalvarır. Tövbəsi qəbul olunduqdan sonra Xızrın köməyi ilə həmin qorxunc yerdən və təhlükəli vəziyyətdən xilas olur.

Müəllifin dərin ictimai-fəlsəfi məna yükü ilə yüklədiyi bu əhvalat sırf rəmzi məzmuna və obrazlar silsiləsinə malikdir. Sənətkar simvolik anlamda təşbehatlar yolu ilə şərə, bədxahlığa, eybəcərliyə, yalana, harama, dünyəvi həvəslərin rəzalətinə bürünmüş cəmiyyəti oxucuya təqdim edir və anladır. Nağılın qəhrəmanı Mahanın azdığı yol rəmzi mənada həyat yoludur. Haram nemətlərlə qidalanıb sərxoş olan Mahan həyat yolunu azmalı idi. Insan həyat yolunu azdıqdan sonra onu daha böyük fəlakətlər gözləyir. Mahana rast gəlib onu aldadanlar cəmiyyətin insan görkəmində olan fırıldaqçı, yalançı, bədxah bələdçiləridir. Mahanın gedib çıxdığı divlər, cinlər, ifritələr, qulyabanilər məkanları isə divləşmiş, cinləşmiş, ifritələşmiş,

qulyabaniləşmiş ictimai toplumlardır. Gözəl pəri kimi görünən ifritələr zahirən gözəl, cazibədar görünən əxlaqsız, mənən fənalaşmış cəmiyyət üzvləridir. Mahan yalnız sübh açıldıqda düşdüyü bağdakı meyvələrin, yeməklərin, şərabın, gözəllərin nə olduğunu görür və həqiqəti anlayır. Şair demək istəyir ki, sən nə qədər ki, həyatda həqiqət yolunu itirmisən, nəfsi istəklərin qaranlığındasan, zahiri aldanışların əsirisən həqiqəti görə bilməzsən. Həqiqəti görməkdən ötrü fikrin, düşüncənin səhərinə qovuşmaq, işığına çıxmaq lazımdır. Göründüyü kimi, sənətkarın burada təsvir etdiyi qəhrəman və ictimai mühitlər aldanışın simvolu kimi verilir. Bu ictimai mühitləri həmin vəziyyətə salan nədir? Həqiqət yolunu azmaq, əxlaqi-mənəvi dəyərləri qeyb etmək, zahiri gözəlliyə aldanıb batini həqiqətləri anlamamaq, nəfsi istəklərin köləsinə çevrilmək, düşüncənin, idrakın qaranlığında, zülmətində yaşayıb döğru olanları fəhm etmək bacarığını itirmək və s. Sənətkar təşbehatlar yolu ilə demək istəyir ki, zahirən insan yığını kimi görünən toplumlar əxlaqi dəyərlərini, mənəviyyatını, xeyir fikrini, xeyir sözünü, xeyir əməlini, müsbət insani keyfiyyətlərini itirmişsə, onda onlar ifritə, qulyabani yığımı timsalındadırlar.

Xoşbəxtlər ölkəsi haqqında ideallarını, mühakimələrini Nizami "İsgəndərnamə"nin sonunda verir. Bu poema "Xəmsə"yə daxil olan sonuncu əsər, şairin yaradıcılıq və həyat təcrübələrinin, ideyalarının, ideallarının bir növ məcmusu, yekun aktı idi. Böyük fəthlər edən, çoxlu ölkələr gəzən, özünü ədalət carçısı hesab edən İsgəndər, nəhayət, şimalda qəribə bir ölkəyə gedib çıxır. Bura ideal sosial bərabərliyin, bəxtiyarlığın mövcud olduğu xoşbəxtlər səltənətidir. Burada zalım və məzlum, hakim və məhkum, əzən və əzilən, varlı və kasıb, ixtiyarlı və ixtiyarsız, hüquqlu və hüquqsuz bölgüsü yoxdur. İctimai, maddi, hüquqi cəhətdən hamı tam bərabərdir.

Bu adamlar həm də dindar, mömindirlər. Saf etiqad və inancla yaşayırlar. Cəmiyyət mənəvi, əxlaqi, etiqadi və maddi cəhətdən bütünlüklə səadətə bürünmüşdür. Cəmiyyət, onun qanun-qaydaları, yaşayış normaları ilə tanış olub heyrətlənən, həm də özünü ədalət carçısı hesab edən İsgəndərdə belə bir sual yaranır:

Düz yaşayış yolu budursa əgər,
İnsan bunlardırsa, bəs nəyik bizlər? [9, 182]

Ədalət səltənəti yaratmaq barədə cəhdlərinin, niyyətinin puça çıxdığını anlayan İsgəndər bildirir ki, əgər belə bir səadət yurdunun olduğunu əvvəldən bilsəydim, mən də hədər gəzməz, gəlib onların içərisində onlar kimi şad, asudə ömür edərdim. Onların dininə qulluq edərdim. Göründüyü kimi, şairin tam müsbət planda verdiyi, ictimai ədalət uğrunda mübarizə aparan qəhrəmanın özü belə buradakı gözəlliyə həsədlə, heyranlıqla, qibtə hissi ilə yanaşır. Bütün cəhdlərinin boşa çıxdığını görür.

Nizami xoşbəxtlər ölkəsini təsvir etməklə kifayətlənmir. Həmin səltənəti yaratmağın səbəblərini, şərtlərini də açıqlayır. Bu səbəblər və şərtlər cəmiyyətin yaşayış qayda-qanunlarının, normalarının, etiqadının ümumi mənzərəsini təsvir etdikdə aydın olur. Həmin səbəblər və şərtlər təxminən bunlardır: Saf etiqad, möminlik; Ali şüur; Kamil əxlaq; Kamil mənəviyyat; Fərdin cəmiyyətin xoşbəxtliyində öz xoşbəxtliyini görə bilmək bacarığı; Bütün fərdləri əhatə edən və dərk olunmuş insan sevgisi, qarşılıqlı hörmət, etimad və qayğı, humanizm və s.

Avropada da Nizamidən sonra mütəfəkkir ideoloqlar, məsələn, ingilis Tomas Mor, İtaliyalı Tommazo Kampanella, fransız utopik sosialistləri Sen Simon, Şarl Furye , Robert Ouen və b. utopik cəmiyyət barədə fikirlər soyləmişlər. Lakin Nizami bu sahədə öz sələflərini bir neçə əsr qabaqlamışdır. Bu gün də həmin ideyalar bəşəriyyətin mütərəqqi idealları sırasında xüsusi yer tutur. Əslində Nizaminin həmin utopik səltənəti filosof şairin ideal cəmiyyət barədə baxışlarının, düşüncələrinin və qənaətlərinin rəmzi-metaforik yekunudur.

"Yeddi gözəl" poemasında hökmdar Bəhramla çobanın qarşılaşması əhvalatı da dərin, maraqlı, hikmətli simvolik yükü ilə diqqəti cəlb edir. Bəhram burada hakimiyyətin, gücün, səltənət ehtirasının, hökm-fərmalığın, həvavü-həvəsin, dünya əyləncələri ilə yaşayan həvəs əhlinin, çoban isə xalq müdrikliyinin, ağıl, kamal və tədbirin təmsilçisidir. Bu üzləşmədə ikinci tərəf birinciyə qalib gəlir. Bəhram yalnız xalq müdrikliyi ilə üzləşmədə və ondan dərs aldıqdan sonra ali həqiqətləri dərk edir, naqis yoldan uzaqlaşıb həqiqət və kamillik yoluna qədəm qoyur. Şüurunda, düşüncəsində, həyata və cəmiyyətə münasibətində bir oyanış, çevriliş baş verir. Dünyəvi həvəslərdən uzaqlaşıb mənəvi-əxlaqi saflaşma, batini paklaşma yolunu tutur. Nəhayət, işığa doğru gedən bu yolçuluğunda kamal mərtəbəsinə gəlib çatır. Ova gedərkən qəfildən bir mağarada qeyb olması əhvalatı bunu aydın şəkildə sübut edir. Poemada süjetin kulminasiyasını təşkil edən həmin əhvalata da Nizami ciddi, ibrətamiz şərti-metaforik don geyindirir. Buradakı mağara qəhrəmanın əbədiyyətə keçid qapısı kimi mənalandırılır. Onun burada, bu məqamda qeyb olması isə artıq kamal mərtəbəsinə yüksələ bilməsi ilə əlaqələndirilir və simvolik səciyyə daşıyır.

Nizaminin kamal yolçusu həyatı boyu axtarışda və yüksəlişdədir. Yüksəlişin son mərtəbəsində – ən ali məqamında isə onun istəkləri öz məcrasını, istiqamətini daha kəskin şəkildə dəyişir. Müvəqqəti həyatdan əbədi və qeybi həyata doğru üz tutur. Hadisələr aləmi ilə həm mənəvi, həm də cismani rabitəsini üzmək eşqi ilə çırpınır. Şair bu idealını ifadə etməkdən ötrü "İqbalnamə"də maraqlı bir simvolik epizoddan, fantastik

təşbehlərlə bəzənmiş xəyali bir macəradan istifadə edir. Fateh, alim və peyğəmbər kimi kamilləşmiş İsgəndər öz qoşunu ilə qəribə bir dağın ətəyinə gəlib çıxır. Bu uca dağın zirvəsinə çıxan yol dolanbac, çətin və son dərəcə əzablıdır. Ora hər adam gedib çata bilmir. Bu xoşbəxtlik çox az adama müyəssər olur. Ancaq iş burasındadır ki, hər kəs dağın zirvəsinə çata bilsə, geri qayıtmır. Belə ki, dağdan o yanda gözəl, cənnətə bənzər bir yaşayış məkanı, xoşbəxtlik məskəni mövcuddur. Dağın zirvəsinə çıxan şəxsi həmin məkandan səsləyib çağırırlar. O da geri qayıtmayıb həvəslə çağırılan yerə gedir. Onu heç bir tədbirlə, fəndlə saxlamaq, geri qaytarmaq mümkün olmur. İsgəndər bunu adamlar üzərində dəfələrlə təcrübə etdirib zirvəyə çıxan kəsi geri qaytartmaq istəsə də, məqsədinə nail ola bilmir. Sənətkarın əsərə daxil etdiyi bu əhvalat dərin rəmzi-fəlsəfi məna, metaforik anlam kəsb edir. Əslində həmin dağ həyatın rəmzidir, insanı cənnətdən, əbədi səadətdən ayıran maneədir. Oraya qalxan yol kamillik yoludur. Bu yolu keçmək çətin, məşəqqətli və ağrı-acılarla doludur. Lakin əzabla da olsa, onu keçib kamal zirvəsinə çatan, ali həqiqətləri dərk edən insanı xoşbəxt bir aləm, cənnət, əbədi gözəllik səltənəti gözləyir. Ona görə də kamala çatan heç kəs cəhənnəmə bənzər maddi dünya gerçəkliyinə qayıtmaq istəmir. Onunla əlaqəni kəsmək eşqinə düşür. Nizaminin kamil şəxsiyyət idealının məqsədi də burada tamamlanır.

İntibah dahisinin ideya və ideallarının yekunu sayılan "İsgəndərnamə" poemasındakı İsgəndərin zülmət səfəri və dirilik suyu axtarması ilə bağlı məşhur əhvalat da bütünlüklə şərti-metaforik təşbehatlar tülünə bürünmüşdür. Əsərdə İsgəndər şəhadət aləmində cismani ölümsüzlük qazanmaq arzusunda və xülyasında olan iddialı bəşər övladını təmsil edir. Baş qəhrəmanın belə bir xülyası, təmənnası və istəyi ilə sənətkar insan xilqətinin tükənməyən, intəhası görünməyən dünyəvi həvəslərinə, maddi həyat və şöhrət aldanışlarına işarə edir.

Fateh hökmdara zülmət səltənətinə necə gedib gəlməyin yolunu öyrədən qoca həyatın zülmətindən, qaranlıq, mübhəm gedişatından nicat və xilas yolunu göstərən təcrübənin, müdrikliyin, tədbirin, ağılın timsalıdır. Həmin qocanın oğlu etibarın, sədaqətin, böyüyə hörmətin, valideynə iltifatın bədii simvolu kimi qəbul edilə bilər. Əhvalatda qocanın məsləhəti ilə İsgəndərin tapdığı, hökmdara və onun səfər yoldaşlarına zülmət yolçuluğunda bələdçilik edən, onları mənzilə aparıb sağ-salamat qaytaran madyan həyatın acıları, dərdləri ilə yaşayan insanın yüyrək ömür karvanına təşbeh edilə bilər. Yenicə doğmuş madyan balasının həsrəti, dərdi, ona qovuşmaq yanğısı ilə zülmətə gedib qayıda bilir. Dərdlər, acılar da insanı məqsədə çatmaq yolunda tələsdirir, səbirsiz edir.

Həyat çeşməsinin olduğu zülmət aləmi çox uzaqda–şimal qütbündə yerləşir. Bunun özü də oxucuya metaforik kodla ötürülən mesajdır. Bununla şair məcazi anlamda demək istəyir ki, insan öz məqsədinə, arzusuna çatmaq naminə uzun və çətin, istili-soyuqlu yollar, məsafələr keçib getməlidir. Ancaq bu məram, amal, istək Xaliqin müəyyənləşdirdiyi nizama, ahəngə, qanunlara və həyatın məntiqinə uyuşmursa, onunla ziddiyyət təşkil edirsə, ona yetişmək mümkün deyil. Onda belə bir uzun məsafəni qət etmək də absurddur.

Əhvalatın əsas ideya-fəlsəfi nüvəsini, hədəfini təşkil edən dirilik suyu da düşündürücü, hikmətli şərti-metaforik səciyyəyə malikdir. Filosof şair demək istəyir ki, yer üzündə hansısa qayibanə bir məkanda həyat çeşməsi mövcud deyil. Həmin çeşmə insanın pak əməlləridir. Bu əməllər xeyirlə, gözəlliklə, Tanrı buyruğunun yerinə yetirilən notları ilə yükləndikdə o, əməl sahibi üçün dirilik suyuna çevrilir. Lakin Xaliqin müəyyənləşdirib əbədi olaraq təsbit etdiyi nizam üzrə baqi həyat bəşər övladına yer üzündə yox, axirət həyatında bəxş edilə bilər. Cismani gerçəklikdə əbədi həyat axtarmaq təşəbbüsü isə həm idraki qəflətə, həm də dünyəvi həvəslər, istəklər arxasınca sürünməyə dəlalət edir.

Dirilik çeşməsi gedilməsi çətin, əzablı olan zülmət aləmində, qaranlıq bir dünyadadır. Əhvalatdakı həmin anlayış yaşadığımız həyatın zülmət və qaranlığına bənzədilə bilər. Belə ki, əslində müvəqqəti olaraq ömür sürdüyümüz cismani həyat insanı ilk baxışda cəlb edən, onu cazibə toruna salan zahiri parıltılarla, nəşə, əyləncə, şöhrət, zövqü-səfa atributları ilə doludur. Bunlar adəm övladını əhatə edən zülmət və qaranlıqdır. Bəsirət gözü bağlı olan bəndə bu qaranlıqda azır, hidayət və həqiqət yolunu itirir, nəfsani istəklərin zülməti ona doğru yolla getməyə imkan vermir. Şeytani istəklərin toruna düşən insan nəticədə pak əmələ yiyələnmək, yəni həyat çeşməsini tapmaq əvəzində napak bir dünyaya gedib çıxır. Deməli, dirilik suyu, başqa sözlə, pak və işıqlı əməl yalnız nəfsin, dünya həvəslərinin zülməti içərisindəki nurda tapıla bilər.

Əhvalatda bir mələyin zülmət səltənətində İsgəndərə verdiyi həcmcə böyük olmayan qiymətli daş mülk aləminin sərvətinə, malına, mülkünə işarədir. Bu dünyada həmin daşı tərəzinin bir gözünə, çox böyük miqdarda qiymətli daş-qaşları da o biri gözünə qoyurlar. Lakin yenə mələyin verdiyi kiçik daş ağır gəlir. Nəhayət, tərəzinin digər gözünə başqa şey yox, yalnız bir ovuc torpaq tökdükdə tərəzinin gözləri bərabərləşir. Bu epizodla Nizami rəmzi təşbehatla demək istəyir ki, maddi aləmin bütün sərvətinin dəyəri bir ovuc torpağa bərabərdir. Oxşar simvolik epizoda əsərin finalında da rast gəlirik. Poemanın sonunda yeddi ölkədən bac-xərac alan İsgəndər öldükdə öz vəsiyyətinə əsasən onun ovcuna bir ovuc torpaq tökürlər. Yeddi iqlim fatehinin dünyadan apardığı ancaq bir ovuc torpaq olur. Öldükdən sonra onun cismi də çürüyüb bir

ovuc torpağa çevrilir. Əgər belədirsə, onda bir ovuc torpaq üçün adəm övladının toruna düşdüyü bu sevda, onun üçün apardığı mənasız qovğa nədir və nədən ötrüdür? Şairi düşündürən də budur.

Zülmət səfərində digər bir rəmzi epizodla da şair bəşər övladının sərvət ehtirasına, mal-pul sevdasına sonu peşmançılıqla qurtaran gülünc bir aləm macərası kimi baxır. Qaranlıqda qumluqda parıltılı daşlara rast gələn yolçulardan bəziləri bu daşlardan, ümumiyyətlə, götürmür, bəziləri az, bəziləri isə çox miqdarda götürür. Lakin işıqlı aləmə çixanda bunun qiymətli daş-qaşlar olduğunu görən hər kəs peşman olur. Heç götürməyənlər niyə götürmədikləri, az götürənlər çox götürmədikləri, çox götürənlər isə daha çox götürmədikləri üçün. Dəyəri bir ovuc torpaq olan dünya sərvəti, ona vurğunluq və heyranlıq Nizaminin həyat və axirət fəlsəfəsində heyrətlə, təəccüblə qarşılanır və ardıcıl olaraq bədii sözün rəmzi-metaforik tənqid hədəfinə çevrilir.

Ədəbiyyat

1. Azadə, R. Nizami Gəncəvi [Mətn]: (həyat və sənəti) /R.Azadə. – Bakı: Elm, – 1979. – 197 s.
2. Azadə, R. Azərbaycan renessansı və Nizami Gəncəvi. [Məqalələr məcmuəsi]. – Bakı: Elm, – 1984. – 112 s.
3. Hüseynov X. Nizaminin "Sirlər xəzinəsi". – Bakı: Elm, – 1983. –132 s.
4. N.Gəncəvi "Sirlər xəzinəsi" poeması. – Bakı: Yazıçı, – 1981. – 194 s.
5. N.Gəncəvi "Xosrov və Şirin" poeması. – Bakı: Yazıçı, – 1982. – 392 s.
6. N.Gəncəvi "Leyli və Məcnun" poeması. – Bakı: Yazıçı, – 1981. – 288 s.
7. N.Gəncəvi "Yeddi gözəl" poeması. – Bakı: Yazıçı, – 1982. – 354 s.
8. Nizami Gəncəvi. Lirika.Sirlər xəzinəsi. Şərəfnamə. – Bakı: Yazıçı, – 1988. – 264 s.
9. Nizami Gəncəvi. İsgəndərnamə. İqbalnamə. – Bakı: Lider, – 2004. – 256 s.
10. Sasanian Ç.S. Nizaminin "Leyli və Məcnun" poeması. – Bakı: Elm, – 1985. – 124 s.
11. Yusifli X. Şərqdə intibah və Nizami Gəncəvi. – Bakı:Yazıçı, –1982. – 197 s.

РЕЗЮМЕ

СИМВОЛЫ В ПОЭЗИИ НИЗАМИИ ИХ ХУДОЖЕСТВЕННО-ФИЛОСОФСКАЯ ИНТЕРПРЕТАЦИЯ

Бабаев Я.М.

Азербайджанский государственный педагогический университет, Баку, Азербайджан

В статье анализируются эпические произведения Н.Гянджеви, в которых некоторые понятия и рассказы имеют символическое значение. К этим понятиям относятся поэтические термины, которые поэт использует в художественно- философском осмыслении, в отличие от их прямого значения. Или же некоторые человеческие образы дает как символ обобщенного характера. Например, Хосров, Ширин, Фархад, Бахрам, Искандер, Лейли, Меджнун, Нофэль, Ибн Салам и др. относятся к таким образам.

Кроме этого, у Низами есть некоторые рассказы и истории, которые не носят характер обычного повествования. Они выражают определенные мысли, взгляды, религиозные и философские размышления, отражающие символическую нагрузку, относящиеся и к реальной, и к будущей жизни. В этой статье мы старались коснуться часто встречаемых вопросов творчества Низами и прокомментировать их вкратце.

Ключевые слова: *Низами, поэзия, символы, художественная мысль, философская мысль, интерпретация символов*

SUMMARY

SYMBOLS İN NİZAMİ POETRY AND THEİR ARTİSTİC-PHİLOSOPHİCAL İNTERPRETATİON

Babayev Y.M.

Azerbaijan State Pedagogical University, Baku, Azerbaijan

In the paper, N. Ganjavi's epic works, and symbolic meanings of some of their notions and stories are considered. These notions include some poetical terms and images, which are explored by the poet in the artistic-philosophical meaning despite of their direct meaning. Some human images are presented as symbols of generalized character belonged to human creatures, such as, Khosrov, Shirin, Farhad, Bahram, Iskander, Leyli, Majnun, Nofal, Ibn Salam and etc.

Moreover, Nizami has some stories and incidents, that do not carry character of ordinary story. They express certain symbolic thoughts, views, religious, and philosophical contemplations referring both to real

life, and to the hereafter. In this article, we have tried to touch frequently asked questions in oeuvres of Nizami and comment them briefly.

Key words: *Nizami, poetry, symbols, artistic thought, philosophical thought, symbolic interpretation*

НИЗАМИ ГЯНДЖЕВИ И РУССКАЯ ОРИЕНТАЛЬНАЯ ЛИТЕРАТУРА ПЕРВОЙ ТРЕТИ XIX ВЕКА

Мурадова Фикрия Рамизовна
Бакинский Славянский Университет, доцент, Баку, Азербайджан
am.759@yahoo.com

Резюме. Статья доц.Ф.Р.Мурадовой «Низами Гянджеви и русская ориентальная литература первой трети XIX века» посвящена восприятию творческого наследия Низами русскими поэтами-ориенталистами первой трети XIX в.

В 20 – 30-е годы XIX в. в переводных и оригинальных произведениях русских романтиков классическое наследие Востока получает свое второе рождение. На страницах периодических изданий и альманахов встречаются имена Саади, Хафиза, Низами, Фирдоуси, Хайама, Джами, Ибн-Руми и др. В произведениях русских ориенталистов классическое наследие Востока становится частью литературы русской, откристаллизовавшись в такое устойчивое понятие романтической литературы, как «восточный стиль», сохраняющий свои специфические черты на протяжении всего XIX столетия.

На первый взгляд, творческое наследие поэта Востока, поэта всех времен и народов Низами Гянджеви и русского поэта, прозаика, драматурга А.С.Пушкина не пересекаются. Но этот взгляд ошибочен! Творческое наследие двух гениев мировой литературы тесно связаны прежде всего: общими мотивами, темами, идеями, широкой образностью, сюжетикой, проблематикой их бессмертных творений.

Ключевые слова*: Поэзия, поэма, перевод, ориентальная литература, литературные связи, романтизм, Россия, Восток.*

В 20–30-е годы XIXв. в переводных и оригинальных произведениях русских романтиков классическое наследие Востока получает свое второе рождение. На страницах периодических изданий и альманахов встречаются имена Саади, Хафиза, Низами, Фирдоуси, Хайама, Джами, Ибн-Руми и др. В произведениях русских ориенталистов классическое наследие Востока становится частью литературы русской, откристаллизовавшись в такое устойчивое понятие романтической литературы, как «восточный стиль», сохраняющий свои специфические черты на протяжении всего XIX столетия.

Из среды русских востоковедов и поэтов-романтиков пушкинской поры, ориентирующихся в своем творчестве на изучение и переосмысление сюжетов, мотивов и образов, взятых из литературы Востока, следует особо выделить имя поэта и писателя-ориенталиста Д.П.Ознобишина - «Делибюрадера» (с перс. - «Сердце брата»). Думается, что принятие подобного псевдонима Д.П.Ознобишиным не являлось обычной данью моде, а, вероятнее всего, свидетельствовало о горячей любви, безграничном уважении и «сердечном» отношении русского поэта к культуре и литературе народов Востока.

Д.П.Ознобишин-Делибюрадер, наряду с другими поэтическими переводами и подражаниями из сокровищницы восточной литературы, создает два перевода из всемирно известной «Хамсе» («Пятерицы») Низами Гянджеви – великого азербайджанского поэта и мыслителя. Первый перевод представляет собой отрывок под названием «Прибытие» Ал.Великого в степь Кефчака» («Телескоп», 1831, №21). Примечательной стороной его перевода является то, что Делибюрадер не передал стихотворную форму оригинала, а создал его в прозе.

Перевод Делибюрадера на русский язык являет собой своеобразный ответ на ранее появившуюся статью В.И.Оболенского в журнале «Северный архив» (1828, №9), в которой содержатся сведения о жизни и творчестве Низами. Делибюрадер положительно оценивает значение перевода Оболенского с латинского переложения проф. Ф.Эрдмана. Вместе с тем он сетует на существующие неточности в написании собственных имен, на неверную передачу основного содержания работы Ф.Эрдмана, подкрепляя свои мысли конкретными примерами. Здесь же он отмечает, что «для пользы восточных наук желательно, чтобы ими занимались с большим вниманием» [17, 524]. Следует отметить, что неточности и искажения, встречающиеся в журнальных

публикациях о восточных литературах, возмущали его и ранее [7, 246-262; 16]. В той же статье – примечании, предшествующей переводу из «Искендернаме», он с горечью замечает, что из поэтов восточных «весьма немногие, или, лучше сказать, ни один у нас не передан. Имена Фердоуси, Гафица, Саада нам известны более по преданиям или по весьма неблизким, старым французским переводам; немецкие начали появляться недавно; английские и латинские – весьма редко» [17, 521].

Перевод Ознобишиным «Отрывка…» из Низами прозой – вполне оправданное и закономерное явление в литературно-переводческом процессе 20-30-х гг. XIXв., что, в свою очередь, побуждало впоследствии Белинского «одобрительно относиться к прозаическим переводам стихотворных литературных памятников», рассматривая эти переводы «как промежуточный этап в ознакомлении русской публики с сокровищами мировой литературы» [6, 103]. Ознобишин в данном случае не был одинок. В эти же годы появляются прозаические переводы «Крымских сонетов» (1827) Адама Мицкевича и перевод в прозе романа Бенжамена Констана «Адольф» (1830), выполненные П.А.Вяземским, выдвинувшим в предисловиях к этим работам свои принципы перевода.

Вторая попытка сделать перевод из «Пятирицы» Низами относится к 1833 году. Перевод, появившийся в «Телескопе» (1833, №21), соответствовал стихотворной форме оригинала. Толчком для данного перевода послужила книга профессора Казанского университета Ф.Эрдмана «Красавица замка, или повесть о русской царевне, подражание Мугаммеду Низамеддину, уроженцу Генджа», изданная на немецком языке и знакомящая русского читателя с пятой новеллой из поэмы Низами «Семь красавиц».

Если имена представителей персидско-таджикской литературы и появлялись в ориентальных поэтико-прозаических творениях русских романтиков, то имя «Низами из Генджа – величайшего из … романтиков» [18, 101-103], оценка самого Делибюрадера, стало известным широкому кругу русского читателя именно благодаря «русским» переводам Д.П.Ознобишина, что является безусловной заслугой поэта. Случаен ли выбор именно этих двух поэм Низами из пятиричного цикла, нам остается только предполагать. Но ту роль, которую сыграл Низами в популяризации преданий и легенд о знаменитом царе и полководце Македонии – Александре (Искендере) в литературах народов Востока, своеобразно осуществил Делибюрадер в русской литературе.

В 20-30-е гг. XIX в. обогащение русской литературы фольклорно-классическим образом Александра Македонского, ставшего достоянием русской романтической литературы, претворялось в различных идейно-тематических, композиционно-структурных и жанровых модификациях. В их числе такие ориентальные художественно-литературные опыты русских романтиков, как стихотворение А.Вельтмана «Эскандер» («Московский телеграф», 1830, ч.31), очерк польского поэта-ориенталиста А.Ходзько «Баку. Холера-морбус. Девичья башня в Баку. Предание об Аристотеле и Платоне». («Литературная газета», 1830, №№51,57), «Татарская легенда об Искандере» («Московский телеграф», 1833, №16). С анонимной публикацией «Татарской легенды об Искандере» связано предположение М.З.Садыхова о причастности к ней декабриста А.Бестужева-Марлинского, ибо в «Легенде…» «слишком откровенно» звучат «тираноборческие мотивы» [11,103-104]. Итак, использование легендарного образа Александра – Искендера в творческих исканиях русских романтиков нередко было подчинено сатирической задаче. В свете идей того времени следует рассматривать также и небольшую повесть «Раввинская мудрость» с пометой: «Из Энгеля», включенную в сборник-альманах «Избранные сочинения и переводы в прозе и стихах» (М.,1825,ч.11). Несмотря на то, что материалы сборника печатаются анонимно, но в аннотации Н.П.Смирнова-Сокольского к данному изданию в общем ряду писателей и поэтов названо и имя Д.П.Ознобишена [14]. Однако последнее можно только предполагать, исходя из дидактико-аллегорических опытов Делибюрадера в жанре «восточной» повести.

«Раввинская мудрость», входящая в раздел сборника «Краткие повести и анекдоты» , повествует о походе Александра Македонского - «завоевателя целого света» - «к одному народу в Африке, жившему далеко от других под мирными кровлями и не имевшему понятия ни о войне, ни о завоевателях» [5, 386]. Произведение, покрытое налетом «иносказания», уже в самом начале несет в себе дидактико-нравоучительную нагрузку, условно делящую повесть на две части, противостоящие друг - другу по степени соотношения их моралистско – нравственной наполненности. Повесть предваряется эпиграфом: «Всевышний печется как о людях, так и о животных» [5, 385]. В условно выделенной нами первой части «Раввинской мудрости», построенной на диалоге двух царей – царя Македонии и царя африканского, дан первый урок назидания царю Александру Македонскому. Приглашенный в «хижину» владетеля», Александр удостаивается пышного приема, ибо перед ним ставят угощение из чистого золота: «золотые финики, золотые винные ягоды и золотой хлеб». Мотив назидания скрыт в ответе африканского царя на вопрос удивленного Александра: «Я думаю, … что и

в своем государстве ты нашел бы простую, вкусную пищу: зачем же ты пришел к нам?» [5, 386]. Александр отвечает, что его «привлекло сюда не золото», но ему «хотелось узнать нравы» этого народа. Подобная возможность тут же предоставляется полководцу, откуда и начинается вторая часть повествования. На суд «владетеля» приходят двое граждан. Их дело состоит в том, что один, купив у другого землю, нашел в ней клад. Теперь он желал вернуть его настоящему владельцу. Однако продавец земли, оказавшись таким же «совестливым», отказывается принять клад, ибо он «продал землю совсем тем, что хранилось в ней, и потому продал также и клад» [5, 386]. Правосудие, которое вершит правитель народа Африки, поражает Александра высшей степенью справедливости, чуждой цивилизованному миру. Так, «владетель», выслушав обоих, выносит решение поженить их детей, чтобы новобрачные получили клад вместо приданого. Пафос нравоучительности достигает наивысшей точки в заключительной беседе двух правителей. На вопрос африканца, как бы кончилось дело в его государстве, Александр отвечает: «Если говорить правду …; то мы взяли бы обоих граждан под стражу, а клад принадлежал бы государю» [5, 387]. Африканский царь, пораженный ответом Александра, выводит основную мораль повести: «Так видно … благое провидение позволяет в вашей стране сиять солнцу и идти дождю только для невинных животных; вы же сего не заслуживаете» [5, 387].

Осуждение несправедливости, царящей в мире цивилизованных наций, выраженная словами африканца, не теряет своей актуальности, оставаясь злободневным для всех времен и народов. Так сквозь призму восточного дидактизма романтическое искусство отражало высокие моральные и духовные принципы своего времени.

В повести-предании «Раввинская мудрость» значительное место занимает мотив притягательной силы золота. Об этом говорится и в шестой новелле поэмы «Искендернаме» Низами: «в мире золота притягивает золото, сокровище-сокровище» [9,35]. Примечательной является также сноска к упомянутой в шестом «Рассказе» «магрибинской монете»: «Магриб-Северная Африка, чеканившееся там золото считалось наилучшей пробы» [9, 548]. Возможно, этот или подобный факт был положен в основу повести «Раввинская мудрость», а в свое время и шестого «Рассказа» поэмы «Искендернаме» Низами.

К первой поэме пятеричного цикла Низами- «Сокровищнице тайн» тяготеет также дидактико-аллегорическое произведение, напечатанное в редком даже для 20-30-х годов издании с пространным названием «Муравейник, литературные листы, издаваемые неизвестным обществом неученых людей». Это издание примыкает к двум другим альманахам: «Для немногих» (1818), «Собиратель» (1829), издававшимся В.А.Жуковским. Данные полужурналы – полуальманахи имели своей целью выполнение «высокой миссии воспитания добрых чувств и будущих властителях народа» [15, 270-271]. Все три издания печатались малым тиражом, без цензуры и предназначались для детей царской фамилии. Страницы этих изданий были заполнены как произведениями самого Жуковского, так и художественно-литературными опытами его воспитанников. Материалы издавались как на русском, так и на немецком и французском языках. Интересующий нас полужурнал – полуальманах «Муравейник…» (1831) вышел в пяти номерах в Петербурге. Примечательной стороной этого издания является наличие в нем богатого восточного материала. Следует также отметить, что произведения в альманахе подписывались только криптонимами.

Анонимное произведение некоего «N» представляет собой французский перевод «с английского», как указано в конце данного сочинения, именуемого «Le langage des olacaux», что в переводе с французского означает «Язык птиц» («Муравейник», 1831, №1). Содержание предания «Язык птиц» тяготеет к пятой новелле из поэмы «Сокровищница тайн» Низами под названием «Рассказ о Нуширване и его везире». В основу предания «Язык птиц» положен рассказ о султане Махмуде и его везире, обладающем умением распознавать язык птиц. Однажды вечером, возвращаясь с охоты, они оказываются свидетелями беседы двух сов, сидящих на дереве среди груды развалин. Султан Махмуд, пожелав узнать содержание их беседы, подсылает к ним своего везиря. Везирь, прослушав разговор птиц, сообщает султану Махмуду, что эти совы заключают между собой брачный договор, так как у одной из них есть сын, а у другой - дочь. Налет «иносказания» достигает своего кульминационного момента в заключительном диалоге птиц, когда одна из сов требует, чтобы в приданное невесте было дано не менее 50 разоренных деревень. На что вторая сова отвечает: «Вместо 50 разоренных деревень я дам тебе 500. Дай Бог долгих лет жизни султану Махмуду, потому что до тех пор, пока он правит, мы никогда не будем испытывать недостатка в разоренных деревнях» [8, 26]. Для сопоставления приведем идентичный отрывок из «Сокровищницы тайн» Низами:

Другая – в ответ ей: «О чем говорить!
Взгляни, сколько шах наш успел разорить!

С его притесненьями – долго ли ждать?
Сто тысяч развалин смогу тебе дать!» [10, 46-47].

В процитированных отрывках наблюдается резкий переход от мягкой аллегории к едкой сатире на характер правления земных владык. Пафос нравоучительности идет здесь по восходящей линии, облачаясь в рамки восточного дидактизма и фольклорных жанровых мотивов.

Расхождения в повести-предании «Язык птиц» с новеллой-притчей из «Сокровищницы тайн» Низами довольно незначительные. Это прежде всего формальный признак, так как «Язык птиц» в отличие от поэмы Низами облачен в прозаическую форму повествования. Далее, несмотря на единую систему образов, в ней имеются некоторые вариации. Так, вместо шаха Нуширвана (Хосрова I) из «Сокровищницы тайн» в «Языке птиц» представлен султан Махмуд. Подобную замену одного восточного правителя другим, таким же историческим лицом, мы склонны объяснить рядом объективных причин. Истории известны Махмуд Газневи (970-1030 гг.), правитель государства Газневидов с 998 г., и турецкий султан Махмуд II (1784-1839 гг.), в 20-30-е годы XIX в. проведший ряд прогрессивных реформ, в том числе и упразднение янычарского корпуса. Кстати, именно турецким событиям посвящен рассказ Ф.Булгарина «Янычар, или Жертва междоусобия» («Северная лира», 1827). Итак, ближе к проблемам современности стоит турецкий султан Махмуд II. Образ султана Махмуда II, помещенный в рамки дидактико-аллегорического повествования, должен был подчеркнуть злободневность и актуальность поднятых проблем, ибо в центр повествования поставлен вопрос, волновавший как поэтов восточного средневековья, так и лучших представителей русской общественной мысли 20-30-х гг. XIX в. - вопрос об «идеальном государстве».

Таким образом, несомненно, что «восточная» публикация «Язык птиц» является образцом западно-восточного синтеза. Поэма Низами «Сокровищница тайн», по словам акад Е.Бертельса, «представляет собой дидактическое произведение», где «повествование занимает… сравнительно небольшое место» [10, 14]. Если даже допустить, что «Язык птиц» не является прямым отголоском поэмы Низами, то именно восточный традиционный дидактизм служит той отправной точкой, которая объединяет эти два разножанровых произведения. Общей является также их идейно-тематическая направленность, восходящая к одним и тем же фольклорным истокам.

Наличие подобного произведения лишний раз свидетельствует о существующих связях между западноевропейской, русской и восточной литературами, что позволяет говорить о триедином синтезе литератур и культур в эпоху развитого романтизма. В то же время разновариантность одного и того же произведения, источника, рожденного на одной почве и увидевшего свое второе и третье рождение на иной, являлось одним из проявлений процесса непрерывного обмена между различными народами своими духовными и культурными ценностями.

Немаловажным является также и тот факт, что анонимное дидактическое произведение «Язык птиц» помещено было в издании особого рода, где издателем являлся поэт-романтик В.А.Жуковский. Кроме того, публикация данного рода произведения в эпоху жесточайшего террора и цензурных репрессий свидетельствовала о неразрывном единстве и общности взглядов, объединявших поэтов пушкинского круга.

Формулировка «поэты пушкинской поры» носит глубоко философско-психологический характер. Что не случайно! Действительно, трудно представить историю русской и мировой литературы без светлого имени А.С.Пушкина.

На первый взгляд, творческое наследие поэта Востока, поэта всех времен и народов Низами Гянджеви и русского поэта, прозаика, драматурга А.С.Пушкина не пересекаются. Но этот взгляд ошибочен! Творческое наследие двух гениев мировой литературы тесно связаны прежде всего общими мотивами, темами, идеями, широкой образностью, сюжетикой, проблематикой их бессмертных творений.

Низами и Пушкина объединяет ни временной диапазон, ни географическое пространство, ни их национальная принадлежность!... Их объединяет Космос, Мир! Их объединяет тот божественный дар, которым были наделены оба корифея азербайджанской и русской литературы. При ближайшем рассмотрении произведений Низами и Пушкина обнаруживаются те идеи, те глубинные мысли и сюжетно-композиционные перепитии, которые притягивают двух гениев друг к другу, что восхитительно, удивительно, но вполне закономерно. Закономерно потому, что это взгляд двух гениев на Мир, это взгляд двух гениев на человеческий характер, это взгляд на Мироздание! Это их глубинное миросозерцание, которое позволяет им именно так, а не иначе взирать на окружающий мир, природу, где бесценным отражением природы является человеческая личность и ее суть, как великий дар Бога, Творца, Создателя на Земле.

Литература

1. Гаджиев А.Дж. Первые переводы Низами на русский язык. Литературный Азербайджан. 1979, №9.
2. Гаджиев А.Дж. Этапы литературного братства: Из истории литературных связей России с Кавказом. Баку: Языкы, 1986.
3. Гольц Т.М. Сердце брата. Душанбе: Ирфон, 1964.
4. Гольц Т.М. «Северная лира», ее издатели и авторы// Северная лира на 1827 год. М.: Наука, 1984.
5. Избранные сочинения и переводы в прозе и стихах. М., 1825. Ч. II.
6. Левин Ю.Д. Белинский – теоретик перевода// Левин Ю.Д. Русские переводчики XIX века и развитие художественного перевода. Л.: Наука , 1985.
7. Московский телеграф. 1826. Ч. 12, №24.
8. Муравейник. СПБ., 1831, №1.
9. Низами Гянджеви. Искендер-наме. Баку: ЭЛМ, 1983.
10. Низами. Пять поэм. М.: ГИХЛ, 1946.
11. Садыхов М.З. Русские писатели об Азербайджане: Русско-азербайджанские литературные связи первой трети XIX века. Баку: Гянджлик, 1970.
12. Садыхов М.З. Очерки русско-азербайджанско-польских литературных связей XIX века. Баку, 1975.
13. Садыхов М.З. М.Ф.Ахундов и русская литература. Баку: Языкы, 1986.
14. Смирнов – Сокольский Н.П. Русские литературные альманахи и сборники XVIII – XIX вв. М.: Книга, 1965.
15. Смирнов – Сокольский Н.П. Рассказы о книгах. 5-е изд. М.: Книга, 1983.
16. Сын отечества. 1826. №№ 4-8.
17. Телескоп. 1831. Ч. 6, №21.
18. Телескоп. 1833. Ч. 18, №21

XÜLASƏ
NİZAMİ GƏNCƏVİ VƏ RUS ORİYENTAL ƏDƏBİYYATI XIX ƏSRİN BİRİNCİ RÜBÜNDƏ

Muradova F.R.
Bakı Slavyan Universiteti, dosent, Bakı, Azərbaycan

Məqalə XIX əsrin birinci üçdə birində rus şərqşünas şairləri tərəfindən Nizaminin yaradıcılıq irsinin dərk olunmasına həsr edilmişdir.

XIX əsrin 20-30 -cu illərində rus romantiklərinin tərcümə və orijinal əsərlərində Şərqin klassik irsi yenidən dirçəlir. Dövri nəşrlərin və almanaxların səhifələrində Sədi, Hafiz, Nizami, Firdovsi, Xəyyam, Cami, İbn Rumi və s. adlarını tapmaq olar. Rus şərqşünaslarının əsərlərində Şərqin klassik irsi rus ədəbiyyatının bir hissəsinə çevrilir, 19 -cu əsrdə özünəməxsus xüsusiyyətlərini qoruyub saxlayan "şərq üslubu" kimi sabit bir romantik ədəbiyyat anlayışına kristallaşdı.

İlk baxışdan Şərq şairi, bütün zamanların və xalqların şairi Nizami Gəncəvinin və rus şairi, nasir, dramaturq A.S. Puşkinin yaradıcılıq irsi kəsişmir. Amma bu fikir yanlışdır! Dünya ədəbiyyatının iki dahisinin yaradıcılıq irsi, ilk növbədə, ümumi motivlər, mövzular, fikirlər, geniş təsəvvürlər, süjet və onların ölməz yaradıcılıq problemləri ilə sıx bağlıdır.

Açar sözlər: *Poeziya, poema, tərcümə, oriental ədəbiyyat, ədəbi əlaqələr, romantizm, Rusiya, Şərq.*

SUMMARY
NIZAMI GANJAVI AND RUSSIAN ORIENTAL LITERATURE THE FIRST THIRD OF THE XIX CENTURY

Muradova F.R.
Baku Slavic University, Ass. Professor, Baku, Azerbaijan

The article by Associate Professor F.R. Muradova "Nizami Ganjavi and russian oriental literature of the first third of the 19th Century" is devoted to the perception of Nizami's creative heritage by russian orientalist poets of the first third of the 19th century.

In the 20s - 30s of the XIX century in translated and original works of russian romantics, the classical heritage of the East gets its rebirth. On the pages of periodicals and almanacs one can find the names of Saadi, Hafiz, Nizami, Ferdowsi, Khayyam, Jami, Ibn-Rumi, etc. In the works of Russian Orientalists, the classical heritage of the East becomes part of Russian literature, crystallizing into such a

stable concept of romantic literature as “the oriental style ", retaining its specific features throughout the 19th century.

At first glance, the creative heritage of the poet of the East, the poet of all times and peoples Nizami Ganjavi and the Russian poet, prose writer, playwright A.S. Pushkin do not intersect. But this view is wrong! The creative heritage of the two geniuses of world literature is closely linked, first of all, by common motives, themes, ideas, broad imagery, plot, and the problems of their immortal creations.

***Key words**: Poetry, poem, translation, oriental literature, literary connections, romanticism, Russia, East*

NİZAMİ “XƏMSƏ”SİNDƏ LEKSİK VAHİDLƏR
(Tətbiqi dilçilik müstəvisində)

Məmmədova Əsmətxanım Bəyəhməd qızı
Bakı Dövlət Universiteti, Bakı, Azərbaycan
kamillik@mail.ru

Xülasə. Ərəb əlifbasından istifadə edən fars dilində bir neçə hərfin eyni səslə ifadə olunması, sözlərin müxtəlif yazılıb, eyni şəkildə tələffüz edilməsi külli miqdar omofonları yaradır. Araşdırmalar göstərir ki, fonetik prinsiplərə əsaslanan əlifbaya malik dillərin lüğət tərkibində omofonlar ya yoxdur, yaxud da çox azdır. Fars dilinin istifadə etdiyi qeyri-fonetik əsaslı ərəb qrafikasının xüsusiyyətlərindən asılı olaraq bu dil omofonlarla zəngindir.

Tədqiqat işində ilk dəfə olaraq qısa şəkildə Nizami Gəncəvi “Xəmsə”sində olan omofonlar qruplar üzrə araşdırılmış və nümunələr verilmişdir. Eləcə də fars dilçiliyində yeni mövzu olan omofonlar da 7 qrupda birləşdirilib izah olunmuşdur.

***Açar sözlər:** Fars dili, əlifba, qısa saitlər, omoqraflar, omofonlar, Nizami Gəncəvi, Xəmsə*

Bu il dahi şairin 880 illik yubileyi ərəfəsində ölkə Prezidenti İlham Əliyev tərəfindən 2021-ci ilin Azərbaycanda “Nizami Gəncəvi ili” elan olunması dünya miqyaslı qüdrətli sənətkarın irsinin tədqiqi və təbliği üçün Azərbaycan ziyalılarını, nizamişünaslarını yenidən səfərbər olmağa çağırdı**. 2021-ci il. Nizami ili. Dünya çapında, cahanşümul bir dahi**. **İnsanlığın fövqündə bir düha.** Ümumbəşərilik statusu qazanmış Nizami yaradıcılığı hər zaman dünya şərqşünaslığının diqqət mərkəzində olmuşdur. Bu anlamda Nizami irsinin orijinal variantı ilə tanış olmaq imkanına sahib olanların əlahiddə sevinci başadüşüləndir. Nizami ili həm də özü-özlüyündə milli kimliyimizə qayıdışımızın təntənəsini simvolizə edir.

“Nizami dilçi mütəxəssis kimi ayrıca bir əsər yazmasa da, o fars dilinin tarixi qrammatikası, leksika və leksikoqrafiyası baxımından maraqlı və misilsiz əhəmiyyətə malik məsnəvi və lirik əsərlərini irs qoymuşdur. Həmin əsərləri istər fonetik, istər morfoloji, istər semantik, istərsə də leksik cəhətdən tədqiq etmək, yeri gəldikcə müasir dövr ilə tutuşdurmaq fars diliniin tarixi baxımından əvəzsiz nəticələrin əldə olunmasına gətirib çıxarar [5, s.15]”

Nizami və onun ədəbi irsi haqqında istər Azərbaycanda, istərsə də, Azərbaycan hüdudlarından kənarda müxtəlif yönlü araşdırmalar aparılmış, nizamişünaslıq üzrə müasir elmi əsaslara və metodologiyaya söykənən mühüm işlər görülmüşdür. Lakin bütün bunlarla yanaşı, Nizami dünyası və onun zəngin bədii irsi haqqında təsəvvürlərimiz, təbii ki, mükəmməl deyildir, bu sahədə hələ də boşluqlar, elmi yetərsizlik aktuallıq kəsb etməkdədir Bu gün farsların istifadə etdikləri ərəb əlifbasının hərflərinin heç də hamısı onların tələffüzünə uyğun deyil. Əsllində ərəb əlifbasından alınmış bir çox hərflər olduğu kimi deyil, farsların öz artikulyasiya məxrəclərinə uyğun şəkildə tələffüz olunur ki, bu da təbii dil qanunlarından biridir. Farsların istifadə etdikləri hal-hazırkı əlifba ərəb qrafikasına əsaslanır. Bu əlifba isə qeyri-fonetik olduğundan yazı ilə səslənmə, tələffüz arasında çox böyük fərqlər meydana gətirir.

Bir səs bir neçə qrafik nümunə ilə göstərilir. Məsələn: /z/ səsi - ظ، ز ، ض ذhərflərini; /s/ - س ، ث ص ; / t/- ، ط ت; / h/- ه، ح; /x/- خو ، خ; q//ğ fonem variantlarını isə غ//ق hərflərini bildirir. Beləliklə, fars dilində saysız-hesabsız omofonların (qrafika, yazıya görə müxtəlif; səslənməyə, tələffüzə görə eyni olan leksemlər) əmələ gəlməsinə səbəb olur. (3, 4,) Əlifbanın bu xüsusiyyəti külli miqdar omofonların formalaşmasına şərait yaradır.

“Omofonlar-yazılış və məna cəhətdən müxtəlif, tələffüz cəhətdən eyni olan müxtəlif morfoloji tərkibli sözlərdir. İngiliscə-homophones fransızca–homophones adlanır [1,s.35]. “Yunanca “homos”- oxşar və “fon”- səs sözlərinin birləşməsindən əmələ gələrək, “oxşar səslənmə” mənasına gəlir.

1. “əlif” və “ayn” hərlərinin yaratdığı omofonlar. ع//ا= /a/,/ə/,/e/,/o/

Qeyd etdik ki, “həmzə” və “ayn” hərflərinin verdiyi səs fars dilində ərəb dilində olduğu kimi səslənmir. Ərəb qrammatiklərinin dediklərinə görə saitlə başlayan bütün sözlər yalnız “həmzə” ilə başlayır.

Yəni burada eşidilən ilkin səs boğaz arxası samiti kimi tələffüz etdilə "həmzə"dir. Fars dilində söz başında bu səs ümumiyyətlə tələffüz edilmir. Odur ki, "həmzə" və "ayn"nin verdiyi bu səs, **/a/,/ə/,/e/,/o/** səslərindən əvvəl gələrək, məhz onların məxrəcində tələffüz edilir. Bu baxımdan "ayn" hərfinin verdiyi səs də təxminən "həmzə"nin verdiyi səsə bərabər olur. Yazıda başqa hərflərin yerləşməsinə və sırasına görə eyni olan yalnız bu iki hərfə görə fərqlənən sözlər də bir qrup omofonlar yaradır: ابر/əbr/-"bulud", عبر/əbr/-"keçid"; آجل /acel/-"gələcək", "axirət", عاجل/acel/-"tələsən" **ارز /ərz/** -layiq, qiymət, dəyər; **ارض / ərz/** ye ; torpaq, yer kürəsi;

چه طرز آرم که **ارز** آرد جهان را ؟ چه بر گیرم که در گیرد جهان را؟ [X., 101]

/Dilə **layiq** necə bir üsul seçim? Nələri qələmə alım ki, dünyaca məşhur olsun?/

هر ذره که در مسام ارضی است او را بر خویش طول و عرضی است. [L., 473]

/Bu yer kürəsində mövcud olan zərrələr, müəyyən ölçüyə (enə, uzunluğa) malikdirlər. /

به عرض دو میدان در آن تنگجای فشردند چون کوه پوالد پای. [Ş., 442]

/İki meydan arasında o dar o yerdə , yenilməz dağ kimi onları sıxışdırdılar./

2. /t/ səsi əsasında yaranan omofonlar: ط // ت = /t/

Fars dilində ت və ط hərflərinin verdikləri /t/ səsi eyni məxrəcdə tələffüz edilir. Müaisr fars dilində bu iki müxtəlif hərfin verdiyi eyni bir səs təxminən Azərbaycan dilindəki /t/ səsi kimi tələffüz edilir, mənşəcə ərəb dilindən keçmiş sözlərlə adi ت ilə yazılan leksemlərlə omofon olurlar. Məsələn: تل/təl/-"kiçik təpə"; طل /təl/-"şeh", "şəbnəm", ستر /sətr/ - abır-həya, örtük; سطر - xətt, sətr; فترت süstlük, zəiflik; فطرت ağıl, zəka, fitrət və s.

آنکه در این ظلم نظر داشتست ستر من و فدل تو بر داشتست. [M, 112]

/Bu zülmü məqsədli şəkildə həyata keçirən şəxs, mənim abır-həyamı, səninsə ədalətini məhv etmişdir./

بنوشته به خط خوب خویشم ده و پانزده سطر نغز بیشم. [L, 362]

/On-on beş sətirdi şahın bu sözü, gözəl xətti ilə yazmışdı özü./ /fetrət/ kimi tələffüz olunan leksem də qrafikada ikili yazılış şəklinə malikdir.

"Yeddi gözəl"dastanında atasının taxtını çətinliklə əldə edən Bəhram şahı Nizami öz dühası ilə arzu etdiyi adil, xalqının xidmətində duran bir şaha çevirdiyi bölümdə deyilir ki, onun gördüyü xeyirli işlərdən həm rəiyyət, həm də Allah razı idi.

کایزد از بهر نیک رائی تو برد فترت ز پادشائی تو . [H., 551]

/Allah bu yaxşı düşüncələrinə (işlərinə) görə, süstlüyü (yoxsulluğu) sənin məmləkətindən götürdü./

گوهر فطرتش بماند پاک از بخار زمین و خشکی خاک. [H., 523]

/Onun zəkası, ağlı nəticəsində (dövləti) yerin buxarından, qıtlıqdan, quraqlıqdan salamat qalar./

3. /s/ səsi əsasında yaranan omofonlar: ث ، س ، ص =/s/

ث və ص hərflərinin iştirak etdiyi sözlər yalnız ərəb dilindən alınmış sözlər olduğu halda (qeyd edək ki, burada fars dilinin özünə məxsus کنیومرث، تهمورث kimi sözləri istisnadır), "س" hərfi ilə yazılanlar həm fars dilinə, həm də ərəb dilinə məxsus söz ola bilir. Məsələn: صم /som/-→kar, سم /som/-dırnaq; ثالوث /salus/-üçlük, سالوس /salus/-iki üzlü, yaltaq; نسیب /nəsib/-aşiqanə qəzəl; əsilli; نصیب /nəsib/-pay, hissə; اثیر /əsir/- yüksək atmosfer qatı, fəza; اسیر /əsir/ - əsir, tutulmuş, müharibədə əsir düşmüş və s.

خبرهائی که بیرون از اثیر است به کشف خاطر او در ضمیر است . [X., 105]

/Yüksək fəzadan hər nə xəbər var, olur kəşf ilə ondan həm xəbərdar./ [M.C.Z. s.33]

چو در زیر زنجیرش آری اسیر برو خواه شمشیر زن، خواه تیر. [Ş., 938]

/Elə ki, onu zəncirləyib, əsir etdin, istərsən oxla, istərsən qılıncla məhv et./

4. Fars dilində /h/ - nın yaratdığı omofonlar: **ه//ح=/h/**

ح- hərfi yalnız ərəb dilindən keçmiş sözlərdə işlənir. Ərəb dilində bu iki hərfin verdiyi səslər də bir-birindən fərqli bir şəkildə tələffüz edilir." ح"-yə nisbətən "ه" -nın verdiyi səs boğazın ən dərin hissəsində formalaşır. Fars dilində isə bu iki hərfin verdiyi samit səsin tələffüzündə heç bir fərq yoxdur. Bu samit fonem küylü, kar, nəfəsli, sürtünən, novlu samit /səs h/ yazıda öz əksini iki qrafik şəkildə əks etdirir və bir qrup omofonlar yaradır.

هور/hur/- günəş , xöşbətlik ; حور hur/- huri ; هول houl/- qorxu , sıçrayış , حول /houl/- qüvvə , güc ; حازم /hazem/- ehtiyatlı , هازم /hazem/- məğlub olmu və s.

روضهٔ ترکیب تر حور ازوست، نرگس بینای ترا نور ازوست. [M.,2

/Sənin vücud cənnətinə hurini o bəxş edibdir, Sənin görən gözlərinə nuru o bəxş edibdir./

بلد تا بر سپهر تابد هور دوستت دوستکام و دشمن کور. [H., 507]

/Nə qədər ki, asimanda günəş parlayır, dostların şad, düşmənlərin kor olsun./

5. واومعدوله "vav-e mədule" və خ , yəni خ//خو= /x/ əsalı omofonlar: "vav-e mədule" qədim və orta fars dillərində olmuş xüsusi qrafik əlamətə malik bir "x" səsidir. Əlifbalar bir-birinə transfarmasiya olunan vaxt bu səsin qrafik nümunəsi itmişdir. Çünki hal-hazırda farsların istifadə etdikləri ərəb əlifbasında bu iki

/x/ səsini bir-birindən fərqləndirəcək qrafik nümunə olmadığından bunlardan birinin sonuna həmin tələffüzün səsin tələffüzünün itməməsi üçün mmövcud خ hərfinin yanına bir "v" səsi də əlavə etmişlər. Lakin bu səs vaxtı ilə tələffüz edilsə də, hal-hazırda tələffüz edilmir, bir qrup sözlərdə yüklənmiş /v/ səsi, yəni "vav-e mədule" olaraq qalır. Bunlarla eyni tələffüzə malik olan başqa bir qrup sözlərlə omofonlar yaradır. Məsələn: خاب /xab/-"xalçanın xovu", خواب /xab/-"yuxu"; خار /xar/-"qranit daş", خوار /xar/-"zəlil"; خان /xan/- xan (titul); ev; خوان /xan/-"süfrə" və s.

ز شاه خطا تا به خان ختن فرستد و ترتیب کرد انجمن. [Ş., 345]

/Xəta şahlığından. Xotən xanlığına qədər (fərman) göndərib, məclis qurub, məsləhətləşdilər./

گر این بیگانه کردی نه فرزند، ببردی خان و مانش را خداوند. [X., 120]

/Bunu sənin oğlun deyil, başqası etmiş olsaydı, şah onun evini, mülkünü qarət eərdi./

6. /z/ səsi əsasında yaranan omofonlar: ظ، ض ، ز ، ذ =/z/

Hal-hazırda fars dilində müxtəlif şəkli əlamətə malik olan dörd: ظ،ض ، ز ، ذ hərfi vardır. Bunların hər dördü fars dilində eyni bir "z" /z/ fonemi kimi tələffüz edilir.ذ səsinin tələffüzü haqqında "bu səs ərəb dilində ingilis dilindəki */the/*, /*those*/ və s. sözlərində eşidilən */the/* kimi bir səsdir. ض /zad/ və ظ /za/ isə rus dilində */зыбь*/ sözündəki /z/ kimi emfatik bir səsdir.

Ə. Məmmədov /zad/ və /za/ hərflərinin tələffüzü haqqında yazır: ض/z/ samiti qədimdə ظ samitinə bənzər bir tərzdə tələffüz edilirdi. Bu cür tələffüz hal-hazırda bir sıra ərəb ölkələrində (İraq Küveytdə və s.) qalmaqdadır. Bir çox dillərdə o cümlədən Azərbaycan dilində olan ərəb sözlərində həmin samit sadələşmiş və /z/ səsinə çevilmişdir. Məsələn: عرض/ərz/, ضربه /zərbə/, مضمون/məzmun/; رازی /razi/- sirr, sirli , راضی/razi/- razı , غذا /ğəza/- yemək, xörək; قضا /ğəza/- hadisə,tale və s.

پردۀ رازی که سخن پروریست سایه هی از پردۀ پیغمریست . [M.,43]

/Söz qoşmaq (yaratmaq) sirrinin pərdəsi, Peyğəmbərlik (s. ə.) pərdəsinin bir kölgəsidir./

عدل می کرد و داد می فرمود خلق از او راضی و خدا خشنود. [H., 548]

/Adillik edir, ədalətli hökmlər verirdi, Allah ondan razı, xalq məmnun idi./

چون فراغت دسید مان از خورد از غذا های گرم و شربت سرد. [H.,584]

/Elə ki, isti yeməklərləri yeyib, sərin şərbətləri içib bitirdik.../

آمد از آنجا که قضا ساز کرد نغز جوانی سخن آغاز کرد. [M., 121]

/Qəza buyruğu ilə onun yanına bir cavan gəlib, sözə başladı./

7. /ğ/ və /q/ səsinin yaratdığı omofonlar: ق//غ =ğ //q/

Fars dilində hər iki hərfin verdiyi səs eyni olmaqla tələffüzdə bunları bir-birindən fərqləndirmək çox çətindir. Qeyd edilməlidir ki, ərəb dilində bu iki hərfin verdiyi səslər müxtəlif şəkildə tələffüz edilir. Ona görə də "qaleb", "qərib", "fareğ" və s. tələffüz edilərkən ərəblər bunların məhz hansı /ğ/ ilə yazıldığını başa düşdüyü halda, fars dilində bu sözlərin tələffüzündə heç bir fərq olmadığından farslar bu fərqi konteksdən kənarda başa düşmürlər. /qaleb/-qalib; /qaleb/- qəlib, ölçü; /qorbət/- qəriblik; /qorbət/ - yaxınlıq, yaxın olma və s.

ندانم خصمی را غالب تر از خویش که در مغلوب و غالب نام من بیش. [X., 225]

/Məndən daha qalib, güclü bir rəqib tanımıram, məqlub nədir, mən adımla öncədən qalibəm./

قالب این خشت بر آتش فکن خشت نو از قالب دیگر فکن. [M., 121]

/Bu kərpicin qəlibini, atəşə at, tulla, yeni bir kərpic qəlibi düzəlt (başqa işlə məşğul ol)./

/qorbət/ kimi tələffüz olunan ərəb feili isminin də kontekstdən, beytdən kənarda olarkən "غربت" yaxud "قربت" - kimi yazılması, hətta fars dilini mükəmməl bilənlər üçün də çətinlik törədir. Nizami "Leyli və Məcnun" dastanında Mühəmməd peyğəmbər (s. ə.)-in tərifində bu leksemi aşağıdakı beyt daxilində işlətmişdir:

از قربت حضرت االهی بز آمدی آنچنانکه خواهی . [L., 357]

/Tanrı dostlarına sənsən şahsuvar, yeddi göy üstündə bir məclisin var./ [S.,34]

"Xəmsə"nin dördüncü poeması "Yeddi gözəl"də "Şənbə günü Bəhramın Qara günbəzli sarayda Birinci İqlim şahzadəsinin əfsanəsini dinləməsi" bölümündə şah qara saraydakı qara libaslı gözələ belə bir sualla müraciət edir:

شاه پرسید ازو حکایت خویش هم ز غربت هم ز والیت خویش. [H., 575]

/Şah ondan həm vilaətinin hekayəsini, həm də qürbətdəki vəziyyətini soruşdu./

Nizami irsinin bu şəkildə araşdırılması ilk tədqiqat işi kimi maraq döğurmaqla yanaşı, həmdə bu misilsiz irsin zəngin fonetik-qrafik üsluba malik olmasından da xəbər verir.

Ədəbiyyat

1. Dilçilik ensiklopediyası. Fəxrəddin Veysəlli. 2 cilddə, 2-ci cild, Mütərcim, Bakı: 2008 , 524 s.
2. Məmmədov Ə. Ərəb dili, " Zərdabi, LTD" nəşriyyatı, Bakı : 2018, 703 s

3 .Məmmədova Ə. B. Fars dilində /z/əsaslı AMEA-nın Şərqşünaslıq İnstitutu, “Şərq filologiyası məsələləri” (məqalələr toplusu), YI- 6-cı buraxılış, 186-234 səh.,“Bakı çap evi”, Bakı: 2012
4. Məmmədova Ə. B. Fars dilində /s/əsaslı omofonlar, AMEA-nın Şərqşünaslıq İnstitutu, “Şərq filologiyası məsələləri”, (məqalələr toplusu), YII- ci buraxılış, səh.229-319, Bakı: 2013
5. Məmmədova M. H. Nizami Gəncəvi dilinin leksik üslubu (“İskəndərnamə” əsəri üzrə). “Nafta Press” nəşriyyatı, Bakı: 2012, 300 s.
6. Nezami Gəncəvi. Məxzən-ül əsrar. motun-e elmi-yo enteqadi, nəşriyyat-e Fərhəngestan-e olum comhuri-ye şourəvi-ye sosiyalisti-ye Azərbaycan, Baku: 1960, 252 s.
7. Nezami Gəncəvi. Xosrov və Şirin. dər ketab-e kolliyyat-e Xəmse-ye Nezami Gəncəvi. səh: 350-494; Enteşarat-e Məhtab, Tehran:1370 , 1130 s.
8. Nezami Gəncəvi. Leyli və Məcnun. dər ketab-e kolliyyat-e Xəmse - ye Nezami Gəncəvi. səh:350-494; Enteşarat-e Məhtab, Tehran:1370 , 1130 s.
9. Nezami Gəncəvi. Həft peykər. dər ketab-e kolliyyat-e Xəmse-ye Nezami Gəncəvi. səh:350-494; Enteşarat-e Məhtab, Tehran: 1370, 1130 s.
10. Nezami Gəncəvi. Şərəfname. dər ketab-e kolliyyat-e Xəmse-ye Nezami Gəncəvi. səh: 696-972, Enteşarat-e Məhtab, Tehran:1370,1130 s.
11. Nezami Gəncəvi. Eqbalname. dər ketab-e kolliyyat-e Xəmse-ye Nezami Gəncəvi. səh: 973-1110, Enteşarat-e Məhtab, Tehran:1370 , 1130 s.

РЕЗЮМЕ
ЛЕКСИЧЕСКИЕ ЕДИНИЦЫ В «ХАМСЕ» НИЗАМИ
(в сфере прикладное лингвистики)

Мамедова А.Б.
Бакинский государственный университет, Баку, Азербайджан

Одной из особенностью персидского языка,использующего арабскую графику является наличие в данном языке большого количества омофонов,которые образуются по графическому принципу.Исследования показывают,что в словарном составе языков с алфавитом,основанным на фонетических принципах,омофонов либо нет,либо их очень мало.Персидский язык благодая арабскому алфавиту,который построен не на фонетической основе богат омофонами.В работе были кратко рассмотрены омофоны в "Хамсе"Низами Гянджеви по группам и приведены примеры.Также омофоны,являющиеся новой темой в персидском языкознании были объединены в 7 групп.

Ключевые слова: *Арабский язык, персидский язык, алфавит, краткие гласные, омографы, омофоны, Низами Гянджеви*

SUMMARY
LEXICAL UNIT IN THE NIZAMI`S “KHAMSA”
(In the field of applied linguistics)

Mammadova A.B.
Baku state University, Baku, Azerbaijan

İn the Arabic alphabet a letter has several sounds; the fact that words which has written differently and pronounced the same way creates a large number of homophones. Researches show that homophones are either absent or very few in the vocabulary of languages with an alphabet based on phonetic principles. Depending on the characteristics of the non-phonetic-based Arabic graphics used by the Persian language, this language is rich in homophones.

The research work briefly discusses homophones in the Nizami`s Khamsa, their causes and gives examples. Homophones a new topic in Persian linguistics, are also grouped and explains in 7 groups.

Key words: *Arabic language, Persian language, alphabet, short vowels, homographs, homophones, Nizami Ganjavi*

NİZAMİ VƏ BƏDİİ SÖZ

Əliyev Rafiq Yusif oğlu
Sumqayıt Dövlət Universiteti, professor, Azərbaycan
rafig_yusifoglu@mail.ru

Xülasə. Dahi Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvi bədii sözə xüsusi önəm verən bir sənətkar olmuş, möhtəşəm sənət abidələri yaratmışdır. Sözdən zərgər dəqiqliyi ilə istifadə etməyi bacaran Nizaminin ədəbiyyat haqqında nəzəri mülahizələri olduqca maraqlıdır. Məqalədə Nizaminin bədii sözlə bağlı fikir və mülahizələri tədqiqat predmeti seçilmişdir.

Açar sözlər: *Nizami, şair, Gəncə, bədii, söz, poema, sənət*

Sənətkarı sənətkar eləyən, onu tanıdan, yaşadan bədii sözüdür. Söz qüdrətli bir şair, yazıçı, alim qələmindən süzüləndə ilahi məna kəsb edir, insanları duyğulandırır, düşündürür, onlara doğru yol göstərir. Səkkiz əsrdən çoxdur ki, böyük Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvinin düşüncələrinin saxlanc yeri olan söz öz təsiredici gücünü itirməmişdir. İlahi bir istedad nuruyla, reallıqdan qaynaqlanan təxəyyüllə yoğrulan həyat həqiqətləri bədii sözə çevrilib ədəbiyyat tariximizin əbədi yaşayan incilərinə çevrilir.

Nizami sözünə bu qüdrəti verən, onu əbədiyaşar eləyən görəsən nədir? Bu sualın cavabını elə böyük sənətkarın öz əsərlərində, deyimlərində tapmaq mümkündür. Şairin həyat hadisələrini sərf-nəzər edib ən səciyyəvi məqamlar üstündə dayanmaq ustalığı, sözü zərgər dəqiqliyi ilə cilalamaq bacarığı, sənətə estetik münasibəti və onu reallaşdırmaq səriştəsi bədii yaradıcılıqda son dərəcə vacib məsələdir.

Nizamiyə görə sənətkar həqiqəti, doğrunu yazmalı, yalan, uydurma hadisələrin təsvirindən uzaq qaçmalıdır. Söz doğrunu, reallığı əks etdirəndə ilahi bir güc kəsb edir və onu yaradanın da xətir və hörmətini, ədəbi nüfuzunu artırır.

Doğru yazmağa var madam ki, imkan,
Neçün gəlməlidir ortaya yalan?
Qiymətdən salmışdır sözü yalanlar,
Doğrunu danışan möhtəşəm olar. [2, 25].

Söz hikmət xəzinəsinin ən dəyərli incisidir. Dahi söz sərrafını "Sirlər xəzinə"sinin xəzinədarına döndərən də elə bədii sözdür. Sözü "bu cahanda cilvələnən ilk gözəl" adlandıran şair "Dünyanın gözlərinin ilk dəfə sözlə açılmasından", kainatın sözlə şöhrət qazanmasından, insanların sözlə idarə olunmasından söhbət açır.

Sözün yanında gümüş torpaqdır, yalnız torpaq,
Qızıl nə itdir?! Qızıl onun adıdır ancaq.
Sözdən başqa yuxarı başda oturan yoxdur,
Mülkün dövləti yalnız onundur, danan yoxdur [1, 37].

Nizaminin bədii sözlə bağlı ən əsas tələblərindən biri də lakonizmdir. O, az sözlə dərin məna ifadə etməyi sənətkarlığın ən əsas meyarlarından biri hesab edir:

Sözün də su kimi lətafəti var,
Hər sözü az demək daha xoş olar.
Bir inci saflığı varsa da suda,
Artıq içiləndə dərd verir o da.
İnci tək sözlər seç, az danış, az din,
Qoy az sözlərinlə dünya bəzənsin.
Az sözün inci tək mənası solmaz,
Çox sözün kərpic tək qiyməti olmaz [3,49].

Görkəmli ədəbiyyatşünaslar, şərqşünaslar Nizami yaradıcılığına məhz onun yaratdığı söz abidələrinə istinadən dəyər vermişlər.

Böyük alman şairi Höteni Nizaminin əsərlərindəki sətiraltı məna, onun həyat hadisələrini mənalandırmaq ustalığı çox heyrətləndirmişdi. Görkəmli şərqşünas K.Yakobun Nizamini bir şair kimi Firdovsidən çox böyük hesab eləməsi birinci növbədə şairin bədii sözə münasibəti ilə əlaqəli idi. [7, 34].

Görkəmli şərqşünas alim Bertelsin "Nizami və Firdovsi" adlı tədqiqatında Nizami yaradıcılığına çox böyük dəyər verilir: "Firdovsi öz qəhrəmanlarının psixolojisi üstündə düşünməmişdir. O, özünə məlum olan əfsanələri vicdanla ifadə etmişdir. Lakin bu ifadələr ştamp halına gəlmiş adi sözlərə müraciət etmişdir ki, bu da şairin ziddiyyətlərə düşməsinə səbəb olmuşdur. Nizami isə öz qəhrəmanlarının qəlbinə girir, onunla birgə düşünür, ona görə də onun əsərində ən xırda cizgilər belə hər zaman qəhrəmanlıq xarakterinin ümumi quruluşuna müvəffəq olur» [7, 78].

Bu xırda cizgiləri isə bədii dil vasitəsi ilə reallaşdırmaq mümkündür. Səntkarlığı şairin nədən yazmasında yox, onun necə yazmasında, hansı səciyyəvi detallardan, bədii təsvir və ifadə vasitələrindən istifadə etməsində axtarmaq lazımdır. Əgər sənətkar sənətkardırsa, eyni mövzuda əsər yazmaq, hətta eyni süjetdən istifadə etmək təkrarçılığa gətirib çıxarmır. Nizaminin də böyüklüyü məhz onda idi ki, eyni ədəbi materialdan daha möhtəşəm söz abidələri yaratmağı bacarırdı.

Həmin prizmadan yanaşdıqda Bertelsin bu qənaətləri indinin özündə də çox aktual səslənir: "Əgər Firdovsi keçmişə yekun vurmuşdusa, Nizami əksinə olaraq ədəbiyyat tarixində yeni bir səhifə açmışdır. Onun nəzəri keçmişə ancaq gələcəyin yolunu işıqlandırmaq üçün, həmişəlik olaraq zülmət hakimiyyətindən xilas olmağa imkan verən bir yol axtarmaq üçün çevrilir. Firdovsi öz parlaq və ahəngdar lövhələriylə adamı heyran edir; Nizami isə düşündürür, həyəcanlandırır, çünki, o, bəşəriyyətin böyük bir hissəsinin qarşısında indi belə növbədə duran problemlərə toxunur" [7, 81-82].

Bu baxımdan yanaşdıqda sənətdəki yeniliyi tək mövzuda yox, onu günün tələblərinə uyğun şəkildə mənalandırma bacarığında, sənətkarın hadisəyə münasibətində, fərdi yaradıcılıq üslubunda axtarmaq lazımdır. Bütün bunları formalaşdıran isə bədii sözdür...

Nizami bütün yaradıcılığı boyu yeni söz axtarışında olmuş, deyilmiş fikirləri təkrarlamağı xoşlamamışdır. O, həmişə "bir inciyə ikinci deşik açmağı" qəbahət saymışdır:

Bu bakir sözləri düşüncə ilə
Olduqca çətindir gətirmək ələ.
Bakir söz tapınca yontulur ürək,
Hər kəsin işimi incə söz demək? [5, 44]

Böyük sənətkar kimsəni təkrarlamamaq üçün ömrü boyu oxumuş, öyrənmişdir. Dünyadakı bütün kitabları "çalışıb, əlləşib ələ gətirən" şair "Hər gizli xəzinədən bir dürr çıxarmış", lakin heç kəsi təkrarlamamış, "deşilmiş mirvariyə ikinci deşik açmaq" cəhdi belə göstərməmişdir. Elə buna görə də ondan əvvəl yazılan süjetlər əsasında yeni poemalar yaradan Nizami mövzuya öz təxəyyülü ilə yeni məna, yeni cila verməyi bacarmışdır.

Yetişər, bu qədər işsiz qalmayım,
Şeirə ən yeni bir üsul arayım.
Yeni nəğmələrlə başlayım kəlam,
Keçmişlər ruhuna göndərim salam. [5,34]

Keçmişə salam göndərən şairin ənənədən yaradıcı şəkildə bəhrələnməsi, daim yeni söz deməyə çalışması onu dünya ədəbiyyatının bənzərsiz bir şairinə, filosofuna döndərmişdir.

Söz üstündə zərgər kimi işləməyi bacarması, fikrini sətiraltı mənalarla ifadə etmək, "sözə təzə paltar geyindirmə" ustalığı Nizamini insan zəkasıyla yaranan bədii sənətin fövqünə qaldırmışdır. İnsan düşüncəsinin ilahi nurun cilalamasına qəti şəkildə əmin olan şair kamil bir iman sahibi olmuş, bütün bunlar isə ona həyat hadisələrinə ilahi düşüncə ucalığından baxmaq istedadı vermişdir:

Söz, sənət eşqilə çırpınan ürək
Alır sirdaş kimi ilhamdan kömək.
Düşüncəm beynimin qızıl qanından
İnci tək incə söz alırdı hər an.
Çünki gizlində bir ilhamçım vardı,
Mənimlə örtülü söz danışardı. [6, 30]

Nizami sözdəki hər mənaya, hər cizgiyə, bədii təsvirdəki hər kiçik detala belə böyük əhəmiyyət verən bir söz ustası olmuşdur. Sözü zərgər kimi cilalamaq onun yaradıcılığı üçün çox böyük əhəmiyyət kəsb etmişdir. Bunun üçün o, əsərlərində nəzəri baza, ədəbi kriteryalar da hazırlamış və özü bu estetik tələblərə maksimum dərəcədə riayət etmişdir.

On naxış vursa da bir nəqqaş əgər,
Əsas bir cizgidən sanma əl çəkər.
Bir cizgi naxışdan çıxarsa kənar,
Başqa cizgilər də bütün pozular. [4, 31]

Yeri gəlmişkən onu da xatırladaq ki, şairin özünə Nizami təxəllüsü götürməsi də təsadüfi olmamışdır. Onun adındakı "nizam" poeziyasına da təsirsiz qalmamış, şair hər hansı bir fikrin ifadəsində belə sözün düzümünə, dilin qaydalarına mükəmməl şəkildə əməl etmişdir. Nizaminin sənətdə yaratdığı nizam kainatdakı nizamın, ölçü-biçinin, simmetriyanın, qanunauyğunluqların sənət dili ilə təqlidi, bədii əksidir.

Dahi qələm sahibinin əsərlərində söz vasitəsilə araya-ərsəyə gətirdiyi bədii mənalandırma sənətkarın qüdrəti haqqında çox çey deyir. Ümumi sözdən qaçan sənətkarın təsvir elədiyi hadisələri səciyyəvi detallar vasitəsi ilə əks etdirməsi onun yaradıcılıq üslubu üçün çox səciyyəvidir. Məsələn, adi bir detala fikir verək. Oxu heç vaxt boşa çıxmayan Bəhram şahı gördüyü gurun gözəlliyi heyran qoyur. Ov qaçanda neçə dəfə nişan alıb ona sarı ox atırsa, boşa çıxır. Bu, dünyanın ən mahir ovçusunu təəccübləndirir. Səbəbi ilə maraqlananda yanındakı köməkçisinin dili ilə şair deyir ki, şahım, burda təəccüblü bir şey yoxdur. Ovun gözəlliyinə olan vurğunluğun onu qoruyan zirehə dönmüşdür.

Nizaminin sözlə yaratdığı peyzajlar, portretlər ən səciyyəvi cizgilərlə işlənmişdir. Şairin əsərlərindəki poetik söz həyat hadisələrinin yüksək bədii vüsətlə əks etdirilməsinə yardımçı olmuşdur. Əsərlərindəki məzmun və forma vəhdəti bu böyük sənətkarı poetik kamillik zirvəsinə ucaltmışdır.

Nizamiyə görə hikmət xəzinəsinin ən dəyərli incisi olan söz həqiqəti əks etdirməli, düçündürücü, lakonik, yeni, eyni zamanda sirayətedici olmalıdır. Ona görə ki, sözün təsir gücü çox böyükdür və insanı yaşadan da elə onun sözüdür.

Tanrı yaratmışsa hər nə, yaxşı bax,

Sözdən başqa bir şey yaşamayacaq.
İnsanın qalacaq sözü yadigar,
Yeldir yerdə qalan başqa hər nə var.[4, 41]

Bədii sözün gücünə böyük dəyər verən, onun əbədi yaşayacağına inanan Nizami əsl şairləri "sözün əmiri" adlandırırdı. Elə onun özü də söz əmiri, söz sərkərdəsi idi...

Söz düşüncənin aynasıdır. Nizaminin mürəkkəb strukturlu əsərlərini oxuyanda bu böyük şəxsiyyətin nə qədər mükəmməl bir elmi biliyə, bədii təxəyyülə malik şəxsiyyət olması aydınca görünür.

Ədəbiyyat

1. Nizami. Sirlər xəzinəsi, Bakı, 1953, 164 s.
2. Nizami. Xosrov və Şirin, Bakı, 1962, 360 s.
3. Nizami. Leyli və Məcnun, Bakı, 1959, 280 s.
4. Nizami. Yeddi gözəl Bakı, 1983, 356 s.
5. Nizami. İsgəndərnamə, 1-ci cild, Bakı, 1964, 428 s.
6. Nizami. İsgəndərnamə, 2-ci cild, Bakı, 1967, 280 s.
7. Nizami. Şairin yaradıcılığına həsr olunmuş məqalələr məcmuəsi. Bakı, Azərnəşr, 1940, 206 s.

РЕЗЮМЕ
НИЗАМИ И ЛИТЕРАТУРНОЕ СЛОВО

Алиев Р.Ю.
Сумгаитский государственный университет, Азербайджан

Великий азербайджанский поэт Низами Гянджеви был художником, который придавал особое значение художественному слову и создавал великолепные литературные памятники. Низами,умевший пользоваться словом с ювелирной точностью имел довольно интересные теоретические рассуждения о литературе. В статье в качестве предмета исследования были выбраны мысли и суждения Низами о литературном слове.

Ключевые слова: *Низами, поэт, Гянджа, искусство, слово, стихотворение, поэма*

SUMMARY
NIZAMI AND LITERARY WORD

Aliyev R.Y.
Sumqait State University, Azerbaijan

The great Azerbaijani poet Nizami Ganjavi who attached importance to the literary word created magnificent works of art. Having the ability of using the word with jeweler accuracy Nizami put forward interesting theoretical considerations on literature. The article sets forth Nizami's views and opinions on the literary word as the subject of research.

Key words: *Nizami, poet, Ganja, art, word, poem, art*

NİZAMİ YARADICILIĞINDA QƏRB ƏDƏBİ-ESTETİK DƏYƏRLƏRİNDƏN TƏSİRLƏNMƏ PROBLEMİ

Zeynalova Sevinc Saday qızı
Azərbaycan Dillər Universiteti, Bakı, Azərbaycan
sevinjzey@gmail.com

Xülasə. Zəngin irsə malik olan mütəfəkkir Nizami Gəncəvinin yaradıcılığına diqqət yetirəndə görürük ki, onun poemalarında Qərb obrazlarına müraciət edilmiş, Qərb motivləri öz əksini tapmışdır. Qüdrətli söz ustası Şərq mədəniyyəti tarixi kimi Qərb mədəniyyətinin köklərini də ensiklopedik bir zəka ilə dərindən mənimsədiyi üçün hər iki mədəniyyət çevrəsinin əsas mahiyyətindən xəbərdar idi. Məqalədə Nizami irsindən nümunələr gətirilmiş və Qərb motivlərinin Şərq mədəniyyətində təcəssümünün təhlili aparılmışdır. Tədqiqat onu da göstərir ki, Nizami dühası Şərq və Qərb mədəniyyətlərinin qarşılıqlı əlaqə və faydagötürmə münasibətlərinin təməlini qoyaraq mədəniyyətlərarası əlaqə və dialoqun qurulmasında öz tövhəsini vermişdir.

Açar sözlər: *Nizami irsi, Qərb sivilizasiyası, Şərq mədəniyyəti, qərbli obrazlar, poemalar*

Bilindiyi kimi, Qərb dünyası uzun əsrlər boyu Qədim Şərqin Şumer – Akkad, Misir, Çin, Türk, Hind, İran mədəniyyətini öyrənməklə daim özünü zənginləşdirmiş, fəlsəfi və elmi biliklər sahəsində böyük nailiyyətlər əldə etmişdir. Şərq hikməti, müdrikliyi həmişə Qərb üçün mənəvi-estetik qida mənbəyi və örnək olmuşdur.

Şərq və Qərb mədəniyyətlərinin yüzillər boyu çevrələyən qarşılıqlı əlaqə və faydagötürmə münasibətləri Şərqdə "qərb", Qəbdə "şərq" mövzusunun və bu mövzu daxlindəki süjet, motiv və obrazların müxtəlif təzahür formalarını ortaya çıxarmışdır [16]. Lakin faydagötürmə münasibətlərinin tarixi mənzərəsi göstərir ki, Şərqlə müqayisədə Qərb qarşı qütbə daha həssas yanaşaraq şərq dəyərlərinin öyrənilməsinə geniş miqyasda diqqət yönəltmişdir.

Zaman və məkanca müxtəlif uzaqlıqlarda qərarlaşan Dante, Höte, Şekspir, Bayron, Hüqo, Şiller və onlarca başqa ədəbiyyat korifeylərinin şərq mövzusuna müraciətlə qələmə aldıqları əsərlərin onlara böyük şöhrət gətirməsi sözügedən sənətkarların istedad qüdrəti ilə bahəm, şübhəsiz ki, qərb auditoriyasının şərqə, şərq mövzusuna həssas reaksiyası ilə də bağlıdır.

Məqaləmizdə Orta çağ dünya bədii-estetik fikir tarixinin nəhəng simalarından biri olan Nizami Gəncəvinin yaradıcılığında Qərb mövzusuna müraciətin ilkin təzahürləri məsələsinə xüsusi önəm verilmişdir. Qüdrətli söz ustası Şərq mədəniyyəti tarixi kimi Qərb mədəniyyətinin köklərini də ensiklopedik bir zəka ilə dərindən mənimsədiyi üçün hər iki mədəniyyət çevrəsinin əsas mahiyyətindən xəbərdar idi. Tədqiqat onu da göstərir ki, Nizami dühası Şərq və Qərb mədəniyyətlərinin qarşılıqlı əlaqə və faydagötürmə münasibətlərinin təməlini qoyaraq mədəniyyətlərarası əlaqə və dialoqun qurulmasında öz tövhəsini vermişdir.

Biz Nizami Gəncəvini ona görə dahi sayırıq ki, onun zaman və məkan məhdudluğu tanımayan ölməz əsərləri sayı-hesabı bilinməyən bilgilər və mənalar qaynağıdır. Dahi sənətkarın əsl istedad və ilhamla yaratdığı sənət inciləri dünya xalqlarının mənəvi sərvətinə çevrilmiş və milyonlarla oxucu auditoriyası qazanmışdır. Qərb mövzusu, daha konkret desək, Qərb cəmiyyəti, ölkəsi, insanı ilə əlaqədar yaradılmış obrazların ilk rüşeymlərini Azərbaycan yazılı ədəbiyyatında demək olar ki məhz Nizami Gəncəvi (XII əsr) sənətində görürük. Onun "Sirlər xəzinəsi", "Xosrov və Şirin", "Yeddi gözəl" poemalarında çeşidli qərbli obrazlarının təsviri, "İskəndərnamə" əsərində prototipi makedoniyalı Aleksandr olan fateh İskəndər obrazının və antik dövrün yeddi müdrikinin (Qərb filosofları) söhbət və müzakirəsinin təqdimi və təcəssümü bu baxımdan nümunə kimi göstərilə bilər. Nizami Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində ilk dəfə Qərb mövzusunu əks etdirən ayrıca əsər ("İskəndərnamə") qələmə alır və ilk dəfə qərbli obrazını (İskəndər) baş qəhrəmana çevirir. Bunu da qeyd etmək lazımdır ki, Nizami və ondan sonrakı klassik-lirik poeziyamızda Qərbin obrazı məkan (Rum), əcnəbi (rumlu, yunan, firəng) məfhumlarından əlavə, xristian dininin müəyyən anlayışlarını da əhatə edir.

Nizami yaradıcılığında Qərb mövzusuna müraciət probleminə toxunaraq Ə.Ağayev "Nizami və dünya ədəbiyyatı" əsərində maraqlı müşahidələr və elmi paralellərlə Nizami irsini Şekspir, Petrarka, Bakkaço kimi sənətkarların əsərləri ilə müqayisə edir və belə nəticəyə gəlirik ki, *"Nizami Gəncəvi XII əsrdə Azərbaycan mühitində mədəni intibahın ən yüksək zirvəsini təşkil edir... XII əsrdə Azərbaycanda başlanmış geniş mədəni yüksəliş və intibah Azərbaycan xalqının mənəvi cəhətdən nə qədər zəngin olduğunu nümayiş etdirir. XII əsr Azərbaycan tarixində ən çox diqqəti cəlb edən mədəni intibah dövrü olmuşdur. Bu dövr dünyaya Nizami kimi dahi bir şair vermişdir"* [1, s.135]. Nizami yalnız dahi şair deyil, həm də öz dövrünün dərin zəka sahibi – mütəfəkkir alimidir. Nizaminin cəmiyyət hadisələrinə dünyabaxışı da müdrik bir filosof baxışıdır.

Dahi Nizaminin bütün ictimai formasiya təzahürlərinin və maraqlarının fövqündə olması haqqında Xalq yazıçısı Elçin yazır: *"...çünki Nizami yaradıcılığı (beş epik poema-romandan ibarət altmış min misralıq "Xəmsə" və lirik şeirlər) öz bədii-estetik və ictimai-fəlsəfi səviyyəsinə və əhəmiyyətinə görə 850 il bundan əvvəl necə müasir və aktual idisə, bu gün də eləcə müasir və aktualdır. ...repressiyalarının davam etdiyi 1939-cu ildə Azərbaycan kommunistlərinin lideri (və faktiki olaraq Azərbaycanın sahibi!) Mir Cəfər Bağırov Nizaminin 800 illik yubileyinin keçirilməsini şəxsən İosif Stalinlə razılaşdırır və bu barədə dövlət səviyyəsində xüsusi qərar qəbul edilir - paradoksa (və sənətkarın qüdrətinə!) baxın: Stalin sistemi bir tərəfdən hər cürə zorakılığın (terrorun, repressiyanın, işgəncənin, təqibin!) dövlətləri məhvə apardığını bəyan edən Nizami ideyalarını (Nizami humanizmini!) gündəlik həyatda darmadağın edir, o biri tərəfdən isə bu ideyaların carçısının təntənəli yubileyini keçirir"* [2].

Azərbaycan ədəbiyyatında Qərb mövzusuna müraciətin mədəni-tarixi zərurəti və mövzunun ilkin təzahürləri haqqında danışarkən qütrətli qələm sahibinin "Xəmsə"yə daxil olan poemalarında şərq və qərb məxəzlərindən bəhrələnərək geniş şəkildə istifadə etdiyini qeyd etmək istərdik. Nizami əxlaqi və fəlsəfi görüşlərində qərb mütəfəkkirlərinin yaradıcılığına və estetik konsepsiyasına xüsusi önəm vermişdir. Onun təsvir etdiyi qəhrəmanlar dünya miqyasında düşünən, xalq mənafeyindən çıxış edən, ədalət və həqiqət axtarışları üçün mübarizə aparan geniş ürəkli fədakar insanlardır. Bu qəhrəmanlar heç bir çətinlikdən

qorxmurlar, dərin zəkası, əqli şücaəti və yüksək mənəviyyatı ilə dövrün hakimlərinə əxlaq dərsi, rəiyyətlə xoş davranmaq və onların qayğısına qalmaq dərsi keçirlər. Nizami qəhramanları – məhəbbət fədailəri, böyük əqidə sahibləri, ədalət və həqiqət yolunun yolçuları, əbədiyyət axtarıcılarıdır. Onun qəhramanları dünya fəlsəfəsinin Aristotel, Sokrat, Əflatun kimi parlaq ulduzları ilə döş-döşə gəlir, dünyanın əvvəlini və sonunu düşünür, həyatın mənasını axtarır, insan səadətinə və mənəvi azadlığa yollar arayır. Bütün bunlara Nizami nə ilə nail ola bilmişdi? Heç şübhəsiz, ilk növbədə, biliyi və zəhməti ilə [14].

1174-1175-ci illər arasında yazılmış "Sirlər xəzinəsi"nin, 1180-cı ildə qələmə alınmış "Xosrov və Şirin"in, xüsusən də 1197-ci ildə tamamlanmış "Yeddi gözəl" poemasının ən müxtəlif məqamlarında bu maraq və diqqəti əks etdirən çoxsaylı poetik dəlillərə, süjet parçalarına və obrazlara rast gəlmək mümkündür. Görkəmli sənətkar "Sirlər xəzinəsi" əsərinin əvvəlində "İslam padşahı Məlik Fəxrəddin Bəhram şah ibn Davudun tərifi" başlığı altında söylədiyi mədhiyyədə zəmanə padşahını öz yüksək hökmdarlıq keyfiyyətlərinə görə Makedoniyalı İskəndərlə tutuşdurur. Nizaminin fikrincə, Məlik Fəxrəddin Bəhram şah:

Səltənətin şərəfi, xilafətin qəlbidir,
Rum elinin fatehi, Əbxazın qalibidir! [10, s.51]

Mədh olunan hökmdar nüfuz və şücaətinə görə İskəndər qüdrətində olmaqla yanaşı, həm də İskəndər kimi elm-sənət himayəçisidir:

Sən-ümid qaynağı Xızr, sən-İskəndər güclü şah,
"Məcəsti"ni şərh edən bilginlərə qibləgah! [10, s.50]

Ulduzlar haqqında "Məcəsti" adlı kitab yazmış məşhur yunan alimi Ptolomeyə Makedoniyalı İskəndərin himayəçi-mesenat qayğısı yuxarıdakı örnəyin ikinci misrasında heç də təsadüfən xatırladılmamışdır. Nizami "Bətlimus" adlandırdığı Ptolomeyin ulduzlar və kainatın quruluşu haqqındakı "Məcəsti" adlı əsərini, eləcə də riyaziyyat elminin atası sayılan məşhur alim İqlidisin (Evklidi nəzərdə tutur) riyazi hünərini "Xosrov və Şirin" poemasında mötəbər elmi qaynaq kimi qiymətləndirərək Fərhadın həmin elmlərə dərindən yiyələnməsini təqdir edir:

Dedi: – Fərhad adlı bir cavan vardır,
Usta mühəndisdir, bir sənətkardır
Həndəsə elmində xariqə açar,
"Məcəsti", "İqlidis" sirrini açar. [6, s.182]

Nizaminin əsərlərindəki qərb mənşəli obrazlar içərisində xristian-qərb dini dəyərlərini əks etdirən "İncil", "İsa Məsih", "Məryəm" və başqa bu qəbildən olan obraz və məhfumlara da ehtiramla yanaşıldığı görünməkdədir:

Məryəmtək o Məryəm oruc tutaraq,
Şahın şəkərindən düşdü çox iraq... [6, s.214]
İsaya dönsən də qayıtmaz vücud... [6, s.216]
Bir büt əskik oldu, Kəsra sağ olsun,
Məryəmçün qəm yemə, İsa sağ olsun. [6, s.217] və s.

Nizami Gəncəvi yaradıcılığında qərb-xristian dini obraz və dəyərlərinə belə həssas münasibət və ehtiramla yanaşma onun mütəfəkkir şəxsiyyətinin və sənət dünyasının bəşəri-humanist səciyyəsindən irəli gələn bir keyfiyyətdir.

Qərb məkanı ayrıca bir obraz kimi Nizami "Xəmsə"sində "Rum", "Yunan" və ya "Yunanıstan" adları altında simvollaşmışdır. Şair bir çox hallarda "Rum" və "Yunan"ı bir-birinin sinonimi, bəzən isə yaxın məkanlar kimi təqdim edir:

İstər Rum elində, istər Yunanda... [7, s.36]
O, Rumun, Yunanın alimlərindən
Hər elmi öyrəndi möhkəm, dərindən. [8, s.109]

"Rum" anlayışı yuxarıda qeyd olunan toponimik məna tutumuyla bərabər həm Nizami yaradıcılığında, həm də bütövlükdə klassik Şərq ədəbiyyatında uzaqlığın, uzaq məmləkətlərin miqyas göstəricisi kimi də yer alır. Məhz bu səbəbdəndir ki, Nizami Gəncəvi öz sevimli qəhrəmanı-heykəltəraş, daşyonan, nəqqaş, rəssam Fərhadın təkcə Şərqdə, Şərqə yaxın çevrələrdə deyil, uzaq məmləkətlərdə də şöhrət qazanmasından söz açarkən "Rum" obrazından Qərbi simvollaşdıran rəmzi bir vasitə kimi istifadə edir:

Sənətinin səsi yayılmış Ruma,
Tişəylə qart daşı döndərir muma. [6, s.182]

"Yeddi gözəl" poemasının süjet xəttində qərbli statusunda iki dəfə "rumlu", bir dəfə isə "slavyan-rus" obrazı müşahidə olunur. Əsərin "Bəhramın yekşənbə günü sarı künbədə getməsi və ikinci iqlim padşahı qızının hekayə söyləməsi" fəslindən aydın olur ki, xaqanın qarşılaşdığı bu gözəl qız Rum məmləkətindəndir:

Dil açdı söhbəti, sözü məzəli,
Dedi Çin bəzəkli o Rum gözəli. [11, s.156]

Qərb mövzusuna münasibətdə Nizami dühasının zirvə məqamı, şübhəsiz ki, "İskəndərnamə" poemasıdır. Ancaq yuxarıda təhlilə cəlb etdiyimiz çoxsaylı nümunələrin mənzərəsindən də göründüyü kimi, bu möhtəşəm sənət əsərinə qədər də o, yeri gəldikcə, qərb mövzusuna, qərb obraz və motivlərinə dolayısı ilə müraciət edərək öz poetik-fəlsəfi qüdrətinin cahanşümul miqyasını ortaya qoymuşdur. Məhz həmin ədəbi-tarixi dəlillər onu göstərir ki, Nizami Gəncəvi "İskəndərnamə" poemasına qədər məqsədyönlü şəkildə qərb mövzusu üzərində daim düşünmüş və uzun bir zaman ərzində qələmini tədricən belə bir mövzunun bədii həllinə hazırlamışdır. Bu baxımdan "İskəndərnamə" poemasının ortaya çıxışını təsadüfi bir hadisə hesab etmək olmaz. Əsər uzun müddətli yaradıcılıq və ideya axtarışlarının, zəngin mütaliə və müşahidələrin qanunauyğun bir yekunu kimi meydana gəlmişdir.

İskəndərin yunan filosofları ilə birgə qurduğu elm-hikmət məclisində hər kəs malik olduğu bilik və bacarığı nümayiş etdirir. Məclisin əvvəlində çevrəsindəkilərin elm və hünərinə çox da məhəl qoymayan Ərəstu (Aristotel) öz qüdrətini bütün filosoflardan üstün tutaraq eqoistik şəkildə qürrələnir:

Mənəm hər alimə çarə eyləyən,
Yoxdur ehtiyacım heç bir alimdən.
Hikmət xəzinəsi məndədir bütün,
Mən oldum hikmətdə hamıdan üstün. [7, s.73]

"İskəndərnamə"də Nizami bir çox hekayətlərin informativ mənbəyini "qocaman rumlu filosof", "rumlu bir qoca" və ya "yunan müdriki" ilə bağlayır. Əlbəttə, şairin qərb ölkələrinə səfər edərək oradakı müdrik qocaları görməsi və onlarla söhbət eləməsi barədə tarixi qaynaqlarda hər hansı bir məlumat və ya öz əsərlərində konkret bir bilgi yoxdur. Görünür, Nizami Gəncəvi istər Makedoniyalı İskəndər, istərsə də Aristotel, Sokrat, Platon, Fales, Arximed və başqa qərb filosofları barəsindəki rəvayətləri məhz belə bir manera, yəni hansısa bir rum qocasının və ya yunanlı müdrikin dilindən söylənirmiş kimi verməyi daha məqsədəuyğun bilmişdir.

Qərb alimlərindən P.Horn, H.Ritter, E.Braun, S.E.Vilson, İtalo Pittsi, Yozef fon Hammer və başqaları dünya şöhrətli şairin dərin mündəricəli, ictimai-fəlsəfi, irfani-əxlaqi və elmi-idraki siqlətli əzəmətli sənətinə onlarla tədqiqat əsərləri və elmi monoqrafiyalar həsr etmişlər.

Qüdrətli söz ustadı Şərq mədəniyyəti tarixi kimi Qərb mədəniyyətinin köklərini də ensiklopedik bir zəka ilə dərindən mənimsədiyi üçün hər iki mədəniyyət çevrəsinin əsas mahiyyətindən xəbərdar idi. Şairin tarixi-informativ və fəlsəfi bilgilərlə zəngin olan sənət dünyasının ümumi mənzərəsindən aydın olur ki, Nizami Gəncəvi "İskəndərnamə" məsnəvisindən təqribən iyirmi beş il öncə qələmə aldığı ilk epik əsərindən etibarən Qərb mövzusu, qərbli obrazı məsələsinə bütün yaradıcılığı boyu hər zaman maraq göstərmişdir.

Qərb müdriklərinin sayqı və ehtiramla xatırlanması Orta çağ Azərbaycan ədəbiyyatı klassiklərinin, onların fəlsəfi baxışları və hikmət dünyasından xəbərdar olmasının əlaməti idi. Hələ erkən orta yüzilliklərdən etibarən antik dövr qərb mütəfəkkirlərinin bir çox əsərləri şərq dillərinə tərcümə edildiyi və bu mütəfəkkirlər haqqında xeyli sayda kitablar yazıldığı üçün Nəsimi, Xətayi, Füzuli Nizami kimi dərin mütaliəsi olan görkəmli sənətkarların onların elmi-fəlsəfi baxışlarına bələd olmaları təbii bir hal idi [16].

Beləliklə, təhlilə cəlb etdiyimiz ayrı-ayrı əsərlərindəki poetik mənzərəyə əsasən Orta çağ Azərbaycan ədəbiyyatında Qərb obraz və motivlərinin yerinə yetirdiyi bədii-üslubi funksiyanı bir neçə qrupda ümumiləşdirmək olar:

-Qərbli obrazı Orta çağ Azərbaycan poeziyasında lirik qəhrəmanın əhvalını, psixoloji vəziyyətini ifadə etmək üçün müqayisə obyekti kimi götürülür.

-Şair tərənnüm obyekti kimi müəyyənləşdirdiyi gözəlin bədii portretini işlədiyi zaman qərbli obrazından təsvir vasitəsi kimi istifadə edir.

-Antik dövr Qərb filosoflarının adı müdriklik rəmzi kimi xatırlanır.

-Qərbli obrazının mühüm bir keyfiyyəti şairin təsvir etdiyi mövcud bir situasiya üçün ibrətverici örnək kimi təqdim olunur.

Bütün bunlar, yekun qənaət olaraq onu deməyə imkan verir ki, Qərb mədəniyyəti ilə bağlı obraz və motivlərə yeri gəldikcə məqsədəmüvafiq şəkildə müraciət edərək onlardan Azərbaycan-Şərq poetik məkanında lirik-romantik və bəşəri-humanist duyğuların, eləcə də ideyaların ifadəsində yüksək sənətkarlıq məharəti ilə poetik-üslubi vasitə kimi istifadə edə bilmişdir.

Ədəbiyyat

1. Ağayev, Ə. Nizami və Dünya ədəbiyyatı / Ə.Ağayev. – Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, – 1964. – 171 s.
2. Elçin. Oksford Universitetinin Londonda ingilis dilində və Bakıda Azərbaycan dilində nəşr olunmuş "Böyük Azərbaycan şairi Nizami" kitabına yazılmış ön söz.
3. Nəbiyev, B. Seçilmiş əsərləri [5 cilddə] / B.Nəbiyev. – V c., – Bakı: Çinar-çap, – 2009. – 612 s.

4. Nərimanov, N. Seçilmiş əsərləri / N.Nərimanov. – Bakı: Lider Nəşriyyatı, – 2004. – 496 s.
5. Nəsimi, İ. İraq divanı / İ.Nəsimi. – Bakı: Yazıçı, – 1984. – 316 s.
6. Nizami, G. Xosrov və Şirin / G.Nizami. – Bakı: Lider Nəşriyyatı, – 2004. – 392 s.
7. Nizami, G. İskəndərnamə (İqbalnamə) / G.Nizami. – Bakı: Lider Nəşriyyatı, – 2004. – 256 s.
8. Nizami, G. İskəndərnamə (Şərəfnamə) / G.Nizami. – Bakı: Lider Nəşriyyatı, – 2004. – 432 s.
9. Nizami, G. Leyli və Məcnun / G.Nizami. – Bakı: Lider Nəşriyyatı, – 2004. – 296 s.
10. Nizami, G. Sirlər xəzinəsi / G.Nizami. – Bakı: Lider Nəşriyyatı, – 2004. – 264 s.
11. Nizami, G. Yeddi gözəl / G.Nizami. – Bakı: Lider Nəşriyyatı, – 2004. – 336 s.
12. Novruz, C. Seçilmiş əsərləri [2 cilddə] / C.Novruz. – II c. – Bakı: Yazıçı, – 1983. – 246 s.
13. Novruzov, Ş. "Şərqi-Rus"un çağırışı / Ş.Novruzov. – Bakı: Yazıçı, – 1988. – 160 s.
14. Бертельс, Е.Э. Некоторые задачи изучения творчества Низами // – Баку, – 1940. №1.
15. Birchwood Matthew, Dimmock Matthew.Cultural Encounters Between East and West, 1453-1699. Cambridge Scholars Press. 2005, p.111. ISBN 1904303412.
16. The Literature Book. DK, Penguin Random House, Great Britain, – 2016. – p.13-15.
17. Jerome, W. Clinton and Kamran Talattof. The Poetry of Nizami Ganjavi: Knowledge, Love, and Rhetoric. Jan 6, 2001. – 205 p.
18. https://edebiyyatqazeti.az/news/sience/7522-nizami-gencevi-yaradiciliginda-multikulturalizm

РЕЗЮМЕ

Зейналова С.С.

Азербайджанский университет языков, Баку, Азербайджан

Когда мы обращаем внимание на работы философа Низами Гянджеви, имеющего богатое наследие, мы видим, что его поэмы апеллировали к западным образам, и западные мотивы нашли в них свое отражение. Великий мастер слова осознавал сущность обоих культурных кругов, поскольку он глубоко овладел корнями западной культуры, а также историей восточной культуры с энциклопедическим интеллектом. В статье приводятся примеры из наследия Низами и анализируется воплощение западных мотивов в восточной культуре. Исследование также показывает, что гений Низами способствовал установлению межкультурного общения и диалога, заложив основу для взаимодействия и пользы культур Востока и Запада.

Ключевые слова: *Наследие Низами, западная цивилизация, восточная культура, западные образы, стихи*

SUMMARY

Zeynalova S.S.

Azerbaijan University of Languages, Baku, Azerbaijan

When we pay attention to the works of the philosopher Nizami Ganjavi, who has a rich heritage, we see that his poems appealed to Western characters, and Western motives are reflected. The great master of words was aware of the essence of both cultural circles, since he deeply mastered the roots of Western culture, as well as the history of Eastern culture with an encyclopedic intelligence. The article provides examples from the heritage of Nizami and analyzes the embodiment of Western motives in Eastern culture. The study also shows that the genius of Nizami contributed to the establishment of intercultural communication and dialogue, laying the foundation for the interaction and benefits of the cultures of the East and West.

Key words: *Nizami's heritage, Western civilization, Eastern culture, Western characters, poems*

NİZAMİ GƏNCƏVİ YARADICILIĞINDA İNSAN VƏ CƏMİYYƏT MƏSƏLƏLƏRİ

İsmayılova Aygün İslam qızı

Mingəçevir Dövlət Universiteti, Mingəçevir, Azərbaycan

aygun.ismayilova.87@inbox.ru

Xülasə. Nizami Gəncəvi yaradıcılığı özünün ümumbəşəri konsepsiyası, fəlsəfi ideya və poetik-estetik dəyəri baxımından müasir həyatımız üçün aktual səciyyə daşıyır. Onun əsərləri qaranlıqlar içində maarifləndirici işığa bənzəyir. "Nizami yaradıcılığında insan və cəmiyyət məsələləri" adlanan bu məqalədə Nizaminin yaradıcılığının əsas ideyası, insan və insana xas olan keyfiyyətlər tədqiq olunur. Nizami

Gəncəvinin əsərlərində məqsədi insanı müxtəlif rütbələrdə və müxtəlif vəziyyətlərdə təsvir etməklə onun əsl mahiyyətini açmaq olmuşdur. Bu da onu deməyə əsas verir ki, hələ XII əsrdə ədalət, sülh, insanpərvərlik, mərhəmət, mənəviyyat, xeyirxahlıq, əməksevərlik, dostluq, qardaşlıq və s. əxlaqi keyfiyyətlər Nizami yaradıcılığında əsas yer tutur.

Açar sözlər : *Nizami Gəncəvi, insan, cəmiyyət, hökmdar, rəiyyət*

Nizami Gəncəvinin əsərləri yazıldığı dövrdən başlayaraq bu günədək öz aktuallığını saxlamaqdadır. Onun yaradıcılığının əsas mövzusu məhz insandır. İnsan və dünya, insan və Tanrı, insan və mühit kimi məsələlər həmişə dahi şairin diqqət mərkəzində olmuşdur. Nizami bədii irsində insana ikili münasibət mövcuddur- bir tərəfdən o, ali bir varlıq kimi təqdir və tərənnüm olunmuş; digər tərəfdən isə ziddiyyətli bir məxluq kimi təhlil olunmuşdur. O, insanı bəşəriyyətin, dünyanın əşrəfi və canlıların ən alisi kimi dəyərləndirməklə yanaşı, həm də ideallıqdan uzaq və qeyri-kamil bir varlıq kimi səciyyələndirir. İnsana bu ikili münasibət dahi şarin lirik-epik üslubunda yazılan əsərlərində özünü büruzə verir.

Ədəbiyyatımıza ilk "Xəmsə"ni gətirən dahi mütəfəkkir Nizami Gəncəvi bütün əsərlərində - "Sirlər Xəzinəsi"ndən tutmuş "İsgəndərnamə" yə qədər yaratdığı insan obrazı uzun və keşməkeşli bir axtarış yolu keçir. Nəhayət, "İqbalnamə" də qəhrəman Allahı tapır və ruhən o, ali bir varlığa qovuşur. Nizaminin yaratdığı İnsan aşiqlikdən başlanıb, peyğəmbərliyə qədər ucalır. Onun əsərlərində olan bütün qəhrəmanlar- Xosrov, Məcnun, Bəhram, fateh İsgəndər, filosof İsgəndər və s. möhtəşəm və dəyərli insanlar olmaqla yanaşı, zidiyyətli şəxsiyyətlərdir.

Onun yaratdığı hər bir insan surəti müxtəlif rütbələrdə təsvir olunmuşdur. "Xəmsə"də rəiyyətdən tutmuş peyğəmbərə qədər bütün dərəcələr öz əksini tapmışdır. Dahi şairin məqsədi insanı müxtəlif rütbələrdə və müxtəlif vəziyyətlərdə təsvir etməklə onun əsl mahiyyətini açmaq idi.

Şairin yaratdığı qəhrəmanların hamısı faciəvi insanlardır. Bunun səbəbini Nizaminin insan fəlsəfəsində axtarmaq lazımdır. Onun fikrincə, insan öz əqli, mənəvi mahiyyəti etibarilə möhtəşəm bir varlıqdır. O, həm də öz tanrısına bağlı, ondan asılı bir məxluqdur. İnsan öz qüvvəsinə və öz imkanlarına güvənə bilər lakin, heç vaxt Allahı unutmamalıdır. Əks təqdirdə onu uğursuzluq gözləyir. Məsələn, "Yeddi Gözəl'dəki Bişr və Məlixəni götürək. Bilikli və fərasətli Bişr öz əqli qüdrətinə güvənərək Allahı unudur. Onun yoldaşı Məlixə isə biliksiz və qüdrətsiz olmasa da, həmişə Allaha təvəkkül deyir. Nəhayət, Bişr öz əqli qüdrətinə baxmayaraq adi su quyusunda boğulur. Məlixə isə gözlənilmədən böyük səadətə çatır. Bişr özünə, Məlixə isə Allaha güvənirdi. İsgəndəri də Nizami bu mənəvi-fəlsəfi mövqedən dəyərləndirir. O, bir hakimi-zaman kimi ucadır, möhtəşəmdir. Lakin ilahi iradə qarşısında o da acizdir və adi çobandan heç nə ilə fərqlənmir.

Nizaminin fikrincə, insan öz fərasəti sayəsində dünyaya qalib gələ bilər, ona sahib ola bilər lakin, o, heç vaxt Allahın iradəsindən çıxa bilməz. Dünyanı fəth etmiş İsgəndər ölüm qarşısında aciz oldu. Nizami insanın *ucalıq, qüdrət, müstəqillik* həddini Allaha qədərki məsafədə görür. Allahın səlahiyyətləri başlanan məqamda insanın səlahiyyətləri qurtarır və o, öz möhtəşəmliyini də, qüdrətini də itirir. Göylərə ucalan fatehin başı bir gün torpağa düşür. İlahi hikməti qeysər öz faciəsi bahasına dərk edir.

Nizami qəhrəmanlarının, demək olar ki, hamısının faciəsi onların Allah qarşısında günahları ilə şərtləndirilir. Bəlkə də, insanın elə bundan başqa heç bir günahı yoxdur.

Şairin bütün düşüncələri insan ətrafında və insan haqqındadır. Nizami insanı gözəllik və ülvilik timsalı kimi təsvir edir, onun möhtəşəmliyini və gözəlliyini vəsf edir.

Görkəmli nizamişünas Rüstəm Əliyev bu xüsusda yazır: "İlyas Yusif oğlu sənət meydanına atılarkən "Nizami" təxəllüsünü təsadüfən seçməmişdi. Bu onun həyatda və həyatının mənası saydığı poeziyada qarşısına qoyduğu məqsədləri son dərəcə dəqiq ifadə edirdi. "Nizami"-nizamlayan, nizam verən, qaydaya salan deməkdir. Təkcə sözümü? Məncə yox, həm də insanın daxili aləmini, onun cəmiyyətlə, təbiətlə münasibətlərini. Əlbəttə, söz vasitəsilə Nizami poeziyası əvvəldən axıra bu nizamın, bu ahəngin, bu harmoniyanın axtarışı və ifadəsidir"[1, 10-11].

Bədii-estetik, yəni sırf humanitar mövqe Renessans mədəniyyəti üçün yeganə metodoloji bazis ola bilmir. Renessans təfəkkürü orta əsr prinsiplərinə, dünyagörüşünə müraciət edir və dini özünə metodoloji istinadgah seçir. Deməli, Renessans öz müstəqil metodologiyasını yarada bilmir. Renessans mədəniyyətinin və estetikasının ikili mahiyyətini A.F.Losev çox inandırıcı dəlillərlə sübut etmişdir. Alim yazırdı: Yüksək İntibahın bütün dahi söz ustaları insan şəxsiyyətinin özünü dərk etməsinin bütün dərinlikləri ilə yanaşı, həm də insan şəxsiyyətinin səthiliyini və hətta acizliyini çox kəskin, dərindən və əsl faciəviliyi ilə hiss edirdilər"[3, 61]. "Renessans estetikası insan şəxsiyyəti üzərində bərqərar olmaqla yanaşı, bu şəxsiyyətin qüsurluğunu da dərk edirdi"[3, 64].

Nizaminin poemalarının bütün baş qəhrəmanları islamaqədərki dövrdən götürülmüşdür. Avropa Renessans ədəbiyyatı antik dövrə müraciət etdiyi kimi, Nizami də islamaqədərki dövrə, xüsusən də

zərdüştlük dövrünə müraciət edir. Hər iki halda - həm Qərb, həm də Şərq renessansında dini ehkamlardan azad, müstəqil şəxsiyyət axtarışı özünü göstərir. İnsanı tam dəyərləri və ziddiyyətləri ilə təsvir etmək üçün onu nisbətən dindən ayırmaq lazım idi. Nizami məhz belə qəhrəmanları, yəni Allahı və mütləq ruhu hələ dərk etməmiş şəxsiyyətləri diqqət mərkəzinə çəkir və onları təsvir obyektinə çevirir. Bu heç də Nizaminin ateist şair olduğuna dəlalət etmir. Əksinə, onun dünyagörüşünün əsasını islami dəyərlər və ideyalar təşkil edir. Onun islamaqədərki dövrə müraciət etməsi isə Renessans təfəkkürünün tələbi idi, insanı insan kimi, müstəqil bir varlıq kimi təsvir etmək istəyi idi. Nizaminin təsvir obyekti kimi seçdiyi tarixi dövr və tarixi insan elə bir vacib mərhələni təmsil edirdi ki, o vaxt insan hələ dini dəyərlərə və Tanrıya tapınmamışdı, lakin bəşəriyyətin keçid dövrünün astanasında idi. Nizamini maraqlandıran məhz insanın Allaha tapınması zəruriyyəti, ilahi eşqin səadəti və ondan məhrum olmağın faciəsi idi.

Nizaminin atəşpərəstlər dövrünə müraciət etməsini elmi ədəbiyyatda bəzən şairin zərdüştlük meylləri kimi izah etmək cəhdləri də olmuşdur. Məsələn, doktor Şəhabi Vəhid Dəstgirdi ilə mübahisəyə girərək qeyd edir ki, Nizami bəzi poemalarında zərdüştlüyə rəğbət bəslədiyini gizlətmirdi. C. Sadıqoğlu bu barədə haqlı olaraq yazırdı: "Zərdüştlükdə insan faili-muxtardır. Yəni onun taleyi insanın öz əlindədir, bütün həyat fəaliyyətində sərbəstdir. Ancaq islami təlimdə mövcud olan "qəzavu-qədər" hökmünə görə insan şüurlu varlıq olsa da, öz hərəkətlərində sərbəst deyil"[2,78].

Nizami yaradıcılığındakı ədəbi xarakter konsepsiyasının mahiyyəti ənənəvi surətlərə və hadisələrə yeni nəzərlə, yeni bədii inikas formasıyla izah olunmalıdır. Məsələn, Firdovsinin Xosrovu, Bəhramı və İsgəndəri ilə Nizami yaradıcılığı arasında çox böyük fərq vardır. Firdovsinin "Şahnamə"sində insan, hər şeydən əvvəl, milli ideyanın daşıyıcısı və onun qoruyucusudur. Firdovsi qəhrəmanları ümummilli mənafeyə və şaha xidmət edirlər; onlar, fars dövlətinin qoruyucuları və ya onun düşmənləridirlər. Burada insanın milli statusu, milli varlıqdakı yeri və ona münasibəti vacibdir. Nizami yaradıcılığında isə insan, hər şeydən əvvəl, mənəvi-ruhi varlıq olmaqla bəşəriyyətin tərkib hissəsi kimi təqdim olunur. Burada dünyəvi və ilahi dəyərlər ön plana çəkilir və insan bu dəyərlərin daşıyıcısı kimi göstərilir. Nizami qəhrəmanları dünyanın bir zərrəsi olmaqla yanaşı, özlərində bir dünya yaşadırlar. Şair bu dünyanın təfərrüatına, yəni insanın daxili aləminin dərinliklərinə nüfuz edir, onun ruhi incəliklərini təsvir edir. Əgər Firdovsidə qəhrəmanların *hərəkətləri* və *əməlləri* vacib idisə, Nizamidə hiss və həyəcanları, fikir və düşüncələri, bir sözlə - *ruhi aləmi* daha vacibdir.

Məsələn, Fərhad təkcə öz əlinin əməyi ilə yaşayan bir zəhmətkeş, ecazkar bir usta, rəssam, gözəl tikililər yaradan bir memar və nəhayət, Bisütun dağını parçalayan bir bahadır kimi qiymətləndirilmir, həmçinin sevməyi bacaran, böyük qəlbə, incə hislərə, zəngin mənəviyyata malik olan bir aşiq kimi də dəyərləndirilir. Nizami poeziyasında insan bir icraçı kimi deyil, bir mənəviyyat daşıyıcısı kimi vacibdir. Onun yalnız işi və hərəkəti yox, həm də ruhi vəziyyəti maraq doğurur. Ona görə də Nizami yaradıcılığında insanın daxili aləmi və ruhi vəziyyəti təsvir obyekti kimi seçilir; mənəvi dəyər ictimai dəyərdən üstün tutulur.

Nizami qəhrəmanlarının hamısı əsl Ressenans xüsusiyyətlərinə xas olan güclü ehtirasa və ecazkar möhtəşəmliyə malik insanlardır. Onları möhtəşəm edən də ehtirasların güclü olmasıdır. Lakin bu mənəvi güc həmişə müsbət məcraya yönəlmir, bəzən səhv yola da düşür. Nizami qəhrəmanlarını bir-birinə yaxınlaşdıran cəhət onların möhtəşəmliyi və qeyri-adi şəxsiyyət olmaları, bir-birindən fərqləndirən cəhət isə daxili qüvvənin hansı məqsədə yönəldilməsidir. Xosrov hər şeydən əvvəl məşuqdur, seviləndir və nəhayət, özünüsevərdir. O, heç kəsi və heç nəyi özündən çox sevmir. Onun Şirinə olan məhəbbətində böyük bir eqoizm duyulur. Xosrov və Şirin əhvalatı bir yandan Xəsrovun vəfasızlığı və eşqə xilaf çıxması, o biri yandan isə Şirinin vəfası və eşqdə sabit-qədəm olması kimi iki dayaq üzərində bərqərar olmuşdur. Şahlıq iddiası Xosrovu aşiq olmağa qoymur. Məcnun isə aşiqidir və Xosrovun tam əksidir. Leyli-Məcnun əhvaltı bu sadiqlik, dəyanət və vəfadarlıq üstündə qurulmuşdur. Bəhram, hər şeydən əvvəl, şahdır, yəni xalqa və ölkəyə cavabdehdir. Eşq onu eldən uzaqlaşdırır, ona əsl şah olmağa mane olur. Lakin xalqa və ədalətə məhəbbət son məqamda yenə də qadına məhəbbətə üstün gəlir. Xosrov şahlığı atıb eşqə qayıtdığı kimi, Bəhram da eşqi atıb şahlığa qayıdır. İsgəndər şahənşahdır, dünya padişahıdır. O, dünyanın dərdini çəkir və ədalətli dünya yaşamaq istəyir. Buna müəyyən mənada nail olur. İsgəndər həm də peyğəmbərdir və dünyasevərlikdən Allahsevərliyə yüksəlir.

Dahi şair göstərir ki, insan mənəviyyatını işıqlandıran ali hisslərin, xüsusilə könül dünyasının tacı olan ülviyyətin tapdalanması, itirilməsi bəşəriyyəti fəlakətə gətirir. Onu tamah, pula, qızıla hərislik kimi mənəvi-əxlaqi qəbahətlərin quluna çevirir, cılızlaşdırır. Tamah, hərislik insan ləyaqətini alçaldan, qürurunu məniyini öldürən, onu daxilən şikəst edən bir xəstəlikdir. Bu xəstəliyə tutulan insanlar insafı, mürvəti, imanını itirir. Nizaminin fikrincə belə insanlar öz könül dünyasını xaraba qoyur, *"səadət mülkini oda qalayır"* ömürlərini bada verirlər.

Nizaminin insan konsepsiyasında şəxsi ləyaqət, düzlük, mərdlik məsələləri xüsusi yer tutur. Onun fikrincə İnsan həyatın bütün mərhələlərində öz yüksək adına, xilqətinə layiq olmalı, insanlığın mənasını

şərəfini hər yerdə uca tutmalıdır. Düşdüyü vəziyyətdən asılı olmayaraq, həmişə haqqın carçısı olmalı, düz danışmalı, pak və vicdan təmiz mənəviyyat sahibi kimi ömür sürməlidir, namus və qürurla yaşamalıdır.

Nizami düzlük, mərdlik, sadəlik, xoşxasiyyətlilik kimi keyfiyyətləri gənc nəsildə tərbiyə etməyi məsləhət bilirdi. Nizamiyə görə düzlük və doğruçuluq böyük mərdlikdir. Nizami həddən artıq yumşaq, mülayim olmağı, yersiz təvazökarlığı ciddi nöqsan saymışdır. Nizami hər cür fəaliyyətdə orta mövqeyin tutulmasını məsləhət görür. Çoxun da, azın da zərərli olduğunu bildirir. Amma, onun ideyalarında orta hədd Qızıl hədd adlandırılır. Səbrli olmaq, sirr saxlamaq, qənaətcil olmaq yüksək əxlaqi keyfiyyətlər sayılır. Nizami öz dəyərli misralarında bu əxlaqi keyfiyyətləri dilə gətirir və insanlara səbrli olmağı, sirr saxlamağı, qənaətcil olmağı tövsiyə edir.

Nizaminin dəyərli nəsihətamiz əsərlərində tərbiyənin bütün sahələri öz əksini tapmış və Azərbaycan pedoqoji fikrində Nizami ideyaları əməyə, zəhmətə qatlaşmaqda, elm, bilik qazanmaqda, peşə, sənət dalınca getməkdə, yaxşı dostlar tapmaqda, ümumiyyətlə, kamil bir insan kimi formalaşmaqda gənclərə əsrlər boyu tərbiyəçi, yol göstərən müəllim olmuşdur.

ƏDƏBİYYAT

1. Əliyev, R. Nizami dövrü, şəxsiyyəti və təlimi // Nizami Gəncəvi, – Bakı: – 1993. №1, – 212 s.
2. Sadıqoğlu, Ç. Nizaminin zərdüştlüyə münasibəti // Алъманах Низами Гянджеви. Ç.Sadıqoğlu, – Баку: – 1984. – 140 с.
3. Лосев А.Ф. Эстетика Возрождения / А. Лосев. – М.: Мысль, 1978. – 624 с.

РЕЗЮМЕ

ВОПРОСЫ ЧЕЛОВЕКА И ОБЩЕСТВА В ТВОРЧЕСТВЕ НИЗАМИ ГЯНДЖЕВИ

Исмаилова А.И.

Мингячевирский государственный университет, Азербайджан

Творчество Низами Гянджеви, его универсальная концепция, философская идея и поэтико-эстетическая ценность актуальны для нашей современной жизни. Его работы подобны лучам света во тьме. В статье, озаглавленной «Вопросы человека и общества в творчестве Низами», исследуется основная идея творчества Низами: качества, присущие человеку и обществу. Целью творчества Низами Гянджеви было раскрыть истинную природу человека, изображая его в разных слоях общества и ситуациях. Это дает основание утверждать, что еще в XII веке справедливость, мир, человечность, милосердие, нравственность, доброта, трудолюбие, дружба, братство и другие моральные качества играли ключевую роль в творчестве Низами.

Ключевые слова: *Низами Гянджеви, человек, общество, правитель, простолюдин*

SUMMARY

HUMAN AND SOCIAL ISSUES IN NIZAMI GANJAVI'S CREATIVITY

Ismayılova A. I.

Mingachevir State University, Azerbaijan

Nizami Ganjavi's creativity, his universal concept, philosophical idea and poetic- aesthetic value are relevant to our modern life. His works are like rays of light in the darkness. The main ideas of Nizami's works, human being and the qualities inherent to a man are explored in this article, entitled as "Human and social issues in Nizami's creativity". The aim of Nizami Ganjavi's works was to reveal the true nature of man by depicting him in various ranks and situations. This gives grounds to assert that even in the XII century, justice, peace, humanity, mercy, morality, kindness, hard work, friendship, brotherhood and other moral qualities played a key role in Nizami's work.

Key words: *Nizami Ganjavi, man, society, govener, commoners*

NİZAMİ GƏNCƏVİ ƏSƏRLƏRİNDƏ MİLLİ VƏ ÜMUMBƏŞƏRİ DƏYƏRLƏR

Həsənov Elnur Lətif oğlu
AMEA Gəncə Bölməsinin Rəyasət Heyəti, tar.f.d.,baş mütəxəssis, Gəncə, Azərbaycan
lnurh273@gmail.com

"Yaxşılığı əzəldən adət etsən özünə,
Yaxşılığın hər yanda qapı açar üzünə".
Nizami Gəncəvi

Xülasə. Tədqiqat işi dünya şöhrətli Azərbaycan mütəfəkkiri və şairi Nizami Gəncəvinin 880 illik yubileyinə həsr edilmişdir və dahi mütəfəkkirin irsində onun istinad etdiyi müxtəlif tarixi-etnoqrafik mənbələr, ayrı-ayrı folklor qaynaqları tarixi məxəzlər, yazılı elmi mənbələr, arxiv sənədləri əsasında tədqiq edilmişdir. Şeyx Nizami yaradıcılığında rast gəlinən xalq hikməti örnəklərinin milli-mənəvi dəyərlərimizin araşdırılmasında kəsb etdiyi müstəsna əhəmiyyəti çoxsaylı bədii nümunələr əsasında öyrənilmiş və İntibah dövrünün mövcud mühitinin tədqiqində, həmçinin xalqımızın minilliklərə istinad edən multikultural dəyərlərinin, birgəyaşayış mədəniyyəti ənənələrinin üzə çıxarılmasında bilavasitə dahi mütəfəkkirin əsərlərindən nümunələr təqdim etməklə onun əvəzsiz irsinin sahib olduğu mənbəşünaslıq dəyəri üzə çıxarılmışdır. Milli-mənəvi dəyərlərimizin yaşadıcısı olan atalar sözləri, xalq məsəlləri, bayatılar və digər müxtəlif şifahi xalq yaradıcılığı örnəklərimizə istinad etməklə türklüyünü təsbit edən dahi şairin yaradıcılığında Şərq müdrikliyinin təkzibedilməz göstəricilərinin, insanpərvərliyin, ümumbəşəri dəyərlərə sadiqlik kimi xalqımıza məxsus olan səciyyəvi xüsusiyyətlərin özünü əyani şəkildə büruzə verməsi elmi əsaslarla tədqiq olunmuşdur.

Açar sözlər: *Nizami Gəncəvi, milli-mənəvi dəyərlər, Azərbaycan, Gəncə, İntibah dövrü, ümumbəşəri ideyalar*

Nizami Gəncəvi irsində xalq hikməti səmavi hökmlərlə birləşərək, fəlsəfi təlimə çevrilir. Şeyx Nizaminin irsində əski türk inancına uyğun olaraq, əsl insanlığın səpdiyi dən artıq adi dən deyil, hikmət dənidir.

Hikmət dəni səpdim ki, vəfa dəni cücərsin,
Hamı alqış oxuyub bir gün barını dərsin [5, s. 119].

Nizami Gəncəvi hər şeydən əvvəl ilahi şairdir. Bu şairin ruhu milli və ümumbəşəri ruhdur və dahi Nizami folklor örnəklərini elə ustalıqla, elə incəliklə dəyişir ki, sözün ruhu belə incimir, əksinə daha da cilalanaraq sənət möcüzəsinə çevrilir:

Əkin-səpin üstündə suyumuz boldu bizim,
Qismətimiz gül əkib, vay dərmək oldu bizim.

"Gül əkib vay dərmək" xalqdan gələn ifadədir. Bir ağıya nəzər salaq:

Vay dərdim,
Vay dərmanım, vay dərdim.
El gül əkdi, gül dərdi,
Mən gül əkdim, vay dərdim [1, s. 4].

Gülmək sözünün kökündə "gül" dayanır. İnsan güləndə gözəlləşir. El arasında belə deyirlər: "Elə bil üzündə güllər açıb". Dərd sözü ilə dərmək bir-birinə yaxındır. Nizami Gəncəvidə də eynilə belədir. Ümumiyyətlə, dahi sənətkarın ustalığı ondadır ki, folklordan gələn hikməti olduğu kimi saxlamaqla yanaşı, onu yeni çalarlarla zənginləşdirir:

Halal zəhmət itməyib, əlləşmək deyil eyib,
Tanrı: "Səndən hərəkət, məndən bərəkət",- deyib [6, s. 9138].

Bu gün də bir çox türksoylu xalqlarda olduğu kimi, dilimizdə işlənməkdə olan: "Allah deyər: "Səndən hərəkət, məndən bərəkət",-kimi atalar sözü mənanı daha da qüvvətli ifadə etməyə imkan verir.

Dahi mütəfəkkirimiz bəzən iki qoşa misranın hər ikisini atalar sözü üzərində qurur:

El gücü sel gücüdür, hər an çəkin bu seldən,
Yataqda da can alar qisas oxu əzəldən [5, s. 67].

Atalar sözünə nəzər salaq: "El gücü, sel gücü", "Qisas qiyamətə qalmaz", "Buynuzlu qoçun qisası buynuzlu qoçda qalmaz", "Nahaq qan yerdə qalmaz" və s.

Nizami Gəncəvi sənətinin mayası milli ruhundan tutuldu, xəmiri milli və ümumbəşəridəyərlərlə yoğruldu. Ona görə də əcdadlarımıza məxsus hərəkət, ifadə və deyim tərzi yad dilə çevriləndə belə itmədi, özünəməxsus gözəlliyini, ahəngini, ruhunu qoruyub saxlaya bildi. Sadə bir misal: bir şeyi unudub sonradan yada salanda barmağımızı dişləyirik. Onda itirilmiş yaddaş yenidən bərpa olunur:

Zülmünü yada salıb dişlədi barmağını:
Quşlar da eşidibdi zülmünün sorağını [3, s. 51].

Xalq hikmətinin özü də göylərin səsidir. Nizami Gəncəvi o səsi eşidirdi. O səslə yazıb-yaradırdı. Hikmət hikmətdir. Hansı dildə, hansı qəlibdə ifadə olunsa da məna eynidir:

Dünyaca var-dövlətin sayılarmı dünyada?
Dünyadan apardığın bir şey varmı dünyada? [3, 45].

İndi də atalar sözünə nəzər salaq: "Dünyanın malı dünyada qalacaq". Neçə əsr sonra Aşıq Alı bu fikri beləcə ifadə edir:

Gəşt eylədim, bu dünyanı dolandım,
Əllini keçirdim, yüzə nə qaldı?!
Ayaq getdi, əl gətirdi, diş yedi,
Baxmaqdan savayı gözə nə qaldı?! [2, s. 12]

Dünya kimsəyə qalmadı, ömür su kimi axıb getdi. Bəs nədir qalan, nədir bizi bu dünyaya bağlayan? Nədir bizi şərəfləndirən?

Ömür keçib gedəndi, dünya qalandı sənə?
Ülviyyətə sədaqət, şərəfdi, şandı sənə [3, s. 47].

Əlçatmaz, ünyetməz bir aləm var: ülviyyət aləmi.O aləmdə hər şey gözəldir. Bu gəldi-gedər dünyanın mənası yalnız ülviyyət aləminə qovuşmaq, əbədi səadətə aparan yolda geriyə boylanmamaq, heç nəyə baxmamaqdır. Könül dünyasından daha dəyərli nə var ki ... Orada hər şey ağappaqdır.

Kətan geymiş ay kimi gözəldi necə canan,
Qəlbimi kətan kimi doğradı necə canan [4, s. 29].

Kətan parça məşhur bir bayatını yada salır:

Əziziyəm vətən yaxşı,
Geyməyə kətan yaxşı,
Qürbət el Cənnət olsa,
Yenə də vətən yaxşı [3, s. 50].

"Əsli-Kərəm" dastanı xatırlanır. Əsli də kətan geyib. Yaxası açıqdı o köynəyin:

Kətan köynək, bəndi gümüş,
Yaxan düymələ, düymələ [5, 124].

İlkin orta əsrlərdə Gəncə sənətkarlarının toxuduğu parça növlərindən olan kətan zərifliyi, gözəlliyi və rahatlığı ilə seçilirdi. Nizami qələmində "Kətan geymiş Ay" məcazi mənada, folklorda isə həqiqi mənada işlənir. Ay nə üçün kətan parça geyəndə gözəlləşir? Bunun səbəbi nədədir?

Nizami Gəncəvi xalq hikmətinə söykənərək ilahi sirləri səmadan alırdı. Yuxarıda söylədiklərimiz isə səmavi görüntülərdən biridir. Aydın gecələrdə Ay bəzən nur haləsinə bürünür. Ağappaq nur haləsi Ayın ətrafında ilahi gözəllik yaradır və əlvan rənglərə bölünür. İkinci misradakı "Qəlbimi kətan kimi doğradı necə canan", ifadəsi də fəlsəfi məna yükü daşıyır. Burada məna yenə kətan üzərinə qayıdır. Kətan qəlbi necə doğraya bilər? Bu adi kətan deyil, bu nurun qüdrətidir [4, s. 31].

Nizami Gəncəvi sənətinin Azərbaycan folklorundan qaynaqlanıb səmaya yüksəlməsinin sübuta ehtiyacı yoxdur. Heç bir sənətkar başqa xalqın folkloruna əsaslana bilməz. Çünki folklor dilin, milli təfəkkürün elə bir qatı, elə bir sahəsidir ki, bu yalnız ruh vasitəsi ilə yaranır, yaşayır və nəsildən-nəslə ötürülür.

Dünya, aləm, kainat haqqında hər bir xalqın özünəməxsus düşüncə tərzi, yanaşma üsulu, milli təfəkkürün alt laylarında gizlənmiş və çox sadə şəkildə ifadə olunmuş fikirləri mövcuddur. Məhz bu toplum vasitəsi ilə hansı sənətkarın hansı xalqa mənsub olması və hansı xalqın mənəvi xəzinəsinin sahibi olduğunu müəyyənləşdirmək olduqca sadə və asandır. Burada ən kəsə və etibarlı üsul folklor materialları əsasında təhlillər aparmaqdır. Çünki folklor demək olar ki, çox az dəyişir. Doğrudur, nəsə itirilə bilər, amma bu çox azdır. Bəlkə də dəryada bir damla nisbətindədir.

Azərbaycan folkloruna bələd olmadan milli mənəvi dünyamızın gizli kodlarını açmaq, o cümlədən Nizami Gəncəvi sənətinin sirlərini açıqlamaq olduqca çətindir. Çünki bunlar vəhdət halındadır.

Azərbaycan folklorunda tez-tez rast gəldiyimiz fələk obrazına Nizami Gəncəvi də müraciət edir:

Doqquz katib yazıbdır iki hünər dastanı,
Şərlə başlar, şərlə də qurtarar hər dastanı [3, 48].

Doqquz katib fələklər, iki hünər dastanı isə gecə ilə gündüzdür. Azərbaycan folklorundakı "Yerlə göyün bəhsi"ndə yuxarıdakı misralarda bədii şəkildə təqdim olunur. "İki hünər dastanı" – gecə və gündüz haqda deyimlərədiqqət yetirək: "Hər gecənin bir gündüzü var", "Şərlə başlanıb şərlə qurtaran dastan" bir günümüz deyilmi? Axşama "şər vaxtı" deyirik. Deməli, axşam şərlə gəlir, şərlə bitir. Eləcə də gündüz şərin bətnindən doğulur. Şər - yəni gecə ötür, gündüz başlanır. Yenə axşam düşür, şər vaxtı gəlir. Doqquz fələyin

yazdığı bu dastan – gecə və gündüz haqda fikirlər Azərbaycan xalqının düşüncə və deyim tərzi ilə eyniyyət təşkil edir [2, s. 11].

Azərbaycan xalqının ən qiymətli mənəvi-əxlaqi dəyərləri və mənəvi sərvətlərindən biri də böyüyə hörmət, ululların yolunu davam etdirməkdir. Nizami Gəncəvi yaradıcılığında da həmin hikmət düsturu müxtəlif yerlərdə təkrarlanır:

Ululların yolunun gərək qulu olasan,
Ülviyyətə yüksəlib, sən də ulu olasan [5, s. 112].

Atalar sözündə də məna eynidir: "Ulu sözünə baxmayan ulaya-ulaya qalar", "Böyüyün sözünə baxmayan böyürə-böyürə qalar".

Gəncədə bu gün də ağsaqqala, böyüyə hörmət qorunub saxlanmaqdadır. "Böyüksüz", sözü "tərbiyəsiz" anlamında işlənir. "Böyüyün-kiçiyin yerini bilmək" isə əks mənanı daşıyır. Böyük-kiçik münasibətləri haqda: "Kiçikdən xəta, böyükdən əta", "Su kiçiyin, yol böyüyün", - kimi atalar sözləri dillər əzbəridir.

Su nə üçün kiçiyin, yol nə üçün böyüyündür. Buradakı su və yol həm həqiqi, həm də məcazi mənanı ifadə edir. Bunlar –hikmətli sözlərdir. Kiçiklər o sözü su kimi içir. Yol böyüyündür, ululardır. O yolla gedənlər peşman olmazlar.

Nizami Gəncəvidə ülviyyətə yüksəlməyin yolu da məhz ululara münasibətdən keçir: "Ululların yolunun gərək qulu olasan". Yenə bir neçə atalar sözləri yada düşür: "Yolnan gedən yorulmaz", "Yolçu yolda qalmaz", "Yolçu yolda gərək" və s. [3, s. 47-48].

Azərbaycan xalqı müqəddəs saydığı hər bir şeyi anda çevirir. El arasında yola and içilir: "Bu Əli yolu haqqı!".

Yoldaş sözü yol sözündən törəmədir. Ona görə də yola çıxan əvvəl özünə yoldaş aramalıdır: "Əvvəl yoldaş, sonra yol". Yoldaşlıq isə dostluğa çevrilir. Dostluqda sadiq olanlar və olmayanlar var. Nizami Gəncəvi sadiq dost tapmağı nəsihət edir. Elə bir dost ki, dar gündə sənə dayaq olsun, tora düşsən, "çəkib tordan çıxartsın":

Elə sadiq dost ara səni darda qoymasın,
Çəkib tordan çıxartsın, səni torda qoymasın [3, s. 52].

Xalq hikmətindən mənəvi qida alan və bu sonsuz ümmandan bəhrələnən Nizami Gəncəvi sözlərə ilahi dəyər qazandırır və özünəməxsus tərzdə bədii don geydirir. Dostluq haqda Azərbaycan xalqının söylədiyi atalar sözlərinə nəzər salaq: "Yaxşı dost yaman gündə tanınar", "Dost yolunda boran olar, qar olar", "Dost dosta tən gərək, tən olmasa gen gərək", "Dost adımı ansın bir çürük qozla" və s.

Ədəbiyyat

1. Araslı N.H., Həmidov İ.Y. Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutu və Nizami irsi // Ədəbiyyat qəzeti. – 2014, 28 fevral , – s. 4.
2. Əliyev K.İ. Atalar sözləri və aforizmlər. Folklor və yazılı ədəbiyyat: [4 cilddə] / K.İ. Əliyev.– Bakı: Nurlan, – c. 2. – 2017, s. 3-14.
3. Qasımlı M.P., Quliyeva R.Z. Nizami Gəncəvi yaradıcılığının folklor qaynaqları // –Gəncə: AMEA Gəncə Bölməsinin Nizami Gəncəvi Mərkəzi.Nizamişünaslıq jurnalı,– 2015. № 5, – s. 44-67.
4. Альтман М.М. К истории Гянджи раннего средневековья: Писменные и археологические данные о населенной местности, занимаемой Гянджой с древнейших времен: IX-XIII вв. // Изв. АН Азерб. ССР, Баку: 1947. № 1, – с. 28-38.
5. Юсифли Х.Г. Ренессанс и Низами Гянджеви / Х.Г. Юсифли. – Гянджа: Элм, – 2016. 334 с.
6. Hasanov E.L. About comparative research of poems "Treasury of Mysteries" and "Iskandername" on the basis of manuscript sources as the multiculturalism samples // International Journal of Environmental and Science Education, – 2016, vol. 11(16), – p. 9136-9143.

РЕЗЮМЕ

НАЦИОНАЛЬНЫЕ И ОБЩЕЧЕЛОВЕЧЕСКИЕ ЦЕННОСТИ В ТРУДАХ НИЗАМИ ГЯНДЖЕВИ

Гасанов Э.Л.

Гянджинский филиал НАНА, Азербайджан

В научно-исследовательской работе, посвященной 880-летнему юбилею Низами Гянджеви, в нашей стране, на основе исторических и письменных научных источников, архивных документов изучаются древние этнографические и фольклорные данные в богатом наследии гениального мыслителя. Используя множество художественных примеров из произведений шейха Низами, автор

статьи раскрывает исключительное значение образцов народной мудрости, отражающих национальные и духовные ценности. В научном труде рассматривается источниковедческое значение исследований мыслителя в изучении среды эпохи Ренессанса, мультикультурных ценностей нашего народа, традиций сосуществования. Также научное исследование пословиц, народных поговорок, баяты и других различных образцов фольклора подтверждает тот факт, что великий Низами - тюрок по национальности, а его творчество - показатель восточной мудрости, гуманности, преданности общечеловеческим ценностям.

Ключевые слова: *Низами Гянджеви, национально-духовные ценности, Азербайджан, Гянджа, Ренессанс, общечеловеческие идеи*

SUMMARY

NATIONAL AND UNIVERSAL VALUES IN NIZAMI GANJAVI'S WORKS

Hasanov E.L.

Ganja Branch of ANAS, Azerbaijan

The research work is dedicated to the 880th anniversary of world-famous Azerbaijani poet Nizami Ganjavi, the various ethnographic and folklore samples in rich heritage of this genius personality have been studied on the basis of historical and written scientific sources, archival documents. The exceptional importance of the examples of folk wisdom in the study of our national and spiritual values found in the works of Sheikh Nizami has been studied on the basis of numerous artistic examples and by presenting examples from the works of the great thinker in the study of the current environment of the Renaissance, as well as in revealing the multicultural values of our people, the traditions of coexistence culture, the value of source studies, which has an invaluable legacy, was once again emphasized. Also, scientific study of proverbs, folk sayings, bayats and other various samples of oral folklore in the work of the great poet confirms the fact that the great Nizami is a Turk by nationality and his creativity is undeniable indicator of oriental wisdom, humanity, devotion to universal values.

Key words: *Nizami Ganjavi, national and spiritual values, Azerbaijan, Ganja, Renaissance period, universal ideas*

NİZAMİ GƏNCƏVİNİN YARADICILIĞINDA ONOMASTİK VAHİDLƏRİN İFADƏSİ
(“İskəndərnamə” əsərində)

Rüstəmov Əzəmət Murtuza oğlu

Sumqayıt Dövlət Universiteti, dosent, Azərbaycan

azametrustem@gmail.com

Xülasə. Məqalədə dahi N.Gəncəvinin “İskəndərnamə” poemasında işlənmiş onomastik vahidlərdən bəhs olunur. Burada N.Gəncəviyə qədərki dövrün toponimləri və etnotoponimləri haqqında məlumat verilir, onların etimologiyası göstərilir. N.Gəncəvinin “Xəmsə”si (Beşlik) təsvir olunan hadisələrin çox geniş ərazidə müxtəlif tayfa və qəbilələrlə bağlı olaraq cərəyan etməsi ilə fərqlənir. “Xəmsə”də təsvir olunan hadisələr üç qitədə - Avropa, Asiya və Afrikada cərəyan etdiyinə görə şair yunan, türk, fars, rus, çin, hind, ərəb, zənci və s. kimi xalqlara məxsus onomastik vahidlərdən istifadə etmişdir.

Açar sözlər: *N.Gəncəvi, onomastik vahidlər, Xəmsə, Turan, Bulqar, Bərdə*

Elmin bütün sahələrini dərindən bilən Nizami Gəncəvinin eyni zamanda coğrafiyaçı, tarixçi və dilçi olub-olmaması bizə bəlli deyil. Lakin o, poemalarında yeri gəldikcə şəxs, yer, qəbilə adlarının etimologiyası haqqında müəyyən fikir və mülahizə yürütmüşdür. Bu mənada dahi N.Gəncəvi həm də görkəmli onomoloq idi.

N.Gəncəvi bəzən söhbət açdığı tarixi şəxsiyyətlərin, coğrafi adların, bəzi etnik vahidlərin də adlarının etimologiyasını müəyyən etməyə maraq göstərmişdir.

Zəngin yaradıcılıq irsi olan N.Gəncəvinin yaradıcılığında onomastik vahidlərin rəngarəng, təkrarsız nümunələrinə rast gəlirik.

N.Gəncəvinin “İskəndərnamə” poemasında orta əsrlər dövrünün toponimləri mühüm yer tutur. Bu toponimlərin bir qismi Azərbaycan toponimiyası ilə üst-üstə düşür. Bu tipli toponimlər, paleotoponimlər-qədim toponimlər sırasına daxildir. Məsələn, Gəncə toponimi:

Nizami tutmuşdur Gəncədə məkan
O, məhrum olmasın salamlarından [1, s.28].

Bərdə toponiminin adı bu poemada dəfələrlə qeyd olunur:

Bərdə nə qəşəngdir, necə gözəldir.
Yazı da, qışı da güldür, çiçəkdir...
Hərum adlanırdı bu yurd hər yerdə
İndisə adına deyirlər Bərdə [1, s.203].

Burasını da qeyd edək ki, M.Kalankaytuklunun "Alban tarixi" əsərində də Bərdə Partav kimi qeyd olunur. Müasir dünya siyasətinin diqqət mərkəzində olan Turan adı N.Gəncəvi yaradıcılığında qeyd olunur.

Dənizdən dənizə atıldın: sənin
İrana, Turana uzandı əlin [1, s.284].

Müasir siyasətdə Turan Türk dövlətlərinin birliyi kimi formalaşmaqdadır. Turan Xaqanı İskəndərlə dialoqunda ona öz ehtiramını ifadə edir:

Çin, Turan taxtını məndən istəsən,
Boynumu çəkmərəm bu itaətdən [1, s.292].

"İskəndərnamə" poemasında diqqəti çəkən toponimlərdən, o cümlədən etnotoponimlərdən biri də Xəta(y), Xutən türk mənşəli coğrafi addır:

Qədər Xan Xətadan, Qur xan Xütəndən,
Dəbis Mədayindən, Vəlid Yəməndən,
Dəvali Abxasdan, Hindi də Reydən,
Qubad İstəxrdən, Nəsəbi Keydən,
Gilanlı Zərivənd Mazandarandan,
Sipənd Xorasandan, Fum da İraqdan,
Bərişəd Ərməndən, bu ittifaqdan.

N.Gəncəvinin qeyd etdiyi şəhər və ölkələrin hamısı demək olar ki, müasir dünya xəritəsində əks olunmaqdadır. Zəngəzur ərazisində Xotan adlı oykonim buna nümunə ola bilər. "İskəndərnamə"də adı çəkilən toponimlərdən biri də türkdilli tayfalardan olan Bulqar toponimidir. Bu, həm də etnotoponimdir. Türk dil qrupunda Bulqar dilləri mühüm yer tutur.

Bulqar şəhərini o etdi bərqərar
O şəhərin adıdır əslində Bün-qar [1, s.56].

Rəvayətə görə, İskəndər zülmətə gedəndə qohum-qardaşını, qonşusunu bir mağarada qoyub getmiş, sonra o mağaranın yerində bir şəhər tikdirmiş, adını Büni-qar qoymuş və tədricən Bulqar şəklinə düşmüşdür. Büni-qar "mağaranın dibi" deməkdir:

Çolbəyi o yerə ad verdi: Bulğar
Get-gedə o şəhər adlandı Bulğar [1, s.376].

"İskəndərnamə"də bu qəbildən olan şəhərlər sırasına Dərbənd və Səmərqənd şəhərlərini də daxil etmək olar:

Dünyanı gəzərkən döndü hər yana
Elədi çox böyük şəhərlər bina
Hər yerdə tikdirdi böyük şəhərlər
Səmərqənd şəhrinə o verdi zivər
Dərbəndi deyirlər İskəndər qurdu.
Əliylə o şəhrə böyük səd vurdu [1, s.56].

N.Gəncəvi "Xəmsə"yə daxil olan əsərlərində, o cümlədən "İskəndərnamə" də yeri gəldikcə dil haqqında, ayrı-ayrı etnosların etimologiyası barəsində mühakimələr yürütmüşdür. Ancaq biz düşünürük ki, bir sıra türk qəbilələrinin adı təyinedici sözün ər(igid) sözü ilə birləşməsindən törənmişdir. Bulqar etnonimi də bilik-ər (bilikli ər) və ya bölük-ər (ayrılmış ər) sözlərinin birləşməsindən əmələ gəlmişdir (xəzər, avşar, tatar, qacar və s. sözlərində olduğu kimi).

Nizami Dərbənd toponiminin dəre-bənd söz birləşməsindən, Bisütun toponiminin fars dilində bi-situn (yəni sütunsuz) düzəltmə sifətindən əmələ gəldiyini göstərmişdir.

Nizaminin "Iskəndərnamə" poemasında qeyd olunan coğrafi məkanlardan biri də M.Kaşğari "Divan"ında adı çəkilən Yəğma adlı toponimdir. "İskəndərin Xaqana məktubu" hissəsində İsgəndər deyir:

Məqsədim Yəğmaya, Çinə çatmaqdan,
Yəğma, Çin gözəli deyildir inan.
Çin türkü, beynində nə varsa, burax,
Bu kəskin küləkdə yandırma çıraq [1, s.279].

Dünya coğrafiyasını mükəmməl bilən N.Gəncəvi xalqların yaşam coğrafiyasını da mükəmməl bilmişdir. Şair Çin türkü dedikdə, görünür, Türküstan, Çinin uyğur türklərinin yaşadığı ərazini nəzərdə tutmuşdur.

N.Gəncəvi poemada Beşinci ölkə adlanan ifadəni işlədir. Qədim Şərq coğrafiyasında "Beşinci Ölkə" dedikdə Türküstan və Azərbaycan nəzərdə tutulurdu:

Yeddi göy altında, ey dünya şahı
Beşinci ölkənin sənsən pənahı [1, s.52].

N.Gəncəvi başqa bir Türküstan şəhərinin və tamğac türk tayfasının adını çəkir.

Kəməndi Tamğaclı qaşına bənzər
Çaçların qurduğu yay kimi çənbər [1, s.86].

Qeyd edək ki, Tamğac Türküstan şəhərindən biri, Çaç isə indiki Daşkəndin yerində bir şəhər olmuşdur. Tamğaçlılarda qaşlarını kaman kimi düzəltmək adəti var idi. Çaçlılar da kaman qayırmaqda məşhur idilər. Demək, N.Gəncəvi bu etnosların adət və ənənələrini də mükəmməl bilmişdir.

N.Gəncəvi "İskəndərnamə" poemasında Rum torpağının adını çəkir, bu torpağın relyefini göstərir, bağlı-bağatlı olduğunu qeyd edir:

O yaşıl sərv ilə Rumun torpağı
Reyhantək bəzəndi, şənləndi bağı [1, s.96].

Şair göstərir ki, gənc İskəndərlə bütün Rum ölkəsi xoşbəxt oldu, hamı onunla fəxr etdi.
Başqa bir beytdə:

Mənimlə bu qorxu bilməyən pələng
Olmasın Rum, zənci kimi rəng [1, s.629].

Şair burada iki rəngli dünyaya işarə edir. Rum ağ rəngə, gündüzə, zənci qara rəngə, gecəyə işarədir. Poemanın "İskəndərin rus qoşunlarının hücumundan xəbər tutması" hissəsində İskəndərin səfərləri barəsində məlumat verilir:

Əcəm torpağına at salsın yenə
Oradan yol açsın İstəxr mülkünə.
Başqa cür düşünməz hökmran, yəqin
Abxas hökmdarı olan Dəvalı,
Ucalmış, padşaha yaxın olalı [1, s.312].

Bu beytlərdə bir neçə onomastik vahid öz əksini tapmışdır. Əcəm torpağı, Istəxr qalası, Abxaz ölkəsi və onun padşahı Dəvalının adı çəkilir. Həmin hissədə dahi Nizami rusların viran qoyduqları, işğal etdikləri bir sıra coğrafi adların xəritəsini çəkmişdir:

Alan, Ərk rusları edərək axın
Yağmurtək ölkəyə etmişdir basqın.
Dərbəndə ətrafa fitnələr saçmış
Gəmiyə doluşub, dənizə qaçmış.
Gördüyün o Bərdə olmuşdur viran
O zəngin şəhərdən qalmamış nişan.
Çox çəkməz ki, ruslar girər hər yana
Dağ çəkir Rum ilə Ermənistana... [1, s.212]

"İskəndərnamə" poemasında N.Gəncəvi Asiya qitəsində mövcud olan bir sıra şəhər və ölkələrin adını çəkir:

Göndərdi Xətadan Xütənə qədər
Fərqanə, Pəcabı qoruyan, güdən
Hüdudun sınanmış igidlərindən
Xərxiz ilə Çaçdan, böyük Kaşğardan [1, s.274]

Poemada qeyd olunan bu coğrafi adlar türklərin qədim yurdu kimi göstərilir. İskəndər Dərbənd qalasını xilas etdikdən sonra Dağıstanda yerləşən İran şahlarının istirahət sarayı olan Sərir qalasına gedir.

Bir məsələni də qeyd edək ki, Nizaminin adını şəkdiyi Çin heç də bizim müasir Çin haqqında təsəvvürümüzə uyğun deyil. Nizami Çin dedikdə türklərin yaşadığı ərazisini, Çin xaqanı dedikdə isə Türk hökmdarını nəzərdə tutur. Şair onu türklərin saları (başçısı), Çin Türkünü "Əfrasiyab mülkünün varisi", Turan tacının sahibi, ölkəni isə Turan adlandırır. Çin xaqanının ölkəsinə aşağıdakı vilayətlər daxil idi: Yəğma, Xəta, Xütən, Fərqanə, Xərxiz (Qırğızıstan), Çaç (Daşkənd) , Kaşqar, Sipincab, Fərqanə və s. Nizaminin təsvir etdiyi ərazi türk torpağıdır-Turandır.

N.Gəncəvi Ərəb ölkəsinin adını çəkir, Ərəbistana yürüş edir, Kəbəni ziyarət edir, Həccin sirrlərini öyrənir:

Yel kimi at sürdü Ərəbistana.
Ərəblər düşmədi ondan ziyana [1, s.199].
Yanaşdı Kəbəyə şən bir üz ilə
Həccin əmalını öyrəndi belə.

Öpərkən Kəbənin qapılarını
Ürəkdən andı o, böyük tanrını [1, s.200].

"İskəndərnamə" poemasında rus etnosu və Rusiya toponimi haqqında da geniş məlumat verilir. Poemada ruslar qaniçən, qəddar, zalım bir xalq kimi təsvir olunur:

Ya qoca insafsız rəhmsiz məcus
Əmr etmiş həbəşi qarət etsin rus [1, s.624]

Eyni zamanda rusların yaramaz xislətini Bərdəyə münasibətdə də görürük.

"İskəndərnamə" poemasında biz dəfələrlə qıpçaq türk tayfasının, o cümlədən Qıpçaq çölünün adının çəkildiyini görürük:

Bartasdan, Alandan, Xəzrandan hədsiz
Sanasan sel kimi axdı dağ, dəniz,
Isudan Qıpçağın çölünə qədər
Hər yeri dolduran ox, geyim, xəncər [1, s.321]

Bu beytlərdə adları qeyd olunan Alan, Xəzran, Bartas, İsu (güman ki, Issık Kul). Qıpçaq çölü kimi onomastik vahidlər birbaşa Türküstan elləri ilə bağlıdır. Ümumiyyətlə, N.Gəncəvi poemalarında, o cümlədən "İskəndərnamə" poemasında ən çox xoş məramla adı çəkilən etnos türk, etnotoponim isə Türküstan olmuşdur. Bunu biz bütün yaradıcılığı boyu görürük:

Sevdi çinli Türkü, könlü şad oldu.
Qəmlər Hindusundan o azad oldu [1, s.465].

Şair Nizami türk sözünü gözəl mənasında işlədir. Burada Çində yaşayan türk gözəli nəzərdə tutulur. Hindu sözü qəm, kədər, qaranlıq rəmzi kimi nəzərdə tutulur.

Və yaxud:

Türk simalı idi o hindli afət,
Şaha hind elindən vermişdi cənnət [1, s 445].

Yəni o gözəl türk simalı, ağüzlü idi, həm də hind qızı idi.

Poemada adı çəkilən maraqlı etnonim və etnotoponim kimi verilən Xəzran etnonimi və Xəzran ölkəsidir. Poemanın bir neçə yerində bu ifadələrin adı çəkilir:

Onda çöl xalqının axınlarından
Rahatlıq içində dincələr Xəzran [1, s 238].
Əmr etdi: nə qədər açıq, uçuq var.
Çəksin bu Xəzranın xalqı bir hasar [1, s, 238].

Müəllif burada Xəzran və Xəzərin xalqı dedikdə məhz müasir dövrə qədər gəlib çıxmış xəzərləri nəzərdə tutur.

Dahi N.Gəncəvi məşhur əsəri olan "İskəndərnamə"də demək olar ki, onomastik vahidlərin bütün növlərindən istifadə etməkdə özünün möhtəşəm abidəsini yaratmışdır. Bu mənada N.Gəncəvi mahir bir dilçi, dünyanın tarixi, coğrafiyasını dərindən bilən bir alim kimi çıxış edir.

Onun "İskəndərnamə" əsəri təsvir olunan hadisələrin çox geniş ərazidə müxtəlif tayfa və qəbilələrlə bağlı olaraq cərəyan etməsi ilə fərqlənir.

Ədəbiyyat

1. N.Gəncəvi "İskəndərnamə" poeması. – Bakı: Yazıçı, – 1982. – 689 s.
2. N.Gəncəvi "Xosrov və Şirin" poeması. – Bakı: Yazıçı, – 1982. – 400 s.
3. N.Gəncəvi "Leyli və Məcnun" poeması. – Bakı: Yazıçı, – 1982. – 300 s.
4. N.Gəncəvi "Sirlər xəzinəsi" poeması. – Bakı: Yazıçı, – 1982. – 194 s.
5. N.Gəncəvi "Yeddi gözəl" poeması. – Bakı: Yazıçı, – 1982. – 354 s.

РЕЗЮМЕ

ВЫРАЖЕНИЕ ОНОМАСТИЧЕСКИХ ЕДИНИЦ В РАБОТАХ НИЗАМИ ГЯНДЖЕВИ

(в «Искандернаме»)

Рустамов А.М.

Сумгаитский государственный университет, Азербайджан

В статье говорится об ономастических единицах использованных в поэме великого Низами "Искандернаме". Здесь также даётся информация о топонимах и этнотопонимах существовавших до времён творчества Н.Гянджеви, указывается их этимология. "Хамса" Н.Гянджеви отличается описанием событий, происходящих на обширных территориях, связанных с разными племенами. Так как описанные события в "Хамсе" происходят на трёх материках (Европа, Азия и Африка),

Н.Гянджеви использовал ономастические единицы, принадлежащие турецким, персидским, русским, китайским, индийским, арабским и африканским народностям.
Ключевые слова: *Н. Гянджеви, ономастические единицы, Хамса, Туран, Булгар, Барда*

SUMMARY

EXPRESSION OF ONOMASTIC UNITS IN THE WORKS OF NIZAMI GANJAVI

(In "Iskandername")

Rustamov A.M.

Sumgayit State University, Azerbaijan

The article is about onomastic units, used in the poem "İskandername" by the great Nizami Ganjavi. It also provides information on toponyms and ethnotoponyms that existed before the time of N. Ganjavi's work and indicates their etymology. "Khamsa" by N. Ganjavi is distinguished by the description of events taking place in vast territories associated with different tribes. Since the events described in "Khamsa" take place in three continents (Europe, Asia and Africa), N. Ganjavi used onomastic units belonging to the Turkish, Persian, Russian, Chinese, Indian, Arab and African peoples.
Key words: *N. Ganjavi, onomastic units, Khamsa, Turan, Bulgar, Barda*

NİZAMİ GƏNCƏVİNİN DİLİNDƏ RƏNGLƏRİN LEKSİKASI

Abdullabəyova Pərvin Yaqub qızı

Azərbaycan Texniki Universiteti, müəllim, Bakı, Azərbaycan

Pervin.abdullabeyova@mail.ru

Xülasə. Məqalədə Nizami Gəncəvinin dilindən danışılır. Bu məqsədlə rənglərin dil-üslub xüsusiyyətləri təhlilə cəlb olunur. Şairin müxtəlif əsərlərində, xüsusilə də "Yeddi gözəl" poemasında işlənən rənglərin üslub xüsusiyyətlərinə aid elmi fikirlər söylənilir. Nizami Gəncəvinin dilindəki rənglərin mənaları izah olunur. Araşdırma göstərir ki, şairin dilində rənglərin həm müsbət, həm də mənfi mənalarına diqqət edilib. Lakin yaşıl rəngin müsbət xüsusiyyətlərindan daha çox danışılıb. Məqalədə Nizami Gəncəvinin yaradıcılığı əsasında bədii dildə rənglərin əhəmiyyəti əsasalandırılıb.
Açar sözlər: *Nizami Gəncəvi, dil, üslub, rəng, şair, leksika.*

Rənglər təbiət və cəmiyyətin bəzəyi olmaqdan başqa, dilimizin də gözəlliyidir. Xüsusilə də bədii dildə rənglərin estetik zövq yaratması qədim zamanlardan məlumdur. Azərbaycan ədəbi dili tarixində elə bir söz sənətkarı olmamışdır ki, rəng bildirən sözlərə müraciət etməsin. Lakin rənglərə münasibətdə qədim dövrdə dahi şairimiz Nizami Gəncəvinin, çağdaş zamanımızda isə Rəsul Rzanın adları öndə gəlir.

Nizami Gəncəvinin yaradıcılığında rənglərə bir elm adamı kimi yanaşılaraq onların məna dərinliyi üzə çıxarılmışdır. Şairin "Xəmsə"yə daxil olan dördüncü poemasında – "Yeddi gözəl"də rənglər haqqında elə danışılmışdır ki, sanki müəllif oxucuya elmi izah vermişdir. Bu poemada Bəhram şah dünyanın yeddi ölkəsindən gətirilmiş gözəllər ilə görüşündə hər dəfə müxtəlif rəngli paltar geyinmiş və geyimi rəngindəki günbədə getmişdir. O, növbə ilə qara, sarı, yaşıl, qırmızı, firuzə (göy), səndəl (torpaq rəngli, qəhvəyi) və ağ rənglərində paltarlar geyinmişdir. Hələ Bəhram şahın gözəllərlə tanışlığından əvvəl, poemanın girişində şair rənglərdən istifadə ilə maraqlı misralar vermişdir. Məsələn, "Peyğəmbərin meracı" adlanan hissədə belə bir misra ilə qarşılaşırıq:

Yaşıl geyimlilər gözləyir səni [3, 11].

Dini inanclara görə mələklərin paltarı yaşıl rəngdə olur. Yaşıl rəng müsəlmanlığın simvolu kimi həmin misrada müqəddəsləşmişdir. Dini əsatirlərə görə mələklərin yaşıl geyinmasinə və daim yaşıl bağda yaşamasına inam əsərin başqa bir yerində - "Bəhramın düşənbə günü yaşıl günbədə getməsi və üçüncü iqlim padşahı qızının hekayə söyləməsi"ndə də qeyd edilmişdir:

Yaşıl çıraq kimi parlaq göründü,
Cənnət mələyitək yaşıl büründü [3, 126].

Ümumiyyətlə, Nizami Gəncəvi əsərdə mələklərin yaşıl geyiminə dəfələrlə toxunmuşdur:

İpək paltarından yudu torpağı,
Qalxdı şənbəliddən süsən yarpağı.
Sevdi o gözəli pərilər kimi,
Yaşıl paltar geydi hurilər kimi.

Bundan başqa, yaşıl rəng gözəl əhval, təravət, həyat rəmzi kimi Nizami yaradıcılığında dəfələrlə müraciət olunan rəngdir:

Parla qönçə verən yaşıl bağ kimi[3, 11].

Poemanın "Bəhramın padşahlığı. Bəhramın taxta əyləşməsi" adlı hissəsində aşağıdakı misralarla qarşılaşırıq:

Qaradan, ağdan çox nə ki yaşayan
Var, məndən görəcək ədalət, aman [3, 64].

Bu misralarda qara və ağ gecə və gündüzü təmsil edərək dünyanın rəmzi kimi qələmə alınmışdır. Bundan başqa, ağ və qara rəngdən həmin anlamda istifadəyə poemanın "Bəhramın ordu əmirlərinə acıqlanması" hissəsində rast gəlirik:

Şahdan biz görəni, bu məlum işdir,
Nə ağ görmüş, nə də qara görmüşdür [3, 84].

"Yeddi gözəl" poemasında əsas hadisələrə qədər müxtəlif rənglərlə qarşılaşsaq da, onlara daha çox süjetli hadisələrdə rast gəlirik.

Nizami Gəncəvi "Yeddi gözəl" poemasında hər dəfə hökmdarın geyimi və ona uyğun rəngdə olan günbədlərdən danışarkən həmin rəngin müsbət və mənfi mənalarına toxunmaqla güclü təzad yaratmağa nail olmuşdur. Maraqlıdır ki, Bəhram şahın ilk geyimi qara (getdiyi günbədin rəngində), son geyimi isə günbədin rəngi ilə eyni olan ağ rəngdə olmuşdur. Məlumdur ki, rənglərin təməli ağ və qaradır və onların hər ikisinin həm mənfi, həm də müsbət anlamları vardır. Lakin qara rəngin mənfiliyi ağdan daha çoxdur. Belə olduqda düşünürsən ki, Bəhram şah ağa – müsbətlərə doğru gedərək mükəmməlləşir.

Poemada müxtəlif iqlim gözəlləri ilə Bəhram şahın ilk görüşü həftənin şənbə günü hind qızı ilə baş tutur. Həmin gün qara geyinən Bəhram Məhəmməd peyğəmbərin əmisi Abbasın adını daşıyan sülalə ilə müqayisə edilir. Belə ki, dünyadakı dövlətlər daha çox bayraqlarının rəngi ilə tanınır. Tarixi məlumatlara görə, Abbasilər sülaləsinin bayrağı qara rəngdə olmuşdur. Nizami Gəncəvi Bəhram şahın Abbasilər kimi qara geyinməsini vurğulaması maraqlı bir bənzətmə yaradır:

Şəmmas məbədindən çıxıb kənara,
Abbasilər kimi geyinib qara,
Müşki günbəd, – deyə yönəldi Bəhram,
Ki, hind banusuna yetirsin salam [3, 94].

Yuxarıdakı örnəkdə "müşki günbəd" ifadəsi də diqqəti cəlb edir. İlk baxışda oxucu elə düşünür ki, burada günbədin rəngindən danışılır. Lakin bu, belə deyil. Çünki həm müşk qırmızı-qonur rəngə malik maddədir, həm də həmin hekayənin adından bəlli olur ki, Bəhram şah qara günbədə gedir: "Bəhranın şənbə günü qara günbədə getməsi və birinci iqlim padşahı qızının hekayə söyləməsi". Fikrimizcə, burada "müşki günbəd" dedikdə "ətirli otaq" nəzərdə tutulmuşdur. Əsərdə müşk dedikdə qara rəngin başa düşüldüyü məqamlar da vardır:

Adamları çəkmiş müşkdən ələm [3, 97].

Burada insanlarln qara rəngdə geyinmələri və evlərin qarşısına qara bayraq sancması nəzərdə tutulmuşdur. Şairin "İsgəndərnamə" əsərində aşağıdakı misralara da diqqət edək:

Oyanıb qalxanda Günəş yuxudan
Müşkə kafur səpdi sanki asiman [2,612].

Maraqlıdır ki, Bəhram hind qızı ilə görüşə gecə vaxtı gedir. Deməli, şahın geyimi, günbədin rəngi və gecənin qaranlığı harmoniya təşkil edir. Qara rəngin hakimiyyət rəmzi olması haqqındakı fikirləri nəzərə alsaq, şahın geyim rəngi təbii qəbul edilir. Bundan başqa, hind qızının danışdığı hekayədə də behişt sarayının qara geyimli bir xanımından danışılır. Hər ay saraya gələn bu qadın başdan ayağa qara geyindiyindən ondan bunun sirrini soruşurlar. Burada belə bir misra diqqəti çəkir:

Qoy ağarsın qara, gəl imdada yet [3, 95].

Bu misrada qara "sirr", ağ isə onun açılımı deməkdir. Adamların marağına səbəb olan budur:

Bu qara geydiyin əbəs deyildir,
Aç bu əlaməti, sən bizə bildir [3, 95].

Məlum olur ki, qadın bir zaman qara geyimli bir padşahın kənizi olmuşdur. Padşahın da qara geyinməsinin sirri vardır və bu, onun evinə qonaq gəlmiş qəriblərdən biri ilə bağlıdır. Həmin şəxs Çində adamları yalnız qara geyinən bir diyardan gəlmişdir. Həmin qəribin gəlişindən sonrakı hadisələr padşahı qara geyinməyə vadar edir. Halbuki o, həmin vaxta qədər al-əlvan geyinərmiş:

Onun vardı əvvəl bəzək paltarı,
Bəzən al geyərdi, bəzən də sarı [3, 95].

Lakin həyatında baş verən qeyri-adi hadisələr padşahın qara geyinməsinə səbəb olur:

Çalışıb, qatlaşıb o, əzablara,

Zülmlər əlindən geymişdi qara,
Fələk taleyini görüb də bərbad,
Qara geyənlərin şahı vermiş ad [3, 95].

Əsərdə qara rəngin sirrinin açılması üçün uzun bir hekayə söylənir və süjet boyu qara rəngin mənalarından danışılır. Qonaq sirri tam açmadıqda padşah həmin şəhərin yerini öyrənib oraya yollanır. Bir qəssabdan xahiş edir ki, qara geyinməyin sirrini desin. Qəssabın tapşırığı ilə sonradan quş olan səbətə minib qorxu və həyəcan yaşayan padşah, nəhayət göylərə səfərdən geri qayıdanda bir çəmənzara düşür. Burada müəllif qara rəngdən bir qədər uzaqlaşır:

Sünbülün saçları salıb kəməndə
Qucur qərənfili yaşıl çəməndə [3, 102].

Hadisələr uzandıqca padşahın arzusuna yetməyib təəssüflər içində yaşadığına görə, kənizinin də ona sadiq olaraq qara geyinməsi təsvir olunur. Nizami Gəncəvi İsgəndərin getdiyi zülmətin də qara olduğunu vurğulayır. Buraya qədər qara dərd-kədər bildirir və onun mənfi çalarlarına üstünlük verilir. Lakin hekayənin sonunda qara rəngin müsbət anlamlarından danışılır. Bu anlamlardan biri qara rəngin ağ rəngi daha parlaq göstərməsidir. Bunu aşağıdakı misralar da təsdiq edir:

Zülmət gecə ayı çıraqban eylər,
Soltanlar çətrini qaradan eylər [3, 115].

Burada birinci misra qaranın fonunda ağın daha qatı görünməsini, ikinci misra isə bəzi dövlət bayraqlarının (məsələn, Abbasilərin) rəngini bildirir.

Qara rəngin müsbət çalarını bildirmək baxımından aşağıdakı misralar da səciyyəvidir:

Rənglərin yaxşısı qaradır, qara,
Balıq beli hara, sümüyü hara? [3, 115].

Nizaminin bu fikirləri təbabətə aiddir. Belə ki, balığın beli qara rəngdə olur və onun ən yeməli yeri sayılır. Balığın onurğa sümüyü isə ağ rəngdə olur və yeməli deyil. Burada şair ağ və qara rəngləri qarşılaşdıraraq onlar arasındakı təzadı qüvvətləndirmişdir. Rəng adları mənalarına görə bir-birinə əkslik təşkil edib, antonim kimi çıxış edə bilirlər: *ağ-qara (gün), ağ-qara (saç, saqqal), ağ-qara (bulud), ağ-qara (geyim), ağ-yaşıl (şüşə), qara-sarı (saç), yaşıl-sarı (yarpaq)* [1, 10].

Nizami Gəncəvinin dilində ağ və qara rəngə daha çox müraciət edilmiş və onlar həm aid olduqları rəngi, həm də müxtəlif məna və keyfiyyətləri ifadə etmişlər. Bu baxımdan, "İsgəndərnamə" əsərinin ikinci hissəsi olan "İqbalnamə"dəki aşağıdakı misralar diqqəti cəlb edir:

Qara olsan əgər, söyüd kimi yan,
Zəncinin dişini odur ağardan.
Dirilik suyunu zülmətdə sanan
Alimlər o hökmü çıxarmış burdan [2, 587].

İlk iki misrada zəncilərin diş ağartma vasitəsi kimi yanmış söyüd ağacının külündən istifadəsi nəzərdə tutulmuşdur. Digər misralarda isə *qaranın özündə bir ağ var, qaradakı mənfini ağ müsbətə çevirir* anlamındakı fikirlə qarşılaşırıq. Belə ki, alimlərin dirilik suyunun zülmətdə olması haqqındakı düşüncələrə diqqət edilərək, dolayı yolla zəncilərin rəngi (qara) zülmətə, onların əhval və ruhu isə dirilik suyuna bənzədilərək ağ hesab edilmişdir.

Nizami Gəncəvinin "Yeddi gözəl" poemasında yeddi rəngin xüsusiyyətlərinə uyğun maraqlı fikirlər söylənmişdir. Rənglərin çoxunun mənfi və müsbət əlamətləri verilmişdir. Məsələn, el arasında bəzən ayrılıq, həsrət, xəstəlik rəmzi olan sarı rəngdən danışarkən şair həmin rəngdə olan gülün gözəlliyinə işarə vurur:

Sarı gül ən baha qiymətə gedər [3, 126].

Yuxarıdakı fikrinə baxmayaraq, Nizami Gəncəvi əsərdə sarı rəngdənsə yaşıl rəngə rəğbət bəsləmişdir. Bu münasibət rənglərin özündən yaranır. Ona görə ki, onlar yaxşı və bəyənilməyən xüsusiyyətlərə malik mənalar daşıyır. Nizami Gəncəvi "Yeddi gözəl" poemasında müsbət keyfiyyətlərinə görə yaşıl rəngə üstünlük verilmişdir:

Sarını atıb gey yaşıl libası,
Sərvi bəyəndirir yaşıl olması.
Əkinə rövnəqdir yalnız yaşıl rəng,
Odur məmləkətə verən min bəzək [3,137].

Bu misralarda yaşıl ancaq rənglərdən birini bildirməsi ilə səciyyəvidir. Aşağıdakı misralarda isə onun məna və keyfiyyəti əks olunmuşdur:

Yaşıllıq hər şeyin təravətidir,
Yaşıl rəng gözləri işıqlı edir.
Bitki yaşıllıqla həmahəng olar [3, 137].

Bundan başqa, Nizami Gəncəvi yaşıl rəngi həyat və gənclik simvolu kimi yüksək dəyərləndirmişdir:

Cavanlıq həmişə yaşıl rəng olar [3, 137].

Beləliklə, Nizami Gəncəvinin dil-üslub xüsusiyyətləri göstərirki, rənglərin bədii dilə xas əhəmiyyəti və rolu vardır. Xüsusilə də şairin "Yedi gözəl" poemasının dilini rənglərsiz təsəvvür etmək mümkün deyil. Ona görə ki, əsərdəki hər bir hekayənin adında və məzmununda rənglərin semantikası ilə əlaqədar dil vahidləri vardır.

Ədəbiyyat

1. Cabbarova A. Müxtəlifsistemli dillərdə rəng adlarının semantik-struktur xüsusiyyətləri (alman və Azərbaycan dillərinin materialları əsasında (filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim olunmuş dissertasiyanın avtoreferatı). Bakı: 2015, 24 s.
2. Nizami Gəncəvi. İsgəndərnamə / Əsərləri, II c. Bakı: Şərq-Qərb, 2013, s. 231-689.
3. Nizami Gəncəvi. Yeddi gözəl / Əsərləri, II c. Bakı: Şərq-Qərb, 2013, s. 7-227.

РЕЗЮМЕ

КОЛОРИСТИЧЕСКАЯ ЛЕКСИКА В ЯЗЫКЕ НИЗАМИ ГЯНДЖЕВИ

Абдуллабекова П.Я.

Азербайджанский технический университет, Баку, Азербайджан

Цветообозначения- неотъемлемый компонент индивидуально-авторской картины мира. Исследование цветообозначений в поэтическом тексте позволяет выявить их многогранность и высокий семантический потенциал. В статье речь идет о колористической лексике в произведениях Низами Гянджеви. Систематизируются и анализируются лингвостилистические особенности цветообозначений, широко используемых в произведениях Низами, в частности, в поэме " Семь красавиц". Проведенное исследование показало, что в произведениях поэта в различных стилистических целях используются как положительные, так и отрицательные смысловые нюансы цветообозначений. Однако особое внимание уделяется положительным оттенкам значений зелёного цвета. В статье на основе творчества Низами обосновывается значимость цветообозначений в художественном языке.

Ключевые слова: *Низами Гянджеви, язык, стиль, цвет, поэт, лексика*

SUMMARY

COLORISTIC VOCABULARY IN NIZAMI GANJAVI'S LANGUAGE

Abdullabekova P.Y.

Azerbaijan Technical University, Baku, Azerbaijan

Coloronyms are integral components of the individual author's picture of the world. The study of coloronyms in a poetic text reveals their versatility and high semantic potential. The article deals with the coloristic vocabulary in Nizami Ganjavi's works. The linguistic and stylistic features of coloronyms widely used in Nizami's works,particularly in the poem "Seven Beauties", are systematized and analyzed. The study showed that both positive and negative semantic nuances of coloronyms are used in the poet's works for various stylistic purposes .However, special attention is paid to the positive shades of green color. The significance of coloronyms in the artistic language is substantiated on the basis of Nizami's creation in the article.

Key words: *Nizami Ganjavi, language, style, color, poet, vocabulary*

NİZAMİ GƏNCƏVİ YARADICILIĞINDA DİALOQ MƏDƏNİYYƏTİ

Həsənova Sədaqət Qurbanəli

Naxçıvan Dövlər Universiteti, fil.e.d., professor, Naxçıvan, Azərbaycan

sedagethesenova@gmail.com

Məqalədə Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli şairi Nizami Gəncəvinin əsərlərindəki dialoq mədəniyyətindən danışılır. Şairin istifadə etdiyi dialoqların maraqlı və orijinallığı haqqında fikirlərə geniş yer verilir. Bundan başqa, Nizami Gəncəvinin poemalarındakı dialoqlarda sual cümlələrinin üslub keyfiyyətlərindən də bəhs edilir. Məqalədə şairin yaradıcılığındakı dialoqlar insanların düşüncə və mənəviyyatları göstərən vasitə kimi təhlil olunur, aydınlıq və konkretlik, dərin məzmun onların əsas xüsusiyyəti kimi verilir. Dialoq yalnız danışanların bir-biri haqqında hansısa məlumatı öyrənmə üsulu deyil,

həm də fərqli düşüncələrə malik olan iki ünsiyyət subyektini qarşılaşdıran fəaliyyət kimi dəyərləndirilir. Məqalədə irəli sürülən elmi-nəzəri fikirlər Nizami Gəncəvinin poemalarından alınmış örnəklərlə əsaslandırılır.
Açar sözlər: *dialoq, söhbət, poema, şair, fikir*

Nəinki Azərbaycanın, Şərqin, bütövlükdə dünyanın dahilərindən biri olan Nizami Gəncəvi humanist ideyaları, ədəbi aləmə gətirdiyi yeniliklərlə yanaşı, əsərlərindəki dialoq mədəniyyəti ilə seçilən söz ustalarındandır. Onun yaradıcılıq örmək̇ləri göstərir ki, dialoq mədəniyyəti bütün dövrlərdə zamanın tələblərindən biri olmuşdur. Nizami Gəncəvinin müxtəlif əsərlərində - qəzəl, qübai və poemalarında müxtəlif məqsədlər daşıyan, maraqlı və orijinal fikirlərlə yüklənmiş dialoqlarla qarşılaşmaq mümkündür. Şairi bütün dünyada məşhurlaşdıran "Xəmsə"nin ilk əsəri olan "Sİrlər xəzinəsi"ndə ilk dialoq "Ümidsiz padşahın bağışlanması dastanı"ndadır. Burada ədalətli bir şah yuxusunda gördüyü zalım sultanla dialoqa girir:

Soruşdu: - Sənə tanrı hansı cəzanı verdi?
Gündüzlə qan tökmüsən, ev yıxıb zülm etmisən,
Gecə hansı əzabı çəkdin əvəzində sən?
Sultan cavab verdi ki: - Ömrüm çatarkən sona,
Göz gəzdirdim cahana, pənah gətirdim ona [3, 64].

Sultan onu tanrının mərhəmətinə çatdıracaq adam axtarır, lakin heç kəs ona şəfqət göstərmir. Dialoqdan öyrənirik ki, sultan ən ədalətlinin Tanrı olduğunu düşünərək ona pənah gətirir. Bu dialoqun dini mahiyyəti var. Belə ki, İslam dini ilə bağlı deyimlərin birində olduğu kimi günahını dərk edəni Tanrı bağışlayır. Nizami Gəncəvinin əsərlərindəki dialoq mədəniyyəti, əsasən, çox zaman xoş əhval yaratması ilə səciyyəvidir.

"Sirlər xəzinəsi" poemasında ikinci dialoq "Adil Nuşirəvan ilə vəzirin hekayəti" hissəsindədir. Məlumdur ki, əsərdə iki dialoq vardır. Onlardan biri padşahla vəzir, ikincisi isə quşlar arasında olan söhbətlə bağlıdır. Quşların dilini bilən vəziri ilə ova çıxan Nuşirəvan bir viranədə bir cüt bayquşun civildəşməsinin səbəbini soruşur. Məlum olur ki, quşlqr arasında toy sevdası var və kəbin haqqı olaraq qızını verən quş başlıq kimi bir neçə xaraba kənd istəyir. Digər quş cavablnda deyir:

Şah bu şahsa, gərdiş də bu cür gedərsə yenə,
Yüz min belə xaraba cehiz verərəm sənə [3, 69].

Əvvəla, bu dialoqlarla Nizami Gəncəvi onu həyatı boyu düşündürən əsas ideyanı- ədalətli hökmdar ideyasını irəli sürürü. O, bir tərəfdən də göstərir ki, dialoqa girənlərin söhbətinin baş tutması üçün, birinci növbədə, sərbəstlik lazımdır.

"Süleyman peyğəmbərlə qoca əkinçinin hekayəsi" dialoq mədəniyyəti baxımından tərbiyəvi əhəmiyyəti ilə seçilir. Hekayədə təsvir olunur ki, Süleyman peyğəmbə bir gün çölə doğru gedir. Orda gördüyü əkinçinin həvəsi sevinc hissləri oyatsa da, peyğəmbər onu tamahkar hesab edir. Süleyman peyğəmbər görür ki, əkinçinin əkdiyi buğdalar göyərsə də, o, evindən gətirdiyi ovuc-ovuc məhsulu torpağa səpir. O, üzünü əkinçiyə tutub deyir:

Bir az mərdanə davran, gözü tox ol, ey qoca!
Əkdiyini biçib ye, bəsdir, tək tökmə bunca...
Düşün, sulu torpağa biz səpdik nə qədər dən,
Zəhmətindən savayı nə gördük bu əkindən?
Dəni külə döndərən bu təşnə çöllərdə sən
Yandırsan da canını, nə qazana bilərsən? [3, 75].

Dialoqun digər tərəfi – qoca əkinçi peyğəmbərə ibrətli bir cavab verir. Ümumiyyətlə, Nizami Gəncəvinin dialoqları təkcə ünsiyyət ə xidmət etmir, onlar, həm də hikmətli fikirlərin təbliğ vasitəsi kimi də özünü göstərir. Bu baxımdan, əkinçinin sözləri diqqətədəyərdir:

Cavab verdi ixtiyar: - Gəl incimə sözümdən,
Heç nə gözləmirəm mən yerin, duyun feyzindən.
Mən bilmirəm, heç suyu varmı, yoxmu tarlanın,
Əkmək mənimj işçimdir, yetişdirmək Tanrının.
Bax budur, suyum mənim – alnımdan süzülən tər,
Lingim, belim, külüngüm – bu dırnaqlar, bu əllər [3, 75].

Qoca əkinçi fəxr edir ki, mülk və səltənət dərdi çəkmir və taxılı şeytanla şərik əkməyib, o, əkdiyini halallıqla becərdiyinə görə inanır ki, bir dən birə yeddi yüz məhsul verəcək.

İnsanlar arasında dialoq mədəniyyətinin olması ümumi mədəniyyətin uğurlarından biri kimi dəyərləndirilməyə layiqdir. Bu mədəniyyətin yoxluğu cəmiyyətin çox ciddi problemlərindən biri olmaqla müxtəlif sahələrə zərər verir. Tanrı tərəfindən insana verilən danışıq bacarığı dialoq mədəniyyətində

rellaşdıqda hamıya faydası toxunur. Təəssüf ki, çağdaş dövrümüzdə dialoqdan çox monoloqa geniş yer verilir. İnsanları dinləməyi bacarmaq, ünsiyyətə girərkən sadə dildə danışmağın böyük əhəmiyyəti vardır. Bu mənada, akademik Azad Mirzəcanzadənin "Başa düşdün?" sualı əvəzinə "Deyə bildimmi?" sualı mədəni çəkisi ilə diqqəti çəkir. Təsadüfi deyildir ki, mədəniyyəti "ən uğurlu" dil kimi dəyərləndirirlər.

Nizami Gəncəvinin dilində dialoqun əvəzsiz məqamları vardır. Bu anlamda, "Qarı ilə Sultan Səncərin hekayəti", "Kərpickəsən qocanın hekayəti", "Zalım padşahla düz danışan kişinin dastanı", "Çəkişən iki filosofun dastanı", "Mürşid ilə müridin hekayəti", "Sirsaxlayan ilə Cəmşidin dastanı", "Harun ər- Rəşid ilə dəlləyin dastanı", "Bülbül ilə qızılquşun dastanı" kimi mənzum hekayələrin dili diqqəti çəkir. Nizaminin elə bir poeması yoxdur ki, orada dialoq mədəniyyətinə aid örnək olmasın.

Dialoq qarşılıqlı ünsiyyəti təmin etməyin ən yararlı yollarından biridir. O, insanların düşüncə və mənəviyyatını ortaya qoyaraq tanışlıq və anlaşma üçün bir şəxslə başqasının ünsiyyət əlaqələrini təmin edir. Dialoqa təkcə fikir mübadiləsi kimi yanaşmaq olmaz. Hər hansı bir fikir və məqsədin açıqlanmasında da dialoqun böyük əhəmiyyəti vardır. Nizami Gəncəvinin ən mükəmməl dialoq nümunələrindən biri "Xosrov və Şirin" poemasında Xosrovla Fərhad arasındakı mükalimədir. Bu dialoq, bir tərəfdən, əməkçi insanın hökmdar üzərindəki mənəvi qələbəsini göstərirsə, digər tərəfdən, müəllifin təfəkkür mədəniyyətini ortaya qoyur. Fərhadın söhbətə başlayan Xosrova verdiyi cavablar onun daha çox mükəmməl olduğunu təsdiq edir:

Dedi: Əzizdirmi eşqi Şirinin?
Dedi: Onu candan bilirəm şirin [1, 291].

Dialoqda Xosrovun fikirləri, əsasən, sual cümlələri ilə ifadə olunmuşdur. Fərhadın cavabları da bəzən sual cümlələrindən ibarət olur. Sual cümlələrinin bədii dildə üslub imkanlarının bolluğu məlumdur. Nizami Gəncəvinin əsərlərində daha çox müşahidə olunan əlamət budur ki, sual cümlələrinin xəbərini ifadə edən feillər təsdiqdə işlənsə də, onlar məzmunca inkarlıq bildirir. Məsələn:

Dedi: Aytək onu necə görürsən?
Dedi: Yuxum gəlsə, yatırammı mən? [1, 291].

Əslində, Fərhadın cavabı "Yuxum gəlsə də, yatmıram" mənasını bildirir.

Nizaminin dialoq mədəniyyətində aydınlıq və konkretlik əsas cəhətlərdən biri kimi özünü göstərir.

Dedi: Qəlbin onu unudar haçan?
Dedi: Torpaqlarda yatdığım zaman [1, 291].

Şairin dilindəki mükalimələr dərin məzmunu ilə də seçilir. Belə ki, çox sayda hikmətli fikirlər müəllifi olan şairin müdrikliyi onun əsərlərindəki dialoqlarda atalar sözləri səviyyəsində olan misralara yol açır:

Dedi: Əlin ona yetişməz axır!
Dedi: Ayı gendən görmək yaxşıdır [1, 291].

Xosrovla Fərhadın deyişməsində əməkçi insanın yerinə düşən layiqli və məntiqli cavabları qarşılıqlı ehtiramın yaranmasına gətirib çıxarır. Doğrudan da, əsərdə Xosrovun Fərhada münasibətində heç bir kobudluqla qarşılaşmırıq. Fərhadın cavabları onu oxucunun gözündə yüksəldir və hiss olunur ki, bu surət müəllifin də böyük ehtiramı ilə yaradılmışdır.

Dialoqun əsas xüsusiyyətlərindən biri danışanların bir-biri haqqında hansısa məlumatı öyrənmələrinə imkan yaratmaqdır. Bu baxımdan, "Yeddi gözəl" poemasındakı "Mahanın hekayəsi" diqqəti çəkir. Yolda Mahanı görən kişi ilə onun arasındakı söhbət bir sıra məlumatların çatdırılmasına imkan yaradır:

Kişi yol üstündə görüncə onu,
Gəldi soruşmağa kim olduğunu:
Dedi: - Kimsən, nədən yerdədir başın?
Kimdir həmnəfəsin, kimdir yoldaşın?
O dedi: Nabələd, qərib adamam,
Adımı el bilir, huşyar Mahanam [4, 153].

"İsgəndərnamə" əsərində Çin xaqanı ilə İsgəndər arasındakı söhbət də böyük tərbiyəvi əhəmiyyət daşıyır. Əvvəlcə alim libasında İsgəndərin məclisində iştirak edən Çin xaqanı onun ağıl və gücünə bələd olur. O, İsgəndərin yanına elçi sifətində özü gedir. Onu tanıyan İsgəndər bunun səbəbini soruşanda xaqan deyir:

Bilirəm, amansız deyil padişah,
Dərgaha onunçün gətirdim pənah.
Qapıdan mə\n özüm girərsdəm əgər,
Başımı hansı bir düşmənim kəsər? [2, 446].

İsgəndərlə görüşündə Çin xaqanı böyük fatehi səmimiyyətlə qarşılayır, qonaqpərvərliyini bildirir, əgər qonaq kimi gəlibsə, ona mehmannəvazlıq göstərəcəklərini və onların istədikləri qədər bu ölkədə qala biləcəklərini bildirir. Əgər qan tökmək niyyəti ilə gəliblərsə, Çin xalqının müharibə istəmədiyini vurğulayır, lakin xaqan əlavə edərək bildirir ki, onlar müharibə istəməsələr də, vuruşmaqdan qorxmurlar, hərbə hazırdırlar. Xalqın dəyanət və qorxmazlığı Çin xaqanının ağıllı, təmkinli danışığında ifadə olunmuşdur. Ümumiyyətlə, dialoq danışanın məqsədini üzə çıxara bilir. İsgəndər Çin Xaqanının xöşniyyətli olduğunu

onun nitqindən anlayır və birilik xəracı bağışlayır. Çin xaqanı ilə İsgəndər arasındakı dialoqda əsas fikri illər boyu sovet ideologiyasının rəhbəri V.İ.Leninin adı ilə bağlamışdılar. Belə bir fikir formalaşmışdı ki, sovet adamları Böyük Vətən müharibəsi zamanı vuruşa gedərkən Leninin bu şüarını rəhbər tuturdular: *Biz hərb istəmirik, hərbə hazırıq!* Lakin bu fikirlər ilk dəfə Nizami Gəncəvinin "İsgəndərnamə" əsərində Çin xaqanı ilə İsgəndərin dialoqunda ifadə edilmişdir.

"İsgəndərnamə" əsərində Çin xaqanı ilə İsgəndər arasındakı dialoqda fərqli düşüncələrə malik olan iki ünsiyyət subyekti qarşılaşır. Buna baxmayaraq, onlar dialoq prosesində bir-birini tanıyır, bir-birindən öyrənir və bir-birinə təsiq edə bilirlər. Baxışların, dünyagörüşlərin seçkinliyi, həyata fərqli münasibət və məqsədlər dialoqları zəruriləşdirir.

Nizami Gəncəvinin dilindəki dialoqlarda forma nitqin məzmununu kamilliklə ifadə edə bilir. Nitqin gerçəkləşdirdiyi dialoqların, demək olar ki, hamısı üslub baxımından maraqlıdır. Təsadüfi deyildir ki, dialoqu dil ünsiyyətinin ilkin forması hesab edirlər və insanların münasibəti dialoqsuz mümkün deyil. Müəllifin qələmə aldığı dialoqlar poema janrının normalarına uyğun olaraq bəzən həccmcə böyük olsa da, hər biri mənalıdır.

Nizami Gəncəvi yaradıcılığında dialoqların əksəriyyəti ədalət, bərabərlik, qarşılıqlı ehtiram üzərində qurulmuşdur. Bu dialoqlarda xüsusi mədəniyyət və ədəb-ərkan özünü göstərir. Bundan başqa, mülayimlik həmin dialoqların məziyyətlərindən biridir. Qarşı tərəfə müraciətin formalaşıb təkmilləşməsində dialoqun rolu böyükdür. Gözəl sözlər, xoş rəftar, etik qaydalara əməl etmək, sadəlik Nizami Gəncəvi yaradıcılığındakı dialoqların mahiyyətini üzə çıxarır. Bunlar dialoqun uğurlu olmasına şərait yaradır. Şairin əsərləri təsdiq edir ki, dialoq subyektiv yanaşmadan çox, ictimai təsirə malikdir. Doğrudan da, ünsiyyətə dəvət vasitəsi olaraq dialoqun mənəvi təsiri danılmazdır.

Nizami Gəncəvinin dialoqlarının əsas xüsusiyyətlərindən biri səmimilikdir. Obrazlar mənfi və müsbətliyindən asılı olmayaraq bir-birini dinləmək mədəniyyətinə malikdirlər. Ümumiyyətlə, şair qələmə aldığı dialoqlarda etik qaydalara xüsusi fikir verir. Bu dialoqların böyük mənəvi təsiri vardır.

Nizami Gəncəvinin əsərləri təsdiq edir ki, insanların qarşılıqlı ünsiyyətinin ən yararlı forması kimi dialoq əvəzsiz rola malikdir. Hüquq baxımından eyni olan insanların bir-birinə müraciəti və bu prosesdə ortaya çıxan sualların cavabı onların daxili məziyyətlərini üzə çıxarır. Bundan başqa, dialoq, əsasən, dramatik növdə yazılan əsərlər üçün səciyyəvi hesab olunsa da, Nizami Gəncəvinin poemaları onun süjetli əsərlərdə işlənməsinin də xarakterik olduğunu təsdiq edir.

Ədəbiyyat

1. Nizami Gəncəvi. Xosrov və Şirin / Əsərləri, I cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2013, s. 157-429.
2. Nizami Gəncəvi. İsgəndərnamə / Əsərləri, II cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2013, s. 231-689.
3. Nizami Gəncəvi. Sirlər xəzinəsi / Əsərləri, I cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2013, s. 7-153.
4. Nizami Gəncəvi. Yeddi gözəl / Əsərləri, II cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2013, s. 7-227.

РЕЗЮМЕ

КУЛЬТУРА ДИАЛОГА В ТВОРЧЕСТВЕ НИЗАМИ ГЯНДЖЕВИ

Гасанова С.Г.

Нахчыванский государственный университет, Нахчыван, Азербайджан

В статье рассматривается культура диалога в творчестве выдающегося поэта азербайджанской литературы Низами Гянджеви. Широко распространены мнения о познавательности и оригинальности диалогов поэта. Кроме того, диалоги поэмах Низами Гянджеви обсуждают стилистические особенности вопросительных предложений. В статье анализируются диалоги в творчестве поэта как средство выражения мыслей и нравов людей, определяющее их ясность и конкретность, глубокое содержание. Диалог рассматривается не только как возможность для говорящих узнать что-то друг о друге, но и как деятельность, в которой сравниваются два коммуникативных субъекта с разными мнениями. Выдвигаемые в статье научно-теоретические идеи основаны на примерах из поэм Низами Гянджеви.

***Ключевые слова**: диалог, беседа, стихотворение, поэт, мысль.*

SUMMARY

DIALOGUE CULTURE IN THE WORKS OF NIZAMI GANJEVI

Hasanova S.G.

Nakhchivan State University, Nakhchivan, Azerbaijan

The article examines the culture of dialogue in the work of the outstanding poet of Azerbaijani literature Nizami Ganjavi. There are widespread opinions about the interestingness and originality of the poet's dialogues. In addition, dialogues in Nizami Ganjavi's poems discuss the stylistic qualities of

interrogative sentences. The article analyzes the dialogues in the poet's work as a means of expressing the thoughts and customs of people, determining their clarity and concreteness, deep content. Dialogue is seen not only as a way for speakers to learn something about each other, but also as an activity in which two communicative subjects with different opinions are compared. The scientific and theoretical ideas put forward in the article are based on examples from the poems of Nizami Ganjavi.
***Key words**: dialogue, conversation, poem, poet, thought*

HUMAN AND SOCIETY IN NIZAMI GANJAVI`S CREATIVE ACTIVITY

Musayeva Leyla Zabil
Baku Slavic Universityi, Baku, Azərbaijan
Lmusayeva05@gmail.com

"Nizami's ideal was the personality of perfect (complete) man, freeman, socially superior and holy man. Nizami, the poetic genius has been illuminating our world up to date as a sun rising in the sky of Azerbaijani poetry."
I.S. Braginsky

Summary. The human factor plays an important role in Nizami Ganjavi's works. He wanted to concider the man not only as an individual, but the well-developed personality with the highest moral standards and qualities. According to Nizami, human spiritual perfection is a manifestation and reaffirmation of the spiritual society perfection. When a society is spiritually perfect and when justice is established - it is only then, that a person realizes himself and is given the opportunity to live as a real person. Social inequality, violence, wars of aggression, hatred, cowardice, flattery, moral and social strife are unacceptable to human society in all cases.
***Key words:** Nizami, "Khamsa", human, surroundings, society, justice, moral qualities*

Each nation has its own literature, and this is an important part of its culture. We turn to the literature to better understand the factors that affect the social life of the people, their cultural, spiritual and psychological state. Fiction reflects the life of the people in a vivid way. It develops peoples` general and philosophical worldview, by using artistic images, literary heroes.

The spiritual wealth of our people, with its ancient culture and deep historical roots, is recognized and valued throughout the world. One of the most precious pearls of our spiritual treasure, which never fades, is the rich heritage of Nizami Ganjavi, the indestructible star of world poetry, «genius in the full sense of this word»(Y.E.Bertels). It has been used as a «textbook of morality» for almost nine centuries and will be used for centuries. Many pages of this "textbook" have not yet been sufficiently studied.

It is true that in the XX century hundreds of books and pamphlets, thousands of scientific articles were written about the great poet, many works of art were created, glorifying his life and activities. And from now, even if it will be written not hundreds, but thousands of works about Nizami, it is not sufficient in terms of the amount of spiritual treasure he has created.

In view of all the above, in this article I tried to research the pedagogical ideas of the great Nizami, especially the problems of human and society in his works.

As it is known, the main subject of fiction is a human. The problem of human and society dates back to the classical period of ancient philosophy and it is necessary to stress that this concept remains valid. Because as long as there is a human being, the problem of society will always remain. The concept of the human being is at the center in literature, it is the main theme and writers in their works constantly study the human being, his existence, thoughts, philosophy, trying to analyze by looking at him from different perspectives.

The human factor plays an important role in Nizami Ganjavi's works. He wanted to concider the man not only as an individual, but the well-developed personality with the highest moral standards and qualities. Looking at the works of the great poet, one can clearly see the place of a man and he always emphasized the human problem in his artistic, scientific and philosophical world. In all cases the poet conciders the problems of a man as a system in a concept of human and world, human and society, human and nature, human and human trying to analize them in this direction.

Research and analysis of «Khamsa» from the point of view of this problem shows that genius philosopher-poet Nizami understood the importance of each of these factors and expressed valuable ideas in his poems. At the same time, he tried to glorify such moral qualities as patriotism, hard work, humanity, comradeship, honesty and humility, which are very important for the formation of individual.

In his poems he always tried to emphasize the role of society in the formation of human moral qualities. He thought that one of the main reasons of being well-bred is to be surrounded by good people and stay away from bad people. The humanist poet always suggested to follow the idea: "If you are human, love people". For instance, he wrote: *"Those who talk to fools better keep silence".* The poet explains that if you become friends with enlightened people, those qualities will pass to you.

The problem of being surrounded by good or bad people and its influence to the individual formation was widely explained in his one of the famous poem "Leili and Macnun". In the scene of "Macnun`s response to his father", the main hero Majnun refuses to give up the thirsty desert and wild animals and return home, although his father begged him a lot. He says:

If a person is friends with a wild
He lives in the world as a wild.

He strongly believes in the following saying "Not *who you born with but who you eat with*" . So in the same poem he mentioned that Macnun feels quiet comfortable among wild animals:

The lion kneeled before him.
The guard stood there, baring his sword
And as a monster near him,
He`d have sacrificed his life along the way

In this scene the poet mentioned once more that: "If a person is friends with a wild, He lives in the world as a wild".

Continuing this issue, in his famous poem "Seven beauties" he puts forward the importance of having good, well-bred surroundings. He tried to explain that, it is necessary to create favourable conditions for good results in personal development.

The great poet, philosopher Nizami Ganjavi attached greater importance to science, education and learning process and in his "Khamsa" we can find many wise thoughts and ideas that even upon nowadays do not lose their value. He noted that science, education and knowledge have played a major role in formation of the perfect person. To him, the main difference between a man and an animal is his intelligence, mind. He says:

Only the reason can give help to thee
Thou hast everything if thou art wise [3, s.98].

To the great poet one can achieve his dreams by showing patience. He is sure that even the most difficult tasks can be overcome with patience.

He also put forward the role of such sciences as mathematics, geometry, astronomy and others in formation of human worldvision. The poet-philosopher strongly believed that it is the power of science that would save the nation and society. The following thoughts taken from his poems prove this:

- The mind is the soul of man;
- Every parent`s dream is to raise a smart child. There is no valuable thing for parent like smart child;

Highly appreciating these aspects of the work of the genius poet, I. V. Goethe wrote: "The works of Nizami devoted to moral issues ... which have artistic sincerity [1, s.268]. N. Ganjavi, who fought for the moral integrity of man, devoted all his works to this issue and put forward great wise thoughts and ideas. Almost all the great poets and writers, philosophers and scientists who came after him benefited from his ideas. "Everything in man - his appearance, his thinking, his heart, his behaivour must be beautiful - that is the real essence of Nizami`s art. The art of Rennaisance by its content " [3, s.25].

One of the qualities a poet values most in people is kindness. According to Nizamology Azada Rustamova, Nizami Ganjavi considers kindness as one of the ethical qualities of a human. One should have a wide heart and try to benefit all… According to the great poet kindness and beauty are united; A beautiful life, a perfect human relationship can be achieved only through kindness [2,135].

A great poet who is sure about his idea of a perfect man suggests to be careful in choosing the profession. One should try to be a true master of his work, to understand the depth of his chosen profession. Almost in most his poems in "Khamsa" he touched on issues related to legal educaton, in particular, people`s respect to justice. In his works Nizami Ganjavi laid down the basis of the concept of «fair ruler». He mentioned this issue in all his poems:

One cannot conquer the world by tyranny:

One can gain his kingdom by justice [2, s.78.]
Or:
Reason cannot do withoiut valour
Justice is the geratest valour [2, s.35].

The poet`s famous «Khamsa» stands at the peak of the search for spiritual qualities of mankind and takes a worthy place among masterpieces of world literature.

The immortal works of the powerful master of wise words still serve spiritual and moral improvement of people. İt is true that the great poet`s immortal ideas were relevant thousand years ago, are still relevant for nowadays and will not lose its worth in future, too.

References

1. Rüstəmova A. Nizami Gəncəvi (Həyatı və sənəti). Bakı: Elm, 1980, 76 s.
2. Aliyev R. NIzami Aphorisms. Baku: «Yazichi», 1982, 268 p.
3. Rustamova A. "The outstanding men of Azerbaijan. Nizami Ganjavi", Baku: Yazichy, 1983, 25 p.

XÜLASƏ
"İNSAN VƏ CƏMİYYƏ" NİZAMİ GƏNCƏVİ YARADICILIĞINDA

Musayeva L.Z.
Bakı Slavyan Universiteti, Bakı, Azərbaycan

Nizami Gəncəvi yaradıcılığında insan amili mühüm yer tutur. O, insanı təkcə fərd kimi deyil, ən yüksək əxlaqi normalara, mənəvi keyfiyyətlərə malik olan və hərtərəfli inkişaf etmiş şəxsiyyət kimi görmək istəyirdi. Nizamiyə görə insanın mənəvi kamilləşməsi elə cəmiyyətin mənəvi kamilləşməsinin təzahürü və təsdiqidir. Cəmiyyət mənən kamilləşəndə - ədalət bərqərar olanda, yalnız onda insan da özünü dərk edir, əsl insan kimi yaşamaq imkanı qazanır. İnsan cəmiyyəti üçün ictimai bərabərsizlik, zorakılıq, işğalçı müharibələr, kin, nifrət, qorxaqlıq, yaltaqlıq, mənəvi və ictimai fitnələr bütün hallarda qəbuledilməz və yolverilməzdir.

Açar sözlər: *Nizami, "Xəmsə", insan, mühit, cəmiyyət, ədalət, mənəvi keyfiyyət*

РЕЗЮМЕ
«ЧЕЛОВЕК И ОБЩЕСТВО» В ТВОРЧЕСТВЕ НИЗАМИ ГЯНДЖЕВИ

Мусаева Л.З.
Бакинский славянский университет, Баку, Азербайджан

В творчестае Низами Гянджеви важное место занимает человеческий фактор.Он хотел вмдеть человека не только,как индивида,но и как всесторонне развитую личность,обладающую нравственными качествами и высокими моральными нормами.По мнению Низами,духовное совершенство человека-это проявление и подтверждение духовного совершенства общества. Когда общество духовно совершенствуется-когда устанавливается справедливость,только тогда человек осознаёт себя и получает возможность жить как настоящий человек. Для человеческого общества социальное неравенство,насилие,оккупационные войны, ненависть, трусость, лесть, моральные и социальные распри неприемлемы и недопустимы во всех случаях.

Ключевые слова: *Низами, «Хамса», человек, окружение, общество, справедливость, моральное качество*

NİZAMİ GƏNCƏVİNİN "XƏMSƏ"SİNDƏ ZAMAN İFADƏ EDƏN QOŞMALAR

Əsədullayeva Pərvin Akif qızı
AMEA akad.Z.Bünyadov adına Şərqşünaslıq İnstitutu, Bakı, Azərbaycan
parvin-03@mail.ru

Xülasə. Nizami Gəncəvinin "Xəmsə"sində zaman konseptinin qrammatik ifadə vasitələrindən biri də qoşmalardır. Fars dilində işlənən "əz", "ta", "be", "dər" önqoşmaları mücərrəd mənalı isimlərdən əvvəl gəlməklə zaman mənası bildirir. Və eyni zamanda bəzi fellərin məsdər şəkli ilə işlədiləndə də zaman məzmununu əks etdirir. Qeyd etmək lazımdır ki, önqoşmalar zaman mənasını əsasən işləndiyi sözlərin ümumi mənasından alır və zamana görə mənanın dəqiqləşdirilməsinə xidmət edir.

Açar sözlər: *Nizami Gəncəvi, Xəmsə, zaman, qoşma , qrammatik üsul*

Nizami Gəncəvinin əsərlərində zamanın ifadə vasitələrindən biri də qoşmalardır. Xəmsədə zaman ifadə edən qoşmalara aşağıdakıları aid etmək olar:

در [dər] önqoşması. M.Məmmədova "Nizami Gəncəvi dilinin lüğəti"ndə dər önqoşmasının zaman mənasında işləndiyini qeyd edir (1, 490).

ز تاریکی در آن شب یک نشان بود

که آب زندگی در وی نهان بود [4, 188] (Qaranlıqdan o gecə bir nişan vardı ki dirilik suyu onda gizlənmişdi).

من مانده درین شب جهانسوز

بی روز مباد شب بدین روز [7, 260]

(Qalmışam bu qəmli gecədə, bu gecə günsüz qalmasın).

در آن شب چگونه توان کرد راه

درین ره چگونه توان دید چاه [5, 1244]

(O gecə necə yola düşmək olar, bu yolda quyunu necə görmək olar).

در شب تیره آن سراج منیر

شد ز نقش مراد مهرپذیر [9, 86] (O qaranlıq gecədə Məhəmməd öz muradına çatdı).

Bütün bu beytlərdə "dər" önqoşması zaman ifadə edir, lakin onu da nəzərə almaq lazımdır ki, bu məna həm də önqoşma ilə işlənən sözlərin semantikasından da irəli gəlir. Çünki önqoşma ilə işlənən sözlər zaman mənası daşıyır.

از əz önqoşması: F.Zülfüqarova əz önqoşmasının zaman mənası haqqında yazır: Bəzən "əz" önqoşması mücərrəd mənalı isimlərdən əvvəl gəlməklə zaman mənası bildirir. Bəzi fellərin məsdər şəkli ilə işlədilən əz önqoşması da zaman məzmununu əks etdirir [2, 58].

Maraqlıdır ki, M.Məmmədova "Nizami Gəncəvi dilinin lüğəti" əsərində "əz" önqoşmasının zaman mənasını qeyd etmir. Lakin biz Xəmsədə bu mənaya rast gəlirik.

ملک ز آرامگه برخاست شادان

نشاط آغاز کرد از بامدادان [4, 1255]

(Mələk sevinclə aramgahdan qalxdı, səhər tezdən şadlığa başladı).

گرنه ز صبح آینه بیرون فتاد

نور تو برخاک زمین چون فتاد [6, 28] [3, 200]

(Əks halda səhərdən güzgü çıxdı, sənin nurun yerə necə düşdü).

دانی که من آن سخن شناسم

کابیات نو از کهن شناسم

(Bilirsən ki, mən o sözü bilirəm ki, yeni beytləri çoxdan bilirəm).

Nümunələrdən də görünür ki, bütün hallarda əz önqoşması zamana görə hərəkətin çıxış nöqtəsini bildirir. Şübhəsiz, burada önqoşmanın işləndiyi sözlərin çoxu semantik cəhətdən zaman çaları daşıyır, lakin burada önqoşma zamanın başqa çalarını ifadə edir.

به [be] önqoşması: M.Məmmədova "Nizami Gəncəvi dilinin lüğəti" əsərində be önqoşmasının "zaman, vaxt" mənasını ifadə etdiyini bildirir [1, 210].

آنچه بینند غیوران به شب [512

باز نگویند به روز ای عجب [3,

(Qəribədir ki, cəsarətli adamlar gecə gördüklərini, gündüz deməzlər).

به هر هفته شدی مهمان آن حور

بدیداری قناعت کردی از دور [4, 226]

(Hər həftə o hurinin qonağı olardı, uzaqdan onu görməklə kifayətlənərdi).

به شام و صبح اندر خدمت شاه

کمر می بست چون خورشید و چونماه [4, 166]

(Gecə-gündüz şahın xidmətində, günəş və ay tək xidmətdə durardı).

کای باد صبا به صبح برخیز

در دامن زلف لیلی آویز [6, 91]

(Ey səhər küləyi səhər tezdən qalx, Leylinin ətəyindən yapış).

Yuxarıda verilən nümunələrin hər birində "be" önqoşması zaman mənasını ifadə edir. Şübhəsiz, bu hallarda da ümumi zaman anlayışı önqoşma ilə işlənən sözlərin leksik mənasından irəli gəlir. F.Zülfüqarova be önqoşmasının bu xüsusiyyətinin müasir fars dili üçün səciyyəvi olmadığını bildirərək yazır ki, bu xüsusiyyət klassik fars dili nümunələri və şeirdə təsadüf edilən haldır ki, bu mövqedə be önqoşması dər önqoşmasının sinonimi kimi çıxış edir [2, 54].

تا [ta] önqoşması: M.Məmmədova “Nizami Gəncəvi dilinin lüğəti” əsərində “ta” önqoşmasının mənalarını sadalayarkən onun zaman, vaxt ifadə etdiyini də qeyd edir [1, 299]. M.Bahar qeyd edir ki, “ta” qədimdə zaman və məkan mənasında müasir dövrdən daha çox işlənir [3, 394].

تا روز نخفت از آه کردن [144
وزنامه چو شب سیاه کردن [7,

(Səhərə qədər ah çəkməkdən gecə kimi namə qaralamaqdan yatmadı).

یک امروز است ما را نقد ایام
بر او هم اعتمادی نیست تا شام [4, 174]

(Ömrün günlərindən yalnız bu gün əlimizdə nəqdir, ona da axşama qədər etibar yoxdur).

تخت جمشید و تاج افریدون
هر دو دایم نماند تا اکنون [1329 [9, 150]

(Cəmşidin taxtı və Firudinin tacı heç biri indiyə qədər qalmadı).

فروخفت شه با رقیبان راه
ز رنج ره آسود تا صبحگاه [5,

(Yol rəqibləri ilə şah yuxuya getdi, səhərə qədər yol yorğunluğunu çıxartdı).

دو نوبت خوان نهادی صبح تا شام
خورش با کاسه دادی باده با جام [4, 244] (İki dəfə səhərdən axşama qədər süfrə saldı, yeməyi kasa, şərabı piyalə ilə qoyurdu).

Bu önqoşma da başqa önqoşmalar kimi əsasən zaman mənalı sözlərlə işlənərkən hərəkətin zamana qədər son həddini bildirir. Bu önqoşmanın “əz” önqoşması ilə birlikdə tərkibdə işləndiyi hallara da rast gəlmək olur. Məsələn:

می رفت نهفته بر سر بام
نظاره کنان ز صبح تا شام [6, 109]

(Gizlicə damın başına çıxırdı, səhərdən axşama qədər tamaşa edərək).

به آسایش توانا شد تن شاه
غنود از اول شب تا سحرگاه [4, 255]

(Dincəlməklə şahın bədəni gücləndi, gecədən səhərə qədər yatdı).

زاول روز تا به وقت زوال
گور می رفت و شیر در دنبال [9,132]

(Günün başından axşama qədər vəhşi ulağ gedirdi şir də onun arxasınca).

برآورد از سپیدی تا سیاهی
زمغرب تا به مشرق نام شاهی [4,201]

(Səhərdən axşama qədər qərbdən şərqə qədər şahın adını çıxartdı) .

Nizami Gəncəvinin “Xəmsə”sində işlənən zaman mənalı önqoşmalar haqqında deyilənlər aşağıdakı nəticəyə gəlməyə əsas verir: 1.zaman konseptinin qrammatik ifadə vasitələrindən biri də önqoşmalardır; 2.önqoşmalar zaman mənasını əsasən işləndiyi sözlərin ümumi mənasından alır və zamana görə mənanın dəqiqləşdirilməsinə xidmət edir.

Ədəbiyyat

1. Məmmədova M.H.Nizami Gəncəvi dilinin lüğəti, 1-ci hissə, Bakı, 2009, 542 s.
2. Zülfüqarova F. İ. Fars dilində qoşmalar və onların ifadə etdiyi məna münasibətləri (birinci məqalə), 50-59, Elmi əsərlər 1, Bakı, ADU, 1974, 85 s.
3. شرح مخزن االسرار نظامی گنجه ای، بهروز ثروتیان، تهران، مهتاب، ۱۳۸۹، ٤۹۲ ص.
4. کلیات نظامی گنجوی، وحید دستگردی، جلد ۱، تهران، سمیر، ۱۳۹۲،۸٤۸ ص.
5. کلیات نظامی گنجوی، وحید دستگردی، جلد ۲، تهران، سمیر، ۱۳۹۲، ۸۵۰ ص
6. لیلی و مجنون نظامی گنجوی، برات زنجانی، تهران، ۱۳۸۵، ۷۵٦ ص.
7. لیلی و مجنون نظامی گنجه ای، بهروز ثروتیان، تهران، امیر کبیر، ۱۳۹۱، ٦۸۳ ص.
8. محمد تقی بهار، سبک شناسی، جلد اول، تهران، ۱۳۷۳، سپهر، ٤٦۷ ص.
9. هفت پیکر نظامی گنجه ای، بهروز ثروتیان، تهران، امیر کبیر، ۱۳۸٦، ۷۳۱ ص.

РЕЗЮМЕ

ПРИЛОЖЕНИЯ, ВЫРАЖАЮЩИЕ ВРЕМЯ В “ХАМСЕ” НИЗАМИ ГЯНДЖЕВИ

Асадуллаева П.А.

Институт востоковедения им. Академика З.Бунядова НАНА, Баку, Азербайджан

В "Хамсе "Низами Гянджеви одним из грамматических средств выражения понятия времени являются префиксы.Префиксы"az","ta","be","der",используемые в персидском языке,означают время

предшествующее существительным с абстрактным значением.В то же время они отражают содержание времени,когда некоторые глаголы употребляются в форме инфинитива.Следует отметить,что префиксы выводят значение времени в основном из общего значения используемых слов и служат для уточнения значения в зависимости от времени.

Ключевые слова: *НизамиГянджеви,Хамсе ,время, префикс, грамматические средства*

SUMMARY

APPLICATIONS EXPRESSING TIME IN NIZAMI GANJAVI'S "HAMSA"

Asadullayeva P.A.

Institute of Oriental Studies named after Academician Z.Bunyadov of ANAS, Baku, Azerbaijan

In Nizami Ganjavi's "Khamsa" one of the grammatical means of expression of the concept of time is suffixes. The prefixes "az", "ta", "be", and "der" used in Persian mean time before abstract nouns. At the same time, it reflects the content of time when some verbs are used in the infinitive form. It should be noted that prefixes derive the meaning of time mainly from the general meaning of the words used and serve to clarify the meaning according to time.

Key words: *Nizami Gandjavi, Khamsa, time, prefixes, grammatical ways.*

N.GƏNCƏVİNİN “SİRLƏR XƏZİNƏSİ” ƏSƏRİNDƏ HƏRƏKƏT ADLARI

Mürsəliyeva Xəyalə Muğamat qızı

Sumqayıt Dövlət Universiteti, Azərbaycan

murseliyeva.xeyale@mail.ru

Xülasə. Dilçilikdə uzun müddət hərəkət adlarının (feili isimlər) bir qismi düzəltmə sözlərdən fərqləndirilməyib, digər bir qismi isə məsdər kimi səciyyələndirilib. Hərəkət adlarının yaranmasında istifadə edilən –ış[4], –maq[2] şəkilçilərinin iştirakı ilə düzələn formalar Azərbaycan dili üçün daha spesifikdir. Dahi sənətkar Nizaminin “Sirlər xəzinəsi” əsərində hərəkət adlarının təsdiq və inkar formaları geniş şəkildə əksini tapıb. Araşdırma göstərir ki, –maq[2] şəkilçili hərəkət adlarında feillik əlaməti digər şəkilçilərlə müqayisədə daha üstündür. Belə ki, –ış[4], –ıntı[4], –ğu (–qı, –ğı, –gi, –gü) şəkilçili formalarda adlarla əlaqədar müşahidə edilən xüsusiyyətlər –maq[2] şəkilçili formalarda daha məhduddur.

Açar sözlər: *hərəkət adları, feili isim, məsdər, qeyri-müəyyən feil formaları, düzəltmə sözlər*

Yaxın və Orta Şərq xalqlarının ədəbiyyatına və ictimai təfəkkürünün inkişafına çox böyük təsir göstərmiş mütəfəkkir şair Nizami Gəncəvi orta əsrlərdə və sonrakı dövrlərdə qabaqcıl və mütərəqqi ideyaların inkişafına xidmət edən görkəmli sənətkarlardan biri olmuşdur. Filosof şair azad və xoşbəxt cəmiyyətə doğru insanlığın inkişafını öz həyat və yaradıcılıq amalı seçmişdir.

İctimai ədalət ideyasının aparıcı mövqe tutduğu “Sirlər xəzinəsi” əsəri şairin ilk irihəcmli əsəridir. Şair bu əsərdəki fəlsəfi-didaktik yanaşmalarını digər əsərlərində də davam etdirmişdir. Onun əksər ideyaları isə şagirdləri tərəfindən uzun müddət inkişaf etdirilmişdir.

Əsərdə dahi şair fikrin ifadə tərzindən asılı olaraq rəngarəng hərəkət adlarından istifadə etmişdir. Dilçilik ədəbiyyatında “feili isim”, “ismi feil”, “hərəkət adları” başlığı altında bəhs edilən bir qrup sözlər vardır ki, onlar həm adların, həm də feillərin əlamətlərini özündə birləşdirən feilə xas bir kateqoriya olub, feillərdən yaranmış adlardan tamamilə fərqlənir. Oğuz qrupu türk dillərində geniş şəkildə işlənən qeyri-müəyyən feil formalarını hələ 1839-cu ildə Mirzə Kazım bəy xalis hərəkət adları kimi səciyyələndirmişdir [4,s.303].

Ötən əsrin 70-ci illərində görkəmli türkoloq Fərhad Zeynalov da hərəkət adları və məsdərləri bir-birindən fərqləndirmişdir. Alim müasir türk dillərindəki məsdərlərlə (infinitiv) rus dilindəki məsdərlərin eyniləşdirilməsini yolverilməz hesab etmişdir. Dilçi yazır: “Türk dillərinin yazmaq, oxumaq, getmək, gəlmək, girmək və s. məsdərləri rus dilinin писать, читать, ходить, приходить, входить infinitivləri ilə yanaşı, həm də писание, чтение, уход, приход, введение sözlərinə - hərəkət adlarına uyğun gəlir” [3,s.46].

Qeyd edək ki, hərəkət adları feilin xüsusiyyətlərini qabarıq şəkildə özündə əks etdirməsi baxımından məsdərlərə yaxın olsa da, lakin onlardan fərqli olaraq daha çox isimlərə məxsus əlamətlərə malikdir. Hərəkət adları türk dillərində əsasən –ış[4], –maq[2], –ma[2], –ıntı[4], –ğu (–qı, –ğı, –gi, –gü) şəkilçilərinin köməyi ilə formalaşır. Lakin bu şəkilçilər vasitəsilə düzələn sözlərin heç də hamısı hərəkətin adını ifadə etmir, bəzən bu şəkilçilər feildən isim əmələ gətirən şəkilçi funksiyasını icra edir.

Hərəkət adları feildən yaranmış düzəltmə adlardan leksik-semantik, sintaktik və funksional-semantik baxımdan fərqli əlamətlərə malik olsa da, hal-hərəkətin və prosesin adını bildirdikləri üçün adlarla ümumi cəhətlərə də malikdir. Hərəkətin adını bildirən sözlər feilin substantiv forması kimi çıxış edir və kəmiyyət, mənsubiyyət və hal şəkilçiləri qəbul edərək isimlər kimi dəyişir, cəmlənir və hallana bilir:

Həyat verdi, can verdi hər *baxışı* cahana,
Hər kirpiyi can üçün dönüb oldu bütxana [2,s.82].
Oxdan sorur: –Hanı bəs o kin dolu *uçuşun*?
Atdan sorur: –Hanı bəs o ildırım *qaçışın?* [2,s.129]
Can qəfəsilə birgə onun könlünün quşu,
Uçdu dünya torundan, nə gözəldi *uçuşu* [2,s.34].
Sən fələklə *vuruşda* bir azca fəndgir ol ki,
Bir gün yerə sürtəsən kürəyini ər təki [2,s.155].
Bu *gəlişdən, gedişdən* tək bizik xəbər tutan,
Qalır yaddaşımızda hərəsindən bir nişan [2,s.137].
Nə vaxtacan sürəcək bu hicranlar, *görüşlər,*
İstəmədən *gəlişlər*, istəmədən *gedişlər?* [2,s.139]
Dəxlini mülkün talayır oğrular,
Dul qarılardan çəkilir *sorğular* [2,s.15].

Verilmiş misralardakı *baxışı, uçuşun, qaçışın, uçuşu* sözləri mənsubiyyət; *vuruşda, gəlişdən, gedişdən* sözləri hal (yerlik və çıxışlıq hal); *görüşlər, gəlişlər, gedişlər* və *sorğular* sözləri isə kəmiyyət göstəriciləri qəbul etmişdir.

"Sirlər xəzinəsi" əsərində –maq^2 şəkilçisinin iştirakı ilə yaranmış hərəkət adlarına bir çox məqamlarda rast gəlirik. Bu şəkilçisi ilə düzələn formalarda feillik əlaməti digər şəkilçilərin iştirakı ilə düzələn hərəkət adlarından daha üstündür. Bu suffiks feillik xüsusiyyətinin mühafizəsi baxımından da ən məhsuldar şəkilçidir. –maq^2 şəkilçisi sadə və düzəltmə feillərə əlavə edilməklə rəngarəng hərəkət adları yarada bilir:

Yemək, yatmaq hələ ki, ucaltmayıb heç kəsi,
Xərabədə yerləşər böyüklər xəzinəsi [2,s.182].
Boyamaq və *ağartmaq* az qala eyni tədbir,
İsa ilə Günəşin qızıl daxması birdir [2,s.115].
Şadlanmadan şam kimi *yanmaq* nə, *gülmək* nədir?
Bu *gülüşə* yaraşan əslində təziyədir [2,s.184].

Verilmiş misralardakı *yemək, yatmaq, boyamaq, ağartmaq, yanmaq, gülmək* və *gülüşə* sözləri hərəkət adlarının təsdiq formasında işlənib.

Müasir türkmən və Azərbaycan dilində hərəkət adlarının inkar forması –ma^2 şəkilçilərindən daha çox, –məzlik^2//–mezlik^2 şəkilçiləri ilə düzəlir ki, biz bu formaya da əsərdə rast gəlirik:

Şairin xoş nəfəsi cana məhrəm, qəlbə yar,
Dilsizlərə dil verər, *susmazları* susdurar [2,s.61].
Görünürsə zor-bəla cılız düşmənə bənzər,
Görməməzlik, qafillik hər təhlükədən betər [2,s.194].

–ış^2 şəkilçisi dilçilikdə ən məhsuldar şəkilçilərdən olub, ötən əsrin 50-ci ilərinədək feillərdən ad düzəldən şəkilçi kimi səciyyələndirilirdi. Dilçilikdə feilin qarşılıq-birgəlik növ şəkilçiləri ilə bu şəkilçiləri qəti şəkildə qarışdırmaq olmaz. Belə ki, növ şəkilçisi –ış^4 ad məzmunu daşımır, xalis hərəkət və daha dəqiq desək, birgə icra olunan hərəkət mənası ifadə edir. Məs: vuruşmaq, gülüşmək, yazışmaq, deyişmək və s.

–ış^2 şəkilçisi ilə formalaşan hərəkət adları hal-hərəkətin adını, eləcə də hərəkət prosesi mənasını bildirir:

Heyrətlənmə, qaranın *gülüş* görsən üzündə,
Qara bulud saxlamır ildırımı özündə [2,s.183].
Hər kamana qoymamış qəmzəsinin oxunu,
Bir *baxışla* öldürür aşiqlərin çoxunu [2,s.82].
Hər gecənin sonunda axı, səhər açılar,
Hər yoxuşun sonunda axı, bir *eniş* də var [2,s.142].
Əfv et suçlarımızı, ulu Tanrı, bağışla,
Sığınmışıq biz sənə ümidlə, *yalvarışla* [2,s.31].

–ğu (–qı, –ğı, –gi, –gü) şəkilçisi də hərəkət adları düzəltmədə iştirak edir. Lakin bu şəkilçilərin köməyi ilə yaranan bir qrup sözlər var ki, xalis əşyalıq ifadə edərək dildə ad kimi sabitləşib. Məs: sevgi,

uyğu, duyğu və s. (bu sözlər hərəkət semantikasından uzaqlaşaraq abstrakt anlayışları ifadə edirlər). Leksik baxımdan hərəkət adları iş prosesinin adını bildirir:

Marığa yatmış fələk çıxır *pusqu* yerindən,
Qoparır bu aləmi oxundan, mehvərindən [2,s.142].
Pusquda ayıq-sayıq, mahir bir kəməndatan,
Gümüşdən zireh geyən mis bədənli pəhləvan [2,s.70].

Əsərdə –ış[2] və –ğu (–qı, –ğı, –gi, –gü) şəkilçiləri ilə yaranan hərəkət adlarının qoşa işlənən formalarına da rast gəlinir ki, bu formaları əmələ gətirən komponentlər bəzən antonim, bəzən isə müxtəlif səciyyəli sözlərdən ibarət olur:

Bizim söz bazarının *alış-verişi* durğun,
Qızğın hay-harayı var, qızılı yoxdur onun [2,s.206].
Bu dünya dedikləri *alğı-satqıymış,* inan,
Bircə düzlük görmədim burda başdan-binadan [2,s.139].

Qoşa şəkildə işlənən hərəkət adları ümumiləşdirmə anlayışını, hərəkətin sürəkliliyini, daimiliyini, davamlılığını və s. cəhətlərini bildirməyə xidmət edir [3,s.49].

–ıntı[4] şəkilçisi əsasən, feildən isim yaratmağa xidmət edir. Məs: qazıntı, yağıntı, tikinti, qırıntı, çöküntü və s. Bəzən isə bu şəkilçi hərəkətin adını ifadə edir və hərəkət məzmununu daha çox qoruyub, saxlayır. Əsərdə –ıntı şəkilçisinin hərəkət adı yaratması halları də ilə qarşılaşırıq:

Sürətlə qaçdığından yandı lalənin bağrı,
Sinəsinə dağ çəkdi ürək *çırpıntıları* [2,s.76].
Quru torpaqda bitən sarı buğda, o gövhər,
Ağılsızlıq, *sıxıntı* rəmzi deyilmi məgər? [2,s.90]

Nümunələrdəki *çırpıntıları* və *sıxıntı* sözləri birbaşa hərəkətlə əlaqəlidir.

Hərəkət adları bütün hal şəkilçilərini qəbul edərək dəyişir və cümlənin istənilən hər hansı bir üzvü vəzifəsində işlənə bilir. Belə ki, adlıq halda işlənən zaman cümlədə mübtəda, məkani hallarda işləndikdə isə cümlədə tamamlıq və zərflik vəzifəsində çıxış edir.

Araşdırma bir daha göstərir ki, hərəkət adlarını bildirən sözlərdə hal, hərəkət və vəziyyət məzmunu açıq-aşkar sezilir.

Dünya ədəbiyyatı tarixinə misilsiz töhvələr verən Nizami Gəncəvinin irsi bir çox tədqiqat əsərlərinin ideya mənbəyi hesab edilir. XII əsr Azərbaycanın fəzasında parlayan bu düha günəşinin ətrafında qüdrətli peyklər kimi yaranan və hər biri bir xalqın fəxri olan onlarca, yüzlərcə görkəmli sənətkarlar onun düha xəzinəsindən işıq və ilham alaraq dünya ədəbiyyatının inkişafına xidmət etmişlər [1,s.193].

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. 3 cilddə. I cild. Bakı: Az. SSR EA nəşriyyat, 1960, 592 s.
2. Nizami Gəncəvi. Sirlər xəzinəsi. "Lider nəşriyyat", Bakı, 2004, 264 s.
3. Zeynalov F.R. Türk dillərinin müqayisəli qrammatikası. 2 cilddə. II cild. Bakı: ADU nəşriyyatı, 1975, 129 s.
4. Казем-Бек М.А. Грамматика турецко-татарского языка. Казань, 1846, 466 ст.

РЕЗЮМЕ

НАЗВАНИЯ ДЕЙСТВИЙ В ПРОИЗВЕДЕНИИ ГЯНДЖЕВИ “СОКРОВИЩЕ ТАЙН”

Мурсалиева Х.М.
Сумгаитский государственный университет, Азербайджан

В лингвистике долгое время одни имена действия (глагольные существительные) не отделялись от корректирующих слов, а другие характеризовались как инфинитивы. Формы, исправленные с участием суффиксов -iş[4], -maq[2], используемых при образовании названий действий, более специфичны для азербайджанского языка. В произведении великого художника Низами «Сокровище тайн» широко отражены формы утверждения и отрицания названий движения. Исследования показывают, что в глаголах с суффиксами -maq[2] знак глагола превосходит другие суффиксы. Таким образом, особенности, наблюдаемые в связи с существительными в суффиксах -ış[4], -ıntı[4], -ğu (-qi, -ğı, -gi, -ğu), более ограничены в суффиксах -maq[2].

Ключевые слова*: название действия, глагол, существительные, наречия, неопределенные формы глаголов, производные слова*

SUMMARY
NAMES OF ACTIONS IN GANJAVI'S WORK "THE TREASURE OF SECRETS"
Mursaliyeva Kh.M.
Sumqait State University, Azerbaijan

In linguistics, for a long time, some action nouns (verb nouns) were not distinguished from corrective words, while others were characterized as infinitives. Forms corrected with the participation of suffixes -iş[4], -maq[2] used in the formation of action names are more specific to the Azerbaijani language. In the work of the great artist Nizami "Treasure of Secrets" the forms of affirmation and denial of the names of the movement are widely reflected. Research shows that in verbs with -maq[2] suffixes, the verb sign is superior to other suffixes. Thus, the features observed in connection with nouns in the suffixes -ış[4], -ıntı[4], -ğu (-qı, -ğı, -gi, -gü) are more limited in the suffixes -maq[2].
Key words: *action name, verb, nouns, adverbs, indefinite verb forms, derived words*

NİZAMİ GƏNCƏVİNİN "İSGƏNDƏRNAMƏ" POEMASINDA QIPÇAQ ETNONİMİ

Bayramov Aslan Əhmədxan oğlu
Sumqayıt Dövlət Universiteti, professor, Azərbaycan

Xülasə. Məqalədə Nizami Gəncəvinin "İskəndərnamə" poemasının "Şərəfnamə" hissəsində müxtəlif xalqların tərənnümünə, xüsusilə qədim qıpçaq türklərinin dəfələrlə xatırlanması konkret nümunələrlə təqdim olunur. Daha sonra qıpçaq türklərinin müxtəlif türk xalqlarının, eləcə də azərbaycanlıların soykökündə iştirak etməsi, bununla bağlı tarixi mənbələrə istinad etməklə açıqlama verilir. Qıpçaq etnonimini əks etdirən etnotoponimlər və bu etnonimin sözaçımı göstərilir. Daha sonra Nizaminin qıpçaqlarla ilişkisi, əsərlərində qıpçaq gözəli Afaqı xatırlaması və s. məsələlər təhlil olunur.
Açar sözlər: *qıpçaq, qazax, qırğız, ərəb, türk*

Nizami Gəncəvinin əsərlərində təsvir edilən hadisələr Çin, İran, Ərəbistan, Orta Asiya, Qafqaz, qismən də Afrikada cərəyan etsə də, bəzi hadisələr Avropa ərazisinə aparıb çıxarır. Onun poemalarında müxtəlif xalqlar (türk, abxaz, kürd, ərəb, fars, rus, yunan, rum, cuhud, ləzgi və s.) dəfələrlə qeyd olunur. "İsgəndərnamə" peomasının "Şərəfnamə" hissəsində qədim türk tayfalarından olan qıpcaqlar həm tayfa adı, həm də yer-yurd adı kimi makrotoponim səviyyəsində dəfələrlə xatırlanır. "İsgəndərin qıpcaq çölünə çatması" adlanan hissədən bir neçə misra buna misal ola bilər:

Qıpcaqla qaynasan boz çöllər gördü
Baldırı ağappaq gözəllər gördü [5, s.459].
Örtülü dedi çöl qıpcaqlarına
Üzünü gizlətmək xoşdur qadına [5, s.460].

O günkü çarşablı heykəl qoyuldu,
Qıpcağa üz örtmək bir adət oldu [5, s. 461].
Bəxtiyar bilici dedi, hökmüran,
Qıpcağın ürəyi qatıdır daşdan!

"İsgəndərin rus ölkəsinə çatması və müharibəsi" hissəsində isə qıpcaq etnonimi makroarealda işlənən etnotoponim kimi təqdim olunur:

İsudan Qıpcağın çölünə qədər
Hər yeri doldurdu ox, geyim , xəncər [5, s. 463].
Xəzər dağından Çin suyuna qədər
Türklərlə doludur bütün bu yerlər [5, s. 456].

Göstərilən misralarda qıpcaqların böyük bir ərazini tutması, onların xarakteri, döyüş hazırlığı və s. açıqlanır. Başqa bir numunədə isə türk etnosu tərifənir:

Zorba türk borusu etdikcə şiddət,
Türklərin qoluna gətirdi qüvvət [5, s. 458].

Qıpcaq etnik adına ilk dəfə Orxon-Yenisey abidələrində xatırlansa da, onlarin Tyanşan ətəklərindən Volqa və Dunaya qədər olan ərazilərində xı—xıv əsrlərdə yaşamışlar. Ona görə də o ərazilərə Dəsti-Qıpcaq deyilmişdir. "dəst" farsca çöl mənasındadır. Dəsti Qıpcağın əsasında Kazan, Krım, Astarxan xanlıqları və Noqay ordusu yaradılmışdır. Qərbi Qıpcağla Şərqi Qıpcağı bir birindən Ural dağları ayırır [1, s.424]. İbn əl – Əsir (xıı əsr) qıpcaq etnomini tatarlarda qıpcaqların ilişkiləri barədə olan qeydlərində yer, ölkə adı kimi qeyd

edir: “Onlar (yəni tatarlar) Qıpcağa hərəkət etdilər. Qıpcaqlar bunlarla sülh etmiş olduqlarına görə arxayın və hazırlıqsız idilər [7, s.173]. T.Əhmədov qeyd edirlər ki, Udin alimi V.Qukasyan qıpcaqların ıı-ıv əsrlərdə kəngər və savir tayfaları ilə birlikdə, M.Şirəliyev isə ıv – vı əsrlərdə Qafqaza gəlmələrini göstərirlər [4, s. 44]. Qıpcaqlar qazax, qırğız, türkmən, özbək, tatar, başqırd, noqay, qaraçay, qumuq, noqay xalqlarının təşəkklündə rol oynayan qıpcaqlar Azərbaycan türklərinin də soy kökündə fəal iştirak etmişdir. Təsadüfi deyil ki, Aazərbaycan dili də oğuz-qıpcaq ailəsinə daxildir. Azərbaycanın qərb rayonlarında, eləcə də Borçalıda qıpcaq kökənli soydaşlarımız yaşamaqdadırlar. Qaymaqlı, İncə, Qullar, Tərtər, Üştərək, Cızıqlar, Xənvərli, Qazax, Qazaxlı, Kuman və digər oykonimlər qıpcaq tayfa birliklərinə daxil olan tayfalar olmuşlar [9, s. 52]. Bəzi mənbələrdə qıpcaqların Gəncə və Dərbənd şəhərində və onların ətrafında yaşamalarına aid qeydlər vardır. Monqolların ardınca 1223-cü ildə qıpcaq dəstələri Şimali Qafqaz çöllərindən keçib Dərbəndə gəldilər. Buradan Azərbaycana soxulub Qəbələ şəhərini, daha sonra Gəncə şəhərini tutdular. Gəncə hakimi ilə danışıqlar aparıldıqdan sonra qıpcaqlar Gəncə ətrafında yaşamaqa başladılar [10, s.135]. Mənbələrdə Oğuzlarla qıpcaqların birliyindən də danışılır: “Oğuz qıpcaqları oraya göndərmiş, Qıpcaqlar vergi toplayıb xəzinəyə, (yəni Oğuz xanın xəzinəsinə) göndərdilər” [11, s. 38]. Qıpcaq dilinin ən qədim nümunəsi xıı əsrin sonunda yazılan “Kodeks kumanikus”dur”. Lüğətdə kumanların, yəni qıpcaq türklərinin əxlaq kodeksi rus mənbələrində qıpcaqlar kuman//kuban kimi xatırlanır. “Kitabi-Dədə Qorqud” boylarında isə “dəmir yaylı Qıpcaq Məlik” oğuzların düşməni kimi 2 dəfə xatırlanır. Yəqin ki, hələ müsəlman olmadıqları üçün oğuzlar onları düşmən-kafir hesab etmişlər. Mədəd Cobanov və Müşfiq Cobanov gürcü mənbələrinə əsaslanaraq qıpcaların Cənubi Qafqazda vıı-x əsrlərdə olmaları haqqında yarırlar: “VIII əsrdə Borcalı ərazisində məskun olmuş qıpcaqlara “katiqivçakara” (qədim qıpcıqlar), XII əsrdə yerləşmiş qıpcıqlara isə “axalikıvçakara” (yeni qıpcaqlar) deyilmişdir [3, s. 6-8]. Etnoqrof Q.Qeybullayev qıpcaq tayfa birliklərinin XII əsrdə Azərbaycana gəldiklərini söyləyən tarixçilərə etirazınını bildirir. Daha sonra o, gürcü tarixçisi Z.Anibadzeyə əsaslanaraq qıpcaqların 456-510-cu illərdə, daha sonra VII əsrdə toplu halda Azərbaycana və Gürcüstana gəldiklərinə qeyd edir [9, s. 50]. Ona görə də Cənubi Qafqazda Azərbaycan türkləri yaşayan və bəzi rayonlarda əhalinin məişəti, məşğuliyyəti və digər etnoqrafiq xüsusiyyətlər qıpcaqlardan qalmadır. Qərb qrupu dialekt və şivələrində j səsinin aktiv işlənməsi (bajı, alajax, gej, ajıx və s), sağır nun səsinin həm söz sonunda, həm də şəkilçilərdə (alırsınır, cən, atan, almanı və s.), əks olunması həm də üç variantlı indiki zaman şəkilçisinin olması (oturor, buror, bölör, aler və s.) qıpcaq elementlərindən saymaq olar. Bu dil elementlər Orta Asiya, Krım və Volqaboyu türklərində ədəbi dil hadisəsidir.

Bununla yanaşı, qıpcaqların adları Qax rayonunda Qıpcaq, Qərbi Azərbaycanda, Ərtik rayonunda Qıpcaq kəndi, Qıpcaq qalası, Qıpcaq məbədi toponimlərində qorunub saxlanılmışdır. Lakin adlara qarşı soyqırım törədən ermənilər kəndin adını “Artic” etmişlər. Bu yaxınlarda internetdə ermənilər qazax millətindən olan bir neçə tarixçini ora aparıb kəndin və məbədin qıpcaqlarla bağlı olduğunu yaltaqlanaraqizah edirdilər.

Qıpcaq etnonimi barədə “Oğuznamə”də bir rəvayət vardır [11, s.18]. Amma Qazax dilçisi O. Süleymanov qıpcaq tayfa adının “iki bıçaq” sözündən yarandığını izah edir. Bu sözaçımı linqvistik-mifoloji modelə söykəndiyi üçün inandırıcıdır [12.s.161]. Qoşa xətt (cızıxlar), bıçaq, balta, xəncər, ox, yay, üçdaraq (üçuclu nizə) və s. qıpçaq tayfalarının simvolu sayılmışdır. Zaman-zaman bu simvollar qəbir daşlarında kilim və xalçalarda, cadırlarda və xurcunlarda motivləşmişdir. Daha sonra həmin simvollar tayfa və yurd adlarında (Cırıxlar, Xəncərli, Üçdaraq, Bıçaqcı, Oxdar, Yayçı, Baltalı, Ucdarax//Uşdarax//Əştərək və s.) əks olunmuşdur. Torpağın yaddaşına çevrilmişdir.

Nizaminin qıpcaqları dəfələrlə xatırlaması bəlkə də, Dərbənd hakiminin ona hədiyyə kimi verdiyi qıpçaq görəli Afaqa görə olmuşdur. Şair Afaqı özü üçün sədaqətin dost, həyat yoldaşı saymış, onun xatirəsini sənət aləmində -“Xosrov və Şirin” poemasında Şirinlə müqayisə edərək əbədiləşdirmişdir.

Oxu bu dastanı qəlbində kədər,
O gözəl Şirin çün ağla bir qədər.
Çünki tez tərk etdi o bu aləmi,
Cavanlıqda soldu qızılgül kimi.
Qıpçaq bütüm təki ox kimi süzdü,
Afaq sevgilimin sanki özüydü.
O, Dərbənd şahının bir töhfəsiydi,
Saf, ağıllı gözəl gül qönçəsiydi.
O türküm getdisə bir gün çadırdan
Saxla türkzadəmi sən, ey Yaradan! [6.s.342].

Ümumiyyətlə, Nizami Gəncəvi poemalarında bütün xalqları bərabər şəkildə tərənnüm etmiş, birini digərindən üstün saymamışdır. Onlara bügünki anlamda multikultural səviyyədə yanaşmışdır. Buna görə də şair dünya ədəbiyyatının korifeyinə çevrilmişdir.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası. Bakı: 1979, III c.
2. Bünyadov Z. Azərbaycan VII-IX əsrlərdə. Bakı: Azərnəşr, 1989, 333 s.
3. Çobanlı M., Çobanlı M. Boredi toponimləri. Bakı: Təhsil, 1993, 64 s.
4. Əhmədov T. El-obamızın adları. Bakı: 1984, 124 s.
5. Gəncəvi Nizami. Lirika. Sirlər xəzinəsi, Şərəfnamə. Bakı: Yazıçı, 1988, 628s.
6. Gəncəvi Nizami. Xosrov və Şirin. Bakı: Lider, 2004. 392 s.
7. İbn əl-Əsir. Əl-kamil fit-tarix. Bakı: Elm, 1959.
8. Kitabi-Dədə Qorqud dastanı. Bakı:
9. Qeybullayev Q.A. Azərbaycanın toponimiyası. Bakı: Elm, 1986, 189 s.
10. Məmmədov İsmayıl. Azərbaycan tarixi. Bakı: Adiloğlu, 2005, 481 s.
11. Oğuznamə. Bakı: Azərnəşr, 1992, 70 s.
12. Süleymanov Olfas. Az-Ya. Bakı: Azərnəşr, 1998, 301 s.
13. Yakut əl-Xamavi. Муджам Ал-Булдан. Bakı: Елм, 1983, 39 s.

РЕЗЮМЕ

ЭТНОНИМ КЫПЧАКОВ В ПОЭМЕ НИЗАМИ ГЯНДЖЕВИ «ИСКЕНДЕРНАМЕ»

Байрамов А.А.

Сумгаитский государственный университет, Азербайджан

В статье представлены конкретные примеры прославления разных народов, особенно древних тюрков-кыпчаков, в разделе «Честь» поэмы Низами Гянджеви «Искендернаме». Затем ссылаясь на исторические источники объясняется причастность тюрков-кыпчаков к исконным корням различных тюркских народов, а также азербайджанцев. Показаны этнотопонимы, отражающие этноним кыпчаков и лексику этого этнонима. Затем отношения Низами с кыпчаками, упоминание им прекрасной Афаг в своих произведениях и анализируются ряд вопросов.

Ключевые слова: *кыпчак, казах, киргиз, араб, турок*

SUMMARY

ETHNONYM OF KIPCHAKS IN NIZAMI GANJAVI'S POEM "ISKENDERNAME"

Bayramov A.A.

Sumqayit State University, Azerbaijan

The article presents specific examples of glorification of different peoples, especially the ancient Kipchak Turks, in the section "Honor" of Nizami Ganjavi's poem "Iskendername". Then, referring to historical sources, the involvement of the Kipchak Turks in the ancestral roots of various Turkic peoples, as well as Azerbaijanis, is explained. The ethnotoponyms reflecting the ethnonym of the Kipchaks and the vocabulary of this ethnonym are shown. Then Nizami's relations with the Kipchaks, his mention of the beautiful Afag in his works and a number of issues are analyzed.

Key words: *Kipchak, Kazakh, Kyrgyz, Arab, Turk*

N.GƏNCƏVİ YARADICILIĞINDA VƏ POSTMODERN ƏDƏBİYYATDA İNSAN PROBLEMİ

Ağababayeva Səbinə Elxan qızı

Bakı Slavyan Universiteti, müəllim, Bakı, Azərbaycan

sagababayeva87@gmail.com

Xülasə. Məruzə bütün dövrlərdə bədii ədəbiyyatda aktual olan insan probleminə həsr olunmuşdur. XII əsr Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi Nizami Gəncəvi yaradıcılığı və müasir postmodern ədəbiyyat bu problem kontekstində təhlil olunmuşdur. N.Gəncəvi yaradıcılığında insan problemi, onun insanla bağlı fəlsəfi görüşləri, mütəfəkkirin bəşəriyyətin taleyindən narahatlığı ön plana çıxarılmışdır. İnsan azadlığı və xoşbəxtliyini, əməyi, hamının bərabərliyi prinsipini üstün tutan mütəfəkkir əsərlərində hər zaman bu kimi humanist dəyərləri təbliğ etmişdir. N.Gəncəvi yaradıcılığı ilə yanaşı, postmodern ədəbiyyata da insan problemi prizmasından nəzər yetirilmişdir. Mürəkkəb və qeyri-müəyyənliyi ilə seçilən postmodern ədəbiyyatda humanist baxışı, insan problemini aydınlaşdırmaq elə də asan deyildir. İnsan postmodern ədəbiyyatda mükəmməlikdən uzaq, təbiətinin davamlı olaraq dəyişib inkişaf etdiyi bir varlıq kimi təsvir

olunur. Məruzədə postmodern ədəbiyyatda insanın mahiyyəti, onun dəyəri kimi problemlər qısa şəkildə təhlil olunmuşdur.

Açar sözlər: *ədəbiyyat, fəlsəfi dünyagörüşü, insan, humanizm. Postmodernizm*

XII əsr Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi, yaradıcılığı ilə intbah ədəbiyyatını yüksək zirvələrə qaldıran dahi Nizami Gəncəvi humanizm, demokratiya, ədalət ideyalarının parlaq təbliğatçısı kimi Azərbaycan və dünya xalqlarının ədəbiyyatında silinməz izlər buraxmışdır. "Şərqin və Qərbin qədim mədəniyyətinə, yeni müsəlman şərqinin göylərə hücum çəkən elm və incəsənətinə əsaslanan Nizami irsi dərin humanizmi, demokratikliyi ilə fərqlənir"[4, 121]. Dahi sənətkarın mükəmməl elmi biliyi, fəlsəfi dünyagörüşü, dərin intellekti nəticəsində humanizm, ədalət kimi fundamental prinsiplər sanki yenidən canlandı, N.Gəncəvi yaradıcılığı onların mahiyyətini daha dərindən dərk etmək üçün bir başlanğıc oldu. Hər zaman insan hüquqlarının, demokratik dəyərlərin müdafiəçisi olan, humanist prinsipləri yaradıcılığının ana xəttinə çevirən Nizami insanları varlı və yoxsullara, zalım və məzlumlara ayıran mövcud sistemlə barışa bilmirdi. Problemlərin həlli üçün cəmiyyətin yenidən qurulmasını vacib amil hesab edən mütəfəkkirin bu düşüncələri onun əsərlərində öz dolğun əksni tapırdı. İnsanların qarşılıqlı əlaqəsi və birliyinin, insan azadlığının və xoşbəxtliyinin, onların hərtərəfli inkişafının qızğın müdafiəçisi olan sənətkar qarşılıqlı dəstəyi və insanların bir-birinə kömək göstərmələrini cəmiyyətin və onun üzvü olan hər bir fərdin rifahı üçün əvəzolunmaz amil kimi qiymətləndirirdi.

N.Gəncəvinin hər zaman insan taleyindən narahat olduğu onun yaradıcılığına nəzər yetirdikcə, əsərlərini dərindən təhlil etdikcə öz aydın əksini tapır. Dahi sənətkarın mövcud ədalətsizliklərə və ictimai qüsurlara qarşı mənəvi-ideoloji silaha çevrilən humanist görüşlərində nəinki insanın, eyni zamanda bütün bəşəriyyətin, insanlığın taleyindən narahatçılıq dolğun ifadə olunurdu.

Nizami Gəncəvi əsərlərində insanı passiv deyil, aktiv bir varlıq kimi təsvir edirdi. Dahi sənətkar hər zaman insanın mənəvi-əxlaqi kamilliyə çatmasına imkan verən keyfiyyətləri, təbii gözəllikləri və insani dəyərləri təsvir etməklə humanizm duyğusunu və bir insanın digərinə sevgisini aşılayırdı. Nizami yaradıcılığında sevgi insanın öz əsas məqsədinə doğru çatmaq yolunda qarşısına çıxan bütün əngəl və maneələri dəf etməyə qadir sərhədsiz qüvvə kimi təsvir edilirdi. "Sirlər xəzinəsi" poemasının varlığın əsas, ana səbəbi olan sevginin izahına, onun mahiyyətinin açılmasına həsr olunmuş "Eşq" adlı birinci məqaləsində (söhbətində) sevginin Tanrı tərəfindən dünyanın yaradılışından daha əvvəl yaradıldığı, Tanrının bununla da – sevginin yaradılması ilə varlığın əsasını qoyduğu qeyd olunurdu. Nizami sevgini bəşər övladının ən böyük üstünlüyü kimi qiymətləndirirdi. Eyni zamanda, mütəfəkkir qarşılıqlı əməyi, zəhməti insan varlığının ən vacib şərtlərindən biri hesab edirdi. Bununla yanaşı, Nizami cəmiyyətdəki bütün faciələrin insanların öz ehtiras və nəfslərini idarə etməyi bacarmadıqlarından baş verdiyi fikrini irəli sürürdü. Sərvət, var-dövlət, digərləri üzərində hökmranlıq insana sonsuz xoşbəxlik bəxş edə bilməz, yalnız insanlıq, əsl insani keyfiyyətlər onu ilahi mövcudluğun əbədi zərrəciyinə çevirə bilər. Digər canlılardan fərqli olaraq Tanrının ona bəxş etdiyi ən qiymətli nemət olan şüuru, ağlı ilə insan öz hisslərini tərbiyə etməli, ehtiraslarını boğmağı bacarmalıdır. Nizaminin dünyagörüşündə məhz bu keyfiyyətlərə sahib insan əsl insan ola bilər. Dahi sənətkar bədəni və ruhu sülh və harmoniya içində yaşayan insanı həqiqi xoşbəxt insan kimi dəyərləndirirdi.

Beləliklə, Nizami yaradıcılığında öz əksini tapan insan problemi, insanın mahiyyəti, onun əsas məqsədləri barədə sənətkarın düşüncələri, doğru qənaətləri onun bu problemi kifayət qədər dərindən araşdırdığını, müxtəlif mənbələrlə hər zaman maraqlandığını bir daha sübut edir.

Ümumiyyətlə, bədii ədəbiyyatda, söz sənətində insan faktoru hər zaman böyük rol oynamışdır. Məruzədə N.Gəncəvi yaradıcılığında nəzər yetirdiyimiz insan problemi qısa şəkildə müasir postmodern ədəbiyyatda da təhlil olunmuşdur.

Postmodernizm çağdaş dünyada incəsənət, memarlıq, kino, musiqi, ədəbiyyat, moda, texnologiya kimi sahələrdə aktual mövzulardan, fəlsəfi düşüncənin ən mühüm sahələrindən biridir. Modernizmin fikir və nəzəriyyələrinin yenidən gözdən keçirilməsi, hətta bəzən tamamilə rədd edilməsi anlamlarını ifadə edən postmodernizmin konkret şəkildə nəyi bildirməsi ilə bağlı müxtəlif fikirlər mövcuddur. Bu anlayışın mənası, nəyi ifadə etməsi ilə bağlı müxtəlif yanaşma və fikir ayrılıqlarına baxmayaraq tədqiqatçılar postmodernizmi sənət, ədəbiyyat və digər sahələrdə təcəssüm edən, müasir cəmiyyətdə getdikcə üstünlük təşkil edən mədəni fenomen kimi dəyərləndirirlər.

"Təşəkkül tapdığı ilk dövrlərdən başlayaraq postmodernizm çağdaş dünyanın humanitar fikirlə bağlı ən qlobal problemlərini ehtiva etmək iddiasında olduğunu bəyan etdi. Lakin obyektiv olaraq onun istifadə etmək iqtidarında olduğu parametrlərin sayı məhdud idi" [3]. Məhz bu baxımdan mürəkkəb və qeyri-müəyyənliyi ilə seçilən postmodern ədəbiyyatda humanist baxışı, insan problemini aydınlaşdırmaq elə də asan deyildir. İnsan anlayışını qavramadan, onu fərdi ilə ictimainin, ənənəvi ilə yeninin birləşməsi kimi dərk etmədən postmodern ədəbiyyatda bu problemin izahı yarımçıq və anlaşılmazdır. Formalaşdığı vaxtdan

etibarən cəmiyyətin böyük bir hissəsinə nüfuz etməyə başlayan postmodern ideologiya yeni istiqamətdə inkişaf yoluna qədəm qoyan çağdaş dünyada insan şəxsiyyətinin dəyərini itirməsi və getdikcə məhv olmasına davamlı sosial ehtiyacın yarandığını təsirli şəkildə ifadə edir. İnsanın daxili aləmi ilə xarici dünya, mənəvi axtarışları ilə üz-üzə qaldığı reallıq arasındakı uyğunsuzluq sanki müasir cəmiyyətdə insansız bir dünya qurmağa zəmin hazırlayır. Hələ 1960-cı illərin əvvəllərində postmodernizmin ən görkəmli nümayədələrindən Mişel Fuko hər şeydən əvvəl insanın gücü haqqında danışmağı dayandırmağı, bu mövzuya son qoymaq lazım olduğunu, insanın sonunun bəlkə də çox uzaqda olmadığını qeyd edirdi.

Fərqli baxış və yanaşmaları ilə seçilən postmodernizmdə məlum biliklər yenilənir, dərketmə sahəsi daha da genişləndirilir. Burada insanın əməli fəaliyyəti yeni baxış bucağından şərh olunur. İnsanın mahiyyəti ilə bağlı suallar postmodernizmdə onun təbiətinin daim dinamik tarazlığa can atması kimi cavablandırılır. İnsan yalnız qayğı və qorxulardan azad edilməklə ruhunu bərpa edə bilər. Burada ən vacib amil isə insanın ətraf mühitə münasibətdə özünü tanıması, müəyyənləşdirməsidir. İnsan öz şəxsi münasibətlərinin müəllifi və yaradıcısı olmalıdır. Postmodern insan mükəmməlikdən uzaq bir varlıq kimi təsvir olunur, onun təbiəti davamlı olaraq dəyişir və inkişaf edir.

Ədəbiyyatda insan problemindən bəhs edərkən sevgiyə toxunmamaq, bu ali və ülvi hissdən yan keçmək, ondan bəhs etməmək mümkün deyildir. Nizami Gəncəvinin bəşər övladının ən böyük üstünlüyü kimi qeyd etdiyi sevgi müasir postmodern ədəbiyyatda da öz dəyərini qoruyub saxlayır. Postmodernislər çağdaş dünyada, intellektual əsrdə sevgi hissinə, sevmək qabiliyyətinin qorunub saxlanmasına xüsusi diqqət yetirirlər. Bu amili postmodernistlər onunla əlaqələndirirlər ki, sevmək insana həyatı qiymətləndirməyi, ona dəyər verməyi, varlığa heyranlığı, özünü tanımağı öyrənməyə kömək edir.

Ədəbiyyat

1. Modernizm və postmodernizm /http://senet.az/modernizm-v%C9%99-postmodernizm
2. Postmodernizm və onun nəzəri-estetik prinsipləri / https://manera.az/edebiyyat/2741-postmodernizm-ve-onun-nezeri-estetik-prinsipleri-maneraaz.html
3. Postmodernizm və bədii ədəbiyyat / https://525.az/site/?name=xeber&news_id=65297#gsc.tab=0
4. Səfərli.Ə., Yusifli.X. “Qədim və orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı”, Bakı, “Ozan”, 1998, 632 səh.

Rus dilində:

5. Пашаева.Н. «Человек – образ - литература», Баку, “Mütərcim”, 2003, 180 стр.
6. Юсифли.Х. «Ренессанс и Низами Гянджеви». Баку, “Elm və təhsil”, 2016, 426 стр.

РЕЗЮМЕ

ПРОБЛЕМА ЧЕЛОВЕКА В ТВОРЧЕСТВЕ ГЯНДЖЕВИ И ПОСТМОДЕРНИСТСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ

Агабабаева С.Э.

Бакинский Славянский Университет, Азербайджан

Статья посвящена проблеме человека, актуальной в художественной литературе во все времена. В контексте этой проблемы проанализировано творчество выдающегося представителя азербайджанской литературы XII века Низами Гянджеви и современная постмодернистская литература. В творчестве Н. Гянджеви на первый план выдвигаЮтся человеческИЕ проблемЫ, его философские взгляды на человека, забота мыслителя о судьбах человечества. Поэт, отдававший предпочтение человеческой свободе и счастью, труду, принципу равенства для всех, всегда продвигал такие гуманистические ценности в своих произведениях. Наряду с творчеством Н. Гянджеви постмодернистская литература рассматривалась через призму человеческих проблем. В постмодернистской литературе, которая отличается сложностью и неопределенностью, не так-то просто прояснить гуманистический взгляд, человеческую проблему. В постмодернистской литературе человек описывается как существо, далекое от совершенства, природа которого постоянно меняется и развивается. В статье кратко анализируются проблемы постмодернистской литературы, такие как сущность человека и его ценность.

Ключевые слова: *литература, философское мировоззрение, человек, гуманизм, постмодернизм*

SUMMARY
THE HUMAN PROBLEM IN GANJAVI'S WORK AND POSTMODERN LITERATURE
Agababayeva S.E.
Baku Slavic University, Azerbaijan

The report is devoted to the problem of human, relevant in fiction at all times. In the context of this problem, the work of the outstanding representative of Azerbaijani literature of the 12th century Nizami Ganjavi and modern postmodern literature are analyzed. In the work of N. Ganjavi, the human problem, his philosophical views on human, the thinker's concern for the fate of mankind are brought to the fore. A thinker who gave preference to human freedom and happiness, work, the principle of equality for all, has always promoted such humanistic values in his works. Along with the work of N. Ganjavi, postmodern literature was viewed through the prism of human problems. In postmodern literature, which is characterized by complexity and uncertainty, it is not so easy to clarify a humanistic view, a human problem. In postmodern literature, human is described as a being, far from perfect, whose nature is constantly changing and developing. The report briefly analyzes the problems of postmodern literature, such as the essence of human and his value.
Key words: *literature, philosophical worldview, human, humanism, postmodernism*

NİZAMİNİN ƏSƏRLƏRİNDƏN İLHAM ALMIŞ SEVGİLƏR

Xəlilova Səadət İxtiyar qızı
Sumqayıt Dövlət Universiteti, Azərbaycan
seadet.kh@gmail.com

Xülasə. Nizami Gəncəvi yaradıcılığı dünya ədəbiyyatı xəzinəsinə misilsiz töhfədir. Məsnəvi formasında yazdığı 5 poemadan ibarət "Xəmsə" müəllifi kimi Nizami Gəncəvi şöhrət qazanmışdır. Onun "Sirlər xəzinəsi", "Xosrov və Şirin", "Leyli və Məcnun", "Yeddi Gözəl", "İsgəndərnamə" poemaları səkkiz əsrdən artiq dövr ərzində şairlər, yazıçılar və rəssamlar tərəfindən müasir əsərlər kimi qəbul edilmiş və müxtəlif dövrlərin bədii yaradıcılığına təsir göstərmişdir.

Məqalədə əsasən Nizaminin məhəbbət mövzusunda yazdığı poemalardan ilhamlanaraq yazılmiş bəzi əsərlərdən və müəlliflərdən bəhs edilir. Əsrlər boyu dünyanın müxtılif ölkələrinin və xalqlarının bir çox şair və yazıçıları Nizami Gəncəvinin mövzu və süjetlərindən istifadə etmiş, onun bədii üsullarında yararlanmışlar.

Nəinki Şərq, həm də Qərb ədəbiyyatında da şairin əsərlərinə böyük maraq olmuş və müxtəlif zamanlarda çoxlu nəzirələr yazılmışdır. Ülvi, saf məhəbbət mövzusunda çoxlu sayda sevgi hekayələri, incəsənət və musiqi əsərləri yaranmışdır.

Neçə əsrlər keçməsinə baxmayaraq, Nizami yaradıcılığı dünya poeziyasında öz dəyərini saxlamaqdadır.
Açar sözlər: *Nizami, poeziya, humanizm, əzəmət, məhəbbət, poema, ədalət, ilham*

Azərbaycan xalqı həyatında və tarixində ilahi tərəfindən mükafatlandırılmış ən bəxti gətirən xalqlardandır. Tarixi boyunca dünya ədəbiyyatı xəzinəsinə dahilər bəxş etmiş Azərbaycanda, qədim Gəncədə XII əsrin ortalarında sonradan Nizami Gəncəvi kimi xalqın iftixarına çevriləcək bir günəş doguldu. O, sənətkar ailəsində doğulmuş, Gəncə mədrəsələrində təhsil almış, çoxlu mütaliə sayəsində orta əsr elmlərini mükəmməl öyrənmiş, Şərq xalqlarlarının şifahi və yazılı ədəbiyyatına yaxından bələd olmuşdur. Əsərlərindən qədim yunan tarix və fəlsəfəsini, hind fəlsəfəsini, astronomiya, tibb və həndəsə elmlərini yaxşı mənimsədiyi bəlli olur. Dahi sənətkar əsərlərində vətəninə, torpağına bağlılığını daim göstərmiş və tərənnüm etmişdir.

"Nizami Gəncəvinin dünyəvi şöhrət qazanmış ölməz irsi şairi yetirən doğma torpaqla bağlı olub, Azərbaycan xalqının maddi və mənəvi zənginliklərindən ayrılmazdır. Vətənin keşməkeşli tarixini dərindən bilən böyük sənətkar əsərlərində sevimli Gəncədən həmişə böyük qürur hissilə danışmış, doğma xalqının əski kitablarda oxuduğu, bilavasitə müşahidə etdiyi nəcib sifətlərini, gözəl adət-ənənələrini məhəbbətlə tərənnüm etmişdir. Ustad sənətkar sənət aləmindəki misilsiz qüdrətini ana vətənin bəxş etdiyi müqəddəs nemət bilmiş, öz uğurlarını doğma yurdun mənəvi sərvəti kimi qiymətləndirmişdir" [3, 5].

Nizami Gəncəvi yaradıcılığına lirik şeirlərlə başlamışdır.Onun lirikası yüksək sənətkarlığı, məhəbbətə fərqli dünyəvi münasibəti, insan taleyi haqqında humanist düşüncələri ilə seçilir. Dahi Nizami XII əsrdə Azərbaycan ədəbiyyatını yüksək bir zirvəyə qaldırmışdı.

Nizami Gəncəvi dünya ədəbiyyatı xəzinəsinə məsnəvi formasında yazdığı beş poemadan ibarət "Xəmsə" müəllifi kimi daxil olmuşdur. Nizaminin Şərq İntibahının zirvəsi olan yaradıcılığında dövrünün ən humanist, ümumbəşəri ictimai-siyasi, sosial mənəvi-əxlaqi idealları parlaq bədii əksini tapmışdır. Onun əsərlərindəki intibah ideyalarına həyat eşqi, ictimai ideyalar, insanın yaradıcı qüvvəsinə inam, sevgi azadlığı, haqq-ədalətə çağırış, mübarizəyə can atmaq kimi xüsusiyyətlər daxildir.

Nizaminin mütərəqqi fikirləri həm intibah dövrünün humanist ideyaları ilə səsləşirdi, həm də özündən əvvəlki dünya ədəbi-bədii irsinin qabaqcıl ənənələri ilə bağlı idi. Buna görə də Nizami yaradıcılığı bütün Avropa və rus şərqşünaslarının diqqətini cəlb etmişdi.

Nizaminin adına XVIII əsrdən başlayaraq, alman yazıçıları Göte və Heynenin, fransız şairi Teofil Qotyenin əsərlərində rast gəlirik. Nəhayət, Nizaminin ayrı-ayrı əsərlərinin motivlərinə və süjetlərinə Qərbi Avropada Volter, Lesaj, Qotsi və Şiller kimi yazıçıların əsərlərində təsadüf olunur [1, 7].

YohanVolfgang Qöte "Qərb-Şərq Divanı"nı Şərq poeziyasının təsiri altında yaratmışdır. "Qərb-Şərq Divanına şərhlər və yazılar" əsərində o, Fidovsi, Ənvari, Rumi, Sədi və Cami kimi şairlərin arasında Nizamiyə daha çox diqqət göstərir və onun qəhrəmanlarından bəhs edir.

Y.V.Qöte bu əsərində Məhəmməd Peyğəmbərə, böyük Azərbaycan şairləri Hafiz Şiraziyə, Hatəmə, dahi Nizamiyə, Əmir Teymura şeirlər yazmışdır.

Nizami yalnız böyük şair deyil, o, həm də məsnəvi ustadı idi. Nizaminin "Xəmsə"si bütün orta əsr Şərq ədəbiyyatına güclü təsir göstərmişdir. Nizamidən sonra epik janrın məsnəvi formasında "Xəmsə" mövzularında nəzirələr yazanların və bu mövzulara müraciət edənlərin sayı çoxalır. "Nizami hər sözü demiş birinci" söyləyən Əmir Xosrov Dəhləvi "Xəmsə"yə ilk nəzirə yazanlardandır. Daha sonra Xacu Kirmani, Abdurəhman Cami, Salman Savəçi, Katibi, Bidel, Əlişir Nəvai, Arif Ərdəbili, Əssar Təbrizi, Məhəmməd Füzuli də Nizamiyə nəzirə yazmışlar."[4, 105].

Nizaminin bütün əsərlərində azad insan sevgisi, insanın həyatda yaşamağa və zəhmətə hüququ, onun sevinc və kədərləri tərənnüm edilmişdir. Bu baxımdan "Xəmsə"nin üçüncü poeması "Leyli və Məcnun" onun yaradıcılığının xüsusi bir zirvəsini təşkil edir. "Leyli və Məcnun" –xoşbəxt bir həyatın təminatı olan saf və əzəmətli sevginin himnidir.

Mövzusu məşhur ərəb əfsanəsindən götürülmüş bu poema azad məhəbbətdən bəhs edir. Bu poemada islam dininin qayda qanunlarına zidd olan yeni bir əxlaq – azad məhəbbət, yeni insani münasibətlər tərənnüm olunmuşdur. "Leyli və Məcnun" orta əsrin köhnə adət və ənənələri ilə üz üzə gəlmiş və faciyə ilə bitmiş ülvi bir məhəbbət dastanıdır [1, 14].

Bu nöqteyi nəzərdən "Leyli və Məcnun" eyni dərəcədə mənalı olan "Romeo və Cülyetta ilə səsləşir. Avropanın tanınmış şərqşünasları Nizaminin "Leyli və Məcnun"unun V.Şekspirin yaradıcılığına dərin təsirinin olduğunu demişlər. Həm Nizami Gəncəvi, həm də Vilyam Şekspir intibah dövrünün şairləridir. Qeyd etmək lazımdır ki, Şərqdə intibah XII əsrdə, Qərbdə isə XVI əsrdə baş verib."Bəşəriyyətin böyük dühası sayılan Şekspir əsrinin ən bilikli adamı olmuşdur. Onun xronikaları Şərq əfsanələrindən xeyli istifadə etdiyini açıq göstərir. Hər halda dünya dramaturgiyasının bəzəkli gəlini olan "Romeo və Cülyetta" ilə "Leyli və Məcnun" arasındakı ümumi və daxili oxşayış diqqətəlayiq bir haldır" [5].

Hər iki möhtəşəm əsərin sonluğu faciə ilə bitsə də ilahi eşqin təntənəsini əks etdirir. Sevən insanla zaman arasındakı təzadlar hər iki əsərin ideya mənbəyidir. Hər iki əsərin qəhrəmanlarının sevgisi şəhvət hissindən uzaq, saf, qərəzsiz, müdrik, ilahi bir eşqdir.

Nizaminin əsərlərinin motivləri, bu əsərlərdəki fəlsəfi ideyalar, dövrün problemləri əsrlər keçsə də aktuallığını itirməmişdir. Bu baxımdan Əssar Təbrizinin fars dilində yazdığı "Mehr və Müştəri" poemasında Nizaminin "Xosrov və Şirin", "Leyli və Məcnun" poemalarında tərənnümünü tapmış iki gəncin məhəbbət hisslərinə dostluq baxımından yanaşılmışdır. Bununla belə şair özü də poemanın əvvəlində Nizami sənətinin əlşatmaz olduğunu qeyd etmişdir.

Nizami Gəncəvinin ruhuna uyğun sevgi fəlsəfəsinin ənənələrinə XVI əsrdə Xətainin ana dilində yazdığı "Dəhnamə" ("On məktub") poemasında da rast gəlmək olar. Bu poemaya Xətai şair Nizaminin "Leyli və Məcnun" poemasındakı "baharın tərifi"ndən ilham alaraq "Bahariyə" adlı bir parça əlavə etmişdi. Həm də burada Xətai mənəvi dunyasının inkişafına görə Nizami qəhrəmanlarına borclu olduğunu demişdir.

Nizami Gəncəvinin eşq fəlsəfəsini davam etdirən, onun ədəbi ideyalarını zirvəyə qaldıranlardan biri XVI əsrin dahi şairi Məhəmməd Füzuli oldu. Azərbaycan dilində yazdığı "Leyli və Məcnun" və "Bəngü-Badə" poemalarının mövzusunu Nizaminin yaradıcılıq irsindən götürmüşdür. Füzuli Nizaminin əsas süjet xəttini saxlasa da poemaya yeni məna və məzmun verməklə dövrün problemlərindən tənqidi şəkildə qəhrəmanların dili ilə bəhs etmişdir. Nizamidən fərqli olaraq Füzlinin "Leyli və Məcnun" poemasında qəhrəmanların dilindən qəzəllər verilir.

Füzulidən on il əvvəl, 1525 ci ildə Həqiri Təbrizinin məsnəvi janrında yazdığı "Leyli və Məcnun" poeması bu mövzuda Azərbaycan dilində yazılmış ilk əsərdir. Həqiri Təbrizi poemanın giriş hissəsində Nizami, Dəhləvi və Hatifinin adlarını çəkərək onların sənətkarlığını yüksək qiymətləndirmişdir.

Dahi Azərbaycan şairinin əsərlərinin təsiri ilə məhəbbət mövzusunda yazılan əsərlərdən Özbək şairi Əlişir Nəvainin "Xəmsə"sinə daxil olan "Leyli və Məcnun" və "Fərhad və Şirin" poemalarının da adlarını çəkmək lazımdır. "Əlişir Nəvainin "Leyli və Məcnun"unu XII əsrdə Nizami Gəncəvinin, XVI əsrdə Məhəmməd Füzulinin yaratdıqları poemalarla müqayisə etsək deyə bilərik ki, hər üç əsərin mövzusu eyni olsa da, üç dahinin ədəbiyyata gətirdikləri üç Leyli və üç Məcnun obrazları bir- birindən xeyli fərqlidirlər" [2].

Nizami Gəncəvinin əsərləri ərəb, fars və Azərbaycan ədəbiyyatı arasında qarşılıqlı əlaqə və təsirlərin olduğunu nümayiş etdirir. Onun ilahi məhəbbət mövzusuna fars və türkcə bənzətmələr olsa da, XIX əsrə qədər ərəb ədəbiyyatında buna rast gəlinmir.

Misir şairi Əhməd Şövqinin 1885 ci ildə yeni və bədii üslubda yazdığı "Məcnunu-Leyla " pyesi ərəb ədəbiyyatına böyük yenilik gətirmişdir. İlk dəfə olaraq Əhməd Şövqi ərəb poeziyasını teatrın şərtlərinə tabe etmiş və onu dramaturgiyada istifadə etmişdir. Üslublarda fərqlər olsa da Əhməd Şövqinin Nizaminin məhəbbət poemalarından ilham aldığı məlumdur [6].

Əsrlər keçir, ictimai siyasi quruluşlar dəyişilir, lakin məhəbbət mövzusu daim yaşayır.

Saf, ülvi sevgilər və bu sevgilərə maneələr hər zaman olmuşdur. Buna görə də Nizami Gəncəvinin məhəbbət əsərlərindən ilhamlanaraq yazılan ədəbiyyat və incəsənət nümunələri də daima yaranmış və yaranacaqdır.

XIX əsr Azərbaycan şairi İsmayıl bəy Nakam da bu mövzudan yan keçməmiş, "Məcnun və Leyli", "Fərhad və Şirin" poemalarını yazmışdır. Ancaq Nizaminin poemaları ilə müqayisədə o qədər də böyük deyil, ərəb-fars sözləri və ifadələri çox işlədilmişdir.

Nizami Gəncəvinin poemalarının mövzuları Azərbaycan sovet şairlərinin əsərlərində də təcəssüm etdirilmişdir. Belə ki, " Xosrov və Şirin " poemasının təsiri ilə Səməd Vurğun " Fərhad və Şirin " pyesini yaratmışdır və Abdullah Şaiq "Nüşabə" və "Fitnə" pyeslərinin süjetlərini əsasən " Yeddi gözəl " və "İsgəndərnamə" poemalarından götürmüşdür [9].

Əfsanənin məhşurluğu Orta Şərq ədəbiyyatına da çox böyük təsir etmişdi, sufi yazıçıların əsərlərində Leyla adına istinad edilirdi. Leyla adına İngilis yazarı, şairi, astroloqu Aleister Kroulinin bir çox əsərlərində, dini mətnlərində də, xüsusilə "Yalanlar kitabı"nda təsadüf edilir.

Leyli və Məcnunun əhvalatı Şərq və müsəlman dünyasını aşaraq Avropanı da məftun etmişdi. Jan Pyer Ginyut (1999 ci ildə Fransanın Azərbaycandakı səfiri) "Leyli və Məcnun"un Avropa ədəbiyyatına təsirini göstərərək alman şairi Qotfrid fon Strasburqun XII əsrin sonlarında yazdığı "Tristan və İzolda" poemasının və müəllifi anonim olan "Aukassin və Nikoletta" rəvayətinin adlarını çəkir. Bu əsərlərdə də vüsala yetməyən sevgililərin sonu faciə ilə bitən ülvi, saf məhəbbətindən bəhs edilir [8].

Nizami Gəncəvinin yaradıcılığı rus poeziyasına da öz töhfəsini vermişdir. Rus şairləri onun məhəbbət poemalarının motiv və süjetlərinə əsaslanaraq XX əsr rus poeziyasının xəzinəsinə daxil olan əsərlər yaratdılar. Velimir Xlebnikovun "Mədlum və Leyli" (1911), "Su samuru balaları"

(1913) poemalarını, Qriqoriy Ptiçının "Xosrov və Şirin" (1941) faciəsini Nizami Gəncəvinin poemalarına rus nəzirələri hesab etmək olar.

Nizami poemalarında Xlebnikovu cəlb edən dahi şairin əsərlərindəki ideya fəlsəfi fikirlər idi. V.Xlebnikovun "Mədlum və Leyli" poeması konkret bir gənc oğlan və qızın sevgisi haqqında deyil, ümumbəşəri sevgi haqqındadır. Poemada Mədlum obrazı Şərqi, Leyli obrazı isə Qərbi simvolizə edir. Poemanın sonunda qəhrəmanlar Şərqdə və Qərbdə işıq saçan ulduzlara çevrilərək əbədi və ölməz məhəbbət rəmzlərini ifadə edirlər [7].

Dahi sənətkarın "Xəmsə"sinə yazılmış nəzirələrdən, təmiz, saf, dünyəvi məhəbbətdən bəhs edilən poemalarından ilham alaraq yaranmış sevgi əsərlərindən əlavə, incəsənətin bütün sahələrində Nizami poeziyasına müraciət edilmişdir. Onun əsərlərinin motivlərindən yararlanaraq müxtəlif ölkələrdə, müxtəlif dillərdə kinofilmlər, teatr tamaşaları, mühtəşəm rəsm əsərləri yaranmış və musiqi əsərləri bəstələnmişdir.

Qara Qarayev və Üzeyir Hacıbəyov kimi görkəmli bəstəkarlar "Leyli və Məcnun" əfsanəsindən ilham alan tək musiqiçilər deyildilər. İngilis rok gitaristi Erik Klapton əfsanədən o qədər təsirlənmişdi ki, "Leyla" adlı gözəl məhəbbət mahnısı bəstələmişdi.

1969-cu ildə Klapton ən yaxın dostunun həyat yoldaşı Pettiyə vurulur, ancaq Petti həyat yoldaşını tərk etmir. Həmin vaxtlar dostları Klaptona Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvinin "Leyli və Məcnun" poemasının surətini verirlər. Poemadakı hadisələrlə öz həyatı arasında oxşarlıq ona şox təsir edir və 1970 ci ildə "Leyla" mahnısı da daxil olmaqla "I am yours" (Mən sənindəm) adlı albom çıxarır.

Nizami Gəncəvinin məhəbbət fəlsəfəsindən ilham alınaraq yazılan sevgi əsərlərinə onlarla nümunələr gətirmək olar. Ancaq neçə əsrlər keçəcək, insanlıq var olduqca bu mövzu hər zaman hər dövrdə aktual olaraq qalacaq.

Nizami Gəncəvinin ilham verən yaradıcılığı poeziyanın inkişafına faydalı təsir göstərmişdir və göstərməkdədir.

Ədəbiyyat

1. Ağayev Ə.M. Nizami və dünya ədəbiyyatı. Azərbaycan dövlət nəşriyyatı. Bakı: 1964, 170 s.
2. Anar. Üç Leyli, üç Məcnun. 525-ci Qəzet Mart-aprel, 2018.
3. Araslı N. Səadət günəşi birlikdən doğar. Nizami Gəncəvi – 880. Azərbaycan. Ədəbi-bədii jurnal №1, 2021, 226 səh.
4. Əqiq G. Nizami və dünya mədəniyyəti. Respublika elmi konfransının materialları. Elm və təhsil. Bakı: 2016, 255 səh.
5. Paşayeva N. Leyli və Məcnun – Romeo və Cülyetta. Nizami Gəncəvi – 850 (məqalələr toplusu) Bakı Universiteti nəşriyyatı, 1992, 368 səh.
6. http://ikisahil.com/post/214871 Şahbazova Şahanə. Leyli və Məcnun qissəsi: Nizami Gəncəvi və Əhməd Şövqinin əsərlərinin müqayisəli tədqiqi.
7. http://www.anl.az/down/meqale/kaspi/2015/iyul/446423.htm Гусейнова Т. Больше чем тюркский поэт
8. http://heritagearabomusulman.net/doku.php?id=articles:ghazoul Ferial J. Ghazoul. "Majnun and Layla" in the East and the West.
9. https://ru.wikipedia.org/wiki/

РЕЗЮМЕ

ЛЮБОВЬ, ВДОХНОВЛЕННАЯ ПРОИЗВЕДЕНИЯМИ НИЗАМИ

Халилова С.И.

Сумгаитский государственный университет, Азербайджан

Творчество Низами Гянджеви – несравненный вклад в сокровищницу мировой литературы. Низами Гянджеви прославился как автор «Хамсы», состоящей из пяти стихотворений, написанных в форме маснави. Его поэмы «Сокровищница тайн», «Хосров и Ширин», «Семь красавиц», «Искендер-наме» более восьми веков воспринимались поэтами, писателями и мастерами слова, как современные произведения и оказали влияние на художественное творчество многих поэтов.

В статье основное внимание уделяется произведениям и авторам, вдохновленными стихами Низами о любви. На протяжении веков многие поэты и писатели разных стран и народов мира использовали темы и сюжеты Низами, извлекая пользу из его художественных методов.

Не только в восточной, но и в западной литературе был большой интерес к творчеству поэта и написаны много произведений, следуя за его творчеством в разные времена. На тему возвышенной, чистой любви создано множество любовных историй, произведений искусства и музыки.

Несмотря на то, что прошло несколько столетий, творчество великого Низами сохраняет свою уникальность в мировой поэзии.

Ключевые слова: *Низами, поэзия, гуманизм, величие, любовь, поэма, вдохновение*

SUMMARY

LOVES INSPIRED BY NIZAMI'S WORKS

Khalilova S.I.

Sumqayit State University, Azetbaijan

Nizami Ganjavi's works are incomparable contribution to the treasury of world literature. Nizami Ganjavi became famous as the author of "Khamsa" consisting of 5 poems written in the form of masnavi. His poems "Treasury of Mysteries", "Khosrow and Shirin", "Leyla and Majnun", "The Seven Beauties", "Iskander-Nameh" have been accepted as modern works by poets, writers and artists for more than eight centuries and influenced creative activity of different periods.

The article mainly focuses on some authors' works inspired by Nizami's poems on the theme of love. Over the centuries, many poets and writers from different countries and peoples of the world have used Nizami's themes and plots, benefiting from his artistic methods.

Not only in eastern, but also in western literature there was a great interest in the works of poet and many love stories have been written following him. Numerous love stories, works of art and music have been created on the theme of sublime, pure love.

Despite the passage of centuries, Nizami's works retain their value in world literature.

Key words: *Nizami, poetry, humanism, greatness, love, poem, inspiration*

NİZAMİ GƏNCƏVİNİN POEZİYASINDA BƏRDƏNİN BƏDİİ TƏCƏSSÜMÜ

Hüseynova Əsmər Dadaş qızı

AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu, Bakı, Azərbaycan

Xülasə. Nizami Gəncəvinin yaradıcılığında doğma vətənə məhəbbət, onun tarixi keçmişi, təbiət gözəllikləri yüksək sənətkarlıqla ifadə olunmuşdur. Xüsusilə, qədim Bərdənin poetik təsviri "Xosrov və Şirin", "İsgəndərnamə" poemalarında onun mütərəqqi fikirləri, intibah ideyaları ilə vəhdətdə öz əksini tapmışdır. Məqalədə müəllif Nizaminin Bərdə ilə bağlı fikir və düşüncələrini araşdırmış, bu gözəllik yurdunun bədii ifadəsinin təhlilini vermişdir. Şairin əsərlərinə edilən istinadlar, elmi-nəzəri mənbələr əsasında onun peyzaj sənətkarlığı, mütərəqqi fikirləri izah edilmişdir.

***Açar sözlər*:** Bərdə, Nizami, poetik, lirik, peyzaj, vətən

Dahi Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvi yaradıcılığının milli və bəşəri səciyyəsi ilə dünya ədəbiyyatının ən qüdrətli sənətkarları arasında şərəfli bir yer tutur. Humanist duyğular, mütərəqqi ideyalar, sülh və əmin-amanlığa çağırış, doğma vətənə yüksək məhəbbət hissi, mənəvi paklıq və s. xüsusiyyətlər Nizami poeziyasının məzmun-mündəricə zənginliyini göstərən başlıca sənət keyfiyyətləridir. Şairin yaradıcılığında hadisələrin cərəyan etdiyi ərazilərin bədii xəritəsi poetik vasitələrlə türk-azərbaycanlı ruhuna bağlı şəkildə təsvir olunmuş, bir çox toponim, hidronim, oronim və vətənin digər yer-yurd adlarının poetik obrazı yüksək sənətkarlıqla yaradılmışdır. Bu bədii obrazlar doğma Azərbaycanın təbii gözəlliklərini, onun maddi və mənəvi əzəmətini özündə əks etdirməklə yanaşı, həm də Nizami Gəncəvinin milli-mənəvi dəyərlərə bağlılığını nümayiş etdirir. Şairin yaradıcılığının bu xüsusiyyətini səciyyələndirərkən AMEA-nın müxbir üzvü, prof. A.Rüstəmova yazır ki, "Nizami sənətinin möcüzələri ilk növbədə onun öz doğma xalqının fikri-estetik zövqü ilə bağlıdır. Şair ağlı kəsdiyi vaxtlardan başlayaraq, bir tərəfdən el ozanlarının və şairlərin dastan və nağıllarını sevə-sevə dinləmiş, qavramış, başqa tərəfdən də XI-XII əsrlər Azərbaycan yazılı poeziyası xəzinəsini – sələflərinin və böyük müasirlərinin əsərlərini oxuyub öyrənmişdir" [1, s. 474-475].

Bu cür ədəbi-estetik keyfiyyətlərə görədir ki, Dərbənd, Bərdə, Gəncə və digər qədim Azərbaycan şəhərlərinin təsviri və tərənnümü oxucunu heyran edir. Bu heyranlığı yaradan bir tərəfdən şairin coşqun ilhamı və yüksək sənətkarlıq qüdrətidirsə, digər tərəfdən onun dərin və olduqca əhatəli mütaliə mədəniyyətidir. Başqa sözlə, Nizami qələmə aldığı hadisə və əhvalatlar, təsvir etdiyi obrazlar, ölkə və şəhərlər haqqında zəngin məlumatlar toplayır, qədim tarixi mənbələri nəzərdən keçirir, elmi əsərlər oxuyur, xalq arasında dolaşan əfsanə və rəvayətlərdən bəhrələnir və bundan sonra əsərlərini yazırdı. Təsadüfi deyildir ki, o, "Yeddi gözəl" poemasında ərəb və dəri (qədim fars – Ə.H.) dillərində çoxlu əsər oxuduğunu, Buxari və Təbəri kimi qüdrətli filosofların yaradıcılıqları ilə tanış olduğunu yüksək iftixar hissi ilə qeyd edirdi.

Qədim Azərbaycan şəhəri Bərdə, onun keçmişi və Nizaminin dövründəki vəziyyəti, əsrarəngiz təbiəti, insanları haqqında şair vurğunluqla söhbət açmış, zəngin və rəngarəng poetik vasitələrlə duyğu və düşüncələrini ifadə etmişdir. "Xosrov və Şirin" poemasının "Kitabın tərtişi və eşq haqqında bir neçə söz" adlı hissəsində şair əsəri yazarkən onun Bərdədəki qədim əlyazmasından bəhs edir:

Tanıyan yoxdur bu gözəl alması,
Bərdədə var idi bir əlyazması.
O ölkənin qədim tarixlərindən,
Bu dastanı tamam öyrənmişəm mən [3, 48].

"O yerdə yaşayan qoca adamların təşviqindən sonra bu işə (yəni əsəri yazmağa – Ə.H.) qərar verdim" – sözləri Bərdə camaatının milli-mənəvi dəyərlərə, xalqımızın yaratdığı əfsanə və rəvayətlərə yaxşı bələd olduğunu göstərir. Poemada Məhin Banunun Xosrovla görüşü, ona qonaqpərvərlik göstərərək qışı Bərdədə qonaq qalması təklifi maraqlı və həyəcan doğuran səhnələrdir. Məhin Banu Bərdənin zəngin təbiətini Xosrova tərifləyərək belə deyir:

Bizim bu Bərdənin yeri arandır,
Suyu çox, otu çox, bir gülüstandır [3, 100].

Məhin Banunun Bərdəni sevə-sevə, vurğunluqla tərifləməsi, şübhəsiz ki, N.Gəncəvinin doğma yurda bəslədiyi sevginin parlaq təzahürünün göstəricisi kimi əlamətdardır. Bərdə təbiətinin yetirdiyi dadlı

nemətlərlə Xosrovun süfrəsinin bəzəndiyini, "bəzən kəklik, bəzən turac, ördək kababının çay tək axdığını", "almanın, narıncın dodaq dodağa verdiyini" şair yüksək qürur hissi ilə ifadə etmiş, Bərdənin varlı və bərəkətli bir yer olduğunu bədiiləşdirmişdir. Poemada Xosrovun Bərdədən Ağ bağa, yəni Şah bağına yollanması səhnəsi, musiqi məclisi və s. etnoqrafik detallarlın zəngin təsviri ilə maraq doğurur.

Yeri gəlmişkən onu da qeyd etmək lazımdır ki, Bərdə Azərbaycanın qədim elm və mədəniyyət mərkəzlərindən biri olmuşdur. Şəhərdə Tərtər çayı üzərindəki körpünün qalıqları (VII-IX əsrlər), Axsadanbaba türbəsi (XIV əsr), İbrahim məscidi (XVIII əsr) və digər memarlıq abidələri şəhərin qədim maddi və mənəvi mədəniyyətindın soraq verir. Mühüm strateji məntəqə olan Bərdədə müxtəlif dövrlərdə pul da kəsilmişdir. Lakin işğalçı müharibələr, feodal çəkişmələri, monqolların hücumu bu gözəl şəhəri viran qoymuşdur. "Aparılan tədqiqatlar zamanı tapılmış arxeoloji materiallar, o cümlədən Makedoniyalı İsgəndər, Selaniklər, Arşakilər və Roma imperatoru Avqust dövrünə aid pullar Bərdənin hələ eradan əvvəl Ellin ölkələri ilə əlaqəsini göstərir" [2, 145-146].

Əvvəldə göstərdiyimiz kimi, N.Gəncəvi Bərdənin tarixi keçmişinə yaxından bələd olmuşdur. "İsgəndərnamə"nin ikinci hissəsində – "Şərəfnamə" də şairin təsvir və tərənnüm etdiyi Bərdə klassik peyzajın ən gözəl nümunələrindəndir. "İsgəndərin Bərdəyə gəlməsi və Nüşabə ilə görüşməsi" adlı hissədə Nizami bi iki hökmdarın görüşünü təsvir etməzdən əvvəl Bərdənin gözəlliklərindən bəhs edir. Məqalə və monoqrafiyalarda, dərsliklərdə "Bərdənin tərifi" kimi məşhur olan bu lirik parça dahi sənətkarın incə zövqünün, kövrək duyğularının poetik ifadəsidir:

Bərdə nə gözəldir, necə qəşəngdir,
Yazı da, qışı da güldür, çiçəkdir.
İyulda dağlara lalələr səpər,
Qışını baharın nəsimi öpər.
O yaşıl meşəsi cənnətə bənzər,
Şən ətəklərində bağlamış kövsər .[4, 203]

Bərdənin "illər uzunu yaşıl qalan reyhanı", "oxuyan turacı", "qızıl suyundan yoğrulan torpağı" həssas qəlbli oxucuda emosional hisslər oyadır. Silsilə epitetlər, maraqlı bənzətmələr və metaforalar, obrazlı deyimlər peyzajın effektiv təsirini daha da artırır, yeni bədii çalarlarla onu zənginləşdirir. Bu peyzaj orijinal və bənzərsiz bir kompozisiya elementi kimi poemanın mürəkkəb və çoxşaxəli strukturunda əhəmiyyətli səciyyə daşıyır. "Hər çeşid naz-nemətə bürünmüş bu torpaqda "quş südü" belə tapmaq olar" ifadəsi ilə şair Bərdənin barlı-bərəkətli bir yer olduğunu bildirir. "Xosrov və Şirin"də olduğu kimi, burada da Nizami Bərdənin Şah bağından bəhs edərək onu cənnətə bənzədir: "Ağ bağı elə bil həqiqi cənnət".

Bərdənin təbii gözəlliklərini əks etdirən bu hissənin ilk iyirmi misrası oxucuda nə qədər sevinc hissləri oyadırsa, sonrakı misralarda bu şux ovqat kədərli duyğularla əvəz olunur. Çünki indi o gözəlliklərdən əsər-əlamət qalmamışdır. "Təzə nar gülləri solmuş", "ipəyi, qumaşı küləklər çalmış" və s. kimi ifadələr Bərdənin acınacaqlı vəziyyətini göstərir. Prof. X.Yusifov "İsgəndərnamə"nin bu hissəsindən bəhs edərkən yazır ki, "Vətən torpağının gözəl və varlı təbiəti, acınacaqlı həyatı haqqında iftixar və kədər dolu bu parça Nizami şeirinin ən parlaq incilərindəndir" [5, 177]. Hakimiyyət hərisliyi, qanlı müharibələr, ədalətsiz dövlət başçılarının hərəkətləri Bərdəni xarabazara çevirmiş, onun əvvəlki şöhrətinə kölgə salmışdır:

İndisə yerində bu gözəl yurdun,
Var sel yumuş dərə, qurumuş odun [4, 203].

Bir az əvvəl yuxarıda bu peyzajı səciyyələndirərkən "orijinal və bənzərsiz kompozisiya elementi" ifadəsini təsadüfi işlətmədik. N.Gəncəvi qədim Bərdə ilə özünün gördüyü Bərdə arasında qüvvətli bir təzad yaratmaqla dövrün hökmdarlarını ədalətli olmağa, ölkənin rifahına və abadlığına çalışmağa səsləmişdir:

Yenidən gözəlcə bəslənsə diyar,
Get-gedə gözəllik, yaşıllıq artar.
Hərum adlanırdı bu yurd hər yerdə,
İndisə adına deyirlər Bərdə [4, 204].

Bu misralar humanist şairin vətənpərvərliyini, demokratik idelayarını parlaq şəkildə ifadə edir. Nizami Bərdə hökmdarı Nüşabədən, onun müdrikliyindən, ağıl və təravəti ilə İsgəndəri mat qoymasından, onunla dostluq və möhkəm ittifaq yaratmasından hərarətlə söhbət açmış, intibah ideyalarını səsləndirmişdir.

Beləliklə, Nizami Gəncəvi Bərdənin bədii-coğrafi və bədii-tarixi obrazını yaratmaqla bir tərəfdən türk-azərbaycanlı ruhunu, vətənpərvərlik hisslərini ifadə edirsə, digər tərəfdən Nüşabənin və İsgəndərin simasında özünün sülh və əmin-amanlıq haqqında mütərəqqi fikirlərini, əsrləri qabaqlayan intibah ideyalarını, gözəllik ideallarını poetikləşdirmişdir.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. 6 cilddə, II cild, Bakı: Elm, 2007, 632 s.

2. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası. 10 cilddə, II cild, Bakı: ASE-nin Baş Redaksiyası, 1978, 538 s.
3. Gəncəvi N. Xosrov və Şirin (tərcümə edəni: R.Rza). Bakı: Yazıçı, 1982, 401 s.
4. Gəncəvi N. İsgəndərnamə (tərcümə edənlər: A.Şaiq, M.Rzaquluzadə). Bakı: Yazıçı, 1982, 688 s.
5. Yusifov X. Şərqdə intibah və Nizami Gəncəvi. Bakı: Yazıçı, 1982, 199 s.

РЕЗЮМЕ
ХУДОЖЕСТВЕННОЕ ВОПЛОЩЕНИЕ БАРДЫ В ПОЭЗИИ НИЗАМИ ГЯНДЖЕВИ

Гусейнова А. Д.
Институт литературы имени Низами Гянджеви НАНА, Азербайджан

В творчестве Низами Гянджеви с высоким мастерством выражена любовь к Родине, её историческому прошлому, природным красотам. В частности, поэтическое описание древней Барды отражено в стихотворениях «Хосров и Ширин», «Искендернаме» с его прогрессивными идеями единства и Возрождения. В статье автор проанализировал мысли и представления Низами о Барде, дал художественный анализ этого прекрасного края. Ссылаясь на творчество поэта, на основе научно-теоретических источников, исследуется его пейзажное мастерство и прогрессивные идеи.

***Ключевые слова**: Барда, Низами, поэтический, лирический, пейзаж, родина*

SUMMARY
THE ARTISTIC EMBODIMENT OF BARDA IN NIZAMI GANCAVI'S POETRY

Huseynova A. D.
Institute of Literature of ANAS, Azerbaijan

Love to the Motherland, its historical background and its natural beauties were described with high mastership in Nizami Ganjavi's works. Particularly, the poetic description of ancient Barda was reflected in the poems "Khosrov and Shirin", "Iskendername" in the unity with poet's progressive ideas and ideas of the renaissance. In the article the author investigated Nizami's thoughts on Barda and analyzed the artistic expression of the land of beauty.

Based on the references to the poet's works and scientific theoretical sources, the poet's landscaping mastery and progressive ideas were explained in the article.

***Key words**: Barda, Nizami, poetical, lyric, landscape, homeland*

THE GENIUS OF OUR POETIC WORLD NIZAMI GANJAVI'S HERITAGE

Karimova Dilara Abuzar gızı
Sumgayit State University, Senior Lecturer, Azerbaijan
dilara_14@inbox.ru

Summary: Having a look at Nizami Ganjavi's heritage in this article we can see that he is one of the genius personalities who expresses professionalism,love and humanism in his poems. Prominent poet and thinker has entered the history of the world literature as the author of "Khamsa". Humanism was the highest peak of personality for the great poet. Respect to the personality, human labour takes the main place in his creativity. The humanist poet was never against his heroes' nationalities and their religions.Nizami Ganjavi's creativity has a great impact on the development of the world literature and entered the world's cultural treasure. The brilliant heritage of the great thinker has retained its peculiar decent place throughout centuries.

***Key words:** Nizami Ganjavi, poet, khamsa, divan, heritage*

From the day the world came into being, people were born and then drown in eternity. However, many people are not able to remember when they become famous. There are very few people that humanity is proud of, and such people leave behind them an indelible imprint and an incarnation of eternity. These people also introduce their nation to the world as it stands. Makes it more respectful in front of other nations. As a people, nation and state, we should be proud that we also have many geniuses. The foremost of such geniuses and unforgettable personalities is the genius Azerbaijani Nizami Ganjavi, a doctor, philosopher, thinker, sheikh and poet of the time.Nizami Ganjavi is an invaluable figure who first introduced us as a state and a nation to the United Nations and UNESCO. Nizami Ganjavi's fame does not end there. Nizami Ganjavi, one of the founders of classical Azerbaijani literature, is a genius poet of interest to all peoples of the world.The "800th anniversary" of our poet was celebrated all over the world.All five works of the great

Nizami Ganjavi in "Khamsa" can be read and translated into many languages such as:English, Spanish, Italian, Turkish, Indian, Chinese, Japanese, German, French, Czech, Latvian, Lithuanian, Estonian, Hungarian, Bulgarian, Finnish. Swedish, Polish, Arabic and iss stil being read without losing its interest.The rich inner world, knowledge of the history of the past and the present, the deep philosophical thinking and wisdom in his works have been in the center of attention of all mankind. Nizami Ganjavi's rich heritage has had a profound effect on the development of not only our and the literature of the Eastern world, but also the literature of other nations.Nizami Ganjavi's heritage was able to enter the treasury of world culture due to its grandeur, richness and nationalism. For almost 9 centuries, Nizami Ganjavi's legacy has made the spirituality of our people and itself an integral part of human artistic thought. The whole life and rich literary work of our poet, rich in spirituality and creativity, was connected with the city of Ganja, the largest city of Azerbaijan.Ganja was not only the largest city of Azerbaijan and the Caucasus at that time. Ganja was also known as an important cultural center of the Middle East. Nizami also took the nickname Nizami Ganjavi, whose real name was Abu Muhammad Ilyas ibn Yusif. According to historical sources, Nizami Ganjavi was born in the city of Ganja in about 1141 in the Eldeniz state, which existed at that time, and died in 1209 in the city of Ganja, where he lived [1, p.22].

The period of Nizami Ganjavi's life was so that the palace literature was in the forefront. At the same time, a new branch of Azerbaijani literature began to emerge outside the palaces. This new goal was stronger and did not pass unnoticed in the literary and cultural environment. Nizami Ganjavi was one of the founders of a new democratic branch of literature for this period.As it is known, Nizami Ganjavi was not a palace poet. If he had been a court poet, Nizami knew that he would lose his honesty and his free creative potential would be limited. For Nizami Ganjavi, literature and poetry were not a means of earning. It was a means of artistic and artistic expression that came from the depths of the heart, from the influence of love for the motherland and humanity.Nevertheless, Nizami Ganjavi dedicated his works to rulers from different dynasties. Nizami dedicated the poem "Leyli and Majnun" to Abu al-Muzaffar Shirvanshah, and the poem "Seven beauties" to Aladdin Korpe Arslan, the ruler of Maragha from the Agsungur dynasty, the rival of the Eldeniz. Nizami Ganjavi brought a new poetic breath to literature with his five poems. Later, these five poems were called "Khamsa". This name also became popular in Eastern literature. After the genius artist, many of his followers dreamed of creating "Khamsa".But few poets have fulfilled their desires. The works included in Nizami Ganjavi's "Khamsa" are "Treasure of Secrets", "Khosrov and Shirin", "Leyli and Majnun", "Seven beauties", "Alexander's letter". These five immortal poems are still read and preserved with great enthusiasm.The manuscript of the five-poem "Khamsa" by the Azerbaijani poet Nizami Ganjavi is of special importance for our culture and literature. For this reason, our great leader Heydar Aliyev was not left out of the spotlight. It was restored by his will and initiative.The restoration of this valuable work had already begun in 2002 [6]. An electronic version of the restored original manuscript is available in the archives of the Ministry of Culture and Tourism of Azerbaijan. In addition, Nizami Ganjavi's "Khamsa" is kept in the Austrian National Library.It is also displayed at the exhibition "Azerbaijani Manuscripts". The complete manuscript of "Khamsa", a collection of poems written by the 12th century Azerbaijani poet Nizami Ganjavi, is one of the most valuable pearls of art of the Institute of Manuscripts of the Azerbaijan National Academy of Sciences.His friend Muhammad ibn Darwish Muhammad Darakhtichi copied the face of the existing manuscript in 1636. When copying the face of the manuscript, Dust Mohammad made various notes in the manuscript of the oldest "Khamsa" he received after finishing his work.The text mentioned in the manuscript was written in the 15th century in the style of Nastaliq [2, p.112-114]. This proves once again that the manuscript is unique. The title of each poem in the manuscript is decorated with bright colors and elegant gold patterns that existed at that time. Nizami included folk art in his poems.He masterfully enriched the ideas and themes in folk art. The poems "Treasure of Secrets" and "Leyli and Majnun" are written with reference to oral folk literature. It is not excluded that Nizami Ganjavi also referred to the great artists who lived before him.The poem "Khosrov and Shirin" was inspired by the famous Persian poet Firdovsi's "Shahnameh". Many poets addressed the subject of Khosrov and Shirin. But the most widespread and famous poem is "Khosrov and Shirin" by Nizami Ganjavi.

As world literature and literary-theoretical thought pass through a number of known stages in its formation and change in terms of quality, it enters into new relations with other literatures and literary critics in its history, but also expands and brings closer its mechanisms of influencechanged.It should also be noted that Azerbaijani literary criticism, using the world literary-theoretical thought, was able to enter the international literary exchange and show its influence [3, p.36-38].

Nizami Ganjavi is also known for his lyrical poems. Nizami's poems, which exist in various sources, were not collected for a long time. For this reason, scholars did not talk about Nizami's lyrics. Nizami Ganjavi works were collected in a single "Divan". Although many sources indicate that Nizami

Ganvavi's lyrical poems in "Divan" are close to 20,000 verses, only a very small part of it has survived.Lost examples are a great loss to our literature. We know that the examples from Nizami Ganjavi's lyrical heritage are in only three forms of classical oriental poetry. These examples include verses, ghazals and rubai. The examples known to us constitute a very small part of the poet's rich lyrical heritage. These works formed an idea about the direction of the idea, the artistic features of the artist's lyrical work. These works show that man and human life, destiny, desires and aspirations were the main theme of Nizami Ganjavi's lyrics.

During the time and territory of Nizami Ganjavi, Persian and Arabic were the dominant languages. At that time, Arabic was the language of science and religion, and Persian was the language of poetry. The majority of the population also spoke this language. Nizami Ganjavi wrote his works in Persian. Despite this, Nizami always promoted Turkism in his works.It was no coincidence that even Persian-speaking scholars admitted that "there was a Turkish smell" when studying Nizami's works [4, p.12]. Nizami's works are closely connected with "Kitabi-Dada Gorgud", "Gutadgu bilik", "Divanu lugat-it turk" and several ancient Turkic works. This proves once again that Nizami Ganjavi was connected with his Turkish roots. He also benefited from these works and sources.

Many literary scholars have been collecting, researching and publishing lyrical works of Nizami Ganjavi in our country. Among them are M.Rafili, H.Arasli, A.Mubariz, MSOrdubadi, A.Sultanov, R.Aliyev and others. H. Arasli dedicated several articles to Nizami's lyrics [1, p.124-125]. He published his first scientific article in the "Literary Gazette" in 1940, dedicated to Nizami Ganjavi.The article provides information about Nizami's work and his lyrics. In all the post-Nizami periods, Nizami Ganjavi's legacy has always been a source of inspiration for poets. Nizami's works have been written by about 500 poets in different languages in the East and the West. Nizami Ganjavi made great contributions to Azerbaijani and world literature. President of the Republic of Azerbaijan Ilham Aliyev, as a successor of the great leader, has always taken great care of literature.That is why Ilham Aliyev declared 2021 the "Year of Nizami Ganjavi" this year.For this purpose, on April 21, the Department of Foreign Languages of SSU organized the first meeting of the online scientific seminar of doctoral students and dissertators dedicated to the 880th anniversary of Nizami Ganjavi "Light of the Word"spoke at the event.

References

1. Rəhilə Qeybullayeva və Kristin van Ruymbeke.Nizami mədəni irsinin müasir dövrdə interpretasiyası. Avqust 25, 2020. 506 s.ISBN 978-3-631-82764-2.Nizami Gəncəvi Beynəlxalq Mərkəzi tərəfindən nəşr olunmuşdur.[129][130]
2. Rəfili M. Nizami. Bakı, Qartal nəşr. 1998. 107s.
3. Məmmədov C. Nizami Gəncəvinin vətəni və milliyyəti ilə əlaqədar bir sira mübahisəli məsələlərə dair/ Sankt-Peterburq universitetinin "Xəbərləri". Seriya 13, buraxılış 1. Sankt-Peterburq, 2010. Səhifə. 106–116
4. Bertels Y.E. Böyük Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvi. Bakı, 1947. 368s.
5. Qocayev M. Nizaminin insan fəlsəfəsi. Bakı, 2011. Mürtəcim. 252s.
6. İbrahimova N.N. Dünya ədəbi-nəzəri fikri və Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı. №16/4, 2020. Səh 50-54 https://elibrary.ru/item.asp?id=44598006

XÜLASƏ

AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATINDA NİZAMİ İRSİ

Kərimova D.A.

Sumqayıt Dövlət Universiteti, Azərbaycan

Məqalədə Nizami Gəncəvi irsinə nəzər salsaq görərik ki, sənətkarlığı, məhəbbəti və humanizmi öz şeirlərində ifadə edən nadir şəxsiyyətlərdən biridir. Görkəmli şair və mütəfəkkir dünya ədəbiyyatı tarixinə "Xəmsə"müəllifi kimi daxil olmuşdur. Şair üçün şəxsiyyətin ən yüksək zirvəsi insanlıq idi. İnsan şəxsiyyətinə, insan əməyinə hörmət onun yaradıcılığında əsas yer tutur. Humanist şair öz əsərlərində hər vaxt qəhrəmanlarının milliyyətinə, dini görüşlərinə qarşı çıxmamışdır. Nizami Gəncəvinin yaradıcılıq humanizmi dünya ədəbiyyatının inkişafına öz təsirini göstərmiş, dünya mədəniyyəti xəzinəsinə daxil olmuşdur. Nəhəng sənətkarın parlaq irsi əsrlərdən bəri özünəməxsus layiqli yerini qoruyub saxlamaqdadır.

Açar sözlər: *Nizami Gəncəvi, şair, xəmsə, divan, irs*

РЕЗЮМЕ
НАСЛЕДИЕ НИЗАМИ ГЯНДЖЕВИ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ
Керимова Д.А.
Сумгаитский государственный университет, Азербайджан

Взглянув на наследие Низами Гянджеви в этой статье, мы увидим, что он - одна из гениальных личностей, которые выражают профессионализм, любовь и гуманизм в своих стихах. Выдающийся поэт и мыслитель вошел в историю мировой литературы как автор «Хамсы». Гуманизм был высшей вершиной личности великого поэта. В его творчестве главное место занимает уважение к личности, человеческий труд. Поэт-гуманист никогда не был против национальностей и религий своих героев. Творчество Низами Гянджеви оказало огромное влияние на развитие мировой литературы и вошло в мировое культурное сокровище. Блестящее наследие великого мыслителя веками сохраняло свое своеобразное достойное место.
Ключевые слова: *Низами Гянджеви, поэт, Хамса, собрание, наследие*

NİZAMİ GƏNCƏVİNİN QƏSİDƏLƏRİNİN LİRİK QƏHRƏMANI

Əbdürəhmanova Könül Telman qızı
Bakı Slavyan Universiteti, Bakı, Azərbaycan
sali13@list.ru

Xülasə. Məqalədə Nizami Gəncəvinin yaradıcılığında qəsidə janrının xüsusiyyətləri nəzərdən keçirilir. Qeyd olunur ki, şairin qəsidələrində lirik qəhrəmanın və müəllifin psixoloji həyəcanının dərinliklərini əks etdirən kədərli düşüncələrin təcəssümünə rast gəlinir. Nizaminin qəsidələri lirik "mən"in psixologiyasını, onun dəyərli həyat düşüncələrini tam əks etdirir, buna görə də onların təhlili müəllifin dünyagörüşünün xarakterini aşkar etməyə imkan verəcəkdir. Lirik qəhrəman üçün daxili bütövlüyün əsası inam üzərində qurulur. Nizami üçün inam, ilk növbədə, xeyirxahlıq idealına sədaqətdir, ona görə də ürəyə inam aşılamaq - dünyaya yaxşılıq gətirmək, deməli, dünyanı mənalandırmaq deməkdir
Açar sözlər: *qəsidə, lirik qəhrəman, Quran, insanpərvərlik, azərbaycan ədəbiyyatı, poeziya*

Zaman məhkəməsi – mütəfəkkir üçün ən çətin və vacib məqamlardan biridir. Sənətkar bu sınaqdan keçə bilirsə, o zaman onun sənəti həqiqətən böyük və dolğun hesab oluna bilər, çünki zaman yalnız ən qiymətli, əhəmiyyətli, zamanla ölçülməyən, "zamansız", bütün zamanlarda öz aktuallığını itirməyən əsərləri yaşadır, əsərlər yaşadıqca müəllif də yaşayır. Ədəbiyyat sahəsi üzrə Nobel mükafatı laureatı olan rus şairi İ.Brodski qeyd edirdi ki, onu ən çox qane edən qədim müəllifin, hansısa Arxiloxun taleyi idi; çünkü onun şeirlərindən yalnız "siçovulların quyruğu" qalıb və belə bir taleyə həsəd aparmaq olar.

Nizami Gəncəvinin yaradıcılığı səkkiz yüz ildən artıqdır ki, dünya mədəniyyəti kontekstində mövcuddur, lakin buna baxmayaraq, onun yaradıcılığı hətta Qərb mentalitetinə malik olan və Şərq estetik ənənəsindən tamamilə uzaq olan bir insan üçün bu gün də müasirliklə səsləşir. Nizami poeziyasının müasirliyi hər şeydən əvvəl onunla təyin olunub ki, Şərq şairinin müraciət etdiyi və onun şeirlərində həkk olunmuş dəyərlər indi də tükənməyib, bəzi lirik parçalar isə bizə, yəni XIX-ci əsrin müasirlərinə də yaxındır.

Məqalədə Nizami Gəncəvinin lirik şeirlərinin, qəsidələrinin məna çalarlarının açılmasına cəhd edilib. Qeyd etmək istərdik ki, qəsidə ilk növbədə Yaxın və Orta Şərq, Orta və Cənubi Asiya xalqlarının ədəbiyyatında mədhiyyə xarakteri daşıyan poetik janr forması idi. Qəsidənin əsas əlamətlərinə onların əhəmiyyətli həcmə, monoritmə və üç hissəli kompozisiyaya malik olmasını aid etmək olar. Orta əsr poetik qanunlarına əsasən qəsidə öz sevgilisindən ayrı düşmüş müəllifin nalələrini özündə təcəssüm etdirən lirik girişlə başlayır. Sonra şairin mədhiyyə etdiyi şəxsə səyahətinin təsviri verilir, və nəhayət, əsas hissə - mədhiyyələrdən ibarətdir. Artıq XI-XII əsrlərdə qəsidələrin növlərindən biri olan fəlsəfi qəsidələr də meydana çıxır. Qəsidələrdə nüfuzlu şəxslərin adlarının, bəzən də tarixlərin və tarixi hadisələrin qeyd edilməsi onların mühüm tarixi mənbəyə çevrilməsinə səbəb olmuşdur.

Bildiyimiz kimi, Nizami Gəncəvi 7 qəsidə müəllifidir və bu janr şairin yaradıcılığında ciddi transformasiyaya məruz qalmışdır. Onun qəsidələrində sevgilisindən ayrı düşmüş müəllifin nalələrinə, mədhiyyə olunan şəxsin təsvirinə rast gəlinmir. Bundan əlavə, onun şeirlərində mədhiyyə olunan şəxs də göstərilmir. Nizaminin qəsidələri daha çox elegiya janrına yaxındır. Elegiyada olduğu kimi, böyük mütəfəkkirin şeirlərində biz lirik qəhrəmanın və müəllifin psixoloji həyəcanının dərinliklərini əks etdirən kədərli düşüncələrin təcəssümünə rast gəlirik. Nizaminin qəsidələri lirik "mən"in psixologiyasını, onun

dəyərli həyat düşüncələrini tam əks etdirir, buna görə də onların təhlili müəllifin dünyagörüşünün xarakterini aşkar etməyə imkan verəcəkdir.

Nizaminin öz qəsidələrində müraciət etdiyi əsas mövzulardan biri Rəssam və Söz mövzularıdır ki, bu da təsadüfi deyildir. İstər Avropa, istərsə də Şərq orta əsr ədəbiyyatında bütöv bir Kitaba sitayiş və müvafiq olaraq, Sözə sitayiş mövcud idi, yəni Kitab və Söz müqəddəs hesab olunurdu. Bu sitayiş orta əsr mədəniyyətində müqəddəs (sakral) mətnlərə məxsus olan rolla bağlıdır. Avropada mədəniyyətin xarakterini müəyyənləşdirən belə müqəddəs (sakral) mətn Bibliya, Şərqdə isə Quran idi. Müqəddəs Kitab - Allahın nitqi kimi qəbul olunduğu üçün Söz də böyük əhəmiyyət kəsb edirdi: Söz insanı ilahi Həqiqətə doğru aparır. Söz sahibi olmaq kainatın sirrini həll etmək üçün açara malik olmaq deməkdir.

Nizaminin qəsidələrinin qəhrəmanı ilahi nitqi dünyaya çatdıran şairdir. Söz və şair Nizaminin şeirlərində təsvir edilən kosmosun əsas mərkəz nöqtələri hesab edilir.

Mən fikirlər ustadıyam, fəzilətim – bir ümmandır.
Zamanlara, məkanlara hökm etməyim səmadandır [3, s.121].

Vacib olan odur ki, şairin dünyaya gətirdiyi Söz yaradıcı xaraktrer daşıyır, yaradıcı başlanğıcdır və bu mənada onu ilahi nitqlə, Şairi isə Uca Yaradan ilə müqayisə etmək olar. Dünya üzərində qurulan Nizami qəhrəmanının sözü "xeyir gətirir", ulduzların parlaması, ölülərin dirilməsi Sözlə bağlıdır. Təsadüfi deyil ki, qəhrəman özünü İsa Məsihlə, yəni Xilaskar ilə müqayisə edir: "Mən ikinci İsayam ki, xoş nəfəsim bir loğmandır" [3,s.121].

Şairin nitqi insan varlığının əsasına çevrilir: "Zənd oxuyan möbidlərin nəfəsini kəsər nəğməm, / O nəğmə ki, zəbur təki dəhşət saçan bir tufandır...” [3, s.122].

Maraqlıdır ki, Nizaminin qəsidələrindəki Sözün məcazı "nəfəs" olur: "Bu şənliklər diyarında səslənməsə nəğmələrim / Kim bilər ki, müğənnilər muğ meyi tək qəlb açandır" [3, s.122]. Qəlb ilə bağlı olan Nəfəs isti, həyəcanlandıran sözə bir işarədir ki, onun da ali məqsədi – dünyanı sevincə qərq etmək, onu işıqlandırmaq və mənalandırmaqdır: “Hər sözümün qüdrətilə min-min ürək çiçəklənir, / Dodaqlarım güz fəslində yaz nəfəsli tər reyhandır” [3, s.122].

Lakin Nizaminin fikrincə, şair heç vaxt unutmamalıdır ki, yaratmaq qabiliyyəti – şəxsi xidməti deyildir, ilahi nemətdir və şair təkcə bəşəriyyət qarşısında deyil, Allah qarşısında da cavab verəcək. Bununla əlaqədar olaraq, yaradıcılıq – həmişə Uca Tanrının üstünlüyüdür, və insanın özünü Yaradanla eyni səviyyəyə qoymaq cəhdi xudpəsəndliyin, qürurun əlamətidir: "Ah, bu qədər öyünməklə həm xəciləm, həm peşiman, / Öz-özünü mədh eləyən içəridən natəvandır" [3,s.123].

Belə ki, Nizaminin lirik qəhrəmanı nəticədə öz poetik istedadının nadir olduğunu təsdiq etməkdən imtina edir, çünki başa düşür ki, onun bir insan kimi sözləri ilahi sözlərlə müqayisədə əhəmiyyətsizdir. İstedadının böyüklüyünü inkar edən Nizami qəsidələrinin qəhrəmanı artıq "zaman və məkan padşahı" kimi deyil, mövcudluğu ötəri və daimi olmayan zəif, hər şeyə şübhə ilə yanaşan bir insan kimi canlanır.

Bütün bunlar elegiya və faciəvi əhval-ruhiyyəyə malik olan Nizami qəsidələrinin xarakrerini müəyyən edir.

Faciəvi özünürefleksiya (özünü əks etdirmə) daha çox şairin "Mətlənin davamı" adlı qəsidəsində əks olunmuşdur. Bu qəsidədə şair kədərlə öz sənətinin dəyərsizliyindən danışır: "Şeir fənni nə şeydi ki, onunla sən fəxr edəsən? / Bilmirsənmi “yaxşı şeir - ən çoxu yalan olandır" / Hansı elmin söz köynəyi çıxarılsa, yoxdu fərqi, / Məğzi geyər başqa libas, ya zərxara, ya da cındır [4,s.125].

Beləliklə, ölüləri diriltməyə qadir olan yaradıcılıq fikri Sözün ölü olması, onun cansızlığı fikrinə qarşı qoyulur. Nizaminin şeirlərində acı məyusluq hissi, şairin yaradıcılıq prosesinə qarşı narazılığı duyulur. Bundan başqa, qəhrəman indi artıq sehrbaz-peyğəmbər – yaradan kimi deyil, "şübhələr içində boğulan”, əsl yaradan olan Allahla eyni pilləyə qalxmağa qadir olmayan, “tərəddüdlər içərisində çırpınan”, gücsüz bir insan kimi canlanır. Onun yalnız bir yolu var: öz qururunu, xudpəsəndliyini etiraf edərək Uca yaradandan kömək diləmək.

Mən bu dünya çəkisində bircə dirhəm deyiləm heç,
O dünyada qızıldan da ağır gələn bir bahadır.
Mənə hümmət yolu göstər, Pərvərdigar, ey tacidar!
Xilas olum o yoldan ki, bizi yoldan çıxarandır.
Saç feyzini, qıl mədəd ki, şirni verim ariflərə,
Görsün mənim mehmanlarım bu mizban da bir mizbandır [4,s.125].

Nizaminin qəhrəmanının özünün qeyri-kamilliyini, tövbə etmək, səbr etmək qabiliyyətini dərk etməsi onun insaniyyətinin və yaradıcılığının böyüklüyündən xəbər verir. Öz yaradıcılıq sahəsinin tamlığına şübhə ilə yanaşan sənətkar əsl sənətkardır. Lakin Nizaminin lirik qəhrəmanı təkcə yaradıcılıqda faciəli təcəssüm çatışmazlığından deyil, həm də insan varlığının keçici olması və onun sonluğu ilə bağlı dərin narahatlıq keçirir ki, bu da əslində onu müasir oxucuya yaxın və başa düşülən edir.

"Zınqırovlar zınqıldadı, budur, yola düşür karvan..." adlı qəsidədə qəhrəman həyatının qürubundan danışır. Onun beli bükülüb, qaməti – "kətmənə" bənzəyir, saçları ağarmış, göz qapaqları zəifləmişdir, qəlbi yaralıdır, əlləri titrəyir. Qəhrəman qızdırmadan titrəyir, o, taqətsizdir, sanki kölgə kimi cansızdır, dərddən tükənib, tənhadır:

Cahanda kimsə məni ondan ötrü yad etmir,
Bu halla söylə, zəif bir vücud nə yadə düşər? [4, s.137].

Şair, varlığın faciəli məntiqini dərk edərək, belə nəicə çıxarır:

Zəiflik aldı məni, hüzn evində yurd saldım,
Dedim ki, astanadan keçmə çətinlik törədər.
Mənəm bu səhfədə son kəlmənin axır hərfi,
Nə məna məlumum oldu, nə də ki, bəlli cər.
Bayazı gərq eləmir gözlərim qaradan heç,
Yanağım Ay ilə Gün tək əgərçi şölə çəkər [4, s.137].

Beləliklə, kainatın sirri anlaşılmaz olaraq qalır. Amma qəhrəman üçün ən dəhşətli, həyatında etdiyi günahlardır:

O qədər var günahım, hətta cəhənnəm əhli,
Yanında görsə məni tez durub kənar gəzər [4, s.139].
Həmişə səhv, xəta hərfi, kəliməsi ancaq
Qələmlə yazdı qəza səhfə-səhfə hökm, qədər.
Bu hərfi silsə silər gözdən axan tövbə yaşı,
Qəzaya tabe deyildir nə fayda burda qədər.
Bu yerdə hökm qəzanındır, əlimdən nə gəlir?
Keçirsə hər nə xəyaldan, mənəm ondan da betər [4, s.140].

Sual yaranır: bu daxili disharmoniya aradan qaldırılır, yoxsa qəhrəman öz mövcudluğunun mənasız olması faciəsinə qərq olaraq qalır? Lirik qəhrəman üçün daxili bütövlüyün əsası inam üzərində qurulur. İnam onun həyatına məna verir və lirik "mən"in daxili tamlığını müəyyən edən özəyini əldə etməyə imkan verir: "Gəmiçilər yelkənsiz, lövbərsiz qalar bəlkə / Sükanı bərk tutmasa o, dünya gəmisində" [4, s.141]. Yəni fırtına zamanı gəmi xilas etmir, xilas edən müqəddəs Qurandır (Sözdür).

Nizami üçün inam, ilk növbədə, xeyirxahlıq idealına sədaqətdir, ona görə də ürəyə inam aşılamaq - dünyaya yaxşılıq gətirmək, deməli, məna qazanmaq, dünyanı mənalandırmaq deməkdir.

Müəllif "Zınqırovlar zınqıldadı, budur, yola düşür karvan..." adlı qəsidəsində Nizami poeziyasına xas olan metaforik şəkildə yeganə düzgün mənanı qazanmaq üçün insanın yaşamalı olduğu qaydaları ifadə edir. Bununla da şeirin mənəvi pafosu müəyyənləşir. Nizami belə bir müddəadan çıxış edir ki, insan təbiətinə görə ziddiyyətlidir, o, sanki xeyir və şərin astanasında öz tarazlığını qorumağa çalışır:

Sən insansan, mələk qəlbi, div xisləti sənlə əkiz...
Nədən səndə nişan varsa, o surətdə olacaqsan. [4, s.128].

Müəllif insana nəslin nümayəndəsi kimi müraciət edərək, onu "Allahın qulu olmağa", yəni xudpəsəndliyi ilə mübarizə aparmağa çağırır. Nizami ədalətdən ali dəyər kimi danışır, "Olma zalim, çün tərkinə ədaləti bağlamışlar / Adilliyi bacarmasan, barı zülmü saxla, dayan!" [4, s.130]. Yəni ədalətli olmağı bacarmırsansa zülm də etmə, sən heyvanların deyil, insanların hakimisən. İnsanpərvərlik - Nizamiyə görə, öz həyatında mənəvi dəyərləri rəhbər tutan, ədalətsiz, günah yoldan imtina edən, özünə nəzərini yönəldən, "hakim olma" prinsipinə əməl edən insanın əsas əlamətidir. Bu mənada Nizaminin qəsidələri sufizmin fəlsəfi-dini təlim kimi əsas müddəalarını əks etdirir:

Səadəti cahanda yox, dində ara... çün bu bağda
Yusif köynəyinə oxşar nə ətir var, nə ərğəvan.
Boğ şəhvəti, dinə güc ver... üzərliyin, udun külü
Azsa, demək, rayihəsi vurar səni lap uzaqdan.
Yürü hikmə yolu ilə, qovuş qeybin çeşməsinə,
Eyib, qüsur axtarmasan, min bir hikmət qavrayarsan [4,s.128-129].

Şübhəsiz ki, bu, təkcə insana deyil, həm də özünə müraciətdir. Qəsidələrində göstərildiyi kimi, salehlik, zəhmətkeşlik, özünə və ən yüksək Ədalətə hər dəqiqə sadiqlik, "burada və indi" – bu, Nizaminin fikrinə görə, həyatın əsl məzmunudur, onun əsl mənasıdır:

Otuz yaşlı, ey Nizami, vaxtdır, çəkil bir guşəyə,
Mən verdim öz öyüdümü, necə qansan, eləcə qan.
Nə vaxtacan deyəcəksən: Ey Kəbə, mən xidmətçinəm,
Çağırmayıb... getməmisən, barı xidmət qıl uzaqdan. [4,s.131].

Beləliklə, Nizami Gəncəvinin qəsidələri özündə insan mövcudluğunun axarlılığını, ekzistensial tənhalığı, həyatın mənasızlığı hissləri ilə bağlı lirik "mən"in bədbin həyəcanını əks etdirən lirik şeirlərdir. Lakin bütün sadalananların öhdəsindən xilaskar dinə, imana söykənərək gəlmək mümkündür, çünki iman Həqiqətdir, insana daxili özülünü, həyatının mənasını anlamağa kömək edir.

Nizaminin səhvi olsa, heyrətlənmə, əfv et özün,
Kimsə qaçıb qurtulamaz, tale özü hökmrandır.
İlk nəfəsin sevincini mənə özün bəxş etmisən,
Son nəfəsdə üstümdə ol, ölməyimə haqq qazandır [4, s. 126].

Ədəbiyyat

1. Arzumanlı V. Nizami Gəncəvinin dünya şöhrəti / V.Arzumanlı. – Bakı: Qartal, 1997. – 121 s.
2. Babayeva T. Nizami Gəncəvinin ədəbi irsində şəxsiyyət problemi / T.Babayeva. – Bakı: İnam, 2000. – 200 s.
3. Əhmədov Ə. Nizami-Elmşünaslıq / Ə.Əhmədov. – Bakı: Elm, 2001. – 254 s.
4. Gəncəvi Nizami. Lirika. – Bakı: Lider, 2004. – 160 s.
5. Qaraoğlu F. Tarixdə iz buraxanlar /F.Qaraoğlu // Bakı xəbər, 2016, 5-7 mart, s. 15.
6. Məhərrəmli Q. Poeziyamızın Nizami Gəncəvi möcüzəsi / Q.Məhərrəmli // Xalq cəbhəsi, 2012, 27 yanvar, s.14.
7. Rzasoy S. Nizami poeziyası: Mif-tarix konteksti / S.Rzasoy. – Bakı: Ağrıdağ, 2003. – 212 s.

РЕЗЮМЕ
ЛИРИЧЕСКИЙ ГЕРОЙ РАССКАЗОВ НИЗАМИ ГЯНДЖЕВИ

Абдурахманова К.Т.
Бакинский славянский университет, Баку, Азербайджан

В статье рассмотрены особенности жанра касыд в творчестве Низами Гянджеви. Отмечено, что в касыдах Низами воплощено грустные мысли, отражающие глубину психологического волнения лирического героя и автора. Заветы Низами в полной мере отражают психологию лирического "я", его ценные жизненные мысли, поэтому их анализ позволит раскрыть характер мировоззрения автора. Основа внутренней целостности для лирического героя строится на вере. Вера для Низами-это, прежде всего, верность идеалу доброты, поэтому вселять веру в сердце - значит приносить добро в мир, а значит, делать мир осмысленным.

Ключевые слова*: касыда, лирический герой, Коран, гуманизм, азербайджанская литература, поэзия*

SUMMARY
THE LYRICAL HERO OF NIZAMI GANJAVI'S STORIES

Abdurahmanova K.T.
Baku Slavic University, Baku, Azerbaijan

The article considers the features of the kasyd genre in the work of Nizami Ganjavi. It is noted that Nizami's kasyds embody sad thoughts that reflect the depth of psychological excitement of the lyrical hero and author. Nizami's precepts fully reflect the psychology of the lyrical "I", his valuable life thoughts, so their analysis will reveal the nature of the author's worldview. The basis of inner integrity for the lyrical hero is built on faith. Faith for Nizami is, first of all, loyalty to the ideal of kindness, therefore, instilling faith in the heart means bringing good to the world, which means making the world meaningful.

Key words*: kasida, lyrical hero, Koran, humanism, Azerbaijani literature, poetry*

NİZAMİ GƏNCƏVİYƏ HƏSR OLUNMUŞ BİBLİOQRAFİK RESURSLAR

Şəhla Tahirqızı
AMEA Mərkəzi Elmi Kitabxanası, Biblioqrafiya şöbəsinin müdiri,
fil.f.d., dosent, Bakı, Azərbaycan
sehla-tahirqizi@mail.ru

Xülasə. Məqalədə bəşər fikrinin dühası olan Nizami Gəncəviyə həsr olunmuş biblioqrafik məlumat kitabları nəzərdən keçirilmiş, onların fərqli və oxşar xüsusiyyətləri araşdırılmışdır. Böyük mənbə xəzinəsin

əhatə edən kartotekada dahi sənətkarın həyatı, yaradıcılığı, müxtəlif dillərə tərcümə olunmuş əsərləri, Azərbaycan və dünyanın bir çox ölkələrində aparılmış tədqiqatların göstəriciləri sıralanmış və istifadəçilərin diqqətinə çatdırılımışdır. Bildirilir ki, biblioqrafik göstəriciyə 500-dən artıq mənbə işlənmiş və toplanmışdır.

Açar sözlər : *Nizami Gəncəvi, biblioqrafik resurs, informasiya, soraq-axtarış imkanları, dünya kitab xəzinəsi, əlyazma*

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin 5 yanvar 2021-ci il tarixli Sərəncamına əsasən bu il dahi Azərbaycan şairi və mütəfəkkiri Nizami Gəncəvinin 880 illik yubileyi ilə əlaqədar olaraq "Nizami ili" elan olunmuşdur **[7].**

"Nizami Gəncəvi ümumbəşəri mahiyyət daşıyan, ecazkar poetik qüvvəyə malik yaradıcılığı ilə Şərq bədii təfəkkürünü elmi-fəlsəfi fikirlərlə zənginləşdirmişdir və şeiriyyəti görünməmiş yüksəkliklərə qaldırmışdır. Mütəfəkkir şairin məşhur "Xəmsə"si insanlığın mənəvi sərvətlər axtarışının zirvəsində dayanaraq, dünya ədəbiyyatının şah əsərləri sırasında layiqli yer tutur... Nizami irsi uzun zamandan bəri dünya elmi-ədəbi fikrinin diqqət mərkəzindədir. Ölkəmizdə dahi şairin əsərləri dəfələrlə nəşr olunmuş, ədəbi irsinin öyrənilməsi və tanıdılması sahəsində xeyli işlər görülmüş, çox sayda tədqiqatlar meydana gəlmişdir" **[7].**

Nizami Gəncəvi irsinin tanıdılması sahəsində görülən işlər içərisində şairin ədəbi irsinin, eləcə də Nizamişünaslıqla bağlı tədqiqatların toplanaraq biblioqrafik resurslar şəklində istifadəçilərə çatdırılması da diqqətçəkicidir.

Nizami Gəncəviyə həsr olunmuş biblioqrafik informasiya resurslarından birincisi "Böyük Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvi" adlı biblioqrafik göstəricidir. Göstərici Azərbaycan Dövlət Kitab Palatası tərəfindən 1947-ci ildə şairin anadan olmasının 800 illiyi münasibəti ilə hazırlanmışdır. Biblioqrafik göstəricinin tərtibçisi Ə.H.Qəhrəmanov, redaktoru A.Musayevdir.

Biblioqrafik göstərici 1947-ci ilin yanvarına qədər Azərbaycan mətbuatında Nizami Gəncəvi və onun yaradıcılığına həsr olunmuş materialları əhatə edir.

Biblioqrafik göstərici aşağıdakı bölmələrdən ibarətdir:

Bir neçə söz,

I) Nizaminin dövrü, həyatı və müasirləri;

II) Nizaminin Azərbaycan dilində çap olunmuş əsərləri;

III) Nizami əsərlərinin el variantları;

IV) Nizami yaradıcılığı haqqında ümumi əsərlər;

V) Nizamiyə və Nizaminin işlədiyi mövzulara həsr olunmuş əsərlər.

Biblioqrafik göstəricinin "Nizaminin dövrü, həyatı və müasirləri" bölməsində "Şairin həyatı" adlı qısa məlumat, "Dövrü haqqında " bölməsində xronoloji qaydada şairin dövrü və həyatı haqqında mənbələr, bu bölmənin üçüncü yarımbölməsində isə Nizaminin müasirləri və onlar haqqında materiallar toplanmışdır.

Biblioqrafik göstəricinin "Nizaminin Azərbaycan dilində çap olunmuş əsərləri" bölməsində Nizami poemaları haqqında oxucularda müəyyən bir təsəvvür yaratmaq məqsədi ilə poemalara qısa annotasiya yazılmışdır [4, 23-52]. Bu bölmənin maraqlı tərəfi ondan ibarətdir ki, hər poemanın qısa annotasiyasından sonra poemanın özü və haqqında olan biblioqrafik mənbələrin təsviri də verilmişdir.

Bölmənin digər yarımbölməsi "Nizami Gəncəvinin lirikasından" adlanır. Burada Nizami yaradıcılığından verilən nümunələrlə yanaşı, şairin lirikası haqqında nəşr olunan mənbələr də öz əksini tapmışdır.

Göstəricinin üçüncü bölməsi "Nizami əsərlərinin el variantları" adlanır. Burada 21 adda mənbə toplanmışdır.

"Nizaminin yaradıcılığı haqqında ümumi əsərlər" bölməsində Nizamiyə və onun əsərlərinə həsr edilmiş, onun yaradıcılığını hərtərəfli işıqlandıran ümumi yazılar və araşdırmalar burada toplanmışdır. Bölmədə həmçinin, "Nizami əsərlərinin tərcüməsi haqqında" və "Nizami yubileyinə aid materiallar" yarımbölmələri də verilmişdir. Yarımbölmələrdə toplanan materiallar xronoloji ardıcıllıqla düzülmüşdür.

Nizami Gəncəviyə və onun əsərlərinə həsr edilmiş bədii əsərlər və aşıq ədəbiyyatı nümunələri "Nizamiyə və Nizami mövzularına həsr olunmuş əsərlər" sərlövhəli bölmədə dərc edilmişdir.

Göstəricidən istifadəni asanlaşdırmaq məqsədi ilə "Adlar göstəricisi" də tərtib edilmişdir.

Biblioqrafik göstərici 1947-ci ilin yanvarına qədər Azərbaycan mətbuatında dərc edilmiş materialları əhatə edir və geniş oxucu kütləsi üçün nəzərdə tutulmuşdur.

Onu da qeyd edək ki, Nizami Gəncəvi haqqında başqa dillərdə olan ədəbiyyatlar da göstəriciyə daxil edilmişdir.

Ümumilikdə isə biblioqrafik göstəriciyə 500-dən artıq mənbə toplanmışdır.

Dahi şairə həsr edilmiş biblioqrafik resursun ikincisi "Nizami: qısa biblioqrafik məlumat" kitabıdır. Nizaminin dünya ədəbiyyatşünaslığında öyrənilməsini aydınlaşdırmaq baxımından ilk təşəbbüs olan bu

vəsaitdə [1, 18] Nizami əsərlərinin dünya dillərinə tərcümə və nəşri, eləcə də şairin irsi ətrafında gedən tədqiqatların hamısı əhatə edilməsə də, onlar haqqında ümumi tanışlıq verə bilir.

Kitabda "Nizami dünya ədəbiyyatşünaslığında" və "Nizami və onun dövrü" adlı bölmələr Azərbaycan, rus, fars, ingilis, fransız, alman və ərəb dillərində verilmişdir.

"Nizami Gəncəvinin əsərlərinin biblioqrafiyası" bölməsində fars dilində 56 mənbə litoqrafiya nümunəsi, "SSRİ xalqlarının dillərində" yarımbölməsində Azərbaycan dilində 32 mənbə, "Uşaqlar üçün işlənmiş nəşrlər" yarımbölməsində isə 18 mənbə yer almışdır. Hər iki yarımbölmədə yer almış mənbələr paralel olaraq rus dilində də verilmişdir. Bu yarımbölmədə həmçinin rus dilində 31, gürcü dilində 8 , erməni dilində 10, ukrayn dilində 5, belarus dilində 1, özbək dilində 5, tacik dilində 6, türkmən dilində 10, qazax dilində 4, qırğız dilində 3, tatar dilində 2, Dağıstan dillərində 6, kalmık dilində 1 mənbə toplanmışdır [1, 239-275].

Kitabın "Xarici dillərdə" yarımbölməsində ingilis dilində 10, alman dilində 8, fransız dilində 3, italyan dilində 1, polyak dilində 2, çex dilində 1, türk dilində 9, yapon dilində 1 mənbə əksini tapmışdır [1, 276-284].

Burada da verilmiş əsərlərin biblioqrafik təsviri əvvəlki yarımbölmədə olduğu kimi nəşr olunduğu dillə yanaşı dövrün tələblərinə uyğun olaraq rus dilində də əks olunmuşdur.

Kitabın "Nizami Gəncəvi haqqında əsərlərin biblioqrafiyası" bölməsində də "SSRİ xalqlarının dillərində" və "Xarici dillərdə" yarımbölmələri qruplaşdırılmış, ənənəvi olaraq birinci yarımbölmədə Azərbaycan dilində 194, rus dilində 78, gürcü dilində 12, erməni dilində 23, ukrain dilində 3, belarus dilində 4, özbək dilində 8, tacik dilində 5, türkmən dilində 3, qırğız dilində 2, qazax dilində 1, tatar dilində 1 mənbə yer almışdır [1, 287-338].

"Xarici dillərdə" yarımbölməsində verilmiş mənbələr isə aşağıdakı kimi qruplaşdırılmışdır:

İngilis dilində 29, alman dilində 17, fransız dilində 16, italyan dilində 5, polyak dilində 16, çex dilində 5, bolqar dilində 1, fars dilində 11, türk dilində 14, ərəb dilində 4 mənbə [1, 339-361].

Biblioqrafik vəsaitdə daha bir bölmə - "Nizami Gəncəvinin anadan olmasının 840 illiyi münasibətilə" bölməsidir. Burada dahi şairin 840 illiyi münasibətilə nəşr olunmuş kitablar və məqalələr yer almışdır. Ümumilikdə, bölmədə 162 mənbə əlifba prinsipi ilə toplanmışdır [1, 362-377].

Təxminən 65 il sonra Nizami Gəncəvi irsinin, ona dair araşdırmaların toplandığı digər bir informasiya resursu 2012-ci ildə Azərbaycan Respublikası Mədəniyyət və Turizm Nazirliyi və Azərbaycan Milli Kitabxanası tərəfindən dahi şairin 870 illik yubileyi münasibəti ilə tərtib olunmuşdur [6].

Biblioqrafiyanın tərtibçiləri Mətanət İbrahimova və Gülbahar Misirova, ixtisas redaktoru və buraxılışa məsul fəlsəfə doktoru, Əməkdar mədəniyyət işçisi Kərim Tahirov, redaktoru Mədinə Vəliyevadır.

Milli Kitabxana tərəfindən oxuculara təqdim olunan "Nizami Gəncəvi" adlı fundamental elmi-köməkçi biblioqrafik göstərici şairin həyat və yaradıcılığına dair çap olunan materialların 1828-ci ildən 2012-ci ilədək olan dövrünü əhatə edir [6, 6].

Prezident İlham Əliyevin şairin 870 illik yubileyinin keçirilməsi haqqında sərəncamı ilə başlayan kitab "Tərtibçilərdən" bölməsi ilə davam edir. Kitabda akademik Teymur Kərimlinin "Dahi Azərbaycan şairi və mütəfəkkiri" adlı geniş və məzmunlu məqaləsi verilmişdir [6, 8-31]. Məqalədə qeyd olunur ki, Nizami dühası bu gün də dünya ədəbi-mədəni və ictimai fəlsəfi fikrində öz mövqeyi, sayı-sanbalı olan qlobal əhəmiyyətli fenomenal hadisələrdəndir.Buna görədir ki, dünya-ədəbi elmi fikrində Nizami sənətinə olan maraq heç vaxt səngimir, zaman-zaman şairin ölməz əsərləri istər Qərb, istərsə də Şərq dillərinə tərcümə edilərək bəşəriyyətin mənəvi kamilləşməsi prosesində öz rolunu oynayır [6, 9].

"Nizami Gəncəvinin həyat və yaradıcılığının əsas tarixləri" adlı bölmədə şairin həyatına dair bəlli tarixlərlə yanaşı, XIX əsrdən etibarən onun əsərlərindən parçaların və ona aid tədqiqat əsərlərinin nəşr olunduğu tarixlər, həmçinin dövlət səviyyəsində verilən fərman və sərəncamlar yer almışdır.

Kitabdakı digər maraqlı bölmələr "Nizami Gəncəvinin aforizmləri" və "Görkəmli şəxsiyyətlər Nizami Gəncəvi haqqında" adlı bölmələrdir.

"Nizami Gəncəvinin əsərləri" bölməsində şairin əsərlərinin kitab halında və bəzi parçalar şəklində 147 adda mənbəsi toplanmışdır.

"Dövri mətbuatda, məcmuələrdə və dərsliklərdə çap olunan əsərləri" adlı bölmədə isə 1907-ci ildən başlayaraq 2011-ci ilə qədər olan dövrdə şairin əsərlərinin və əsərlərindən parçaların nəşr olunduğu 229 mənbə öz əksini tapmışdır.

Biblioqrafik göstəricinin maraqlı bölmələrindən biri "Nizami Gəncəvinin sözlərinə yazılmış musiqi əsərləri" bölməsidir. 54 adda mənbənin toplandığı bu bölmədə dahi şairin sözlərinə bəstələnmiş musiqilərin təsviri xronoloji ardıcıllıqla düzülmüşdür. Burada oxucular Ü.Hacıbəylinin, F.Əmirovun, Ş.Axundovanın, C.Cahangirovun, A.Rzayevanın, S.Ələsgərovun, A.Gərayın, Ə.Bədəlbəylinin, Q.Hüseynlinin Nizami Gəncəvi şeirlərinə bəstələdiyi mahnıların əks olunduğu mənbələrlə tanış ola bilərlər.

"Nizami Gəncəvinin həyat və yaradıcılığı haqqında" adlı bölmədə mütəfəkkir şairə həsr olunmuş kitablar, konfrans materialları, metodik vəsaitlər toplanmışdır.

Biblioqrafiyanın "Dissertasiya və avtoreferatlar" bölməsində Nizami Gəncəvi yaradıcılığına həsr olunmuş 23 dissertasiya mövzusunun təsviri xronoloji ardıcıllıqla verilmişdir.

Göstəricidə ən zəngin bölmə "Dövri mətbuatda, məcmuələrdə və dərsliklərdə çap olunan məqalələr" bölməsidir. 1666 mənbənin toplandığı bu bölmədə 1923-cü ildən başlayaraq, 2012-ci ilin uyun ayınadək olan materiallar xronoloji ardıcıllıqla düzülmüşdür.

1925-ci ildən 2011-ci illərədək olan müddətdə Nizami Gəncəviyə həsr edilmiş bədii nümunələr "Nizami Gəncəvi bədii ədəbiyyatda" bölməsində öz əksini tapmışdır. Bölmədə 111 mənbə toplanmışdır [6, 263-271].

"Nizami Gəncəvi incəsənətdə" bölməsində 1939-cu ildən başlayaraq 2012-ci ilin martınadək olan tarixlərdə Nizaminin movzoleyi, portretləri, abidələri, səhnələşdirilmiş əsərləri, muzeyi, yubiley tədbirləri haqqında, əsərlərinin motivləri əsasında hazırlanan çini qablar, miniatürlər, rəsm əsərləri, "Zərrabi" Nizami Poeziya Teatrı və "Nizami" filmi haqqında, xalça və xalça məmulatları haqqında, məqbərəsi və ətrafında yaradılmış "Xəmsə" abidə kompleksi barədə 211 adda mənbə əsk olunmuşdur.

Nizami Gəncəvinin əsərlərinin dünya dillərində nəşri, tərcümə məsələləri, Höte, Anri Masse, B.Laurens, Sarah Siarayt, A.İ.Gertsen, Helmut Ritter kimi onlarla xarici ölkə alim və mütəxəssislərinin, eləcə də Nizami irsinin yüzlərlə azərbaycanlı araşdırıcısının əsərlərinin toplandığı bölmə "Nizami Gəncəvi dünya meridianlarında" adlandırılmışdır. Bölmədə 265 mənbə yer almışdır [6, 295-320].

Göstəricinin üstün xususiyyətlərindən biri də burada Azərbaycan dilində olan mənbələrlə yanaşı, rus və xarici dillərdə dərc olunmuş ədəbiyyatın yer almasıdır.

Göstəricidən istifadəni asanlaşdırmaq məqsədi ilə sonda Nizami Gəncəvinin əsərlərinin, haqqında yazmış müəlliflərin və şairin sözlərinə musiqi bəstələmiş bəstəkarların əlifba göstəricisindən ibarət köməkçi aparat tərtib edilmişdir.

Biblioqrafik göstərici mütəxəssislər, tədqiqatçılar, kitabxanaçılar, tələbələr və geniş oxucu kütləsi üçün nəzərdə tutulmuşdur.

Nizami Gəncəvi yaradıcılığına həsr olunmuş sayca üçüncü biblioqrafik vəsait Berlin Humboldt Universitetinin Azərbaycan tarixi kafedrasının əməkdaşı Sevil Fuksun hazırladığı "Nizami Gəncəvi alman qaynaqlarında: biblioqrafik göstətici (1802-2012)" adlı göstəricidir [5].

Məlumdur ki, alman şərqşünaslığı XIX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ədəbiyyatına, xüsusilə Nizami yaradıcılığına ciddi maraq göstərmiş, məşhur alman şərqşünası, şair və mütərcimi İ.Hammer-Purqştal, F.Rükert Nizami Gəncəvinin əsərlərindən tərcümələr edərək oxuculara çatdırmış, Almaniyada Nizami əsərlərinin təsiri ilə maraqlı bədii nümunələr yaranmışdır. İ.Hummer-Purqştallın "Şirin" poeması, F.Rükertin "Xosrov və Şirin" şeiri, X.Eversin "Sirlər xəzinəsi" əsərindəki "İsa peyğəmbərin dastanı" hekayəsi əsasında yazdığı "İsa və ölmüş it" əsərini nümunə gətirmək olar.

Alman şərqşünaslığında Nizami əsərlərinin tədqiqi sahəsində də diqqətəlayiq işlər görülmüş, şairin əsərlərinin öyrənilməsi ilə bağlı sanballı tədqiqat əsərləri yazılmışdır. Nizaminin "Yeddi gözəl" əsəri H. Ritterin yaxından iştirakı ilə Yan Rıpka tərəfindən tərtib olunmuşdur.

Onu da qeyd edək ki, Nizami sənətinin Qərbi Avropada tanınmasında xüsusi əhəmiyyət daşıyan alman şərqşünaslığının şairlə bağlı çoxcəhətli araşdırmaları Azərbaycan Nizamişünaslığının diqqətindən yayınmamış, Ə.Ağayev, A.Ağayev, H.Kərimov, V.Arzumanlı, A.Bayramov və başqa Azərbaycan alimləri Nizami və alman ədəbiyyatı probleminin müxtəlif istiqamətlər ilə bağlı önəmli tədqiqatlar aparmışlar.

Bununla belə, bu problem hələ də ədəbiyyatşünaslıqda lazımi səviyyədə araşdırılmamış, onun bir çox sahələri əldə az material olduğu üçün səthi işıqlandırılmış, bəzi sahələri isə tədqiqatdan tamamilə kənarda qalmışdır [2, 20-21].

Bu baxımdan Sevil Fuksun hazırladığı göstərici faydalı olmaqla yanaşı, Nizami irsinin dünya şöhrətinin miqyasından xəbər verir. Tarixi-xronoloji prinsip üzrə tərtib olunmuş və 2013-cü ilə qədər alman dilində nəşr olunan elmi-ədəbi nümunələri əhatə edən bu biblioqrafiya "Nizami alman dilində" və "Nizami incəsənətdə" adlanan iki fəsildən ibarətdir.

"Nizami alman dilində" adlanan I fəslin ilk "Nizami haqqında sitatlar" bölməsində alman tədqiqatçılarından Hammer Purqştall, İohan Gete, Teodor Neldeke, İohan Ceheer, Paul Horn, Helmut Ritter, Rudolf Gelpke, çex şərqşünası Yan Rıpka, Fridrix Onlu, İohan Xristof və Burgenin şair haqqında elmi mülahizələr yer alır.

Fəslin ikinci bölməsi oxucunu Almaniyanın müxtəlif şəhərlərində saxlanılan Nizami əsərlərinin əlyazmaları, almanca tərcümələri, Nizami haqqındakı ədəbiyyat və internet məqalələri ilə tanış edir.

II fəslə mövzu ilə bağlı "İllüstrasiyalar", "Musiqi gecələri", "Balet" , "Opera" , "Notlar" , "İnternetdə məqalələr" , "Məruzələr", "Sərgilər", "Kompakt disk" , "Teatr", "Ədəbi-bədii gecələr" adlanan bölmələr daxildir.

Biblioqrafiya "Tərcümələr və tədqiqatçıların göstəricisi", "Sitatların mənbələri" və "Adlar cədvəli"ndən ibarət "Əlavələr" bölməsi ilə başa çatır. Bu bölmədə alman tədqiqatçılar və onların nizamişünaslığa xidməti haqqında məlumat verilir. Kitab adlar göstəricisi ilə tamamlanır [5].

Biblioqrafik göstəriciyə "Alman Nizamişünaslığının elmi bələdçisi" adlı ön sözü akademik İsa Həbibbəyli və professor Nüşabə Araslı yazmışlar.

Əminliklə demək olar ki, biblioqrafiya Nizami Gəncəvi və alman ədəbiyyatı mövzusunun əhatəli şəkildə öyrənilməsi üçün əhəmiyyətli mənbəşünaslıq bazasına çevriləcəkdir.

Nizami Gəncəviyə həsr edlimiş digər bir biblioqrafik əsər "Nizami Gəncəvi əsərlərinin əlyazmaları dünya kitab xəzinələrində" adlı kataloqdur [5]. Kataloqun tərtibçiləri C.V.Qəhrəmanov, K.H.Allahyarov, ruscadan tərcümə edəni professor X.H.Yusiflidir. 2015-ci ildə Gəncədə nəşr olunan kataloqu Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Gəncə bölməsi və Nizami Gəncəvi Mərkəzi çapa hazırlamışdır. AMEA Gəncə Bölməsinin Elmi Şurasının qərarı ilə çap olunan kataloqa dünya kitabxana fondlarında saxlanan dahi şairin ölməz əsərlərinin 900-dən çox əlyazmasının biblioqrafik təsviri toplanmışdır.

Göstəricinin tərtibçiləri qeyd edir ki, bu nəşrə Nizaminin Şərq əlyazmalarının kataloqlarında və digər sorğu nəşrlərində rast gəldiyimiz bütöv əsərləri və əsərlərindən iri parçalar daxil edilmişdir. Cünglərdə, bayazlarda, məcmuələrdə rast gəlinən tək-tək şeirlər, poemalardan kiçik parçalar, həmçinin "Xəmsə"dən seçmələr ("Xülasətül-Xəmsə") də daxil edilməmişdir [3, 6].

Təqdim olunan kataloqda ardıcıl olaraq əvvəlcə "Xəmsə" əlyazmalarının 466 mənbədə, "Məxzən əl-əsrar" ("Sirlər Xəzinəsi") ın əlyazmları 87 mənbədə, "Xosrov və Şirin" 68 mənbədə, "Leyli və Məcnun" 47 mənbədə, "İsgəndərnamə" 106 mənbədə, "Şərəfnamə" 34 mənbədə , "İqbalnamə" ("Bəxt kitabı". "İsgəndərnamə" II hissə) 28 adda şairin onları yazdığı tarixi xronoloji ardıcıllıqla verilmişdir. Eləcə də Nizaminin "Divan"ı 8 mənbədə, "Divan"ından fraqmentlər isə 5 mənbədə kataloqa daxil edilmişdir.

Əlyazmaların təsviri isə aşağıdakı prinsiplə qurulmuşdur : təsvirin sıra nömrəsi, əlyazmasının saxlanıldığı fondun yerləşdiyi şəhər, əlyazmasının şifri,əlyazmasını köçürən katibin tam adı, əlyazmasının tamamlanma tarixi və əlyazmasında olan vərəqlərin sayı (əgər onlar məlumdursa), əgər əlyazmasında onun köçürülməsinin dəqiq tarixi yoxdursa, onda istifadə etdiyimiz kataloqu tərtib edənin müəyyənləşdirdiyi təqribi tarix qeyd olunur [3, 6-7].

Kataloqdan istifadəni asanlaşdırmaq məqsədi ilə tərtibçilər əlyazması haqqında ətraflı məlumat ala bilmək üçün hər bir təsvirin sonunda mötərizədə həmin əlyazması haqqında bilginin alındığı mənbəni də qeyd etmişlər. Lakin belə istinadlar ölkəmizdə olan və kataloqlaşmayan əlyazmaların təsvirində yoxdur.

Kataloqun "İxtisarlar" bölümündə isə qaynaqların adı tam şəkildə verilmişdir.

Qeyd edək ki, şəxs və əsər adlarının transkripsiyası zamanı müasir şərqşünaslıq ədəbiyyatında ən çox işlənən system gözlənilmişdir [3, 8.].

Bu nəşr ədəbiyyat tarixi mütəxəssisləri, şərqşünaslar və Nizami Gəncəvi irsinin tədqiqi ilə məşğul olanlar üçün dəyərli biblioqrafik mənbədir.

Dahi Nizami Gəncəviyə həsr olunmuş daha bir biblioqrafik mənbə Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun "Nizamişünaslıq" şöbəsinin hazırladığı "Dünya Nizamişünaslığı" biblioqrafiyası adlı elektron resurs AMEA-nın saytında [8] yerləşdirilmişdir.

Elektorn resursa Türkiyədən 29 müəllifin 64 əsəri, İrandan 22 müəllifin 33 əsəri, ABŞ və Avropadan (İngiltərə, Almaniya, Fransa, İtaliya, Polşa və Çexiyadan) 80-ə yaxın müəllifin 102 əsəri, Rusiyadan 30 müəllifin 56 əsəri, Özbəkistandan 10 müəllifin 23 əsəri, Gürcüstandan 20 müəllifin 36 əsəri, Tacikistandan 5 müəllifin 5 əsəri toplanmışdır.

Sonda tərtibçilər elektron resursun üzərində işlərin davam etdiyinin vurğulayaraq, məlumat təqdim edənlərə səslənmişlər.

Onu da qeyd edək ki, bu biblioqrafik resursun hər biri özlüyündə Nizami Gəncəvi irsinin öyrənilməsi istiqamətində dəyərli mənbələrdir. Lakin istifadə etmək baxımından müxtəlifliklər vardır. Məsələn, 1947-ci ildə Ə.H.Qəhrəmanovun tərtib etdiyi biblioqrafiyada mənbələrə nömrə verilməmişdir. Tərtibat zamanı qarışıqlığa yol verilmişdir. Lakin ilkin və tərtib edildiyi dövr üçün dolğun materialları əks etdirdiyindən öz dəyərini bu gün də qoruyub saxlayır.

Rüstəm Əliyev tərəfindən 1982-ci ildə tərtib olunmuş "Nizami: qısa biblioqrafik məlumat kitabı" da tərtibat etibarilə müəyyən qədər qüsurlu olsa da, mənbələrin mükəmməlliyi baxımından diqqətəlayiqdir.

Digər biblioqrafik resurs 2012-ci ildə Azərbaycan Milli Kitabxanası tərəfindən nəşr olunmuş biblioqrafiyadır. Tərtibatına və quruluşuna görə bu mənbəni ilk fundamental mənbə hesab etmək olar.

Nəşr olunmuş biblioqrafik resursların sonuncusu olan “Nizami Gəncəvi əsərlərinin əlyazmaları dünya kitab xəzinələrində” adlı kataloqdur. Tərtibatına və içərisində toplanmış mənbələrin dəqiqliyinə mükəmməl təsviri baxımından bu nəşri də mükəmməl hesab etmək olar.

Nizami Gəncəviyə həsr edilmiş qeyd olunan informasiya resursları çox mühüm mənbələr olmaqla nizamişünasların informasiya təminatında mühüm rol oynayır.

Məqalədə təqdim etdiyimiz “Dünya Nizamişünasları” adlı elektron resurs isə əminliklə deyə bilərik ki, “Nizami Gəncəvi ili” çərçivəsində dünya Nizamişünaslığında nəşr olunacaq yeni-yeni mənbələrlə zənginləşəcəkdir.

Ədəbiyyat

1. Алиев Р. Низами : краткий библиографический справочник.- Баку: Языcы,1983. - 379 с.
2. Həbibbəyli İ., Araslı N. Alman Nizamişünaslığının elmi bələdçisi //Nizami Gəncəvi Alman qaynaqlarında: biblioqrafik göstərici (1802-2012). - Bakı : Elm və təhsil, 2013. - S.4-21.
3. Qəhrəmanov C.V., Allahyarov K.H. Nizami Gəncəvi əsərlərinin əlyazmaları dünya kitab xəzinələrində. - Gəncə; Elm, 2015. - 215 s.
4. Qəhrəmanov Ə.H. Böyük Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvi. // Azərbaycan Dövlət Kitab Palatası Nəşriyyatı, 1947. - 86 s.
5. Nizami Gəncəvi Alman qaynaqlarında : biblioqrafik göstərici /Tərt.Sevil Fuks ; ön söz müəllifləri.: Həbibbəyli İ., Araslı N. - Bakı : Elm və Təhsil, 2013. - 135 s.
6. Nizami Gəncəvi: biblioqrafiya / Tərt.: Mətanət İbrahimova, Gülbahar Misirova. - Bakı : M.F.Axundov Adına Azərbaycan Milli Kitabxanası, 2012. - 632 s.
7. www.president.az
8. www.science.gov.az

Резюме

БИБЛИОГРАФИЧЕСКИЕ РЕСУРСЫ, ПОСВЯЩЕННЫЕ НИЗАМИ ГЯНДЖЕВИ

Тахиргызы Ш.

Центральная научная библиотека НАНА, Баку, Азербайджан

В статье исследуются библиографические справочники, посвященные Низами Гянджеви, гению человеческой мысли, и исследуются их различные и сходные черты. Каталог, охватывающий сокровищницу литературных источников, перечисляет публикации о жизни и творчестве великого азербайданского художника, его работы, переведенные на разные языки мира, показатели исследований, проведенных в Азербайджане и многих странах мира и подготовленных для пользования читателей. Сообщается, что для библиографического указателя разработано и собрано более 500 источников.

Ключевые слова: *Низами Гянджеви, библиографические ресурсы, информация, справочно-поисковые возможности , мировые книжные сокровища, рукопись*

SUMMARY

BIBLIOGRAPHIC RESOURCES DEDICATED TO NIZAMI GANJAVI

Tahirgizi Sh.

Central Library of ANAS, Baku, Azerbaijan

The article examines bibliographic information files dedicated to Nizami Ganjavi, the genius of human thought, and examines their different and similar features. The card index, which covers a large source of treasures, lists the works of the great Azerbaijani poet, the researches on his life, poetical and philosophical activity, translations of his works into different languages, indicators of researches conducted in Azerbaijan and many countries around the world, and brought them to the attention of users. In the article, it is reported that more than 500 sources have been developed and collected for the bibliographic index.

Key words: *Nizami Ganjavi, bibliographic resources, information, inquiry search opportunities, world book treasure, manuscript*

NİZAMİ GƏNCƏVİNİN DÖVLƏT VƏ CƏMİYYƏT HAQQINDA İDEYALARI

Bünyadov Zahid Vahab oğlu
Sumqayıt Dövlət Universiteti, Sumqayıt, Azərbaycan
bunyadov82@mail.ru

Xülasə. Nizami Gəncəvi elmi-bədii irsi bir çox tədqiqatçılar üçün hələ də mühüm mənbələrdən biri sayılır. Nizami Gəncəvinin elmi dünyagörüşü, intellektual səviyyəsi o qədər zəngin olmuşdur ki, onun əsərlərində ideal dövlət, ədalətli hökmdar, humanist cəmiyyət və saf insanlıq ideyaları xüsusilə fərqlənmişdir. Nizami Gəncəvinin dünyaya səs salan "Xəmsə"sində o dövrün tarixi mənzərəsi, cəmiyyətdə ədalətli hökmdar ideyası və digər ictimai-siyasi fikirlər ciddi şəkildə təsvir edilmişdir.

Açar sözlər: *ədalət, cəmiyyət, hökmdar, dövlət, siyasət, mənəviyyat*

Azərbaycanın görkəmli mütəfəkkirlərindən biri olan Nizami Gəncəvinin irsi elm dünyası üçün xüsusi mənbələrdən biri rolunu oynayır. İctimai həyatın bütün sahələrinə dair ideyalarını əsərlərində əks etdirən dahi şairimiz dövlət və cəmiyyət, insan və şəxsiyyət problemlərinə daha dərindən yanaşmışdır. Ciddi mütaliə yolu ilə dövrünün müxtəlif elmlərini dərindən öyrənən Nizami Gəncəvi tarix, fəlsəfə, məntiq, poetika və digər elmlərə daha çox maraq göstərmişdir. O, qədim hind, yunan və şərq fəlsəfəsini və siyasi fikrini kifayət qədər mənimsəmiş, ona dünya şöhrəti qazandıran "Xəmsə"sində bu mənbələrə istinad etmişdir.

Nizami Gəncəvi gəncliyində saraya dəvət almış, lakin saray şairi olmaq istəmədiyindən bu təklifdən imtina etmişdi. Onun yaşadığı dövrdə Şərqin bir hissəsi olan Azərbaycanda islam ideologiyası geniş yayılmışdı. Özünəməxsus dünyagörüşü olan Nizami Gəncəvi ideyalarında islamın dini ehkamlarından uzaqlaşa bilmirdi. O, təbiətin ümumi qanunauyğunluğunu fəlsəfi cəhətdən dərk etməyə çalışmışdır. Onun mütərəqqi ictimai-siyasi fikirləri insan və insan taleyi haqqında düşüncələrində daha aydın hiss olunur. Nizami Gəncəvinin ictimai-siyasi və fəlsəfi görüşlərini əhatə edən əsərlərdən biri də "Sirlər xəzinəsi"dir [1, 156]. O, bu əsərdə insan həyatında baş verən, cəmiyyətin inkişafında özünü göstərən, ən təsirli amillərdən sayılan "söz" termininə xüsusi diqqət yetirir. Nizami Gəncəviyə görə insanın həyatda gözünü açan, insanın dünyagörüşünü artıran da məhz söz olmuşdur. Hər cür fikir, eləcə də, siyasi ideyalar yalnız və yalnız söz ilə ifadə olunur.

O, tarixi həqiqətlərdən çıxış edərək, göstərir ki, sözü, sənəti qiymətdən salmaq istəyənlər birinci növbədə özlərini hörmətdən salırlar. Nizami Gəncəvinin fikrincə, insanı onun layiq olduğu nəcib keyfiyyətlərdən məhrum edən zülmdür. Buna görə o, yaşadığı dövrün zülmkar feodal-patriarxal mühitinin eybəcərliklərini əsərlərində daha qabarıq şəkildə göstərməyə çalışmışdır. "Sirlər xəzinəsi" əsərinin "Ədalətli və insaflı olmaq haqqında şaha nəsihət", "Zalım şahla düz danışan qocanın hekayəti" və "Qarı və Sultan Səncər dastanı" bölmələrində şair ayrı-ayrı hökmdarların xalqa etdiyi zülm və zorakılıq hallarından söz açır, öz məsələhtələri ilə onları zülmdən və zorakılıqdan çəkinməyə çağırır.

Nizami Gəncəvi əsərlərində ən humanist, ümumbəşəri, ictimai-siyasi, sosial və mənəvi-əxlaqi ideyaları şərh etmişdir. O, müasirlərini ədalətə, düzlüyə, mərdliyə, xeyirxahlığa çağırmış və dövrün zalım hökmdarlarını tarixdən gətirdiyi ibrətamiz misallarla tərbiyələndirməyə çalışmışdır. Nizami Gəncəvi şəhər və kəndləri xarabalığa çevirən, insanlara rəhm etməyən zülmkar hakimləri kəskin tənqid etmişdir. O, hökmdarlara müraciət edərək, onları xalqla mehriban olmağa, kimsəsizləri müdafiə etməyə çağırırdı. Nizami Gəncəvi şahları nəinki ədalət məhkəməsinə, qayda-qanuna riayət etməyə çağırır, həmçinin saysız-hesabsız ədalətsizliklər etdiyi üçün onlara Allah tərəfindən cəza veriləcəyini bildirirdi. Şair "Sirlər xəzinəsi" poemasının bütün hekayələrində, şüurlu və vicdanlı adamların hamısını zülmü ifşa etməyə çağırır, zalımlara qarşı barışmaz və amansız olmağı tövsiyyə edir.

Nizami Gəncəvinin "Xosrov və Şirin" əsərində ictimai ədalət, kamil insan problemi, saf mənəviyyat, fərdin mənəvi təkamülü kimi məsələlər poemanın əsasını təşkil edir. Əsərdə şair dövlət idarəçiliyi, rəiyyətə qayğı kimi əhəmiyyətli məsələlər irəli sürür, həmçinin öz ictimai ideyalarını ədalətli şah obrazları vasitəsilə ifadə edir. Şair poemada şahın, rəiyyətin xeyrinə olan qanunları pozmuş yeganə oğlunu cəzalandırmasını şahın ədaləti kimi izah etməklə, qanun qarşısında hamının bərabərliyi ideyasını irəli sürürdü. Poemada təsvir olunmuş Şirin hakimiyyəti illərində ölkəni zülmdən qorumuş, xalqa mərhəmətli münasibət bəsləyən, kəndlidən xərac almayan hökmdar kimi təsvir olunur. Şair Şirini ədalətli hökmdar kimi təsvir etməklə onun hakimiyyəti dövründə kəndlilərin firavan yaşadıqlarını, güzəranlarının yaxşı olduğunu, hökmdarın rəiyyətə qarşı qayğıkeş olduğunu bildirir. Beləliklə, şair dövrün zalım hökmdarlarına xəbərdarlıq edərək, onları zülmdən çəkindirməyə çağırır. Poemada humanist siyasi motivlər, dəyərli sosial-fəlsəfi və mənəvi məqamlar aydın səviyyədə nəzərə çarpır və Nizaminin sonrakı sosial utopiyasının zəmini kimi mənalanır [2, 95].

Nizami Gəncəvinin yaradıcılığında "Leyli və Məcnun" əsəri özünəməxsus əhəmiyyət kəsb edir. Şair həmin əsərdə özünün demokratik ideyalarını, insanların səadətə və azadlığa qovuşması kimi nəcib ictimai ideyalarını əks etdirir, əxlaqi-siyasi kamilliyə malik cəmiyyət arzuladığını bildirirdi. O, əsərində zalımları tənqid etmiş, məzlumları zülmə qarşı mübarizəyə səsləmiş, etiraz və nəsihət yolu ilə dövrünün hökmdarlarını ədalətsizlikdən, zülmdən əl çəkməyə çağırmış, xeyirxah əməllərin həyata keçirilməsini təbliğ etmişdir.

Nizami Gəncəvi "Leyli və Məcnun" poemasında insanların ictimai borcundan, vəzifələrindən, hər bir şəxsin yalnız özü haqqında deyil, eləcə də, başqaları və bütövlükdə cəmiyyət barədə düşünməsindən söhbət açır. Şair insanlara bir-birinin əlindən tutmağı, kimsəsizlərin, yoxsulların qayğısına qalmağı, xalqın rahatlığı və səadəti naminə mübarizə aparmağı tövsiyə edir. Bütün bunlar Nizami Gəncəvinin ictimai-siyasi düşüncə tərzinin dolğun təzahürüdür. Poemada Qeys ilə Leylinin sevgisi, bu sevginin son nəticədə faciə ilə nəticələnməsindən şair belə qənaətə gəlir ki, mövcud cəmiyyətin hakim feodal patriarxal münasibətləri, yaramaz qayda-qanunlar azad həyat, azad sevgi münasibətlərini həmişə aradan qaldırır.

Nizami Gəncəvi "Yeddi gözəl" poemasında cəmiyyət və insanlar haqqında mütərəqqi fikirlər irəli sürmüşdür. Onun fikrincə, "İnsanlığın vəzifəsi yeyib yatmaqdan ibarət deyil, ayıq olmaq, hünər göstərmək insanın əsas vəzifəsidir". "Yeddi gözəl" əsərində irəli sürülən dərin ictimai-siyasi mülahizələrin məcmusu son nəticədə ağıllı hökmdar ideyasının yaranması ilə tamamlanır. Şair cəmiyyətdə əmin-amanlığa, firavanlığa, ədalətə nail olmağa çağırır. Bir sözlə, poemada ədalətli hökmdar surəti yaratmağa müvəffəq olur.

Nizami Gəncəvi yaradıcılığında şah əsər sayılan "İsgəndərnamə" ictimai-siyasi və fəlsəfi fikirlərinin dərinliyi ilə səciyyələnir. Əsərin ikinci hissəsi sayılan "İqbalnamə"də fərqləndirici cəhət bundan ibarətdir ki, orada ictimai-siyasi ideyalara daha çox yer verilir. Əsərin baş qəhrəmanı Makedoniyalı İsgəndər olsa da, şair onun işğalçılıq hərəkətlərini qələmə almağı qarşısına məqsəd qoymamışdır. Nizami Gəncəvi poemada ideal, xoşbəxt cəmiyyət və dövlət quruluşunun utopik mənzərəsini yaratmışdır.

Nizami Gəncəvi qətiyyətlə bildirirdi ki, dövlət o zaman qüdrətli ola bilər ki, azadlığı və sosial ədaləti bərqərar etsin. O, İsgəndəri məhz ideal hökmdar surəti kimi təsvir etmişdir. O, əsərdə ağıllı, tədbirli, ədalətli bir hökmdar surəti yaratmış, elmin, sənətin böyük dostu kimi onu tərənnüm etmişdir. Poemada həmçinin azadlıq uğrunda gedən mübarizələrə haqq qazandırılır. Nizami Gəncəvi İsgəndərin Daraya qalib gəlməsinin əsl səbəbini onun ədalətli sərkərdə kimi hərəkət etməsi və xalqa arxalanması ilə əlaqələndirir.

Mütəfəkkir şair dövlətin mövcudluğunun və möhkəmliyinin başlıca amillərindən biri kimi, qanunlara ciddi əməl edilməsinə xüsusi önəm verirdi. Hökmdar başçılıq etdiyi məmləkətdə qayda-qanunların qərarlaşmasına nail olmalıdır. Haqqında mülahizə yürütdüyümüz əsərdə siyasi həyatın əsas dəyərləri hesab edilən bərabərlik, azadlıq və ədalət barədə irəli sürülən ideyalar "İsgəndərnamə"nin ictimai-siyasi ruhunu xeyli gücləndirir. İnsanların xoşbəxt gələcəyinə aid təsvir olunan ideal cəmiyyət arzusu Nizami Gəncəvinin spesifik sosial-siyasi utopiyası kimi mənalanır.

Nizami Gəncəvinin sosial-siyasi utopiyasında cəmiyyətdə özünü göstərən əmlak bərabərsizliyi aradan qalxır, idarə edənlərlə tabelikdə olanlara rast gəlinmir, cəmiyyətdəki bütün nemətlər insanlar arasında bərabər qaydada bölüşdürülür, ən başlıcası isə, cəmiyyət üzvlərinin siyasi hüquq bərabərliyi həyata keçirilir. Nizami Gəncəvinin təsəvvür etdiyi ideal dövlətdə qocalara, kimsəsizlərə, zəiflərə kömək edilir, əhalinin bu təbəqələrinə qayğıkeşlik göstərilir. Beləliklə, dövlətin ümumi rifah qayğısına qalması kimi çox mühüm siyasi ideya irəli sürülür. Nizami Gəncəvinin ən əhəmiyyətli siyasi fikirlərindən biri də onun avropalı mütəfəkkilərdən öncə bütün xalqların azadlığı və suverenliyi ideyasını irəli sürməsidir.

Ədəbiyyat

1. Eyyubov İ.Ə. Azərbaycanın siyasi təlimlər tarixi. Bakı: Bakı universiteti nəşriyyatı, 2011.
2. Əfəndiyev M.Ə. Siyasi-hüquqi təlimlər tarixi. Bakı: Bakı universiteti nəşriyyatı, 2002.
3. Hacızadə H.Ə. Demokratiya: gediləsi uzun bir yol. Bakı: Əbilov, Zeynalov və oğulları mətbəəsi, 2002.
4. Politologiya. İzahlı lüğət. Bakı: Şərq-Qərb, 2007.
5. Rüstəmov Y.İ. Siyasi-hüquqi təlimlər tarixi. Bakı: Azərbaycan Universiteti, 2000.
6. Rüstəmov Y.İ. Sosial-siyasi və hüquqi təlimlər tarixi. Bakı: Azərbaycan Universiteti, 2007.

РЕЗЮМЕ

ИДЕИ НИЗАМИ ГАНДЖАВИ О ГОСУДАРСТВЕ И ОБЩЕСТВЕ

Бунядов З. В.

Сумгаитский государственный университет, Азербайджан

Научное и художественное наследие Низами Гянджеви до сих пор остается одним из важнейших источников для многих исследователей. Научное мировоззрение и интеллектуальный уровень Низами Гянджеви были настолько богаты, что в его произведениях особенно выделялись

идеи идеального государства, справедливого правителя, гуманистического общества и чистого человечества. Всемирно известная «Хамса» Низами Гянджеви серьезно описывает исторический ландшафт того времени, идею справедливого правителя в обществе и другие социально-политические идеи.

Ключевые слова: *справедливость, общество, правитель, государство, политика, мораль.*

SUMMARY

NIZAMI GANJAVI'S IDEAS ABOUT THE STATE AND SOCIETY

Bunyadov Z. V.

Sumgayit State University, Azerbaijan

Nizami Ganjavi's scientific and artistic heritage is still one of the most important sources for many researchers. Nizami Ganjavi's scientific outlook and intellectual level were so rich that the ideas of an ideal state, a just ruler, a humanist society and pure humanity were especially distinguished in his works. The historical landscape of that period, the idea of a just ruler in the society and other socio-political ideas were seriously described in Nizami Ganjavi's world-famous "Khamsa".

Key words: *justice, society, ruler, state, politics, morality*

NİZAMİ GƏNCƏVİ DİLİNDƏ ANTİK DİLLƏRƏ MƏXSUS ALINMALAR HAQQINDA

Məmmədzadə Cavanşir Nadir oğlu

Bakı Dövlət Universiteti, Azərbaycan

mhjavanshir@mail.ru

Dahi Azərbaycan şairi və mütəfəkkiri Nizami Gəncəvi məşhur “Xəmsə” əsərini Şərqin bir çox tanınmış klassikləri kimi dövrün poetik ənənə və tələblərinə uyğun şəkildə fars dilində qələmə almışdır. Şairin “Xəmsə”sində qədim İran dillərinə aid sözlərlə yanaşı, yunan, latın, arami və hind dillərindən alınmış leksik vahidlərə rast gəlinir. Antik dillərə məxsus alınmalar fars dilinə islamdan əvvəl daxil olmuşdur. Bir sıra yunan mənşəli sözlər əsərlərdə ərəbləşmiş formada işlənmişdir. Latın sözləri də fars dilinə ərəb dili vasitəsilə, bu dilin fonetik-orfoqrafik qaydalarına tabe şəkildə keçmişdir. Antik dillərə məxsus sözlər fars dilinin söz yaradıcılığı prosesində də iştirak etmişdir. Həmin leksik vahidlər vasitəsilə dildə qarışıq tipli mürəkkəb sözlər əmələ gəlmişdir. Həmçinin antik alınmaların bir sıra feil kökləri və şəkilçilərlə birləşməsilə “hibrid birləşmələr” yaranmışdır.

Açar sözlər: *“Xəmsə”, fars dili, yunan, latın, arami, hind sözləri, ərəbləşmiş sözlər, söz yaradıcılığı.*

Dünyanın qədim və zəngin tarixə malik, ahəngdar və lətif dillərindən biri olan fars dili Şərq ədəbiyyatının sanballı və nadir incilərinin yaranmasında xüsusi rol oynamış, uzun əsrlər poeziya dili kimi böyük şöhrət qazanmışdır. Hind-Avropa dilləri ailəsinin İran dilləri qrupuna daxil olan fars dili tarixən üç inkişaf mərhələsi keçmiş və formalaşmağa başladığı zamandan bəri minilliklər ərzində böyük dəyişikliklərə məruz qalmışdır. Bütün bu əsaslı dəyişikliklər ilk növbədə özünü onun lüğət tərkibində biruzə vermişdir. Bu hadisə də fars dilinin daim inkişafda olması və digər dillərlə qarşılıqlı əlaqəsindən xəbər verir. Dilin orijinallığının göstəricisi olan fonetik və qrammatik quruluşun leksik tərkibə nisbətən möhkəm və sabit olması səbəbindən fars dili, əsasən, öz İran mənşəliliyini qoruyub saxlamışdır.

Nizami Gəncəvi dilində qədim İran dillərinə aid sözlərə də təsadüf edilir. Məsələn, اندام [əndam]-bədən, əndam, جاوید [cavid]-əbədi, ölməz, فرشته [fereşte]-mələk, مرغ [morğ]-quş, toyuq mənalarında parfiya dilindən, زندواف [zendvaf]-bülbül, ملخ [mələx]-çəyirtgə soqdi dilindən alınmışdır [8, s.809]. Şairin əsərlərində زندواف sözü زندباف şəklində işlədilmişdir. Məsələn:

بپرداخت از خونش اندام را چو می ریخت بر سنگ زد جام را [3, s.101]

[Bədəninə] öldürücü yara vurdu [Qanını] axıtmaqla [onu] yox etdi.

چو رفتند شاهان بیدار بخت ترا باد جاوید دیهیم و تخت [3, s.354]

Xoşbəxt şahlar getdikləri zaman Sənin taxt və tacın əbədi olsun.

درین ره فرشته زره می رود که آید یکی دیو و ده می رود [4, s.264]

Bu yolda mələk zirehlə yeriyir Ki biri gələr və on div [kimi] yeriyər.

چو در لشگر دشمن آری رحیل به مرغان کشی فیل و اصحاب فیل [4, s.438]

Düşmənin qoşununa həmlə etsən Fil və fil sahiblərini quşlarla öldürərsən.

ز گلبام شبابه زندباف دریده صبا شعر گل بناف [4, s.64]

Bülbülün neyinin sədasından Səhər küləyi gülün göbəyindəki hörüyü yırtmış.

دو لشگر چو مور و ملخ تاختند نبردی جهان در جهان ساختند [4, s.457]

İki qoşun qarışqa və çəyirtgə kimi hücüm etdilər Bütün dünyada müharibə etdilər.

Fars dilinin lüğət tərkibi çoxşaxəli və genişdir. Bu dilin leksikası qədim zamanlardan bəri uzun əsrlər boyu ardıcıllıqla formalaşıb. Onun lüğət tərkibində ayrı-ayrı dövrlərdə müxtəlif forma və üsullarla yaranmış çoxlu sayda leksik vahidlər mövcuddur. Fars dilinin lüğət fonduna daxil olan sözlərin əksəriyyəti onunla qohum dillərin lüğət fondundakı sözlərlə ümumilik təşkil edir. Dillərin lüğət fondu və qrammatik quruluşlarının oxşarlığı onların qohumluqlarının başlıca şərtlərindəndir. Bu baxımdan fars dilinin lüğət fonduna daxil olan əksər sözlər müəyyən fonetik dəyişikliyə uğramış şəkildə bütün İran dillərində işlənir. Belə ki, dilin lüğət fondu "... çox uzun tarixə malik olduğuna görə, ümumxalq xarakteri daşıdığına görə, qrammatik quruluşla birlikdə dilin əsasını təşkil etdiyinə və nisbətən sabitliyinə görə... " [1, s.19] ona daxil olan sözlərin əksəriyyəti öz tarixi etibarilə özündə dilin daha qədim dövrlərini əks etdirir. Fars dilinin lüğət tərkibində yaranmış müxtəlif dəyişikliklərə rəğmən "istər qədim dövrdə, istərsə də müasir dövrdə onun lüğət tərkibində İran fonduna daxil olan sözlər əsas və mühüm yer tuturlar" [9, s.16].

Tədqiqlər göstərir ki, fars dilinin lüğət tərkibi iki mənbə əsasında zənginləşmişdir:

1. Daxili imkanlar hesabına zənginləşmə - Bu yolla yaranan sözlər fars dilinin lüğət tərkibinin zənginləşməsi üçün başlıca rol oynayır və əsas qida mənbəyi sayılır. Dilin daxili inkişaf qanunları ilə vəhdət təşkil edən söz yaradıcılığı prosesi leksik, morfoloji, sintaktik və s. yollarla genişlənir.
2. Başqa dillərdən alınan sözlər hesabına zənginləşmə - Bu mənbəyə daxil olan sözlər fars dilinin leksikasının zənginləşməsində ikinci dərəcəli hesab edilir. Tarix boyu dünya xalqları arasında müxtəlif səviyyədə sıx qonşuluq, ictimai-siyasi, iqtisadi, mədəni və s. sahələrdə əlaqə və münasibətlərin mövcudluğu dillərin də qarşılıqlı təsirinə və inkişafına zəmin yaratmışdır. Zaman həmin münasibətlərin inkişaf dairəsini daha da genişləndirmiş, əməkdaşlıq və əlaqə bir dildən digərinə leksik vahidlərin keçməsini qaçılmaz etmişdir. Bütün canlı dünya dillərində müşahidə olunan bu proses müxtəlif sahələrdə əlaqə və münasibətlərin qurulduğu andan başlamış və bugün də davam etməkdədir. Bütün bu mülahizələri nəzərə alaraq, "dünyadakı dillərin heç birisini "təmiz dil" hesab etmək olmaz; dillərin yalnız lüğət tərkibində deyil, onların əsas lüğət fondunda da alınma sözlərə rast gəlmək mümkündür" [6, s.25]. Əlaqə və münasibətlərin tarixi, alınmaların mənşəyi, dilə keçməsi və kəmiyyəti nöqteyi-nəzərindən fars dilində mövcud alınmaları şərti olaraq iki yerə ayırmaq olar.

Nizami Gəncəvinin "Xəmsə"sində qədim yunan, latın, arami və hind dillərindən alınmış sözlərə rast gəlinir. Çox güman ki, antik dillərə aid alınmalar fars dilinə islamdan əvvəl daxil olmuşdur. آبنوس [abnus] - qarağac; qara bədən, آلماس / الماس [almas/əlmas] - almas; qılınc, ارغنون [ərğənun] - arqan, دینار [dinar] - dinar (qızıl pul), زمرّد [zomorrod] - zümrüd, سیم [sim] - gümüş, فردوس [ferdous] - cənnət, behişt, کالبد [kalbod] - bünövrə; bədən, کیمیا [kimiya] - kimya (elm); hikmət; sirr, لنگر [ləngər] - ləngər, نرگس [nərges] - nərgiz gülü; göz, یاقوت [yağut] - yaqut; Günəş; dodaq; tarix, həyat mənalarında və s. bu kimi yunan sözlərini misal göstərmək olar. Bir sıra yunan alınmaları polisemantik xarakter daşıyır.

دو لشگر بهم برکشیدند کوس چو شطرنجی از عاج و از آبنوس [3, s.41]

İki qoşun bir-birinə müharibəyə hazır olmaq xəbərini verdi Fil sümüyü və qarağacdan ibarət bir şahmat kimi.

ملک ماند خالی در آن جای خویش نهاده یکی تیغ الماس پیش [3, s.82]

Şah öz o yerində yalnız qaldı Bir iti qılıncı qarşısına qoydu.

به امید آن گنج دیوار بست برانداخت دینار خود را ز دست [3, s.540]

O çərçivəyə alınmış xəzinənin ümidi ilə Öz dinarını əlindən atdı [verdi].

شده روشن از روشنک جان او ز فردوس روشنتر ایوان او [4, s.261]

Rövşənəkdən onun ruhu işıq saçmış Onun sarayı cənnətdən daha işıqlı [olmuş].

به یک باد شد کشتی خصم خرد فروماند لنگر پلنگر بمرد [4, s.415]

Bir həmlə ilə düşmənin gəmisi sındı Ləngər qaldı, Pələngər öldü.

بر افروخت آن ماه چون آفتاب فرو ریخت بر گل ز نرگس گالب [4, s.500]

O ay [kəniz] günəş tək təmizləndi Üzünə gözündən yaş axıtdı.

Azərbaycan alimi Həsən Zərinəzadə Makedoniyalı İsgəndər dövründə və ondan sonra, yəni miladdan əvvəl IV-I əsrlərdə fars dilində işlənən yunan sözlərinin miqdarının başqa dövrlərə və başqa dillərdən alınmış sözlərə nisbətən çox olmasını bildirir [6, s. 40].

Şairin dilində bir sıra yunan mənşəli sözlər (məsələn, قانون [ğanun] - qanun, قرنفل [ğərənfel] - qərənfil, منجنیق [məncəniğ] - sapand) ərəbləşmiş formada işlənmişdir. Məsələn:

نه عراده بر گرد او رهشناس نه از گردش منجنیق هراس [4, s.460]

Nə ətrafındakı müharibə aləti onun bələdçisi Nə də sapandın fırlanmasından qorxusu.

Qeyd edək ki, “Xəmsə”də ərəbləşmiş sözlərə (moərrəblərə) də təsadüf olunur. Belə ki, fars dilinin leksikasına alınma kimi daxil olan bir qisim sözlər içərisində bəziləri vaxtilə bu dildən başqa dilə keçmiş, alan dildə fonetik cəhətdən mənimsənilməklə yeni ifadə forması və məzmun kəsb edərək yenidən həmin dilə qayıtmışdır. Dilçilikdə bu cür alınmalar “qayıtmış sözlər” ("بازگشته کلمات") adlanır. Məsələn, İbn Dərid قند [ğənd] sözünü fars sözü olan کند [kənd]-in ərəbləşmiş forması hesab edir və müasir Avropa dillərində, o cümlədən ingilis dilində “candy”, fransız dilində “candi”, alman dilində “kandi”, italyan dilində “cantito” şəklində işlənən həmin sözlərin کند sözündən olduğunu qeyd edir [10, s.75]. Dosent Mənzərə Məmmədova “Şərəfnamə” əsərində قند sözünü “qənd; dodaq” mənalarında göstərir [4, s.291].

Latın sözləri də fars dilinə ərəb dili vasitəsilə, bu dilin fonetik-orfoqrafik qaydalarına tabe şəkildə keçmişdir. Nizami Gəncəvinin dilində طلسم [telesm] - tilsim, ovsun, قندیل [ğəndil] - çıraq kimi latın sözləri işlənmişdir.

به زیر زمین گنج را جای کرد طلسمی بر آن گنج برپای کرد [4, s.217]

Torpağın altında xəzinəni gizlətdi O xəzinə üçün bir ovsun düzəltdi.

Əsərlərdəki yunan və latın sözləri, əsasən, isim kateqoriyasına aiddir, xüsusi isimlərin, bitkilərin, elm sahələrinin və s. adını bildirir.

“Xəmsə”dəki دهل [dohol] - təbil, شیپور [şeypur] - şeypur, قرمز [ğermez] - qırmızı, گنبد [qombəd] - günbəz; asiman; yüksəklik mənalarında arami sözləri fars dilinə islamdan öncə daxil olmuş və ərəbləşmiş şəkil almışdır.

نشاط می قرمزی ساختند بساطی هم از قرمز انداختند [4, s.285]

Qırmızı şərab içdilər [şərabdan şənləndilər] Qırmızıdan da büsat qurdular.

در و دم رسانی رسانم درود بیایی بیایم ز گنبد فرود [4, s.390]

Qapıya çatdırsan, xeyir-dua verərəm Gəlsən [görünsən], günbəzdən aşağı enərəm.

“Şərəfnamə” əsərindəki کافور [kafur] - kafur; mürəkkəb (yazı üçün), کوتوال [kutval] - qala nəzarətçisi kimi alınmalar hind dilinə məxsusdur.

بر آن دز که او رایت انگیخته سر کوتوال از دز آویخته [4, s.335]

O qalaya ki, o, bayraq sancmış Qala nəzarətçisinin başını qaladan asmış.

Tanınmış İran alimi Məhəmmədtağı Bahar “Üslubiyyat” əsərinin birinci cildində fars dili ilə sanskrit dili arasında çoxlu sayda müştərək sözlərin olduğunu qeyd edir, hind sözlərinin Sasanilərin hakimiyyəti dövründə və islamdan sonra ünsiyyət və ticarət əlaqələri vasitəsilə fars dilinə keçdiyini bildirir [11, s. 307].

Antik dillərə məxsus sözlər fars dilinin söz yaradıcılığı prosesində də iştirak etmişdir. Həmin leksik vahidlər vasitəsilə dildə qarışıq tipli mürəkkəb sözlər əmələ gəlmişdir. “Xəmsə”də onlar mürəkkəb komponentli sözlərin, əsas etibarilə, birinci tərəfini təşkil edir. Məsələn, الماس تیغ [əlmastiğ]-iti qılınc, دندان الماس[əlmasdəndan]-qəzəbli, یاقوت سنج [yağutsənc]-şərabla dolu, یاقوت بار [yağutbar]-şərabçı və s. Həmçinin antik alınmaların bir sıra feil kökləri və şəkilçilərlə birləşməsilə “hibrid birləşmələr” yaranmışdır. Misal üçün, ارغنونزن [ərğənunzən]-arqan çalan, دهلزن [doholzən]-təbilçi, کیمیاساز [kimiyasaz]-kimyagər, زم ّردنگار [zomorrodneqar]-zümrüdlə bəzənmiş, یاقوت کار [yağutkar]-yaqutla işlənmiş, الماسگون [əlmasqun]-almas rəngli, لنگرگه [ləngərgəh]-ləngər yeri, یاقوتوار [yağutvar]-al qırmızı və s.

ز یونانیان ارغنونزن بسی که بردند هوش هر کسی [3, s.54]

Yunanlarda çox arqan çalan hər kəsi heyran edib [ağlını başından alıb].

بگو ای سخن کیمیای تو چیست عیارترا کیمیاساز کیست [4, s.346]

De, ey [dost] sənin sözünün hikməti nədir Sənin əyarının kimyagəri kimdir.

دهلزن چو شد بر دهل خشمناک برآورد فریاد از باد پاک [3, s.534]

Təbilçi təbil çalan zaman Pak nəfəsdən fəryad qopardı.

بیا ساقی آن آب یاقوت وار درافکن بدان جام یاقوت بار [4, s.588]

Gəl, [ey] saqi o al qırmızı [yaqut kimi] suyu Şərab paylayanın o qədəhinə süz.

Nizami Gəncəvi dilində bir sıra mürəkkəb feillərin ad hissəsini antik alınmalar, ikinci tərəfini isə köməkçi feillər təşkil edir.

ز سرسبزی گنبد تابناک زمرد شده لوح طفالن خاک [3, s.59]

Asimanın aydınlığından Bitkilərin üzü yaşıllaşmış.

شد از زخمهٔ کاسه و زخم کوس خدنگ اندران بیشه ها آبنوس [3, s.41]

Təbilin zərbəsindən meşələrin qovaqları qaraldılar.

Yuxarıdakı beytlərdəki زم ّرد شدن [zomorrod şodən]-yaşıllaşmaq, yaşıl olmaq və آبنوسی شدن[abnusi şodən]-qaralmaq və s. mürəkkəb feilləri buna misal göstərmək olar.

Ədəbiyyat

1. Hüseynzadə M. Müasir Azərbaycan dili. Bakı: ADU, 1954, 242 s.
2. Mahmudova L.H. Fars dili (dərslik). Bakı: Elm və təhsil, 2015, 408 s.

3. Məmmədova M.H. Nizami Gəncəvi dilinin lüğəti (“Şərəfnamə” əsəri üzrə): I hissə. Bakı: Nafta-Press, 2009, 542 s.
4. Məmmədova M.H. Nizami Gəncəvi dilinin lüğəti (“Şərəfnamə” əsəri üzrə): II hissə. Bakı: Nafta-Press, 2010, 597 s.
5. Məmmədzadə C.N. Fars dilində Avropa mənşəli alınma sözlər haqqında // Filologiya məsələləri, 2009, № 8, s. 450-461.
6. Zərinəzadə H. Fars dilində Azərbaycan sözləri. Bakı: Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası, 1962, 435 s.
7. Kanar M. Türkçe-Farsça sözlük. İstanbul: Say, 2012, 651 s.
8. Персидско-русский словарь (под ред. Ю.А.Рубинчика): том II. Москва: Русский язык, 1983, 864 с.
9. Пейсиков Л.С. Лексикология современного персидского языка. Москва: Издательство Московского университета, 1975, 206 с.
10. Хатеми Н.З. Лексика персидского языка и пути ее обогащения: автореф. докторской диссертации. Баку: 1968, 117 с.
11. بهار م. سبک شناسی یا تاریخ تطور نثر فارسی: ج. ۱. تهران: ز ّوار، ۱۳۸۱ ، ۴۹۶ ص.
12. عمید ح. فرهنگ عمید. تهران: امیر کبیر،۱۳۸۱، ۱۲۵۴ ص.

РЕЗЮМЕ
О АНТИЧНЫХ ЗАИМСТВОВАННЫХ НА ЯЗЫКЕ НИЗАМИ ГАНДЖЕВИ

Мамедзаде Дж.Н.
Бакинский Государственный Университет, Азербайджан

Великий азербайджанский поэт и мыслитель Низами Гянджеви, как и многие известные классики Востока, написал знаменитое произведение «Хамса» на персидском языке в соответствии с поэтическими традициями и требованиями времени. В поэте «Хамса», помимо слов, относящихся к древнеиранским языкам, есть лексические единицы, заимствованные из греческого, латинского, арамейского и хинди. Заимствование древних языков вошли в персидский еще до ислама. В произведениях используется ряд слов греческого происхождения в арабизированных форм. Латинские слова также переводились на персидский через арабский в соответствии с фонетическими и орфографическими правилами этого языка. Слова, принадлежащие к древним языкам, также участвовали в процессе словообразования персидского языка. Благодаря этим лексическим единицам в языке образовывались сложные слова смешанного типа. Кроме того, «гибридные соединения» были образованы путем объединения древних заимствованных с несколькими корнями глаголов и суффиксами.

Ключевые слова: *«Хамса», персидский, слова греческий, латинский, арамейский, хинди, арабизированные слова, словообразование.*

SUMMARY
ON THE BORROWINGS FROM ANCIENT LANGUAGES IN THE NIZAMI GANJAVI`S LANGUAGE

Mammadzada J.N
Baku State University, Azerbaijan

The great Azerbaijani poet and thinker Nizami Ganjavi, like many famous classics of the East, wrote the famous work "Khamsa" in Persian in accordance with the poetic traditions and requirements of the time. In the poet's "Khamsa", along with words related to the ancient Iranian languages, there are lexical units borrowed from Greek, Latin, Aramaic and Hindi. Borrowings of ancient languages entered Persian before Islam. A number of words of Greek origin are used in Arabicized form in the works. Latin words were also translated into Persian through Arabic, following the phonetic and orthographic rules of this language. Words belonging to ancient languages also took part in the word-formation process of Persian language. Through these lexical units, complex words of mixed type were formed in the language. Also, "hybrid compounds" were formed by combining ancient borrowings with a number of verb roots and suffixes.

Key words: *"Khamsa", Persian, Greek, Latin, Aramaic, Hindi words, Arabicized words, word formation.*

NİZAMİ YARADICILIĞINDA TARİX

İbrahimli Mehin Bayram qızı
Sumqayıt Dövlət Universiteti, doktorant, Azərbaycanı
mehin.m.96@mail.ru

Xülasə. Məqalə Nizami Gəncəvi və tarix mövzusundadır. Burada Nizami Gəncəvinin həyatı haqqında qısa məlumat verilimişdir. Budan əlavə şairin yaradıcılığının zirvəsi hesab olunan "Xəmsə" barədə məlumat vardır. Şair öz poemalarında hökmdarlar haqqında məlumat vermiş, ədalətli hökmdar surəti yatmaq şairin əsas məqsədi olmuş, əsərlərində onların surətini yaratmışdır. Tarix və tarixi şəxsiyyətlər Nizaminin əsərlərinin məzmununda mühüm yer tutmuşdur. Məqalənin mövzusu əsasında bu barədə də məlumat əldə etmək mümkündür.

Açar sözlər: *Tarix, hökmdar, poema, əsər*

Dünya ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi, dahi Azərbaycan şairi və mütəfəkkiri Nizami Gəncəvi bəşər tarixində yeni səhifə açmışdır. Qüdrətli sənətkarın bütün həyatı və zəngin ədəbi fəaliyyəti həmin dövrdə təkcə Azərbaycanın və Qafqazın ən iri şəhəri deyil, həmçinin Yaxın və Orta Şərqin mühüm mədəniyyət mərkəzlərindən biri olan Gəncə ilə sıx bağlı olmuşdur. Sənətkar ömrü boyu burada yaşamış, Gəncə mədrəsələrində təhsil almış, türk dilindən başqa, ərəb və fars dillərinidə bilmişdir. O, saray şairi olmaqdan imtina etmişdir. Bunu orta əsr qaynaqları həmçinin şairin özüdə təsdiq edir. Gəncə X əsrdən etibarən Şərqlə Qərb arasında karvan yolunun üzərində dayanan böyük, mühüm əhəmiyyətli bir şəhər olmuşdur. Şəddadi dövlətinin hakimiyyəti dövründə Gəncə paytaxt şəhər kimi daha da möhkəmlənib, güclənmişdir. Şair təqribən 1169-1170-ci ildə Dərbənd hökmdarı Seyfəddin Müzəffərinin kəniz kimi hədiyyə göndərdiyi qıpçaq qızı Afaq (Appaq) ilə ailə həyatı qurmuşdur.

Korifey sənətkar öz ənənələri ilə seçilən ədəbi məktəb yarada bilmişdir. Nizami Gəncəvinin ölməz yaradıcılığı bəşər tarixinin ayrılmaz bir parçasına çevrilmiş, Nizami dühası bu gün də dünya ədəbi-mədəni və ictimai-fəlsəfi fikrində öz mövqeyi, qlobal əhəmiyyətli fenomenal hadisələrdən biri olmuşdur. Nizami Gəncədən doğdu, Azərbaycan göylərinə qalxdı və bütün dünyaya işıq saçdı. [Teymur Kərimli "Nizami və tarix"- Bakı, 2002 s 8] Dogrudan da, bu, belə oldu, Yaxın və Orta Şərqin poeziya göylərində günəş kimi parıldayan Nizami Gəncəli sonrakı dövrlərdə öz yaradıcılığının işığını bütün dünyaya saldı. Əslində, O, heç bir əsərində "Gəncəvi" nisbəsini işlətməmişdir. XV yüzillikdən sonra Nizami ədəbi təxəllüsü ilə yazan başqa şairlər meydana çıxdıqdan sonra Nizamiyə Gəncəvi, bəzəndə Gənceyi nisbəsini qoşublar. Bu isə ərəb dilindən tərcümə olunarkən Gəncəli deməkdir. Qeyd etmək lazımdır ki, tarix Nizamini yaratmışdır, həmçinin Nizami də özlüyündə tarixi yaratmışdır. Yəni özündən sonrakı tarixi yaradıb.

Nizami dilini dərindən təhlil edən akademik Həmid Araslı belə bir maraqlı nəticəyə gəlmişdir:
Nizami əsərlərini fars dilində yazmasına baxmayaraq, həmişə bir azərbaycanlı kimi düşünmüş, öz obrazlı ifadələrini həmişə xalqdan, canlı xalq dilindən almışdır. Təsadüfi deyildir ki, farslar Nizami və Xaqani şeirlərindən danışanda "buye tork miayəd" deyirlər. [H.Araslı. Azərbaycan ədəbiyyatı: tarixi və problemləri. Bakı: "Gənclik" , 1998. –S.139]

Hər bir sənətkarın yaradıcılığını araşdırarkən onun yaradıcılığında tarix və onunla bağlı başqa problemlər yalnız quru tarixi faktların təhlili və təqdimi ilə kifayətlənməməlidir. Nizami yaradıcılığından bəhs edərkən onun istifadə etmiş olduğu materialları 2 hissəyə ayırmaq olar: 1) tarixi şəxsiyyətlər və 2) tarixi hadisələr. Biz nəyə görə iki hissəyə bölürük, çünki onlardan yalnız illüstrativ material kimi istifadə etmişdir.

Şair yaradıcılığının zirvəsi hesab olunan "Xəmsə" də ilkin olaraq tarix şəxsiyyətlər sırasında hökmdarlar durmuşdur. Bunlar, Makedoniyalı İsgəndər (e.ə 356-323), III Dara (e.ə 336-330), Bəhram Gur (421-438) və Xosrov Pərvizdir (591-628). Həmçinin bir sıra epizodik xarakterlər də vardır. Xosrov Ənuşirəvan (546-578), Hörmüz (579-590), I Yezdəgerd (399-420), I Sultan Səncərdir (1086-1157). Ədalətli hökmdar məsələsi şairin poemalarının başlıca cəhətidir. Ümumiyyətlə, Nizaminin "Xəmsə" sində bütün yaradıcılığı boyu əks olunan hökmdar surətlərinin təkamülünü üzə çıxarmaq mümkündür. İdeal hökmdar problemi şairi hər daima dərindən düşündürdüyü üçün o, hətta hökmdar olmayan surətlərə də (məsələn, Tanrı, Peyğəmbər, Məcnun) hökmdar, rəhbər kimi yanaşır. İlk poema "Sirlər xəzinəsi" ndən son poema "İqbalnamə" yə qədər ideal hökmdara nail olmaq olmur, son hökmdar surəti İskəndər belə nöqsanlardan təmizlənə bilmir.

"Xəmsə" dən danışarkən onu da qeyd etmək lazımdır ki, Nizami bu poemaları yazarkən hansı tarixi zəmin onları yazmağa ehtiyac doğurmuşdur? Həmçinin poemalar həmin dövrlə səsləşirmi? Bu, sualların cavabını bilmək üçün həmin dövr Nizaminin yaşadığı Gəncədəki mühiti bilmək lazımdır. Həmin dövrə nəzər salsaq, görərik ki, bu dövr Azərbaycanın həm mədəniyyət, həmdəki ədəbiyyat baxımından parlaq dövrlərdən biridir. Azərbaycanın böyük filoloq-alimlərindən Mikayıl Rəfili bu barədə yazmışdır :

“Nizami dövrü Azərbaycan mədəniyyəti və bədii ədəbiyyatının ən parlaq inkişaf dövrlərindən biridir. Bu dövr tarixə “qızıl əsr” adı ilə daxil olur.
XII yüzillik Azərbaycanı o dövrün ən qabaqcıl ölkələrindən biri idi. Azərbaycan dövlətinin güclənməsi, Azərbaycan mədəniyyətinin, elminin, arxitekturasının, incəsənətinin və ədəbiyyatının çiçəklənməsi ilə səciyyələnir”. [М.Рафили. Низами. Жизнь и творчество. – Баку, 1939, с 5]

Şair bildiyimiz kimi beş poemasını müəyyən fasilərlə 1174-cü ildən 1203-cü ilə kimi yazmışdır. Bu da onu sübut edir ki, poemalardakı hadisələr otuz illik tarixi dövrdəki baş verənlərdir.

Nizaminin həyatının və yaradıcılığının sıx bağlı olduğu dövlət həmşinin Azərbaycan Atabəylər dövləti olmuşdur. Atabəylər dövlətinin əsası şairin anadan olmasından bir neşə il öncə qoyulmuşdur. Atabəylər dövlətinin hakimiyyəti illərində də Gəncə mühüm əhəmiyyətli şəhər olaraq qalmışdır.

“Azərbaycan Atabəylərinin paytaxtı Təbriz idi. Lakin onların çox sevdikləri yer – çiçəklənən Gəncə idi və burada da özlərinə saray tikmişdilər” [M.M.Altman. Göstərilən əsəri, s.52].

Şair poemalarının giriş hissələrində Məhəmməd peyğəmbərdən sonra öz məmduhları haqqında yazırdı. O, beş poemasını səkkiz hökmdara ithaf edərək yazmışdır. Bunun səbəbi sadəcə qonoror almaq olmamışdır. Şair öz məmduhlarının tərifi zamanı demək olar ki, heç bir fərdiləşməyə yol verməmişdir. O, onların hamısını bir-birindən igid, cəsur, qorxmaz təsvir etmişdir. Burdan belə bir nəticəyə gəlirik ki, şair bu hissələri həvəslə yazmamış, bir növ tarixi şəxsiyyət olan hökmdarlara yox, taxt-tacta mədhiyyə yazmışdır. Nizami mədh etdiyi hökmdarların malik olduqları ərazilər haqqında məlumat vermək fikrində olmamışdır. Onun şair təxəyyülü tarixçi reallığı üstələmişdir. Şair daima hökmdarları İsa kimi insaflı, mürvətli olmağa çağırırdı, o, dünyaya zülmlə yox, ədalətlə hökmdarlıq etməyin tərəfdarı idi. Öz əsərlərində şair başqalarının dili ilə hökmdarlara ibrət dərsi verirdi. “Qarı və Sultan Səncər” , “Dünyanın keşməkeşi və bəşərin iztirabları” , “Nuşirəvan vəziri və bayquşların söhbəti” və s. hekayələrində bunları görə bilərik.

Nizami “Sirlər xəzinəsi” poemasını Məlik Fəxrəddin Bəhram şah ibn Davuda, “Xosrov və Şirin” poemasını Sultan Toğrul, Atabəy Əbu Cəfər Məhəmməd ibn Eldəniz, Sultan Qızıl Arslan ibn Eldənizə, “Leyla və Məcnun” poemasını Axsitan ibn Mənuçehr, Mənuçehr ibn Axsitana, “Yeddi gözəl” poemasını Əlaədin Körpə Arslana, “İskəndərnamə” poemasını Sultan Nüsrətəddin Əbubəkr Bişkinnə ithaf etmişdir. Şairin əsərlərindən iki böyüyünü (“Xosrov və Şirin” , “İskəndərnamə” ni) atabəylərə ithaf etmişdir. Nizaminin ilk məmduhu Türkiyə ərazisində yerləşən Ərzincan hakimi Fəxrəddin Bəhram şah ibn Davud olduğundan, şairin mədh sahəsində ilk təşəbbüsü idi. Bu şairin bundan sonraki mədhiyyələrinində formalaşmasında mühüm rol oynamışdır. Şairin 1177-ci ildə bitirdiyi “Məzənül əsrarı” (“Sirlər xəzinəsi”) poeması ona böyük şöhrət qazandırmışdır. Şair bu poemasını yazmağa başlayanda 20 yaşında idi. “ Məxzən “ onun ilk əsəri olmamışdır, bu zamanlarda o, öz sufiyanə şeirləri, qəzəlləri, qəsidələri ilə artıq tanınırdı. Əslində şair Xosrov və Şirin poemasını III Toğrulun sifarişi ilə qələm almış, 1180-ci ildə yazıb bitirmişdir. Daha sonra poemanı Məhəmməd Cahan Pəhləvana göndərmişdir. Lakin onun ölümündən sonra taxta çıxan Qızıl Arslan Gəncə yaxınlığında şairlə görüşmüşdür. Qızıl Arslan poema qarşılığında şairə Həmdünyan adlı kənd bağışlamışdır. Şirvan hökmdarı I Axsitan 1188-ci ildə şairdən Leyli və Məcnun mövzusunda əsər yazmağı sifariş etmişdi. Şirvanşahlar Şimali Azərbaycanda yerli bir sülalə idi. Onların hökmdarlıqlarının mərkəzi Gəncə olan Aran vilayətinə, hətta Araz çayının cənubunda Təbriz və onun ətrafına qədər yayılmışdı. Şirvanşahlar öz nəsillərinin qədimliyini göstərmək üçün özlərini İran Kəyanilərinə bağlayırdılar. Nizami Məlik Mənuçəhrin Bəhram nəslindən və Adəmdən bəri şah oğlu şah olduğundan, şah Axsitanın isə Əbdül Müzəffər (yəni, Zəfər qalibiyyət atası) olduğunu bildirmişdir. İlk öncə Nizami bunu yazmaqdan boyun qaçırmaq istəsədə daha sonra oğlunun təkidi ilə Şərqdə ilk dəfə Leyli və Məcnun əsərini yazmışdır. Şair 1196-cı ildə Yeddi gözəli Həft peykər poemasını Marağa hakimi Ağsunqurilər nəslindən olan Əlaəddin Körp (körpə) Arslanın xahişi ilə yazmış oma ithaf etmişdir. O, şairin şeirlərində qüdrıtli hökmdar, tac bəxş edən və bac alan bir xosrov, Ölkələr alan Arslan taxt və tac etibari ilə Alp Arslandan daha üstün biridir. Ağsunqurilər nəsli məhz onunla ucalmışdır. , ömrünün sonlarına yaxın, təqribən 1203-cü ildə bütün ədəbi-estetik, ictimai-fəlsəfi görüşlərinin yekunu olaraq İskəndərnamə poemasını yazmışdır. Poema iki hissədən ibarətdir,Birinci hissə Şərəfnamə Azərbaycan Atabəylərindən Nüsrətəddin Əbubəkr ibn Məhəmmədə, ikinci hissə İqbalnamə Mosul hakimi Məlik İzzəddinə ithaf etmişdir. İskəndərnamə tarixi-romantik poemadır, epopeyada adlandırıla bilər, həcmcə də ən böyük əsərdir,10460 beytdən ibarətdir Şair bsonuncu poemada İskəndər və onun ətrafındakıların ölümünü təsvir edərkən öz ölümünüdə təsvir etmişdi. Şair Onlar yuxuya getdikləri kimi Nizami də yatdı demişdir.

Beləliklə, belə nəticəyə gəlirik ki. Azərbaycanda Nizami irsi daima diqqət mərkəzində olmuşdur. Nizami dövrünün tarixçi şairidir. Onu qeyd etmək lazımdır ki, məhz Nizami kimi tarixçi şairlərin təsiri ilə sonralar tarix elmi çağdaş təkamül yoluna düşmüşdür. Nizami yaradıcılığında tarixdən istədiyi, örnək aldığı ideal hökmdarı tapmaqdır. Bu zamn o, əgər bunu anil ola bilmirsə, öz bədii və elmi təxəyyülünün gücünə, öngörücülüyünə arxalanaraq buna nail olur. Onu qeyd etmək laımdır ki, şair öz əsərlərində tarixçi Nizami

tarixi , tarixi qaynaqları öz ideyasına uygunlaşdıraraq təqdim edirsə, şair nizami isə öz poetika tarixini yaradır. Deməli, tarix Nizamini yaratdığı kimi, Nizamidə tarxi yaradır.

Dövlət tərəfindən Nizami əsərlərinin çapı, yeni əsərlərinin üzə çıxarılması, tədqiqi daima həyata keçirilir. Dahi sənətkarın irsini Həmid Araslı, Məmməd Mübariz, Mir Cəlal, Mirzə İbrahimov,Teymur Kərimli, Rüstəm Əliyev, Mirzəağa Quluzadə, Məmmədağa Sultanov, Azadə Rütəmova, Nüşabə Araslı, Xəlil Yüsifli. Əlyar Səfərli və başqaları müxtəlif aspektlərdən tədqiq etmişlər. Şairin əsərlərinin öyrənilməsinə əsasən XX əsrin 40-ci illərindən başlanılmışdır. Dahi sənətkarın Gəncədə məqbərəsi, Bakıda, Romada, Sank-Peterburqda heykəlləri ucaldılmışdır. Ölkəmizdə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Ədəbiyyat İnstitutu və Milli Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyi Nizami Gəncəvinin adını daşıyır. Ölkəmizdə Nizaminin anadan olmasının 840, 850, 870 illik yübileyləri dövlət tərəfindən yüksək şəkildə qeyd olunmuşdur. Azərbaycan Prezidenti cənab İlham Əliyevin sərəncamı ilə 2021-ci il ölkəımizdə Nizami Gəncəvi ili elan olunmuşdur.

Ədəbiyyat

1. Aslan K. “Nizami Gəmcəvinin “Xosrov və Şirin” poemasında kitab və mütaliə məsələləri. - Elturan (Milli məsələlər)-2002-2003
2. Mətanət İbrahimova Gülbahar Misirova Nizami Gəncəvi Biblioqrafiya . - Bakı, 2012
3. Teymur Kərimli “Nizami və tarix”. – Bakı, 2002
4. Teymur Kərimli “ “İskəndərnamə” poeması və tarix” elmi məqalə. – “Nizami Gəncəvi” jurnalı, Bakı, 1993
5. Teymur Kərimli Nizamişünaslıq nailiyyətlər, kəsirlər elmi məqalə. – “Ədəbiyyat və incəsənət” qəz, 1986
6. Teymur Kərimli “Leyli və Məcnun poeması və tarix” elmi məqalə. - Bakı; 1989

РЕЗЮМЕ

ИСТОРИЯ В ТВОРЧЕСТВЕ НИЗАМИ

Ибрагимли М.Б.

Сумгаитский государственный университет, Азербайджан

В статье рассматривается история творчества Низами Гянджеви, даётся краткая информация о жизни известного поэта. Кроме того, имеется информация о Хамсе, которая считается вершиной творчества поэта. Поэт в своих стихах давал сведения о безжалостных правителях, главной целью его было создание образа справедливого правителя, которые он создавал в своих произведениях. История и исторические личности занимают важное место в содержании произведений Низами. Краткую информацию об этом можно получить исходя из тематики статьи.

***Ключевые слова**: история, правитель, поэма, произведение*

SUMMARY

HISTORY IN THE WORK OF NIZAMI

İbrahimli M.B.

Sumgayit State University, Azerbaijan

The article is about Nizami Ganjavi and history. Here is a brief information about the life of Nizami Ganjavi. In addition, there is information about “Khamsa” , which is considered the pinnacle of the poet’s work. The poet gave information about the rulers in his poems, the main goal of the poet was to create a copy of a just ruler, he created a copy of them in his works. History and historical figures have an important place in the content of Nizami’s works. İt is possible to get information about it on the basis of the subject of the article.

***Key words:** History, king, poem, work*

NİZAMİ HUMANİST SƏNƏTKAR KİMİ

Vəliyeva Sevil Vəzirxan qızı

Sumqayıt Dövlət Universiteti, Azərbaycan

sevil-veliyevaSDU@mail.ru

Nizami yaradıcılığı öz mahiyyəti etibarilə aforistikdir. Bu həm onun poetik istedadının xüsusiyyətləri ilə, həm şairin yaşadığı dövrün təsiri ilə, konkret tarixi və ictimai amillərlə, nəhayət, Nizami poemaları və

qəsidələrinin ideya məzmunu, yaradıcılığının ümumi istiqaməti ilə, yaratdığı humanist təlimin əsas prinsiplərini əsərlərində ardıcıl surətdə ifadə edən şairin qarşısına qoyduğu məqsədlə, daha doğrusu böyük məqsədlə bağlıdır. Nizami söylədiyi fikirləri hər vasitə ilə aforizmlərdə, həyatdan götürülmüş konkret ibrətamiz misallarla möhkəmlətməyə çalışmışdır. Nizaminin hər misrası son dərəcə məzmunludur, onun poemalarında misraların çoxlu bitkin, gözəl kəlamı xatırladır. Həmin kəlamlarda şairin dərin düşüncələrinin nəticələri, tutarlı həyat müşahidələri, ççox zaman isə qədim xalq müdrikliyindən, atalar sözləri və məsəllərdən irəli gələn həyat təcrübəsi yığcam şəkildə ifadə edilmişdir.

Açar sözlər: *dünya poeziyası, Nizami irsi, poema, aforizm, humanizm*

İstər dünya ədəbiyyatında, istərsə də Azərbaycan ədəbiyyatında cəmiyyətin hər bir üzvündə müsbət əxlaqi keyfiyyətlərin inkişaf etdirilməsi hər zaman düşündürücü bir məsələ olmuşdur. Dahilərimiz hər bir kəsin yüksək mənəvi dəyərlərə malik olmasını arzu etmiş, bu məqsədlə bir sıra faydalı tövsiyələr vermişlər.

XII əsr dünya poeziyasının dahilərindən biri Nizami Gəncəvidir. Dahi sənətkarın həyatı və yaradıcılığı Gəncə ilə bağlıdır. Belə ki, şair ömrü boyu Gəncədə yaşamış və yaratmış, dünya ədəbiyyatına misilsiz söz sənəti inciləri bəxş etmişdir. Mütəfəkkir şair şah əsərlərində öz ənənələrini yaratmaqla ədəbi məktəbin əsasını qoymuşdur. Odur ki, Nizami irsi hər zaman olduğu kimi bugün də aktuallıq kəsb edir.

Nizami Gəncəvi yalnız fars dilində yazmasına baxmayaraq, yaradıcılığında türk və türkçülüyə məhəbbət daima ön planda olmuşdur.

Dünya ədəbiyyatında Nizami Gəncəvi beş poema müəllifi kimi tanınır. Bu poemalarda dahi sənətkar bir çox məsələlərə toxunmuşdur. Müəllifin fikrincə, insan taleyini ağlı və iradəsi ilə daha yaxşı qurmağa sərf etməli, ədalətli olmalı, cəmiyyətin xeyrinə işlər görməli, ədalətsizliyə yol verməməlidir. Xəmsə ilə istər Şərq ədəbiyyatında, istərsə də türk–müsəlman dünyasında böyük ustaddan sonra Xəmsə yaratmaq bir ənənəyə çevrilmişdir.

Nizami yaradıcılığı olduqca zəngin təbiətə malikdir. Dahi sənətkar əsərlərində milli-mənəvi dəyərlərə toxunmuş, xoşbəxtliyə gedən yolları göstərmiş, kamil insan kimi yetişməyin sirlərini açmış, qəddar hökmdarları ədalətli olmağa çağırmış, ikiüzlüləri tənqid etmiş, insanları mərd və mübariz olmağa səsləmiş, xalqa qulluq etməyi xoşbəxtlik saymış, ağılla hərəkət etməyi aşılamış, irqi, milli və dini ayrı-seçkiliyi qətiyyətlə rədd etmiş, ədalətli insan haqqında fikir və düşüncələrini işıqlandırmış, yaxşı sözü yaman sözdən üstün tutmağı dilə gətirmiş, sevginin təmənnasız bir hiss olduğunu vurğulamış, zülmkarlığa və ədalətsizliyə qarşı etiraz səsini ucaltmışdır.

Nizami Gəncəvi bütün dövrlərin mütəfəkkir şairidir. O, dünya mədəniyyəti xəzinəsinə misilsiz əsərlər bəxş etmişdir və Şərq xalqlarının mədəniyyət tarixində yeni səhifə açmışdır.

Bu baxımdan da, Nizami tərəfindən qələmə alınmış mövzulara zaman keçdikcə yenidən müraciət olunmuş, onun poemalarına saysız-hesabsız nəzirə yazılmışdır.

Dahi şair öz yaradıcılığı ilə etik, estetik, bədii və fəlsəfi fikrin inkişafında misilsiz rol oynamışdır. O, insanın cinsindən, dini əqidəsindən və təfəkkür tərzindən asılı olmayaraq, təkrarsız, müstəsna bir aləm, mənfi inkişafın tükənməz imkanlarının daşıyıcısı olduğunu inandırıcılıqla sübut etmişdir. Şirin və Leyli, Fərhad və Məcnun, Nüşabə və İskəndər surətləri məhz buna görə də, oxuculara yaxın və doğma olmuşdur.

Hər bir görkəmli sənətkarın yaradıcılığı öz dövrünün məhsuludur. Nizami Gəncəvinin yaşayıb-yaratdığı XII əsr Azərbaycan xalqı tarixində mühüm rol oynamış və hadisələrlə son dərəcə zəngin bir dövr olmuşdur. Bu elə bir dövr idi ki, Azərbaycan Şərqin ən mühüm mədəni və iqtisadi mərkəzlərindən birinə çevrilmişdi.

Nizami öz dövrünə məlum olan hər şeydən yaxşı xəbərdar olmuşdur. Yazdığı hər bir misradan bəlli olduğu kimi, o, ərəb və fars dillərini gözəl bilmişdir.

Nizami söylədiyi fikirləri hər vasitə ilə aforizmlərlə, həyatdan götürülmüş konkret ibrətamiz misallarla möhkəmləndirməyə çalışmışdır. Nizami Gəncəvi elə bir dühadır ki, əsərlərinin hər bir beyti aforizmdir. Ümumiyyətlə, Nizami yaradıcılığını digərlərindən fərqləndirən mühüm cəhət onun əsərlərinin aforizmlərlə zəngin olmasıdır.

O, poeziyada hər bir kəlimənin dəyərini göyə qaldırmış və omonim sözlərdən əsərlərində məharətlə istifadə etmişdir.

İlk baxışda sadə və konkret görünən aforizmlərin olduqca dərin mahiyyəti var. Dahi şairə görə, insanın birinci düşməni tənbəllikdir. Nizami aforizmlərdə işləməyin zəruriliyini vurğulamış, əməyin insana əsl mənəvi zövq verdiyini qeyd etmiş, bekarçılığın cənnətdə belə cəhənnəm əzabına döndüyünü söyləmişdir.

Zəhmət fəryad deyildir, bir şadlıqdır insana,
Zəhmətinin axırı rahatlıqdır insana[7, 50].
Hər halda sən çalış, həyat əməkdir,
Cənnət kahıllığı nəyə gərəkdir?[7, 44]

Bu nə tənbəllikdir? Giriş bir işə,
Bekarlıq insanı sıxar həmişə[7, 55].

Nəzərə almaq lazımdır ki, aforizmlər qısa, ümumiləşdirilmiş, bitkin, dərin mənalı fikir, hikmətli sözlərdir. "Nizaminin aforizmləri, onun ağıl və idrak haqqında dediyi sözlər orta əsr qaranlıqları içərisindən sönməz günəş kimi dünyaya işıq salır"[7, 3].

Əsərlərindəki mövzunun əsas qayəsini xeyirxahlıq tutur.

Həmişə dünyada yaxşılıq axtar,
Yaxşı ad almaqda əbədiyyat var.
Yaxşı ad almışla yaxşı ol müdam,
Yoxsa, axır özün olarsan bədnam[4,115].

Adəmdən başlamış müasirlərinə qədər insanlığı bütün keçmişi, bu günü və sabahı ilə əks etdirməyə çalışan şair insanı yaşadığı təbiətdən, canlı və cansız aləmdən təcrid olunmuş şəkildə deyil, onunla birlikdə təsvir edir. Şair hər zaman müasir həyat, müasir insanlar düşündürür., haqsızlıq, ədalətsizlik, zülm və özbaşınalıq hökm sürən dövrün adamları əsasən məhdud görüşlü, tamah, şöhrət və şəhvət əsiri olan insanlardır. Nizamini daha çox kədərləndirən başqalarına ağalıq edən, özlərini yüksək tutanlardır.

Aləmə bax, başçıları kimdilər,
Adlıların adlıları kimdilər[6,21].

Bütün dövrlərin ən sevilən dahilərindən biri olan Nizami Gəncəvi xalqımızın adına daima ucalıq gətirmişdir. Hər misrasında bir xəzinə, bir sevgi dünyası olan Nizami Gəncəvi bizə yaradıcılığının əbədiliyi ilə fərqlənən çox dəyərli bir miras qoyub getmişdir.

Hər birimiz bu mənəvi borcu üzərimizdə hiss edərək övladlarımıza dahi sənətkarın ədəbi-pedaqoji irsini aşılamalıyıq.

Şair və şeir qarşısında ciddi ictimai vəzifələr qoyan Nizaminin fikrincə, şeir insanları tərbiyə etmək vasitəsidir.

Kim ki sözə verdi sığal, sahmanı,
Sözlə bişirdi çiy olan insanı[6, 10].

Nizami hamını şad görmək istəyən, humanist bir sənətkar olaraq insanlara xudpəsənd, xəbis olmamağı, xoşbəxtliyi digərləri ilə bölüşməyi, şəxsi sevincdən hamıya pay verməyi, öz səadəti ilə başqalarını da sevindirməyi tövsiyə etmişdir:

Təkbaşına kimsə dünyanı udmaz,
Təkcə bir insanın şadlığı tutmaz.
Ağıllılar bilir tək yesə bir kəs
Təklikdə də ölər, dost-aşna görməz.
Çay suyu olsa da sən içmə yalqız,
Dəniztək olarsan acı, qılıqsız[3, 16].

Nizami öz poemalarında zamanın insana zidd olduğunu sübuta yetirir. Lakin, "insan zamana qalib gələcək. Həyat və təbiətin öz dialektikası var, xərabə olan abad olacaq, pis olan yaxşılaşacaq" [5, 6].

Nizaminin hikmətli sözlərinin, kəlamlarının çoxu fövqəladə dərəcədə mütərəqqi və öz dövrü üçün gözlənilməzdir. Onların mövzusunu elə problemlər təşkil edir ki, bəşəriyyət həmin problemlər üzərində bir neçə əsr keçəndən sonra ciddiyyətlə düşünməli olur.

Nizaminin poemalarında məhəbbətə, dostluğa, sədaqətə, bir sözlə, ən gözəl insani keyfiyyətlərə həsr edilmiş saysız-hesabsız aforizm tapmaq olar.

Kimin ki, dünyada bir məşuqu var,
Eləsi həqiqi bir aşiq olar[7, 105].

Nizaminin poemalarında aforizmlərlə yanaşı, çoxlu sayda məsəllər və atalar sözləri vardır. "Bütün bu məsəllər Nizami yaradıcılığının ana xətti və onun əsərlərindəki baş ideya ilə üzvi surətdə bağlıdır"[2, 107].

Nizami humanizmi insana böyük məhəbbət duyğuları ilə yoğrulmuşdur və konkret real insan gözəlliklərini əks etdirir. "Nizaminin bir humanist sənətkar kimi qarşıya qoyub həll etmək istədiyi əsas ideya isə insanın xoşbəxtliyi və bu xoşbəxtlik yollarının tapılmasıdır"[1, 116-117].

Ədəbiyyat

1. Elm və İnnovativ Texnologiyalar. Beynəlxalq elmi araşdırmalar jurnalı. Nömrə 17, 2021, s. 105-117.
2. Məmməd Ələkbərov. Nizami Gəncəvi və Azərbaycan xalq yaradıcılığı. Gəncə: Elm, 2021, 130 s.
3. Nizami Gəncəvi. Xosrov və Şirin. Bakı:"Lider Nəşriyyat", 2004, 392 s.
4. Nizami Gəncəvi, İskəndərnamə. İqbalnamə. Bakı:"Lider Nəşriyyat", 2004, 256 s.
5. Nizami Gəncəvi. Leyli və Məcnun. Bakı:"Lider Nəşriyyat", 2004, 288 s.
6. Nizami Gəncəvi. Sirlər Xəzinəsi. Bakı:"Lider Nəşriyyat", 2004, 264 s.
7. Nizaminin hikmət və nəsihətləri, Naxçıvan, 2013, 177 s.

РЕЗЮМЕ
НИЗАМИ КАК ХУДОЖНИК-ГУМАНИСТ
Велиева С.В.
Сумгаитский государственный университет, Азербайджан

Творчество Низами глубоко афористично по своей сути. Это обусловлено и особенностями его поэтического таланта, и влиянием эпохи, конкретных исторических и социальных факторов и, наконец, идейным содержанием поэм и касыд Низами, общей направленностью его творчества, той задачей, а вернее той "сверхзадачей", которую поэт ставил перед собой, последовательно выражая в своих произведениях основные принципы созданного им гуманистического учения. Поэтому Низами всячески стремится подкреплять высказываемые им в афористической, поучительной форме мысли конкретными примерами, взятыми из жизни. Каждая строка Низами необычайно содержательна, и это стремление облечь глубокую мысль в современную форму также обусловило то, что многие строки из поэм Низами представляют законченные, блестящие изречения, в которых в "спрессованной" форме содержатся результаты глубоких размышлений поэта, меткие жизненные наблюдения, опыт, восходящий нередко к многовековой народной мудрости, крылатым словам, пословицам и поговоркам.
Ключевые слова: *мировая поэзия, наследие Низами, стихотворение, афоризм, гуманизм*

SUMMARY
NİZAMİ AS A HUMANİST ARTİST
Valiyeva S.V.
Sumgayit State University, Azerbaijan

Nizami's creative activity are aphoristic in their very essence. This is due to the peculiarities of his poetic talent, to the impact of the times, concrete historic and social factors and finally, to the ideological content of the poems and gassidas by Nizami, general trends of his literary career, responsible for the task or, to put it more precisely, for the super task which the poet had set up before himself, consistenly expressing in his works the main principles of his humanistic teaching. That is why Nizami tries to confirm his thoughts expressed in aphoristic, instructive form, supporting them with some concrete examples taken from real life. Every line by Nizami is very rich in meaning, and this aspiration to present the profound thought in a perfect form was also responsible for the fact that many lines from Nizami's poems are complete, brilliant sayings, in which in compact form are pressed the results of the poet's deep meditations, apt everyday expressions, experience, rooted in century-old folk wisdom, catch words, proverbs and sayings.
Key words: *world poetry, Nizami heritage, poem, aphorism, humanism*

NİZAMİ GƏNCƏVİ YARADICILIĞINDA BİTKİLƏRƏ MÜNASİBƏT

Əliyeva Afaq Məhcan qızı
Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu, dosent, Naxşıvan, Azərbaycan
afagaliyeva100@gmail.com

Xülasə. Məqalə Nizami Gəncəvinin yaradıcılığının bitkilərə münasibətindən bəhs olunur. O, əsərlərinin bir sıra hissələrində bitkilərdən müxtəlif mənalarda istifadə etmişdir. Məqalədə şairin əsərlərindəki bitkilərlə bağlı hissələr sitat gətirilərək onların mənaları təhlil olunmuşdur. Burada şairin əsərlərində nərgiz, tikan, yasəmən, qızılgül, bənövşə, sünbül, arpa, buğda, lalə, söyüd, ud, səndəl kimi botaniki adlara müraciət edilməsi işıqlanmışdır. Həmçinin Nizami Gəncəvinin "Sirlər xəzinəsi" əsərinin "Kərpickəsən kişinin dastanı" hissəsinin keçmiş və müasir ədəbiyyat dərsliklərindəki fərqli misraları haqqında məlumatlar verilmişdir.
Açar sözlər: *əsər, şair, poema, bitki, ağac*

Dünyanın söz deyənlərindən biri də Azərbaycanın dahi şairi Nizami Gəncəvidir. Şairin zamanında ona "həkim" adı verilmişdir ki, mənbələr bu adın mənasının "alim", "bilici" olduğunu təsdiq edir. Nizami Gəncəvi elm aləminə bəlli olan 120 qəzəli, 6 qəsidəsi, 29 rübaisi və nəinki Azərbaycanda, bütün Şərq aləmində və dünya ölkələrinin çoxunda məşhur olan "Xəmsə" poemalar toplusunda elə məsələlərə toxunmuşdur ki, bu adın şairə təsadüfi verilmədiyi aydınlaşır. Şair əsərlərində müxtəlif elm sahələrinə aid olan bilgilərdən faydalanmış, onlar haqqında maraqlı və orijinal fikirlər irəli sürmüşdür. Bu baxımdan,

Nizami Gəncəvinin botanika elmi ilə bağlı bir sıra bitki adlarına müraciət etməsi diqqəti cəlb edir. Məsələn, şairin Şərq aləmində "pənc gənc", yəni "beş xəzinə" adlanan "Xəmsə"sinə daxil olan ilk poemasının – "Sirlər xəzinəsi" əsərinin "Gecə görüşü" adlı hissəsində aşağıdakı misralarla qarşılaşırıq:

Tikanları götürür kirpik ucunda onlar,
Könül qapılarında yasəmənlik salanlar... [4, 54].
Yanağının atəşi bir dəstə reyhan oldu,
Nərgizinin üstündə xəncər də xəndan oldu [4, 55].

Yuxarıdakı örnəkdə "tikan", "yasəmən", "nərgiz" botanika elminə aid olan sözlərdir. El arasında "kirpiyi ilə od götürmək" ifadəsi vardır. Lakin Nizami Gəncəvi bu ifadəyə yenilik gətirərək onu "kirpik ucunda tikan götürmək" şəklində işlətmişdir. Şair, sözsüz ki, öz təfəkkürünə görə istifadə etdiyi "yasəmənlik" sözünü həqiqi mənada deyil, fikrini dərindən ifadə etmək üçün öz məqsədinə uyğun olaraq işlətmişdir. Şeirdəki "nərgiz" sözü bir bitkinin adını bildirsə də, burada "göz" anlamında işlətmiş, yanağın qızarmağını qırmızıya çalan reyhanla müqayisə etmişdir. Aşağıdakı misralarda isə "nərgiz" gül anlamında işlənmiş və şair sanki botanika və kimya elmlərini bir araya gətirmişdir:

Nərgizin gözlərinə sürmə çəkər dan yeri,
Misə qızıl rəngini verən kimya deyilmi? [4, 85].

Botanika elmi ilə bağlı bilgilər bir sıra bitkilərin tikanlı olduğunu göstərir. Nizami Gəncəvinin yaradıcılığında "tikan" sözündən bir neçə dəfə istifadə edilmişdir:

Fələk vuran ləkəni ovcundan silənədək,
Qarşısında göyərdi nil rəngində ot, çiçək.
Dön bahar rüzgarına, çiçək gəmisi ol ki,
Bostandan qovmasınlar səni tikanlar təki [4, 62]
Tikan olma, aldanma qızılgülün hüsnünə,
Önə bax, bənövşə tək baş əymə öz köksünə [4, 63].

"Sirlər xəzinəsi" poemasının "Dünya hadisələrinə dair" hissəsində maraqlı bir fikirlə qarşılaşırıq. Məlumdur ki, qızılgül bitkisinin tikanı olur və xalqın dilində "qızılgül tikansız olmaz" məsəli də yaranmışdır. Nizami Gəncəvi bu hadisəni maraqlı bir epizod kimi diqqətə çatdıraraq deyir:

Tikan qızılgül ilə yoldaşlıq etdiyindən,
Sünbül çiçəyinə də ətir göndərir bəzən [4, 73]

Nizami Gəncəvinin poemasında "buğda" bitkisinin də müəyyən qədər yeri və mənası vardır. Belə ki, "Sirlər xəzinəsi" əsərində "Adəmin yaradılmasına dair" hissədə dünyanın ilk peyğəmbəri olan Adəmin şeytanın təkidi ilə buğda yeyərək cənnətdən məhrum olması məsələsindən bəhs edilir:

Qəlbində övlad eşqi, övlad-onun sabahı.
Bir arpaya dəyməzdi buğda yemək günahı.
Ciyərini dağladı buğdadan gələn ağrı,
Buğda dənəsi kimi iki bölündü bağrı.
Buğda yeyincə üzü buğda rəngini aldı,
Bərk utandı, ay kimi, saman kimi saraldı.
Buğda qara torpağı yarıb çıxırsa necə,
Adəm sənin uğrunda cəbrə dözdü eləcə.
Deyərsiz bir buğdaya elə ki tamah saldı,
Özü bir buğda kimi çıplaq, lüt-üryan qaldı [4, 61].

Botanika elmindən bəllidir ki, buğda Qırtıckimilər fəsiləsinə aid dənli bitkidir. Onun formasını şair belə mənalandırmışdır:

İblisin ucbatından uğradığı həqarət,
Buğdanın da bağrını ikiyə böldü, əlbət.

Burada buğdanın morfoloji quruluşuna müraciət etməklə şair Adəm peyğəmbərin yediyi buğdadan ziyan görməsini mənalandırmışdır. O, Adəm peyğəmbərin bir buğda ilə tələyə düşməsini əsaslandıraraq deyir:

İnsan buğda yeməklə bir az, bəlkə, saz oldu,
Heyhat, buğda əslində nəhəng bir ağız oldu.
Can ipinin ucunu itirmiş, ey zavallı,
Bircə buğda dənəsi səni tələyə saldı [4, 61].

Hamıya məlumdur ki, Nizami Gəncəvi çox sayda hikmətli fikirlər müəllifidir və onun hikmət və nəsihətləri oxunması zəruri olan kitablardan hesab edilir. O, buğda ilə bağlı dini-fəlsəfi fikirlərini yekunlaşdırarkən aşağıdakı hikmətli fikrini irəli sürmüşdür:

Öz arpa çörəyini qənaətlə ye ki, sən

Adəm düşən buğdanın toruna düşməyəsən [4, 61].

Maraqlıdır ki, şair buğdadan danışarkən arpanın da adını çəkir. "Sirlər xəzinəsi" poemasının "Ədalətli və insaflı olmağa dair" bölməsində şair dinin dəyərini anladarkən "arpa" sözündən istifadə edir:

Din adlı kəhrəbanın arpa boyda zərrəsi,
Bir batmanlıq iksirin bərabəri, əvəzi. [4, 67]

Nizami Gəncəvi "Sirlər xəzinəsi" poemasının "Ümidsiz padşahın bağışlanması dastanı" hissəsində söyüd ağacının adını çəkir və onun küləyin təsiri ilə əyilməsini aşağıdakı kimi mənalandırır:

Söyüd kimi titrədim, dözmədim bu rüzgara,
Ürək yara, üz qara, indi gedim mən hara? [4, 64].

Nizami Gəncəvi botanika elminə aid olan sözlərdən müxtəlif məqsədlərlə istifadə etmişdir. Onun əsərlərində dekorativ bitki və ağac adları həm təbiət lövhələri yaratmaq və hər hansı bir bitkini bildirmək üçün, həm də bənzətmə və müqayisə məqsədi ilə istifadə olunmuşdur. Məsələn, şair insanın həyatında təbii bioloji hadisə olan qocalığın əlamətlərindən danışarkən deyir:

Üzün, gözün soyudu Ayın ağ çeşməsitək,
Göyçək, al yanaqların soldu dağ laləsitək [4, 80].

Şair gəncliyi bahara, yaza, qocalığı isə quru oduna bənzədir:

Yazda tazə budaqdan tazə güllər fışqırar,
Odundansa ocaqda yalnız ağ küllər qalar [4, 81].

"Sirlər xəzinəsi" əsərindən "Kərpickəsən qocanın hekayəti" "Kərpickəsən kişinin dastanı" adı ilə uzun zaman orta məktəblərin ədəbiyyat dərsliklərinin bəzəyi olmuş və biz hamımız ondan faydalanmış, hətta bir zamanlar əsəri əzbər öyrənmişik. Əsərdən öyrənirik ki, insan həmişə yaşıllıqlardan faydalanır. Kərpickəsən kişi haqqında aşağıdakı misralar səciyyəvidir:

Toxuyardı özünə otdan, əncərdən köynək,
Dolanardı minnətsiz hər gün kərpic kəsərək [4, 83].

Əsərin əvvəlki, yəni bizim öyrəndiyimiz tərcüməsində bu misralar belə idi:

Toxuyardı özünə yaşıl otlardan köynək,
O, ruzi qazanardı hər gün kərpic kəsərək.

Bitkilərin özünə xas rənglərə malikliyi məlumdur və bu, təbiətin əsrarəngiz gözəlliklərindən biridir. İnsanın rənglərə maraq və sevgisi, sözsüz ki, təbiətdən qaynaqlanıb. Dünyada hər kəsin sevdiyi rəng və ya rənglər vardır. İnsan geyimində, aldığı əşyalarda rəng zövqünü yaşayır. Rəng insanın xasiyyət və psixologiyasını təyin etməkdə maraqlı göstəricilərdən biridir. Bu mənada, Nizami Gəncəvinin "Yeddi gözəl" poemasının "Bəhramın çərşənbə günü firuzə rəngli günbədə getməsi və beşinci iqlim padşahı qızının hekayə söyləməsi" hissəsində Mahan da yoldaşlarına qovuşandan sonra göylərin rənginə uyaraq geyimində göy rəngə üstünlük verir və bu, sonra göy rəngli çiçəklə bağlanır:

Göyə ən xoş gəldi, göy rəng göründü,
Başqa rəng tapmadı, göyə büründü.
Hər kim ki əyninə göy paltar geyər,
Günəşi özünə çörək eləyər.
Əzrəq gülü ki var, göy əlbisəli,
Bu üzdən olmuşdur günəş qürsəli [5, 223].

Lüğətlərdə "əzrəq" "göy rəng, mavi" mənalarında işlənmişdir və əsərdə göy gül kimi verilmişdir. Botanikada əzrəq efir yağlı bitki kimi tanınır. İslam təbabətində o, dərman bitkisi hesab edilir.

Nizami Gəncəvi əsərlərində ud və səndəl ağaclarından da bəhs etmişdir:

Manqalda ud ağacı gül suyuyla yanaşı,
Biri xəstə naləsi, o biri də göz yaşı [4, 59].

Şair ud ağacının odda yanmasından çıxan səsləri naləyə, onun tüstüsündən axan göz yaşını gül suyuna bənzətmişdir. Nizami Gəncəvinin "Yeddi gözəl" əsərində Çin qızının Bəhram şaha söylədiyi hekayə "Xeyir və Şər" adlanır. Bu hekayədə Xeyirin Şər tərəfindən çıxarılan gözləri səndəl ağacının yarpaqlarından alınan məlhəmlə sağalır. Səndəl aromaterapiyada işlənən və efir yağları ilə zəngin olan bitkilərdən biridir. Onun müalicəvi əhəmiyyəti Nizami Gəncəvinin də diqqətini cəlb etmişdir.

Beləliklə, dahi Nizami poetik irsində gül-çiçək, ağacla bağlı sözlərdən bol-bol istifadə edərək botanika elminə bələdliyini təsdiq etmişdir. Bu, bir tərəfdən də, botanika elminə aid sözlərin poetik əsərlər üçün də yararlı olduğunu göstərir.

Ədəbiyyat

1. Əsgərov A., Azərbaycanın bitki aləmi, Bakı: "Teas Press" 2016, 444 s.
2. İbrahimov A.Ş., Əliyev C.Ə., Bəşirov R.İ., Qarayeva A.Q. Botanika, Sumqayıt, 2004, 582 s.

3. Məmmədov T.S., İsgəndər E.O., Talıbov T.H. Azərbaycanın nadir ağac və kol bitkiləri, Bakı: “Elm”, 2016, 380 s.
4. Nizami Gəncəvi. Əsərləri, I cild. Bakı: “Şərq-Qərb” 2013, 779 s.
5. Nizami Gəncəvi. Yeddi gözəl. Bakı: “Lider” 2004, 336 s.

РЕЗЮМЕ
ОТНОШЕНИЕ К РАСТЕНИЯМ В ТВОРЧЕСТВЕ НИЗАМИ ГЯНДЖЕВИ
Алиева А.М.
Нахчыванский Институт Учителей, Нахчыван, Азербайджан

В статье рассматривается отношение творчества Низами Гянджеви к растениям. В ряде своих работ он использовал растения в различных смыслах. В статье цитируются отрывки из произведений поэта, связанные с растениями, и анализируются их значения. Здесь произведения поэта относятся к ботаническим названиям, таким как нарцисс, шип, жасмин, роза, фиалка, колос, ячмень, пшеница, тюльпан, ива, уд, сандал. Также была дана информация о различных стихах «Сокровища тайн» Низами Гянджеви в учебнике «Эпос каменщика» в прошлых и нынешних учебниках литературы.
Ключевые слова: *произведение, поэт, стихотворение, растение, дерево.*

SUMMARY
ATTITUDE TO PLANTS IN THE WORKS OF NIZAMI GANJAVI
Aliyeva A.M.
Nakhchivan Institute of Teachers, Nakhchivan, Azerbaijan

The article examines the attitude of Nizami Ganjavi's creativity to plants. In a number of his works, he used plants in a variety of ways. The article cites excerpts from the poet's works related to plants and analyzes their meanings. Here, the poet's works refer to botanical names such as daffodil, thorn, jasmine, rose, violet, ear, barley, wheat, tulip, willow, oud, sandalwood. Information was also given about various verses of "Treasures of Secrets" by Nizami Ganjavi in the textbook "Epos of a Bricklayer" in past and present textbooks of literature.
Key words: *work, poet, poem, plant, tree*

NİZAMİ GƏNCƏVİNİN YARADICILIĞINDA HUMANİZM, ƏXLAQ VƏ İNSANA SEVGİ TƏZAHÜRLƏRİ

Babayeva Məlahət
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, f.ü.f.d., baş müəllim, Bakı, Azərbaycan
milababayeva@mail.ru

Xülasə. Dünya ədəbiyyatına ölməz “Xəmsə” bəxş edən Nizami Gəncəvinin yaradıcılığında humanism mövzusu qırmızı xətt kimi keçir. Bu araşdırmamızda, sənətkarın humanist ideyalarını əks etdirən şeirləri humanist ideyalarını əks etdirmək üçün yazdığı şeirləri təhlil edilmişdir. Əxlaq anlayışına xüsusi önəm verən şair müxtəlif insan talelərinin yazıldığı əsərlərində bu nüansı dəfələrlə öz oxucusuna çatdırır. Utopik cəmiyyəti qurmaq üçün insani dəyərləri hər zaman xüsusi formada tərənnüm etmiş Nizami Gəncəvi poemalarında hər şeydən əvvəl insan sevgisinin üzərində dayanmışdır. Bəşər mədəniyyətini daha da zənginləşdirən “Xəmsə”nin ən əlamətdar xüsusiyyətlərindən olan humanizm və əxlaq problemi poemalardan seçilmiş beytlərlə izah edilməyə çalışılmışdır.
Açar sözlər: *Nizami, xəmsə, məsnəvi, humanizm, əxlaq, sosial-psixoloji, utopik*

Nizami Gəncəvi Azərbaycanın ən qədim, inkişaf etmiş və çiçəklənən şəhərlərindən biri olan Gəncədə anadan olub. O, “Sirlər xəzinəsi”ni yazana qədər əmirlər üçün kiçik əsərlər yazmış qazancını bu yolla təmin etmişdir. Nizami özünü göstərməyi və şöhrəti sevməyib, dərviş kimi təvazökar bir həyat sürüb və keçirib. Dahi şair dövrünün elmi biliklərinə və qədim sivilizasiyalar haqqında geniş məlumata yiyələnən, yaşadığı coğrafiyanın multikultural quruluşunu necə dəyişdirməyi bilən, müasir və qədim cəmiyyətlərin dillərini öyrənmiş böyük bir ziyalı olmuşdur. Yaxşı təhsil almış şair sadəcə ərəb və farsca yazan şairləri, alimləri deyil, antik dövrün qabaqcıl elm xadimlərini və ədəbiyyatçıları dərindən oxuyub-mənimsəmişdir. Öz dövrünün elmi inqilablarıyla yaxından maraqlanmış və bu haqda müxtəlif elmi biliklər əxz edərək öyrəndiklərini öz əsərlərində uğurla istifadə etmişdir [2]. Əsərləri qədər şairin ictimaiyyət arasında nüfuzu və

hörməti də yüksək olmuşdur.Şairin günümüzə qədər gəlib çatan ən məşhur əsəri "Xəmsə"sidir. 35000 beytdən ibarət "Xəmsə"ni yazmaq üçün sənətkar ömrünün 35-40 ilini sərf edib. Nizami Gəncəvi fars ədəbiyyatında bu janrın banisi hesab olunur. Müxtəlif kitabxanalarda yüzlərlə əlyazması olan "Xəmsə", İran, Hindistan və Avropada dəfələrlə nəşr olunmuşdur. "Xəmsə"dən başqa şairin lirik şeirləri də vardır. Ancaq bunların çoxu müxtəlif tarixi dövrlərin "sınağı"ndan çıxa bilməmiş və itmişdir. Sənətkarın şöhrəti o qədər çox olub ki, bəzi şairlər yazdıqlarını Nizaminin əsəriymiş kimi xalq arasında yayırmışlar [3].

Dahi sənətkarın "Xəmsə"sindəki əxlaqla bağlı dəyərli fikirlər bir neçə nəslin mənəvi inkişafında mühüm rol oynayıb və bu gün də oynamaqdadır. Böyük alman ədəbiyyatçısı Höte şairin yaradıcılığının bu tərəfini yüksək qiymətləndirmişdir: *"Nizaminin əxlaq məsələlərinə həsr olunmuş əsərlərində bədii səmimiyyət var".*

Sənətdən düşüncələrini ifadə etmək üçün bir vasitə olaraq istifadə edən Nizami sənətinin mərkəzinə insan və onun taleyi problemini qoyur. Sənətkar inancı baxımından insanı yaradılanların ən şərəflisi sayır. O, əsərlərində insanı çoxtərəfli formada çək-çevirə salmış, onun problemlərini açmağa və həll yollarını tapmağa çalışmışdır. Şair öz həyatı boyunca, sosial-psixoloji bir varlıq olan fərdin mənəviyyatı məsələlərini və rastlaşdığı problemləri ön planda saxlamışdır. Əsərlərini diqqətlə təhlil edəndə bu qənaətimizə qüvvət verəcək xeyli nümunələr tapmaq mümkündür. "Xəmsə"nin ikinci halqası olan "Xosrov və Şirin"də insanın psixoloji vəziyyətindən başqa, social vəziyyətinin də önəminə qüdrətli bir sənətkar üslubuyla toxunulduğunun şahidi oluruq [3]. Xosrovu və Şirini bir fərd olaraq təhlil etdikdə digər insanlardan fərqlənməyən, həyatın təməlini əmələ gətirən davranışları (ehtiras, sevgi, kin, arzu, dünya nemətlərindən faydalanma və s.) yerinə yetirən sadə insanlar olmaqları qənaətinə gəlmək olur. Bunlardan başqa, Xosrovun taxt-tac uğrunda mübarizəsi, oğlunun onu qısqanaraq taxtı ələ keçirməsi və onu öldürməsi, Xosrovun ənənəyə bağlı qalaraq evlənməsi, toy etməsi və s. mövzularda da əhatəli və oxucu üçün diqqətçəkən məlumatlar verilmişdir.

İnsan və onun sosial-psixoloji həyatı, mübarizələri "Leyli və Məcnun"da qələmə alınmışdır. Ailələrin sosial pozisiyaları, bu sevgidən dolayı ailələrin mənsub olduqları statuslarının təsir görməsi, ənənələrin güclü təsiri kimi qarşımıza çıxan problemlər, istər Leylinin, istərsə də Məcnunun psixoloji portretləri, xarakterləri əsər boyunca cəlbedici bir üslubda ifadə edilmişdir [6].

Sənətkarın əsərlərində əxlaq tərbiyəsinə xidmət edən çoxlu beytlər vardır. Bu cütlüklərdə əsas dəyərlərlə bağlı təlqinlər yer alıb. Yeni pedaqoji düşüncəyə görə, insanpərvərlik geniş bir anlayışdır. Bu, qardaşa, bacıya, ataya, ana, oğul, qohum, qonşu və digər insanlara hörmət və sevgi hissidir. Şairin mənimsədiyi əxlaq fəlsəfəsinə görə, hər kəs bütün insanları sevməli və hörmət etməlidir. Çünki insan bu dünyanın şərəf və şöhrətidir:

Sən, ey yerdə fələyi heyrətdə qoyan insan,
Yer də, göy də nazınla daim oynayan insan.
Ülviyyət aləmindən xəbərdarsan deyə sən,
Qüdrətinlə şərəfsən, şansan yerə, göyə sən.[4, 56]

Şairin yaratdığı bütün müsbət obrazlar, eləcə də digər əxlaqi keyfiyyətlər, yüksək humanist duyğuları və insanlığı ilə seçilir. Bu baxımdan İskəndərin xarakteri çox tipikdir. Bütün dünyaya hakim olsa da, insanlara, hətta düşmənlərinə də insani münasibət bəsləyir. Ölüm ayağında olan düşməni Daranın başını qaldırıb dizləri üstünə qoyan İskəndər hönkür -hönkür ağlayır, onun dərdinə çarə axtarır, bir insan olaraq onu qiymətləndirir və deyir [8]:

Padşahın bir qulu gözümdə inan.
Daha dəyərlidir yüzlərlə tacdan. [8, 117]

Nizaminin əsərlərində geniş yer verilmiş ideyalar onun humanist baxış bucağıyla sıx əlaqəlidir. O, ədalətli və utopik, nikbin bir cəmiyyət arzulayır. Bu arzusunun həyata keçməsi üçün də cəmiyyət, dövlət quruluşu və mənəvi-sosial münasibətlər haqqında poetik ümumiləşdirmələr edir, vaxtında, çox-çox əvvəl baş verən hadisələri, sanki öz dövründə yaşanırmış kimi nəql etməkdədir. Bununla da idealında olan utopik cəmiyyətin yaradılacağına inanmaqda və bu fikri müdafiə etməkdədir. İdealındakı cəmiyyət haqqında danışarkən bədii sözün qüdrətindən bacardığı qədər faydalanmış, humanist anlayışları ən gözəl şəkildə ifadə etmişdir.

Dahi şairə görə, insanlar bir-birinə qarşı humanist duyğular bəsləməlidir və tək bir saç telinə belə dəyməyən var-dövlət, mal-mülk üçün bir-birini incitməməlidir. Millətimizin milli mənəvi dəyərlərindən biri də valideynlərə sevgi, uşaqlara qayğı və böyüklərə dərin hörmətdir. Nizami bütün şeirlərində insanlığın parlaq nümunəsi olaraq, uşağın həmyaşıdları ilə münasibətlərində qarşılıqlı sevginin, hörmətin və şərəfin əhəmiyyətini vurğulayır [9, 88]. Bu cür sevgini ilk növbədə oğlu Məhəmmədə böyük qayğı və sevgi göstərən şairin timsalında görə bilərik. Əziz oğluna Məhəmməd peyğəmbərin adını verən şair şeirlərində "Cənnət

anaların ayaqları altındadır" fikrini də inkişaf etdirmiş və ana adının müqəddəsliyini sübut etməyə çalışıb. Məsələn, Məcnunun dilində şair ananı belə təsvir edir:

Başımın tacıdır ayağın sənin,
İncimi bəsləmiş sənin sədəfin.
Sənin toxumunun məğziyəm ana,
Ayaq torpağın da cənnətdir mana. [6, 195]

Başqa bir nümunəyə də diqqət yetirək. "Xəmsə"nin son halqası "İskəndərnamə"də dünyanın fatehi İskəndər öz əziz anasına ölüm döşəyində bir məktub yazır və oğlunun ölümü üçün üzülməsini istəmədiyini yazır:

Anacan, gələndə bu məktub sənə
Çatma qaşlarını üzülmə yenə
Bu dünya fanidir, əbəs ağlama
Mənimçün yas tutma, qaralar geymə! [7, 209]

Valideynlərin öz doğma övladına olan sevgisini əsərlərində mütəmadi vurğulayan şair davamlı olaraq uşağın ana üçün dəyərli olmasını və təhsilin hər bir ata üçün önəmli olduğunu yazır. Şairin yaradıcılığında bütün övlad obrazları- Məcnun, Iskəndər, Bəhram və b. – daima ata qayğısı ilə əhatə olunublar. Valideynlər övladlarının gələcəyi üçün heç nəyi əsirgəmirlər [1].

"Övladın iqbalı ona olsa yar,
Ata sevincindən olar bəxtiyar" [4, 56]

Xarici gözəllik insanları mənəvi gözəlliyə aparan bir yoldur. Bunun xaricində heç bir mənası yoxdur. Əslində önəmli olan ruhun gözəlliyidir. İnsanı insan edən xüsusiyyətlərdən biri də budur. Şairin insan sevgisi və ruh gözəlliyi deyərkən nəzərdə tutduğu mənəviyyatın müsbət tərəfi olan "yaxşılıq"dır [3]. Sosial mühitə qarşı dözümlü olmaq, təhqir etməmək, insanlara ədalətlə yanaşmaq və hətta heyvanlara qarşı da xoş niyyət göstərmək, bir sözlə davranışlarımızda "yaxşılığı" meyar kimi qəbul etmək ruhun gözəlliyinin təzahürüdür. Nizaminin "ideal insan"ı bu xüsusiyyətlərə malikdir. Şair xarici gözəlliyə əsaslanaraq metafizik gözəlliyə çata bilməyin mümkünlüyünü iddia edir. Buna nümunə olaraq "Leyli və Məcnun"da Mecnunun vəziyyətini göstərə bilərik [9]. Məcnun Leylinın xarici gözəlliyinə aşiq oldu və nəhayət metafizik gözəlliyə çatdı. Göründüyü kimi, şair mövzunu fəlsəfi olaraq nəzərdən keçirir və "gözəl" və "yaxşı" nın bir olduğunu qəbul edir.

Nizami Gəncəvinin əsərlərində qarşılaşdığımız başqa bir gözəllik də var: əsərlərinin formasının gözəlliyi və onlar üçün istifadə etdiyi ifadə gözəlliyidir. Oxucuya daha yaxşı təsir etmək və əsərlərinin yazılma məqsədinə çatmaq üçün hekayələrə, bənzətmələrə, qeyri-adi hadisələrə və atalar sözlərinə geniş yer vermişdir.

Nizami Gəncəvinin estetik düşüncəsindəki ikinci əhəmiyyətli nöqtə insan sevgisinin katarsis dərəcəsinə çatmasıdır. "Xosrov və Şirin" və "Leyli və Məcnun" əsərlərindəki "faciəvi qəhrəman", "Yeddi gözəl"dəki "ədalətli şah" və "İskəndərnamə"dəki "ədalətli idarəçi" obrazları ilə katarsisi həyata keçirməyə çalışmışdır. "Xəmsə"nin əsas mövzu bəşəriyyəti pislikdən arındırmaqdır. İnsanlar öz pis niyyətlərindən azad olduqca cəmiyyətdə tolerantlıq yaranacaq, qəddarlıq aradan qalxacaq, yanlış davranış və düşüncələri həyata keçirmək üçün inadkarlıq edilməyəcək, ictimai nizam-intizam bərqərar olacaq. Ancaq bununla cəmiyyətin məhvinin qarşısını almaq mümkündür [1].

Cəmiyyətdə əsas yerdə olan, amma şairə görə dəyərini itirən bəzi əxlaq kodekslərinə qarşı sənətkar əsərlərində müharibə elan edib. Yaradıcılığında bu nüansı geniş şəkildə tənqid edir. Beləliklə, Nizami istədiyi cəmiyyəti yaratmağa çalışır. Şərin mənbəyi olaraq gördüyü cəmiyyət düzəldildikdən sonra fərd əsl humanizmə, metafizik gözəlliyə və insan sevgisinə çatacaq. Məcnunun obraz olaraq tipi buna misaldır. Nizami Gəncəvi qədim dövrün estetik baxışlarından xeyli təsirlənmişdir. Ancaq bu təsir onun orijinal bir fikir irəli sürməsinə mane olmadı. "Çoxluq" kainatının gözəlliyindən yararlanaraq "fərdi" kainata çatılacağını göstərdi. Bu səbəbdən dahi şair özündən sonra yaşayan şairləri və mütəsəvvüfləri təsiri altında saxladı.

Ədəbiyyat

1. Abamüslim Akdemir. Nizami Gencevi'de değer problemi. Yüksek Lisans Tezi. Erzurum. 1995.
2. Dilber Sadigov. Nizami Gencevi eserlerinde eğitimin incelenmesi. Yüksek Lisans Tezi. İstanbul. 2019
3. Nazir Akalın. Nizami-yi Gencevi'nin hayatı, edebi kişiliği, eserleri ve Leyli u Mecnun Mesnevisinin tahkiye unsurları açısından tahlili. Yüksek Lisans Tezi. Erzurum. 1994.
4. Nizami Gəncəvi. Sirlər xəzinəsi. "Lider nəşriyyat", Bakı, 2004.
5. Nizami Gəncəvi. Xosrov və Şirin. "Lider nəşriyyat", Bakı, 2004.
6. Nizami Gəncəvi. Leyli və Məcnun. "Lider nəşriyyat", Bakı, 2004.
7. Nizami Gəncəvi. İskəndərnamə. Şərəfnamə. "Lider nəşriyyat", Bakı, 2004.
8. Nizami Gəncəvi. İskəndərnamə. İqbalnamə. "Lider nəşriyyat", Bakı, 2004.

9. Yaşar Adem Kısa. Nizami'nin Leyla ile Mecnun adlı eseri ile Johann Wolfgang von Goethe'nin Die Leiden des Jungen Werthers (Genç Werther'in Acıları) adlı eserinde sevgili imgesi ve kadın algısı.Yüksek Lisans Tezi. Erzurum. 2012.

РЕЗЮМЕ
ПРОЯВЛЕНИЯ ГУМАНИЗМА, НРАВСТВЕННОСТИ И ЛЮБВИ К ЛЮДЯМ В ТВОРЧЕСТВЕ НИЗАМИ ГЯНДЖЕВИ

Бабаева М.
Азербайджанский государственный педагогический университет,Баку, Азербайджан

Тема гуманизма красной линией проходит в творчестве Низами Гянджеви, подарившего мировой литературе бессмертную «Хамсу». В этом исследовании мы анализируем стихи, написанные художником, чтобы отразить его гуманистические идеи. Поэт, уделяющий особое внимание понятию морали, неоднократно передает этот нюанс своим читателям в своих произведениях, посвященных различным человеческим судьбам. В своих стихах Низами Гянджеви, который всегда умел особым образом передать ценности, необходимые для построения утопического общества, делает акцент на человеческой любви. Проблема гуманизма и морали, одна из самых значительных черт «Хамсы», которая еще больше обогатила человеческую культуру, была объяснена в избранных стихах из стихотворений.

Ключевые слова: *Низами, Хамса, Маснави, гуманизм, мораль, социально-психологический, утопия*

SUMMARY
MANIFESTATIONS OF HUMANISM, MORALITY AND LOVE FOR PEOPLE IN NIZAMI GANJAVI'S WORKS

Babayeva M.
Azerbaijan State Pedagogical University, Baku, Azerbaijan

The theme of humanism passes like a red line in the works of Nizami Ganjavi, who left an immortal heritage "Khamsa" to the world literature. The humanistic ideas reflected in his poems are analyzed in our research. The poet paying special attention to the concept of morality repeatedly conveyed this nuance to his readers in his works about various destinies. Nizami Ganjavi, who always glorified human values in a special way in order to build a utopian society, focused on human love in his poems. The problem of humanism and morality peculiar to "Khamsa", which enriches the world culture, has been explained in the samples from poems in the article.

Key words: *Nizami, Khamsa, Masnavi, humanism, morality, socio-psychological, utopian*

NİZAMİ YARADICILIĞININ JANR ÖZƏLLİKLƏRİ

Qasımova Səlimə Cəbrayıl qızı
Bakı Slavyan Universiteti, Bakı, Azərbaycan
Sali13@list.ru

Xülasə. Məqalədə Nizami Gəncəvinin yaradıcılığında qəzəl, qəsidə, rübai, qitə kimi janrların xüsusiyyətləri nəzərdən keçirilir. Qeyd olunur ki, şairin şeirləri müxtəlif mövzulara – şair və poeziya, məhəbbət, Allah və din və s. mövzularına həsr olunub. Nizaminin fikrincə, yaradıcılığın əsas qayəsi – dünyaya işıq, xeyirxahlıq, harmoniya gətirməkdir; buna görə mütəfəkkirin ruhu günahsız və mükəmməldir. Məqalədə əksini tapan janrların qısa təhlili verilir və şeirlərdən nümunələr gətirilir.

Açar sözlər: *rübai, lirik qəhrəman, ədəbi janrlar, insanpərvərlik, azərbaycan ədəbiyyatı, poeziya.*

Nizami Gəncəvinin yaradıcılığı janr rəngarəngliyi ilə seçilir. Şair Şərq poeziyasının qəsidə, qəzəl, qitə, rübai kimi janrlarında əsərlər yaratmışdır.

İlk növbədə, qəsidə janrına müraciət edək. Bu janra Avropa poeziyasında da təsadüf etmək mümkündür. Burada qəsidəyə müvafiq oda janrı mövcuddur. Ümumiyyətlə, qəsidə ərəb və ümumiyyətlə Yaxın Şərq lirikasının ən "yüksək" və daimi janrıdır. Qəsidə janrının adı fel kökündən əmələ gəlib "məqsədə yönəltmək" mənasını verir. Bu, görünür, onunla bağlı idi ki, burada şair öz qarşısına müəyyən məqsəd qoyur və bu məqsədə çatmaq üçün müəyyən edilmiş yolla getməlidir.

Orta əsr poetik qanunlarına əsasən qəsidə lirik giriş olan "nəsiblə" başlayır. Burada öz sevgilisindən ayrı düşmüş müəllifin nalələri, sonra şairin mədh etdiyi şəxsə səyahətinin təsviri və nəhayət, əsas hissə - mədhiyyələr verilir. Artıq XI əsrdən başlayaraq qəsidənin yeni janrı – fəlsəfi qəsidə meydana gəlir. Fəlsəfi qəsidələr ya mistik-panteist (dini) mövzulara dair düşüncələrdən, yaxud da nəsihətnamələrdən və ya kosmik birliyə həsr olunmuş himnlərdən ibarət olur. Qəsidə janrında yazılmış əsərlər əsasən böyük həcmli olur.

Qəsidə ərəb klassik ədəbiyyatının ən möhkəm özülüdür. Müxtəlif zamanlarda bu janrın yenidən qurulmasına, yəni şeiri daha sadə ölçülü etmək, və ona daha sərbəst planda verməyə cəhdlər edilirdi. Buna baxmayaraq, qəsidə janrı indi də öz mühitinin bütün qədimliliyini (dəvə, səhra, qumun üzərində izlər və s.) qoruyub saxlayır və ya müasir dövr mühitinə uyğun olaraq onları qatarla, şəhərlə, paraxodla əvəz edərək yenə də öz aktuallığını itirmir.

Görkəmli qəsidə ustalarına - ərəb şairləri İmru-ul-Qeys (VI əsr) və Əbu Tammamı (IX əsr), fars-tacik şairləri Unsuri, Apvarini (XI əsr), Azərbaycan şairi Xaqanini (XII əsr) aid etmək olar. Nizami Gəncəvi də bu janra müraciət etmişdir. O, yeddi qəsidənin müəllifidir.

"Mən – fikirlər ustadıyam, fəzilətim – bir ümmandır" adlı qəsidə yaradıcılıq mövzusuna həsr olunub. Şair üçün yaradıcılıq aktı ölülərin dirilməsi aktına bərabərdir:

Mən kainat məşəliyəm, mən dördüncü qatda – Günəş,
Mən ikinci İsayam ki, xoş nəfəsim bir loğmandır [3, s.121].

Söz – xeyirxahlıq, xoşbəxtlik deməkdir; onunla harmoniya anlayışı sıx bağlıdır:

Bu şənliklər diyarında səslənməsə nəğmələrim
Kim bilər ki, müğənnilər muğ meyi tək qəlb açandır [3, s.122].

Şairin vəzifəsi Sözlə Allaha xidmət etmək və ümumbəşəri dəyərləri tərənnüm etməkdir:

Zamanlara, məkanlara hökm etməyim səmadandır. [3, s.121].

"Mən – fikirlər ustadıyam, fəzilətim – bir ümmandır" adlı qəsidədə rast gəlinən mövzulardan həmçinin şair və poeziya mövzusudur. Şair, Nizaminin fikrincə, dünya üzərində sehrli bir hakimiyyətə malikdir:

Söz mülkündə hakim mənəm. Kim, söyləyin mənim təkin
Sahib – qıran qüdrətilə zəfər qapısı açandır? [3, s. 121]

Yaradıcılığın əsas qayəsi – dünyaya işıq, xeyirxahlıq, harmoniya gətirməkdir; buna görə mütəfəkkirin ruhu günahsız və mükəmməldir:

Mən - şeriyyət səmasında ləkəsiz bir Ay bədriyəm,
Mirvaridə illət olur... məndən uzaq illət andır. [3, s. 122]

"Kisədə bir muncuq da yox... mən neynirəm dürr saçmağı?» qəsidəsi Allaha həsr olunub. Müəllifə yaxın olan lirik qəhrəman Allaha bağışlanması xahişi ilə müraciət edir. Onun sözləri bir dua kimi səslənir: "Keç suçumdan, taqsırımdan, qıl nəvaziş, oxşa məni, / Xəcalətim zərurətdən, üzrüm bəlkə qəzadandır" [3, s. 126]. Nizaminin fikrinə görə, insan taleyi Allahın əlindədir və insanın vəzifəsi ilahi hökmlə barışmaqdır:

Nizaminin səhvi olsa, heyrətlənmə, əfv et özün,
Kimsə qaçıb qurtulamaz, tale özü hökmrandır.
İlk nəfəsin sevincini mənə özün bəxş etmisən,
Son nəfəsdə üstümdə ol, ölməyimə haqq qazandır. [3, s. 126]

Beləliklə, qəsidələrin mərkəzində fəlsəfi mövzular və problemlər durur.

Nizami yaradıcılığının digər janrlardan biri də qəzəldir. Qəzəl bir şeir janrı, Şərq şeir quruluşunun beyti, Şərqin bir çox xalqlarının poeziyasında şeir forması kimi, əsəsən fars şeir nümunələri ilə məşhurdur. Fars poeziyasında qəzəl birinci beytin iki misrasının qafiyəyə salındığı lirik şeirdir, özü də həmin bu quruluş növbəti ikinci misralarda saxlanılır. Adətən qəzəl, 12-15 beytdən ibarət olur. Sonuncu beytdə müəllifin adı çəkilir.

Nizami məhəbbət mövzusunun yer aldığı 116 qəzəlin müəllifidir. Buna nümunə olaraq aşağıda verilmiş qəzəllərə nəzər salaq:

Mənim dərdim böyük dastan... oxu, dərmanım ol, ey dost!
Canım yarə, günüm qarə, sökülmüş danım ol, ey dost!
Önündə mən kəmərbəstə, nə əmr etsən, gözüm üstə.
Nigarımsan, canım istə, qulam, sultanım ol, ey dost.
Səbuhim ol, salıb yadə... qanımdan dolu al badə,
Desəm: "Nəğmə oxu bir də!" Ahım, əfqanım ol, ey dost!
Gələr bayram, vüsal qıysan... De harda qaldı bəs qurban?
Bir az rəhm eylə, ver fərman, de ki, "Qurbanım ol!", ey dost!
Məgər hicran çəkər yarı sevindirməzmi dildarı?
Yolumdan yığ tikanları... gülüm, reyhanım ol, ey dost! [3, s. 102]

Nizami qəsidə və qəzəldən başqa rübai janrında da işləmişdir. Rübai dörd misradan ibarət şeir növüdür; Yaxın və Orta Şərqdə (qəzəl və qasidə ilə bərabər) geniş yayılmış lirik poeziya formasıdır. Bu janrın meydana gəlməsinə iranlıların şifahi xalq yaradıcılığının rolu olmuşdur. Yazılı şəkildə rübai IX - X əsrlərdən mövcuddur. Məzmununa görə isə lirik fəlsəfi düşüncələrdir. Şeirlər dörd misradan ibarətdir, birinci, ikinci və dördüncü (bəzən bütün dörd misra) misralar qafiyələnir:

Biçarə o kəsdir ki, onun yox yarı,
Yarsız olanın çətin keçər rüzgarı.
Bu bir neçə gün ömür tapılmaz bir də,
Varsa ürəyin, qoyma gedə dildarı. [3, s. 149]

Üzərində dayanmaq istədiyimiz son janrlardan biri qitədir, hərçənd Nizaminin yaradıcılığında bu cür şeir formasının sayı cəmi iki ədəd təşkil edir. Şermahmad Yermuxamedovun "Ənvəri Abevardi yaradıcılığında qitə janrı" adlı disserasiyasında qeyd olunur ki, müəlliflərin və tədqiqatçıların materiallarına əsasən qitənin mənşəyi və xüsusiyyətləri haqqında fikir ayrılığı mövcuddur [6].

Bəzi tədqiqaçılar qitəni hissələrinin məzmununa əsasən, qəsidə və ya qəzəldən ayrılmış bir şeir kimi qəbul edirlər. Digər araşdırmaçılar isə qitənin müstəqil janr forması kimi formalaşdığını vurğulayırlar. Qitə hissə (parça) ona görə adlanır ki, bütöv bir şeirdə (qəsidə və qəzəldə) ilk qoşa qafiyəli misralar mövcuddur, qitə janrında isə prinsip etibarilə onlar mövcud deyil. Buna baxmayaraq, şairlər çox zaman müəyyən edilmiş poetik qanunlara riayət etmirlər.

Təəssüflər olsun ki, biz Nizaminin qitə janrında yazılmış şeirlərini tapmaq mümkün olmadı. Bu isə onu göstərir ki, şairin heç də bütün irsi tam olaraq günümüzə qədər gəlib çatmamışdır. Lakin mühüm olan odur ki, qitə şeir növü, həm janr, həm də özünəməxsus məzmun baxımından maraq doğurur.

Ədəbiyyat

1. Arzumanlı V. Nizami Gəncəvinin dünya şöhrəti / V.Arzumanlı. – Bakı: Qartal, 1997. – 121 s.
2. Babayeva T. Nizami Gəncəvinin ədəbi irsində şəxsiyyət problemi / T.Babayeva. – Bakı: İnam, 2000. – 200 s.
3. Gəncəvi Nizami. Lirika. – Bakı: Lider, 2004. – 160 s.
4. Məhərrəmli Q. Poeziyamızın Nizami Gəncəvi möcüzəsi / Q.Məhərrəmli // Xalq cəbhəsi, 2012, 27 yanvar, s.14.
5. Rzasoy S. Nizami poeziyası: Mif-tarix konteksti / S.Rzasoy. – Bakı: Ağrıdağ, 2003. – 212 s.
6. Ёрмухамедов Ш. Жанр кита в творчестве Анвари Абеварди /Ш.Ёрмухамедов. Автореф. дисс…. на соиск. канд. филол. наук. Душанбе, 2011, 24 с.

РЕЗЮМЕ
ЖАНРОВЫЕ ОСОБЕННОСТИ ТВОРЧЕСТВА НИЗАМИ

Гасымова С.Дж.
Бакинский Славянский Университет, Баку, Азербайджан

В статье рассматриваются особенности таких жанров в творчестве Низами Гянджеви, как газель, касыда, рубаи, кита. Отмечается, что стихи поэта посвящены различным темам – теме поэта и поэзии, любви, Богу и религии и др. Главная задача творчества, по Низами, - привнести в мир свет, доброту, гармонию; поэтому душа мыслителя невинна и совершенна. В статье дается краткий анализ жанров, которые нашли отражение, и приводятся примеры из стихотворений.

***Ключевые слова**: рубаи, касыда, лирический герой, литературные жанры, гуманизм, азербайджанская литература, поэзия.*

SUMMARY
GENRE FEATURES OF NIZAMI 'S CREATIVITY

Gasimova S.J.
Baku Slavic University, Baku, Azerbaijan

The article examines the features of such genres in the works of Nizami Ganjavi as gazelle, kasida, rubai, kita. It is noted that the poet's poems are devoted to various topics – the theme of the poet and poetry, love, God and religion, etc. The main task of creativity, according to Nizami, is to bring light, kindness, harmony into the world; therefore, the soul of the thinker is innocent and perfect. The article gives a brief analysis of the genres that are reflected, and provides examples from poems.

***Key words**: rubai, kasida, lyrical hero, literary genres, humanism, Azerbaijani literature, poetry.*

XƏMSƏDƏ GENDER MÜNASİBƏTLƏRİ

Rzayev Əli İttifaq oğlu
Sumqayıt Dövlət Universiteti, Sumqayıt
alirza_200@mail.ru

Xülasə. Azərbaycanın görkəmli şairi Nizami Gəncəvi qadının cəmiyyətdə yeri, rolu məsələsinə öz əsərlərində mütəmadi toxunur, ictimai həyatın bütün sahələrində qadınlara kişilərlə bərabər hüquq verilməsi fikrini qətiyyətlə müdafiə edirdi. Əsərlərinin təhlilindən göründüyü kimi, o, qadın azadlığını bütün cəmiyyətdə azadlığın təbii ölçüsü sayıb. Nizami qadını sivil insan cəmiyyətinin formalaşmasıda mühüm rol oynayan, onu cəmiyyətin azad üzvü olaraq təqdim edir. Onun nəzərində qadınlar bütün ictimai fəaliyyətlərdə tam şəkildə iştirakçıdırlar.

Açar sözlər: *Nizami Gəncəvi, qadın, gender, Azərbaycan, fars dili, Leyli və Məcnun, Xosrov və Şirin, Yeddi gözəl*

Orta əsrlərdə dünyanın bir çox coğrafiyasında gender zorakılığı vüsət tapmışdı. Lakin Nizami Gəncəvi qadını sivil insan cəmiyyətinin formalaşmasında mühüm rol oynayan, onu cəmiyyətin azad üzvü olaraq təqdim edir. Onun nəzərində qadınlar bütün ictimai fəaliyyətlərdə tam şəkildə iştirakçıdırlar. Kimliyindən, statusundan və mövqeyindən asılı olmayaraq bütün qadınlara eyni dərəcədə hüquqların tanınması aşılanır.

Nizami yaratdığı qadın obrazlarını daha azad, müstəqil, öz azadlığı uğrunda mübariz və yeri gəlmişkən müqavimət göstərən qəhrəman kimi təqdim edir. Şirin çayda çılpaq şəkildə çimir və Şiruyə Xosrovu öldürdükdən sonra Şirinlə evlənmək istəyir, amma Şirin ona icazə vermir. Bəzi tədqiqattçıların fikrinə görə Şirin, Nizaminin vəfat etmiş yoldaşı Afaqın prototipidir. [1. s. 137]

Yeddi gözəl poemasında hər bir qadının xüsusiyyətlərini nümayiş etdirməsi Nizaminin qadına verdiyi müstəsna dəyərlərdən ibarətdir. Sasani padışahı Bəhram dastanın baş qəhrəmanı kimi, dünyanın müxtəlif coğrafi məkanlarından gəlmiş, yeddi qadını qonaqlayır, onlar yeddi günbəzin altında padışaha yeddi dastan danışırlar. Eşqdən ibarət olan hər əhvalat ya tamdır, ya da natamam. Nizami adıçəkilən poemada qadın gözəlliyini vəsf etməklə yanaşı onun təhsilə verdiyi önəmi də vurğulayaraq, elm və təhsilin qadına qazandırdığı hüquq və azadlıqlar, qadınların təhsil və tədrisinin əhəmiyyəti, qadın haqlarının qorunması məqsədilə rəhbərləri üzərinə düşən vəzifələr kimi vacib məqamlara toxunur.

دلفریبی به غمزه جادویند گلرخی قامتش چو سرو بلند لب
رخ به خوبی ز ماه دلکشتر زهره ای به شیرینی از شکر خوشتر شکر و
دل ز مشتری برده شمع پیش او مرده

Qəmzəsi cadugər, könül oxşayan,
Üzü gül qaməti bir sərvi rəvan,
Bənizi qəşəngdir onun qəmərdən,
Dodağı şirindir qənddən, şəkərdən
Zöhrəydi aşiqi parlaq müştəri,
Hüsnü batil etdi, şamı, şəkəri [5, 144]

Nizami Gəncəvinin Yeddi gözəl əsərində başqa bir qadın obrazı Fitnədir. O, ənənəvi adətləri, mental dəyərlər adı ilə cəmiyyətə sirayət etmiş mənfiləri rədd edir. Padşah öz ovçuluq məharəti ilə Fitnəni təəccübləndirməyə çalışır, amma qız bütün gördüklərinə fikir vermir, laqeydliklə qarşılayır və padşaha bütün bunların sadəcə vərdişlə əldə edildiyini söyləyir. Bu cür ovçuluq məharəti qarşısında Fitnənin laqeyd münasibət göstərməsi padşahı qəzəbləndirir və onu qovur.

Ağıllı və fərasətli Fitnə də eyni üsulla padşaha daha ibrətamiz bir dərs verir. İbrətli dərsi də bundan ibarət olur ki, yenicə doğulmuş buzovu boynuna alıb hər gün qırx pilləkəni qalxıb-enir. Fitnə o qədər məşq edir ki, həmin buzov böyüyüb iri bir erkək heyvan olanda da çətinlik çəkmədən onu boynuna alıb pilləkənləri qalxır və enir. Fitnənin bu məharəti elin dilinə düşür, ağızdan ağıza gəzir və gedib padşahın qulağına çatır. Padşah da öküzü çiyninə alıb qırx pilləkəni qalxıb-enən qızı görmək üçün durub, onun yanına gəlir və incə bir qızın o boyda öküzü boynuna qaldırmasına heyrətini gizlədə bilmir.

Nəhayət, padşaha lazım olan dərsin verilmə zamanının gəldiyini anlayan Fitnə üzündən örtüyü atıb, özünü ona təqdim edir və boynuna öküz qaldırmağın güc yox, adi vərdiş olduğunu deyir. [5.s.133] Nizami bu arada qadının kişi üçün arxa, dayaq ola biləcəyini də göstərmədən keçmir. Nizami yaradıcılığına səyahət etdikcə anlamaq olur ki, o qadının öz əks cinsinə həyatın çətin dövrlərində dayaq ola biləcəyini qeyd edir. Məcnunun atasının vəfatından sonra Leyli onun könlünü alır, eşq məktubları yazır, məktub vasitəsilə ona təsəlli verməyə başlayır.

من کس نیم آخر؟ این بست نیست؟ کاخر کس بي کسان خدایست
دلتنگ مباش اگر کست نیست فریاد ز بي کسي نه رایست

Qəlbini sıxma ki, sən kimsəsizsən,
Mən kiməm, adamın deyilmiyəm mən?
Heç kəs köməksizəm, deməsin gərək,
Köməksiz olana Allahdır kömək.

Nizami Gəncəvinin yaradıcılığında gender bərabərliyi məsələsini daha dərindən araşdırarkən, şairin öz dövründən daha qədimə, zərdüştülüyə müəyyən qədər rücu etdiyinin şahidi oluruq. Belə ki, zərdüştülükdə Ahuraməzdanın istəyi ilə Anahita adlı qadın məlayikə Mehrlə bərabər mövcud olur və burada qadının kişi ilə bərabər olduğuna nümayiş etdirir. Zərdüştülüyün dini mətnində Zərdüşt öz qızına evlilik üçün seçim imkanı verərkən özünə həyat yoldaşı seçmə azadlığı verir. Biz bunu Yesna 53 də görməkdəyik. O deyir: "mən bu təklifi evlənmək istəyən qızlara və eləcə də sənə deyirəm" [7.s.56]

Şirinin öz sevgilisinin məzarı üstündə intihar etdiyini təsvir edərkən də şair onun bu fədakarlığını alqışlamaqla bərabər qadınlıq haqqında danışmış, qadını ülvi bir varlıq kimi tərifləmişdir.

Alqış bu ölümə, əhsən Şirinə,
Öldürən Şirinə, ölən Şirinə.
Məhəbbət yolunda ölüm budur, bax
Canana belədir canı tapşırmaq...
Çox gözəl arvad var mərdlikdə bir şir,
Çox ipək içində şirlər gizlənir.[6. s. 451]

Nizami əsərlərində qadını müsbət təsvir etməklə yanaşı onu azad, insan modelinin ən üstünü kimi qeyd etmişdir. O qadını insan cəmiyətinin ən layiqli üzvü kimi görür, bununla yanaşı qadın kişi bərabərliyinə mühüm mesaj kimi gələcək nəsillərə ötürür. Heç bir vəchlə qadının alçaldılmasına, ona qarşı şiddət sərgiləməsinə icazə verilməməsini deyir. Xosrov və Şirin əsərində Xosrovun, Şirinin sarayına, onun yanına gizlində gəlib onunla görüşmək istədiyi xəbərini göndərdiyi Şapura əsəbləşərək Xosrovla evlənməli olarsa, ancaq nikahdan sonra onunla birlikdə ola biləcəyini təkid edir. Deyir:

Mən gövhərəm, neçin gərək əksiləm,
Çağrılmamış gedəm, məgər mən yeləm? [5, s. 354]

Beləliklə, zəngin mədəniyyət tariximizin ən ünlü simalarından olan Nizami Gəncəvi müəllifi olduğu Xəmsədə insan faktorunu, yaradılışın ən üstün varlığı kimi dəyərləndirir. İnsanlar arasında cins ayrıseçkiliyinin olmamasını təbliğ edən şair, bəşəriyyəti sevgiyə, dostluğa çağırır. Zərif yaradılış olan qadına sevgi Nizami yaradıcılığının ruhuna hopmuşdur. Nizaminin baxışında qadın, varlığın mayası, həyatın başlanğıcıdır.

Ədəbiyyat

1. عبد المجید آیتی، داستان خسرو و شیرین، سروده نظامی، تهران 1353،
2. "İskiəndərnamə" Nizami Gəncəvi, Bakı, Yazıçı n. 1982, (Mikayıl Rzaquluzadə)
3. "Yeddi gözəl" Nizami Gəncəvi, Bakı, (Lider nəşriyyatı 2004) 1983. Məmməd Rahim.
4. Bərat Zəncani, "Leyli və Məcnun" N. Gəncəvi. Tehran. Tehran Universiteti nəşriyyatı. 1991 Səh. 113. لیلی و مجنون، دانشگاه تهران
5. Nizami Gəncəvi "Həft Peykər. Tehran, Qətrə nəşriyyatı, 1997
) هفت پیکر، حکیم نظامی گنجوی، انتشارات قطره، 1399(
6. "Xosrov və Şirin", Nizami Gəncəvi. Bakı, Lider nəşriyyatı 2004. (Rəsul Rza)
7. (T. R. Sethna, Yashts in Roman Cript with Translation (Karachi: Sethna, 1976)

РЕЗЮМЕ
ГЕНДЕРНЫЕ ОТНОШЕНИЯ В ХАМСЕ

Рзаев А.И.
Сумгаитский государственный университет, Азербайджан

Известный азербайджанский поэт Низами Гянджеви регулярно затрагивает в своих произведениях вопрос о месте и роли женщины в обществе и решительно выступал за равноправие женщин и мужчин во всех сферах общественной жизни. Как видно из анализа ее творчество, он считал женскую свободу естественной мерой свободы всего общества. Низами представляет женщин как свободных членов общества, играющих важную роль в формировании гражданского общества. По ее словам, женщины полностью вовлечены во все общественные дела.

***Ключевые слова**: Низами Ганцави, женщина, гендер, Азербайджан персидский, Лейли и Меджнун, Хосров и Ширин, Семь красавиц*

Summary
GENDER RELATIONS IN HAMSA
Rzayev A.I.
Sumqayit Atate University, Azerbaijan

Prominent Azerbaijani poet Nizami Ganjavi regularly touches upon the issue of the place and role of women in society in his works, strongly advocated the equal rights of women and men in all spheres of public life. As can be seen from the analysis of her works, she considered women's freedom as a natural measure of freedom in the whole society. Nizami presents women as free members of society, who play an important role in the formation of civil society. According to her, women are fully involved in all social activities.

***Key words:** Nizami Ganjavi, woman, gender equality, Azerbaijan, persian,Layla and Majnun, Khosrow and Shirin, Seven beautiful*

III BÖLMƏ
MƏDƏNİYYƏTLƏRARASI KOMMUNİKASIYA: QARŞILIQLI ƏLAQƏLƏRİN İCTİMAİ-PSİXOLOJİ, ETİK VƏ KOQNİTİV XÜSUSİYYƏTLƏRİ

III СЕКЦИЯ
МЕЖКУЛЬТУРНАЯ КОММУНИКАЦИЯ: СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ, ЭТИЧЕСКИЕ И КОГНИТИВНЫЕ ОСОБЕННОСТИ ВЗАИМООТНОШЕНИЙ

III SECTION
INTERCULTURAL COMMUNICATION: SOCIO-PSYCHOLOGICAL, ETHICAL, AND COGNITIVE PECULIARITIES OF THE INTERRELATION

THE ROLE OF TRANSLATOR IN THE DISCOURSES OF GLOBALIZATION AND DE-GLOBALIZATION

Mammadov Azad
Azerbaijan University of Languages, Azerbaijan
Babayeva Nigar
Baku Slavic University, Azerbaijan
azad19622003@yahoo.com

Summary. The role of the translator in the era of globalization has been extensively discussed by Cronin (2003) and other authors. Meantime, in connection with the new trends of de-globalization and isolation, which are quite popular in the contemporary western societies I have decided to revisit this topic. The unique status of English as an international language and its subsequent fast spread around the world has serious impact on the role of the translator/interpreter as a profession and translation studies as an academic field. These developments have direct impact on the translator/interpreter as the very existence of translation as a field of study and the translator/interpreter as a profession has become under risk. On the other hand, despite the obvious fact that these disadvantages represent serious challenges for translators/interpreters from or into English as well as for translators/interpreters in general, there are still serious problems for globalization and for the further spread of English in the world. Thus, the paper aims to explore the role of the translator/interpreter in the contemporary world, especially with regard to his/her role in the discourses of globalization and de-globalization. It can give some clues to understand better why the translator/interpreter and the translative discourse matter in the social life.

Key words: *translation, translator, globalization, de-globalization, English, discourse*

Translator and global English.

Establishing international dialogue through the United Nations, its relevant bodies UNESCO, UNICEF, Bretton Wood institutions (IMF, World Bank) and the regional organizations(NATO, European Union, Council of Europe, OSCE, etc.) after the end of the World War II and concurrent rapid development of communication technologies and mass media fostered intercultural communication and dialogue across the world. As a result of this process, we see the emergence of the translator as a professional and the translation as a field of study from different perspectives, including linguistics, literature, etc.

The well-known historical developments related to the demolition of the Berlin Wall and the subsequent end of the Cold War in the late 20th and early 21st centuries further stimulated intercultural communication and dialogue. The reason for that was the sharp rise in the number of newly independent states as a result of the dissolution of the former Soviet Union, former Yugoslavia and other socialist block countries, as well as the subsequent increase of the contacts in the political, military, economic, cultural, educational and scientific spheres in Europe and beyond.

Meanwhile the end of the Cold War was also accompanied with emerging of the new global power-the US. New information and communication technologies and the cultural expansion associated with such iconic names as *Hollywood, McDonalds, CNN, Apple, etc.* mainly led by America have also added new dimensions to these very interesting and exciting processes. From this perspective, J. Blommaert`s remarks are quite symptomatic [1, 77]:

Cultural globalization processes are seen as the production of a global monoculture.

He even introduces the notion “cultural codes of globalization” [1, 76]. These processes resulted in the construction of the discourse of globalization [4], which is obviously associated, first of all, with the global expansion of English [3], [5]. The position of English on the the global scale in terms of the number of people who use it and of its impact on multilingualism and individual plurilingualism are enormous and thus we can come to such understanding that the unique role of English in the world is a commonly accepted reality. Therefore there has been a strong need to reconsider the instrumental aims in language education worldwide adjusting them to this reality of the contemporary world.

Some researchers consider this expansion as an ideologically motivated because of the obvious fact that this expansion, first of all, carries a strong sentiment of the American dominance in the global arena [7]. Xie calls this process as the politics of the universal considering translation between the local and global (2014).

All these developments have made the role of translators in Europe and worldwide increasingly important. The last five or six decades have been characterized by the fast expansion of the training of translator\interpreter when a multi-purposed institutional discourse revealed a social need for professional translator\interpreter and gave a rise to the promotion of the training of a specialist-translator\interpreter. As a result, a new army of the mono-professional translators\interpreters have emerged and developed [6]. Thus, the global role of English strongly influences translation imposing limits for translation. On the other hand, there are also positive developments in terms of translation as there are serious problems for the further spread of English in the world.

Recent trends of isolationism and de-globalization (*Brexit* and the former US Administration`s policy) have added serious challenges to the discourse of globalization [8], [9], which can seriously change the role of the translator.Wodak discusses this trend in the context of the analysis of the right wing populist discourse suggesting that it clearly opposes globalization and international or regional organizations such as European Union (2015). As a result of this isolationist policy the role of English as a Lingua Franca in the European arena and beyond could be affected. The following explicit question is quite interesting: will Britain`s decision to leave the EU affect this role? Two scenarios are possible. The first- English will gradually lose its dominance and subsequently attractiveness in terms of employment in the European arena due to the obvious fact that there is no English-speaking country among the EU member states. The second- English will be a dominating language in the foreseeable future due to the fact that it is the most suitable language at present to play the role of Lingua Franca in Europe, especially taking into account still dominating role of the US in the world and the strong position of English in the Northern, Central and Eastern European countries.

The first scenario is favorable for the translator as the increase in the number of languages, which function in the European arena, will obviously make translation as a profession on demand.

Concluding remarks.

The paper deals with the general issue of translation research, i.e. approaches to a unique form of social interaction from a perspective of globalization and intercultural communication. It therefore explores the role of translation and the translator in the contemporary world, especially with regard to his/her role in discourses of globalization and European integration, as well as of intercultural communication and dialogue. It also sheds light on disadvantages and advantages facing the translator/interpreter in this context.

The paper gives various views on the status of English as the world language thanks to the political, economic, technological achievements of the US. All these developments can directly affect workplaces in the European arena due to the complex environment of increasing trends of the global and European expansion of English, on one hand and of multilingualism and multiculturalism, on the other hand.

Literature

1. Blommaert Jan 2010 The Sociolinguistics of Globalization. Cambridge: Cambridge University Press
2. Cronin Michael 2003 Translation and globalization, Oxon: Routledge
3. Crystal David 1997, 2003 English as a Global Language Cambridge: Cambridge University Press
4. Oke Nicole 2009 Globalizing Time and Space: Temporal and Spatial Considerations in Discourses of Globalization, International Political Sociology, 3:310-326
5. Phillipson Robert 2008 Lingua franca or lingua frankensteinia? English in European integration and globalization World Englishes, Vol. 27, N2, 250-267
6. Pym Anthony 1998 Method in Translation History Manchester: St.Jerome Publishing
7. Ricento Thomas 2000 Ideology, politics and language policies: Focus on English, Amsterdam: John Benjamin’s
8. Wodak Ruth 2015 The politics of fear: what right wing populist discourses mean. London: Sage

9. Wodak Ruth and Michal Krzyzanowski 2017 Right-wing populism in Europe and USA: Contesting politics and discourse beyond Orbanism and Trumpism, Language and Politics, 16 (4), Amsterdam: John Benjamins, 471-484
10. Xie Shaobo 2014 Translation and the Politics of the Universal, Asia Pacific Translation and Intercultural Studies Journal, Oxon: Routledge, Taylor & Francis Group, 2-11

XÜLASƏ
QLOBALLAŞMA VƏ DEQLOBALLAŞMA DİSKURSUNDA TƏRCÜMƏÇİNİN ROLU

Məmmədov A.
Azərbaycan Dillər Universiteti, Azərbaycan
Babayeva N.
Bakı Slavyan Universiteti, Azərbaycan

Qloballaşma dövründə tərcüməçinin rolu Kronin (2003) və digər müəlliflər tərəfindən geniş müzakirə edilmişdir. Eyni zamanda, müasir Qərb cəmiyyətlərində xeyli populyar olan yeni deqloballaşma və təcrid tendensiyaları ilə bağlı bu mövzunu yenidən nəzərdən keçirmək qərarına gəldik. İngilis dilinin beynəlxalq bir dil olaraq bənzərsiz statusu və nəticədə bütün dünyaya sürətlə yayılması peşə olaraq tərcüməçinin roluna və elmi sahə kimi tərcümə işinə ciddi təsir göstərir. Bu dəyişikliklər tərcüməçiyə, eyni zamanda bir tədqiqat sahəsi kimi tərcümənin mövcudluğuna birbaşa təsir edir və tərcüməçilik peşə olaraq təhlükədədir. Digər tərəfdən, bu çatışmazlıqların ingilis dilindən və ya ingilis dilinə tərcümə edənlər, ümumiyyətlə, tərcüməçilər üçün çətinliklərə səbəb olmasına baxmayaraq, qloballaşma və ingilis dilinin dünyada yayılması sahəsində hələ də ciddi problemlər var. Beləliklə, məqalə müasir dünyada, xüsusən də qloballaşma və deqloballaşma diskursunda tərcüməçinin rolunu araşdırmaq məqsədi daşıyır. Məqalə tərcüməçinin və tərcümə diskursunun ictimai həyatda daşıdığı əhəmiyyəti daha yaxşı anlamaq üçün bəzi ipucuları verə bilər

***Açar sözlər**: tərcümə, tərcüməçi, qloballaşma, deqloballaşma, ingilis dili, diskurs*

РЕЗЮМЕ
РОЛЬ ПЕРЕВОДЧИКА В ДИСКУРСЕ ГЛОБАЛИЗАЦИИ И ДЕГЛОБАЛИЗАЦИИ

Мамедов А.
Азербайджанский университет языков, Баку, Азербайджан
Бабаева Н.
Бакинский славянский университет, Баку, Азербайджан

Роль переводчика в эпоху глобализации широко обсуждалась Кронином (2003) и другими авторами. В то же время мы решили пересмотреть эту тему в связи с новыми тенденциями деглобализации и изоляции, которые в значительной степени популярны в современных западных обществах. Уникальный статус английского языка как международного и как, следствие, его стремительное распространение по всему миру оказывает серьёзное влияние на роль переводчика как на профессию, так и на переводческую работу как на научную сферу. Эти изменения напрямую влияют на переводчика, а также на существование перевода как области исследования, и как следствие перевод как профессия попадает под угрозу. С другой стороны, несмотря на то,что эти недостатки приводят к трудностям для переводчиков с английского, всё ещё существуют серьёзные прблемы в области глобализации и распространения английского языка по всему миру. Таким образом, в статье расматривается роль переводчика в современном мире, в частности в дискурсе глобализации и деглобализации. Статья может дать некоторые подсказки, чтобы лучше понять значение,которое переводчик и переводческий дискурс имеют в общественной жизни.

***Ключевые слова:** перевод, переводчик, глобализация, деглобализация, английский язык, дискурс*

UİLYAM ŞEKSPİRİN SONETLƏRİNDƏ MÖVLANA CƏLALƏDDİN RUMİNİN POETİK OBRAZI HAQQINDA

Xəlilli Şahin Həmid oğlu
Azərbaycan Dillər Universiteti, fil.e.d., professor, Bakı, Azərbaycan
shahin_khalilov@yahoo.co.uk

Xülasə. Təqdim olunan araşdırmada görkəmli türk şairi və mütəfəkkiri Cəlaləddin Ruminin poetik irsinin ingilis şairi və dramaturqu Uilyam Şekspirin yaradıcılığına, ələlxüsus sonetlərinə təsiri məsələləri gündəmə gətirilir. Cəlaləddin Ruminın yaradıcılığı yalnız türkdilli xalqların milli-mənəvi sərvətinə deyil, habelə ümumdünya ədəbiyyatının beynəlxalq poetik xəzinəsinə çevrilmiş, Orta əsrlər dövründə ingilis dilinə tərcümə olunmuşdur. Sufizmin ensiklopediyası olan "Məsnəvi"si Uilyam Şekspirin yaradıcılığına böyük təsir gücünü göstərmişdir. Tədqiqatda Uilyam Şekspirin 1590-1593-cü illərdə yazdığı sonetlərində poetik əksini tapmış Cəlaləddin Ruminin portret və obrazı təhlil edilir.

Açar sözlər: *ən məşhur şair, ənənəvi məktəblər, dünya ədəbiyyatı, poetik obraz, tərcümə*

Əsərlərinin fars dilində qələmə alındığını söyləyən araşdırıcılar mütəfəkkir türk şairi Mövlana Cəlaləddin Ruminin mistik məzmunlu şeirlərini əxlaqi məzmun keyfiyyətlərinə görə "Pəhləvi dilinin Quranı" adlandırırlar.

Türk, ərəb, hind və Pakistan oxucuları arasında qazandığı şan-şöhrətin başlıca səbəblərindən biri onun şeirlərində Qurani-Kərim hikmətləri ilə ürəklərə kamilliyin sirlərini aşiyan etməyin yeni poetik yollarını axtarıb tapmasıdır.

İngilis şərqşünas alimi Edvard Qrənvil Braun Mövlana Cəlaləddin Rumini İranın mütəfəkkir şairi Sədi Şirazi ilə müqayisə edərək onlardan birincisinin 1273-cü ildə – 66 yaşında, ikincisinin isə 1291-ci ildə 110 yaşında dünyadan köçərək böyük poetik irsi olduğunu qeyd edir [3, s.104]. Nə qədər qəribə də olsa, ingilis alimi Mövlana Cəlaləddin Ruminin fars olduğunu yazsa da, oğlu Sultan Vələdin türk olduğunu söyləməsi Qərb oxucusu üçün dilemmaya çevrilir. Aşağıdakı qeydlərə diqqət yetirək: *"...Nəticədə mütəfəkkir Mövlana Cəlaləddin Ruminin oğlu və son nəticədə onun ruhani davamçısı olan Sultan Vələd haqqında bir neçə söz söylənilməlidir. O (Sultan Vələd), atasının (Mövlana Cəlaləddin Ruminin) vur-tut on doqquz yaşı və əsl adı Bahəddin Əhməd olarkən Kiçik Asiyanın Larəndə şəhərində (müasir Qaramanda) hicri tarixi ilə 623-cü ildə, milad tarixinin 1226-cı ilində dünyaya göz açmışdır. Onun (Sultan Vələdin) ən yaxşı tanınan şeirlər toplusu Rəbabnamə sərlövhəsi ilə verilən məsnəvi olmuşdur. Onun əsasən farsca yazılmasına baxmayaraq 154-ü türkcə yazılmış şeirdən ibarətdir. Gibb (şotland əsilli Britaniya şərqşünası Elyas Gibb) bu şeirləri "əlimizin altında olan Qərbi-türk şeirinin erkən əhəmiyyətli nümunələri" kimi dəyərləndirir"* [3, s.155-156].

Mövlana Cəlaləddin Rumi ilə Uilyam Şekspir paralellərindən, xüsusilə türk şairinin şeirlərinin ingilis şairi və dramaturquna təsirindən söhbət açarkən istər-istəməz ortaya sual çıxır. XIII-XVI əsrlər arasında türk şeiri ilə ingilis şeiri və onların yaradıcıları arasında əlaqələrin mövcudluğunu təsdiq edən sənədlər saxlanılırmı? Əgər əsaslı sənədlər yoxdursa, hipotezalarla bu əlaqələrin olduğunu sübut etmək etmək nə dərəcədə doğrudur?

Əvvəla, onu qeyd etmək istərdik ki, ingilis ədəbiyyatının və poeziyasının banisi adına layiq görülmüş Cefri Çoserin (1340-1400) poetik yaradıcılığında, o cümlədən onun "Kənterberi hekayələri"ndə ("The Canterbury Tales") birbaşa Mövlana Cəlaləddin Ruminin əsərlərindən alıntıların verildiyi söylənilən fikrin hipoteza deyil, ədəbi fakt olduğunu təsdiq edir.

Yeddi yüz ildən çoxdur ki, bütün yaradıcılığı – poetik dünyası, şeirləri, misralarındakı müdrik, məntiqli ideya və fikirləri ilə dünya oxucusunun, vətəndaşının könül mülkünü oxşayan, qanadlandıran Mövlana Cəlaləddin Rumi Şərqin də, Qərbin də qəlbində söz mülkünün möhtəşəm abidəsini ucaltmışdır. Məmməd Aslan yazırdı: *"Özündən sonra ümumən həmişəyaşar poeziya gülzarından, xüsusən "Məsnəvi"sindən bəhrələnib bədii əsər yazanların, bu nəhəng əsəri incələyənlərin, araşdırıcıların sayı-hesabı yoxdur. "Məsnəvi"ni şərh edən, nəzirə yazan, onu türkcəmizə çevirən neçə-neçə görkəmli qələm sahibi məlumdur"* [1, s.9].

Tədqiqatçı alim Ues Jamroz (Wes Jamroz) Cəlaləddin Rumi və Uilyam Şekspir yaradıcılığını müqayisə edərək ingilis şairi və dramaturqunun türk şairinin "Məsnəvi"sindən qaynaqlandığı fikrini irəli sürmüşdür. Ues Jamroz yazırdı: *"Onları bir-birindən hardasa 350 il və 2000 mil ayırsa da, poeziyanın bu iki böyük nəhəngi arasında ümumi cəhətlər daha çoxdur. Şekspir sonetlərində etiraf etmişdi ki, o, yazılarını Rumidən ruhlanaraq qələmə almışdır. O (Uilyam Şekspir), Rumiyə yaradıcılığı öyrənilməyə sövq edilən "yadelli qələm əhlindən" biri kimi baxmışdır. O (Uilyam Şekspir), Rumini "O, nəhəng saray və gözəl fəxarət sahibi olmuşdur" kimi tərənnüm etmişdir. Şekspir onu da qəbul edirdi ki, Ruminin şeirləri o qədər ecazkar*

idi ki, öz düşüncələrini ifadə etməzdən əvvəl Rumi düşüncələrinin əsiri olmuşdur" [4, s.8].

Mövlana Cəlaləddin Rumi ilə Uilyam Şekspirin şeirlərinin müxtəlif dövrlərdə yazılmasına baxmayaraq onların yaratdığı poetik sənət nümunələrində məkan və zaman ayrılığı olsa da, hər iki dahi sənətkarın eyni ruhun adamları olmasının, qəlb çırpıntılarının poetik ifadələrə, misralara "köçdüyü"nün şahidi oluruq. Bu baxımdan ingilis Uilyam Şekspir 59-cu sonetində türk şairi Mövlana Cəlaləddin Rumiyə xas bəşər oğlunun mənəvi dünyasının söz cilasına dünyəvi fikirlərini əlavə etmişdir.

Sonetin orijinaldan poetik tərcüməsini yaradan Sabir Mustafanın tərcüməsinə diqqət yetirək:

"Biləndə ki, məndən qüdrətli şair,
Həsr edir adına gözəl nəğmələr.
Məni susdurmaqçün coşur, çağlayır,
Çaşqınlıq könlümə salır ilmələr.
Fəqət ləyaqətin bənzər ümmana,
Odur ki, sönməyir ümid çırağım.
İstəyirəm gedib üzsün yan-yana
O böyük gəmiylə kiçik qayığım.
Keçib iftixarla fırtınalardan
O çatır ən uzaq, ən dərin yerə.
Sənin köməyinlə üzərək hər an
Mən də can atıram dərinliklərə.
Olsam bu yollarda qəzaya düçar,
Öz sevgim olacaq özümə məzar" [2, s.152].

Bu da bir həqiqətdir ki, Uilyam Şekspirin yaşayıb yaratdığı ingilis Renessansı dövründə Britaniyada yazılıb tamaşaya qoyulan təxminən 600 pyesdən 55-i ayrı-ayrı türk sultanlarına həsr olunmuşdu. Eləcə də 1603-cü ildə ingilis tədqiqatçı alimi Riçard Knollesin "Türklərin tarixi" (Richard Knolles. "The History of Turks", London, 1603) adlı monumental tarixi kitabı bu dövrdə Türk dünyasına, Osmanlı imperiyasına olan ciddi marağın mücəssiməsidir.

Beləliklə, Uilyam Şekspirin Mövlana Cəlaləddin Ruminin yaradıcılığı ilə tanışlığının da bu dövrə təsadüf etdiyini söyləmək mümkündür. İkinci bir tərəfdən isə, ingilis şairindən təxminən 150 ildən çox əvvəl yaşamış "ingilis poeziyasının atası" ("the father of English poetry") kimi tanınan Cefri Çoserin məşhur "Kənterberi hekayələri"ndə Mövlana Cəlaləddin Rumi yaradıcılığına istinad edildiyi türk şairinin əsərlərinin İngiltərədə tərcümə edilərək nəşr olunduğunu söyləməyə əsas verir.

ƏDƏBİYYAT

1. Aslan M. Nur haləsi (Naşirin müqəddiməsi). – Topbaş Osman Nuri. Mövlana dərgahından əsintilər. Dilimizə uyğunlaşdırıb nəşrə hazırlayan: Məmməd Aslan. Bakı: Gənclik, – 1997. – s.5-17
2. Xəlilli Ş. Şekspirin sonetləri. Bakı: Mütərcim, – 2009. – 248 s.
3. Brown E. G. A Literary History of Persia. Volume III. The Tartar Dominion (1265-1502). London: Cambridge University Press, – 1969. – 584 p.
4. Jamroz Wes. Shakespeare Sequel to Rumi's Teaching. Canada: Troubadour Publications, – 2015. – 337 p.

РЕЗЮМЕ
О ПОЭТИЧЕСКОМ ОБРАЗЕ МОВЛАНЫ ДЖАЛАЛАДДИН РУМИ В СОНЕТАХ УИЛЬЯМА ШЕКСПИРА

Халилли Ш.Г.

Азербайджанский университет языков, Азербайджан

В представленном исследовании рассматриваются вопросы влияния поэтического наследия великого поэта и мыслителя Джалаладдин Руми на творчество английского поэта и драматурга Уильяма Шекспира, в основном на сонеты. Творчество Джалаладдин Руми ставший национальным достоянием не только туркоязычных народов, а также интернациональным поэтическим сокровищем всемирной литературы переводили и на английский язык в средневековье. Поэма «Месневи» являющаяся энциклопедией суфизма оказала неисчерпаемое влияние на творчество Уильяма Шекспира, и в исследовании анализируется воплощение портрета и образа Джалаладдин Руми в сонетах Уильяма Шекспира написанных в 1590-1593 годах.

Ключевые слова: *самый популярный поэт, традиционные школы, мировая литература, поэтический образ, перевод*

SUMMARY
ON THE POETIC IMAGE OF MAWLANA JALALADDIN RUMI IN WILLIAM SHAKESPEARE'S SONNETS
Khalilli Sh.H.
Azerbaijan University of Languages, Azerbaijan

This study examines the influence of the poetic heritage of the great poet and thinker Jalaladdin Rumi on the work of the English poet and playwright William Shakespeare, mainly on sonnets. The work of Jalaladdin Rumi, which became a national treasure not only of the Turkish-speaking peoples, but also an international poetic treasure of world literature, was translated into English in the Middle Ages. The poem "Mesnevi", an encyclopedia of Sufism, had an inexhaustible influence on the work of William Shakespeare, and the study analyzes the embodiment of the portrait and image of Jalaladdin Rumi in the sonnets of William Shakespeare written in 1590-1593.
Key words: *the most popular poet, traditional schools, world literature, poetic image, translation*

AZƏRBAYCANDA MƏDƏNİYYƏTLƏRARASI KOMMUNİKASİYANI ŞƏRTLƏNDİRƏN ASPEKTLƏR

Cəfərova Nabat Beydulla qızı
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Univetsiteti, ped.e.d., Bakı, Azərbaycan
Cafarova_nabat@mail.ru

Xülasə. Mədəniyyətlərarası əlaqələri özündə ehtiva edən multikulturalizm anlayışı ziddiyyətli kateqoriyadır, qlobal dünyamızda ona fərqli baxışlar mövcüd olmaqdadır. Bu fərqlilik hər bir ölkə üçün müxtəlif cür formalaşmış və həmin ölkənin milli dəyərlərinə istinad edir, bunun digər şəraitdə tətbiqi və dəyrləndirilməsi üçün münasib şəraitin olması da düşündürücü olmaqla, həm də çətindir, çünki bu dəyərlər hər bir ölkədə əsrlərlə özünəməxsus şəkildə formalaşmışdır.

Bu zaman dinc-yanaşı yaşamanın dünya konsepsiyasının ümumi strategiyasının konkret etnomədəni və milli-mədəni inkişaf konsepsiyası ilə uzlaşması prinsipinin nəzərə alınması zəruridir. Belə ki, mədəniyyətlərarası kommunikasiya assimilyasiyanı inkar edir, inteqrasiyaya doğru aparır. Mədəniyyətlərarası kommunikativ əlaqələr, ictimai-psixoloji, etik cəhətlər tarixən olduğu kimi, müasir dünyanın da mövcudluq şərti və reallığıdır ki, qlobal sivilizasiyanın struktur əsaslarını təşkil edir.
Açar sözlər: *multikulturalizm, mədəniyyətlərarası kommunikasiya, inteqrasiya, ictimai-psixoloji əlaqələr, etik və koqnitiv xüsusiyyətlər*

Azərbaycanın multikultural siyasətinin əsasını ölkə ərazisində yaşayan müxtəlif xalqların nümayəndələrinin, mədəniyyətlərarası qarşılıqlı əlaqələrinin inkişafı təşkil edir. Mədəniyyətlərarası kommunikasiyanın, inteqrasiyanın formalaşmasında müstəqillik, demokratiya mühüm şərtdir. Mədəniyyətlərarası kommunikasiyanın inkişafını şərtləndirən, təmin edən və dünyəvi mahiyyət kəsb edən mühüm cəhət multikultural dəyərlərə sadiqlikdir. Multikultural dəyərlərin qorunması, etik xüsusiyyətlərin, qarşılıqlı kommunikasiyanın ictimai-psixoloji xarakterinin nəzərə alınması multikulturalizm anlayışının tərkib hissəsidir.

Multikulturalizm nədir? Multikulturalizm "…ayrıca götürülmüş ölkədə və bütövlükdə dünyada müxtəlif millətlərə və məzhəblərə məxsus insanların mədəni müxtəlifliklərinin qorunması, inkişafı və harmonizasiyasına, azsaylı xalqların, dövlətlərin milli mədəniyyətlərinin inteqrasiyasına yönəldilmişdir" [6, s.6].

Multikulturalizm demokratik dövlət siyasəti və mədəniyyətlərin qarşılıqlı inteqrasiyasıdır. Mədəniyyətlərarası kommunikasiya məhz qarşılıqlı əlaqələrin ictimai-psixoloji, etik və koqnitiv səciyyəsinin uzlaşdırılması, birinin digərinin inkişafına təsirinin reallaşması zəminində öz müsbət töhvələrini verə bilir.

Multikulturalizm konsepsiyası, qloballaşma, müasir dünyada baş verən mədəni universalizasiya və unifikasiya meyllərinə əks olaraq mədəni müxtəlifliyin ifadəsi olan bütün fenomenlərin (dil, din, adət-ənənə, sənət və s.) mühafizə və qayğısını bəşər mədəniyyətində harmoniyanın və kommunikasiyanın əsas şərti hesab edir.

Öz daxili bütövlüyünü müxtəlifliyin vəhdəti şəklində tapan qlobal sivilizasiya özünü müxtəlif mədəniyyət və sivilizasiyalardan qidalandırmaqla deməli, tükənməz potensiya mənbəyinə malik olmaqla inkişafının dialektikasını və dinamikasını da təmin etmiş olur [5, s.176].

Qlobal dünya üçün aktual problemlərdən olan mədəniyyətlərarası dialoq konsepti, qarşılıqlı kommunikasiyanın mühüm xarakter daşıması, müxtəlif, fərqli mədəniyyətə malik xalqların ictimai-psixoloji, etik

xüsusiyyətlərinin inteqrasiyası tələtümlü dünyamızın xilası faktorlarından biri olmaqdadır. Odur ki, dünya siyasətçiləri arasında mühüm yer tutan ulu öndər Heydər Əliyev Azərbaycanın tarixində ən mühüm dəyərlərdən sayılan multikulturalizm ənənələrini hüquqi və siyasi müstəvidə yenidən bərpa etdi [6, s.8].

Buna görə də qlobal sivilizasiyanın çoxmədəniyyətlilik paradiqmasına bütün bəşəriyyətin birgə tarazlı tərəqqisinə əsaslanan humanist, inteqrativ konsepsiya olaraq multikulturalizm ideologiyası dünya ictimaiyyəti tərəfindən dəstəklənməlidir. Mədəniyyətlərarası münasibətlərin dialoji aspektdə inkişafına hazırda böyük önəm verilməsi və bu prosesin yüksək beynəlxalq səviyyədə təşkilatlanması istiqamətində ciddi fəaliyyət göstərilməsi təsdiq edir ki, dünya birliyinin qlobal sivilizasiya məkanında qərarlaşması optimal variantları həqiqətə çevirməkdədir.

Çox ölçülü və çoxsəviyyəli heterogen dünyanın qarşılıqlı əlaqə və təsirlənmələrlə təşəkkülü və harmonikləşməsi zərurətindən doğan qlobal sivilizasiya özünün lokal (regional) sivilizasiya və mədəniyyət komponentləri arasında dialoji münasibətlərin hazırkı ilkin fazasında həmin münasibətlərin təməl prinsiplərini yaratmaqdadır. Varlıq özü əksqütblülüyün dialoji strukturundadır [3, s.113].

Multikulturalizm modellərinin mürəkkəbləşməsi müasir dövr üçün səciyyəvidir. Hazırda bu modellərinin mürəkkəbləşməsi mültikultural dəyərlərin inteqrasiyası və onlara hər bir ölkənin uyğunluq dərəcəsi və adaptasiya olunması zərurəti vacib sayılır, belə olan halda qarşılıqlı kommunikasiyaların,ictimai-psixoloji faktorların, hər bir konseptual xarakterli yanaşmaların araşdırılması tələb olunur.

Zaman və məkan daxilində mədəniyyətlərarası münasibətlərin yenidən nəzərdən keçirilməsi, bütün incə məqamların da dialoq üçün açıq ola biləcəyini, inteqrativ yanaşmada nələrin nəzərə alınacağı da vacib sayılır. Ona görə də mədəniyyətlərarası kommunikasiya və inteqrasiya informasiya əsrinin tələbləri səviyyəsində aparılarsa, uyğunlaşma mexanizmi daha möhkəm qurula bilər. Odur ki, belə bir adaptasiyanın, inteqrasiyanın müsbət həlli müasir institutların vasitələr axtarışı problemidir [3, s.71].

Multikultiralizm sözü Azərbaycan leksikonuna yeni daxil olsa da, əslində, xalqımızın çoxəsrlik ictimai-fəlsəfi fikir tarixində bu dəyərlər dərin tarixi köklərə malikdir. Azərbaycan mədəniyyəti ümumdünya mədəniyyət sisteminin tərkib hissəsi olmaqla tarix boyu dünya mədəniyyətinin inkişafına öz bənzərsiz töhfələrini vermişdir.

Azərbaycanda mədəniyyətlərarası kommunikasiyanın qarsısında əsas məqsəd Azərbaycan Respublikasının multikulturalizm siyasətinin ölkədə ugurla həyata keçirilməsinə nail olmaqdır. Belə ki, insanların multikultural kompetensiyalarının qiymətləndirilməsinə nail olmaq üçün onun malik olduğu, əldə etdiyi mədəni dəyərlər əsas götürülür. Bu dəyərlər hər bir xalqın arzularının reallaşması və öz mədən həyatını informasiya əsrinin tələbləri səviyyəsində qurması üçün vacib şərtlərdən biri kimi multikulturalizmin mərkəzində durur.

Belə düşünmək olar ki, müasir texnoloji inkişaf, informasiya vasitələrinin çoxluğu multikultural dəyərlərə maraq Avropaya inteqrasiyanı dücləndirəcək. Müasir dövrümüzün reallıqlarını nəzərə alsaq, bu yanaşmanın gerçəyə çox yaxın olduğunu görə bilərik. Belə ki, multikultural dəyərlərə malik olmaqla mədəniyyətlərarası kommunikasiyanın inkişafı, hər bir insanın mənəvi aləmini zənginləşdirir, onun dünyaya baxış bucağı dəyişir, sivil cəmiyyətin ideal şəxsiyyəti olur.

Multikulturalizmin prinsipləri müxtəlif mədəniyyətlərin bir arada yaşaması, var ola bilməsi və birgə yaşama qaydasıdır. Azərbaycan Respublikası multikulturalizm ideyalarına sadiq, tolerant dövlət kimi tanınmaqdadır. Azərbaycan tarixən müxtəlif xalqların bir ailə kimi yaşadığı, heç bir ayrı-seçkiliyə yol verilmədən, dini baxışlara dözümlü münasibət göstərən bir ölkədir.

Multikulturalizm Azərbaycan Respublikasının dövlət siyasətidir və xalqımızın mental dəyərlərindən biridir. Multikulturalizm fəlsəfəsinin əsasını təşkil edən prinsiplər kommunikativlik, dialoq və qarşılıqlı əlaqələr əsasında qurulmuş yeni tipli mədəniyyətlərin qovuşmasından qaynaqlanır. Mədəniyyətlərarası inteqrasiyanı əks etdirən prinsiplər respublikamızda yaşayan hər bir xalqın ictimai-psixoloji, etik və koqnitiv xüsusiyyətlərini özündə birləşdirir. Bu prinsiplər aşağıdakılardır:

- Hər bir xalqın mədəniyyəti dəyərli, özəl və unikaldır.
- Hər bir xalqın özəlliyinə, fərqliliyinə dözümlülük əsasdır.
- Hər bir xalqın özünütanıma hüququ təsbit olunur və mərkəzləşdirmə aparılmadan mədəni identiklik hüququna malikdir [2, s.1-2].

Azərbaycan rəhbərliyinin apardığı multikultural siyasət Azərbaycan Konstitusiyasının əsas müddəalarında öz əksini tapmışdır. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının maddələrində[1, m. 21, 25, 44, 45] multikultural siyasətdə tolerantlıq (dözümlük) prinsipi təsbit edilmişdir. Bununla bağlı "Bərabərlik hüququ"[maddə 25, bənd 3], "Milli mənsubiyyət hüququ" [maddə 44, bəndlər 1, 2], "Ana dilindən istifadə hüququ" [maddə 45, bəndlər 1, 2] və başqa maddələri göstərmək mümkündür.

Qloballaşmanın sürətlə getdiyi indiki şəraitdə multikultural siyasətdə tənqidi təfəkkürə malik şəxsiyyətlərin "dialoq mədəniyyətinə" üstünlük verməsi ön plana çəkilir. Xalqımızın tarixi reallığı bütün

zamanlarda müxtəlif millətlərinin nümayəndələrinin cəmiyyətin tərəqqisində iştirakının mühüm amil olduğunu göstərmişdir. Tarixi, maddi-mənəvi irsin qorunub saxlanılmasında, gələcək nəsillərə ötürülməsində hər bir mədəniyyətin qorunmasının çox böyük rolu vardır. Azərbaycanda bir çox millətin nümayəndələri birgə yaşayaraq, ölkənin inkişafında yaxından iştirak edirlər.

Multikulturalizm Azərbaycan Respublikasında dövlət siyasətinin mühüm istiqamətlərindən biridir. Respublikamız coxmillətli dövlət kimi burada yaşayan xalqların, etnik azlıqların hər bir nümayəndəsinin maraqlarını qoruyur, onların özəl dilinin, dininin, maddi və mənəvi mədəniyyətlərinin inkişafı qayğısına qalır. Çünki onlar tarixi keçmişin yaddaşını, mentalitetini, etnik özünüdərketmə və etnopsixologiyasını qoruyub saxlayan unikal xüsusiyyətlərin daşıyıcılarıdır [7, s.11].

Mədəniyyətlərarası kommunikasiyanın qarşısında duran vəzifələrə uyğun olaraq rəngarəng mədəniyyətlərin inteqrasiyası anlayışının izahını vermək mütləqdir. Müxtəlif mədəniyyətlərə məxsus xalqların dinc yanaşı yaşama strategiyası dini, ictimai-psixoloji, etik, sosial zəmində münaqişələrin yaranmasının qarşısını almağa kömək edir. Belə ki, yaranan münbit şərait mədəniyyətlərin inteqrasiyasına fəal təsir göstərir.

Bütün bunlar insanları bəzən çətin dərk olunan sosial-mədəni problemlərə yenidən baxmağa və dinc yanaşı yaşama prinsipinə əməl etməyə, ...digər mədəniyyətlərlə təmas axtarışına sövq edir. Azərbaycan Respublikası polietnik dövlətdir. Azərbaycan ərazisində xalqı-dövləti təşkil edən çoxsaylı etnosların: xınalıqlılar, buduqlular, tatlar, talışlar, udilər, ingiloylar, qrızlar, ləzgilər, xələclər və digərlərin yaşaması mədəniyyətlərarası kommunikasiyanın, inteqrasiyanın bariz nümunəsidir. Respublikamızda həmçinin digər dövlətlərin nümayəndələri: ruslar, belaruslar, tatarlar, ukraynalılar, almanlar, kürdlər, yəhudilər, yunanlar və başqaları yaşayırlar ki, onlarla qarşılıqlı əlaqələrin qurulmasında ictimai-psixoloji, etik və koqnitiv xüsusiyyətlərin müxtəlif olmasına baxmayaraq minilliklər ərzində Azərbaycan ərazisindən digər ərazilərə köçürülməmişlər. Azərbaycan xalqının etnik tərkibindən irəli gələn tolerantlıq keyfiyyəti bu ərazilərdə mövcud olmuş sivilizasiyaların, mədəniyyətlərarası kommunikasiyanın, birgəyaşayış mədəniyyətinin qorunmasının bariz nümunəsidir.

Çoxmillətli dövlət olan Azərbaycan Şərq, Qərb, Asiya və Avropa ilə həssas məkan nöqtəsindədir. Tarixi, coğrafi göstəricilər Azərbaycanın multikultural siyasətdə də fəaliyyətinin inteqrativ təşkilini zəruri edir, məzmun etibarı ilə cəmiyyət üzvlərinə, onların maraq və istəklərinə istiqamətləndiyi üçün çoxluğun tələbinə çevrilə bilir. Belə ki, Azərbaycan məkana görə müxtəlif xalqlar arasında dialoqa modullaşdırılıb desək yanılmarıq [2, s.3].

Azərbaycan multikulturalizmi-inteqrativ anlayışdır. Dövlət səviyyəsndə və müxtəlif qurumların köməyi ilə etnik azlıqların dəstəklənməsində və milli azlıqların öz dillərindəki milli-mədəni cəmiyyətlərin müxtəlif layihələrinin inkişaf etdirilməsində inteqrasiya siyasəti mühüm rol oynayır. Azərbaycanın Avropaya inteqrasiyası, bunun özünəməxsusluğu və etnomilli yanaşmaya pozitiv şərait yaratmaqdadır.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. Bakı: 1995
2. Azərbaycanda dini mədəniyyətin, tolerantlığın, dinlərarası və mədəniyyətlərarası dialoqun təbliğinin gücləndirilməsinə dair əlavə tədbirlər//Azərbaycan.- 2014, 19 yanvar, s.3
3. Azərbaycançılıq ideyasının konseptual aspektləri: monoqrafiya. Bakı: Avropa, 2016, 179 s.
4. Bakı Beynəlxalq Multikulturalizm Mərkəzinin yaradılması. Bakı: 2014, 15 may
5. Cəfərova R. Olqballaşma dövründə multikulturalizm dəyərlərinin əhəmiyyəti. Bakı/ 2016, 29-30 aprel, s.97
6. Multikulturalizm Azərbaycan xalqinin həyat tərzidir. Bakı, 2016, 88 s.
7. Multikulturalizm: nailiyyətlər və problemlər. Beynəlxalq hümanitar Formu. Bakı, 2011, 10-11 oktyabr
8. http://bakuforum.az/az/multikulturalizm-nailiyyetler-eroblemler/?fid=2258

РЕЗЮМЕ
АСПЕКТЫ, ФОРМИРУЮЩИЕ МЕЖКУЛЬТУРНУЮ КОММУНИКАЦИЮ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ

Джафарова Н. Б.

Азербайджанский государственный педагогический университет, Баку, Азербайджан

Концепция мультикультурализма, включающая межкультурные отношения, является спорной категорией, и в нашем глобальном мире существуют разные взгляды на нее. Это различие формируется по-разному для каждой страны и относится к национальным ценностям этой страны, и

трудно найти подходящие условия для его применения и оценки в других контекстах, поскольку эти ценности формировались в каждой стране на протяжении веков.

При этом необходимо учитывать принцип гармонизации общей стратегии мировой концепции мирного сосуществования с концепцией конкретного этнокультурного и национально-культурного развития. Таким образом, межкультурное общение отрицает ассимиляцию и ведет к интеграции. Межкультурные коммуникативные отношения, социально-психологические, этические аспекты, а также исторически являются условиями и реальностью современного мира, которые составляют структурные основы глобальной цивилизации.

Ключевые слова: *мультикультурализм, межкультурная коммуникация, интеграция, социально-психологические отношения, этико-когнитивные особенности.*

SUMMARY

THE ASPECTS FORMING INTERCULTURAL COMMUNICATION IN AZERBAIJAN

Jafarova N.B.

Azerbaijan State Pedagogical University, Azerbaijan

The concept of multiculturalism, which includes intercultural relations, is a controversial category, and in our global world, there are different views on it. This distinction is formed differently for each country and relates to the national values of that country, and it is difficult to find suitable conditions for its application and assessment in other contexts, since these values have been formed in each country over the centuries.

At the same time, it is necessary to take into account the principle of harmonizing the general strategy of the world concept of peaceful coexistence with the concept of specific ethnocultural and national-cultural development. Thus, intercultural communication denies assimilation and leads to integration. Intercultural communication relations, socio-psychological, ethical aspects, as well as historically are the conditions and reality of the modern world, which constitute the structural foundations of global civilization.

Key words: *multiculturalism, intercultural communication, integration, social and psychological relations, ethical and cognitive characteristics*

ХУДОЖЕСТВЕННЫЙ ПЕРЕВОД И ЕГО РОЛЬ ВО ВЗАИМОДЕЙСТВИИ КУЛЬТУР

Наджиева Флора Султан гызы

Бакинский славянский университет, Баку, Азербайджан

flora_nadji@mail.ru

Резюме. В статье рассматривается история и практика русско-азербайджанских и азербайджано-русских художественных переводов. Перевод определяется как диалог двух языковых картин и художественных моделей мира. Подчёркивается, что в процессе художественного перевода происходит своеобразный обмен, обогащающий обе литературы, участвующие в этом процессе. Отмечается, что художественный перевод играет большую роль в межкультурной коммуникации и во взаимодействии различных литератур, что это один из наиболее эффективных путей вхождения любой национальной литературы, в контекст мировой литературы.

Ключевые слова: *художественный перевод, русская литература, азербайджанская литература, межкультурная коммуникация*

Художественный перевод – одна из форм межкультурной эстетической коммуникации. В диалог вступают две языковые картины мира и две художественные модели мира, создаваемые автором оригинального произведения и переводчиками, воссоздавшими эти произведения на родном языке в соответствии с их представлениями о мире и человеке. В результате этого диалога происходит диалектическое взаимодействие между литературами, между текстами оригинала и перевода, а также между автором и адресатом. Исследование этого процесса позволяет выявить множество интересных фактов взаимодействия литератур друг на друга и их взаимовлияния. В данном случае, этот феномен будет рассмотрен на примере русско-азербайджанских и азербайджано-русских переводов, рассмотренных в историческом ракурсе.

Общеизвестно, что русская литература XIX века стала достоянием мировой литературы и определила в каком-то смысле пути её дальнейшего развития, позволившие назвать это время

«золотым веком» русской литературы. В этом большая заслуга и переводчиков, которые доносили произведения русских писателей до читателей иных культур и иных эпох. Как и у каждого народа, есть своя история литературных контактов между Азербайджаном и Россией, которая открывает широкое поле для исследования заявленной темы.

Начало переводной работы и знакомства азербайджанского читателя с произведениями русской литературы относят к первой половине XIX века. В это же время в России, хотя и в сравнительно меньшей степени, стали знакомиться благодаря переводам с азербайджанской литературой. Так, в 1833 году состоялась поездка в Россию А.Бакиханова, азербайджанского писателя, учёного, знающего несколько языков, в том числе и русский. С его перевода на азербайджанский язык басни Н.А Крылова «Осёл и соловей» начинается история русско-азербайджанских переводов, соответственно, развитие теории перевода.

Примерно с этого времени русские писатели начинают проявлять интерес к Азербайджану, азербайджанской литературе. Так, например, в пушкинском наследии определенное место занимают стихи, посвященные его азербайджанским друзьям, в его поэзию входят темы, мотивы, образы, некоторые средства художественной выразительности азербайджанской поэзии, и некоторые средства её поэтической выразительности. Это наблюдается также в поэзии М.Ю.Лермонтова, Л.Н.Толстого.

В свою очередь, в азербайджанскую литературу, имеющую свои богатейшие традиции, стали через русскую литературу привноситься новые темы, идеи, жанровые формы, которые приобщали азербайджанскую литературу к достижениям не только русской, но и мировой литературы. Так, взаимодействие русской и азербайджанской литератур во многом определило пути реалистического направления в Азербайджане. Наиболее яркое воплощение это получило в творчестве М.Ф.Ахундова, писателя, драматурга, философа, просветителя, чья деятельность целиком и полностью была посвящена укреплению русско-азербайджанских связей. О том, что М.Ф.Ахундов и действительно опирался на традиции русского реализма, указывает Ф. Кочарлинский, который отмечает, что он «особенно почитал Пушкина, Гоголя и Грибоедова» [4, с.32].

Кроме того, на формирование взглядов М.Ф.Ахундова оказала большое воздействие и теория В.Г.Белинского. Сам писатель, вслед за Н.Г.Чернышевским, называя новое направление в азербайджанской литературе, и в частности в своём творчестве, «натуральным», как и все реалисты, утверждал, что в основу искусства должна быть положена реальная действительность, и ратовал за единство содержания и формы [2, с. 244].

Русская критика сразу же отметила вступление азербайджанской литературы на путь реализма. Уже в середине XIX века начинают появляться статьи об азербайджанской литературе и азербайджанских писателях. В 1851 году в «Библиотеке для чтения» появился отзыв на пьесу М.Ф.Ахундова «Ботаник мусье Жордан и дервиш Масталишах, знаменитый колдун», где автор даёт высокую оценку пьесе азербайджанского драматурга, говоря о том, что «пьеса была признана бесподобной» [5, с. 196]. Но при этом нужно подчеркнуть, что реализм М.Ф.Ахундова был не копией русского реализма, а его азербайджанским вариантом.

Большое значение в плане воздействия русской литературы на азербайджанскую имела и Некрасовская школа поэтов. Эта проблема обстоятельно освещается в монографии Н.Мамедхановой, в которой анализируются переводы поэтов некрасовской школы на азербайджанский язык, в особенности переводы Аббаса Сиххата, роль которого в процессе русско-азербайджанских переводов неоценима. Характеризуя свою переводческую деятельность, А.Сиххат утверждал, что «он переводит произведения русских поэтов для того, чтобы при помощи этих переводов, не владеющие русским языком, учились у них и отталкивались от их опыта, развивали родную литературу» [6, с. 5]. Но, несомненно, этот процесс носил двусторонний характер, так как и поэты-некрасовцы обращались к азербайджанской литературе. Так, например, к переводу стихов М.Ш.Вазеха обращались С.Я.Надсон, М.Л.Михайлов, Г.Ф.Якубович и др.

Художественный перевод вводит произведение той или иной национальной литературы в иное культурное измерение, в новую систему координат, в которой это произведение начинает жить уже «другой жизнью», иногда весьма существенно отличающейся от прежней. Возникающий при этом творческий диалог литератур способствует тому, что, наряду с освоением традиций своей литературы предшествующих периодов, осваиваются и традиции другой литературы, происходит своеобразный обмен, обогащающий обе литературы, участвующие в этом процессе.

Одним из плодотворных этапов такого обмена в развитии азербайджано-русских литературных взаимосвязей был, как это ни странно звучит с позиций сегодняшних реалий, так называемый советский период. Сразу надо сказать, что взаимодействие языков и культур в это время

носило весьма специфический характер. Подчиняющиеся требованиям, декларированным и строго соблюдаемым партийной системой, национальные литературы, тесно общающиеся друг с другом, были объединены вокруг русской литературы и развивались в рамках так называемой «единой многонациональной литературы».

В этот период в соответствии с новыми порядками появляются и новые формы взаимодействия литератур, в том числе русской и азербайджанской, которые отражают специфику нового времени: совместные съезды, фестивали, периодические издания, распространяющиеся по всему союзу и т.д. И сегодня, оглядываясь назад, мы понимаем, что при этом каждая из национальных литератур в творчестве большинства своих талантливых представителей сумела сохранить, не потеряла национального своеобразия, национальной специфики.

Одним из главных достижений советского периода стал, в первую очередь, тотальный взаимный перевод национальных литератур на русский язык, а также произведений русских писателей на национальные языки народов союза. Этот процесс носил плановый, систематический, массовый характер и охватил, естественно, наряду с другими литературами, и азербайджанскую литературу. Переведённая на русский язык, азербайджанская литература становилась достоянием не только русской литературы, но и всех «русскоязычных» республик бывшего «союза», а также получала выход на мировую арену.

В то же время русская литература расширяла ареал своего распространения. Перевод стимулировал и различные позитивные процессы культурного обмена, изучения литератур друг друга. За это время подавляющее большинство произведений классической русской литературы было переведено на азербайджанский язык, а азербайджанской литературы – на русский.

Большую роль в деле взаимного изучения русской и азербайджанской литератур играли литературная критика и литературоведение, как в России, так и в Азербайджане. Азербайджанские исследователи широко освещали в своих произведениях русскую литературу, в свою очередь азербайджанская литература получала отражение во многих монографиях русских исследователей.

Всё это характеризовало специфику нового этапа русско-азербайджанских и азербайджано-русских литературных взаимосвязей, а также способствовало формированию литературоведения и литературной критики нового формата, когда в центре внимания оказывалась не одна только своя, национальная литература. Такого рода интеграция, естественно, имела как положительные, так и отрицательные последствия. Здесь надо отметить, что именно в процессе этого объединения вокруг русской литературы появился феномен «старшего брата», распространившийся и на литературу.

Перестроечные процессы, повлекшие за собой грандиозные перемены, в том числе и распад СССР, обусловили новое качество и новые формы взаимодействия между литературами. Они позволили каждой из республик, входящих в состав союза, вступить на путь самостоятельного развития. Это можно отнести, наряду с другими национальными литературами, и к азербайджанской литературе. В связи с этим возникали сомнения по поводу того, будет ли сохранена традиция взаимных переводов художественной литературы с русского на азербайджанский язык и наоборот. Практика и теория азербайджано-русских и русско-азербайджанских литературных взаимосвязей и состояние перевода в современный, постсоветский период позволяет утверждать, что эта традиция развивается и в новых условиях взаимоотношений между Азербайджаном и Россией.

Здесь уместно привести отзыв Первого вице-президента Азербайджана Мехрибан Алиевой на выход номера журнала «Дружба народов» за 2006 год, целиком посвященного азербайджанской литературе: «Встреча с российским читателем, достаточно «избалованным» великой русской литературой, – это всегда особая встреча. Трудно найти в современном мире человека, не испытавшего в своём личном и творческом становлении живительного влияния российской культуры. Может быть, именно присущая ей безграничная духовность способна помочь всем нам найти адекватные ответы на устрашающие прогнозы о грядущем столкновении цивилизаций и изначально заложенном конфликте культур» [1, с. 4].

Хочется отметить большую работу Бакинского славянского университета в развитии русско-азербайджанских литературных взаимосвязей. Здесь разрабатывается как одно из магистральных направлений изучение русской литературы, идёт работа над кандидатскими и докторскими диссертациями по отдельным темам русской литературы, в том числе и по проблемам перевода русской литературы на азербайджанский, а азербайджанской литературы на русский язык. Из последних достижений в этом плане можно назвать переводы на азербайджанский язык отдельных произведений современной русской прозы. Это роман «Козлёнок в молоке» Ю.Полякова, рассказы Б.Евсеева. На азербайджанском языке вышел в свет сборник, составленный из образцов русской поэзии Серебряного века, в который вошли стихи Н.С.Гумилёва, К.Д.Бальмонта,

А.А.Ахматовой, О.Е.Мандельштама и др, перевод которых был осуществлен Кямалом Абдулла. Таких примеров множество.

Надо сказать, что азербайджанская проза в своих лучших образцах и сегодня вызывает интерес русских переводчиков и издателей. Так, например, в 2006 году в издательстве «Хроникёр» в серии «Мир современной прозы» с предисловием Л.Аннинского вышел в русском переводе роман К.Абдуллы «Неполная рукопись», который вызвал широкий резонанс в России, получил ряд рецензий и отзывов российских критиков и литературоведов.

Хочется верить, что этот процесс будет набирать силу и вековые связи русской и азербайджанской литератур продолжат плодотворные традиции художественного перевода, позволяющего литературе выйти за пределы своего национального бытия. Ведь перевод – это один из кратчайших и наиболее эффективных путей вхождения любой национальной литературы, представляющей собой дифференцированное единство, в контекст мировой литературы, который обеспечивает диалог и взаимодействие литератур, а также позволяет обрести и той, и другой литературе свойство, названное М.Бахтиным «открытым единством».

Литература

1. Алиева М. Обращение к читателям // Дружба народов, 2006, № 3, с. 4-7.
2. Ахундов,М.Ф. Избранное [Текст] / М.Ф.Ахундов. – Москва, 1956.
3. Бакиханов А. Гюлистани-Ирам. Баку: Азернешр, 1964.
4. Кочарлинский Ф. Литература азербайджанских татар. Тифлис, 1903.
5. Курбанов, Ш. Этапы развития азербайджанско-русских литературных связей в XIX веке. Москва: Главная редакция восточной литературы, 1976.
6. Мамедханова Н. Восприятие искусства и искусство восприятия. Баку: Элм, 2002.

XÜLASƏ

ƏDƏBİ TƏRCÜMƏ VƏ ONUN MƏDƏNİ ƏLAQƏLƏRDƏ ROLU

Naciyeva F.S.
Bakı Slavyan Universiteti, Azərbaycan

Məqalə Azərbaycan-rus və rus-Azərbaycan dilli bədii tərcümələrin tarixi və təcrübəsindən bəhs edir. Bədii tərcümə iki dil və iki dünya modelinin dialoqu kimi müəyyənləşdirilir. Bədii tərcümə prosesində hər iki dilin ədəbiyyatının zənginləşməsi ilə nəticələnən müəyyən fikir mübadiləsinin baş verməsi də vurğulanan məqamlar sırasındadır. Qeyd olunur ki, bədii tərcümə mədəniyyətlərarası kommunikasiya və ədəbiyyatların qarşılıqlı təsiri prosesində böyük rol oynayır. Bədii tərcümə hər hansı bir milli ədəbiyyatın dünya ədəbiyyatı bazasına daxil olmasının ən effektiv yollarından biri kimi göstərilir.

Açar sözlər: *bədii tərcümə, rus ədəbiyyatı, Azərbaycan ədəbiyyatı, mədəniyyətlərarası kommunikasiya*

SUMMARY

LITERARY TRANSLATION AND ITS ROLE IN CULTURAL INTERACTION

Nadjieva F.S.
Baku Slavic University, Azerbaijan

The article deals with the history and experience of Azerbaijani-Russian and Russian-Azerbaijani literary translations. Translation is defined as a dialogue between two languages and artistic models of the world. It is emphasized that a kind of exchange takes place in the process of literary translation, enriching both literatures participating in this process. It is noted that literary translation plays an important role in intercultural communication and in the interaction of various literatures, which is one of the most effective ways of entering any national literature into the context of world literature.

Key words: *literary translation, Russian literature, Azerbaijani literature, intercultural communication*

ДИАЛОГ МЕЖДУ ЗАПАДОМ И ВОСТОКОМ И КОНЦЕПЦИЯ МИРОВОЙ ЛИТЕРАТУРЫ В «ЗАПАДНО-ВОСТОЧНОМ ДИВАНЕ» И. В. ГЁТЕ

Синило Галина Вениаминовна
Белорусский государственный университет, Минск, Республика Беларусь
sinilo@mail.ru

Резюме. Рассматривается диалог культур Запада и Востока в поэтическом сборнике И. В. Гёте «Западно-восточный диван», исследуются мотивы и аллюзии, связанные с Библией, Кораном, арабской и персидской поэзией. Утверждается, что именно работа над «Диваном» позволила поэту сформулировать понятие «мировая литература» и в художественной форме воплотить представление о единых закономерностях развития литературы и одновременно показать уникальность поэзии Востока – прародины общечеловеческой культуры.

Ключевые слова: *И. В. Гёте, диалог культур, мировая литература, Библия, Коран, арабская поэзия, персидская поэзия*

Одной из выдающихся заслуг И. В. Гёте перед мировой культурой и литературой стала разработка им концепции мировой литературы. Именно ему мы обязаны и появлением самого термина «мировая литература» – *dieWeltliteratur*. Одновременно Гёте вместе со своим старшим другом И. Г. Гердером становится основоположником сравнительно-исторического изучения литератур. Во многом это произошло благодаря величайшей любознательности и широчайшей эрудиции Гёте, его рано проснувшегося интереса к разным культурам и языкам, в том числе и культурам Востока, древним и современным. Еще в ранней юности немецкий поэт увлекся библейской поэзией и библейскими штудиями, изучал древнееврейский язык, чтобы читать Библию в оригинале. Он также изучал арабский язык и Коран, упражнялся в арабской каллиграфии. Этот интерес усилилообщение с Гердером, в еще большей степени увлекшим Гёте изучением восточной поэзии. Гердер транслировал младшему другу многие идеи «северного мага» – И. Г. Гамана, с которым подружился еще в годы учебы в Кёнигсбергском университете. Согласно Гаману, образное мышление лежит в основе культуры, а язык поэзии – «праязык» человечества. Искать его истоки нужно в народном творчестве, в Библии и поэзии Востока. Так подспудно готовится преодоление

Новый виток обращения Гёте к культурам и литературам Востока последовал на позднем этапе его творчества, в период художественного универсализма, когда великий поэт синтезирует философско-эстетическиесвоей юности и зрелости, все стилевые тенденции, присущие его творчеству, более того –все лучшее, что наработала к этому времени мировая литература, и не только западноевропейская, но и восточная. Это особенно ярко реализовалось поэтическом сборнике «Западно-восточный диван» («West-östlicherDivan», 1819), представляющем грандиозную панораму мира и человеческой души и – в соответствии с названием – панораму западной и восточной культур, их диалог и синтез. Известный российский германист А. В. Михайлов отмечает особую роль работы над «Западно-восточным диваном» в выработке понятия «мировая литература» и приводит суждения Гёте о единстве человеческой культуры при всем многообразии ее национальных форм: «В 1820-е годы Гёте обобщает свой историко-культурный опыт в понятии “всемирная литература”. Едва ли оно было бы возможно без творческих усилий “Дивана”. Гёте пришел к убеждению, что история и культура всего человечества едины, что культура по существу интернациональна. “Как курьерской почтой и пароходами, так нации все теснее сближаются между собой ежедневными, еженедельными, ежемесячными изданиями, и, насколько то будет позволено мне, я всегда буду обращать внимание на этот взаимообмен” (письмо Т. Карлайлю от 8 августа 1828 г.). “Очевидно, что устремления лучших поэтов и писателей всех наций уже довольно длительное время направлены ко всеобщечеловеческому. Во всем особенном, историческом, мифологическом, сказочном, более или менее произвольно измышленном, все больше будет просвечивать это всеобщее” (1828). “То, что я именую всемирной литературой, возникнет по преимуществу тогда, когда отличительные признаки одной нации будут выравнены через посредство ознакомления их с другими народами и суждения о них” (в письме С. Буассере от 12 октября 1827 г.)» [3, с. 667–668].

«Западно-восточный диван», ставший наглядным воплощением диалога и синтеза культур, задуман Гёте как путешествие западного (немецкого) поэта на Восток, и именно Ближний Восток, на котором родились древнейшие цивилизации, культуры, литературы, который одарил человечество величайшими духовными открытиями и шедеврами древней и средневековой поэзии. По мысли поэта, этот Восток может многое открыть уму и сердцу европейца, влить новые силы в измученную

потрясениями душу Европы. Поэтому он, подобно пророку Мухаммаду, свершает свою хеджру – бегство на Восток, чтобы начать для себя новое поэтическое летоисчисление. Стихотворением «Хеджра» («Hegire») открываетсясборник:

Nord und West und Süd zersplittern, / Throne bersten, Reiche zittern, / Flüchte du, im reinen Osten / Patriarchenluft zu kosten, / Unter Lieben, Trinken, Singen / Soll dich Chisers Quell verjüngen. // Dort im Reinen und im Rechten / Will ich menschlichen Geschlechten / In des Ursprungs Tiefe dringen, / Wo sie noch von Gott empfingen / Himmelslehr in Erdesprachen / Und sich nicht den Kopf zerbrachen. // Wo sie Vater hoch verehrten, / Jeden fremden Dienst verwehrten; / Will mich freun der Jugendschranke: / Glaube weit, eng der Gedanke, / Wie das Wort so wichtig dort war, / Weil es ein gesprochen Wort war [4, c. 9].

Север, Запад, Юг в развале, / Пали троны, царства пали. / На Восток отправься дальный / Воздух пить патриархальный, / В край вина, любви и песни, / К новой жизни там воскресни. // Там, наставленный пророком, / Возвратись душой к истокам, / В мир, где ясным, мудрым слогом / Смертный вел беседу с Богом, / Обретал без мук, без боли / Свет небес в земном глаголе. // В мир, где предкам уваженье, / Где чужое – в небреженье, / Где просторно вере правой, / Тесно мудрости лукавой, / И где Слово вечно ново, / Ибо устным было Слово(*здесь и далее, кроме особо оговоренных случаев, перевод В. Левика*) [1, с. 5].

Следует заметить, что при всех художественных достоинствах перевода В. Левика (перевод всего «Дивана» – настоящий подвиг замечательного поэта-переводчика) в приведенных строфах есть неточности. Например, в оригинале во второй строфе нет слова «пророк» (имеется в виду пророк Мухаммад), и, быть может, Гёте хочет сказать, что он учится не только у мусульманского Востока, но и у Востока более древнего, домусульманского и дохристианского. У поэта буквально сказано: ‘Там, в чистом и правом [в чистоте и правоте] / Хочу я человеческих поколений / От истоков глубину постичь, / Где они от Самого Бога восприняли / Учение Неба на земных языках / И не сломали себе голову’. Речь идет, таким образом, о самых древних истоках Божественного Слова, воспринятого на человеческих (земных) языках. Кроме того, столь афористично звучащие по-русски в переводе В Левика финальные строки («И где Слово вечно ново, / Ибо устным было Слово»), где *Слово,* должно, без сомнения, писаться с заглавной буквы (в русском издании «Западно-восточного дивана», естественно, в духе советской орфографии, оно пишется со строчной), в оригинале точнее значат следующее: ‘Как Слово было там столь важно, / Ибо оно было произнесенным Словом’. Скорее всего, Гёте имеет в виду не устное слово как слово дописьменной (фольклорной) поэзии, но вечно произносящееся и комментирующееся Слово Писания (Библии и Корана), вечно обновляющееся Откровение.

Безусловно, сборник вызван к жизни прежде всего интересом поэта к мусульманской культуре, точнее – к мусульманской поэзии в ее персидском (фарсиязычном) варианте. Еще точнее – замысел возник под влиянием великого персидского поэта XIV в. Хафиза, сборник стихов которого в 1814 г. появился на немецком языке в переводах известного востоковеда Й. Хаммера и вызвал восторг Гёте. Именно поэтому уже в первом стихотворении «Дивана» Гёте обращается к Хафизу как к собрату по духу и перу и поет хвалу поэтическому слову, которое защищает от бед и приобщает к бессмертию:«Прочь, завистник, прочь хулитель, / Ибо здесь певца обитель, / Ибо эта песнь живая / Возлетит к преддверьям рая, / Там тихонько постучится / И к бессмертью приобщится» («Хеджра») [1, с. 6].

Тема бессмертия поэтического слова и дела, опирающегося на Слово сакральное, творящее мир, равно как и тема диалога культур, длящегося в многотысячелетнем опыте Востока, – важнейшая в «Западно-восточном диване». Безусловно, Гёте четко осознает, что важнейший культурный компонент того Востока, к которому устремился его поэтический дух, – мусульманский (отсюда – обилие аллюзий на Коран), в двух его языковых составляющих – арабоязычная и фарсиязычная поэзия. Последняя для Гёте важнее, но он ни на мгновение не забывает, что у монотеистических арабской и персидской культур были и более древние корни – бедуинская культура с ее устной поэтической традицией и индоевропейская зороастрийская персидская культура. Кроме того, на Ближнем Востоке родилось христианство, столь важное для европейской культуры. Именно поэтому в «Диване» достаточно много новозаветных аллюзий, в том числе связанных с Иисусом Христом. Однако Гёте прекрасно помнит еще об одном, самом древнем, пласте монотеистической культуры на Ближнем Востоке – о культуре древнееврейской, ветхозаветной, давшей импульс становлению христианской и мусульманской культур и в высшей степени продолжающей вдохновлять поэтов различных народов и языков. Именно благодаря этому во многом осуществляется культурный синтез Запада и Востока, к которому стремится и немецкий поэт. Не случайно в четвертом стихотворении «Дивана» – «Талисманы» («Talismane») – Гёте провозглашает, что Восток и Запад в равной степени принадлежат Богу, что они – Его созданья:

Gottes ist der Orient! / Gottes ist der Okzident! / Nord- und südliches Gelände / Ruht im Frieden seiner Hände. // Er, der einzige Gerechte, / Will für jedermann das Rechte. / SeivonseinenhundertNamen / Dieserhochgelobet! Amen [4, c. 12].

‘Богов – Восток! / Богов – Запад! / Северные и южные пределы / Покоятся в мире Его ладоней [рук]. // Он, единственный Судия, / Хочет для каждого быть Справедливым. / Да будет под сотнями имен / Он прославлен! Amen [Аминь]’ (*подстрочный перевод наш. – Г. С.*).

Богом создан был Восток, / Запад также создал Бог. / Север, Юг и все широты / Славят рук Его щедроты. // Справедливый и всезрящий, / Правый суд над всем творящий, / В сотнях ликов явлен нам Он. / Пой ему во славу: «Amen!» [1, с. 8].

Поэт подчеркивает, что его путь на Восток – путь к истокам общечеловеческой культуры, истокам духовности и одновременно путь самопознания:«Ob ich Ird’sches denk und sinne, / Das gereicht zu höherem Gewinne. / Mit dem Staube nicht der Geist zerstorben, / Dringet, in sich selbst gedrängt, nach oben» [4, c. 12] («Пусть я предан весь земному, / Это путь к великому, святому. / Дух – не пыль, он в прах не распадется. / Став собой самим, он к небу рвется» [1, с. 8].

Уже первый рецензент «Дивана» И. Г. Л. Козегартен отметил: «Мы... радуемся, что Гёте бросил взгляд на восточный мир и подал нам весть обо всем, что обрел там, на Востоке. Кто хоть сколько-нибудь знаком с восточной литературой, не станет долго удивляться тому, что наш поэт приблизился к этой области и, как не трудно заметить, пребывал в ней не без удовольствия. Ведь в самых различных отношениях эта страна Востока может быть названа родиной поэтического искусства... <…> Восток велик и обширен, и немало сложилось там разнородного, что, невзирая на общие черты, нельзя сваливать в одну кучу. Так, наш автор касается древних условий жизни, круга представлений и евреев, и парсов, но затем по преимуществу остается на мусульманском Востоке, а в нем самом отдает предпочтение новоперсидской культуре...»[2, с. 493, 500].

Лирические стихотворения «Дивана» поэт сопроводил научно-критическими статьями и заметками, которые, по его словам, должны были послужить «лучшему уразумению» сборника. Эти «Статьи и примечания к лучшему уразумению “Западно-восточного дивана”» недвусмысленно свидетельствуют о том, что Гёте был одним из крупнейших востоковедов и библеистов своего времени. Сборник, таким образом, представляет собой органическое единство поэзии и науки, своего рода поэтической культурологии – и культурологии, религиоведения, литературоведения в самом настоящем научном смысле.

По мысли Гёте, именно у поэтов Востока нужно учиться говорить с Богом и постигать Его, а также учиться языку любви. О важности этой темы поэт заявляет уже в первой книге сборника – «Моганни-Наме. КнигаПевца» («MoganniNameh. BuchdesSängers»), встихотворении «Стихии» («Elemente»):

Aus wie vielen Elementen / Soll ein echtes Lied sich nähren? / Daß es Laien gern empfinden, / Meister es mit Freuden hören? // LiebeseivorallenDingen / Unser Thema, wenn wir singen; / Kann sie gar das Lied durchdringen, / Wird’s um desto besser klingen [4, c. 14].

Чем должна питаться песня, / В чем стихов должна быть сила, / Чтоб внимали им поэты / И толпа их затвердила? // Призовем любовь сначала, / Чтоб любовью песнь дышала, / Чтобы сладостно звучала, / Слух и сердце восхищала [1, с. 10].

Обращает на себя внимание, как тщательно во второй строфе Гёте сохраняет такую яркую примету арабоязычной и фарсиязычной поэзии, как монорим, тем самым выделяя эту строфу из всего текста. В оригинале здесь сказано: ‘Любовь из всех предметов да будет / Нашей темой, когда мы поем; / Чем более она сможет пронизать песню, / Тем лучше будет она звучать’. Для немецкого поэта, помимо великих книг – Библии и Корана, которые невозможно представить без любви, Божественной и человеческой, сама любовь и есть главная книга для чтения (стихотворение «Lesebuch» – «Книга для чтения»):

Wunderlichstes Buch der Bücher / Ist das Buch der Liebe; / Aufmerksam hab ich’s gelesen: / Wenig Blätter Freuden, / Ganze Hefte Leiden; / Einen Abschnitt macht die Trennung. / Wiedersehn! einklein’ Kapitel, / Fragmentarisch. Bände Kummers / Mit Erklärungen verlängert, / Endlos, ohne Maß. / O Nisami! – doch am Ende / Hast den rechten Weg gefunden; / Unauflösliches, werlöstes? / Liebende, sich wieder findend [4, c. 31].

Книга книг – любовь, и в мире / Книги нет чудесней. / Я читал ее усердно. / Радости – две, три странички, / Много глав – разлука. / Снова встреча – лишь отрывок, / Маленькая главка. / Целые тома печали / С приложеньем объяснений / Долгих, скучных, бесполезных. / Низами! – Ты в заключенье / Все же верный ход нашел. / Кто решит неразрешимое? / Любящие – если снова / Вместе и навеки [1, с. 30].

Показательно, что как образец подлинного певца любви Гёте называет здесь великого фарсиязычного азербайджанского поэта Низами Гянджеви. К его образам (особенно из знаменитой «Хамсе» – «Пятерицы») немецкий поэт обращается и дальше, соединяя пласты библейской, коранической культур, средневековой арабской и персидской поэзии. Так, показательно стихотворение «Musterbilder» («Образцы»), которое открывает «Ушк-Наме» («UschkNameh»), или «Книгу Любви» («BuchderLiebe»):

Hör und bewahre / Sechs Liebespaare. / Wortbild entzündet, Liebe schürt zu: / Rustan und Rodawu. / Unbekannte sind sich nah: / Jussuph und Suleika. / Liebe, nicht Liebesgewinn / Ferhad und Schirin. / Nun für einander da: / Medschnun und Leila. / Liebend im Alter sah / Djemil auf Boteinah. / Süße Liebeslaune: / Salomo und die Braune! / Hast du sie wohl vermerkt, / Bist im Lieben gestärkt [4, с. 30].

Знай и млад и стар / Шесть любовных пар. / В слове предстала судьба: / Рустам и Рудаба. / Любовь без исхода горька: / Юсуф и Зулейка. /Ужас любовных кручин: / Фархад и Ширин. / Розно жить не могли / Меджнун и Лейли. / В старости верность прочна: / Джемиль и Ботейна. / Прихоть жизни великой: / Соломон с Темноликой. / Тот, кто усвоил урок, / Знает любовь назубок (*перевод А. Парина*) [1, с. 566].

Под пером Гёте имена знаменитых влюбленных, образы которых созданы Джами, Фирдоуси, Низами, становятся своего рода паролем подлинной любви. Их истории любви не менее значимы, чем кораническая и обработанная затем многими поэтами мусульманского Востока история любви-отречения Зулейки к прекрасному Юсуфу, а за этими образами стоят библейские жена Потифара (как раз не способная на самоотречение) и Йосеф (Иосиф).

Краткий и исчерпывающий обзор влюбленных пар завершает отсылка к истории любви Соломона и Смуглянки (*dieBraune*). Гёте намеренно соединяет, накладывает друг на друга различные пласты библейских и постбиблейскихаггадических преданий, связанных с Соломоном и его любовью к смуглокожейшуламитянке (Суламифи) из Песни Песней, а также с его взаимоотношениями с не менее таинственной царицей Сабы (Савы) – царицей Савской. 1-я Книга Царей (3-я Книга Царств) содержит в себе знаменитый эпизод прибытия в Иерусалим царицы царства Шева (Саба, или Сава; южная часть Аравийского полуострова, ныне –Йемен), которая проделала долгий путь, чтобы самой удостовериться в мудрости царя Израиля и испытать его (*3 Цар 10*). Она была потрясена мудростью Соломона, подарила Соломону большое количество золота и драгоценных камней, но прежде всего – огромное количество благовоний, которыми славилась ее страна: «...никогда еще не прибывало [в страну] такое количество благовоний, какое подарила царица Шевы царю Шеломо» (*3 Цар 10:10*). В свою очередь и Соломон щедро одарил царицу Савскую богатыми дарами, с которыми она отправилась в обратный путь.Далее в Аггаде более детально разрабатываются сюжеты, связанные с приездом царицы Савской в Иерусалим: многочисленные загадки, загадываемые ею, чтобы испытать мудрость Соломона, легко отгадываются последним; Соломон принимает царицу Савскую в зеркальном павильоне, пол которого имитирует воду, что заставляет гордую царицу приподнять юбки и продемонстрировать некоторые изъяны своей красоты и немного смирить свою гордыню, и т. п. (Сюжет с Соломоном, стоящим в беседке, и царицей Савской, приподнимающей юбки, был чрезвычайно популярен в средневековой персидской миниатюре.)

Танахические и аггадические сюжеты преломились в иудейско-христианской эфиопской и мусульманской культурах. Согласно эфиопским сказаниям, между Соломоном и царицей Савской возникла любовь, а родившийся у них сын стал основателем эфиопской царской династии. Сказания о Соломоне (точнее – Сулаймане) обильно представлены в мусульманской традиции. В Коране Сулайман предстает как наследник Дауда (Давида) и верный слуга Аллаха, наделенный величайшей мудростью. Исследователи утверждают, что многие из этих легенд начали складываться на Аравийском полуострове еще до возникновения Корана и ислама как такового. Частично они возникли в Древнем Иране (Персии). Сулайману подчинялся ветер и был понятен язык птиц и всех живых тварей. В том числе птицы служили посланцами Сулаймана. Так, ухдуд (удод) принес ему известие о царице Сабы Билкис, а потом носил его письма к ней с призывом признать Аллаха и покориться Ему (27-я сура Корана), а также приносил им их любовные письма. С помощью перстня Сулаймана его везир перенес трон Билкис из Йемена в Иерусалим.У Гёте не случайно именно ухдуд-удод – Hudhud (традиционная русская передача – *Хут-хут*) – связывается с Соломоном и выступает посланником любви, например в стихотворении «Привет» («Gruß») из «Книги Любви».

Самая важная книга о любви (и не только) – в «Западно-восточном диване» – «Книга Зулейки», в которой Гёте намекает на историю своих особых поэтических и платонических взаимоотношений с поэтессой Марианной фон Виллемер. С ранней юности Гёте притягивала к себе

история библейского Иосифа. Не могла не привлечь поэта и кораническая переработка библейского сюжета, в которой образ жены Потифара претерпел кардинальные изменения: она стала женщиной благородной, страдающей от любви и отрекающейся от нее, высокой в своем самоотречении. И неслучайно в стихотворении «Избранные жены» из «Хулд-Наме» («Книги Рая») Гёте называет Зулейку в числе первых из тех женщин, которые достойны Рая:

Верным женам в горнем мире / Не познать ни в чем утраты; / Нам известны лишь четыре / Те, что в Рай бесспорно взяты. // То Зулейка, солнце верных, / Пред Юсуфом – вся влеченье, / Царствует средь правоверных, / Их краса и в отреченье [1, с. 123].

И если образ Зулейки соотносится с Марианной («Вечно зовись Зулейкой моею» [1, с. 69]), то, быть может, это уже изначальное указание на необходимость самоотречения в их необычной любовной истории. Во многих стихотворениях «Книги Зулейки» звучит живая страсть, перекличка сердец, переполненных ликующим чувством, преображающим самого человека и мир вокруг, делающим человека сильнее и выше самых могущественных владык. Тем не менееэто всегда сопровождается тонкой игрой, «облачением» поэтического духа в «костюмы» различных эпох и культур.При этом игра оснащена сложной символикой; собственно, поэт бесконечно играет символами, мифологемами, архетипами, создавая сложнейшую картину мира и души, огромную панораму человеческой культуры.

Таким образом, в сборнике «Западно-восточный» диван Гёте поэтически сформулировал свою концепцию мировой литературы – единства в многообразии, показал специфику западного и восточного мышления, западного и восточного типов творчества. Восток в его интерпретации – прародина общечеловеческой культуры, прародина поэзии. Именно Восток может подпитать уставший от потрясений Запад. Они нужны друг другу, и при всех различиях возможен и крайне важен диалог между ними.

Литература

1. Гёте И. В. Западно-восточный диван / пер. В. Левика; изд. подгот. И. С. Брагинский, А. В. Михайлов; отв. ред. И. С. Брагинский. – М.: Наука, 1988. – 895 с.
2. Козегартен И. Г. Л.[Рецензия «Западно-восточного дивана» Гёте] // Гёте И. В.Западно-восточный диван диван. – М.: Наука,1988. – С. 492–518.
3. Михайлов А. В.«Западно-восточный диван» Гёте: смысл и форма; Примечания // Гёте И. В. Западно-восточный диван .– М.: Наука, 1988. – С. 667–878.
4. Goethe J. W.Sämtliche Werke nachEpochen seines Schaffens / hrsg. von K. Richter, H. G. Göpfert, N. Miller, G. Sauder. – München: btb, 2006. – Bd. 11.1.2: West-östlicher Divan. – 885 S.

XÜLASƏ

QƏRB VƏ ŞƏRQ ARASINDA DİALOQ VƏ DÜNYA ƏDƏBİYYATI KONSEPSİYASI Y. V. GÖTENİN “QƏRB-ŞƏRQ DİVAN”INDA

Sinilo Q.V.

Belarus Dövlət Universiteti, Belarusiya

Y.V.Hötenin “Qərb – Şərq divanı” poetik toplusunda Qərb və Şərq mədəni dialoqu nəzərdən keçirilir, İncil, Quran, ərəb və fars poeziyası ilə əlaqəli motivlər və allüziyalar araşdırılır. Məhz “Divan” üzərində işin şairə “dünya ədəbiyyatı” anlayışını formalaşdırmaq və ədəbiyyatın inkişafında vahid qanunauyğunluqlar haqqında təsəvvürləri bədii formada ifadə etmək, eyni zamanda bəşəriyyətin ilkin vətəni olan Şərqin poeziyasının unikallığını göstərmək imkanı yaratdığı təsbit edilir.

Açar sözlər: *Y.V.Höte, mədəniyyətlər dialoqu, dünya ədəbiyyatı, İncil, Quran, ərəb poeziyası, fars poeziyası*

SUMMMARY

THE DIALOGUE BETWEEN WEST AND EAST AND THE CONCEPT OF WORLD LITERATURE IN THE "WEST-EASTERN DIVAN" OF J. V. GOETHE

Sinilo G.V.

Belarusian State University, Belarus

In this paper, we examine the dialogue between the cultures of the West and the East in J. W. Goethe's poetry collection "West-Eastern Divan", explore motives and allusions associated with the Bible, the Koran, Arabic and Persian poetry. We affirm that it was the work on the "Divan" that allowed the

poet to formulate the concept of "world literature" and in artistic form to embody the idea of the uniform laws of the development of literature and at the same time to show the uniqueness of the poetry of the East - the ancestral home of universal human culture.

Key words: *J. W. Goethe; dialogue of cultures, world literature, The Bible, The Koran, Arabic poetry, Persian poetry*

ERİX AUERBAXIN "MİMESİS" ƏSƏRİ VƏ KOMPARATİVİSTİKA MƏSƏLƏLƏRİ

Əliyeva Həmidə Əhməd qızı
Azərbaycan Dillər Universiteti, Bakı, Azərbaycan
a_hemide@mail.ru

Xülasə. Məqalədə alman filoloqu Erix Auerbaxın elmi fəaliyyəti işıqlandırılır, onun yaradıcılığının zirvəsi sayılan "Mimesis əsəri təhlilə cəlb olunur. Qədim dövr, Orta əsrlər və XX əsr ədəbiyyatını müqayisəli şəkildə öyrənən alim, bu əsəri ilə komparativistika sahəsində yeni səhifə açmış oldu və kross-mədəni tədqiqatı ilə bir çoz elm sahələrinə də təkan verdi.

Homerin əsərlərinin və Əhdi –Ətiqin üslublarını öyrənən Auerbax, onları bir-birindən ayıraraq, eyni zamanda bir-birilə əlaqəli şəkildə Avropa ədəbiyyatının təməl daşları olduğunu bildirir. Mimesis əsəri böyük zaman kəsiyində Avropanın tarixinə və ədəbi qaynaqlarına işıq salaraq, həmin dövrün xüsusiyyətlərini, təbiətini, insanlarının portretlərini bu günə çatdırmışdı.

Açar sözlər: *ədəbiyyat, təqlid, üslub, metod, müqayisə*

Görkəmli alman filolou, roman dilləri və ədəbiyyatı mütəxəssisi Erix Auerbax 1892-ci ildə Berlində yəhudi ailəsində anadan olmuşdur. Berlin, Frayburq və Münhendə təhsil alan Auerbax 1913-cü ildə Heldelberq Universitetində hüquq doktoru dərəcəsinə layiq görülmüşdür. Lakin I Dünya müharibəsindən sonra o, ixtisasını dəyişmiş və Qrayfsvald Universitetinin filologiya fakültəsini bitirmişdir. 1923-1929-ci illərdə E.Auerbax Berlində Prussiya Dövlət Kitabxanasında işləmişdir. Nasistlər hakimiyyətə gələndən sonra o, Almaniyanı tərk etmək məcburiyyətində qalır və 1935-ci ildə Türkiyyəyə mühacirət edir. İstanbul Universitetində müəllim kimi çalışan E.Auerbax 1947-ci ildə ABŞ-a köçür və ömrünün sonunadək burada yaşayır. O, Pensilvaniya, Prinston və Yel Universitetlərində dərs demişdir.

İlk olaraq Dantenin və Cambattista Vikonun yaradıcılığını araşdıran E.Aurebaxın elmi fəaliyyətində əsas yeri onun "Mimesis" (1946) [2] əsəri tutur. 1953-cü ildə ingilis dilinə tərcümə olunan bu əsər, sonralar başqa dillərə də tərcümə edilərək böyük populyarlıq qazandı. "Mimesis" ədəbiyyat, mədəniyyət, tarix, sosiologiya və digər humanitar elmlərə əhəmiyyətli təsir göstərmişdir. KitabdaAntik dövr, Orta əsrlər və XX əsr ədəbiyyatını nəzərdən keçirən alim müqayisəli ədəbiyyatşünaslığın inkişaf tarixində özünəməxsus səhifə açdı. Homerdən tutmuş Virciniya Vulfa qədər nəhəng bir ədəbi materialı ehtiva edən bu kitab bu gün filologiya elmində klassik mənbə hesab olunur.

"Mimesis"in yazıldığı şərait "heç vaxt xoşbəxtlik olmazdı, amma bədbəxtlik kömək etdi" deyimi ilə səciyyələndirilir. Auerbax özü bunu belə xarakterizə edir: "...bu araşdırma müharibə illərində İstanbulda yazılmışdır. Burada Avropa mədəniyyətini öyrənmək üçün yaxşı kitabxana yoxdur; beynəlxalq əlaqələr kəsilmişdir - jurnalların əksəriyyətindən, yeni tədqiqatlardan, demək olar ki, tamamilə imtina etmək məcburiyyətində qaldım, hətta mətnlərin etibarlı tənqidi nəşrlərindən də" [3].

"Məcburi fraqmentarlıq, kontekstə, tərcümeyi -hala, janrlara deyil, təhlil olunan mətnin özünə, daha doğrusu onun üslubuna və dilinə maraq - bunlar Fosslerçi Auerbaxın metodunun xarakterik xüsusiyyətləridir. Lakin məhz üslub vasitəsilə Auerbax Avropa "mimesis"i tarixində, gerçəkliyin Qərbi Avropa ədəbiyyatında əksində iki taleyüklü hadisəni – antik və klassisizmə xas "üslubların ayrılması"nı (Stiltrennung) və xüsusilə Əhdi -Cədid üçün xarakterik olan "üslubların qarışması"nı (Stilmischung) aşkar edir" [3].

"Mimesis" əsərinin "Odisseyin ayağındakı" çapıq adlı birinci fəsli [2, s. 7-25] Əhdi-Cədidə xas olan üslubla Homerin "Odisseya"dakı üslubunun təhlilinə həsr olunur. Bu fəsildə "Odisseya"nın on doqquzuncu nəğməsindən [1, s.293] götürülmüş bir hissənin təhlili və onun Əhdi-Ətiqdə əksini tapan İsaakın (İsmayılın) qurban verilməsi epizodu ilə müqayisəsi yunan və Bibliya düşüncə tərzi, eləcə də yunan və İncil ədəbiyyatı və mədəniyyəti arasındakı fərqi ortaya qoyur.

E.Auerbaxın bu müqayisəli təhlili Avropa ədəbiyyatında hər iki üslubun inkişaf istiqamətlrini dərk etməkdə mühüm əhəmiyyətə malikdir. Avropa mədəniyyətində gerçəkliyin təqlidi məsələsini araşdıran alim üçün bu həm də başlanğıc nöqtəsi rolunu oynamışdır. Alim yazır: "Bu üslublar bir -birinə ziddir və iki əsas

növü təqdim edir. Biri (Homer üslubu) - şeylərə *tamlıq* və aydınlıq verən təsvir, hər şeyə bərabər paylanan işıq, hər şeyin boşluqlar olmadan əlaqəsi, sərbəst nitq axını, tamamilə ön planda baş verən hərəkət, birmənalı aydınlıqdır... İkincisi (Bibliya üslubu) - bəzi hissələrin vurgulanması və digərlərinin kölgədə qalması, parçalara bölünmə, danışılmamışların təsiri, arxa plana keçmə, çoxmənalılıq və izahata ehtiyac, ümumdünya -tarixi əhəmiyyət iddiaları, tarixi təşəkkül və problemli aspektlərin dərinləşməsi haqqında təsəvvürlərin formalaşmasıdır" [2, s. 20].

Beləliklə, Auerbaxın ayırdığı bu iki üslub - Homer və Əhdi –Ətiq üslubları Avropa ədəbiyyatına əsrlər boyu səyahət üçün bir başlanğıc nöqtəsi oldu. Auerbax qənaətinə görə bu iki üslub erkən dövrlərdə yarandığı ilkin şəklində Avropa ədəbiyyatında gerçəkliyin inikasına əsaslı təsir göstərmişdir.

E.Auerbaxın öz əsərini "Mimesis" adlandırması təsadüfi deyildir. Platona və Aristotelə məxsus "mimesis" anlayışı onun kitabının əsas mövzusunu təşkil edirdi. Müxtəlif tarixi dövrlərin ədəbiyyatında gerçəkliyin təqlidi və şərhi alimin qarşısına qoyduğu əsas vəzifələrdən idi. Auerbaxa görə hər bir ədəbi-bədii əsərin məqsədi müəyyən dövrlərdə gerçək dünyanın, təbiətin, cəmiyyətin, insan xarakterlərinin və münasibətlərinin təqlidini, eyni zamanda da interpretasiyasını verməkdən ibarətdir. G. Seyidəliyeva yazır: "Mətnlərin şərhi vasitəsilə Auerbax həmçinin, cəmiyyətin sosial həyatını göstərməyə, dövrün siyasi, iqtisadi səciyyəsini verməyə və sonuncuların bəşər mənəviyyatının vəziyyətinə təsirini izləməyə çalışır" [4].

Ədəbiyyatın "mimetik" xüsusiyyəti onun ən ümumi, geniş və universal əlamətidir. Lakin müxtəlif dövrlərdə fərqli yazıçılarda və ədəbi cərəyanlarda gerçəkliyin mimetik, təqlidi əlaməti oxşar olmur. Müxtəlif dövrlərdə yazıçıların və şairlərin konkret nəticələri və həyatı təqlid etmək məharəti cəmiyyətin və sənətkarın ədəbi təsvirə müəyyən baxışı, onların maraqlarının hakim sahəsi, insan həyatına dair universal qanunauyğunluqlar barəsindəki təsəvvürləri ilə şərtlənir. Sənətkarların bu cür baxışları və təsəvvürləri öz növbəsində hər dövrün ədəbiyyatında gerçəkliyin bədii konsepsiyasını formalaşdırır və yazıçıların bu və ya digər metoda, üsluba və bədii təsvir vasitələrinə müraciətini müəyyənləşdirir.

Auerbaxın "Mimesis" əsəri ilk nəşrində 19 fəsil-oçerkdən ibarət idi. Lakin 1949-cu ildə kitabın ispan dilli nəşri hazırlanarkən müəllif ona iyirminci fəsli-"Don Kixot" haqqında fəsli əlavə etdi. "Mimesis" kitabının fəsilləri bitkin xarakter daşıyır və hər biri bir və ya bir neçə bədii əsərin təhlilinə həsr olunub. Bəzi fəsillərdə eyni əsərin fraqmentləri şərh olunur, bəzilərində iki və ya daha artıq əsərin xarakterinə və janrına, yaranma tarixinə uyğun təhlilləri verilir. Onların təhlili və müqayisəsi vasitəsilə müəllif müəyyən dövrün ədəbiyyatında həyatın təsvirinə xas universal əlamətlərini ümumiləşdirə, təsvirin qeyri-bərabər, ziddiyyətli tiplərini və metodlarını səciyyələndirə bilmişdir. Alim ədəbiyyat vasitəsilə xarici dünyanın strukturunu, onun xarakterlərini və hadisələrini dərk etməyin mümkünlüyünü göstərməyə çalışmışdır.

Ədəbiyyat

1. Homer. Odisseya. Bakı, Öndər nəşriyyat, 2004, 416 s.
2. Ауэрбах Э. Мимесис. Изображение действительности в западноевропейской литературе, Москва - Санкт Петербург, 2017
3. http://st-hum.ru/content/dolgorukova-nm-erih-auerbah-kak-rozhdaetsya-metod
4. https://www.dissercat.com/content/filosofiya-kultury-erikha-auerbakha

РЕЗЮМЕ

"МИМЕСИС" ЭРИКА АУЕРБАХА И ВОПРОСЫ КОМПАРАТИВИСТИКИ

Алиева Г.А.

Азербайджанский университет языков, Азербайджан

В статье освещается научная деятельность немецкого филолога Эриха Ауэрбаха, анализируется его произведение "Мимесис", которое считается кульминацией творчества исследователя. Ученый, изучавший литературу античности, средневековья и двадцатого века методом сопоставлений, открыл новую страницу в области компаративистики своей работой и дал толчок для развития многих областей науки своими кросс-культурными исследованиями.

Изучавший стили произведений Гомера и Ветхого Завета, Ауэрбах отделял стили этих произведений при этом считал их краеугольными камнями европейской литературы. На протяжении долгого времени «Мимесис» проливал свет на историю илитературу Европы, доводя до наших дней особенности этих обществ, природу, портреты ее жителей.

Ключевые слова: *литература, подражание, стиль, метод, сравнение*

SUMMARY
ERIC AUERBACH'S "MIMESIS" AND ISSUES OF COMPARATIVE STUDIES
Aliyeva H.A.
Azerbaijan University of Languages, Azerbaijan

The article highlights the scientific activity of the German philologist Erich Auerbach, and analyzes the work of Mimesis, which is considered the culmination of his researches. The scholar, who studied the literature of antiquity, the Middle Ages and the twentieth century in a comparative way, opened a new page in the field of comparative studies with this work and gave impetus to many fields of science with his cross-cultural research. Studying the styles of Homer's works and the Old Testament, Auerbach distinguishes them from each other and states that they are at the same time the cornerstones of European literature. "Mimesis" shed light on a long history and literary sources of Europe, revealing the features of human community, of nature, and portraits of its people of that time.
Key words: *literature, imitation, style, method, comparison*

BƏDİİ MƏTNİN SİYASİ TRANSFORMASİYASI

İsgəndərova Nigar Vəliş qızı
Sumqayıt Dövlət Universiteti, professor, Azərbaycan
isgani@gmail.com

Xülasə. Müasir dövrdə ədəbiyyatşünaslıq bədii diskursun mahiyyətini dərk etmək məsələsi ilə üzləşir. Bədii mətn nədir? Verilmiş mənanın təşkilinin ritorik forması yoxsa saysız-hesabsız yaranan semantik kontekstlərin nitq formasıdır? Əvvəlki sualın cavabından asılı olaraq aşağıdakı problemin həlli müəyyənləşir: bu və ya digər bədii mətnin yeganə düzgün interpretasiyası varmı yoxsa bütün interpretasiyalar eyni hüquqludur? Və bundan irəli gələrək, filoloji deyimin vahid forması olmalıdır və ya bədii diskursun təşkilində müxtəlif üsullara müraciət etmək imkanı olunmalıdır? Bədii mətni əsaslandıran amillər hansıdır və onun interpretasiya və transformasiya prosesləri necə gedir? Doğrudanmı, K.Devidson dediyi kimi, "hər bədii əsər siyasi mətndir"?
Açar sözlər: *bədii mətn, filoloji tədqiqat, interpretasiya, transformasiya, tarixilik*

İlk növbədə filoloji tədqiqatın obyekti olan bədii mətnin müəyyən xüsusiyyətlərinin araşdırılmasına müraciət etməliyik. Ədəbiyyatşünaslıqda bədii ədəbiyyatın aydın tərifi hələ də müəyənləşdirilməmiş və onun diskursiv təcrübələrin birliyində fərqləndirən kriteriyaları əsaslandırılmamışdır. Beləliklə, birinci problemimiz ondan ibarətdir ki, mətnin hansı növünü bədii hesab etmək olar?

Ədəbiyyatda bədii mətnin dərkolunması üçün müxtəlif variantlar mövcuddur. Filoloji tədqiqatı daxil edən müasir istiqamətlər bədii ədəbiyyatı dilin xüsusi təşkil olunmuş forması ilə mənanın çap yolu ilə yayımının vəhdəti kimi qiymətləndirir. Dilin təşkili yoluna ədəbiyyatşünaslıqda bədii əsərin forması və ya üslubu kimi qəbul edilir. Hazır əsərin müəllif ideyasını ifadə edən vasitə və ya məna fiqurlarının semantik vəhdəti kimi qəbul edilməsindən asılı olmayaraq, əksər ədəbiyyatşünaslar ədəbiyyatı "simvolik" diskurs kimi dəyərləndirilər. Bu fikir ona əsaslanır ki, digər diskurs tiplərindən fərqli olaraq bədii mətndə troplar, ritorik fiqurlar və konstruksiyalar daha geniş istifadə olunur. Burada vacib olan budur ki, dil resurslarının istifadəsi mətnin "bəzədilməsi" və ya nitqə diqqətin cəlb olunması üçün deyil, bədii mətnin düzgün təşkili üçün tətbiq olunur. Nəticədə, xüsusi semantik-sintaktik cəhətlrlə fərqlənən obrazlı-simvolik mətn forması yaranır. Bu formaya sözün leksik mənasının onun çoxsaylı "ikinci dərəcəli işarələrin"in qatı ilə birləşməsi xasdır. Bir tərəfdən, bu, ədəbiyyatın "vizuallığı"nı təmin edir, digər tərəfdənsə, məna konstruksiyalarını daha mükəmməl edir. Beləliklə, bədii ədəbiyyat dolayı ifadə tərzi ilə xarakterizə olunur: yəni, hərfi mənada əsərdə deyilənlərlə obrazlı şəkildə ifadə olunanlar üst-üstə düşmür. Məhz hərfi məna hesabına diqqət mətnin konnotasiyalarına yönəlir, çünki bu məna olmadıqda bədii əsərin oxunması çətinləşir və o, "anlaşılmayan" mənalar toplusuna çevrilə bilər. Bununla bağlı X.Orteqa-i-Qasset bu vəziyyəti ustalıqla təsvir etmiş və yazırdı: "Canlı" formalardan məhrum edilmiş rəngkarlıq və poeziya anlaşılmaz olur və adi mənaların itirmiş sözlərdən ibarət nitqə bənzəyir" [3, 239].

Bədii ədəbiyyatı canlandıran amillərdən biri də odur ki, o, çap olunur. Amma çap olunan əsərin müəllifinin mətnə birbaşa şərhi istisna olunur. İkincisi, çap forması bədii ədəbiyyatın diskursuna xüsusi zaman perspektivi bəxş edir. Ədəbi əsər sanki bir əsrdən digərinə keçərək zaman çərçivəsində "davam edir" və dayanmadan yeni tərif və mənalar qazanır.

Tarixi baxımdan bədii mətn ədəbiyyatşınaslıq diskursunun obyekti kimi sabit deyil. Bədii mətnin xüsusiyyətlərinin dərk edilməsi mədəniyyətin hər bir dövründə ədəbi təcrübə sahəsində faktiki vəziyyətindən çox asılıdır.

Bədii mətnin interpretasiyasını nəzərdə tutan bir sıra məsələlərin nəzərdən keçirilməsinə keçək. Ənənəvi olaraq interpretasiya "anlayışların məzmununu və ya formalizm elementlərinin mənasını müəyyən bir predmet sahəsinə tətbiq etməklə müəyyənləşdirən idrak proseduru, habelə bu prosedurun nəticəsidir" [4, s.331].

Ədəbiyyatşünaslıqda aşağıdakı izahat geniş yayılmışdır: "İnterpretasiya (latın dil: *Interpretatio - şərh, izahat*), bədii əsərin interpretasiyası, onun mənasının, ideyalarının, anlayışlarının dərk edilməsidir. Interpretasiya - bədii məzmunun yenidən dərkolunması kimi həyata keçirilir, yəni, yeni anlayış-məntiq dilinə tərcüməsi vasitəsilə" [2, s.127]. Yadda saxlamaq lazımdır ki, ədəbi tənqid bədii mətnlərdən bəhs edərkən, onun dilinin məcazi mənasını vurğulayır. Odur ki, ədəbiyyatşünası bədii əsərdə cəlb edən əsərin dilindəki hərfi mənadır.

Filoloji interpretasiya ədəbi əsəri ədəbi-bədii diskursun predmet sahəsininə və nəzəri- metodoloji əsaslarına görə dəyərləndirir. Başqa sözlə, paradiqmal ədəbi interpretasiyada ədəbi əsərin konkret formal komponentləri; mətnin formal elementlərinin tətbiq olduğu predmet sahəsi (xarici /daxili); tətbiq üsulu; tədqiq olunan obyektin xarakterini izah edən bədii mətnin nəzəri modeli və s. ifadə olunur.

Bədii mətnin yeni yozumların/ interpretasiya modellərinin yaranması həm ədəbi-bədii diskursun özü ilə bağlıdır (yeni ədəbi istiqamətlər, təlqinedici ifadə forması), həm də onun nəzəri-metodoloji yenidəndərki (mövcud nəzəriyyə və metodların səmərəsizliyi). Ədəbi tənqiddə bədii mətnin həm sabit, həm də dinamik elementləri mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Üstəlik, sabit elementlər real ədəbi təcrübədə interpretasiya olduqda dəqiqləşmə tələb edir. Digər tərəfdən, müəyyən sabitlik olmadan ədəbi diskursun özünün dinamikasını müəyyənləşdirmək və təsvir etmək mümkün deyil. Ədəbi transformasiyaların yerli xarakterinə gəlincə, burada eyni ədəbi əsərin müxtəlif yozumlarının uzlaşdırılması məsələsinə, eləcə də bədii mətnin polisemantizm sərhədlərinin müəyyənləşdirilməsi məsələsi gündəmə gəlir. Bu suallar daha ümumi fəlsəfi problemlə - plüralizm problemi ilə bağlıdır. Beləliklə, L.G.Çervonnaya plüralizmin iki anlayışını fərqləndirir: " 1. Bir reallığın mövcudluğunu və onun çoxsaylı dərketmə cəhdlərini. 2. Dünyaların şübhəsiz çoxluğunun iddiası, yəni, plüralizmi "Dünyanın "başlanğıclarının" teoloji müxtəlifliyi" [5, s.129] paradiqması. Ədəbiyyatşünaslıqda transformasiyalar çoxluğu situasiyası spesifik xarakter daşıyır ki, bu da bu anlayışların hər ikisini "barışdırmağa" imkan verir.

Bədii mətnin siyasi mətnə transformasiyasının da özünəməxsus yolları vardır. Ədəbiyyatlar var ki, bədii mətnin yaranışından onun siyasi təməli olduğunu bildirir, ABŞ ədəbiyyatı kimi [1, s.19], ədəbiyyatlar vardır ki, romantik yazıları, milli-mənəvi, irsi-dini heysiyyatı aşağılayaraq, sosialist realizmini ölçü vahidi edərək, hər yazılan bədii mətni onun tələblərinə uyğunlaşdırırdı. Məruzəmizdə bədii mətnin filoloji əsaslarından və onun semantik və məntiqi interpretasiyası və siyasi transformasiyasından danışılacaq.

Ədəbiyyat

1. Davidson C. Revolution and the World. Oxford University Press, USA, 1987 г. – 333 p.
2. Литературный энциклопедический словарь / Под общ. ред. В.М. Кожевникова, П.А. Николаева. – М.: Сов. Энциклопедия, 1987
3. Манохин Д.К. Специфика литературоведческой интерпретации художественного текста// Научные Ведомости. Серия Философия. Социология. Право. 2011. № 8 (103). Выпуск 16, с.20-29
3. Ортега-и-Гассет, Х. Дегуманизация искусства / Х. Ортега-и-Гассет; пер. с исп. С.Л. Воробьева //Самосознание европейской культуры XX века: Мыслители и писатели Запада о месте культуры в совр.об-ве / Сост. Р.А. Гальцева. – М.: Политиздат, 1991
4. Постмодернизм: энциклопедия / Сост. и науч. ред. А.А. Грицанов, М.А. Можейко. Мн.: Интерпресссервис; Книжный дом, 2001
5. Червонная Л.Г. Плюрализм в социально-гуманитарном познании / Л.Г. Червонная // Общественные науки и современность. – 2002. – № 2, с. 129.

РЕЗЮМЕ

ПОЛИТИЧЕСКАЯ ТРАНСФОРМАЦИЯ ЛИТЕРАТУРНОГО ТЕКСТА

Искендерова Н.В.

Сумгаитский государственный университет, Азербайджан

Литературоведение в настоящее время сталкивается с проблемой понимания сути художественного дискурса. Что такое художественный текст? Является ли это риторической формой организации задуманной идеи или структурированной формой бесчисленных семантических

контекстов? В зависимости от ответа на этот вопрос определяется решение следующей проблемы: существует ли единственная правильная интерпретация того или иного художественного текста или все интерпретации одинаковы? Некоторые исследователи считают, что должна существовать единая форма филологического выражения, другие утверждают, что можно применять разные методы в организации художественного дискурса. Какие факторы оправдывают художественный текст и как протекают процессы его интерпретации и трансформации? Верно ли замечание Кэти Дэвидсон о том, что «каждое художественное произведение является политическим текстом»?

Ключевые слова: *художественный текст, филологическое исследование, интерпретация, трансформация, историография*

SUMMARY
POLITICAL TRANSFORMATION OF A LITERARY TEXT
İsgandarova N.V.
Sumqayit State University, Azerbaijan

Literary Studies in modern times, is faced with the problem of understanding the essence of artistic discourse. What is a literary text? Is it a rhetorical form of the organization of a given meaning, or is it a form of speech of innumerable semantic contexts? Depending on the answer to this question, the solution to the following problem is determined: is there a single correct interpretation of this or that literary text, or are all interpretations the same? And therefore, should there be a single form of philological expression, or should it be possible to apply different methods in the organization of artistic discourse? What are the factors that justify the literary text and how do its interpretation and transformation processes go? Is Cathy Davidson's note on "every work of fiction is a political text" true ?

Key words: *literary text, philological research, interpretation, transformation, historiography*

"MASTER VƏ MARQARİTA" ƏSƏRİNDƏ MİSTİK MOTİVLƏR

Həmzəyeva Sevinc Səyyad qızı
Sumqayıt Dövlət Universiteti, Azərbaycan

Xülasə. Azərbaycan dilinə bu şedevr əsər rus dilindən Saday Budaqlı tərəfindən tərcümə edilib. Qeyri – adi, maraqlı və mürəkkəb konfliktlərlə zəngin bu əsər mistik motivləri ilə diqqəti cəlb etməklə yanaşı düyünlərin açılması və dərk olunması baxımından oxucu qarşısına böyük maneələr çıxardır. Müəllifin demonoloji mövzuya müraciət etməyinin öz səbəbi vardı. Ən əvvəl bu yazıçının şəxsi həyatı, daxili təlatümləri, keçirdiyi sıxıntılarla əlaqəlidir.

Açar sözlər: *mistik, İblis, yalan, acgözlük, konflikt*

O uşaq ikən hər zaman eyni yuxunu görürdü: onu yuxuda qırmızı ilan boğurdu. Bu yuxu ona əzab verirdi və elə uşaqlıqdan belə bir fikrə gəlir ki, İblis mövcuddur. O buna əminliklə inanırdı. Atasını – dünyada ona əziz insanı itirəndə isə Mixail ciddi şəkildə Allaha etiraz edir, Allaha üsyan edir. Allahın varlığına şübhə edərək, onun mövcudluğuna inanmır. Yenidən bu inamı qaytarmaq üçün müəllif az qala real dünyada cəhənnəm əzabı yaşayır. Onu ən çox sevən həyat yoldaşından ayrılır, sonradan şeytan adlandırdığı başqası ilə ailə qurur, morfi iynəsi vurmaqla ömürlük narkomana çevrilir. 1909-cu ildə gimnaziyanı bitirib, Kiyev universiteti Tibb fakültəsinə daxil olur. Bu peşəni o təsadüfi olaraq seçməmişdi. 2 dayısı həkim idi və öz sahələrində böyük nüfuza malik idilər. Mixail 1916-cı ildə imtahan verir, amma diplomunu götürməmiş cəbhəyə gedir. Burada böyük çətinliklərlə üzləşən Bulqakov sonradan cəbhə xatirələrindən bəhs edən "Gənc həkimin qeydləri" adlı əsərini qələmə alır.

Həyatını dəhşətə çevirən ən əsas məqam həkim-yazıçının morfi qəbul etməyi ilə başlayır. Böyük yazıçı "Morfi" adlı hekayəsində bu məcburiyyətdən dolayı onu əbədi ağuşuna alan və özündən bütünlüklə asılı edən morfi haqqında acı-acı deyirdi: "mən ona həddindən çox etibar elədim, o isə məni məhv elədi".

"Master və Marqarita" əsərinə qədər müəllif şər aləmin xüsusiyyətlərini və cizgilərini özündə daşıyan və ifadə edən əsərlər qələmə almışdı.

1928-ci ildə yazmağa başladığı bu əsəri müəllif insan arzuları və azadlığının boğulduğu keçmiş SSRİ ərazisində çap olunmağının qeyri-mümkünlüyünü dərk edir və ilk əlyazmasını yandırır. Stalinin ona zəngindən sonra 1931-ci ildə yenidən əsər üzərində işləyir. Böyük alman şairi Hötenin "Faust" əsəri, Şarl Fransua Qunonun "Faust" operasından təsirlənərək qələmə alınan bu romanın ilk adı "Caynaqlı mühəndis"

olsa da, sonradan adı dəyişdirilmiş "Master və Marqarita" adlandırılmışdır. Əsərdə İblisin öz dəstəsi ilə Moskvaya səyahətindən danışılır. Onun hakimiyyəti altında olan obrazların da özünəməxsus adları və xarakteri var. Maraqlısı odur ki, müəllif İblis Voland obrazı ilə insanların xislətini və düşüncəsini mühakimə edir, yalanı, məkri, rəzaləti, acgözlüyü tənqid edir. Pişik Begemot, Azazello, Hella, Abadonna da öz hökmdarları Volandla bərabər keçmiş SSRİ – i gəzir, bütün eybəcərliyi və ictimai mühitdəki əyriliyi oxucunun diqqətinə çatdırırdılar. Pişik Begemot – təxminən donuz böyüklüyündə iki ayağı üzərində gəzən varlıqdır. Şahmat oynamaqda mahirdir, odlu silahdan sərrast atəş açа bilir. Azazello – bu mistik obrazın daşıdığı adın müəyyən kökləri var. Xanokun kitabında onun adı keçir. Göstərilir ki, o kişilərə qılınc, nizə, qalxan düzəltməyi, qadınlara üz-gözünü bəzəməyi, daş-qaşlardan istifadəni öyrədir. Allaha itaətsizliyinə və qorxmadığına görə vəzifəsindən alınır və cəzalandırılır. İbranicə Azeez, Həllac Mənsura görə Adəmə itaət etmədiyinə görə vəzifəsindən alınan, İbn Küteybəyə görə İblisə verilən adlardan biridir. Məhəmməd peyğəmbərin tanınmış səhabəsi, İslam alimlərindən biri Abdulla ibn Abbasa görə Azazil pis cinlərlə mübarizə aparırdı, sonra bu işindən qürurlanır, həmçinin atəşdən yarandığı üçün özünü üstün sayır və Adəmə səcdə etmir, buna görə də Allah onu göylərdən qovur və şeytana çevirir.

Bulqakovun Azazelli kökünü haqqından danışılan varlıqdan alır və onun Marqaritaya təqdim elədiyi krem də qeyri – adi gücə malikdir. Öz mistik qüvvəsi ilə o Marqaritaya insan övladına xas olmayan qabiliyyətləri verir. Əsərdə təqdim olunan bu obraz kiçik boylu, odlu – qırmızı, zolaqlı kostyumda, iri dişli, lak ayaqqabı, parlaq qalstukla təsvir olunur.

Tanınmış ədəbiyyatşünas B.Z.Lakşin onun haqqında yazırdı ki, Bulqakovun taleyinin özünəməxsus drammatik cizgisi var. Sanki, əvvəlcədən hər şeyin proqnozu verilmişdir: 3 (15) may 1891-ci ildə Kiyevdə ilahiyyat akademiyası müəlliminin ailəsində doğulmuş oğlan, müharibə və inqilab dövrünün ağır sınağından keçəcək, aclıq və kasıblıq görəcək, ölkənin ən yaxşı teatrının dramaturqu olacaq, şöhrət və təqibin dadını hiss edəcək, əlli yaşına çatmadan ölüb əsrin növbəti dörddə birindən sonra öz kitabları ilə aramıza qayıdacaq.

Ədəbiyyat

1. Bulqakov M.A. Master və Marqarita. Bakı, "Şərq-Qərb", 2006, 376s.
2. Чудакова М.О. Жизнеописание Михаила Бугакова. Москва, 676с.
3. http://m-bulgakov.ru/
4. http://old.mirf.ru/Articles/art1591.htm

РЕЗЮМЕ

МИСТИЧЕСКИЕ МОТИВЫ В РОМАНЕ «МАСТЕР И МАРГАРИТА»

Гамзаева С.С.

Сумгаитский государственный университет, Азербайджан

Одним из шедевров, переведенных с русского языка на азербайджанский, является роман «Мастер и Маргарита». Произведение необычное, интересное и насыщено сложными конфликтами. В работе рассматриваются мистические мотивы, нашедшие в романе особое отражение. Личная жизнь автора была непростой и полной сложных моментов, что и стало главной причиной его обращения к демонологии. «Мастер и Маргарита» рассказывает о путешествии Сатаны со своей бандой в Москву. Автор использует образ дьявола Воланда, чтобы осудить характер и мышление людей, критиковать ложь и жадность.

Ключевые слова: *мистика, дьявол, ложь, жадность, конфликт*

SUMMARY

MYSTİCAL MOTIFS İN "MASTER AND MARGARITA"

Hamzayeva S.S.

Sumqayit State University, Azerbaijan

One of the masterpieces translated from Russian into Azerbaijani is "Master and Margarita". The work is unusual, interesting and rich in a complex of conflicts. Mystical motifs are highlighted in the work. The author's personal life was very tense and full of difficult moments, which was the main reason why he turned to demonology. The "Master and Margarita" tells of Satan's journey to Moscow with his band. The author, judges people's character and thinking, criticizes lies and greed in the image of the Devil Woland.

Key words: *mystic, Devil, lie, greed, conflict*

NAĞIL MƏTNİ DİLÇİLİYİN OBYEKTİ KİMİ

Orucova Sevər Arif qızı
AMEA İ.Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, f.f.d., Bakı, Azərbaycan
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti, Bakı, Azərbaycan
seva_o@mail.ru

Xülasə. Məqalədə hər bir xalqın varlığını, milli-mənəvi dünyasını özündə cəmləşdirən nağıl mətni dilçiliyin obyekti kimi nəzərdən keçirilir. Amma nağıl mətninin müzakirəsindən daha öncə mətnin dilçilikdə struktur tədqiqi məsələlərinə toxunulur. Belə ki, ümumiyyətlə mətn və onun tədqiqi məsələlərinə toxunmaq mövzunun tam izahını asanlaşdırır. Məqalədən belə bir nəticəyə gəlmək olur ki, hər bir bütöv nağıl mətnləri makromətnlər kimi dəyərləndirilməli və onların tərkibi müəyyən mikrotemaları özündə birləşdirən mürəkkəb sintaktik bütövlərə bölünərək, tədqiqata cəlb edilməlidir.

Açar sözlər: *mətn, nağıl, morfologiya, struktur, struktur-semantik əlaqələr*

Müəyyən bir zaman səviyyəsində təkmilləşən və sabitləşmiş normalar çərçivəsində ədəbi dil səviyyəsinə qədər yüksələn, hər hansı bir cəmiyyətə və ya millətə xas olan dil haqqında dilçilik elminin son vahidi kimi tanınan mətn bir çox dilçi alimlərin diqqətindədir. Zamanla bitmiş bir fikir bildirmə xüsusiyyəti sintaktik vahid olan "cümlə"yə aid edilmişdir. Amma cümlənin bitmiş bir fikir ifadəsi olması, ona fikir bitkinliyinin xas olması fikrinin qəbulu doğru olmazdı. Biz nəinki fikir, həmçinin intonasiya bitkinliyi haqqında yalnız daha böyük vahid olan mətn daxilində danışa bilərik.

Dilçilik ədəbiyyatında zamanla "mətn" termininin izahı və etimologiyası müxtəlif olaraq işıqlandırılmışdır. Bu aşağıdakı misallarda da özünü göstərir:

"Mətn (ərəb mənşəli olub, rusca текст, yunanca textum- birləşmə sözünə uyğundur) –möhkəm daxili struktur-semantik əlaqələri olan cümlələr birliyidir″ [4,s.428], "Yazılı nitqi bildirən bu sözün kökü, materialın struktur xüsusiyyətlərini adlandıran "tekstura" sözündə də mövcuddur. Bunun izahını orijinal söz olan "textus"-"parça", "quruluş" sözlərində tapa bilərik" [11].

Mətn dilçiliyi əsasən dilçilik ədəbiyyatında "yeni olan bir problem" adlandırılsa da, prof. Əbülfəz Rəcəbli buna qarşı çıxaraq, "mətn linqvistikası" nı nəinki sovet dilçiliyi, hətta Azərbaycan dilçiliyi üçün yeni bir problem adlandırmırdı. Bunun isbatı kimi alim 1973 və 1985-ci illərdə nəşr edilmiş "Müasir Azərbaycan dili"(Sintaksis) kitablarının son hissəsinin tam olaraq bu mövzuya həsr olunmasını verirdi [5,s.540].

Hər bir xalqın varlığını, milli-mənəvi dünyasını özündə cəmləşdirən nağıllar, nağılmətninin struktur-semantikxüsusiyyətləri tədqiqinə hələ də ehtiyac duyulan sahələrdən biri hesab edilir. Folklor və ya ədəbiyyatınbir janrı kimi adlandırılan nağıl mətninin struktur xüsusiyyətlərini araşdırmaq üçün, ilk öncə, ümumilikdə mətnin semantik-struktur xüsusiyyətləri, onun tədqiqi məsələləri işıqlandırılmalıdır. Diqqət çəkən məqamlardan biri hələ 1928-ci ildə rus dilçi alimlərindən V.Y.Proppun qələmə aldığı "Nağılın morfologiyası" ("Морфология сказки") əsərində, müəllifinnağıl mətninin ona qədər əksərən ilkin sistematik təsvir cəhdləri olmadan yalnız genetik öyrənilməsindən şikayət etməsi idi. Müəllif nağılın haradan gəldiyi sualını cavablandırmadan öncə belə suala cavab verməyi düzgün qiymətləndirirdi: "Ümumiyyətlə nağıl nə deməkdir?" O nağıl mətninin son dərəcə geniş çeşidli olduğunu əsas gətirərək, ilk olaraq onun doğru təsnifatlaşdırılmasını düzgün hesab edir və doğru təsnifatı məsələnin elmi təsvirinin ilk addımlarından biri kimi qiymətləndirirdi [6,s.12].

Ümumiyyətlə, nağıl mətninin struktur-semantik təhlilinə böyük töhfə verən V.Y.Proppun bu əsəri daha sonralar da dilçi-alimlər tərəfindən yüksək qiymətləndirilib və hətta A.V.Rafayeva, E.Raximova və A.S.Arxipova V.Y.Proppun "Nağılın morfologiyası"nı verilmiş folklor mətninin yalnız öyrənilməsi etapı kimi düşündüyünü qeyd edirlər. Eyni zamanda dilçi-alimlər tədqiqatınəslində humanitar elmlərdə struktur-semiotik metodun əsaslarından biri kimi qiymətləndirirdilər [10, s.10].

Nağıl mətninin tədqiqi məsələsində diqqəti çəkən məqam, mətnə əsasən semantik yanaşma, nağıl mətninin məzmununun ətraflı tədqiqata cəlb edilərək, bu folklor nümunəsinin əsasən motivlərinin işıqlandırılması idi. P.L.Belkovun fikrincə, folklor hekayəsi mahiyyət etibarilə bir şəkil, rəsm və musiqi kimi təsviri sənət qanunlarına uyğun olaraq inkişaf edir. Eləcə də, onun üçün ən əsas konsepsiya, A.N.Veselyovski tərəfindən hazırlanmış motiv konsepsiyasıdır [9, s.13]. Tədqiqat nəticəsində məlum olur ki, adı çəkilən dilçi-alim A.N.Veselyovski hələ 19-cu əsrdə bir çox Avropa dillərinin nağıl mətnləri əsasında işləyərək onların semantik tipologiyasını araşdırmışdır.

"Mətnlə, yəni müxtəlif cümlələr birliyi ilə bağlı hər hansı tədqiqata başlamazdan qabaq mətn anlayışının özünün iki məqamda işlənə biləcəyini nəzərə almalıyıq. Belə ki, dilçiliyin obyekti olan mətni və mətn dilçiliyinin obyekti olan mətni hökmən bir-birindən fərqləndirmək lazımdır" [1, s.222].

Dilçilik ədəbiyyatında nağıl mətninin tədqiqinə olan yanaşmalarda diqqəti cəlb edir. Bəzi dilçilərin fikrincə, məsələn, sehrli nağıl mətnlərinin tədqiqi üç yanaşma çərçivəsində reallaşa bilər: "Dilçilik yanaşmalı, mətn yanaşmalı,antromərkəzli yanaşma" [7, s.31]. Nağılmətninin araşdırılmasında struktur-semantik istiqamətin qabardılması, yəni hər iki cəhətin vəhdətdə götürülməsi, forma və məzmunun bir-biri ilə qarşılıqlı şəkildə öyrənilməsinə şərait yaradır.

Mətnin strukturu dedikdə dilçilik ədəbiyyatında zamanla onu oxuyub, müzakirə və ya təhlil edən oxucuları tərəfindəntəqdim edilən materialın səriştəli, savadlı və düzgündizaynı başa düşülür. Mətnin informasiya strukturu, mətn göndərənin kommunikativ məqsədinə uyğun olaraq təşkil olunmuş dil vahidlərinin məcmu mənası kimi başa düşülür. Mətnin struktur tədqiqinə nəzər salsaq, bitmiş bir fikri ifadə edən, ünsiyyət vasitəsi kimi fəaliyyət göstərən cümlələr birliyindən ibarət, təsviri, mülahizə və bəzən də rəvayət formalarında olan, sintaktik səviyyənin ən yüksək vahidi olan mətnlər və onların komponentləri arasındakı semantik bağlılıq özü-özlüyündə deyil, onlar arasında olan qrammatik əlaqə ilə reallaşdığını görə bilərik. Mətnin struktur tədqiqi məsələləri Azərbaycan dilçilərindən Q.Kazımov, K.Abdullayev, M.Mahmudov, Ə.Abdullayev və s. diqqətini cəlb etmişdir.

"Mətn" anlayışının mürəkkəbliyi onsuz da son dərəcə birmənalı olan "mətn" termininin mətnin dilçiliyi çərçivəsində iki fərqli məna alması ilə daha da ağırlaşır. "Mətn" dedikdə, bir tərəfdən, danışanın niyyətinə görə tam məna daşıyan bir və ya bir neçə cümlədən ibarət olan hər hansı bir ifadə, digər tərəfdən isə belə tam bir nitq işi hesab edilən roman, qəzet məqaləsi, hekayə, müxtəlif sənədlər və s. başa düşülür. Beləliklə, mətn dilçiliyinin iki əsas obyektini fərqləndirmək daha yaxşı olardı: *Bir neçə mikromətndən ibarət olan makromətnlər və bir neçə cümlələr yığımından ibarət olan mikromətnlər* Həm mikro, həm də makromətnlər linqvistik aydınlığa və nümunəviliyə malik olmaqla yanaşı, eyni zamanda leksik materialların nitq fəaliyyətində çoxalması üçün ilkin şərtlər yaradır. Amma mətn sintaksisinin vahid və semantik, struktur və üslubi bütövlüyü ilə fərqlənən və tədqiqatımızın mərkəzində duracaq obyekti nə olmalıdır? Akademik K.Abdullayev bəzi nəzəriyyələrdə hər hansı mətnin həcmindən asılı olmayaraq, özü uzunluğunda bir vahid cümlə kimi çıxış etməsini misal gətirərək,hətta F.Dostoyevskinin böyük həcmli "Cinayət və cəza", C.Məmmədquluzadənin həcmcə kiçik "Poçt qutusu" əsərini "makromətn" adlandırırdı [1, s.223]. Eləcə də dilçilərdən Q.Kazımov kiçik bir miniatür, bir mənsur şeiri, bir hekayə və ya povesti, bir romanı da makromətn hesab edirsə də [1, s.432], mətn sintaksisinin obyekti kimi sintaktik bütövün daha da üstünlük qazanmasının tərəfdarıdır [1, s.433]. Bütün bu tədqiqatları əsas götürərək, belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, hər bir bütöv nağıl mətni,makromətn kimi qiymətləndirilərək, tərkiblərindəki sadə, yəni bir cümlədən ibarət olan sintaktik bütövlər və ya bir neçə sintaktik bütövdən ibarət olan mürəkkəb sintaktik bütövlərin tədqiqi müəyyən qədər nağıl mətninin struktur tədqiqinə kömək edir.

Bununla belə, nağıl mətninin struktur tədqiqi zamanı hər bir nağıl mətni makromətn kimi dəyərləndirilərək, ümumilikdə sintaktik bütövlərin şəbəkəsi kimi qiymətləndirilməlidir. Məsələn:

Biri vardı, biri yoxdu. Allahın aciz bəndəsi çoxdu. Onların biri də bizim Kür qırağında yaşayan Əlimərdan kişiydi. Bu yazığın əli xamırlı, qarnı ac idi.Ha iştərdi,şumlardı, əkərdi, malalayardı, becərib məhsulu başa gələndə bəy bir yannan, koxa bir yannan, borclu bir yannan bunu xırmanda qurtarardılar. Payız gələndə, kişi təzədən düşərdi qapı-qapı borc dilənməyə. Tikan qırıb satardı, meşədən odun oğurlayıb satardı.Elə ac idi ki, ac.

Günlərin bir günündə Əlimərdan kişi... [2, s.21].

Yuxarıdakı misalda "Zəmanənin hökmü" adlı makromətn "aclıq" mikroteması ətrafında birləşmiş sintaktik bütöv verilmişdir. Artıq oxucu yeni abzasdan digər miktotemaya keçidin şahidi ola bilər. "Makromətn qlobal informasiya bütövlüyünü özündə əks etdirən vahiddir; sonun tərkib hissələri isə mikromətnlərdir"[3, s.11].

Ədəbiyyat

1. Abdullayev, K.M. Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri /K. M. Abdullayev. – Bakı: Şərq-Qərb, – 2016. – 335 s.
2. Azərbaycan nağılları. – Bakı: Şərq-Qərb, – 2017. – 359 s.
3. Baxışova,Y.X. Mikro vəmakro mətnlərdə semantik əlaqə tipləri: / filologiya üzrə fəlsəfə doktoru dis. avtoreferatı./ – Bakı, 2021. – 34 s.
4. Kazımov, Q.Ş. Müasir Azərbaycan Dili. Sintaksis /Q.Ş.Kazımov. – Bakı: Elm və təhsil,– 2010.– 498 s.
5. Rəcəbli Ə.Ə. Dilçilik Tarixi. II hissə/ Ə.Ə.Rəcəbov. – Bakı: Nurlan,– 2006.– 615s.
6. Пропп В. Морфология Сказки / В. Пропп. – Ленинград: Academia,– 1928.– 149 с.
7. Стекольникова, Н. В. Фольклорный текст как объект лингвистического исследования // Вестник ВГУ. 2014.№ 3. с. 31–35.
8. Собрание сочинений Александра Николаевича Веселовского,. – Ленинград: Академия Наук СССР, Институт Литературы, – т. 16.– 1938.– 364 с.

9. http://www.kunstkamera.ru/lib/rubrikator/02/978-5-88431-204-3/
10. http://www.ruthenia.ru/folklore/arhipovarafaeva
11. https://lexicography.online/etymology

РЕЗЮМЕ
ТЕКСТ СКАЗКИ КАК ОБЪЕКТ ЛИНГВИСТИКИ
Оруджова С.А.
НАНА Институт языкознания имени И. Насими
Азербайджанский государственный экономический университет, Азербайджан

В статье рассматривается текст сказки как объект лингвистики. Сказка олицетворяет богатство и национально-духовный мир каждого народа. Но прежде всего внимание уделено вопросам структурного исследования текста в лингвистике. Таким образом, анализ текста как объекта лингвистики способствует полному объяснению темы. В заключении можно сделать вывод, что каждый текст сказки в целом следует оценивать как макротексты, а их содержание следует разбивать на сложные синтаксические целые,включающие определённые микротемы, подлежащие исследованию.

Ключевые слова: *текст, сказка, морфология, структура, структурно-семантическое отношении*

SUMMARY
THE TEXT OF A TALE AS AN OBJECT OF LINGUISTICS
Orujova S.A.
ANAS Institute of Linguistics named after I.Nasimi
Azerbaijan State University of Economics, Azerbaijan

The article considers a text of a fairy tale as an object of linguistics. The fairy tale personifies the wealth and the national and spiritual world of each nation. Firstly, attention is paid to the issues of the structural study of the text in linguistics. Thus, the analysis of the text as an object of linguistics contributes to a complete explanation of the topic. In conclusion, we can conclude that each text of a fairy tale as a whole should be assessed as macro-texts and their content should be broken down into complex syntactic wholes, including certain micro-themes that are subject to research.

Key words: *text, tale, morphology, structure, structural-semantic relations*

DİLLƏRİN QARŞILIQLI ƏLAQƏSİ VƏ XARİCİ DİLLƏRİN ÖYRƏNİLMƏSİNİN ƏHƏMİYYƏTİ

Yunusova Şölə Əsəd qızı
Sumqayıt Dövlət Universiteti fil.f.d., dosent, Azərbaycan
yunusovashole@gmail.com

Xülasə. Məqalədə dillərin qarşılıqlı əlaqəsi problemi və xarici dillərin öyrənilməsinin aktuallığı nəzərdən keçirilir. Hazırda qloballaşma cəmiyyətin bütün sahələrində özünü göstərir. Cəmiyyətdə gedən proseslər, iqtisadi və mədəni əlaqələrin inkişafı dillərin qarşılıqlı təsirinə kömək edir. Mövcud mədəniyyətlərin və dillərin hər biri təkcə mənsub olduqları insanlar üçün deyil, bütövlükdə bəşəriyyət üçün də əhəmiyyətlidir. Beynəlxalq statusa malik olan ingilis dilinin öyrənilməsi isə xüsusi maraq doğurur. Xarici dillərin öyrənilməsi xalqımızın inkişafına, qloballaşan dünyaya çıxışına kömək edir, ünsiyyət dairəsini və bütün sahələrdə əməkdaşlığı genişləndirir.

Açar sözlər: *ünsiyyət, müxtəlifsistemli dillər, dillərin qarşılıqlı əlaqəsi, interferensiya, qloballaşma, cəmiyyət*

Dil millətin simasını səciyyələndirən əsas amil, varlığının təzahürü, ünsiyyət vasitəsi və milli sərvəti olub,onun inkişafı ilə birgə yaranır, tərəqqi edir. Dilin dövlət dili statusu səviyyəsinə yüksəlməsi onun zənginliyinin, milli dövlətçilik tarixinin, onu qorumaq gücünün sübutudur. Dil dünya haqqında təsəvvür yaratmaq,dünyanı görmək və dərk etmək üçün vasitədir.

1999-cu ildə YUNESCO -nun Baş Konfransının 30-cu sessiyasında 21 fevral Beynəlxalq Ana Dili Günü kimi təsis edilmiş və 2000-ci ildən həmin tarix bütün dünyada dil və mədəniyyət rəngarəngliyini

qoruyub-saxlamaq məqsədiləqeyd edilir. Dil hər bir millətin maddi, mənəvi irsini qoruyur,inkişaf etdirir vəinsanın mənəvi aləminin zənginləşməsində, dünyagörüşünün genişlənməsində,soydaşları ilə ünsiyyət qurmasında mühüm rol oynayır. Hər bir insan öz ana dilini yaxşı bilməli, onu qorumalıdır və bu onun mənəvi borcu hesab olunur.

Azərbaycan Respublikasının rəsmi dövlət dili vədövlətçiliyimizin atributlarından biri hesab olunan Azərbaycan dili genealoji bölgüyə görə türk dilləri qrupuna mənsubdur.

Azərbaycan dilinin öyrənilməsinə dövlət qayğısının artırılması onun cəmiyyətdə istifadə çərçivəsinin genişləndirilməsinə və dövrün tələblərinə uyğun daha da inkişafına səbəb olmuşdur.

Müasir dünyada gedən qloballaşma prosesi bütün sahələrdə olduğu kimi, dillərin təbiətinə də təsir göstərir və beynəlxalq nüfuzlu dil olmasına səbəb olur. Qloballaşma millətlərin yaxınlaşmasına, milli mədəniyyətlərin inkişafına və onların özünəməxsusluğunun qorunmasına kömək edir. Milli təhlükəsizliyin əsas şərtlərindən biri olan dilin təhlükəsizliyinin təmin olunması hər bir vətəndaşın borcudur.Dil siyasətiideoloji prinsiplər və praktik tədbirlər məcmusu kimi, cəmiyyətdə və dövlətdə dil problemlərini həll etmək üçün dili təhdidlərdən qorumaq məqsədi daşıyır [3].

1991-ci ildə İsveçrədə Avropa Şurası tərəfindən "Ümumavropa dilləri üçün tövsiyələr toplusu"nun ("Common European Framework of References for languages") hazırlanması ideyası irəli sürülmüş, 2000-ci ildə bu lahiyənin ilkin versiyası təqdim olunmuş və 2001-ci ilin yanvarında son rəsmi variantı çap olunmuşdur. "Ümumavropa dilləri üçün tövsiyələr toplusu"nda dil öyrənənlərə öyrənilən dildə ünsiyyət qurmaq, dildən səmərəli istifadə etmək üçün bilik və bacarıqları inkişaf etdirmək, tədrisin hər bir mərhələsində qazanılan biliklərin səviyyəsini müəyyənləşdirmək imkanları təqdim olnmuşdur [5].

Son illər Azərbaycanda datəhsil sistemində bir çox islahatlar aparılmış, yeni standartlar əsasında təhsil konsepsiyası (Milli Kurikulum) hazırlanmışdır. Konsepsiyada Azərbaycan dilinin praktik öyrənilməsi üçün zəruri fonetik, leksik, qrammatik xüsusiyyətlərin, dil və nitq vahidlərinin, məna və intonasiyasının mənimsənilməsi, şüurlu və ifadəli oxuya, nitqin müxtəlif forma və tiplərinə dair bacarıqların, dövlət dili kimi Azərbaycan dilinə hörmət və məhəbbət hissinin formalaşdırılması əks olumuşdur [1].

Sosial cəmiyyətin formalaşmasının əsası olan dil cəmiyyətin bir hissəsi olub, insanların birgə fəaliyyət və yaşayışının nəticəsi, insanla cəmiyyət arasında əlaqə vasitəsidir.Dil sosial həyatın, elmin bütün sahələri ilə əlaqədardır və onun sosial elm kimi öyrənilməsi məqsədəuyğun hesab olunur.

Dil əlaqə və ünsiyyət vasitəsi olduğu üçün kommunikasiya prosesində xüsusi rol oynayır,şüurla kommunikasiya münasibəti baxımında əsasüsul kimi istifadə olunur. "Bu məzmunda o, universal mexanizm olaraq cəmiyyətin müxtəlif aspektlərini vahid anlayış altına gətirməyə imkan yaradır" [2, 114].

Dil şəxsiyyətin düşüncə tərzinin, dünyagörüşünün formalaşmasına təsir edir, mədəniyyətin inkişafı, mədəni dəyərlərin mənimsənilməsində, ictimai həyatın davam etməsində əsas faktor hesab olunur. Müasir dövrdə elmi ədəbiyyatda dilin sosial-fəlsəfi təhlili əhəmiyyət kəsb edir.

Dillərin qarşılıqlı əlaqələri iqtisadi, mədəni, siyasi əlaqələrmühitində yaranır vəcəmiyyətdə gedən ictimai-siyasi proseslər dillərin qarşılıqlı münasibətlərini təkmilləşdirir.Mövcud olan dillərin hər biri mənsub olduqları xalq üçün deyil, bütövlükdə bəşəriyyət üçün zəruri hesab olunur.Doğma dil ilə yanaşı, xarici dillərin mənimsənilməsi dövrümüzün tələbinə çevrilir. Qarşıda duran əsas vəzifə ana dilimizi bütündünyada tanıtmaq vəxarici dilləri öyrənməkdir.

Hazırda bütün dünyada olduğu kimi, Azərbaycanda da xarici dillərin, xüsusilə də, beynəlxalq statusa malik ingilis dilinin rolunun, nüfuzunun artması müşahidə olunur.İngilis və Azərbaycan dilləri genealoji və tipoloji baxımdan müxtəlif dil qruplarına aiddir və onlarınarasında kifayət qədər fərqlər mövcuddur. Bu səbəbdən də, qohum olmayan ingilis və Azərbaycan dillərinin qarşılaşdırma-tutuşdurma yolu ilə müqayisəli şəkildə öyrənilməsi əhəmiyyətlidir. Bu da həmin dillərin müxtəlif struktur cəhətlərini müqayisə etməyə və hər iki dildə ümumi, oxşar vəfərqli xüsusiyyətləri müəyyənləşdirməyə imkan yaradır.

Gündəlik həyatda ingilis dilindən aktiv istifadə etmək, danışıqvərdişlərini aşılamaq, tələbələri ixtisaslarına aid əsas terminoloji vahidlərlə tanış etməkgənc nəslin intellektual səviyyəsinin formalaşmaşdırılmasında, beynəlxalq aləmənteqrasiya etməsində, ingilisdilli mühitdə ünsiyyət qurmasında, dünya təlim-tərbiyə, təhsil və tədris təcrübəsindən faydalanmasında əhəmiyyət kəsb edir.

Müxtəlifsistemli dillər arasındakı fərqlər, doğma dilin vərdişləri yeni dil öyrənənlərin qarşısında problemlər yaradırvə interferensiya halları baş verir. "İnterferensiya doğma olmayan ikinci dilin öyrənilməsi zamanı yaranan ikidillilik şəraitində dil sistemlərinin qarşılıqlı əlaqəsi nəticəsində doğma dilin təsiri ilə ikinci dildə baş verən normadan və sistemdən kənaraçıxma ilə ifadə olunur. İnterferensiya iki dildə danışanın nitqində xarici dilin aksenti kimi təzahür edir"[4, 198].

Xarici dilin öyrənilməsi zamanı dildə yaranan bu problemlərmüasir dilçilikdəaktual məsələlərdən hesab olunur. Hər hansı xarici dili öyrənərkən onun ana dili ilə qarşılıqlı öyrənilməsihəmin fərqlər əsasında yaranan çətinliklərin aradan qaldırılmasına kömək edir. Dil əlaqələri dilin bütün sahələrini əhatə edir və

dillərin inkişafında mühüm rol oynayır. Müxtəlifsistemli dillər arasındakı dil əlaqələrinin inkişafı bəzi hallarda dil normasından kənaraçıxma hadisələrinin və interferensiyanın qarşısının alınmasına gətirib çıxarır.

Xarici dillərin tədrisinin əsas məqsədi xarici dilin nəzəri bazası və praktik vərdişlərinin öyrənilməsinə, kommunikasiya bacarıqlarının inkişaf etdirilməsinə, linqvistik qabiliyyətlərin üzə çıxarılmasına, müstəqil öyrənmək bacarıqlarının aşılanmasına yönəldilməlidir. Bunlar dili öyrənilən ölkənin mədəniyyətini, tarixini, coğrafiyasını öyrənmək, xarici dili dərindən mənimsəmək, geniş dünyagörüşünə malik müasir mütəxəssislər hazırlamaq işində böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Təhsil sistemində aparılan islahatlar müasir dərsin məzmununun təkmilləşdirilməsini və yeni təlim texnologiyalarının tətbiqini tələb edir. Xarici dilin tədrisində İKT-dən istifadə etməklə dərsi canlandırmaq, tələbələrin motivasiyasını yüksəltmək, müstəqiliyini təşkil etmək, biliyin səviyyəsini artırmaq, dərsləri daha maraqlı etmək, təhsildə idarəetmə sisteminin effektivliyini və şəffaflığını artırmaq olar. Müasir texnologiyalara əsaslanan dərslərdə dilin ünsiyyət quraraq öyrənilməsi ön plana çəkilir və bu dadil bacarıqlarının inkişaf etdirilməsinə kömək edir.

Nəzərə almaq lazımdır ki, tədris prosesində təqdim olunan mövzular real həyatın tələblərinə uyğun olmalı, tələbələrin kommunikativ qabiliyyətlərini, nitq bacarıqlarını inkişaf etdirmək məqsədi daşımalıdır. Dilin öyrənilməsi dinləmək, oxumaq, danışmaq və yazmaq kimi nitq bacarıqlarının üzərində qurulmalı, dil biliklərinin daha mükəmməl mənimsənilməsi asandan çətinə doğruprinsipinə əsaslanmalıdır. Dilin tədrisində İKT-nin imkanlarından vədünyada qəbul olunmuş ən yeni üsullara əsaslanan tədris proqramlarından, dərs vəsaitlərindən istifadə olunmalıdır. İKT-dən istifadə dil öyrənənlərin təlim prosesinə daha maraqla, həvəslə yanaşmasını təmin edir, yaradıcılıq qabiliyyətlərinin formalaşmasında mühüm rol oynayır. Tədris prosesində İKT-nin tətbiqi dilin daha asan mənimsənilməsinə, öyrənmə prosesinin asanlaşdırılmasına, kommunikativ qabiliyyətlərin inkişaf etdirilməsinə və təhsildə yüksək nəticələrin əldə olunmasına imkan yaradır.

Ulu öndər Heydər Əliyevin "Gələcək bilikli, elmli, istedadlı insanların çiyinləri üzərində qurulur", "Bizim vətəndaşlar, xüsusilə gənc nəsil nə qədər çox xarici dil bilsələr, o qədər yaxşıdır" kimi müdrik kəlamları bir daha sübut edir ki, xarici dillərin öyrənilməsi xalqımızın ümumi inkişafına, qloballaşan dünyaya çıxışına təminat verir, ünsiyyət çevrəsini genişləndirir. Məlum olduğu kimi, müasir dövrdə ingilis dilində ünsiyyət qurmaq bacarığı bizə ermənilərin dinc insanlara qarşı törətdiyi terrorlar, həyata keçirdiyi soyqırımlar və 44 günlük Vətən müharibəsində ölkəmizin qalib çıxması,torpaqlarımızın erməni mənfurlarının işğalından azad edilməsi, ərazi bütövlüyünün bərpası barədə haqq səsimizi bütün dünyaya çatdırmaqda kömək edir. Xalqımızın siyasi danışıqlar, diplomatiya dili olan ingilis dili vasitəsi ilə işğalçı Ermənistanın hərbi təxribatları barədə dünya dövlətlərinə, beynəlxalq qurumlara, media orqanlarına göndərdikləri məlumatlar, apardıqları informativ təbliğat xarici dili öyrənməyin əhəmiyyətini bir daha sübut edir.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasında Ümumi Təhsilin Konsepsiyası (Milli Kurikulum), 2006, http://www.e-qanun.az/framework/11562.
2. Qurbanov F. Autopoyezis və sinergetika: sosial təşəkkül metaforaları.– Bakı: Adiloğlu, –2007. – 486 s.
3. Колин К. К. Русский язык и актуальные проблемы национальной безопасности / К. К. Колин// Вестник Челябинской государственной академии культуры и искусств,–2007.№ 2(12), –с. 131–147.
4. Лингвистический энциклопедический словарь / Под ред. В.Н. Ярцевой. –М.: Советская энциклопедия.–1990.– 685с.
5. Common European Framework of References for Languages: Learning, Teaching, Assessment,– 2001. – 260 p.

РЕЗЮМЕ

ВЗАИМОДЕЙСТВИЕ ЯЗЫКОВ И ВАЖНОСТЬ ИЗУЧЕНИЯ ИНОСТРАННЫХ ЯЗЫКОВ

Юнусова Ш. А

Сумгаитский государственный университет, Азербайджан

В статье рассматривается актуальность изучения иностранных языков, а также затрагивается проблема языкового взаимодействия. В настоящее время глобализация проявляется во всех областях жизни общества. Процессы, происходящие в обществе, развитие экономических и культурных связей способствуют взаимодействию языков. Каждая из существующих культур, каждый язык важныне только для людей, которым они принадлежат, но и для человечества в целом. Особый интерес представляет изучение английского языка, имеющего международный статус. Изучение иностранных языков способствует развитию нашего общества, выходу в глобализированный мир, и расширяет сотрудничество во всех областях.

Ключевые слова: *коммуникация, языки разных систем, взаимодействие языков, интерференция, глобализация, общество*

SUMMARY
INTERACTION OF LANGUAGES AND IMPORTANCE OF LEARNING FOREIGN LANGUAGES
Yunusova Sh.A.
Sumgait State University, Azerbaijan

The article deals with the problem of the interaction of languages and the actuality of learning foreign languages. Today globalization is reflected in all spheres of society. The processes in society, the development of economic and cultural relations contribute to the interaction of languages. Each of the existing cultures and languages is important not only for the people to whom they belong, but also for humanity as a whole. Learning the English language, which has an international status, is of particular interest. Learning foreign languages supports the development of our people, access to the globalized world, and expands the cooperation in all areas.

Key words: *communication, languages of different systems, interaction of languages, interference, globalization, society*

MƏDƏNİYYƏTLƏRARASI TƏRCÜMƏDƏ DÜZGÜN STRATEGİYANIN SEÇİLMƏSİ

Bünyatova Aytən Bəxtiyar qızı
Sumqayıt Dövlət Universiteti, Azərbaycan
ayten.bunyatova@yahoo.com

Xülasə. Məqalədə tərcümə və mədəniyyətlərarası kommunikasiya məsələləri araşdırılır.Bu proseslərdə əsas rol tərcüməçinindir. Mədəniyyətlərarası kommunikasiyanı təmin edən tərcüməçi yalnız ikidilli deyil, həm də, belə demək mümkünsə, ikimədəniyyətli olmalıdır. Tərcümə dillərarası və mədəniyyətlərarası kommunikasiyanı təmin edir. Hər bir etnosun yaşadığı konkret mühit (coğrafi, fizioloji, antropoloji xüsusiyyətlər, mədəni-məişət ənənələri) milli konseptual dünya mənzərəsi və milli dünya dil mənzərəsinin əsasını təşkil edən təsəvvürləri formalaşdırır. Məqalədə linqvokulturoloji informasiyanın ötürülməsi zamanı tərcümədə yaranan problemlər də öz əksini tapır.

Açar sözlər: *tərcümə, mədəniyyətlərarası ünsiyyət, "hərf" və ya "ruh", linqvokulturoloji informasiya, forma və məzmun*

Tərcümənin bir fəaliyyət sahəsi kimi nə vaxt yarandığını kimsə dəqiq deyə bilməz. Ta qədim dövrlərdən insanlar bu fəaliyyət sahəsinə müraciət edirdilər. Tərcümələr dillərarası və mədəniyyətlərarası kommunikasiyanı təmin edirdi, onun vasitəsilə müxtəlif din və nəzəriyyələr yayılırdı. XX əsrin ortalarından tərcümə özü linqvokulturoloji tədqiqatlar obyektinə çevrildi və bu sahədə tədqiqatlar get-gedə daha çox aktuallaşmağa başladı. Lakin kulturoloji tədqiqatları dil tədqiqatlarına qarşı qoymaq düzgün deyil.

Hər bir xalqın konseptosferində formalaşan dünyanın dil mənzərəsi özünəməxsusluğu ilə fərqlənir. Bu mənzərə müəyyən dərəcədə başqa xalqların konseptosferlərindəki dünyanın mənzərəsi ilə kəsişir, səsləşir, lakin bir sıra xüsusiyyətləri ilə fərqlənir və bu fərqlər bədii tərcümə prosesində həmin özəlliyi çatdırmağa, bərpa etməyə çətinlik yaradır. Tərcümə xalqlar arasında qarşılıqlı anlaşmanın əsas vasitəsi qismində çıxış edir və məhz tərcümə prosesində bir dildə yaradılmış dünyanın dil mənzərəsi digər dildə "bərpa" olunur. Belə ki, əgər ingilis dilində emosiyalar daha çox sifətlər vasitəsilə ifadə olunursa, onların qrammatik uyğunluğu saxlamaqla Azərbaycan dilində çatdırılmasının tam mümkünlüyündən danışmaq düzgün olmaz, çünki emosiyalar dilimizdə daha çox feil vasitəsilə çatdırılır.

Hər hansı bir tərcümə işi yerinə yetirilərkən insanın qarşılaşdığı əsas problemlərdən biri ondan ibarətdir ki, mətn tərcümə olunan dilə və nəzərdə tutulan oxucunun mədəniyyətinə o dərəcədə uyğun olmalı və harmonik səslənməlidir ki, oxucu onun tərcümə mətni olduğunu hiss etməsin. Tərcümə prosesində yalnız bir-birinə uyğun konstruksiyaları seçmək kifayət etmir, burada dil vasitələrindən kənarlaşıb mədəniyyət və dil baxımından dünya mənzərələrini nəzərdən keçirmək lazımdır. Müxtəlif dillərdə formalaşan dil mənzərəsi oxşar və fərqli cəhətlərə malikdir. Fərqlər ilk növbədə digər dil daşıyıcısının konseptosferində analoqu olmayanspesifik konseptlərdə, digər dil daşıyıcısının konseptosferində analoqu olmayan konseptlərdə və onları bildirən sözlərdə aşkarlanır. Tərcümənin ziddiyyətləri yalnız insanın emosiyalarının təsvir edilməsində

deyil, bir çox digər gündəlik məişət sözlərində də yaranır. Eyni dil daşıyıcıları digər dillərə tərcümə olunmayan epitetlərin köməyi ilə bir-birini asanlıqla başa düşə bilir.

"Hərf" və "ruh", forma və məzmun vəhdətinin başqa dildə çatdırılması diskurs (mətn) növlərinin hamısında eyni deyil. Rəsmi üslubda əsas problem müvafiq formada standartlaşdırılmış tərtibatdakı məzmunun çatdırılması tələb olunursa, bədii üslubda sözügedən vəhdətlə yanaşı, fərdi (folklor əsərlərində isə daha çox milli) üslub məsələsi, onun saxlanılması və ya bərpası ön plana çıxır. Belə qeyd edə bilərik ki, rəsmi mətn və diskursların tərcüməsində "hərf"in çatdırılması üstünlük təşkil edirsə, publisistik diskursun tərcüməsində "hərf"dən uzaqlaşma müşahidə olunur, bədii tərcümədə isə "ruh" ön plana çıxır.

Başqa dilin leksik vahidlərinin böyük bir qismi və xüsusilə də söz birləşmələri və frazeologiyasının dəqiq surətini müəyyən etmək mümkün deyil, çünki hər dilin öz söz sırası, sözlərin birləşmədə kəsb etdiyi məna çalarları, milli həyat tərzi ilə şərtlənmiş dünyagörüşü və s. var. Dillər arasında leksik vasitələr, xüsusən də sintaksis səviyyəsi üzrə fərqlərin olması tam adekvat tərcümənin qeyri-mümkünlüyünü şərtləndirir.

Sözlər birləşdikdə onların hər biri konkret diskursiv məna kəsb edir və bu məna onların ilkin lüğəvi mənasını tam əks etdirməsə də, onların qavranılmasında həmin konkret mənadan çıxış etmək lazım gəlir. Frazeoloji birləşmələrin qavranılmasında bu da yetərli olmur, çünki birləşmə tərkibində sözlər öz ilkin mənalarını itirərək (tamamilə və ya qismən) birləşmənin tərkib hissəsi qismində çıxış edir və mənadaşıma funksiyasını bu əhatədə yerinə yetirir. Məsələn, *"make dry bones live"* frazeoloji birləşməsini hərfi tərcümə etsək, *"quru sümükləri canlı etmək"* kimi mənası aydın olmayan söz birləşməsini alarıq. Amma onun qarşılığı kimi *"ölünü diriltmək"* [3, s.17] frazeoloji birləşməsini götürdükdə, çatdırılan birləşmənin məna tutumu daha aydın və anlaşıqlı olur. Birləşmə bütövlüklə *"bir şeyi canlandırmaq, durğunluq vəziyyətində olan bir şeyi hərəkətə gətirmək"* [3, s.17] mənalarında da işlədilir.

Professor Əzizə Hacıyevanın lüğətində *"Cheek brings success"* frazeoloji birləşməsinin bu kimi mənaları verilir: *"Utanmasan oynamağa nə var ki / sırtıqlıqla / həyasızlıqla hər şeyə nail olmaq / uğur qazanmaq; həyasızlıqlıq / sırtıqlıq qələbənin rəmzidir"* [3, s.19]. Halbuki, birləşməni əmələ gətirən sözlərin lüğəvi mənalarından çıxış etsək, buradan belə hərfi məna alınar: *"Yanaq uğur gətirir"*. Bu tərtibatda söz birləşməsi azərbaycandilli qavrayana heç nə demir və onun konkret diskursda daşıdığı məna yalnız həmin əhatə və situasiyada nəzərdən keçirildikdə aydınlaşır. Birləşmənin daşıdığı əsas məna yükü *"sırtıqlıq, arsızlıq, utanmazlıq, həyasızlıq"* mənaları ətrafında dövr edir və bunun, uğurun rəhni olması fikrini önə çəkir, yəni birləşmənin mənasını "xırdalamağa" çalışsaq, "uğur qazanmaq üçün arsız olmaq lazımdır", "arsızlıq - xoşbəxtlikdir" və s. bu kimi mənalara vararıq və bu da onu göstərir ki, leksik səviyyədə müvafiqlik deyil, konsept səviyyəsində müvafiqlik axtarmaq daha məqsədəuyğundur. Bu "konsept səviyyəsindəki müvafiqlik" atalar sözlərinin timsalında daha bariz təzahür edir.

"Argues come on horseback, but go away on foot" ingilis atalar sözü hərfi tərcümədə *"Mübahisələr atla gəlir, ancaq piyada gedir"* kimi verilə bilər. Lakin tərcümə prosesində belə ifadə özünü doğrultmur, çünki ilkin atalar sözünün daşıdığı mənanı çatdırmır, "mübahisə" sözünün bu kontekstdə daşıdığı məna açılmır. Belə hallarda dilimizdə ona (onun məna tutumuna) adekvat atalar sözü axtarmaq lazım gəlir ki, bu da *"Dərd gələndə xalvarla gəlir, çıxanda misqal ilə çıxır"* [3, s.42] atalar sözüdür. Bu ifadədə də bariz milli çalarlı leksik vahidlər olmadığından ingilis deyiminin onunla verilməsi məqsədə uyğun görünür. Lakin elə hallar olur ki, belə əvəzləmə mümkün olmur, daha doğrusu, dilimizdə mövcud olan və konseptual mənanı tam çatdıra bilən deyim Azərbaycan gerçəkliyi ilə sıx bağlı olduğundan, tərcümə prosesində onun işlədilməsi məqbul olmur. Məsələn, "*After death doctor*" ("Ölləndən sonra həkim") ingilis atalar sözünə məna baxımından *"Toydan sonra nağara"* atalar sözü tam uyğundur. Lakin "nağara" realisi ingilis gerçəkliyində mövcud deyil və tərcümədə onun işlədilməsi deyimi "azərbaycanlılaşdırır" və deməli, onun işlədilməsi ingilis milli konseptosferindən kənarda qalır. Qarşıda duran məsələyə – ingilis konseptosferində formalaşmış dünyanın dil mənzərəsinin Azərbaycan konseptosferində bərpası məsələsinə yetərincə xidmət etmir. Maraqlıdır ki, *"Toydan sonra nağara"* Azərbaycan atalar sözünə ingilis dilində daha bir deyim müvafiqdir: *"After dinner, mustard"* - *"Yeməkdən sonra xardal"*. Əslində, bu iki ingilis atalar sözü sinonimikdir və onların konseptual mənası arasında ciddi fərq yoxdur. Onlar arasında fərqi institusional və situativ səviyyələrdə axtarmaq olar.

"*As you brew, so must you drink*" atalar sözünü "Nə dəmləyərsən, onu da içərsən" kimi tərcümə etmək olar. Azərbaycan dilində bu atalar sözündə çatdırılan fikri "*Nə tökərsən aşına, o da çıxar qaşığına*" atalar sözü ilə çatdırmaq olar. Doğrudur, "aş" sözünü geniş mənada "xörək" kimi götürmək də olar, amma bununla belə bu söz milli koloritlidir və ingilis gerçəkliyindən söhbət gedən diskursda səslənməsi yabançı görünür.

Nəzərdən keçirdiyimiz bir neçə atalar sözünün timsalında gördük ki, onların tərcümə dilində qarşılığı olsa belə, onlardan istifadə bir çox hallarda məhz linqvokulturoloji baxımdan məqbul sayıla bilmir, çünki ingilis linqvomədəni mühiti üçün səciyyəvi olan incəliklərin bariz Azərbaycan linqvomədəni çalarları ilə

çatdırılması tərcümə olunanı milli köklərindən ayırır, onu təhrif edir. Belə deyək, ingilis konseptosferində formalaşmış dünya mənzərəsi Azərbaycan konseptosferində bərpa olunduqda öz milli mənsubiyyətini itirməməli, "özümlüyünü" saxlamalıdır.

Bədii əsərlərin tərcüməsində fərdi üslub problemi aktuallaşır. Onun saxlanılmasına, daha doğrusu bərpasına ciddi diqqət yetirilir. Lakin bədii ədəbiyyatın özü növ və janr baxımından həddindən artıq rəngarəng olduğundan bu sahədə tərcümələri qiymətləndirmək üçün vahid meyar yoxdur və onun müəyyənləşdirilməsi mümkün də deyil. Məhz bədii diskursun tərcüməsi, başqa dildə bərpası prosesində tərcüməçi nəyi və necə çatdırmaq məsələsində seçim etməli olur. Bu seçim prosesi xeyli mürəkkəbdir və birmənalı deyil. Mövcud tədqiqatların əksəriyyətində forma-məzmun vəhdətinin və müəllif üslubunun çatdırılması ön plandadır.

H.Lonqfellonun yaradıcılığında linqvokulturoloji informasiyanın transformasiyası ilə bağlı çox maraqlı bir faktla rastlaşırıq. Bu da "Koroğlu" dastanı ilə bağlıdır. "Rövşən bəyin atlanması" adlanan bu əsər H.Lonqfellonun tərcümə yaradıcılığı ilə bağlıdır. Şair "Koroğlu"nun Paris nüsxəsinin ingilis dilinə tərcüməsi ilə tanış olduqdan sonra onun motivləri əsasında bu əsərini yaratmışdı. "Rövşən bəyin atlanması" Koroğlu haqqında müəyyən təsəvvür yaradır və Azərbaycan gerçəkliyi ilə bağlı müəyyən linqvokulturoloji informasiya daşıyır:

O my Kyrat, O my steed,
Round and slender as a reed,
Carry me this peril through
Satin housing shall be thine.
Shoes of gold, o Kyrat mine,
O thou soul of Kurroglou!
Soft thy skin as silken skein,
Soft as woman's hair thy mane,
Tender are thine eyes and true;
All thy hoofs like ivory shine,
Polished bright; O, life of mine,
Leap, and rescue Kurroglou! [2, s.188-189]

Professor Şahin Xəlilli əsəri hərtərəfli təhlil edir, Azərbaycan dastanının əslində hansı şeirlərin ona daha müvafiq gəlməsi məsələsini araşdırır və əsərin Azərbaycan dilinə Cəfər Cabbarlı tərəfindən rus rus dilindən edilmiş tərcüməsini nəzərdən keçirir və daha sonra öz tərcüməsini təqdim edir. Bu tərcümə 1988-ci ildə işıq üzü görmüşdür. Tərcüməçi həm məzmun, həm də formanın verilməsində dəqiq olmağa cəhd etmiş və əsasən məqsədinə nail olmuşdur:

Canım Qırat, gözüm Qırat!
Vardır sənə sözüm Qırat!
Gəl, ölümün əlindən al,
Sivri oxa dön bu kərəm,
Atlasdan çul tikdirərəm,
Vurduraram qızıldan nal.
Tükün ipək, nur selidir,
Yalın sanki qız telidir.
Canım Qırat, gözüm Qırat!
Ala gözün yanır par-par,
Dırnağından alov qopar,
Atıl, məni oddan çıxart! [2, s.190]

Burada orijinal qismində Lonqfellonun əsəri çıxış edir. Ş.Xəlillinin tərcüməsində demək olar ki, məqsədə nail olunmuş və orijinalın əsas məzmun və forma xüsusiyyətləri saxlanılmış, "bərpa olunmuşdur". Bununla belə, "Koroğlu" dastanı haqqında "orijinalın" müəllifindən qat-qat çox kulturoloji informasiyaya malik olan tərcüməçi istər-istəməz Lonqfellonun yaratdığından uzaqlaşır və tərcüməsində dastanın özündən gələn müəyyən ifadələrdən istifadə edir. Məsələn, *"Canım Qırat, gözüm Qırat!/Vardır sənə sözüm Qırat!"* kimi ifadələr bilavasitə Azərbaycan dastanından gəlir. Özü də *"Canım Qırat, gözüm Qırat!"* sətri ikinci bənddə də təkrarlanır. Amma belə təkrir Lonqfelloda yoxdur. Bundan başqa, obrazlar sistemində də müəyyən itkilər müşahidə olunur. Amerika versiyasında Koroğlu Qıratın qamətini qarğıya bənzədir, dırnaqlarını sədəfə. Tərcümədə bu bənzətmələr itir. Koroğlu atından "sivri oxa" dönməyi xahiş edir, "dırnağından alov qopar" deyir.

Poetik əsərlərin başqa dildə "bərpası" yalnız sırf linqvistik və ya yalnız kulturoloji problem deyil. Tərcümə prosesində yaranan problemlər həmişə kompleks şəkildə götürülməli və yaranan hər konkret problemin həllində seçimi tərcüməçi etməli olur, çünki məhz o, son nəticədə alınan "əsərə" cavabdehlik daşıyır. Tərcüməçi orijinalı tam öyrənib onun dərinlikdəki məna qatlarına nüfuz etdikdən sonra seçim etməli olur. Məhz o, bərpa prosesində nəyin mütləq, nəyin qismən saxlanılması, nəyin isə başqa obrazlarla verilməsi qərarını verməli olur. Amerika şairi Emili Dikinsonun bir şeirini nəzərdən keçirək:

Success is counted sweetest
By those who ne'er succeed
To comprehend a nectar
Requires sorest need
Not one of all the purple Host
Who took the Flag today
Can tell the definition
So clear of Victory
As he defeated - dying -
On whose forbidden ear
The distant strains of triumph
Burst agonized and clear! [4]

Bu şeirdə əsas məfhum qələbədir. Lakin diqqət yetirdikdə görürük ki, "qələbə" özü-özlüyündə son məqsəd deyil. Əsas məsələ var güclə ona doğru irəliləmək, bu yolda əzab-əziyyətə, çətinliklərə dözmək,

sınaqlardan keçməkdir. Nəzərdən keçirdiyimiz şeirin birinci və ikinci bəndləri faktiki olaraq bir-biri ilə fikir paralelliyi təşkil edir. Eyni zamanda sanki birinci bənddə "nəzəri" cəhətdən söylənilən fikrin praktik realizə yolu nəzərə çatdırılır. Tərcümədə məhz bu məqamların çatdırılmasına cəhd olunur:

İşlər gətirməyəndə -
Bilirsən uğur nədir.
Könlü bal istəyən kəs
Şirə çəkməyə gedir.
Bu gün bayraq qaldırıb
Döyüşə yollananın
Hər biri gözəl bilir
Əsl qələbə dadın.
Qalibtək ölən anda
Tutulsa da qulağı,
Yenə ona yetişər
Qələbənin sorağı [1].

Şair konkret situasiyada təzahür edən və konkret xüsusiyyətlərə malik olan məqamlardan çıxış etmir. O, sadə və anlaşıqlı ifadələrlə böyük həqiqətləri çatdırmağa çalışır. Çətinliyin, uğursuzluğun nə olduğunu bilməyənlər əsl uğurun, müvəffəqiyyətin dadını bilə bilməz. Ən kiçik uğura da sevinməyi bacaran çətinlikləri görmüş adamlardır. *"Könlü bal istəyən kəs / Şirə çəkməyə gedir"* sözləri birinci sətirlərdəki fikri dərinləşdirməyə xidmət edir. Çətin yolu əzab-əziyyətlə keçib başa vuran mənzil başına çatanda keçirilən hisslərin dolğunluğunu, gətirdiyi sevinc hissini duya, özlüyündə yaşaya bilər. Hətta "yol başa çatanda" ölsə belə *("Qalibtək ölən anda / Tutulsa da qulağı")*, qələbənin sorağını yenə də alacaq, onun bəhrəsini duyacaqdır, çünki, Dikinsonun fikrincə, ölüm hələ son deyil, qarşıda daha ali məqam durur. Bu cəhətdən yaxınlaşdıqda E.Dikinson şeirinin məna qatlarını qismən də olsa dərk etmək, anlamaq mümkündür.

Başqa xalqın ədəbi nailiyyətləri ilə tanış olmaq, onları mümkün qədər daha böyük dolğunluqla dərk edib öz dilində bərpa etmək üçün linqvokulturoloji informasiya xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Ədəbiyyat

1. Dikinson, E. Şeirləri // "525-ci qəzet". – 2007, 25 iyun.
2. Xəlilli, Ş. Azərbaycan-ingilis ədəbi əlaqələri / Ş.Xəlilli. – Bakı: 2002. – 216 s.
3. İngiliscə-Azərbaycanca və Azərbaycanca-ingiliscə somatik frazeoloji birləşmələr lüğəti / tərt.ed. Ə.Hacıyeva. – Bakı: "Nurlan", – 2005. – 190 s.
4. https://www.poetryfoundation.org/poems/45721/success-is-counted-sweetest-112

РЕЗЮМЕ

ВЫБОР ПРАВИЛЬНОЙ СТРАТЕГИИ МЕЖКУЛЬТУРНОГО ПЕРЕВОДА

Буньятова А.Б.

Сумгаитский государственный университет, Азербайджан

В статье рассматриваются вопросы перевода и межкультурной коммуникации. Основная роль в этих процессах отводится переводчику. Переводчик, обеспечивающий межкультурное общение, должен не только блестяще владеть другим языком, но и обладать фоновыми знаниями, быть поликультурной личностью. Перевод обеспечивает межъязыковое и межкультурное общение. Специфическая среда, в которой живет каждый этнос (географические, физиологические, антропологические особенности, культурные и бытовые традиции), формирует национальное концептуальное мировоззрение и идеи, составляющие основу национального мирового языкового ландшафта. В статье также отражены проблемы перевода при передаче лингвокультурной информации.

Ключевые слова: *перевод, межкультурная коммуникация, «буква» или «дух», лингвокультурная информация, форма и содержание*

SUMMARY

CHOOSING THE RIGHT INTERCULTURAL TRANSLATION STRATEGY

Bunyatova A.B.

Sumgayit State University, Azerbaijan

The article deals with the issues of translation and intercultural communication. The main role in these processes belongs to the translator. A translator providing intercultural communication must be not only bilingual, but also bicultural. Translation provides interlanguage and intercultural communication. The specific environment in which each ethnic group lives (geographical, physiological, anthropological characteristics, cultural and everyday traditions) forms the national conceptual worldview and ideas that form the basis of the national world linguistic landscape. The article also reflects the problems of translation in the transmission of linguocultural information.

Key words: *translation, intercultural communication, "letter" or "spirit", linguocultural information, form and content*

ОСОБЕННОСТИ ЖАНРА «МАГИЧЕСКИЙ РЕАЛИЗМ» И ЕГО РОЛЬ В РАЗРЕШЕНИИ КОНФЛИКТА В ЦИКЛЕ ПРОИЗВЕДЕНИЙ М. СТИВОТЕР «ВОРОНОВЫЙ КРУГ»

Цвирко Елена Иосифовна
Прокопчик Александра Васильевна
Белорусский государственный университет, г. Минск, Республика Беларусь
tsvinor@mail.ru

Резюме. Данная статья посвящена выявлению социального потенциала жанра магического реализма и современным интерпретациям мифологизации в современной англоязычной литературе. В ней описывается литературоведческий анализ инструментария магического реализма, а также определяется его роль в разрешении конфликта «личность против общества». В статье прослеживается взаимосвязь между магическим и реальным в проявлениях конфликта; выявляются элементы магического реализма, которые функционируют как инструменты раскрытия сути конфликта с точки зрения двух планов реальности. В статье делается вывод о том, что магический реализм выступает тем средством, которое позволяет автору общаться со своей аудиторией на социальные темы.

Ключевые слова: *магический реализм, социальный конфликт, мифологизация, объективная реальность, аллюзивность*

Мэгги Стивотер (англ. Maggie Stiefvater) — американская писательница подростковой литературы. Ее авторству принадлежат романы в жанрах фэнтези и магического реализма, целевой аудиторией которых являются подростки в возрасте от 14 лет. В своих произведениях Стивотер широко использует мифологию и фольклор, в частности кельтский, однако помещает действие в реальный мир, который можно опознать по достоверно описанным географическим объектам и культурно-исторической среде. Одним из самых знаковых произведений Стивотер можно назвать цикл книг «Вороновый круг» (англ. The Raven Cycle), который относится к жанру магического реализма.

Магический реализм представляет для нас особый интерес, поскольку на данный момент это один из самых популярных жанров в мире, особенно это касается произведений, ориентированных на подростков и молодых людей. Высокая популярность жанра ведет к расширению рассматриваемой тематики и числу репрезентируемых групп населения и социальных проблем, однако, ввиду низкой заинтересованности академических исследователей в глубоких структурах жанра, общественная значимость может быть утеряна из-за тенденций к стигматизации и осмеянию увлечений молодой аудитории.

Заострение значимости феноменов реальности и социальная критика обозначаются как необходимые составляющие жанра магического реализма, однако в своих исследованиях литературоведы мало внимания уделяют социальной подоплеке, концентрируясь на магических феноменах, которые по своей сути вторичны по отношению к плану реальной действительности, обозначенному в том или ином произведении жанра. Так, магический реализм теряет свою жанровую специфику и в сознании рядового читателя встает на одну ступень с фэнтези, в котором магическое первично, что приводит к нивелированию потенциала жанра.

В основе нашего исследования лежит рассмотрение элементов магического реализма как инструментов раскрытия социального конфликта, что напрямую ведет к изучению современных тенденций к ремифологизации литературы и переосмыслению понятий об идентичности человека. Функционирование жанровых элементов как инструментов рефлексии представляет интерес для литературоведения и обуславливает актуальность исследования их специфики в жанре, обладающем высокой аллегоричностью.

Сквозным в цикле романов является конфликт «человек против общества», который связан с конфликтом «человек против сверхъестественных сил». Эту связь целесообразно рассматривать как компонент жанра магического реализма.

Конфликт «личность-общество» заключается либо в противоречии желаний личности с желаниями общества, либо в противоречии взглядов и мнений личности с теми, которые приняты в данном обществе. Такой конфликт побуждает персонажа делать моральный выбор [5, с. 100].

Важным инструментом для раскрытия конфликтов, в частности социальных, в своих произведениях Стивотер называет магию и миф. Литературная энциклопедия трактует миф так: «Миф (греч. mythos — предание) — древнейшее сказание, являющееся неосознанно-художественным повествованием о важных, часто загадочных для древнего человека природных, физиологических и социальных явлениях, происхождении мира, загадке рождения человека и происхождении человечества, подвигах богов, царей и героев, об их сражениях и трагедиях» [2, с. 559]. Основной функцией мифа как формы мышления человечества на ранних стадиях развития является попытка метафорически осмыслить реальность, придать фактам действительности ритуальное или магическое значение. Впоследствии миф развился в полноценную литературу, которую одарил такой формой, как аллегория. Отношения литераторов с мифом складывались по-разному: от демонизации античного мифа в Средневековье, до удачной попытки создания собственного мифа, когда человечество уже утратило необходимый градус мифологического синкретизма в своем мышлении, — «Божественная комедия» Данте или «Фауст» Гёте, до использования мифологической аллюзии как литературного инструмента. Мифологизация, мифологическая аллюзивность, призванная посредством сравнения заострить внимание на реалистических и социальных элементах произведения характерны для романа XX века. В XX веке мифологизация просочилась в латиноамериканскую литературу и в совокупности с реализмом, фольклором и историзмом породила магический реализм [3].

Стоит отметить, что, хотя для романов Мэгги Стивотер и характерно наличие отсылающего к мифу символизма (числовой символизм, наделение героев чертами мифологических архетипов (умирающий и возрождающийся бог), обращение к темам природы, порядка и хаоса (древо жизни, «дороги мертвых») и мифологической аллюзивности в виде прямого упоминания (легенды об Оуэне Глендоуэре) или ассоциативной связи (героиня по имени Персефона погибает во время ритуала для выхода в астрал, что вызывает ассоциацию с древнегреческой Персефоной, которая нисходила в Царство мертвых), ее произведения не обладают тем масштабным синкретическим мировоззрением, которое является главным свойством мифа. Миф построен на особой сверхъестественной фабуле, которая собирает воедино все явления, символы и идеи, которые описываются в мифе, и органически помещает их в реальный мир, тем самым отражая специфику мышления человека, для которого именно сверхъестественное и магическое было первичным. В произведениях Стивотер сверхъестественное, как отмечает сама писательница, призвано заострять суть явлений реальности, что соответствует функции жанра магического реализма.

Магический реализм — это тенденция XX века. Впервые термин был упомянут Ф. Роо в работе «Постэкспрессионизм. Магический реализм» (1925) и относился к изобразительному искусству. Этот же термин применяли для описания течения в итальянской литературе 1920-х годов. Слово «магический» означало, с одной стороны, таинственную и необъяснимую сторону реальности, которая скрыта от глаз обывателя и которую автор должен достоверно представить в своем произведении; с другой стороны, магической была способность автора объединить элементы вселенной и представить новую модель человеческих взаимоотношений и мировосприятия. После Второй мировой войны магический реализм процветает в немецкой литературе, а наибольшее признание получает благодаря литературе Латинской Америки.

Разрушение мифологического сознания породило необходимость искать иную мотивировку фантастическим явлениям реальности, которая, тем не менее, не противоречила бы фактической логике действительности, а также достоверному развитию персонажей, но представала бы в объяснимой, рациональной связи с ними. Инструментами реализации такого приема выступили сны, галлюцинации, предсказания и иные элементы, которые обеспечивают двойственность, нереальность и оставляют место для интерпретации. Такая фантастика была завуалированной и неявной, а иногда фантастический элемент терялся вовсе [1].

Плотность фантастического варьируется от произведения к произведению, однако существует ряд черт, совокупность которых позволяет причислить текст к магическому реализму:

1. Наличие двух реальностей, которые дополняют друг друга и являются взаимно проницаемыми; одна реальность обязательно представляет собой узнаваемую реалистическую действительность и имеет привязку к конкретным географическим объектам или культурно-исторической среде (что отличает магический реализм от фэнтези, где реалистическая действительность может отсутствовать или играть явно второстепенную роль), а другая привносит элемент мистического, метафизического, служит для оттенения явлений объективной реальности или является «истинным», «высоким» планом вселенной; магическая действительность может совпадать

или не совпадать с реалистической, но она в любом случае подчиняется своим магическим законам и не соответствует принципам детерминизма [2, с. 491].

2. Время субъективно и относительно, что является следствием отказа от рационалистического мышления и отражает поэтическое ощущение мира [1].

3. Отказ от психологического детерминизма, стремление к рассмотрению психологических аспектов мировоззрения и поведения персонажей в пользу мифологического сознания.

4. Фантастические и магические элементы произведения играют второстепенную роль, что отличает магический реализм от фантастики.

5. Автор отстраняется от повествования, не дает прагматической оценки событий, а смотрит с мифологизированной примитивной точки зрения, благодаря чему магические элементы функционируют как обыденные.

6. Культурный контекст произведения формируют национальный и исторический опыт, фольклор, мифология и мистика.

7. Критика социальных явлений, политическая критика, критика элит в частности [4].

Смешение четко представленных элементов реальности, которые читатель без труда способен распознавать, и мифологических компонентов, которые представлены в наиболее близком к объективной реальности виде и в логике которых действующие в такой системе лица не сомневаются, помогает достигнуть особенной остроты элементов реальности, таких как социальные проблемы.

Магический реализм в цикле помогает острее подчеркнуть конфликт героя с обществом, часто наделяя его некой магической чертой или отсутствием таковой, создает символ, который одновременно существует в реальном и в магическом мире, а также наделяет персонажа способностью к разрешению конфликта.

Поскольку магический реализм по своим жанровым характеристикам содержит элемент социальной критики, он располагает всем необходимым для реализации в рамках произведения социального конфликта. В «Вороновом цикле» содержатся социальные конфликты разных типов, однако они реализуются не эксплицитно, в результате прямого столкновения личности с обществом, а имплицитно – через подконфликты других типов. Магический реализм дает возможность в качестве одного из подконфликтов представить конфликт «человек против сверхъестественного», что необходимо для противопоставления общества и магических элементов – из такого противопоставления видна неестественность или неправильность действий общества. Кроме того, элементы магического восстанавливают баланс в распределении привилегий и власти и тем самым создают контраст, который помогает распознать суть социального конфликта в том или ином случае.

Таким образом, магический реализм выступает тем средством, которое позволяет автору общаться со своей аудиторией на социальные темы. С одной стороны, магические элементы, несомненно, привлекают юную аудиторию; с другой стороны, они служат буфером между читателем и темами, которые поднимаются в книге, поскольку исправляют дисбаланс власти и дают персонажам возможность справиться с силами общества, препятствующими достижению цели, что часто предотвращает трагедию. Без магии книги бы приобрели тяжелую остросоциальную окраску, без реальности утратили бы связь с действительностью, возможность отмечать связь между происходящим в произведении и происходящим в реальности.

В этом состоит роль магического реализма: создавать тонкий баланс между сверхъестественным и реальным, тем самым остро помечая отсутствие реальных путей решения вставших перед героями проблем, что делает социальную критику незаметной, но оттого не менее релевантной. Такая подача особенно актуальна для детской и подростковой аудитории, однако, не менее важна она и для более взрослых читателей, поскольку их уровень фоновых знаний и жизненный опыт позволяют провести большое число аналогий и расшифровать множество значений авторских символов.

Литература

1. Кислицын, К. Н. Магический реализм / К. Н. Кислицын // Знание. Понимание. Умение. – 2011. – №1. – С. 274-277.
2. Литературная энциклопедия терминов и понятий / А. Н. Николютин [и др.]; под общ. ред.А. Н. Николютина. – М.: НПК «Интелвак», 2001. – 1597 с.
3. Мелетинский, Е. М. Поэтика мифа / Е. М. Мелетинский. – 3-е изд., репринтное. – М.: Наука, 2000. – 407 с.
4. Lindstrom, N. Twentieth-Century Spanish American Literature / N. Lindstrom. – Austin, 1994. – 246 p.

5. Nikolajeva, M. Aesthetic Approaches to Children's Literature: An Introduction / M. Nikolajeva. – United States: Scarecrow Press, 2005. – 313 p.

XÜLASƏ

"MAGİK REALİZM" JANRININ XÜSUSİYYƏTLƏRİ VƏ ONUN M. STİVOTERİN "QARĞA DÖVRÜ" SİLSİLƏSİNDƏ KONFLİKTLƏRİN ÇÖZÜLMƏSİNDƏKİ ROLU

Svirko E.İ., Prokopçik A.V.

Belarus Dövlət Universiteti, Minsk, Belarus

Məqalə magik realizm janrının sosial potensialını və müasir ingilisdilli ədəbiyyatda mifologiyalaşdırmanın müasir interpretasiyalarını araşdırmağa həsr edilmişdir. Magik realizm üsullarının ədəbi təhlili təsvir edilir və eyni zamanda "cəmiyyətə qarşı olan şəxsiyyətin" münaqişəsinin həllindəki rolu müəyyənləşdirilir. Məqalədə qarşıdurmanın təzahürlərində magiya ilə gerçəklik arasındakı əlaqə izlənilir; Magik realizmin iki gerçəklik arasında münaqişənin mahiyyətini açmaq üçün alət funksiyasını yerinə yetirən elementləri aşkara çıxarılır. Məqalədə belə nəticəyə gəlinir ki, magik realizm müəllifin sosial mövzularda öz tamaşaçıları ilə ünsiyyət qurmasına imkan verən vasitədir.

Açar sözlər: *magik realizm, sosial qarşıdurma, mifologiyalaşdırma, obyektiv reallıq, allüziyalıq*

SUMMARY

PECULIARITIES OF THE "MAGIC REALISM" GENRE AND IT'S ROLE IN DISCLOSING THE CONFLICT IN THE CYCLE OF WORKS BY M. STIVOTER "THE RAVEN CYCLE"

Tsvirko E.I., Prokopchik A.V.

Belarusian State University, Minsk, Belarus

This article is devoted to identifying the social potential of the genre of magical realism and modern interpretations of mythologization in modern English literature. It describes a literary analysis of the tools of magical realism, and also defines its role in resolving the conflict "personality against society." The article traces the relationship between the magic and the real in the manifestations of the conflict; the elements of magical realism are revealed, which function as tools for revealing the essence of the conflict from the point of view of two planes of reality. The article concludes that magic realism is the means that allows the author to communicate with his audience on social topics.

Key words: *magical realism, social conflict, mythologization, objective reality, allusibility*

STATİSTİK LÜĞƏTLƏRİN TƏHLİLİNİN ƏSAS LİNQVİSTİK GÖSTƏRİCİLƏRİ

Vəlizadə Nigar Səxavət qızı

AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, Bakı, Azərbaycan

n.valizade@mail.ru

Xülasə. Azərbaycan ədəbiyyatında, mədəniyyətində yazıçı dilinin, yazılı abidələrin hərtərəfli tədqiqində linqvostatistik metodların tətbiqi olduqca faydalıdır. Bu sahədə toplanmış təcrübə və nəzəri biliklərdən yararlanmaqla gələcəkdə yazıçı dili və üslubunun, eləcə də yazılı dil abidələrinin linqvostatistik yollarla öyrənilməsi sahəsində araşdırmaları intensivləşdirmək faydalı olardı. Mətnin bədii təhlili ənənəvi lüğətlərlə yanaşı, statistik lüğətlərdən də müəyyən ideya və fikirləri əxz etməyə istiqamətlənməlidir. Belə olduqda mətnin bədii təhhlili daha dolğun, elmi, hərtərəfli və məntiqi olacaqdır.

Açar sözlər: *statistika, bədii mətn, statistik metod, linqvistik təhlil, statistik məlumat*

"Statistika" sözü latın dilindən gəlib: "status" –vəziyyət mənasını ifadə edir. Başlanğıcda "siyasi dövlət" mənasında istifadə edilmişdir. "Statistika" sözü XVIII əsrdə alman alimi G.Açenval tərəfindən elmi istifadəyə verilmişdir. Alman universitetlərində statistika tədrisinin başlanğıcı eyni vaxta təsadüf edir. İnsanın inkişafı tarixi göstərir ki, statistik məlumatlar olmadan dövləti idarə etmək, ayrı –ayrı sahələri və iqtisadiyyat sahələrini inkişaf etdirmək və onlar arasında optimal nisbətləri təmin etmək mümkün deyil. Bu işin məqsədi mətni xarakterizə edən bəzi nümunələri müəyyənləşdirmək və mətnin müəllifliyi, müəllifin siyasi meylləri barədə nəticə çıxarmaqdır.

Hər bir biliyi mənimsəyib elmə yiyələnməyin özünəməxsus metodları vardır. Bu zaman statistik tədqiqatların bütün mərhələlərindən ardıcıl istifadə etmək böyük əhəmiyyət kəsb edir. Ümumiyyətlə, statistik

tədqiqatların bütün mərhələləri bir-biri ilə sıx bağlıdır və eyni dərəcədə vacibdir. Hər mərhələdə ortaya çıxan qüsurlar və səhvlər bütövlükdə olaraq görülən işə təsir edir. Buna görə hər mərhələdə xüsusi statistik elm metodlarından düzgün istifadə etmək, statistik tədqiqatlar nəticəsində etibarlı məlumat əldə etməyə imkan verir. Statistik metodlardan istifadə edərək nitqdəki morfoloji dil vasitələrinin işinin öyrənilməsi, onların üslubi əhəmiyyətini müəyyənləşdirməyə və morfologiyanın üslubi bitərəfliyi haqqında ənənəvi düşüncəni yenidən nəzərdən keçirməyə imkan yaratması da əhəmiyyətlidir.

Bununla birlikdə, statistik metodların düzgün istifadəsi olduqca çətindir. Məlum çətinliklərlə əlaqəli bilik və bacarıqlara yiyələnmək üçün xüsusi bir təlim şərt sayılır. Statistik tədqiqat metodları aşağıdakılardır:

- Statistik müşahidə
- Məlumatların ümumiləşdirilməsi və qruplaşdırılması
- Ümumiləşdirilmiş göstəricilərin hesablanması (mütləq, nisbi və orta dəyərlər)
- Statistik paylamalar
- Seçmə üsulu
- Korrelyasiya –reqressiya təhlili
- Dinamikanın cərgələri
- İndeksləşmə

Qeyd etməliyik ki, statistik metodların tətbiqetmə obyekti adətən yazılı mətndir. Ən başlıca obyekti onun leksik tərkibi sayılır. Statistik mətn işlənməsi aşağıdakılar üçün istifadə olunur:

- Üslublar və janrlar arasındakı riyazi dəqiq fərq (statistik üslubiyyat)
- Müəllif mətninin statistik parametrlərinin özünəməxsus birləşməsinə əsaslanan mətnlərin (tarixi dilçiliyə adsız mətnlərin aid edilməsi və s.) atributunun aparılması;
- Mətndəki dil vahidlərinin (hərflər, morfemlər, sözlər) davranışının təsvirləri (paylanması, uyğunluğu, istifadə tezliyi);
- Mətnlərin informativliyinin ölçülməsi (mətndə olan məlumatların miqdarı və onu təşkil edən hissələr);
- Mətnlərin və dillərin parçalarından bərpası (çox məhdud ilkin məlumatlara əsaslanan mətnin və dilin quruluşunun təsviri (tam leksik tərkibi barədə məlumatdan istifadə etmədən ayrı-ayrı mətn vahidlərinin mühitini öyrənən paylayıcı analizlə birlikdə);
- Qohumluq səviyyəsinin, dilin dəyişmə sürətinin və müxtəlif dillərin ayrılma vaxtının müəyyənləşdirilməsi;
- Dil tipologiyasının tərifləri (genetik əlaqələrin təbiətindən asılı olmayaraq onların müqayisəli əlaqəsi və öyrənilməsi) və s.

Dildə baş vermiş dəyişikliyi, onun keçmiş olduğu tarixi dövrləri öyrənməyin ən başlıca yolu statistik lüğətlərin yaradılmasıdır. Statistik lüğətlər vasitəsi ilə sözün, əsərin yarandığı tarixdə işlənmə tezliyini, fonetik və qrammatik dəyişikliklərini öyrənməkdə elmi və pedaqoji tədqiqatla məşğul olanlar üçün böyük imkanlar yaradır. Qeyd etmək lazımdır ki, indiki dövrə qədər ərsəyə gəlmiş bir çox kitab məhz əldə olunan materialların toplanması və təhlilinə əsaslanır.

Dilçilikdə statistikadan istifadə edərkən bir zamanlar mübahisəli suallar yaranırdı. Bu suallar bir çox müzakirələrə səbəb oldu. Aydındır ki, T.P. Lomtev " tezlik anlayışının nitq konsepsiyası" olduğunu vurğulasa da, N.D. Andreyev və L.R. Zinder "təkrarlanan hər şey nitqdir" ifadəsini irəli sürmüşlər. Qeyd etmək lazımdır ki, üslubları daha dərindən öyrənmək üçün statistikadan istifadə olunması məqsədəuyğun hesab olunur. Danışıqda işləyən və göründüyü kimi, müxtəlif ünsiyyət sahələrində fərqli tezliklərlə xarakterizə olunan dil vahidlərini saymaq lazımdır. Qarşıya qoyulmuş vəzifələrdən asılı olaraq bunlar çox fərqli dil vahidləri ola bilər –leksik, morfoloji, sintaktik, eyni zamanda mətn, az miqdarda fonetik (əsasən şerin təhlili ilə əlaqələndirilir).

Rus dilinin milli korpusunda statistik lüğətlər haqqında genişmiqyaslı işlər görülmüşdür. Qeyd etməliyik ki, rus ədəbiyyatının tanınmış şəxsiyyətlərindən olan A.S.Puşkinin, A.P.Çexovun və F.M.Dostoyevskinin əsərlərinin statistik lüğətlər korpusu yaradılmışdır. Adı çəkilən lüğətlərin o dövrdə işlənən sözlərin tarixi formalarını, məna çalarlarını və işlənmə dairəsini öyrənmək baxımından böyük əhəmiyyət kəsb edir. Dahi rus yazıçısı A.P. Çexovun lüğətinin müqayisəli statistik təhlili üçün mətnlərinin həcmi bir korpusda (2,3 milyon sözdən çox olmaqla) aparılmışdır. Mətnlərdə qrammatik və qismən semantik işarələmə işləri aparılmışdır. A.P. Çexovun əsərləri əsasında bir çox tezlik lüğətləri hazırlanmışdır: “Частотные грамматико-семантические слова А.П. Чехова” 2012; “Частотный словарь рассказов А.П. Чехова” 1999. Yazıçının yaradıcılığı artıq statistik ölçmə obyektinə çevrilmişdir. 1999 –cu ildə Sankt – Peterburq Dövlət Universiteti müəllifin “Hekayələrin Tezlik lüğət”ini nəşr etdirdi. 2012 –ci ildə Moskva Dövlət Universitetinin Ümumi və Hesablama Leksikologiya və Leksikoqrafiya Laboratoriyası A.P. Çexovun “Bədii əsərlər dilinin tezlik Qrammatikası –Semantik lüğət”ini nəşr etdirdi.

A.P. Çexov nəsrinin subkorpusu 1.100.792 sözdən ibarətdir (47% material), dramaturgiya - 176 629 söz (% 7,5), publisistika - 182 650 (7,8%) və nəhayət, yazışmalar - 882 263 söz (37,7%). İstifadəçilərə təqdim olunmuş A.P. Çexovun mətnləri korpusunun ümumi həcmi 2.342.334 sözdür [5].

Digər tanınmış rus yazıçısı olan A.S. Puşkinin «Словарь языка Пушкина» və «Новые материалы к словарю» leksikonunda təxminən 23 min söz vardır. "Puşkin dilinin lüğəti"nin istər xarici, istərsə də milli lüğətlərin dövlət nəşriyyatında çapdan çıxması düz 5 il (1956-1961) çəkdi. Dörd cildin çapdan çıxma ardıcıllığı aşağıdakı kimidir:

cild 1: A - J (1956) - 808 s., tiraj 30.000 nüsxə,
cild 2: З - N (1957) - 896 s., tiraj 25.000 nüsxə,
cild 3: O - R (1959) - 1072 s., tiraj 25.000 nüsxə,
cild 4: S - YA (1961) - 1048 s., tiraj 19.000 nüsxə [4].

Bununla yanaşı, Azərbaycan dilçiliyində də statistik lüğətlərin hazırlanması haqqında təqdirəlayiq işlər görülmüşdür. Ümumiyyətlə, Azərbaycan dilçiliyində statistik metodla yazılı abidələrin öyrənilməsi və uyğun tezlik lüğətlərin hazırlanması sahəsində uğurlu tədqiqatlar mövcuddur. Nümunə olaraq "Kitabi –Dədə Qorqud" dastanları və Məhəmməd Füzulinin anadilli əsərlərinin statistik təhlili sahəsində aparılan araşdırmaları göstərmək olar. Həmin araşdırmaların nəticəsi olaraq əlifba –tezlik , tezlik və əks əlifba sözlükləri hazırlanmışdır. Həmin tezlik siyahılarının linqvistik təhlili Azərbaycan dilinin tarixinin daha dərindən öyrənilməsi baxımından qiymətli faktlar verə bilər. Bu səbəbdən, tezlik lüğətlərinin tətbiqolunma və işlənmə dairəsi olduqca genişlənir.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan dilinin tezlik lüğəti (sözkökləri), I cild .Bakı: Elm, 2010, -464 s.
2. "Kitabi-DədəQorqud"un statistik təhlili. Bakı: Elm, - 1999, -248 s.
3. Mahmudov M. Ə. Kompüter dilçiliyi. Bakı: Elm və təhsil", - 2013, -356 s.
4. Пушкин А.С. Статистика в литературе. Санкт-Петербург, 2015 г.
5. Чехов А.П. Частотный словарь рассказов – СПб., 1999
6. https://ru.wikipedia.org

РЕЗЮМЕ

ОСНОВНЫЕ ЯЗЫКОВЫЕ ПОКАЗАТЕЛИ СТАТИСТИЧЕСКОГО СЛОВАРНОГО АНАЛИЗА

Велизаде Н.С.

Институт языкознания имени Насими НАНА, Азербайджан

Очень полезно применение лингвостатистических методов при всестороннем изучении языка писателя и письменных памятников (источников) в азербайджанской литературе и культуре. Используя опыт и теоретические знания полученные в этой области в дальнейшем было бы полезно усилить исследования в области лингвостатистического изучения языка и стиля писателя,а так же памятников письменности. Художественный анализ текста должен быть направлен на извлечение определённых идей и мыслей, как из традиционных, так и из лингвостатистических словарей. В этом случае разбор художественного текста будет более содержательным, научным, востребованным и логичным.

Ключевые слова: *статистика, художественный текст, статистический метод, лингвистический анализ, статистическая информация*

SUMMARY

MAIN LINGUISTIC INDICATORS OF STATISTICAL DICTIONARY ANALYSIS

Velizade N. S.

Institute of Linguistics named after Nasimi of ANAS, Azerbaijan

The application of linguostatistical methods in the comprehensive study of the writer's language and written monuments in Azerbaijani literature and culture is very useful. It would be useful to intensify research in the field of linguostatistical study of the writ

er's language and style, as well as written language monuments, using the experience and theoretical knowledge gained in this field. The artistic analysis of the text should be aimed at deriving certain ideas and opinions from statistical dictionaries as well as from traditional dictionaries. In this case, the artistic analysis of the text will be more complete, scientific, comprehensive and logical.

Key words: *statistics, literary text, statistical method, linguistic analysis, statistical information*

СЕМАНТИЧЕСКОЕ ЗНАЧЕНИЕ ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИХ ЕДИННИЦ, ВЫРАЖАЮЩИХ ЧУВСТВА В АНГЛИЙСКОМ И РУССКОМ ЯЗЫКАХ

Еремич Виктория Леонидовна
Коновалик Вячеслав Константинович
Барановичский государственный университет, г. Барановичи, Республика Беларусь
slavka-59k@mail.ru

Резюме. Статья посвящена исследованию фразеологических единиц, выражающих чувства в английском и русском языках. Цель исследования заключается в выявлении семантических значений фразеологических единиц (ФЕ), выражающих чувства. В ходе исследования были выявлены ФЕ с такими оттеночными значениями, как положительное, отрицательное и нейтральное. Также были выявлены частота использования и семантические особенности данных фразеологических единиц.

Ключевые слова: *фразеологизм, фразеологичсекие единицы, концепт, чувство, гордость, стыд*

Фразеологические единицы содержат в своей семантике этапы становления культуры народа, тем самым определяя и передавая многолетние национальные установки, стереотипы, идеалы, установившиеся во фразеологической системе языка, что говорит о мировоззрении, традициях и культурно-национальном опыте носителей языка. Исследование языковой концептуализации явлений как внешнего, так и внутреннего мира индивидуума на данный момент является одним из самых перспективных направлений современной лингвистики. Вместе с тем, чувства представляют собой внутренний мир человека, недоступный непосредственному наблюдению, тем не менее, при помощи языковых средств люди могут обмениваться своим чувственным опытом, осмыслять его и давать ему наименования [1].

На наш взгляд, данное исследование весьма актуально по причине того, что фразеологизмы, обозначающие чувства, как и другие ФЕ играют значительную роль в жизни человека. Употребление таких фразеологизмов в речи очень существенно, так как их изучение дает обучающимся определенные знания с точки зрения культурологической составляющей в плане изучения языка.

В качестве объекта нашего исследования выступают фразеологические единицы, обозначающие чувства в английском и русском языках, а в качестве предмета – семантическое значение фразеологизмов, обозначающих чувства в английском и русском языках. Цель исследования заключается в выявлении семантических значений фразеологических единиц, выражающих чувства в указанных языках.

Материалом для нашего исследования послужили фразеологические единицы, полученные методом сплошной выборки из фразеологических словарей английского и русского языков, общим объемом 77 единиц, а именно – 41 русская и 36 английских фразеологических единиц [2,3].

Экспериментальная часть. Наиболее интересным этапом нашего исследования является его практическая часть, где мы отобрали 41 ФЕ, выражающих чувство «гордость» в английском и русском языках, а так же 36 ФЕ, выражающих чувство «стыд» в английском и русском языках.

Среди фразеологизмов русского языка, отобранных методом сплошной выборки и обозначающих чувство гордости, встречаются положительно окрашенные (*душа радуется, ходить козырем*) и отрицательно окрашенные (*гордый как павлин, задирать нос)* фразеологические единицы. Однако к этим двум группам следует добавить и нейтрально окрашенные *(с гордо поднятой головой)* фразеологические единицы. Исследуя взятые нами фразеологизмы русского языка, их всего 17, можно сделать вывод, что отрицательно (10) и положительно (4) окрашенные фразеологизмы преобладают над нейтральными (3). Графически это можно изобразить следующим образом:

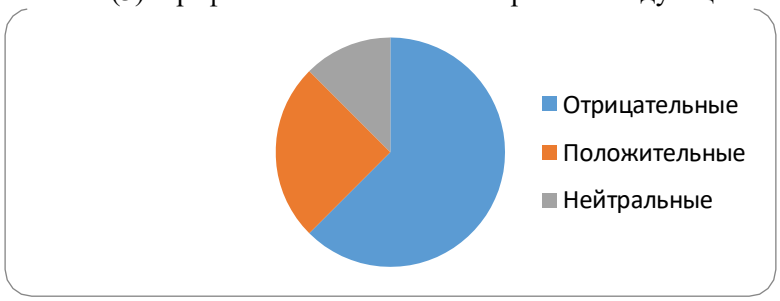

Рис. 1 *– Фразеологические единицы, выражающие чувство гордости в русском языке*

Анализируя фразеологические единицы английского языка, отобранные из словаря методом сплошной выборки, можно сказать, что среди фразеологизмов, обозначающих чувство гордости в английском языке, так же встречаются положительно окрашенные (*pride of place, the pride of life*), отрицательно окрашенные (*as proud as a peacock, dark proud)* и нейтральные *(pride goes before a fal)* фразеологические единицы. Исследуя взятые нами фразеологизмы английского языка, их всего 24, можно сделать вывод о том, что отрицательно окрашенных фразеологизмов больше (10), чем положительно окрашенных (8) и нейтральных (6). Графически это можно изобразить следующим образом:

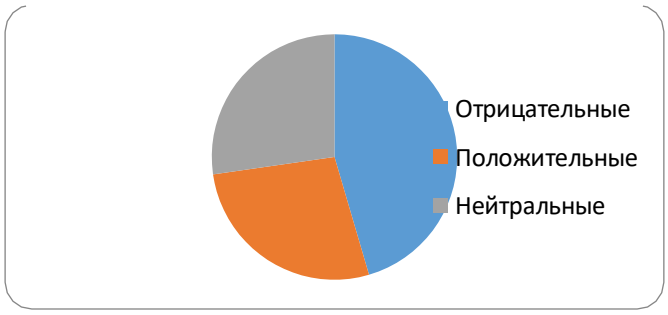

Рис. 2 *– Фразеологические единицы, выражающие чувство гордости в английском языке*

Анализируя фразеологические единицы и идиомы русского языка, выражающие чувство стыда, мы пришли к выводу, что чувство стыда, в большинстве случаев, характеризуется с отрицательной стороны (*клеймо стыда, грязный стыд*). Так же мы выявили ФЕ, характеризующие чувство стыда с нейтральной стороны (*без зазрения совести, стыд – та же смерть*). И менее всего используется ФЕ, отображающие положительное отношение человека к чувству стыда (*краснеть как девка, очиститься от стыда*). Таким образом, мы нашли 15 ФЕ, обозначающих чувство стыда с отрицательной стороны. Так же обнаружили 7 фразеологизмов, обозначающих нейтральное отношений к чувству стыда и 3 фразеологизма, обозначающих положительное отношение к этому чувству. Графически это можно изобразить следующим образом:

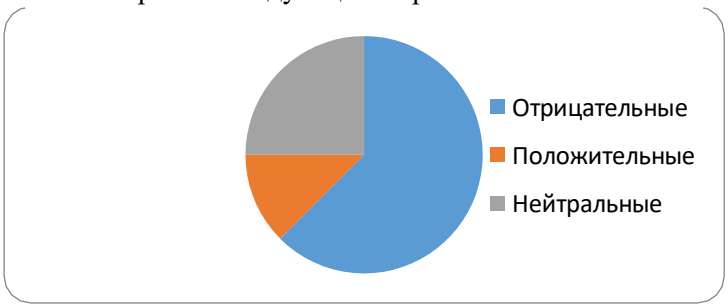

Рис. 3 *– Фразеологические единицы, выражающие чувство стыда в русском языке*

Анализируя отобранные нами фразеологизмы английского языка, выражающие чувство стыда, можно сделать вывод о том, что в английском языке, как и в русском, чувство стыда, в большинстве случаев, воспринимается как что-то плохое (*to be dead to shame, burning shame.*). В остальных случаях чувство стыда в ФЕ выражается как нейтральное чувство (*shame on you, to put to shame*). Таким образом, мы нашли 8 ФЕ, обозначающих чувство стыда с отрицательной стороны. Также обнаружили 4 фразеологизма, обозначающих нейтральное отношений к этому чувству. Графически это можно изобразить следующим образом:

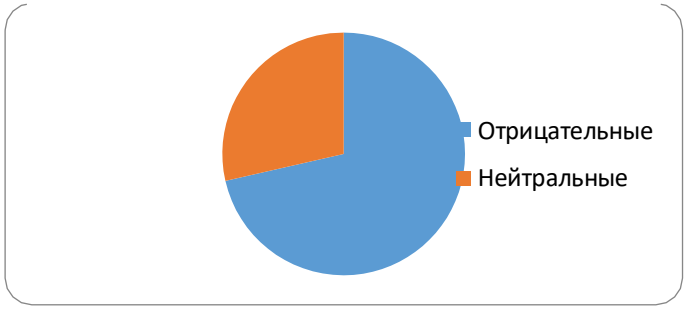

Рис. 4 *– Фразеологические единицы, выражающие чувство стыда в английском языке*

Заключение. В результате нашего исследования, были выявлены ФЕ с такими оттеночными значениями, как положительное, отрицательное и нейтральное, а также была проанализирована и сопоставлена частотность употребления исследуемых ФЕ в русском и английском языках.

Итак, исходя из результатов проведенного исследования, можно сделать следующие выводы:

1. Русские и английские ФЕ, выражающие чувство гордости, более широко используется в английском языке, и менее – в русском.
2. ФЕ, выражающие положительное отношение к чувству гордости, преобладают в русском языке, тем временем как в английском наоборот. На наш взгляд, это обусловлено национальным менталитетом и культурой страны.
3. Как в русском, так и в английском языках, ФЕ, обозначающие чувство стыда, выражают отрицательное отношение. В русском языке таких ФЕ больше, чем в английском.
4. Многие ФЕ, репрезентирующие концепт «стыд» в английском языке, можно отнести к категории «моральнодидактическое поучение».

Литература

1. Виноградов, В. В. Лексикология и лексикография. Избранные труды / В. В. Виноградов; под ред. В. Г. Костомарова. – М. : Наука, 1977. – 312 с.
2. Кунин А.В. Большой англо-русский фразеологический словарь / А.В. Кунин; [5-е изд., исправ.]. – М.: Руский язык, 1998. – 287 с.
3. Серов В.А. Энциклопедический словарь крылатых слов и выражений / В.А Серов – М: Локид-Пресс, 2004. – 881 с.

XÜLASƏ

İNGİLİS VƏ RUS DİLLƏRİNDƏ HİSSLƏRİ İFADƏ EDƏN FRAZEOLOJİ VAHİDLƏRİN SEMANTİK YÜKÜ

Eremiç V.L., Konovalik V.K.

Baranoviç Dövlət Universiteti, Belarusiya

Məqalə, hissləri ingilis və rus dillərində ifadə edən frazeoloji vahidlərin öyrənilməsinə həsr edilmişdir. Tədqiqatın məqsədi hissləri ifadə edən frazeoloji vahidlərin (FV) semantik mənalarını müəyyən etməkdir. Tədqiqat zamanı müsbət, mənfi və neytral mənalı müxtəlif çalarlı frazeoloji vahidlər istifadə olunmuşdur. Bu frazeoloji vahidlərin istifadə tezliyi və semantik xüsusiyyətləri də müəyyən edilmişdir.

Açar sözlər: *frazeoloji birləşmələr, frazeoloji vahidlər, anlayış, hiss, qürur, utanc*

SUMMARY

SEMANTIC VALUE OF PHRASEOLOGICAL UNITS EXPRESSING FEELINGS IN THE ENGLISH AND RUSSIAN LANGUAGES

Eremich V.L., Konovalik V.K.

Baranovichi State University, Belarus

The article is devoted to the study of the phraseological units expressing feelings in the English and Russian languages. The aim of the research is to identify the semantic meanings of the phraseological units expressing feelings. During the research we identified phraseological units with such shading values as positive, negative and neutral. The frequency of their use and semantic features of these phraseological units were also identified.

Key words: *phrase, phraseological units, concept, feeling, pride, shame*

NİZAMİ GƏNCƏVİNİN BƏDİİ DİLİNDƏ AZƏRBAYCAN DİLİNƏ MƏXSUS FRAZEOLOJİ VAHİDLƏR

Nəcəfova Şəfiqə Yusif qızı

Sumqayıt Dövlət Universiteti, dosent, Azərbaycan

shafiganajafova55@mail.ru

Xülasə. Nizami Gəncəvinin bədii dili heyrətamiz səviyyədə zəngindir. Təbiidir ki, yalnız frazeoloji vahidlər Nizami dilini əhatə edə bilməz. Ancaq bu paremioloji birləşmələrin əhəmiyyətlilik dərəcəsi ondadır ki, bu vahidlər əsasında bədii-linqvistik araşdırmalar aparılarkən aydın olur ki, frazeoloji vahidlər öncə xüsusi milli spesifikanı özündə daşıyır. Yəni hər hansı bir sözü, kəlməni və yaxud cümləni bir dilə kontekst

əsasında tərcümə etmək adi haldır ki, buna bədii və yaxud filoloji tərcümə demək olar. Ancaq frazeologizm bu şəkildə tərcümə oluna bilmir. Çünki bu leksemlər semantik yüklüdür. Olduğu kimi tərcümə etmək imkansızdır. N.Gəncəvi əsərlərinə Azərbaycan dilinə məxsus frazeoloji vahidləri gətirməklə məhz milli mənşəyini təsdiq etmiş, özünün Azərbaycana məxsusluğunu bəyan etmişdir. Biz bu yazıda mövzunu işarələməyə çalışmışıq.

Açar sözlər: *Nizami Gəncəvi, bədii dil, frazeoloji vahidlər, məsəllər, milli mənşə*

Nizami Gəncəvi dühası bütün əsrlərin möcüzəsidir. Elə bu səbəbdən də Nizaminin haqqında bir çox mübahisələr açaraq onu öz adına çıxmaq istəyən, onun adıyla yüksəlmək istəyən ölkələr mövcuddur. Təbiidir ki, bu ölkələr arasında ən mühüm yeri İran tutur. N.Gəncəvinin fars dilində əsərlərini qələmə alması onu farslaşdırmaq və iranlaşdırmaq cəhdlərini də meydana qoymuşdur. Ancaq Nizami əsərlərinin poetik strukturu bu iddiaları tamamilə inkar edir. Sanki N.Gəncəvi onun üzərində ambisiyalı polemikaların yaranacağını bilirmiş kimi əsərlərinin əsas etibarilə süjet, motiv və məzmununu türk arealı əsasında qurması ilə bu iddialara özü cavab vermişdir. M.Ə.Rəsulzadə yazır ki, "Yəqin ki, heç bir yerdə və farsca yazılmış heç bir əsərdə "Türk" məfhumu Nizamidə olduğu qədər sevgi və məntiqi bir silsilə ilə ifadə edilməmişdir [7, s. 141].

N.Gəncəvinin türklüyünü, mənşə və sənət etibarilə türk torpağı olan Azərbaycana məxsusluğunu onun farsca yazdığı əsərlərindəki bədii dilində olan frazeoloji vahidlər təsdiq edir. Bu paremioloji vahidlərin fars dilində də Azərbaycan mənşəli olaraq diqqət çəkməsi Nizaminin öz varlığını ustalıqla bəyan etməsindən irəli gəlir. Çünki hər hansı bir söz, kəlmə, hətta cümlə başqa dildə gedərsə, bu hələ həmin sənətkarın bədii dilinin o dilə bağlılığını təsdiq etməz. Bu kontekst mövzudan irəli gələn daxili məcburiyyət kimi qəbul oluna bilər. Ancaq frazeoloji vahidlərin işlənməsi bu bağlılığı təsdiq edər. Çünki bu deyimlər yazıldığı kimi oxunmur, semantik yüklü olduğu üçün məhz sənətkarın məişət və etnoqrafik baxımdan o xalqla bağlı olduğunu təcəssüm etdirir. Eyni zamanda bu ondan irəli gəlir ki, bu deyimlər bir xalqın dili və ədəbiyyatı ilə sıx bağlıdır. Yəni folklor, etnoqrafiya və linqvistika baxımından frazeoloji vahidlər işləkliyini təmin edir. Praktiki səviyyədə aktiv olduğu üçün bu deyimlərin məxsus olduğu dil və xalq məişəti linqvistik və etnoqrafik baxımdan başqa dilə transfer olunursa, bunu görməmək mümkün deyil. Çünki bu frazeoloji vahidlər o xalqın dilinə məxsus deyil. O dilə keçən xalqın dilinin dominantlığı bu mətnlərdə üzə çıxır. Bu səbəbdən fars dilində yazılan əsərlərdə bu paremilərin işləkliyi artıq bu xalqın etalonluğunu sənətkarın bədii dilində nümayiş etdirir. Bu baxımdan Nizami yalnız farsca deyil, eyni zamanda türkcə oxunmadan Nizami dəryasının inciləri aydın şəkildə gözə dəyə bilməz. Məhz M.Ə.Rəsulzadə də bu kontekstə diqqət çəkmək istəmişdir.

Nizami əsərlərində frazeoloji vahidlərin farsca işlənməsinin tipoloji müqayisəsini aparan akademik T.Hacıyev, bu paremioloji vahidlərin bir qismini aşağıdakı kimi elmi ictimaiyyətə təqdim edir:

"Nizamidən bir neçə nümunə:

Çeşmrəsidegi – gözə gəlmə;

Çeşmzədə – göz dəymə;

Be dəsti-xod təbər bər payi-xod zəd – öz əli ilə öz ayağına balta çalır;

Yek-ca ab xorəd qort ba miş – qurdla quzu bir yerdə otlayır;

Yeki serke tələb kərd, ənkəbin yaft – doşab almışam bal çıxıb;

Dozd-e xane ra dər bəst nətəvan – ev oğrusunu tutmaq olmaz;

Biya ta kəc neşinim, rast quyim – gəl əyri oturaq, düz danışaq;

Amade-ye bad be badi şəvəd – kələklə gələn küləklə gedər;

Kəs nə quyəd ke, duğ-e mən torşəst – heç kəs ayranına turş deməz və s. [3, s. 102-103]. Eyni zamanda T.Hacıyev H.Araslıya istinadla göstərir ki, bu ifadələr ən görkəmli fars şairlərinin əsərlərində belə özünü göstərmir. O, fars dilinin bütün zənginliyini əsərlərində cəmləyən Ə.Firdovsinin timsalında bu müddəanı irəli sürür. O, yazır: "Görkəmli nizamişünas H.Araslı göstərir ki, Nizamidən əvvəlki fars sənətkarlarında, hətta nəhəng leksik-frazeoloji tutum sahibi və təmiz farscanın timsalı Firdovsidə bu ifadə və məsəllər işlənmir, halbuki XII əsrdən sonrakı fars ədəbi dili nümunələrində tez-tez rast gəlinir" [3, s.103].

Təbiidir ki, daha sonrakı dövrlərdə "rast gəlinmə" Nizaminin fars dilinə qazandırdığı zənginliklə bağlıdır ki, bu da Azərbaycan dilinin sabit birləşmələri əsasında mümkün olur. Sabit birləşmələr haqqında araşdırma aparan M.Adilov və G.Yusifov da Nizami əsərlərində işlənən Azərbaycan dilinə məxsus frazeoloji birləşmələrə diqqət yetirir: " Nizami Gəncəvinin əsərlərindən:

Gözəlağa çox gözəl idi, vurdu çiçək çıxartdı.

Dal ayağı ilə qulağını qaşıyır" [1, s. 58].

Frazeoloji vahidlərə diqqət yetirirkən o da aydın olur ki, bu sabit birləşmələr N.Gəncəvinin bədii dilində varvarizmlər olaraq fars dilinə keçmir, əksinə fars dilinin zənginləşməsində ciddi şəkildə iştirak edir. Biz bu konteksti bir az qabaq işarələyərək göstərmişdik ki, H.Araslının təbirincə bu sabit birləşmələrə XII

əsrdən sonra tez-tez rast gəlinir. Eyni zamanda T.Hacıyev yazır ki, "Türkizmlər fars şairlərinin də əsərlərində işlənir" və yaxud " Azərbaycanın həmin dövrdəki yüksək tərəqqisi, Şərq renessansındakı aparıcılığı yuxarıdakı türkizmlərin farscaya nüfuzunda Azərbaycan dilinin bilavasitə iştirakını təsdiqləyir" [1, s.104 -105].

Demək N.Gəncəvinin fars dilinə gətirdiyi frazeoloji vahidlərin Azərbaycan dilinə məxsusluğu onun milli mənsubiyyətini təsdiqləməklə bərabər fars dilinin də inkişafında mühüm rol oynamışdır. Əlbəttə, biz Nizaminin əsərlərinin fars dilinin qrammatik normalarına uyğunluğunu inkar etmirik, ancaq ona diqqət çəkirik ki, bu dilin inkişafında Azərbaycan dilinə məxsus frazeoloji vahidlər mühüm əhəmiyyət təşkil edir və Rəsulzadənin göstərdiyi kimi Nizaminin kimliyini ortaya qoyur. Yoxsa hansısa sənətkar süjet kombinasiyasında vacib element tələb olunmasa başqa xalqın dilini öz dilinə gətirmək ehtiyacı hiss etməz. Bu məhz Nizaminin türklüyünü əsaslandıran vacib amildir. Şair öz milli kimliyini Azərbaycan dilinə məxsus frazeoloji vahidlərlə ədəbi dil əsasında nümayiş etdirir. Burada məhz dilimizdə mövcud olan sabit birləşmələrin aktiv funksiyası bədii şəkildə icra olunur.

N.Gəncəvinin Azərbaycan dilinə məxsus sabit birləşmələri fars dilinə gətirməsi də müxtəlif iddiaların ortaya çıxmasına səbəb olmuşdur. Bəzi müəlliflər bu frazeoloji vahidlərin Azərbaycan dilinə aidliyini inkar etməsə də, bu deyimlərin sonradan bu dilə tərcümə olunduğunu iddia etmişlər. Yəni bu deyim N.Gəncəvi tərəfindən fars dilində yazılmış, daha sonra folklora daxil edilmişdir. Təəssüf ki, bu yanlışlığı görkəmli ədəbiyyatşünas F.B.Köçərli də təkrarlamışdır. O, bu barədə Nizamidən örnək verərək yazır ki, "Atalar sözündən sayılan: "Kəs nəquyəd ke, douğe-mən torşəst" məsəli müşarileyhə mənsubdur. Söz yoxdur ki, bu məsəli sonradan Azərbaycan türkləri şeyxdən əxz və tərcümə ediblər, çünki "türk dilində heç kəs ayranına turş deməz" məsəli indi də işlənir" [5, s.132].

Öncə qeyd etmək lazımdır ki, "ayranına turş deməmək" anlam baxımından sabit söz birləşməsi olduğunu aşkar şəkildə göstərir. Daha sonra ona nəzər yetirmək vacibdir ki, bu məsəl şairdən tərcümə olunmayıb, əksinə şair bu məsəli düşünülmüş olaraq fars dilinə gətirib. Əlbəttə, Nizaminin türk folklorundan təsir aldığı kimi folklora da təsiri, onun mövzularının folklorlaşması inkar olunmur [2, s. 375], ancaq biz, bu kimi deyimlərin Nizami tərəfindən xalqdan alınıb farscaya gətirilməsindən əminİk. Bunu bilmək üçün çox uzağa getməyə ehtiyac yoxdur. S.Əlizadə Oğuz atalar sözü və məsəllərini elmi ictimaiyyətə təqdim edərkən bu atalar sözünü də Nizami əsərindən örnək gətirərək yazır ki, "Fars dilində yazan Azərbaycan klassiklərinin (Qətran Təbrizi, Xaqani, Nizami və b.) əsərlərində müşahidə olunan atalar sözləri və məsəllərin bəzisinin daha dəqiq ekvivalentinə müasir nəşrlərdə rast gəlmədikdə, "Oğuznamə"də axtarmaq lazımdır" [6, s. 17]. Məlumdur ki, yazılı nümunə kimi XV əsrə aid olduğuna baxmayaraq [6] Oğuznamə epik ənənəsi şifahi ənənə olaraq çox qədimdir və burada qeyd etdiyimiz atalar sözünün ekvivalentinin mövcudluğuna diqqət yetirilir. Bu baxımdan bizə belə gəlir ki, Nizami mövzuları və motivləri müxtəlif variasiyalarla müşahidə edilsə də, folklor qiraətçiliyinə bu kimi mövzular Nizami tərəfindən bəxş olunsa da, paremilər, atalar sözləri və məsəllər Nizami tərəfindən xalqdan alınıb fars ədəbiyyatına gətirilmişdir.

N.Gəncəvinin Azərbaycan dilinə məxsus frazeoloji vahidləri fars dilinə gətirməsi XII əsrdə milli hadisədir. Yalnız bu praktiki fəaliyyət Nizaminin türk olduğunu meydana qoyur. Çünki bu kimi leksemlərin semantik qavramı başqa dildə anlaşılmayıb sözün hərfi mənasına uyğun tərcümə oluna bilərdi ki, bu da kommunikativ anaxronizmlər meydana gətirib dili alt-üst edərdi. Misal üçün "Burnunu sallayıb oturmaq" sabit birləşməsinin semantik layı anlaşılmadan başqa dilə tərcümə olunarsa, "Burnunu uzadıb oturan adam" kimi tərcümə edilərdi. Halbuki burada peşmançılıq çəkmək, çarəsiz qalmaq, kədərli olmaq və s. bu kimi anlamlar bir semantik yarusda işarələnmişdir. G.Hüseynova təsadüfi olmayaraq yazır ki, "Frazeoloji birləşmələr spesifik milli xüsusiyyətə malik olur" [4, s. 27].

Bu baxımdan filoloqun, tərcüməçinin və bədii əsər müəllifinin ya o dili zəngin şəkildə bilməsi, yaxud milli mənşə etibarilə o millətdən olması vacib elementdir. Buna görə də Nizaminin türklüyünü təsdiq edən tarixi-xronoloji, genetik-psixi, bədii-ədəbi düşüncə tərzi ilə bərabər linqvistik cəhətdən frazeologizmlərin sənətkarın bədii dilində olması çox mühüm təsdiqedici faktordur.

Biz əvvəldə qeyd etmişdik ki, N.Gəncəvi folklordan aldığını əsərlərində məharətlə istifadə etməklə bərabər eyni zamanda folklor və yazılı ədəbiyyata da öz təsirini göstərmişdir. Təbiidir ki, bu süjet və motiv, mövzu və məzmun, surət və personajlarla bərabər eyni zamanda frazeoloji birləşmələrin Nizami əsərlərində yüksək sənətkarlıqla işlənməsindən irəli gəlmişdir. Müxtəlif poetik formullar Nizami əsərlərindən nəinki yazılı ədəbiyyata, həmçinin xalq məişətinə, etnoqrafiya və folklora ciddi şəkildə təsir buraxmış, müxtəlif janrların variasiyalarında bu rəngarəng mövzular özünü göstərmişdir. Yəni əslində Nizami xalqdan aldığını cilalayıb yenidən xalqa qaytarmışdır. Qeyd etdiyimiz kimi biz, frazeoloji vahidlərin xalqdan alındığına inanırıq və bu barədə məntiqi müddəalarımızı təqdim etmişik. Ancaq o da aydındır ki, Nizami əsərləri ilə bu paremioloji vahidlər daha geniş səviyyədə kütləviləşmişdir. N.Gəncəvinin bütün dünya ədəbiyyatının heyrətamiz dühası olduğunu da nəzərə alsaq bunu inkar etmək də mümkün deyildir. Nizami yalnız fars ədəbiyyatına deyil, türk ədəbiyyatına da öz müqayisəsiz təsirini göstərmişdir. Ə.Nəvai, M.Füzuli və s.

sənətkarların əsərlərində də Nizami təsiri aşkar görünür. Onu Nəvai də, Füzuli də ustad olaraq qəbul edir. Eyni zamanda yalnız bu sənətkarlar deyil, "Xəmsə" yazan və yaxud "Xəmsə" əsəri yazan hər bir sənətkar N.Gəncəvini ənənəvi olaraq öz ustadı hesab edir [8, s. 307].

Təbiidir ki, Nizamidən sonra gələn sənətkarlar ondan zəngin şəkildə bəhrələndikcə, onun fars ədəbiyyatına gətirdiyi Azərbaycan dilinə aid olan frazeoloji birləşmələri də yenidən işləmiş, folklor və yazılı ədəbiyyatın çulğalaşmasında bu örnəklər rol oynamış və daha geniş səviyyədə yayılması praktikası bu milli-ədəbi istiqamətlərdən irəli gəlmişdir.

Beləliklə bu mövzunu aşağıdakı kimi ümumiləşdirmək mümkündür:

1. N.Gəncəvinin bədii dili fars dili olmasına baxmayaraq bu dildə Azərbaycan dilinə məxsus zəngin frazeoloji birləşmələr mövcuddur;
2. Frazeoloji birləşmələrin Azərbaycan türkcəsindən fars dilinə transferi düşünülmüş şəkildə N.Gəncəvi tərəfindən bədii əksini tapmışdır;
3. Görkəmli alim H.Araslıya görə XII əsrə, yəni Nizamiyə qədər bu sabit birləşmələr fars ədəbiyyatında diqqət çəkmir;
4. Frazeoloji birləşmələrin Nizami əsərlərinə gətirilməsi milli düşüncə məhsulu olaraq məqsədyönlü şəkildə aparılmış və böyük şairin milli mənşəyini, yəni türklüyünü təsdiq edir;
5. Frazeoloji birləşmələr folklor, etnoqrafiya və xalq məişətinin digər məsələləri kimi müxtəlif paremioloji vahidlər kimi diqqət çəkir;
6. N.Gəncəvinin fars dilinə gətirdiyi frazeoloji vahidlər varvarizmlər olaraq bu dilə keçmir, zəngin poetik örnəklər olaraq dilin yüksək səviyyədə inkişafında mühüm rol oynayır;
7. Frazeoloji birləşmələr etnolinqvistika hadisəsi olaraq xüsusi milli spesifikanı özündə daşıyır və tərcümə sahəsində semantik səviyyəsinə görə asan tərcümə olunmur. Bunu yalnız bu dili zəngin bilən və yaxud bu dilə məxsus bilgili insan həyata keçirə bilər;
8. N.Gəncəvi Azərbaycan dilinə məxsus frazeoloji birləşmələri fars dilinə gətirməklə həm türk xalqlarının, xüsusilə Azərbaycan türklərinin folklorundan, atalar sözü və məsəllərindən bəhrələnmiş, həm də yazılı ədəbiyyat və folklorda bu mövzuların kütləviliyinin artmasına nail olmuşdur;
9. Folklor və yazılı ədəbiyyatın eyni mədəniyyət hadisəsi olması, müxtəlif fərqliliklərə baxmayaraq bu sabit birləşmələr əsasında çulğalaşması bu kontekst əsasında işarələnmişdir.

Son olaraq qeyd etmək vacibdir ki, biz mövzu haqqında təəssürat yaratmaq üçün N.Gəncəvinin əsərlərində işlənən Azərbaycan dilinə məxsus frazeoloji birləşmələr haqqında istinadla qismən məlumat verməyi münasib hesab etdik. Gələcəkdə isə daha geniş səviyyədə N.Gəncəvinin bütün əsərlərinin orijinalından bu paremioloji vahidlərin aşkarlanıb məntiqi silsilə üzrə və təsnifatlaşdırılmış formada bütünlüklə elmi ictimaiyyətə təqdim olunmasını vacib bilirik.

Ədəbiyyat

1. Adilov M.İ., Yusifov G.N. Sabit söz birləşmələri. Müəllimlər üçün vəsait. Azərbaycan dilində. Bakı: Elm, 2019, 160 s.
2. Əfəndiyev P. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı. Bakı: Maarif nəşr, 1981, 404 s.
3. Hacıyev T.İ. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi. I hissə. Bakı: Elm, 2012, 476 s.
4. Hüseynova G. Frazeoloji vahidlərin üslubi təsnifatı / Xəzər Xəbər, № 210, 01.06.2006, s. 26-28.
5. Köçərli F.B. Azərbaycan ədəbiyyatı, 2 cilddə, I cild. Bakı: Elm, 1978, 598 s.
6. Oğuznamə / Tərtib edəni, müqəddimə, lüğət və şərhlərin müəllifi Samət Əlizadə). Bakı: Şərq-Qərb, 2006, 223 s.
7. Rəsulzadə M.Ə. Azərbaycan şairi Nizami. Bakı: Azərnəşr, 1991, 232 s.
8. Arslan M.Türk edebiyatında hamse. Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi, Cilt 5, Say 9, 2007, s. 305-322.

РЕЗЮМЕ

ФРАЗЕОЛОГИЗМЫ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ЯЗЫКА В ХУДОЖЕСТВЕННОМ ЯЗЫКЕ НИЗАМИ ГЯНДЖЕВИ

Наджафова Ш.Ю.

Сумгаитский государственный университет, Азербайджан

Художественный язык Низами Гянджеви удивительно богат. Безусловно художественный язык Низами не могут охватывать только фразеологизмы. Однако степень значимости этих паремиологических образований такова, что при проведении художественно-лингвистических исследований на основе этих единиц становится очевидным, что фразеологические единицы несут в себе прежде всего особую национальную специфику. То есть как правило любое слово, фразу или

предложение переводят на язык на основе контекста, что можно назвать художественным или филологическим переводом. Однако фразеологизм не может быть переведен таким образом. Потому что эти лексемы несут смысловую нагрузку, которую. невозможно перевести как есть. Привнося в свои произведения фразеологические единицы азербайджанского языка, Низами Гянджеви подтвердил свое национальное происхождение, заявил о своей принадлежности Азербайджану. Мы постарались обозначить этот контекст в этой статье.

Ключевые слова: *Низами Гянджеви, художественный язык, фразеологизмы, притчи, национальное происхождение*

SUMMARY

PHRASEOLOGICAL UNITS OF THE AZERBAIJANI LANGUAGE IN THE ARTISTIC LANGUAGE OF NIZAMI GANJAVI

Najafova Sh. Y.

Sumgayit State University, Azerbaijan

Nizami Ganjavi's artistic language is amazingly rich. Naturally, only phraseological units can not cover the regular language. However, the degree of significance of these paremiological units is that conducting artistic-linguistic research on the basis of these units, it becomes clear that phraseological units first carry a special national specificity. In other words, it is an ordinary case to translate any word or sentence into the language based on context, which can be called artistic or philological translation. However, phraseologism can not be interpreted in this way. Because these lexemes are in the semantic meanings. It is impossible to translate as it is. Using phraseological units belonging to the Azerbaijani language in his works, Nizami Ganjavi confirmed his national origin and declared his belonging to Azerbaijan. We tried to study the issue in this article.

Key words: *Nizami Ganjavi, artistic language, phraseological units, sayings, national origin*

NİZAMİ GƏNCƏVİ YARADICILIĞININ İNGİLİS ƏDƏBİYYATŞÜNASLIĞINDA TƏDQİQİNƏ DAİR

Məmməd İlhamə Avtandil qızı

Sumqayıt Dövlət Universiteti, Azərbaycan

ilhame_memmed@mail.ru

Xülasə. Nizami Gəncəvinin zəngin yaradıcılığı, Qərbi Avropa, o cümlədən ingilis ədəbiyyatına da güclü təsir göstərmişdir. Məqalədə N.Gəncəvinin həyatı və mühiti, ədəbi şəxsiyyəti, poeziyası ilə bağlı ingilis ədəbiyyatşünaslığında aparılan tədqiqatlardan bəhs edilir. Bu sahədə səmərəli xidmətləri olan E.Braun, U.Cons, H.Blend, Q.Ouzli, B.Klark və digər ingilis şərqşünaslarının əsərləri barədə məlumat verilir, onlara münasibət bildirilir. Müəllif həmçinin görkəmli ingilis dramaturqu Vilyam Şekspirin "Romeo və Cülyetta" faciəsinə, sonetlərinə Nizaminin ədəbi təsirindən yığcam şəkildə söhbət açmışdır. Bu haqda tanınmış Azərbaycan alimi, ədəbiyyatşünas Ş.Xəlillinin geniş tədqiqatları vardır.

Açar sözlər: *ingilis ədəbiyyatşünaslığı, lirika, humanist ideyalar, poema, ədəbi təsir*

Zəngin yaradıcılığı ilə Azərbaycan və Şərq ədəbiyyatında yeni bir ədəbi məktəbin, Xəmsə ənənəsinin əsasını qoyan Nizami Gəncəvi dünyanın mütərəqqi xalqları arasında qlobal bəşəri idealları əks etdirən qüdrətli sənətkar kimi tanınmışdır. Şairin poeziyası ilə yalnız Yaxın və Orta Şərq xalqları deyil, eləcə də ingilis, alman, fransız, rus, polyak, ukrayna xalqları da maraqlanmış, onun möhtəşəm yaradıcılıq dühasına əsərlər həsr edilmiş, haqqında müxtəif səpkili tədqiqatlar aparılmışdır. Nizaminin humanist ideyaları V.Şekspir, İ.V.Höte, Ə.Nəvai, K.Qotsi, F.Şiller kimi görkəmli sənətkarlara da güclü təsir göstərmiş, onun poemalarının süjet və motivlərindən bəhrələnən bu qüdrətli söz ustaları dərin məzmunlu əsərlər yaratmışlar.

Aparılan son tədqiqatlardan məlumdur ki, Nizami ədəbi irsinin Avropada öyrənilməsinə şairin ölümündən təqribən beş yüz il sonra, yəni XVII əsrdən başlanmışdır.

Prof. Ə.Ağayev məşhur rus şərqşünası A.Krımskiyə istinad edərək Avropada Nizaminin öyrənilməsinin üç mərhələdə olduğunu göstərmiş və bu problemə münasibət bildirərək qeyd etmişdir ki, "...A.Krımskinin bu bölgüsünü qeydsiz-şərtsiz qəbul etmək və onu elmi cəhətdən tamamilə düzgün bir dövrləşdirmə hesab etmək olmaz"[1, s.15]. Biz Ə.Ağayevdən seçdiyimiz bu sitatla onu demək istəyirik ki, alimin söylədiyi bu fikirlərdən keçən əlli ildən artıq bir dövrdə Avropa ədəbiyyatşünaslığında Nizaminin

tədqiqi ilə bağlı bir sıra yeni araşdırmalar aparılmış, ayrı-ayrı elmi baxışları əks etdirən əsərlər meydana çıxmışdır.

Qeyd etdiyimiz kimi, Qərbi Avropada Nizami Gəncəvi şəxsiyyətinə və onun yaradıcılığına göstərilən maraq ingilis şərqşünaslığında da XVII əsrdən etibarən güclənməyə başlamışdır. Bu baxımdan şairin əsərləri İngiltərədə həm tərcümə və nəşr olunmuş, həm də elmi-filoloji tədqiqatlara cəlb edilmişdir. İngilis şərqşünaslığında Nizami ədəbi irsinin öyrənilməsindən bəhs edən prof. V.Arzumanlı bu məsələni aşağıdakı kimi səciyyələndirir. "İngilis nizamişünaslığı əsasən iki istiqamətdə formalaşmağa başlamışdır: İngiltərənin özündə və ingilislərin Şərqdə zəbt etdikləri ölkələrdə Nizaminin ayrı-ayrı əsərlərinin ingilis dilinə tərcüməsi və şairin ədəbi irsinin bütün şərq ölkələrində geniş yayılması ingilis şərqşünaslığının inkişafına güclü təkan vermişdir"[2,s.26]. Müəllif daha sonra fikirlərinə davam edərək göstərir ki, bu sahədə ingilis şərqşünası Vilyam Consun xüsusi xidmətləri olmuşdur. Onun Nizamidən etdiyi tərcümələr ilk dəfə 1786-cı ildə Hindistanın Kəlküttə şəhərində çap edilmişdir. Ömrünün sonunadək Nizami poeziyasını araşdıran V.Cons "Sirlər xəzinəsi" poemasını da nəsrlə ingilis dilinə tərcümə etmişdir. Bu tərcümə onun ölümündən sonra 1804-cü ildə Londonda nəşr olunmuşdur. Maraqlıdır ki, bu nəşr sonralar Rusiyada və Avropada yenidən çap edilmiş, Nizaminin ədəbi təsir dairəsinin daha da genişlənməsinə, yaradıcılığının tədqiqinə güclü təkan vermişdir. "Sirlər xəzinəsi"nin ilk mükəmməl tərcüməsi ingilis alimi H.Blendə məxsusdur.

Ümumiyyətlə, "Sirlər xəzinəsi" ingilis nizamişünaslığında "Xəmsə"nin ən çox tədqiq olunan poemalarındandır. İngilis alimləri Çarlz Rio, Qor Ouzli, Eduard Braun və digərləri bu poema haqqında maraqlı fikirlər yürütmüş, mülahizələr irəli sürmüşlər. E.Braun "İran ədəbiyyatı tarixi" əsərində Nizamidən də bəhs etmişdir. E.Braun əsərinin altıncı fəslində "dörd böyük şair" başlığı ilə Nizamini o dövrün ən böyük sənətkarı hesab edir" [4, s.13].

Şairin poemaları müxtəlif illərdə C.Atkinson, K.Vilson, B.Klark və başqa nizamişünasların tərcüməsində ingilis dilində nəsr və nəzm şəklində nəşr olunmuşdur. Lakin ingilis şərqşünaslığında N.Gəncəvi yaradıcılığına nə qədər böyük diqqət olsa da, əksər tədqiqatçılar Nizamini fars şairi adlandırır, bu dahi sənətkar haqqında yalnış fikirlərə yol verir, onun yaradıcılığının əhəmiyyətini və əsl mahiyyətini düzgün qiymətləndirmirlər. Bunu N.Gəncəvi barədə aparılan tədqiqatların adları da sübut edir: "Fars şairlərinin tərcümeyi-hallarına dair qeydlər"(Q.Ouzli), "Fars poemalarından" (E. Boven) və s.

Milli müstəqilliyimizi qazandıqdan sonra Azərbaycan-ingilis ədəbi-mədəni əlaqələrinin öyrənilməsi sahəsində yeni tədqiqatlar ortaya çıxmışdır. S.Həmzəyevanın "Azərbaycan-ingilis ədəbi əlaqələri və bədii tərcümə" adlı monoqrafiyası maraq doğurur. Müəllif ingilis ədəbiyyatının Azərbaycan dilinə tərcüməsi və tədqiqi probleminə də ümumi nəzər salmışdır. O, ingilis ədəbiyyatşünaslığında Nizaminin yaradıcılığı, onun əsərlərinə yazılmış məruzələr və s. haqqında məlumatlar vermişdir. S.Həmzəyeva bu barədə qeyd edir ki, "Nizami irsinin, xüsusən onun "Yeddi gözəl" əsərinin ingilis dilinə tərcümə edilməsində ingilis şərqşünaslarından Ç.Uilson, P.Çelkovski və C.Hillin də müəyyən xidmətləri olmuşdur. XX əsrdə V.Ouzli (Qor Ouzlinin böyük qardaşı - İ.M.) Nizaminin yaradıcılığı haqqında "Nizami əsərlərində yunan adət və ənənələrinin izləri", "İsgəndərnamə"də çalğı alətləri və s. adlı məqalələr yazıb "Asiya almanaxı" məcmuəsində çap etdirir [3,s.12].

Məqalənin əvvəlində qeyd olunduğu kimi, Nizaminin ədəbi təsiri altında yazıb-yaradan sənətkarlardan biri də görkəmli ingilis dramaturqu V.Şekspirdir. Onun "Romeo və Cülyetta" faciəsi Nizaminin "Leyli və Məcnun" poemasının təsiri ilə yazılmışdır. İstər XIX-XX, istərsə də çağdaş dövrümüzdə aparılan tədqiqatlardan məlum olur ki, "Romeo və Cülyetta" əsərinin süjet və ideyası bir çox xüsusiyyətlərinə görə "Leyli və Məcnun"la yaxından səsləşir. Romeonun Cülyettaya olan saf məhəbbəti, çəkdiyi iztirablar, düçar olduğu faciə Məcnunun taleyini xatırladır.

Qeyd etmək lazımdır ki, Nizami Gəncəvinin lirik yaradıcılığının təsiri Şekspirin poeziyasında, xüsusilə sonetlərində qabarıq şəkildə duyulur. Müasir Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında ingilis-Azərbaycan ədəbi əlaqələrinin öyrənilməsi və tədqiqi sahəsində aparıcı mütəxəssislərdən sayılan Ş.Xəlilli bu barədə yazır: "...Nizami qəzəli ilə Şekspir sonetinin bənzərliyi, məzmun və tərcümə adekvatlığı istər-istəməz sanki bu şairlərin bir bulağın gözündən su içdiyini, bir yolun yolçusu olduğunu deməyə əsas verir" [6, s. 65].

Nizamidə olduğu kimi, Şekspirin sonetlərində də humanist və bəşəri duyğuların tərənnümü əsas yer tutur. Mənəvi gözəllik anlayışı, zülm və zorakılığa qarşı etiraz, pak və təmiz məhəbbətin insan mənəviyyatını zənginləşdirməsi Nizami Gəncəvidə olduğu kimi Şekspirin də lirikasında yüksək sənətkarlıqla ifadə olunmuşdur.

Ədəbiyyat

1. Ağayev Ə. Nizami və dünya ədəbiyyatı. Bakı: Azərnəşr, 1964, 172 s.
2. Arzumanlı V. Nizami Gəncəvinin dünya şöhrəti. Bakı: Elm, 1997, 184 s.

3. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. 6 cilddə, II cild. Bakı: Elm, 2007, 632 s.
4. Həmzəyeva S. Azərbaycan-ingilis ədəbi əlaqələri və bədii tərcümə. Bakı: Elm və təhsil, 2014, 152 s.
5. Hüseynov X. Nizaminin "Sirlər xəzinəsi". Bakı: Elm, 1983, 130 s.
6. Xəlilli Ş. Klassik poeziya və ədəbi əlaqələr. Bakı: "Azərbaycan Milli Ensiklopediyası" Nəşriyyat-poliqrafiya birliyi, 2003, 164 s.
7. BrowneE.G. Literary History of Persia. Four volumes. 4th Vol, CUP, 1998, 291p.
8. Chelkowski P.J. Mirror of the invisible world: Tales from the Khamsehof Nizami. New York: Metropolitan Museum of Art,1975, 117 p.

РЕЗЮМЕ
ОБ ИЗУЧЕНИИ ТВОРЧЕСТВА НИЗАМИ ГЯНДЖЕВИ В АНГЛИЙСКОМ ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИИ

Маммед И.А.
Сумгаитский государственный университет, Азербайджан

Богатое творчество Низами Гянджеви оказало сильное влияние на западноевропейскую литературу, в том числе английскую. В статье рассматриваются исследования, проведенные в английской литературной критике, посвященные жизни и окружающей среде Н. Гянджеви, его литературной личности и поэзии. Сообщаются и комментируются работы Э. Брауна, У. Джонса, Х. Бленда, Дж. Уизли, Б. Кларка и других английских востоковедов, оказавших действенные услуги в этой области. Автор также кратко рассказал о литературном влиянии Низами на трагедию «Ромео и Джульетта» известного английского драматурга Уильяма Шекспира и его сонеты. Известный азербайджанский ученый, литературовед Ш. Халилли провел обширное исследование на эту тему.

***Ключевые слова**: английское литературоведение, лирика, гуманистические идеи, поэма, литературное влияние*

SUMMARY
ON THE STUDY OF NIZAMI GANJAVI'S CREATIVITY IN ENGLISH LITERARY CRITICISM

Mammad I.A.
Sumgayit State University, Azerbaijan

Nizami Ganjavi's rich creativity had a strong influence on Western European literature, including English literature. The article discusses the research conducted in English literary criticism on the life and environment, literary personality and poetry of N. Ganjavi. The works of E. Browne, W. Jones, H. Blend, G. Ouseley, B. Clarke and other English orientalists, who have rendered effective services in this field, are reported and commented on. The author also spoke briefly about Nizami's literary influence on the famous English playwright William Shakespeare's tragedy "Romeo and Juliet" and his sonnets. Well-known Azerbaijani scientist, literary critic Sh. Khalilli has extensive research on this issue.

***Key words**: English literary criticism, lyrics, humanistic ideas, poem, literary influence*

NİZAMİ GƏNCƏVİNİN "XOSROV VƏ ŞİRİN" ƏSƏRİNİN ÖZBƏK DİLİNƏ İLK TƏRCÜMƏSİ

Alıyeva Afiqə Alı qızı
Sumqayıt Dövlət Universiteti, Azərbaycan
afiqe75@mail.ru

Xülasə. Dahi Nizami Gəncəvi ədəbi məktəbinin davamçıları sırasında Qızıl Orda şairi Qütb Xarəzminin də adını çəkmək olar. Nizami irsinin Orta Asiyadakı türk xalqlarının ədəbiyyatana təsiri XIV əsrdən başlayır. Şairin təsiri ilə lirik, epik əsərlər yazılmazdan öncə, Nizami əsərlərinin türk dillərinə tərcüməsinin şahidi oluruq. Belə tərcümələrdən biri də Qütbün tərcüməsidir. 1341-1342-ci illərdə Qütb Nizaminin "Xosrov və Şirin" əsərini cığatay (özbək) dilinə tərcümə edən ilk türk şairi kimi tanınır. O, Nizaminin zəngin poetik təfəkkürünün məhsulu olan "Xosrov və Şirin" əsərini bədii xüsusiyyətlərini saxlamaqla tərcümə etmişdir. Qütbün bu tərcüməsi sonrakı dövr özbək ədəbiyyatında Lütfi, Babur, Nəvai üçün əsas örnək rolunu oynamışdır.

Açar sözlər: *Qütb, "Xosrov və Şirin", Tünü bəy, özbək ədəbiyyatı, tərcümə*

Dahi Nizami Gəncəvi ədəbi məktəbinin davamçıları sırasında Qızıl Orda şairi Qütb Xarəzminin də adını çəkmək olar. Nizami irsinin Orta Asiyadakı türk xalqlarının ədəbiyyatına təsiri XIV əsrdən başlayır. Şairin təsiri ilə lirik, epik əsərlər yazılmazdan öncə, Nizami əsərlərinin türk dillərinə tərcüməsinin şahidi oluruq. Belə tərcümələrdən biri də Qütbün tərcüməsidir. 1341-1342-ci illərdə Qütb Nizaminin "Xosrov və Şirin" əsərini cığatay (özbək) dilinə tərcümə edən ilk türk şairi kimi tanınır. Tərcümə haqqında ədəbiyyatşünas alimlərin fikirləri müxtəlifdir. Bəzisi onu nöqsanlı tərcümə, bəzisi sərbəst tərcümə, bəzisi də nəzirə hesab edir.

Ağ Orda hökmdarı Tünü bəy Qütbdən məhəbbətə aid əsər yazmasını xahiş edir və şair də bu mövzuda ən yaxşı əsər Nizaminin "Xosrov və Şirin " əsəri olacağını düşünür, əsəri cığatay dilinə tərcümə edir. Əsərin əvvəlində Qütb tərcüməsi haqqında yazır:

Qazan tek qaynayıb oş sevda bişürdüm,
Nizami balıdın həlva bişirdüm.
Xanım atına oşbu farsi tilin,
Çevrdüm,tüzdüm, oş nəzm üzrə qılnı [3, s. 235].

Qütbün tərcüməsinin üzü köşürülmüş yeganə nüsxəsi Paris kitabxanasında saxlanılır. Polyak şərqşünas alimi A. Zayançovski 1950-1960-cı illərdə əlyazmanın faksimeli, nəşri və tədqiqi ilə məşğul olmuş, 1958-ci ildə əsəri Varşavada nəşr etdirmişdir. Əsər haqqında yazan ədəbiyyatşünas alimlər də məhz həmin mətnə əsaslanmışlar. A.Zayançovskinin çap etdirdiyi avtoqrafın özü deyil. "1383-cü ildə Birgə ibn Bəragiz ibn Qandu adlı bir nəfər əsərin üzünü köçürmüşdür. Əsərin sonuna yüz misralıq əlavə etmiş, orada əsərin köçürülmə səbəbindən, köçürənin haqqında, hansı səbəbdən köçürməsindən danışılır" [5].

A.N.Samayloviç və Y.E.Bertels tərcüməni uğursuz adlandırsalar da, A.Zayançovski bu fikirlə razılaşmamış, tərcüməni ən qədim türk versiyası kimi dəyərləndirmişdir. Əsər haqqında Azərbaycanda türk xalqları ədəbiyyatının tədqiqatçısı görkəmli alim Pənah Xəlilov yazır: " Bir halda ki, orijinalın quruluşu, süjeti dəyişikliyə uğramır, əsərin fəsillərinin adı qismən dəyişsə də, fəslin məzmunu eynilə saxlanılır, orijinalın hər beyti yaradıcı tərcüməçi hünəri ilə fəhm olunur, həttə vəznə görə də orijinala tam uyğun gəlir, sərbəst tərcümə hesab edilən parçalar o qədər də çox deyilsə və bu "sərbəst" tərcümə təsiri bağışlayan yerlərin orijinalın özünəməxsusluğunu qorumaq istəyən tərcüməçinin qarşılaşdığı çətinlikdən çıxmaq üçün apardığı axtarışlar kimi izah edilməlidir" [3, s. 236].

Qütb əsəri Ağ Orda hökmdarı Tünü bəy və onun xanımı üçün tərcümə etdiyinə görə əsərin yazılma səbəbi fəslində onları mədh etmiş, Ağ Orda sarayının dəbdəbəli həyatını qələmə almışdır.

Nizami əsərin əvvəlində hökmdarı tərifləyərək yazır:

Hər bir igid umar şahdan bir nişan,
Sən həm Keyxosrovsan, həm də pəhləvan.
Süleymanda üzük, səndəsə din var,
İskəndərdə ayna, səndə ayin var [2, s. 53].

Qütbün tərcüməsində isə oxuyuruq:

Nə Xosrov kim, bu gün həm Xosrəvi-Çin,
Gərək ökrənsə padşahlığını səndin.
Bu haqnın, çün Süleymanı sən, ey şah,
Kim, oş Balqis tək yanında bir mah [3, s. 236].

Göründüyü kimi, Qütb Nizami təsirindən çıxa bilməmiş, hökmdarı tərif edərkən eynilə ustadının yolu ilə getmişdir.

Atabəy əbu Cəfər Məhəmməd Eldəgizi tərifləyən Nizami ona tövsiyə edir:

Dəmirin gücüylə dövlət yığaraq,
Yığdığın dövləti keyfə qoy ancaq.
Bu dünya fanidir, qalma eyşindən,
Bu mənim fikrimdir, özün bilərsən [2, s. 53].

Qütb isə Tünü bəyə müraciətlə:

Qənimət tut bu dəmi kim, tabulmaz,
Nitək kimi, yeldin oş hiç tam yabulmaz.
İnanc yok bu cihanğa, yaxşı tiril,
Yigitlikni qənimət tut, keçər, bil [3, s. 237].

Qütb əsəri cığatay (özbək) dilinə tərcümə edərkən bəzi ixtisarlar aparmış və əsərin həcmi müəyyən qədər azalmışdır. Nizamnin atəşpərəstliklə bağlı yazdığı hissələri Qütb tərcümə etməmiş, bəzi yer adlarını dəyişmişdir. Nizami əsərdə bəzi hadisələrin inkişafı ilə bağlı uzun ricətlər, təsvirlər verdiyi halda, Qütb belə

hissələri ixtisar edərək daha yığcam təsvirə üstünlük vermişdir. Şair var gücü ilə çalışmışdır ki, hər misranı orijinalda olduğu kimi yığcam və bədii şəkildə versin. Hətta bəzi başlıqların adını ustadı Nizaminin adı ilə verir. Məsələn; "Xosrov və Şirin hekayətini bəyan qılır ustad", "Şirindən Xosrov murad tilamasın bəyan qılır ustad" və s.

Azərbaycan-özbək ədəbi əlaqələri haqda xeyli sayda tədqiqat əsərlərinin müəllifi tədqiqatçı alim Almaz Ülvi Qütbün tərcüməsi haqqında yazır: "Məşhur Xarəzm şairi Qütb "Xosrov və Şirin" poemasını tərcümə etmiş, tərcümə zamanı poemaya təzə hadisələr daxil etmiş və buna görə də Nizami əsərinin özbək variantı bir növ orijinal kimi səslənir" [4, s. 33].

Q.Beqdeli isə tərcümə haqqında deyir: "Tarix və zamanın əli dəyərsiz, zəif əsərləri silib-süpürüb meydandan çıxararaq, onun izini həmişəlik itirir. Ancaq qiymətli və qüvvətli əsərlər zamanın hər cür sınaq və fırtınalarından mətanətlə çıxıb əbədi yaşamaq hüququ qazanır. Elə Qütbün tərcüməsinin də zamanımıza qədər gəlib çıxması onun qüvvətli tərcümə olduğunu göstərir" [1, s. 234].

Qütb Nizaminin zəngin poetik təfəkkürünün məhsulu olan "Xosrov və Şirin" əsərini bədii xüsusiyyətlərini saxlamaqla cığatay (özbək) dilinə tərcümə etmişdir. Əsərdəki atalar sözləri, zərbi-məsəllərin özbək dilində qarşılığını verməklə sübut etmişdir ki, türk dilləri də zəngin və poetik imkanları geniş olan dillərdir. Qütbün bu tərcüməsi sonrakı dövr özbək ədəbiyyatında Lütfi, Babur, Nəvai üçün əsas örnək rolunu oynamışdır.

Ədəbiyyat

1. Beqdeli Q. Şərq ədəbiyyatında "Xosrov və Şirin" mövzusu. - Bakı: Elm, -1970, -370 s.
2. Gəncəvi N. Xosrov və Şirin. Bakı: Lider, - 2004, -392 s.
3. Xəlilov P. Türk xalqları və şərqi slavyanların ədəbiyyatı.- Bakı: Maarif, -1994, -432 s.
4. Ülvi A. Azərbaycan-özbək (cığatay) ədəbi əlaqələri (dövrlər, simalar, janrlar, təmayüllər). Bakı: Qartal, - 2008, -326 s.
5. https://az. Wikipedia.org

РЕЗЮМЕ

ПЕРВЫЙ ПЕРЕВОД ПРОИЗВЕДЕНИЯ НИЗАМИ ГЯНДЖЕВИ «ХОСРОВ И ШИРИН» НА УЗБЕКСКИЙ ЯЗЫК

Алыева А.А.

Сумгаитский государственный университет, Азербайджан

В статье анализируются последователи великой литературной школы Н. Гянджеви. Среди последователей Низами Гянджеви, можно назвать имя поэта Красной Орды Кутб Харазми. Влияние наследия Низами на литературу тюркских народов Средней Азии начинается с XIV века. Под влиянием поэта перед написанием лирических и эпические произведений, мы становимся свидетелями перевода произведений Низами на турецкий язык. Один из таких переводов является перевод Кутба. Кутб известен как первичный турецкий поэт, который в 1341–1342 годах перевел произведение Низами «Хосров и Ширин» на джигатайский (узбекский) язык. Он перевел «Хосров и Ширин», произведение богатой поэтической мысли Низами, сохранив при этом его художественные особенности. Этот перевод К. Харазми сыграл ключевую роль в более позднем периоде узбекской литературы Лютфи, Бабура и Навая.

Ключевые слова: *Кутб, «Хосров и Ширин», Тунубек, узбекская литература, перевод*

SUMMARY

THE FIRST TRANSLATION OF NIZAMI GANJAVI'S "KHOSROV AND SHIRIN" INTO THE UZBEK LANGUAGE

Aliyeva A. A.

Sumgait State University, Azerbaijan

Among the followers of the great Nizami Ganjavi literary school is the poet of the Red Horde Qutb Kharazmi. The influence of Nizami's legacy on the literature of the Turkish peoples of Central Asia dates back to the 14th century. Before writing lyrical and epic works under the influence of the poet, we witness the translation of Nizami's works into Turkish. One of such translations is Qutb's translation. Qutb is known as the first Turkish poet to translate Nizami's Khosrov and Shirin into Jigatai (Uzbek) in 1341-1342. He translated "Khosrov and Shirin", a product of Nizami's rich poetic thinking, while retaining its artistic features. This translation of Qutb played a key role in later Uzbek literature for Lutfi, Babur and Navai.

Key words: *Qutb, "Khosrov and Shirin", Tunu bey, Uzbek literature, translation*

EPOSLARIN LİNQVOKULTUROLOJİ TƏDQİQİ MƏSƏLƏLƏRİ

Qazıyeva M. U.
Azərbaycan Dillər Universiteti, Azərbaycan

Xülasə. Məqalə bədii mətnin əhatə etdiyi linqvolkulturoloji mühitdə dil və mədəni anlayışlar arasındakı əlaqəni araşdırır. Məqalədə "Kitabi-Dədə Qorqud" və "Beovulf" dastanları əsasında epos mətnlərinin linqvokulturoloji aspektdən təhlili müqayisəli şəkildə aparılmışdır. Müəllif etnolinqvistik mühitə işarə edən müxtəlif dil vahidlərini, onların yaranma və mövcudluq səbəblərini aydınlaşdırmış, mədəni informasiyanın ötürülməsinin özünəməxsus cəhətlərindən bəhs etmişdir.

Açar sözlər: *linqvokulturologiya, epos, dil vahidi, linqvokulturoloji mühit, mətn*

XX əsrin sonlarında mədəniyyətşünaslıq və dilçilik elmlərinin qovşağında formalaşmış linqvokulturologiya hazırda sürətlə inkişaf edən elmi istiqamətlərdən biridir. Bu elm dil və mədəniyyətin qarşılıqlı təsiri ilə məşğul olur, linqvoşlkəşünaslıq, etnolinqvistika, psixolinqvistika və koqnitiv dilçiliklə sıx bağlıdır. Linqvikulturologiyanın meydana çıxması XIX-XX əsrlərdə fəlsəfə və dilçilik nəzəriyyəsinin sürətli inkişafının nəticəsi olmuşdur. Fənlərarası elmi istiqamət olan linqvokulturologiyanın məqsədi dil vahidlərində mədəniyyət semlərinin yer alması səbəblərini, yollarını və bu mədəni informasiyanın ötürülməsi üsullarını öyrənməkdir.

Bədii mətnlərdə həyat və məişətdə baş verən müxtəlif hadisələr təsvir olunur. Bu hadisələr müəyyən məkan və zaman daxilində baş verir, onların iştirakçıları olur. Bədii mətn geniş və dar milli-mədəni mühitdəki hadisələrdən bəhs edə bilər. Ona görə də, bədii əsərlərin əhatə etdiyi linqvokulturoloji mühitin həm məkan hüdudları, həm də zaman hüdudları bir-birindən fərqlənir. Aydındır ki, uzaq keçmişdən indiyə, müasir dövrə gəldikcə mədəniyyətlərarası təmas genişlənməsi müşahidə olunur və bu da linqvokulturoloji şəraitin dəyişməsini göstərir. Yazılı ədəbiyyatın yaranması insan birliklərində, çəmiyyətlərində adət-ənənələrin, həyat tərzinin, baş verən hadisələrə münasibətin, təbiət və cəmiyyət haqqında təsəvvürlərin qeydə alınmasına səbəb olmuşdur. Etnosun tarixən qədim dövrlərə aid həyat tərzi, mədəniyyəti şifahi xalq yaradıcılığı nümunələrində, yazılı abidələrdə izlərini qoruyub saxlamışdır. Linqvokulturologiya mədəniyyətin keçdiyi inkişaf yolunu, onda baş verən dəyişmələri məhz bu mənbələrə istinadla öyrənə bilir. Bu baxımdan eposların linqvokulturoloji təhlili özlüyündə xüsusi önəm daşıyırsa, onların bir dildən başqa bir dilə tərcüməsi linqvokulturemlərin bir mədəniyyətə aid vahidlərin başqa mədəniyyət sahəsinə transformasiyası, ötürülməsi xüsusiyyətlərinin araşdırılması anlamında mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Qeyd olunan məsələləri "Kitabi-Dədə Qorqud" və "Beovulf" dastanları, eləcə də qədim Azərbaycan eposunun ingilis, anqlo-sakson eposunun isə Azərbaycan dilinə tərcümələri əsasında tədqiq olunması, şübhəsiz ki, son dərəcə aktual linqvokulturoloji bir problem kimi diqqəti özünə cəlb edir. Lakin bundan əvvəlki mərhələdə eposların müqayisəli şəkildə linqvokulturoloji tədqiqata cəlb olunması vacibdir.

Bədii mətnin linqvokulturoloji təhlili bilavasitə etnolinqvistik mühitə işarə edən, onu ifadə edən bə ya göstərən müxtəlif dil vahidlərini, onların yaranma və mövcudluq səbəblərini aşkara çıxarmaq, etnik gerçəkliyi ifadə etməklə aşkar hiss olunan milli çalarları daşıyan, dünyanın milli mənzərəcinin göstəriciləri kimi çıxış edən dil vasitələrinin işlənmə xüsusiyyətlərini aydınlaşdırmağı nəzərdə tutur.

Azərbaycan türk xalqının şah əsəri, Ana kitabı Dədə Qorqud dastanıdır. Dədə Qorqud dünyasına dalmaq, coğrafi adlar, tarixi hadisələrin əsatirləşmiş, əfsanələşmiş əksini görmək, qəbilə, tayfa adları, adət-ənənələr, dilimizin kökləri ilə bağlı bu gün də yaşayan unudulmuş sözləri və başqa bu kimi son dərəcədə önəmli məsələləri arayıb araşdırmaq deməkdir. Dədə Qorqud qədim Oğuz cəmiyyəti, onun adət-ənənələri haqqında danışır, bu cəmiyyətin üzvlərinin inanclarına, qarşılıqlı münasibətlərinə işıq salır və beləliklə, eposun dili ilə oğuz dünyasının milli-mədəni mənzərəsini təsvir edir. Bu baxımdan epos linqvokulturoloji markerlərlə, kulturemalarla zəngindir.

İki eposun linqvokulturoloji müqayisəsi onlarda qədim dövrdəki iki cəmiyyət və bu cəmiyyət üzvlərinin, onların aralarındakı münasibətlərin etnokulturoloji mənzərəsini açmağa kömək edir. Qəhrəmanlıq göstərmək, mifoloji varlıqlaqrla vuruşmaq kimi oxşarlıq və bənzəyişlərdən, təbii ki, insanlararası münasibətlər, cəmiyyətin strukturu, milli-mədəni rəmzlər, adət-ənənə fərq və oxşarlıqlarının aşkara çıxarılması daha çox önəm daşıyır.

Eposlar üçün ümumi olan bir cəhət KDQ-də müqəddimə, "Beovulf"da girişdə özünü göstərir. Bu hissələrdə haqqında bəhs olunacaq cəmiyyət, bu cəmiyyətin rəhbərləri, onların inancları bu və ya digər

şəkildə oxucuya təqdim olunur. “Beovulf”un girişində danlar və onların şöhrətli krallarından, nəhayət, axırıncı kral Hrodqar və onun tikdirdiyi Heorot qəsri, eləcə də düşmənlər, şər qüvvələr, Qrendl haqqında məlumat verilir. Hadisələrin əsas inkişafı, davamı bundan sonra başlanır.

KDQ-nin müqqədiməsi “Beovulf”un girişindən əsaslı şəkildə fərqlənir və bu müqəddimə Dədə Qorqudun özünü və onun söylədikləri kəlamların, fikirlərin bir qismini əhatə edir. Burada Oğuz cəmiyyəti, bu cəmiyyətin rəhbərləri haqqında, demək olar ki, heç nə söylənilmir.

Hər bir eposun xüsusi maraq doğuran tərəflərindən epik aləmin elementləri, ünsürləri və sosial quruluşudur.”Beovulf” dastanında obrazlar sistemini kral, drujinaçılar, kraliça, qəhrəmanlar, onların drujinaları olub epik aləmin ideal cəmiyyətini təşkil edir. KDQ-də bu cəmiyyət xan, bəylər, qəhrəmanlar, onların sevib seçdikləri xanımlar, qəhrəmanları başına toplaşan igidlərdən ibarətdir. Hər iki eposda epik mikrososium da yer alır. Qazan da bəydir, Bəybörə, Aruz da bəydir. Lakin onların arasında Qazan üstün mövqedədir. Bu cəhət ola bilsin ki, Qazanın Bayandırdan sonra xan olmaq statusundan irəli gəlir.

Beləliklə, “qədim anqlosakson eposu ilə “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının linqvokulturoloji aspektdə müqayisədi onlarda oxşarlıq və fərqlərin müəyyən çoxluq təşkil etdiyini göstərir. Linqvokulturoloji markerlərin, linqvokulturemlərin bir dildən digərinə tərcüməsi mürəkkəb problemlərdən biridir. Realilər şəklində olan linqvokulturemlərin obyekt dildə ifadə olunması çətindir və onların çox zaman izahı tələb olunur. Bu baxımdan epos mətnlərinin linqvokulturoloji aspektdən təhlili xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Belə tədqiqatların nəticələri epos və dastanların tərcümsi üçün əhəmiyyətli material rolunu oynaya bilər. Eyni zamanda bu cür tədqiqatların nəticələri həm xarici dilin, həm də xarici epik əsərlərin tədrisində istifadə oluna bilər.

РЕЗЮМЕ

ВОПРОСЫ ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИЧЕСКОГО ИЗУЧЕНИЯ ЭПОСОВ

Газиева М. У.

Азербайджанский университет языков, Азербайджан

В статье исследуется взаимосвязь языковых и культурных понятий в лингвокультурологической среде, охватываемой художественным текстом, даётся сравнительный анализ эпических текстов на основе ”Китаби-Деде Горгуд “ и ”Беовульф " в лингвокультурологическом аспекте. Автор рассматривает различные языковые единицы, относящиеся к лингвокультурологической среде, причины их возникновения и существования, показывает особенности передачи культурной информации.

Ключевые слова:*лингвокультурология, эпос, языковая единица, лингвокультурологическая среда, текст*

SUMMARY

ISSUES OF LINGUACULTURAL RESEARCH OF EPICS

Qaziyeva M. U.

Azerbaijan Univerity of Languages, Azerbaijan

The article examines the relationship between language and cultural concepts in the linguacultural environment covered by the literary text. The article provides a comparative analysis of epic texts based on the “Kitabi-Dada Gorgud” and “Beowulf” epics from the linguacultural point of view. The author clarifies different language units referring to the ethnolinguistic environment, the reasons for their emergence and existence, shows the peculiarities of the transmission of cultural information.

Key words: *Linguacultural Studies, epic, language unit, linguacultural environment, text*

QEYDGÖTÜRMƏ VƏRDİŞLƏRİNİN ARDICIL TƏRCÜMƏDƏ İSTİFADƏSİ

Əmrahova Rəna Firudin qızı

Bakı Slavyan Universiteti, Bakı, Azərbaycan

amrakhova.rena@mail.ru

Xülasə. Məqalə “Qeydgötürmə vərdişlərinin ardıcıl tərcümədə istifadəsi” adlanır. Burada ardıcıl tərcümə zamanı yazı sistemi tədqiq olunur, bu da ardıcıl tərcümədə vacib amillərdən biridir. Qeydgötürmə texnikası yaddaşın köməkçi vasitəsi kimi sayılır.

Qeydgötürmənin əsas məqsədi tərcüməçinin işində mövcud olan ekstremal şəraiti aradan götürməkdir. Məqalədə həmçinin ardıcıl tərcümə zamanı tərcüməçinin əsas vəzifələri və onun fəaliyyətinin xüsusiyyətlərini araşdırılır. Burada ardıcıl tərcüməçinin qarçısında qoyulan tələblər də təhlil olunur.

Açar sözlər: *natiq nitqi, ardıcıl tərcümə, qeydgötürmə qabiliyyəti, relyef sözlər, tərcümə*

Ardıcıl tərcümə, şifahi tərcümənin bir növü olaraq, son zamanlar yetərincə intensiv tətbiq olunan tərcümə növlərindən biridir. Ardıcıl tərcümə, bir qayda olaraq, rəsmi danışıqlar, söhbətlər, görüşlər və s. zamanı tətbiq olunur. Sinxron tərcümədən fərqli olaraq, ardıcıl tərcümə zamanı əlavə texniki avadanlığa ehtiyac yaranmır. Ardıcıl tərcümə zamanı tərcüməçi məruzəçinin söylədiyi müəyyən nitq parçasını məruzəçinin söylədiyi müəyyən nitq parçasını eşidir, sonra isə məruzəçi susduqda, həmin parçanı olduğu kimi digər dilə çevirir. Belə tərcümələr zamanı natiq 1-5 dəqiqədən bir fasilə verir, mətnin tərcüməsi üçün şərait yaradır. Toplantılarda, rəsmi və qismən rəsmi müzakirələr, rəsmi danışıqlar zamanı tərcümənin bu növü daha optimal sayılır, zəruri hallarda məxfiliyin daha yüksək səviyyədə qorunmasını təmin edir.

C.F.Hendri sinxron və ardılcıl tərcümə haqqda belə yazır: "Sinxron tərcümə ardıcıl tərcümə ilə müqayisə edildikdə məlum olur ki, hər ikisi xüsiusi istedad tələb edir. Birisinə cəldlik və revanlıq, digərinə isə möhkəm yaddaş gərəkdir" [3, s. 29].

Ardıcıl tərcümə zamanı tərcüməçi natiqi dinləyir, onun məlumatını qəbul edir və qeydlər aparır. Sonra isə qeydlərdən istifadə edib, məlumatı dinləyicə çatdırır.

Ardıcıl tərcümə bitrtərəfli və ya ikitərəfli aparılır.

Birtərəfli tərcümə - bir istiqamətdə aparılır, yəni bir dildən qeyri dilə çevrilən tərcümə sayılır. Burada çıxışların tərcüməsini və mühazirələrin tərcüməsini qeyd etmək olar. İkitərəfli tərcümə dialoq iştirakçılarının danışığının tərcüməsidir.

Tərcüməçi ikitərəfli tərcüməni sinxron və ya ardıcıl edə bilir. İkitərəfli tərcümə zamanı dialoq iştrakçıları öz nitqlərini tərcümiçinin danışığına uyğun qururlar və tərcüməçinin danışdığını dinləyicilərə çardırılmasına şərait yaradırlar. İkitərəfli tərcümənin gedişində tərcüməçi natiqin öz nitqində işlətdiyi ştampları, ellipsləri və digər obrazlı ifadələri əla bilməli, öz tərcümələrində işlətməlidirlər. Eyni zamanda tərccüməçi natiqlərin tipik səhvlərini də başa düşüb aradan qaldırmalıdırlar.

Qısa vaxt ərzndə verilən nitqi özü də qısa olur və onu yadda saxlayıb tərcümə etmək mütərcim üçün böyük çətinlik yaratmır. Dialoq şəklində olan belə məlumatlar ikitərəfli tərcümə kimi qəbul edilir. Monoloq şəklində olan məlumatlar – konfrranslarda, konqresslərdə, mətbuat konfranslarında, diplomatik və hərbi görüşlərdə işlənir və bu nitq iri auditoriyalar üçün nəzərdə tutulur. Və ardıcıl tərcümədə də bu nitq kütləvi kommunikasiya xidmət edir.

Şifahi nitqin qəbuletmə, dərketmə və anlama prosesi auditetmə (auditləşdirmə) adlanır.

Auditetmə vaxtı ilkin məlumatların davam etməsi ilə ölçülür. Arrdıcıl tərcümədə vahidlərin qəbulu birdəfəlikdir. Məlumat tərcüməçinin qəbul edib etməməsindən asılı olmayaraq daxil edir və təkrar edilmir. Bu həm ardıcıl, həm də sinxron tərcüməyə aiddir. Onların fərqi ondan ibarətdirki, ardıcıl tərcümə zamanı, məlumat texniki vasitələrin köməyi olmadan birbaşa çıxışdan dötürülür.

Ardıcıl tərcüməçi üçün ən vacib şərtlərdən biri onun qedgötürmə qabiliyyətidir. Qeydgötürmənin məqsədi tərcüməçinin işində mövcud olan ekstreemal şəraitin aradan götürülməsi, yüngülləşdirilməsidir. Qeyd emək lazımdır ki, ardıcıl tərcümə tərcüməşinin əqli mexanizmlərinin mürəkkəb iş şəraitində baş verir. İlkin məlumatların qısamüddətli birdəfəlik qəbulu, bir dildən digərinə keçmək üçün zaman məhdudiyyəti, tərcüməmənin şifahi və birdəfəlik qurulması, beynin yüklənməsinə gətirrib çıxardır. Tərcüməçi işini yüngülləşdirmək üçün qeydlər aparır. Qeydlər də elə aparılmalıdır ki, tərcüməçi onlardan istifadə edərkən çətinlik çəkmədən tezoxuya bilsin. Tərcüməçi ardıcıl tərcümə zamanı natiqdən eşitdiyi informasiyanı qeyd edir və o susduqdan sonra tərcüməyə başlayır. Qeydləri tərcüməçi özünə rahat olan dildə aparmalıdır. O, natiq nitq söyləyərkən, qeydgötürməni çatdırmaq üçün müəyyən qaydalara riayət etməlidir.

İlk növbədə o vertikal yazıdan istifadə etməlidir. Yazıya başlamazdan əvvəl cümlədəki semantik bloku təyin etməlidir.

Subyekt bloku və ya mübtəda qrupu, predikat bloku və ya xəbər qrupu:

Subyekt bloku

predikat bloku

Tələbə universitetə gedir

Tələbə (subyekt bliku)

gedir (pedikat bloku)

universitetə.

Vertikal yazının məqsədi tərcümə zamanı ekstremal şəraitin asanlaşdırılmasıdır. Bu zaman yaddaş yüklənməkdən xeyli azad olur, bir dildən digər dilə keçmək üçün daha rahat şərait yaranır.

Vertikal yazı üsulu iləyazarkən, həm də hərf və hərfi ixtisarlardan, simvollardan istifadə etməklə daha tez və qənaetlə qeydlər aparmaq olar.

Bundan belə ardıcıl tərcümə zamanı tərcüməçi seqmentasiyadan, transformasiya, kompressiya kimi üsullardan da istifadə etməlidir.

Ədəbiyyat

1. Abdullayeva F. Peşəkar tərcümənin əsasları. Dərslik. –Bakı: UniPrint,- 2010, -s. 218.
2. Bayramov Q.H. Tərcümə sənəti. Dərslik. Bakı: OKA Ofset,- 2008, -s. 250.
3. Аликина Е.В. Введение в теорию и практику устного последовательного перевода. Москва: Восточная книга, -2010, -192 с.
4. Миньяр-Белоручев Р.К. Записи в последовательном переводе. Москва: Изд. дом “Проспект-АП”,- 2005.
5. Чужакина А.П. Спирина С.Г. Основы последовательного перевода и переводческой скорописи. Москва:Изд. дом “Экс-примо”, -2007.

РЕЗЮМЕ

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ НАВЫКОВ ПЕРЕВОДЧЕСКОЙ СКОРОПИСИ ПРИ ПОСЛЕДОВАТЕЛЬНОМ ПЕРЕВОДЕ

Амрахова Р.Ф.

Бакинский славянский университет, Азербайджан

В статье исследуется система переводческой записи при последовательном переводе. Известно, что переводческая скоропись является необходимым атрибутом при последовательном переводе. Она рассматривается как вспомогательное средство памяти. Основной целью этих записей является смягчение существующих экстремальных условий работы переводчика.

В статье также исследуются основные этапы деятельности переводчика при последовательном переводе, а также особенности его работы. Здесь также рассматриваются требования, предъявляемые к последовательному переводчику.

Ключевые слова: *ораторская речь, последовательный перевод, переводческая скоропись, рельефные слова, перевод*

SUMMARY

USING RECORDING SKILLS IN THE PROCESS OF CONSECUTIVE TRANSLATION

Amrakhova R.F.

Baku Slavic University, Azerbaijan

The article studies the translation recording system in consecutive translation. As it is known that translation cursive is a necessary attribute for consecutive translation. It is considered as a memory aid. The main purpose of these entries is to mitigate the existing extreme working conditions of the translator.

The article also examines the main stages of the translator's activity during consecutive translation, as well as the features of his work. It also discusses the requirements for a consecutive interpreter.

Key words: *orator vocabulary, consecutive interpretation, translation sporthand, relief words, translation*

NİTQ MƏDƏNİYYƏTİ MƏSƏLƏLƏRİ TELEVİZİYA MƏKANINDA

Mahmudova Mətanət Nəriman

*Gəncə Dövlət Universiteti, Gəncə, Azərbayca*n

metanet.mahmudova.76@mail.ru

Xülasə. Cəmiyyət inkişaf etdikcə dil də inkişaf edir. Buna paralel olaraq dilin fonetik, leksik tərkibində dəyişikliklər baş verir. Bu dəyişmələri nizamlamaq dilin əsas vəzifələrindən biridir. Cəmiyyətin nitq mədəniyyətinin inkişafında televiziya verilişlərinin rolu böyükdür.Ona görə də teleaparıçıların nitq mədəniyyəti səviyyəsinin yüksəldilməsi vacibdir.Müşahidələr televiziya məkanlarında bu sahədə qüsurlar olduğunu göstərir. Məqalədə televiziya verilişlərində ən çox rast gəlinən opfoepik, leksik, üslubi qüsurlardan danışılır, aparıcıların nitqindən nümunələr verilir, bu sahədə ciddi işlərin aparılmasının vacibliyi bildirilir.

Açar sözlər: *norma, tələffüz, televiziya, nitq, mədəniyyət*

Zaman keçdikcə həyatın hər bir sahəsində inkişaf meyiləri güclənir. Elm, mədəniyyət,iqtisadiyyat və s. inkişaf etdikcə paralel olaraq dilimizdə yeni vahidlər yaranır.Yaranan yeni sözlər nitqimizi zənginləşdirməklə bərabər dilçiliyin qarşısında yeni vəzifələr qoyur. Xüsusən də dilin leksikasında ciddi nizamlama işlərinə tələb yaradır. Mədəniyyətimizin ən vacib qolu olan nitq mədəniyyətinin vəzifələrindən biri də məhz dildə qayda-qanun yaratmaq, dilə daxil olan yeni sözlərin nizamlanması prosesini həyata keçirməkdir. Məlumdur ki, yeni vahidlərin yaranması dilin leksikasında daha çox özünü göstərir. Ümumiyyətlə, leksika dilin ən çox təsirlərə məruz qalan və dəyişkən şöbəsidir. Eyni zamanda, dili inkişaf etdirən və zənginləşdirən əsas sahə də leksikadır. Ona görə də nizamlama işlərini də məhz dilçiliyin bu bölməsi üzərində aparmaq vacibdir. Lakin bu o anlama gəlmir ki, dilçiliyin digər şöbələri kortəbii şəkildə inkişaf etməlidir. Nitq normalarının nəzarətindən kənarda qalan vahidlərin kortəbii inkişafı dilimizin qrammatikasında ciddi problemlərin yaranmasına səbəb ola bilər. Ona görə də bu iş kompleks şəklində aparılmalıdır.

Dil vahidlərindən kortəbii istifadə kütləvi xarakter daşıyır, yəni dilə daxil olmuş vahidlər düşünülmədən cəmiyyət tərəfindən qəbul edilir və nitq fəaliyyətinə cəlb olunur. Bəzi hallarda cəmiyyət üzvləri dilimizin özündə mövcud olan vahidlərin əvəzinə həmin sözün internet məkanında daha çox eşitdikləri qarşılığını işlədirlər. Belə hallara vaxtında müdaxilə edilməsə, çox acınacaqlı vəziyyət yaranar və dilin yox olması qədər ciddi problem yaranar. *"The Independent" qəzetinin (Böyük Britaniya) yazdığına görə, Canlı Dillər İnstitutunun ekspertləri Devid Harrison və Qreq Anderson belə bir nəticəyə gəliblər ki, orta hesabla hər 15 gündən bir mövcud dillərdən biri öz işləkliyini itirir və sıradan çıxır. Bu əsrin sonuna kimi bütün mövcud dillərin 10%-nin qalması proqnozlaşdırılır. Yəni XXI əsrin sonuna kimi dünyada 700 dil qalacaqdır. Ümumiyyətlə, dünyada mövcud olan dillərin 96 faizi dünya əhalisinin cəmi 4 faizi tərəfindən istifadə olunur. Alimlərin qiymətləndirmələrinə görə, dünya üzrə dillərin 40%-ə yaxını tamamilə sıradan çıxma həddinə çatıbdır. Belə ki, hal-hazırda dünya əhalisinin 80%-i ingilis, rus, çin dillərində danışır, digər kiçik dillər üçün yaşamaq və inkişaf üçün heç bir şans qoymurlar"*[5,s. 3-18].Bəzən dilin yox olması məsələsinə əhəmiyyət verilmir, ancaq yuxarıda göstərilən statistik məlumatlar kifayətdir ki, vəziyyətin ciddiliyini dərk edə bilək. Ona görə də nitq normalarına kortəbii yox, şüurlu yanaşmaq lazımdır. Bu da ilk novbədə dilçi alimlərin qarşısında duran əsas vəzifədir. Yəni kortəbiilikdən şüurluluğa atılan addım dil vahidlərinin normalar çərçivəsində işlədilməsidir.

Hal- hazırda nitqimizə təsir edən amillərdən öndə gedəni televiziyadır. "*Ayrı-ayrı illərdə radio və televiziya verilişləri dilimizin öyrənilməsində, təbliğində xeyli iş görmüşdür. Bu verilişlərdə ədəbi dilimizin bir sıra aktual məsələləri – dilimizin tarixi, üslubiyyatı, leksikologiyası, lüğətçiliyi, etimologiyası, terminologiyası və s.) şərh olunmuş, Azərbaycan dilinin ictimai ünsiyyət baxımından yararlılığı və bu dildə danışmağın vacibliyi xüsusilə vurğulanmışdır"* [1,s.28]. Cəmiyyətin nitq, ünsiyyət mədəniyyətinin inkişafına təsir göstərməkdə radio-televiziya verilişlərinin imkanları daha genişdir.Ona görə də bu verilişlər nümunəvi olmalıdır.Həm aparıcılar, həm də dəvət olunanların mədəni səviyyəsi, ünsiyyət mədəniyyəti yüksək səviyyədə olmalıdır. Tamaşaçılar bu insanların nitqini dinləyir və eşitdiklərini ünsiyyət prosesində istifadə edirlər.Ona görə də ilk növbədə xalqla daim ünsiyyətdə olan teleaparıcıların nitq mədəniyyətinin yüksək olması vacib şərtdir.Bu, bütövlükdə cəmiyyətin nitq mədəniyyətinin səviyyəsinin yüksəldilməsi deməkdir.

Bəs telekanallarımızda vəziyyət necədir? Bu suala cavab vermək üçün tamaşaçılar arasında müsahibə aparmaq olar.Lakin bu o qədər də effektli nəticə verməz. Cünki müsahibədə iştirak edən şəxslər ixtisasçı deyil, həmçinin müxtəlif savad dərəcəli insanlardır. Bəzən isə hətta sualı dərk etməkdə çətinlik çəkən insanlardan müsahibə almaq vaxt itkisidir. Bu işi həyata keçirmək mütəxəssislərin işidir. Təbii ki, araşdırmanın ilk addımı müşahidədir. Bu mənzərəni müşahidə etmək məqsədilə 2015-ci ildə Azərbaycan televiziya kanallarında monitorinq aparılmışdır . "*Milli Televiziya və Radio Şurası və Dilçilik İnstitutunun birgə apardığı monitorinqlər nəticəsində yeddi televiziya kanalında - İctimai TV, "Xəzər" TV, ANS TV, ATV, "Space" TV, "Lider" TV və "Region" TV-də yayımlanan verilişlər izlənilərək ədəbi dil normalarının pozulma faktları aşkarlanıb. Monitorinq zamanı təhlilə cəlb olunan və ədəbi dil normasının pozulmasını əks etdirən 831 faktdan 425-i fonoloji, 208-i leksik, 170-i qrammatik, 28-i üslubi səviyyədə normadan kənara çıxma hallarının göstəricisidir. Monitorinqin nəticələrinə görə, bir sıra telekanalarda aparıcıların danışığında qüsurlar aşkarlanıb"*[3, s. 4**].**

Televiziya dilinin normalarından danışırıqsa burada ilk olaraq orfoepik normanın tələblərinə nə dərəcədə düzgün riayət olunması diqqət mərkəzində olmalıdır.Televiziya dili şifahi ədəbi dil oldüğü üçün tələffüzün düzgünlüyü əsas şərtdir. Bu normanın pozulmasını biz ətrafımızdakı insanlarla ünsiyyətdə,

həmçinin radio- televiziyada eşidirik, görürük, müşahidə edirik, lakin milyonların izlədiyi mavi ekranda yol verilən nitq xətaları ciddi problemdir.

Montitorinq üzvlərinin ən çox rastlaşdığı qüsurlar orfoepiya ilə bağlıdır. Buna misal olaraq sonu *k* samiti ilə bitən sözləriny səsi ilə ifadəsini göstərmək olar. Bəzən *g* hərfi ilə əvəzlənmə də müşahidə olunur. Məlum olduğu kimi müasir orfoepiya lüğətlərindəsöz sonunda *k* səsinin *x'* səsi kimi tələffüz edilməsi göstərilir. Ə.Əfəndizadənin "Orfoqrafiya-orfoepiya lüğəti"ndə: *külək-küləx`, köpük-köpüx`, biləк-biləx`, bilik-bilix`, dirək-dirəx`, çürük-çürüx`* və s.kimi tələffüz formaları verilmişdir*"*[2, s.13-20].Buna baxmayaraq efir dilində *x'* səsini onun cingiltili qarşılığı olan *y* səsi ilə əvəz edirlər. Düzdür, bu, orfoepik qaydadır, ancaq bu *y* tələffüzünün *x`* tələffüzünə nisbətən daha yumşaq ,axıcı olması ilə əlaqədardır. Bir məqamı da vurğulamaq yerinə düşərdi ki, *k* samiti ilə bitən sözlərin saitlərlə qarşılaşmasında *y* samiti kimi tələffüzü orfoqrafiyada ədəbi dil normasıdır. Fikrimcə, bu tələffüz formasını həm də *k* samiti ilə bitən sözlərə sərbəst şəkildə, həm də samitlə başlayan şəkilçi qoşulduqda tətbiq etmək olar. Bunun bir müsbət cəhəti də o olar ki, artıq *k* samitinin keçidlərindən danışarkən iki yox, bir tələffüz formasını qeyd etmiş olarıq ki, bu da dilimizin orfoepiyasında ikivariantlılığın qarşısını almış olar. Televiziya məkanlarında rast gəlinən daha bir orfoepik səhv dialekt tələffüz forması ilə bağlıdır. Məsələn, gələcək zaman formasını ifadə edən *-acaq, -əcək* şəkilçisinin bəzi aparıcıların nitqində *-acey, -əcey* və s. formalarına rast gəlirik. Bu misalların sayını artırmaq olar.

Teleaparıcıların nitqində rast gəlinən orfoepik qüsurlardan bəziləri bunlardır:*Birləşmiş Ştatlar Konqresinin yuxarı palatasının Beynəlxalq Əlaqələr Komitəsi Suriyada hərbi əməliyyatın keçirilməsinə icazə verən qətnaməni dəstəhliyib [dəstəx'liyib] , Dünya liderlərinin toplaşdığı böyük 20-lik sammitində əsas müzakirə mövzusu, heş [heç] şübhəsiz ki, Suriya məsələsi oldu, Hətta bəzi evlər də var ki, onlar sanki çartlıyıb [çatlıyıb] və iki yerə bölünüb, Saba [sabah] eyni vaxtda və eyni məkanda görüşmək ümidi ilə, Süjetləri bizə göndərəcəy [göndərəcəx'], Haqlı deyildir bu umudu [ümidi] verməkdə.., Onun dadu başqadu [dadı başqadır], Nə baş verəcəy [verəcəx'], Fikrin dəyişəcey [dəyişəcəx'] bir azdan, İndidən alasu:z [alasınız] ; prizident [prezident], rüsümü [rüsumu], paspırtı [pasportu], ona qörə [ona görə], son qünlər [günlər], dəyanmadan [dayanmadan], təqdim edəceyiy [edəciyix'], raqabat [rəqa:bət] etməməyə...*(Azərbaycan telekanallarından götürülmüş materiallar).

Danışıqda rast gəlinən səhvlər təkcə orfoepik olmaqla bitmir.Eyni zamanda, vurğu pozulmaları da tez-tez müşahidə edilən fonetik səhvlərdəndir. Vurğu pozuntusu ilə bağlı qüsurlardan bir neçəsini bunlardır:

"Salam, Azərbaycan" – İsa Şükürov – 05.09.2013 – 08:00 – *Sabahınız xéyir.*

"Xəbərçi" – xüsusi müxbir Orxan Məmmədov – 06.09.2013 – 08:30 – *İranın ali dini lideri Ayətullah Əli Xamneyi Ekspertlə'r [ékspertlər] Şurasında söylədiyi nitqdə...*

"Xəbərçi" – İstanbuldakı xüsusi müxbir – 12.09.2013 – 21:07 – *Dünən axşam saatlarından etibarən Türkiyənin bir neçə şəhəri də, o cümlədən İstánbulun [İstanbulún] ...*

21:08 – *İstánbul [İstanbúl] Kadıköydə AK parti rayon binasına getmək istəyən qrupa polis bibər qazı və təzyiqli suyla müdaxilə etdi.*

"Keçmişə salam" – 12.10.2013 – 18:28 – *O vaxta qədər i'sə [isə'].*

Şifahi nitqdə tez-tez rast gəlinən qüsurlardan biri də səs artımı ilə bağlıdır. Səs artımı fonetik hadisədir və onun mövcudluğu hər zaman norma pozulması demək deyildir. Bu tək Azərbaycan dili üçün yox, bütün dillərə xas bir xüsusiyyətdir, məsələn: "*ea, eo* sait birləşməli sözlərdə *e* saiti i ilə əvəzlənir, qoşalıq *iy, iya, iyo* çalarında tələffüz olunur: *teatr-[tiyatr], okean-[akiyan], realizm-[riyalizm], teorem-[tiyarem], frazeologiya -[fraziyalogiya]* ; *ai, əi, oe, ue* səs birləşmələri ilə yazılan sözlər tələffüz zamanı yanaşı gələn saitlərin arasına *y* samitinin artırılması ilə deyilir: *ailə-[ayilə], bais-[bayis], dairə-[dayirə], daima-[dayima], dair-[dayir], Nailə-[Nayilə], zəif-[zəyif], məişət-[məyişət], poema-[payema], duet-[duyet]* və s.*"*[4,s.172,175].Lakin danışıqda baş verən bütün səs artımları ofoepik norma deyil.Ədəbi dil normalarına aid olmayan səs artımı hadisəsinə misal olmaraq bunları göstərmək olar:*rus-urus, stəkan-istəkan, noyabr-noyabır* və s. Bu tələffüz formaları ədəbi dil norması deyil.

Televiziya məkanında rast gəlinən norma pozulmaları arasında leksik normanın pozulmasına da çox rast gəlinir.Belə səhvlər müxtəlif xarakterdə ola bilər. Buna misal olaraq sözlərin yerində işlənməməsi, vulqarizm, varvarizm, dialektizm, arxaizmlərin nitqdə işlənməsini və s. misal göstərmək olar. Televiziyada işlənən belə norma pozulmalarına misal olaraq aşağıdakıları göstərmək olar :

"Şoubiz" – – 04.09.2013 – 21:58 – *Vəssalam, şüttamam…*

"Uşaqdan böyüyə" – 05.09.2013 – 20:47 – *Ziyafət butiki.*

"Günəbaxan" – – 05.09.2013 – 10:45 – *Oppa, girirsiz bura...*; 16.10.2013 – 10:48 – *Hərii..., tak çto...*;24.09.2013 – 11:12 – *Rezin sapoxlar (çəkmələr);*11:13 – *Həmən o lötkeynən.*

Bu misallarda gərək olmadığı halda alınma sözlərin işləndiyini müşahidə edirik. Düzdür, alınma sözlərsiz dili təsəvvür etmək olmaz.Ancaq öz dilimizdə qarşılığı olduğu halda hər hansı bir dilə məxsus

kəlmənin işlənməsi artıq leksik norma pozulması hesab olunur. Belə bir cümlə götürək: *Aftobus ostanofkaya çatmamlş şofer tormozu basdı*. Bu cümlədə dörd alınma söz var, ancaq bunlardan üçü leksik normanı pozur. Belə ki, dilimizdə *ostanofka-dayancaq,şofer-sürücü, tormoz -əyləc* kimi işlənir. Yəni dilimizə rus dilindən keçən bu sözlərin Azərbaycan dilində qarşılığı vardır, ancaq *aftobus* sözünün qarşılığı olmadığından onun cümlədə işlənməsi normaya zidd deyil. Aparıcıların nitqindən götürülmüş cümlələrdə də məhz qarşılığı olan sözlərin işləndiyini müşahidə edirik: *ziyafət butiki (ziyafət köşkü), tak çto (yəni ki), lötkeynən (qayıqla).*

Sözün uyğun olmayan variantının işlənməsi hallarına da tez-tez rast gəlinir. Bu leksik normada dəqiqliyin pozulması hesab olunur, məsələn:

"Xəbərçi" – 12.09.2013 – 21:12 – *Üç gündən sonra isə yeni dərs ili açılır (başlanır).*

"Salam, Azərbaycan" – 26.09.13- 07:20- *İnformasiya ilə təchiz (təmin) olunmağımı* (Bu, düzgün ifadə deyil. İnformasiya ilə təchiz yox, təmin olunurlar).

Sintaktik normanın pozulması: "Xəbərçi" – Səbinə Ağayeva – 13.09.2013 – 12:05 – *Amerika Birləşmiş Ştatlarının paytaxtı Vaşinqtonda müsəlman və xristian nümayişçilər konqres qarşısında bir-birinə qarşı etiraz aksiyası keçirib (keçiriblər)* (uzlaşma əlaqəsi pozulmuşdur);

"Xəbərçi" – Natəvan Babayeva – 12.09.2013 – 21:04 – *Aparılan təmir işlərinə rəhbərlik edən Gəncə Regional Elmi Mərkəzi məsələ ilə bağlı ANS-ə açıqlama verib (ANS-ə məsələ ilə bağlı açıqlama verib).*

Bu səhvlərə, yəni leksik norma pozulmalarına pleonazmı da aid etmək olar:"İncə maraqlar" – 21.09.13 – 16:03 – *İlk əvvəl istəyirəm ki....*Bu cür sinonimlik təşkil edən sözün yanaşı işlənməsi məqsədəuyğun deyil. Tək televiziya məkanlarında deyil, gündəlik nitqdə də *ilk əvvəl, ilk öncə* ifadələrinini eşidirik və bu cür formaların işlənməsi nitqə ağırlıq gətirir. Bu sözlər nitqin yığcamlığını pozur və onları *ilk növbədə* birləşməsi əvəz etmək məqsədəuyğun hesab olunur.

Bəzi hallarda nitqdə söz sırasının pozulmasına da rast gəlinir. Düzdür, inversiya şifahi nitq üçün xarakterik bədii ifadə vasitəsidir, lakin ondan yerli –yersiz istifadə etmək anlaşılmazlığa gərtirib çıxarar. Aparıcılarımızın nitqindən götürülmüş belə misalları nəzərdən keçirək:

"Alın yazısı" – Şəbnəm Xeyrulla – 22.09.2013 – 22:00 – *Danşmaq istəyirik verilişimizdə* (söz sırası pozulmuşdur).; "Günəbaxan" – İlqar Mikayıloğlu – 15.10.2013 – 11:46 – *Tutub yapışıb qalmaq lazımdır bu addan möhkəm (Bu addan möhkəm yapışmaq lazımdır).*

İnversiya bədii üslubda geniş yayılmış sintaktik ifadə vasitəsidir, amma bu daha çox nəzm əsərlərində istifadə olunur. Nəsrdə, həmçinin məişət üslubunda inversiyadan normadan artıq istifadə dolaşıqlıq yaradır ,əsərə bayağı görünüş verir. Qədərincə istifadə edilən inversiya isə təbiilik yaradır, bədii əsərlərin dilini xalq dilinə yaxınlaşdırır.

Norma pozulmaları ilə bağlı daha bir əlamət uslubi normanın pozulmasıdır.Üslubi qüsurların növləri çoxdu. Buraya alogizm pleonazm, tavtaloğiya, anaxronizm və s. aiddir. Alogizm məntiqlə, anaxronizm tarixi məqamlarla bağlı səhvlərdir. Nitq mədəniyyəti normalarının tələbləri olduğu kimi üslubi normaların da tələbi var. Bunlar kompleks şəklində mədəni nitqi təşkil edir. Uslubi normalar da dəqiqlik,aydınlıq, məntiqilik və s. tələb edir. Televiziya verilişlərindən nümunə göstərək: "Xəbərçi" – 09.09.2013 – 21:30 - *Vəssalam, mənim xəbərlərim bu qədər ("Bizim təqdim etdiyimiz xəbərlər bu qədər"* deyilməli idi.Burada üslubi normanın tələblərindən biri olan dəqiqlik pozulmuşdur.

Aparıcı öz nitqində bunlarla kifayətlənməməlidir. Emosionallıq, obrazlılıq, təsirlilik, canlılıq,ekspressivlik də gözəl nitqin tələblərindəndir. Nitq nə qədər düzgün olsa da quru, sönük intonasiya dinləyicini yoracaq, məlumatı dinləməyə səbri çatmayacaq. "*Teleaparıcı fikrini düzgün, aydın, məqsədəuyğun ifadə etməklə yanaşı, onu cazibəli, təsirli, emosional bir formada verməyi, dinləyicinin qəlbinə, zehninə nüfuz edə biləcək inandırıcı dil vasitələrindən istifadə etməyi də bacarmalıdır. Parlaq, kəskin, orijinal, ifadəli nitq dinləyicilərin hisslərinə təsir edir, marağını artırır, diqqətini cəlb edir, fikrin məzmununu yaxşı dərk etməyə kömək göstərir. Dinləyicilər natiqin mühazirələrindən ona görə razılıq edirlər ki, onun danışığı aydın, məzmunludur. Bu nitq güclü məntiq, tutarlı söz, ifadə, cümlələrdən ibarətdir, həm də ifadəlidir, təsirlidir, emosionaldır"*[1,s.60]. Bütün bu xüsusiyyətlər kompleks şəklində olduqda nitq obrazlı, ekspressiv, rabitəli və s. olur. Bütün sadalananlar isə kompleks şəklində nitq mədəniyyətinin əsas tərkib hissələridir.

Ədəbiyyat

1. Abdullayev N. Ə. Nitq mədəniyyətinin əsasları /N.Abdullayev. –Bakı: Elm və təhsil,– 2013, – 277 s.
2. Əfəndizadə Ə. Orfoqrafiya, orfoepiya, qrammatika lüğəti / Ə.Əfəndizadə. –Bakı: Maarif, – 1983. – 88 s.
3. Gültəkin Ə. Dilində qüsur olan aparıcılar-Problem kimdədir? https://azvision.az/news/77667/news.html
4. Hüseynov S.S., Qaracayeva E.M.. Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti (dərslik) / S.Hüseynov, E.Qaracayeva. – Bakı: Elm və təhsil, – 2016, – 408 s.

5. Qurbanova Ə.M. Virtual məkanda Azərbaycan dili: bəzi problemlər və həlli yolları //– Bakı: İnformasiya cəmiyyəti problemləri jurnalı,– 2016, №2,– 64 s.

РЕЗЮМЕ
ВОПРОСЫ КУЛЬТУРЫ РЕЧИ В ТЕЛЕВИЗИОННОМ ПРОСТРАНСТВЕ
Махмудова М.Н.
Гянджинский государственный университет, Азербайджан

С развитием общества развивается и язык. Параллельно происходят изменения фонетической и лексической структуры языка. Одна из основных задач языка - корректировать эти изменения. Роль телепередач в развитии речевой культуры общества велика. Немаловажно повышать уровень телеведущих по нормам языка. Наблюдения показывают, что на телевидении в этой области есть недостатки. В статье рассматриваются наиболее часто встречающиеся орфоэпические, лексические, стилистические недостатки телепередач, приводятся примеры из выступлений телеведущих, подчёркивается важность серьёзной работы в этой области.

***Ключевые слова**: норма, произношение, телевидение, речь, культура, телеведущие*

SUMMARY
SPEECH CULTURE ISSUES IN THE TELEVISION SPACE
Mahmudova M.N.
Ganja State University, Azerbaijan

Language is developing along with the development of society. In paralell, changes in the phonetic and lexical stucture of the language take place. To regulate these changes is one of the main tasks of speech culture. Television programs play prominent role in the development of speech culture of society.

In this regard, it is important to increase the level of TV presenters' speech culture. According to observations, television spaces have shortcomings in this area. The article deals with the most common orthoepic, lexical, stylistic flaws in television programs. Samples from the presenters' speeches are given and the importance of doing serious work in this area is stated in the article.

***Key words**: norm, pronunciation, television, speech, culture*

"CODEX CUMANICUS"UN AVROPADA ARAŞDIRILMASI TARİXİNDƏN

Rasulova Lalə Vüqar qızı
AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun doktorantı
lale.haciyeva.1994@gmail.com

Xülasə. Orta əsrlərdə qıpçaq dili və tarixi haqqında ortaya çıxan ən dəyərli nümunələrdən biri də "Codex Cumanicus"dur. Əsər "Kuman, yəni qıpçaq kitabı" kimi tərcümə edilir. İlk dəfə J.Klaprot tərəfindən müəyyən hissəsi nəşr edilmişdir. Əsəri bütöv şəkildə nəşr edirmək isə G.Kuuna nəsib olmuşdur. G.Kuunun nəşri J.Klaprotun ilk nəşri ilə müqayisədə əlyazmanın tamamilə elmi araşdırılması yolunda irəliyə doğru böyük bir addım idi. Beləliklə, bu nəşr əlyazmanın xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirmək və daha geniş öyrənmək üçün digər tədqiqatçılara təməl rolunu oynamışdır.

***Açar sözlər:** "Codex Cumanicus", qıpçaq dili, mətn, tədqiqatçı, nəşrlər*

"Codex Cumanicus" ["Kodeks"] latın əlifbasının qotik hərfləri ilə yazılan və dövrümüzə qədər gəlib çatan ilk türk abidəsidir. Əsərin yeganə nüsxəsi hazırda Venesiyadakı San Marko kitabxanasında qorunub saxlanılır. Təxminən 20x14 sm ölçüdə, 82 vərəqdən ibarət olan əlyazma iki hissədən ibarətdir. 1) İtalyan bölümü (İtalyanca-Farsca-Qıpçaqca lüğət) 2) Alman bölümü (Almanca-Qıpçaqca lüğət). Birinci hissə (55 vərəq), belə ehtimal edilir ki, aşağı Volqa ilə Krım arasındakı bölgədə missionerlik fəaliyyəti ilə məşğul olan italyan tacirlər və ya fransiskian rahiblər tərəfindən yazılmışdır. Bu hissədə toplanan material Krım tatarlarının əcdadlarının gündəlik həyat tərzini, peşələrini, sosial-iqtisadi və siyasi xüsusiyyətlərini görməyə imkan verir.

İkinci hissə olan Alman hissəsi (27 vərəq) və ya "Missionerlər kitabı" birinci hissədən dağınıq olması ilə əsaslı şəkildə fərqlənir, bu bölmə almanca-qıpçaqca lüğətdən, "İncil"dən tərcümədən, xristian

dininə məxsus nəğmələrdən, moizələrdən, aforizmlərdən, qıpçaq folkloruna aid olan 47 tapmacadan və atalar sözlərindən ibarətdir.

Əsərin tədqiqi bizə, XIII-XIV əsrlərdə qıpçaq dili, qıpçaq tarixi, mədəniyyəti fonunda ümumən türk dilləri arasında gedən inkişaf proseslərini izləməyə geniş imkan yaradır. Bildiyimiz kimi, qıpçaq türklərinin şifahi dili yazılı dil halına gətirilməmişdir. Tədqiqat işi aparacağımız "Kodeks" də qıpçaqların şifahi dilindən toplanmış bir əsərdir. D.Bahadıroğlu yazılı və şifahi dil arasındakı fərqləri göstərərək qeyd edir: *"Türkologiya dünyasındakı bütün əsərlər standart dil ilə yazılmışdır. Standart dil və ya ədəbi dil stabildir, qəlibləşmişdir, amma xalq danışıq dili hərəkətlidir. Xalqın necə danışdığı həmin vaxtların imlası qədər dəyərlidir, bizə bu cür məlumatlar verən əsərlər isə olduqca azdır. Türk dünyası üçün belə əsərlərdən "Divani-lüğət-it türk" və "Codex Cumanicus" vardır"* [Diba Bahadıroğlu, 2014].

"Kodeks"in üzərində aparılan araşdırmalar, təxminən, iki əsrdən artıq davam etmişdir. Əsər intibah dövrü şairi F.Petrarkanın kitabxanasında bahalı dəri cildli bağlamalar arasında aşkar olunmuş və Petrarka bu əsəri 1362-ci ildə Venesiyadakı Milli Kitabxanaya bağışlamışdır. Əsərdən ilk dəfə bəhs edən isə 1656-cı ildə F.Tomasini olmuşdur. Ondan sonra C.Leybinis Venesiya kitabxanasında bu əsəri yenidən üzə çıxarmış və araşdırmışdır. 1769-cu ildə isə Daniel Kornides əlyazmanın özünü tapmış və onun ilk 22 səhifəsinin üzünü çıxarmışdı. Bu material əsasında, həmin dövrün məşhur macar tarixçisi G.des Pres-ə yazdığı məktubda *"kumanların qıpçaq tatarları və onların dilinin də qədim qıpçaq ləhcəsi olduğu fikrini dilə gətirmişdir"* [3, s.11-14].

"Kodeks"in şöhrəti XIX əsrin böyük şərqşünası J.Klaprota çatır. O, 1824-cü ildə Tomasininin qələmə aldığı *" Petrarkın tərcümeyi-halı"*nı araşdırarkən, 1303 tarixli *"Alphetum pereicum comanicum et latinum"* və ondan ilk 3 sətri tapır və bunun üzərində araşdırma aparmağa başlayır. Beləliklə, 2500 sözdən ibarət bir lüğət hazırlayır, burada sözlər 118 səhifədə 3 sütunda (Latın, Fars, Qıpçaq) sıralanmışdır. Bundan sonra isə Klaprot bu zəngin mənbənin elmi nəşrini hazırlamağa başlayır. "Öz müşahidələrini və araşdırmalarının nəticələrini 1826-cı ildə qısa bir məqaləsində təqdim etmiş, 1828-ci ildə isə "Vocabulaire"in hamısını nəşr etdirmişdir. Sözlərin istifadəsini asanlaşdırmaq üçün J.Klaprot fars sütununu müasir fars formaları ilə əvəz etmiş və kuman ifadələrini Osmanlı-Türk sözləri, Orta və Şimali Asiyadakı türk ləhcələri ilə müqayisə etmiş və kumanları türk olaraq təyin etmişdir. [5, s. 122-254].

Klaprot lüğətinin ortaya çıxmasından sonra ən maraqlı araşdırmalardan biri də O.Blaunun 1875-ci ildə qıpçaq xalqı və dili haqqında nəşr olunan əsəridir. Onun fikrincə, *"əsərin italyan hissəsinə və türk sözlərinin transkripsiyasına nəzər saldıqda "tərtibçinin Venesiya ləhcəsi"nə şahid olduğunu görmək olar"* [Blau O. 1875: s. 556-587]. O.Blau abidənin XIII əsr türk xalq dili üçün əhəmiyyətini və əsərin nəşrinin vacibliyini qeyd edir.

İlk dəfə "Kodeks"i bütöv şəkildə elm aləminə tanıtmaq isə macar türkoloq G.Kuuna nəsib olmuşdur. Kuun kitabını 1880-cı ildə latın dilində, Budapeştdə çap etdirmişdir. O, nəşr olunan mətnə ətraflı bir ön söz yazmış, qıpçaqların dili və taleyi, onların arasında xristianlığın yayılması, türk dilinin qrammatik şərhləri, mətnin transliterasiyasına izahlar vermiş, istinadlarda osmanlı, çağatay, uyğur, monqol, ərəb və fars dilləri ilə müqayisələr aparmış, sonda isə 150 səhifəlik lüğət ayırmışdır. [3].

G.Kuunun nəşri elmi cəmiyyətdə geniş müzakirə mövzusuna çevrilir. Belə ki, 1891-ci ildə əlyazma ilə bağlı yeni araşdırma aparan E.Teza Kuun nəşrinin bir çox çatışmazlığını göstərmiş, Petrarkın müəllifi olduğuna inanıldığı bəzi oxunmayan İtalyan şeirlərini aşkar etmiş və əlyazmanın özü kimi onların da şairin qələminə aid olmadığını sübut etmişdir. Bütün bunları nəzərə alaraq, Teza abidənin daha əvvəlki əslin bir nüsxəsi olduğu fikrini irəli sürür. Onun fikrincə, *"əsər Alman fransiskian rahibləri tərəfindən yazılmış, daha sonra isə bəzi ticarətlə məşğul olan tacirlər bu əsərdən gündəlik həyatlarında geniş istifadə etmişlər"* [4, s. 315-327].

"Kodex" məlumatlarını türk tədqiqatlarında ilk qiymətləndirən isə V.Radlov olmuşdur. O, 1884-cü ildə qıpçaq dili haqqında yazmış, onların fonetik quruluşunu yenidən qurmağa və əlaqəli dillər arasında yerini göstərməyə çalışmış, üç il sonra, 1887-ci ildə abidənin Türk dili materialının ətraflı bir analizini nəşr etdirmişdir. Müəllif, *"orijinalı ilə müqayisə etməmək şərti ilə, Kuun nəşrini əsas götürərək onunla müqayisələr aparmış, bu da çox sayda səhv şərh və tənqidlərə səbəb olmuşdur. O, bütün materialları rus əlifbasından istifadə edərək köçürmüş, hər bir söz üçün "Kodeks"də rast gəlinən fərqli formaları və digər türk dialektlərindən əlaqəli leksemləri vermişdir. Ən sonunda isə izah edə bilmədiyi bütün formaların siyahısını tərtib etmiş və qıpçaq dilində olan mətnlərin transkripsiyasını və tərcüməsini həyata keçirmişdir"* [Radlov V. 1887: s.1-132]. Beləliklə, o, materialın böyük bir hissəsini şərh etməyə nail olmuşdur.

Kuunun nəşrindən 30 il keçdikdən sonra əsər yenidən ətraflı şəkildə tədqiq edilməyə başlanılır. Bu dəfə Karlo Frati tərəfindən 1910-cu ildə əsərin italyan şeirləri üzrə kiçik bir hissəsi nəşr edilmişdir. O, E.Tezanın *"manuskriptin bəlkə də, Petrarkın toplusuna daxil olmadığı fikri ilə razılaşmış, əsərin ehtimal edilən sonuncu sahibinin avtoqrafının araşdırılmasına geniş yer vermişdir"* [4]. K.Frati Kuun tərəfindən təklif olunmuş *"Finale"* adının və üçdilli lüğətin Venesiya mənşəli deyil, Genuya mənşəli olması ideyasından və *"Zinale"* və ya *"Ziuale"* adlarının oxunmasından imtina etmişdir. G.Györfi istisna olmaqla, heç bir tədqiqatçı bu fikri qəbul etməmişdir.

Həmin ildən (1910) Berlin türkoloji məktəbinin nümayəndəsi Villi Banqın "Kodeks" haqqında tədqiqat işləri işıq üzü görməyə başlayır [Banq V. 1910: 16 s]. O, qıpçaq xütbələrinin mətnlərini tədqiqat etməyə başlamış, həmçinin, ilk dəfə olaraq əlyazmanın şəkil formasında surətini nəşr etdirmişdir.

1914-cü ilə kimi V.Banq əsərin türk materialı haqda çox sayda məqalə nəşr etdirmiş, eyni zamanda yalnız kuman dini mətnləri ilə deyil, eyni zamanda tapmacaların təfsiri ilə məşğul olmuşdur. Banq tərcümələrlə birlikdə orijinal mətnin faksını vermiş, bu da əsərin daha çox tədqiqinə təkan vermişdir. Qıpçaq mətnlərinin daha aydın qavranılmasında onun məqalələrinin böyük əhəmiyyəti olmuşdur.

1913-cü ildə Y.Nemeth "qıpçaq sirlərini" araşdırmaq üçün yeni tədqiqat işlərinə başlamış və yeni şərhlər təklif etmişdir. Bundan başqa o, həmin vaxta qədər vahid bir bütüv olaraq qəbul edilən son mətnin iki ayrı tapmaca olduğunu aşkar etmiş və beləliklə, onların sayını 47-ə yüksəltmişdi. Nəticədə, *"Kodeks"in böyük bir diqqət və geniş biliklə yazıldığını, bunu yazan rahibin kumancanı hamımızdan daha yaxşı tanıdığını"* qeyd etmişdi [Nemeth Y. 1913: s. 577-608].

Saleman 1910-cu ildə yazdığı məqalədə ilk olaraq, Banqın düşmən yanaşmasını tənqid etmiş və sonrakı hissədə fars qlossalarının tələffüzünü təhlil etmiş, feillərin siyahısını vermişdir. Saleman öz tədqiqatını türk və fars hissələrinə bölmüş və fars dialektinin bəzi xüsusiyyətlərini göstərmişdir. Müəllif eyni zamanda, "Kodex"in XIII əsrə aid olduğu fikrini müdafiə etmişdir [Saleman C. 1910: s.943-957].

1924-cü ildə əsər üzərində araşdırma apan A.Samoyloviç xristian və müsəlman ayları arasındakı əlaqəni araşdırarkən latın adlarının 1303-cü ildə gözlənilən ərəb işarələrinə uyğun gəlmədiyini, ancaq bu oxşarlığın 1294-cü ildə tam müşahidə olunduğunu vurğulamışdır [Samoyloviç A. 1924: s.86-89].

Əsərin öyrənilməsinə 1928-ci ildə başlayan T.Kovalski qıpçaq təqvimini öyrənilməsinin nəticələrini türklərin ay adlarına aid məqaləsində göstərmiş, G.Kuunun siyahını səhv verdiyini bildirmişdir [Kovalski T. 1928: s.210-215].

1930-cu ildə S.Malov [Malov S. 1930: s. 347- 375] əsərin xronologiyasını araşdırmağa cəhd etmiş, Samoyloviçin əsərin dil materialının 1303-cü ildən əvvəl toplandığı fikri ilə razılaşmışdır. Malov öz tədqiqatlarında qıpçaq tapmacalarını öyrənməyə çalışmış, bütün nümunələri nəzərdən keçirmiş, ancaq tərcüməsi yeterincə aydın olmayanları boş saxlayır. Bu da Y.Nemethin bu mövzuda yeni araşdırmalar aparmasına səbəb olmuşdur [Nemeth Y. 1930: s.356-367]. Ondan sonra isə türk alimi Abdulkadir İnan [Inan A. 1939: s.122-124] tapmacaları müqayisəli şəkildə tədqiq etməyə başlayır.

Bu əsərlərlə yanaşı, müharibə dövründə D.Rasovskinin "Kodeks" haqqında əhəmiyyətli araşdırmaları ortaya çıxır və o, ilk dəfə əsəri mədəni-tarixi kontekstdə tədqiq etmişdir. *"Əsərin İtalyan hissəsini tədqiq edərkən bir sıra sözlərin mənəvi maraqları əks etdirdiyini, lakin ticarətlə əlaqəli sözlərin üstünlük təşkil etdiyini göstərmişdir. V.Banqdan fərqli olaraq tədqiqatçı, yazının laqeydliyini və çoxsaylı səhvlərin əsərin müəllifi tərəfindən deyil, onun üzünü köçürənlər tərəfindən edildiyini, bundan başqa əsərin tədricən toplandığını, "yenidən yazarkən buraxılmış söz qrupları"nı qeyd edir"* [8, s. 2-8]. Rus tarixçisi eyni zamanda, əsərin müəllifi, yazıldığı tarix və yer haqqında da maraqlı mülahizələr irəli sürmüşdür.

1936-cı ildə Danimarkalı alim K.Grönbeqin səyləri sayəsində əsərin ilk reproduksiyası ortaya çıxdı. Müəllif, 1942-ci ildə bu nəşri "Kodex"in türk materialının nisbətən tamamlanmış ilk fonetik, leksik, qrammatik izahı olan "Kuman lüğəti" ilə tamamlayır. Bu günə qədər aparılan tədqiqatlar arasında münaqişəli məqamlardan olan saitlərin oxunuşu məsələsi, məs. a=ä, son hecadakı **a**-ların **ä** şəklində yanlış oxunması, **e**, **i**-lərin düzgün verilməməsi "Kodex"in dili üzərində yanlış fikirlər meydana çıxarmışdır. Lakin K.Grönbeq öz araşdırmaları ilə bütün bu fikirlərin üstündən xətt çəkir. Belə ki, o "Kodeks"də olan **e**-lərin bəzilərinin **ı** oxunmasını, qalın sözlərdə rast gəlinən **i**-lərin də **ı** oxunmasını və incə **i** ilə qalın **ı** eyni hərflə yazıldığı halda bir birindən kiçik işarələrlə ayrıldığını, bunları əsərin əsl nüsxəsində gördüyünü söyləyir [6, s.314].

A.Kurışjanov O.Blau və C.Salemandan sonra ilk dəfə "Kodex"in farsca materialını daha diqqətlə nəzərdən keçirmiş, 1962-ci ildə qıpçaq dilində ərəb və fars sözlərini təhlil etmiş və fars terminlərinin əksəriyyətinin latın və qıpçaq sütunlarında tərcüməsiz yazıldığını qeyd etmişdir. Buna səbəb kimi isə farsların qıpçaq ərazisindəki və Krımdakı İtalyan müstəmləkəsindəki sosial və iqtisadi rolu ilə əlaqəli olduğunu göstərmişdir [Kurışjanov A. 1962: s.157-216].

Bir neçə il sonra 1969-cu ildə D.Monçizadə fars sözlərinin ilk sistematik işini nəşr etdirir. Onun fikrincə, *farsca sözlər qıpçaqlar tərəfindən İtalyan tərtibçilərinə çatdırılmışdır, çünki materialın fonetik xüsusiyyətləri müəyyən dərəcədə qıpçaq dilinin qanunlarını əks etdirir. Bəzi leksemləri isə Qafqazdakı fars ləhcəsi ilə əlaqələndirmiş və qeyd etmişdir ki, qıpçaqlar fars dilini yalnız Xorasan ərazisində deyil, həm də Xəzər vilayətlərində Bakıdan Mazandaranadək olan ərazidə fars dilini bilən tacir və mollalar tərəfindən də öyrənmiş ola bilər*. [Monchizadə D. 1969: 219 s].

1971-ci ildə A.Bodrogligeti "Kodeks"in fars dili materialının nəşrinə dair tədqiqatlarını kitab şəklində nəşr etdirir. Bu əsərdə o, fars cildlərinin yazılışını, morfologiyasını, sintaksisini, söz formalarını və leksikologiyasını təhlil etmiş və bunların hamısını lüğətdə təqdim etmişdir. O, dil formalarını qurarkən,

əvvəllər qeyd olunan nümunələrə sadiq qalmış, D.Monçizadə kimi ərəb və fars işarələrindən deyil, Latın transkripsiyasından istifadə etmiş, eyni zamanda farsca kəlmələrin latınca və qıpçaqca qarşılıqlarını vermişdir [Bodrogligeti A. 1971: 235 s.].

Hər iki İran aliminin monoqrafiyaları sonrakı tədqiqatlar üçün geniş zəmin yaratmış, həm müxtəlif sözləri şərh edərkən V.Drimba, həm də M.Molova qıpçaqların fars dili və "Kodeks"dəki bəzi hərflərin mənası ilə bağlı araşdırmalarında bu əsərlərdən faydalanmışlar.

2015-ci ildə prof. M.Arqunşah və Q.Günər 4-5 illik əməyin məhsulu olaraq fotofaksimilə ilə birlikdə 1079 səhifəlik "Codex Cumanicus" kitabını nəşr etdirir. *"Bu nəşr ilə onlar Türk tarixinə, mədəniyyətinə, xüsusilə də türk dilinə böyük bir töhfə verdilər"* [Uçar M. 2015/17: 290-295].

Nəticə. "Codex Cumanicus" Türk mədəniyyəti və dili tarixində olduqca əhəmiyyətli yerə sahibdir. 2015-ci ildə Prof. Mustafa Arqunşah və Q.Günerin birlikdə nəşr etdirdikləri "Codex Cumanicus" kitabı ölkəmizdə də gənc tədqiqatçılar tərəfindən maraqla qarşılanmış, əsər müxtəlif xüsusiyyətlərinə görə tədqiq edilməyə başlamış, çox sayda məqalə və tezislər nəşr edilmişdir.

Ədəbiyyat

1. Arqunşah M., G.Güner. "Codex Cumanicus". İstanbul: Kesit Yayınları, 2015, 1079 s.
2. Абибуллаева С. "Кодекс Куманикус"- памятник тюркских языков конца XIII-начала XIV веков // Культура народов Причерноморья. — 2006. — № 91. — С. 9-11.
3. "Codex Cumanicus" edited by G.Kuun. With the prolegomena to the Codex Cumanicus by L.Ligeti, Budapest: MTKA, 1981 602p.
4. E.Teza: Versiitalianinelcodice"Cumanico"della Marcianna e Fr.Petrarca//II libro e la Stampa. Milano, 1910. s. 3-9
5. Klaprot M.J. "Vocabulaire latin, persan et coman de la bibliotheque de Francesco Petrarca"// Memories relafcifs a lAsie,contenant des recherch historiques et philologiques sur les peuples de lOrient, par, 3 Paris, 1828. s.122-254
6. K.Grønbech. Komanisches Wörterbuch. Türkischer Wortindexzu Codex Cumanicus, 1942, Kopenhagen:ElinarMunksgaard
7. Ünal Orçun.Codex Cumanicus 1A-55B (Giriş-Metin-Dizin). Mimarsinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, basılmamış yüksek lisans tezi, İstanbul.
8. Musa Salan. "Codex Cumanicus" ve ermeni harflı kıpçak türkcesinde fiil", 2016, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, doktora tezi.

Резюме

ИЗ ИСТОРИИ ИССЛЕДОВАНИЙ "CODEX CUMANICUS" В ЕВРОПЕ

Расулова Л.В.

Институт языкознания имени Насими НАНА, Азербайджан

В статье затрагивается тема исследования «Codex Cumanicus» в Европе. Одним из наиболее ценных примеров кыпчакского языка в истории средних веков является «Codex Cumanicus». Этот памятник, переведенный как «Куманская, то есть кыпчакская книга», является первым турецким памятником, написанным латинским алфавитом и сохранившимся до наших дней. Определенная часть ее была впервые опубликована Дж. Клапротом. Г.Куун смог опубликовать произведение полностью. Публикация Дж. Куна стала большим шагом вперед в изучении рукописи по сравнению с первым изданием Дж. Клапро. Таким образом, эта публикация послужила базой для других исследователей в деле выявления и дальнейшего изучения особенностей рукописи.

Ключевые слова: *«Codex Cumanicus», кипчакский язык, текст, исследователь, публикации*

SUMMARY

ON THE HISTORY OF THE STUDY OF "CODEX CUMANICUS" IN EUROPE

Rasulova L.V.

Institute of Linguistics named after Nasimi of ANAS, Azerbaijan

One of the most valuable examples of the Kipchak language and history in the Middle Ages is the Codex Cumanicus. This monument, translated as Kuman, ie Kipchak book, is the first Turkish monument written in the Latin alphabet and has survived to the present day. A certain part was first published by J. Klaprot. G.Kuun was able to publish the work in its entirety. G. Coon's publication was a major step forward in the complete scientific study of the manuscript compared to J. Claprot's first publication. Thus,

this publication served as a basis for other researchers to identify and further study the features of the manuscript.

***Key words**: Codex Cumanicus, Kipchak language, text, researcher, publications*

MƏTN KOMPONENTLƏRİ ARASINDAKI SİNTAKTİK ƏLAQƏ

Rüstəmli Aygün Mübariz qızı
Bakı Slavyan Universiteti, Bakı, Azərbaycan
an.rustemli@gmail.com

Xülasə. Linqvistik vahid olan mətnin kommunikasiyaya xidmət etməsi üçün onu təşkil edən cümlələrin qarşılıqlı bağlılığı mütləqdir. Bu bağlılığın əsasında isə koheziya və koherensiya terminləri durur. Koherensiya mətn yaradan məna əlaqəsi, mətnin semantik quruluşudur. Mətnin sintaktik strukturu isə koheziya termininin izahıdır. Mətndə semantik bağlılıq koheziya vasitələri ilə gerçəkləşən koherent əlaqə kimi müəyyənləşdirilir. Koheziya vasitələri mətndə koherent əlaqənin yaranmasında bilavasitə rol oynayır. Mətn dilçiliyində nə təcrid olunmuş koheziya, nə də təcrid olunmuş koherensiya anlayışı var. Mətn koheziya vasitələri ilə yaranan koherensiya, koherensiya əlaqələrini ifadə edən koheziya vasitəsilə mətndir.

***Açar sözlər:** mətn, mətn dilçiliyi, koherensiya,koheziya, diskurs*

Dilçiliyin ən sadə vahidindən ən mürəkkəbinə kimi, hər biri özündən kiçik vahidlərin qarşılıqlı əlaqəsi sayəsində mümkün olur. Morfem fonemlərin, leksem morfemlərin, sintaqma leksemlərin, cümlə sintaqmaların yanaşı işlənərək məna və struktur cəhətdən bir-biri ilə uyğunlaşmasından yaranır. Bu ardıcıllığı beləcə davam etmək olar. Lakin bizim tədqiqat obyektimiz mətn olduğu üçün onun üzərində dayanaraq bu vahidin mürəkkəbliyini araşdırmaq daha məqsədəuyğun olar. Mətn anlayışı XX əsrdən bəri müxtəlif aspektlərdən, fərqli baxışlardan ələnərək müasir dövrümüzdə mürəkkəb sintaktik bütöv, mikro-, makromətn, diskurs, sintaktik bütöv və.s. bu kimi adlarla təsnif olunur.

Mətni təşkil edən komponentlər - indiyə kimi fikrin bitmişliyini bildirən, mətn anlayışının ərsəyə gəlməsi ilə isə bu təsnifatın nisbi xarakter daşıdığı - cümlələrdir. Cümlə daxilində sintaqmaların məna və quruluş ardıcıllığı olmadan, xaotik ardıcıllığı mümkün olmadığı kimi, mətn daxilində də cümlələrin kortəbii düzülməsi qeyri - mümkündür. Mətn komponentləri adlandırdığımız cümlələr öz düzülüşü ilə həm semantikaya, həm struktur quruluşa xidmət etməlidir. Mətn daxilində yanaşı işlənən komponentlərin bir - biri ilə qarşılıqlı əlaqəsi mütləqdir ki, kommunikasiyaya xidmət edən bir vahid - mətn - ərsəyə gəlsin. Dilçilər komponentlər arasında bu əlaqə tiplərini araşdıraraq onları müxtəlif cür təsnifata cəlb etmişlər.

Mətn adı altında onu kommunikativ vahidə çevirən bütün xüsusiyyətlərin cəmi başa düşülür[17,s.31]. Mətnin yaranmasında yeddi kriteriyanın vacibliyini irəli sürmüş de Beaugrande/Dressler mütləq şəkildə bu kriteriyaların tamamlanmalı olduğunu düşünürdülər [15, s.54]. Dünya dilçilərinin tədqiqatlarına nəzər salsaq fərqli yanaşmaların mövcudluğunu görərik. Mətn komponentləri arasında ən əsas xüsusiyyət kimi birmənalı olaraq koheziya və koherensiya irəli sürülür. Hətta bu iki anlayışın bir – birindən fərqləndirilməsi dilçilikdə böyük mübahisəyə səbəb olan hadisədir.

Azərbaycanda mətn dilçiliyinə nəfəs verən dilçi, alim K. Abdullayev mətni təşkil edən komponentlər arasında sintaktik və məntiqi – sintaktik əlaqə tipi fikrini irəli sürmüşdür. Sintaktik əlaqə dedikdə dilçi a) komponentlərin məna əlaqəsi, b) komponentlərin struktur əlaqəsini müəyyənləşdirir [1, s.87].

Dünya mətn dilçiliyi ədəbiyyatında iki əlaqə forması - koheziya və koherensiya - Kamal müəllimin təsnifi ilə desək, iki sintaktik əlaqə tipi tədqiqat mərkəzindədir. Mətn daxilində komponentlərin məna cəhətdən qarşılıqlı uyuşması koherensiya, quruluş baxımdan bir – birini tamamlanması isə koheziya sayəsində mümkün olur.

Koherensiya terminini mətn yaradan məna əlaqəsi, mətnin semantik quruluşu kimi izah etmək olar. Koherensiya əlaqəsini oxucu mətndə iştirak edən koheziya vasitələrilə seçir. Məsələn mikromətndə məqsəd əlaqəli cümlələr toplusu var və oxucu mətni qəbul edərkən koherent əlaqə olan məqsəd əlaqəsinin ifadə olunduğu məqsəd bildirən bağlayıcılardan hər hansı biri vasitəsilə daha tez fərqinə varır.

De Beaugrande/Dresslerə görə koheziya və koherensiya anlayışları mətnin yeddi kriteriyalarından ən əsaslarıdır [15, s.3-5]. Halliday/Hasan kimi bir çox dilçilər koheziya və koherensiya arasında bir fərqləndirmə aparmamışlar. Koheziya və koherensiya haqqında tədqiqatların çox olmasına baxmayaraq yenə də əskik nələrinsə olduğunu görürük. Brinker bu iki məfhum arasında fərqin araşdırılmasını mənasız görür, çünki hər belə tədqiqat dilçiyə görə hansısa səvhə aparıb çıxara bilir [9, s.18].

Lakin bir çox tədqiqata görə, mətnin sintaktik strukturu və ya forması dedikdə koheziya vasitələri nəzərdə tutulur. Mətndə semantik bağlılıq isə koheziya vasitələri ilə gerçəkləşən koherent əlaqə kimi müəyyənləşdirilir. Koheziya vasitələri mətndə koherent əlaqənin yaranmasında bilavasitə rol oynayır.

Koheziya de Beaugrande/Dressler tərəfindən hadisələrin davamlılığı kimi tərif olunur. Vater koheziyanı mətn komponentləri arasındakı qrammatik bağlılıq kimi qəbul edirdi [17, s.32]. Bussmana görə, koheziya resipientə mətn komponentlərinin qarşılıqlı əlaqəsini əyani şəkildə göstərmək üçün formal dil vasitələridir. Belə ki, mətnin leksik-qrammatik koheziya vasitələri onun semantik-koqnitiv koherent əlaqələri üçün dil faktoru rolunu oynayır [11,s.352.]

Hartmann (1971:10) koheziyanı mətnin ifadə tərəfi kimi, onun üzdə görünən əlaqə vasitəsi kimi müəyyənləşdirir. Bu tərifinə səbəb kimi isə o, bu fikrini irəli sürür. Koheziya hadisələrin davamlılığını mətn daxilində sintaktik əlaqə vasitələri vasitəsilə gerçəkləşdirir. Anaforik dil elementləri və bağlayıcılar kimi bəzi koheziya vasitələri mətnin daxili səthinin təsvir etdiyi üçün çox vaxt onlar koherensiyanın məntiqi-semantik elementləri kimi qəbul edilir, hər iki məfhum bir-birindən asılı vəziyyətə düşür və mətndaxili bağlılıq adı altında birləşdirilir. Koheziya vasitələri mətnin komponentləri arasındakı məntiqi-qneseoloji əlaqənin yaranması üçün əsas şərtlərdən birini təşkil edir [13, s.10].

Mətn cümlələri arasındakı qarşılıqlı koherent əlaqələri koheziya vasitələri müəyyən edir. Mətn komponentlərini sintaqmatik və paradiqmatik aspektdə bir-birinə bağlamaq üçün anaforik dil elementləri, bağlayıcılar və bu kimi bir sıra koheziya vasitələri dilə qulluq edir.

Linqvistik anlayışların izahı sırasında koherensiya mətnin mikrostruktur vahidi kimi nəzərdə tutulur. Lakin bu anlayış daha çox linqvistik deyil, koqnitiv vahid kimi dəyərləndirilir. De Beaugrande/Dressler koheziyadan fərqli olaraq koherensiyanı mətnin məzmununa cavabdeh olan bağlılıq, məna gerçəkliyinin nəticəsi kimi (als das Ergebnis der Bedeutungsaktualisierung) görürdü [15, s.76].

Brinker isə koherensiyanın izahını mətnin əsasını təşkil edən komponentlərin bir-birini izləməsi, yerləşməsi və əlaqəsi kimi verirdi [9, s.18].

Heinz Vaterə görə koherensiya anlayışı sintaktik və ya leksik vasitə deyil, sırf məntiqi-semantik, koqnitiv-praqmatik aspektdən izah olunmalıdır. Koherensiya komponentlər arasında məqsəd-, referensial- və zaman əlaqəli koqnitiv, məzmun kontekstidir [17, s.42].

Koherensiya mümkün koheziya vasitələri ilə mətn yaratmada xidmət göstərir, çünki hər iki linqvistik anlayış dil sistemindən ayrılmaz tərkib təşkil edir. Başqa sözlə desək, koheziv dil vasitələri resipientə koherensiyanın meydana çıxması üçün lazımi məlumatları verə bilir. Mətnin koherensiyasını işlənmiş koheziya vasitələrinin mənasını və funksiyasını izah etməklə aydınlaşdırmaq olar.

Schwarz yanaşı işlənən koheziya və koherensiya anlayışlarına paralel olaraq mətn sintaksisi və mətn semantikası məfhumlarının müqayisəli araşdırılmasının tərəfdarıdır [16, s.26].

Koherensiya anlayışı mətnin funksional-daxili məzmun tərəfi, koheziya isə formal-ifadə tərəfi kimi tədqiq olunur ki, burada mətn semantikası məntiqi-semantik əlaqə rolunu oynayır. Mətn semantikası koheziya vasitələrinin hansı koherensiya əlaqəsinin əmələ gəlməsində iştirakını izah edir, mətndə dil işarələrinin müəyyənləşdirilməsi və onların referensial əlaqələnməsi üçün qaydalar irəli sürür [8, s.42], [14, s.37].

Mətndaxili əlaqələrin tədqiqi zamanı koheziya ilə ayrılmaz ikili rolunu oynayan koherent əlaqələrin müxtəlif tərifləri meydana çıxır. Bir qayda olaraq daxili mətn əlaqələri dedikdə koherensiya başa düşülür. Bussman koherensiyanı belə tərif etmişdir,"ardıcıl işlənmiş, bir-birini izləyən cümlələrin, eləcə də fikirlərin (Äußerung) sintaktik, semantik və praqmatik bağlılığı koherensiyanı mətnin əsas əlamətinə çevirir [10, s.536]. Koheziya və koherensiya, hər ikisi obyekti birbaşa mətn olan mətn mərkəzli məfhumlardır [15, s.8].

Nəticə etibarilə demək olar ki, bu məfhumların heç biri digəri olmadan ayrıca mövcud ola bilməz. Koheziya vasitələri və koherensiya əlaqələri qarşılıqlı şəkildə bir-birindən aslılıq təşkil edirlər və mətn kompozisiyasının yaranmasında ilkin şərtdirlər.

Bir daha vurğulamaq lazımdır ki, mətni təşkil edən komponentlər arasında bütün əlaqələr koherensiyanı, yəni mətnin məzmununu şərtləndirir. Mətni şərtləndirən əlamətlərdən danışarkən, ona görə də, ilk öncə koherensiya əlaqəsini əmələ gətirən koheziya vasitələrindən danışmaq lazımdır. Beləliklə, mətn dilçiliyində nə təcrid olunmuş koheziya, nə də təcrid olunmuş koherensiya anlayışı var. Mətn qrammatikası baxımından yanaşsaq, koheziya vasitələri ilə yaranan koherensiya, koherensiya əlaqələrini ifadə edən koheziya vardır. Cümlələr arasındakı semantik əlaqə, yəni koherensiya əlaqələri mətn kompozisiyasında koheziya vasitələri ilə aydınlaşa bilər.

Ədəbiyyat

1. Abdullayev K.M. Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri, Bakı: Maarif, -1998, -282 s.
2. Azərbaycan dilində mürəkkəb sintaktik bütövlər (Dərs vəsaiti), Bakı: Mütərcim, - 2012,- 608 s.
3. Məmmədov A. Mətn yaranmasında formal əlaqə vasitələrinin sistemi, Bakı: Elm,- 2001, -144 s.
4. Novruzova N. Mətn sintaksisi, Bakı: Təhsil,- 2002, -184 s.

5. Veysəlli F., Struktur dilçiliyin əsasları III, Bakı: Mütərcim,- 2009, -266 s.
6. Абдуллаев К., Лингвистика текста, Баку,-1982, -97 с.
7. Солганик Г.Я., Синтаксическая стилистика (сложное синтаксическое целое). М.: высшая школа, -1991,- 182 с.
8. Baumann, Klaus-Dieter,Integrative Fachtextlinguistik, Tübingen 1992, S. 9–29.
9. Brinker, Klaus, Linguistische Textanalyse. Eine Einführung in Grundbegriffe und Methoden, Berlin 1997.
10. Bußmann, Hadumod, Lexikon der Sprachwissenschaft, Stuttgart 1983, Kröners Taschenausgabe S.452.
11. Bußmann, Hadumod, Lexikon der Sprachwissenschaft, Aufl. Stuttgart, Kröner 2002.
12. Halliday, M.A.K./Hasan, R., Cohesion in English, London,- 1976.
13. Hartmann, P.,Texte als linguistisches Objekt, -1971.
14. Heinemann, Wolfgang/Viehweger, Dieter, Textlinguistik. Eine Einführung, Tübingen,- 1991,
15. Robert-Alain de Beaugrande, Wolfgang U. Dressler, Einführung in die Textlinguistik, Niemeyer, Tübingen,- 1981.
16. Schwarz, M., Indirekte Anaphern in Texten, Stuttgart/New York: Fischer 2000, Uni-Taschenbücher,
17. Vater, Heinz, Determination im Deutschen und im Polnische, -1997,- S.215-229.
18. Vater, Heinz, Einführung in die Textlinguistik. Struktur und Verstehen von Texten, 3. überarbeitete Auflage, München, Wilhelm Fink Verlag, -2001.

РЕЗЮМЕ
СИНТАКТИЧЕСКАЯ СВЯЗЬ МЕЖДУ ТЕКСТОВЫМИ КОМПОНЕНТАМИ
Рустамлы А. М.
Бакинский славянский университет, Азербайджан

Для того чтобы текст был лингвистической единицей, служащей общению, очень важна взаимосвязанность составляющих его предложений. В основе этой связи лежат термины сплоченность и согласованность. Согласованность - это семантическая структура текста, смысловая связь, которая создает текст. Синтаксическая структура текста является объяснением термина «сплоченность». Семантическая связь в тексте реализуется посредством "сплоченность." В текстовой лингвистике нет ни изолирования "согласованность", ни изолирования" "сплоченность".Текст - это единица,созданная с помощью "согласованность "и "сплоченность."
***Ключевые слова**: текст, лингвистика текста, согласованность, сплоченность, дискурс*

SUMMARY
SYNTACTIC RELATIONSHIP BETWEEN TEXT COMPONENTS
Rustamli A.M.
Baku Slavic University, Azerbaijan

For a text to be a linguistic unit to serve communication, the interconnectedness of the sentences that make it up is essential. At the heart of this connection are the terms cohesion and coherence. Coherence is the semantic structure of the text, the semantic connection that creates the text. The syntactic structure of the text is an explanation of the term cohesion. In the text, semantic connection is defined as a coherent connection realized by means of cohesion. Cohesive means play a direct role in creating a coherent connection in the text. There is neither isolated coherence nor isolated coherence in textual linguistics.The text is the text through the coherence created by the means of cohesion and through cohesion that expresses coherence relationships.
***Key words:** text, text linguistics, coherence, cohesion, discourse*

РОЛЬ ПЕРЕВОДА В МЕЖКУЛЬТУРНОЙ КОММУНИКАЦИИ

Мустафаева Малахат Мустафа
Бакинский славянский университет, Баку, Азербайджан
Mustafayeva1964@bk.ru

Резюме. Данная статья посвящена актуальной теме. В ней в пределах коммуникационного действия рассматриваются элементы коммуникации, одним из которых является перевод. В статье делается попытка анализировать такую схему акта коммуникации, как переводчик-читатель. Используя схему коммуникативного взаимодействия, переводчик доводит до аудитории смысл

передаваемой информации, выбирая его среди нескольких вариантов. Таким образом, опираясь на труды ведущих учёных, анализируется вопрос о вариативности в переводе, связанная с денотатом и сигнификатом речевого отрезка. Эти лингвистические термины тесно связаны с переводом.

В статье большое место отведено высказываниям учёных, занимающихся данной проблематикой. А также в статье раскрывается суть взаимосвязей межъязыковой и межкультурной коммуникации, где перевод занимает важнейшее место.

Ключевые слова: *перевод, коммуникация, эквивалентность, сигнификат, интерпретация, денотат*

Перевод и коммуникативный процесс неразрывно связаны между собой. Перевод с любого языка требует учета различных факторов, которые должны быть закономерными, но порой сопровождаются случайностями. Но закономерности и случайности обусловлены друг другом и являются как две составляющие переводческого процесса. Закономерность заключается в том, что в межъязыковой коммуникации, в процессе перевода выбор специалистом языковых средств теоретически обусловлены.С другой стороны, участники межкультурной коммуникации – люди своеобразные и являются представителями различных культур, где возможности перевода могут быть ограничены лингвокультурологическими случайностями. Но взгляды некоторых ученых в этом вопросе разнятся. Например, И.И. Ревзин, В.Ю.Розенцвейг и другие утверждали, что «данный аспект при всей своей положительной динамике все же объективно выдвигает на передний план именно коммуникативные функции языка, что ведет отчасти к их отождествлению со знаком, кодом» [5, с.54-55]. Конечно же, в когнитивной лингвистике семиотическая направленность является основным звеном, которая не может стать в одном ряду с коммуникативными функциями.

Но взгляды таких выдающихся ученых, как, Ф.Соссюр, В.Гумбольдт , Якобсон, Черри, Б. де Кортуне едины в этом вопросе.

«Перевод как акт межъязыковой коммуникации» - так называется раздел книги современного лингвиста М.Ю. Илюшкина [3]. С ним солидарны лингвистыГ.Грушевицкая [2], В.Б.Кашкин [4], работающие в области теории и практики перевода.Уже в XXI веке не у кого не вызывает никакого сомнения тот факт, что языковая коммуникация является важнейшим фактором переводческой деятельности.

Чтобы ближе познакомиться с процессом перевода, нужна схема, которая позволяет нам фиксировать определенные фазы коммуникативного действия. Коммуникация – это передача какой-либо информации.

Передача информации в процессе перевода происходит с помощью участников коммуникации – отправитель-переводчик-получатель. Отправитель выбирает, организует данные, предназначенные для передачи, кодирует и передает сообщение. Переводчик принимает сообщение, воспринимает его, декодирует и выделяет те данные, которые подлежат передаче, повторно кодирует на другом языке, а получатель или читатель получает информацию.

При декодировании возможны нарушения(из-за незнания значения слов, использования слов в различных значениях отправителем и получателем, расхождение значения слов в одной и той же культуре). Как правило, в процессе перевода один и тот же текст воспринимается по- разному, так как коммуникативные задачи отправителя и получателя могут быть противоположными и разными. Не квалифицированность переводчика тут не причем. Причина, конечно, в природе языковой коммуникации. Профессиональные умения и возможности переводчиков не теряются от постановки различных коммуникативных намерений.

Роль между участниками (отправитель, переводчик, получатель) распределяются в следующей последовательности: отправитель передаёт информацию переводчику на языке А, переводчик в роли получателя сам становится отправителем этой информации на языке Б и передаёт информацию конечному получателю. Полноправным участником коммуникации, в данном случае, является переводчик.

Изучая возможности перевода, следует подчеркнуть, что главной проблемой является изучение факторов сохранения вариативности переводческих соответствий.

Сохранение вариативности в пределах теории коммуникации в процессе перевода зависит от возможности передачи объективной действительности. Существует мнение учёных о том, что в переводе нет непереводимого.

Английский лингвист Джон Р. Фёрст, к примеру, пишет: «Практически каждый язык, который выступает в функции языка перевода, потенциально обладает необходимыми средствами при помощи, которых непосредственно в процессе перевода могут быть найдены вполне подходящие

языковые средства отражения для любых представлений и понятий, которые встречаются в исходном языке. Более того, даже в таких случаях, когда отражение это оказывается не совсем полным, либо вообще неполным, всё равно это не релевантно, поскольку природа коммуникации такова, что воздействие, которое транслируется одним сообщением на разных получателей, не может считаться тождественным. В каждом конкретном случае оно и проявляется по-разному» [8, с. 28-29].

По нашему мнению, можно согласиться с взглядами Д. Фёрста, продолжить тему о *денотативной вариативности.* Тут следует принять во внимание, что сообщение, передаваемое переводчиком, которое воспринимается читателем по-разному, причиной которого является отдельные факты или же различные представления об окружающей действительности. Здесь говорится о классе предметов, где семантическое значение играет основную роль.

Коммуникация неразрывно связана с материализованным объектом и этот объект занимает промежуточное положение между двумя другими объектами, схема которых выглядит следующим образом, как выше уже была описана нами: участники коммуникативного действия – отправитель (оратор, докладчик, рассказчик и т.д.) – переводчик – получатель (читатель, слушающий, аудитория и т.д.). В процесс включён исходный и конечный акт коммуникации, где с лингвистической позиции, ответственный за передачу нужной информации для получателя, является именно переводчик, в чьих интересах находится также сохранение денотативной вариативности.

Понятно, что процесс перевода не может обойтись без учитывания языковых особенностей текста, так как переводчик сталкивается с разносистемными языками и соответственно, перевод с одного кода на другой код требует от переводчика использования культурных символов. Затрагивая вопросы денотативного и сигнификативного значений, не следует забывать о таких понятиях, как коннотативное значение и фоновая информация, имеющие важное значение для теории и практики перевода. Значения терминов «донотативный», «сигнификативный» и «коннотативный» нашли отражение в книге А.А.Уфимцевой «Лексическое значение. Принцип семиологического описания лексики» [7]. Но вернёмся к тезису о том, что нет непереводимого в переводе. Общеизвестно, что в языке всегда идёт процесс обновления и развития лексического состава. Но языковая система устойчива по своей природе. Следовательно, лингвисты утверждают, что вне зависимости от культурных групп, между различными языками существуют отношения эквивалентности и вариативности. В случае эквивалентности, а это означает, что в языке перевода существует эквивалентное соответствие языку оригинала, а действия переводчика носят закономерный характер и подчинены лингвистическим правилам. Но в межкультурной коммуникации, где коммуникативное действие происходит при непосредственном участии коммуникантов, входивших в языковые группы разных культур, действия переводчика приобретают непроизвольный характер и продиктованы случайностями. А они неизбежны в деятельности переводчика.

Данная ситуация требует с переводчика особых умений, навыков, когнитивного мышления при выполнении перевода текста. Но наряду с этими обязательными условиями, переводчику необходимо иметь такой талант, которого специалисты называют языковым чутьем восприятия текста интуитивно. Разумеется, такой подход неприемлем при переводе официально – деловой корреспонденции и научных текстов. В процессе перевода в независимости от существующих факторов, и сигнификативные и денотативные значения являются основополагающими. Касаясь способов перевода, возникает вопрос: Какие формы приемлемы для осуществления перевода речи участников коммуникативного акта.

По мнению современных ученых – М.Ю. Илюшкина, И.С. Алексееве, Д.Селесковича и других – интерпретация и парафраза являются более эффективными формами для передачи мысли.

Ещё ранее на это обратил внимание Ш.Балли: «Под парафразой в теории перевода понимают такую форму самовыражения мысли, при которой иносказательно рождается отражение одних и тех же мыслей» [1, с. 117-118].

В коммуникативном аспекте, данная форма направляет переводчика на глубокое осмысление оригинала. А затем, на следующем этапе перекодирование происходит только после прохождения через индивидуальное «Я»-ретротранслятора.

«Парафразирование в переводе» - так называется статья Т.Г. Теучежа [6], где он подчеркивает важность исследования этого приёма в переводоведении.

Опираясь на высказывания современных лингвистов и учёных можно сделать вывод, что интерпретация и парафраза связаны между собой: 1) на лексико-семантическом уровне; 2) на лингвистическом, а также культурологическом уровне. Не случайны мысли Теучежа, который связывал использование парафразы и с коммуникативными и культурологическими задачами. Изучение данной проблематики дает понять, что данные формы имеют большое значение в процессе

перевода. Таким образом, изучая процесс перевода в коммуникативном аспекте, можно прийти к определённому выводу.

В современном мире глобализации межкультурные отношения приобрели большой размах между государствами. Следовательно, область перевода приобретает большую актуальность в межкультурной коммуникации. Проблема, рассматриваемая в статье, является актуальной для переводоведения и направлена на улучшение качества перевода в процессе межкультурного коммуникативного действия. Специфика теории коммуникации позволяет оценивать высококвалифицированный и качественный перевод, вне зависимости от его видов.

Литература

1. Балли Ш. Общая лингвистика и вопросы французского языкознания. М.: Иностранная литература, 1995, 378 с.
2. Грушевицкая *Т. Г.*Основы межкультурной коммуникации: Учебник для вузов. М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2002, 352 с.
3. Илюшкин М.Ю. Теория перевода: основные понятия и проблемы**.** Екатеринбург: Издательство Уральского университета, 2015, 132 с.
4. Кашкин В. Б.Введение в теорию коммуникации: учеб. Пособие. Воронеж: Изд-во ВТУ, 2000. 175 с.
5. Ревзин И.И., Розенцвейг В.Ю. К обоснованию лингвистической теории перевода / Вопросы языкознания, 1962, № 1, с. 51-60.
6. Теучеж З.Г. Парафразирование в переводе // Lib. herzenspb.ru/media/magazines/contents/1/18(44)/teuchezh_18_44_268_272.pdf
7. Уфимцева А.А. «Лексическое значение. Принцип семиологического описания лексики.» М.: Наука, 1986,240 с.
8. Фёрст Р. Джон. Лингвистический анализ и перевод. В книге: Вопросы теории перевода в зарубежной лингвистике. М.: Международные отношения, 1978, с. 25-35.

XÜLASƏ

MƏDƏNİYYƏTLƏRARASI KOMMUNIKASİYADA TƏRCÜMƏNİN ROLU

Mustafayeva M.M.

Bakı Slavyan Universiteti,, Azərbaycan

Məqalə aktual mövzuya həsr olunmuşdur. Burada kommunikativ hərəkət çərçivəsində kommunikativ prosesin elementləri nəzərdən keçirilir. Tərcümə bu elementlərdən biridir. Məqalədə tərcüməçi – oxucu kommunikativ sxeminin təhlilinə cəhd edilmişdir. Göstərilir ki, qarşılıqlı kommunikativ hərəkətin sxeminə istinad edərək, tərcüməçi bir neçə mümkun variantlar içərisindən ən düzgününü və vacib informasiyanı emal edərək auditoriyaya ötürür.Aparıcı alimlərin əsərlərinə söykənərək, tərcümədə geniş yer tutan variativlik, denotat və siqnifikat kimi terminlərin tərcümə prosesi ilə birbaşa əlaqəsi məsələlərinə toxunulur. Məqalədə mövcud problematikanın öyrənilməsi ilə məşğul olan alimlərin fikirlərinə geniş yer verilmişdir. Həmçinin tərcümənin vacib əhəmiyyət kəsb etdiyi dillərarası və mədəniyyətlərarası kommunikasiyada qarşılıqlı əlaqələrin mahiyyəti açıqlanır.

Açar sözlər: *tərcümə, kommunikasya, ekvivalentlik, siqnifikat, interpretasiya, denotat*

SUMMARY

THE ROLE OF TRANSLATION IN INTERCULTURAL COMMUNICATION

Mustafaeva M.M.

Baku Slavic University, Azerbaijan

This article is devoted to the relevant topic. Translating is one the elements of communication which is mentioned in this article. The article makes an attempt to analyze such a scheme of the act of communication as a translator- reader. Using the scheme of communicative interaction, the translator brings to the audience the meaning of the transmitted information by choosing it among several options. Thus, based on the works of leading scientists, the issue of variability in translation associated with the denotation and signification of a speech segment is analyzed in this work. These linguistic terms are closely related to translation.

In the article, a large place is given to the statements of scientists dealing with this issue. And also the article reveals the essence of the relationship between interlanguage and intercultural communication where translation takes the most important place.
Key words: *translation, communication, equivalence, signification, interpretation, denotation*

AZƏRBAYCAN VƏ İNGİLİS DİLLƏRİNDƏ NAĞIL FORMULLARINDA ORTAQ VƏ FƏRQLİ CƏHƏTLƏR
(Nağılların struktur karkasının universallığı kontekstində)

Mirzəyeva Sevinc Mustafa Kamal
Bakı Slavyan Universiteti, Bakı, Azərbaycan
eminsevinc1@mail.ru

Xülasə. Məruzədə Azərbaycan və ingilis dillərində nağıl formullarının ortaq və fərqli aspektləri təhlil edilir. Məlum olur ki, bir çox məqamların ortaqlığı, ümumiyyətlə nağıl formullarının universal təbiətindən qaynaqlanır. Belə ki, nağıl formulları diqqətin cəmlənməsinə, nağıl süjeti haqqında ilkin məlumat verilməsinə və s. məqamlara köklənə bilir ki, bu da əksər dünya xalqlarının nağıl formulları üçün xarakterikdir. Məruzədə həmin nağıl formullarının psixolinqvistik aspektdən şərtləndiriən ortaqlıqlarına xüsusi diqqət ayrılır.
Açar sözlər*: xalq nağılları, Azərbaycan dili, ingilis dili, nağıl formulları, folklor*

Azərbaycan və ingilis dillərindəki xalq nağıllarının sintaktik-struktur özəlliklərinin müqayisəli təhlili burada müəyyən ortaqlıqların mövcudluğunu təsbit etməyə imkan verir. Həmin ortaqlıqların bir qrupu ümumən, folklor mətnləri üçün xarakterik olan sintaktik təkrara meyllilik, qəlibləşmiş ifadələrin bir nağıldan digər nağıla asanlıqla "keçid" edə bilməsi, habelə leksik və fonetik təkrarlılıqla yaranan daxili qafiyə modellərinin formalaşması ilə bağlıdır. Maraqlı məqam ondan ibarətdir ki, bu cəhətlər ümumilikdə əksər xalqların folklor mətnlərində, xüsusilə də nağıllarında təsadüf edilən cəhətləri ehtiva edir. Belə ki, folklor mətnləri hələ yazı sisteminin formalaşmadığı dövrlərdən etibarən şifahi xalq yaradıcılığı nümunələri olaraq ağızdan ağıza ötürülərək yeni nəslə çatdırılırdı. Həmin prosesin asanlaşdırılması və mətnlərin mümkün qədər orijinala yaxın şəkildə növbəti nəslə və ya yeni coğrafiyaya ötürülməsi məqsədilə onların daxili strukturlaşmış modellərə uyğunlaşması qaçınılmaz idi. Bu səbəbdəndir ki, əksər inkişaf etmiş xalqların folklor nağıl mətnlərində (müəllifli nağıllar fərdi yaradıcılıq fəhminin məhsulu olmasından dolayı, bu prinsiplərə tabe olub-olmamaqda sərbəstdirlər) bənzər formullar, ən azından mövqeyinə və məramına görə yetərincə yaxın olan nağıl təhkiyəsi formullar yer almaqdadır. Bu səbəbdəndir ki, dilçilər, ümumiyyətlə, ənənəvi nağıl formullarının yer almasını nağıl mətnlərin əsas fərqləndirici özəlliklərindən biri olduğunu vurğulayırlar [4]. Ənənəvi nağıl formullarının universallığından çıxış edən G.İ.Maltsev qeyd edir ki, ümumiyyətlə "formulluq folklor universallığı tipologiyası kimi" qəbul edilir. Tədqiqatçı belə mövqenin L.Ulandın, A.Afanasyevin, F.İ.Buslayevin, A.N.Veselovskinin araşdırmalarında səsləndirildiyini və folklor mətnlərinin formulluğunun fərqli aspektlərinin R.Meyers, A.Daura,T.Frinqs, S.Boura, Q.Poykert, R.Kelli, S.Vanqa, O.Xoltsapfel, D.Buxana və bir çox başqalarının tədqiqatlarında işıqlandırıldığını qeyd etmişdir. G.İ.Maltsev folklor formullarının universallığını vurğulamaqla yanaşı, burada məzmun, janr aspektlərinə görə müəyyən tipologiyanın mövcudluğuna da diqqət çəkmişdir. Araşdırmaçı folklor formulları üçün ortaq cəhətlər olaraq, stereotiplikliyi, dayanıqlığı, təkrarlığı qeyd etmişdir [8, s. 6-7]. Öz komporativ xarakterli araşdırmasında qohum olmayan dillərdə yaranmış folklor mətnlərindəki – xalq nağıllarındakı formulların ənənəvi struktur özəlliklərini araşdırmış L.A.Xayrnurovanın qeyd etdiyi kimi, məhz, təkrarlanan formullar nağıl mətnlərini digər şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrindən fərqləndirir. Dilçi qohum olmayan və fərqli linqvokulturoloji mühit formalaşdırmış dillərdə müşahidə edilən bu ortaqlıqların, əsasən qafiyələnmiş formullarda, ovsun xarakterli mətnlərdə, dualarda və s. təzahür tapdığını vurğulayır [6]. Bir-birindən "xəbərsiz" şəkildə ayrı-ayrı xalqların nağıllarında eyni və oxşar formulların təkrarlanmasının səbəblərini araşdıran dilçilər, burada erkən mərhələdə dünyanın sadəlöhv mənzərəsi faktorunun, ibtidai nəzm formatının, ovsun və alqış-qarğışların gücünə inam amilinin və s. bu kimi məqamların mövcudluğuna diqqət çəkirlər. Konkret desək, O.A.Yeqorovaya görə, qohum olmayan dillərin folklor mətnlərində belə struktur-semantik universallığın müşahidə olunması ilk növbədə, bəşər təfəfkkürünün, mədəniyyətinin oxşar inkişaf mərhələlərindən keçməsi ilə əlaqələndirilir. Ənənəvi formulları, məhz, xalq mədəniyyəti fenomeni kimi nəzərdən keçirən dilçi oxşar inkişaf proseslərinin bənzər verbal reprezentasiya mexanizmlərini (yəni, folklor

mətni formullarını – S.M.) törədə bilməsi mövqeyindən çıxış etmişdi [5]. V.Y.Propp isə belə zənn edir ki, nağılların kompozisyon ortaqlığı, bənzərliyi insan psixikasının bu və ya digər özəllikləri ilə şərtlənir [7].

Nağıl formullarının universallığını təmin edən digər vacib cəhət heç şübhəsiz ki, nağıl danışanların öz dinləyəcilərinin diqqətini danışılanlara yönəltmək, süjet kompozisiyasına girş edildiyini bəyan etmək, eləcə də onun yekunlaşması haqqında məlumat verməkdən ibarət idi. Yəni, bir növ, ənənəvi formullar bir nağıldan digərinə keçid edib təkrarlanmaqla, bir nağılçının nitqindən digərinə ötürülərək yaşadılmaqla dinləyici kütləsinə "Diqqət" – çağrısı anlamını da ifadə edir və müvafiq funksiyanı icra edir. Yəni söhbət funksiya icrasından gedirsə, bu artıq həmin formulların praqmatik məramı haqqında da danışmaq imkanını yaradır. Eyni zamanda diqqət yönləndirilməsi funksiyası isə həmin formulların psixolinqvistik mahiyyətli verbal manipulyasiya mexanizmi ilə kodlaşdırıldığını düşünmək imkanı yaradır. Belə ki, insanın uzunmüddətli eyni obyekt üzərində diqqət cəmləmək iqtidarında olmaması həmin diqqətin müəyyən verbal və qeyri-verbal vasitələrlə idarə edilməsi ehtiyacını doğururdu. Belə ki, psixoloji araşdırmalar diqqətin növlərini: 1) təbii, 2) sosial şərtlənmiş, 3) bilavasitə, 4) bilvasitə, 5) hissi, 6) intellektual və s. fərqləndirməklə, onun (diqqətin – S.M.) davamlılığının təmin edilməsinin bir çox daxili və xarici faktorlarla şərtləndiyini vurğulayırlar. Məsələn, intellekstual diqqətdə fikrin yaratdığı təsir gücü, hissi diqqətdə emossional səviyyədə təəssürat mühüm rol oynayır. Bilvasitə diqqətdə isə xüsusi vasitələrlə diqqətin tənzimlənməsinə, diqqətin müəyyən (xüsusi seçilmiş) sözlər, jest-mimikalar, səs tonu və s. amillərlə yönləndirilməsinə üstünlük verildiyi məlumdur [9, s.121]. Məhz, nağıl formullarının oynadığı rolların, yəni nağıl təhkiyyəsi çərçivəsində bu formulların icra etdiyi köməkçi funksiyaların fərqli aspektlərdən (həm psixolinqvistik, həm linqvopraqmatik, həm koqnitiv təhlil aspektlərindən) dəyərləndirməsi burada aşağıdakı məqsədlərin gerçəkləşdirilməsinin hədəf alındığını söyləməyə əsas verir: 1) nitq axınında nağıl təhkiyəsinin ümumi kommunikasiya aktı axınından "seçilməsi", fərqləndirilməsi; 2) diqqətin konseptrasiyası (mərkəzləşdirilməsi) və yönləndirilməsi; 3) nağıl süjeti haqqında "açar" məlumatların (zaman, məkan məlumatlarının) prezentasiyası; 4) nağıl mətninə autentikliyin qazandırılması; 5) süjetin mövcud resurslarla adekvat təsviri (yəni, sürətləndirilməsi, məkani keçidlərin edilməsi); 6) akustik təsir gücünün artırılması; 7) (lokal situasiyalarda) auditoriya nağılçının intensiyasına uyğun yönləndirilməsi.

Yeri gəlmişkən, bir qədər haşiyəyə çıxıb qeyd edək ki, məhz, həmin formulların nağıl janrı ilə dayanıqlı assosiasiya yaratması səbəbiylə həm Azərbaycan, həm də ingilis dillərində bədii və publisistik üsullarda yeni müəllif mətnlərində folklor reministsensiyasının yaradılması naminə həmin formullardan geniş şəkildə istifadə edilməkdədir. İngilis dilində də analoji olaraq, bədii və publisistik üslublarda nağıl formullardan ustalıqla istifadə hallarına geniş təsadüf edilir: *Lena Dunham dazzles in eccentric feathered frock with sequinned bodice at the* ***Once Upon A Time In Hollywood*** *London premiere* [11]. Eləcə də müəllifli nağılların yazılması zamanı yazarlar məhz, həmin formullardan istifadə əsasında, folklor üslubunun təkrarsızlığını, autentikliyini canlandırmağa cəhd göstərirlər: ***Biri vardı, biri yoxdu****, bir Çıraq nənə vardı. Bu dünyadaondan düz danışan yox idi* (Zahid Xəlil) [3; s.295]; ***Sizə kimdən deyim****, yaxşı padşahdan. Ravilər* ***belə rəvayət edir ki, əyyami-qədimdə*** *ya Çində, ya Maçində bir yaxşı padşah varmış* (Anar) [1].

Auditoriya ilə kommunikasiya məqamı ilə bağlı praqmatik intensiyaya gəlincə, biz, nağıl nəqlinin müvafiq diskursiv ortam yaratdığını unutmamalıyıq. Bu zaman diksursiv ortamda "canlanan" nağıl mətnləri onları nəql edənlərin kommunikasiya vərdişlərindən, nəql etmə ustalığından, auditoriya (nağıl dinləyənlə, dinləyənlərlə) ünsiyyət qurma bacarığından, habelə onların nəql boyunca diqqətini saxlaya bilib yönləndirmək səriştəsindən yetərincə asılı idi. Bu səbəbdən də nağıl mətnlərində, "indi sizə kimdən deyim", "onu burda qoyaq keçək (...)ə" və bu kimi ünsiyyət obyektini tələb edən medial formullar yer alır.

Bu vaxt bir qayışbaldır atıldı bunun boynuna. Padşahın oğlu nə elədisə açа bilmədi. Nə qədər gəzdi, lap əldən düşmüşdü. ***İndi sənə kimdən xəbər verim****, üç bacı göyərçindən.* ***İndi sizə kimdən deyim****?*
Vəzirdən. ***Bunlar qalsın burada*** *qızın anasını razı salmağa****. Gəl sizə kimdən deyim*** *padşahın oğlundan*
(Pəri xanımın nağılı) [10].

Yeri gəlmişkən qeyd edək kii, Azərbaycan dilində və Türkiyə türkcəsindəki nağıl formullarını müqayisəli araşdırmasını aparmış V.İsgəndərovanın bu məqamla bağlı səsləndirdiyi fikirlər maraq doğurmaya bilməz. "***Ənənəvi formulların bütün dövrlər və bütün xalqların nağılları üçün stabil və ənənəvi***" olması mövqeyindən çıxış edən tədqiqatçı yazır: "*Nağıl söyləyicilərinin düşünməyə, düşündürməyə və ironiyaya meylli olmalarından irəli gələrək, dinləyicilərin diqqətini bütünlüklə nağıla cəlb etmək üçün ritmli təhkiyə artıq üslubun bariz nümunəsinə çevrilir. Söyləyicilər nağılı öz biliyi, daxili zənginliyi, xəyal dünyasından asılı olaraq anlada bilirlər. Həmçinin eyni mövzulu nağıllarda belə istifadə olunan formullar mövcud mədəni şəraitə, zamana, məkana, adət-ənənəyə, söyləyicinin cinsinə uyğun olaraq dəyişir* [2, s.12]. Yəni, nağıl danışanın kimliyi sonralar folklor toplayıcıları tərəfindən qeyd alınan nağıl mətnlərinin formatında öz dərin təsir izini buraxır. Bu baxımdan təsadüfi deyil ki, bəzi nağıl mətnləri bilavasitə

auditoriya ilə təmas "nöqtələri" ilə zəngin olduqları halda, digərlərində ənənəvi formulların minimum təqdimatı (lakonik və alışılan inisial və yekun formullar olaraq) yer alır.

Ədəbiyyat

1. Anar. Yaxşı padşahın nağılı.Bakı, 2009, http://94.20.233.72/pdf_books/3(1)2.pdf
2. İsgəndərova V. Ənənəvi nağıl formulları (Azərbaycan və Türkiyə nümunələri əsasında), Bakı, Elm və təhsil, 2014, 202 səh
3. Xəlil Z. Seçilmiş əsərlər., III cild, Uşaqlar üçün nağıl-povestlər, Bakı: ADPU nəşriyyəti, 2008, 405 s.
4. Гасанова Д. С. Этнокультурная и лингвистическая специфика инициальных традиционных формул народной сказки (на материале лезгинского, русского и английского языков) // Известия ДГПУ. Общественные и гуманитарные науки 2012
5. Егорова О.А. Традиционные формулы как явление народной культуры : На материале русской и английской фольклорной сказки : диссертация ... кандидата культурол. Наук, Москва, 2002.- 259 с. http://www.dslib.net/teorja-kultury/tradicionnye-formuly-kak-javlenie-narodnoj-kultury-na-materiale-russkoj-i.html
6. Хайрнурова Л. А. Традиционные формулы в фольклорном тексте (на материале русских и башкирских волшебных сказок), автореферат диссер….канд.филол.наук, 2013. seh
7. Кочиева Д.А. Универсальные жанровые структуры фольклорных текстов (на материале осетинского и английского языков) // Актуальные проблемы филологии и педагогической лингвистики 2016, https://cyberleninka.ru/article/n/universalnye-zhanrovye-struktury-folklornyh-tekstov-na-materiale-osetinskogo-i-angliyskogo-yazykov
8. Мальцев Г. И. Традиционные формулы русской народной необрядовой лирики. Исследование по эстетике устно-поэтического канона — отв. ред. А. Ф. Некрылова — Л. Наука. 1989, 172 с
9. Столяренко Л.Д.Психология: Учебник для вузов, https://books.google.az/books?id=
10. http://www.nagillar.az/article/
11. https://www.dailymail.co.uk/tvshowbiz/article-7302683/Once-Time-Hollywood-London-premiere-Lena-Dunham-dazzles-eccentric-feathered-frock.html

РЕЗЮМЕ

ОБЩИЕ И ОТЛИЧИТЕЛЬНЫЕ ЧЕРТЫ В ФОРМУЛАХ СКАЗОК НА АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ И АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКАХ

(В контексте универсальности структурного каркаса сказки)

Мирзоева С. М. К.

Бакинский славянский университет, Азербайджан

В докладе анализируются общие и отличительные аспекты сказочных формул на азербайджанском и английском языках. Оказывается, общность многих моментов обусловлена универсальностью формул сказки в целом. Так, сказочная форма помогает сконцентрировать внимание, дать первоначальную информацию о сюжете сказки и т.д. что характерно для сказочных формул большинства народов мира. В докладе особое внимание уделяется сходству, обуславливающему психолингвистический аспект этих сказочных формул.

***Ключевые слова**: народные сказки, азербайджанский язык, английский язык, формулы сказок, фольклор*

SUMMARY

COMMON AND DISTINCTIVE FEATURES IN FAIRY TALE FORMULAS IN THE AZERBAIJAN AND ENGLISH LANGUAGES

(In the context of the universality of the structural frame of the fairy tale)

Mirzayeva S. M. K.

Baku Slavic University, Azerbaijan

Common and distinctive aspects of fairy tale formulas in the Azerbaijani and English languages are analyzed in the article. It turns out that the commonality of many points generally stems from the universal nature of fairy tale formulas. Thus, fairy tale formulas can be based on concentration, initial information about the plot of the fairy tale, etc., which is typical for the fairy tale formulas of most peoples of the world. The report pays special attention to the psycholinguistic aspects of these fairy tale formulas.

***Key words**: folk tales, the Azerbaijani language, the English language, formulas of tales, folklore*

AZƏRBAYCAN DİLİNİN ŞAMAXI ŞİVƏLƏRİNDƏ MORFOLOJİ YOLLA SÖZ YARADICILIĞI

Şükürova Sənubər Fəqani qızı
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti Şamaxı filialı, Şamaxı, Azərbaycan
sukurov03@mail.ru

Xülasə. Azərbaycan dilinin Şamaxı şivələrində morfoloji yolla söz yaradıcılığı prosesi geniş yayılmışdır. Morfoloji yolla söz yaradıcılığı prosesində ad və hərəkət bildirən sözlər üstünlük təşkil edir. Burada ədəbi dildə mövcud şəkilçilərlə yanaşı dialektlər üçün səciyyəvi olan sözdüzəldici şəkilçilər də işlənir. Azərbaycan dilində morfoloji söz yaradıcılığı prosesinin öyrənilməsində, qədim sözdüzəldici şəkilçilərin aşkara çıxarılmasında dialekt və şivə materialları yazılı abidələr qədər mühüm rol oynayır. Belə ki hər bir dialekt və yaxud şivə araşdırılmasında səciyyəvi şəkilçilərlə yanaşı qədim formalar da müəyyən olunmuşdur. Bu məqalədə Şamaxı şivələrində söz yaradıcılığı prosesi ədəbi dillə və digər dialekt və şivələrlə müqayisə edilir.

Açar sözlər: *ədəbi dil, şivə, morfoloji, isim, feil, şəkilçi*

Azərbaycan dilinin Şamaxı şivələrində morfoloji yolla söz yaradıcılığı digər nitq hissələrinə nisbətən daha çox ad və hərəkət bildirən sözlərin yaranmasında özünü göstərir. Burada ədəbi dildə işlənən sözdüzəldici şəkilçilərlə yanaşı yalnız şivələr üçün xarakterik olan şəkilçilərə də təsadüf edilir. Həmçinin arxaikləşmiş leksik şəkilçilərə də rast gəlmək olur.

Şamaxı şivələrində işlənən ad düzəldən şəkilçiləri iki yerə bölmək olar: 1) adlara qoşularaq isim düzəldən şəkilçilər; 2) feillərə qoşularaq isim düzəldən şəkilçilər.

1) Adlara qoşularaq isim düzəldən şəkilçilər. Dörd cür yazılan -çı, -çi, -çu, -çü şəkilçisi ən məhsuldar isim düzəldən şəkilçi hesab olunur [2, s. 49]. Şamaxı şivələrində bu şəkilçi iki variantda -çı, -çi şəklində özünü göstərir.İsimlərə qoşularaq daha işlək sözyaratma qabiliyyətinə malikdir vəpeşə, sənət, məşğuliyyət, xasiyyət və s. müxtəlif leksik mənalı düzəltmə isimlər yaradır.Bu şəkilçi vasitəsilə yaranmış sözlərin ”XIII-XIV əsrlərdən başlayaraq müasir dövrümüzə qədər mövcud olan ədəbi əsərlərin dilində aktiv vəziyyətdə olduğu görünür”[5, s. 55].

Bu şəkilçi Şamaxı şivələrində ədəbi dildə işlənən düzəltmə sözlərlə yanaşı, yalnız şivələrin leksik tərkibində olan sözlərin yaranmasında da özünü göstərir. Məs.: bıyrığçı (kiçik yaşlı uşaq), böyirçi (yad adam), yançı (havadar), carçı (xəbərçi), çölçi (çöl işləri ilə məşğul olan şəxs), şirçi (rəngsaz), kəççi (kəndli), köməyçi, ələyçi, yurtçı (davamçı), güdiyçi (güdükdə duran adam), külliyçı (bütün günü ev işləri iə məşğul olan), soraxçı (xəbər yollayan adam), duvaçı, başaqçı (biçindən sonra yerə tökülən sünbülləri yığan şəxs), çalançıvə s.

Başaqçı sözü eyni mənada Nəsiminin dilində işlənir:

Xirmənində hüsnünün gündür başaqçı ay ilə,
Utan ey nisbət qılan qaşı hilalı dasinə [6, s. 124].

Çalançı sözü diqqəti cəlb edir. Şamaxı dialektinin leksik tərkibində bu söz omonim kimi özünü göstərir. *Xəbərçi, musiqiçi, qatıq mayası* kimi mənaları ifadə edir. Bu şəkilçi ilə yaranmış korçu (bədxərc), zıqqıçı (xırdaçı) və s. sözlər hal-hazırda sifət kimi özünü göstərir. Amma korçu (bədxərc) və zıqqıçı (xırdaçı) sözləri nə vaxtsa isim olmuş, sonra isə atributivləşmişdir. Bu sözlərin isimlərin atributivləşməsi yolu ilə yarandığı şübhə doğurmur.

Şamaxı şivələrində isim yaratmada -lığ, -nığ, -liy, -lig, -rığ, -dığ şəkilçisi olduqca məhsuldardır. Bunlar ədəbi dildə işlənən -lıq[4] şəkilçisinin müxtəlif fonetik variantlarıdır. Ədəbi dildə olduğu kimi, Şamaxı şivələrində də isim, bəzən isə sifət düzəltməyə xidmət edir. Məs.: zıqqıçılığ, korçılığ (bədxərclik), çölçiliy(çöl işi), basmalığ (kömür hazırlanan yer), çöllig(çöl üçün), bayırrığ, bazarrığ, bayramnığ, qoutduğ (aclıq), daşdığ, cannığ (jilet), əllig, sulux (su çox olan yer), arxalığ (belindən büzməli qadın və kişi geyimi), qurılığ (həyətdə düzəldilmiş üstüörtülü yer), dirrig (ev avadanlığı), kəmliy (xəstəlik adı), çalançılığ və s.

-ça, -çə (-cа, -cə) şəkilçisi isimlərə qoşularaq kiçiltmə mənalı isimlər düzəldir. Məs.: sapılca (kiçik tava), soğança (yağda qızardılmış soğan), satılca (su qabı), taxca (evin divarında kiçik şkaf), kəlçə (kəldən kiçik erkək camış), yarmaça (yarılmış odun), dükcə (əyrilmiş ip forması), barmağça(qaşsız nişan üzüyü), yetimçə, mıxça, qulança (at balası) və s.

-qa, -ğa, -gə şəkilçisi yeni mənalı düzəltmə isimlər yaratmağa xidmət edir. Məs.: yarımqa (pəncərənin içərisinə tutulan qısa pərdə), calğa (calaq olunmuş tut ağacı), qonalğa (qonaqlıq), yönəgə (gedib-gəldiyim, uyğunlaşdığım yer) və s.

2) Feillərə qoşularaq isim düzəldən şəkilçilər. Feillərdən isim düzəltməyə xidmət edən -acaq, -əcək şəkilçisi də məhsuldar şəkilçidir. “Öz mənşəyi etibarilə müəyyən gələcək zaman şəkilçisi olub, dilimizdə eyni zamanda bir leksik-qrammatik şəkilçi kimi də formalaşmışdır”[2, s. 161]. Bu şəkilçinin -acağ, -əcəy

variantı Şamaxı şivələrində əşya, alət, proses bildirən isim düzəldir.Məsələn: başaracağ (məharət), çapaçağ (ət döğrayan alət), yatacağ (yorğan-döşək), alacağ, tutacağ (qazan götürmək üçün bir-birinə tikilmiş parça),çıxacağ (itki), buracağvə s.

-ma, -mə şəkilçisi ədəbi dildə olduğu kimi Şamaxı şivələrində də feillərdən isim düzəltməyə xidmət edir. "Substantivləşmə hadisəsi nəticəsində dilimizdə məsdər əmələ gətirən -maq, -mək şəkilçisinin q və k samiti düşərək feildən isim düzəldən -ma, -mə şəkilçisi törəmişdir". [2, s. 147]

Bu şəkilçi ilə düzəlmiş qatma (sap), basma (kömür),pörtdəmə (yuxa növü), qarama (çirk), çatma (heyvanın boğazına bağlanmış ip, kəndir), yayma (unla bişirilən xörək), çərtmə (alına bağlanan yaylıq), çalma, gözəmə (çuval), çibənmə (iki-üç qatlı yun ipliyin alınması), basdırma (ət duz, istiot və digər ədviyyatların vurulub saxlanması), yarma (iri odun kötüyü), təpitmə (yaranın üstünə qoyulan xəmir) və s. sözlər Şamaxı şivələrində geniş yayılmışdır.

Az işlənən şəkilçi olan-a şəkilçisi feillərə qoşularaq müəyyən anlayışları ifadə edən isimlər yaradır. Bu şəkilçi ilə qopara sözü düzəlir.Bu şəkilçinin adlarla işlənməsinə də rast gəlmək olur. Məs.: xamra (xəmir mayası), kürə (kiçik manqal), qıra (təndirdən çörək çıxartmaq üçün istifadə edilən alət).

-ıq, -ik, -uq, -ük şəkilçisi əşya, obyekt, proses adı bildirən düzəltmə isim yaradır [5, s. 31]. Bu şəkilçi Şamaxı şivələrində -ig, -ığ variantında qeydə alınmışdır. -ig, -ığ şəkilçisi feillərdən isim düzəldən şəkilçilərdəndir. Məs.: kəsig (qız uşağı), salığ (xəstəlik) və s.

Az işlək olan -aq (-ək) şəkilçisi qədim şəkilçilərdəndir. Həm ədəbi dildə, həm də dialekt və şivələrimizin leksik tərkibində yeni söz yaratmağa xidmət edir. H.Mirzəzadə bu şəkilçiyə XIV əsr və daha sonrakı dövrlərə aid ədəbi materiallarında rast gəlindiyini qeyd edir: "-aq şəkilçisinin inkişafından məlum olur ki, bir sıra sözlərdə bu şəkilçi söz kökü ilə elə sıx birləşmişdir ki, onları tərkib hissələrinə ayırmaq qeyri-mümkündür"[5, s. 60]. Bu şəkilçinin -ağ (-nağ) variantı Şamaxı şivələri üçün xarakterikdir.Məs.: yalağ (it üçün yal tökülən qab), yığnağ (yığıncaq) və s.

Feil düzəldən şəkilçilər müxtəlif nitq hissələrinə qoşularaq feillər yaradır. Feil yaradıcılığında –la, -lə, -da, -də, -na, -nə şəkilçiləri ilə yaranan feillər üstünlük təşkil edir. Həm müasir dildə, həm də dialektlərdə məhsuldar olan şəkliçi ol, elə köməkçi feillərindən törəmiş, şəkliçiyə çevrilmişdir [7, s. 128]. Şamaxı şivələrində bu şəkilçi daha çox isim və sifətlərə qoşularaq feil yaratmağa xidmət edir.

Quyla – quyu ismindən yaranan quylamaq feili üstünü örtmək, basdırmaq, torpaqlamaq mənalarını bildirir. *Öyə gələnnən ağzı üsdə quylanıb yerə.*

Qadağlamağ – qadağ isminə artırılıb birləşdirmək, qaynaq etmək mənasındadır. *Qapını neçə yerdən qadağlıyıblar, aşmasun.*

Kərkiləməy – kərki əkinçilikdə istifadə edilən alətin adıdır. Kərki ilə yerinə yetirilən hərəkət belə adlanır. *Bossanı kərkilədilər, darağladılar.*

Kilitdəməy – kilit isminə artrılaraq yaranan bu feil açarla bağlamaq, qıfıllamaq mənasında işlənir. *Qap-bacanı kilitdədiyib Bakiyə getdüy.*

Haylamağ – çağırmaq. Şamaxı şivələrində hay ismi səs, çağırış mənasında işlənir. *Bir hay eləseydün, gələrdüy. Haya bətdilər, o sa:t tökilişəceylər.* Hay isminə -la şəkilçisi qoşularaq səsləmək, çağırmaq mənasını yaratmışdır. *Ayə, o qoyınnarı hayleyün bəri.*

İrahlamağ//rahlamağ – hazırlamaq mənasını verən bu söz rah//irah – hazır sifətindən yaranmışdır. Biz getdüy gördüy surfanı rahlıyıblar.

Külbələməy – külbə (təndirdə tüstü çıxmaq üçün açılan deşik) ismindən yaranıb bu isimlə bağlı hərəkəti bildirir.

Kəmləməy – xəstələnmək mənasını verən feil kəm (xəstəlik) ismindən yaranmışdır. Bu söz heyvana aid xəstəlik kimi işlənsə də, yaranan feil bəzən insana da aid edilir.

Qıçalamağ – parça, tikə mənasını verən qıça ismindən yaranmışdır, tikələmək, hissələrə bölmək mənasında işlənir.

Simləməy – Fars mənşəli sim sözündən yaranan feil soyuqdan xəstələnmək mənasını ifadə edir. Əynü:zi qəlin eliyün, simliyərsüz.

Gərənaylamağ – ucadan danışmaq, sirri açmaq, hamıya yaymaq mənasında işlənən feil gərənay ismindən yaranmışdır. Gərənay sözü kərənay//qaranay – uzun zurna musiqi alətidir.

Bətdəməy – bağlamaq, birləşdirmək, möhkəmləndirmək mənasını bildirən bu feil bənd isminin fonetik dəyişikliyə uğramış şəklindən yaranmışdır. *Taxdan:n başın bətdiyün, çıxmasun.*

Bəlləməy – nişanlamaq, yerini müəyyənləşdirmək. *Gündiz gözi yerin bəlliyillər, gecə gəlib aparıllar.*

Bizdəməy – bir işi görməyə məcbur etmək mənasını verən feil biz ismindən yaranmışdır.*Anası oyi bizdəməydən yorıldı, özi oxımadı.*

Midiləməy – midi- ləng, asta sözündən yaranıb. Şəki dialektində midix1 – çox yavaş iş görən, aciz mənasında işlənir [4, s.102].

Yasalamağ – yoluna qoymaq, sakitləşdirmək feili yasa sözündən yaranmışdır. Yasa müasir türk dilində qanun mənasında işlənir.

Selbələməy – (uzağa) atmaq. Meyvə salmaq üçün kiçik ağac parçası mənasını verən selbə ismindən yaranıb. Bu söz Şəki dialektində salbex1 şəklində eyni mənada işlədilir. Düzəltmə söz olan salbey isminin salmaq feili və isim düzəldən bex1şəkilçisindən yarandığı qeyd edilir [4, s. 74]. Şamaxı şivələrində a-e səs əvəzlənməsi xarakterik fonetik hadisədir. Selbə sözü həm də uzun mənasında işlədilir.

-lan, -lən, -dan, -dən, -ran, -rən şəkilçisi də Şamaxı şivələrində adlardan feil yaradan məhsuldar şəkilçilərdəndir. Bu şəkilçinin -la və -n şəkilçilərinin birləşməsindən yarandığı ehtimal edilir. Şəkilçinin köməyi ilə yaranan feillər "bir şeyə nail olmaq, əldə etmək, təchiz etmək, bir xüsusiyyətin, vəziyyətin, keyfiyyətin, əlamətin meydana çıxması, dəyişməsi və ya inkişafını bildirmək, döndərmək, çevirmək, bənzətmək, prosesi bildirmək" mənalarını ifadə edir [4, s. 81].

Şelləmməy- nazlanmaq, şıltaqlıq etmək mənasında işlənən bu feil şel ismindən yaranmışdır. Şamaxı şivələrində eyni mənada şel vırmağ ifadəsi də işlənir. Bu ismə sifət düzəldən –lı leksik şəkilçisi artırılaraq şelli – nazlı sifrəti də yaranır.

Qablanmağ – qab ismindən yaranan feil daha çox suya qablanmaq birləşməsinin tərkibində həddindən artıq su içmək mənasında işlənir.

Daldalammağ – dalda (gizlin, xəlvət yer) sözündən yaranıb gizlənmək mənasını verir.

Tasalammağ –tasa (narahat) sözündən yaranıb narahat olmaq mənasını ifadə edir. Tasa sözü (həyəcan, səbirsizlik) arxaik söz kimi "Oğuznamə"nin dilində işlənməsinə rast gəlinir: Tasa kişiyə xeyir verməz (Səbirsizlik insana xeyir etməz). Müasir türk dilində də eyni mənada işlənməkdədir. Muğan qrupu şivələrində tasa həm də evin üst taxtası, tavan mənasını ifadə edir [1, s. 193].

Yasdammağ – söykənmək mənasında olan bu söz yastı sifətindən yaranmışdır. Daşkəsən, Gədəbəy, Cəbrayıl şivələrində yastan – düzən, düzənlik mənasının verən sözün işlənməsinə rast gəlinir. R.Eyvazova yastanmaq feilinin eyni mənada Kişvərinin dilində işləndiyini qeyd edir:

Eşigində düşmişəm hər gecə daşə yastanıb,

Gözlərim giryanü köksüm yarəvü bağrım yanıb [3, s. 85].

Söz yaradıcılığında fəal iştirak etməyən -raş, -rəş, -daş şəkilçisi ədəbi dildəki –laş, -ləş şəkliçisinin fonetik variantlarıdır. –la, -lə və -ış qarşılıq növ şəkliçisinin birləşməsindən yaransa da, artıq onu tərkib hissələrinə ayırmaq mümkün deyildir [7, s. 129].

Səbirrəşməg (səbirli olmaq), kirtdəşməy (gözü (borunun, qıfılın və s.) gözü tutulmaq), xırraşmağ (boğuşmaq), curraşmağ (ortaq, şərik olmaq) və s.

-al, -əl şəkilçisi yazılı abidələrdə az təsadüf edilən leksik şəkliçilərdəndir [9, s. 279]. Tuşalmağ – (bir yerə istiqamətlənib getmək), yanalmağ (yaxınlaşmaq), genəlməy (lovğalanmaq) və s.

Yazılı abidələrin dilində az işlənən şəkilçilərdən biri də -ı, -i, -u, -ü şəkliçisidir. "Dədə Qorqud" dastanında bayımaq (varlanmaq) şəklində işlənir. Qeyd edək ki, bu düzəltmə feil yarımaq, yarıtmaq mənalarında Şamaxı şivələrində də işlənməkdədir. İş dalıycan göndərərsən, bayıdıb gələr.

İsim, sifət və bəzən də feillərə qoşulan –ı, -i şəkliçisi düzəltmə feillər yaradır.

Sifətə qoşulan: qalınımağ//qəliniməy (qalınlaşmaq), sərinimə (sərinləmək), yogınımağ (yoğunlaşmaq), darımağ (arxasınca danışmaq). Bu feil Şamaxı şivələrində diyib-darımağ şəklində də işlənir. Poranımağ –poran (pis, xarab) sifətinə qoşulub, pisləşmək, xarab olmaq (əhval-ruhiyyə) mənalarını verir.

İsmə qoşulan: tuşımağ (işarə vermək, tuş eləmək), həvəsiməy (həvəslənmək)

Feilə qoşulan: Uzanımağ//uzınımağ (uzanmaq), sanımağ//sanamağ (saymaq), təzimə (qaçmaq), təpiməy (qurumaq (yer, torpaq və s.)) və s.

Azərbaycan dilinin Şamaxı şivələrinin morfoloji quruluşu səciyyəvi xüsusiyyətlərə malikdir. Şivələrdə ad və feil yaradan şəkilçilər müxtəlifliyi ilə seçilir. Şəkilçilərin bir qismi Azərbaycan ədəbi dili üçün səciyyəvi olsa da, müəyyən bir hissəsi yalnız Şamaxı şivələri üçün xarakterikdir. Burada arxaik leksik şəkilçilərə də təsadüf etmək olur.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan dilinin Muğan qrupu dialekt və şivələri, Az. SSR EA nəşr, Bakı, -1955 - 262 s.
2. Cəfərov S. Müasir Azərbaycan dili. II hissə. Leksika, Bakı, "Şərq-Qərb", 2007. -192 s.
3. Eyvazova R. Kişvəri "Divan"ın dili (morfoloji xüsusiyyətlər), Bakı, "Elm", 2005 - 370 s.
4. İslamov M. Azərbaycan dilinin Nuxa dialekti, Bakı, Az.SSR EA nəşr. 1968 -274 s.
5. Kazımov Q. S. Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya. Bakı, "Nurlan", 2010.- 400 s.
6. Qəhrəmanov C. Nəsimi "Divan"ının leksikası. Bakı, "Elm", 1970.- 567 s.
7. Mirzəzadə H. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı, Azərb. Univer. Nəşriyyatı, 1990.- 376 s.
8. Şirəliyev M. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. Bakı, "Şərq-Qərb", 2008.- 416 s.

9. Tanrıverdi Əzizxan Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası, Bakı, “Elm və təhsil”, 2012 - 464 s.

РЕЗЮМЕ
МОРФОЛОГИЧЕСКОЕ СЛОВООБРАЗОВАНИЕ В ШАМАХИНСКИХ ДИАЛЕКТАХ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ЯЗЫКА
Шукюрова С. Ф.
Шемахинский филиал Азербайджанского государственного педагогического университета, Шемаха, Азербайджан

Процесс морфологического словообразования в Шамахинских диалектах азербайджанского языка широко распространен. В процессе морфологического словообразования преобладают слова, обозначающие существительные и действия. Помимо существующих в литературном языке суффиксов, здесь используются и словообразовательные суффиксы, характерные для диалектов. Диалектный материал играет не менее важную роль в изучении процесса морфологического словообразования в азербайджанском языке, в открытии древних словообразовательных суффиксов. Таким образом, при изучении каждого диалекта наряду с характерными суффиксами были выявлены и древние формы. В данной статье сравнивается процесс словообразования в шамахинских диалектах с литературным языком и другими диалектами.

Ключевые слова: *литературный язык, наречие, морфологическое, имя существительное, глагол, суффиксы*

SUMMARY
MORPHOLOGICAL WORD CREATION IN SHAMAKHI DIALECTS OF THE AZERBAIJANI LANGUAGE
Shukurova S. F.
Shamakhi branch of Azerbaijan State Pedagogical University, Azerbaijan

The process of morphological word formation in the Shamakhi dialects of the Azerbaijani language is widespread. In the process of morphological word formation, words denoting nouns and actions predominate. In addition to the existing suffixes in the literary language, word-formative suffixes typical for dialects are also used here. Dialect materials play as important a role in the study of the process of morphological word formation in the Azerbaijani language, in the discovery of ancient word-forming suffixes. Thus, in the study of each dialect, along with the characteristic suffixes, ancient forms have also been identified. This article compares the process of word formation in Shamakhi dialects with literary language and other dialects.

Key words: literary language, accent, morphological, noun, verb, features

TƏRCÜMƏDƏ XÜSUSİ ADLARIN VERİLMƏSİNDƏ ƏNƏNƏ VƏ MÜASİR TENDENSİYALAR
(N. Gəncəvinin “Yeddi gözəl” poeması əsasında)

Nağıyeva Şəhla Bədir qızı
Azərbaycan Dillər Universiteti, Bakı, Azərbaycan
shnagiyeva@adu.edu.az

Xülasə. Məqalədə Azərbaycan poeziya nümunələrinin ingilis dilinə tərcüməsində xüsusi adların verilməsi üsullarından bəhs edir. Universal məna ifadə edən xüsusi adlar konnotativ məna daşıyır və dilin lüğət tərkibinin milli və etnomədəni qatını təşkil edir. Nizami Gəncəvinin “Yeddi gözəl” poeması xüsusi adlarla zəngin olduğundan əsərdən parçalar və onların ingilis dilinə tərcüməsi xüsusi adların milli koloritin saxlanmasındakı roluna diqqət çəkmək üçün müqayisəli təhlil edilmişdir.

Açar sözlər: *onomastik vahidlər, xüsusi adlar, milli kolorit, konnotativ məna, çərşənbə gü nü*

Xüsusi adlar milli kolorit daşıyıcısı olduqları üçün onların bədii tərcümədə, xüsusilə də onun zərif qolu olan poeziya tərcüməsində verilməsi prinsiplərinə müxtəlif dövrlərdə, müxtəlif tərcümə mütəxəssislərinin yanaşmaları fərqli olmuşdur. Belə ki, əvvəlki dövrlərdə də indiki zamanda da onamastik vahidlərin verilməsində bir mənalı olaraq hər kəsin qəbul etdiyi transliterasiya (məxəz dildəki sözün hədəf dilin əlifbası ilə verilməsi) üsuluna üstünlük verilir.Lakin istənilən tərcümə növündə tərcümə mətninin

ruhunun, mövcud olduğu kontekstin nəzərə alınmasıtəkcə xüsusi adların tərcüməsində deyil, həmçinin, məxəz mətndəki milli kolorit göstəriciləri- atalar sözləri, zərb məsəllər, frazeoloji vahidlər, realilər uğurlu tərcüməyə təminat verən şərtlərdəndir. Belə ki, *"mətnin forma və mənaca təşkilində xüsusi adların rolu hələ kifayət qədər öyrənilməyib. Hələ xüsusi adlara kontekstdən ayrı baxmaq meyli güclüdür"*[3, s. 160].

Nizami Gəncəvinin "Yeddi gözəl" poeması xüsusi adlarla zəngin olduğundan milli koloriti əks etdirən xüsusi adların ingilis dilinə tərcüməsi zamanı bu sahədə formalaşıb qəlibə düşən ənənələr və müasir tendensiyalar prizmasından yanaşaraq əsərdəki xüsusi adların verilmə üsuluna diqqət çəkəcəyik.

Nizami Gəncəvi yaradıcılığı əsərlərini fars dilində yazsa da, bütün yaradıcılığında milli ruh hiss edildiyi üçün xüsusi adların xarici dillərə, o cümlədən ingilis dilinə tərcüməsi milli koloritin saxlanması baxımından çox əhəmiyyətlidir.

Məlum olduğu kimi səma cisimlirinin adları, onların idarə etdikləri həftənin yeddi günü və ruhuna kökləndikləri və özlərində əks etdirdikəri yeddi rəng şairin yaradıcılığında qızıl xəttlə keçən məqamlardandır və onun təkcə şair deyil, həmçinin astronom, böyük mütəfəkkir olmasına sübutdur. Əsərin ingilis dilinə tərcüməsi zamanı uğurlu gedişlər, və ya bəzən təhriflər məhz tərcüməçinin Azərbaycan dilinin milli koloritinin tərcüməçi tərəfindən düzgün anlaşılmaması səbəbindən irəli gəlir.

Poemada adına gü nü ağ gü nbəzə yeddinci iqlimdən gətrilmiş ağ rəng geyimli İran gözəlinin hekayətində bir xacə qəlbini ram etmiş bir gözəl sorağı ilə özünün sahib olduğu cənnət bağına gəlir və özünün sahibi olduğu bağbağlı olduğu üçün o oraya oğru kimi gizli deşikdən girməsinə görə huri mələklərin qəzəbinə tuş gəlib onlar tərəfindən döyülsə də, sonda onların rəğbətini qazanır. Buranın gözəlliyini təsvir edən aşağıdakı misralardakı xüsusi adlar, həm də Nizami Gəncəvinin "Xosrov və Şirin" poemasında əsas qəhrəmanlar kimi yer alanFərhad və Şirinin adları çəkilir. Fərhadın sevgisi yolunda külünglə yardığı Bisitun dağı

Bisü tunlar sü tun qaldırmışdılar,
Fərhadı baltayla öldü rmü şdü lər.
Şirinin qəsrində sü d arxı ki, var,
Belə hovuzlardan yollanıb axar [1, s. 250].

misralarında İran gözəlinin söylədiyi hekayəti daha təsirli etmək üçün Fərhadla Şirinin adı bağın təsvirində xatırlanır və bu xüsusi adlar ingilis dilinə edilmiş tərcümə mətnində

Fair as white columns in Bisitun
(their Farhad with a sharp axe slain),
They filled the pool with milky streams
Like those in Shirin's castle. [4, s. 222]

kimi təqdim olunur. Tərcümə mətninin sətri tərcüməsinə diqqət yetirək:

Bisitunun ağ sütunları kimi açıq rəngli
(Onların Fərhadı iti balta ilə öldürülüb.)
Onlar hovuzu axan südlə doldurdular.
Şirinin qəsrində olduğu kimi.

Cənnət baxçasındakı bu təsvir mənbə mətnin ruhunu tam da olmasa, qismən əks etdirir və şəxs və yer adları düzgün olaraq transliterasiya yolu ilə tərcümə edilmişdir.

Obrazın elementi olan insan və ya məkan adları yazıldığı dövr, mənsub olduğu cəmiyyətin sosial həyatı ilə əlaqəli bəzi "gizli" məqamları da özündə əks etdirir: *"Hər hansı xarakterin adı yalnız şəraitlə bağlı əlavə məlumata malik olmaqla anlaşıla bilən bir sıra konnotasiyaya malik olur"* [2, s. 7]. Odur ki, tərcümə zamanı onomastik vahidlərlə bağlı məsələ ilk baxışda sadə görünsə də, tərcüməçidən xüsusi diqqət və həssas yanaşma tələb edir.

"Yeddi gözəl" poemasında pəncşənbə gü nü altıncı iqlimdən gəlmiş gözəlin yanında səndəl ağacı rəngli geyimdə olan Yupiterin hökm etdiyi Çin gözəlinin Bəhram şaha söylədiyi hekayətində də şəxs adları – Xeyir, Şər və Mübəşşir yer almışdır:

Gəldi əyniaçıq pərakəndə Şər,
öpdü torpağını ondan bixəbər.
Xeyir ona dedi: "Admı söylə!
Başm salacaqdır səni əngələ".
Səyyah: - "Mü bəşşirdir, - dedi, - şöhrətim,
Görunü r hər işdə gü cü m, qudrətim" [1, s. 241].

İngilis dilinə tərcümədə şəxs adları olan Xeyir və Şər transliterasiya yolu ilə "Kheyir" və "Shar " kimi deyil, adların ifadə etdikləri mənaya uyğun olaraq "Good" (Yaxşı) və "Bad"(Pis) kimi verilmişdir. Mübəşşir isə "Mubashir" ingilis dilinin əlifbası ilə verilərək transliterasiya üsulu ilə təqdim olunmuşdur:

Bad came, all innocent, and kissed
the ground not knowing Good, who asked,
'Tell me your name, O whose head

Will soon lament for him.' Bad said,
'I'm the traveller who's called
Mubashir, in all rare arts skilled [4, s. 214].

Fikrimizcə, adların ifadə etdiyi mənaya uyğun tərcümə edilməsi mənaya bütövlükdə xələl gətirməsə də, "Xeyir" və "Şər" adları transliterasiya yolu ilə verilməli və mənasına aid səhifənin sonunda izahat verilməsi mənanın daha qabarıq təqdim edilməsinə xidmət edərdi.

Poemada ağ gümbəzdəki gözəlin hekayətindən başqa bir nümunənin tərcüməsinə diqqət yetirək:

Gəzdilər Yusifi, çıxmışdı yoxa,
Tapıb ətəkləyib misli-Züleyxa,
Soruşdular işin həqiqətini,
Xacə nəql eylədi fəlakətini [1, s. 254].

İngiliscəsi:

They thought that lost Joseph to find
And like Zuleykha to him clung.
They asked truth of the affair;
The tale he told brought forth their tears [4, s. 226].

Çox məntiqli olaraq mənbə dildəki "Yusif" şəxs adı ingilis dilində bu adın qarşılığını ifadə edən "Joseph" sözü ilə, "Züleyxa" isə transliterasiya yolu ilə "Zuleykha" kimi verilmişdir.

Üçü ncü iqimdən olan şah qızının - yaşıl geyimli Xarəzm gozəli Nazpərinin hekayətindəki

O dedi: "Adından agah et məni,
Mən də bu ad ilə çağırım səni".
Dedi: "Ad qoydular Bişr mənə, sən,
Nə eybi, hər nə cü r ad verəcəksən".
"Bişr! İnsanların eybisən, nə qəm,
Mən də Məlixayam, imami-aləm [1, s. 171].

parçasında olan Bişr, Məlixa xüsusi adları ingilis dilində tərcümədə

'Come, tell me then', he said
'your proper name"
'This humble slave of God', he said.
'is Bishr; pray, what are you called?'
'You're Bishr who brings bad news to men;'
'I'm Maliha, chief of the learned' [4, s. 147]

kimi verilmişdir ki, bu da qeyd etdiyimiz kimi xüsusi adların tərcüməsində məqbul hesab olunan transliterasiya üsulundan istifadə edilmişdir.

Xüsusi adların transliterasiyasından söhbət gedərkən tərcümə nəzəriyyəsi üzrə olan elmi tədqiqatlarda əvvəlcə də qeyd etdiyimiz kimi bu adların başqa dilin hərflər sisteminə köçürülməsi kimi izahat verilir. Bunlarla yanaşı, onu da qeyd etmək lazımdır ki, bu adların tərcümədə semantik təqdimatı zamanı yaranan çətinliklər praktik transkripsiyanın (transliterasiya) yaratdığı ənənəvi çətinliklərindən heç də geri qalmır. Məxəz dildəki informasiyanın hədəf dildə əks olunması və anlaşılması da çox vaxt məhz bu məsələdən asılı olur. Səndəl ağacı rəngdə olan saraydakı səndəl ağacı rəngində geyimdə olan Çin qızının

Verdi Xeyrə qızı, yaşayın, deyə
Qoşdu Utaridi parlaq Zöhrəyə [1, s. 236].
İngiliscəsi:
He gave to Good his daughter; joined
Venus and Mercury in one bond [4, s. 209].

Təqdim etdiyimiz bu nümunədə Azərbaycan dilində "Venera" və "Zöhrə" kimi işlədilən planet adlarının ingiliscə qarşılığı "Venus" və "Mercury" kimi verilməsi adekvatlıq və milli koloritin qorunmsı baxımından qəbulediləndir.

Poemada xüsusi adlar-Zöhrə planeti, Bilqeys, Sü leyman [1, s. 200], "Bilqis", "Venus", "Solomon" [1, s. 137] kimi, Musanın danası ([1, s.144] "Calf of Gold" (Musanın danası dini anlamda ingilis dilində "qızılı dana" kimi işlədilir.), slavyan gözəlinin mavi geyimli Misir gözəlinin hekayətində "Kəsranın tacıyla təxti-Keykavus" misrası [1,s.240] "Kaykavus' throne and Kisra's crown" [4, s.311] kimi verilərək ingilis dilinə transliterasiya üsulu ilə tərcümə edilmişdir.

Bu nümunələrin Azərbaycan və ingilis dillərində qarşılıqlı müqayisəsi xüsusi adların ingilis dilinə tərcüməsində olan ənənələr və bu sahədəki müasir tendensiyalar bizə hər zaman konnotativ məna yüklü sözlərə, o cümlədən xüsusi adların mənasına kontekst daxilində baxaraq tərcümə etmək və semantik baxımdan dəyərləndirmək zərurətini diktə edir. Bu baxımdan Nizami Gəncəvinin yaradıcılığında bütün dövrlər üçün keçərli olan mövzusu olan, incə üslublu, müdrik kəlamlarla və milli koloritlə zəngin "Yeddi

gözəl” poemasının ingilis dilinə tərcüməsində onamastik vahidlər-insan və yer adlarının transliterasiya üsulu ilə, yeri gələndə isə semantik yolla təqdim edilməsi təqdirə layiqdir.

Ədəbiyyat

1. Gəncəvi N. Yeddi gözəl. Bakı: Lider Nəşriyyatı, 2004, 336 səh.
2. Гюббенет, И.В. К проблеме понимания литературно-художественного текста. / И.В.Гюббенет. – М.: Изд-во Московского Университета, – 1981. – 108 с.
3. Ермолович, О.И. Имя собственное в тексте. // Сб. научн. трудов МГПИИЯ им. М.Тореза. – М., – Вып. 278. – 1986. – 263 с.
4. Ganjavi N. ”Seven Beauties” Translated wih an Introduction and Notes Julie Scott Meisami. / Hackett Publishing Company: 2015

РЕЗЮМЕ

ТРАДИЦИИ И СОВРЕМЕННЫЕ ТЕНДЕНЦИИ В ПЕРЕДАЧЕ СПЕЦИАЛЬНЫХ НАИМЕНОВАНИЙ В ПЕРЕВОДЕ

(На основе поэмы Низами Гянджеви "Семь красавиц")

Нагиева Ш.Б.

Азербайджанский университет языков, Баку, Азербайджан

В статье рассматриваются способы передачи специальных наименований при переводе азербайджанских поэтических образцов на английский язык. Специальные наименования, выражающие универсальный смысл, несут коннотативное значение и заменяют национальный и этнокультурный пласт лексики языка. Поскольку поэма Низами Гянджеви «Семь красавиц» изобилует специальными наименованиями, в статье представлен сопоставительный анализ отрывков из поэмы и их перевода на английский язык для того, чтобы акцентировать внимание на роли специальных наименований в представлении национального колорита.

Ключевые слова: ономастические единицы, специальные имена, национальный колорит, коннотативное значение, четверг

SUMMARY

TRADITIONS AND MODERN TRENDS IN TRANSLATION SPECIAL NAMES

(on the basis of N. Ganjavi's poem "Seven beauties")

Nagiyeva Sh. B.

Azerbaijan University of Languages, Baku, Azerbaijan

The article deals with the ways of conveying the special names in translation of the Azerbaijani poetical samples into English. The special names expressing universal meaning carries connotative meaning and substitutes the national and ethnocultural layer of the vocabulary of the language. Since “Seven Beauties” by Nizami Ganjavi is rich with special names the pieces from the poem and their translation into English have been analysed comparatively to focus on the role of the the special names in presenting the national color in the article.

Key words: *onomastic units, special names, national colour, connotative meaning, Thursday*

«ТОЧКИ МЕНТАЛЬНОГО СХОЖДЕНИЯ» НАЦИОНАЛЬНЫХ ХАРАКТЕРОВ БЕЛОРУСОВ И КИТАЙЦЕВ КАК ФАКТОРЫ УСПЕШНОЙ МЕЖКУЛЬТУРНОЙ КОММУНИКАЦИИ

Шевлякова-Борзенко Ирина Леонидовна

Мультикультурный исследовательский центр Университета Хучжоу,
г. Хучжоу, Китайская Народная Республика

Резюме. Очерчены в междисциплинарном ключе содержание и границы понятий «национальный менталитет» и «национальный характер»; выделены и кратко охарактеризованы ключевые компоненты ментальных портретов китайцев и белорусов. Определены точки схождения национальных менталитетов белорусов и китайцев, что может стать концептуальной основой для выстраивания эффективной стратегии социокультурной коммуникации представителей двух народов,

которая, в свою очередь, обусловливает успех продуктивного сотрудничества во всех сферах общественно-политической и экономической деятельности.

Ключевые слова: *национальный менталитет, национальный характер, ментальный портрет, социокультурная коммуникация, коллективизм, социоцентричность*

Республика Беларусь – это суверенное государство, которое имеет выгодное геополитическое положение (находится в географическом центре Европы); страна расположена на пересечении железных дорог и автомобильных магистралей, систем нефте- и газопроводов, линий связи между Западной Европой и регионами России. Через территорию Беларуси проходят самые короткие пути сообщения между Балтийским и Чёрным морями. Страна имеет богатую историю, самобытную культуру, уникальную природу. Здесь «переплелись и разграничились два основных типа культуры, два типа цивилизации: западная (европейская) и восточная (евразийская)» [3, с. 96].

Эти и другие факторы делают Беларусь привлекательной для политического и экономического сотрудничества. Одним из важных стратегических партнёров страны в настоящее время является КНР. В ряду совместных проектов по своей значимости и стратегическим перспективам выделяется китайско-белорусский индустриальный парк «Великий камень», который называют связующим звеном для бизнеса Европы и Азии и эталонным образцом развития китайской инициативы «Пояс и путь». Страны также реализуют множество проектов и программ в области науки, культуры и образования. В стране действуют несколько Институтов Конфуция, китайский язык изучается не только в университетах, но и в средних школах. 2019 год был объявлен Годом образования Республики Беларусь в КНР.

Успех политического и экономического сотрудничества напрямую зависит от эффективности социокультурного взаимодействия представителей двух стран, успех которого во многом определяет то, насколько эффективно учитываются особенности межкультурной коммуникации.

Любая межкультурная коммуникация всегда связана со своего рода «переводом» языка одного мира на язык другого. При этом главная сложность связана не столько с изучением другой культуры, сколько с необходимостью психологически «встроиться» в совершенно иную ментальную среду.

Изучение факторов, обусловливающих успешность межкультурной коммуникации на уровне этнических либо национальных общностей, заставляет с особым вниманием отнестись к понятиям *национального характера* и *национального менталитета*.

Мы рассматриваем *национальный характер* как комплекс чувств, эмоций, мотивов и поведенческих привычек, который составляет своего рода «психологический колорит» того или иного этноса (народа).В ценностном аспекте национальный характер представляет собой духовно-нравственные ориентиры, то есть совокупность коллективных идеалов, ценностей и установок, которые бессознательно выражаются в манере поведения, повторяющихся реакциях и поступках представителей этого народа (этноса).

Под *национальным менталитетом*, как правило, понимается относительно устойчивая целостность социально-психологических параметров (качеств и черт), которые определяют специфический для каждой общности (этноса, народа, нации) тип мировосприятия и самоидентификации. Если национальный характер является воплощением психологических стереотипов поведения, то понятие национального менталитета связано преимущественно с оценочной деятельностью сознания, то есть со стереотипами мышления [1]. Национальный характер и менталитет складываются под влиянием ряда факторов: особенностей исторического развития, природной среды, условий материальной жизни, специфики духовных и культурных ценностей и традиций, общности языка и т. д.

На основе социологических исследований специалисты смоделировали своего рода ментальный автопортрет современных белорусов. В качестве доминирующих характеристик были названы гостеприимство, трудолюбие, теплота и сердечность в отношениях между людьми, совестливость и сострадание, толерантность, коллективизм. Значимыми чертами для понимания менталитета белорусов являются: патриотизм; уважение младшими старших и забота старших о младших; уважение традиций, следование им; стремление оказать помощь представителям своей нации; духовность и др. [3, с. 154-155].

В разные периоды своей истории страна неизменно оказывалась на своеобразном «перекрестке» геополитических, экономических, социокультурных интересов и потоков. Это привело к формированию онтологии «меж-бытия», когда действительность воспринимается как некое пограничье разных миров и времен (по выражению современного белорусского прозаика Бориса Петровича, «Дух средины витает над Беларусью»), где может произойти всё что угодно, даже то, чего

не может быть. Такое восприятие мира, с одной стороны, на уровне мироощущения выражается в специфически белорусском катастрофизме: речь идет о постоянной внутренней готовности к испытаниям и поисках внутренних ресурсов противостоять им. С другой стороны, это обусловливает другую важную черту менталитета белорусского народа – «отсутствие у него мессианского сознания, чувства национального превосходства над другими народами, национальной исключительности. Патриотизм, искренняя любовь белорусов к своей Родине никогда не перерастали в мессианизм и воинствующий национализм» [2, с. 204]. Национальный характер белорусов отличают миролюбие, гостеприимство, доброжелательность, гуманность, милосердие, толерантность в самой высокой степени – к представителям различных наций, религиозных конфессий, людям с другим мировосприятием.

Важное значение для формирования доминантных черт белорусской ментальности имели природно-климатические условия («кормящий ландшафт», по терминологии известного философа Льва Гумилёва). В их числе одной из первых таких черт стоит назвать синкретичность – «слитность» с природой, неотделимость человека от окружающего его мира: «Традиционная культура белорусов не противопоставляет человека обществу (*громаде*), общество не противопоставляется природе – окружающему ландшафту, растительному и животному миру. Каждый человек обладает теми же качествами, которыми обладают его *родичи* (как у людей, так и у меня), а предметы природы одушевлены и обладают теми же свойствами, что и люди. Это соединение рациональных и иррациональных начал в оценке самого себя, окружающих людей и окружающей среды создает ощущение Родины: *родные люди, родная природа, родная деревня, родной город*» [3, с. 79]. Эта синкретичность мышления, корнями уходящая в дохристианские языческие верования, на уровне национального характера проявляется в искренности и непосредственности выражения эмоций, а также почитании предков.

Особой чертой национального характера является удивительная по силе любовь к родной земле, к месту, где родился и вырос. Белорус склонен «присваивать» родную землю прежде всего на эмоциональном уровне, хотя желание материального обладания собственным наделом земли заложено в белорусе на уровне подсознательном, в глубинных ментальных структурах. Истоки базовых алгоритмов взаимодействия белорусов внутри общности отыскиваются связаны с крестьянским образом жизни, доминировавшим на предыдущих этапах развития этноса: «...жить не вопреки другим и даже не рядом с другими, а совместно с другими; чувство синхронности, необходимости согласования действий не только в производственно-хозяйственной жизни, но и в бытовой и сугубо личной жизни. Алгоритмы взаимопомощи, взаимообмена, милости к обездоленным, направленные на выравнивание материального достатка всех крестьянских дворов общины, зафиксированы в социоцентристской системе координат – “так, как у людей”, “не хуже, чем у людей”, “как люди, так и я”»[3, с. 121].

Преимущественно равнинный ландшафт, обилие лесов, болот, рек и озер и при этом необходимость жить в условиях рискованного земледелия (когда всего лишь один неурожай мог обречь весь род на вымирание) обусловливали необходимость много работать, преодолевать сложности и преграды, чтобы выжить, прокормить семью, в течение многих веков сформировали такие черты национального характера, как спокойствие, рассудительность, жизнестойкость, психоэмоциональная выносливость, и, безусловно, трудолюбие, трудоспособность, почти безграничная готовность трудиться много и постоянно.

Однако эти черты напрямую связаны с тем, что в национальном характере белорусов сильна консервативность: нежелание быстрых и радикальных преобразований на уровне действий может проявляться в некоторой медлительности при принятии решений и осуществлении практических шагов.

Бесконфликтное сочетание, а точнее особый, специфически белорусский синтез древнеславянских языческих верований и христианства привнес в национальный характер мягкосердечие, милосердие, гуманность, уважительность к старым, больным людям. По мнению некоторых исследователей, именно христианство способствовало «складыванию довольно спокойного, уравновешенного и, так сказать, “округлого” характера белорусов» [1, с. 204].

Безусловно, некоторые из перечисленных черт национального менталитета белорусов свойственны и другим народам, являются универсальными. В данном случае нас интересует «сочетаемость» национальных версий (разновидностей) этих черт и те перспективы, которые это открывает для социокультурного взаимодействия и – далее – для успешного экономического сотрудничества. Так, например, помочь белорусам и китайцам лучше «прочувствовать» друг друга

должно наличие таких схожих качеств, как терпеливость, жизнестойкость, умение ждать, преодолевать преграды без жалоб и нареканий, уважительное отношение к старшим, гостеприимство и др.

В контексте поиска точек схождения национальных характеров белорусов и китайцев следует обратить внимание и на культ предков (специфику которого в Китае во многом определила конфуцианская доктрина), а также чрезвычайную стойкость, умение стоически страдания, лишения, невзгоды (сложившаяся под влиянием буддизма) [4]. По мнению китайских исследователей, «китайцы психологически и исторически мотивированы на преодоление трудностей, они настойчивы в достижении своей цели и умело обходят препятствия, если не могут их преодолеть» [5]. Одной из важнейших черт в ментальном автопортрете китайцев является трудолюбие. Исторически это связано «с природно-климатическими особенностями, что обусловило общие психологические характеристики народа. В частности, необходимость строить ирригационные сооружения и связанный с этим тяжелый, титанический труд, послужили причиной того, что община и коллективная работа играли и играют огромную роль в жизни народа, поэтому у китайцев сформировались такие качества, как жесткая дисциплина, сплоченность, четкое распределение ролей, высокая степень доверия к мнению группы, стремление к стабильности» [6].

Особой точкой соприкосновения в контексте социокультурного взаимодействия китайцев и белорусов может стать коллективизм. Известный нидерландский социолог Герт (Герард Хендрик) Хофстеде в 1960-х – 1970-х годах провел масштабные исследования организационного поведения людей в 70 странах мира, на основе которого позже создал модель культурных измерений (результаты были опубликованы в книгах «Последствия культуры» (1980), «Измерения национальных культур в пятидесяти странах и трёх регионах» (1983), «Значение культуры» (1984)). Анализ полученных данных позволил выявить систематические различия в культурах разных стран, которые были классифицированы по пяти основным параметрам: индивидуализм – коллективизм; дистанция от власти (большая – малая); избегание неопределенности (сильное – слабое); мужественность – женственность; ориентация на будущее (краткосрочная – долгосрочная). Интересно, что последний параметр появился в перечне Хофстеде позже, когда результаты проведенного в 1991 году Майклом Харрисом Бондом и его коллегами исследования среди студентов в 23 странах мира (использовался инструмент, разработанный совместно с китайскими специалистами) убедили Хофстеде, что необходимо добавить новое, пятое измерение к модели, причем первоначально этот компонент назывался «конфуцианский динамизм».

Согласно результатам различных исследований (в том числе социологических), «как на идеальном, желательном уровне, так и в самооценке белорусы отличаются от поляков, литовцев, немцев, американцев повышенным коллективизмом. <…> такие сферы жизнедеятельности, как производство, сложные, важные жизненные ситуации в личной жизни, защита Родины и преодоление препятствий в критические периоды развития общества в мирное время современными белорусами воспринимаются как совместные, коллективные. В процессе трансформации общества изменяются ценности, вкусы, пристрастия, но по-прежнему все важнейшие социальные события – дни рождения, юбилеи, свадьбы носят ярко выраженный коллективистский характер, необходимым атрибутом которых является застолье» [3, с. 195]. При этом стремление к личной свободе белорусы в соответствии с глубинными ментальными особенностями предпочитают реализовывать не через противопоставление другим, в вместе с другими, внутри коллектива. На наш взгляд, описанная белорусская модель обеспечения личной свободы очень близка в ключевых параметрах китайской модели.

Впрочем, следует принимать во внимание специфику выявления показателя «индивидуализм – коллективизм» в современном Китае. С одной стороны, высокая конкуренция во всех сферах жизнедеятельности общества создает условия для поощрения и развития индивидуализма: культивируется значимость личного успеха, карьерного роста, их достижение связывается с упорным трудом, представление о базовой ценности которого формируется с раннего возраста. С другой стороны, непреходящими ценностями для китайцев разных поколений остаются взаимовыручка, поддержка, помощь друг другу в самых различных ситуациях, поддержание контактов со всеми близкими и дальними родственниками, то есть коллективизм во всем многообразии его проявлений.

Американский антрополог Эдвард Холл (который в 1950-х годах, собственно, и ввел понятие межкультурной коммуникации) в книге «За пределами культуры» (1976) рассматривает параметры межкультурной коммуникации как некие измерения культуры, связывающие социальные общности и нации – и детерминирующие специфичность той или иной культуры. В качестве одной из основополагающих характеристик культурных социумов Холл выделяет контекст. По мнению исследователя, коммуникативные системы наполнены некими невысказанными, скрытыми

правилами, которые необходимы для понимания происходящего и успешного протекания межличностного общения. Иначе говоря, сложности в процессе осуществлении межкультурной коммуникации возникают не из-за языкового кода или набора символов, а из-за контекста, который содержит несколько значений (пластов) и без которого код сообщения является неполным. Таким образом, культуры различаются степенью контекстуальной зависимости, возникающей вследствие использования скрытой информации; сложность культуры определяется объемом контекстуальной информации, необходимой для оценки социальной ситуации.

Культуры в теории Холла разделены на два списка: низкоконтекстуальные и высококонтекстуальные. В странах с высоким контекстом культуры, к каковым исследователь относит и Китай (и к каковым, на наш взгляд, тяготеет белорусская культура), повседневное общение не требует подробной информации и разъяснений о происходящем, поскольку эта информация уже как бы содержится в коммуникативной традиции, она «предсказывается» скрытыми правилами и требованиями, известными участникам коммуникации. Одной из характерных черт культур этого типа являются тесные связи между людьми и коллективизм.

Наряду с этим в качестве основных черт национального характера китайцев называют сплоченность, патриотизм, щедрость друг к другу, дисциплинированность, настойчивость. К числу особенно заметных проявлений китайского национального характера китайские же исследователи относят миролюбие, доброжелательность и гостеприимство. В целом можно говорить о том, что менталитеты белорусов и китайцев роднит их «социоцентичность», когда система координат выстраивается от первичности, приоритета социума, коллектива, в отличие от антропоцентристской модели, где отправной точкой становится первичность и приоритетность личности индивида [3, с. 34].

Особого внимания заслуживает такая общая для белорусов и китайцев черта национального характера, как терпение. У китайцев она в числе прочего проявляется в удивительном умении ждать: «В западной части Китая, где соль получают из глубоких колодцев и скважин и где создание каждой скважины требует сорокалетнего труда, всё же находятся китайцы, которые принимаются за эту работу, отлично зная, что они никогда не увидят ее конца. Последнее мало смущает китайца: если не он, так его сын увидит работу оконченной. Год за годом проходит за этой работой, но начавший не бросает ее, и, в конце концов, умирает, завещая своему сыну продолжать ее» [5].

В контексте поиска точек схождения национальных характеров белорусов и китайцев следует обратить внимание и на культ предков (специфику которого в Китае во многом определила конфуцианская доктрина), а также чрезвычайную стойкость, умение стоически страдания, лишения, невзгоды (сложившаяся под влиянием буддизма) [4]. По мнению китайских исследователей, «китайцы психологически и исторически мотивированы на преодоление трудностей, они настойчивы в достижении своей цели и умело обходят препятствия, если не могут их преодолеть» [6].

Одной из важнейших черт в ментальном автопортрете китайцев является трудолюбие. Исторически это связано «с условиями материальной жизни, своеобразием развития, природно-климатическими особенностями, что обусловило общие психологические характеристики народа. В частности, необходимость строить ирригационные сооружения и связанный с этим тяжелый, титанический труд, послужили причиной того, что община и коллективная работа играли и играют огромную роль в жизни народа, поэтому у китайцев сформировались такие качества, как жесткая дисциплина, сплоченность, четкое распределение ролей, высокая степень доверия к мнению группы, стремление к стабильности» [6].

Таким образом, даже краткий обзор ряда совпадающих (хотя и сохраняющих свою специфику) черт национальных характеров белорусов и китайцев в целом позволяет говорить о наличии широких возможностей условиях для резонирования ментальностей, казалось бы, столь различных общностей – при условии адекватно налаженной межкультурной коммуникации.

Литература

1. Белая, Е.Н. Теория и практика межкультурной коммуникации: учебное пособие / Е.Н. Белая. – М.: ФОРУМ, 2011. – 208 с. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://lektsii.org/10-90814.html. – Дата доступа: 02.09.2021.
2. Дубовік, А.І. Асаблівасці нацыянальнага характару беларусаў / А.І. Дубовік // XXI век: актуальные проблемы исторической науки: Материалы междунар. науч. конф., посвящ. 70-летию ист. фак. БГУ. Минск, 15–16 апр. 2004 г. / Редкол.: В. Н. Сидорцов. (отв. ред.) и др. – Минск: БГУ, 2004. – С. 203–205.
3. Кириенко, В.В. Белорусская ментальность: истоки, современность, перспективы / В.В. Кириенко. – Гомель: ГГТУ им. П. О. Сухого, 2009. – 319 с.: ил.: 2 карты.

4. Сюй, Х. Особенности китайского национального характера (часть 1) / Сюй Х. // Молодой ученый. – 2011. – № 2. – Т. 2. – С. 180–181 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://moluch.ru/archive/25/2644/. – Дата доступа: 25.08.2021.
5. Сюй, Х. Особенности китайского национального характера (часть 2) / Сюй Х. // Молодой ученый. – 2011. – № 3. – Т. 2. – С. 100–192 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://moluch.ru/archive/25/2645/. – Дата доступа: 29.08.2021.
6. Тань, Я. Этнопсихологические особенности обучения китайских учащихся / Тань Я. // Молодой ученый. – 2017. – № 17. – С. 288–291 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://moluch.ru/archive/151/42833/. – Дата доступа: 17.09.2021.

XÜLASƏ
BELARUS VƏ ÇİNLİLƏRİN MİLLİ XARAKTERLƏRİNİN ZEHNİ YAXINLAŞMA NÖQTƏLƏRİ UĞURLU MƏDƏNİYYƏTLƏRARASI ÜNSİYYƏT FAKTORU KİMİ

Şevlyakova-Borzenko İ.L.
Huçjou Universiteti, Çin Xalq Respublikası

"Milli zehniyyət" və "milli xarakter" anlayışlarının məzmunu və sərhədləri fənlərarası şəkildə təsvir edilmişdir; Çinlilərin və Belarusların mental portretlərinin əsas komponentləri vurgulanır və qısaca xarakterizə olunur. Belarusiyalıların və çinlilərin milli mentalitetinin yaxınlaşma nöqtələri müəyyən edilmişdir ki, bu da iki xalqın nümayəndələri arasında səmərəli sosiomədəni ünsiyyət strategiyasının qurulması üçün konseptual əsas ola bilər və öz növbəsində ictimai, siyasi və iqtisadi fəaliyyətin bütün sahələrində məhsuldar əməkdaşlığın nailiyyətlərini müəyyən edir.

Açar sözlər: *milli mentalitet, milli xarakter, mental portret, sosiomədəni ünsiyyət, kollektivizm, sosiotsentriklik*

SUMMARY
POINTS OF MENTAL CONVERGENCE "OF NATIONAL CHARACTERS" OF THE BELARUSIANS AND THE CHINESE AS SUCCESSFUL INTERCULTURAL COMMUNICATION FACTORS

Shevlyakova-Borzenko I.L.
Huzhou University, People's Republic of China

The content and boundaries of the concepts of «national mentality» and «national character» are outlined in an interdisciplinary way; the key components of the mental portraits of Chinese and Belarusians are highlighted and briefly characterized. The points of convergence of the national mentalities of Belarusians and Chinese are determined. This is able to become a conceptual basis for building an effective strategy of socio-cultural communication between representatives of the two peoples, which, in turn, determines the success of productive cooperation in all spheres of socio-political and economic activity.

Key words: *national mentality, national character, mental portrait, socio-cultural communication, collectivism, sociocentricity*

ПОЭЗИЯ Н. РУБЦОВА В ГРУЗИНСКИХ ПЕРЕВОДАХ

Каджая Надежда
Государственный университет А. Церетели. Кутаиси. Грузия.
nadejdakajaia@mail.ru

Резюме. Интерес грузинской читательской аудитории к лирике Н. Рубцова огромен. Многие стихотворения поэта переводятся на грузинский язык. Особо хочется отметить переводческую деятельность академического персонала Государственного университета Акакия Церетели. Группа профессоров, творческих людей двух департаментов, грузинской литературы и славистики, проявляет любовь и уважение к поэзии Н. Рубцова. Они с чувством огромного интереса и большого желания переводят лирические произведения поэта. Это профессора-поэты, О. Гветадзе, Л. Двалишвили, Г. Хоперия, Л. Чоговадзе, а также профессора-любители поэзии Н. Рубцова, С. Цурцумия, Н. Каджая, И. Адеишвили. В 2014 году издательство Государственного университета А. Церетели выпустило сборник грузинских переводов стихотворений Н. Рубцова. В данный сборник

вошли грузинские переводы стихотворений Н. Рубцова, а также статьи, посвящённые особенностям стихосложения, стилю поэта. Материал сборника может быть использован студентами, магистрантами, докторантами при изучении дисциплин литературно-языкового цикла, теории и практики перевода, лингвистического и литературоведческого анализа поэтического текста, а также при написании курсовых и дипломных работ.

Ключевые слова: *грузинские переводы, своеобразие, особенностям стихосложения, стиль*

Поэзия Н. Рубцова производит неизгладимое впечатление на грузинских читателей. Они с должным интересом и вниманием относятся к его задушевным, печальным стихам, которые порой наполнены душераздирающими пессимистическими мотивами. Наряду с этим в лирике поэта со всей силой и ясностью представлена русская душа, быт, картины русской деревенской жизни, русская глушь, одним словом, все национальное и самобытное. В критике отмечалось, что неповторимо выразительный XIX век подарил русской общественности трех великих поэтов – Некрасова, Тютчева, Фета. Пушкин и Лермонтов вне времени, стоят особняком. XX век обнаруживает еще трѐх: Блока, Есенина, Рубцова. Их творчество стало народным. Они являются поэтамипророками.

Да, Николай Рубцов (03.01.1936 – 19.01.1971 гг.) русский поэт особой судьбы. Он прожил короткую и трагическую жизнь, столкнулся с такими трудными испытаниями, которые не каждому дано преодолеть. Но несмотря ни на что, он жил и писал стихи, ставшие со временем шедеврами русской поэзии. Сегодня поэзия поэта любима, популярна. Она передает открытую, широкую душу русского народа, его огромную любовь к Родине. Следуя за Есениным, Тютчевым, Фетом Н. Рубцов не повторял их, а продолжал. Поэт извлекал из гущи жизни небывалые доселе звуки и чувства. Н. Рубцов, родившийся в самый разгар советской эпохи, страдающий всю свою сознательную жизнь, стал популярным сразу после трагической гибели. Наверное, быть известным после смерти удел всех гениальных поэтов России! Последними поэтами в истории русской поэзии, что так очаровывали мир своей щемящей лирикой, пожалуй, были Блок и Есенин.

Прошло полвека в поисках и утверждениях новых форм и истин. Время от времени в огромном хоре советской поэзии звучали яркие и неповторимые стихотворения Н. Рубцова. Его поэзия относится к времени «шестидесятников». Это было молодое поколение деятелей культуры, представляющих все виды художественного творчества. Поэзия Е. Евтушенко, А. Вознесенского, Б. Ахмадулиной и других была разнообразной. Однако сами поэты чувствовали односторонность своего творчества. Позднее критика противопоставила им стихотворения Н. Рубцова, Ю. Кузнецова, А. Передреева и других, для которых характерно было крепкое ощущение «корня», любовь к своей «малой родине», тому уголку земли, где родились и выросли. Стихотворные произведения этих авторов представляют «деревенскую лирику».

Интерес грузинской читательской аудитории к лирике Н. Рубцова огромен. Многие стихотворения поэта переводятся на грузинский язык. Особо хочется отметить переводческую деятельность академического персонала Государственного университета Акакия Церетели. Это группа профессоров, творческих людей двух департаментов, грузинской литературы и славистики, которые проявляют любовь и уважение к поэзии Н. Рубцова. Они с чувством огромного интереса и большого желания переводят лирические произведения поэта. Например, профессора-поэты: О. Гветадзе, Г. Хоперия, Л. Чоговадзе, а также профессора-любители поэзии автора: С. Цурцумия, Н. Каджая, И. Адеишвили. Каждый из них внимательно относится к оригиналу, к художественному тексту и, в зависимости от своего мастерства и таланта, делают, на наш взгляд, удачные переводы. Так, Омар Гветадзе перевел стихи: "Угрюмое", "Да, умру я", "Расплата"; Гия Хоперия – "Звезда полей", "Во время грозы", "Зеленые цветы"; Серго Цурцумия – "Да, умру я!", "Катунь волнуется", "В доме"; Надежда Каджая – "Мы сваливать не вправе...", "Во время грозы", "Дорожная элегия", "Угрюмое", "Ласточка", "В гостях", "Да, умру я!", "Я переписывать не стану…"; Л. Чоговадзе – "Дорожная элегия"; Ия Адеишвили – "Ласточка" и др.В 2014 году издательство Государственного университета А. Церетели выпустило сборник грузинских переводов стихотворений Н. Рубцова.В данный сборник вошли грузинские переводы стихотворений Н. Рубцова, а также статьи, посвящённые особенностям стихосложения, стилю поэта. [Ნ. რუბცოვისლექსებისქართულითარგმანები2014].

Из грузинских переводов поэтических текстов Николая Рубцова, сделанных О. Гветадзе, С. Цурцумия и Н. Каджая, мы остановились на одном, наиболее полно выражающим основное настроение поэта: "Да, умру я".

Из грузинских переводов поэтических текстов Николая Рубцова, сделанных О. Гветадзе, С. Цурцумия и Н. Каджая, остановимся на одном, наиболее полно выражающим основное настроение поэта,

"Да, умру я".
Да, умру я!
И что ж такого?
Хоть сейчас из нагана в лоб!
Может быть,
гробовщик толковый
Смастерит мне хороший гроб.
А на что мне хороший гроб-то?
Зарывайте меня хоть как!
Жалкий след мой
будет затоптан
Башмаками других бродяг.
И останется всѐ,
как было,
На Земле, не для всех родной...
Будет так же
светить Светило
На заплёванный шар земной!

Что же послужило поводом написания этого художественного текста? Стихотворение «Да, умру я!» Н. Рубцов написал в 1954 году и включил его в сборник «Волны и скалы» (1962). В основу этого лирического произведения положены печальные события из автобиографии поэта. Словесные зарисовки реальной жизни Н. Рубцова производят сильное эмоциональное воздействие и создают настроение грусти и печали. Перед нами всплывают разнообразные картины его детства: сиротство, бесприютность, одиночество, нужда, бедствие, скитание. Неудачи сопутствовали восемнадцатилетнему подростку с малых лет. Отсюда то скорбное звучание, которое так характерно для этого стихотворения. Поэт очень страдал от неустроенной жизни, особенно трудно ему стало после закрытия детдома. Фактически, юноша - подросток оказался на улице, без места проживания. Началась его бродячая жизнь. Ночевал там, где настигала его ночь. Постепенно он убеждается, что земля, на которой он живет, оказалась для него неродной. Подавленный и расстроенный поэт, после того, как его обокрали, разуверился в словах, которые ему внушали с детства, что он живет в замечательной стране. На самом деле, молодой человек кроме нужды и лишения ничего не видел и не испытывал. Вот откуда появилась неуверенность, раздвоенность восприятия окружающего мира. Наконец, он понял, что в реальной жизни все было намного труднее и сложнее, чем ему говорили, чему учили. Как видим, жизнь не баловала Н. Рубцова. Судьба была слишком сурова к нему. Поэт чувствовал себя бродягой, который превратился в ненужного человека, несущего в себе ничего кроме озлобления. Поэтому не удивительно, что поэт, переживший много бед, не видевший ничего приятного и светлого в реальной жизни, не предвидевший ничего лучшего в будущем, помышлял о смерти. Отсюда те пессимистические мотивы, которые прозвучали в стихотворении «Да, умру я!», это скорбное душевное состояние и переживание поэта, вылившееся в особую форму поэтического творения - элегию. В ней думы Н. Рубцова о своей убогой жизни, о горькой судьбе переплелись с размышлениями над судьбами России. Надорвавшись в раннем возрасте, поэт уже задумывался о серьѐзных жизненных проблемах: нужно ли жить в таких условиях или лучше умереть? Об этом и содержание стихотворения.

Ra mokhda (Ну и что)
Ra mohda, akhla rom davighupo,
Am tsutshi, tundatstkhviitnaganis.
Da mekubovemmachuqoskubo,
Rogortslamaziramesagani.
Mshvenierkubos an rashivesav,
Pativitdafvlasrodimoveli,

Gadatelavennakvalevschemsas
Murdallanchebitboganoebi.
Darchebaqvekhnad, mindaarminda,

Rats iyo, bedi vis moeferos
Da gadmohedavsmnatobitsidan
Kvlavdedamitsistsodviansferos.
(Перевод О. Гветадзе)

Movkvdebi! (Умру!)
Ho, movkvdebi!
Ra arisgasakviriamashi?
Iqnebtkhviatsvikra da aqvedavighupebi!
Sheidzleba
Ostatma, sulatstamash-tamashit,
Sautskhoofitsrebitshemichedoskubo…
Magram, kubo rad minda
Marjvekhelitnatleli?
Gindshishvelidammarkhet,
Vit gavuchndishemqmnels!
Maintsvergadurcheba
Chemikvaligamkrtali
Atas chemistanata
Quslmorghveulcheqmebs.
Yoveliv
Arrcheba
Ise, rogortsyofila -
Es qveyanayvelastvis
Rodiarisdeda…
Maintsatsiavdeba
Mzisskhivebifofina
Furtkhitgadabiltsuli
Samyaroszeda!
(Перевод С. Цурцумия)

Diakh, movkvdebi me! (Да, умру я!)
Diakh, movkvdebi me!
Da ra mokhda!
Am tsutshi, tundatstkhviitshublshi!
Ukveostati, saqmismtsodne,
Aketebssasakhles da me mchuqnis.
Da me rad mindakargisasakhle?
Chamfletmitsashi, rogorcaris!
Satsodav chem kvalsgadauvlis
Da gadatelavsmokhetiale.
Da qvekhnaddarcheba is, rats iko
Zogistvismitsa-dedinatsvalze…
Isevmnatobiaskhivebstitqos
Furtkhiansferos, sheqmnilsnatsarze!
(Перевод Н. Каджая)

Сравнив три перевода этого стихотворения и затем сопоставив их с содержанием рубцовского текста, мы можем утверждать, что между ними существует тесная смысловая связь. Такое сходство возможно тогда, когда переводчик знаком с подробностями биографических данных поэта, владеет глубоким знанием не только творчества, но и целой эпохи, в которой тот жил и творил. Заслуга грузинских переводчиков проявилась и в том, что они сумели проникнуть в душу молодого поэта, пережившего множество бед. Сочувствуя и разделяя горькую судьбу Н. Рубцова, его душевную трагедию, переводчики постарались точно передать сердечную боль и скорбное настроение поэта. Они создали вольные переводы этого стихотворения Н. Рубцова, по содержанию идентичные, но по форме построения отличные от оригинала. Фактически, и О. Гветадзе, и С. Цурцумия, и Н. Каджая создали перевод нового качества, где сплавлены воедино достоинства двух индивидуальностей:

автора и переводчика. Вот что значит точность перевода не в буквальном смысле - проблема точности и вольности в переводе остаѐтся одной из вечных проблем в переводоведении.

Омар Гветадзе в переводе рубцовского стихотворения «Да, умру я!» осознанно не сохранил композиционную форму оригинала. Учитывая особенность грузинского стихосложения, для которого не характерно силлабо-тоническое построение, переводчику пришлось обратиться к силлабическому стихосложению. Если в оригинале автор использовал местами ступенчатое построение стиха, то переводчик обращается к традиционной строфической форме, состоящей из трех четверостиший с десятисложным ритмическим рисунком, с чередующими мужскими и женскими рифмами при перекрестной рифмовке. Такая форма со строгим соблюдением ритма, рифмы, строфики и рифмовки придала художественному тексту плавность, гармоничность и мелодичность. При переводе текста многие специфические особенности оригинала исчезли, которые существенной роли в содержании грузинского текста не играли. Например, исчезли в переводе некоторые вопросительные, восклицательные, риторические предложения, а взамен появились сложные предложения, как: «ра мохдеба, ахла ром давигупо» или «дарчеба квекнад, минда ар минда». В целом перевод теряет сильный напряжѐнно-побудительный характер и приобретает уравновешенный, рассудительно-повествовательный тон, этим самым придает тексту эмоционально уравновешенное повествование. Однако полностью сохраняется точность содержания. Приводим высказывание грузинского критика Г. Маргвелашвили: «Анализируя переводы лирической поэзии, останавливаемся ли мы на соответствии черт лирического героя в оригинале и переводе? Я говорю о целостном восприятии читателем этого лирического героя. Интересуемся ли мы, где этот герой «безукоризненно нежный», а где он «от мяса бешеный», где и как он мыслит, чувствует, реагирует на что-то, любит, ненавидит, и в каких формах (пока даже не поэтических, а чисто духовных) выражает он свои чувства, оттенки этих чувств, их переходы, их контрастные столкновения, их борьбу и гармонию? Ну, а чтобы достичь такого сопоставления, мало сравнить слово со словом, образ с образом, строку со строкой, строфу со строфой, а иной раз даже стихотворение со стихотворением. Нужно сравнить поэзию с поэзией. Поэтический мир с поэтическим миром» [3, с. 339]. Соглашаясь с утверждением критика, считаем, что при анализе, сопоставляя оригинал и перевод, необходимо рассматривать перевод с двух сторон: литературной и лингвистической. Такой подход является наиболее верным. Это путь синтеза. Теоретики перевода и критики (Г. Гачечилидзе, Вл. Россельс, А. Дейч, К. Чуковский и др.) полагают, что синтез - большое достижение в области перевода.

Сопоставление перевода «Да, умру я!» О. Гветадзе с текстом Н. Рубцова показало, что грузинский перевод - новый творческий продукт, где переводчик ставит себе задачу воссоздать в новом языковом облике графическое, фонетическое, семантическое, культурно-этническое и т.п. впечатление, полученное им от прочтения оригинального текста, передать на родном языке, используя при этом "полный букет" трансформаций.

Особый интерес представляет перевод заглавия стихотворного текста «Да, умру я!». Во время работы над лирическим произведением переводчик убирает из текста заглавие и первый стих, который является повтором. А заглавием выносится второй стих: «И что ж такого?» без союза «и», который переводится на грузинский язык «ра мохда,..» («ну и что …», буквально«чтослучилось?»).

Что касается другого переводчика, С. Цурцумия, то, в отличие от О. Гветадзе, он не изменил в переводе композиционную форму стихотворения «Да, умру я!», сохранил ступенчатое построение оригинала (в некоторых печатных вариантах) и разговорную речь. Однако С. Цурцумия внес серьезные изменения в "количественную" форму художественного текста: переводчик вводит новые слова, выражения, которых в оригинале нет. Этим самым количество строчек в переводе увеличивается, вместо 17 строчек оригинала получаем 23. У С. Цурцумия перевод приобретает вид пространного, неторопливого рассуждения о том, что да, если умрёт автор, то что в этом удивительного и т. д. Несмотря на эти количественные изменения текст грузинского перевода всѐ же сохраняет структуру, форму и порядок изложения, подобные оригиналу, и не допускает серьезных изменений, исключений или добавлений в содержание от переводчика. Что касается заглавия, у С. Цурцумия оно выражается одним глаголом совершенного вида - «мовквдеби!» («умру!»), авторское утверждение приобретает сжатую, лаконичную форму и тем самым становится ещё более категоричным, убедительным, не подлежащим сомнению.

Стихотворный текст грузинского перевода Н. Каджая состоит из 13 строчек и наиболее близко к первичному тексту передаѐт содержание. Переводчик старается без ущерба стилю оригинала наиболее точно выразить основную мысль каждого стиха, его внутренний смысл. Хотя в некоторых случаях не обходится без добавления "лишних" слов, которые, однако, диктуются потаѐнным смыслом, и поэтому не выпадают из контекста. Такой выбор переводчика объясняется,

наверно, и старанием достичь хорошей рифмовки, и своеобразием неродственного языка. Н. Каджая наиболее точно переводит заглавие "диах, мовквдеби ме!" ("Да, умру я!"), считая, что оно прямо передаёт форму и смысл и не нуждается в трансформации.

Таким образом, О. Гветадзе, С. Цурцумия, Н. Каджая проделали, каждый по-своему, приятную, полезную и добровольную работу, отвечающую их желаниям, пристрастиям, и доставляющую творческое удовлетворение.

Литература

1. Зуев Н. Творчество Рубцова. - М., 2000.
2. Кожинов В.В. Статьи о современной литературе. 1990; Николай Рубцов. Прометей, вып.9. - М., Молодая гвардия, 1972. – 197 с.;
3. Маргвелашвили Г. Свет поэзии. – Тб., Литература да хеловнеба, 1965. – 339 с.
4. Огнев В. Ночные прогулки. - Тб., Мерани, 1985.
5. Рубцов. Н. Стихотворения. Сборник —Звезда полей. - М., 1967. Заметки о жизни в творчестве поэта. - М., Советская Россия, 1976.
6. Грузинские переводы стихотворений Н. Рубцова. Редакторы: АдеишвилиИ., КаджаяН.- Кутаиси. Издательство Государственного университета А. Церетели. 2014.
7. ნ. რუბცოვისლექსებისქართულითარგმანები. რედაქტორები:ი. ადეიშვილი, ნ. ქაჯაია. - ქუთაისი, გამომცემლობაატსუ, 2014.

XÜLASƏ

GÜRCÜ TƏRCÜMƏLƏRİNDƏ N. RUBTSOVUN POEZİYASI

Kadjaya N.

A. Tsereteli Dövlət Universiteti, Gürcüstan

Gürcü oxucu kütləsinin N. Rubtsovun peziyasına marağı olduqca böyükdür. Şairin bir çox şeirləri gürcü dilinə tərcümə edilir. Xüsusilə Akaki Tsereteli Dövlət Universitetinin akademik heyətinin tərcüməçilik fəaliyyətini qeyd etmək istərdik. Gürcü ədəbiyyatı və slavyanşünaslıq üzrə iki departamentdən yaradıcı şəxslər, professor heyəti N. Rubtsovun poeziyasına sevgi və hörmət bəsləyirlər. Şairin lirik əsərlərini böyük maraq və həvəslə tərcümə edirlər. Bunlar professor–şairlər: O. Gvetadze, L. Dvalişvili, G. Xoperia, L. Çoqovadze, habeləşeir həvəskarı professorlar: N. Rubtsov, S. Tsurtsumia, N. Kajaya, I. Adeishvilidir. 2014 - cü ildə A. Tsereteli Dövlət Universitetinin nəşriyyatı N. Rubtsovun şeirlərinin gürcü dilindən tərcümələr toplusunu nəşr etdi. Bu topluya N. Rubtsovun şeirlərinin gürcü dilindən tərcümələri, o cümlədənşeiriyyətinin xüsusiyyətləri və şairin üslubu ilə bağlı məqalələr daxildir. Maateriallar toplusundan tələbələr, magistrantlar, doktorantlar dil-ədəbiyyat, tərcümə nəzəriyyəsi və təcrübəsi, poetik mətnin linqvistik və ədəbi təhlili fənlərinin öyrənilməsində, eləcə də kurs və diplom işləri yazarkən istifadə edə bilərlər.

Açar sözlər: *gürcü tərcümələri, özünəməxsusluq, şeiriyyətin xüsusiyyətləri, gürcü dili, üslub*

SUMMARY

POETRY OF N. RUBTSOV IN GEORGIAN TRANSLATIONS

Kadjaya N.

A.Tsereteli State University, Georgia

The interest of the Georgian readership in the lyrics of N. Rubtsov is enormous. Many of the poet's poems are translated into Georgian. I would especially like to note the translation activity of the academic staff of the AkakiTsereteli State University. A group of professors, creative people of two departments, Georgian literature and Slavic studies, show love and respect for the poetry of N. Rubtsov. They are with a sense of immenseinterest and great desire to translate the poet's lyric works. These are professors-poets, O. Gvetadze, L. Dvalishvili, G. Khoperia, L. Chogovadze, as well as amateur professors of poetry N. Rubtsov, S. Tsurtsumia, N. Kajaya, I. Adeishvili. In 2014, the publishing house of A. Tsereteli State University published a collection of Georgian translations of N. Rubtsov's poems. This collection includes Georgian translations of N. Rubtsov's poems, as well as articles on the peculiarities of versification and the poet's style. The material of the collection can be used by students, undergraduates, doctoral students in the study of the disciplines of the literary and linguistic cycle, theory and practice of translation, linguistic and literary analysis of the poetic text, as well as when writing term papers and theses.

Key words: *Georgian translations, originality, peculiarities of versification, Georgian, style*

СЕМАНТИЧЕСКОЕ ЗНАЧЕНИЕ ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИХ ЕДИНИЦ, ОТРАЖАЮЩИХ ПОНЯТИЕ «ДЕНЬГИ» В АНГЛИЙСКОМ И БЕЛОРУССКОМ ЯЗЫКАХ

Разгоняева Ирина Александровна
Коновалик Вячеслав Константинович
Барановичский государственный университет, г. Барановичи, Республика Беларусь
slavka-59k@mail.ru

Резюме. Статья посвящается исследованию семантического значения фразеологических единиц, отражающих понятие «деньги» в английском и белорусском языках. Целью исследования является выявление семантического значения фразеологических единиц, отражающих понятие «деньги» в английском и белорусском языках. В ходе исследования были выявлены наиболее употребляемые слова в фразеологических единицах, отражающих понятие «деньги». Также было выявлено семантическое значение данных фразеологических единиц.

Ключевые слова: *фразеологизм, фразеологичсекие единицы, классификация фразеологических единиц, семантические особенности, семантическое значение, деньги*

Люди используют фразеологические единицы на каждом шагу: в обыденной речи, в литературных произведениях, и т.д. Этим они придают высказыванию красочность, выразительность и делают речь ярче, эмоциональней, более богатой и выразительной, вне зависимости от того, на каком языке мы говорим – на русском, белорусском или английском [1]. При этом концепт «деньги» является неотъемлемой частью современноǐ языковой картины мира. Основная задача фразеологической единицы, будь то в английском либо белорусском языке, заключается в отражении смысла, приобретенного в ходе развития культуры определенного народа. Они показывают отношение к объекту. Также они украшают нашу речь, придавая ей колоритность, экспрессивность и образность.

Цель исследования – выявление семантического значения фразеологических единиц, отражающих понятие «деньги» в английском и белорусском языках.

Объектом исследования выступают фразеологические единицы, отражающие понятие «деньги» в английском и белорусском языках.

Предмет исследования – семантическое значение фразеологических единиц, отражающих понятие «деньги» в английском и белорусском языках.

Материалом для исследования послужили 100 фразеологических единиц, из которых 52 – фразеологические единицы английского языка и 48 фразеологических единиц белорусского языка, отобранные путем сплошной выборки из словарей, таких как Санько З. «Малы расейска-беларускі слоўнік прыказак, прымавак і фразем», Янковский Ф. М. «Белорусские народные пословицы и поговорки», Кунин А. В. «Англо-русский фразеологичский словарь», «Longman Dictionary of English Idioms», «English Proverbs and Sayings», Киселёв И. А. «Русско-белорусский фразеологический словарь», *Лепешаў* І. Я., Якалцэвіч М. А. «*Слоўнік беларускіх прыказак».*

Исходя из данных проведенного исследования, можно сделать вывод о том, что в английском языке наиболее распространенными являются фразеологические единицы, в состав которых входит слово *money*. Оно встречается 44 раза, что составляет 84% (*be flush with money, get one's money's worth, hard-earned money, money doesn't grow on trees, money is no object, money is power, money isn't everything, money makes money, money spent on the brain is never spent in vain,* ***neither for love nor money,*** *not for all the money in the world,* ***not for love or money,*** *put one's money on somebody/something,* ***smart money,*** *to be in the money, lay away money, lend money on interest, money makes the world go round, pocket money, put money, ready money, throw money at something, a fool and his money are soon parted,* ***chuck one's money around****, easy money****,*** *have money to burn = roll in money****, lend money, lose a friend****, money burns a hole in one's pocket, money for old rope, money has no smell, money is the root of all evil, money laundering, money opens all doors, money talks, more money than sense, muck and money go together****, pour money down the drain,*** *rake in the money, sink money, squander one's money,* ***throw good money after bad,*** *to put one's money where one's mouth is, your money or your life*) (см. Рисунок 1).

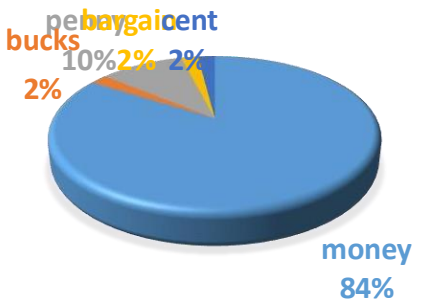

Рис. 1. *Слова, используемые в фразеологических единицах для отражения понятия «деньги» в английском языке*

Также нами было исследовано семантическое значение фразеологических единиц. Фразеологические единицы могут иметь положительное (*be flush with money, big bucks, get one's money's worth, hard-earned, make good money***,** *money doesn't grow on trees, money is no object, money is power, money isn't everything, money makes money, money spent on the brain is never spent in vain,* ***neither for love nor money,*** *not for all the money in the world,* ***not for love or money****, put one's money on somebody/something,* ***smart money****, to be in the money*), нейтральное (*a bargain is a bargain, a penny for your thoughts, cost a pretty penny, lay away money, lend money on interest, money makes the world go round, pocket money, pretty penny, put money, ready money, throw money at something*) и отрицательное (*a fool and his money are soon parted,* ***chuck one's money around****, easy money, have money to burn = roll in money,* ***lend money, lose a friend****, money burns a hole in one's, money for old rope, money has no smell, money is the root of all evil, money laundering, money opens all doors, money talks, more money than sense, muck and money go together, not a penny to spare, every penny is spoken for, not a red cent to one's name, penny wise and pound foolish,* ***pour money down the drain,*** *rake in the money, sink money, squander one's money,* ***throw good money after bad,*** *to put one's money where one's mouth is, your money or your life*) значение.

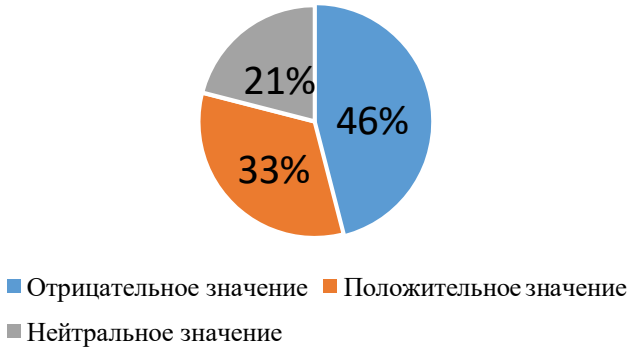

Рис. 2. *Качественная характеристика фразеологических единиц, отражающих понятие «деньги» в английском языке*

На основе приведенных примеров можно увидеть, что большинство фразеологических единиц английского языка имеют отрицательное значение (24 фразеологические единицы). 17 фразеологических единиц имеют положительное значение. Наименьшее количество фразеологических единиц имеют нейтральное значение – 11 единиц. Процентное соотношение полученных результатов можно отразить в диаграмме (см. Рисунок 2).

Для рассмотрения фразеологических единиц, отражающих понятие «деньги» в белорусском языке, нами было отобрано 48 фразеологических единиц. Проводя исследование, было замечено, что наиболее употребляемым является слово «грошы». Оно встречается 44 раза, что составляет 92% (*без нястачы пражывеш, калі грошай нажывеш, грош маленькі, ды вялікія справы робіць, грошы не неба – дастанеш, як трэба,грошы цела не пякуць, дасцё грошы, дык юзя лётам злётае, дасць бог бяду, і грошы знайду,калі маеш грошы, то не будзеш хадзіць босы, мне толькі грошы – я на адной назе, як стой збегаю! або мой грош дзіравы? абы грошы, усё будзе, гадуй цяляткі – каровы будуць, а з каровы малако, а прадасі – грошы будуць, грошык такі: у ім два бакі, грошы не мякіна, баба не мужчына, за свае грошы хоць дзе харошы, за тавар гнілы і грош малы, за ўсю пілу грошы плаціл – на ўсю пілу і цягай, як дровы рэжаш, з грашамі і копшы дагодзіш, зламаны грош, ні за якія грошы, праўда*

даражэйша за грошы, рубель з гроша паходзіць, рубель не грошы, а гад не брат, сто коп не грошы, мужык не пан, схавай свае тры грошыкі, тры грошы не варты, хто мае грошы, той добры і харошы, ці міла, ці няміла, але грошы плаціла – трэба есці, якія грошы, такі і тавар, а каб прыйшлося што на што, то і гроша ніхто пры душы не знайшоў бы, без гаспадара і грошы – чарапкі, без шчасця не будзе багацця, а за грошы шчасця не купіш, грошай як у чорта, грошы ў горадзе як вада, сюды-туды і няма, за морам вол па грошу, з чужога гроша не разжывешся, каб не ежка ды не адзежка, дык была б грошай поўная дзежка, кожны гад чужому грошу рад, ляжачыя і грошы ржавеюць, на грош піва, на ўсё сяло дзіва, на кішэнь хварэць, сабачыя грошы мець, няма дзецям малака, а каб другую карову купіць, грошай багі іх мелі, прадасць і грошы палічыць, свае тры грошы ўваткнуць, як у жабрака грошай) (см. Рисунок 3).

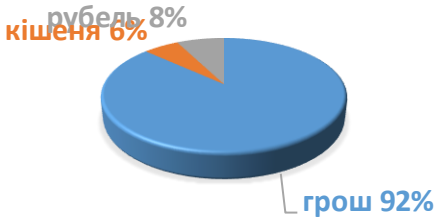

Рис. 3. *Слова, используемые в фразеологических единицах для отражения понятия «деньги» в белорусском языке*

Исследуя семантическое значение фразеологических единиц белорусского языка, нами было выявлено преобладание нейтрального значения – 44% (*або мой грош дзіравы? абы грошы, усё будзе, гадуй цяляткі – каровы будуць, а з каровы малако, а прадасі – грошы будуць, грошык такі: у ім два бакі, грошы не мякіна, баба не мужчына, за свае грошы хоць дзе харошы, за тавар гнілы і грош малы, за ўсю пілу грошы плаціл – на ўсю пілу і цягай, як дровы рэжаш, з грашамі і копшы дагодзіш, зламаны грош, ні за якія грошы, патрэсці кішэню, праўда даражэйша за грошы, рубель з гроша паходзіць, рубель не грошы, а гад не брат, сто коп не грошы, мужык не пан, схавай свае тры грошыкі, тры грошы не варты, хто мае грошы, той добры і харошы, ці міла, ці няміла, але грошы плаціла – трэба есці, якія грошы, такі і тавар*). Далее следует отрицательное значение – 35% (*а каб прыйшлося што на што, то і гроша ніхто пры душы не знайшоў бы, без гаспадара і грошы – чарапкі, без шчасця не будзе багацця, а за грошы шчасця не купіш, грошай як у чорта, грошы ў горадзе як вада, сюды-туды і няма, за морам вол па грошу, за рубель жабу ў вільню пагоніць, з чужога гроша не разжывешся, каб не ежка ды не адзежка, дык была б грошай поўная дзежка, кожны гад чужому грошу рад, ляжачыя і грошы ржавеюць, на грош піва, на ўсё сяло дзіва, на кішэнь хварэць, сабачыя грошы мець, няма дзецям малака, а каб другую карову купіць, грошай багі іх мелі, прадасць і грошы палічыць, свае тры грошы ўваткнуць, як у жабрака грошай*). Наименее распространенными являются фразеологические единицы, имеющие положительное значение – 21% (*без нястачы пражывеш, калі грошай нажывеш, грош маленькі, ды вялікія справы робіць, грошы не неба – дастанеш, як трэба, грошы цела не пякуць, дасцё грошы, дык юзя лётам злётае, дасць бог бяду, і грошы знайду, калі маеш грошы, то не будзеш хадзіць босы, кішэнь без дна, лепш сто сяброў, чым сто рублёў, мне толькі грошы – я на адной назе, як стой збегаю!*) (см. Рисунок 4).

Рис. 4. *Качественная характеристика фразеологических единиц, отражающих понятие «деньги» в белорусском языке*

Заключение. В результате проведенного нами исследования было выявлено, что в английском языке наиболее распространенными являются фразеологизмы, в составе которых имеется слово *money*. Помимо этого, в английском языке происходит количественное преобладание отрицательного значения исследуемых фразеологических единиц над положительным и нейтральным.

Исходя из результатов исследования фразеологических единиц белорусского языка, видно количественное преобладание нейтральности над отрицательным и положительным значением. Наиболее употребляемым словом в составе фразеологической единицы является слово *грошы*.

Литература

1. Виноградов, В. В. Лексикология и лексикография. Избранные труды / В. В. Вино- градов; под ред. В. Г. Костомарова. – М. : Наука, 1977. – 312 с.
2. Кунин, А.В. Большой англо-русский фразеологический словарь / А.В. Кунин; [5-е изд., исправ.]. – М.: Руский язык, 1998. – 287 с.
3. Лепешаў, І. Я. Слоўнік фразеалагізмаў: у 2 т. / І. Я. Лепешаў. – Мінск: Беларусь. Энцыклапедыя імя П. Броўкі, 2008; Т.1 – 672 с., Т.2 – 704 с.

XÜLASƏ

İNGİLİS VƏ BELARUS DİLLƏRİNDƏ “PUL” KONSEPSİYASINI ƏKS ETDİRƏN FRAZEOLOJİ VAHİDLƏRİN SEMANTİK MƏNASI

Razgonyaeva İ.A., Konovalik V.K.

Baranoviç Dövlət Universiteti, Belarusiya

Məqalə ingilis və Belarus dillərində “pul” anlayışını əks etdirən frazeoloji vahidlərin semantik əhəmiyyətinin araşdırılmasına həsr olunur. Tədqiqatın məqsədi ingilis və Belarus dillərində “pul” anlayışını əks etdirən frazeoloji vahidlərin semantik əhəmiyyətini müəyyən etməkdir. Tədqiqat zamanı “pul” anlayışını əks etdirən frazeoloji vahidlərdə ən çox istifadə olunan sözlər aşkar edilmişdir. Frazeoloji vahidlərin məlumatlarının semantik mənası da aşkar edilmişdir.

Açar sözlər: *frazeologiya, frazeoloji vahidlər, frazeoloji vahidlərin təsnifatı, semantik xüsusiyyətlər, semantik məna, pul*

SUMMARY

SEMANTIC VALUE OF PHRASEOLOGICAL UNITS DENOTING THE CONCEPT OF "MONEY" IN THE ENGLISH AND THE BELARUSIAN LANGUAGES

Razgonyaeva I.A., Konovalik V.K.

Baranovichi State University, Belarus

The article is devoted to the study of the semantic meaning of phraseological units that reflect the concept of «money» in the English and Belarusian languages. The aim of our research is to identify the semantic meaning of phraseological units that reflect the concept of «money» in the English and Belarusian languages. In the course of the research, the most commonly used words in the phraseological units reflecting the concept of «money» were identified. The semantic meaning of these phraseological units was also revealed.

Key words: *phrase, phraseological units, classification of phraseological units, semantic peculiarities, semantic meaning, money*

ТИПОЛОГИЯ ЗЛОДЕЕВ В СКАЗКАХ Г. Х. АНДЕРСЕНА

Козлова Татьяна Игоревна

Белорусский государственный университет, Республика Беларусь

Резюме. В статье рассматривается образ злодея (злодеев, отрицательных персонажей) и его репрезентация в сказках датского прозаика и поэта Г. Х. Андерсена. Дается внешнее и внутреннее описание образа злодея в сказках Г. Х. Андерсена.

Ключевые слова: *сказка, Г. Х. Андерсен, типология, образ злодея, психология*

Ганс Христиан Андерсен является великим датским прозаиком и поэтом XIX в., для которого сказка стала смыслом жизни, способом выражения реальности. Начало его работы со сказкой следует отнести к 1830 году. Л. Ю. Брауде пишет о Г. Х. Андерсене следующее: «Выходец из демократической среды, воспитанный на гуманистической литературе XIX века, почитатель У. Шекспира, В. Скотта, Г. Гейне Г. Х. Андерсен, который на собственном опыте испытал на себе несправедливость и несовершенство жизни».

Г. Х. Андерсен, как истинный романтик, обладал уникальной фантазией. Для его историй характерен особый стиль, который не уводит читателя от реальности, не старается примирить с тяготами окружающей жизни, а внушает веру в себя, в собственные силы, вызывает осознание значимости собственных поступков. Удивительная черта Андерсена заключается в умении видеть красоту, находить поэзию в самых прозаических и обыденных вещах и явлениях.

В сказках Г. Х. Андерсена раскрываются безграничная фантазия писателя, его наблюдательность и взгляды на жизнь. Произведения датского писателя также отличаются национальным колоритом, философским содержанием, глубокой правдивостью и реалистичностью деталей. Каждый сказочный образ наполнен конкретным жизненным содержанием, который часто сопровождается пессимистическими мотивами.

Безусловно, к одним из самых вечных и общераспространенных архетипических образов относится зло, предстающее в сказках в самых различных конкретных обличиях. К таким персонажам можно по большей части отнести многочисленных людоедов, старых колдуний и злых мачех. Но сказки Г. Х. Андерсена отличаются от многих других в том числе и своими злодеями, хоть писатель и уделяет им не так много внимания, как своим героям.

В сказке «Эльф розового куста» злодеем является мрачный и злой брат молодой девушки, убивший ее жениха («Теперь о нем не будет и помина! – подумал злой брат» [1, с. 210]). Он смеется злобным, дьявольским смехом, склонившись над спящей сестрой, не подозревающей о своей утрате. У него полностью отсутствует сострадание, его веселит собственный ужасный поступок, что видно в дальнейшем отношении к сестре. Когда она горько рыдала, «брат ее несколько раз входил в комнату и был злобно-весел; она же не смела и заикнуться ему о своем горе» [1, с. 211]. Сердился он на сестру и тогда, когда она целовала бутоны жасмина, выросшего в горшке с головой жениха. Силы добра в результате победили, наказав злого брата и раскрыв его преступление.

Злодеем в сказках Андерсена может выступать не отдельный персонаж, а всё окружение, противопоставленное центральному герою.

Так, в сказке «Чайник» в качестве отрицательных персонажей вначале выступает весь чайный сервиз, насмехающийся над чайником с разбитой крышкой. Зло увеличивается, нарастает по мере развития событий. Чья-то тонкая изящная рука оказалась неловкой – и чайник разбился. Сам чайник видит зло вокруг себя обобщенно и говорит о нем в третьем лице: «Смеялись-то не над неловкою рукой, а над ним самим»; «меня прозвали калекою, сунули куда-то в угол» [1, с. 230]. Потом зло становится совершенно безжалостным: «меня разбили, было ужасно больно…»; «меня выбросили на двор» [1, с. 231].

В сказке «Садовник и господа» злодеями выступают муж и жена – богатые и знатные дворяне, приезжающие в свое поместье лишь летом. Они были в целом довольны работой своего садовника, но всячески обесценивали его труд, каждый раз говорили ему, что в других домах фрукты более вкусные, цветы более красивые.

Даже когда они узнали, что эти цветы и фрукты попадают в другие дома именно из их сада (по их приказу садовник продавал излишки), высокомерные супруги не упускали случая напомнить садовнику, что, благодаря хорошей погоде, у всех садовников был хороший урожай. Когда семена и саженцы из их сада приобрели большую популярность даже за границей, они встревожились: «Лишь бы только садовник не возомнил о себе невесть что» [1, с. 231]. А однажды у садовника не уродилась редиска, тогда господа говорили только о неудачной редиске, забыв обо всех других овощах и фруктах своего сада. Андерсен с горечью пишет: «Можно было подумать, что господам приятно говорить: “В этом году у вас все уродилось плохо, добрейший Ларсен!” Они были просто счастливы, твердя: “Ах, как плохо все у вас уродилось нынче!”» [1, с. 231].

Благодаря трудам садовника, их усадьба попала на страницы иллюстрированного журнала, их сад был образцом для подражания, однако супругов заботило только одно: «Право, нам, чего доброго, придется еще гордиться тем, что он служит у нас. Но они, разумеется, и не думали этим гордиться, ибо никогда не забывали, что они знатные господа, а значит, могут в любую минуту прогнать Ларсена, если им вздумается» [1, с. 231]. Автор заканчивает сказку, используя тонкую иронию: «Но они его не прогоняли, это были добрые люди, а таких добрых людей на белом свете

очень много, к счастью для разных там Ларсенов» [1, с. 231]. Конечно, Андерсен не считает их добрыми, и вся его сказка восхваляет труд простого садовника Ларсена. Эта фраза наполнена грустью, которую чувствует автор из-за большого количества людей, которые считают себя добрыми, а на самом деле являются надменными, высокомерными, обесценивающими праведный труд разных там Ларсенов.

Злодеи Андерсена скорее пассивны. Они редко доставляют зло умышленно. Главный недостаток большинства из них – равнодушие, презрение, пренебрежение к тем, кто ниже их по статусу. Ярким примером является старый генерал из сказки «Сын привратника», который «являясь в общество, держал себя так, как будто смотрел на всех с высоты седла» [1, с. 69]. Автор постоянно указывает на необоснованность их высокого мнения о себе. Так и генерал совершенно не заслуживает своего звания и многочисленных орденов. «Он вступил на военное поприще еще очень молодым человеком и участвовал во всех больших осенних маневрах в мирное время.

От этой эпохи у него сохранялось еще воспоминание, анекдот, единственный, который он знал и рассказывал» [1, с. 70]. Андерсен описывает жизнь таких людей с иронией: «Солдаты отдавали ему честь, и одна из первых красавиц отдала ему честь – сделалась генеральшей».

Своей дочери генерал с генеральшей прочили в мужья принца, хотя ее суженый (сын привратника) «уж стоял за дверями, только никто не знал этого» [1, с. 84]. Писатель показывает нам недальновидность и узость мышления таких людей: «Люди не видят дальше порога». Они напускают на себя важный вид, хотя, в сущности, живут праздной никчемной жизнью («Генеральша сидела вся закутанная: она страдала своей обычной «ужасной мигренью», как и всегда, когда ей было скучно» [1, с. 84]).

Генерал с генеральшей даже не имеют своего мнения, всё делают с оглядкой на тех, кто выше их по чину. Когда Георг стал известен, они размышляли, пригласить его на бал в честь их дочери Эмилии или нет. Решающим стало то обстоятельство, что Георга приглашал на бал сам король: «Кого приглашает король, может пригласить и генерал! – сказал генерал и выпрямился так, что вырос на целый вершок» [1, с. 86].

Примечательной является концовка сказки, в которой, образно говоря, добро победило зло. Генеральская дочь всё-таки вышла замуж за Георга, как ее родители не противились. Став дедушкой, генерал стал «жокеем маленьких статских советников» – детей Георга и Эмилии. Сын привратника, родившийся в подвале, таким образом возвысился над важным напыщенным генералом, гарцующим теперь на палочке вместе с детьми.

Пожалуй, самой известной злодейкой сказок Андерсена является Снежная королева. Хоть и не по ее вине Кай стал черствым, грубым и равнодушным. Это произошло по вине одного тролля: «Так вот, жил-был тролль, злой-презлой, сущий дьявол. Раз был он в особенно хорошем расположении духа: смастерил такое зеркало, в котором все доброе и прекрасное уменьшалось дальше некуда, а все дурное и безобразное так и выпирало, делалось еще гаже» [1, с. 171]. Зеркало это разбилось и осколки попали Каю в глаза и в сердце.

Уже после этого в сюжете появляется леденяще прекрасная королева: «Это была высокая, стройная, ослепительно белая женщина – Снежная королева; и шуба и шапка на ней были из снега» [1, с. 174]. Ее дворец сделан изо льда, и сама она холодная и бездушная женщина. От ее взгляда на окнах появляются узоры, она дышит морозом, а она сама является образом вечной зимы и смерти. Это очень умная и красивая женщина, но ее красота не несет добра. Она не способна испытывать никаких чувств, всегда спокойна и равнодушна.

Именно опасность равнодушия, грубости и отсутствия чувств хочет показать нам Г. Х. Андерсен. Зло в его сказках раскрывается не через пытки и убийства, а через холодный взгляд и черствую душу.

В сказках Г. Х. Андерсена герои являются простыми людьми, волшебными созданиями, предметами быта или растениями, практически незаметными для окружающих, однако их поступки, вся их жизнь наполнена глубочайшим смыслом. Они, несмотря на свою простоту, имеют активную позицию и несут в мир добро, красоту, делают всё возможное, чтобы сделать других счастливее.

Злодеям в своих сказках Андерсен уделяет не так много внимания, как героям. Злодеем в сказках Андерсена может выступать не отдельный персонаж, а всё окружение, противопоставленное центральному герою. Злодеи Андерсена скорее пассивны. Они редко доставляют зло умышленно. Главный недостаток большинства из них – равнодушие, презрение, пренебрежение к тем, кто ниже их по статусу. Силы добра, так или иначе, в сказках побеждают. Функция злодеев заключается не столько в активном и целенаправленном причинении вреда, сколько в отрицании красоты этого мира, равнодушии, обесценивании трудов всех, кто ниже по статусу.

Литература

1. Андерсен, Г. Х. Полное собрание сказок и историй в одном томе / Г. Х. Андерсен. – М. : Альфа-книга, 2010 – 490 с.
2. Культурология : энциклопедия :в 2 т. / гл. ред. С. Я. Левит. – М. : РОССПЭН, 2007. – Т. 1. – М. : Знание. – 1392 с.
3. Кавелти, Дж. Г. Исследование литературных формул / Дж. Г. Кавелти; пер. с англ. Е. М. Лазаревой // Новое литературное обозрение. – 1996. –№ 22. – С. 33–64. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.metodolog.ru/00438/00438.html. – Дата доступа: 26.02.2021.
4. Мелетинский, Е. М. От мифа к литературе: учебное пособие / Е. М. Мелетинский. – М. : РГГУ, 2001. – 168 с.
5. Пропп, В. Я. Морфология сказки / В. Я. Пропп. – 2-е изд. – М. : Наука, 1969. – 168 с.
6. Тен, В. В. Миф и сказка: генезис и дифференциация / В. В. Тен // Международный журнал исследований культуры. – 2014. – №2. – С. 72 – 78.

XÜLASƏ

H. K.ANDERSENİN NAĞILLARINDA ZALIM TİPOLOGİYASI

Kozlova T.I.

Belarus Dövlət Universiteti, Belarus Respublikası

Məqalədə zalım obrazı (pis adamlar, mənfi personajlar) və onun Danimarka nasiri və şairi H. K. Andersenin nağıllarında təmsil olunması araşdırılır. H.K. Andersenin nağıllarında zalım obrazının zahiri və daxili təsviri verilmişdir.

Açar sözlər: nağıl, H.K. Andersen, tipologiya, zalım obrazı, psixologiya

SUMMARY

TYPOLOGY OF VILLAINS IN THE FAIRY TALES OF H.Ch. ANDERSEN

Kozlova T.I.

Belarusian State University, Republic of Belarus

The article examines the image of the villain (villains, negative characters) and its representation in the tales of the Danish prose writer and poet G. H. Andersen. The external and internal description of the image of the villain in the fairy tales of G. H. Andersen is given.

Key words: *tale, G. H. Andersen, typology, the image of a villain, psychology*

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА КАК ЛИНГВИСТИЧЕСКИЕ РЕПРЕЗЕНТАТОРЫ АВТОРСКОЙ КОНЦЕПЦИИ

Кузар Ж.Н.

Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Нур-Султан, Казахстан

Kuzar_zhanna@mail.ru

Резюме. В статье рассматриваются понятия ключевых слов (keyness). Выбор ключевых слов является серьезной научной задачей для построения результата. Ключевые слова имеют высокую практическую ценность для научных статей.

Ключевые слова*: понятие «ключевой», частота, ключевые слова, ключевые кластеры*

Научный дискурс состоит из логически оформленного и структурированного научного знания. Как продолжением из методов и принципов научного дискурса сформировалось отдельное направление академическое письмо (Scientific writing, academic writing). Данное направление нацелено на написание исследовательской статьи на языке (русском / английском) в соответствии с лексико – грамматическими правилами и нормами научного стиля.

При написании научной статьи одним из требований является написание аннотации и ключевых слов. Каждый научный журнал представляет свои требования по оформлении аннотации и ключевых слов. Так, к примеру, от 100 до 200 слов (словоупотреблений) для аннотации и 6-8 ключевых слов в зависимости от объема вашей статьи. При этом, что эти требования достаточно

жесткие особенно в зарубежных изданиях. В первую очередь необходимо строгое соотношение статьи тематике журнала, адекватный перевод аннотации и ключевых слов.

Аннотация это краткое содержание вашего исследования. Аннотация выполняет информативную, сигнальную, справочную функцию. Как отмечает В.Е. Чернявская, аннотация и ключевые слова являются сильной позицией текста. Либо они будут освещать статью в научном кругу или, напротив, со стороны читателя приостановит адекватное понимание[1].

Ключ это инструмент, который дает доступ чему то. Ключевые слова дают доступ к особенностям текста которые не очевидны, что может скрываться за этими словами. То есть, в каком тоне, какими красками, в каком ключе написана статья.

А по какому принципу определяют ключевые слова или слова в статье которые являются «ключевыми» / «Keyness». Прежде всего, КС должны включать в себя термины. Ведь термины это те слова или словосочетания, которые являются названием определённого понятия какой-нибудь специальной области науки и техники. Нужно использовать базовые термины по определенной проблематике. КС не должны быть слишком сложными и длинными, должны отличаться информационной насыщенностью (это требование исходит из особенностей функционального стиля – максимум информации на минимальном пространстве). Экономия имеет своим результатом тот факт, что наиболее «тяжелыми» в смысловом аспекте становятся научные термины. Термин характеризуется информационной насыщенностью [2, с. 2].

В современных зарубежных и российских исследованиях проблема ключевых слов рассматривается в связи с разработкой информационных поисковых систем. Тем самым можно выделить ученых рассматривающие вопросы ключевых слов: А.Р. Лурии, Л.В. Сахарного, Л.Н. Мурзина, А.С. Штерн, А. Вежбицкой, Н.А. Шехтмана, Ю.Н. Караулова, M. Scott, G. Thompson, M. Bondi, M. Stubbs и др.

Идея ключевых слов как индикаторов основных концепций и тем в социокультурном сообществе имеет давнюю традицию. Ферт (Firth, J. R.) предложил исследовать «распределение социологически важных слов, которые можно было бы назвать центральными или ключевыми словами во всех их производных и составных в социологически значимых контекстах» [3, с. 40]. Он уже упоминал лингвистические процедуры и часто повторяющиеся словосочетания, которые он считал лингвистическими репрезентациями культурных концепций. Ключевые слова Р. Уильямса (Williams R.) рассматриваются как вехи (как в лингвистике, так и в культурологии) из-за всеобъемлющего и подробного обсуждения выбора лексических полей [4, с. 83].

Обычно при поиске ключевых слов мы тщательно читаем текст, и основная мысль, которая встречается в тексте является ключевым словом или словосочетанием. И задайтесь вопросу, будет ли кто- либо искать статью по этим словам или словосочетаниям. Если нет, то КС не будут эффективными. И маловероятно будут относиться к словам с низкочастотностью. Ключевые слова определяются в зависимости от разницы частот. Ожидается, что показатель «Keyness» будет представлять степень разницы частот.

Понятие КС является самым очевидным. Ключевые слова (англ. Key words) – это те, которые помогают идентифицировать текст в структурированных базах данных, такие как, например, библиотечные ресурсы.

Известный американский ученый M. Scott в своей работе «Keyness in texts» дает определение понятию «Key words are those whose frequency is unusually high in comparison with some norm» / «Ключевые слова – это те слова, частота которых необычно высока по сравнению с некоторой нормой» [Перевод наш – ЖК] [5, с.174]. Или же выражает следующую мысль: «A key word may be defined as a word which occurs with unusual frequency in a given text. This does not mean high frequency but unusual frequency, by comparison with a reference corpus of some kind» / «Ключевое слово может быть определено как слово, которое необычно часто встречается в данном тексте. Это не означает высокую частоту, а необычную частоту по сравнению с каким-либо эталонным корпусом » [6, с. 53].

По утверждению ученой M. Bondi «Key words» – as searching tools, in text mining and classification, but also as analytic tools in text interpretation and discourse analysis – this introduction focuses on the relationship between words and text, looking at the co-text of the word, but also at the cultural context that informs the text, where culture is taken to mean the repertoires of meanings shared within a community (e.g. national, or local, but also disciplinary)» / «Начиная с разных интерпретаций выражения «ключевые слова» – как инструменты поиска, в интеллектуальном анализе текста и классификации, а также в качестве аналитических инструментов в тексте интерпретация и анализ дискурса – это введение фокусируется на отношениях между словами и текстом, глядя на совместный текст слова, но также и на культурный контекст, который информирует текст, где культура понимается как

репертуар значений, разделяемых в сообществе (например, национального или местного, но также дисциплинарный)» [Перевод наш – ЖК] [7].

Выражение «ключевое слово» было исследовано в различных аспектах. Например, Р. Уильямс (Williams) концентрируется на «культурных ключевых словах», которые составляет «словарь», позволяющий исследовать идеологические рамки конкретной культуры или общества [4]. Не менее важны когнитивно-ориентированные исследования А. Вежбицкой (A. Wierzbicka, 1992, 1997) которая утверждает, что лексика языка является ключом к истории, культуре и обществу, которые его производят. А также когнитивным структурам его носителей [8]. С точки зрения корпуса, Б. Морана (B. Moeran 1989) показал важность контекста ключевых слов с акцентом на согласованности, коллокации и шаблоны семантического предпочтения [9].

A. Wierzbicka в своей книге «Семантика, культура и познание» определяет термин «ключевых слов» как слова, особенно важные и показательные для отдельно взятой культуры [8]. То или иное слово является одним из «ключевых слов» для каждой культуры. Прежде всего, может понадобиться установить (с помощью или без помощи частотного словаря), что слово, о котором идет речь, представляет собою общеупотребительное, а не периферийное слово. Кроме того, может оказаться нужным продемонстрировать, что данное слово находится в центре целого фразеологического семейства, «ключевое слово» часто встречается в пословицах, в изречениях, в популярных песнях, в названиях книг и т. д.

В совместных работах M. Scott & C. Tribble «ключевые слова» часто воспринимаются как маркеры «важности» и стиль текста. Ученые хотели показать здесь на какие структуры текстуальности указывают ключевые слова и насколько они также подвержены влиянию по положению писателя в контексте создания текста[10].

Алгоритмы поисковых систем ориентируются, что конкретно ищет пользователь по запросу. Одно из обязательных условий успешного продвижения вашей научной статьи является правильный подбор ключевых слов. Ведь эпоха цифролизации (*digital)* диктует свои правила и новые ценности. И мы должны принять эти требования и соответствовать им. Все ученые всего мира публикуются в международных журналов, индексируемый Scopus или Web of Science. И база данных этих журналов очень широкая. Тем самым КС помогут читателю быстрее понять тематическую и терминологическую область статьи и журнала в целом. Именно задачей журнала является распространения информации до определенного круга читателей.

От правильного подбора ключевых слов зависит, насколько статья будет актуальной для читателя и станет очевидно, что автор статьи использовал современные подходы в исследовании.

Наиболее эффективными при поиске слова будут те, которые часто запрашиваются. И это те слова высокочастотные, которые наиболее часто пользуются популярностью. Ключевые слова различаются по степени их употребления. Слова, которые отличаются частотностью, повторяемостью в данном тексте. Данный критерий реализуется путем подсчета повторений словоформ на протяжении всего текста и выделения в качестве ключевых тех слов, которых частотность употребления в данном тексте превышает частотность их употребления в языке; семантической близостью слова к теме текста (здесь рассматриваются синонимические и др.).

Инструменты для определения ключевых слов разрабатываются на основе частотных данных, которые не просто рассматривают отдельные словоформы, а скорее отношения между слов, которые часто встречаются одновременно.

Это возвращает нас к ключевым словам как к словам, частота (или редкость) которых в тексте или корпусе является статистически значимым. Подавляющее большинство ключевых слов, который может быть определен автоматическим анализом текста, будет ключом к его теме иметь значение.

Автоматическое извлечение ключевых слов из текстов предметной области представляет собой задачу, которая имеет множество приложений и программ в области машинной обработки текстов.

В корпусной лингвистике термин «ключевой» / «keyness» получил определенное значение в последние годы: относится к тексту, показывает определенный стилистический профиль при сравнении с другим набором текстов. Определенно, термин был использован для анализа лексического профиля автора или (авторов) в прямом сравнении с той или другой группы. Это означает, что это возможность показать, как стиль автора или авторов - отличаются от других. Эта отчетливость – «keyness» рассматриваемых в тексте слов.

Термин «keyness», используемый в лингвистике для описания качества слова или фразы, имеет место быть «ключевым» в его контексте. Ключевые слова – «элементы необычной частоты по сравнению со ссылочным корпусом» [6]. «Keyness» текстовая функция, не функция языка (таким образом, слово, которое является ключевым в определенном текстовом контексте, но может не быть ключевым в других контекстах). Вместе с вышеупомянутым словом «Keyness» в английском языке

имеются такие понятия, как co-key, key-clusters и key-phrases. Набор ключевых слов, найденных в данном тексте, являются «ключевыми» / («keyness»). Слова, найденные в тех же текстах как ключевое слово, навязываются «co-key». Ассоциированные слова – это ключевые слова, которые, как было установлено, в значительной степени совпадают с ключевым словом, они «представляют собой набор слов, которые являются со-ключевыми с заданным ключевым словом – узлом в диапазоне текстов. То есть, если мы возьмем ключевое слово, которое встречается в ряде текстов, а затем определим весь набор ключевых слов во всех этих текстах, мы получим ассоциации» [6].

Нелегко получить точное представление о том, насколько общеупотребительным является слово в определенном обществе. На самом деле задача полностью объективного «измерения» частотности слов по своей природе неразрешима. Результаты всегда будут зависеть от размеров корпуса и выбора входящих в него текстов.

В заключение вышесказанного заметим, что из-за привычного использования КС в определенных контекстах наряду с построением или передачей содержания, взглядов и установок эти слова приобретают особую ценность в социокультурном сообществе. Интерес представляет не отдельное ключевое слово, а целая единица значения с ее типичными коллокациями и сопутствующей оценкой. Такие единицы всегда встречаются как часть определенного текста. Ключевые слова как возможные центры смысловых единиц могут дать информацию о пропозициональной и стилистической ориентации этого текста. Индивидуальные тексты – это символы текстовых типов, которые сами по себе являются более высокими структурными уровнями в соглашениях о коммуникации. Дискурс как поддающийся анализу след человеческого поведения в социальном мире показывает наши повторяющиеся, частично условные способы использования языка.

Литература

1. Чернявская В.Е. Интерпретация научного текста: учеб.пособие. СПб.: URSS, 2005. 128 s.
2. Скороходько, Э.Ф. Роль системо- и текстообусловленных характеристик термина в частотном индексировании научных текстов [Текст] / Э.Ф. Скороходько. // НТИ. Сер. 2. 2002. №8. – С. 1-6.
3. Firth, J. R. 1935. “The Technique of Semantics.” Transactions of the Philological Society 34 (1): 36–73. doi:10.1111/j.1467-968X.1935.tb01254.x.
4. Williams Raymond. 1976. Key words: A vocabulary of culture and society. London: Flamingo, Fontana.
5. Scott, M. 2011. Review of Antoinette Renouf and Andrew Kehoe (eds.) Corpus Linguistics: Refinements and Reassessments. Amsterdam/New York: Rodopi 2009, iii+462 pp., *Functions of Language*, Vol 18, No. 1.
6. Scott, M., 1997, "PC Analysis of Key Words - and Key Words", *System*, Vol. 25, No. 1, pp. 1-13
7. Bondi, Marina & Mike Scott (eds.). 2010**.** *Keyness in Texts*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing Company. 251 pp. ISBN 978-90272-8766-3.
8. Wierzbicka Anna 1992. Semantics, Culture, and Cognition: Universal Human Concepts in Culture-Specific Configurations. - Oxford: Oxford University Press.
9. Moeran Brian 1989. Language and popular culture in Japan. Manchester and New York: Manchester Univ. Press
10. Scott, M. & Tribble, C., 2006, Textual Patterns: keyword and corpus analysis in language education, Amsterdam: Benjamins, 55

XÜLASƏ

AÇAR SÖZLƏR MÜƏLLİF KONSEPSİYASININ LİNQVİSTİK VASİTƏLƏRİ KİMİ

Kuzar J.N.

Avrasiya Milli Universiteti. L.N. Qumilyov adına, Qazaxıstan

Məqalədə açar sözlər anlayışları müzakirə olunur. Açar sözlərin seçimi nəticənin qurulması üçün ciddi elmi vəzifədir. Açar sözlər elmi məqalələr üçün yüksək praktik əhəmiyyətə malikdir.

Açar sözlər: *“açar” anlayışı, açarlıq, tezlik, açar sözlər, ortaq açar, açar klasterlər*

SUMMARY

KEY WORDS AS LINGUISTIC TOOLS OF THE AUTHOR’S CONCEPT

Kuzar J.N.

Eurasian National University. L.N. Named after Gumilyov, Kazakhstan

The article discusses the concepts of Key words and keyness. Keyword selection is a serious scientific challenge for constructing result. Key words are of high practical value for scientific articles.

Key words: *concept of key, keyness, frequency, Key words, co-key, key-clusters*

ТЮРКСКАЯ КАТЕГОРИЯ ЧИСЛА КАК РЕЗУЛЬТАТ, СФОРМИРОВАННЫЙ В ЯЗЫКОВОЙ СИСТЕМЕ НА ОСНОВАНИИ ЭКСТРАЛИНГВИСТИЧЕСКИХ ОСОБЕННОСТЕЙ ТЮРКСКОГО ЭТНОСА

Дубровина М. Э.
Санкт-Петербургский государственный университет, г. Санкт-Петербург, Россия
maggydu@rambler.ru

Резюме. В настоящей статье автор пытается осмыслить понятие «языковая картина мира» и его связь с внеязыковыми факторами человеческой деятельности. В качестве примера для анализа взята тюркская категория числа. Автора долгое время привлекало особое функционирование аффикса -lar в текстах различных тюркских языков, а также способность основы слова без указанного показателя выражать информацию о множестве предметов. Автор в рамках этнолингвистического метода стремится обнаружить связь такого употребления с экстралингвистическими особенностями тюркского менталитета.

Ключевые слова: *языковая картина мира, этнолингвистика, лингвокультурологические исследования тюркских языков, категория множественности, категория числа в тюркских языках, грамматика тюркских языков*

Можно констатировать, что в последнее время, как в России, так и в мире возрос интерес к изучению культуры и ментальных особенностей различных национальностей с позиции языкознания и психолингвистики. Нередко исследователи стремятся обнаружить причинно-следственные связи, возникающие между национальным языком и культурой отдельного этноса, а, порой, пойти еще дальше и на основании языковых фактов выявить некие специфические черты его мировосприятия. Так, в лингвистическом арсенале возникает понятие «языковая картина мира», которая воспринимается как некое подобие объективной картины миры, сформированной в сознании носителей одного языка на базе этого языка.

Термин «картина мира» был впервые введен в рамках физики в конце XIX – начале XX в. Одним из первых этот термин стал употреблять Г. Герц (1957-1894) применительно к физической картине мира, которую он определял как совокупность внутренних образов внешних предметов, из которых логическим путем можно получать сведения относительно поведения этих предметов [3, с. 12].

Как соотносятся между собой картина физического мира и языковая картина мира? Ряд ученых предполагает, что в языковой картине мира получают свое знаковое выражение и эксплицируются основные элементы физического мира, концептуальной картины мира[3, с. 6]. Но существует и такое утверждение, согласно которому язык представляет собой интерпретационную систему. Каким же образом и на основании каких факторов происходит интерпретация языком объективного мира и закрепление в конкретном языке тех или иных значений, соотносимых с образами элементов этого объективного мира? Однозначно ответить на эти вопрос непросто. Этнолингвистика как область языкознания пытается обнаружить связи языка с особенностями жизнедеятельности, менталитета и мировосприятия определённого народа, предполагая, что определённые этнические особенности могут находить свое отражение в специфике конкретной языковой системы. Эти особенности могут выступить в качестве внешнего запроса на возникновение той или иной языковой единицы или той или иной категории, как в сфере лексики, так и в сфере грамматики. Как часто, сравнивая языки исследователи убеждаются в том, насколько по-разному может быть выражен один и же смысл. При этом различие проявляется не только в лексике, но и в морфологии. Нередко ученые задаются вопросом, почему одна и та же мыслительная категория в одном языке получает языковое, морфологическое выражение, а в другом языке – нет. В этом отношении интересной темой для этнолингвисического анализа может выступить категория числа в тюркских языках.

Употребление форм множественного числа в современном турецком языке всегда вызывает некоторые сложности у носителей иных, не тюркских языков. Сами говорящие на турецком языке отмечают, что когда иностранцы, в особенности русскоязычные люди, говорят по-турецки, то они употребляют формы множественного числа, в разы чаще, чем это делали бы сами турки.

Категория количества представляет собой одну из основных мыслительных категорий [5, с. 263] и имеет свое проявление во всех языках мира. Поэтому, на наш взгляд, именно в этой теме можно попытаться найти параллели между языком и культурой данного народа и попытаться описать те особенности восприятия мира тюрками, которые легли в основу образования категория числа. На наш взгляд, именно употребление или неупотребление аффикса множественного числа в тюркских письменных и устных текстах может быть напрямую связано с внеязыковыми представлениями, с какими-то особенностями мировосприятия или с определенной практической деятельностью.

Но в этом отношении древние языки могут стать более показательными, чем языки современные, так как в структуре древних тюркских языков, по нашему мнению, в большей мере зафиксирован окружающий древние этнические группы исторический контекст, который и мог найти свое отражение в тех или иных языковых формах.

Форма множественного числа с показателем -lar фиксируется уже в первых, относящихся к VII-VIII вв. тюркских памятниках, написанных руническим письмом. Рассмотрим примеры употребления слов с аффиксом -lar в рунических текстах:

1. **Olsabygasidipbäglärkopynjanalym… tidi. (Tk, 36).** ‘*Услышав такие слова: «беки давайте вернемся», — он сказал’.* Возможна и несколько иная интерпретация этого высказывания: ‘Услышав такие слова, все беки вместе сказали: « давайте вернемся»’.

2. **… bägläribodunytüzsizüčün… (Ktb, 6).** *‘… по причине неверности их беков и народа…’.*

3. **…ögimkatunulajuöglärimäkälärimkeliŋünimkunčujlarym … küŋboltačyärti. (Ktb, 49).** *‘… моя мать-катун, следующие [за ней] мои [сводные] матери, мои старшие сестры, мои невестки, мои ханши-девицы …стали бы рабынями’.*

Необходимо обратить внимание на то, что в текстах рунических памятников слова с аффиксом -lar употребляются крайне редко. Кроме того, аффикс -lar прежде всего сочетается со словами, обозначающими, во-первых, одушевленные предметы, т.е. людей; во-вторых же, не простых людей, а тех, кто представляет собой важные с точки зрения носителя языка персоны: государственных деятелей и родственников.

Рассмотрим теперь те высказывания, в которых, на наш взгляд, речь также идет о множестве предметов, однако при этом соответствующий аффикс множественности не употреблен.

5. **Atyg(1) yka(2) bajurärtimiz. (Tk, 27).** *‘Мы привязали лошадей(1) к деревьям(2)’* .

6. **Kejik(1) jiju, tabyšgan(2) jijuolururärtimiz. (Tk, 7).** *‘Мы жили, поедая оленей(1), поедая зайцев(2)’.*

7. **... türkbodunüläsikigantaañygkisiančabošgururärmis. (Ktm, 7).** *‘Тогда злые люди так наставляли часть тюркского народа’.*

С большой долей вероятности можно предположить, что в большинстве современных тюркских языках в этих или аналогичных высказываниях у соответствующих слов аффикс множественности также не будет употреблен. Тем не менее, как видно из переводов на русских язык, носители европейских или славянских языков в таких случаях используют форму множественного числа.

Можно отметить такую закономерность, что чем древнее тюркских язык, тем реже в тестах можно встретить аффикс множественного числа. С связи с чем вполне обоснованным выглядит предположение Каре Грёнбека, согласно которому «самый древний тюркский язык» мог не обладать никакими формами множественности [7, с. 23]. Не раз ученые обращали внимание на то, что основа тюркского слова сама по себе либо не передает информации о числе вообще, либо способна выражать как единичность, так и множественность предметов: kiši ‘человек’, ‘люди’. По мнению А. фон Габен, даже местоимение bän наряду со значением ‘я’ иногда может истолковываться как ‘мы’ [6, с. 147]. Таким образом, можно констатировать, что в тюркском праязыке могло не быть специального показателя для выражения множества предметов. Это не означало, что тюрки не различали количество предметов, однако ответ, бесспорно, следует искать за пределами языка. Отсутствие у древних тюрок потребности в грамматическом указании на количество предметов, на наш взгляд, лежит в укладе жизни древнего тюркского племени. Решающими здесь следует признать несколько факторов: размер древнего коллектива, степень спаянности членов коллектива между собой, вид хозяйственной деятельности и окружающий географический ландшафт.

Проведенный анализ культурной лексики тюркских языков дал возможность ученым реконструировать картину духовной и материальной жизни пратюрков, вследствие чего удалось установить то, что пратюркский этнос представлял собой народ скотоводов отгонного типа, с преобладающим значением коневодства, с двумя типами поселений – стационарными зимними и кочевыми летними [4, с. 470-471].

Лингвистический анализ полностью согласуется с данными, которые предлагают исторические и археологические исследования. В начале I тыс. до н.э. на большой территории Центральной Азии племена, в которые входили и представители тюркских этносов создали культуру, основой хозяйственной деятельности которых было кочевое и полукочевое скотоводство, сочетавшееся с примитивным земледелием и охотой. Вот такое описание образа жизни родоплеменного общества ранних кочевников, населявших Центральную Азию с VII – VI вв до н. э. находят в китайских источниках: «…переходят со скотом с места на место, смотря по достатку в траве и воде. Постоянного пребывания не знают. Живут в круглых юртах, из коих выход обращен к востоку… От ста до тысячи юрт составляют общину…» [1, с. 50].

Как видно из описаний китайского историка, размер древнего тюркского племени был относительно небольшим, племя могло насчитывать «от ста до тысячи юрт». Если предполагать, что тысяча юрт — это максимум, который достигался в период объединения разных племен в племенной союз (иль), которое могло происходить периодически, то в среднем самое небольшое племя состояло из 500 человек (по пять человек в семье в одной юрте). Сезонное кочевье предполагало, что в отдельные периоды времени племя разбивалось на мелкие группы, кочующие отдельно друг от друга. Таким образом, и в периоды объединения, и в периоды отхода на отдельные пастбища кочевое общество по своим размерам было относительно невелико, кроме того, в рамках такого племени естественно предполагать, что его члены были достаточно хорошо знакомы друг с другом и, тем самым, достаточно хорошо осведомлены о жизни друг друга. По мнению Г. П. Мельникова, [Мельников] в условиях описанной жизни большая часть информации проходит на глазах всего коллектива или отдельных представителей семьи (родственников, близких людей), многое известно всем членам коллектива и вследствие этого не требует передачи с помощью вербальных каналов. Именно к такой информации, на наш взгляд, можно отнести информацию о количестве предметов.

Ученые предполагают, что зоной первичного расселения древних тюрок были территории Ордоса и Саяно-Алтайского региона [4, с. 435]. С ландшафтной точки зрения эти места представляют из себя по большей части пустынное плато, т.е. равнинную зону с ровной или волнистой слабо разделённой поверхностью, ограниченной отчётливыми уступами от соседних равнинных пространств, характеризующейся особой слабо выраженной флорой и специфической фауной. В таких условиях окружающая природа и ландшафт были словно на ладони, «на глазах» у коммуникантов. Говорящим людям было видно количество деревьев, гор, юрт, скота, т.е. всего того, что составляло основу повседневной жизни. При этом, можно предположить, говорящие чаще всего видели те предметы, о которых шла речь.

Вывод. Таким образом, в языке, обслуживающем коммуникативное общество, проживающее в описанных природных и хозяйственных условий, не возникало потребности в возникновении специального грамматического средства – маркера количественной информации. Всю количественную информацию, т.е. информацию о единичности и множестве предметов, коммуниканты выводили из визуальных данных, фоновых знаний, а также полагаясь на естественную логику вещей. Тем не менее, при необходимости указать на конкретное количество предметов в языке образовались модели словосочетаний, в которых участвовали числительные. До сих пор во всех тюркских языках с числительными сочетаются существительные без аффикса множественного числа.

В более позднее время возникает форма множественного числа, однако факторами для ее возникновения могли служить иные причины, нежели, чем просто желание указать на множественность предметов.

Литература

1. Кляшторный С.Г., Султанов Т. И. Государства и народы Евразийских степей. Древность и средневековье. – СПб.: Петербургское востоковедение, 2000. – 320 с.
2. Мельников Г.П. Системная типология языков: Принципы, методы, модели. – М.: Наука, 2003. – 395 с.
3. Серебренников Б. А., Кубрякова Е. С., Постовалова В. И., Телия В. Н., Уфимцева А. А. Роль человеческого фактора в языке: Язык и картина мира. М.: Наука, 1988. 216 с.
4. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Пратюркский язык-основа. Картина мира пратюркского этноса по данным языка. – М.: Наука, 2006. – 908 с.
5. Философский энциклопедический словарь. – М.: Советская энциклопедия, 1983. – 840 с.
6. A. von Gabain, Alttürkische Grammatik. – Leipzig: Otto Harrassowitz, 1950. XVII. – 357 s.

7. Grönbech K. Der türkische Sprachbau. – Kopenhagen: Levin und Munksgaad, 1936. – 182 s.

XÜLASƏ
TÜRK ETNOSUNUN DİL SİSTEMİNDƏ EKSTRALİNQVİSTİK XÜSUSİYYƏTLƏR ƏSASINDA FORMALAŞAN TÜRK SAY KATEQORİYASI
Dubrovina M.E.
Sankt-Peterburq Dövlət Universiteti, Rusiya

Məqalədə müəllif "dünyanın dil mənzərəsi" anlayışını və onun insan fəaliyyətinin ekstralinqvistik amilləri ilə əlaqəsini aydınlaşdırmağa çalışır. Təhlil üçün nümunə olaraq türk say kateqoriyası götürülmüşdür. Müəllifi uzun müddət *-lar* şəkilçisinin müxtəlif türk dillərindəki mətnlərdə işlənmə xüsusiyyətləri, habelə müəyyən bir göstəricisi olmadan bir sözün kökünün əşyaların say çoxluğu haqqında məlumatları ifadə etmək qabiliyyəti cəlb etmişdir. Müəllif, etnolinqvistik metod çərçivəsində bu cür istifadənin türk mentalitetinin ekstralinqvistik xüsusiyyətləri ilə əlaqəsini müəyyənləşdirməyə cəhd edir.
Açar sözlər: *dünyanın dil mənzərəsi, etnolinqvistika, türk dillərinin linqvokulturoloji araşdırmaları, cəm kateqoriyası, türk dillərində say kateqoriyası, türk dillərinin qrammatikası*

SUMMARY
TURKISH NUMBER CATEGORY FORMED ON THE BASE OF EXTRALINGUISTIC FEATURES IN A LANGUAGE SYSTEM OF THE TURKISH ETHNOS
Dubrovina M.E.
Saint Petersburg State University, Russia

In this article, the author tries to comprehend the concept of "linguistic picture of the world" and its connection with extra-linguistic factors of human activity. The Turkic category of number was taken as an example for the analysis.The author has long been attracted by the special functioning of the affix *-lar* in the texts of various Turkic languages, as well as the ability of the Turkic word to express information about a variety of subjects without the specified indicator. The author uses the ethnolinguistic method to find out the connection of such using with extralinguistic features of the Turkic mentality.
Key words: *linguistic picture of the world, ethnolinguistics, linguistic and cultural studies of the Turkic languages, plurality category, number category in the Turkic languages, grammar of the Turkic languages*

F. DÜRRENMATTIN "YAŞLI XANIMIN GƏLİŞİ" PYESİNDƏ İNSAN VƏ CƏMİYYƏT PROBLEMİ

Mərdanlı Humay Hüseynbala qızı
Sumqayıt Dövlət Universiteti, Azərbaycan
merdanli77@mail.ru

Xülasə. Fridrix Dürrenmattın "Yaşlı xanımın gəlişi" pyesində şəxsiyyətin madiyyat uğruna soyuqqanlı olması və ruhun pula satılması kimi xüsusiyyəti ortaya qoyulub. Bu isə təqdim olunan məruzədə müxtəif ifadə və fraqmentlərlə göstərilmişdir. Pyes bütün dövrlərdə, insanların bir-birinə münasibətlərində aktual olan problemləri üzə çıxardır: Qisas və özünü qurbanetmə, günah və cəza, ədalətin pula dəyişdirilməsi. Eyni zamanda cəmiyyətdəki reallıqlar həddindən artıq şişirdilmiş formada verilmişdir. Bu xüsusiyyət F. Dürrenmattın detektiv romanlarının özünəməxsusluğudur. Əsərin əsas qəhrəmanı Klara obrazıdır. Yaşadığı dramatik həyat onu cinayətə sövq edir. Onun seçdiyi qisas yolu isə cəmiyyəti uçuruma aparır. Məruzədə, F. Dürrenmattın yaradıcılığında insan və cəmiyyət problemi, kütlə psixologiyasının yaratdığı cinayətlər tədqiq olunur.
Açar sözlər: *humanist ideya, insan gücsüzlüyü, ədalət, cinayət, mənəviyyat boşluğu*

İsveçrədə yaşayan alman dilli yazıçı, dram əsərlərinin və detektiv romanların peşəkarı, qeyri-bədii məqalələrin müəllifi Fridrix Dürrenmatt vətəninin hüdudlarından kənarda da şöhrət qazanmışdır. Bir çox ədəbi mükafatların laureatı olan F. Dürrenmattın"Yaşlı qadının gəlişi" əsəri bütün dünyada oxunur. Dramaturq, publisist, həmçinin detektiv romanlar müəllifi F. Dürrenmatt özünü daha çox dramaturqiyada tapdı.Yazıçının "Yaşlı xanımın gəlişi"əsəri tragikomik bir əsərdir. Özünəməxsus ədəbi üslubla yazılmış pyesdə, bəşəriyyətin xaotikliyi qarşısında gücsüz olan insanın, dünyanın qanunlarına qarşı çıxmaq arzusu əsasmövzudur. Hadisələr, keçən əsrdə İsveçrənin Gyullen adlı kiçik bir şəhərində baş verir.

Şəhərin keçmiş sakini, milyonlarla dollarlıq sərvəti olan Klara Tsakhanassian, şəhəri yenidən ziyarət etmək fikrinə düşdüyündə, bir vaxtlar stabil iqtisadiyyata sahib olan Gyullen şəhəri artıq öz əvvəlki şöhrətini ititrərək, bədbəxtliyə sürüklənməkdə idi. Əhalinin əksəriyyəti yoxsulluq içində yaşayır, sənaye müəssisələri tənəzzülə uğrayır: fabrik və zavodlar işləmirdi. Klaranın gəlişindən xəbər tutan şəhər sakinləri doğma yurdlarına xeyriyyə yardımının olunacağını gözləyir, bir çoxları şəhərin yenidən çiçəklənəcəyini təsəvvür etməyə başlayırlar. Nəzərəçarpacaq dərəcədə sərvətə sahib olan Klara gəldikdən sonra, sakinlərə Alfred Ilin öldürülməsi müqabilində onlara bir milyard pul vəsaiti təklif edir. Bir vaxtlar hələ dünyaya gəlməmiş övladının qəbul edilməməsi gənc xanımı məyus etmiş və o, başına gələnlərdən sonra şəhəri tərk edərək, yüngül həyat tərzi keçirməyə başlamışdı. Tsakhanassianın bu təklifi Gyullen sakinlərini çaşqınlığa saldığı üçün, onlar bu təklifi rədd etmişlər. Lakin, kiminsə yenə də, şəhərin rifahı naminə qərar verəcəyinə arxayın olaraq, həvəslə borc götürürlər. Alfred Ill dostlarının getdikçə bahalı əşyalara sahib olmasından şübhələnərək narahat omağa başlayır. Artıq müəssisələr tədricən güclənir, əhalinin rifahı yaxşılaşırdı. Gyullen şəhərinin başçısı İlə, bütün şəhər əhalisinin yoxsulluq həyatını yenidən yaşamaması üçün, onun intihar etməsini xahiş edir.Şəhərdə borc öhdəliklərinin çox olması təhlükəsi altında, qapalı iclasda səsvermə yolu ilə ədaləti bərpa etmək üçün, Alfred Ilin cəzası ilə bağlı sərt bir hökm elan edilir. Gecikmədən törədilən cinayət nəticəsindəKlaranın Gyulleni məhv etdiyi ortaya çıxdı. Əsərin kuliminasiya nöqtəsi isə Tsakhanassianın burgomisterə çek təqdim etməsidir. Klara cəmiyyətdə hər şeyin pulla satın alına biləcəyindən əmin idi. Şəhərin başçısı əvvəlcə xanımın etdiyi təklifi rədd etsə də (Yoxsul olmaq qatil olmaqdan yaxşıdır), get-gedə baş verəcək hadisəyə münasibət tamamilə dəyisdi. Yaxşı yaşayış müqabilində cəmiyyət üzvlərinin gələcəkdə baş verəcək cinayəti qəbul etmələrinə ən gözəl nümunələrdən biri də, pyesdəki müəllim obrazıdır. “Bizim yoxsulluğumuz, şirnikləndirici qüvvədən daha böyükdür” deyən müəllim, sonralar cinayətin ən aktiv üzvlərindən biri oldu[1].Lakin baş verənlərin cinayət olduğunu anlaması,onu, cinayətə bəraət qazandırmağa çalışan və bunun üçün mənəvi bəhanələr gətirən şəhər əhalisindən fərqləndirirdi. Alfred Ilin ölümündən sonra işlədilən “Sevincdən öldü”, “Yoxsulluqdan betər heç nə yoxdur, çünki orda zadəganlıq yoxdur” kimi ifadələr isə - hər şeyə bəraət var təəssüratını yaradır [1]. Bəzən maddi yoxsulluq insanda mənəviyyat boşluğunu formalaşdırır. Bu məntiqlə, pyesin sonunda Alfredin “bəlkə də qəhrəman olması” fikri oxucunu çaşdırır. Ən düşündürücü olan isə: Klaranın irəli sürdüyü təklifin doğurdan da ”şərt” yoxsa “bəraət qazanmış cinayət” olmasıdır? Əsərdə bu sual oxucu qarşısında qaldırılmasa da, hadisələrin gedişi zamanı, baş verəcək cinayətin əvvəlcədən əsaslandırılması və ona bəraət verəcək situasiyanın ortaya qoyulması diqqət çəkir. Vaxtilə Klaraya qarşı törədilmiş cinayət, yeni cinayətə yol açan potensial mənbədir. Belə ki, Klaranın intiqam üçün şəxsi səbəbləri var idi. Gyullen sakinləri isə öz prinsiplərini maddi rifaha qurban verdilər. Yazıçının pyesə “Bu insanlar oğru deyil, sadəcə zəif iradəli, qeyri-ciddi və hər şeyin keçəcəyinə inananlardılar” deyə verdiyi şərhdənanlaşılır ki, yazıçının qınaq obyekti insanların fərdi hərəkətləri deyil, onların cəmiyyətdə baş verənlərə eqoist və biganə münasibət sərgiləməsidir. Real həyatda baş verən cinayətlərin də əksəriyyətinin mahiyyətində eyni prinsip durur. Nəticədə hamı cinayətin iştirakçısına çevrilir (aktiv və ya passiv iştirakçıya). F. Dürrenmatt baş vermiş qətli ayri-ayrı şəxslər arasında olan konflikt hüdudlarından çıxardaraq, insanları öz hərəkətləri üzərində düşünməyə vadar edir. Demək olar ki, hər bir Gyullen vətəndaşı qanun naminə etiraz edə bilərdi. Lakin onlarvicdan və ruhlarını pula satdılar.

Pyesdə əsas konflikt sevgi dramı üzərində deyil, cəmiyyətin şəxsiyyəti uçuruma sürükləyən qanunları üzərində qurulub. Əsərdə Klara obrazı cəmiyyətlə şəxsiyyət arasında yaranan konfliktin katalizatoru kimi çıxış edir.

Beləliklə əsərdə yazıçı zənginləşməyə can atan əyalət sakinlərinin mahiyyətini ortaya qoyur. Daha yaxşı həyat yaşamaq eşqi, onları bütün insani və əxlaqi dəyərlərdən məhrum edir. F. Dürrenmatt hər bir oxucunun həyatına "yaşlı xanım"ın gəlməməsi üçün, onları öz hərəkətləri barədə düşünməyə vadar edir.

Bir çox yazıçılar əsərlərində insanın qatilə çevrilmə səbəblərini axtarırlar. Lakin heç bir əsərdə bütün şəhər sakinlərinin eyni anda cinayətkar olması faktına rast gəlinməmişdir. F. Dürrenmatt "Yaşlı xanımın gəlişi" pyesində insanlar arasında qətl hadisəsinin adi hal kimi qəbul edilməsini və insanı bu vəziyyətə gətirib çıxardan sosial-psixoloji səbəbləri ortaya qoydu.Oxucu demək olar ki, dövrün ən böyük sosial eksperimenti ilə üzbə-üz qalır.

Əsrlər boyu müxtəlif cəmiyyətlərdə baş verən günahsız qırğınlar, talanlar, bəşər övladına bütün dövrlərdə fəlakət gətirmişdir. İnsanlığa yaraşmayan hər cür problemlər təkcə XX əsr Avropa ədəbiyyatının dahilərini deyil, Azərbaycanın milli ədəbiyyatında da, orta əsrlərdən bəri müdrik şair və yazıçılarımızı narahat etmiş və düşündürmüşdür. Qüdrətli söz ustadı Nizami Gəncəvinin insanları daim əxlaqi kamilliyə çağıran və yüksək mənəvi keyfiyyətlər aşılayan zəngin bədii irsi, orta əsrlər cəmiyyətini özündə ehtiva edən əsərləri sırf detektiv xarakterli deyil. Amma, onun yaradıcılığında “Xəmsə”yə daxil olan "Sirlər Xəzinəsi"ndədetektiv elementlərinə rast gəlinir. Şairin yaradıcılığında hökmdarların gücü, müdrikliyi, eyni zamanda səhvlərindən bəhs edən bir çox şeirlər var. Burada da, ölkənin və xalqın müqəddəratı şahların ədaləti hansı şəkildə bərqərar etməsindən asılı olur.

Beləliklə, həm F. Dürrenmattın detektiv romanlarındakı komissar obrazlarının, həm də Nizami qəhrəmanlarının taleyini onların davranışları, daxili psixoloji vəziyyəti və məntiqi düşüncəsi müəyyən edir.

Yaşadıqları cəmiyyətlər arasında uzun zaman kəsiyi olsa da, dahi Nizami ilə F. Dürrenmattın qaldırdığı problemlər demək olar ki, eynidir və hər ikisinin də əsərlərində fəlsəfi məna var. Bu problemlər müasir dövrün ayrı-ayrı cəmiyyətlərində indi də aktualdır.

Ədəbiyyat

1. Дюрренматт Ф. «Визит старой дамы». https: //booksonline.com.ua/view.php?book=26437
2. Зверев А. Экспрессионизм // Литературная энциклопедия терминов и понятий М., 2001. -302с.
3. Dürrenmatt F. Theaterprobleme // Theater-Schriften und Reden. Zürich, 1966

РЕЗЮМЕ

ПРОБЛЕМА ЧЕЛОВЕКА И ОБЩЕСТВА В ПЬЕСЕ ФРИДРИХА ДЮРРЕНМАТТА «ВИЗИТ СТАРОЙ ДАМЫ»

Мерданлы Г.Г.

Сумгаитский государственный университет, Азербайджан

Пьеса Фридриха Дюрренматта «Визит старой дамы» раскрывает такие качества личности как хладнокровное отношение личности к материальной выгоде и продажность души. В представленной статье это показывается при помощи некоторых фрагментов и выражений. Спектакль раскрывает актуальные во все времена проблемы во взаимоотношениях между людьми: месть и самопожертвование, грех и наказание, обмен справедливости на деньги. В то же время реалии общества преувеличены. В этом особенность детективных романов Ф. Дюрренматта. Главноя героиня произведения - Клара. Её драматическая жизнь вынуждает её пойти на преступление. Избранный ею путь мести ведет общество к пропасти. В докладе исследуются проблемы человека и общества в творчестве Ф. Дюрренматта, преступления, созданные массовой психологией.

Ключевые слова: гуманистическая идея, человеческая слабость, духовная пустота, моральная ценность, социально-психологическая причина

SUMMARY

THE PROBLEM OF A MAN AND A SOCIETY IN FRIEDRICH DURRENMATT'S PLAY “THE ARRIVAL OF THE OLD LADY”

Merdanli H.H.

Sumgait State University, Azerbaijan

The play by Friedrich Durrenmatt "The Coming of the Old Woman" reveals the composure of the individual to material gain and shows the venality of the soul for money. This is indicated in the report with various expressions and fragments. The play reveals the problems that are relevant in human relations at all times: revenge and self-sacrifice, sin and punishment, the exchange of justice for money. At the same time, the realities of society are exaggerated. This feature is the peculiarity of F. Durrenmatt's detective novels. The main character of the work is the image of Clara. His dramatic life drives him to crime. The path of revenge he chooses leads society to the abyss. The report examines the problems of man and society in the works of F. Durrenmatt, the crimes created by mass psychology.

***Key words**: humanistic idea, human weakness, spiritual void, moral value, socio-psychological reason*

К ВОПРОСУ О ФОРМИРОВАНИИ «ГОФМАНОВСКОГО ТЕКСТА» В РУССКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ (Первая половина XIX века)

Королева Вера Владимировна,

Владимирский государственный университет им. братьев Столетовых, д.фил.н, доцент, Владимир, Россия

queenvera@yandex.ru.

Резюме. В статье исследуется «домифологический» период (первая половина XIX века) в формировании «гофмановского текста русской литературы». Яркая стилистика гофмановских произведений (романтическая ирония и гротеск), актуальная проблематика (механизация человека и общества), гофмановские образы (двойник, кукла, автомат, зеркала), необычная фантастика,

психологизм, а также художественные приемы (одушевление неживого) нашли воплощение в творчестве многих русских писателей.

Ключевые слова: *Гофман, «гофмановский текст русской литературы», фантастика, психологизм, двойничество, кукольность, зеркальность, романтическая ирония и гротеск*

Проблема влияния Э.Т.А. Гофмана – великого немецкого писателя – на русскую литературу 30-х – 40-х гг. XIX века поднималась в литературной критике неоднократно, поскольку в ту эпоху он был популярнее в России, чем в самой Германии, а его творчество благодаря неповторимому стилю стало важным элементом русской культуры. Отечественных писателей привлекали в Гофмане необычная фантастика, психологизм, яркие образы двойника, куклы, автомата, зеркала, а также художественные приемы, такие как романтическая ирония и гротеск, одушевление неживого.

По слова А.Б. Ботниковой, в начале XIX века не было ни одного писателя в России, который бы не читал Гофмана. Он был едва ли не самым популярным из зарубежных авторов. В гостиных, салонах, на дружеских вечерах обсуждали Гофмана [6, с.13]. Например, в домах у А.А. Комарова и Клюге фон Клюгенау устраивались «Серапионовские вечера», где читали свои сочинения В.Г. Белинский, П.В. Анненков, И.И. Панаев и другие.

Причину популярности Гофмана в России многие исследователи видят в том, что его творчество замыкало романтическую эпоху в Германии и стало образцом не только расцвета романтизма, но и его трансформации. Немецкий исследователь К. Гюнцель, например, рассматривает творчество Гофмана как переходное к реализму. Он называет одно из последних произведений немецкого писателя «Угловое окно» эволюцией авторского метода от романтизма к реализму [12, с. 25].

Необычный гофмановский стиль, ставший узнаваемым в русской литературе, благодаря творчеству писателей начала XIX века проявляется в культуре в виде «гофмановского текста» русской литературы, который представляет собой сверхтекстовое единство: текстов Гофмана на языке оригинала, доступных русскому читателю, начиная с 20-х годов XIX века; переводов произведений Гофмана на русский язык, начиная с появления первого перевода в журнале «Сын отечества» в 1822 году; стилизаций, аллюзий и цитаций произведений Гофмана в русской литературе XIX – XX веков.«Гофмановский текст» представляет собой открытую, непрерывно развивающуюся систему. Начальный период, когда происходит первичная рецепция гофмановских текстов, и в художественных произведениях русских писателей заимствуются цитаты, образы можно определить как «домифологический» (30-40 е годы XIX века).

Русские писатели, читая Гофмана и подражая ему, заимствовали ряд черт, присущих немецкому романтику. В первую очередь это касается безудержной фантастики, не сравнимой ни с кем, которая способствовала росту его популярности в России. В творчестве Гофмана реальные приметы времени всегда существовали рядом с фантастическим вымыслом и романтическим гротеском. Интерес к фантастике в России в 30-40-е годы во многом был спровоцирован именно Гофманом, почти все без исключения русские писатели в этот период обращались к ней. По словам исследователя А.Б. Ботниковой, «фантастика у Гофмана многообразна и разноречива. Она включает в себя натурфилософский миф и сказку, фантасмагорию “ночной жизни”, сознания и острый романтический гротеск» [6, с. 206]. Очень точно причину успеха фантастической манеры немецкого писателя сформулировал исследователь Гофмана С.С. Игнатов: «Фантастика только тогда <…> и может захватить читателя, когда переход от обыденного к чудесному совершенно незаметен <…>. Есть еще одна черта, подтверждающая реализм Гофмана, именно тот местный колорит, которого так много в его рассказах, даже самых фантастических» [17, с. 56].

На гофмановскую фантастику обратили внимание и русские критики 30-40-х годов XIX века. А.И. Герцен выделяет у Гофмана фантастику двух видов: «Одни повести дышат чем-то мрачным, глубоким и таинственным; другие – шалости необузданной фантазии, написанные в чаду вакханалий» [7, с. 75-76]. В.Г. Белинский считал фантастику Гофмана важным литературным приемом, который помогает не только «проникнуть за внешнюю оболочку вещей», [4, 98]. но и выразить самое главное. Он писал, что у Гофмана «мысль великая мерцает в таинственном сумраке фантастического» [5, с. 75].

Исследователи творчества В.Ф. Одоевского не раз называли его преемником Гофмана, делая акцент на фантастическом элементе. Сходство этих писателей современники отметили сразу после выхода его «Пестрых сказок». Газета «Молва», например, назвала В.Ф. Одоевского «известным литератором, одарившим нас фантазиями в Гофмановском роде» [22, с. 162]. Фантастику немецкого романтика особо выделял Ф.М. Достоевский, считая, что она не похожа на других авторов, в частности Э. По, и органична, так как «Гофман как будто сам верит в непременное существование этого таинственного волшебного мира» [13, с. 114].

Другой важной чертой гофмановского стиля, которая была подхвачена русскими писателями, является глубокий психологизм немецкого романтика. В частности, А.И. Герцен называет Гофмана писателем, раскрывшим человеческие души: «три элемента жизни человеческой служат основой большей части сочинения Гофмана, и эти же элементы составляют душу самого автора: внутренняя жизнь артиста, дивные психические явления и действия сверхъестественные» [7, с.71-72,76]. В.Г. Белинский также ценил Гофмана за умение проникать в глубь человеческого сознания и анализировать самые смутные движения человеческой души: «Гофман – поэт фантастический, живописец невидимого внутреннего мира, ясновидящий сил природы и духа» [4,с. 98].

Гофмановский психологизм наложил отпечаток и на произведения Н.В. Гоголя. По словам А.А. Григорьева, «психология у Гоголя значительна, но своеобразна, она отражает его особый творческий метод, близкий позиции профессионального психолога» [10, с. 64]. Этот психологизм был унаследован и Ф.М. Достоевским, ставшим мастером изучения человеческих душ. Исследователь творчества русского писателя А.И. Кирпичников отмечал: «Достоевский подобно ему (Гофману) отмежевал себе особую психическую область <…>, область неопределенных и несогласных чувств и стремлений, необыкновенных болезненных ощущений, предчувствий, противоречий, мысли и слова, мысли и дела, раздвоения человеческой личности». [20, с. 18-19]. Одним из аспектов психологизма, который русские писатели восприняли от Гофмана, стала проблема насильственного воздействия на личность другого человека. В частности, эту проблему поднимает Ф.М. Достоевский в повести «Хозяйка».

Психологизм Гофмана часто связан с интересом к личности, находящейся на грани сумасшествия, которую немецкий писатель изобразил с большим мастерством. Этот аспект привлекает русских писателей. К проблеме безумия обращается и Н.А. Полевой – редактор журнала «Московский телеграф». В повести «Блаженство безумия» в качестве эпиграфа Н.А. Полевой выбирает слова: «Говорят, что безумие есть зло – ошибаются: оно благо!» [25, с. 167], а затем переосмысливает категорию безумия, полагая, что оно позволяет уйти от проблем и несправедливости современного мира. Антиох – герой его повести – видит вокруг себя «кукол с завялыми цветами жизни, с цепями связей и приличий». Антиох влюбляется в дочь мага Людовика фон Шреккенфельда, которая считает своего возлюбленного половинкой своей души. От потрясений, вызванных корыстными расчетами ее отца, она умирает, но перед смертью мечтает соединиться с любимым в Антиох сходит с ума, но Н.А. Полевой думает, что его состояние – благо, так как герой получает творческую свободу.

Тема безумия звучит и у В.Ф. Одоевского в романе «Русские ночи». Один из героев романа – архитектор Пиранези – создает грандиозные проекты, которые не может осуществить. Это приводит его к страданиям, так как каждый рисунок мучает его и «требует» воплотить его здания в жизнь, не позволяя душе художника обрести покой. Сойдя с ума, он обращается к людям с нелепыми предложениями, например, просит дать ему десять миллионов червонцев, чтобы соединить аркой Этну с Везувием.

Проблема безумия поднимается и Гоголем. В.Г. Белинский назвал его «Записки сумасшедшего» «психической историей болезни, изложенной в поэтической форме» [4, с. 473-474].Исследователи обратили внимание на сходство приемов изображения безумия в его повести «Записки сумасшедшего» с Гофманом [18, с. 78-81]. Главный герой записок (Пискарев) воспринимает мир как ирреальный: «Тротуар несся под ним, кареты со скачущими лошадьми казались недвижимы, мост растягивался и ломался» [9, с. 16]. У Гоголя, как у Гофмана, герой балансирует на грани безумия: «Необыкновенная пестрота лиц привела его в совершенное замешательство; ему казалось, что какой-то демон искрошил весь мир на множество разных кусков и все эти куски без смысла, без толку смешал вместе» [9, с.16]. Следуя гофмановской традиции, Гоголь живому часто придает черты неживого и наоборот.

Однако русский писатель переосмысливает гофмановское понимание безумия. У Гофмана безумие – форма раскрытия индивидуальности. Х.С. Вернер пишет об этом: «Безумный художник находится в теснейшей связи с мировым духом, отдаляется от сковывающих его отношений окружающего мира» [32]. У Гоголя же безумие всегда выступает как разрушительное начало, как преграда или испытание, которое нужно пройти герою.

Ф.М. Достоевский, как и Гофман, любил наблюдать за собственной душевной жизнью, наделяя своих героев чертами из своего опыта. Они оба пытались разгадать тайны человеческой психики. Проблема безумия раскрывается Достоевским в романах «Идиот», «Братья Карамазовы», «Преступление и наказание» и других произведениях, где ряд героев (князь Мышкин, Н. Ставрогин, Р. Раскольников, Смердяков и другие) находятся в пограничном к безумию состоянии. Исследователь творчества Достоевского И.И. Замотин называет его романы «галереей умалишенных» [15, с. 54].

М.М. Бахтин определяет творчество Достоевского как «морально-психологическое экспериментирование, которое с помощью провокации разрушает былую целостность человека, чтобы дать ему возможность появиться в качестве другого человека, с новой судьбой» [1, с.171].

Непременным элементом произведений Гофмана как писателя-романтика было двоемирие, которое нередко создается с помощью образа зеркала, отражающего другую реальность. Гофман стал автором целого зеркального комплекса, включающего такие элементы, как зеркало, вода, оптические приборы, глаз, окно, огонь, танец. Зеркальные образы становятся устойчивым элементом его произведений и переходят из одного произведения в другое, где прочитываются как комплекс, несущий определенную смысловую нагрузку. Эта традиция была продолжена в русской литературе. Например, образ зеркала становится устойчивым в произведениях В.Ф. Одоевского («Косморама», «Саламандра» и др.). В повести «Саламандра», которая восходит к традиции Гофмана («Золотой горшок»), Одоевский выстраивает все произведение по принципу зеркальности: главные герои живут в двух мирах – реальном и ирреальном, поэтому имеют две сущности: Эльса – стихийный дух огня Саламандра, Якко – сподвижник Петра I, изменив духу предков, он становится алхимиком, одержимым идеей обогащения.

У Гоголя зеркало, как и у Гофмана, является не только устойчивым образом, но и, по словам С.Н. Кауфмана, представляет собой целый комплекс, включающий в себя зеркало, воду, глаза, стекло, сон, элементы которого начинают обладать преображенным смыслом, становятся символами [18, с.183-189]. У Гоголя зеркало помогает перевернуть действительность, показать в ней отражение ирреального. Например, в повести «Майская ночь, или Утопленница» главный герой Левко, заглядывая в зеркальное отражение пруда, видит вместо старого развалившегося дома «старинный господский дом», который «опрокинувшись вниз, виден был в нем [пруде] чист и в каком-то ясном величии. Вместо мрачных ставней глядели веселые стеклянные окна и двери» [9, с. 252].

Продолжает традицию комплексного восприятия зеркальности в своем творчестве и Ф.М. Достоевский, у которого образ зеркала является посредником между миром «своим» и «чужим». В критике выделяют следующие элементы комплекса зеркала у Достоевского: зеркало, глаза, окно, дверь, картина и икона. Они символизируют раскол, раздвоение внутреннего мира самого героя [30, с. 60-69].

Русские писатели заимствуют у Гофмана и образ двойника. Немецкий романтик ощущал проблему раздвоения как личностную, поэтому сумел очень точно отразить ее в своих произведениях. У немецкого романтика можно найти разнообразные формы двойничества. Исследователи отмечают влияние Гофмана на создание образов двойников в творчестве Н.В. Гоголя («Невский проспект»), А. Погорельского («Двойник, или Мои вечера в Малороссии» (1828)), Ф.М. Достоевского («Двойник»), А.П. Чехова («Черный монах»), а также писателей «натуральной школы»: «Двойник» В. Даля, «Двойник» А. Чернова, «Двойник» А.К. Толстого и др.

К примеру, двойник появляется у А. Погорельского в «Двойнике, или Мои вечера в Малороссии», где предстает как его собственный внутренний голос: «Я никто иной, как образ ваш, явившийся вам» [24, с. 7]. Образ двойника возникает и в «Живом мертвеце» у Одоевского, где происходит раздвоение героя Василия Кузьмича, который умирает, но может видеть себя «чужими» глазами в реальном мире. Гофмановскую тему двойника заимствует и Ф.М. Достоевский. Исследователи творчества русского писателя А.И. Кирпичников [20, с.18-19] и С. Родзевич [27, с.16] отмечают, что некоторые образы и мотивы у него восходят к «Эликсирам дьявола», «Принцессе Брамбилле» и «Двойникам» Гофмана. Ч. Песседж, сопоставив произведения Гофмана с Достоевским, находит похожих двойников и в «Коте Мурре», «В приключении в Сильвестрову ночь» и новелле «Ошибки» [31, с. 46]. С. Родзевич также подмечает общее в единоборстве двойников у Достоевского и Гофмана. Однако причина появления двойников у этих писателей разная: если Гофман объясняет все роком, то Достоевский – внутренним страхом быть разоблаченным, т.е. социальными причинами [27, с. 16].

Важной проблемой гофмановского творчества является тема механизации человека и общества, которая отражается в появлении автоматов, кукол, угрожающих человеку. Эту проблему Гофман поднимает в новеллах «Песочный человек», «Автоматах» и других. К теме механической куклы обращались и русские писатели. Например, А. Погорельский в «Пагубных последствиях необузданного воображения» практически использует гофмановский сюжет из «Песочного человека». Его герой Алцест, как и Натанаэль, влюбляется в куклу Аделину через окно противоположного дома. Эта кукла – дочь шарлатана, выдающего себя за профессора Вентурино. Оба героя (у Гофмана – Натанаэль и у А. Погорельского – Алцест) сходят в финале с ума. Однако, если Гофман поднимает проблему опасности для человека автоматов, то Погорельский делает акцент на другом – он ставит под сомнение возможность полюбить куклу.

В.Ф. Одоевский в «Сказке о том, как опасно девушкам гулять по Невскому проспекту» также создает образ ожившей куклы. Герой сказки просит куклу понять его чувства, но получает взамен только бездушное к нему отношение. В.Ф. Одоевский таким образом озвучивает социальные проблемы современного общества, где молодых девушек превращают в настоящих кукол собственные маменьки, которые вместо образования дочерей учат их быть бесчувственными созданиями, любящими только наряды и танцы. Образ ожившей куклы появляется у В.Ф. Одоевского и в рассказе «Деревянный гость, или сказка об очнувшейся кукле…», где кукла, в которую вдохнули жизнь и умение страдать и мыслить, пытается оживить Кивакеле – деревянного урода, но он своим равнодушием убивает ее.

Традицию сопоставления человека с куклой продолжает и Гоголь. В его произведениях кукольность, как у Гофмана, становится символом бездуховности современного общества. Например, А.В. Скрипник отмечает кукольность героев Гоголя в рассказе «Невский проспект»: «На Невском проспекте люди уподобились манекенам, выставленным в витринах магазинов, и стремятся затмить их и друг друга совершенством своего облика» [29, с. 33]. К образу куклы обращался и М.Е. Салтыков-Щедрин. В основе его поэтики лежит мотив театрального представления и принцип автоматизма. В частности, в рассказе «Игрушечного дела людишки» кукольный мастер создает кукол, которые ведут себя как живые. Сравнивая их с людьми, он приходит к выводу, что в реальной жизни многие люди похожи на кукол, поэтому он дает им название «игрушечного дела людишки».

Безусловно, самыми яркими гофмановскими приемами являются романтическая ирония и гротеск, которые принимают у Гофмана многочисленные формы. По словам М. Бахтина, Гофман «оказал огромное влияние на развитие нового гротеска в последующей мировой литературе» [2, с. 45]. Гофмановские гротеск и фантастику заимствовал и переработал В.Ф. Одоевский, особенно в «Пестрых сказках». Он превратил гротеск из метафорического в аллегорический, как в сказке «Реторта», где герой помещает в колбу светское общество на балу и подогревает его. Результатом этого эксперимента становится вместо ценного осадка только копоть и вода, что символизирует пустоту современного общества. Этот эпизод напоминает закрытого в стеклянный сосуд Ансельма из сказки Гофмана «Золотой горшок».

Гофмановскую иронию ценил А.И. Герцен. Он писал о немецком романтике: «У него юмор артиста <…>, в котором Гофман растворил все свои сочинения и постоянно перебегал от самого пылкого пафоса к самой злой иронии. Этот юмор <…> художественный, совершенный» [7, с. 72]. Черты гофмановского стиля унаследовал и Гоголь, у которого, как у Гофмана, ирония возникает при столкновении реального и фантастического таким образом, что фантастическое воспринимается как само собой разумеющееся. Например, майор Ковалев в повести «Нос» просыпается без носа, и это по большому счету никого не удивляет. Совпадает и функциональное значение гротеска у обоих писателей: и Гофман, и Гоголь с помощью гротеска вскрывают уродство окружающей среды, противоестественность существующих явлений. О гофмановской иронии и юморе писал Ф.М. Достоевский: «Что за истинный, зрелый юмор, какая сила действительности, какая злость, какие типы и портреты» [14, с. 160], писал он.

Одним из проявлений иронии у Гофмана был прием одушевления вещей, когда «неживое» вытесняло «живое», что символизировало бездуховность современного общества. Пример этого приема мы находим у В.Ф. Одоевского в «Пестрых сказках»: «Между тем дверь отворилась, и Волтеровские кресла, изгибая спинку и медленно передвигая ножками, вступали в комнату, и на Волтеровских креслах сидел, надувшись, колпак; он морщился, кисть становилась ежом на его теме, и он произнес следующие слова: “Ру, ру, ру! храп, храп, храп! усха, усха, усха! Молчите, слабоумные!”» [22, с. 215].

Гофмановской традиции одушевления «неживого» в полной мере следует и Гоголь. Исследователь А.И. Иваницкий, анализируя гротеск у Гофмана и Гоголя, приходит к выводу, что природа гротеска у обоих писателей связана с «перераспределением отношений “человеческое / растительное / животное / земляное”, так как фундаментальной для гротеска ситуацией выступает постоянно присутствующий в различных мистериях символический брак с олицетворенной землей» [16, с. 329]. Он отмечает сходное у обоих писателей отношение к предмету или животному как к возлюбленной (у Гофмана – к змейке в «Золотом горшке», а у Гоголя – к шинели в повести «Шинель»).

Важным аспектом творчества Гофмана стала проблема взаимоотношений художника и общества, столь актуальная для всех романтиков. Художник чувствует себя чужим в мире филистеров, поэтому пытается уйти в мир грез, как в новеллах «Золотой горшок», «Повелитель блох» и др. Гофман считал, что реальная действительность действует разрушительно на творческий процесс, что нередко приводит его к безумию. К этой проблеме обращались и русские писатели.

В.Ф. Одоевский, например, в романе «Русские ночи» размышляет о сущности творческого процесса и о высоком призвании творца.

Эта проблема была продолжена и в рассказе «Живописец» Н.А. Полевого, который рассматривает ее в другом аспекте: обращается к внутреннему миру личности, к проблеме художника и его существования в механистичном мире, где правят бездушные чиновники. На этот аспект в рассказе неоднократно обращали внимание исследователи. К примеру, В.А. Грихин пишет, что в «Живописце» «ставится вопрос о судьбе творческой личности, о взаимоотношениях художника с окружающим миром» [11, с. 23]. С.И. Родзевич отмечает два мотива в романе Н.А. Полевого: «столкновение с пошлостью обыденного в чувстве любви» и «сомнение в самом себе» [27, с. 205].

Исследователи видят большее сходство судьбы художника в «Портрете» Гоголя и романе Гофмана «Эликсиры дьявола». Однако у Гоголя, в отличие от Гофмана, художник не вынесен за пределы быта, он часть его. И обстановка у Гоголя более реалистическая. А.Б. Ботникова, проанализировав повесть «Портрет» в разных редакциях, приходит к выводу, что Гоголь в последнем варианте отказывается от многих романтических элементов, перерабатывает их, а во второй части рассказа полемизирует с Гофманом по ряду вопросов: использования фантастики, проблеме конфликта художника с реальной действительностью, проблеме насильственной власти над людьми с помощью инфернальных сил [6, с. 206]. У Гоголя зло связано не с фантастическим элементом, а с реальным – властью денег.

Отмечается также сходство композиции рассказов Гофмана «Песочный человек», «Страшный гость» с «Портретом» Гоголя: соединение фрагментов, связанных одной идеей. По словам А.Б. Ботниковой, Гоголя и Гофмана объединяет разлад между мечтой и действительностью, тяга к высокому поэтическому идеалу, сатирическая критика филистеров [6, с. 108]. По мысли А. Белого, Гоголь «как романтик, влекся он к чертям и ведьмам и, как Гофман и Э. По, в повседневность вносил грезу» [5, с. 423]. Оба, Гоголь и Гофман, видят источник творчества в природе, но выступают против списывания с нее. Однако есть и отличие: Гоголь стремится разглядеть «высокое выражение» в низком, а Гофман – в вечном и невыразимом.

Не остался в стороне от проблемы взаимоотношений художника и общества и Ф.М. Достоевский. Он открыл в творчестве немецкого романтика новый аспект: «Гофман показал художника, обнажающего грани личности, ее глубину, писателя, со всей остротой поставившего проблему человеческих возможностей, показавшего конфликт между безмерностью притязаний личности и положенными ей границами» [13, с. 114].

Таким образом, русские писатели и критики 30-40-х гг. не только читали Гофмана, но и подражали ему. Выделяя в его творчестве черты, присущие только немецкому романтику, они переосмысливали, перерабатывали их, что способствовало формированию «гофмановского текста русской литературы». О процессе восприятия Гофмана в первой половине XIX века очень точно пишет А.Б. Ботникова: «Самые ранние опыты русской прозы связаны с переработкой гофмановских сюжетов и тем. Затем вступают в действие типологические связи, усиленные непосредственным знакомством с творчеством немецкого художника. Полемические формы соседствуют с усвоением традиции, порой образуя диалектическое единство творческой индивидуальности» [6, с. 186].

Литература

1. Бахтин М.М. Проблемы поэтики Достоевского – М., 1979.
2. Бахтин М.М. Творчество Франсуа Рабле и народная культура средневековья и Ренессанса. – М., 1990. – С.45
3. Белинский В.Г. Полное собрание соч. в 5 т. – М.
4. Белинский В.Г. Полное собрание сочинений: в 13 т. – М., 1953-1959.
5. Белый А. Собрание сочинений: т.8. – М., 1912.
6. Ботникова А.Б. Э.Т.А. Гофман и русская литература. К проблеме рус.- нем. литературных связей / А.Б. Ботникова. – Воронеж: Воронежский институт, 1977.
7. Герцен А.И. Собрание сочинений: в 30 т. – М.: Академия наук СССР, 1954
8. Гоголь Н.В. Полное собрание сочинений. АН СССР / Ин-т литературы (Пушкин. дом). – М., 1940 – С.252.
9. Гоголь Н.В. Собрание сочинений: в 6 т. – М., 1959.
10. Григорьев А.А. Искусство и нравственность. – М. 1986. .
11. Грихин В.А. Русская романтическая повесть I-й трети XIX века. – М., 1983.
12. Гюнцель К. Жизнь и творчество. Письма, высказывания и документы. – М, 1987.
13. Достоевский Ф.М. Об искусстве. – М.,1973.
14. Достоевский Ф.М. Собрание сочинений: в 15 т. – Ленинград, 1988-1996.

15. Замотин И.И. Достоевский в русской критике 1846-1881 – Варшава,1913.
16. Иваницкий А.И. Гоголь и Гофман - исток и преодоление гротеска / А. Иваницкий. // Известия российской академии наук. Серия литературы и языка– М.: ИМЛИ РАН, 2003.
17. Игнатов С.С. Э.Т.А. Гофман. Личность и творчество. – М., 1914.
18. Иоскевич О.А. На пути к безумному нарративу (безумие в русской прозе первой половины XIX в.). – Гродно, 2009.
19. Кауфман С.Н. «Окно-глаз» в визуально-зеркальной символике повестей Н.В.Гоголя // Филология и человек – 2010 – №3 – С.183-189.
20. Кирпичников А.И. Достоевский и Писемский. – Одесса, 1894.
21. Криницын А.Б. О специфике визуального мира у Достоевского и семантике «видений» в романе «Идиот» // Роман Ф. М. Достоевского «Идиот»: современное состояние изучения. – М., 2001.
22. Литературные слухи // Молва - 1833. – №41.
23. Одоевский В.Ф. Пестрые сказки.– М., 1996.
24. Погорельский Антоний. Избранное. – М., 1988.
25. Полевой Н.А. Русская романтическая новелла. – М., 1989.
26. Пыпин А.Н. Белинский, его жизнь и переписка. – СПб., 1876.
27. Родзевич С. К истории русского романтизма (Э. Т. А. Гофман и 30–40-е годы в нашей литературе). / С. И Родзевич // Русский филологический вестник. – Варшава: 1917. – Т. 77. – № 1–2. – Отд. 1.
28. Сидельникова М.Л. Образ «оживающего» портрета в художественной философии Н.В. Гоголя и Э.Т.А. Гофмана // Сибирский филологический журнал. – Новосибирск, 2011. – № 4. – С.78-81.
29. Скрипник А.В. Феномен куклы и кукольного театра в повести «Невский проспект» Н.В. Гоголя // Вестник Томского гос. Университета.– 2013.
30. Федорова Е.А. (Гаричева) Визуальные образы в новелле Гофмана «Золотой горшок» и в романе Ф.М. Достоевского «Идиот» // Культура и текст – 2016(26). – №3. – С.60-69.
31. Passage C.E. The Russian Hoffmanists. – Hague, 1963. .
32. Werner H.G. E.T.A. Hoffman. Darstellung und Deutung der Wirklichkeit im dichterischen Werk – Berlin, 1962.

XÜLASƏ
RUS ƏDƏBİYYATINDA "HOFMAN MƏTNİ"NİN FORMALAŞMASINA DAİR
(XIX əsrin birinci yarisi)

Koroleva V.V.
Stoletov qardaşları adına Vladimir Dövlət Universiteti, Rusiya

Məqalədə rus ədəbiyyatında “Hoffman mətni"nin formalaşmasında "mifologiyaya qədərki" dövr (19-cu əsrin birinci yarısı) araşdırılır. Hoffman əsərlərinin parlaq üslubu (romantik ironiya və qrotesk), aktual mövzular (insan və cəmiyyət mexanizasiyası), Hoffman obrazları (oxşar, kukla, avtomat, güzgülər), qeyri-adi fantaziya, psixologizm, həmçinin bədii üsullar (cansızları canlandırmaq) bir çox rus yazıçısının yaradıcılığında ifadə edilmişdir.

Açar sözlər: *"Hoffman mətni", psixologizm, oxşar, kukla, əksolunma, ironiya, qrotesk*

SUMMARY
ON THE FORMATION OF THE "HOFFMAN'S TEXT" IN THE RUSSIAN LITERATURE OF THE FIRST HALF OF THE XIX CENTURY

Koroleva Vera Vladimirovna
Vladimir State University named after Stoletovs brothers, Russia

The article examines the "pre-mythological" period (the first half of the nineteenth century) in the formation of the "Hoffmann’s text” in the Russian literature. The bright stylistics of Hoffmann's works (romantic irony and grotesque), important issues (mechanization of a man and a society), Hoffmann's images (a double, a doll, automaton, mirror), unusual fiction, psychologism, and artistic techniques (animating the inanimate) have been embodied in the works of many Russian writers.

Key words: *the "Hoffman's text”, psychologism, duality, puppetry, mirroring, irony, grotesque*

NOAM XOMSKİ İLƏ BƏRABƏR DİLÇİLİYƏ YENİ DÜŞÜNCƏ TƏRZİNİN GƏTİRİLMƏSİ

Abdurahmanova Röya Qəzənfər qızı
Azərbaycan Dillər Universiteti,Bakı, Azərbaycan
abdurr.roya@adu.edu.az

Xülasə. Bu məqalə Noam Xomski tərəfindən hazırlanmış dilçilik nəzəriyyəsinə həsr edilmişdir. Məqalədə Noam Xomski və F. de Sössürr düşüncələrinin bənzərliyinə diqqət çəkilir. İnsanların dil öyrənmə ilə əlaqədar fitri qabiliyyətlərə sahib olduğu bildirilir. Məqalədə struktur baxımından birmənalılığın generativ qrammatikanın öhdəsindən gələ bildiyi mürəkkəb bir proses olduğu sübut edilir. Bütün dillərin eyni kateqoriyalara sahib olduğu və danışanların ünsiyyət qurarkən məhdud vasitələrdən qeyri-məhdud şəkildə istifadə etdikləri də məqalədə qeyd olunur.

Açar sözlər: *sintaktik quruluş, sonsuz,törəmə qrammatika, üst struktur, yaradıcı,ambiqitivlik*

İlk dəfə qədim yunan filosofları sintaksisi bir elm kimi öyrənmişlər. Onlar bu termindən ifadənin məntiqi quruluşunu təyin etmək üçün istifadə etmişlər. Orta əsr dilçilərinin nəzəriyyələrində dilə məntiqi yanaşma özünü açıq- aşkar biruzə verir. Belə ki, XVII əsrdə Antuan Arno və Klod Lanslo Fransada dilçilik tarixində ilk dəfə olaraq sintaktik nəzəriyyəni yaratmağa cəhd etmişlər. XIX əsrin sonunadək dilçilikdə sintaktik, məntiqi və psixoloji məqamlar arasında dəqiq sərhəd qoymaq mümkün olmamışdı. Həmin dövrdə Vilhelm fon Humboldtun yaradıcılığının təsiri ilə dilçiliyə psixoloji yanaşma üstünlük təşkil etmişdi. Bunun nəticəsi olaraq məntiqi kateqoriyalar yerlərini psixoloji kateqoriyalara vermişdi. Bu dövrdə şərqdə ərəb dilçiləri bir çox əsas sintaktik anlayışları formalaşdırmışlar. Bu da avropa dilçiliyinə öz təsirini göstərmiş və dilçilər sintaksisə xas anlayışları digər elmlərə aid terminlərlə deyil, məhz dilçilik terminləri ilə ifadə etmişlər.

Fonologiyada olan anlayışlar strukturalistlər tərəfindən qrammatikada tətbiq olunmağa başladı. Bunun nəticəsi müəyyən dərəcədə öz töhfəsini verdi. Sintaksisin öyrənilməsində Praqa funksionalizmi və Amerika deskriptivist dilçiliyi əhəmiyyətli rol oynamışdır. Praqa funksional məktəbinin əsas üzvü V.Mateziuz öz dilçi həmkarlarının ideyasını inkişaf etdirərək cümlənin iki növ üzvlənməsinin olduğunu qeyd etmişdir. Bunlardan biri qrammatik, yəni cümlənin mübtəda və xəbərə bölünməsi, ikincisi isə aktual üzvlənmə yəni cümlənin tema və remaya bölünməsi idi. Amerika deskriptivist dilçiləri isə ənənəvi qrammatikanın bəzi tədqiqat alətlərini mükəmməlləşdirmişdilər. Bundan əlavə, bir çox sintaktik metodlarını dəqiqləşdirmişdilər.

C.Layons F.Boasa istinadən belə hesab edir ki, hər bir dilin özünə xas olan qrammatik strukturu vardır. Buna görə də bir dil digərindən əsaslı şəkildə fərqlənir. Bunu nəzərə alaraq o, dilçiliyin əsas vəzifəsinin hər hansı bir dilin təsviri zamanı, onun qrammatik xüsusiyyətlərinin nəzərə alınmasında görür [11, s.28].

Amerika dilçiləri linqvistik təhlildə qrammatik struktura önəm verərək məna anlayışını kənarda qoymuşlar. Onlar qrammatikanı semantikdan ayrı formal təhlil hesab etmişlər. L.Blumfild mənanın təhlilinin dilin tədqiqində zəif nöqtələrdən biri olmasını qeyd etmişdir.

L.Blumfild ana dilinin təhlili zamanı dil faktlarında rast gəlinən fonoloji və sintaktik qanunauyğunluqların araşdırılmasını mühüm hesab etmişdir. Onun fikrinə görə bu araşdırmaların ana xəttini məhz qanunauyğunluq təşkil etməlidir [6, s.8].

Ç.Finç müasir dilçiliyin qarşısında duran ən aktual məsələlərdən birinin universal qrammatika modelinin işlənib hazırlanması hesab edirdi. O, dil qaydalarının empirik təsvirinin modelinin verildiyi təqdirdə bütün dillərin necə fəaliyyət göstərməsinin müəyyənləşdirilməsinin mümkünlüyündən bəhs etmişdir [9, s.2].

Amerikan deskriptiv məktəbinin nümayəndələri N.Xomskinin müəllimi olan Zellinq Harris də mənaya istinad etmirdi. Lakin, onun linqivistik təhlildə transformasiyalar ideyasının yayılmasında rolu olduqca böyükdür.

Sovet dilçilik ədəbiyyatında sintaksisə transformasiyon münasibətə ilk dəfə 1960-cı ildə çap olunan əsərlərdə rast gəlmək olar. Bu ildən başlayaraq generativ dilçilk anlayışına da həmin dövrə xas əsərlərdə müşahidə etmiş oluruq [12, s.111-115]. Daha sonra bu nəzəriyyəyə maraq artmış və hətta N.Xomskinin "Sintaktik Strukturlar" əsəri rus dilinə tərcümə edilmişdir [14, s.412-527].

N.Xomski Pensilvaniya universitetində təhsil alarkən sintaksisə ənənəvi metodları tətbiq etməyə çalışarkən fonem və morfemlərdə asanlıqla tətbiq olunan metodların cümlələrdə heç də əlverişli olmadığını müşahidə etmiş oldu. Çünki hər bir dildə mövcud olan fonem və morfemlərin sayını müəyyən etmək mümkündür, lakin cümlələrin sayı barədə isə bu fikirləri demək mümkün deyil. Odur ki, həm dil

daşıyıcılarına sonsuz sayda yeni cümlə qurmaq imkanı verilir, həm də mövcud cümlələri sonsuzluğa qədər uzatmaq olar. Buna isə strukturalizm nəzəriyyəsi çərçivəsində izahat vermək və bir cümlənin daxilindəki cümlələrin bir-biri ilə əlaqəsini əks etdirmək struktur metodlar baxımından qeyri-mümkün idi .

Həmçinin cümlənin çoxmənalılığına da ("*structural ambiguity*") struktur nəzəriyyəsi çərçivəsində aydınlıq gətirmək mümkün deyil, belə ki, strukturalistlər bu məsələdən daim yan keçmişlər. Çoxmənalı morfemlərdən ibarət cümlələrin özünün çoxmənalılığı mövcud linqvistik nəzəriyyələr üçün böyük çətinlik yaratmışdır. Fikrimizi nümunələrlə işıqlandıraq:

The professor said on Monday he would give an exam [17]. Bu cümlə həm "Professor dedi ki, birinci gün imtahan olacaq", həm də "Professor dedi ki imtahan birinci gün olacaq." mənasını təqdim edə bilər.

N.Xomski bu məsələyə cümlənin alt və üst qatdan ibarət olması mülahizəsi ilə aydınlıq gətirmişdir.

Dil qabiliyyətinin anadangəlmə olması uşağın dünyaya gəldiyi gündən danışa bilməsi faktına deyil, belə ki, dünyaya gələn hər bir uşaqda dilqavrama və dilöyrənmə mexanizminin mövcudluğuna əsas verir [8].

N.Xomski belə hesab edir ki, dil daşıyıcılarının bildiklərinin əksər hissəsi sonradan qazanılmayıb, yəni anadangəlmədir. O, "*dildə başa düşürəm*" və ya "*dili danışa bilirəm*" deyə bilmək üçün özündə dilin əsas prinsiplərini əks etdirən universal qrammatika nəzəriyyəsinin hazırlanmasını vacib hesab edirdi. Dil daşıyıcısının eşitdiyini başa düşməsi və əldə etdiyi biliklərdən istifadə etməsi və fikrini sözlərlə ifadə edə bilməsi onun dildən istifadə etməsi faktına istinad edir [5, s.134].

Noam Xomski "Sintaktik strukturlar" adlı kitabının nəşri ilə dilçilik tarixində dilin öyrənilməsinə yeni baxış yaratdı. O, özündən əvvəlki dilçilərin təcrübələrindən yararlanaraq və özünə xas fərqlilikləri sintaksisə gətirərək törədici (generativ) qrammatikanın əsasını qoymuşdur. O, sintaksisin təhlilində təsviri metodika ilə kifayətlənməyərək izahlı metodikaya keçidin əsasını qoydu. Bununla da, o, müəyyən dərəcədə çevriliş etmiş oldu. Bu da öz növbəsində törədici qrammatikanın inkişafına təkan verdi. O, qrammatikaya riyazi model və anlayışları gətirmişdir. N.Xomski qeyd edirdi ki, *"bunlar qrammatikanın tədqiqinin keyfiyyətini artırır. O, bütün dillər ücün vacib olan dil quruluşunun fundamental prinsiplərini elmə təqdim etmişdir"*[15].

N.Xomski "Sintaktik strukturlar" əsərində L.Blumfild məktəbinin xüsusilə də öz müəllimi Z. Hərrisin yolu ilə gedir, lakin qrammatikanın fəlsəfi və psixoloji mahiyyətinə geniş mənada toxunmur [3].

Burada N.Xomski, Z.Hərris və digər Blumfild məktəbinin nümayəndələrindən fərqli olaraq, dilin "*yaradıcı*" və "*sonsuz"* olması fikrinə böyük əhəmiyyət verərək vurğulamışdır ki, qrammatik nəzəriyyə dil daşıyıcılarının öz ana dillərində indiyə qədər eşitmədikləri çoxlu sayda cümlə qurmaq bacarığını özündə əks etdirməlidir [24, s. 9-10].

N.Xomski dil bilgisini kompetensiya, dil bilgilərinin müəyyən bir situasiyada işlənməsini isə performans adlandırır. O, ilk dəfə 1965-ci ildə qeyd etmişdir ki, dil daşıyıcısının dil bilgisi həmin dilin qrammatikasında təcəssüm olunmalıdır [4].

Stepanov F. de Sössürə istinadən qeyd edirdi ki, *Langue* dilin sosial tərəfini əhatə edir, yəni, dil daşıyıcısı onu nə əmələ gətirə, nə də dəyişdirə bilər. Danışıq isə *parole* adlandırılır, fərdə xas və psixofiziki hesab olunur [13, s.138].

Sössür tərəfindən irəli sürülən *langue (language)* və *parole (speech)* arasındakı fərqə oxşar olaraq N.Xomski səriştə (ana dilində danışan və dinləyənin biliyi) və performans (dilin konkret situasiyada istifadə olunması) arasında başqa bir fərqi ortaya qoymuşdur. Səriştə dil istifadəçisi tərəfindən yaradılan törəmə prosesinin dinamik sistemi hesab edilir.

Törəmə qrammatikaya əsasən qrammatikanın vəzifəsi hər bir sonu olmayan cümlənin dildə danışan və dinləyən tərəfindən necə qəbul edildiyini nümayiş etdirən struktur təsvirini verməkdir. N.Xomski iddia edir ki, bu səriştə bütün insanlar üçün nadir və anadangəlmədir [7].

Törəmə dilçiliyin məqsədi bir orqan kimi dilin müxtəlif xüsusiyyətlərini araşdırmaqdır. Törəmə dilçiliyi tənqid edən və dilin anadangəlmə olması ideyasını həddən artıq ilahiləşdirmə hesab edən opponentlərin şərhinə cavab olaraq N. Xomski belə qeyd etmişdir ki: *"dili anadangəlmə hesab etməyənlər dovşan, qaya ilə mənim qız nəvəm arasında heç bir fərqi görməyənlərdir. Başqa sözlə desək, əgər onları insanların ingilis dilində danışdığı cəmiyyətə qoysaq, onlar da həmçinin ingilis dilini öyrənəcəklər* [8, s.50].

Odur ki, bu dilçilik məktəbinin üstünlük verdiyi məqam insana xas dili istifadə etmə kimi anadangəlmə və ya bioloji səriştəsini və ya insanın bu səriştəni neçə nəsillər boyu necə mənimsənilməsini araşdırmaqdır. Aşağıda təqdim olunmuş sual cümləsi N.Xomskinin bu nöqteyi-nəzərini açıq-aşkar ortaya qoyur.

What contribution can the study of language make to our understanding of human nature? [7, s.1] (Dilin öyrənilməsi bizim insan təbiətini başa düşməyimizə hansı töfhəni verir?)

Bu dilçilik məktəbində meydana gələn daha mürəkkəb məsələ dilin mənimsənilməsi və istifadəsinə cavabdeh insanda bioloji olaraq bir hissənin mövcud olmasıdır [7, s.175].

Törədici qrammatikanın yaranması sadəcə olaraq yeni bir nəzəriyyənin yaranması deyil, bu eyni zamanda qrammatikaya dair tədqiq olunan materialın genişlənməsidir. Məhz bunun nəticəsidir ki, son dövrdə sintaksis sahəsində xeyli tədqiqatlar aparılmışdır və ənənəvi qrammatikada dilin toxunulmayan sahələrinə dair çoxlu faktlar aşkar olunmuşdur. Normal danışan insan qrammatik intuisiyaya malikdir. İnsanın əlaqəli ifadə qurmaq üçün istifadə etdiyi vasitə sintaksis adlanır. Deməli, uşaq ifadələr qurmağı başqasının nitqinə qulaq asa-asa öyrənir.

Cümlə sintaktik, semantik və fonoloji komponentlərdən ibarətdir. Bunlardan əsasən sintaktik komponent cümlə strukturunun rekursiv törəməsində əhəmiyyətli rol oynayır. Sintaktik komponentin tərkibinə baza və transformasiyon komponentlər daxildir. Kateqorial subkomponent və leksikon isə bazanı təşkil edir. Beləliklə, baza dərin strukturları törədir. Dərin struktur isə öz növbəsində semantik komponentə giriş təşkil edir.Burada əvvəlcə semantik şərh əldə edilir daha sonra isə transformasiyon qaydalar səthi strukturlara əks etdirilir [21, s.131].

Linqvistik tədqiqatlarda sintaksisin semantikaya müraciəti, yəni formal və semantik strukturlar arasında münasibətlərin öyrənilməsinə son dövrlərdə daha çox önəm verilir. Bu isə öz növbəsində cümlə üzvlərinin sintaktik və semantik funksiyaları arasında münasibətlərin üzə çıxarılmasında mühüm rol oynamışdır. Dilçilikdə obyektlərin nəzərə çarpdırılmasının metod və üsulları sahəsində ümumi fərqləndirmə aparılır. Bu fərqləndirmə sintaksisin semantik səviyyəsində baş verir. Bu zaman həm cümlənin semantikası konkret nitq situasiyasında təsvir olunur, həm də cümlənin semantik strukturlarının kateqoriyalarını təyin etməyə cəhd olunur [16].

Bu barədə J.Petöfi belə qeyd etmişdir: *"Mürəkkəb linqvistik ifadə sintaksissiz təsvir edilə bilməz və bununla yanaşı semantika sözdən daha yüksək səviyyədə sintaksissiz təsəvvürə gətirilə də bilməz"* [10, s.115].

F. de Sössürün dilçilyə bəxş etdiyi dil və danışıq dixotomiyasından fərqli olaraq, N.Xomskinin əsərlərində dildən kompetensiya və performansın vəhdətini təşkil edən amil kimi bəhs edilir. Alim kompetensiyanı dil daşıyıcısının dil bilikləri ilə, performansı isə bu biliklərdən konkret situasiyalarda istifadə olunması prosesi ilə eyniləşdirir [4].

N.Xomski dil daşıyıcısının performansının deyil, kompetensiyasının linqivistik nəzəriyyədə əks olunmasını düzgün hesab edərək yetirməsi olduğu L.Blumfildin deskriptiv məktəbinə qarşı çıxmış olur. Bununla da o, dilçiliyi yeni bir məcraya yönəltmiş olur. Dili cümlələr toplusu hesab edən N.Xomskinin linqvistik tədqiqatlarının əsasını sintaksis təşkil edir.

N.Xomskinin "*Syntactic Structures*" adlı ilk fundamental əsəri 1957-ci ildə nəşr olunmuşdur. Bu işdə prinsipial yenilik sintaksisə müraciət deyil, dilin təsvirinə olan diqqət əvəzinə, ümumi bir nəzəriyyənin işlənib hazırlanması probleminin qarşıya qoyulması idi. 20 səhifədən az olmasına baxmayaraq, bu əsər dilçilik elmində inqilab yaratmış hesab olunur. Bu əsərdən sonra N.Xomski tərəfindən dilçilik elmi üçün böyük əhəmiyyət daşıyan bir sıra dəyərli əsərlər yazılmışdır [3, s.62].

XX əsr üçün dilçiliyə yeni düşüncə tərzinin gətirilməsi N.Xomskinin adı ilə bağlıdır. O, dili riyazi formulların köməyi ilə aşmağa cəhd göstərmiş və buna müvəffəq olmuşdur. Generativ-transformasiyon nəzəriyyənin ana xəttini az sayda qaydalara əməl edərək, çox sayda cümlə qurmaq ideyası təşkil edir [3, s. 52].

Bütün bu qeyd olunanları nəzərə alıb yekun olaraq bildirmək istərdik ki, N.Xomskinin Minimalist Proqramının özündən əvvəlki nəzəriyyələrlə oxşar cəhətləri olsa da fərqli cəhətləri də az deyil. Alim Z.Hərris digər Blumfild məktəbinin nümayəndələri ilə bənzər fikirlərə sahib olsa da, özündən əvvəlki alimlərdən fərqlənərək dilin "yaradıcı" və "sonsuz" olması fikrinə böyük önəm vermişdir. Eyni ilə F. De Sössürün dil və danışıq dixotomiyasından fərqli olaraq, N.Xomski dili kompetensiya və performansın vəhdəti hesab edir. Biz kompetensiyanın linqvistik nəzəriyyədə əks olunmasını düzgün hesab edərək müəllifin bu barədə olan fikirləri ilə razılaşırıq.

Bundan başqa, V.F.Humboldtun dilin mövcud olan məhdud şəkildə materialdan qeyri-məhdud şəkildə istifadə edə bilməsi fikri və F.de Sössürün *langue* və *parole* terminləri N.Xomskinin bugünki nəzəriyyəsi ilə səsləşir.

Ədəbiyyat

1. Məmmədov, A. Dilçiliyin müasir problemləri / A.Məmmədov. – Bakı: ADU Nəşriyyatı, – 2006. – 86 s.
2. Veysəlli, F.Y. Struktur dilçiliyin əsasları. Morfemika və sintaqmatika / F.Y.Veysəlli. Studia Philalogica. II, – Bakı: Mütərcim, – 2008. – 307 s.
3. Chomsky, N. Syntactic Structures / N.Chomsky. – *The Hague*: *Mouton*, – 1957. – 120 p.
4. Chomsky, N. Aspects of the theory of syntax / N.Chomsky. – Cambridge: MIT Press, – 1969. – 261 p.
5. Chomsky, N. Language and problems of knowledge / N.Chomsky. Managua Lectures. MIT Press, – 1987. – 216 p.
6. Chomsky, N. The minimalist program / N.Chomsky. – Cambridge: MIT Press, – 1995. – 330 p.

7. Chomsky, N. Language and mind / N.Chomsky. Cambridge Univ.Press 3rd ed, – 2006. – 208 p.
8. Chomsky, N. The Arthitecture of Language / N.Chomsky. The Oxford University Press, – 2006. – 89 p.
9. Finch, G. Linguistic terms and concepts / G.Finch. Macmillan Press Ltd., – 2000. – 251 p.
10. Petofi, J.S. Semantique, praqmatique,theorie du texte // degrees. Bruxelles, – 1976. №10. B/11, – 265 p.
11. Searle, J.R. Chomsky's revolution in linguistics // The New York review of Books, June 29, – 1972.
12. Николаева, Т.М. Что такое трансформационный анализ // Вопросы языкознания, – 1960. 9/1, – с.111-115.
13. Степанов, Ю.С. Методы и принципы современной лингвистики / Ю.С.Степанов. – Москва: – 1975. – 331 с.
14. Хомский, Н. Синтактическая структура // Новое в лингвистике, – 1962, – с.412-527.
15. Хомский, Н. Аспекты теории синтаксиса / Н.Хомский. – Москва:Изд. Московского Университета, – 1972. – 258 с.
16. Шведова, Н.Ю. Спорные вопросы описания структурных схем простого предложения и его парадигм / Н.Ю.Шведова. – Москва: Наука, – 1973. –с.25-37.
17. https://www.thoughtco.com/syntactic-ambiguity-grammar-1692179

РЕЗЮМЕ
НОВЫЙ ОБРАЗ МЫШЛЕНИЯ В ЛИНГВИСТИКЕ ПО НОАМУ ХОМСКОМУ
Абдурахманова Р.Г.
Азербайджанский Университет Языков, Азербайджан

Данная статья посвящена лингвистической теории, разработанной Ноамом Хомским. Рассматривается сходство мыслей Ноама Хомского и Ф. де Соссюра. Предполагается, что люди обладают врожденными способностями, связанными с приобретением языка. В статье доказано, что структурная неоднозначность - это сложный процесс вместе с его элементами, с которыми может справиться генеративная грамматика. Также упоминается, что все языки обладают одинаковым набором категорий, и при общении говорящие используют бесконечные средства.
Ключевые слова: *синтаксические структуры, бесконечные,генеративная грамматика, поверхностная структура, созидательный, неоднозначность*

SUMMARY
A NEW WAY OF THINKING IN LINGUISTICS WITH NOAM CHOMSKY
Abdurahmanova R.G.
Azerbaijan University of Languages, Azerbaijan

The present article is devoted to the linguistic theory developed by Noam Chomsky. The similarity between the thoughts of Noam Chomky and F. De Sossur is dealt with. It is estimated that humans possess innate abilities related to the acquisition of the language. It is proved in the article, that structural ambiguity is a complex process with which generative grammar can deal. It is also mentioned that all the languages possess the same set of categories and while communicating speakers make infinite use of finite means.
Key words*:* syntactic structure, infinite, generative grammar, surface structure, creative, ambiguity

КОНЦЕПТ «НЕФТЬ» В КОНТЕКСТЕ БАКИНСКОГО ТЕКСТА РУССКОЯЗЫЧНЫХ ПИСАТЕЛЕЙ АЗЕРБАЙДЖАНА

Абдуллаев Алик Нариман оглу
Сумгаитский государственный университет, Азербайджан
абдуллаев.алик@mail.ru

Резюме. В статье рассматриваются вопросы творчества русскоязычных авторов и их связь с национальной идентичностью. Вопрос о национальной принадлежности русскоязычных писателей и поэтов - одна из самых сложных и нерешенных проблем современной филологии. В статье анализируется положение русскоязычной литературы, делается попытка показать связь русскоязычных писателей с национальными ценностями и традициями через языковые и композиционные элементы в общем содержании образной системы сюжетных событий, конфликтов и деятельности героев.

Ключевые слова: *бакинский текст, концепт «нефть», билингвизм, транскультурная литература, межлитературный синтез*

Эвристические вопросы русскоязычного творчества и, следовательно, вопросы поэтики написанных на русском языке произведений инонациональных авторов перерастает границы литературоведческой проблематики и связывается с вопросом национальной идентификации писателей. Актуализация же этого аспекта выдвигает на первый план вопросы мировидения, семантики художественной картины мира, функционирования концептов, скажем концепта родина, не только в традиционных, но и современных литературных течениях, в том числе, и в постмодернизме, который, как справедливо отмечает Т. В. Боровинская, «это не набор приемов воплощения, это явление мировой культуры на уровне мировидения».[1] Вопрос национальной идентификации русскоязычных писателей и поэтов, в целом творческих личностей – крайне сложная и до конца не решенная проблема современной филологии и, в целом, гуманитарных наук.

Большинство исследователей считают билингвизм, тесное взаимодействие и взаимопроникновение культур, транскультурные явления одним из важнейших особенностей современной цивилизации и, в частности, литературного творчества. По мнению автора исследования по транскультурной модели якутской русскоязычной литературы Бурцевой Жанны Валерьевны, «к числу социокультурных признаков развития современной культуры исследователи относят формирование транснациональных авторов, занимающих промежуточную позицию между несколькими нациями и традициями; сосуществование в одном пространстве авторов, пишущих на разных языках и происходящих изначально из разных культур... Результаты «культурного синтеза» в художественном творчестве ныне представляются как одновременное действие различных культурных голосов «в одной точке» - в одном произведении и в создающем его творческом сознании».[2, с.3]

Актуальность проблемы транскультурной модели творчества связана, в первую очередь, с подспудным стремлением к сохранению национального своеобразия и культурного многообразия в условиях стремительно нарастающего процесса глобализации, нивелировки этнической специфики и исчезновения традиций. Альтернативой считается появление смежных, межнациональных форм творчества, изучение таких понятий, как «культурная гибридность», «межлитературный синтез», «транскультурная личность» и «транскультурная литература». Фундаментальной же проблемой представляется характер творческой личности, творца межкультурных, транскультурных произведений, вопросы национальной идентификации национальных писателей, пишущих на другом языке, их восприятие национальной культуры, чувство родины и особенности его поэтического воплощения.

Отметим, что при рассмотрении этого вопроса необходимо избегать крайностей. Только лишь происхождение, только лишь язык, только лишь воспитание изолированно от других факторов не могут быть определяющим фактором национально-культурной идентификации авторов. Скажем, на азербайджанском языке творили и творят много представителей иных национальностей, творения которых неотделимо от азербайджанской литературной и культурной традиции. И наоборот, много азербайджанцев еще со Средних веков творили и в наши дни творят на других языках, но и их творчество также является неотделимой частью азербайджанской литературы. Или же многие писатели и поэты сочиняли и сочиняют свои произведения на двух, трех языках и имеют непосредственное отношение как к своей этнической культуре, так и к иным культурам. Однако в этих процессах, конечно, определяющую роль играет содержание и форма произведений, их принадлежность к определенной культуре и, во-вторых, самоощущение, национальная либо культурная или же национально-культурная идентификация авторов. Думается, прав российский исследователь А.В.Подобрий, рассматривая национальное своеобразие, в первую очередь, как текстовую категорию: “В литературоведении и публицистике довольно часто возникали дискуссии по поводу национальной идентификации писателей, чье творчество не укладывалось в рамки какого-то одного языка и культуры. Но даже сама постановка вопроса о национальной идентификации писателей представляется ненаучной. Для литературоведения главное – каков текст, написанный автором, как воплотился в нем национальный менталитет, традиции национальной поэтики. В этом смысле нас интересуют явления пограничного характера, где сочетались бы традиции разных культур. Этнический компонент – один из многочисленных факторов (и далеко не самый существенный), которые так или иначе влияют на творческую индивидуальность писателя”[5, с.82-84].

Таким образом, в контексте русскоязычного творчества на первый план выходят взаимодействие, более того, взаимопроникновение не только литературных, культурных традиций,

но и национальных менталитетов, диалог между этно-поэтическими традициями и их синтез, появление «гибридных», «транскультурных» явлений. Поэтому и азербайджанскую русскоязычную литературу, а также творчество некоторых русских писателей, уроженцев Азербайджана, в определенном смысле можно считать пограничным явлением.

Такая межкультурная коммуникативная функциональность ярко проявляется в Бакинском тексте азербайджанской русскоязычной литературы, в образе и концепте родина, город, море, при художественном воплощении темы Карабаха и т.д. Вне зависимости от этнического происхождения, в творчестве русскоязычных писателей и поэтов Азербайджана Баку, Карабах, в целом Азербайджан, воспринимаются и поэтически воплощаются как родной дом, очаг, отчизна. Все это свидетельствует о национальном и художественном своеобразии азербайджанской русскоязычной литературы и необходимости комплексного подхода к проблеме идентификации иноязычных писателей, при которой важную роль, по-видимому, должны играть культурологические, психологические и творческие особенности их творчества, а не только лишь их этническое происхождение и язык.

В произведениях русскоязычных авторов причастность к национальным ценностям и традициям, отношение к национальному характеру выражается как в общем содержании, образной системе, сюжетных событиях, коллизиях и действиях героев, так и с помощью лингво-стилистических и композиционных элементов.

Так, первичную смысловую парадигму современной русскоязычной литературы Азербайджана составляет национальная культурно-историческая и литературная традиция. Поэтому в русскоязычных текстах азербайджанских писателей часто наблюдается своеобразная интертекстуальность, – поэтические и смысловые детали произведений ассоциативно перекликаются со схожими элементами текстов азербайджанских и русских авторов, в том числе писателей и поэтов из других эпох и литературных школ. Таким образом, определенные образы подспудно «напоминают» сходные образы из совершенно иного литературно-исторического контекста национальной истории и вырастают до уровня символа. Скажем, уже само название стихотворения известной поэтессы Динары Карахмазли «Нефть и любовь» актуализирует традиционный бакинский, «нефтяной» колорит текста, и, таким образом, косвенно служит выражению национальной ментальности, воплощению чувства сопричастности к азербайджанскому характеру:

Почти так же,
Как окаменелые кораллы под землей накапливают нефть,
Так и сердце
копит любовь.
Ее еще много,
и я могу распоряжаться ею по своему усмотрению.
Словом, я пришла к заключению,
Что и любовь и нефть имеют одну и ту же природу.
В конечном счете,
Обе они одаряют богатством не тех, кому принадлежат.
Заполнив одни коралловые резервуары,
под действием внешних сил,
устремляются к более емким рифам.
Так и любовь рождается в тебе, а принадлежит другому [5]

Однако этот аспект произведения не ограничивается только лишь «внешним», историческим, объективно-смысловым уровнем текста, - мотив «нефти и любви» по функциональным особенностям перекликается с формально почти одинаковым мотивом («цветок, пахнущий нефтью») из стихотворения Алмаса Ильдрыма «Əsir Azərbaycanım”, написанного совершенно в другом, национально-политическом, контексте и периоде истории:

Xəbər alsamMuğanımdan, Milimdən,
Nazlı Bakı, o neft qoxan gülümdən,
Kim demişki, düşmüş adı dilimdən…
Azərbaycan, mənim eşqsizyurdum oy…
Ölməzeşqim, içimdəkidərdimoy…[6]
Если спросить у моей Мугани и Мили,
У нежного Баку, благоухающего нефтью,
Кто сказал, что я забыл его…
Мой Азербайджан, одинокая родина

Моя неугасимая любовь, моя печаль…(перевод наш)

Как видно, автору удалось воссоздать характерные для национального самосознания этно-поэтические элементы, ассоциативно выражающие национальную ментальность азербайджанцев, что также служит художественному воплощению темы «родины» и важнейшего компонента этого тематического цикла – Бакинского текста азербайджанской русскоязычной и русской литературы.

Поэтому краткое рассмотрение Бакинского текста русской литературы в ракурсе воплощения концепта нефть, думается, поможет глубже понять литературные истоки и типологию современной русскоязычной поэзии Азербайджана. Известно, что одним из важных компонентов Бакинского текста русской литературы и творчества инонациональных русскоязычных текстов, помимо самого образа города, является поэтическое воплощение такого характерного для Апшеронского полуострова явления, как нефть, точнее, концепт нефть. По мнению российского автора О.В.Орловой, о важном историко-литературном значении «Бакинского текста... о его бесспорномфеноменологическом наличии в русскоязычной литературной традиции свидетельствует выход в 2005 г. отдельного сборникастихотворений русских поэтов XIX – XX столетий, посвященныхБаку, «Если ты Баку не видел...»[4], составителем, автором предисловия, комментариев и примечаний к которому является известный азербайджанский ученый, профессор Агиль Гаджиев.

Профессор А. Гаджиев рассматривает эволюцию Бакинского текста русской литературы в социальном и культурологическом контекстах и выделяет три тематические группы: «отдельный цикл составляют стихотворные посвящения участникам советизации Азербайджана... Другую группустихотворных посвящений составляют произведения о трудовом подвиге Баку... отдельный цикл составляют произведения, воспевающие сегодняшнюю явь Баку, города мощной индустрии и удивительной, своеобразной красоты» [3]. «Однако, - несмотря на такую культурологическую и филологическую значимость, отмечает В.О.Орлова, - ни как феномен фронтирного текста, ни в фокусе ключевых межтекстовых концептов, в ряду которых доминирует *нефть* (в указанном поэтическом сборнике (сборнике «Если ты Баку не видел...»), включающем около 80 поэтических текстов, частотность лексемы *нефть* и ее дериватов беспрецедентна – 122 единицы!) Бакинский текст не изучался» [4, с. 289].

Более того, автор считает появление концепта нефть в русской литературе примером «пример поистине уникальной социокультурной и лингвокультурной ситуации, в которой нефть стала не только причиной интенсивнейшего экономического, а следовательно, и социокультурного подъема определенной территории, но и объяснимого исключительной комбинацией сложившихся объективных и субъективных обстоятельств факта формирования совершенно своеобразного Бакинского текста русской литературы» [4, с. 297].

Этот вопрос, Бакинский текст русской литературы в фокусе концепта нефть рассматривается О.В.Орловой на материале стихотворений таких выдающихся русских поэтов, как Валерий Брюсов, Сергей Городецкий, Владимир Маяковский, Сергей Есенин, Давид Бродский, АделинаАдалис. Примечательно, что не только концепт нефть, но и многие другие традиционные ассоциативно-метафорические образы русской и азербайджанской поэзии начала XX века как уникальные поэтические явления часто встречается и в творчестве азербайджанских русскоязычных поэтов современности.

Литература

1. Боровинская Т. В. Русскоязычная поэзия Кабардино-Балкарии конца XX–начала XXI века: тенденции развития, многообразие жанров и стилей, контекст/ Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидатафилологических наук. Нальчик-2011
2. Бурцева Ж. В. Транскультурная модель якутской русскоязычной литературы: художественно-эстетические особенности. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата филологических наук. Якутский государственный университет имени М.К. Аммосова. Якутск, 2008
3. Гаджиев А.Д. Баку в русской литературе // «Если ты Баку не видел...»: сб.стихотворений русских поэтов XIX – XX столетий, посвященных Баку. Баку, 2005. URL: http://yazikilitra.narod.ru/qila.htm
4. Орлова О.В. Дискурсивно-стилистическая эволюция медиа концепта: жизненный цикл и миромоделирующий потенциал. Диссертация на соискание ученой степени доктора филологических наук. «Томский государственный педагогический университет», Томск, 2012, с.288
5. Подобрий А.В. К вопросу о понятиях «русскоязычная литература» и «национальная атрибуция писателя» // Пограничные процессы в литературе и культуре: сб. статей по материалам междунар.

науч. конф., посвященной 125-летию со дня рождения Василия Каменского (17–19 апр. 2009 г.) / общ. ред. Н.С.Бочкарева, И.А.Пикулева; Перм.ун-т. – Пермь, 2009. – 364 с. – С. 82-84
6. http://magazines.russ.ru/ra/2006/7/ka8.html
7. https:// www.cherg.az/pre.php?id=43898

XÜLASƏ
AZƏRBAYCANIN RUSDİLLİ YAZIÇILARININ BAKI MƏTNİ KONTEKSTİNDƏ "NEFT" KONSEPTİ

Abdullayev A.N.
Sumqayıt Dövlət Universiteti, Azərbaycan

Məqalədə rusdilli müəlliflərin yaradıcılığı və onların milli kimliyi ilə bağlılığı məsələləri nəzərdən keçirilir. Rusdilli yazıçı və şairlərin milli kimliyi məsələsi çağdaş filologiyanın mürəkkəb və həllini tapmayan problemlərindəndir. Məqalədə rusdilli ədəbiyyatın vəziyyətinin təhlilinə, qəhrəmanların süjetli hadisələri, kolliziyaları və fəaliyyətlərinin obrazlı sisteminin ümumi məzmununda rusdilli yazıçıların milli dəyərlərə və ənənələrə bağlılığını linqvistik və kompozisiya elementləri vasitəsilə göstərməyə cəhd edilir.

Açar sözlər: *Bakı mətni, "neft"konsepti, bilinqvizm, transmədəni ədəbiyyat, ədəbiyyatlararası sintez*

SUMMARY
"OIL" CONCEPT IN THE CONTEXT OF THE BAKU TEXT OF THE RUSSIAN SPEAKING WRITERS OF AZERBAIJAN

Abdullayev A.N.
Sumqayit State University, Azerbaijan

The article considers the issues of creativity of the Russian speaking authors and their connection with the national identity. The issue of the national identity of the Russian speaking writers and poets is one of the most complex and unresolved problems of modern philology. The article attempts to analyze the situation with the Russian-language literature, to show the connection of the Russian-speaking writers with national values and traditions through linguistic and compositional elements in the general content of the figurative system of plot events, conflicts and heroes' activities.

Key words*: Baku text, concept of "oil", bilingualism, transcultural literature, interliterary synthesis*

SÖZ VURĞUSUNUN FONOLOJİ TİPOLOGİYA BAXIMDAN SƏCİYYƏSİ

Vəliyeva Günel İsmayil qızı
Sumqayıt Dövlət Universiteti, Azərbaycan
gunel.velizade@yahoo.com

Xülasə. Bu məqalədə söz vurğusu –tipoloji müqayisə vasitəsi ilə nəzərdən keçirilir. Həmçinin, dil tipologiyası ilə bağlı müasir tədqiqatlar, ayrı-ayrı dil elementləri və dilin strukturuna daxil olan sistemlərin – fonoloji və qrammatik sistemlərin xüsusiyyətləri diqqət mərkəzində saxlanılır.Hər bir dildə heca vurğusu akustik xüsusiyyətlər kompleksi ilə həyata keçirilir. Bu vasitələrin seçimi dilin səs sisteminin xüsusiyyətləri ilə müəyyən edilir. Bu səbəbdən dil tipologiyasının prizmasından gələn şifahi vurğunun tədqiqi böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Açar sözlər: *söz vurğusu, superseqment vahid, prosodiya, intensivlik, ton, fonetika*

Dil strukturunda gedən proseslər tipoloji quruluşla şərtlənən xüsusi qanunauyğunluq əsasında baş verdiyindən onların nəticəsi ilə bağlı bir çox hallarda proqnoz səciyyəli mülahizələr belə yürütmək mümkündür. Lakin bəzən tədqiqat predmetinə qeyri-dəqiq yanaşma və ya məsələnin kifayət qədər əsaslı şəkildə araşdırılmaması tipoloji baxımdan izah olunması mümkün olmayan elmi nəticələrin ortaya qoyulması ilə nəticələnir. Bu tipli problemlərdən biri müxtəlifsistemli dillərdə, xüsusilə aqlütinativ quruluşa malik dillərdə söz vurğusu, onun tipi və akustik göstəriciləri ilə bağlı məsələdir.

Dil tipologiyası ilə bağlı müasir tədqiqatlar ayrı-ayrı dil elementlərini deyil, dilin strukturuna daxil olan sistemlərin – fonoloji və qrammatik sistemin xüsusiyyətlərini diqqət mərkəzində saxladığından dillərin ümumi inkişaf tendensiyası və dil mənzərəsi ilə bağlı daha dolğun təsəvvür formalaşır. Morfoloji, sintaktik, mətn və diskurs səviyyəsində olduğu kimi, səs səviyyəsində - fonetik və fonoloji tipologiya ilə bağlı

tədqiqatlar da dil strukturunun daxili vəhdətdə olan sistem kimi təqdimində mühüm rola malikdir. Komparativistika üçün fonoloji tipologiyanın təqdim etdiyi dəlillər xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Dillərin müxtəlifliyinə baxmayaraq insanın nitq aparatı, demək olar ki, eyni quruluşa malikdir. Məhz bu faktla bağlı yanaşı tələffüz olunan səslərin məxrəci ilə şərtlənən palatallaşma, arxa sıra samitlərinin affrikatlarla əvəzlənməsi kimi bir çox qanunauyğunluqların əksər dillərdə təsadüf olunması tipoloji baxımdan fərqli dillərdə müxtəlif xüsusiyyətlərin meydana çıxması faktını da istisna etmir. Bu xüsusiyyətlər həm seqment, həm də superseqment səviyyədə müşahidə olunur.

Tipoloji tədqiqatda hər hansı bir fonoloji xüsusiyyət və ya xüsusi göstərici kimi çıxış edən fərqləndirici əlamətlər toplusuna istinad oluna biləcəyini qeyd edən C. Qrinberq bu tipli material kimi daha çox vurğu və fonemlərin "sərhəd"də uğradığı dəyişikliklərin – yəni, fonemlərin kəsişmə mövqeyinin maraq doğurduğunu yazır [5, s.90].

Söz vurğusu dedikdə bir çox hallarda fərqli tələffüz olunan hecada saitin davamlılığı, intensivliyi, əsas tonun tezliyi kimi konkret akustik parametrlərin mövcudluğu nəzərdə tutulur. Lakin tipoloji baxımdan fərqli dillər üzərində müşahidələr bu məsələyə daha həssas və dəqiq yanaşmanın tələb olunduğunu göstərir. Tədqiqatlar sübut edir ki, bir çox Hind-Avropa mənşəli dillər üçün keçərli olan bu yanaşma fərqli tipoloji struktura malik türk dilləri üçün özünü doğrultmur.

Türk dillərində bu anlayış "vurğu" termini ilə ifadə olunsa da, bir sıra eksperimental tədqiqatların nəticəsinə görə, leksik aksentin göstəricisi kimi müasir türk dilində yalnız səsin yüksəkliyi – tonun tezliyi çıxış edir. Belə halda digərlərindən cüzi şəkildə yüksək olan "vurğulu" heca intensivlik baxımdan digər hecalarla müqayisədə daha kiçik göstəriciyə malik olması ilə diqqəti cəlb edir [3, s.85].

M.Bekmanın fikrincə, vurğunun qabarıq şəkildə müşahidə olunduğu dillər üçün vurğulu sait davamlılıq və intensivlik baxımdan digərlərindən fərqləndiyi halda, digər dil qrupunda xüsusi ton yalnız əsas tonun tezliyi (F0) hesabına meydana çıxır [1, s.269 – 270]. S.Levi bu fikrə qarşı çıxaraq intensivlik və davamlılığın da aksentin yüksək ton hesabına ifadə olunduğu dillər üçün də səciyyəvi olduğunu qeyd edir [3, s.79].

L.Haymanın bu məsələ ilə bağlı fikri xüsusilə maraq doğurur: müəllif tonun müxtəlif tipoloji xüsusiyyətləri özündə birləşdirdiyini nəzərə alaraq "yüksək tonla bağlı aksent" anlayışına daha geniş prizmadan yanaşmağın məqsədəuyğun olduğunu yazır [2, s. 221].

Ümumiyyətlə, müasir türk dilində vurğunun səciyyəvi xüsusiyyətləri ilə bağlı iki fərqli baxış diqqəti cəlb edir: bəzi araşdırmalarda söz sonunda yüksək tonun müşahidə olunduğu qeyd olunur [4; 3], ənənəvi yanaşmanın davamı olan digər tədqiqatlarda bu anlayışın ifadəsi üçün "vurğu" terminindən istifadə olunur. Bəzən eyni dildə vurğunun səciyyəvi xüsusiyyətləri ilə bağlı təzadlı nəticələrin əks olunduğu tədqiqatların mövcudluğunu da qeyd edən A. Şerbak qədim türk dilində söz vurğusunun əhəmiyyətli funksional yükə malik olduğunu söyləmək üçün yetərli faktın olmadığını yazırdı [11, s.117].

Y.Polivanov türk dillərində vurğunun daim söz sonuna düşməklə həm sözün vəhdətini təmin etdiyini, həm də sözlər arasında sərhədi müəyyən edən vasitə kimi çıxış etdiyini göstərir [8, s.47]. Türk dillərində vurğu sistemi və saitlər ahənginin sözün bütövlüyünü təmin edən vasitə rolu oynadığı fikri ilə razılaşan M.Trofimovun fikrincə, türk dillərində vurğu, saitlər ahəngi və söz sırası funksiya baxımdan bir-birini təkrarlayaraq nitqdə artıqlığın meydana çıxmasına səbəb olur. Müəllif bunu yazıda nöqtə və ondan sonra yeni cümlənin böyük hərflə başlaması ilə müqayisə edərək hər ikisinin cümlə sərhədini bildirməyə xidmət etdiyini yazır [10, s.163].

Türk dillərində söz prosodiyası ilə bağlı müzakirə obyektinə çevrilən məsələlərdən biri də bu dillər üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edən sinharmonizmdir. A.Reformatski türk dilləri üçün sinharmonizmin fundamental struktur-tipoloji hadisə olduğunu, dil strukturunun həm fonetik, həm də morfoloji səviyyəsini əhatə etdiyini qeyd edir [9, s.122-123]. Türk dillərinin fonetikası ilə bağlı bəzi tədqiqatlarda türk dillərində söz prosodiyası kimi söz vurğusunun mövcudluğu inkar olunaraq sinharmonizmin onu tam olaraq əvəz etdiyi iddia olunur [6, s.17]. Qeyd olunur ki, sinharmonizmin mövcud olduğu dillərdə aqlütinativlik qabarıq şəkildə təzahür etdiyindən söz dil mexanizmində mərkəzi rola malik olmur, və sinharmonizm söz vurğusunun yerinə yetirdiyi bütün funksiyaları öz üzərinə götürür [7, s.54].

Beləliklə, söz vurğusu anlayışı konkret akustik parametrlərlə təzahür etsə də, dilin tipoloji quruluşundan asılı olaraq fərqli təzahür şəkli və modellərlə ifadə olunduğundan müxtəlif dillər üçün bu istiqamətdə eksperimental tədqiqatların aparılması və müqayisəli araşdırmalar aktuallığını saxlayır.

Ədəbiyyat

1. Beckman Mary E., Stress and non-stress accent. Journal of Linguistics, Volume 25, Issue 1, March 1989, pp. 269 – 270. DOI: https://doi.org/10.1017/S0022226700012330

2. Hyman Larry M. (2009) "How (not) to do phonological typology: the case of pitch-accent." LanguageSciences 31.213-238
3. Levi Susannah V. (2005). Acoustic correlates of lexical accent in Turkish. Journal of the International Phonetic Association. Published online by Cambridge University Press: 16 June 2005. т. 35.1, с. 73-97. DOI: https://doi.org/10.1017/S0025100305001921
4. Özçelik Ö. The Foot is not an obligatory constituent of the Prosodic Hierarchy: “stress” in Turkish, French and child English. The LinguisticReview 2016. DOI: 10.1515/tlr-2016-0008
5. Гринберг Дж. Квантитативный подход к морфологической типологии языков. Новое в лингвистике. Вып. III. - М., 1963. - С. 60-94.
6. Джунисбеков А. Проблемы тюркской словесной просодии. // АДД. - Алма-Ата, 1988
7. Касевич В.Б., Шабельникова Е.М., Рыбин В.В. Ударение и тон в языке и речевой деятельности. — Л.: Изд-во ЛГУ, 1990.
8. Поливанов Е.Д. Русская грамматика в сопоставлении с узбекскимязыком. — Ташкент, 1933
9. Реформатский А.А. Иерархия фонологических единиц и явления сингармонизма // Исследования по фонологии. — М., 1966
10. Трофимов М.И. Проблемы тюркского ударения и уйгурского вокализма.Ilim, 1991.
11. Щербак А.М. Сравнительная фонетика тюркских языков. — JI.: Наука, 1970.

РЕЗЮМЕ
ХАРАКТЕР СЛОВЕСНОГО УДАРЕНИЯ С ТОЧКИ ЗРЕНИЯ ФОНОЛОГИЧЕСКОЙ ТИПОЛОГИИ

Валиева Г. И.
Сумгаитский государственный университет, Азербайджан

В данной статье словесное ударение рассматривается в сопоставительно-типологическом освещении. Также в центре внимания находятся современные исследования по языковой типологии, отдельные языковые элементы и особенности систем, входящих в структуру языка - фонологические и грамматические системы. В каждом языке ударность слога осуществляется комплексом акустических свойств. Выбор этих средств определяется особенностями звуковой системы языка. По этой причине изучение словесного ударения с точки зрения типологии языка имеют большое значение.

Ключевые слова: *словесное ударение, суперсегментная единица, просодия,* интенсивность, тон, фонетика

SUMMARY
THE CHARACTER OF WORD STRESS FROM THE POINT OF VIEW OF PHONOLOGICAL TYPOLOGY

Valiyeva G.I.
Sumgait State University, Azerbaijan

In this article, word stress is considered in the comparative-typological consecration. Also, the focus is on modern research on language typology, individual language elements and features of systems that are part of the structure of the language - phonological and grammatical systems. In every language, the stress of a syllable is carried out by a complex of acoustic properties. The choice of these means is determined by the peculiarities of the sound system of the language. For this reason, studies of word stress from the prism of language typology are of great importance.

Key words: *word stress, supersegmentunit, prosody, intensity, tone, phonetics*

АМЕРИКАНСКИЙ ДИСКУРС И ЕГО СПЕЦИФИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ

Габибуллаева Нигяр Фикрет
Азербайджанский университет туризма и менеджментв, Баку, Azərbaycan
nigar.habibullayeva@atmu.edu.az

Резюме: Статья посвящена исследованию, дающему представление о том, что в настоящее время английский язык является средством межъязыкового и межкультурного общения. Отмечается,

что американский английский язык превосходит масштабы распространения латыни в средневековой период, санскрита на исконной территории Южной Азии, а также испанского, арабского и французского языка. Американский английский – это язык экономической, политической, военной и культурной важности.

Ключевые слова: *лингва франка, глобализация, дискурс, идеология, американский английский*

Согласно определению М.Фуко, дискурс эта система знаний, которые информируют социальные и государственные слои, вследствие чего образуют силу общества. Сила общества в самом себе, а правящие члены общества создают и формируют силу и единство. М.Фуко не признавал концепт идеологии, так как считал ее общественной верой или мнением, он подходил к этому как индивидуальный субъект. Анализируя «Структурную теорию языка» Ф. Соссюра и «Генеалогические работы» Ницше, М.Фуко развил свой концепт дискурса как альтернативный концепт к концепту идеологии. Две свои значительные методические работы под названием «L'archeologie du savoir» (Археология знаний) и «L'ordre du discours» (Дискурс) он посвятил концепту дискурс. Согласно подходу М. Фуко, дискурс является активным звеном, при построении общества и в то же время зависит от общества. Дискурс – это выражение силы связи и относится ко всему, о чем можно подумать, написать или сказать по определенной теме или при случае. В своей работе «L'ordre du discours» М.Фуко анализируя тексты с методической точки зрения, благодаря важным наблюдениям, различил два вида текста – главный и второстепенный, и подчеркнул при этом роль дискурса в формировании текста. Работы М.Фуко стали важным вкладом в социальную теорию дискурса, а также показали силу и функционирование дискурса в социальной среде [2, с. 20].

Одним из лингвистов, уделившим большое внимание роли и функционированию дискурса в обществе, был Дж.Фиске. Согласно мнению Дж.Фиске, при анализе дискурса лингвисты не отмечали язык как систему, а лишь анализировали его как социальный акт и большое внимание уделяли на социальную функцию языка [1].

Дискурс – это продолжительный процесс образования слова (смысла, значения слова) и процесс циркуляции его в обществе. Дискурс может быть увиденным или услышанным в текстах, в разговоре или в беседах. Дискурс продолжает свою работу тихо в наших мыслях, даже если дискурс используется индивидуально, он остается неотъемлемой частью социальной жизни общества. Мы используем дискурс, как для формирования восприятия социального мира, так и для связи между индивидом и обществом.

М.Фуко предполагает два определения дискурса: 1. В более широком значении, дискурс – это использование языка в определенных формах социальной практики. 2. В более узком значении, дискурс – это язык, используемый для передачи социальной практики с определенной точки зрения. Дискурс создает, воспроизводит и передает определенные мысли, социальные связи, а также систему знаний носителя языка [3, с. 150].Социально-культурные перспективы продуктивно используются во всех исследованиях относительно коммуникативной природы языка. Такие исследования, сосредоточиваются на прагматических и когнитивных функциях языка, тем самым создавая нам возможность увидеть и понять его неразделимую связь с социальным значением.

Следует отметить, что в связи с этим, самым интересным феноменом стала возрастающая роль английского языка не только в Европе, но и во всем мире.

В настоящее время английский язык является средством межъязыкового и межкультурного общения. Английский язык превосходит масштабы распространения латыни в средневековой период, санскрита на исконной территории Южной Азии, а также испанского, арабского и французского языка. Американский английский – это язык экономической, политической, военной и культурной важности. Со временем американское влияние усилилось, и распространение американского образа жизни способствовало началу процесса «глобализации английского языка». Глобальный английский язык также считается «удобным языком», так как из всех языков на планете английский самый гибкий и наиболее быстро реагирующий на меняющуюся реальность, и он первый отражает эти новые реалии. Глобальный английский язык является средством международной коммуникации. Международный английский язык удивляет своей универсальностью и иначе называется lingua franca (лингва франка). Его доминирование настолько сильно, что даже вечно сопротивляю¬щаяся Франция признала глобальную роль английского языка [6, с.13].

Одним из лингвистов активно участвующих в области исследования английского языка как лингва франка, является Б.Сайдхофер. Согласно тезису Б.Сайдхофера: «В лингва франка важна не правильность сказанного, а адекватность. Мы используем разные языки в разных целях. Мы образуем сообщества, членов которых объединяет общая цель, а в лингва франка особенно важно быть

понятым, невзирая на ошибки, которые может заметить только англичанин» [6, с.387].

Учитывая эти факты Б.Сайдхофер отмечает точку зрения С.Брамфита о глобальной роли английского языка [8, с.17].

Право возлагается на людей использующих его, будь они носителями нескольких языков или же носителями одного языка. За последние полвека важным преимуществом социолингвистических исследований является выявление меры формирования языка за счет его использования. На данный момент насчитывается 700 миллионов пользователей со всех континентов, среди которых лишь меньше половины является носителями этого языка.

Ссылаясь на эти заметки Б.Сайдхофер отмечает: «Данный абзац еще раз подчеркивает историческую уникальность английского языка в мире, и фактом является то, что на данный момент число пользователей превышает число носителей этого языка» [8].

Б.Сайдхофер также ссылалась на термин С.МакКея «Международный Английский язык», дал следующее определение этому термину: «Междуна-родный Английский используется в процессе передачи информации (коммуникации) как носителями этого языка, так и носителями двух языков.

Международный английский язык является средством общения как между собеседниками одной местности с различной культурой и языками, так и в глобальном масштабе между представителями различных стран» [6].

Это точка зрения ясно показывает позицию английского языка во всем мире, учитывая число людей использующих этот язык, а также его влияние на индивидуальное многоязычие, следует отметить то, что неповторимая (уникальная) роль английского языка в мире это общепринятая реальность.

С другой стороны, на роль английского языка в мире влияют его варианты и, в первую очередь, его Американские и Британские варианты. Существует следующий интересный взгляд на варианты английского языка как языка используемого в процессе обучения [5, с.109]. Цель которого проверить и переоценить такие концепции как стандартный, вариантность, носитель и не носитель языка, а также определить роль учителя являющегося носителем нескольких языков и культур, утверждающего, что контекст и требования изучаемого языка должны определять варианты которые будут изучаться.

Б.Сайдхофер отмечает более концептуальное определение роли и статуса английского языка и выдвигает некоторые предположения согласно использованию английского языка носителями славянских языков, немецкого, итальянского, а также фриульского языков. Из этого следует, что самой важной проблемой является понимание того, как английский язык функционирует с другими языками в более широком Европейском контексте [7, с. 17].

Две основные общеевропейские организации, такие как Европейский Союз и Совет Европы способствуют распространению лингвистических разнообразий в регионе. Европейский Союз, будучи идеей сотрудничества независимых наций, пытается расширить свои границы, включая общества с лингвистическими и культурными отличительными чертами, которые могут представляться своей общественной деятельностью в учреждениях Европей-ского Союза. Следовательно, это выявляет потребность создания языковых курсов для должностных лиц, которые непосредственно будут принимать участие в мероприятиях проводимых данной организацией. Английский язык Евросоюза представляет новый язык с богатым словарным запасом, используемым в рамках различных организаций Евросоюза.

Вместе с тем следует отметить, что все еще имеются серьезные проблемы для распространения языка в мире. Во-первых, существует общепринятое понятие, что английский язык носит единую функцию международного языка, и не представляет угрозы для других языков, так как у него определенная роль и статус. Во-вторых, умение противостоять такому лингвистическому империализму также отражает сильное побуждение и желание уберечь культурные оттенки, особенно относительно китайского, французского и испанского языков. Также имеются некоторые препятствия в использовании не носителями английского языка, как в разговорной, так и в письменной форме, например, использование метафор, идиом, глагольных фраз и т.д. [4, с. 200].

Дискурс, с точки зрения М.Пеше это точка, где встречаются язык и идеология, а дискурсивный анализ идеологических аспектов – это использование языка и реализации в языке идеологии [5].

Глобальный статус английского языка отражают идеологические черты тех стран и культур, которые используют этот язык. Мы постарались показать, что идеология английского языка внедряется в общество и активно поддерживается средствами массовой информации во всех сферах жизни. Эта идеология разными завуалированными и явными способами обеспечивается

политической, военной, экономической и культурной мощью государства, то есть США.

Как система знаний и отношений, убеждения формируются разными способами, например путём схематических структур, таких как письмо, или другими видами памяти. Для описания общего концепта, особенно применяемого в создании групп социально разделяемых убеждений имеющихся в социальной памяти, Т.Ван Дейком был использован термин «социальная репрезентация» [9].

Концепт «социальная репрезентация» был использован в социальной психологии и в других социальных сферах. Также как и идеология, знание и отношение, они оба являются примером социальной репрезентации.

Ədəbiyyat:

1. Fiske, S.T. Social Cognition. / S.T.Fiske, S.E.Taylor. – New York: McGraw-Hill, 1991.– 608 p.
2. Foucault, M. Archeology of Knowledge / M.Foucault. New York: Patheon book, 2004. – 239 p.
3. Foucault, M. Discipline and Punish / M.Foucault. – USA: Vintage Books edition, 2005.- 326 p.
4. Pecheux, M. Discourse Analysis / M.Pecheux. – USA: Rodopi Editions, – 2005. – 264 p.
5. Phillipson, R. Linguistic imperialism / R.Philipson. – Oxford: Oxford University Press, – 2002. – 427 p.
6. Seidlhofer, B. English as a Lingua Franca in European Multilingualism, Exploring the dynamics of multilingualism/ B.Seidlhofer. – Amsterdam: John Benjamins, – 2013. – 406 p.
7. Seidlhofer, B. ELF: English in a global context / B.Seidlhofer. – Abingdon and New York: Routledge, – 2016. – 170 p.
8. Semino, E. Metaphor in discourse / E.Semino. – Cambridge: Cambridge University Press, – 2008. – 244 p.
9. Van Dijk, T.A. 'Text and context of parliamentary debates.' Cross-cultural perspectives on parliamentary discourse / Van Dijk, T.A. – Amsterdam: Benjamins Publishing, – 2003. – 372 p.

XÜLASƏ

AMERİKAN DİSKURSU VƏ ONUN SPESİFİK XÜSÜSİYYƏTLƏRİ

Həbibullayeva N.F.

Azərbaycan Turizm və Menecment Universiteti, Bakı, Azərbaycan

Məqalə hazırda ingilis dilinin dillərarası və mədəniyyətlərarası ünsiyyət vasitəsi olması haqqında bir araşdırmaya həsr olunmuşdur. Qeyd olunur ki, Amerikan ingilis dili orta əsrlər dövründə latın, Cənubi Asiyanın ilkin ərazisində istifadə olunan sanskrit, eləcə də ispan, ərəb və fransız dillərindən daha geniş yayılmışdır. Amerikan ingilis dili iqtisadi, siyasi, hərbi və mədəni əhəmiyyətli bir dildir.

Açar sözlər: *lingva franka, globallaşma, diskurs, ideologiya, amerikan ingilis dili*

SUMMARY

AMERICAN DISCOURSE AND ITS SPECIFIC PECULARITIES

Habibullayeva N.F.

The article is devoted to a study that gives an idea of the fact that at present the English language is a means of interlanguage and intercultural communication. It is noted that American English surpasses the spread of Latin in the medieval period, Sanskrit in the original territory of South Asia, as well as Spanish, Arabic and French. American English is a language of economic, political, military, and cultural importance.

Key words: *lingva franca, globalisation, discourse, ideology, the American English*

IV BÖLMƏ
DÜNYANIN DİL MƏNZƏRƏSİ: SOSİAL VƏ LİNQVİSTİK MƏSƏLƏLƏR

IV СЕКЦИЯ
ЯЗЫКОВАЯ КАРТИНА МИРА: СОЦИАЛЬНЫЕ И ЛИНГВИСТИЧЕСКИЕ ВОПРОСЫ

IV SECTION
LANGUAGE WORLDVIEW: SOCIAL AND LINGUISTIC ISSUES

INTERCULTURAL COMMUNICATION AND ELECTRONIC LEXICOGRAPHY

Shukru Haluk Akalin
Hacettepe University, Ankara, Turkey
sukruhaluk.akalin@hacettepe.edu.tr

Summary. The most influential instruments in the development of intercultural communication and interaction are the information applications used by the internet platform. New developments in such fields as computational linguistics and corpus linguistics, along with new developments in lexicography and new methods and theories, have emerged due to developments in the field of information. In this paper, the role of electronic lexicography will be emphasized with the rapid development of intercultural communication and interaction, information about the electronic dictionary types and making electronic dictionary methods will be given.

Key words: *dictionary, Internet, lexicology, lexicography, electronic lexicography*

Introduction. Today, the most effective instruments in developing intercultural communication and interaction are the information applications used by the internet platform. In order to access a newspaper published in any corner of the world, or video of any incident, theatre or concert, all you need to do is touch the screen of your smartphone. When the video of an event that took place in the early morning hours has been watched on millions of smartphones, it is old news by the time it is shown on television in the evening. Rather than going in front of the cameras and giving a press conference, government figures now prefer to communicate their thoughts to millions of their followers with a tweet. All of these developments clearly show the place of the internet and information applications in today's intercultural communication.

New developments in fields such as computational linguistics and corpus linguistics along with new developments in lexicography and new methods and theories have emerged as a result of developments in the field of information. Alongside work on computer supported linguistics and corpus linguistics – Natural Language Processing (NLP) and computational lexicography, or as it is more commonly known, electronic lexicography, where dictionaries are beginning to be written on computers, lemmatisation has developed as a branch of study itself covering many fields as far as presenting itself to users as an electronic dictionary as well as lexicographic studies such as extracting meaning and examples, determining the frequency of use and summarising [2,1-2]. Today, mathematical models have gained weight in computer NLP, and a different field of study, known as language modelling, has emerged. The dimensions of computability of dictionaries have increased with the vectorial representation of words in corpora of large dimensions formed from billions of vocabulary items. Now, almost all linguistic characteristics, especially the meaning relationships between words, which are important for lexicography, can be observed and identified.

Electronic lexicography is rapidly developing and spreading as a field which is made use of after big data, corpus and word lemmatisation, which are the first stages of dictionary writing, in forming macrostructure and microstructure. The final stage of this process is either the traditional one of printing it on paper and binding it as a paper dictionary or p-dictionary, or as an electronic dictionary or e-dictionary in various environments by electronic lexicography applications.

These applications have enabled the diversification of e-dictionaries. The last quarter of the twentieth century saw the appearance of digitised dictionaries of two or more languages in the form of calculators or scanner pens, or as derivatives or part of PDAs – personal data assistants – which were the ancestors of today's smartphones. Until the 1990s, these digitally published dictionaries were of no great significance. Before this time, no one talked about e-dictionaries [6, 437]. However, nowadays, innovations are appearing

each year in electronic lexicography as in so many areas, and electronic dictionaries have multiplied.

e-dictionary Typology

Generally speaking, there are two types of e-dictionary: for people and for computers. The first is used by people to gain information, while the second is used by computers for different applications such as computerised translation [6,437]. Today, corpora are designed with two purposes: linguistic corpora used in linguistic work, and NLP corpora used in NLP research [1,182]. Because the second type enter directly into the field of computer engineering, they are outside the scope of this article.

With cable, wireless, satellite and cellnet communications expanding every day, e-dictionaries have been designed with technical characteristics for both online and offline use. This has become a distinguishing feature in works on e-dictionaries, and affects the functionality of the use of the dictionaries. Offline dictionaries are not updated, and so it is clear that they lag behind online dictionaries with regard to content.

An offline dictionary is uploaded on to personal computer or more often these days to a smartphone or tablet. Until recently, e-dictionaries were uploaded from floppy disks, CD-ROMs or flash disks, but now they are generally downloaded free of charge from the online appstores of the operating systems to smartphones or tablets. However, users are informed that applications for commercial use are for sale, and the free use of this kind of dictionary app is very limited. More detailed searches are only possible with paid membership. Once downloaded, these applications can work without a net connection, and updates are notified and recommended to the user. It is clear that e-dictionaries which work offline are preferred by users, because users do not want to use the cellphone net in a place where there is no wireless network unless it is necessary.

An offline dictionary, like a p-dictionary, can be seen as a finished product in its final form, while an online dictionary is an unfinished product which can be constantly revised, renewed and expanded. A more advanced type of e-dictionary is a mix of online and offline types, and is used by companies and institutions on an intranet [6, 438]. Online dictionaries are presented to users over the net. There is no need for the user to upload a whole program or database to a computer, smartphone or tablet.

From the viewpoint of lexicography, Svensén points out the detail that an e-dictionary can be basically the digitized version of a printed dictionary, or it can be produced as an electronic dictionary from the outset. This kind of dictionary, known as a digitized print dictionary or a digitized paper dictionary, may show various differences from the printed version. A purpose-built electronic dictionary is defined as a type which is prepared and produced electronically as a new dictionary, or one which is rooted in the tradition of p-dictionaries [6, 439]. It is seen that although the term electronic dictionary is common in the international literature, the term digital dictionary is used as a synonym in naming this type of dictionary in general or in specific names according to their qualities [7, 15].

Also, innovations in information applications are opening new horizons in electronic lexicography, and as a result of this, the current terms and descriptions change with the new products, and then in a few years become obsolete. For instance, dictionaries on 3.5 inch floppy disks or CD-ROMs described in the electronic dictionary sections of lexicography books written before 2010 and information on the use of these have passed into history. Computers with floppy disk drives are no longer produced, and even CD-ROM drives are being removed from newly produced computers. In short, when e-dictionary production, work and research lags behind new applications, the terms, like the products, begin to become obsolete and change. Like the floppy disks mentioned in the e-dictionary typologies of today [5], dictionaries on PDA, microfiche and scanner pens became obsolete long ago. Dictionaries have come to be used widely in a virtual environment online or offline as smartphone apps. **e-dictionary or p-dictionary?**

Today, this question is asked not only about dictionaries. It is asked not only about newspapers, magazines and books printed on paper, but also about activities such as face to face teaching or banking. Jackson [3] , in a book published on p-dictionaries in 2001, is optimistic: *"...printed dictionaries will not be totally unused in the future, they will be part of our lives in times to come*". However, Grefenstette saw the stage which computerised lexicography had reached in 1998, and asked the question "*Will there be lexicographers in the year 3000?*" before Jackson. In 2012, Rundell wrote that the question should have been "*Will there be dictionaries in the year 3000?*" [4, 29]

Today, it is a fact that both p-dictionaries and e-dictionaries have their users, together or separately. As information applications on smartphones, tablets and computers diversify and acquire new uses, it is clear that e-dictionaries will spread, diversify, and gain more functions. The answer to the question of the future of dictionaries printed on paper will no doubt be determined by readers.

Today, many e-dictionaries are presented to users both on the internet and in smartphone and tablet applications. Most of these dictionaries have commercial purposes, and if you can put up with the visual and auditory pollution of the advertisements at the top and bottom, left and right, using these dictionaries can be

convenient. But like every piece of information in the virtual world, it should not be forgotten that the correctness of the information given in this dictionary content must be verified.

When people trying to save time have access to information and communication at the speed of light, they use not just dictionaries, but programs which can translate sentences, paragraphs, texts and even live conversations. Rather than searching for unknown words in a foreign language text one by one by turning the pages of a p-dictionary or in an e-dictionary, a user will prefer to copy the text or photograph it with a smartphone, paste it into the source language window of an application like Google Translate or Yandex Translate, and so access the translation in the target language. There are scanners that automatically translate pages on the internet. Every correction to a translation made by a user helps this program to develop itself. Although international companies which invest in translation between languages do not develop in-language programs, they nevertheless use databases of languages in programs for translation between languages. However, doubts remain as to the reliability of these programs.

A user who is curious about the meaning of any term or any word for a dictionary which will be of use to everyone, especially translators on the internet, prefers to ask search engines directly. In order for the users of search engine programs monitoring weekly, daily or immediate enquiries, this kind of e-dictionary is understood to add scripts to perform its functions. Writing just one word in the search bar results in pages of articles, news, visuals, shopping, maps and books containing that word, and active links are presented to the user. Users try to find the information they are looking for among pages of relevant and irrelevant material. But when they write "*What is xxx?*" or "*What does xxx mean?*", the first response is the definition of the word or expression. In fact, this is the function of the program: keeping in its memory the mass of words which previous users have written on the search bar, and presenting a choice to the user. For example, when any word is written into the Google search engine in the question "*What does xxx mean?*", the first information on the page which opens is the definition of the word and its equivalent in other languages. Giving below it the equivalent in other languages of the word is another feature of the search engine.

Conclusion. Today, internet access is spreading more and more in the world. The widespread use of the internet increases intercultural communication and interaction. Thanks to the dictionaries and automatic machine translation software accessible on the internet, it will be easier to understand the news, comments, and explanations written in foreign languages. In short, the internet and internet applications will be the most important means of intercultural communication and interaction in the future. For this, we must prepare for it and work on it from today.

Literature

1. Adalı, Eşref. (2020). Türkçe Doğal Dil İşleme. Ankara: Akçağ.
2. Granger, Sylviane. (2012). "Introduction: Electronic lexicography–from challenge to opportunity". S. Granger ve M. Paquot (Ed.), Electronic Lexicography. (s. 1-11). Oxford: Oxford Uni Press
3. Jackson, Howard. (2016). Sözlükbilime Giriş, Çev. Mehmet Gürlek, Ellen Patat, İstanbul: Kesit.
4. Rundell, Michael. (2012). "The road to automated lexicography: An editor's viewpoint". S. Granger ve M. Paquot (Ed.), Electronic Lexicography. (s. 15-30). Oxford: Oxford University Press.
5. Sert, Göksel. (2019). "Elektronik Sözlük Tipolojileri ve Lexica Örneği". Dede Korkut Uluslararası Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi, C. 7, 17: 58-70.
6. Svensén, Bo. (2009). A handbook of lexicography: the theory and practice of dictionary-making, Cambridge: Cambridge University Press.
7. Töpel, Antje. (2014). "Review of research into the use of electronic dictionaries". C. Müller-Spitzer (Ed.), Using Online Dictionaries. (s.13-54). Berlin-Boston: De Gruyter.

XÜLASƏ
MƏDƏNİYYƏTLƏRARASI ÜNSİYYƏT VƏ ELEKTRON LEKSİKOQRAFİYA

Akalin Ş.H.

Hacettepe Universiteti, Türkiyə

Mədəniyyətlərarası ünsiyyətin və qarşılıqlı əlaqənin inkişafında ən təsirli vasitələr internet platformasının istifadə edən informatika tətbiqləri olmuşdur. İnformasiya sahəsindəki inkişaflar nəticəsində hesablama dilçiliyi və korpus dilçiliyi kimi sahələrdə, lüğətçilikdə yeni inkişaf və yeni metodlar və nəzəriyyələr ortaya çıxdı. Bu məqalədə mədəniyyətlərarası ünsiyyətin və qarşılıqlı əlaqənin artmasında elektron leksikoqrafiyanın rolu vurğulanacaq, elektron lüğət növləri və elektron lüğət üsulları haqqında məlumat veriləcəkdir.

Açar sözlər: *lüğət, internet, leksikologiya, lüğətçilik, elektron lüğətçilik*

РЕЗЮМЕ
МЕЖКУЛЬТУРНАЯ КОММУНИКАЦИЯ И ЭЛЕКТРОННАЯ ЛЕКСИКОГРАФИЯ
Акалын Ш.Х.
Университет Хаджеттепе, Турция

Наиболее влиятельными инструментами в развитии межкультурной коммуникации и взаимодействия являются информационные приложения, используемые интернет-платформой. Новые разработки в таких областях, как компьютерная лингвистика и корпусная лингвистика, наряду с новыми разработками в лексикографии, новыми методами и теориями, возникли благодаря достижениям в области информации. В этой статье будет подчеркнута роль электронной лексикографии в увеличении межкультурной коммуникации и взаимодействия, будет дана информация о типах электронных словарей и создании методов электронного словаря.
Ключевые слова: *словарь, Интернет, лексикология, лексикография, электронная лексикография*

INTERCULTURAL COMMUNICATION AND AN IMPORTANT STEP IN LEXICOGRAPHY: DATA COLLECTION IN ONLINE DICTIONARIES

B. Tahir Tahiroğlu
Çukurova University, Adana, Turkey
btahir@cu.edu.tr

Summary. In recent years, online lexicography and corpus-based lexicography applications have gained importance. Some of the difficulties and disadvantages of printed dictionaries in practice have been eliminated with software support, and new perspectives have been provided. Although the methods followed in the preparation of printed dictionaries maintain their validity in online lexicography, both the collection of language data and data processing require different methods and techniques. Since the new language data processing techniques obtained by corpus linguistics methods are software-based, they are also at the intersection of statistics and computer science concepts. The distribution of text types and the vocabulary sensitive to genres should be as balanced as possible in collecting data that will represent the dictionary content specific to the target audience in the dictionary. The selection of examples to be included in the dictionary should also be strong enough to reflect the definition and headlines. In this article, data collection and witness selection issues to be observed in the formation of online dictionaries have been tried to be introduced in general.
Key words*: online dictionary, internet, citations, corpus, data*

Introduction. Everyone knows that dictionaries have an important place in intercultural communication. An essential part of the dictionaries are the examples given after the definitions in the entries. Collecting the vocabulary items into the database of dictionaries has been an area that has always bothered lexicographers. With developments in the methods of work on natural language processing in the past 40 years, analysis of the structure of human language has diversified in parallel with this. Analysis processes in the field of linguistics have been affected by “big data”, so called because of the very large volume of data used, obtained by digitising printed or internet data. Along with big data, the steps in work and data analysis on corpus linguistics from the 1960s until today are both varied and complex. Corpus linguistics has derived a large benefit from statistics, and many structures in linguistic data, previously solved intuitively or manually, are now analysed automatically by algorithms with increased skills. There are big differences in terms of the results obtained between examining a single-page text manually and analysing a text of billions of words with an algorithmic method.

Data was defined by Baker et al. as “information of all kinds”. Information here forms the intermediate step of the triad of data, information and knowledge. The data used in the analysis of language is natural, unfabricated data. The topic of data in linguistics is the main part with which corpus linguistics is concerned and which forms the corpora [1, 54]. The collection stage of linguistic data, different from an archive, is more akin to the statistical term of sampling. There are differences between concepts like archive and database and data structures obtained by sampling. Leech stated when explaining the relationship between corpus linguistics and data that something which was “bigger” was not alw ays better, and what was important for data was to bring it into a structured and purpose-oriented arrangement. In this regard he

emphasised that the Oxford Text Archive which he sampled and which was compiled by the Oxford University computer community did not have the characteristics of a corpus. It is emphasised that a balanced corpus with few items but all its characteristics indicated must be capable of representing the language. From this viewpoint, an archive only reflects the collected state of data in its raw format [6, 9-10]. The particulars specified by Leech in 1991 are different when we think of today's data atmosphere. The Corpus of Contemporary American English, COCA, formed by compiling approximately 25 million words a year between 1990 and 2019, has exceeded a billion words. This corpus is a balanced genre-based corpus of American English and is

published online[3].

Dimitriadis and Musgrave underlined that bringing linguistic data together was an approach outside compiling texts. They saw linguistic databases as building from zero from printed to electronic or digital; they defined the concept of a database as "any kind of structured data", and saw a database as a digital representation of something printed. From this viewpoint, printed dictionaries in fact have a structured presentation. With a database approach, this structure provides a more detailed view in an electronic environment, and for the user to access more information [2, 13-14]. Linguistic databases recognise the possibility of showing information not previously contained in dictionaries to be shown online by allowing patterns in the depths of data to appear by combined interrogation.

Electronic dictionaries on CDs have, along with printed dictionaries, been almost completely replaced by online dictionaries. The data collection methods of the writers of printed dictionaries generally consist of digitising printed texts by means of a scanner, but today, the source of dictionary data can be directly internet texts. On social media, especially Twitter, it has become very easy to turn text data into linguistic database form by means of Application Programming Interface (API) via open accounts. The writers of this notice, in a project entitled Automatic Extraction of Neologisms in Online News Texts[4] scanned around 600 news sources published online with a robot program called web spider over two years, and compiled the text data of the news sources and converted it into structured data. Sections such as the news titles on the data which was obtained, the text body, date of download, and address were recorded instantaneously at the time of download. The candidate lists are constantly updated by instantaneous comparison of the entries for the new words with the existing entries with an algorithm which obtains entries automatically.

In the compilation of dictionary data, classic database approaches (SQL databases) are being replaced by text based and rapid database architectures like NoSQL and MongoDB. In these architectures, data recording engines are filled by connecting to a user interface under a previously determined record heading. Gigabytes of text data allow dictionary interfaces to work more efficiently by being called up quickly and efficiently at the time of an interrogation. Apart from these architectures, open-source code text data indexing platforms such as Apache Solr and Elastic Search function as a part of modular structures by various institutions. These architectures contain NLP instruments, and by rapidly presenting solutions during indexing both for the lexicographer and for the linguist, make normalization procedures easier in dictionary writers' text pre-treatment operations such as morpheme analysis, named entity recognition, tokenization, part of speech tagging, or lemmatization. The figure below shows some data classes and analysis instruments in the diagram of the Apache Solr program. The structured data which will be included in the dictionary is first determined by hand, and then put into the automatic data collection process; the data structure which emerges as a result of this process is confirmed by the lexicographers, and the process continues. Here, the key point is the soundness of the data. Data which is not valid or sound will make the lexicographer's work more difficult and take more time, particularly in a process relating to frequency. From this viewpoint, it is essential to determine that the text data on the internet is suitable for the purpose, and to compile the copy contents without loss with suitable programs. The problem of copy content is one of the biggest difficulties encountered by individuals or institutions performing detailed analysis with text data. Corpus linguistics becomes involved here, and allows the representation and distribution of data to be brought together in a strong way with statistical approaches. Collection of all data relating to a field may of course be seen as a complete count from a statistical viewpoint, but to enable this is very difficult both financially and in terms of time. An advantage of copy content when it is a question of taking it to mistakes and biased results in representation can be said to be that the possibility of dictionary users comparing and learning words or linguistic elements in copy text content is increased.

[3] https://www.english-corpora.org/coca/

[4] http://dilbilim.cu.edu.tr/

```
<!--cumle alani baslangic-->

<fieldtype name="cumle" stored="true" indexed="true" class="solr.TextField">
<analyzer type="index">
<!--<tokenizer class="solr.PatternTokenizerFactory" pattern="[.!?;][\s]{1,}(?=[A-ZÇŞİÖĞÜ])"/>-->
<tokenizer class="solr.PatternTokenizerFactory" pattern="[.!?;:]\s{1,}(?=[A-ZÇŞİÖĞÜ])"/>
<filter class="solr.LowerCaseFilterFactory"/>
</analyzer>

<analyzer type="query">
<!--<tokenizer class="solr.PatternTokenizerFactory" pattern="[.!?;][\s]{1,}(?=[A-ZÇŞİÖĞÜ])"/>-->
<tokenizer class="solr.PatternTokenizerFactory" pattern="[.!?;:]\s{1,}(?=[A-ZÇŞİÖĞÜ])"/>
<filter class="solr.LowerCaseFilterFactory"/>
</analyzer>

<!--cumle alani bitis-->
</fieldtype>


<!--isimler_esdizim alani baslangic-->
<fieldtype name="isim_esdizim" stored="true" indexed="true" class="solr.TextField">
<analyzer type="index">
<tokenizer class="solr.WhitespaceTokenizerFactory"/>
<filter class="solr.LowerCaseFilterFactory"/>
<filter class="solr.ShingleFilterFactory" maxShingleSize="3" outputUnigrams="false"/>
<filter class="solr.KeepWordFilterFactory" words="isimler.txt" ignoreCase="true"/>
</analyzer>

<analyzer type="query">
<tokenizer class="solr.WhitespaceTokenizerFactory"/>
<filter class="solr.LowerCaseFilterFactory"/>
<filter class="solr.ShingleFilterFactory" maxShingleSize="3" outputUnigrams="false"/>
<filter class="solr.KeepWordFilterFactory" words="isimler.txt" ignoreCase="true"/>
</analyzer>
```

Figure 1. *Schematic Structure of the Apache Solr Platform*

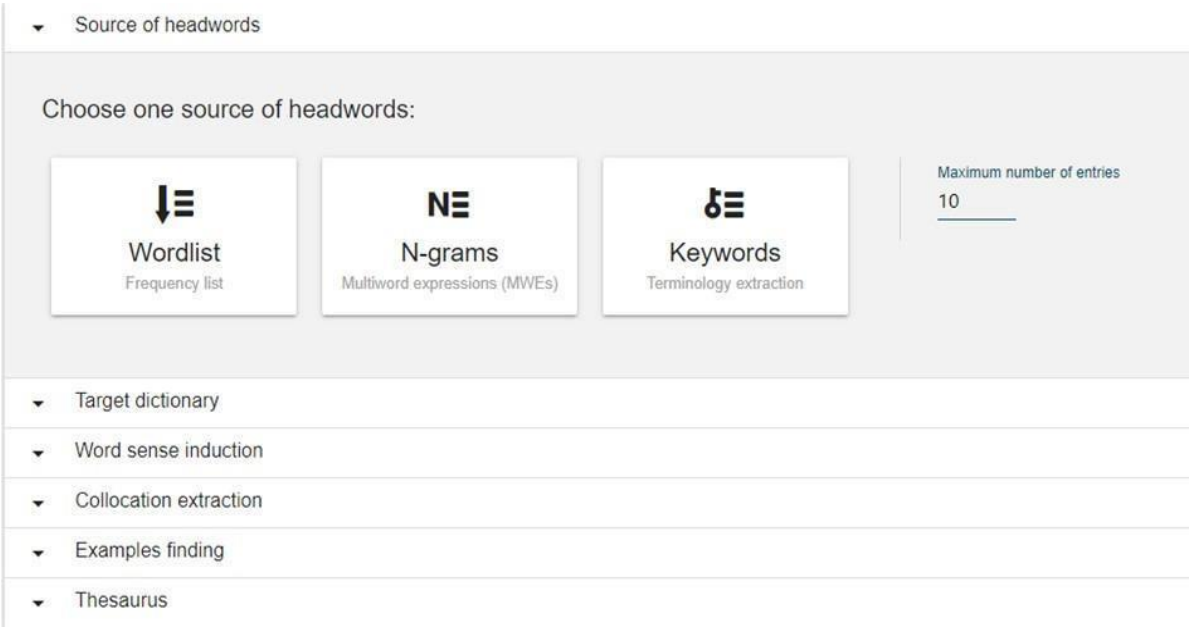

Figure 2*. Sketch Engine Platform, OneClick Dictionary Module*

The collection of dictionary data and automatically creation a dictionary from this data is a relatively new subject. By securing access to dictionary models in a system, previously prepared from word lists in a corpus formed with the OneClick Dictionary module of the Sketch Engine[5] corpus developing platform, a dictionary of the prepared corpus can be automatically created. The screen view of this feature is shown in the figure below.

[5] https://www.sketchengine.eu/

Dictionary writers can create and share their dictionaries by the online platform Lexonomy [6], which, apart from collecting bulky data, is designed to create structures relating to the dictionary by users and to enter data on these structures.

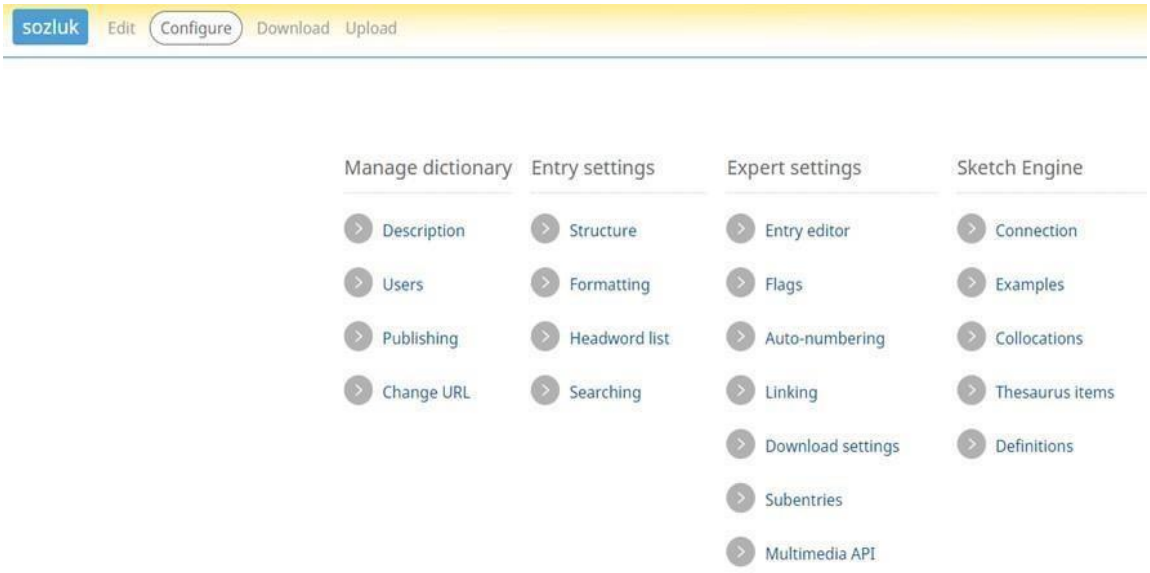

Figure 3. *Lexonomy Dictionary Formation Platform Modules*

Citation in Electronic Dictionaries. Printed or online dictionaries can be thought of as a model containing representations of the use of a language. Today, language modeling with corpus linguistics and NLP is among the topics which are being intensively worked on. Language modeling is known more as the process of showing ranking rules by calculating probabilities of units in language (words, characters, sentences, or concrete units of meaning). The simplest example is the formation of chains of words or characters according to their order of precedence. These chains are known by the name of n-gram, and determine the patterns in the corpus taken as a base. These patterns are used successfully in NLP applications such as writing correction, word guessing and speech recognition. Apart from these kinds of model, it is necessary also to use citation models which show in an evidence-based way the definitions in the dictionary. Hartmann and James, in defining the concept of citation as a word of statement taken from a text and exemplifying a particular use, state that a citation is a linguistic source [3, 20]. In traditional linguistic research, the collection by hand of citations written on cards which actually contained structured data brought difficulties, and also counting it caused a loss of time. Krishnamurthy states that dictionaries are increasingly found as a source in a text-rich atmosphere, and in these conditions the distance between dictionary and text has increased. According to Krishnamurthy, the importance of citation has further increased in a text rich environment. With the Brown Corpus in the 1960s, revolutionary tendencies which began to affect lexicography showed the difficulty in selecting citations. At times when there was little data or at times of tagging by hand, the dictionary user was to a large extent dependent on the honesty of the lexicographer in the reliability of citations presented as evidence, and this problem was to a large extent solved by corpus based concordances [5, 250- 253].

Citation choice includes bringing together examples best representing the definition. Here the measure of frequency is primary, but finding citations for rarely occurring words is the other side of the coin. Because corpora with a large volume of data reflect texts in the language in a balanced way, finding citations makes the work easier, making it more difficult to find the best citations from a structure with many citations. In the choice of citations, the subjectivity of lexicographers has an effect, and also algorithmic approaches in data processing may more easily provide a solution to this problem.

Kilgarriff et al. brought in a computational approach for the choice of citations mentioned above in developing a system called GDEX (Good Dictionary Examples). The system, analysing all the words in a concise ready corpus, scores the most suitable sentences for the word unit concerned based on sentences. In the technique applied, collocational constructions are taken into account, and for every eight thousand collocations, twenty sentence examples are given to the lexicographer, and in this way, the process of selection

[6] https://www.lexonomy.eu/

is completed. For Killgarrif et al., a good dictionary example must principally be frequently used and have a wide distribution pattern. As measures in the GDEX system, there are measures such as sentence length being from 20 to 25 words, otherwise, they are rejected, words being among the 17 thousand most used words in the language, and the rejection of pronouns and anaphoric words [4, 425- 426].

In conclusion, in the selection of citations for electronic dictionaries, aside from computational methods such as GDEX mentioned above, citation by concordance has become a more traditional method. With KWIC (Keyword in Context), the right and left span consisting of a certain number of characters or words of a targeted lexeme is shown by aligning them, and the lexicographer finds it against an enriched environment relating to the meaning of the word. The greatest advantage of this method is the simultaneous evaluation of the desired number of citations. The views obtained from the concordance also prepare the ground for the formation of a citation database.

Literature

1. Baker, Paul, Andrew Hardie ve Tony McEnery (2006), A Glossary of Corpus Linguistics, Edinburgh University Press.
2. Dimitriadis, Alexis, Simon Musgrave (2009), ".Designing Linguistic Databases: A Primer ForLinguists" Martin Everaert, Simon Musgrave ve Alexis Dimitriadis (Ed.), The Use of Databases in Cross-Linguistic Studies. (s. 13-77). Mouton de Gruyter.
3. Hartmann, R.R. K, James Gregory (1998), Dictionary of Lexicography, Routledge, London-New York.
4. Kilgarrif, Adam, Miloš Husák-Katy McAdam-Michael Rundell-Pavel Rychlý (2008), "GDEX: Automatically Finding Good Dictionary Examples in a Corpus", Proceedings of the XIII EURALEX International Congress, Barcelona
5. Krishnamurthy, R. (2006), "Corpus Lexicography", E. K. Brown ve Anne Anderson (Ed.), Encyclopedia of Language and Linguistics. (s. 250-254)., Elsevier, Amsterdam-London
6. Leech, G. (1991), "The State of The Art In Corpus Linguistics", K. Aijmer ve B. Altenberg (Ed.),English Corpus Linguistics: Studies in Honour of Jan Svartvik. (s.8-29). Longman, London.

РЕЗЮМЕ

МЕЖКУЛЬТУРНАЯ КОММУНИКАЦИЯ И ВАЖНЫЙ ШАГ В ЛЕКСИКОГРАФИИ: СБОР ДАННЫХ В ОНЛАЙН-СЛОВАРЯХ

Тахироглу Б. Т.

Университет Чукурова, Турция

В последние годы все большее значение приобрели приложения онлайн-лексикографии и корпусной лексикографии. Некоторые трудности и недостатки печатных словарей на практике были устранены с помощью программного обеспечения, и открылись новые перспективы. Хотя методы, использованные при подготовке печатных словарей, сохраняют свою актуальность в онлайн-лексикографии, как сбор языковых данных, так и их обработка требуют различных методов и приемов. Поскольку новые методы обработки языковых данных, полученные с помощью методов корпусной лингвистики, основаны на программном обеспечении, они также находятся на пересечении концепций статистики и информатики. Распределение типов текста и словарный запас, чувствительный к жанрам, должен быть как можно более сбалансированным при сборе данных, которые будут представлять содержание словаря, специфичное для целевой аудитории. Выбор примеров для включения в словарь также должен быть достаточно сильным, чтобы отражать определение и заголовки. В этой статье была предпринята попытка представить в целом вопросы сбора данных , которые необходимо учитывать при формировании онлайн-словарей.

Ключевые слова: *онлайн-словарь, интернет, цитаты, корпус, данные*

XÜLASƏ

MƏDƏNİYYƏTARASI ÜNSİYYƏT VƏ LEKSİKOQRAFİYADA ƏHƏMİYYƏTLİ ADDIM: ONLAYN LÜĞƏTLƏRDƏ MƏLUMATLARIN TOPLANMASI

Tahiroğlu B. T.

Çukurova Universiteti,Türkiyə

Son illərdə elektron lüğət və korpus əsaslı leksikoqrafiya tətbiqləri əhəmiyyət qazanıb. Çap olunmuş lüğətlərin praktikada bəzi çətinlikləri və çatışmazlıqları proqram dəstəyi ilə aradan qaldırıldı və yeni

perspektivlər təmin edildi. Çap edilmiş lüğətlərin hazırlanmasında izlənilən üsullar elektron lüğətçilikdə öz qüvvəsini saxlasa da, həm dil məlumatlarının toplanması, həm də məlumatların işlədilməsi fərqli metod və üsullar tələb edir. Korpus dilçilik üsulları ilə əldə edilən yeni dil məlumatlarının işlənməsi üsulları proqram təminatına əsaslandığından, onlar da statistika ilə kompüter elmləri anlayışlarının kəsişməsindədir. Mətn növlərinin və janrlara həssas söz ehtiyatlarının paylanması, lüğətdə hədəf auditoriyaya xas olan lüğət məzmununu təmsil edəcək məlumatların toplanmasında mümkün qədər balanslaşdırılmış olmalıdır. Lüğətə daxil ediləcək cümlə nümunələri (sitat) seçimi də tərifi və başlıqları əks etdirəcək qədər güclü olmalıdır. Bu yazıda elektron lüğətlərin yaradılmasında müşahidə ediləcək məlumatların toplanması və cümlə nümunələrinin seçilməsi məsələləri ümumilikdə təqdim edilməyə çalışılmışdır.

Açar sözlər: *elektron lüğət, internet, cümlə nümunələri, sitat, korpus, məlumatlar*

КУЛЬТУРНЫЙ КОД И МЕТАФОРЫ

Сулейманова Сабина Али гызы
Бакинский славянский университет, Баку, Азербайджан
bextever1@mail.ru

Резюме. В статье подчеркивается важность изучения национально-культурных кодов, поскольку представление знаний составляет когнитивную основу языка. Метафора всегда несет на себе отпечаток культуры, истории, традиций и опыта того общества, в языковом и культурном пространстве которого она находится. Именно поэтому для расшифровки некоторых культурных метафор нужно обладать набором фоновых знаний. Культурный код структурирует, классифицирует и оценивает окружающий мир, содержит информацию о ценностях лингвокультурного сообщества. В статье отмечаются различные классификации культурных кодов. А также подчёркивается важность составления в будущем словаря констант азербайджанской культуры.

Ключевые слова: *культурный код, классификация, концепт, когнитивные метафоры, словарь*

Когнитивная лингвистика исследует язык как средство познания, необходимое для кодирования информации. Концептуализация окружающей действительности меняется от одной лингвокультуры к другой. Представления в сознании зависят от языковых, культурных, географических, политических и социальных факторов страны бытования конкретной этнокультурной общности. «*В структурах представления знаний аккумулируются национально-культурные коды, составляющие когнитивную основу языка*» [5, 17]. Метафора всегда является отражением культуры, истории, традиций и опыта того общества, в языковом и культурном пространстве которого она находится. Именно поэтому для расшифровки некоторых культурных метафор нужно обладать набором фоновых знаний.

Антропоцентрическая парадигма исследования языка, доминирующая в современной лингвистике, считает метафору инструментом познания человеческого сознания. Одним из основных объектов когнитивной лингвистики также является метафора, которая предстает членом бинарных оппозиций культурных кодов: *хороший - плохой, свой – чужой* и т.д. Поскольку язык является одним из компонентов культуры, то и культура в какой-то степени является знаковой системой. Сейчас культуру исследуют в семиологическом аспекте.

Тартуско-Московская семиотическая школа знаки культуры называет вторичными моделирующими системами. Содержание культуры представлено различными областями: это нравы и обычаи, язык и письменность, одежда, поселения, работа (труд), воспитание, экономика, армия, общественно-политическое устройство, закон, наука, техника, искусство, религия, проявления духовного развития народа. Все эти области в языке реализуются в виде системы кодов культуры.

«*Культурный код — это система знаков материального и духовного мира, ставших носителями культурных смыслов; в процессе освоения человеком мира они воплотили в себе культурные смыслы, которые «прочитываются» в этих знаках*» [2, 7-9]. Культурный код языка подразделяет на классы (классифицирует) и оценивает окружающий мир, содержит информацию о ценностях лингвокультурного сообщества. В. В. Красных выделяет *соматический, пространственный, временной, предметный, биоморфный и духовный коды* [4, 297]. Д. Б. Гудков и М. Л. Ковшова предлагают иную классификацию культурных кодов, выделяя *вербальный, акциональный и реальный коды культуры*. Исследователи отмечают, что реальный код культуры включает в себя природно-ландшафтный (*лес, море, горы, вода, песок* и др.), архитектурно-

домообустроительный (*дверь, порог, крыша* и т. д.), вещный (*нож, рубаха, нитка, карма*н и т. д.), зооморфный, соматический и ряд других кодов [2, 28-29]. Указанные подходы дополняют друг друга, обобщают результаты культурного кодирования.

Дж. Лакофф выдвинул гипотезу о том, что в основе языковых категорий лежат особые когнитивные сущности, которые он назвал "идеализированными когнитивными моделями (idealized cognitive models)". Дж. Лакофф выделяет 4 типа моделей: «1) пропозициональные модели, которые определяют характер элементов категории, их свойства и отношения между ними; 2) образно-схематические модели, отражающие образные представления, формирующие категориальные классы; 3) метафорические модели, позволяющие представить некоторую абстрактную область посредством отождествления ее с другой конкретной и доступной эмпирическому изучению областью; 4) метонимические модели, действующие совместно с тремя первыми типами идеализированных когнитивных моделей и обеспечивающие перенос характеристик одного элемента множества на всё множество» [7].

В когнитивной лингвистике особое внимание уделяется *универсальным моделям метафор*. Приоритетными моделями метафор для носителей разных языков являются *пространственная, временная и культурная*. По мнению М. В. Пименовой, «самой обширной по видам и их разнообразию является *культурная модель метафор*. В языке отобразилось свойство мышления человека, живущего в природной и социальной среде, переносить на физический мир и свой внутренний мир и его объекты антропоморфные, биоморфные и предметные характеристики» [3, 154]. «Основу культурных кодов составляет мифологический символизм, суть которого состоит в переносе образов конкретных предметов на абстрактные явления (в том числе внутреннего мира)» [5, 46].

Концептуальная метафора – это феномен и мышления, и культуры. Метафора отражает важные культурные тенденции каждого времени. Концептуальные метафоры существуют одновременно в двух концептуальных сферах — сфере-источнике и сфере-мишени. Основной функцией концептуальной метафоры является когнитивная - *функция переработки и упорядочивания информации*.

Изучение закономерностей процесса метафоризации ведет к изучению глубинных основ национально-культурного миропонимания, который определяет многие особенности национального и индивидуального языкового сознания, национально-языковой картины мира. В «Словаре русской культуры» Ю.С.Степанова представлено около 20 базовых и небазовых концептов [6]. В число базовых входят такие культурообразующие концепты, как: *вечное, вечность, мир, время, огонь, вода, хлеб, ремесло, слово, вера, любовь, радость, воля, правда и истина, знание, наука, число, счет, письмо, алфавит, закон, русь, россия, русские, россияне, человек, личность, душа, интеллигенция, совесть, деньги, бизнес, страх, тоска, грусть, печаль, лом, уют, язык*.

В рамках когнитивных исследовательских работ, проводимых на материале азербайджанского языка, актуальной проблемой является создание подобного «Словаря азербайджанской культуры». Предстоит установить количество универсальных и национально-специфических концептов для азербайджанской концептосферы, должны быть выявлены образные компоненты в структуре этих концептов, установить наборы метафорических моделей. На материале азербайджанского языка исследованы некоторые универсальные/базовые концепты: *время, мудрость, сердце, эмоции, друг* и другие. Известно, что при исследовании концепта выявляются и концептуальные метафоры, связанные с этим концептом. Например, *мать* – 1) это «святой» человек, и поэтому мамой можно клясться: *"Anamın südü haqqı", "Anamın canı haqqı"* (və ya sadəcə "Anam canı"), *"Anamın goru haqqı"*, rus dilində «*мамой клянусь*»; 2) *мать* – это образ Родины; 3) *мать* – источник тепла, заботы и любви; 4) мать как объект ругани: «*anası göyçək*», «*матерные выражения*». Э. Пириев верно отмечает, что «набор устойчивых концептов *hesab, say, əlifba, rəqs, silah* и другие можно дополнить национально-культурными, которые отражены в истории, литературе, паремиях, лексических и фразеологических единицах, сравнительных оборотах» [1, 14]. Например, в восточной литературе представлены устойчивые понятия: *gül, bülbül, divanə, dərviş, alim, saqi* и другие. Большинство абстрактных понятий связано с исламской нравственностью: *ədəb, halal, haram, ədalət, insaf*. Очень часто содержание данных базовых понятий раскрывается посредством других понятий. Например, выражение *insaf dinin yarısıdır* не является пословицей, суждение связано с философией Корана.

По мнению Э. Пириева в азербайджанскую концептосферу входят такие базовые понятия, как: «*bərəkət, xeyir, şər, halallıq, haram, ailə, ailəcanlıq, mərdimazar, kişilik, çörək, çörəyi dizinin üstündə olmaq, çirkli-təmiz, pərdə, namus, qeyrət, ağartmaq-ağartmamaq, böyük-kiçik* и т.д.» [1, 15].

Метафоры отражают ассоциативное противопоставление двух явлений в коллективном сознании, в метафорах народное мышление представлено наиболее выпукло.

Литература

1. Piriyev, E. Koqnitiv dilçilik üzrə praktikum / E.Piriyev. – Bakı: Mütərcim, – 2012. – 108 s.
2. Гудков Д. Б., Ковшова М. Л. Телесный код русской культуры: материалы к словарю. – М.: Гнозис, – 2007. – 288 с.
3. Кенжебалина Г. Н. Коды культуры в дискурсе СМИ Казахстана // – Екатеринбург: Урал. гос. пед. ун-т, Политическая лингвистика, – 2013, Вып. 1(43), – 2013, – с.152-157.
4. Красных В. В. «Свой» среди «чужих»: миф или реальность? – М.: Гнозис, – 2003. – 375 с
5. Пименова М. В. Проблемы когнитивной лингвистики и концептуальных исследований на современном этапе // Ментальность и язык: коллективная моногр. / отв. ред. М. В. Пименова. – Кемерово: КемГУ, – 2006, – с. 16-61. (Сер. «Концептуальные исследования»; вып. 7).
6. Степанов Ю.С. Константы. Словарь русской культуры. Опыт исследования / Ю. Степанов. – М.: Языки русской культуры, – 1997. – 800с.
7. Lakoff J. Women, Fire and Dangerous Things. What categories reveal about the mind. Chicago: The Univ. of Chicago Press, – 1987. – 614 p.

XÜLASƏ
MƏDƏNİ KOD VƏ METAFORALAR

Süleymanova S. Ə.
Bakı Slavyan Universiteti, Azərbaycan

Məqalədə milli-mədəni kodların tədqiqinin əhəmiyyəti vurğulanır, çünki biliyin təqdimatı dilin idrakı əsasını təşkil edir. Metafora, onun linqvistik və mədəni məkanda yerləşdiyi cəmiyyətin mədəniyyətini, tarixini, ənənə və təcrübə izlərini həmişə əks etdirir. Məhz buna görə bəzi mədəni metaforaları anlamaq üçün bir sıra fon biliklərinə ehtiyac duyulur. Mədəni kod ətraf aləmin strukturunu, təsnifatını və qiymətini verir, linqvistik və mədəni cəmiyyətin dəyərləri haqqında özündə informasiyanı saxlayır. Məqalədə mədəni kodların müxtəlif təsnifatları qeyd edilir. Məqalə həmçinin gələcəkdə Azərbaycan mədəniyyətinin konstantları lüğətinin hazırlanmasının əhəmiyyətini vurğulayır.

Açar sözlər: *mədəni kod, təsnifat, konsept, koqnitiv metaforalar, lüğət*

CULTURAL CODE AND METAPHORS

Suleymanova S.A.
Baku Slavic University, Azerbaijan

The article emphasizes the importance of studying national-cultural codes, since the representation of knowledge is the cognitive basis of language. A metaphor always bears the imprint of the culture, history, traditions and experience of the society in whose linguistic and cultural space it is located. That is why to decode some cultural metaphors, it is necessary to possess some background knowledge. The cultural code structures, classifies and evaluates the surrounding world, and contains information about the values of the linguistic and cultural community. The article notes various classifications of cultural codes. The article also emphasizes the importance of compiling a dictionary of Azerbaijani culture-constants of in the future.

Key words: *cultural code, classification, concept, cognitive metaphors, vocabulary*

РЕПРЕЗЕНТАЦИЯ ЛИНГВОКУЛЬТУРНОГО ТИПАЖА «YUPPIE» В ЯЗЫКОВОЙ КАРТИНЕ МИРА АМЕРИКАНЦЕВ

Жаркынбекова Шолпан Кузаровна
Заданова Элмира Бекболатовна
Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева,
г. Нур-Султан, Республика Казахстан
zharkyn.sh.k@gmail.com , elmira1587@mail.ru

Резюме. Лингвокультурный типаж «Yuppie» является символичным концептом американской национальной картины мира и претворяет в себе фундаментальные ценности общества США: карьера, богатство, успех. Являясь культурно-специфической и значимой личностью, оказывает влияние на представителей данного этноса; представляя собой разновидность концепта, данный типаж проявляется в языке и может быть исследован с помощью анализа аппелирующих к нему

текстов. Появление новых социокультурных тенденций свидетельствует о формировании данного типажа, а исследование лингвокультуры представляет особую актуальность для аксиологической лингвистики.

Ключевые слова: *лингвокультурный типаж, аксиология, концепт, картина мира, когнитивная лингвистика*

В последние десятилетия интерес лингвистов направлен на изучение языковой картины мира через культуру определенного народа. Изучение ключевых понятий в соответствующих картинах мира позволяет прояснить целый ряд вопросов, связанных с менталитетом и культурой разных народов. В связи с этим особый интерес вызывает то, что своеобразно для той или иной языковой модели мира. Акцент многих лингвокультурологов направлен на рассмотрение и изучение понятия «лингвокультурный типаж», так называемый узнаваемый образ в культуре. В данной статье фокус исследования нацелен на выявление успешности на примере конкретного типажа американской лингвокультуры – «Yuppie». Нацеленность современных людей на успешность является актуальным жизненным направлением

История обсуждения вопроса. В современной лингвистике важная роль отводится развитию лингвоперсонологии, науки о языковой личности. В конце XX века в рамках антропоцентрической парадигмы началось детальное изучение «языковой личности». Данные исследования представлены в работах В.З. Демьянкова, Е.С. Кубряковой, В.А. Масловой, В.И. Карасика. В Казахстане изучением языковой личности занимались такие ученые, как Н.И.Гайнуллина (Языковая личность Петра Великого), О.Ф.Кучеренко (Языковая личность Л.Н.Толстого), Б.С, Каримова (Языковая личность современного политика) и др.

Термин «языковая личность» был введен в науку Ю.Н. Карауловым [3], который выявил модель языковой личности с учетом психологического и философского аспектов. В результате его исследований была выделена трёхуровневая структура языковой личности: вербально-семантическая, лингво-когнитивная, мотивационная. «Языковая личность» понимается как комплекс характерных качеств личности, которые проявляясь в коммуникативном поведении, обеспечивают коммуникативное своеобразие речи.

Появление нового термина «лингвокультурный типаж» было обусловлено возникновением стереотипизации языковой личности в рамках конкретной лингвокультуры, данный термин был введен В.И. Карасиком и О.А. Дмитриевой. На современном этапе развития лингвоперсонологии изучен ряд лингвокультурных типажей: «британский колониальный служащий» (В.В.Деревянская), «английский дворецкий» (Т.В.Бондаренко), «человек богемы» (Е.М. Дубровская), «звезда Голливуда» (Л.П. Селиверстова), «британский премьер-министр (Л.А. Васильева), «российский чиновник» (И.В. Щеглова), «хакер» (О.В. Лутовинова), «сноб» (А.Ю. Коровина), «кадмыцкий аристократ (Н.Ц. Босчаева), «казахский кочевник» (Р.О. Туксаитова), «студент» (М.В. Логинова) и мн. др. .

По утверждению О.А. Дмитриевой, рассмотрение лингвокультурного типажа является одним из подходов изучения языковой личности, при котором исследуются образно – оценочные характеристики и типичные черты данного типажа [1].

Виртуальное поле, в котором функционирует человек, становится «ощутимым» при столкновении с явлениями другой культуры, лингвокультурный типаж составляет национально-культурное пространство и понимается как «информационно-эмоциональное поле» [2].

Так лингвокультурный типаж сближается и с другими основными понятиями лингвоперсонологии («имидж», «амплуа», «персонаж») и представляет собой самобытное лингвистическое явление, так как в отличие от перечисленных понятий, характеризуется концептуальностью, объективностью и многоплановостью. Для понимания определенной культуры исследуется культурно-диагностическая значимость типизируемой личности, ее влияние на языковую картину мира в понимании носителей языка, а также сам язык [4].

Вследствие этого, лингвокультурный типаж видится установленной моделью личности с определенным набором особенных характеристик, свойственной данной культуре, иначе говоря, это символ культуры внутри культуры, так же возможно для представителей других национально-культурных сообществ. ЛТ служит основой для формирования новых значимых ориентаций в обществе, отражает закрепившиеся в социуме ценности, так он является важным для аксиологического направления в лингвистике.

Методология и методы исследования. Материалом исследования послужили данные сплошной выборки из газетных текстов и художественной литературы, результаты ассоциативного

эксперимента, проведенного среди американских носителей языка. В эксперименте принимали участие более 100 человек. Респондентам была представлена анкета для свободных ассоциаций со словом «yuppie», а также вопросы для оценочной, понятийной и образной характеристик. После чего была выявлена частотность лексем, имеющих отношение к данной тематической группе.

Результаты исследования. В американской культуре существует большое количество базовых ценностей, среди которых выделяются успех/ успешность, проявление которых как раз и прослеживается в лингвокультурном типаже ««Yuppie»»/ «яппи». К числу основополагающих американских ценностей относится и приверженность к достижению «личного успеха». Причисление типажа «яппи» к воплощающему в себе аксиологически значимого понятия «американская мечта» - «успешный человек» предполагает наличие в его ценностной составляющей по большей части положительных оценок поведенческих доминант. Для осмысления лингвокультурного типажа в собственной культуре и видения реальной картины, используется специальный лингвокультурный анализ.

В проанализированных нами ответах респондентов ассоциативного эксперимента, все же, обнаруживается неоднозначное отношение к исследуемому типажу. Успешный человек представляется в положительных и отрицательных лексемах.

Лексемы, оценивающие умственные способности: *Shallow* (поверхностный, пустой); Словосочетания, относящиеся к отношению к деньгам: *money-hungry* (жадный на деньги); *big on image* (большое воображение), человек – профессионал в своем деле, должен иметь хорошее воображение и новые идеи.

Следующие лексемы и словосочетания описывают личное мнение человека о данном типаже: *short on substance* (не по существу), *suburban* (ограниченный, провинциальный), последняя лексема, по нашему мнению не является достоверной по отношению к “yuppie”, т.к. яппи не провинциалы, они проживают в крупных мегаполисах; *Conservative* (консервативный) - яппи постоянны в своих приоритетах, поэтому их можно в какой-то мере назвать консерваторами; *repressed* (подавленный) мы не можем объяснить, чем вызвана подобная оценка респондента, но можем предположить, что это ошибочное мнение или единичный случай.

Встречаются и противоречивые оценки такие как: *polite*(вежливый), *clueless* (невежественный, необразованный); *condescending* (снисходительный) – данная лексема свидетельствует о достойном моральном облике типажа “yuppie”; *competing* (конкурирующий) – конкуренция значит, что человеку свойственны положительные качества, которые он может предъявить и соперничать с другими, а также амбициозность в достижении своих целей, что является одной из основных базовых американских ценностей; *adventurous* (авантюрный, активный) – это положительная оценка и черта яппи, характеризующего его как креативного, успешного работника и человека; *well-read* (начитанный) – яппи получили отличное образование и начитанность – это следствие этого образования, показатель развитости и заинтересованности к получению новых знаний; *intelligent* (умный) – молодые люди получившие престижное образование и успешные в работе, в обществе считаются умными, те на которых надо равняться; *trust worthy* (заслуживающий доверия) – данное словосочетание указывает на то, что яппи надежные люди, на которых можно положиться; *has money* (с деньгами) – это положительная оценка, т.к. предыдущие оценки, имеющие отношение к деньгам, указывали на жадность, данная же оценка указывает на то, что человек трудолюбив и знает как заработать деньги; *pretentious* (вычурный) – возможно это лишь особенность внешнего вида яппи; *into themselves* (в себе) – это описывает яппи, как человека высоко оценивающего свои мысли, планы и приватность, а не замкнутого и скрытного, такое отношение к собственной приватности вообще характерно для американского общества; *rude* (грубый), *debonair* (обходительный) – аксиологическая полярность проявляется и в двойственности ассоциаций, возникающих у носителей американской лингвокультуры по отношению к самому типажу; *one-sided* (односторонний) – многие считают, что яппи заботятся только о себе, поэтому это вызывает такую оценку; *fag* (трудиться, корпеть) – яппи часто называют трудоголиками, и данная лексема подтверждает это.

Следующие лексемы несут абсолютно негативную окраску и являются ругательным и вульгарным сленгом – *pussy* (сленг. женоподобный мужчина) – в данном случае, это связано с тем, что мужчины яппи ухаживают за собой немного больше, чем обычные американские мужчины, *assholes* (руг. кретин, козёл), *cock-suckers* (вулг.сленг. придурок), *jackass* (осёл, болван), *spoiled* (испорченный), *bitch* (груб. сука) мы можем предположить, что данные ассоциации связаны с личным опытом респондента, возможно, он столкнулся с грубостью, высокомерным отношением со стороны яппи.

Как показал проведенный анализ ответов, большая часть респондентов (от 40 до 62) положительно отзываются о яппи, они считают их интеллигентными, успешными, образованными, трудолюбивыми, воспитанными и целеустремленными. Все названные качества воплощают в себе «американскую мечту» успешного человека, сделавшего отличную карьеру, обеспеченного, честолюбивого и амбициозного. В американской культуре амбициозность несет положительную оценку, тогда как в казахской и русской культуре, амбициозность имеет и негативно окрашенную коннотацию. Человек амбициозный, по мнению американцев, добивается наибольшего успеха во всех начинаниях, нежели человек без амбиций. Амбициозные люди всегда уверенны в себе и продвигаются по карьерной лестнице, что для яппи является основным приоритетом.

Респонденты от 20 лет до 30 дали негативную характеристику изучаемому концепту. Очевидно, это связано с тем, что они не жили во «времена яппи» и не были вовлечены в это течение, молодые люди на сегодняшний день видят уже богатых яппи, которые ведут свободный образ жизни, сильно выделяются из общей массы своим поведением, манерой одеваться, дорогими вещами, которые молодые люди не могут себе позволить. Старшее поколение же видело, как это течение развивалось в 80-х и многие из респондентов, когда-то были яппи, либо являются ими до сих пор.

Явная аксиологическая полярность исследуемого типажа объясняется негативным отношением к образу яппи. Не смотря на воплощение сочетания в себе таких ценностей американского общества, как успех, богатство, возможность самореализации, яппи является объектом резкой критики со стороны американцев. Можно сделать вывод, что подобная двойственность концепта напрямую зависит от явления стереотипизации, абсолитизирующей факультативные признаки типажа.

В этой связи справедливо противопоставить объективные признаки лингвокультурного типажа и стереотипные признаки. Типизация возможна благодаря наличию у яппи отличительных черт, которые представляют собой категориальные характеристики. Стандартизированное представление о яппи представляют стереотипные признаки, они присущи не всем яппи, но воспринимаются окружающими как ожидаемые доминанты поведения. Ввиду этого, можно проследить зависимость оценочного знака типажа от степени постоянности доминантного признака и однозначно от явления стереотипизации.

Также мы провели анкетирование среди 100 респондентов, анкета включала в себя 16 утверждений о яппи, ответы респондентов были представлены в виде ответов да/нет. Проверка полученных данных при помощи опроса информантов в целом подтвердила сделанные прежде выводы.

Среди положительных моментов респондентами были отмечены: yuppies are successful people – 65 % респондентов; yuppies are good friends – 46%; yuppies are valuable employees – 75%; yuppies are friendly – 34%; yuppies work for the sake of family – 13%; yuppies have healthy lifestyles – 51%. В числе отрицательных факторов были названы: yuppie women consume more alcohol than non yuppie – 65%; yuppie have little interest in traditional religious faiths – 71%; yuppies often postpone or exclude parenting in their life plans – 87%; yuppies overvalue the protect of their privacy – 47%; yuppies interest only in their own needs – 68%; yuppies buy expensive clothes and cars to differ from others – 70%; yuppies hate losers – 79%; yuppies are cynical – 87%; the favorite theme of yuppie is the lack of time – 65%; yuppies are characterized as working extremely long hours in high stress positions – 64%.

Заключение. Различия объективных и стереотипных признаков также представляются правомерными при установлении средств языковой актуализации ценностной составляющей типажа «яппи». Расхождения в средствах объективации подтверждают необходимость данного разграничения. Лексика, актуализирующая объективные признаки, характеризуются преимущественно положительными значениями (intelligent, adventurous, trust worthy, well-read, friendly). Стереотипные признаки репрезентируются богатой палитрой лексических средств с отрицательным оценочным оттенком (cynical, arrogant, rude, spoiled). Как видим, из полученных результатов представители американской культуры видят «яппи» как успешного человека (65% респондентов), но все же успех не всегда ассоциируется только положительными лексемами. Важность для понимания ценностной картины мира в сознании американцев представляет понятие «американская мечта», использующаяся для описания некой общенациональной идеологии, объединяющей американцев. Каждый человек способен честным путем преуспеть в жизни, если он наделен трудолюбием, умениями, энергией, став состоятельным и при этом добропорядочным человеком – вот что является сутью американской мечты. Это воплощение бесконечных возможностей, успеха, богатства, карьерного взлета, которые могут быть достигнуты путем упорной работы над собой, работы человека, «сделавшего самого себя».

В результате исследования была подтверждена гипотеза о значимости типажа «яппи» для американской лингвокультуры, что проявляется при соотнесении его ценностных характеристик с фундаментальным аксиологическим понятием «американская мечта».

Литература

1. Дмитриева О.А. Лингвокультурные типажи России и Франции XIX в.:монография. – Волгоград: Изд-во ВГПУ «Перемена», 2007. – 307 с.
2. Карасик В.И. Статус лица в значении слова. Волгоград 1989.
3. Караулов Ю.Н. Русский язык и языковая личность. Москва: Наука 1987.
4. Селиверстова Л.П. Лингвокультурный типаж «Звезда Голливуда». Автореф. дис…канд.филол. наук.. – Волгоград, 2007. – 25 с.

XÜLASƏ

AMERİKALILARIN DİL MƏNZƏRƏSİNDƏ “YUPPİ” LİNQVOKULTURAL KONSEPTİNİN TƏDQİQİ

Jarkınbekova Ş.K., Zadanova E.B.

L.N. Qumilyov adına Avrasiya Milli Universiteti, Qazaxıstan

“Yuppi” linqvokultural tirajı Amerikanın milli dünya mənzərəsinin rəmzi konseptidir və ABŞ cəmiyyətinin fundamental dəyərləri olan karyera, zənginlik və müvəffəqiyyəti özündə əks etdirir. Mədəni-spesifik və əhəmiyyətli şəxsiyyət olaraq, bu etnosun nümayəndələrinə təsir göstərir, konseptin bir növünü təmsil edərək, bu tipaj dildə özünü göstərir və ona tətbiq olunan mətnıərin təhlili vasitəsilə tədqiq edilir. Yeni sosial- mədəni tendensiyaların meydana gəlməsi bu tipajın formalaşdığını göstərir, linqvokulturologiyanın tədqiqi isə aksioloji dilçilik üçün xüsusi aktuallıq kəsb edir.

***Açar sözlər**: linqvokulturoloji tipaj, Aksiologiya, konsepsiya, dünya mənzərəsi, koqnitiv dilçilik*

SUMMARY

REPRESENTATION OF THE LINGUOCULTURAL TYPE "YUPPIE" IN THE LANGUAGE PICTURE OF THE AMERICANS

Zharkynbekova Sh.K., Zadanova E.B.

Eurasian National University named after L.N. Gumilyov, Kazakhstan

The linguocultural type "Yuppie" is a symbolic concept of the American national worldview and embodies the fundamental values of the US society: career, wealth, success. He is a culturally specific and significant person who influences the representatives of this ethnic group; being a kind of concept, this type is actualized in the language and can be investigated by analyzing the texts appealing to it. The formation of this type indicates new sociocultural trends, the study of linguoculture is of particular relevance for axiological linguistics.

***Key words:** linguocultural type, axiology, concept, worldview, cognitive linguistics*

HƏRƏKƏT FEİLLƏRİ

Qarayeva Aynur Valeh

Mustafayeva Günay Vaqif

Sumqayıt Dövlət Universitetinin nəzdində Sumqayıt Dövlət Texniki Kolleci, Azərbaycan

aynur.qarayeva.1984@mail.ru

Xülasə. Müasir Azərbaycan dilində feillər lüğəvi mənasına görə bir neçə qrupa ayrılır. Bu qruplardan birini də hərəkət feilləri təşkil edir. Hərəkət feilləri mətnin təşkil edilməsində əhəmiyyətli rola malikdir. Qədim türk dillərinin yazılı abidələrinin dilində çoxlu sayda hərəkət feilləri işlənmişdir. Hərəkət feillərinin ən ümumi cəhəti canlı və cansız varlıqların hərəkətini bildirən sözlər olmasıdır. Bəzən hərəkət feilləri ilə hal-vəziyyət, iş feillərinin sərhədini ayırd etmək çətin olur, lakin bunlardan birinin mənası üstünlük təşkil edir. Hərəkət feillərində çoxmənalılığa, omonimliyə, sinonimliyə, antonimliyə rast gəlinir. Hərəkət feillərinin əksəriyyəti təsirsiz, az bir hissəsi təsirlidir. Hərəkət feillərinin bir qismi yönlük, təsirlik, çıxışlıq halda olan obyektlər tələb edir. Hərəkət feillərini quruluşuna görə üç yerə ayırmaq olar: sadə, düzəltmə və mürəkkəb hərəkət feilləri.

Açar sözlər: *feil, hərəkət, məna, Azərbaycan dili, tədqiqat*

Feil dilimizin milli xüsusiyyətlərini özündə əks etdirən ən böyük morfoloji kateqoriyadır. Feil ərəb mənşəli söz olub, mənası iş, hərəkət deməkdir. Müasir Azərbaycan dilində feillərin yeni istiqamətlər üzrə tədqiqinə daim ehtiyac duyulur. Feilin ayrı-ayrı semantik-funksional imkanlarının, leksik-semantik qruplarının müxtəlif aspektlərdən araşdırılması böyük əhəmiyyət daşıyır. Azərbayacan dilçiliyində feillə bağlı müxtəlif tədqiqatlar aparılmışdır. A.Axundov, M.Hüseynzadə, Y.Seyidov, Q.Kazımov, H.Quliyev, B.Xəlilov, A.Ələkbərov, H.Mirzəyev, Q.Cəfərov və başqaları araşdırmalarında feillərin linqvistik baxımdan tədqiqinə xüsusi diqqət yetirmişlər. Müasir Azərbaycan dilində feillərin lüğəvi məna qruplarına yanaşma fərqlidir və onları lüğəvi mənasına görə müxtəlif qruplara ayırırlar.

Bəzi tədqiqatlarda feillər lüğəvi mənasına görə beş qrupa bölünür: 1) iş feilləri; 2) hərəkət feilləri; 3) nitq feilləri; 4) təfəkkür feilləri, görmə feilləri, eşitmə feilləri; 5) hal-vəziyyət feilləri [7, s.197]. Q. Kazımov feilləri mənasına görə iş feilləri, hərəkət feilləri, nitq feilləri, təfəkkür feilləri, görmə feilləri, eşitmə feilləri, hal-vəziyyət feilləri olmaqla yeddi qrupa ayırır [4, s.159-160]. Q. Cəfərov feilləri aşağıdakı tematik qruplara bölür: 1) bioloji və sosioloji hərəkət bildirən feillər; 2) təbii ehtiyac bildirən feillər; 3) yaş və boy dəyişikliyi bildirən feillər; 4) ağlamaq və gülməklə bağlı feillər; 5)görmə, eşitmə və nitq feilləri; 6) psixi fəaliyyətlə bağlı olan feillər; 7) hərəkət feilləri; 8) şaquli istiqamətdə hərəkət bildirən feillər; 9) mübadilə və oyun bildirən feillər; 10) temperatur dəyişikliyi bildirən feillər; 11) yanma ilə bağlı feillər [2, s.269-296].

Müasir Azərbaycan dilində hərəkət feilləri şəxsin, əşyanın hərəkətini bildirir. B. Xəlilov hərəkət feilləri barədə yazır ki, adətən feillərin hamısı hərəkət bildirir. Lakin hərəkət feilləri konkret olaraq bu lüğəvi mənanın birbaşa daşıyıcısıdır [3, s.194]. Hərəkət feilləri mətnin təşkil edilməsində əhəmiyyətli rola malikdir. Hərəkət feillərinin ən ümumi cəhəti canlı və cansız varlıqların hərəkətini bildirən sözlər olmasıdır. Bəzən hərəkət feilləri ilə hal-vəziyyət, iş feillərinin sərhədini ayırd etmək çətin olur, lakin bunlardan birinin mənası üstünlük təşkil edir. Hərəkətin ümumi istiqaməti, başlanğıcı, son nöqtəsi olur. Bununla yanaşı hərəkəti fərqləndirən, xarakterizə edən digər faktlar (hərəkətin növü, hərəkət və ya sürətin baş vermə zamanı, hərəkətin sərhədləri, hərəkətin subyekti və s.) da mövcuddur. Hərəkət feillərinin linqvistik təhlili müasir Azərbaycan dilində mövcud olan hərəkət feillərinin feillər içərisindəki həcm və sərhədini dəqiqləşdirməyə, onun leksik-semantik, qrammatik xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirməyə imkan verir. Azərbaycan dilində hərəkət feillərinin araşdırılması həm də feil növlərinin müxtəlif cəhətlərini müəyyənləşdirməyə şərait yaradır. Azərbaycan dilində hərəkət feillərinin funksional-semantik tutumunun, məna hüdudlarının təyin edilməsi maraqlı məsələlərdəndir. Hərəkət feillərinin cümlədə sintaktik rolunun müəyyənləşdirilməsi dilçiliyin həm morfologiya, həm də sintaksis bölmələri üçün əhəmiyyətlidir. Azərbaycan dilində hərəkət feillərinin tədqiqinə dair alimlər çoxlu sayda elmi araşdırmalar aparmışlar. Tədqiqatlarda hərəkət feillərinin müxtəlif təsnifatları ilə rastlaşırıq: 1) hərəkətin istiqamətini göstərənlər; 2) hərəkətin tərzini göstərənlər [3, s.194]. İ.Qasımov hərəkət feillərini üfüqi və şaquli olmaqla iki qrupa ayıraraq yazır ki, bu qrupa daxil olan feillər təsirsiz olmaqla heç bir obyekt tələb etmir. Məsələn: getmək, gəlmək, qaçmaq, yüyürmək, düşmək, çıxmaq, sürüşmək, üzmək, qayıtmaq, enmək [5, s.126]. Q.Cəfərov hərəkət feillərinin üç qrupunu göstərir: 1) tövr (təbii vəziyyət) dəyişikliyi əks etdirənlər; 2) üfüqi istiqamətli hərəkət bildirənlər; 3) şaquli istiqamətli hərəkət bildirənlər [6, s.283].

Bəzi hərəkət feilləri adi hərəkət prosesini bildirir; məs.: addımlamaq, yerimək, üzmək və s. Sürətli hərəkət prosesini bildirən feillərə nümunə olaraq qaçmaq, şığımaq, cummaq və s. göstərmək olar. Hərəkət feillərinin əksəriyyəti təsirsiz, az bir hissəsi təsirlidir. Təsirsiz hərəkət feillərinə gəzmək, dolanmaq, ötmək, keçmək, izləmək, təqib etmək və s. nümunə göstərmək olar. Hərəkət feillərinin bir qismi yönlük, təsirlik, çıxışlıq halda olan sözlərlə işlənir.

Hərəkət feillərində çoxmənalılığın, omonimliyin, sinonimliyin və antonimliyin öyrənilməsi də vacib məsələlərdəndir. Sözün fonem və morfem tərkibi mənasını açmağa kömək edə bilmədikdə onu leksik-semantik səviyyədə öyrənmək lazım gəlir. Bəzi sözlər öz ilk mənasını saxlamaqla, başqa məna və ya mənalara keçə bilir. Dildə sözün mənası çox zaman sabit, dəyişməz olur. Əgər sözün mənası davamlı olmazsa, o zaman insanlar bir-birini anlamaqda çətinlik çəkərlər. Sözün mənası dəyişilərkən bu proses özbaşına baş vermir. Sözün məna dəyişmələrinin içərisində dildaxili faktların xüsusi yeri vardır. Hərəkət feillərinin çoxmənalılığının təyin edilməsi maraqlı məsələlərdəndir. Çoxmənalı sözün məna məzmununun müəyyən edilməsində onun mətn daxilində leksik və sintaktik əlaqələrə girmə imkanları əhəmiyyətə malikdir. Çoxmənalılıq dilin təbii inkişafında baş verir verir, bu proses tədricən yaranır və dilin lüğət tərkibini zənginləşdirir. İnsanların müşahidə etmək, təhlil aparmaq qabiliyyətləri, əşyaların, hadisələrin oxşar və fərdi xüsusiyyətlərini müəyyən etmək bacarığı nəticəsində sözlərin çoxmənalığına şərait yaranır. Məna dəyişmələri sözün mənaca inkişafına səbəb olur, isim, sifət və feillərdə məna dəyişmələri daha çox baş verirsə,

əvəzlik və saylarda bu xüsusiyyət özünü olduqca az göstərir. Çoxmənalılıq dildə müəyyən səbəblərdən yaranır, sözlər əvvəl təkmənalı olur, müəyyən tarixi dövrdən sonra çoxmənalılığa doğru inkişaf edir.

Çoxmənalılığın yaranmasında məcazlaşma mühüm rola malikdir, sözün əsas nominativ (ilkin) mənasının mövcudluğu burada dayaq nöqtəsi rolunu oynayır. Törəmə və məcazi mənalar bir əsas mənadan yaranır, bu əsas məna ətrafında birləşərək bir məna qrupu yaradır. Törəmə və məcazi mənalar əsas mənaya tabe olur. Sözün mənasında ən mühüm dəyişiklik onun məcazi mənada işlədilməsi ilə bağlı olur. Sözü eşidən hər bir kəs əvvəlcə onun həqiqi mənasını dərk edir, başa düşür, məcazi məna sonradan mətn daxilində anlaşılır, qavranılır. Çoxmənalı hərəkət feillərinə oynamaq, ötmək, aşmaq, çatmaq, çevrilmək, qalxmaq, qaçmaq, dağıtmaq, çıxmaq, çökmək, dolaşmaq, dönmək, düşmək, enmək, əzmək, keçmək, getmək, gəlmək, girmək, süzmək, uzanmaq və s. kimi nümunələri misal göstərmək olar. Əgər "gəlmək" feilinin əsas mənası nisbi subyektə (danışana) tərəf istiqamətləndirilmiş yerdəyişmə hərəkətini bildirməkdən ibarətdirsə (müqayisə et: "Gəlirəm. Qatar gəlir. Sel gəlir"), eyni sintaktik mövqedə zaman anlayışını ifadə edən sözlərlə birləşmədə (O gün gələcək. Qış gəldi.) bu feil müəyyən zamana qovuşmaq mənasında, özünün əsas mənasındakı məkan məzmunundan ayrılır. Belə hallarda söhbət yalnız leksik birləşmə imkanlarından gedə bilər. Aşağıdakı nümunələrdə isə "gəlmək feilinin "təsəvvür etmək, zənn etmək, güman etmək" mənası məhz sintaktik şəraitlə əlaqədardır. Məsələn: Qız qalası çox uca, əlçatmaz gəlir ona (M.Dilbazi). Gəlir mənə bu qəmin hər dəqiqəsi bir ay (S.Ə.Şirvani). Onu da qeyd etmək olar ki, bəzi məqamlarda sintaktik və leksik birləşmə imkanları çarpazlaşmış şəkildə, birgə özünü göstərir. Məsələn: Qız ona gəlməz ("ərə getməz" mənasında). Paltar əynimə gəlmir ("olmur" mənasında) [7, s.152]. S.Cəfərov çoxmənalı və omonim sözləri fərqləndirərkən yazır: "Çoxmənalı sözün ifadə etdiyi bütün mənalar əsasən, bir məna ətrafında onun müxtəlif cəhətdən xüsusiyyətlərini, məna çalarlıqlarını ifadə etdiyi halda, omonimlər kateqoriyasına mənsub olan hər hansı bir söz iki və daha çox müxtəlif müstəqil mənalar bildirir" [2, s.106].

Hərəkət feillərində omonimliyin müəyyənləşməsi üçün leksik-semantik məna əsasdır. "Keçmək" omonim hərəkət feilinin mənaları ilə tanış olaq: 1.Hərəkət edərək, yeriyərək, addımlayaraq irəliləmək, yer dəyişmək,ötüb getmək. 2. Sönmək. Qaz keçdi. 3. Yaşadığı, olduğu yeri dəyişmək, öz yerini dəyişmək. Yaylağa keçmək. 4. Olduğu yeri tərk edib başqa yerə çəkilmək, girmək, daxil olmaq, içəri girmək. Zala keçmək. 5. Birisini tərk edərək başqasına qoşulmaq, onunla birləşmək. Düşmən tərəfinə keçmək. 6. Müəyyən həddi ötmək, ötüb keçmək.Saat on biri keçmişdi. Hərəkət feillərində sinonimliyə rast gəlinir və onlar iki-üç vahiddən ibarət sinonimik cərgə təşkil edirlər. Dildə bu və ya digər anlayış bir sözlə deyil, bəzən bir neçə müxtəlif söz və ya söz birləşmələri ilə ifadə olunur.

Sinonimlik hər zaman dilçilik elminin maraqlı mövzularından biri olmuşdur. Sinonimlik məsələsinin uzunmüddətli tədqiqinə baxmayaraq, onun bir sıra cəhətləri hələ də mübahisəli olaraq qalır. Türk dillərinin qədim tarixinə nəzər salsaq görərik ki, yazılı abidələrin dilində çoxlu sayda hərəkət feilləri işlənmişdir. "Kitabi Dədə Qorqud" dastanında hərəkət feillərinin sinonimliyi diqqəti cəlb edir. Sinonim hərəkət feillərinə ayılmaq-oyanmaq, ötmək-keçmək, atmaq-tullamaq, devirmək-çevirmək, dolaşmaq-dolanmaq, yığmaq-toplamaq, dolanmaq-fırlanmaq, ayaqlamaq-tapdalamaq, qaçmaq-yüyürmək, düşmək-enmək və s. kimi nümunələri misal göstərmək olar. Bəzən "feil kökünə müxtəlif şəkilçilər əlavə etməklə sinonim feillər düzəldilir. Məsələn: qalamaq-qalaqlamaq, sığmaq-sığışmaq, qovmaq-qovlamaq və s. Eyni semantik sahəyə aid məfhum və yaxud mənaların bir-birinə tamamilə zidd, əks olması antonimlik adlanır. Antonim hərəkət feillərinə getmək-gəlmək, aparmaq -gətirmək, enmək-qalxmaq, durmaq-oturmaq, qalxmaq-düşmək, girmək-çıxmaq, qaçmaq-dayanmaq, getmək-gəlmək kimi nümunələri misal göstərmək olar.

Hərəkət feillərində enantiosemiyaya rast gəlinir, bu birbaşa mətndə öz reallığını tapır. Enantiosemiya eyni səs kompleksinə malik olan sözün bir-birinə əks olan mənaları bildirməsidir. Enantiosemiya sözün çoxmənalılığının inkişafı nəticəsində yaranır və sanki antonimlik və çoxmənalılıq xüsusiyyətini birləşdirir. Enantiosemiyada hər iki cəhət kəsişir. Misallara diqqət yetirək: Qaralamaq –1) əl ilə yazmaq; bir şeyin ilk mətnini, ilk layihəsini; planını yazmaq, qeyd etmək: Məqalənin mətnini qaraladım. 2) yazılmış yazının üstündən qələm çəkmək, pozmaq: Kazım ilə söhbətdən sonra müdir onun adını qaraladı (Mir Cəlal) [8, s.104]. Batmaq –1) məhv olmaq: Bütün mal-qara batdı. 2) qalib gəlmək: Bizə bu dağların arasında heç bir qüvvə batmaz [8, s.104].

Hərəkət feillərini quruluşuna görə üç yerə ayırmaq olar: sadə, düzəltmə və mürəkkəb hərəkət feilləri. Get (mək), gəl((mək), otur (maq), dur (maq), köç (mək) və s. sadə hərəkət feillərinə aid etmək olar. Düzəltmə hərəkət feilləri iki qrupa ayrılır: a) addan; b) feildən düzələnlər. Düzəltmə hərəkət feillərinə dalğalan (maq), dikəl (mək), döyüş (mək), yeri (mək) və s. aid etmək olar. B. Xəlilov düzəltmə hərəkət feillərinin az bir qisminin –la[2], -laş[2],-al[2],-lan[2] şəkilçisi vasitəsi ilə yarandığını yazır [3, s.194]. Mürəkkəb hərəkət feillərinə hücum etmək, səyahət etmək, yola düşmək, gəlib çıxmaq, atılıb düşmək və s. kimi nümunələri misal göstərmək olar.

Feillərin semantik sistemində hərkətlə bağlı tematik qrup mühüm əhəmiyyətə malikdir. Azərbaycan dilçiliyində feilin məna qruplarına dair fikirləri araşdırdıqda məlum olur ki, hərəkətlə bağlı lüğəvi məna mühüm əhəmiyyət daşıdığından bütün bölgülərdə öz əksini tapmışdır. Hərəkət feillərinin tədqiqi Azərbaycan dilində feilin leksik-semantik cəhətdən daha dərindən və hərtərəfli öyrənilməsinə imkan yaradır.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. II c. – Bakı: Şərq-Qərb, – 2008. – 791s.
2. Cəfərov S. Müasir Azərbaycan dili. II hissə. Leksika. – Bakı: Şərq-Qərb, – 2007. – 192
3. Xəlilov B. Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya. II c. – Bakı: – 2016. – 352 s.
4. Kazımov Q. Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya. – Bakı: Elm və Təhsil, – 2010. – 400 s.
5. Qasımov İ. Müasir Azərbaycan dili. – Bakı: Afroliqraf, – 2017. – 248 s.
6. Musayev M.M., Cəfərov Q.H. Azərbaycan dilinin funksional qrammatikası: morfologiyaya yeni baxışlar və leksematika. II cild. – Bakı: Elm, – 2014. – 326 s.
7. Müasir Azərbaycan dili. II cild/ red. Z.Budaqova; Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu. – Bakı: Elm, – 1980. – 504 s.
8. Müasir Azərbaycan dilinin semasiologiyası. – Bakı: Elm, – 1985. – 244 s.

РЕЗЮМЕ

ГЛАГОЛЫ ДЕЙСТВИЯ

Гараева А. В., Мустафаева Г. В.

Сумгаитский государственный технический колледж при Сумгаитском государственном университете, Азербайджан

Глаголы в современном азербайджанском языке делятся на несколько групп в соответствии с их лексическим значением. Одна из этих групп - глаголы действия. Глаголы действия играют важную роль в организации текста. На языке письменных памятников древнетюркских языков разработаны многочисленные глаголы действия. Наиболее распространенной особенностью глаголов действия является то, что они представляют собой слова, описывающие движение живых и неживых существ. Иногда бывает сложно отличить глаголы действия от ситуативных глаголов, но значение одного из них преобладает. В глаголах действия есть двусмысленность, омонимы, синонимы, антонимы. Большинство глаголов действия неэффективны, лишь небольшая их часть является эффективной. Некоторые глаголы действия требуют обьекты в дательном, винительном и предложном падежах. Глаголы действия по строению можно разделить на три части: простые, составные и сложные.

Ключевые слова: *глагол, действие, значение, Азербайджанский язык, исследование*

SUMMARY

ACTION VERBS

Qarayeva A.V., Mustafayeva G. V.

Sumgayit State Technical College under Sumgayit State University, Azerbaijan

Verbs in the modern Azerbaijani language are divided into several groups according to their lexical meaning. One of these groups is action verbs. Action verbs play an important role in the organization of the text. Numerous action verbs have been developed in the language of written monuments of ancient Turkic languages. The most common feature of action verbs is that they are words that describe the movement of living and non-living things. Sometimes it is difficult to distinguish between action verbs and situational verbs, but the meaning of one of them prevails. There are polysemantism, homonyms, synonyms, antonyms in action verbs. Most of the action verbs are intransitive, a small number of them are transitive. Some action verbs require objects in the dative, accusative, and prepositional cases. Action verbs can be divided into three parts according to their structure: simple, derivative and complex verbs.

Key words: *verb, action, meaning, Azerbaijani language, research*

QUBADLI TOPONİMLƏRİNİN YARANMASINDA NİTQ HİSSƏLƏRİNİN ROLU

Əhmədova Elnarə Hüseynağa qızı
Sumqayıt Dövlət Universiteti, Azərbaycan
elnaraahmedova77@gmail.com

Xülasə. Çoxsaylı onomastik tədqiqatların təhlili nəticəsində aydın olur ki, xüsusi adların yaranmasında müxtəlif nitq hissələri iştirak edir. Komponentlərin sayından asılı olaraq yer adları təkkomponentli və ya çoxkomponentli ola bilər. Hər iki növə aid olan toponimlər qrammatik cəhətdən müəyyən bir nitq hissəsi ilə ifadə olunur. Xüsusilə çoxkomponentli yer adlarında bəzən bütün komponentlər eyni bir nitq hissəsinə, bəzən də müxtəlif nitq hissələrinə aid olur. Qubadlı bölgəsindəki toponimlərin qrammatik təhlili nəticəsində müəyyən olunmuşdur ki, Qubadlı rayonunda morfoloji cəhətdən isim, sifət, feili sifət və zərf əsaslı olmaqla, Azərbaycan dilinin lüğət tərkibinə daxil olan sözlər üçün xarakterik olan sözyaratma üsullarından leksik-semantik və morfoloji-sintaktik üsullarla yaranmış toponimlər sayca çoxluq təşkil edir.

Açar sözlər: *Qubadlı, toponim, isim, sifət, feil, zərf*

Toponimlər yaranma və formalaşma yollarına görə digər leksik vahidlər kimi dil qanunlarına, dildə mövcud olan modellərə əsaslanır. Dilimizin lüğət tərkibinə aid olan sözlərin, o cümlədən onomastik vahidlərin və onomastik leksikada xüsusi tutumu olan toponimlərin yaranma yolları araşdırılarkən həm Azərbaycan dilinin, həm də bu dillə qohum olan digər türk dillərinin derivatoloji imkanları nəzərə alınır. A.V.Superanskayaya görə, hər hansı bir coğrafi ad təsadüfən, öz-özünə yarana bilməz. Onların varlığını şərtləndirən başlıca amillər dildə mövcud olan fəal sözyaratma modelləri, həmin dil üçün xarakterik olan semantik və morfoloji xüsusiyyətlərdir [4, s.9]. Toponimin ən mühüm vəzifələrindən biri onomastik materialın təsviri üçün ardıcıl və vahid prinsiplərin yaradılmasıdır.

Onomastik vahidlər bir və ya bir neçə sözdən ibarət olmaqla, fərqli struktur formalarda: sadə və mürəkkəb quruluşda, törəmə formalarda (kök və şəkilçi kombinasiyası), söz birləşmələri, hətta cümlə üzvlərin birikməsi şəklində ola bilər. Bütün bu xüsusiyyətlər onomastikanın ayrılmaz hissəsini təşkil edən coğrafi adlarda da özünü büruzə verir ki, bu da öz təsdiqini rus tarixçisi V.A. Nikonovun **"**Введение в топонимику" adlı əsərində tapır. Müəllif yazır: *"Географические название – слово. И как все слова, подчиняется законам языка, а не физической географии, например. Топонимика не изобретает собственнх средств, а пользуется теми, какие есть в языке, хотя отберает ничтожно малую долю их»* [3, s.66].

Çoxsaylı onomastik tədqiqatlar üzərində aparılan təhlillər nəticəsində aydın olur ki, xüsusi adların yaranmasında müxtəlif nitq hissələri iştirak edir. Komponentlərin miqdarına görə coğrafi adlar həm təkkomponentli, həm də çoxkomponentli olur. Hər iki növə aid olan toponimlər qrammatik cəhətdən müəyyən nitq hissəsi ilə ifadə olunur. Xüsusilə çoxkomponentli yer adlarında bəzən komponentlərin hamısı eyni bir nitq hissəsinə, bəzən də müxtəlif nitq hssələrinə aid olur. Toponimlərin yaranmasında ən fəal və işlək olan nitq hissəsi, şübhəsiz ki, isimdir. İsmin başlıca leksik kateqoriyalarından birini təşkil edən ümumi və xüsusi isimlər toponim yaradıcılığında əhəmiyyətli rola malikdir. Məlumdur ki, dilin lüğət tərkibində apelyativ leksikadan onomastik leksikaya keçid (həmçinin əksinə) xarakterik haldır. A.Qurbanov bunu ümumi isimlərlə xüsusi isimlərin qohum leksemlər olması ilə əlaqələndir [1, s.108]. Bununla yanaşı, tərkibində sifət, say, feil, zərf kimi nitq hissələrinin də yer aldığı toponimlərə rast gəlinir. Qubadlı toponimlərinin nitq hissələri üzrə təsnifatını aşağıdakı kimi xarakterizə etmək olar:

Qeyd etdiyimiz kimi, isim əsas nitq hissələrindən biri kimi toponim yaradıcılığında əsas tikinti materialı kimi çıxış edir. Bir komponentdən ibarət olan yer adlarının böyük əksəriyyəti ənənəvi olaraq morfoloji cəhətdən isim mövqeyində duran ümumi və xüsusi sözlərlə ifadə olunur. Məsələn: Gilavar, Novruz, Ədil, Qayalar, Salavat, Həsən (dağ), Arpa, Hal, Əjdaha (dərə), Pənah, Kazım (düz), Çiçək (yarğan), Padar, Xəndək, Qaralar, Tatar, Saray (oykonim), Səngər, Xırman, Barmaqlar (mikrooykonim) və s.

1. **İsim əsaslı toponimlər.** İsim əsaslı toponimlər sırasında çoxkomponentli yer adları üstünlük təşkil edir. Bu tip toponimlərin bir neçə modeli mövcuddur:

a) komponentləri xüsusi isimdən ibarət olan toponimlər. Belə toponimlər əsasən mürəkkəb adlar əsasında formalaşmışdır. *Teymur + Müskənli = Teymur Müskənli, Kürd + Mahrızlı = Kürd Mahrızlı, Məşədi + İsmayıl = Məşədi İsmayıl, Mirzə + Qasım = Mirzə Qasım, Kərbəlayi + Mikayıl = Kərbəlayi Mikayıl, Kərbəlayi + Dostməmməd = Kərbəlayi Dostməmməd, Qazax + Qəmbər = Qazax Qəmbər, Hacı + Nurcahan = Hacı Nurcahan, Hacı + Bədəl = Hacı Bədəl, Hacı + Hüseyn= Haci Hüseyn.*

b) komponentləri ümumi isimlə ifadə olunanlar. Bu tip toponimlər həm mürəkkəb söz, həm də söz birləşməsi formasındadır:

1)Mayak + dərə = Mayak dərə, Motal + daş = Motal daş, Bulaq + baş + ı = Bulaqbaşı, Kaha + dərə = Kaha dərə, Çoban daş, Təhnə daş və s.

2)Çay + zəmi = Çayzəmi, Göl + zəmi = Gölzəmi, Dağ + baş+ ı = Dağbaşı, Balaban + təpə = Balabantəpə, Toxmaq + təpə = Toxmaqtəpə, Qurşaq + təpə = Qurşaqtəpə, Çətən + qaya = Çətənqaya və s.

c) Ümumi və xüsusi isimlərdən təşkil olunmuş toponimlər: *Bala + Soltanlı = Bala Soltanlı, Molla + Məhərrəm = Molla Məhərrəm (düz), Xəlil + bəy = Xəlilbəy, Sara + xanım = Sara xanım,*

Mirmehdi + ağa = Mirmehdi ağa, Mirbağır + ağa = Mirbağır ağa, Alı + paşa = Alı paşa və s.

2. **Komponentləri sifət və isimdən ibarət olan toponimlər.** Belə toponimlərin, adətən birinci komponentinin ifadə vasitəsi sifət olur və həm mürəkkəb söz, həm də söz birləşməsi formasındadır:

1. Ala + dağ = Aladağ, Şiş + qaya = Şişqaya, Şiş + təpə = Şiştəpə, Əyri + dərə = Əyridərə,

Ballı + qaya = Ballıqaya, Topa + dağ = Topadağ, Ala aq, + qurşaq = Alaqurşaq, Quru + bulaq = Qurubulaq, Şor + bulaq = bulaq, İsti + su = İstisu, Ağyazı, Qarayazı

2. Sarı + Əhməd = Sarı Əhməd, Böyük Qarahun, Kiçik Qarahun,Qara + dərə = Qara dərə,

Quru +bağ = Quru bağ, Keçəl + təpə = Keçəl təpə, Şiş +qaya = Şiş qaya və s.

3. **Say və isimlərdən yaranmış toponimlər.** Bu tip yer adlarında əsasən birinci komponent miqdar sayları ilə ifadə olunur:

Üç + armud = Üçarmud,

Üç + ağac= Üçağac,

Üç + qardaş = Üçqardaş (pir),

Yeddi + şərik = Yeddişərik (yurd yeri),

Üç + ağız = Üçağız (yurd yeri),

Yeddi + bulaq = Yeddibulaq.

Ərazidə, tək, qoşa kimi say mənalı sözlər vasitəsilə düzəlmiş toponimlərə də rast gəlinir. Bu tip toponimlər də mürəkkəb söz və söz birləşməsi formasındadır:

Qoşa + alçalar = Qoşalçalar, Qoşa + çinar= Qoşa çinar, Tək + saqqız = Tək saqqız.

Qara yüz daş toponimi isə üçkomponentli olmaqla, isim+say+isim tərikibi kimi formalaşıb:

Qara + yüz + daş = Qara yüz daş.

4. **Zərf və isim əsasında formalaşanlar.** Yuxarı, aşağı, orta, ara, qənşər, alt, üst kimi morfoloji cəhətdən zərf mövqeyində olan sözlər bəzi toponimlərin birinci, bəzilərinin ikinci komponenti kimi işlənir:

1. Mürəkkəb söz formasında olanlar:

Qaya + arası = Qayaarası, Daş + arası = Daşarası, Qaya + dib + i = Qayadibi.

Söz birləşməsi formasında olanlar:

Aşağı + Cibikli = Aşağı Cibikli, Aşağı + bulaq = Aşağı bulaq,

Aşağı + Xocamusaxlı = Aşağı Xocamusaxlı,

Aşağı + Mollu = Aşağı Mollu,Yuxarı + Cibikli = Yuxarı

Cibikli, Yuxarı + Xocamusaxlı = Yuxarı Xocamusaxlı,

Yuxarı + qalalı = Yuxarı Qalalı, Yuxarı + Mollu = Yuxarı Mollu,

Yuxarı + bulaq = Yuxarı bulaq,

Qənşər + qaya = Qənşər qaya,

Qənşər + dağ = Qənşər dağ,

Orta + dərə = Orta dərə,

Orta + güney = Orta güney,

Orta + dar = Orta dar, Orta + yal = Orta yal,

Qəbiristanlığın + altı = Qəbiristanlığın altı,

Qaya + altı = Qayaaltı,

Kənd + altı və Kənd + üstü qəbiristanlıq,

Qayanın + üstü = Qayanın üstü.

5. **Feili sifət və isimlərdən düzələn yer adları.** Bu tip toponimlərdə feili sifətlərə aid olan sözlər ikinci komponent kimi çıxış edir: Alma + kəs + ən = Almakəsən, Ələkbər + uç + an = Ələkbəruçan, Səbət + keç + məz = Səbətkeçməz, Məmməd + keçi + vur + an = Məmməd keçivuran, Yol + aş + an = Yolaşan, Qum + qaz + ıl + an = Qumqazılan, Buğ + çıx + an = Buğçıxan, İldırım + vur + an = İldırımvuran, Cöngə + düş + ən = Cöngədüşən, Dağ + dan + düş + ən = Dağdandüşən, Çatı + qır + an = Çatıqıran, İlan + öl + ən = İlanölən.

Beləliklə, yuxarıda qeyd edilənlərə əsasən deyə bilərik ki, Qubadlı rayonunda morfoloji cəhətdən isim sifət, feili sifət və zərf əsaslı olmaqla, Azərbaycan dilinin lüğət tərkibinə daxil olan sözlər üçün xarakterik olan sözyaratma üsullarından leksik-semantik və morfoloji-sintaktik üsullarla yaranmış toponimlər sayca çoxluq təşkil edir.

Ədəbiyyat

1. Qurbanov A. Azərbaycan dilinin onomalogiyası. –Bakı: Maarif, –1988. – 595s.
2. Salmanov Ç. Qubadlinin yer-yurd adları (mononimləri). –Sumqayıt: Azəri nəşriyyatı, –2015. 264 s.
3. Никонов В. Введение в топонимику. Изд.2-е. –М.: Издательство ЛКИ, –2011. –184 с.
4. Суперанская А.В. Общая теория имени собственного. –М.: Наука, –1973. – 366 с.

РЕЗЮМЕ

РОЛЬ ЧАСТЕЙ РЕЧИ В ФОРМИРОВАНИИ ТОПОНИМОВ ГУБАДЛЫ

Ахмедова Э. Г.

Сумгаитский государственный университет, Азербайджан

В статье анализируются многочисленные ономастические исследования. Сделаны выводы, что разные части речи участвуют в образовании собственных имен. В зависимости от количества компонентов географические названия могут быть как однокомпонентными, так и многокомпонентными. Топонимы обоих типов грамматически выражаются определенной частью речи. Однако в многокомпонентных географических названиях иногда все компоненты относятся или к одной и той же части речи, или к разным частям речи. В результате морфологического анализа топонимов в Губадлинском районе было определено, что количество топонимов, образованных лексико-семантическими и морфолого-синтаксическими методами, типично для слов, входящих в словарный запас азербайджанского языка на основе существительных, прилагательных и наречий.

Ключевые слова: *Губадлы, топоним, существительное, прилагательное, глагол, наречие*

SUMMARY

THE ROLE OF PARTS OF SPEECH IN THE FORMATION OF GUBADLI TOPONYMS

Akhmedova E.H.

Sumgayit State University, Azerbaijan

As a result of the analysis of numerous onomastic studies, it becomes clear that different parts of speech are involved in the formation of special names. Depending on the number of components, toponyms can be either single-component or multicomponent. Toponyms of both types are grammatically expressed by a certain parts of speech. Especially in multicomponent toponyms, sometimes all the components refer to the same part of speech and sometimes to different parts of speech. As a result of morphological analysis of toponyms in Gubadli region, it was determined that the number of toponyms formed by lexico-semantic and morphological-syntactic methods is typical for words included in the vocabulary of the Azerbaijani language based on nouns, adjectives and adverbs.

Key words: *Gubadli, toponym, noun, adjective, verb, adverb*

DÜNYANIN APARICI MİLLİ DİL KORPUSLARI

Ələkbərova Nərgiz Şakir

AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, doktorant

Azərbaycan Universiteti, Bakı, Azərbaycan

narguizli@gmail.com

Xülasə. Məqalədə riyazi statistik metodların tətbiqi ilə yaradılan korpuslardan , xüsusilə də milli korpuslardan bəhs olunur. Tədqiqat zamanı İngilis dili Milli Korpusu və Rus dili Millli korpusu araşdırmaları ilə xüsusilə diqqət çəkir.

Britaniya Milli Korpusu dünyanın ən qabaqcıl və nümunəvi korpusudur. Məqalədə bu korpusun fəaliyyət göstərdiyi şərtlər və prinsiplər və onların üstün xüsusiyyətlər işıqlandırılır.

Rusiya Milli Korpusu Britaniya Milli Korpusu qədər zəngin olmasa da, dövrünün ən nüfuzlu korpuslarından biri hesab olunur. Məqalədə korpusun alt korpusu araşdırılır, tədrisdə istifadəsinə dair nümunələr verilir və bir sıra məsələlərə aydınlıq gətirilir.

Açar sözlər : *korpus, şifahi nitq, yazılı nitq, söz birləşməsi , leksik vahid*

Komputer dilçiliyinin yeni bir sahəsi olan korpus linqvistikası riyazi statistik metodların köməyi ilə dilin bizim üçün qaranlıq qalmış məqamlarını açıqlayır. Ümumiyyətlə, son dövrdə müxtəlif dillər üzərində riyazi-statisik metodların köməyi ilə aparılmış tədqiqat işləri , dilin kəmiyyət göstəricilərinin sinxronik və diaxronik planda araşdırılması, tezlik lüğətlərinin tərtib edilməsi, linqvistik informasiya üzrərində tətbiq olunan avtomatik axtarış sistemlərinin işlənməsi, avtomatik təhlil sistemlərinin qurulması, maşın tərcüməsi ilə bağlı bu günə qədər xeyli iş görülmüşdür. İllər keçdikcə komputer texnologiyasının inkşafı ilə əlaqədar bu istiqamətdə görülmüş işlər daha da dərinləşməkdədir.

Korpus dilçiliyində "milli" sözünün işlənməsi ilk yaranan korpuslardan birində Britaniya ingilis dilinin fərqləndirilməsi ilə əlaqədardır. Britaniyada işlənən ingilis dilinin bir çox variantları olduğuna görə (məsələn, Amerikan ingiliscəsi, Avstraliya ingiliscəsi və s.) məhz Britaniyada işlənən ingilis dilini vurğulamaq məqsədi ilə, onu digər variantlardan ayırmaq məqsədi ilə "milli" sözü əlavə olunmuşdur.

Bu ənənə sonralar da saxlanılmış və digər dillərin korpusları yaradıldıqda ilk korpusun adında olan "milli" sözü saxlanılmış, digərlərində də işlədilmişdir [1, s.14].

Milli korpus, ilk növbədə, dilin leksikası və qrammatikası, eləcə də nisbətən qısa müddət ərzində - bir ilə iki əsr arasında baş verən dil dəyişikliklərinin incə, lakin davamlı prosesləri ilə bağlı elmi araşdırmalar aparmaq məqsədi daşıyır. Korpusun başqa bir vəzifəsi, göstərilən sahələrlə (lüğət, qrammatika, aksentologiya, dil tarixi) əlaqədar məlumat verməkdir. Müasir kompüter texnologiyaları böyük həcmli mətnlərin linqvistik işlənməsi prosedurlarını xeyli asanlaşdırır və sürətləndirir. Əvvəllər tədqiqatçı yalnız mətnləri nəzərdən keçirə və onlardan lazımi nümunələri əl ilə yaza bilərdi; bu ilkin (lakin tamamilə qaçılmaz) fəaliyyət çox zəhmətli idi və böyük miqdarda material emal etməyə imkan vermirdi. İndi təhlil olunan materialın həcminə və orada məlumat axtarışının sürətinə heç bir məhdudiyyət qoyulmur, bu da tədqiqatçının ixtiyarında müxtəlif növ mətnlərin böyük silsilələrinə sahib olması deməkdir.

Son dövrdə bir çox dünya dilləri üçün irihəcmli (statistik baxımdan etibarlı) korpuslar hazırlanır (alman, polyak, çex, slovak, fin, yeni yunan, çin, yapon, bolqar və digər dillər). Dünyada həm həcminə , həm də mükəmməlliyinə görə ən qabaqcıl korpuslardan biri Britaniya Milli Korpusudur (BNC- British National Corpus) .

Korpusun qurulması ilə bağlı işlər 1991-ci ildə başlamış və 1994 -cü ildə tamamlanmışdır. Layihə yekunlaşdıqdan sonra yeni mətnlər əlavə edilməmiş, lakin ikinci nəşr BNC World (2001) və üçüncü nəşr BNC XML Edition (2007) ərəfəsində korpusda bəzi dəyişikliklərə yol verilmişdir [2, s.81].

Layihə başa çatdıqdan sonra, BNC-dən olan materiallar əsasında iki sub-korpus yaradıldı : BNC Sampler (bir milyon yazılı sözün ümumi toplusu, bir milyon danışıq) və BNC Baby (dörd milyon söz nümunəsi dörd fərqli janr).

BNC ilə bağlı apardığımız araşdırmalarda maraqlı faktlarla qarşılaşdıq. Belə ki BNC, çox böyük korpus olub 4124 mətndən ibarətdir və müasir ingilis dilində 100 milyondan çox (100,106,008) leksik vahidi ehtiva edir. Korpusa altı milyon iki yüz əlli min (6 250 000) cümlə vahidi yerləşdirilmişdir. Hər bir sözün məxsus olduğu nitq hissəsi avtomatik olaraq işarələnir. Korpus 1.5 giqabayt disk sahəsi tutur - bu 1000-dən çox yüksək tutumlu disketə bərabərdir. Korpusun həcmi haqqında təsəvvür yaratmaq üçün daha başqa misallar da çəkə bilərik. Korpusu təşkil edən leksik vahidləri kiçik şriftlərlə nazik kağız üzərinə köçürsək bu təxmini 10 metrəlik kitab rəfininin sahəsini tutacaq. Bütün korpusu 365 gün , gündə 8 saat olmaqla, dəqiqədə 150 söz oxumaq şərtilə bu proses təxmini 4 ilə çəkər. Onu da qeyd edək ki, bu korpusun yaradılması üçün 4 il sərf olunmuşdur [3].

BNC -nin 90% -i yazılı nitqdir. Yazılı hissə aşağıdakılardan ibarətdir : 60% kitab (akademik kitablar və populyar bədii ədəbiyyat) , 25% dövri nəşrlər (regional və milli qəzetlər, hər yaş və maraq üçün xüsusi dövri nəşrlər və jurnallar), 5 ilə 10% arasında digər nəşr olunan materiallar (broşuralar, reklam vərəqələri və s.), 5 ilə 10% arasında nəşr olunmamış materiallar (şəxsi məktublar və gündəliklər, məktəb və universitet yazıları və s.), çıxış üçün hazırlanan 5% -dən az miqadarda material (siyasi çıxışlar, oyun mətnləri, yayım ssenariləri və s.).

BNC -nin 10% -i şifahi nitq korpusudur. Baxmayaraq ki, ilk zamanlarda korpus lingvistikası dedikdə yazılı nitq üzərində qurulmuş korpus başa düşülürdü, lakin sonradan tədqiqatçıları şifahi nitqi də bu sahəyə cəlb etməyə başladı [4, s.262].

BNC-nin şifahi nitq korpusunun öz növbəsində 50 %-i İngiltərənin 38 müxtəlif əyalətində yaşayan yaşı 15-dən yuxarı olan 127 böyük adamın gündəlik spontan, plansız, təsadüfi söhbətlərindən təşkil

olunmuşdur. Şifahi nitq daşıyıcıları olaraq demoqrafik yaş kriteriyası, sosial sinif, cins kimi ünsürlər nəzərə alınmaqla hər qrupdan bərabər sayda könüllülər cəlb edilmişdir. Bütün könüllülərdən Wolkmen kaset yazıcısını iki - yeddi gün ərzində üzərilərində daşımaları və həmsöhbətləri ilə danışıqları yazıya almaları istənildi [5, s.2].

Şifahi nitq korpusunun yerdə qalan 50%-ni dörd fərqli görüş və ya tədbirlərdə danışılan səs yazılarının transkripsiyası təşkil edir. Bunlara :

- Maarifləndirici və məlumatlandırıcı tədbirlər (mühazirələr, xəbərlər, dərslər).
- İş hadisələri (satış nümayişləri, həmkarlar ittifaqı yığıncaqları, iş müsahibələri).
- Təşkilati və ictimai tədbirlər (xütbələr, siyasi çıxışlar, məclis iclasları, parlament işləri).
- İstirahət tədbirləri (idman şərhləri, yeməkdən sonra çıxışlar, klub görüşləri, radio telefon əlaqələri) və s. aiddir.

BNC haqqında ətraflı məlumatı online olaraq https://corpus.byu.edu *saytından almaq olar. Ümumiyyətlə, Britaniya Milli korpusu ilə bağlı çox mükəmməl işlənmiş çoxsaylı interfeyslər mövcuddur. Yuxarıda qeyd etdiyimiz interfeys Brigham Young University tərəfindən Mark Devisin rəhbərliyi ilə yaradılmışdır [6,* s.206].

Sözügedən interfeys korpusu ən mükəmməl şəkildə əks etdirən interfeyslərdən biri olmaqla yanaşı , həm də 19 müxtəlif janr və mövzuda (The Intelligent Web-based Corpus (Zəkalı Veb əsaslı Korpus) , News on the Web (İnternet xəbərləri) , Global Web-Based English (Qlobal Veb əsaslı İngilis dili), Wikipedia Corpus (Vikipedia Korpusu) , Corpus of Contemporary American English (COCA) (Çağdaş Amerikan İngilis dili Korpusu), Coronavirus Corpus(Koronavirus Korpusu), Historical American English Corpus (Tarixi Amerika İngilis dili Corpusu), The TV Corpus (Televiya Korpusu), The Movie Corpus (Filmlər Korpusu), Hansard Corpus (Hanzard Korpusu – Britaniyada Parlamentdə çıxış edən hər spikerin nitqini 1803-2005 illər ərzində əks etdirir), Early English Books Online (Erkən Onlayn İngilis Kitabları) , Corpus of US Supreme Court Opinions (ABŞ Ali Məhkəməsinin Rəyləri Korpusu) , TIMES Magazine Corpus (Times Jurnalının Korpusu) , Britaniya Milli korpusu, Strathy Corpus Canada (Strasi Korpusu Kanada) işlənmiş və s. korpusları əhətə edir. Ən maraqlısı da odur ki, sözügedən bazada son dövrdə əsrin bəlasına çevrilən Covid -19 virusu ilə bağlı mətnlər toplusu da yer almaqdadır. Korpus 20 müxtəlif ingilis - dilli ölkələrdə qəzet və kütləvi informasiya vasitəsi ilə pandemiya ilə bağlı yayılmış müxtəlif materiallar əks etdirir. 2020-ci ilin may ayından fəaliyyətə başlayan korpus bu gün 1127 milyon sözü ehtiva edib hər gün 3-4 milyon yeni sözün bazaya daxil olması ilə genişlənməkdədir [7].

Yuxarıda qeyd olunan Google Books Corpus , Hansard Copus, Historical American English Corpus, Times Magazine Corpus diaxronik leksikoqrafiya baxımdan çox böyük əhəmiyyətə malikdir. Belə ki, bu korpuslar illərlə dildə baş verən leksik dəyişiklikləri izləməyə imkan verir.

Rus dilinin milli korpusu. Rus dili milli korpusu 900 milyona yaxın sözü ehtiva etməkdədir . Bu korpus ilk növbədə, rus ədəbi dilini 18-ci əsrin əvvəllərindən təmsil edən orijinal nəsr əsərləri, həmçinin kiçik həcmdə orijinala paralel olaraq tərcümə edilmiş əsərlər, poetik mətnlər və müasir rus dilinin qeyri-ədəbi dilini təmsil edən şifahi nitq və dialektlərlə ifadə olunmuş mətnlər toplusundan ibarətdir.

İlk dəfə yaradılan tarixi korpusdan fərqli olaraq yeni yaradılan Rus dilinin milli korpusunun aşağıdakı altkorpusları var: əsas korpus. XVIII–XXI əsrləri əhatə edən nəsr nümunələri (dramaturgiya da daxil olmaqla); sintaktik (dərin annotasiyalı) korpus. Hər cümlə üçün tam morfoloji və sintaktik struktur (asılılıq ağacı) qurulur; qəzet korpusu (müasir KİV korpusu) – 1990-2000-ci illəri əhatə edən məqalələr

(KİV-dən götürülmüş); paralel korpuslar – söz və ya söz birləşmələrinin rus dilinə və rus dilindən başqa dillərə bütün tərcümələrini verən korpus. Hazırda ingilis-rus, rus-ingilis, alman-rus, rus-alman, fransız-rus, rus-fransız, ispan-rus, rus-ispan, italyan-rus, rus-italyan, polyak-rus, rus-polyak, Ukrayna-rus, rus-Ukrayna, Belorus-rus, rus-Belorus və başqa dilləri əhatə edən çoxdilli korpuslar mövcuddur; dialekt mətnləri korpusu – Rusiyanın müxtəlif regionlarının dialekt nitqlərinin yazılışı, onların qrammatik xüsusiyyətləri saxlanılmaqla, dialekt morfologiyası nəzərə alınmaqla xüsusi axtarış sisteminin qurulması nəzərdə tutulmuşdur; poetik mətnlər korpusu (təkcə leksik və qrammatik əlamətlərə görə deyil, həm də şeirə xas xüsusiyyətlərə görə axtarışın mümkün olduğu korpus (sonet, epiqram, xüsusi qafiyə tipi ilə seçilən şeirlər); rus dilinin tədrisi korpusu. Məktəb proqramına əsaslanır. Omonimliyin ləğvi ilə bağlı işarə: marker [8].

Korpusda əks olunan bəzi söz birləşmələri siyahısı tələbələrə daha çox yardımçı olur, belə ki, bu siyahı dili yeni mənimsəməkdə olan və ya elmi tədqiqat aparan işçilər üçün qaranlıq qalmış bir sıra məqamlara aydınlıq gətirir. RNC üzərində biqram axtarış sisteminə əsaslanaraq , işlənmə yerinə görə fərqləndirilməsi çətin olan bəzi sözlərin, məsələn “жаркий” və “горячий” kimi, araşdırılmasında çox böyük əhəmiyyətə malikdir. Belə ki, korpusa köçürülmüş mətnlərin kontekstlərinə əsasən “жаркий” sözünün çox zaman день (gün), время (vaxt) , погода (hava) , və спор (mübahisə) sözləri ilə kombinasiya olunduğunun , “горячий” sözünün isə вода (su) , следы (izlər), чай (çay) , рука (əl) sözləri ilə işləndiyinin şahidi oluruq [

9, s.317]. Əslində Azərbaycan dilində bizə görə “ isti “ sözünün belə bir fərqli variantları olmasa da, bu sözlərin Rus dilində düzgün yerində işlənməməsi böyük bir təəccüb və uyğunsuzluq doğurur.

Ümumiyyətlə, korpusdan istifadə edən tədqiqatçını bədii ədəbiyyat və ya mətn oxumaqla əldə edilən nümunə və ya illüstrativ materiallar maraqlandırmır. Korpus tədqiqatçılara fakt və misalları asanlıqla əldə etməklə müəyyən dil hadisəsinin elmi izahı üçün böyük imkanlar yaradır. Bu nöqteyi-nəzərdən linqvistik tədqiqatlarda korpusun istifadəsi daha məqsədəuyğun və sərfəlidir.

Ədəbiyyat

1. Məmmədzadə S.S., Milli dil korpusları və onların formalaşması prinsipləri: Fil. üzrə fəl. dok. dis. Bakı, 2018, 149 s.
2. Smart education and E-learning, Vladimir L. Uskov, Robert J. Howlett, L.C.Jain , Singapore, Springer , 2021 , 240 p.
3. https://www.oxfordlearnersdictionaries.com/bnc.html
4. Corpus based to English language teaching, Mari Carmen, Campoy Cubillo, Begona Belles-fortuna, Maria Lusia Gea Valors., Continuum İnternational Publishing group, 2010, 281p.
5. Word Frequencies in Written and Spoken English: based on the British , Geoffrey Leech, Paul Rayson, Andrew, Routledge, 2014 , 320 p.
6. Exploring English with online corpora, Wendy Anderson and John Corbett, London , Palgrave, 2017, 229 p.
7. https://www.corpusdata.org/corpora.asp
8. https://ruscorpora.ru/old/corpora-structure.html
9. The Art of Teaching Russian, Evgeny Dengub, Irina Dubinina, Jason Merrill, Georgetown University Press, 2020, 416 p.

РЕЗЮМЕ

ПЕРЕДОВЫЕ МИРОВЫЕ КОРПУСЫ НАЦИОНАЛЬНЫХ ЯЗЫКОВ

Алекберова Н. Ш.

Института языкознания имени Насими НАНА

Университет Азербайджан, Азербайджан

В статье рассматривается корпус, созданный с применением методов математической статистики, в особенности национальный корпус. Следует отметить, что своими исследованиями особо отличаются Британский национальный корпус и Корпус русского национального языка. Британский национальный корпус – самый передовой и образцовый корпус в мире. В статье также описаны условия и принципы этого корпуса, а также его основные характеристики. Несмотря на то, что Русский национальный корпус не так богат, как Британский национальный корпус, он считается одним из самых влиятельных корпусов своего времени. В статье исследуются данные корпуса и подробно представляется вниманию читателей.

Ключевые слова: *корпус, устная речь, письменная речь, словосочетание, лексическая единица*

SUMMARY

THE WORLD’S LEADING LANGUAGE CORPORA

Alakbarova N.Sh.

Institute of Linguistics named after Nasimi of ANAS

Azerbaijan University, Azerbaijan

The article discusses the corpora created by the application of mathematical statistical methods, especially the national corpora. The British National Corpus and the Russian National Language Corpus are particularly notable for their research. The British National Corpus is the most advanced and exemplary corpus in the world. The article also describes the conditions and principles on which this corpus operates and its superior features. Although the Russian National Corpus is not as rich as the British National Corpus, it is considered to be one of the most influential corpus of its time. The article examines the substructures of the corpus and presents them to the reader in detail.

Key words : *corpus, oral speech, written speech, word combination, lexical unit*

ELİTAR DİSKURS – MƏDƏNİYYƏTLƏRARASI DİALOQ VƏ HİBRİD İDENTİKLİK PROBLEMLƏRİNİN KƏSİŞMƏ SFERASI KİMİ

Rüstəmzadə Aygün Vahid qızı
Azərbaycan Dillər Universiteti, Bakı, Azərbaycan
r.aygun.h289@gmail.com

Xülasə. Məruzədə elitar diskursda bilinqvizm problemi, bunun lokal fəsadı kimi ortaya çıxan hibrid identiklik problemi araşdırılır. Məlum olur ki, ikidillilik bir çox hallarda milli elitaların əsas göstəricilərindən olmuşdur. Qeyd edilir ki, işğal dönəmlərində milli elitanın işğalçı dövlətin dilinə yüksək səviyyədə bələd olub, hətta onu əsas ünsiyyət vasitəsinə çevirməsi halları geniş yayılmışdır. O da məlum olur ki, müstəmləkə dövlətlər milli elitaları yönləndirilməsində dil faktorundan ustalıqla istifadə etmişlər.

Açar sözlər: *elitar diskurs, mədəniyyətlərarası dialoq, hibrid identiklik, bilinqvizm, ingilis dili*

İstər Azərbaycan ədəbi dilinin diaxronik aspektdə təhlili, istər ingilis ədəbi dilinin formalaşma mərhələlərinin müqayisəli-tarixi aspektdə araşdırılması, eynilə də rus, ispan dili tarixinə dair məlumatlarla tanışıqlıq bizə onu deməyə əsas verir ki, bütün hallarda hakim elita işğal situasiyasından sonra və ya mədəni-iqtisadi ekspansiyanın fəsadı olaraq, digər dili (həmin işğalı gerçəkləşdirmiş və ya həmin ölkəni ciddi şəkildə mədəni-iqtisadi-siyasi nüfuq dairəsinə salmış ikinci ölkənin dilini) yüksək səviyyədə mənimsəyir. Bu mənada həm Azərbaycanda, həm İngiltərədə (ümumilikdə Britaniyada kelt – german dil qrupunun qarşıdurması zəminində də analoji yanaşmanı tətbiq etmək olar), həm İspaniyada, həm də Britaniya müstəmləkəsi olmuş Hindistanda hakim elitanın bilinqvizmi və bəzi hallarda polilinqvizmi təkzibolunmaz gerçəklik və hətta deyəkdik ki, bir sosiolinqvistik universallıq situasiyasını yaradır. Belə ki, İngiltərənin 1066-cı il işğalından sonra ilk elita nümayəndələri monoetnik qrupu təcəssüm etdirməsə də (yəni Normand işğalçıları fransızdilli canişin və idarəçiləri yerləşdirmişlər ki, onlar da, heç şübhəsiz ki, ölkə elitasını təşkil edən şəxslər sırasında yer alırdılar), sonrakı mərhələdə etnik "saflıq" dönəmində də eyni tendensiya davam etdirilmişdi. Bu da artıq mahiyyət etibarı ilə T.A.Bertaqayevin bilinqvizm təsnifatına görə "zorakı ikidilllilik"dən danışmağa imkan verir. Xatırladaq ki, bir linqvistik konsepsiya olaraq, ikidilliliyin nəzəri əsaslarını müəyyənləşdirmiş görkəmli sosiolinqvist T.A.Bertaqayev ikidilliliyi aktiv-passiv, distal-proksimal, zorakı-könüllü və s. bölgülər əsasında təsnif edirdi. Dilçi hər iki dilə yüksək səviyyədə bələd olmanı aktiv bilinqvizm, ikinci dilə aşağı səviyyədə bələd olmanı isə passiv biliznqvizm kimi səciyyələndirirdi [2, s. 82-88]. Bu mənada heç şübhəsiz ki, İngiltərədəki XI-XIV əsrlər bilinqvizmi zorakı xarakter daşımışdır, zamanla isə zadəganlıq ənənələri statusunda təhsil standartına çevrilmiş, yəni könüllü mahiyyət kəsb etməyə başlamışdır. Müqayisə üçün deyək ki, ingilis dilinin özünün öz müstəmləkələrində "tətbiq etdiyi" bilinqvizm də ilk dönəmlərdə mütləq şəkildə zorakı mahiyyət kəsb edirdi. Hətta ingilis dilinin ekspansiya siyasəti o dərəcədə aqqressivliklə icra edilirdi ki, bu özəlliyinə görə, o, (ingilis dili) hətta *killer language* titulu ilə "mükafatlandırılmışdır" [5] .

Xatırladaq ki, linqvistik anlayış olan *killer language* ("qatil dil") metaforik termini digər dillərin, xüsusilə də, azsaylı daşıyıcıları olan məhdud funksionallığa malik olan dillərin tədricən öz funksional mövqelərindən tamamilə sıxışdırılıb çıxarılmasına, yəni onların tamamən "ölü dilə" çevrilməsinə yol açan dominant və prestijli (nüfuzlu) dil anlayışını ifadə edir (*A dominant and prestigious language which gradually causes extinction of other, especially minor languages*) [10]. Məhz, buradakı dominantlıq və nüfuzluluq faktorunun hər ikisinin vurğulanması xüsusilə maraq doğurur. Belə ki, bir çox hallarda zorakı bilinqvizm situasiyalarında aparılan dil siyasəti onu hədəf alır ki, zamanla dominat dil məhz, elitar təbəqə arasında aparıcı dilə, ən azından ikinci aparıcı dilə çevriləcəkdir və bu da öz növbəsində pretorinin öz müstəmləkləri üzərində siyasi nüfuzunun cəmiyyətin daxilindən təmin edilməsinə yardımçı olacaqdır. Deməli, zorakı bilinqvizm situasiyalarında bir çox hallarda elitar təbəqə pretorinin dil ekspansiyasının, əslində isə siyasi ekspansiya və yeni ərazilərdə "möhkəmlənmə" strategiyasının bir aləti kimi istifadə edilirdi [9]. Bu baxımdan xatırlatmaq yerinə düşərdi ki, "*Hindistanın Britaniya İmperiyası əsarəti tarxindən məlum olan, 1830-1837-ci illərdə Bombeyin (Mumbeyinin) qubernatoru olmuş tarixçi, İmperiya ordusu general-leytenantı Lord Con Malkolm Hindistanın idarə olunmasının, onun Britaniya tabeliliyində saxlanılmasının ən optimal üsullarından biri kimi məhz dil faktorunu qeyd edir. Daha dəqiq desək, Lord Malkolm ingilis dilində təhsil və tərbiyənin önəmini vurğulayaraq, İmperiya mərkəzinin (Londonun) "yalnız fiziki göstəricilərinə görə hindli olan, düşüncə tərzi və yaşam biçimi ilə ingilisləşmiş gəncliyin yetişdirilməsinin" vacibliyini vurğulayırdı. Bu məqsədlə Britaniya İmperiyası Hindistanın varlı ailələrinin övladlarının* (yəni, ölkə elitasının azyaşlı nümayəndələrini – A.R.) *İmperiyanın mərkəzində ingilis dilində təhsil və tərbiyə*

almasını təşviq edir, buna hər cür şərait yaradırdı." (kursiv bizimdir. – A.R.) [1, s. 82]. Məhz elə həmin dövrdən etibarən, ingilis dilinin elita dili statusu birmənalı təsbit edildi [4, s. 66-69].

Bu mənada heç də təsadüfi deyil ki, I Yelizavetanın fərmanı ilə 1600-cü ildə yaranmış *East India Company* şirkətinin Hindistana müdaxiləsi ilə başlanmış siyasi-iqtisadi ekspansiya siyasəti tez bir zamanda mental zəminə "ötürülərək" "yeni nəsil hindlilərin" yetişdirilməsini hədəf aldı. "İngilis dilinin Hindistan variantı: yaranma tarixi və xarakterik özəllikləri" adlı araşdırmasında M.Sobolevin də diqqət çəkdiyi kimi, məhz, ilkin mərhələdə bu işdə başlıca rolu Hindistan elitasının nümayəndələri özləri icra etmişlər. Belə ki, 1614-cü ildən başlayaraq xristan-missioner təşkilatın fəaliyyətləri nəticəsində *"elitanın əksəriyyətində, ingilis dilinə bələdliyin biliklərin əldə edilməsinin mümkün yolu"* (kursiv bizimdir. A.R.) olduğuna əminlik yaranmışdır [6]. "Hindistana ingilis dilinin müdaxiləsinin mərhələlərini" izləmiş M.V.Çupruna görə də burada "*ingilis dili siyasi güclə assosiasiya edilirdi*" və bu baxımdan "*linqvistik elitarlıq strategiyası*" (kursiv bizimdir. A.R.) yürüdülürdü [3 , s. 204-207]. Yəni, ingilis dilinə bələdlik mütləq şəkildə elitaya aidlik anlamına gəlirdi [9], eləcə də əksinə elitaya məxsus olub ingilis dilinə bələd olmamaq artıq yerli kübar təbəqə nümayəndələrinin öngörüşlərinə nəzərən cəfəngiyat sayılırdı. Onu da qeyd edək ki, dilçinin də vurğuladığı kimi, ilkin mərhələdə ingilis dili Hindistanda və eləcə də digər müstəmləkə ərazilərində hakimiyyət aləti kimi səciyyələndirildi. Nəticədə mədəni və siyasi elitanın, hətta "*özünü savadlı şəxs kimi qəbul edən hər bir şəxsin*" (yəni, əslində, siyasi-iqtisadi elitadan başqa, eləcə də intellektual-yaradıcı elitanın – A.R.) ingilis dilinə bələdlik əsasında birləşməsi üçün zəmin yaradılırdı [3, s. 204-207].

Maraqlıdır ki, bu məqsədyönlü dil siyasəti – elitanın "ingilisləşdirilməsi", mental cəhətdən fərqliləşməsi – özünün "müsbət", yəni pretori üçün uğurlu sayılan bəhrəsini verməyə bilməzdi. Nəticədə illər, onilliklər sonra Hindistanın Britaniya əsarətindən qurtulmaq üçün apardığı mübarizədə fərqli mental kimliyi ilə əks mövqedən çıxış edən "hibrid identiklik" (Lord Malkolmun təbirincə, "görünüşcə hindli, mentallıq baxımından isə ingilisləşmiş") elita zümrələri formalaşdı. Bu hibridlik son nəticədə dilin özünün daxili strukturlarına da sıçradı. Bu isə təbii ki, fərqli leksik-qrammatik özəlliklərə malik yeni dil variantının *Hindlish*-in meydana gəlməsinə yol açdı. Müasir tədiqatçılar XXI əsrdə artıq Hindistan elitasının dilinin – yeni linqva frankasının (*a new lingua franca for India's elites*) əsl ingilis dili deyil məhz, *Hindlish* olduğunu önə sürürlər. (*Given that Hinglish is supplanting English as the language of India's elites, it is natural that highly Westernised forms of art such as stand-up comedy now use it – even though it started out in India as an exclusively English-language phenomenon.*) (kursiv bizimdir. A.R.) [8].

Analoji durum bütün postkolonial dövlətlərin dil situasiyası üçün xarakterikdir. Belə ki, burada müstəmləkə keçmişi ilə bağlılıq və pretorinin apardığı dil siyasətinin nəticəsi kimi bilinqvem elita formalaşmışdır. Postkolonial məkanda dil və mədəniyyət yaddaş kodunun vəziyyətini dəyərləndirmiş Y.Y.Çemyakinin də diqqət çəkdiyi kimi, yaradıcı elita nümayəndələri özlərinin "instinktiv olaraq, ikidilli olduğunu" etiraf edirlər. Bununla belə, onlar ingilis dilində sıravi ingilis dili daşıyıcısı kimi yaza bilməyəcəyini də etiraf etməklə yanaşı, digər tərəfdən tipik hindli idiolektinə də malik ola bilməyəcəklərini vurğulayırlar [7] . Bir növ özgələr içində özununkü, özununkülər içində özgə sindromunu yaşayan postkolonial elita nümayəndələri üçün yüksək standart göstəricilərindən biri, kübar təbəqəyə aidliyin simvolu aksentsiz, təmiz ingiliscə danışa bilməkdir. Məhz, bu səbəbdən də postkolonial ədəbiyyat nümayəndələrinin yaradıcılığındakı "İngilis dili" konseptinin reallaşma spektri anqlosaks genetik kodunun daşıyıcısı olan yazaıçıların yazıçıların əsərlərindəki analoji konseptin reallaşma formatı ilə demək olar ki, qəti şəkildə üst-üstə düşmür. Belə ki, birincilər üçün bu təkcə dil olmaqdan çıxaraq, sosial status, kübarlıq, ictimai mövqe seçkinliyi, nüfuz, güc göstəricisidir. Başqa sözlə desək, bu yazarların yaradıcılıq dilinin konseptsferasında *"English"* konsepti mütləq şəkildə *"Power", "Elite-society", "Authority"* konseptləri ilə həmhüdud zonalara malikdir. Məsələn, Trinidad hindlisi mənşəli Böyük Britaniya yazarı, 2001-ci il Nobel mükafatı laureatı Ser Naypolun (*Vidiadhar Surajprasad Naipaul,* 1935-20018) yaradıcılığının ən parlaq nümayəndələrindən sayılan avtobioqrafik olduğu ehtimal edilən *"Half a Life"* romanında 40 dəfə *English* sözündən istifadə edilmişdir. Müqayisə üçün deyək ki, onunla eyni nəslin nümayəndəsi olan Marqater Drebblin (*Margaret Drabble,* 1938) *"The Millstone"* romanında yalnız 6 dəfə *English* sözünə müraciət edilmişdir. İşlənmə tezliyində təxminən 7 dəfəyə qədər fərqlilik bir hibrid identiklik daşıyıcısı olan Naypol üçün ingilis dilinin çox aktual və həyati vacib olması ilə izah edilə bilər. Həyati vaciblik onun romanında təqdim edildiyi kimi, aksentsiz səlis ingiliscəyə bələdliyinin postkolonial elita nümayəndələrinin üzünə pretorinin kübar cəmiyyətinin, elitasının qapılarının açılması ilə şərtlənirdi.

"*He came of a good colonial family, and had been sent by his father to London before the war, to be educated and to be groomed for English society. He liked practising his English with me; he had a heavy South African accent*" [11]. Nümunədən də göründüyü kimi, *English* konsepti bilavasitə *society* konsepti ilə kəsişir. Eləcə də, elita nümayəndələri mütləq şəkildə etnik identikliyin daşıyıcısı olan göstəricilərdən (o cümlədən fonasiya spesifikliyi, təkrarsızlığı olan) aksentdən qurtulmaq təşnəsi ilə məhz, dolayısı ilə *Standart*

English-in və ya *Queen's English*-in elitaya aidlik parametri olmasını da ortaya qoyurdular. *And I didn't want to learn South African English, which is what people learn here. I wanted to learn English English* [11]. Nümunədə təqdim olunan *English English* əslində elə haqqında bəhs etdiyimiz, *Queen's English* standartıdır. Məhz, həmin standarta bələdlik postkolonial ölkələrdə və ya bu ölkələrdən çıxaraq pretoridə - Böyük Britaniyanın özündə məskunlaşmış elita nümayəndələrində sosial təbəqələrdə daha üstün mövqelərin əldə edilməsi üçün "yaşıl işıq" yandırırdı.

Ədəbiyyat

1. Hacıyeva A.Y. Polietnik toplumlarda dil siyasətinin modelləri və multikulturalizm // "Heydər Əliyev: Multikulturalizm və tolerantlıq ideologiyası" II Beynəlxalq elmi konfransının məruzələrinin tezisləri. – Bakı: Mütərcim, 2019. – 244 s., s.81-83
2. Бертагаев Т.А.Билингвизм и его разновидности в системе употребления // Проблемы двуязычия и многоязычия. – М.: Наука, 1872, s. 82–88
3. Чуприна М.В.Этапы проникновения английского языка в Индию / М.В. Чуприна // Знание, понимание, умение. – Владивосток, 2011. – №3. – С. 204-207
4. Kachru Braj. The Indianization of English. The English Language in India. Delhi: Oxford University Press, 1983. 140 p
5. https://www.elibrary.ru/
6. https://core.ac.uk/download/pdf/151229301.pdf
7. https://www.elibrary.ru/item.asp?id=44311880
8. https://scroll.in/article/
9. http://www.languageinindia.com/may2003/annika.html
10. https://www.yourdictionary.com/killer-language
11. Naipaul V.S. Half a Life https://royallib.com/book/Naipaul_VS/half_a_life.html

РЕЗЮМЕ

ЭЛИТАРНЫЙ ДИСКУРС - КАК СФЕРА ПЕРЕСЕЧЕНИЯ ПРОБЛЕМ МЕЖКУЛЬТУРНОГО ДИАЛОГА И ГИБРИДНОЙ ИДЕНТИЧНОСТИ

Рустамзаде А. В.

Азербайджанский университет языков, Азербайджан

В докладе исследуется проблема билингвизма в элитарном дискурсе и гибридная идентичность проблемы возникшая как локальное следствие. Оказывается, двуязычие во многих случаях было одним из основных показателей национальных элит. Отмечается, что во время оккупации национальная элита имела высокий уровень знания языка оккупирующего государства и даже сделала его основным средством общения. Выясняется также, что колониальные державы умело использовали языковой фактор в управлении национальными элитами.

Ключевые слова: *элитарный дискурс, межкультурный диалог, гибридная идентичность, двуязычие, английский язык*

SUMMARY

ELITE DISCOURSE AS A SPHERE OF INTERSECTION OF THE PROBLEMS OF INTERCULTURAL DIALOGUE AND HYBRID IDENTITY

Rustamzade A. V.

Azerbaijan University of Languages, Azerbaijan

The report examines the problem of bilingualism in elite discourse, the problem of hybrid identity, which arises as a local consequence. It turns out that bilingualism in many cases was one of the main indicators of national elites. It is noted that during the occupation, the national elite had a high level of knowledge of the language of the occupying state and even made it the main means of communication. It also turns out that the colonial powers skillfully used the language factor in the management of national elites.

Key words: *elite discourse, intercultural dialogue, hybrid identity, bilingualism, English*

ОБРАЗНАЯ КОНЦЕПЦИЯ ЛИЧНОСТИ И ТИП ПОВЕСТВОВАНИЯ

Лебедев Сергей Юрьевич
Белорусский государственный университет, доцент Минск, Республика Беларусь
sulebe@yandex.ru

Резюме: В статье рассматривается повествование с позиций методологии целостного эстетического анализа художественного произведения. Предлагается универсальная типология повествования, основанная на выраженных в художественном тексте типах речевой деятельности.

Ключевые слова*: художественность, повествование, субъект сознания, действительность, субъект речи*

Главное отличие художественной модели мира от любых других моделей – это приоритет в ее структуре «личностного», субъективного начала. Художественное отражение мира – это не столько отражение реальности, сколько выражение себя посредством того, что отражаешь. При изучении такой модели задача исследователя, соответственно, – не рассмотрение признаков, существенных для реального объекта отражения (то есть действительности), а выяснение «запечатленных» в ее структуре особенностей субъекта отражения – конкретного сознания, так как объектом любого произведения искусства всегда является действительность, а содержанием – личность. То есть настоящий анализ конкретной «образности» – это анализ того, что ее – именно такую – породило, того, что она выражает, а не что она отражает.

Основу литературы составляет слово, или знаковая система, посредством которой личность выражает свою концепцию образов. Через речевую деятельность происходит зарождение произведения литературы и ее восприятие. *Повествование* «разворачивает» художественную модель мира. Сегодня термин «повествование» понимается двояко: в узком его значении – как речевой жанр, характеризующийся изложением последовательности событий и противопоставленный *описанию* и *характеристике*; в широком значении – как весь текст эпического литературного произведения за исключением прямой речи. На наш взгляд, очевидное для риторики и стилистики противопоставление речевых форм (при трактовке повествования в узком смысле) не является продуктивным при рассмотрении художественного произведения как целостности. Например, собственно *описание* в произведении становится *характеристикой* персонажа (а по иному, заметим, и быть не может), а характеристика может нам сказать о событиях.

По большому счету, совокупность всех этих композиционных форм речи можно назвать и характеристикой в широком смысле – характеристикой, которую дает автор всему, о чем, собственно, произведение. Определение же повествования в широком смысле также вызывает некоторые сомнения. Принято считать, что, во-первых, повествование характерно лишь для эпоса, во-вторых, из него исключается речь персонажей. Таким образом, мы наблюдаем парадокс, при котором, допустим, в драме как роде литературы собственно произведение с происходящими в его рамках действиями и событиями есть, а повествование в широком смысле отсутствует. Возникает вопрос: как же здесь назвать сам процесс развертывания художественной модели мира? Повествование при таком подходе будет отсутствовать и в тех эпических произведениях, действие в которых – сплошной диалог без слов автора (например, «День нашей жизни» М.А.Булгакова). А как определить, есть или нет повествование в тех лирических произведениях, где присутствует «событийное», эпическое начало? «Повествовательны» ли «Евгений Онегин» А.С.Пушкина или «Хорошее отношение к лошадям» В.В.Маяковского?

«Посредничество» между художественной моделью мира и читателем осуществляется беспрерывно – могут меняться лишь его субъекты – то есть, субъекты речи. Повествование – это не «общение повествующего субъекта с адресатом-читателем» [5, с. *279*], а «общение» с последним всей целостности произведения как единого художественного высказывания, «общение»личности, чья образная концепция воплотилась в произведении. Отнесение же повествования сугубо к эпосу зачастую определяется тем, что имеет место смешивание двух аспектов «развертывания» художественной модели мира: события, о котором рассказывается, и самого процесса «рассказывания», собственно повествования. Такое неразличение имеет место, когда говорится, что «эпические произведения всегда бывают повествовательными» [3, с. *99*]. «Повествовательность», подразумевающаяся здесь в виду, относится к «отвечающим» за событийность *фабуле* и *сюжету*. По нашему мнению, повествование с событийностью не связано и является просто иным «моментом» художественной целостности: это воплощение вышеназванных – и всех остальных –

«долингвистических» структурных уровней произведения непосредственно в речи. Развертывание художественной модели мира происходит при восприятии как эпического произведения, так и произведения, относящегося к лирике или драме. Родовая принадлежность будет, несомненно, диктовать особенности структуры этого развертывания, различия в типологии. Однако повествование как посредничество между художественным миром произведения и читателем, как процесс развертывания этой художественной модели останется сущностной характеристикой любого произведения литературы.

Исходя из того, что процесс развертывания художественной модели осуществляется собственно речью, типологию повествования нам представляется целесообразным основывать на видах речевой деятельности, которых существует пять: «чтение», «письмо», «аудирование», «говорение» и «внутренняя речь». Тип повествователя при таком подходе будет зависеть от того, на что будет направлена авторская установка. Н.А.Кожевникова замечает: «Наряду с произведениями, в которых адресат явно выражен – это либо читатель, либо слушатель, развиваются произведения, в которых адресат никак не обозначен» [2, с. *5*]. Автор может имитировать «внутреннюю речь», и тогда повествование как бы проговаривается «про себя», без установки на то, что текст записывается или произносится вслух, автор и читатель как бы «сливаются» в одном субъекте сознания. Но автор может имитировать «говорение» (тогда читатель должен «слышать» устную речь, рождающийся сейчас рассказ) или «письмо» (тогда читатель как бы читает заранее написанный для него текст). Заметим: несмотря на то, что мы читаем все произведения, в них далеко не всегда присутствует установка на записанную речь, на «письмо» (где читатель должен как бы «прочесть» написанное). Чаще всего как раз авторы избегают таких установок и имитируют «внутреннюю речь» (как бы «проговор про себя», как это и воспринимается читателем) или – реже – «говорение» (тогда читатель как бы слушает живую речь).

В художественной речи часто используется стилизация, то есть целенаправленная имитация автором особенностей речи какой-либо общественно-политической, этнографической, социальной группы либо литературного или фольклорного стиля.

В литературе смена повествовательных инстанций – а следовательно, и стиля, и метода – в рамках одного произведения встречается нередко, и это всегда – художественная необходимость.)

Особенно редко рассматриваемый в научной литературе тип повествования, – когда автор, вводя героя «внутрь» созданного мира, не просто наделяет его функциями повествователя, но и «заставляет» его не просто «повествовать», а как бы указывать: «Я это ***пишу***!» В.Е.Хализев указывает: «Литература XVIII – XX вв. в значительной мере переориентировалась на письменную речь в самом предмете изображения. Появилось множество произведений в форме дневников и писем, мемуаров и официальных документов» [6, с. *114*]. Этот случай требует такого же специального рассмотрения сигналов, свидетельствующих об установке на «письмо», как и случай с сигналами «говорения» в сказе. Следует отметить, что любое обращение в тексте к читателю часто является сигналом, намекающим на имитацию устной или письменной речи. С другой стороны, обращение к читателю именно как к читателю может быть «обманчивым», если сам текст будет не выдержан в духе «письменно фиксируемого события», в нем могут не присутствовать речевые сигналы, свидетельствующие об этом. Отсутствие установки на развертывание художественной модели мира именно как записанной исторически возникло позже имитации «записи». Непосредственность «записывания» как творческого акта долгое время не позволяла авторам имитировать другие виды речемыслительной деятельности в самом письме. Стилизованное «письмо» («Iпс») мы встречаем у А.П.Чехова в «Письме к ученому соседу», во многих рассказах из «Голубой книги» М.М.Зощенко и др. У нестилизованного под характерную речь «письма» («Iп») возможности несколько ограничены – причины те же, что и у нестилизованного сказа. И оно по тем же причинам готово в каждый момент повествования разрешиться в «Iв» или в «Iпс», однако примеры повествования в форме «Iп» все же встречаются, и в первую очередь – в полухудожественных-полупублицистических произведениях, имитирующих дневники, записные книжки, письма и т.д. («Дневник 1920 года <конармейский>» И.Э.Бабеля, «Ни дня без строчки» Ю.К.Олеши и др.).

При установке на «говорение» или «письмо» происходит «вторичная персонализация»:
как бы «смещение» от «личности всего произведения» – к персонажу, за которым «стоит» «основная» личность, и для последней он и его сознание – лишь средство выражения.

Во многих произведениях имитирующая разговор или письмо речь не просто является формой подачи материала, а становится стилевой доминантой, организующей весь текст, важнейшей его стилевой особенностью, возникшей «под руководством» «надстилевых» уровней – в том числе и жанра. Все попытки найти жанрообразующие факторы в стиле произведения не увенчались успехом.

Связано это с тем, что конкретных стилевых особенностей жанра не существует, любой жанр может быть выражен практически любыми стилевыми средствами – и при этом «оставаться самим собой», то есть быть представителем конкретного жанра. А.Н.Андреев справедливо утверждает также, что «никакой особой романной, новеллистической или повестной (повести как жанра) структуры нет <…>. Метод меняется, стиль – тоже, но *качество мышления* остается прежним: полифоническим (в романе), тезисно-дискретным (в рассказе), тезисно-континуальным (в повести)» [1, с. *87*]. Единственным жанрообразующим фактором может являться само жанровое мышление, которое, в свою очередь, может быть реализовано в бесконечном разнообразии стилевых возможностей; «“чистых” носителей жанра как таковых просто не существует» [1, с. *87*]. По словам А.Н.Андреева, «не столько семантическая и выразительная стороны художественного содержания, сколько связанный с ними, но вместе с тем автономный аспект: *тезисность или развернутость* является регулятором жанровой преемственности» [1, с. *85*].

Если исходить из такого понимания жанра, становится очевидным, почему, например, полифоническое, романное мышление требует от авторов введения множества повествовательных инстанций, большого количества субъектов сознания и субъектов речи. Такое «многосубъектное» повествование зачастую не позволяет однозначно говорить о каком-либо одном типе повествования. Роман чаще всего не может быть развернут перед читателем одним типом речи: он может таким образом утратить свою сущностную характеристику – полифонизм. При анализе «развертывания» романного мира мы можем говорить лишь об основном, цементирующем всю художественную модель типе повествования. Первичный повествователь крайне редко может быть наделен сказовым типом речи в романе. И такая «ограниченность» сказа вполне объяснима. При ведущей его роли в произведении большого жанра возникнет момент «художественной неправды»: крайне сомнительна реальная возможность спонтанного устного рассказа, сильно «растянутого» во времени и развертывающего перед гипотетическим слушателем целый полифонически сложный, многоуровневый «романный» мир. (Хотя нет правил без исключений: в современной литературе условность может «переступать» через любые нормы – и возникает «роман-сказ», как, например, «Кенгуру» и др. романы Юза Алешковского.) Иное дело – малый жанр. В связи с «плотностью» рассказа к качественным его особенностям, по мнению исследователей, относится в том числе и «известная одноплановость речевого стиля» [4, с. *175 – 176*]. «Тезисность» малого жанра чаще всего подразумевает одного повествователя и минимум пересекающихся «точек зрения». При анализе рассказа исследователь меньше рискует столкнуться с «распадом» «генерального» типа повествования на «второстепенные», опосредованные. Но любой из них – как и сам жанр – будет определен образной концепцией личности, выраженной в произведении.

Литература

1. Андреев А.Н. Методология литературоведения. – Минск: Дизайн ПРО, 2000.
2. Кожевникова Н.А. Типы повествования в русской литературе XIX – XX вв. – М.: Институт русского языка РАН, 1994.
3. Поспелов Г.Н. Теория литературы: Учебник для университетов. – М.: Высшая школа, 1978.
4. Скобелев В.П. Слово далекое и близкое: Народ. Герой. Жанр: Очерки по поэтике и истории литературы. – Самара: Самарское книжное издательство, 1991.
5. Тамарченко Н.Д. Повествование // Введение в литературоведение. Литературное произведение: Основные понятия и термины: Учеб. Пособие. Под ред. Л.В.Чернец. – М.: Высшая школа; Издательский центр «Академия», 1999.
6. Хализев В.Е. Речь как предмет художественного изображения // Литературные направления и стили. Сборник статей, посвященный 75-летию профессора Г.Н.Поспелова. Под ред. П.А.Николаева, Е.Г.Рудневой. – М.: Издательство Московского университета, 1976.

ŞƏXSİYYƏTİN OBRAZ KONSEPSİYASI VƏ TƏHKİYYƏNİN NÖVÜ

Lebedev S.Y.

Belarusiya Dövlət Universiteti, Belarusiya

Məqalədə təhkiyə bədii əsərin bütövlükdə estetik təhlili metodologiyası işığında araşdırılır. Təhkiyənin qəbul olunmuş tipologiyasının bədii mətnin quruluşunda özünü biruzə verməsi ideyası təklif olunur.

Açar sözlər: *sənətkarlıq, təhkiyə, dərketmə subyekti, həqiqət, nitqin mövzusu*

SUMMARY
IMAGE CONCEPT OF PERSONALITY AND TYPE OF NARRATION
Lebedev S.Y.
Belarusian State University, Belarus

The article examines the narration from the standpoint of the methodology of a holistic aesthetic analysis of a work of art. A universal typology of narration based on the types of speech activity expressed in the literary text is proposed.
Key words: *artistry, narration, subject of consciousness, reality, subject of speech*

KOMMUNİKATİV UĞURSUZLUQ

Eminli Böyükxanım İbrahim qızı
Sumqayıt Dövlət Universiteti, Sumqayıt, Azərbaycan
resadok50@gmail.com

Xülasə. Məqalədə insanların ünsiyyət prosesində qarşılaşdıqları uğrsuzluqların səbəbləri və bu səbəblərin aradan qaldırılma yolları nəzərdən keçirilmişdir. Milli mənsubiyyəti müxtəlif olan cəmiyyət üzvləri arasında yaranan uğursuzluqlar əsasən milli-mədəni dəyərlərlərlə əlaqələndirilə bilər. Amma bütün insanlar üçün ortaq səbəblərdən yaranan kommunikativ uğursuzluqlar da mövcuddur.
Açar sözlər: *ünsiyyət, kommunikasiya, verbal ünsiyyət, ünsiyyət uğursuzluğu, ünsiyyətin pozulması*

İnsanların kiçik birlikləri çərçivəsində şifahi qarşılıqlı ünsiyyət problemləri bir çox tədqiqatçıların diqqət mərkəzindədir. Ünsiyyət problemlərinə elmi marağın əhəmiyyətli dərəcədə artması XX əsrin ikinci yarısında elm adamlarının birbaşa ana dilinə, danışan, düşünən şəxsə müraciət etməsi ilə ortaya çıxdı. İ.P.Susovun qeydinə görə, "80-ci illərin sonu - 90-cı illərin əvvəllərində, bir şəxslə, onun şüuru, düşüncəsi, mənəvi və praktiki fəaliyyəti ilə yaxından əlaqəli bir dil öyrənməyi əhatə edən immanent dilçilikdən antropoloji dilçiliyə keçid baş vermişdir "[3, s.9]. Bu şəraitdə tədqiqatçılar diqqəti qaçılmaz olaraq şifahi ünsiyyəti müşayiət edən ekstralinqvistik faktorlara yönəldirlər.

Kommunikasiya və ya ünsiyyət insan fəaliyyətinin hər hansı bir aspektinin vacib bir elementi olmaqla bir sıra humanitar fənlərin öyrənilməsinin mövzusu olaraq xidmət edir: sosial psixologiya, kommunikasiya nəzəriyyəsinin əsasları, linqvopraqmatika, fəlsəfə, mədəniyyətşünaslıq, dilçilik və s. Sosial psixologiya çərçivəsində fərdlə kiçik bir qrupun qarşılıqlı əlaqəsi, qrupdaxili münasibətlər, mübahisələr, münaqişələr tədqiq edilir. Fəlsəfə üçün ünsiyyət, fikir və təsəvvürlərin ziddiyyəti ilə xarakterizə olunan bir ünsiyyət üsulu, fərdlə fərd arasındakı dialoqdur. Mədəniyyətşünaslıq sahəsindəki araşdırmalar üçün mədəni dəyərlərin insan ünsiyyətinə köçürülməsi problemləri maraq doğurur.

Dilçilik elmlərində istifadə olunan ünsiyyətin bir çox mənası və təfsiri var. Ünsiyyət məlumat, kommunikasiya kimi başa düşülür. Geniş mənada, qarşılıqlı əlaqənin həyata keçirildiyi sistemi və qarşılıqlı əlaqə prosesini və müxtəlif məlumatları yaratmağa, ötürməyə və almağa imkan verən ünsiyyət üsullarını, verbal nitqdən qeyri-verbal nitqə, qeyri-verbal nitqdən verbal nitqə şifrələmə proseslərini başa düşürük.

İnsanlar əmək fəaliyyəti prosesində kommunikasiyaya daxil olurlar. Kommunikasiya adı altında insanların qarşılıqlı əlaqə üsulları, informasiya ötürülməsi, iki və daha artıq subyekt arasında məlumat mübadiləsi, eləcə də həmsöhbətin fikir və dəyərlərinə müəyyən təsir nəzərdə tutulur.

Ünsiyyət istənilən danışıqları, yazışmaları, qruplararası və fərdlərarası ünsiyyəti əhatə edə bilər. Ünvan sahibinin ifadəni eşitməsi və düzgün təfsir etməsi şərtilə ünsiyyət uğurlu sayılır. Bundan əlavə, insanlar arasında təsirli ünsiyyət qurmağın vacib şərtlərindən biri də danışanın ifadəsinə müsbət münasibətdir. Ancaq insanlar arasındakı real ünsiyyət çox vaxt uğursuz olur. Bunun səbəbi çox müxtəlif kommunikativ vəziyyətlər, psixoloji və müxtəlif qeyri-verbal faktorlardır. Nəticədə ünsiyyətdə problemlər yaranır.

Danışıq tərəfdaşlarının əsas ünsiyyət prinsiplərinə, qaydalarına, şərtlərinə riayət etməsi ünsiyyətin müvəffəqiyyətini təmin edir və "ünsiyyət kodu qaydalarının" hər hansı bir pozulması ünsiyyət uğursuzluğuna (ÜU) səbəb olur.

V.V.Krasnıx aşağıdakı tərifi verir: “Uğurlu ünsiyyət, ünsiyyətçilər tərəfindən az-çox tam, lakin mütləq kifayət qədər qarşılıqlı anlaşmanın əldə edildiyi adekvat ünsiyyətdir. Uğurlu ünsiyyət olmadıqda,

ünsiyyət uğursuzluğu (qeyri-adekvat ünsiyyət, ünsiyyət iştirakçılarının qarşılıqlı anlaşılmasının kifayət qədər tam olmaması, qeyri-kafi ünsiyyət, ünsiyyətçilərin bir-birini tam anlamaması) mümkündür" [1, s.172-173].

E. M. Lazutkinaya görə, "şifahi ünsiyyətin müvəffəqiyyəti iştirakçıların fikirlərini, istəklərini, arzularını ifadə etmək, bir şey söyləmək və s., dialoq şəklində istəyindən, ünsiyyət quranların bütün şəxsi xüsusiyyətlərini təyin etmək qabiliyyətindən, müəyyən bir mövzuda məlumatı ehtiva edən, fikir, hərəkətə təşəbbüs və ya verilən şərtlər daxilində ən uyğun formada şərhlərini buna uyğun olaraq təşkil etmək, maraqlı perspektivdə həmsöhbətlərə layiq bir intellektual səviyyəsindən asılıdır" [2, s.74]. Əks təqdirdə, həmsöhbətin danışma hərəkətlərinə mənfi qiymət verilməsi, hörmətsizlik və kobudluğun təzahürü, nitqin çoxluğu, danışıq dilinin azalması, ünsiyyətin pozulmasına səbəb ola bilər:

Kommunikativ uğursuzluqların səbəblərinin tipologiyasını əsasən aşağıdakı kimi təqdim edə bilərik:

- Həmsöhbətlərdən birinin birbaşa və ya dolayısı cavabdan yayınması;
- kommunikativ narahatlıq;
- ünsiyyət quranlar arasında qarşılıqlı anlaşmanın pozulması;
- nəzakət prinsipinin pozulması;
- həmsöhbətin danışma hərəkətlərinin mənfi qiymətləndirilməsi;
- nitq davranışı normalarının pozulması: nitq ünsiyyətində kobudluğun təzahürü, azalmış söz ehtiyatının istifadəsi, şəxsiyyət əleyhinə davranış;
- ünsiyyət quranların davranış və nitq təcavüzünün təzahürü;
- həmsöhbətlər arasında ümumi maraqların olmaması;
- ünsiyyət quranlar arasındakı status-rol əlaqələri;
- onlardan birinin digəri ilə şübhəsiz razılaşması;
- həmsöhbətin şəxsiyyət muxtariyyətinin tələblərinə məhəl qoymamaq;
- fikirlərinin həqiqətinə qəti, tam əminlik, ictimai tənqid;
- danışanların ünsiyyət niyyətlərinin uyğunsuzluğu;
- ünsiyyətçilərdən birində qısqanclıq hissinin yaranması;
- həmsöhbətin şəxsiyyətinə/fikrinə/dəyərlərinə hörmətsizlik (həmsöhbətinin fikrinə etinasızlıq, onun qəsdən rədd edilməsi);
- nitq ortaqlarından birinin digərinin işləri haqqında bilməməsi;
- nitq ortağına məhəl qoymamaq (ünsiyyət quranlardan birininsöhbətə girmək istəməməsi);
- ünsiyyətçilərdən birinin, bəzən hər iki ünsiyyətçinin emosional vəziyyəti: qorxu, qəzəb, inciklik, qıcıqlanma;
- həmsöhbətə təslim olmaq istəməməsi;
- bir və ya hər iki ünsiyyətçidən bir-birinə nifrəti / bəyənilməmə;
- həmsöhbətlərdən birinə və ya hər ikisinə münasibətdə etibarsızlıq;
- həmsöhbətlərdən birinin antitetik davranışı: ünsiyyətçi tərəfdaşa zidd bir şey etmək istəyi;
- həmsöhbətlərdən birinin vəziyyəti səhv başa düşməsi;
- ünsiyyət quranlardan birinin həqiqəti başqasına söyləmək istəməməsi (səmimiyyətsizlik);
- həssas bir mövzunun müzakirəsi;
- həmsöhbətlərin ideologiyalarının uyğunsuzluğu.
- ümumi fon biliklərinin olmaması

Ünsiyyət uğursuzluqlarının əsas səbəblərindən biri olaraq ünsiyyətdə verbal və davranış təcavüzünə xüsusi diqqət yetirilir.

Kommunikativ uğursuzluqları aradan qaldırmağın əsas yolları bunlardır: nəzakətliliyin ünsiyyət qanunlarının həyata keçirilməsi, həmsöhbətin sapdırıcı ünsiyyətcil davranışının dəyişdirilməsi, əməkdaşlıq və qarşılıqlı əlaqə prinsipləri, maksimum nəzakət, səxavət, simpatiya, razılıq; ünsiyyət quranlar tərəfindən rahat ünsiyyət şəraitinin yaradılması; yumşaldıcı, evfemistik ifadələrin istifadəsi; ritorik və bölücü sualların istifadəsi; həmsöhbətin nitqinə və ünsiyyətcil davranışına tolerantlığın təzahürü; söhbət mövzusunun dəyişdirilməsi; üzr istəməklə söhbətdəki gərginliyi aradan qaldırmaq (səhv etdiyinizi etiraf etmək); həmsöhbətə təsir etmək üçün müsbət qiymətləndirici lüğətdən, təriflərdən istifadə etmək; nitq ortağının kobudluğuna, təcavüzünə məhəl qoymamaq; ünsiyyətçiyə yanaşma tapmaq bacarığı; kompromis axtarmaq; barışıq taktikasının istifadəsi; həmsöhbətlə razılığın nümayişi, fikrinə hörmət; yumor istifadə edərək, ünsiyyət quranlardan birinin xoşagəlməz vəziyyəti zarafata endirməsi; həmsöhbətin istəyinin/təklifinin yerinə yetirilməsi.

Konfliktləri aradan qaldırmaq üçün qarşılıqlı verbal anlaşmaya istək və meyil, səbr, qarşılıqlı hörmət, tolerantlıq, ünsiyyətçilərin bir-birini anlaması və qəbul etməsi zəruridir. Özgə xalqların mədəniyyətlərinin əsas xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi uğurlu dialoq qurmaq yollarını daha tez və rahat tapmağa imkan verir. Mahatma Qandinin sözləri ilə desək: "Heç bir mədəniyyət müstəsna olmağa çalışmaqla sağ qala bilməz" [4].

Ədəbiyyat

1. Красных В.В. Основы психолингвистики и теории коммуникации. М.: Гнозис; Кучково поле, 2001. 270 с.
2. Лазуткина Е. М. Коммуникативные цели, речевые стратегии, тактики и приемы // Культура устной речи: учебник для вузов. М., 1998. С.50-79.
3. Сусов И.П. Личность как субъект языкового общения// Личностные аспекты языкового общения. Тверь, 1989. С.9-16.
4. https://www.culturepartnership.eu/az/publishing/course/lecture-3

РЕЗЮМЕ
КОММУНИКАТИВНАЯ НЕУДАЧА
Эминли Б.И.
Сумгаитский государственный университет, Азербайджан

В статье рассматриваются причины коммуникативных сбоев, с которыми люди сталкиваются в процессе общения, и способы устранения этих причин. Неудачи среди членов обществ разных национальностей можно объяснить в основном национальными и культурными ценностями. Но есть и коммуникативные сбои, которые имеют общие для всех людей причины.

Ключевые слова: *общение, коммуникация, вербальное общение, коммуникативный сбой, коммуникативное расстройство*

SUMMARY
COMMUNICATIVE FAILURE
Eminli B. I.
Sumgayit State University, Azerbaijan

The causes of communicative failures that people face in the communication process and ways to overcome these causes are studied in this article. Failures among the members of societies with different nationalities can be attributed mainly to national and cultural values. However, there are also communicative failures that have common causes for all people.

Key words: *speaking, communication, verbal communication, communication failure, communication disorder*

HİDRONİMLƏR

Mancanova Günel Rizvan
Zeynalova Zümrüd Əvəzağa
Sumqayıt Dövlət Universitetinin nəzdində Sumqayıt Dövlət Texniki Kolleci, Azərbaycan
gmancanova@gmail.com

Xülasə. Onomastik leksikanın tərkibində hidronimlər xüsusi yer tutur və sistemin qədim qatını təşkil edir. Azərbaycan ərazisindəki saysız-hesabsız türk mənşəli su hövzələrinin adları zəngin leksik vahidlərdən yaranmışdır. Bu adlar müxtəlif tarixi dövrlərdə yaranmışdır. Azərbaycan ərazisinndə yerləşən onomastik vahidlərə, o cümlədən hidronimlərə qədim yunan, Roma, ərəb və s. mənbələrdə rast gəlinir. Bu da həmin adların nə qədər uzaq keçmişdə yarandığının göstəricisidir. Elə hidronimlər vardır ki, öz ilkin formasını qoruyub saxlaya bilmiş və bu günümüzə qədər dəyişilmədən gəlib çatmışdır. Ancaq bəzi hidronimlərin müxtəlif xəritələrdə, mənbələrdə təhrif olunaraq qeydə alındığı məlumdur. Eyni hidronimin ayrı-ayrı tarixi mənbələrdə, qaynaqlarda müxtəlif yazılış variantlarına təsadüf etmək mümkündür. Azərbaycan ərazisində yerləşən müxtəlif dövrlərdə yaranmış su hövzələrinin adlarının araşdırılması həm xalqımızın, həm də türk xalqlarının tarixi keçmişini öyrənmək baxımından dəyərlidir. Azərbaycan ərazisində hidronimlər zəngin semantik xüsusiyyətə malikdir. Aparılan araşdırmalar göstərir ki, hidronimlər etnonim, zoonim, fitonim, coğrafi nomenlər, antroponim, oykonim, rəng bildirən sözlər, relyef bildirən leksik vahidlər və s. əsasında yaranmışdır. Bəzi hidronimlər oykonimlərin, oronimlərin yaranmasında da mühüm rol oynamışlar.

Açar söz: *hidronim, onomastika, coğrafi nomen, leksik vahid, mənbə*

Onomastik leksikanın tərkibində hidronimlər xüsusi lay təşkil edir. Hidronimlərin geniş tədqiqatı ilə Azərbaycan dilçiliyində A.Axundov, A.Qurbanov, T.Əhmədov, B.Budaqov, N.Əsgərov, Q.Məşədiyev, A.Bağırov və başqaları məşğul olmuşlar.

Azərbaycan müxtəlif su mənbələri (göllər, çaylar, mineral sular, bulaqlar, kəhrizlər və s.) ilə zəngindir. Məlumdur ki, təbii su obyektlərindən başqa, insan əli ilə yaradılan süni su obyektləri də mövcuddur. Lakin süni su obyektlərinin, o cümlədən kanal, arx və sair kimi obyektlərin adlandırılma tarixi bir o qədər də uzaq zamanla bağlı deyildir [1,s.372]. Türk mənşəli hidronimlərin əksəriyyəti, o cümlədən Azərbaycan ərazisində yerləşən su obyektlərinin adları Qafqazın qədim onomastik vahidlərindən olub, ərazinin qədim dil areallarını müəyyənləşdirmək baxımından böyük əhəmiyyət daşıyır.

Onomastik vahidlərin içərisində hidronimlər xüsusi lay təşkil edir və sistemin qədim qatını təşkil edir. Azərbaycan ərazisindəki su obyektlərinin adları zəngin türk mənşəli leksik vahidlərdən yaranmışdır. Bu adlar müxtəlif tarixi dövrlərdə yaranmışdır. Azərbaycan ərazində yerləşən onomastik vahidlərə, o cümlədən hidronimlərə qədim yunan, Roma, ərəb və s. mənbələrdə rast gəlinir. Bu da həmin onomastik vahidlərin nə qədər uzaq keçmişdə yarandığının göstəricisidir. Elə hidronimlər vardır ki, öz ilkin formasını olduğu kimi qoruyub saxlaya bilmiş və bu günümüzə qədər dəyişilmədən gəlib çatmışdır. Bəzi hidronimlərin müxtəlif xəritələrdə, mənbələrdə təhrif olunaraq qeydə alındığı məlumdur. Eyni hidronimin ayrı-ayrı tarixi mənbələrdə, qaynaqlarda müxtəlif yazılış variantlarına təsadüf etmək mümkündür. Azərbaycan ərazisində yerləşən müxtəlif dövrlərdə yaranmış su obyektinin adlarının araşdırılması həm xalqımızın, həm də türk xalqlarının tarixi keçmişini öyrənmək baxımından dəyərlidir. Hidronimlərin linqvistik cəhətdən öyrənilməsi türk xalqlarının qədim tarixinə, etnoqrafiyasına, coğrafiyasına, yayılma arealına dair materiallar, faktlar əldə olunması cəhətindən də faydalıdır.

Hidronimlər onun ətrafında, yaxınlığında yaşayan tayfalar haqqında özündə məlumat daşıyır. Bəzən isə eyni çayın ətrafında yaşayan müxtəlif dildə danışan tayfalar öz tərəflərindən axan hissəyə doğma dillərində ad verirlər. Su obyektlərinin adlandırılması müxtəlif prinsiplər üzrə həyata keçirilir və onlar ərazinin relyef xüsusiyyətlərinə, suyun rənginə, keyfiyyətinə, axmasına, ətrafdakı flora və faunanın, landşaftın xüsusiyyətlərinə, obyektin formasına, həcminə, suyun dibindəki torpağın xüsusiyyətlərinə və s. görə adlandırılır. Azərbaycan ərazisində hidronimlər zəngin semantik xüsusiyyətə malikdir. Aparılan araşdırmalar göstərir ki, hidronimlər etnonim, zoonim, fitonim, coğrafi nomenlər, antroponim, oykonim, rəng bildirən sözlər, relyef bildirən leksik vahidlər və s. əsasında yaranmışdır. Bəzi hidronimlər oykonimlərin, oronimlərin yaranmasında da mühüm rol oynamışlar. Nümunə olaraq aşağıdakıları qeyd edə bilərik: Ağsu çay - Ağsu oykonim, Göyçay çay - Göyçay oykonim, Qarabulaq bulaq - Qarabulaq oykonim və s.

Hidronimlərin bir qismi tayfa, qəbilə adları əsasında formalaşmışdır. Etnohidronimlər müxtəlif tarixi dövrlərdə baş verən etnik prosesləri özündə ən qabarıq, daha dəqiq əks etdirir, və xalqımızın yaranmasında iştirak etmiş bir çox türk tayfalarının və tayfa ittifaqlarının adlarını indiyə qədər mühafizə edib saxlayan ən mühüm qaynaqlardandır. A.Qurbanov etnohidronimləri yaranma dövrlərinə görə iki yerə ayırır:

1) Qədim və orta əsrlərdə yaranmış etnohidronimlər;
2) Orta əsrlərdə – oğuz və monqol-türk tayfalarının adlarını əks etdirən hidronimlər [1, s.337].

Azərbaycan ərazisində elə hidronimlər vardır ki, onlar zaman keçdikcə quruyub və onların adları da yaddan çıxarılıb. Qeyd etmək istərdik ki, Azərbaycan onomastik sistemində məna və qrammatik formalarına, leksik-semantik xüsusiyyətlərinə görə maraq doğuran bir çox hidronimlər vardır. Hidronimlərin müəyyən qisminin mənası aydın olduğundan xüsusi bir izaha ehtiyac duyulmur.

Lakin bəzi hidronimlərin etimologiyasının elmi izahında fikir ayrılıqları vardır.

Onomastik araşdırmalarda hidronimlər iki şəkildə tədqiq edilir. Həm toponimlərin bir növü kimi, həm də onomastikanın ayrıca bölməsi kimi. T. Əhmədov "Azərbaycan onomastikasının əsasları" adlı əsərində hidronimləri toponimlərin bir növü olaraq tədqiqata cəlb etmişdir [2,s.80]. A. Qurbanov hidronimləri onomastikanın ayrı bir bölməsində tədqiq edir və onun aşağıdakı növlərini göstərir: okeanonim (okean adı bildirənlər), pelaqonim (dəniz adı bildirənlər), limnonim (göl adı bildirənlər), potamonim (çay adı bildirənlər), helonim (bataqlıq adı bildirənlər) [1, s.385]. B.Xəlilov hidronimləri toponimlərdən fərqləndirir. Hidronimlərin aşağıdakı növlərini göstərir:

1. Dəniz adını bildirənlər.
2. Çay adını bildirənlər.
3. Göl adını bildirənlər.
4. Nohur adını bildirənlər.
5. Arx adını bildirənlər.
6. Bulaq adını bildirənlər [3,s.250].

Azərbaycan ərazisindəki hidronimlər sistemində müşahidə olunan ən maraqlı cəhət hidronimlərin əksəriyyəti türk mənşəli olmasıdır. A.Qurbanov yazır ki, hər şeydən əvvəl, leksik xüsusiyyətlər – sözlərin mənşə məsələsi diqqəti cəlb edir. 500-dən çox hidronim üzərində apardığımız təhlil və araşdırmalar göstərir ki, dil tərkibinə görə Azərbaycan hidronimlərinin 99 faizi Azərbaycan dilinin öz sözləri əsasında yaranmışdır [1.s.389]. Azərbaycan hidronimləri dedikdə təkcə Azərbaycan

Respublikasının ərazisindəki hidronimlər deyil, həm də tarixi torpaqllarımızda (Ermənistan, Gürcüstan, Dərbənd ərazisində) olan hidronimlər nəzərdə tutulur. V.İsrafilov "Azərbaycan oronim və hidronimlərinin Gürcüstan arealı kitabının son hissəsində bu bölgənin hidronimlər lüğətini vermiş və burada 160-dan çox hidronimdən bəhs etmişdir.

Hidronimlərin bir qismi zaman keçdikcə ilkin formasını qoruyub saxlaya bilməmiş, müəyyən amillərin təsiri nəticəsində fonetik, morfoloji dəyişikliyə məruz qalmışdır. Bir qisim su mənbələrinin adlarının tərkibində müasir türk dilləri üçün arxaik hesab edilən qədim türk sözləri, elementləri iştirak edir. Bu hidronimlərin bir çoxunun tarixi eramızdan əvvəlki dövrlərə aiddir. Türk mənşəli arxaik sözlərdən yaranmış belə hidronimlərin araşdırılması Azərbaycan xalqının tarixi leksikasını tədqiqi üçün qiymətli material verir. Hidronimlərin tədqiqi zamanı onların fonetik xüsusiyyətlərinin araşdırılması əhəmiyyətlidir. Hidronimlər sistemində rast gəlinən fonetik uyğunluqların, fonetik hadisələrin geniş şəkildə araşdırılması, təhlil edilməsi vacib məsələlərdəndir. Bəzi linqvistik problemlərin həllində müxtəlif areallarda yerləşən hidronimlərdə müşahidə olunan fonetik elementlərin araşdırılması həlledici söz deyə bilər. Azərbaycan onomastik sistemində hidronimlərdə qədim türk qəbilə və tayfa dillərinə aid bir sıra fonetik elementlərin mühafizə olunduğunu müəyyənləşdirmək mümkündür. Azərbaycan hidronimləri özündə zəngin türk dil mənzərəsini yaşadır və onların fonetik xüsusiyyətlərini ətraflı təhlil etmək üçün qədim türk dil elementləri, dialekt və şivələrimizə xas olan xüsusiyyətlər, fonetik hadisələr və s. nəzərə alınmalıdır.

T.Əhmədov mürəkkəb, elliptik coğrafi nomenli hidronimləri 25 yarımqrupa ayırır [2,s. 223-233]. N.Əsgərov Azərbaycan hidronimlərini tədqiq edərkən onları etnonim, oykonim, antroponim, zoonim və fitonim mənşəli olmaqla 5 qrupa ayırmışdır [4,s.106]. A.Qurbanov da hidronimləri antrohidronimlər, etnohidronimlər, topohidronimlər, zoohidronimlər və digər qrup hidronimlər olmaqla 5 qrupa ayırır [1, s. 373-38].

Hidronimlərin bir qismi etnonimlər vasitəsilə yaranmışdır. Ona görə də, xalqın etnogenezi ilə bağlı məsələlərə aydınlıq gətiriləndə onlar xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Etnohidronimlər dilin onomastik məkanında mühüm yer tutur. Azərbaycan etnohidronimləri zəngin linqvistik təbiətə malikdir. Tarixin ən qədim dövrlərindən bu günümüzə qədər gəlib çatmış hidronimlər türk düşüncə tərzinin məhsuludur. Onomastik sistemdə etnohidronimlər rəngarəngdir, onların leksik-semantik aspektdə öyrənilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Onlarda bir sıra türk tayfa, nəsil, qəbilə adları yaşayır və dilimizin lüğət tərkibində mövcud olan bu leksik qat tarixən müxtəlif dövrlərdən xəbər vermək imkanına malikdirlər. Qafqazda gencək, qıpçaq, apar, tərtər, bolqar və başqa tayfalar yaşamışlar ki, onlarda bu ərazilərdə öz izlərini qoymuş türk tayfaları haqqında məlumat verir. Etnonim mənşəli hidronimlərə Tərtər çay (Kür çayının sağ qolu, Kəlbəcər, Ağdərə, Bərdə və Tərtər rayonları ərazisindən axır), Bolqar çay (Biləsuvar rayonu ərazisindən axır), Qaradağlı gölü (Gürcüstan ərazisində Marneuli rayonu), Qanıx çayı (Azərbaycanın Balakən, Zaqatala, Qax və Şəki rayonları arasında dövlət sərhədini təşkil edir),

Gəncəçay (başlanğıcını Kiçik Qafqazdan götürür və Kür çayına tökülür), Qusarçay (Qusar, Quba və Xaçmaz rayonları ərazisindən axır), Oxçuçay (Arazın sol qolu, Ermənistan Qafan rayonu və Azərbaycanın Zəngilan rayonu ərazisindən keçir) və s nümunə olaraq göstərə bilərik.

Azərbaycan hidronimlər sistemi formalaşma tarixinə görə, ən qədim, qədim, yeni və ən yeni hidronimləri özündə əks etdirir. Ən yeni hidronimlərə son dövrlərdə yaradılan bənd və kanal adlarını aid etmək olar.

Azərbaycan folklor nümunələrində, bədii ədəbiyyatda hidronimlərdən istifadə olunur. Müşahidələr göstərir ki, hidronimlərdən ən çox istifadə edilən Araz və Kür çay adlarıdır. Lakin digər hidronimlərə xalq yaradıcılığında geniş şəkildə rast gəlinir.

Azərbaycan dilçiliyində hidronimlər müxtəlif aspektlərdən (leksik-semantik xüsusiyyətləri, struktur qruluşu, etimologiyası və s.) araşdırılmışdır. Bəzi hidronimlərin etimologiyasına diqqət yetirək. İ.Bayramov Oxçuçay hidroniminin «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarında adı çəkilən Oxçu şəxs adı bağlı yarandığını və oxçunun sonradan etnonimə çevrildiyini, türk tayfalarından biri kimi sabitləşdiyini yazır [5, s.489].

Ermənistan ərazisində axan türk mənşəli çay adlarından biri də etnonim əsasında yaranmış Abaran çayıdır. İ.Bayramov toponimik vahidin apar türk etnoniminə cəmlik bildirən *-an* şəkilçisini əlavə etməklə əmələ gəldiyini yazır [5, s.21]. Orxon-Yenisey abidələrində apar tayfa adı işlədilmişdir [6, s.347]. Bu tayfa adı ilə bağlı Azərbaycanda Avarandağ (Qusar rayonu), Avaran kəndi (Xaçmaz rayonu) toponimləri məlumdur.

Etnonim əsasında formalaşan çay adlarından biri də Tərtərdir. Ç.X.Mirzəzadə ərəb müəllifi Yakut əl-Hamavinin Aran və Ermənistan ərazisində iki çayın at-turtur (birinin böyük at-turtur al-kabir, digərinin kiçik at-turtur as-saqir) adlandığını yazır [7, s.58]. A.Qurbanov erkən orta əsrlərdə şimaldan Azərbaycana gələn etnosların arasında tərtər tayfasının adını qeyd edir [1, s.295].

Bütün bu deyilənlərdən aydın olur ki, zəngin semantik xüsusiyyətə malik olan türk mənşəli hidronimlər tariximizi özündə yaşadan qiymətli söz abidələridir.

Ədəbiyyat

1. Bayramov İ. Qərbi Azərbaycanın türk mənşəli toponimləri. Bakı: Elm, --2002, 695 s.
2. Əsəgərov.N Əsgərov, N. Azərbaycan hidronimləri / N.Əsgərov. Bakı: ADPU,- 2002. – 146 s.
3. Əhmədov T. Azərbaycan toponimikasının əsasları. Bakı: Bakı Universiteti,- 1991, -312 s.
4. Xəlilov B. Müasir Azərbaycan dili . Leksikologiya. Bakı: Nurlan, -2008, -442 s.
5. Qurbanov A. Azərbaycan dilinin onomologiyası. Bakı: Maarif,-1988, 595 s.
6. Мирзазаде Ч.Х. Топонимы Азербайджана в средневековых арабских источниках. Б: Элм, -1988,- 120 с
7. Rəcəbov Ə., Məmmədov Y. Orxon-Yenisey abidələri. Bakı: Yazıçı 1993, 400 s.

РЕЗЮМЕ

ГИДРОНИМЫ

Манджанова Г.Р., Зейналова З.А.

Сумгаитский государственный технический колледж при Сумгаитском государственном университете, Азербайджан

Гидронимы занимают особое место в ономастическом лексиконе и составляют древний пласт системы. Названия многочисленных водоемов турецкого происхождения на территории Азербайджана образованы из богатых лексических единиц. Эти имена появлялись в разные исторические периоды. Ономастические единицы, расположенные на территории Азербайджана, в том числе гидронимы, представлены древнегреческими, римскими, арабскими и другими. найдено в источниках. Это показатель того, насколько далеко эти имена возникли в далеком прошлом. Есть гидронимы, которые смогли сохранить свою первоначальную форму и сохранились в неизменном виде до наших дней. Однако известно, что некоторые гидронимы были искажены на различных картах и источниках. В разных исторических источниках можно встретить разные варианты написания одного и того же гидронима. Изучение названий водоемов, образовавшихся в разные периоды на территории Азербайджана, ценно с точки зрения изучения исторического прошлого как нашего народа, так и тюркских народов. Гидронимы в Азербайджане имеют богатую смысловую особенность. Исследования показывают, что гидронимы включают этнонимы, зоонимы, фитонимы, географические названия, антропонимы, ойконимы, слова, обозначающие цвета, лексические единицы, обозначающие рельеф, и так далее. сформирован на основе. Некоторые гидронимы также сыграли важную роль в образовании ойконимов и оронимов.

Ключевые слова: *гидроним, ономастика, географическая номенклатура, лексическая единица, источник*

SUMMARY

HYDRONYMS

Manjanova G.R., Zeynalova Z.A.

Sumgayit State Technical College under Sumgayit State University, Azerbaijan

Hydronyms have a special place in the onomastic lexicon and form the ancient layer of the system. The names of numerous reservoirs of Turkish origin in the territory of Azerbaijan are formed from rich lexical units. These names appeared in different historical periods. Onomastic units located in the territory of Azerbaijan, including hydronyms, are encountered in ancient Greek, Roman, Arabic, etc. sources. This is an indication of how far those names originated in the distant past. There are hydronyms that have been able to maintain their original form and have survived unchanged to this day. However, it is known that some hydronyms have been distorted on various maps and sources. It is possible to come across different spelling variants of the same hydronym in different historical sources. The study of the names of reservoires formed in different periods in the territory of Azerbaijan is valuable in terms of studying the historical past of both our people and the Turkic peoples. Hydronyms in Azerbaijan have a rich semantic feature. Researches

carried out shows that hydronyms are formed on the basis of ethnonyms, zoonyms, phytonims, geographical nomenclature, anthroponyms, oykonims, words denoting colors, lexical units denoting relief and so on. Some hydronyms also played an important role in the formation of oikonyms and oronyms.
Key words: *hydronym, onomastics, geographical nomenclature, lexical unit, source*

MƏTN PRAQMATİKASINDA FON BİLİYİ PROBLEMİ

Musəvi Samirə Elçin
Azərbaycan Dillər Universiteti, Bakı, Azərbaycan
musavi.samira@mail.ru

Xülasə. "Bilik" anlayışı geniş və mürəkkəb xarakterə malikdir. Bu anlayışa insan beynində təzahür edən bir sıra əqli göstəricilərin vahid kombinasiyası kimi yanaşmaq olar. Biliyin növlərini 2 böyük qrupa bölə bilərik:

1) Linqvistik bilik
2) Qeyri-linqvistik bilik

İkinci qrupa aid olan qeyri-linqvistik biliyi "fon biliyi" termini ilə ifadə edə bilərik. Mətnin düzgün başa düşülməsində fon biliyi vacib rol oynayır. Formal baxımdan mətnin mənası müəyyən linqvistik elementlərdə mövcud olur və həmin mətni qəbul edən şəxs tərəfindən açıq şəkildə ifadə olunan müxtəlif leksik, qrammatik və üslubi vasitələrin köməyilə başa düşülür. Lakin mətni yaradan şəxsin nəzrədə tutduğu mətnaltı məna tam və aydın ötürülməsi üçün qeyd etdiyimiz linqvistik elementlərin istifadə olunması kifayət etmir və qəbul edənə tam şəkildə aydın olmur, çünki adresant tərəfindən yaradılan istənilən mətn müəyyən mədəniyyət daxilində ümumi fon biliyi sayəsində başa düşmədə məhdudiyyətlərlə qarşılaşmayan diskurs iştirakçılarının gümanına əsaslanan gizli anlamanın məhsuludur. Beləliklə, qeyd olunan bu faktor diskurs iştirakçılarına müəyyən bir məlumatı dolayısı yolla ifadə etmək imkanı yaradır.
Açar sözlər: *bilik strukturu, mətn, praqmatika, fon biliyi, diskurs, kontekst*

Koqnitivistlərin əksəriyyətinə görə bilik insan beynindəki əqli sfera daxilində konseptlər, təsvirlər, analogiyaları və elementlər arasındakı əlaqələri özündə ehtiva edən mental göstəricilərdən ibarətdir.

Qeyd olunur ki, bilik formasız bir bütöv deyil və konkret informasiya bloklarını ifadə etmək üçün yaradılır, bu da "biliyin strukturu" termininin istifadəsini şərtləndirir. Bu termin müxtəlif adlarla ifadə olunur: "ensklopedik bilik", "bilik formatı", "fon biliyi" və s. Biliyin bir çox növü var, lakin biz bu növləri 2 böyük qrupa daxilində təsnif edə bilərik.

1) Linqvistik bilik
2) İnsan beynində dünya haqqında öz əksini tapmış qeyri-linqvistik bilik

"Biliyin strukturu" anlayışı koqnitiv üslub, xüsusilə də mətnin anlaşılması üçün vacib əhəmiyyətə malikdir. Mətn özündə ifadə olunan informasiyanın başa düşülməsinə və anlaşılmasına yönələn məqsədyönlü koqnitiv fəaliyyət kimi nəzərdən keçirilir. Mətnin anlaşılması prosesi mətnin arxasında duran məlumat barədə hipotezanın üzə çıxarılması və onun təsdiqlənməsi ilə həyata keçir. Koqnitiv dilçiliyin tərəfdarlarına görə bu proses anlama ilə əlaqəli konkret modullar çərçivəsində reallaşmalıdır. Anlama üçün lazım olan şərtlərə aşağıdakılar daxildir:

1. Dil biliyinin istifadəsi
2. Hipotetik anlamanı üzə çıxarmaq və təsdiqləmək
3. Mətnin "model dünyasını" yaratmaq
4. Müəllifin niyyətini, başqa sözlə mətndə əslində hansı məlumatı vermək istədiyini üzə çıxarmaq
5. Adresant ilə adresatın daxili dünyaları arsındakı əlaqəni qurmaq

Son zamanlarda aparılan müşahidələrə görə mətn praqmatikasında məlumatın oxucuya çatdırılması üçün üslubi vasitələr çox önəmli bir rol oynayır. Bunu nəzərə alaraq deyə bilərik ki, linqvistik vahidlər bilik strukturunun müxtəlif növlərini ifadə etməyə məqsədlənir. Qeyd olunan bu vasitələr mətndə praqmatik funksiya rolunu oynayır, başqa sözlə desək, mətndə gizlənən əsl informasiyanı aktivləşdirməyə şərait yaradır. Burada "aktivləşdirmək" ifadəsi bilik strukturunu ifadə etməyə yönələn verbal signalların təsiri altında nitq prosesi zamanı insan beynində müəyyən hissələrin stimuliyasiyyası kimi başa düşülür.

Son dövrlərdə mətn diliçiliyində mətnin linqvistik aspektləri ilə yanaşı, həmçinin qeyri-linqvistik faktorlar, xüsusilə də həmin mətni sosial cəmiyyətdə istifadə edən dil daşıyıcılarının rolu tədqiqatçıların

diqqət mərkəzinə çevrilmişdir. Beləliklə, müasir funksionalizmdə dilin öyrənilməsində kommunikasiya prosesinin iştrakçıları, onların baxışları, seçimləri, dil istifadəsində qarşılaşdığı məhdudiyyətlər, ünsiyyət zamanı dil daşıyıcıları arasında mövcud olan qarşılqlı təsir və bu kimi faktorlar xüsusilə nəzərə alınır. Bu sahə semantika, sosiolinqvistika, mətn dilçiliyi, diskurs təhlili və praqmatika elmləri sıx əlaqəlidir. [2,s.37]

Praqmatika dilçilik elminin bir hissəsi olub mətn dilçiliyində özünəməxsus bir yer tutur. Levinsona görə praqmatika elmi işarələr siteminin quruluşu və onların kontekstdə istifadəsi arasındakı əlaqəni öyrənib, semantika vasitəsi ilə ümumi məna nəzəriyyəsi formalaşdırır. Praqmatikada əsas diqqət implisit mənaya yönəlir, çünki sözü gedən mənanın dil strukturu vasitəsi ilə ifadə olunması nəyin nəzərdə tutulduğunu və nəyin anlaşıldığını bilməyi tələb edir. Beləliklə, linqvistik praqmatika dil, məna və kontekst anlayışlarını özündə ehtiva edir. Qeyd etməliyik ki, kontekstdə söz, söz qrupları, cümlə ilə yanaşı, mətn də müəyyən mənaya sahib olmalıdır. Lyons tekst və kontekst arasındakı fərqi aşağıdakı kimi izah edir:

"Tekst kontekst daxilində yaranan tərkib hissəsidir. Kontekst isə yaranır, mextəlif situasiyalarda daim dəyişir və yenilənir." [4,s.119]

Van Dijk isə kontekst anlayışına onun iştrakçılarını, onların məqsədlərini, kontekstin həyata keçdiyi məkanı və fon biliyini vacib faktorlar kimi aid edir.

Müəllifin məqsədi və niyyəti vacib faktorlardan olub, dilçilik elminə funksional-praqmatik yanaşma ilə bağlı tədqiqatlarda araşdırılır. Eko "The Role of the Reader" və "The Limits of İnterpretation" "niyyət " anlayışını "müəllifin niyyəti", "oxucunun niyyəti" və "mətnin arxasında gizlənən niyyət" kimi ayıraraq izah edir. Birinci kitabında o, oxcunun hər hansı bir mətni oxuyarkən məna yaratmaq bacarığını analiz edir. O, mətndəki mənanın yalnız mətnin strukturu hesabına deyil, həm də qarşılıqlı təsirə əsaslnanaraq məna yaradan və məna çıxaran oxucunun anlama bacarığı sayəsində hasil olduğu fikrinə əsaslı arqument gətirir. Eko "The Limits of İnterpretation" kitabında isə mətnin kommunikasiya prosesi ərzində əvvəlcədən qarşıya qoyulmuş müəyyən anlama məhdudiyyətlərinə görə öz məqsədini qazandığını qeyd edir. Tədqiqatçının fikrinə görə, hər hansısa verilmiş mətnin məhdud sayda məntiqli və uygun interpretasiyaları ola bilər.

Mətnin anlaşılmasında fon biliyi əhəmiyətli dərəcədə rol oynayır. Formal baxımdan mətnin mənası müəyyən linqvistik elementlərdə mövcud olur və adresat tərəfində ekspilisit şəkildə ifadə olunan müxtəlif leksik, qrammatik və üslubi vasitələrin köməyilə başa düşülür. Lakin mətni yaradan şəxsin nəzrədə tutduğu implisit məna isə yuxarıda qeyd olunan linqvistik elementlərlə tam şəkildə aydın olmur, çünki adresant tərəfindən yaradılan istənilən mətn müəyyən mədəniyyət daxilində ümumi fon biliyi sayəsində başa düşmədə məhdudiyyətlərlə qarşılaşmayan diskurs iştrakçılarının gümanına əsaslanan gizli anlamanın məhsuludur. Bu fator diskurs iştrakçılarına müəəyən bir məlumatı dolayısı yolla ifadə etmək imkanı yaradır. Mətnin anlaşılmasına bu nöqteyi- nəzərdən yanaşma konkret mental modellərə nəzər yetirməyi tələb edir.

Linqvistik elementlər informasiyanı qəbul edən kommunikasiya iştrakçısına hərfi məlumatın artıq mövcud olan informasiya modeli ilə necə əlaəqləndiyini aydın şəkildə nümayiş etdirir. Başqa sözlə, mətnin mənası mətndə aydın izah olunan informasiya və mətnaltı mənanın qarşılıqlı təsiri nəticəsində qəbul edən üçün aydın olur. Deməli, belə bir qənaətə gələ bilərik ki, diskurs prosesinin hər bir iştrakçısı mətni sahib olduğu fon biliyindən, təcrübəsindən və dil elementlərini istifadə etmək bacarığından asılı olaraq müxtəlif şəkildə anlaya bilər.

Mətn diskursa linqvistik və bir-birilə əlaqəli yanaşmalarda özünü göstərir. Bəzi dilçilərə görə diskursun hasil olması şəxs tərəfindən mətnin yaradılması prosesində baş verir. Belə bir fikir diskurs və mətn anlayışlarını fərqləndirməyi şərtləndirir. Belə ki, əgər mətn son nəticədirsə, diskursu isə mətnin yaranması prosesi kimi dəyərləndirmək olar. Mətn konkret bir fəaliyyətin məhsulu olduğu halda, diskurs anlayışı daha mürəkkəb təbiətə malikdir. Diskursu öyrənmək üçün danışanın niyyətini və fikrini açmaq lazımdı, yəni danışanın aydın linqvistik formaların arxasında gizli şəkildə mövcud olan niyyətini və nəyi demək istədiyini bilməliyik. Bunun üçün də qəbul edən şəxs üçün fon biliyinin rolu danılmazdır.

Mətn ünsiyyət üçün çox vaxt formal konstruksiya rolunu oynayır, diskursa isə mental proseslər səviyyəsində yanaşılır. Başqa sözlə, diskurs mətnin arxasında mövcud olan qeyri-linqvistik faktorlarla əlaqəlidir. Müəyyən bir təyinedici ifadənin davamlı istifadəsi fon biliyini və ya danışan və dinləyən arsında mətndə açıq şəkildə özünün büruzə verməyən təcrübənin olduğunu ifadə edir [3,s.84].

"Now, I've always has a clear view about immigration. I believe that immigration has brought significant benefits to Britain, from Polish heroes who fought for us during the war to West Indians who helped us to rebuild afterwards; from those who've come to our shores seeking a safe heaven, from persecution, to those who've come to make a better life for themselves and their families and, in the process, have enriched our society by working hard, taking risks and creating jobs and wealth for the whole country".

Yuxarida qeyd olunan mətnin müəllifi istifadə etdiyi "Britain", "us", "our shores", "our society" və "the whole country" ifadələri arasındakı gizli əlaqlərin dinləyicilərə onların koqnitiv bacarıqları sayəsində anlaşıqlı və aydın olub olmamasını göstərməyə çalışır. Baxmayaraq ki, burada ümumi informasiya şəxs

əvəzliyi “us”, yiyəlik əvəzliyi “our” və müəyyən atikl “the” ifadələrinin köməyi ilə reallaşır, cəm formann istifadə olunması mətndə açıq şəkildə özünü göstərməyən,lakin oxucuda mövcud olan fon biliyini ifadə edir. Beləliklə mətnaltı mənanın anlaşımasındakı çətinlik aradan qalxır.

Burdakı gizli məna mətndən kanarda qalan,lakin diskursun daxil olan oxuculara müraciətin bir növüdür.

Ədəbiyyat

1. Məmmədov A. Studies in Text and Discourse. Cambridge Scholars Publishing, 2018
2. Beaver, D. Presuppositions and Assertions in Dynamic Semantics, Ph.D dissertation, University of Edinburgh, 1995
3. Kadmon, N. Formal Pragmatics. Semantics, Pragmatics, Presupposition, and Focus // Journal of Pragmatics 37 (2005) 749–755
4. Kartuneen, L. Presuppositions and Linguistic Context”. Theoretical Linguistics 1. (1974)

РЕЗЮМЕ

РОЛЬ ФОНОВЫХ ЗНАНИЙ В ПРАГМАТИКЕ ТЕКСТА

Мусави С. Э.

Азербайджанский университет языков, Азербайджан

Понятие «знания» имеет сложный и широкий характер. Это понятие является единой комбинацией умственных показателей человеческого мозга и разделяется на 2 группы:

1. Лингвистическое знание
2. Нелингвистическое знание

Нелингвистическое знание обозначается термином «фоновое знание», который играет важную роль в правильном понимании текста. Смысл текста формально существует в определённых лингвистических элементах и понимается с помощью лексических, грамматических и стилистических средств лицом, которое принимает данный текст. Однако использование этих средств для понимания подтекстовых значений, которые посылаются данным лицом, недостаточно, и принимающий не полностью понимает эти значения. Это связано с тем, что данные значения относятся к определённой культуре, что создаёт трудность в понимании текста. Таким образом, вышеуказанный фактор создаёт возможность для участников дискурса выразить информацию непосредственным путём.

Ключевые слова: *структура знания, текст, прагматика, фоновое знание, дискурс, контекст*

SUMMARY

THE PROBLEM OF BACKGROUND KNOWLEDGE IN THE TEXT PRAGMATICS

Musavi S.E.

Azerbaijan University of Languages, Azerbaijan

The concept of "knowledge" is broad and complex. This concept can be regarded as a single combination of a number of mental indicators manifested in the human brain. We can divide the types of knowledge into two groups:

1) Linguistic knowledge
2) Non-linguistic knowledge

Non-linguistic knowledge belonging to the second group can be expressed by the term “background knowledge”. Background knowledge plays an important role in the correct understanding of the text. Formally, the meaning of a text exists in certain linguistic elements and is understood through various lexical, grammatical and stylistic means that are clearly expressed by the person receiving the text. However, the use of the above-mentioned linguistic elements is not sufficient for the complete and clear transmission of the subtextual meaning intended by the person who created the text, and it is not completely clear to the recipient, because any text created by the addressee is the product of implicit understanding based on the assumption of the participants of the discourse that they do not face any limitations in understanding due to the general background knowledge within a certain culture. Thus, this factor allows discourse participants to express certain information indirectly.

Key words: *knowledge structure, text, pragmatics, background knowledge, discourse, context*

DİLÇİLİYİN BAŞQA ELMLƏRLƏ HƏMHÜDUD TERMİNİ OLAN "İNTERFERENSİYA"NIN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Həmzəyeva Lalə Ələddin
Sumqayıt Dövlət Universiteti, Azərbaycan
rivares-79@rambler.ru

Xülasə. Termin aydın semantikalı sözdür. Son dövrlərdə bəzi terminlərin bir neçə elm sahəsində işləndiyini müşahidə edirik. Elmlərin inteqrasiyası prosesi nəticəsində meydana çıxan terminlərdən biri də "interferensiya"dır. İnterferensiya termininə dilçilik, fizika (akustika, optika) və psixologiyada rast gəlmək mümkündür. Fransız dilindən tərcümədə "bir-birinə qarışdırmaq" mənasını verir. İnterferensiya ümumi şəkildə hərəkətlərin nəticəsini zəiflədən və ya olmamaq dərəcəsinə gətirən əməliyyatlar, yaxud hərəkətlər arası konfliktin olduğu istənilən prosesdir.

***Açar sözlər**: termin, interferensiya, həmhüdud termin, sosial dilçilik, dil norması*

Termin müəyyən peşə sahəsində qəbul olunmuş və xüsusi şəraitdə istifadə edilən məxsusi söz və ya söz birləşmələridir. O, hər hansı bir elm sahəsinə aid olan anlayışın sözlə ifadəsidir. Hər bir elmin, texnikanın, istehsalatın terminləri öz sistemini formalaşdırır. Dil vasitəsilə elmi nəzəriyyələr, qanunlar, prinsiplər, terminologiya formalaşır və elmin, texnikanın əsası olan sistemin yaranmasında müstəsna rol oynayır. Müxtəlif elm sahələrinin özünəməxsus terminologiyası olsa da, bəzən bir terminin bir neçə elmdə işlənməsi hadisəsini müşahidə edirik. Bu hadisə, əsasən, elmlərin inteqrasiyası prosesi nəticəsində meydana çıxır. Elmlərin bir-birilə qarşılıqlı əlaqəsi nəticəsində termin mübadiləsi baş verə bilir. Belə həmhüdud terminlərdən biri də "interferensiya" terminidir.

V. Vaynrayx tərəfindən dilçiliyə gətirilmiş "interferensiya" termini fizika (həm akustika, həm də optikada) və psixologiya da rast gəlinən anlayışdır. Latın dilindən tərcümədə "bir-birinə qarışdırmaq" mənasını verir. "Şəxsin (və ya kollektivin) iki və daha çox dildə müntəzəm olaraq ünsiyyət saxlaması nəticəsində dil normalarının pozulması, yeni xüsusiyyətlər kəsb etməsi. Burada bir dilin daxili modelləri başqa dil modelləri üzrə tərtib edilmiş olur. Beləliklə də, hər iki dilin modelləri bir-birinə təsir edib, biri digərinin yerini tuta bilər" [1, 238]. Bilinqvin dilində təzahür edən bu norma pozuntuları aşağıdakı səbəblərdən yarana bilir:

a) əlaqədə olan dillərin strukturundakı ziddiyyətlərdən;
b) struktur elementlərin fəaliyyətindəki qanunauyğunluğundakı fərqlərdən

Ümumiyyətlə, interferensiyanm dilçilik baxımından izahı bir neçə mərhələdən ibarət olur: a) əlaqədə olan sistemlərin struktur-tipoloji təsviri; b) potensial interferensiyanın sahələrinin müəyyən olunması məqsədilə bu sistemlərin oxşarlıq və fərqlərinin aşkara çıxarılması üçün qarşılaşdırılması; c) daha səciyyəvi interferensiya səhvlərinin kataloqunun tərtib edilməsi; d) bilinqvin nitq davranışının elmi əsaslandırılmış izahı məqsədilə alınan məlumatların təcrübi yoxlanılması. Dillərin qarşılıqlı təsiri dilin strukturunda və nitqdə dəyişikliklərə gətirib çıxarır. Bu, ənənəvi dilçilikdəki alınma, kalka, substrat və s. kimi terminlərin də tədqiqinə imkan verir. Nitqdəki interferensiya dil əlaqəsi prosesində normaların nitq səviyyəsində pozulmasıdır ki, burada tədqiqatçının diqqəti daha çox danışanın şəxsiyyətinə yönəlir.

"İnterferensiyanın aşağıdakı növləri fərqləndirilir: 1. Mənşəyinə görə: daxili və xarici interferensiya; 2. Doğma dilin vərdişlərini öyrənilən dilə köçürülməsinin xarakterinə görə: birbaşa və dolayısı ilə interferensiya; 3. Yaranma xarakterinə görə: açıq və gizli interferensiya; 4. Linqvistik təbiətinə görə, səviyyəcə: fonetik, leksik (semantik) və qrammatik interferensiya" [5 , 71].

Qeyd etdiyimiz kimi, interferensiya iki dilin qarşılıqlı əlaqəsi nəticəsində dil normalarının pozulması şəklində müşahidə olunur. "İnterferensiyanm əsas səbəbi qarşılıqlı əlaqədə olan dillərin müxtəlif sistemli olmasıdır. Bu dillər müxtəlif fonem tərkibli, müxtəlif intonasiya, qrammatik kateqoriyalı olmaları ilə bir-birindən fərqlənirlər. Bütün bu fərqlər interferensiyaya səbəb olan amillərdir" [4, 8]. Buna misal olaraq Azərbaycan dili ilə rus və ya ərəb-fars dillərinin kontaktı zamanı meydana çıxan interferensiya hadisəsini araşdıra bilərik. Məlumdur ki, əsl Azərbaycan mənşəli sözlər üçün səciyyəvi olan xüsusiyyətlər var. Bu xüsusiyyətlərin timsalında rastımıza çıxan dəyişikliklərə nəzər salaq. Milli mənşəli sözlərimizdə sözün əvvəlində iki samit yanaşı işlənmir, buna görə də alınma sözlərdə fərqli səslənmə yaranır, məsələn, *brat-bırat, şkaf- işkaf, stəkan-istəkan*. Azərbaycan mənşəli sözlərdə sözün əvvəlində, ortasında və sonunda sait səslər yanaşı işlənmir, bu baxımdan alınma sözlərin tələffüzündə fərq özünü göstərir: *ailə-ayilə, dairə-dayirə* və s. Həmçinin Azərbaycan mənşəli sözlər *r* samiti ilə başlamır. Bu da dildə interferensiyaya səbəb olur. Belə ki, r samiti ilə başlayan alınmaların fərqli səslənmələrini müşahidə edirik. Məsələn: *ramazan-iramazan, rus-urus, rayon-irayon, rəsm-irəsm* və s. Təbii ki, belə misalların sayı çoxdur. Biz doğma dilin daxili qanunauyğunluqlarının alınmalara təsir etdiyini yuxarıdakı misallarla əsaslandırmağa çalışdıq.

Dillərin qarşılıqlı əlaqəsi nəticəsində cümlənin strukturu dəyişə bilir. Məsələn, Azərbaycan dilinin rus dili ilə kontaktı səbəbindən dilimizə xas olmayan cümlə quruluşu və ya söz birləşməsi forması rastımıza çıxır: I fəsil əvəzinə, fəsil 1 və ya Bakı danışır əvəzinə, Danışır Bakı!

Bu şəkildə dil normalarından kənara çıxma halları fərd qarşı dili tamamilə mənimsəyənə qədər, yəni saf bilinqvə çevrilənədək baş verir. Dillərin interferensiyası nəzəri dilçiliyin, psixolinqvistikanın, sosiolinqvistikanın, metodikanın və s. mərkəzi problemlərindəndir. O, dillərin kontaktı və qarışması kimi dil hadisələrinin əsas hissəsini təşkil edir.

İnterferensiyanın sinxronik planda tədqiqi özündə iki prosesi cəmləşdirir: psixoloji və linqvistik. Onun diaxronik planda nəzərdən keçirilməsi psixoloji analoqa malik deyil.

Sosial psixologiyada isə "interferensiya" termini bir-birinə əkslik təşkil edən emosiyalar, motivlər, dəyərlər arasındakı konflikti bildirir. Akustika və optikada iki və daha artıq növlü dalğa müxtəlif fazalarda eyni vaxtda üst-üstə düşdükdə mürəkkəb dalğaşəkilli formanın amplitudunun azalmasıdır.

Göründüyü kimi, interferensiyanın müxtəlif elm sahələrindəki səciyyəsi müəyyən dərəcədə fərqlənsə də, o, bir-birinə yaxın mənalar kəsb edir. Bu şəkildə bir terminin bir neçə elm sahəsində işlənməsi isə elmlərin inteqrasiyasının labüd nəticəsi kimi gələcəkdə də özünü göstərəcəkdir.

Ədəbiyyat

1. Adilov M.İ, Verdiyeva Z.N. İzahlı dilçilik terminləri. Bakı, Elm və təhsil, 2020. - 656 s.
2. Беликов В.И., Крысин Л.П. Социолингвистика. М. 2001. - 437 с.
3. Вайнрайх У. Языковые контакты. Киев, Вища школа, 1979. - 263 с.
4. Heydərov R. A. Dillərarası əlaqələr və dillərin inkişafı məsələləri. Filologiya eimləri namizədi alimllik dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın avtoreferatı. Bakı, 2008. – 28 s.
5. Mahmudov, M.Ə. Azərbaycanca-rusca, rusca-azərbaycanca lüğət/ M.Ə.Mahmudov, L.M.Kərimov. – Bakı: Azərnəşr, – 1991, - 562 s.

ИНТЕРФЕРЕНЦИЯ КАК ТЕРМИН, ВОЗНИКШИЙ В РЕЗУЛЬТАТЕ ИНТЕГРАЦИИ НАУК

Гамзаева Л.А.

Сумгаитский государственный университет, Азербайджан

Статья посвящена термину интерференция. Термин - это слово с четкой семантикой. В последнее время мы наблюдаем, что некоторые термины используются в нескольких областях науки. Интерференция - это один из терминов, возникших в результате интеграции наук. Термин интерференция можно встретить в лингвистике, физике, акустике, оптике и психологии. В переводе с французского означает "смешивание". Интерференция – любой процесс, который ослабляет или устраняет результат действия в целом, или любой процесс, в котором существует конфликт между действиями.

Ключевые слова: *термин, вмешательство, интегративный термин,социальная лингвистика, языковая норма*

SUMMARY

GENERAL CHARACTERISTICS OF THE TERM "INTERFERENCE" APPEARED DUE TO THE INTEGRATION OF SCIENCES

Hamzayeva L.A.

Sumgait State University, Azerbaijan

The term is a word with clear semantics. It is observed that some terms have been used in several fields of science recently. Interference is one of the terms that emerges as a result of the integration of science fields. The term "interference" can be found in linguistics, physics (acoustics, optics) and psychology. Translated from the Latin, it means "to mix together". Generally, interference is in any process that weakens or eliminates the outcome of an action, or any process in which there is a conflict between actions.

Key words: *term, interference, boundary term, social linguistics, language norm*

İLTİSAQİ VƏ FLEKTİV DİLLƏRDƏ SEQMENT SƏS ƏVƏZLƏNMƏLƏRİ

Abbasova Sədaqət Abbas qızı
Azərbaycan Universiteti, Bakı, Azərbaycan
Sadagat.Abbasova@au.edu.az

Xülasə. Tezisdə müxtəlifsistemli dillərdə morfoloji vasitə kimi təzahür edən səs əvəzlənmələri linqvistik formal vasitə, müəyyən morfoloji mənanın ifadəsi kimi təhlil edilir. Morfoloji məna ilə morfoloji vasitə arasında əhəmiyyətli dərəcədə asimmetriya və ya uyğunsuzluq olduğu göstərilir. Qeyd edilir ki, məna, o cümlədən, morfoloji məna hökmən ya işarələnəndir, ya da işarələnənin bir hissəsidir. İfadə vasitəsi, o cümlədən morfoloji ifadə vasitəsi heç də hər zaman işarələyən və ya işarələyənin bir hissəsi olması vacib deyil. Hər bir dildə mənasız, məna daşımayan və ya boş formal (ifadə) vasitələri mövcud olur ki, işarələyəni olmur. Buna baxmayaraq, mənasız və ya məna daşımayan vasitələrin də daxil olduğu bütün formal ifadə vasitələri mənalı ifadələrin qurulmasında iştirak edir.

Açar sözlər: *səs əvəzlənmələri, seqment, iltisaqi, flektiv, morfoloji vasitə*

Linqvistik ədəbiyyatda "seqment" termininin izahlarına diqqət etməklə prosesi daha aydın şəkildə iltisaqi və flektiv dillərdə müşahidə edə bilərik.

Germanşünaslıqda "seqment" sözünə danışıq nitqinin vurğu və ya intonasiyadan daha çox sait və samit səslərə görə üzvlənən ən kiçik hissəsi kimi məna verilir.

Rus dilçiliyində isə "seqment" müəyyən ardıcıllıqda üzvlənən, eyniliyini itirmədən digər ardıcıllıqlarda təkrarlanan nitq parçasına deyilir.

Azərbaycan dilçiliyində "seqment" sözünün izahına diqqət yetirək: "*Seqment – 1) Xətti sırada (nitq axınında) müstəqil vahid kimi çıxış edən və eyniyyətini pozmadan digər xətti sıralarda təkrarlanan (işlənən) nitq parçasıdır ki, bu dilin struktur vahidlərini müəyyənləşdirməyə imkan yaradır...* [1, 457].

Səslərin əvəzlənməsi dil vahidinin fonem və ya prosodem təşkili məsələlərinə aid olduğuna görə çox zaman dilin fonoloji səviyyəsi və ya fonologiya çərçivəsində nəzərdən keçirilir. Belə yanaşma, hər şeydən əvvəl, törədici fonologiya adlandırılan istiqamət üçün səciyyəvi olmuşdur. Bu istiqamətdə aparılan fonoloji tədqiqatlar XX yüzilliyin ikinci yarısından etibarən geniş yayılmağa başlamışdır. Həmin dövrə aid tədqiqatlarda səslərin əvəzlənməsi fonoloji hadisə kimi, yəni fonologiya baxımından öyrənilmişdir. Şübhəsiz, səslərin əvəzlənməsi fonoloji hadisədir. Bu fonoloji hadisəyə sonrakı dövr tədqiqatlarında başqa prizmadan yanaşılmağa başlandı. Həmin fonoloji hadisə artıq morfoloji vasitə olaraq nəzərdən keçirilirdi. Belə tədqiqatlarda səs əvəzlənməsi morfologiya və fonologiyanın kəsişmə zonasında nəzərdən keçirilir və bu zaman onun morfoloji aspekti əsas kimi götürülür.

Nitq səsləri daha böyük və ya mürəkkəb dil vahidlərinin (heca, morfem, söz və s.) tərkibində reallaşır. Müxtəlif qrammatik formaların və kök morfemlərin, yaxud birköklü sözlərin yaranmasında onlar (nitq səsləri) şəklini dəyişə və biri-birini əvəz edə bilirlər. Söz kökündə saitlərin biri-birini əvəzləməsi, sözün son samitinin əvəzlənməsi, nitq hissəsindən digər nitq hissəsi əmələ gətirən şəkilçilərdəki samit və sait əvəzlənmələri dünya dillərində geniş yayılmış hadisələrdən sayılır. Məsələn:

Azərb.: *uzun – uzan(maq), sarı – saral(maq* ;

ing.: *man – men, foot – feet, tooth – teeth, sing – sang – sung*;

rus: *белый – белить – беловатый, друг – дружить – друзья, собеседник – собеседница, школьник– школьница*; alman: *laufen – (er) läuft; sprechen – (er) spricht.*

Bu hadisə dilçilikdə "səs əvəzlənmələri" və ya "alternasiya" termini ilə adlandırılır. Səs əvəzlənməsi adətən səslərin və ya fonemlərin biri-birini əvəz etməsi ilə bağlı olduğundan seqment mahiyyəti daşıyır. Belə əvəzlənmə adətən səs və ya fonemin müəyyən morfem daxilində biri-birini əvəz etməsi kimi təyin edilir. Səs və ya fonemin belə şəkildə anlaşılması mahiyyətcə bir dəqiqləşdirməni zəruri edir. Bu da ondan ibarətdir ki, əvəzlənən səslər morfem tərkibində eyni mövqe tutmalıdır. Bu mülahizə səs əvəzlənməsinə verilmiş bir sıra təriflərdə də qeyd edilir. Məsələn, O.Axmanova səs əvəzlənməsini "*müxtəlif istifadə hallarında eyni morfemin səs qabığında eyni yer tutan səslərin fərqlənmə faktı*" [2, 513] kimi təyin edir.

Müxtəlif dillərin materiallarının araşdırılması göstərir ki, səslərin biri-birini əvəzləməsi müəyyən hallarda fonetik şərtlərlə müəyyənləşir. Aşağıdakı cədvəllərdə ingilis dilində kəmiyyət markerinin (*-s/-es*) və qaydalı feillərin keçmiş zamanını və keçmiş zaman feili sifətini əmələ gətirən suffiksin (*-ed*) əvəzlənmə və ya alternasiya nümunələri göstərilir. Ayrı-ayrı fonetik şərtlər əsasında, daha dəqiq desək, markerdən və suffiksdən əvvəlki səsin təbiəti əsasında onların allomorfları müəyyənləşir.

A		B		C	
Singular	**Plural**	**Singular**	**Plural**	**Singular**	**Plural**
dog [dɔg]	dogs [dɔg**z**]	dock [dɔk]	dock**s** [dɔks]	witch [wɪtʃ]	witches [wɪtʃ**ɪz**]
bid [bɪd]	bids [bɪd**z**]	bit [bɪt]	bits [bɪ**ts**]	nose [nouz]	noses [nouz**ɪz**]
rib [rɪb]	ribs [rɪb**z**]	tip [tɪp]	tips [tɪ**ps**]	marsh [mɑ:ʃ]	marshes [mɑ:ʃ**ɪz**]
love [lʌv]	loves [lʌv**z**]	giraffe [dʒɪ'rɑ:f]	giraffes [dʒɪ'rɑ:f**s**]	badge [bædʒ]	badges [bædʒ**iz**]
A		B		C	
İnfinitive	**Past tense Participle II**	**İnfinitive**	**Past tense Participle II**	**İnfinitive**	**Past tense Participle II**
play [pleɪ]	played [pleɪ**d**]	ask [ɑ:sk]	asked [ɑ:sk**t**]	expand [ɪks'pænd]	expanded [ɪks'pænd**ɪd**]
arm [ɑ:m]	armed [ɑ:m**d**]	crack [kræk]	cracked [kræk**t**]	decide [dɪ'sɑɪd]	decided [dɪ'saɪd**ɪd**]
conquer ['kɔŋkə]	conquered ['kɔŋkə**d**]	tracked [træk]	tracked [træk**t**]	reflect [rɪ'flekt]	reflected [rɪ'flekt**ɪd**]
involve [ɪn'vɔlv]	involved [ɪn'vɔlv**d**]	repulse [rɪ'pʌls]	repulsed [rɪ'pʌls**t**]	refract [rɪ'frækt]	refracted [rɪ'frækt**ɪd**]

Rus dilində söz kökündə sait və samit əvəzlənməsi (məsələn, *старый – старик – старина, друг – друга – о друге, воды [воды] – вода [вада] – водовоз [вэдавос]*), söz və söz formalarının arasında baş verən tələffüz dəyişiklikləri (məsələn, *сад наш* [са**т** наш], *слаб я* [сла**п** ja], Azərbaycan dilində söz daxilində *nl, rl, zl, ml, tl* kimi səs birləşmələrinin və cəm şəkilçisinin birləşdiyi sözün son samitindən asılı olan tələffüz xüsusiyyətləri ((məsələn, *anlamaq – a**nn**amaq, adamlar – ada**mn**ar, biletlər – bile**td**ər, çıxarlar – çıxa**ll**ar, qızlar – qı**zd**ar* və s.) [4, 101]; [3, 220] fonetik şəraitlə şərtlənən və bağlı olan əvəzlənmələrdir.

Dünya dillərində fonetik şərtlərlə bağlı olmayan əvəzlənmələr də vardır. Məsələn:

ingilis dilində: *belie**v**e – belie**f**, shel**v**e – shel**f**, adv**i**se – adv**i**ce, s**i**ng – s**o**ng, s**i**t – s**ea**t, beg**i**n –beg**a**n – beg**u**n, dr**i**nk – dr**a**nk – dr**u**nk*; alman dilində: *b**i**nden – b**a**nd – geb**u**nden*;

rus dilində: *друг –дру**ж**ок, нога – но**ж**ка, школьни**к** – школьни**ц**а, нов**ы**й – нов**е**ть –нов**и**зна, бел**ы**й – бел**и**ть – бел**о**ватый*; fransız dilində: *(un) can**al** [kanal] – (des) can**aux** [kano], brun [broẽ] "qəhvəyi (k.c.)" – brune [bryn] "qəhvəyi (q.c.)", un sportif [sportif] "idmançı (k.c.)" — une sportive [sporti:v] "idmançı (q.c.)".*

Yuxarıda sadalananları nəzərə alaraq, səs əvəzlənmələri fonetik əvəzlənmələr və qeyri-fonetik əvəzlənmələr olaraq iki növə ayrılır.

Birinci növ əvəzlənmələr fonetik şərtlərlə bağlıdır və səsin sözdəki fonetik mövqeyindən asılıdır. Bu səbəbdən onlara mövqe əvəzlənmələri də deyilir. Həmin əvəzlənmə zamanı eyni fonemə aid olan səslər əvəzlənir, yəni eyni fonemin müxtəlif allofonları və ya allofonemləri əvəzlənir. Buna allofonem əvəzlənmələri də deyilir.

İkinci növ əvəzlənmələr fonetik cəhətdən şərtlənməyən əvəzlənmələrdir ki, bu zaman səslənmənin dəyişməsi mövqedən asılı olmur, müxtəlif fonemlər əvəzlənir və bunun nəticəsi olaraq morfemlər özlərinin müxtəlif variantlarında fərqli fonem tərkibi ilə ortaya çıxır. Səslərin qeyri-fonetik əvəzlənmələri əksər hallarda müxtəlif qrammatik və ya morfoloji mənaların ifadəsinə xidmət edir. Bu baxımdan qrammatik

əvəzlənmə linqvistik ədəbiyyatda "*müxtəlif növ qrammatik mənaların ifadəsinə xidmət edən*" [2, 513] qeyri-fonetik əvəzlənmə kimi təyin olunur.

Beləliklə, heca, morfem, söz və s. kimi daha mürəkkəb dil vahidlərinin tərkibində reallaşan, bir-birilə yaxın əlaqəyə girən, bir-birinə təsir edərək müəyyən dəyişiklərə gətirib çıxaran səs əvəzlənmələri, yaxud bir fonemin digərilə əvəzlənməsi hər zaman onların kombinator əlaqələrindən irəli gələn fonetik şərtlərdən asılı olmur. "*Eyni zamanda belə fonem əvəzlənmələri müəyyən semantik və qrammatik dəyişikliklərlə nəticələnir. Beləliklə, dildə fonemlərin və onların variantlarının əvəzlənməsi bir-birindən fərqli iki xüsusiyyət kəsb edir. Fonemlər bir-birini əvəz etdikdə müəyyən məna dəyişikliyi əmələ gətirirsə, belə əvəzlənmələr fonematik əvəzlənmə, heç bir məna fərqinə səbəb olmursa, onlara fonetik əvəzlənmə deyilir* [3, 206].

İ.Melçuk tipoloji baxımdan seqment səs əvəzlənmələrinin aşağıdakı növlərini fərqləndirir: "Seqment səs əvəzlənmələrinin dörd əsas sinfi mövcuddur. ... substitusiyalar («замещения»), qısalmalar, genişlənmələr və metatezalar" [5, 63]. Tədqiqatçı öz təsnifatını /x/~/y/ ümumi formulu üçün mümkün olan beş məntiqi ehtimal əsasında qurmuşdur:

a) həm /x/, həm də /y/ –mənalı ("непустые") fonem silsilələridir ki, tərkibində müxtəlif fonemlər vardır;

b) /x/ – mənalı ("непустая"), /y/ – mənasız ("пустая") fonem silsiləsidir;

c) /x/ – mənasız ("пустая"), /y/ – mənalı ("непустая") fonem silsiləsidir;

ç) /x/ və /y/ – mənalı ("непустые") fonem silsilələridir ki, eyni fonemdən ibarət olub, müxtəlif ardıcıllıqda yerləşir (başqa sözlə, söhbət yerdəyiş(dir)mədən gedir);

d) həm /x/, həm də /y/ – mənasız ("пустые") silsilələrdir" [5, 63].

İ.Melçuk birinci dörd ehtimal, yəni a), b), c), ç) hallarının əsasında seqment səs əvəzlənmələrinin dörd əsas sinfini fərqləndirir. Bunlar da, yuxarıda qeyd edildiyi kimi, *substitusiyalar («замещения»), qısalmalar, genişlənmələr* və *metatezalar*dır. Beşinci ehtimal, yəni d) halı *sıfır əvəzlənməni* yaradır ki, bir sıra dillərdə təmsil olunur, bəzi hallarda isə əvəzlənmə olmur, yəni söz formada heç bir dəyişmə olmur: heç nə əvəzlənmir, qısalmır, yerləşdirilmir və yerdəyişmə olmur. Bu da özlüyündə sıfır əvəzlənmə hesab olunur.

Ədəbiyyat

1. Adilov M.İ.,Verdiyeva Z.N., Ağayeva F.M. İzahlı dilçilik terminləri lüğəti. Bakı: "Elm və təhsil", 2020, 656 s.
2. Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов / О.С. Ахманова. – 2-е изд., стер. – М : Издательство «Советская энциклопедия».1969, 608 с.
3. Axundov A. Azərbaycan dilinin fonetikası. Bakı: Maarif, 1984, 392 s.
4. Dəmirçizadə Ə. Müasir Azərbaycan dili. I hissə. Fonetika, orfoepiya, orfoqrafiya. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 256 s.
5. Мельчук, И. А. Курс общей морфологии / И. А. Мельчук; пер. И. А. Муравьева, Е. Г.Устинова. – Москва - Вена: Языки русской культуры, 2000. – Том 3. – 370 с.

РЕЗЮМЕ

СЕГМЕНТНЫЕ ЗВУКОВЫЕ ЗАМЕНЫ В АГГЛЮТИНАТИВНЫХ И ФЛЕКТИВНЫХ ЯЗЫКАХ

Аббасова С.А.

Университет Азербайджан, Баку, Азербайджан

В тезисе исследуются звуковые изменения, которые проявляются как морфологические средства в разносистемных языках, как лингвистические формальные средства и как выражение опре делённого морфологического значения.Отмечается,что значение,в том числе и морфологическое,чвстично либо обозначается,либо является частью обозначаемого.Не менее важно и то,что средство выражения,в том числе и морфологическое,не всегда является частью указателя или маркера.В каждом языке существуют тривиальные,не имеющие смысла или пустые формальные средства(выражения),которые не имеют маркера.Тем не менее,все формальные средства выражения,в том числе бессмысленные или не имеющие смысла,участвуют в построении значимых выражений.

***Ключевые слова**: звуковые изменения,сегмент,агглютинант,флексия,морфологические средства*

SUMMARY
SEGMENT SOUND SUBSTITUTIONS IN AGGLUTINATIVE AND INFLECTED LANGUAGES
Abbasova S.A.
Azerbaijan University, Baku, Azerbaijan

Sound changes, which appear as morphological means in different systems of languages, are analyzed as a linguistic formal means, and as an expression of a certain morphological meaning in the thesis. Significant asymmetry or inconsistency is shown between morphological meaning and means. It is noted that the meaning, including the morphological meaning, is necessarily either marker or a part of the marker. It is not always necessary for the means of expression, including morphological expression, to be a marker or a part of the marker. In every language, there are meaningless, or empty formal (expression) means that do not have a marker. However, all formal means of expression, including meaningless or meaningless means, are involved in the construction of meaningful expressions.
***Key words**: sound changes, segment, agglutinative, inflected, morphological means*

LEKSİK-SEMANTİK SAHƏ STRUKTURUNDA ANTONİMİK YUVALAR

İbrahimov Rüfət Məmməd
Sumqayıt Dövlət Universiteti, Azərbaycan
ibrahimov.r@mail.ru

Xülasə. Məqalədə diçiliyin aktual mövzularından biri olan leksik-semantik sahədə adyektiv (sifət əlamətli) antonimlərin oynadığı roldan, onların yuvalı və yuvasız növlərindən, struktur baxımdan rəngarəngliyindən söhbət gedir. Azərbaycan dilinin lüğət tərkibindən leksik və sözdüzəldici antonimik cütlüklərdən nümunələr gətirilir. Adyektiv antonimik yuvaların sözdüzəldici potensialı konkret yuvalarda fərqli yollarla realizə olunur. Sonda sübut olunur ki, adyektiv antonimik yuvalar eyni leksik-semantik sahəyə aid olurlar. Məqalənin hazırlanmasında dilçi alimlərin fikirlərindən istifadə olunub.
***Açar sözlər:** adyektiv antonimlər, antonimlik, sözdüzəldici yuva, leksik-semantik sahə, konsept*

Dil strukturunun tədqiqi zamanı antonimlərdən söhbət açmamaq qeyri-mümkündür. Onlar ziddiyyətli semantik əlamətlərə malik olan leksik qarşıdurmanın xüsusi bir növüdür. Antonim sözlər üçün mənanın ümumi və mühüm əlamətlərinin leksik-semantik paradiqmaya uyğunluğu əsas götürülür. Deməli, məna əlaqəsinin ümumi və əsas cəhətlərinə görə qarşılaşdırılan sözlər antonim kimi qəbul edilə bilər. [1. s.5] Sinonimlərin əksəriyyətindən fərqli olaraq antonimlər sahə tərkibində cərgə şəklində yox, cütlüklər şəklində birləşirlər. Dilimizdə müxtəlif növ antonimlərin olmağına baxmayaraq araşdırmanı "adyektiv" antonimlər üzərində aparmağı labüd bildik.

Adyektiv (*sifət əlamətinə malik olan*) antonimlər iki növə bölünür:

1. yuva daxili (yuvalı)
2. yuvadan kənar (yuvasız)

Yuvasız antonimlərə törəməsi olmayan, sözdüzəldici yuva yarada bilməyən cütlüklər aiddir.

Məsələn: *ümumi-xüsusi, endotermik-ekzotermik* və s.

Yuvaya malik adyektiv antonimlər sözyaradıcı yuvalar əmələ gətirirlər. Onlar yuvaların ilkin istinad sözü rolunu oynayırlar və məcburi komponent sayılırlar. Bütün ilkin istinad sözlü antonimik cütlüklər iki tipə bölünürlər:

1) leksik antonimik cütlüklər *`ağ-qara, yaxın-uzaq, çılğın-sakit, nəzakətli-kobud, sürətli-yavaşca* [1. s.9,72,104,117];

2) sözyaradıcı cütlüklər – korrelyasiyanın bir üzvünün "əsas", digərinin isə "törəmə" olan antonimik cütlüklər aiddir. Burada "əsas" törədici keyfiyyət daşıyır və birlikdə sözyaradıcı cütlük təşkil edirlər: *sosial – antisosial, demokratik – antidemokratik, imperialist – antiimperialist* və s.

Hər iki üzvü törəmə olan cütlüklər çox az olsa da, mövcuddur və onlardan biri yaradıcı, digəri isə ondan əmələ gələn törəmə olur. Məsələn: *mədəni – qeyri-mədəni, ağıllı-ağılsız, qanuni – qeyri-qanuni* və s. Əksər sözlər sinonimlərlə antonimik qarşıdurma yaradırlar. Müqayisə edək: *axmaq-ağıllı / müdrik, böyük-balaca / xırda, ciddi-mülayim / ürəyiyumşaq, uzun-qısa / balaca* və s.

Dil vahidi kimi yuvalar, eyniköklü sözlərin toplusu hesab edilir və nəinki sözdüzəldici, həmçinin leksik səviyyədə öz elementlərinin struktur təşkilində də mühüm rol oynayır. Yuvaların leksik sistemdə

təşkiledici funksiyası özünü onda görsədir ki, onlar öz aralarında sinonimik və antonimik əlaqəyə girilər. Antonimik ziddiyyətlər bütün nitq hissələrinin (isim, sifət, feil, zərf və s.) sözdüzəldici yuvlarına daxil olurlar, lakin bu hadisə daha çox özünü sifət və feillərdə biruzə verir. Görkəmli alim A.Qurbanovun da fikrincə ən çox əlamət, keyfiyyət, xassə bildirən əsas sözlər antonim ola bilirlər [2. s.41].

Adyektiv antonimik yuvalar struktur baxımdan çox rəngarəngdir. Abstrakt səviyyədə onların hamısı birlikdə bir yuva yaradaraq mövcud olurlar. Çünki dil sistemində onların konkret nümayəndələri mövcuddur. Hər bir antonimik yuva müəyyən edilmiş törəmələr toplusundan ibarətdir. Yuvaların xarakterizə olunmasında bir cəhət də ondan ibarətdir ki, burada mümkün törəmələr sayı ciddi dərəcədə məhdudlaşdırılır, onlar heç bir yuva daxilində tam şəkildə realizə olunmur. Adyektiv antonimik yuvaların sözdüzəldici potensialı konkret yuvalarda fərqli yollarla realizə olunur. Əksər hallarda ilkin sözlərin özünəməxsus xüsusiyyətləri ilə təyin olunur. Ümumilikdə, adyektiv antonimik yuvalar törəmə yaratmağa qadir olmayan sifətlərin törəmə sifətlərlə başçılıq etdikləri yuvalarla Müqayisədə daha zəngin tərkibə və struktur mürəkkəbliyinə malikdirlər. Onlar eyni leksik-semantik sahəyə aid olurlar. Məsələn, ağ rəngin sahəsinə - *ağımtıl, ağartı, ağarmaq* və s.; qara rəngin sahəsinə - *qaralmaq, qaraltı, qaralmaq, qapqara* və s. kimi yaratdığı yuvalar; "ətraf aləm" termininin sahəsinə *yaxın (yaxında, yaxınlaşmaq, yaxınlıq* və s.*), uzaq (uzaqda, uzaqlaşmaq, uzaqlıq* və s.*)* yuvaları daxildir.

Eyni bir sahəyə antonimlərin bütün sinonimli yuvaları da daxildir. Nümunə olaraq insanın psixoloji vəziyyətini bildirən və "Vəziyyət" konseptinin leksik-semantik sahəsinin bir hissəsini təşkil edən sözlərə diqqət yetirək: *şən\şad (şənlənmək, şənlik) – qəmgin (qəmlənmək, qəmginlik); şən (şənlik, şənlənləndirmək) – kədərli (kədər, kədərləndirmək); şən (şənlənmək) – kefsiz (bikef-kefsizləşmək).* [1. s.118]

Bütün sadalanan faktları nəzərə alaraq nəticəni tədqiqatçı alim, professor M.Adilovun sözləri ilə bitirmək istərdik. Onun fikrincə sözlər arasında antonimik əlaqələr nominativ səciyyə daşımır, bəlkə sırf semasioloji əlaqələr olub məfhumlar qarşılaşdırılmasına əsaslanır [3. s.144].

Ədəbiyyat

1. Həsənov, H. Azərbaycan dilinin antonimlər lüğəti / H.Həsənov.–Bakı: Şərq-Qərb, – 2007. –144s.
2. Qurbanov, A. Müasir Azərbaycan dilinin semasiologiyası /A.Qurbanov. – Bakı: – 1964. – 51s.
3. Həsənov, H. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası / H.Həsənov. – Bakı: – Nurlan, – 2005. – 452s.

РЕЗЮМЕ

АНТОНИМИЧЕСКИЕ ГНЁЗДА В СТРУКТУРЕ ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧЕСКОГО ПОЛЯ

Ибрагимов Р. М.

Сумгаитский государственный университет, Азербайджан

В статье рассматривается роль прилагательных в лингвистике, которые являются одной из актуальных тем в лексико-семантическом поле, их гнездовые и не гнездовые адъективные типы антонимов, и их структурное разнообразие. Примеры лексических и словообразовательных антонимов приведены из словаря азербайджанского языка. Словообразовательный потенциал адъективных антонимов реализуется в конкретных гнёздах по-разному. В итоге подтверждается, что адъективные антонимические гнезда принадлежат к одному лексико-семантическому полю. При подготовке статьи к публикации ссылались на мнения различных лингвистов.

Ключевые слова: *адъективные антонимы, антонимия, словообразовательные гнезда, семантическое поле*

SUMMARY

ANTONYMIC NESTS IN THE STRUCTURE OF THE LEXICO-SEMANTIC FIELD

Ibrahimov R. M.

Sumgait State University, Azerbaijan

The article examines the role of adjectival antonyms, their nested and non-nested types and structural diversity in one of the actual topics in linguistics - the lexical-semantic field. Examples of lexical and derivational antonyms are given from the vocabulary content of the Azerbaijani language. The word-formation potential of adjectival antonyms is realized in specific nests in different ways. At the end, it is proved that adjectival antonymic nests belong to the same lexical-semantic field. In preparing the article, various linguists' opinions were used.

Key words: *adjectival antonyms,antonymy, word-building nests, lexical-semantic field,*

«SU / BULAQ BAŞINDAN QIZ QAÇIRTMA» ETNOEYDEMİ

Əsədov Zahir Vahid oğlu
M.V. Lomonosov adına Moskva Dövlət Universitetinin Bakı filialı, dosent, Bakı, Azərbaycan
zahir1975@rambler.ru

Xülasə. Məqalədə qədim rus mətnlərinin yad mədəniyyətli adət və ənənələrin təsiri aspektində araşdırılması nəzərdən keçirilir. Qədim rus salnamələrində rast gəlinən "su başından qızqaçırtma" etnoeydemi əsasında həmin adətin genezisi problemi, doğma / yad mədəniyyət kontekstində qədim mətnin eliminisasiyası, həmçinin qədim rus cəmiyyətində əski mədəniyyət mənimsəmələri prosesi tədqiq edilir. Lakunologiya elminin nailiyyətlərini, o cümlədən, etnoeydem nəzəriyyəsindən istifadə etməklə, qədim rus salnamələrinin qədim qatlarında gizli formada ifadə olunan deqorativ markerlərin təhlili yolları və aşkarlanması tədqiq edilir.

Açar sözlər: *salnamələr, qədim türklər, akkulturasiya, mətndaxili lakunlar, mədəniyyət mənimsəmələri*

Qədim Rus dövləti zamanı yazılmış yazı abidələrinin tədqiqi onu göstərir ki, qədim rus linqvomədəni birliyində açıq-aşkar умыкиваху у воды девиця – su (bulaq) başından qız qaçırtma adəti kifayət qədər geniş yayılmışdır. Qeyd edək ki, bu adətə müxtəlif janrlarda rast gəlinir. İlkin olaraq bu adətə biz "Ötən illərin povesti"ndə rast gəlirik ki, burada da salnaməçi qədim slavyan tayfalarında bu cür adətin olmasını qınayır və vəhşi həyat tərzi kimi qələmə verir: "… а Древлѧне живѧху звѣриньскимъ ѡбразомъ. жиоуще скотьски. оубиваху другъ друга. ѧдѧху всѧ нечисто. и брака оу нихъ не бъıваше. но оумъıкиваху оу водъı двїцѧ. и Радимичи и Вѧтичи. и Сѣверъ. ѡдинъ ѡбъıчаи имѧху..." [16, s. 10]. («*Drevlyanlar vəhşi adətlərlə, heyvan kimi yaşayırdılar: bir-birlərini öldürür, murdarcasına qidalanır və nigaha girməzdilər, su başından qız qaçırdardılar. Radimiçlər, vyatiçlər və şimallılar da ümumi adətə malik idilər..).*

Qədim rus hüquq sənədlərində bu adətin mövcudluğu və ona qadağa qoyulması da açıq-aşkar görünür: "А се церковнии суди: роспуст, сминое, заставание, пошибанье, умычка, промежи…"; "А се суды церковныя: роспускы, смилное, заставание, умычка, пошибалное, промежи…" [18, s. 149, 168, 188] və s. Bu baxımdan N.M. Qalkovski yazırdı: "Novqorod canişini İlya İoannın (1165-1185) nəsihəti"ndə gözəl qədim nigah formaları təsvir edilib, o cümlədən: 1) axşam çağı gəlinin evə gətirilməsi; 2) su başından qız qaçırtma; 3) təsadüfi əlaqə nəticəsində məcburi ailə qurmaq" [4, s.143].

Misallardan görünür ki, slavayan tayfalarında "nigah olmur" və onlar qılzarı "oğurlamaqla" özlərinə arvad edirlər. Buradan aydın bir nəticəyə gələ bilərik: o dövr qədim rus linqvomədəni birliyi üçün bu adət ümumi qəbul edilmiş nigah forması deyildi. Başqa cür desək, bu adətin ta qədimdən rus xalqı üçün yad olması, digər yad mədəniyyətdən mənimsənilməsi sualı çıxır. Belə olan halda bu adətin genezisi məsələsi ortaya çıxır. K.A. Avdeyev qeyd edirdi ki, qədim ruslarda qız qaçırtma adəti "ibtidai kommunal nigahın" yerinə gəldi və qədim rus xalqı arasında "şəxsi nigah anlamı ilə əlaqəli" inkişaf etdi [2, s. 17]. Lakin tədqiqatçı bu adətin yad mədəniyyətli xarakterə malik olması haqda susur. Hərçənd V. Makuşev, N.S. Derjavin, N.F. Sumtsov kimi görkəmli tədqiqatçılar bu adətin yad mədəniyyətli olmasını vurğulamışlar.

Maraqlıdır ki, xristianlıq bu adətlə nə qədər mübarizə aparsa da, slavyan xalqları arasında bu cür nigah forması hələ XIX əsrdə də real fakt kimi mövcud idi ki, bunun da təsdiqini biz slavyan xalqlarının toy mərasimi nəğmələrində görürük. Məsələn, Qilyom Levasser de Boplan bu adətin slavyanlar arasında hələ XVII, hətta XIX əsrdə də olmasını təsdiq edir: *Ето свати дворе обиграше / Више главе коње ударише … / Златни топи у град ударише, / А девојци статови дод"оше…*

(serb toy mərasimi nəğməsindən) [3, s. 72].

Yad mədəniyyətli adətin bu qədər uzun müddətdə təsirinin köklərində hansı subyektiv faktorlar dururdu? Əgər bu qayda adət xarakteri daşıyırdısa, bu gün slavyan xalqlarında bu adətə nədən rast gəlinmir? Qız qaçırtma qaydasının qədim rus cəmiyyətində uzun ömürülüyünün səbəbini N.F. Sumtsov "*qonaqlara toya zamanı çəkilən xərclərin azalmasında*" görür və bu qaydanı "oğru toyu" [21, s. 9] adlandırır. Lakin tədqiqatçı qeyd edir ki, "XVIII yüziilikdə və XIX əsrin I yarısında qız qaçırtma qaydası əsasən varlı mülkədarlar arasında geniş yayılmışdır" [21, s. 9]. Paradoks göz qabağındadır. Görünür, digər tədqiqatçıların da əsərlərinə rast gəldiyimiz bu cür paradoksların mənşəyi qeyd olunan adətin genezisi ilə bağlıdır və bu adətin rus xalq ənənələrində "özünə yer tapa bilməməsi" ilə əlaqəlidir. Ən adi halda tədqiqatçılar bu qaydanın genezisini izah edərkən, çox asan üsula əl atırdılar: *bu adət bütpərəst dövrünün qalığıdır və ya süni söz oyunu kimi səciyyələndirilər*. Başqa cür desək. rus tədqiqatlarında bu qaydanın qədim türk etnoeydemi olması faktorunu süni yolla danmaq cəhdinə rast gəlirik. Məsələn, İ.Q. Dobrodomov yazır: "Qədim rus

tayfalarında qız qaçırtmaq ənənəsi XV əsrə qədər qədim rus linqvokultuloji birliyində mövcud olmuşdur... Elmi və bədii ədəbiyyatda tez-tez belə bir informasiyaya rast gəlirik ki, guya bu ənənə su başında ("*у воды*") baş vermişdir. Halbuki, qədim salnaməçi burada "*у вод*" yazanda əslində "*УВОД*" yəni "oğurlamaq, qaçırmaq" sözünü nəzərdə tuturdu" [6, s. 7].

Bu fikirlər tamamilə reallığı əks etmir. Birincisi, tədqiq etdiyimiz bütün qədim rus yazı abidələrində qız qaçırtma ənənəsinə "**умычка у воды**" söz birləşməsi formasında rast gəlirik. Belə olan halda "***увод***" sözünün yanında "***умычка***" sözünün olması həm fikir, həm də söz tavtalogiyası (təkrarı) deməkdir. Nəzərə alsaq ki, Qədim Rus dövründə yazı materialı baha və tapılmaz idi və salnaməçilər öz əsərlərini yazanda sözləri sətirlərarası məsafə gözləmədən yazırdılar, o zaman iki eyni mənalı sözün "mənasız" olaraq bütün yazı abidələrində təkrar edilməsi mümkün deyildi. Həm də İ.Q. Dobrodomov qeyd edir ki, bu ənənə guya XV əsrə qədər mövcud olmuşdur. Halbuki, yuxarıda biz göstərdik ki, bu ənənəyə hətta XIX əsrin əvvəllərində də bəzi rus xalqlarının toy mərasimlərində də rast gəlinir.

Hesab edirik ki, rus tədqiqatçıları bu barədə sussalar da, bu adət bütpərəst dövrünün qalığı hesab edilsə də, onun genezisi qədim türk tayfalarınln adət-ənənələri ilə bağlıdır və onun slavayan cəmiyyətində yayılması məhz türk tayfalarının təsiri nəticəsində baş vermişdir.

Fikirlərimizi «contradictio in contrarium» (lat. "əks fikir söyləməklə təsbit etmə") üsulundan istifadə etməklə izah edək.

1. Qız qaçırtma qaydasının qədim rus cəmiyyətində yaranması və yayılmasında Qədim Bizans mədəniyyətinin təsiri ön plana çəkilir.

Təbii ki, bizans mədəni çalarlarının qədim rus cəmiyyətinə çoxşaxəli formada daxil olmasını biz inkar etmirik və bu haqda kifayət qədər elmi ədəbiyyat mövcuddur [21]. Lakin mövzu ilə bağlı elmi ədəbiyyatın təhlili onu göstərdi ki, qədim yazı abidələri qız qaçırtma adətinin Bizans cəmiyyətində mövcudluğunu təsdiq etmir [12]. Digər tərəfdən, Bizans cəmiyyətində ailə – fərdi sosial mühit yox, bir neçə fərdi ailələrdən ibarət makroailə idi. Q.Q. Litavrin "Bizanslılar necə yaşayırdılar" kitabında yazır: "Bizansda ailə məcəlləsinə görə oğlanlar 15, qızlar isə 14 yaşında ailə qurmaq, müvafiq olaraq isə 7 və 5 yaşlarında nişanlanmaq hüquqlarına malik idilər" [12, s. 103-108]. Təbii ki, çox erkən yaşlarında ailə qurmaq hüququ qazanan bizanslının ağlına çətinki qız qaçırtmaq gəlsin. Bir ailədəki, baba-nənələr hətta evli nəvə, bəzən isə evli nəticələr ilə birgə yaşayırdı, bu cür sosial-ailə cəmiyyətində qız qaçırtmanın nə qədər yersiz olması heç şübhə doğurmur. Axı məlumdur ki, qız qaçırtmanın bir motivi kimi ailə quran tərəflərin "tələsməsi" (müxtəlif səbəblərdən, istər sevgi, istərsə valideynlər tərəfindən zorla ərə verilməsi) idi. Nəzərə alsaq ki, Bizans ailə qanunvericiyi nigah qaydalarında sərt deyildi, o zaman qız qaçırtma qaydasının Bizans cəmiyyətində yaranmasına belə yer qalmır. Başqa cür desək, mülayim ailə qanunvericiliyi daxilində nigah qaydalarının pozulmasına səbəb yox idi. Beləliklə, qız qaçırtmanın aşağıdakı motivləri Qədim Bizansda real əsaslara söykənmirdi:

a) Yaş həddinin olmaması, oğlanların 24-25 yaşdan sonra mülkiyyət hüququ qazanması.
b) 2, 3 və 4-cü dəfə nigah qurmaq qaydasının qadağan edilməsi.
c) Boşanmaya qoyulan cərimələr, ailənin patriarxal-lokal və makro-ailə xarakterli olması.
d) Çox kiçik yaşda ailə quran tərəflər arasında ciddi hüquqi-mülki qaydalar prinsipinin dövlət və kilsə tərəfindən tənzimlənməsi.
e) Bizans ailə-korporativ infrastrukturunun amorf olması və cəmiyyətin sosial təbəqələşmə qaydalarının mövcudluğu.

Beləliklə, qədim rus cəmiyyətində qız qaçırtma adətinin Bizans tərəfindən gətirilməsi və yayılması öz aktuallığını itirir.

2. Bu qaydanın Bibliyada təsvir edilən epizodla əlaqəsi ön plana çəkilir.

Məlumdur ki, Bibliyada belə bir epizod var: İsraillə Veniaminin şəcərəsi müharibə apardığı zaman israillilər and işmişdlər ki, Veniaminin nəslindən olan heç kimə qız ərə verməsinlər; lakin israillilər bir az yumşalır və bu müharibədən sağ qalan 600 Veniamin tərəfdarlarına izn verillər ki,

Silom şəhərində hər il keçirilən dini bayram zamanı onlar israilli qızları qaçırsınlar.

Ilk öncə qeyd edək ki, Qədim Rus dövləti xristianlığı qəbul etməmişdən öncə, qız qaçırtmaq adəti artıq qədim rus cəmiyyətində mövcud idi. Deməli, qədim rus cəmiyyətinə bu adətin xristianlığı qəbul etməklə birgə yayılması öz qüvvəsini itirir. Digər tərəfdən, Kilsə bu adətin ləğv edilməsində israrlı idi. Əgər söhbət yəhudilər tərəfindən bu adətin qədim rus cəmiyyətinə gətirilməsindən gedirsə, qeyd edək ki, knyaz Vladimir dini etiqad seçərkən yəhudi etiqadından imtina etmişdir. Bu haqda "Ötən illərin povesti" aydın formada yazır: "Володимиръ же рече: «То како вы инѣхъ учите, а сами отвѣржени от Бога? Аще бы Богъ любилъ васъ, то не бысте расточнени по чюжимъ землямъ. Еда и намъ то же мыслите зло прияти?»

3. Qədim Roma təsiri nəticəsində yayılması ehtimalını araşdıraq.

Məlumdur ki, Qədim Romada qız qaçırtma qaydası "sabinalıların qaçırılması" rəvayəti ilə bağlıdır. Roma tarixçilərinin yazdığına görə, Roma şəhəri yalnız kişi əhalisindən ibarət idi. Qonşu tayfalar onlara qız ərə vermirdilər. Bu zaman Romul "konsuali" (Kons tanrısının şərəfinə) bayramı keçirir və qonşu tayfaları da dəvət edir. Bayram zamanı qəfil kişilər silahsız qonaqların qızlarına hücum çəkib, onları qaçırırlar. Nəticədə isə tarixdə "Sabin müharibəsi" adı ilə məşhur olan savaş başlayır. Gördüyümüz kimi, burada da qız qaçırtmaqla nigah qurmaq ənənəsindən söz gedə bilməz. Bu tarixi qeydin qədim rus cəmiyyətinə nigah qurmaq vasitəsi kimi təsiri də bir qədər inanılmazdır.

4. Elmi ədəbiyyatda qız qaçırtmaq ənənəsinin roman-moldavan xalqları tərəfindən qədim rus cəmiyyətində yayılması fikrinə də rast gəlirik.

V.S. Zelençuk roman-moldovanlarda bu ənənəni "nişanlı əldə etmək üçün mübarizənin inssenirovaksı" («инсценирование борьбы за невесту», yəni səhnələşdirməsi) adlandırır [8, s. 46-47]. "Səhnələşdirmə" dedikdə tədqiqatçı "qızın əldə edilməsinə və qızın qohumlarının müqavimətini qırmağa yönələn bir sıra quruluşların" cəmini nəzərdə tutur [8, s. 47]. Bu ənənənin genezisinə dair alim daha bir dəyərli fikir söyləyir: "Moldavan toy mərasimində qız qaçırtma adəti moldavan cəmiyyətinə yüzillər bundan öncə, görünür, *türkdilli tayfların aramsız hücumları* (kursiv bizimdir – Z.Ə.) və işğalı zamanı daxil olmuşdur. Lakin moldavan cəmiyyətində bu adət milli-mədəni ənənədən çox, əyləncə xarakteri daşıyırdı. Buna görə də moldavan cəmiyyətində bu ənənə xalq təfəkküründə və milli adət ənənələrində dərin kök sala bilməmişdir və artıq XIX əsrin əvvəllərində tamamilə unudulmuşdur. Hərçənd ki, bu gün moldavan toy nəğmələrində qız qaçırtma misralarına rast gəlinir" [8, s. 57]. Deməli, roman və moldavan xalqlarında əyləncə xarakteri daşıyan bu qayda adət-ənənə şəkli almamış və qədim ayin kimi də funksionallaşmırdı.

Hesab edirik ki, qız qaçırtma adətinin qədim rus cəmiyyətində yayılması tarixən qədim türk tayflarının qədim mədəniyyətinin təsiri və ən qədim dövrlərdə cərəyan edən akkulturasiya prosesi ilə bağlıdır. Fikrimizi isbat etməyə çalışaq.

İlk öncə qeyd edək ki, hər hansı bir adət-ənənənin hansı xalqa məxsus olmasının isbat edilməsi Avraam Molun tətbiq etdiyi mədəniyyətin sosidinamikası ("Adət-ənənələrin "uzunömürlüyü" yüksək dərəcədə həmin xalqın assosiasiyalar ehtimalından asılıdır. Bu o deməkdir ki, xalq ona məxsus olan adət-ənənəni özünün "biliklər ekranından" süzərək gələcək nəsillərə ötürür" [13, s. 46]) və Even Hanqtiqtounun "fikirlər atomu"qanununlarına ("Hər bir adət-ənənə "fikirlər atomları" ilə sıx bağlıdır, məsələn, təfəkkürün aparıcı sözləri ilə. O adət-ənənə daha qədim və avtoxton hesab edilir ki, onun izləri və ya açıq-aşkar davamına indi də həmin xalqın mədəniyyətində rast gəlinir" [22, s. 13]) əsasən aparılır. Məsələyə bəzi tarixi və yazı üzərində təsbit edilmiş faktları qeyd etməklə aydınlıq gətirək.

a) Məşhur səyyah Qilyom de Rubruk köçəri türk tayfalarının qədim mədəniyyəti və adət-ənənələrini çox ətraflı təsvir etmişdir. O, qeyd edirdi ki, qədim türklərdə, yəni qıpçaqlarda, "... Ağsaqqlardan ibarət nümayəndə qızı almaq üçün elçi gedərdi. Lakin bu nümayəndə hər zaman əli dolu qayıtmırdı. Məsələ, adətən, ya qızı almaq üçün ödənilən verginin çox olması, və ya sadəcə valideynlərinin oğlandan və ya onun ailəsindən xoşlanmadığı halda qəlizləşirdi. ... Bu zaman oğlan tərəf bir qrup insanlarla, adətən oğlanın dostları ilə birgə qızı oğurlayırdılar. Qeyd edək ki, bu qaçırtma heç də asan olmurdu, çünki qaçırılacaq qız onun valideynləri və qohumları tərəfindən güclü mühafizə edilirdi..." [19, s. 77]. Q. de Rubruk bu adətin daha bir önəmli tərəfini təsvir edir: "Bəzən oğlan tərəfinin vergi ödəmə iqtidarında olmadığı, lakin qızın və oğlanın valideynləri bu qohumluğa razı olan tədqirdə qızın valideyni belə deyirdi: "Bax, bu mənim qızımdır, onu harda görsən, qaçırda bilərsən". ... Və adətən qızın valideynləri onu qohumlarının evinə yollayırdı ki, buradan da qız oğlan adamları tərəfindən öncədən razılaşdırılmış qaydada qaçırdılırdı" [19, s. 79].

Deməli, qədim türklərdə qız qaçırtmaq nəinki evlənmək vasitəsi, həm də bir adət-ənənə formasında yüzilliklər öncə funksionallaşmış və qədim türk cəmiyyətində dərin milli-mədəni köklərə sahib idi. Qız qaçırtmaq qədim türklərdə toydan öncəki nigah formasından biri idi ki, buna da indiyədək eyni funksiya və formada müasir türk xalqlarında rast gəlirik. Bu baxımdan E. Teylor yazır: "... Qədim türklər və tarixdə "monqol-tatar" kimi tanıdığımız xalqlarda qız qaçırtma adəti ən qədim ənənə və adətlərin mirası idi və bu adətə, digər adətlər kimi, türk xalqları çox böyük önəm verirdilər" [11, s. 58].

b) Tarixdə "*xuey-tszu*", "*xuey-xuey*" və ya "*dunqanlar*" kimi tanınan çindilli müsəlman türk xalqının qədim mədəniyyətinə münasibət bildirən O.İ. Zavyalaova qeyd edir ki, islamdan öncəki və hətta müsəlmançılığı qəbul etdikdən sonra dunqan xalqı arasında qız qaçırtma nigah formasının ən geniş yayılmış və dərin kök salmış milli adətlərindəndir [7, s. 153-155]. Bu fakt Yaponiyanın Nanzan Universitetinin Antropologiya İnstitunun 1992-ci ildə dunqanlar haqqında verdiyi elmi hesabatında da təsdiq edilir [14, s. 256].

c) Qırğız xalqına ta qədimdən "*kız ala kaçuu*" kimi məlum olan qız qaçırtma adəti bu gün də Qırğızıstanda nigah formasından biridir. A. Raximdinova qeyd edir ki, Qırğızıstanda qız qaçırılmanı ta qədimdən özlərinə şərəf hesab edirdilər, çünki bu "həmin qızın arvad olmağa layiqdir" anlamına gəlirdi [17, s. 18]. Qırğızlarda qız qaçırtmanın bu məqamlarını görkəmli tarixçi Rassel Kleynbax da təsdiq edir. VI əsr çin salnamələrini tədqiq edən alim, burada qız qaçırtmanı qədim türklərin adəti kimi səciyyələndirilməsini qeyd edir [10, s. 88-103].

Qırğız türklərində qız qaçırtma adətinin hələ VI əsrdən emin, yenisey və tarbaqatay qırğızlarında babalarından qalmış ənənə olmasını hələ 1897-ci ildə görkəmli rus tədqiqatçısı A.P. Smirnov [20] və görkəmli türkoloq və sovet etnoqrafı S.M. Abramzon [1] da qeyd edirdi.

d) Qədim çin mənbələrində qədim türklər haqqında verilən məlumatları və kalımın ən qədim köklərini və yayılma arealını tədqiq edən Fərhad İlyasov eramızın VII əsrinə aid yazıda kalım və qız qaçırtmanın qədim türklərdə ən qədim adət kimi səciyyələndirildiyini qeyd edir ("қалын алыу", "қаршы туй", "қалын алырга барыу", "кыз каça барыу") və rus dilində tərcümədə (tərcümə V. Herşuninindir) belə bir misal gətirir: "*Мой калым тебе я даю, / Выкупаю судьбу свою, / Я мучений своих не таю, / И пора бы уж нам породниться. / Если калым мой / Не достоин дома твоего, / То придется мне силой / Украсть тебя как своего*" [9, s. 72]. Qədim türklərdə qız qaçırtma motivlərindən biri də kalımın / başlığın ödənilməməsi idi, onda dolayısı olaraq qız qaçırtmanın da artıq VII əsrdə qədim türklərdə adət kimi yayılmasını söyləyə bilərik.

e) Məsələyə ibtidai mədəniyyətin inkişafı nəzəriyyəsi baxımından da yanaşaq. Qız qaçırtma adətinin ümumiyyətlə genezisi barəsində tədqiqatçılarda müxtəlif fikirlər dolaşır. Bir sıra tədqiqatçılar hesab edirlər ki, qız qaçırtma adətinin yaranma səbəbi "matriarxar quruluşunun dəyişməsi və ailədə kişinin sosial rolu və statusunun dəyişməsi ilə bağlıdır" [11, s. 19].

Bu fikirlərlə biz razılaşa bilmərik. Təbii ki, matriarxat dövründə oğlan nişanlısının evinə köçüb yaşayırdı, lakin qız qaçırtmanın bir başa bununla və patriarxart dövrünün yeni qaydaları ilə əlaqəsi olaraq, adət şəklində olmadığını vurğulamaq tamamilə əsassızdır. Belə ki, L.S. Smirnova, A.İ. Perşits, İ.A. Karelina və bir çox tədqiqatçılar hesab edirlər ki, bu adətin yaranması ibtidai dövrdə patriarxat rejiminin bərqərar olması ilə əlaqəli olsa da, sonradan insan cəmiyyətində sosial-iqtisadi səbəblərdən inkişaf etmiş və adət-ənənə formasına çevrilmişdir. Bunun bariz nümunəsi kimi türkdilli tayfaları qeyd edə bilərik [15, s. 122-123].

Beləkilə, mətnin qavranılması, xüsusilə də qədim mətnin, onun liqvomədəni qatının təyin edilməsi, deqorativ markerlərin aşkarlanması və açıqlanması əslində mətnin dərin qatlarında gizlənmiş milli-mədəni çalarların düzgün dərk edilməsidir. Tədqiq edilən etnoeydem məhz bu cür dərin milli-mədəni çalarlara malikdir: salnaməçi tərəfindən qeyd edilən bu cür semantik torlar mətn daxilində etnoeydemləri qapalı etsə də, sonrakı fon biliklərin təhlili və onların eliminisasiyası, etnoeydəmlərin "doğma" mədəniyyət çərçivəsindən təhlili onların genezisini müəyyən etməyə yardımçı olur. Tədqiqat göstərdi ki, hər hansı bir xalqın genetik köklərini bilmədən, hansısa milli-mədəni dəyərlərin, xüsusilə də onun daşıyıcıları olan etnoeydemlərin əsl simasını təyin etmək subyektiv olardı: yad mədəniyyətin dərk edilməsi onun milli-mədəni dəyərlərinin, adət və ənənələrinin dərk edilməsidir.

Ədəbiyyat

1. Абрамзон С.М. Киргизы и их этногенетические и историко-культурные связи /Авт. вступ. ст. С.Т. Табышалиев. Ф.: Кыргызстан, 1990. Fəsil V. 480 s.
2. Авдеев К.А. Записки о старом и новом русском быте. Спб., 1842, 240 s.
3. Боплан Гильом Левассер де. Описание Украины от пределов Московии до границ Трансильвании, составленное Гильомом Левассер де Боплан // Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси. Киев, 1896. Вып. 2, 372 s.
4. Гальковский Н.М. Борьба христианства с остатками язычества в Древней Руси. Т.1. Харьков, 1916. с. 143.
5. Державин Н.С. Обычай «умыкания» невест в древнейшее время и его переживания в свадебных обрядах у современных народов // Сб. статей, посвященных В.И. Ламанскому. Спб., 1907. Ч. 2. s. 261-293.
6. Добродомов И.Г. Проблема филологической достоверности материала в исторических исследованиях // Древняя Русь. Вопросы медиевистики 2002. № 4 (10). s. 5-13. Завьялова О. И. Китайские мусульмане *хуэйцзу*: язык и письменные традиции // Проблемы Дальнего Востока. 2007. № 3. s. 153-160.
7. Зеленчук В.С. Очерки молдавской народной обрядности (XIX – начала XX вв.). Кишинев: Картя Молдовеняскэ, 1959. 322 s.

8. Ильясов Ф.Н. Сколько стоит невеста // Социологические исследования. 1991. № 6. s. 68-79.
9. Клейнбах Р., Салимжанова Л. "Кыз ала качуу" и киргизский адат: умыкание невесты и обычное право в Кыргызстане // Этнографическое обозрение. 2011. № 3. s. 89-104.
10. Косвен М.О. Очерки истории первобытной культуры. Изд. 2-е. М., 1957. 254 s. 14.
11. Литаврин Г.Г. Византия между Западом и Востоком: опыт исторической характеристики. Изд. 2-е. СПб.: Алетея, 2001. 388 s.
12. Моль А. Социодинамика культуры. М., 2008. 246 s.
13. Научный отчет Института антропологии Нанзанского Университета // Имазов М.Х. (ред.), «Дунганская энциклопедия». Бишкек, «Илим», 2005. 402 s.
14. Першиц А.И. Похищение невест: правило или исключение? // Советская этнография. 1982. № 4. s. 121-127.
15. Полное собрание русских летописей. Т.1. Лаврентьевская летопись. Повесть временных лет. Изд. 2-е. Л.: АН СССР, 1926-1928. 610 s.
16. Рахимдинова А. Критика калыма. Джалал-Абад, 2010. 198 s.
17. Российское законодательство X-XX вв. Т.1. Законодательство Древней Руси. М.: ЮЛ, 1984, 582 s.
18. Рубрук Г. де. Путешествия в восточные страны. СПб., 1911, 278 s.
19. Смирнов А.П. Быт и нравы Киргизов. Санкт-Петербург: Типография М. Акинфиева и Ш.Леонтьева, 1897. 396 s.
20. Сумцов Н. К вопросу о влиянии греческого и римского свадебного ритуала на малорусскую свадьбу. Киев, 1886. 418 s.
21. Хангтигтоун Э. Движущая сила цивилизации (перевод с англ.). М., 2011. 202 s.

РЕЗЮМЕ
ЭТНОЙДЕМ "ПОХИЩАТЬ ДЕВУШКУ У ВОДЫ"/«УМЫЧКА У ВОДЫ»

Асадов З.В.
Бакинский филиал МГУ имени М.В. Ломоносова, Азербайджан

В статье рассматривается проблема правильного истолкования и понимания древнерусского текста в аспекте влияния инокультурных традиций и нравов. На примере этноэйдемы «умычка у воды» исследуется проблема определения генезиса данного обычая и эллиминации древнего текста в контексте родной / чужой культуры, а также процесс древней культурной апроприации в древнерусском обществе. Используя достижения лакунологии, в частности, теории этноэйдем, проводится анализ путей преодоления и раскрытия декоративных маркеров, имплицитно выраженных в древних пластах древнерусских летописей.

Ключевыеслова: *летописи, древние тюрки, аккультурация, текстовые лакуны, культурная апроприация*

SUMMARY
THE ETNO-EIDEMA OF «BRIDE NAPPING»

Asadov Z.V.
Baku branch of Moscow State University named after M.V. Lomonosov, Azerbaijan

The article deals with the study of ancient Russian texts in the aspect of the influence of foreign cultural customs and traditions. The problem of genesis of this custom, the elimination of the ancient text in the context of native/foreign culture, as well as the process of appropriation of ancient culture in old Russian society are investigated on the basis of the ethno-eidema “bride napping” seen in old Russian chronicles.

Using the achievements of locunology, including the theory of ethno-eidem, the ways of analysis and detection of decorative markers implicitly expressed in the ancient layers of the ancient Russian chronicles are studied in the article.

Key words: *chronicles, ancient Turks, acculturation, text gaps, cultural appropriation*

QƏRB VƏ AZƏRBAYCAN DİLÇİLİYİNDƏ DİSKURS PROBLEMİ

Əliyev Sabir Rəsul oğlu
Bakı Slavyan Universiteti, dissertantı, Bakı, Azərbaycan
sabir.aliyev.1992@mail.ru

Xülasə. Məqalədə Qərb və Azərbaycan dilçiliyində diskurs problemindən bəhs edilir. Diskurs anlayışı dilçilikdə bir termin kimi izah edilir, onun növləri, janrları və strukturu təsnif edilir. Eyni zamanda, məqalədə diskursun müxtəlif elm sahələrində rolu vurğulanılır. Üstəlik, məqalədə dilçilikdə diskurs problemi ilə əlaqəli Zeliq Harris, Sinkler J.M, Kulthard M, Mişel Fuko, M.A.K. Hallidey, T.A.van Dayk, Azad Məmmədov, Fəxrəddin Veysəlli, Fikrət Cahangirov, Əfqan Abdullayev kimi dilçilərin fikirləri qeyd edilir.

Açar sözlər: *diskurs, dilçilik, fərqlər, dillər, mətn*

Hal-hazırda dilçilikdə diskurs termini çox tez-tez işlədilir. Onun konkret, ümumi qəbul olunmuş tərifi yoxdur. Məhz buna görə son onilliklər ərzində diskurs problemi dilçilikdə öz aktuallığını qoruyur. Qərb dilçiliyində bu termin XX əsrdən tədqiqata cəlb edilmişdir. İngilis dilli lüğətlərdə diskurs (discourse) sözünün mənası "a long narration on some topic or a dialogue between two people", "yazılı və ya şifahi ünsiyyət", "müzakirə", "iki şəxs arasında mükalimə" deməkdir. Diskurs sözü ingilis dilinə qədim fransız dilindən keçmişdir. Fransız dilində diskurs (discours) "nitq", "mühakimə", "fikir söyləmə" deməkdir. Fransız dilinə də latın dilindən daxil olan diskurs sözü (discursus) latın dilində "söhbət", "müzakirə", "ora-bura, müxtəlif tərəflərə qaçmaq" anlamını ifadə edir. Diskurs termin kimi dilçilik elmində ilk dəfə 1952-ci ildə Amerikalı alim Zelliq Harrisin "Diskurs təhlili" adlı (Discourse analysis) məqaləsində işlədilmişdi. Dilçi diskursa mətn kimi yanaşmışdır. Ümumiyyətlə, diskurs çoxmənalı anlayışdır, eyni zamanda nitq, dil fəaliyyəti kimi də anlaşılır [3, s.7].

Qərb dilçiliyində "parole" termini ilə başlayan tədqiqatlar bir müddətdən sonra diskurs termininin araşdırılması ilə davam etmişdir. Dilçilər parole (nitq) termininin əvəzinə diskurs terminini işlətməyə başlamış və onun nitqdən daha artıq sosial səciyyə daşıdığını bildirmişdirlər. Fransız dilçilik məktəbinin nümayəndələri Ş.Balli və R.Bart diskursun daha çox sosial mənaya malik olduğunu qeyd ediblər. İngilis dilçiliyində diskurs ilkin olaraq mətn kimi qiymətləndirilmişdir. Z.Harris, M.A.K. Hallidey və digər ingilis dilçiləri diskursu mətn hesab etmişdirlər. Onlar diskursu mətn ilə əlaqələndirmişdirlər. M.A.K. Hallidey mətnin şifahi və ya yazılı danışıq parçası olduğunu söyləmişdir.

Sonralar diskurs mətndən fərqləndirilmiş və diskursun sosial situasiyaya malik olduğu aşkar edilmişdir.

M.A.K. Hallidey diskursun formalaşmasında mətn funksiyasının vacib rola malik olduğunu yazır [1, s.58]. Natiqin və dinləyənin fərdi bacarıqlarının diskursun yaranmasındakı rolunu ifadə edir. Qərb dilçiliyində diskursun tədqiqi ilə məşğul olan N.Enkvist onun səciyyəvi xüsusiyyətlərini ayırd edərək diskursu mətndən fərqləndirmişdir. Diskursun situasiya ilə birbaşa əlaqədə, mətn və kontekstin vəhdəti nəticəsində formalaşdığını bildirmişdir. Misal olaraq, "Live and Learn" ifadəsi mətn daxilində heç bir situativ xarakter daşımır. Lakin universitetdə auditoriyalarda divardan asıldıqda situativ əhəmiyyət kəsb edərək kontekst daxilində müəyyən bir diskursun tərkib hissəsi olur. Diskurs daha mürəkkəb proses olmaqla, mətnin müəllifinin fikrini anlamağı və ekstralinqvistik amilləri nəzərdə tutur. T.van Dayk diskursun həyatın müxtəlif sferaları ilə əlaqəli olduğunu söyləyərək onu sosial praktika adlandırır. Buna müvafiq olaraq, bədii, elmi, siyasi, hüquqi, məişət, dini və digər diskurslar meydana çıxır. Hər bir dilin diskursu həmin dil üçün səciyyəvi olan etno-kulturoloji amillərlə müşayiət olunur [5, s. 68].

Amerikalı dilçi Z.Harris mədəniyyətlə dil arasındakı əlaqəni müəyyənləşdirməkdə diskurs təhlilindən istifadə etmişdir. Diskursda sosial kontekst məsələsi dilçinin diqqətini cəlb etmişdir. Diskurs təhlili eyni zamanda, Birmingem universitetində ingilis dili üzərində araşdırmalar aparan D.Sinkler və M.Kulthardın tədqiqatları ilə bağlıdır. Diskurs təhlilinin Birmingem modeli "The English Used by Teachers and Pupils" tədqiqat layihəsi əsasında hazırlanmışdı. Tədqiqatın məqsədi

"müəllimlərlə-şagirdlər" arasında qarşılıqlı əlaqələrin linqvistik aspektlərinin araşdırılması idi. Dilçilər bu layihəyə diskurs təhlili modelinin metodoloji əsasını hazırlamaq nöqteyi-nəzərindən yanaşırdılar. Söhbət şifahi diskursun daha mürəkkəb forması idi. Müəllimin rəhbərliyi ilə sinifdə tədris prosesi "söhbət və təbaşir" vasitəsilə baş tutur. Təbii danışıq ilə əlaqəli bütün aspektlər minimuma endirilir, nitq konkret modellərə uyğunlaşdırılır, müəllim birmənalı olaraq söhbətə nəzarət edir, şagirdlərin ünsiyyətə cəhdləri təbii görünür. Tədqiqatçıların məqsədi tədris diskursunun strukturunun pedaqoji deyil, məhz linqvistik aspektlərini müəyyən etmək idi. Alimlər araşdırma zamanı funksional olan deskritiv sistemə üstünlük verirdilər. Dilçilərin tədqiqat zamanı istifadə etdikləri "təbəqə sistemi" modeli tədris diskursunun strukturunu

təsvir etməyə imkan yaratdı. Tədqiqatın nəticəsinə görə tədris diskursunun ən ali vahidi bir və ya bir neçə əməliyyatlardan ibarət olan dərsdir. Əməliyyatlar öz növbəsində, dərsin mərhələlərini nəzərdə tutur. Bir mərhələdən digərinə keçid zamanı əksər müəllimlərin diskursunda "right", "well", "good", "now", "then" kimi sözlərə rast gəlinmişdir. O cümlədən, tədqiqat zamanı aşkar edilmişdir ki, müəllimin diskursunda şagirdə müraciətlə yer alan "What are you laughing at?" sualı şagirddə dərhal gülməyi dayandırmalı olduğu fikrini formalaşdırmışdır. Şagirdin bunu dərhal anlaması dərsdə özünü necə aparmalı olduğu ilə bağlı qəbul olunmuş qaydalardan xəbərdar olması ilə əlaqəlidir [4, s.21].

Qərb dilçiliyində aparılan tədqiqatlar Azərbaycan dilçiliyində də diskurs termininin araşdırılmasına, növlərinin və strukturunun tədqiq edilməsinə səbəb olur. Diskurs anlayışının polisemantikliyinə görə dilçilər onun başlıca xüsusiyyətlərini aşkar etməkdə çətinlik çəkirlər. Azərbaycan dilçiliyində diskurs anlayışının təhlili, onun mahiyyətinin, növlərinin, strukturunun, tiplərinin və diskursa olan müxtəlif yanaşmaların müəyyənləşdirilməsi istiqamətində Azad Məmmədov, Fəxrəddin Veysəlli, Fikrət Cahangirov, Əfqan Abdullayev, Misgər Məmmədov, Laləndar Ziyadovanın tədqiqatları diqqəti cəlb edir. Azad Məmmədov və Misgər Məmmədovun "Diskursun koqnitiv perspektivləri" və "Diskurs tədqiqi" adlı dərs vəsaitlərində, o cümlədən, Azad Məmmədovun "Studies in Text and Discourse", Azad Məmmədov və Laləndar Ziyadovanın "Discourse and Translation: functional-cognitive approach" adlı vəsaitlərində diskursun formalaşmasında önəmli rol oynayan mətn və kontekst məsələsinə toxunulmuş, diskursun tipləri və janrları aydınlaşdırılmış, diskursda sosio-koqnitiv, funksional-koqnitiv yanaşmaların rolu göstərilmiş, diskursun bilik və tərcümə ilə əlaqəsi araşdırılmışdır. "Diskurs Təhlilinə Giriş" adlı dərsliyində Fəxrəddin Veysəlli diskursun mahiyyəti və yaranması, praqmatika və diskurs konteksti, diskursda intonasiya və söz sırası, diskurs və semantika, diskurs və anlam kimi əhəmiyyətli məsələlərdən bəhs etmişdir [3, s.5].

Azərbaycan dilçiliyində diskurs probleminin tədqiqində xüsusilə Azad Məmmədovun araşdırmaları diqqəti cəlb edir. Diskurs terminini Azərbaycan dilçiliyinə Azad Məmmədov daxil etmişdir. Dilçi diskursa sosial praktika kimi yanaşmışdır. Avropa dilçilik məktəbində diskursla bağlı aparılan tədqiqatları, "diskurs təhlili" və "tənqidi diskurs təhlili" ilə əlaqəli araşdırmaları Azərbaycan dilçiliyinə daxil etmişdir. XX əsrin sonları tədricən humanitar sahədə koqnitiv elmlər adlanan yeni bir sahə yaranmağa başladı. Burada diqqət bilik və onun strukturları probleminə yönəldi. Azad Məmmədov diskursu Azərbaycan dilçiliyində tədqiq etməklə Qərb dilçiliyində çox aktual olan bir problemi gündəmə gətirmişdir. Dilçi diskursa sırf linqvistik hadisə kimi yanaşmamışdır, apardığı təhlillər ilə diskursun praktikada əhəmiyyətini göstərməyə çalışmışdır. Bunun üçün diskursun yaranmasında çox əhəmiyyətli rol oynayan mətn, onun linqvistik və semiotik təhlili, o cümlədən, kontekst tədqiqata cəlb edilmişdir. Diskursun mətn və kontekstdən kənar mövcud olmadığını vurğulamışdır. Eyni zamanda, diskursun digər humanitar elmlərlə əlaqəsini tədqiq etmişdir. Diskursun növlərini, janrlarını və diskursa sosio-koqnitiv yanaşmanı araşdırmışdır. Diskursun mahiyyətinin daha yaxşı anlaşılması üçün dilçi praktik dil materiallarından istifadə etmişdir [2, s.37].

Azərbaycan dilçiliyində diskursun araşdırılmasında Fəxrəddin Veysəlovun tədqiqatlarına nəzər yetirək. Dilçi diskursun yaranması və müasir dilçilikdə yeri, mətndən və digər dil vahidlərindən fərqini müəyyən etmişdir. Dilçi diskursa söhbət, danışıq və bir mükalimə olaraq yanaşmışdır. Diskursun formalaşmasında xalqın dili ilə yanaşı, onun mədəniyyəti və həmin cəmiyyət üçün səciyyəvi olan deyim tərzi, söz düzümü vacib rol oynayır. İngilis dilində yer alan müəyyən ifadə tərzinin, söz düzümünün Azərbaycan dilinin diskursunda ekvivalenti olmaya bilər və ya bizim üçün normal hesab edilməyə bilər. Lakin, orijinalın mənasının adekvat tərcüməsi mümkündür. Misal olaraq, ingilis diskursunda, müəyyən problemləri gizlətməyin düzgün olmadığını ifadə etmək üçün "do not sweep problems under the carpet" (problemləri gizlətməyin) və ya "do not sweep problems under the rug" (problemləri gizlətməyin) ifadələri işlənir. Tərcüməçinin mətndə bu ifadəni hərfi olaraq tərcümə etməsi düzgün olmazdı. Azərbaycan dilinin diskursunda "problemləri xalçanın altına süpürməyin" ifadə tərzi yoxdur. İngilis dilində qeyd edilən ifadənin Azərbaycan dilinə "problemləri gizlətməyin" şəklində tərcümə edilməsi adekvat mənanı yaratmış olur [6, s.80-81].

Qeyd etmək lazımdır ki, diskurs aktiv və fəaliyyətdə olan danışıq parçasıdır və kontekst daxilində müəyyən mənaya malikdir. Nəticə etibarilə, diskursa kontekstdəki mətn kimi yanaşaraq onu mətnlə kontekstin vəhdəti kimi dəyərləndirə bilərik. Baxmayaraq, diskurs anlayışı həm Qərb, həm Azərbaycan dilçiliyində son zamanlar tədqiqata cəlb edilir, deyə bilərik ki, dilçilər diskursla bağlı əsaslı araşdırmalar apara bilmişlər. Lakin bəzi yanaşmaları daha ətraflı tədqiq etməyə, diskursun yalnız dilçilikdə yox, həmçinin tərcümədə, psixologiyada və digər elm sahələrində yerini və əhəmiyyətini müəyyənləşdirməyə ehtiyac var.

Ədəbiyyat

1. Dijk Teun A.van. Critical Discourse Analysis. Oxford, Blackwell Publishers Ltd, 2001.
2. Məmmədov A., Məmmədov M. Diskurs Tədqiqi. "Bakı Universiteti" nəşriyyatı, 2013.

3. Mammadov A. Studies in Text and Discourse. Cambridge Scholars Publishing, 2018.
4. Sinclair, J.M., Coulthard, M. Towards an Analysis of Discourse: The English Used by Teachers andPupils. London: Oxford University Press, 1975.
5. Veysəlli. F. Diskurs Təhlilinə giriş. Bakı, "Təhsil", 2010.

РЕЗЮМЕ
ПРОБЛЕМА ДИСКУРСА В ЗАПАДНОЙ И АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ЛИНГВИСТИКЕ

Алиев С. Р.
Бакинский славянский университет, Баку, Азербайджан

В статье рассматривается проблема дискурса в западной и азербайджанской лингвистике. Статья объясняет понятие дискурса как термина в лингвистике и классифицирует его типы, жанры и структуры. В ней также подчеркивается роль дискурса в различных областях науки. Кроме того, в статье обобщены идеи таких лингвистов, как Зеллиг Харрис, Синклер Дж.М, Култхард М, Мишель Фуко, М.А.К. Хэллидей, Теун А.ван Дийк, Азад Мамедов, Фахраддин Вейсалов, Фикрет Джахангиров, Афган Абдуллаев о проблеме дискурса в лингвистике.

Ключевые слова: *дискурс, лингвистика, различия, языки, текст*

SUMMARY
PROBLEM OF DISCOURSE IN WESTERN AND AZERBAIJANI LINGUISTICS

Aliyev S.R.
Baku Slavic University, Baku, Azerbaijan

The article deals with the problem of discourse in Western and Azerbaijani linguistics. The article explains the concept of discourse as a term in linguistics and classifies its types, genres and structures. It also highlights the role of discourse with different fields of science. In addition, the article summarizes the ideas of such linguists as Zellig Harris, Sinclair J.M, Coulthard M, Michel Foucault, M.A.K. Halliday, Teun A.van Dijk, Azad Mammadov, Fakhraddin Veysalov, Fikrat Jahangirov, Afgan Abdullayev on the problem of discourse in linguistics.

Key words: *discourse, linguistics, differences, languages, text*

СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ МЕЖКУЛЬТУРНОЙ КОММУНИКАЦИИ: ЛИНГВИСТИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ

Керимова Самая Алифхан гызы
Бакинский славянский университет, Баку, Азербайджан
samaya_kerimova@mail.ru

Резюме. В статье описываются социально-психологические особенности межкультурной коммуникации и анализируются их возможности в решении проблемы понимания представителей другой культуры. На примере обучения студентов – будущих преподавателей иностранных языков рассматривается лингвистический подход к участникам межкультурного общения с учетом параметров культуры; констатируется необходимость его дополнения культурологическим аспектом. Автор делает вывод о важности знания культурного контекста в межкультурной коммуникации и о том, что при освоении иностранного языка необходимо изучение различных теорий межкультурных коммуникаций.

Ключевые слова: *межкультурная коммуникация, теории межкультурной коммуникации, коммуникативное поведение, языковое обучение, речевой барьер, социально-психологические особенности, лингвистический аспект*

Процессы межкультурной коммуникации на современном этапе глобализации усиливают интерес к их изучению. Данные процессы связаны со многими экстралингвистическими факторами: это и развитие туризма, и образование Европейского союза, который создал условия для свободной миграции населения; это появление международных образовательных программ, предоставляющих молодежи возможность обучаться в разных странах и др. Однако в процессе межкультурной коммуникации выявляются проблемы социально- психологического характера, которые приводят к

возникновению коммуникативных барьеров и последующему непониманию между участниками коммуникативного акта.

Для успешного решения подобных проблем психологам и преподавателям необходимо учитывать мотивацию человека, оказавшегося в условиях проживания за границей. Например, такие группы людей, как переселенцы, мигранты, беженцы, получают своеобразную психологическую травму, связанную, чаще всего, с вынужденным переездом в чужую страну. Сталкиваясь с иными моделями и правилами поведения, другими культурными пристрастиями в искусстве, литературе, они испытывают большое психологическое напряжение, переживания и страх. Для приспособления к новым жизненным условиям этим людям нужно в короткие сроки преодолеть культурный шок и адаптироваться в обществе. Большое значение при этом отводится именно коммуникации, поскольку проявление симпатии, готовность к длительным контактам способствуют устранению психологического барьера в общении, формируют психологическую способность проникаться другой культурой и понимать ее [3, с. 26-32]. К сожалению, факты свидетельствуют о том, что в реальности у коренного населения принимающей страны по отношению к беженцам и переселенцам чаще всего формируется неприязненное отношение, которое проявляется в разных сферах общественной жизни.

Интерес для изучения процессов межкультурной коммуникации представляет другая группа людей – это те иностранные граждане, которые по своей воле приехали/переехали в чужую страну, чаще всего для получения образования. В этом случае одним из важных аспектов в образовательном процессе становится лингвистический аспект межкультурной коммуникации.

Он заключается в выявлении вербальных и невербальных показателей культурной информации, необходимых для успешной коммуникации между представителями разных культур.

Проблематика лингвистических аспектов межкультурной коммуникации отличается комплексным и многоаспектным характером. Лингвистический аспект межкультурной коммуникации связан с погружением в принимающую культуру, с познанием национальной картины мира, с изучением иностранного языка и интенсивном общении на нем: именно в речи возникают культурные барьеры, проявляется недостаточность или отсутствие необходимых культурных фоновых знаний о данном языке.

Именно через язык реализуется культура, выражается неповторимая среда существования культуры народа. Если отсутствует специально организованное обучение языку и культуре, то личный опыт иностранцев не приводит к эффективному взаимодействию в инокультурной среде. Не случайно языковое образование, в основу которого положено взаимодействие человека, изучающего иностранный язык, с чужой лингвокультурой, рассматривается не только как один из наиболее значимых элементов мирового культурного наследия, но и как стратегия межкультурного социального взаимодействия в любом поликультурном и мультилингвальном пространстве [2, с.24].

Для того, чтобы снять социально-психологические проблемы иностранцев, необходимо ознакомить их с национальным коммуникативным поведением – совокупностью норм и традиций общения определенного лингвокультурного коллектива. Носители данной культуры и данного языка владеют этими образцами. Национальное коммуникативное поведение обусловлено как национальным менталитетом, так и национальным характером. Например, русское общение строится на традициях, в то время как в западном общении меньше традиций и больше норм. Поэтому русскому человеку легче овладеть западной моделью, чем западному человеку освоиться с традициями русского общения.

Межкультурная коммуникация учит: чтобы понять коммуникативное поведение представителей других культур, необходимо рассматривать его в рамках их культуры, а не своей. При этом необходимо проявлять эмпатическое отношение: «мысленное, интеллектуальное и эмоциональное проникновение во внутренний мир партнера, его чувства, мысли, ожидания и стремления» [4,с.63]. Успешной коммуникации будет способствовать сочетание языкового и культурного кодов в общении: подмена чужого культурного опыта кодом родной культуры нередко приводит к возникновению культурных барьеров.

Преподаватели иностранных языков должны осознавать, что помимо лингвистических знаний и навыков владения языком, у учащихся необходимо формировать представления о культурных различиях, традициях и привычках разных народов мира. Представители другой культуры довольно часто имеют свой стандартный набор штампов – образцов поведения людей, привычек, традиций, характерных, с их точки зрения, для иного культурного коллектива. Задача преподавателя – соотносить реальные факты с чужими стандартами, при этом не наделяя их ни положительными, ни отрицательными характеристиками. При некорректных сопоставлениях могут проявиться психологические последствия опыта межкультурного контакта: например, не всегда обнаруживается

адекватность при наложении стереотипов-образцов о своей культуре в личном и чужом восприятии. Так, у японских детей, вернувшихся из-за границы (возраст – от 6 до 18 лет), сформировался более негативный образ Японии и ее народа, чем у их сверстников, не бывших за рубежом [1, с.55].

Чтобы с успехом выстраивать межкультурный диалог и формировать широкий кругозор, неотъемлемой частью которого является освоение иностранного языка, необходимо знание различных теорий межкультурных коммуникаций, особенно форм, связанных с конфликтом. Например, теория этноцентризма приводит к этническим конфликтам между людьми, когда они не только судят о чужих ценностях, исходя из собственных, но и навязывают последние другим. Это выражается, как правило, в чувстве превосходства, в разжигании национальной розни, в ненависти к представителям других национальных групп, в распространении националистических настроений.

Интерес к языковым аспектам межкультурной коммуникации закономерен, поскольку через язык происходит знакомство с окружающим миром, познание культурных ценностей, пополнение словарного запаса, трансляция многовекового опыта другого социума, осознание себя языковой личностью.

Литература

1. Амирова Б.А., Сафаев Н.С. Актуальные направления исследований проблем межкультурной коммуникации // Вестник Карагандинского университета. Серия История. Философия-2015. №4, с.53-58
2. Барабанщикова А.А. Организация языкового образования // Основные вопросы лингвистики, лингводидактики и межкультурной коммуникации// Сборник трудов XI международной научно-практической конференции. Астрахань: Астраханский государственный университет, Издательский дом «Астраханский университет», 2020, с.23-29.
3. Садохин А. П. Межкультурные барьеры и пути их преодоления в процессе коммуникации // Обсерватория культуры: журнал-обозрение, 2008, № 2, с. 26-32.
4. Степанова Н.А. Психолого-педагогические аспекты межкультурнойкоммуникации // Инновационные педагогические технологии: материалы IX Междунар. науч. конф. Казань: Молодой ученый, 2019, с. 63-66.

XÜLASƏ

MƏDƏNİYYƏTLƏRARASI ÜNSİYYƏTİN SOSİAL-PSİXOLOJİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ: LİNQVİSTİK ASPEKTLƏR

Kərimova S.Ə.

Bakı Slavyan Universiteti, Bakı, Azərbaycan

Məqalədə mədəniyyətlərarası ünsiyyətin sosial-psixoloji xüsusiyyətləri təsvir edilir və bu xüsusiyyətlərin digər mədəniyyətlərin nümayəndələrini anlamaq problemini həll etmək potensialı nəzərdən keçirilir. Təlimdə xarici dil müəllimlərinin nümunəsi əsasında mədəniyyət parametrlərini nəzərə alaraq mədəniyyətlərarası ünsiyyət iştirakçılarına linqvistik yanaşma nəzərdən keçirilir və onun mədəni aspektlə tamamlanmasının zəruriliyi vurğulanır. Müəllif belə bir nəticəyə gəlir ki, mədəniyyətlərarası ünsiyyətdə mədəni konteksti bilmək vacibdir və xarici dili mənimsəyərkən mədəniyyətlərarası ünsiyyətin müxtəlif nəzəriyyələrini də öyrənmək mütləqdir.

Açar sözlər: *Mədəniyyətlərarası ünsiyyət, mədəniyyətlərarası ünsiyyət nəzəriyyələri, kommunikativ davranış, dil öyrənmə, nitq maneələri, sosial-psixoloji xüsusiyyətlər, linqvistik aspektlər*

SUMMARY

SOCIAL AND PSYCHOLOGICAL FEATURES OF INTERCULTURAL COMMUNICATION: LINGUISTIC ASPECTS

Kerimova S. A.

Baku Slavic University, Baku, Azerbaijan

The article describes the socio-psychological characteristics of intercultural communication, and reviews their potential to solve the problem of understanding representatives of other cultures. Based on the example of teachers of foreign languages in training, it reviews a linguistic approach to participants in intercultural communication, taking into account the parameters of culture and underlines the necessity to supplement it with a cultural aspect. The author makes a conclusion that it is important to know the cultural

context in intercultural communication and that it is necessary to study various theories of intercultural communication when mastering a foreign language.

Key words: *Intercultural communication, intercultural communication theories, communicative behavior, language learning, speech barriers, socio-psychological characteristics, linguistic aspects*

YAZININ VƏ DİLİN FORMALAŞMA XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Quliyeva Təranə Ələsgər qızı
Abbasova Natəvan Bəkir qızı
Sumqayıt Dövlət Universiteti, Azərbaycan
tarana_65@inbox.ru

Xülasə. Məqalədə perqament və kağız üzərində yazılan məlumatların ötürülməsinə təkan verən inkişaf mərhələlərindən bəhs edilir. Zaman keçdikcə əsas ünsiyyət vasitəsi olan nitq, digər məlumat ötürmə vasitələrinin də inkişafında böyük rol oynadı. Şərti mənaları olan obyektlərdən istifadə edərək insanlar göndərilən məktubları oxuyurdular. Məktubun elementlərini bilmədən onu anlamaq mümkün deyildi.

Təbii ki, həyatda və informasiya- təhsil mühitində hər şey dəyişir və təkmilləşir. Bu əvvəlcə perqament, kağız üzərində, sonra isə radio, faks və hazırda e-poçt vasitəsilə ötürülən məlumatlarla mümkün oldu. Kütləvi informasiya vasitələrinin istifadəsi insanların dil mədəniyyətini artırır, nitqini inkişaf etdirir və nəticədə onların peşəkar fəaliyyətinin səviyyəsinə müsbət təsir göstərir.

Açar sözlər: *dil, məktub, insan, mühit, inkişaf, təkmilləşmə, internet*

İnsanlarla ünsiyyətdə əsas vasitə olan şifahi nitq informasiyanın ötürülməsində digər vasitələrin də təkmilləşməsinə yardım etmişdir. Qədim zamanlarda əmələ gələn belə alternativ ünsiyyət vasitələrindən biri də məktub idi. O, insana informasiyanı ötürməyə, qonşu tayfaya xəbər göndərməyə, lazımi məlumatları qeyd etməyə, toplanmış bilikləri yaddaşda saxlamağa, onları nəsildən-nəslə, xalqdan xalqa ötürməyə imkanı verirdi. Yazı sayəsində istənilən şəxs bəşəriyyətin təcrübəsindən istifadə edə, onu öz fəaliyyətində tətbiq edə, biliklərini artıra, onları uzaq məsafələrə ötürə, gələcək nəsillər üçün qeydə ala bilərdi.Yazı həm də dilin birləşdirici rolunun artırmasına kömək edir [4, s. 50].

Yazı erkən əmələ gəldi və bu səbəbdən insan zamanla səsli danışıqdan istifadə edərək birbaşa ünsiyyət qurmağın mümkün olmadığı halda məsafələrə məlumat çatdırmaq zərurəti ilə qarşılaşdı. Yazının köməyi ilə şərti mənaları olan müxtəlif əşyalar ötürülürdü. Məsələn, qurumuş budaq başçının xəstəliyi demək idi, ox müharibə haqqında xəbər ola bilərdi, yaxud ova dəvət mənasını verə bilərdi. Skiflərin fars çarı Darinin əsirliyində təslim olmaq tələbinə cavab olaraq göndərdiyi "məktub" haqqında əfsanə çox maraqlıdır. Onların tərəfindən göndərilən siçan, qurbağa, quş və beş ox , aşağıdakıları nəzərdə tuturdu, "farslar yerə girərsə və ya suda gizlənərsə və ya göyə çıxarsa, skiflərin oxları onları tapacaq" [4, s. 20].

Daha sonra insanlar təxminən iki min il əvvəl çinlilər tərəfindən yaradılmış kağızdan istifadə etməyə başladılar. Avropaya isə kağız səkkizinci əsrdə gəldi və zamanla geniş yayıldı. Yazıldığı materialın xüsusiyyətindən aslı olaraq yazı aləti seçilirdi. Daş lövhələrdə yazı yonulurdu, mum lövhələrində Stilo adlanan xüsusi çubuqla oyulurdu; ipək, perqament, kağız üzərində isə fırça (çinlilər) və ya qaz lələyi (slavyanlar və digər xalqlar) ilə yazılırdı. Yazı materialları və alətləri işarələrin çəkilməsinə görə müxtəlif idi; belə ki daşlarda iti, küncli və ya yuvarlaq, perqament, ipək, kağız üzərində isə həcm baxımından müxtəlif olan, dairəvi və yumşaq alətlərdən istifadə olunurdu. Məlumat məktubun göndərildiyi materialdan aslı olaraq ötürülürdü.

Xarici görünüşünə görə dairəvi və küncli məktublar, üfüqi (əksər xalqlarda) və şaquli sətirdə işarə yuxarıdan aşağı (cənub-şərqi Asiya xalqlarında), sətirüstü və sətiraltı hərflər (məsələn, işarələrin sətirdən aşağı yerləşdiyi Hind yazısı) ilə səciyyəvidir. Daha özəl fərqlər var, məsələn, Avropa məktub sistemlərində işarələr soldan sağa, ərəbcə isə əksinə, yəni sağdan sola yerləşdirilir [1, s.9]. Məktubda nəyin və necə ötürülməsinin qayda fərqlililiyi daha vacib idi. Biz Avropa dillərinə xas olan bir vəziyyətə alışmışıq, yəni məktubda fonemlər ötürülür və bir qayda olaraq hər bir fonem müəyyən bir işarəyə uyğun gəlir. Məktub işarələri sistemləri yalnız fonemlərin deyil, hecaların, morfemlərin, sözlərin və hətta ifadələrin ötürülməsinə yönəldilə bilər. Göndərilmə üsulu vahidlərin dəyərlərinə və ya onların səs tərtibatına istinad edə; mesajlar göndərilərkən müəyyən anlayışları çatdıran rəsmlər, işarələr, fonemləri ötürəndə isə simvollardan istifadə oluna bilərdi. Bu əlamətləri istifadə edərək, insan ardıcıl olmalı, hər şeydən öncə simvollardan, sonra isə maddələrdən, işarələrdən istifadə etməli idi. Məktub üçün istifadə olunan işarələrin xarakterindən asılı olaraq

məktubun yaranmasını üç mərhələyə bölmək olar - piktoqrafik məktub, ideoqrafik məktub və fonetik məktub [1, s. 5].

Tədricən kiçik, transfer üçün rahat və birləşdirilmiş əşyalar seçilməyə başlandı. Beləliklə, Perulular müxtəlif düyünləri olan rəngli ipləri seçirdilər və çubuqa bağlayıdılar. Belə bir məktub -İlu adlanırıdı. Düyünlərin rəngi, forması, onların yerləşmə qaydası ciddi şəkildə nəzərə alınırdı və konkret şərti əhəmiyyətə malik idi. Belə bir məktubun kodunu bilmədən oxumaq mümkün deyildi. İrokezlər iplərin yerinə balıq qulağından istifadə edirdilər. Bu məktubun imkanları məhdud idi, buna görə də məktubun gələcək inkişafı başqa istiqamətdə getməli oldu. Ən rahat nişan sistemləri materialların üzərinə köçürülənlər idi. Belə məktublar yazılı adlandırılırdı [3, s.17].

Yazılı məktub üçün müxtəlif materiallardan istifadə edilə bilərdi: daş və ya gil lövhələr (Şumerlər, qədim farslar), Mum lövhələr (yunanlar, romalılar), papirus (misirlilər), perqament

(müxtəlif xalqlar), Beresta (slavyanlar) və s.

Məktubun tarixi bəşər mədəniyyətinin inkişafı tarixində mühüm bir səhifədir. Bu tarixi bilmək vacibdir, çünki o insanın inkişaf yoluna necə can atdığını əyani şəkildə nümayiş etdirməyə imkan verir

[5, s.103].

Azərbaycanda məktub Qobustan piktoqramından, qədim Manna yazılarından, Türk rünlərindən və ərəb məktubundan müasir latın əlifbasına qədər davamlı inkişaf yolu keçmişdir. Bir anlığa təsəvvür edək ki, planetimizdən bütün qədim kitablar, sənədlər və digər yazılı abidələr birdən-birə yox olur. Nə baş verəcək? Ümumi yaddaşsızlıq gələcək – xalqlar kim olduqlarını, adını və harada yarandıqlarını unutacaqlar. Biz qədim şeir, ədəbiyyat və fəlsəfədən uzaqlaşacağıq. İnsanlar yaddaşını itirəcək, sonra isə ümumi mənəvi və sivil bir tənəzzül olacaq. Buna görə bəşəriyyətin yazılı irsini qoruyub saxlamaq və öyrənmək çox vacibdir [6].

Zaman yerində dayanmır, dəyişir, təkmilləşir. Əgər əvvəllər kağızda, perqamentdə yazılırdısa, sonralar məlumatlar radio, televiziya, telefon vasitəsilə verilirdi, poçt, faks ilə göndərilirdi, indi isə elektron poçt və s. vasitələrlə göndərilir. Müasir dövrdə KİV-in dilinə, sosial-psixoloji və mədəni həyatına böyük önəm verilir.

Poliqrafiya və kağız sənayesinin inkişafı jurnal-qəzet industriyasının yaranmasına və sürətli inkişafına şərait yaratdı. Beləliklə, güclü kütləvi kommunikasiya kanalı-mətbuat yarandı.

Bu gün gadjet və kommunikasiya texnologiyaları artıq ayrılmaz bir hal alıb. Nəticədə, daxil olan məlumatlar daha böyük həcmdə və daha sürətli şəkildə işlənə bilər. İnkişaf və mükəmməllik mərhələsinə çevrilən elektron rabitə uzaq məsafələrə göndərilən məktubların sürəti və həcminin artması sayəsində informasiyanın ötürülməsi və alınması ilə bağlı çoxsaylı problemləri həll edir. Həyatımıza daxil olaraq, müasir texnologiyalar bizim istəyimizdən asılı olmayaraq düşüncəmizə, xarakterimizə, inkişafımıza təsir edir.

Hər yeni nəsil ilə dil dəyişir və yenidən formalaşır. 21-ci əsrdə biz özümüzü bu mühit olmadan təsəvvür edə bilmirik. Məhz bu mühit dil mövcudluğunun əsas formasıdır, çünki informasiyanın ötürülməsində və yayılmasında müasir vasitələrə malikdir. O, milli dilin özünəməxsus modelinin formalaşmasında əvəzolunmaz rol oynayır, insanın dünyagörüşünə fəal təsir göstərir. Burada nitq mədəniyyətinə xüsusi yer verilməlidir, mədəni irsə və dilə nə qədər çox qayğı ilə yanaşılsa, milli dil mədəniyyəti də bir o qədər davamlı olacaq. İnsanın nitqindən, dinləmə və təhlil etmə qabiliyyətindən aslı olaraq onun mənəvi inkişaf səviyyəsini, daxili dünyasını qiymətləndirmək olar. Mədəni insanın nitqi məzmunlu, məntiqli və konkret faktlarla əsaslandırılmış olmalıdır [2, s. 836].

Lakin texnologiya nə qədər inkişaf etsə də, təkmilləşsə də kitabı vərəqləyərkən biz bu kitabın qoxusunu hiss edirik və bununla da bu işə yatırılan zəhməti dərk edirik. Kitabların sənaye istehsalı xeyli sosial-mədəni nəticələrə gətirib çıxartdı. Cəmiyyətin elm və təhsil sahəsinin sürətlə inkişafına və savadlı əhalinin payının artmasında kitab etibarlı kommunikasiya vasitəsi olmuşdur. Həmçinin informasiyanın qorunub saxlanmasına və onun yayılmasına, həm yaşlı nəsil insanlar arasında, həm də müxtəlif millətlərin nümayəndələri arasında kommunikasiya imkanlarının artmasına səbəb olmuşdur.

Qeyd etmək lazımdır ki, ən etibarlı məlumatlar kitablarda saxlanılır, çünki işıq sönə bilər, kompüterdən məlumat silinə bilər. İlk kitablar necə yarandı, nəyə xidmət etdi, insanların həyatında hansı rolu oynadı? Kim bilə bilərdi ki, kitabların saxlanılma yerləri kitabxana adlandırılacaq, nəhəng kitab anbarları yaranacaq. İlk kitabxanalar bizim eradan əvvəl təxminən 4-cü əsrdə yaranmışdır. Abidələrin, lövhələrin, əşyaların saxlandığı anbarlar ilk kitabxanalar sayılır. İlk kitabxanaların əsası Şumer sivilizasiyasının məbədlərində qoyulmuşdu. Burada maye gil ilə yazılan materiallar aşkar edilmişdir.

Kitabxanaların işi inkişaf edir və təkmilləşdirilir. Digər peşəkar sahələrdə olduğu kimi, burada da internet xidmətləri təklif olunur, dinləmə qabiliyyətinin və bacarığının inkişafı üçün şərait yaradılır, inklüziv təhsil alan vətəndaşların da tələbatı yüksək səviyyədə ödənilir. Kitabxanalarda əlyazmaları qorumaq məqsədi ilə xüsusi mikroiqlim dəstəklənir, havalandırma sisteminə ciddi nəzarət olunur.

Lakin bu hər yerdə belə deyil. Dünyanın bir çox ölkələrində qiymətli tarixi sənədlər uyğun olmayan şəraitdə saxlanılır, bəzi hallarda tədqiqatçılar üçün də əlçatmaz olur və hətta məhv olmaq təhlükəsi qarşısında qalır. Müharibələr və insanın gücsüz olduğu təbii fəlakətlər nəticəsində nə qədər kitablar məhv olur [6].

Hazırda mütəxəssislər kitab anbarlarına daha da təkmilləşdirilmiş yanaşma axtarışındadırlar.

Литература

1. Калаченкова А.П. История бумаги и бумажного производства. Учебное пособие и хрестоматия. 2011.с.48
2. Большой справочник. Русский язык для поступающих в вузы. М.: Дрофа, 2000 с.848
3. Головин Б.Н. О качествах хорошей речи. т. 82, № 4. М.: Просвещение, 1965.
4. Соколова В.В. Культура речи и культура общения. М.; Просвещение, 1995, с.192
5. Крысин Л.П. Язык в современном обществе. М.: Русское слово, 2008, с.208 6. http:/www.anl.az>down>meqale>zerkalo>mart

РЕЗЮМЕ

ОСОБЕННОСТИ ФОРМИРОВАНИЯ ПИСЬМЕННОСТИ И ЯЗЫКА

Кулиева Т.А., Аббасова Н.Б.

Сумгаитский государственный университет, Азербайджан

В статье затрагиваются этапы развития письма, на пергаменте, бумаге, которые способствовали передаче информации. Со временем звуковая речь, являющаяся основным средством общения, сыграла большую роль в развитии других средств при передаче информации.

С использованием предметов, имевших условные значения, люди читали пересылаемые письма. Не зная элементов письма, нельзя было его понять.

Естественно, что в жизни и информационно-образовательной среде все меняется и совершенствуется. Так стало и с информацией, передаваемой сначала на пергаменте, бумаге, затем по радио, факсу, а в настоящее время через электронную почту. Использование же средств массовой информации (СМИ) повышает языковую культуру людей, оттачивает их речь, что в конечном итоге положительно влияет на их профессиональную деятельность и ее уровень.

***Ключевые слова**: язык, письмо, человек, среда, развитие, совершенствование, интернет*

SUMMARY

FEATURES OF WRITING AND LANGUAGE FORMATION

Guliyeva T.A., Abbasova N.B.

Sumgait State University, Azerbaijan

The article deals with the history of writing on parchment and paper, which contributed to the transfer of information. Over time speech as the main means of communication played major role in the development of other means of data transmission.

With the use of some objects that had conditional meanings, people could read the forwarded letters. Without knowing the elements of such a letter, it was impossible to understand it.

Naturally, everything is improving in life and in the informational-educational environment. So it became possible with the information transmitted first on parchment, paper, then by radio, fax, and now via e-mail. The use of mass media increases the linguistic culture of people, improves their speech, which ultimately has a positive effect on the level of their professional activity.

***Key words**: language, letter, human, environment, development, improvement, internet*

MÜASİR DÜNYADA TƏBİİ DİLİN EMALI MƏSƏLƏLƏRİ

Hüseynova Nigar Firdovsi

Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti, Bakı, Azərbaycan

huseynova.nigar84@gmail.com

Xülasə. Təbii dilin emalı insan dilinin məzmununu öyrənmək, anlamaq və ifadə etmək üçün hesablama texnikasından istifadə edilir. Əsas hesablama məsələləri dilin linqvistik quruluşunun avtomatlaşdırılmış analizi, maşın tərcüməsi, nitqin tanınması və nitqin sintezi kimi sahələrin inkişaf

etdirilməsinə yönəlmişdir. Müasir dünyada dialoq sistemləri və tərcümə mexanizmləri yaratmaq, sağlamlıq və ya maliyyə haqqında məlumat əldə etmək üçün sosial media məlumatlarını emal etmək, insanların nitqi vasitəsilə onların məhsul və xidmətlərə qarşı duyğu və münasibətlərini müəyyən etmək kimi saysız-hesabsız digər yollarla təbii dilin emalı inkişaf etdirilir. Məqalədə bu sahədə sürətlə inkişaf edən bu sahədəki uğurlar və çətinliklər təsvir edilmişdir.

Açar sözlər: *təbii dilin emalı, dərin öyrənmə, maşın öyrətmə, süni intellekt, semantika, məlumat elmi*

Təbii dilin emalı (NLP- Natural Language Processing) kompüter elmləri, süni intellekt və dilçiliyi özündə birləşdirən bir sahədir. Təbii dilin emalı və ya NLP, kompüterlərə insan dillərini oxumaq, anlamaq və məna çıxarmaq imkanı verən süni intellekt sahəsidir [6]. Məlumat elmi (Data Science) ilə insan dili arasındakı qarşılıqlı əlaqəni özündə birləşdirən bu elm hazırda bir çox sahələrdə tətbiq olunur. Məqsəd təbii dili emal etmək və anlamaqdır. İnsan ünsiyyətinə, yüksəksəviyyəli hesablamalara və qabaqcıl alqoritmlərə olan marağın artması sayəsində bu sahə sürətlə inkişaf edir [1].

Ancaq dilin mənasını tam başa düşmək və onu ifadə etmək son dərəcə çətin bir məsələdir. Kompüterlər insan kimi eyni semantik anlayışı ifadə edə bilmir. İnsanlar kimi təbii dilləri intuitiv şəkildə başa düşmürlər. Süni intellektdə qazanılan böyük nailiyyətlər kompüterlərin təbii dildə yeniliklər təqdim etməsinə imkan yaradır. Dərin öyrənmə (Deep Learning) tərcüməni, semantik anlayışı və ümumiləşdirməni daha da yaxşılaşdırmaq üçün proqramlar yazmağa şərait yaradır [8]. Bütün qeyd olunan məsələlər insanlara böyük mətnlər üzərində hesablamaları başa düşməyə və emal etməyə imkan verir.

Təbii dilin emalında əsas problemli məsələ onun bütün səviyyələrində rast gəlinən qeyri - müəyyənliklərdir. Bütün təbii dillərdə leksik, struktur və ya sintaktik, semantik, praqmatik və s. kimi qeyri-müəyyənliklər rast gəlinir. Eyni sözlər müxtəlif mənaları ifadə etdikləri üçün bəzən kompüter düzgün mənanı başa düşmür [4]. Əlbəttə ki, bütün bu qeyri-müəyyənlik formaları son dərəcə mürəkkəb hallara, anlaşılmazlıqlara səbəb ola bilər. Lakin təbii dilləri məntiq və proqramlaşdırma dilləri kimi dəqiq müəyyən edilmiş süni dillərdən fərqləndirən məhz həmin qeyri-müəyyənliklərin olmasıdır. Semantikaya əsaslanan NLP, təbii dil mətninin daxili mənasına diqqət yetirir. Bu cür yanaşma kor–koranə söz yığınına deyil, təbii dil mətninin gizli denotativ xüsusiyyətlərini açmağa əsaslanır. Sırf sintaktik metodlardan fərqli olaraq, konsepsiyaya əsaslanan yanaşmalar, incə bir şəkildə ifadə olunan semantikanı da aşkar edə bilir.

Danışıqlardan, bəyanatlardan və ya hətta tvitlərdən əldə edilən məlumatlar strukturlaşdırılmamış (Unstructured) məlumatlara aid edilir. Real dünyanın əsas informasiya sistemini təşkil edən strukturlaşdırılmamış məlumatlar verilənlər bazalarının ənənəvi quruluşuna düzgün şəkildə uyğun gəlmir. Bu cür məlumatlar bəzən çaşqınlığa və qarışıqlığa da gətirib çıxarır. Buna baxmayaraq, maşın öyrənmə (machine learning) kimi sahələrin inkişafı nəticəsində bu sahədə böyük bir inqilab müşahidə olunur. Bu gün artıq bir mətni və ya nitqi açar sözlərinə əsaslanaraq (köhnə mexaniki üsulla) şərh etməyə çalışmaq yox, bu sözlərin arxasındakı mənanı (idrak yolu) anlamaq əsas götürülür [7].

Bu gün NLP səhiyyə, media, maliyyə və insan resursları kimi sahələrdə məlumatların əldə olunması və hesablama gücünün artması sahəsində geniş inkişafa malikdir. Sadə dillə desək, NLP nitq və ya mətn kimi təbii insan dilinin avtomatik idarə olunmasını təmsil edir və bu möhtəşəm nəzəriyyənin əsl dəyəri onun istifadə hallarında özünü göstərir.

NLP bir çox sahələrdə insanlara yardımçı olur və onun tətbiq sahələri hər gün artmaqdadır. Bəzi nümunələrlə sizi tanış edirik:

NLP, elektron sağlamlıq qeydlərinə və xəstənin öz nitqinə əsaslanaraq xəstəliklərin tanınmasını və proqnozlaşdırılmasını təmin edir. Ürək-damar xəstəliklərindən depressiya və hətta şizofreniya kimi xəstəliklərin öyrənilməsində, diaqnozların qoyulmasında böyük rol oynayır. Məsələn, Amazon Comprehend Medical xəstənin qeydlərindən, klinik sınaq hesabatlarından və digər elektron sağlamlıq məlumatlarından xəstəlik şərtlərini, dərmanları və müalicə nəticələrini çıxarmaq üçün NLP istifadə edən bir xidmətdir. Şirkətlər müştərilərin bir xidmət və ya məhsul haqqında fikirlərini sosial media kimi mənbələrdəki məlumatları analiz edərək əldə edə bilirlər. NLP vasitəsilə həmçinin, duyğu təhlili, müştərilərin seçimləri və onların qərar qəbul etmələri haqqında bir çox məlumat əldə etmək mümkündür.

IBM -in bir ixtiraçısı geniş araşdırmalar apararaq fərdiləşdirilmiş bir axtarış sistemi kimi işləyən bir tətbiq hazırladı ki, ondan istifadə edərək ehtiyac duyduğunuz anda xatırlaya bilmədiyiniz bir adı, mahnını və ya başqa bir şeyi xatırlaya bilərsiniz.

Yahoo və Google kimi şirkətlər, serverlərdən gələn e-poçtlardakı mətnləri təhlil edərək və hətta məlumatlar qutunuza daxil olmadan elektron ünvanlarınızı NLP vasitəsilə yoxlayır və təsnif edir. Saxta xəbərləri müəyyən etməyə kömək etmək üçün Massaçusets Texnologiya İnstitutunda fəaliyyət göstərən NLP qrupu bir mənbənin doğru və ya qərəzli olub-olmadığını müəyyən etmək üçün yeni bir sistem hazırladı. Bu media sahəsində qərəzli, yalan informasiyanın qarşısının alınmasında əvəzsiz üstünlüyə malikdir.

“Amazon “un Alexa və “Apple”ın Siri səsli mesajlara cavab vermək və xüsusi bir mağaza tapmaq, hava proqnozunu söyləmək, ofisə ən yaxşı yolu təklif etmək və s kimi hər şeyi edən NLP -dən istifadə edən ağıllı səslə idarə olunan interfeyslərin nümunələridir.

Baş verənlərə və insanların danışdıqlarına dair fikir sahibi olmaq maliyyə treyderləri üçün çox vacib bir məsələdir. NLP şirkətlər arasında mümkün birləşmələr haqqında xəbərləri, hesabatları, şərhləri izləmək üçün istifadə olunur.

NLP-dən həm də potensial işə götürülənələrin bacarıqlarını və iş perspektivlərini müəyyən etməklə, istedadlı kadrların işə götürülməsinin axtarış və seçim mərhələlərində istifadə olunur.

IBM Watson NLP texnologiyası ilə təchiz edilmiş “Legal Mation” adlı müntəzəm məhkəmə işlərini avtomatlaşdırmaq və vaxta qənaət etməklə hüquqi prosedurları aparmaq və digər işlər üçün bir platforma hazırladı.

Ədəbiyyat

1. Aliev, R.A.: Fundamentals of the fuzzy logic-based generalized theory of decisions. Springer-Verlag, Berlin, Heidelberg (2013). DOI:10.1007/978-3-642-34895-2
2. Anton Ivaschenko (&) and Michael Milutkin; HR Decision-Making Support Based on Natural Language Processing,Springer Nature Switzerland AG, 2019. DOI: 10.1007/978-3-030-29743-5_12
3. Dimitra Gkatzia, Oliver Lemon, Verena Rieser: Natural Language Generation enhances human decision-making with uncertain information, Proceedings of the 54th Annual Meeting of the Association for Computational Linguistics, pages 264–268, Berlin, Germany, August 7-12, 2016. DOI:10.18653/v1/P16-2043
4. Huseynova F. (2020) Computing with Words in Natural Language Processing 10th International Conference on Theory and Application of Soft Computing, Computing with Words and Perceptions - ICSCCW-2019. ICSCCW 2019. Advances in Intelligent Systems and Computing, vol 1095. Springer, Cham. DOI:10.1007/978-3-030-35249-3_79
5. John Bateman and Michael Zock: Natural Language Generation, The Oxford Handbook of Computational Linguistics (1 ed.), Oxford University Press, 2015. DOI: 10.1093/ /9780199573691.013.010
6. Natural language processing.: From Wikipedia, the free encyclopedia
7. Zadeh, L.A.: From computing with numbers to Computing with words- from Manipulation of Measurements to Manipulation of Perception. Wang P (eds) Computing with word. John Wiley & Sons. Inc. pp 35-67 (2001). DOI: 10.1109/81.739259
8. Zadeh, L.A.: What Computing with Words Means to Me. Article in IEEE Computational Intelligence Magazine (2010). DOI: 10.1109/MCI.2009.934561

РЕЗЮМЕ

ПРОБЛЕМЫ ОБРАБОТКИ ЕСТЕСТВЕННОГО ЯЗЫКА В СОВРЕМЕННОМ МИРЕ

Гусейнова Н. Ф.

Азербайджанский государственный университет нефти и промышленности,
Баку, Азербайджан

В статье затрагивается тема обработки естественного языка, используются вычислительные методы для изучения, понимания и выражения содержания человеческой речи. Основные вычислительные задачи сосредоточены на развитии таких областей, как автоматический анализ лингвистической структуры языка, машинный перевод, распознавание и синтез речи. В современном мире обработка естественного языка развивается путем создания диалоговых систем и механизмов перевода, обработки материалов из социальных сетей для получения информации о здоровье или финансах, определения чувств и отношения людей к продукции и услугам с помощью речи и множеством других способов. В статье говорится об успехах и проблемах в этой стремительно развивающейся области.

Ключевые слова: *обработка естественного языка, глубокое обучение, машинное обучение, искусственный интеллект, семантика, наука о данных*

SUMMARY
NATURAL LANGUAGE PROCESSING MATTERS IN MODERN WORLD
Huseynova N. F.
Azerbaijan State University of Oil and Industry, Baku, Azerbaijan

The processing of natural language uses computational techniques to learn, understand and express the content of human language. The main computational issues are focused on the development of areas such as automated analysis of the linguistic structure of language, machine translation, speech recognition and speech synthesis. In the modern world, natural language processing is being developed by creating dialogue systems and translation engines, processing social media information to obtain health or financial information, identifying people's feelings and attitudes toward products and services through speech, and countless other ways. The article describes rapidly developing successes and challenges in this field.
Key words: *natural language processing, deep learning, machine learning, artificial intelligence, semantics, data science*

YUSİF BALASAQUNLUNUN "QUTADĞU BİLİG" ƏSƏRİNDƏ GƏLƏCƏK ZAMANIN TARİXİ KÖKLƏRİ

Sadıqova Firuzə Aşur qızı
Bakı Dövlət Universiteti, Bakı, Azərbaycan
firuzeesgerova@icloud.com

Xülasə. Türk ədəbiyyatında "Şahnamə" və "Siyasətnamə" kimi qəbul edilən "Qutadqu-bilik" əsəri doğrudan da səadət elminin açarıdır. Bu əsərdə əxlaq və ləyaqət məsələləri ön plana çıxarılmaqla, dövlət quruculuğu, ordunun təşkili, dövlət qurumları, demokratik prinsiplər kimi amillərin fonunda sanki Türkiyə dövlətinin modeli hazırlanmışdır. Yusif Has Hacib qeyd edib ki, insan xoşbəxtliyi dörd ünsürlə bağlıdır. Birincisi, xüsusilə dövlət başçılarına münasibətdə ədalət prinsipidir.
Açar sözlər: *feil, zamanlar, leksik-semantik, morfologiya, türk dilləri, qrammatika, dilçilik*

"Qutadğu Bilig" Yusif Uluq Xas Hacib tərəfindən 1069-cu ildə şeir şəklində yazılmış və Qaraxanlı sultanı Buğra xana təqdim edilmişdir. Bu kitaba görə ona Xas Hacib rütbəsi verilmişdir. Yusif Uluq Xas Hacib 1075-ci ildə vəfat etmişdir. Yusif Balasaqunlu bu əsəri ilə Xaqani türkcəsinin bütün gözəlliklərini ortaya qoya bilmişdi. Xaqani Türkcəsi Qaraxanlı dövlətinin rəsmi dili olub, Kaşğar və Balasaqun xalqının da danışıq dili idi. Ona görə ona Kaşğar ləhcəsi də deyilirdi. Qaraxanlılar daha çox uyğur və karluk ellərindən təşkil olunduğundan, bu iki elin ləhcələri də bir-birinə çox yaxın idi. Xaqani türkcəsi OrtaAsiyanın (Türküstanın) müştərək ədəbi dili olmuşdur. Xaqani türkcəsində çox dəyərli kitablar yazılmışdır. Bunlardan biri də "Qutadğu Bilig" əsəridir. Kutadqu Biliksiyasət və iqtidar birliyi (elmi siyasət) deməkdir, kitabın mövzusu və məzmununa görə onaad qoyulmuşdur.

"Qutadğu Bilig" in dili türk dillərinin cənub-qərb qrupuna, yəni Oğuz qrupuna yaxındır. 6600 beytdən ibarət məsnəvi şəklində yazılmış poemada yeri gəldikcə şair rübai formasından da istifadə edib. Əruz vəzində mütəqarib bəhri kimi müəyyənləşdirilir. Müəllif əsərdə folklor motivlərindən, xalq həyatı və məişəti ilə bağlı bədii obraz və bənzətmələrdən geniş istifadə edilib.

Türk ədəbiyyatının "Şahnamə"si və "Siyasətnamə"si kimi qəbul edilən "Qutadğu Bilig" əsəri həqiqətən də xoşbəxtlik elminin açarıdır. Bu əsərdə əxlaq, mənəviyyat, ləyaqət məsələlərinin işığında türk dövlət modeli işlənib hazırlanmışdır. Dövlət quruculuğu, ordu təşkili, dövlət orqanları, demokratik prinsiplər və b. məsələlər bu möhtəşəm əsərdə diqqətə çatdırılır. Yusif Xas Hacib insan xoşbəxtliyinin dört ünsürlə əlaqəli olduğuna diqqət çəkmişdir. Bunlardan birincisi, ədalət prinsipidir, xüsusilə, dövlət başçılarında olmalıdır. İkincisi dövlətdir, hər vətəndaşın arxası, dayağı kimi qəbul edilir, xalqın rifahının qarantıdır. Üçüncüsü idrakdır, insanda ən dəyərli cövhər olaraq qəbul edilir. Dördüncüsü, təsərrüfdür ki, insan sağlamlığına xidmət edər. Bu keyfiyyətlər şairin təqdim etdiyi Turan dövlətinin təmsilçilərində vardır. XI yüzildə yazılmasına baxmayaraq, bugün də dövlət qurma, idarəçilik, idarəedici adamların seçilməsində bu əsər misilsiz bir nümunədir. Burada şahın xalqa münasibəti, ordunun qorunması, az ordu ilə düşməni məğlubetmə üsulları, səfirlərin seçilməsi, məhkəmə işləri, şahın qoruma sistemi, layiqli xidmətçilərin mükafatlandırılması, xəzinənin doldurulması, iqtisadiyyatın inkişafı, bəylər və bəyliklər, haciblik, xarici işlər nazirinin dövlətin xarici siyasətində rolu məsələləri işıqlandırılmış, hətta dövlət qulluqçularının yemək və içmək, özünü idarə etmək qaydaları da daxil edilmişdir. Yüksək əxlaqi dəyərləri dövlətin idarəedici

şəxslərinə aşılayan şair onları pis vərdişlərdən – yalandan, xəsislikdən, əyyaşlıqdan, qumardan, rüşvətdən, oğurluqdan, saxtakarlıqdan uzaq olmağı tövsiyə edir.

"Qutadğu Bilig" kimi bir əsər hər hansı bir təsadüf nəticəsində meydana çıxa bilməzdi. Bu əsərin yazılmasında iki amildən biri – ya hansısa hökmdarın sifarişi, ya da müəllifin adil hökmdar arzusu əsas rol oynayıb. Əsərin hansı səbəblə yazılmasından asılı olmayaraq, o, həqiqətən də, çox qiymətli bir əsər kimi tarixdə qalıb. Əgər əsərə bu günkü baxımdan yanaşsaq, onu mahir bir hüquqçunun qələmindən çıxan konstitusiyaya bənzətmək olar. Hər halda, müəllifin cəsarətinə və ağıllı hökmdar haqqında söylədiklərinə heyran qalmamaq olmur. Günümüzdə aktuallığını itirməyən ağıllı hökmdar ideyası, sadəcə olaraq müəllifin geniş dünyagörüşünə və təfəkkürə malik olduğunu bir daha göstərir. Bu, Yusif Has Hacibin əbədiyyətə qovuşması deməkdir. Əslində "Qutadğu Bilig"də türk xalqlarının, imperatorluqlar quran böyük və əzəmətli bir millətin dövlət anlayışı və dövləti idarə etmək praktikası qələmə alınıb. Əsəri bu baxımdan türklərin tarix boyu yaratdıqları sivilizasiyaların, türk zəka və təfəkkürünün mahir bir bilicisi, tükənməz təfəkkür sahibi tərəfindən qələmə alınan əvəzsiz, ölməz sənət abidəsi hesab etmək olar.

Türk dünyasının şah əsərlərindən olan "Qutadğu Bilig" XI əsr türk mədəniyyətinin böyük mütəfəkkirlərindən Yusif Balasaqunlu bu əsəri yazmaqla insan həyatının mənasını təhlil edən və onun cəmiyyətdəki vəzifəsini təyin edən həyat fəlsəfəsi sistemini yaradıb. Dörd təməl-qanun, kut, ağıl və qənaət üzərində yazılan "Qutadğu Bilig" Gündoğdu, Aydoldu, Öydülmüş və Odqurmuş adlandırılan insanların söhbəti əsasında qurulub. Əsərin ilk 10 fəsli Tanrı və peyğəmbər, dörd xəlifə, Buğra xanın tərifi, ulduzlar, biliklə ağlın xüsusiyyətləri, yaxşılığın faydaları, dilin məziyyətləri və digər dərin fəlsəfi məna daşıyan məsələlərə ayrılıb.

Feillər Azərbaycan dilinin milli orijinallığını, əsliliyini mühafizə edən, yad dillərin təsirinə müqavimət göstərən əsas nitq hissələrindən biri kimi diqqəti cəlb edir.

Müasir Azərbaycan dilində və türk dillərində işlənən feillərin struktur və semantik inkişafı müəyyən şaxələnmə yolu ilə getmişdir. Mənanın şaxələnməsi zamanı feillər mühüm semantik dəyişikliyə uğramışdır. Onların bir qismi ilkin mənalarını saxlamaqla yanaşı digər mənalarını itirmiş, əlavə yeni mənalar kəsb etmişdir.

Feillərin semantik inkişaf tarixi çox qədimdir. Bunu şərtləndirən əsas xüsusiyyətlərindən biri feillərin ümumişləklikdən konkretliyə doğru inkişaf prosesidir. Hələ qədim dövrlərdə insanlar ibtidai şüura malik olduqları bir dövrdə dünyanı bütöv bir şəkildə qəbul etmişlər. Feillər inkişafın ilkin mərhələsində mənaca çoxalır, əsas məna ətrafında şaxələnir, birmənalılıqdan çoxmənalılığa doğru inkişaf edir.

İstər dünya dillərində, istərsə də Azərbaycan dilində nitq hissələri içərisində feillər mühüm yerlərdən birini tutur. Feil başqa nitq hissələrinə nisbətən həm kəmiyyətcə zəngin, həm də məna və məzmun etibarilə çoxcəhətlidir. Feillər say etibarilə isimlər qədər çox olmasa da, məcaziləşmə imkanlarına görə bütün nitq hissələrindən üstündür. Feillər bizim şüurumuzdan asılı olmayaraq mövcud olan müxtəlif real hərəkətləri əks etdirir. Feillər bu hərəkətlərin bilavasitə surətləri olmayıb, onları konkret dil materialı əsasında əks etdirərək müəyyənləşdirir ki, bu da feillərin mənasını təşkil edir. Deməli, feillər iş, hərəkət bildirən müstəqil nitq hissəsi olaraq semantik, morfoloji və sintaktik formalaşmalarda özünü göstərir. Feilləri başqa nitq hissələrindən fərqləndirən əsas cəhətlərdən biri də onlarda kateqoriyaların olmasıdır. Məhz bu xüsusiyyətlərinə görə feillər adlardan fərqlənir.

Feillərin semantik və struktur inkişafına səbəb olan amillər, semantik dəyişikliyin növləri haqqında müxtəlif fikirlər davam etməkdədir. Buna görə də milli orijinallığı ilə başqa nitq hissələrindən fərqlənən feillərin semantik və struktur inkişafını öyrənmək sözlərin semantik və struktur dəyişikliyinə səbəb olan amillər və onların növlərindən hansının daha düzgün olmasını tədqiq etmək arzusundan irəli gəlir.

Feillərin struktur və semantik inkişaf tarixinin araşdırılmasında hər iki dilin qədim yazılı abidələrinin şərh edilməsi, eləcə də digər türk dilləri, onların dialekt və şivələrin müqayisəli araşdırılmasındakı rolu ön plana çəkilmişdir.

Abidələrdə işlənən feillərin əksəriyyəti azacıq məna dəyişikliyinə uğrayaraq müasir türk ədəbi dilində işlənir. Həmin feillərin bir qismi isə Azərbaycan ədəbi dilindən çıxmış, dialekt və şivələrdə işlənməkdədir.

Feillərin mənasının dəyişilməsində dilxarici amillərlə yanaşı, dildaxili amillərin də rolu böyükdür. Bu ilk növbədə çoxmənalılıq və omonimliklə bağlı olmuşdur. Feillərin mənasının dəyişilməsində sözlərin fonetik tərkibinin dəyişməsinin böyük rolu olmuşdur.

Azərbaycan dilində diləyatımlı, anlaşıqlı sözlər yaradılması ehtiyacından bir sıra qoşahecalı feillər formalaşmışdır. Həmin feillərin forması çox işlənmədiyinə görə əksəriyyəti unudulmuşdur. Dil inkişaf etdikcə ikihecalı, üçhecalı feillər təşəkkür etmişdir. Feillərin strukturundan görürük ki, qoşahecalı feillər həm ad, həm də hərəkət bildirmişlər.

Tədqiqatdan görünür ki, feillər bir deyil bir neçə semantika ifadə edirlər. Klassik ədəbi dildən də misal göstərdiyimiz nümunələrdən də görünür ki, feillərin milli xüsusiyyətlərinə elə bir təsir olmamışdır. Dilin milli xüsusiyyətlərini daha çox sadə, eləcə də müasir dil baxımından sadələşmiş feillər mühafizə edib saxlamışdır.

Buradan belə bir nəticə çıxır ki, dillərin morfoloji bölgüsünə əsasən türk dilləri amorf dil quruluşundan aqqlütinativ quruluşa doğru istiqamətlənmişdir. Feillərin öz ilkin kökləri öz mühafizəsini yazılı abidələrin əksəriyyətində saxlamışdır. Çünki həmin dövrdə işlənən sözlər anlaşıqlı olması üçün olduqca bəsit və sadə olmuşdur. Təkhecalı feillər ikihecalı feillər üçün mənbə rolunu oynamışdır. Bu mövzu ətrafında olacaq bir çox araşdırmalar Azərbaycan dilçiliyində bir sıra problemlərə geniş imkanlar yaradacaq.

Feillərin semantik və struktur inkişafı tarixinin araşdırılmasında hər iki dilin qədim yazılı abidələrinin şərh edilməsi, eləcə də türk dilləri, onların dialekt və şivələrin müqayisəsinin araşdırılması ön plana çəkilmişdir.

Azərbaycan dilində olan feillərin struktur və inkişafı haqqında olan bu mövzu bir növ türk dillərinin amorf quruluşlu dövrünün səciyyəvi xüsusiyyətlərini üzə çıxarır. Amorf quruluşlu ilkin köklərin semantik cəhətdən tarixən derivatoloji inkişafında oynadığı rol da tədqiq zamanı ortaya çıxmışdır. Bu tip mövzuların araşdırılması göstərir ki, Azərbaycan dilinin lüğət tərkibini təşkil edən feillərin fonetik və qrammatik quruluşu qədim dövrdən başlayaraq bu günə qədər uzun tarixi inkişaf yolu keçmişdir. Bu tədqiqatdan bir daha feillərin milli əsasını, orijinallığını qoruyub saxlanıldığı bu nitq hissəsinin dərin qatlarda olmasından xəbər verir. Bu feillərin əksəriyyətinə türk dilləri ilə müştərək olan tarixi yazılı abidələrdə rast gəlirik.

Azərbaycan dilində ikihecalı feillər maraqlı fono-semantik xüsusiyyətlərə malikdir. Hər şeydən əvvəl təkhecalı söz köklərindən təşəkkül tapmış ikihecalı feillər yeni semantik çalarlar prosesi keçirmişdir. Bu prosesdə iştirak edən feillərdən bəzilərində köklə şəkilçinin sərhədini ayırmaq mümkündür.

Qeyri-qəti gələcək zamanın bir xüsusiyyəti də onun bütün zamanları ehtiva etməsidir. Bu məna xüsusiyyəti olduqca geniş yayılmışdır. Bəzi tədqiqatçılar, o cümlədən S.İbrahimova bu mənanın aforistik səciyyə daşıdığını qeyd edir. Həmin məna xüsusiyyəti əsasən atalar sözləri, zərb-məsəllər, aforizmlər üçün səciyyəvidir.

A.Axundovun nöqteyi-nəzərincə, digər zamanlardan fərqli olaraq, qeyri-qəti gələcək zaman həm dinamik, həm də statik hal və ya hərəkətləri bildirir. Qeyri-qəti gələcək zamanın nə zaman dinamik (hərəkət), nə zaman isə statik hərəkətləri bildirməsi daha çox konkret xarakterdə olur, bu və ya digər cümlənin ümumi məzmunu ilə təyin olunur.

Bütün zamanları təsbit (ehtiva) etməsi qeyri-qəti gələcək zamanın semantik əlamətlərindən sayıla bilər. Müasir Azərbaycan dilində bu semantik çalar çox yayılmış, həm də danışıq dilində geniş istifadə olunur. Həmin məna xüsusiyyətinə daha çox atalar sözlərində, zərb-məsəllərdə, aforizmlərdə və s. təsadüf olunur [2, 163].

Qeyri-qəti gələcək zamanın qəti gələcək zamandan mənaca bir fərqi də ondan ibarətdir ki, o, qəti gələcək zamanla indiki zaman arasında orta bir yer tutur, yəni bəzən qəti-gələcək zamanı, bəzən də indiki zamanı əvəz edə bilir

Gələcək zamanın qeyri-qəti növü xasiyyət, adət anlamında olan iş və hərəkətləri bildirir. Subyekti səciyyələndirən bu məna əlaməti A.Axundovun fikrincə, onun nəinki qrammatik , hətta semantik cəhətdən feili sifətlərdən hələ lazımınca təcrid olunmamasının nəticəsidir.

Atalar sözlərindən ibarət olan bu cümlələrdə iş və hərəkət təkcə gələcək zamanaaid olmur, həmçinin digər zamanları da əhatə edə bilir. M.Hüseynzadənin göstərdiyi kimi, onlar hər bir zamanaaid anlayış kimi təsəvvür olunur.

"Türk dili qrameri" kitabında qeyri-qəti gələcək zaman geniş zaman termini ilə adlandırılır ki, bu da onun məzmunundakı məhz bu ikinci cəhətlə əlaqədardır [3, 263].

Gələcək zaman hal və hərəkətin danışıq vaxtından sonra icra olunacağını göstərir. Deməli, o hələ həyata keçməmiş, icra olunmamış hərəkətləri ifadə edir. Məhz buna görə də gələcək zaman keçmiş və indiki zamanla müqayisə olunarsa, dildə nisbətən az işlənir [4, 272].

Türk dillərində feilin gələcək zamanı özünü əsasən iki formada göstərir. Lakin bəzi dilçilər müxtəlif türk dillərində feilin gələcək zamanının dahaartıq formalarından bəhs edirlər. Məsələn:

A.Kononov türk dillərində feilin gələcək zamanının aşağıdakı formalarının mövcud olduğunu göstərir: indiki gələcək, qəti gələcək, yaxın gələcək, gələcək keçmiş və icra olunmamış gələcək. Bunlardan müstəqil zamanlar kimi bizcə yalnız ikisini qəbul etmək olar: indiki gələcək və qəti gələcək.

Azərbaycan dilində isə feilin gələcək zamanının iki növü qəbul edilmişdir. Onlar qəti gələcək və qeyri-qəti gələcək terminləri ilə adlandırılır. Onların adlandırılması müxtəlif cür olmuş və bu məsələ Azərbaycan dilçiliyində müəyyən mənada indi də mübahisəlidir.

Gələcək zaman formaları məktəb qrammatikasında müəyyən gələcək və müzare, Azərbaycan SSR. Elmlər Akademiyasının nəşr etdiyi "Azərbaycan dilinin qrammatikası"nda müəyyən gələcək və qeyri-müəyyən gələcək, M.Hüseynzadənin "Müasir Azərbaycan dili" kitabında isə qəti gələcək və qeyri-qəti gələcək zaman adlandırılmışdır.

Azərbaycan dilində zaman formalarını tədqiq edən dilçilər arasında qeyri-qəti gələcək zamanın A.Axundov 4 məna xüsusiyyətini; Z.Budaqova 6 məna xüsusiyyətini; B.Xəlilov 5 məna xüsusiyyətinin olduğunu göstərmişdilər.

Türk dillərində feilin zaman kateqoriyasını tədqiq edən G.Fəxrəddin qızı qeyri-qəti gələcək zamanın 4 məna xüsusiyyətini qeyd etmişdir B.Çarıyarov isə türk dillərində qeyri-qəti gələcək zamanın

11 semantik və üslubi xüsusiyyətləri haqqında məlumat vermişdir. A.Axundov yazır: "Gələcək zamanın bu formasının mənasında iki mühüm cəhət özünü göstərir:

1. Bu forma gələcəkdəki bir hərəkətin icrasının qəti olmadığını göstərir.
2. Bu forma bütün zamanlar üçün fəaliyyətdə olan hal və ya hərəkətləri bildirir.

Bunlar da öz növbəsində bir sıra məna xüsusiyyətlərinə malikdir.

Gələcək zamanı və ya gələcək zaman çalarlığını ifadə etmək üçün Azərbaycan dilində vasitə və imkanlar daha çoxdur. Belə bir baxımdan xüsusən gələcək və müzare zaman şəkilçilərini, başqa zaman şəkilçilərini və feil şəkillərini ayrıca qeyd etmək lazımdır.

Qəti gələcək zamanın morfoloji əlaməti də əski türkcədə ənənələrinə bağlıdır. Türk run yazılarında müşahidə -ğay, -qey və -taçı, -teçi əlamətləri orta türk dövründə də işlənir, ancaq funksionallıqları baxımından yerlərini dəyişirlər. Orxon-Yenisey abidələrindən –taçı, -teçi əlamətləri daha çox işləndiyi halda, türkidə -ğay, -gey şəkilçiləri nisbətən yüksək işlənmə tezliyi nümayiş etdirir.

Türkinin sonrakı inkişaf dövürlərində -ğay qəti gələcək zamanın morfemi dəyişikliyə uğrayır, -ay formasını alır.

Qədim türk yazılı abidələrində qeyri-qəti gələcək zamanın vahid morfoloji əlaməti olmadığı halda, orta türk dövrü yazılı abidələrinin dilində spesifik şəkli əlamət –ar (-er) göstəricisi formalaşır. Run yazılarında bu funksiyanı qəti və qeyri-qəti gələcək zaman məzmunlarının diferensiallaşmadığı –ğay, -gey əlaməti yerinə yetirir. Ümumiyyətlə, türki variantlarında qeyri-qəti gələcək zamanın şəkilçiləri tam diferensiallaşmamış, müəyyənləşməmiş variantlarla təmsil olunur. Hətta indiki zamanın əlamətləri bu məzmunu ifadə edə bilir [1, 93].

Azərbaycan dilinin yazılı abidələrində də XVIII əsrə qədər formal cəhətdən indiki zaman şəkilçiləri (-ır, -ir, -ur, -ür) ilə ifadə edilən feillər, məzmun etibarilə gələcək müzare zamanı bildirmiş, -ar, -ər, -ır, -ir, -ur, -ür şəkilçilərinin vəzifəcə diferensiallaşması XVIII əsrdən başlamış, hər biri müəyyən bir zamanın konkret göstəricisi kimi ədəbi dildə sabitləşmişdir. Qeyri-qəti gələcək zamanın qapalı variantlı formaları (-ır, -ir, -ur, -ür) müasir qaqauz və türk dillərində də işlənir.

Feilin şəxs kateqoriyasının morfoloji əlamətləri müxtəlif zamanlarda müxtəlifdir. Şühudi keçmiş zaman üzrə birinci və ikinci şəxslərin təkində -m, -n, cəmində -k, -nız, gələcək zamanda hər iki şəxs üzrə müvafiq olaraq təkdə -man, -men/ -an, -sen, indiki zamanda hər iki şəxs üzrə təkdə -m, -mən/ -an, -ən, -sən işlənmişdir. Üçüncü şəxs üçün hər iki dövür yazılı abidələrində xüsusi morfoloji əlamət olmamışdır. Qədim türk yazılı abidələrinin dilində müşahidə olunan şəxs sonluğundakı variantlıq türkidə müşahidə olunmur. Azərbaycan dilinin dialektlərində ikinci şəxsin təkində nəqli keçmiş zamanda –ık (-ik, -uk, -ük) şəxs sonluqları işlənir.

Ədəbiyyat

1. Əliyev Yadigar. Qədim türk (runik) yazılı abidələrindən orta əsrlər türk yazılı abidələrinə keçid: ədəbi dil normalarının inkişafı. Bakı-Nurlan 2004, 190 səh.
2. Həsənov Q.M. Sözlərin morfoloji funksional təhlili. "Azərbaycan dilçiliyi. Bakı, 2001. 189 səh.
3. Xəlilov Buludxan. Müasir Azərbaycan dilinin morfologiyası. I hissə. Bakı, 2007, 280 səh.
4. Xəlilov Buludxan. Müasir Azərbaycan dilinin morfologiyası. II hissə. Bakı, "Nurlan", 2007, 354s

РЕЗЮМЕ

ИСТОРИЧЕСКИЕ КОРНИ ВРЕМЕНИ В РАБОТЕ ЮСИФА БАЛАСАГУНЛУ

Садыгова Ф. А.

Бакинский государственный университет, Азербайджан

Произведение «Гутадгу-билиг», принятое в турецкой литературе как «Шахнаме» и «Сиясатнама», поистине является ключом к науке о счастье. Модель турецкого государства была

разработана с учетом вопросов этики, морали и достоинства в этой работе. Государственное строительство, организация армии, государственные органы, демократические принципы и другие вопросы привлекают внимание в этой великолепной работе. Юсиф Хас Хаджиб отметил, что человеческое счастье связано с четырьмя элементами. Первый - это принцип справедливости, особенно в отношении глав государств.

Ключевые слова: *глагол, время, лексико-семантический, морфология, турецкие языки, грамматика, лингвистика*

SUMMARY

THE HISTORICAL ROOTS OF THE FUTURE TENSE IN THE YUSIF BALASAGUNLU'S "GUTADGU-BILIG"

Sadigova F.A.

Baku State University, Azerbaijan

The work "Gutadgu-bilig", taken in the Turkish literature as "Shahnameh" and "Siyasatnama", is the key to science about happiness. The model of the Turkish state was developed by taking into account the issues of ethics, morality and dignity in this work. State construction, organization of the army, state bodies, democratic principles and other issues attract attention to this great work. Yusuf Khas Hajib noted that human happiness was associated with four elements. The first is the principle of justice, especially in relation to the head of the state.

Key words: *verb, tense, lexico-semantic, morphology, Turkish, grammar, linguistics*

İNGİLİS DİLİNDƏ İŞLƏK DİL İFADƏLƏRİ

İsgəndərova Könül Yaşar qızı

Sumqayıt Dövlət Universiteti, Azərbaycan

konul.kenan1981@mail.ru

Xülasə. Məqalə ingilis dilində həm danışıqda, həm də yazıda, çox işlənən dil ifadələrindən bəhs edir. Müxtəlif sözlərin lüğət mənası, məcazi mənası və söz birləşmələri tərkibindəki mənaları təhlil edilir. Müasir dövrdə tədqiqatçılar dil tədrisində leksikaya daha çox diqqət ayırmağa başlayıblar. Beləki, kommunikativ metod dövrün tələblərinə uyğun olaraq ünsiyyətin vacibliyini önə çəkir. Müəllif dil ifadələrinin müntəzəm istifadəsinin vacibliyini vurğulayaraq luğət ehtiyatının zənginləşdirməyin və səlist nitqə yiyələnməyin səmərəli yolu olduğunu qeyd edir. Məqalədə müxtəlif tədqiqatçıların araşdırmalarına müraciət olunmuşdur.

Açar sözlər: *sabit yerləşmələr, sabit ifadələr, homofonlar, yalançı dostlar, dil ifadələri*

Hər bir dildə olduğu kimi, ingilis dilində həm danışıqda, həm də yazıda, çox işlənən, fikrə yeni quruluş verən, mənalandıran dil ifadələri vardır ki, onlar xarici dil öyrənənlər üçün də çox önəmli və vacib dil hissəcikləridir. Müasir dövrdə tədqiqatçılar dil tədrisində leksikaya daha çox diqqət ayırmağa başlayıblar. Leksik parçaları öyrətmək dil tədrisində getdikcə daha çox yayılmış bir üsula çevrilmişdir. Biz hər zaman sözlərin mənaları ilə maraqlanırıq. Beləki, sözlər müxtəlif mənalar daşıya bilir. Sözün əsas mənası onun lüğəti təsviridir, məsələn: *tree*-ağac-kötüyü, budaqları, yarpaqları olan nəhəng bitkidir. Bu onun göstərici-həqiqi mənası da adlanır. Həmçinin sözün metoforik mənası da vardır ki, bu onun məcazi, yəni obrazlı mənasını ifadə edir. Məsələn, *the tree of life, a family tree.* Digər tərəfdən sözlərin kontekstdən üzə çıxan mənaları vardır, beləki, *We couldn't see the house because of the tall trees in front of it(Biz evi qarşısındakı hündür ağaclar ucbatından görə bilmədik).* Burada **tall** sözünün mənasını hündür anlamı verməsindən, digər mənasını isə evin nə qədər hündür olmasından anlayırıq. İngilis dilində "chunks" adlanan dil ifadələrinə collocation-sabit yerləşmələr, yəni söz birləşmələri, fixed expressions-sabit ifadələr, idioms-idiomlar, false-friends-yalançı dostlar və homophones-homofonlar aiddir. Sabit yerləşmələr adlandırdığımız kollokasiyalara hər zaman bir yerdə işlənən sözlər aiddir. Məsələn, *to take a holiday, heavy rain, arrive at, depend on.* Kollokasiyaların dərəcələri müxtəlif olur: *watch out* –bir yerdə çox işləndiyindən güclü kollokasiya, *watch a video* –daha zəif, *watch the postmen*-isə sabit yerləşmə və ya kollokasiya deyildir. Güclü kollokasiya yaradan sözlərin ayrılıqda mənaları tanışdırsa və birləşmənin də mənası çox aydındırsa (*make an effort*) tələbələr onu yadda saxlamağa meyilli olmurlar, ona görə də tez-tez *do an effort, do a mistake, make an experience and depend from* kimi səhvlərə yol verirlər. Söz birləşmələrini formalaşdıran sözlər ayrılıqda tələbə üçün tanış olmadıqda (wreak havoc) belə onlar birləşməni də yadda saxlamaqda çətinlik çəkirlər. Onlar tanış olmayan

sözləri lüğətdən tapsalar belə, bu o demək deyil ki, birləşmənin mənasını asanlıqla qavrayacaqlar. Birləşmələr tamamilə başqa məna ifadə edə bilər. Leksik birləşmələrlə kollokasiyaları qarışdırmaq olmaz, məsələn: *sleep badly, sleep well, sleep deeply, sleep soundly, sleep peacefully* kollokasiya-sabit ifadələrdirsə, *sleep a wink* –artıq leksik birləşmədir. Frazeoloji birləşmədə 2 və daha artıq söz birləşir və bu birləşmə birlikdə vahid məna yaradır: *run out of petrol.* Digər nümunədə- *You'd better get a move on* cümləsi sabit leksik birləşmədir, çünki cümlədəki heç bir sözün yerini dəyişə və ya əvəzləyə bilmirik. Adətən bu birləşməni insanlar getmək, tərk etmək istədikdə işlədirlər. Lakin birləşmədəki sözləri əvəzləyə biliriksə, onu yarı sabit leksik fraza adlandırırıq: *get it yourself, do/make it yourself.* Gündəlik ünsiyyətdə təbiidir ki, mənaya və dil formasına eyni vaxtda diqqət yetirmirik. Ünsiyyət problemsiz davam etdiyi müddətdə dəqiq ifadələrə, söz sonlarına, və s. az diqqət ayırırıq. Məsələn, radio xəbərlərini dinləyəndə, aparıcının istifadə etdiyi dəqiq sözlərdən daha çox xəbərin özü bizi maraqlandırır. Həmçinin dərs prosesində sözü tələbəyə yaxından tanıtmaq üçün ilk növbədə həmin sözün ən çox işləndiyi sözləri də birlikdə keçmək lazımdır. Məsələn, öyrənci bilməlidir ki, ifadə - *make the bed* –dir, *organise the bed, tidy the bed* isə mümkün olmayan ifadələrdir. Hər bir dildə işlək dil ifadələri vardır. Biz rəvan nitqə yiyələnmək istəyiriksə mütləq bu ifadələri elə işlətməyi bacarmalıyıq ki, sanki onlar bir neçə deyil, bir sözdür. Xarici dildə səlis danışanlar, ifadələr arasında pauza etmədən fikir yürüdürlər, sözləri davamlı, axıcı formada ifadə edirlər. Buna görə də işlək ifadələri öyrənmək və bilmək ünsiyyət üçün çox vacibdir. Müəllim hər dəfə bu ifadələrlə rastlaşdıqda, eynən qrammatik qaydalarda etdiyimiz kimi, öyrəncilərin fikrini onlara fokuslamalı, istifadəsini müxtəlif nümunələrlə möhkəmləndirməlidir. Bəzən yeni sözü yadda saxlamaq üçün təklif olunan bir vasitə, 'mnemonika' adlanan xüsusi texnikanın istifadəsidir. Ancaq təəssüf ki, bu texnika tək sözlərin xatırlanmasını təmin etmək üçün hazırlanmışdır [4, s.1]. Bu texnikaya görə doğma dildəki sözə oxşayan və oxşar məna verən sözləri bir yerə yığlb tədris etmək, məsələn Holland dilində *bleek* , ingilis dilində solğun mənası verir və *bleech* sözünə oxşardır və ya Azərbaycan dilindəki *punktual* sözü ingilis dilindəki *punctual* sözü ilə oxşarlıq kəsb edir. Dil ifadələrindən müntəzəm istifadə tələbələrin lüğət ehtiyatını artırır. Boer və Lindstromberq dediyi kimi: " Dil ifadələrindən istifadə tələbələri leksik zənginliyə malik, sintaktik mürəkkəbliyin öhdəsindən gələn istifadəçilərə çevirir" [1, s. 37]. Kommunikativ dil tədrisinin dil ifadələrinin öyrənilməsində əhəmiyyətli rolu vardır. Xüsusilə də ifadələri təkrarlamaqla, bir neçə fəaliyyətə tətbiq etməklə öyrəncilər məlumatı daha yaxşı mənimsəyirlər. Vrey və Piçpatrikə görə əvvəlcə bir-birləri ilə situasiyalarla işləyən tələbələr, sonra onu doğma dil daşıyıcıları ilə təkrarladıqda əvvəlcədən əzbərlədikləri üçün ünsiyyətləri təcrübəli, axıcı, təbii olmaqla yanaşı tələbələrdə özlərinə inam yüksək olur. [5, s.124] Bir çox tədqiqatçı, həmçinin Nattinger və DeCarrico da leksik parçaları əhəmiyyətli hesab edirlər, onu dil öyrənmənin mərkəzinə qoyurlar və yaradıcı ünsiyyət prosesinin əsası hesab edirlər. Leksik parçalar bütövlükdə vahid şəkildə işlənir, bu da dilin dəqiqliyini və səlisliyini artırmaqla yanaşı, işlənməsini də əhəmiyyətli dərəcədə sürətləndirə bilər [3, s.24]. Leksik dil ifadələri müxtəlif tədqiqatçılar tərəfindən fərqli üslublarla təsrifləndiriliblər. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi dil ifadələrinə müxtəlif dil vahidləri aiddir. Lakin Levis Mikael dil ifadələrini 4 əsas hissəyə bölür: kollokasiyalar, çox tərəfli sözlər, instusional (qurulmuş) ifadələr, cümlə çərçivələri və başlıqlar. Kollokasiyalar və çox tərəfli sözlər istinad xarakterlidir və mesaj yönümlüdür: *knife and fork, bread and butter, as soon as, on the other hand.*

Digərləri xarakter cəhətdən praqmatikdir: if I were you, my point is that... və s. [2, s. 96].

Ədəbiyyat

1. Boers, F., & Lindstromberg, S. (2009). Optimizing a lexical approach to instructed second language acquisition. Houndmills: Palgrave Macmillan. 193 p. eBook ISBN 978-0-230-24500-6 DOI 10.1057/9780230245006
2. Lewis, M. The Lexical Approach. Hove: Language Teaching Publication 1993. 176 p. ISBN-13: 978-0906717998 ISBN-10: 090671799X
3. Nattinger J. R. & DeCarrico J. S. (1992) Lexical Phrases and Language Teaching. New York: Oxford University Press. 1992 218 p.
4. Seth Lindstromberg, Frank Boers. Teaching Chunks of Language. From noticing to remembering. ISBN: 978-3-85272-056-2 Cambridge 2018, 176 p.
5. Wray, A., & Fitzpatrick, T. (2008). Why can't you just leave it alone? Deviations form memorized language as a gauge of nativelike competence. In Meunier, F., & Granger, S. (Eds.). Phraseology in foreign language learning and teaching, 123–148. Amsterdam: John Benjamin.

РЕЗЮМЕ
ФУНКЦИОНАЛЬНЫЕ ВЫРАЖЕНИЯ В АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ
Искандарова К. Я.
Сумгаитский государственный университет, Азербайджан

В статье рассматриваются наиболее распространённые, как устные,так и письменные языковые выражения английского языка.Анализируются лексические значения различных слов, их переносный смысл, а также значение этих слов в словосочетаниях. В настоящее время исследователи уделяют большое внимание лексике при обучении языку. Таким образом, коммуникативный метод выдвигает на первый план важность общения в соответствии с требованиями времени. Автор подчёркивает важность регулярного употребления языковых выражений и отмечает, что это эффективный способ обогащения словарного запаса и овладения простой речью. В статье приведены ссылки от разных исследователей.

Ключевые слова: *коллокация, фиксированные выражения, омофоны, ложные друзья, языковые средства выражения*

SUMMARY
THE COMMON ENGLISH LANGUAGE EXPRESSIONS
Isgandarova K.Y.
Sumgait State University, Azerbaijan

The most common spoken and written language expressions in English are discussed in the article. The dictionary and figurative meanings of various words, as well as their meanings in phrases are analyzed here. Nowadays, researchers pay great attention to the vocabulary in language teaching. The author emphasizes the importance of regular use of language expressions and notes that it is an effective way to replenish vocabulary and assign fluent speech. The author of the article explores sources from various investigators.

Key words*: collocations, fixed expressions, homophones, false friends, chunks*

RUS DİLÇİLİYİNDƏ POLİSEMİYANIN TƏDQİQİ

Məhərrəmzadə Gülnar Vaqif qızı
Bakı Biznes Universiteti, Bakı, Azərbaycan
gulnar.meherremzade84@gmail.com

Xülasə. Məqalə rus dilçiliyində aparılan polisemiya araşdırmalarına həsr edilmişdir. Məqsəd bu sahədəki elmi və nəzəri fikirləri ümumiləşdirmək və sistemləşdirməkdir. Polisemiya Yunan mənşəli sözdür, poly-çox, sema-məna, işarə deməkdir. XIX əsrdən çoxmənalılıq dilçilərin tədqiqat obyektinə çevrilmişdir. Polisemiya fenomeninin dil sistemindəki mühüm rolunu dərk edən elm adamları bu fenomenin mahiyyətini müxtəlif yollarla müəyyənləşdirirlər, müxtəlif nöqteyi-nəzərdən polisemiyanın inkişaf mexanizmlərini təyin edirlər. Bu baxımdan rus dilçilərinin polisemiyaya dair araşdırmalarının dilçilikdə mühüm əhəmiyyəti vardır.

Açar sözlər: *leksik məna, semantik quruluş, leksik-semantik variant, polisemiya, rus dilçiləri*

Polisemiya yunan mənşəli sözdür, *poli – çox, sema – məna, işarə* deməkdir. Çoxmənalı sözlər bir məfhumun müxtəlif məna çalarlılığını ifadə edir. Çoxmənalılıq qədim zamanlardan yunan filosoflarının diqqət mərkəzində olmuşdur. Onların araşdırmalarının ümumfəlsəfi xarakter daşımasına baxmayaraq polisemiya, omonimlik, metafora, metonomiya kimi anlayışlar ilk dəfə olaraq yunan dilçilərinin diqqətini çəkmişdir. XIX əsrdən çoxmənalılıq dilçilərin tədqiqat obyektinə çevrilmişdir. Polisemiya fenomeninin dil sistemindəki mühüm rolunu dərk edən elm adamları bu fenomenin mahiyyətini müxtəlif yollarla müəyyənləşdirirlər, müxtəlif nöqteyi-nəzərdən polisemiyanın inkişaf mexanizmlərini təyin edirlər. Bu baxımdan rus dilçilərinin polisemiyaya dair araşdırmalarının dilçilikdə mühüm əhəmiyyəti vardır. A.A. Potebnya, A.A. Şerba, V.V.Vinoqradov, İ.V. Arnold, O.S.Axmanova, A.İ. Smirnitski və s. kimi rus dilçilərinin araşdırmalarında polisemiya məsələsinə toxunulmuşdur. Son on illiklər ərzində də həmçinin rus dilçilərinin bu sahədə maraqlı tədqiqatları mövcuddur. Litvin, Ginzburq, Kuzmenko, İvleva, Olşanskiy, Lapşina, Seidmamedova, Nikitin və s. kimi dilçilər son on illiklərdə rus dilçilik ədəbiyyatında polisemiya məsələsi ilə məşğul olmuşlar.

A.A. Potebnya polisemiya anlayışını aşağıdakı kimi izah edirdi: “Nitqdəki hər hansı bir söz hər dəfə bir düşüncə hərəkətinə uyğundur, yəni hər dəfə bir söz səsləndikdə və ya başa düşüldükdə birdən çox məna daşımır”[4,15].

"Leksikoqrafiyanın ümumi nəzəriyyəsinin təcrübəsi" əsərində A.A.Şerba, sözlərin bir neçə məna daşıdığını düşünməyin formal və tipoqrafik fikir olduğunu, belə bir yanaşmanın düzgün olmadığını yazırdı. A.A.Şerbanın yanaşması aşağıdakı kimi idi: “Verilmiş fonetik sözün kəsb etdiyi mənalar qədər söz mövcuddur”. O, bunun forma və məzmunun vəhdətindən irəli gəldiyini düşünürdü[6].

V.V.Vinoqradov hər bir konkret fikri ayrı bir söz və ya kök elementi ilə ifadə etmək imkanını inkar edir və bu mövqeyi “dilin əsas anlayışların müəyyən başlıqları altında saysız-hesabsız mənalar toplusu yaratmaq məcburiyyətində qalması” fikri ilə əsaslandırırdı. V.V.Vinoqradov bu yanaşmanın nəticəsi olaraq rus dilindəki əksər sözlərin çoxmənalı olduğunu qeyd edirdi. V.V.Vinoqradov polisemiyanı “eyni sözün semantik quruluşundakı fərqli mənaların sinxron və ya ardıcıl uyğunluğu” kimi xarakterizə edir. V.V.Vinoqradov tərəfindən tərtib edilmiş polisemiya tərifi, polisemantik sözlərin semantik quruluşunun sonrakı tədqiqatları üçün başlanğıc nöqtəsi olmuşdur[2,18].

"Leksikosemantik versiya" termini, A.İ.Smirnitski tərəfindən irəli sürülmüşdür. A.İ.Smirnitski bu termini səs və məna vəhdəti kimi çıxış edən, leksik mənanın dəyişməzliyini sintaktik əlaqələr və ona xas olan paradiqmalar hüdudlarında saxlayan iki tərəfli dil işarəsi kimi izah edirdi. A.İ.Smirnitski bir sözün leksik və semantik variantlarının inkişafının səbəbini semantik yerdəyişmələr, ümumi bir xüsusiyyət vasitəsi ilə bir obyektin və ya fenomenin başqası ilə korrelyasiyasına əsaslanan məcazi mənaların meydana çıxması kimi əsaslandırırdı. Başqa sözlə, ikinci dərəcəli bir nominasiyanın baş verməsini qeyd edirdi. A.İ.Smirnitski işarə forması dəyişmədən əsas mənadan məcazi mənaların yaranmasını ümumilikdə semantik törəmə adlandırırdı[5,42].

Müasir dilçilikdə bir söz bir-birinə bağlı bir neçə məna daşıyırsa, və bu mənalar sözün əsas mənasının inkişafından irəli gəlirsə, polisemantik adlanır.

A.N.Yakovlyuk, I.V.Arnoldun ardınca, LSV(leksik semantik versiya) dedikdə "səs və mənanın vəhdət təşkil etdiyi, öz paradiqması və sintaktik əlaqələr sistemi çərçivəsində eyni leksik mənanı qoruyub saxlayan bir tərəfli dil işarəsi" adlandırırdı[7].

S.P.Afanasyevanın polisemiya yanaşması aşağıdakı kimidir, "çoxmənalılıq və ya polisemiya fenomeni dil işarəsinin asimmetriyası deyilən bir hadisə meydana gəldiyində, bir obyektə və ya bir hadisəyə işarə edən bir sözün bir çox cisim və ya hadisəyə istinad etməyə başladığı zaman baş verir” [1,99].

F.A.Litvinin fikrincə çoxmənalılığın səbəbi həqiqəti əks etdirərkən insan şüuru ilə dərk edilən əlaqələri və münasibətləri nəzərə alaraq, ən azı təxminən təsnif olunmuş bir formada ətraf aləmdəki fenomenlərin müxtəlifliyini əks etdirməyə çalışan idrak aləti olan dilin təbiətindədir [3,4].

Beləliklə, polisemiya fenomeninə dair vahid bir baxış hələ inkişaf etməyib. Ancaq son zamanlarda dil ədəbiyyatında nitq polisemiyası haqqında fərqli bir anlayış mövcuddur, yəni polisemiya, nitq fəaliyyəti sisteminin bir hissəsi olan və beləliklə "qanuni" bir dil obyekti olan bir dil fenomeni olaraq qəbul edilir.

Ədəbiyyat

1. Афанасьева С.П. Регулярная полисемия абстрактных существительных со значением процесса. Дис.... канд. филол. наук. - Л.: ЛГПИ 1984. - 162 с.
2. Виноградов В.В. Русский язык: Грамматическое учение о слове / В. В. Виноградов. – М., 1972.
3. Литвин Ф.А. Многозначность слова в языке и речи. — М., 2005. 120 с. Лотте С.Д. Основы построения научно-технической терминологии: Вопросы теории и методики. - М., 1961. - 157 с.
4. Потебня, А.А. Из записок по русской грамматике : в 4 т. / А. А. Потебня. – М. : Наука, 1959. – Т. 1.
5. Смирницкий А.И. Лексикология английского языка / А. И. Смирницкий. – М. : Изд-во лит. на иностр. яз., 1956.
6. Щерба Л.В. Избранные работы по языкознанию и фонетике : в 2 т. / Л. В. Щерба ; отв. ред. М. И. Матусевич ; Ленингр. гос. ун-т им. А. А. Жданова. – Л. : Изд-во ЛГУ, 1958. – Т. 1.
7. Яковлюк А.Н. Лексико-семантический вариант как связующее звено между многозначным словом в языке и его реализацией в речи / А. Н. Яковлюк // Вестник Челябинского государственного университета. Серия «Филология. Искусствоведение». – Челябинск, 2009. – Вып. 36, № 34

РЕЗЮМЕ
ИЗУЧЕНИЕ ПОЛИСЕМИИ В РОССИЙСКОЙ ЛИНГВИСТИКЕ
Магеррамзаде Г.В.
Бакинский университет бизнеса, Азербайджан

Статья посвящена исследованиям полисемии, проведенным в российской лингвистике. Цель состоит в том, чтобы обобщить и систематизировать научные и теоретические взгляды в этой области. Полисеми́я (от греч. πολυσημεία — «многозначность») — многозначность, многовариантность, то есть наличие у слова (единицы языка, термина) двух и более значений, исторически обусловленных или взаимосвязанных по смыслу и происхождению. С 19-го века полисемия стала исследовательской целью. Воспринимая важность роли языковой системы полисемии, ученые определяют сущность этого явления по-разному, определяя механизмы развития с разных взглядов. С этой точки зрения проведённые исследования российских лингвистов в этой области очень важны.
Ключевые слова: *лексическое значение, семантическая структура, лексический семантический вариант, полисемия, российские лингвисты*

SUMMARY
RESEARCH OF POLYSEMY IN THE RUSSIAN LINGUISTICS
Maharramzada G.V.
Baku Business University, Azerbaijan

The article deals with the researches of polysemy carried out in Russian linguistics. The aim is to generalize and systematize scientific-theoretical ideas in this field. Polysemy is a word of Greek origin, *poly* - many, *sema* - meaning, and sign. Since the 19th century, polysemy has become the object of study of linguists. Polysemy is the capacity for a word or phrase to have multiple meanings, usually related by contiguity of meaning within a semantic field. Recognizing the important role of the phenomenon of polysemy in the language system, scientists define the essence of this phenomenon in different ways; determine the mechanisms of development of polysemy from different points of view. From this point of view, the researches of Russian linguists regarding polysemy are of great importance.
Key words: *lexical meaning, semantic structure, lexical-semantic variant, polysemy, Russian linguists*

ƏDƏBİ DANIŞIQ ÜSLUBUNUN DİLÇİLİYİN BİR SIRA SAHƏLƏRİ İLƏ QARŞILIQLI ƏLAQƏSİ

Xasıyeva Səkinəxanım Akif qızı
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin Şamaxı filialı, Şamaxı, Azərbaycan
sekine_117@list.ru

Xülasə. Məqalədə ədəbi danışıq üslubunu dilçiliyin digər sahələri ilə qarşılıqlı əlaqəsi əksini tapıb. Ədəbi danışıq üslubunu hərtərəfli tədqiqata cəlb etmək, öyrənmək, araşdırmaq üçün ona bu mövqedən yanaşmaq məqsədəuyğundur.

Belə ki, olduqca geniş istifadə dairəsinə malik olan ədəbi danışıq üslubu mentalinqvistika, psixolinqvistika, neyrolinqvistika, paralinqvistika, sosiolinqvistika kimi nəzəri dilçilik sahələri ilə yaxından bağlıdır. Lakin bu sahədə hələ həllini gözləyən məsələlər qalmaqdadır. Məsələn, ədəbi danışıq dilinin, üslubların digər dilçilik elmləri ilə əlaqəsi müstəvisində müqayisəli təsviri vacib məsələlərdən biridir.
Açar sözlər: *Ədəbi danışıq üslubu, Mentalinqvistika, Psixolinqvistika, Neyrolinqvistika, Paralinqvistika, Sosiolinqvistika*

Azərbaycan danışıq dili uzun tarixə malikdir. Ümumi dilçilik tarixində də danışıq dilinin öyrənilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edən məsələlərdən olmuşdur. Müxtəlif dillərdə bu məsələ müvəffəqiyyətlə tədqiq olunmuşdur. Azərbaycan dilçiliyində isə bu sahədə ilk tədqiqat A.Qurbanova məxsusdur. Müəllifin 1965-ci ildə çap olunmuş "Azərbaycan ədəbi və danışıq dili" əsərində danışıq dilinin beş əsas xüsusiyyəti göstərilir, ədəbi dillə danışıq dilinin fərqli və oxşar cəhətləri izah olunur. Azərbaycan danışıq dili dedikdə Azərbaycan dilinin yaranmasından bu günə qədər istifadə olunan dil nəzərdə tutulur, ədəbi danışıq dilindən ayrılan, onun

tərkib hissəsi olan bir dildir. Ümumiyyətlə, "danışıq dili" termini olduqca geniş və əhatəlidir. Danışıq dili Azərbaycan dilinin tərkin hissəsi olsa da yazılı dildən çox-çox sonralar tədqiq edilməyə başlamışdır.

Q. Bağırov "Azərbaycan nəsrində danışıq dilinin leksik xüsusiyyətləri"ni tədqiqi edərkən danışıq dilinə aşağıdakıları daxil etmişdir:

1. Şifahi ifadə edilən bütün çıxış formaları – radioda, televiziyada çıxışlar, elmi mühazirələr, sinifdə aparılan dərslər, idman şərhləri və s.;
2. Müxtəlif şivə nümayəndələrinin məhəlli olmayan danışıqları;
3. Ailə-məişət sözləri.

Müəllif doğru olaraq qeyd edir ki, şifahi ifadə olunan bütün çıxış formaları şifahi nitqin konkret mövzusu olur və çox vaxt həmin mövzu danışan üçün əvvəlcədən məlum olur. Danışan şəxs öncə hazırlaşır, plan tutur, mövzunun necə ifadə edilməsini, hansı leksik və sintaktik vasitələrdən istifadə edəcəyini düşünür. Belə çıxışlar-mühazirələr, mətnlər, məruzələr adətən ədəbi dil normaları əsasında qurulur və buna görə də düzgün olaraq şifahi ədəbi dil nümunəsi sayılır.

Ümumən danışıq dilinə məxsus olan şivə xüsusiyyələri, sərbəstlik isə ədəbi danışıq üslubunda arxa plana çəkilir.

Türkan Əfəndiyev "Azərbaycan dilinin leksik üslubiyyatı" əsərində ədəbi dilin funksional üslublarının beş növünü göstərir və bu üslub danışıq-məişət üslubu adlandırır.

H. Həsənov ədəbi danışıq üslubunu funksional üslublar sisteminə daxil edir. Həmçinin o, Ə. Bağırovun bölgüsünə əsaslanaraq, Azərbaycan dilinin funksional üslublarını iki qrupa ayırır: kitab (yazı) üslubu və danışıq üslubu.

"Danışıq üslubu. Bu üslubda danışan öz fikrini ifadə etmək üçün yalnız söz, ifadə və cümlələrdən deyil, həm də köməkçi vasitələrdən – mimika, əl-qol hərəkəti, imtonasiya, fasilə və s.

istifadə edir. Burada xalq danışıq dilinin ünsürləri, leksik-qrammatik xüsusiyyətləri, ifadə tərzi üstünlük təşkil edir. Danışıq üslubu sadə, anlaşıqlı olmalıdır. Bu üslub ədəbi dilimizə XX əsrin əvvələrində daxil olmuşdur" [4, 256].

Ədəbi danışıq üslubu haqqında Azərbaycan dilçiliyində bir sıra fikirlər mövcuddur. A. Qurbanov isə ədəbi dilin funksional üslublarından bəhs edərkən ədəbi danışıq üslubunu ayrıca bir üslub kimi göstərmişdir. Əvvəlcədən qeyd edək ki, bu üslub Azərbaycan dilinin funksional üslublar sistemində ilk dəfə "Ədəbi danışıq üslubu" adı ilə elə məhz A. Qurbanov tərəfindən təqdim edilmişdir.

Ədəbi danışıq üslubu ümumxalq dilinin bir hissəsidir və digər funksional üslublardan ən başlıca fərqi əhatə dairəsinin geniş olmasıdır. Məhz bu xüsusiyyətinə görə ədəbi danışıq üslubu funksional üslublar sistemində ilk sırada durur.

Ədəbi danışıq üslubu ədəbi dilin şifahi qoluna daxildir. Ədəbi dilin şifahi qolu özünəməxsus normalara tabedir ki, bunun da bir hissəsini orfoepiya şöbəsi öyrənir. Şifahi ədəbi dilin ifadə vasitəsi olan ədəbi danışıq üslubu da bu kimi normalara tabe olur.

Şifahi dilin yazılı dildən daha çox işlək olmasını nəzərə alsaq ədəbi danışıq üslubun da istifadə dairəsinin necə geniş və olduqca əhatəli olduğunu qeyd edə bilərik. İxtisasından, peşəsindən, nitqin mövzusundan asılı olmayaraq hər kəs bu üslubda danışa bilər.

"Ədəbi danışıq üslubu müstəqil keyfiyyətləri ilə funksional üslublar sistemində özünəməxsus yer tutur. Bu üslubun istifadə dairəsi çox geniş olub, ailə-məişət televiziya və radio verilişlərinin dili bu üsluba əsaslanır" [8, 23].

Azərbaycan ədəni dilinin funksional üslubları sistemində özünəməxsus mövqeyə malik olan ədəbi danışıq üslubu janr baxımından da rəngarəngdir. Bu üslubun məruzə, çıxış, mühazirə, söhbət, müsahibə və s. janrları məlumdur. Həmin janrlar həm məzmun və froma, həm də dil xüsusiyyələri baxımından seçilir.

Janrları. Azərbaycan ədəni dilinin funksional üslubları sistemində özünəməxsus mövqeyə malik olan ədəbi danışıq üslubu janr baxımından da rəngarəngdir. Bu üslubun məruzə, çıxış, mühazirə, söhbət, müsahibə və s. janrları məlumdur. Həmin janrlar həm məzmun və froma, həm də dil xüsusiyyələri baxımından seçilir.

Mikroüslubları. A. Qurbanov ədəbi danışıq üslubunu iki mikroüsluba ayırmışdır: a) rəsmi ədənbi danışıq üslubu; b) qeyri-rəsmi ədəbi danışıq üslubu.

Rəsmi ədəbi danışıq üslubu. Ədəbi danışıq üslubunun hər iki mikroüslubunun öz variantları var. Həmin üslub variantları "ünsiyyətin tələb və məqsədi ilə əlaqədar olaraq" fərqli dil xüsiyyətlərinə malikdir. Rəsmi ədəbi danışıq üslubunun aşağıdakı üslub variantlarını göstərmişdir:

- Mühazirə üslubu;
- Məruzə üslubu;
- Televiziya üslubu;
- Radio üslubu;
- Çıxış üslubu.

Qeyri-rəsmi ədəbi danışıq üslubunun iki üslub variantı var.

- Ailə-məişət danışıq üslubu.
- İctimai-kütləvi danışıq üslubu [6, 27]

Ədəbi danışıq üslubu ümumxalq danışıq dilinə daha yaxın olduğu üçün dil xüsusiyyələti də digər üslublardan əsaslı şəkildə fərqlənir. Ədəbi danışıq üslubunun dil əlamətləri özünü fonetik, leksik və qrammatik səviyyədə göstərir. Bu üslubda orfoepik normaları gözləmək lazımdır. Ancaq kitab dilindən fərqli olaraq ədəbi danışıq üslubunda sərbəstlik olduğu və nitq hazırlıqsız baş verdiyi üçün bəzən orfoepik normaların pozulması halları da özünün göstərir.

Mentalinqvistika və ədəbi danışıq üslubu. Dil və təfəkkür məsələsi nəzəri dilçiliyin tədqiqat sahələrindən biridir. Bu haqda qədimdən indiyə qədər mövcud olan dilçilik məktəblərində müxtəlif fikirlərə rast gəlmək mümkündür. Yeni dilçilik məktəblərində isə bu məsələyə iki baxış mövcuddur: dillə təfəkkürü eyniləşdirməyə çalışan (mentalinqvistika) və dillə təfəkkürü ayıran (ekstralinqvistika).

Mentalinqvistika dillə təfəkkürün qarışılıqlı əlaqəsini öyrənən dilçilik sahəsidir. Ədəbi danışıq üslubunun tədqiqində dilçiliyin bu sahəsinə diqqət yetirmək vacibdir. Çünki şifahi nitq, xüsusilə, şifahi ədəbi dil bilavasitə təfəkkürün əlaqəlidir. Danışanın hansı səviyyədə təfəkkürə sahib olduğu məhz nitq prosesində üzə çıxır. Həmçinin nitq zamanı insanda təfəkkürün hansı formasının (obrazlı, elmi, texniki) üstün olduğunu müəyyən etmək mümkündür.

Psixolinqvistika və ədəbi danışıq üslubu. Psixolinqvistika dilçiliyin nəzəri sahəsi olub, ünsiyyət prosesini və nitq fəaliyyətini öyrənir. Ədəbi danışıq üslubunda dil ilk növbədə kommunikativ funksiyasını yerinə yetirir.

Psixolinqvistikanın problemlərindən biri də dilin mənimsənilməsi məsələsidir. İnsanın dili qavraması nitq prosesində bəlli olur. Dilin mənimsənilməsi qrammatik quruluşun və onun formasının mənimsənilməsi kimi izah olunur.

Azərbaycanda doğulmuş, milli dəyərlərimizin qorunub saxlandığı, ana dilimizdə danışan bir ailədə böyüyən uşaqda dilin mənimsənilməsi prosesi daxilən baş verir. Bu məsələ insan psixologiyası ilə əlaqəli olub, dildə özünü göstərir. Buna görə də psixolinqvistikanın psixologiya ilə digər elmlərlə, həmçinin, üslubiyyatla birləşdiyi nöqtədə yaranan elm sahəsi olduğu qeyd edilir. Müşahidələr göstərir ki, milliyətindən asılı olmayaraq yad ölkədə doğulam, ana dili kimi həmin ölkənin dilini mənimsəyən insan qeyri-ixtiyari olaraq milli ruhdan uzaq düşür.

Neyrolinqvistika və ədəbi danışıq üslubu. Neyrolinqvistika nəzəri dilçiliyin hələ yaranma mərhələsində olan ən yeni sahələrindən biridir. Bu elmin öyrənilməsi və inkişafı həm nevrologiya və psixologiya, həm də dilçilik baxımından əhəmiyyətlidir.

Ə. Rəcəbli "Nəzəri dilçilik" əsərində ümumi dilçiliyə məlum olan bəzi neyroloji faktları təsvir etmişdir. Göstərilən faktlar bilavasitə ədəbi danışıq üslubunun dil normalarının pozulması səbəblərinin fiziolji tərəflərinin öyrənilməsi baxımından əhəmiyyətlidir. Belə ki, insan beyninin normal və patoloji fiziologiyasının öyrənilməsi ilə canlı nitqin yaranması prosesində meydana çıxan problemlərin tədqiqi neyrolinqvistikanın əsas predmetini təşkil edir.

Ədəbi danışıq üslubu şifahi nitq olduğu üçün leksik vahidlərin düzgün, səlis tələffüzü, leksik və qrammatik normaların qorunması, nitq axınının tənzimlənməsi üçün şərtdir. Neyrolinqvistikanın bəzi problemlərini ədəbi danışıq dili müstəvisində təhlil etmək mümkündür.

Belə ki, sol gicgah nahiyyəsinin yuxarı arxa şöbələri zədələndikdə, şiş olduqda, yaxud qan sızdıqda xəstə fonem müxalifətini fərqləndirmək qabiliyyətini itirir, lakin xəstə kobud şəkildə fərqlənən fonemləri (məsələn, r və t) fərqləndirir. Beyin qabığının sol gicgah nahiyyəsinin törəmə tərəfləri zədələndikdə isə yaxın səsləri fərqləndirmək olmur. Beynin sol yarımkürələrinin arxa-alın şöbələri ilə insan fikrinin rabitəli nitqə çevrilməsini təmin edilir.

Paralinqvistika və ədəbi danışıq üslubu. Ədəbi danışıq üslubunda emosionallıq-ekspressivlik yaratmaq üçün dilə yardımçı olan vasitələrdən istifadə olunur. Bu kimi vasitələri dilçiliyin yeni yaranmış sahələrində biri – paralinqvistika öyrənir. Paralinqvistik vasitələr – jest və mimika yalnız şifahi nitqə aid olub, kommunikativ funksiya daşıyır. Bədən üzvlərinin hərəkətlərini öyrənən elm kinesika (Ç. Darvin) adlanır.

Jest və mimika hələ qədim zamanlardan dilçiləri maraqlandırmış, lakin paralinqvistika müstəqil bir elm kimi XX əsrdə yaranmışdır.

Şifahi nitq yaranandan bəri bədən üzvlərinin hərəkətlərinin köməyi ilə ifadə olunmuşdur.

Dilçilik ədəbiyyatında insanın bədən üzvlərinin hərəkətləri iki qrupa bölünmüşdür:

a) boğazdan yuxarı üzvlərin hərəkətləri – mimika
b) boğazdan aşağı üzvlərin hərəkətləri – jestlər.

Ədəbi danışıq üslubunda paralinqvistika hərəkətlər nəzi funksiyaları yerinə yetirir:

- Nitqə espressivlik, canlılıq gətirir;

- Nitqi müşahidə edir;
- Bəzən nitqə qənaət prinsipini həyata keçirir;
- Nitqi yığcamlaşdırır;
- Dinləyicinin yorulmasının qarışısını ala bilir;
- Nitqə emosionallıq gətirir;
- Mimika vasitəsilə danışanın mövzuya münasibətini aşkar etmək olur və s.

Ədəbi danışıq üslubun dil xüsusiyyətlərində olduğu kimi, paralinqvistik vasitələrdə də fərdilik hiss olunur. Hər bir xalqın, hətta hər insanın özünəməxsus jest və mimikaları ola bilər. Paralinqvistik vasitələr nitqə yalnıq yardımçı vasitələrdir, dili əvəz edə bilməz. Şifahi nitq olmasa paralinqvistik vasitələr öz əhəmiyyətini itirir.

Ədəbi danışıq üslubunda nitqin gözəl olması üçün jest və mimikadan düzgün, yerində istifadə etmək lazımdır.

Sosiolinqvistika və ədəbi danışıq üslubu. Məlumdur ki, dil cəmiyyət tərəfindən yaradılır və cəmiyyətdə inkişaf edir. Sosiolinqvistika sosiologiya və dilçilik elmlərinin qovşağında yaranmış elm sahəsidir, dil və cəmiyyət münasibətlərini öyrənir.

Ədəbi danışıq dilinin inkişafı ilk növbədə cəmiyyətin inkişafı ilə bağlıdır. Televiziya, radio kimi kütləvi yayım vasitələrinin timsalında aydın görünən bu prosesin inkişafı bir çox ekstralinqvistik amillərdən asılı olmasına baxmayaraq əsasən, sosiolinqvistikanın predmetini təşkil edir.

Ədəbiyyat

1. Bağırov Q. Azərbaycan nəsrində danışıq dilinin leksik xüsusiyyətləri. Bakı: APİ **nəşri**, 1987, 171 s.
2. Əfəndiyeva T. Azərbaycan ədəbi dilinin üslubiyyat problemləri. Bakı: 2001,- 183 s.
3. Əfəndiyeva T. Azərbaycan dilinin leksik üslubiyyatı. Bakı: -1980, -249 s.
4. Həsənov H. Nitq mədəniyyəti və üslubiyyatın əsasları. Bakı: 1999,- 288 s.
5. Qurbanov A. Azərbaycan ədəbi dili və danışıq dili. Bakı: -1965,- 44 s.
6. Qurbanov A. Dil və üslub. Bakı: 1992, 46 s.
7. Quliyeva A. Müasir Azərbaycan ədəbi dilinin üslublarının qarşılıqlı əlaqəsi. Bakı: ADNA, -1994, -165 s.
8. Mustafayeva Q. Azərbaycan dilinin üslubiyyatı. Bakı: -2010, -390 s.

РЕЗЮМЕ
ВЗАИМОСВЯЗЬ СТИЛЯ ЛИТЕРАТУРНОЙ РЕЧИ С ДРУГИМИ ОБЛАСТЯМИ ЯЗЫКОЗНАНИЯ

Хасиева С. А.
Шемахинский филиал Азербайджанского Государственного Педагогического Университета, г. Шемаха, Азербайджан

В статье отражено взаимодействие литературного стиля с другими областями языкознания. С этой точки зрения литературный стиль речи необходимо вовлечь в комплексное исследование, изучение и исследование.

Таким образом, литературный стиль речи, имеющий очень широкий спектр применения, тесно связан с такими областями теоретической лингвистики, как ментальная лингвистика, психолингвистика, нейролингвистика, паралингвистика, социолингвистика.

Однако в этой области все еще есть вопросы, которые необходимо решить. Например, сравнительное описание литературного разговорного языка и стиля с другими лингвистиками является одним из важных вопросов.

***Ключевые слова**: литературный стиль, менталингвистика, психолингвистика, нейролингвистика, паралингвистика, социолингвистика*

SUMMARY
RELATIONSHIP OF LITERARY SPEECH STYLE WITH A NUMBER OF AREAS OF LINGUISTICS

Khasiyeva S. A.
Shamakhi branch of Azerbaijan State Pedagogical University, Shamakhi, Azerbaijan

The article reflects the interaction of literary style with other areas of linguistics. It is expedient to approach the literary style of speech from this point of view in order to involve it in comprehensive research, study and research.

Thus, the literary style of speech, which has a very wide range of uses, is closely related to such areas of theoretical linguistics as mental linguistics, psycholinguistics, neurolinguistics, paralinguistics, sociolinguistics. However, there are still issues to be resolved in this area. For example, the comparative description of literary colloquial language and style with other linguistics is one of the most important issues.
Key words: *Literary style, Mentalinguistics, Psycholinguistics, Neurolinguistics, Paralinguistics, Sociolinguistics*

ОСОБЕННОСТИ ПЕРЕВОДА НАЗВАНИЙ АНГЛОЯЗЫЧНЫХ ФИЛЬМОВ НА РУССКИЙ ЯЗЫК

Розмысло Марта Владимировна
Коновалик Вячеслав Константинович
Барановичский государственный университет, г. Барановичи, Республика Беларусь
slavka-59k@mail.ru

Статья посвящается исследованию особенностей перевода названий англоязычных фильмов на русский язык. Целью исследования является выявление основных способов и стратегий перевода названий фильмов для установления связей между названием и содержанием фильма. Внимание акцентируется на сравнении русскоязычных вариантов названий фильмов с их оригиналами. Итогом работы является выявление наиболее часто употребляемых стратегий перевода.
Ключевые слова: *фильм, заголовок, роль заголовка, классификация названий, важность перевода названий, стратегии перевода*

В современном мире кинематограф является одной из самых востребованных сфер жизни. Популярность и успех фильма во многом определяется его заглавием. Эффектным и запоминающимся заголовком гораздо легче привлечь внимание зрителей, чем описанием фильма.

Фильмы являются важной частью мира искусства и выполняют различные функции (например, развлекательную, просветительскую). Они правомерно считаются художественными произведениями, и поэтому к заголовкам фильмов можно применить все категории, касающиеся заголовка.

Заголовок является «лицом» фильма. Заголовок – это первый показатель того, что будет происходить на экране. Он выражает основную идею или тему в сжатой форме.

Исследования психологов показали, что около восьмидесяти процентов читателей газет и журналов уделяют внимание только заголовкам. Так же дело обстоит и с кино. По названию фильма люди определяют свое отношение к нему, решают, будут ли его смотреть [2].

Название фильма выступает своеобразным залогом успеха, его эффективное восприятие сразу сказывается на кассовых сборах, что приносит определенные дивиденды его создателям и таким образом, делает возможным процветание киноиндустрии.

Цель нашего исследования – выявление основных способов и стратегий перевода названий фильмов для установления связей между названием и содержанием фильма.

Объектом исследования являются названия англоязычных фильмов.

Предметом исследования выступает перевод англоязычных фильмов на русский язык.

Материалом исследования послужили названия англоязычных фильмов и их переводы на русский язык. В ходе исследования было проанализировано 50 названий англоязычных фильмов, отобранных на платформе Кинопоиск [2].

Экспериментальная часть. Для проведения исследования было отобрано 50 англоязычных фильмов. Названия фильмов были разделены согласно классификации Е. Ж.

Бальжинимаевой [1]. Результаты классификации представлены в диаграмме (см. Рисунок 1).

Для сравнительного анализа перевода названий фильмов с их оригиналами было рассмотрено по три фильма каждой категории.

Первая стратегия – прямой перевод названий. В выборке количество фильмов данной категории составило 26%.

Оригинальное название фильма: «*The Dark Knight*». Русский вариант названия: *«Темный рыцарь»*. Название фильма хорошо отражает его содержание. В центре событий находится Бэтмен, которого также называют темным рыцарем. В свою очередь, для такого прозвища есть основания. Существуют светлые рыцари, которые геройствуют днём, без маски, легитимно и исключительно в

положительном ключе. Но есть человек, который прячет лицо, действует в темноте, наводя ужас и преступая закон, но, несмотря на такое описание это не злодей-преступник, это тоже герой, тоже рыцарь, но тёмный.

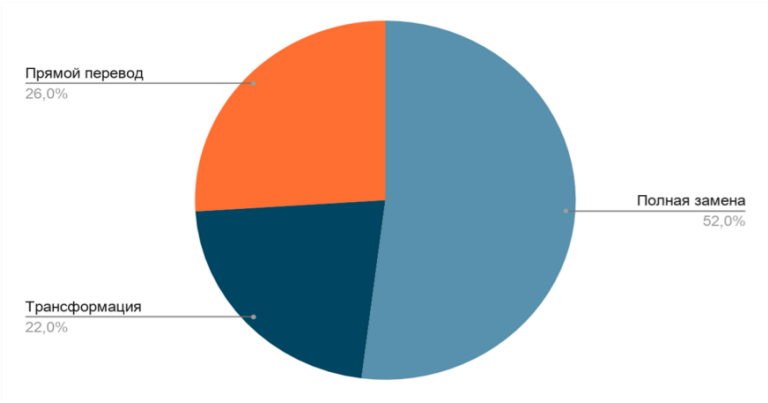

***Рис. 1**. Стратегии перевода названий англоязычных фильмов*

Оригинальное название фильма – «*Inception*». Русский вариант названия – *«Начало»*. В переводе с английского языка, «*inception*» – внедрение, возникновение, начало чего-либо. На первый взгляд, утвержденный перевод названия не имеет ничего общего с сюжетом фильма и более удачным был бы вариант «*Внедрение*». Но если заглянуть глубже, можно понять, что по сюжету «*inception*» означает «*исток*» – искусственное инициирование третьими лицами зарождения определенной идеи в сознании другого человека. Следовательно, данный перевод названия вполне соответствует содержанию фильма.

Оригинальное название фильма: «*The Hunger Games*». Русский вариант названия: *«Голодные игры»*. Фильм-антиутопия повествует о тоталитарном государстве Панем, со столицей Капитолий и тринадцатью районами-дистриктами, которое образовалось после неизвестной глобальной катастрофы на территории бывшей Северной Америки. Название фильма соответствует ежегодному жестокому соревнованию, которое стало наказанием за бунт многолетней давности, но за прошедшие годы превратилось в развлекательное шоу, транслируемое на всю страну. Большая часть фильма отражает события, происходящие во время игр, поэтому название полностью соответствует содержанию киноленты.

Вторая стратегия перевода – трансформация названия. Согласно проведенному анализу, 22% названий фильмов попадают под данную стратегию перевода.

Оригинальное название фильма: «*King Arthur: Legend of the Sword*». Дословный перевод: *«Король Артур: Легенда о мече»*. Русский вариант названия: *«Меч короля Артура»*. С помощью приема опущения лексических единиц, название фильма стало более лаконичным, но в тоже время полностью сохранило связь с содержанием. Как из оригинального названия, так и из русскоязычного его варианта понятно, что речь в фильме пойдет о короле Артуре и магическом мече.

Оригинальное название фильма: «*Ready Player One*». Дословный перевод: *«Приготовиться игроку один»*. Русский вариант названия: *«Первому игроку приготовиться»*. Фильм был снят по мотивам одноименного бестселлера Эрнеста Клайна. Кинолента повествует о недалеком будущем, когда мир погружается в хаос и находится на грани коллапса, а люди ищут спасения в игре OASIS – огромной вселенной виртуальной реальности, где и происходит основное действие фильма. При переводе названия был использован прием перемещения лексических единиц. Подобный ход позволил сделать название более запоминающимся и созвучным, чем его дословный вариант.

Оригинальное название фильма: «*Loving Vincent*». Дословный перевод: *«С любовью, Винсент»*. Русский вариант названия: *«Ван Гог. С любовью, Винсент»*. Данный пример перевода названия фильма является хорошим примером использования приема добавления лексических единиц. К оригинальному названию была добавлена фамилия художника, так как у русскоязычной аудитории художник больше известен как Ван Гог, и лишь немногие знают, что его имя Винсент. Кроме того, дословный вариант перевода названия мог бы подойти к любой мелодраме, где главного героя звали бы Винсент, а официально принятый вариант уточняет, что речь в кинофильме пойдет именно о художнике.

Третья стратегия перевода, она же самая многочисленная, – полная замена названия фильма. В выборке фильмы данной стратегии перевода составляют 52% от общего количества. Чаще всего данная стратегия применяется, когда не представляется возможным передать смысл исходного текста, сюжета либо при необходимости сделать название более притягивающим для русскоязычного потребителя.

Оригинальное название фильма: «*Eight Below*». Дословный перевод: *«Восемь ниже»*. Русский вариант названия: *«Белый плен»*. Прежде чем рассматривать соответствие перевода названия фильма с его содержанием, следует разобраться, что означает его оригинальное название. У англоязычной аудитории сложилось две версии о смысле заголовка фильма. Согласно первому варианту, сочетание «eight below» означает восемь градусов ниже нуля по Фаренгейту, что составляет около двадцати двух градусов ниже нуля по Цельсию. Такой показатель отражает температурный режим в Антарктиде летом, где и происходит основное действие фильма. Второй вариант подразумевает, что речь идет о восьми собаках, которые во время экстренной эвакуации были оставлены на произвол судьбы. Обе версии легли в основу русскоязычному варианту заголовка фильма – *«Белый плен»*. Из этого следует, что русскоязычный вариант названия не уступает оригинальному и сохраняет суть киноленты.

Оригинальное название фильма: «*What Happened to Monday*». Дословный перевод: *«Что случилось с понедельником»*. Русский вариант названия: *«Тайна 7 сестёр»*. Действия фильма разворачиваются в недалеком будущем, которое оказывается весьма жестоким. Согласно сюжету фильма, семейным парам разрешено иметь только одного ребенка, но у одной пары рождается семь сестер-близняшек. На свой риск родители решают сохранить всех и дают малышкам имена в честь дней недели. Следовательно, девочкам разрешено появляться на людях только один день в неделю. Но однажды Понедельник пропадает.

Уже из описания фильма становится понятно, что как русский, так и английский варианты фильма хорошо отражают его содержание. В русскоязычном кинопрокате название было заменено, чтобы сделать его более загадочным и в тоже время компактным.

Оригинальное название фильма: «*The Professor*». Дословный перевод: *«Профессор»*. Русский вариант названия: *«Во всё тяжкое»*. Русскоязычный вариант названия данного фильма не имеет ничего общего с его англоязычной версией как это было с ранее рассмотренными фильмами. После того, как профессор популярного колледжа узнает, что из-за болезни жить ему осталось недолго, он принимает решение прожить свои последние месяцы на всю катушку, иными словами, он пускается во все тяжкие.

Переведенное название фильма вполне оправдано, хотя и были произведены некоторые изменения в структуре устойчивого сочетания. С потребительской точки зрения можно сказать, что измененное название является более привлекательным и интригующим. Кроме того, схожее название имеет популярный телесериал «*Во все тяжкие*», что так же может послужить коммерческому успеху фильма, но с другой стороны дать потребителям ложные представления о содержании фильма.

Заключение. Анализ перевода названий англоязычных фильмов на русский язык позволяет выявить следующие закономерности:

- с наибольшей частотностью при переводе названий фильмов используется прием полной замены названия. Данная стратегия в полной мере отражает мастерство переводчика и его умение адаптировать название фильма под определенную публику;
- стратегия прямого перевода названий англоязычных фильмов на русский язык является менее распространенной. В тоже время данная стратегия является наиболее простой для переводчиков, так как не требует дополнительных лингвокультурологических знаний;
- наименее распространенной стратегией перевода англоязычных названий фильмов на русский язык является трансформация. Чаще всего из приемов трансформации используется добавление. Это обусловлено тем, что переводчики стремятся пояснить названием фильма его содержание и сделать его более понятным для зрителя.

Литература

1. Бальжинимаева Е. Ж. Стратегия перевода названий фильмов [Электронный ресурс]. Улан-Удэ, 2009. – Режим доступа: https://refdb.ru/look/3099824.html – Дата доступа: 01.03.2021.
2. Кинопоиск [Электронный ресурс] / Интернет-сервис кино. – Режим доступа: https://www.kinopoisk.ru/ – Дата доступа: 02.03.2021.

XÜLASƏ
İNGİLİSDİLLİ FİLMLƏRİN ADLARININ RUS DİLİNƏ TƏRCÜMƏ XÜSUSİYYƏTLƏRİ
Rozmıslo M.V., Konovalik V.K.
Baranoviç Dövlət Universiteti, Baranoviçi şəhəri, Belarus Respublikası

Məqalə ingilisdilli filmlərin adlarının rus dilinə tərcüməsinin xüsusiyyətlərinin tədqiqinə həsr olunur. Tədqiqatın məqsədi filmin adı və məzmunu arasında əlaqələrin qurulması üçün film adlarının tərcüməsinin əsas üsul və strategiyalarını müəyyən etməkdir. Diqqət filmlərin adlarının rusdilli variantlarının onların orijinalları ilə müqayisəsinə yönəldilir. İşin nəticəsi ən çox istifadə olunan tərcümə strategiyalarının müəyyənləşdirilməsidir.
Açar sözlər: *film, başlıq, başlıq rolu, adların təsnifatı, adların tərcüməsinin əhəmiyyəti, tərcümə strategiyası*

SUMMARY
THE FEATURES OF TRANSLATION THE ENGLISH LANGUAGE FILM TITLES INTO RUSSIAN
Rozmyslo M.V., Konovalik V,K,
Baranovichi State University, Belarus

The article is devoted to the study of the peculiarities of translating the titles of English-language films into Russian. The aim of the research is to identify the main ways and strategies for translating film titles, to establish links between the title and the content of the film. Attention is focused on the comparison of Russian-language versions of film titles with their originals. The result of the work is to identify the most frequently used translation strategies.
Key words: *film, title, the role of the title, title classification, importance of title translation, translation strategies*

ANALYSIS AND EXPLICATION OF SYNTAX OF UZBEK LANGUAGE

Kurbanova Mukhabbat Matyakubovna
National University of Uzbekistan, Uzbekistan

Summary. This article outlines the analysis and explication of syntax of Uzbek language. Hereinafter, the author analyzed topic related explications through dividing them into 3 stages: the early period of syntax analysis of Uzbek language (during 1920-30); formal syntax type of Uzbek language (1940-80); system-structural analysis type or Uzbek language syntax in the years of independence (end of XX and beginning of XXI century).
Key words*: syntactical units, word combinations, simple sentence, complicated simple sentence, complex sentence*

Syntactical approaches of the first stage feature only scientific – expressional character, syntactical categories has not been defined thoroughly yet, and syntactical paradigms also have not been specified yet at that time. Particularly, there was shortage of single scientific measure in the definition of syntactical events, and no existence of scientific character in its explication. However, these approaches of that time are valuable by their appropriateness to national points and ontological nature of our language. At the second stage, concepts, explications and definitions in European linguistics, especially, scientific development paradigm were introduced to our science similarly to other fields. Uzbek formal linguistic explications became popular in higher and secondary education system. In this way, formal analysis based syntax education of Uzbek language got completely formed in the 70s of the last century: on the basis of formal analysis achievements, Uzbek linguistics enabled to develop different paradigms and paradigmatic concerns on syntactical structure. Coming up to the third stage structural analysis method which was formed in the world linguistics became a leading principle in investigations, and began to be analyzed on the basis of syntactical phenomena, language and speech dichotomy of Uzbek language. This type analysis method of that time was explaned as system-structural analysis method in the world linguistics.

In the world linguistics syntactic level units were studied later than other levels. For instance, in Uzbek linguistics the same case was occurred. Although the syntactic investigations had been conducted for

almost one century, different syntactical directions had been already occurred during this period. Each direction has its typical analysis method, aim and tasks. Through their comparative study with Uzbek language it is obvious to have certain ideas on syntactical features, development stages and particular points of syntax of Uzbek language. Historical development stages of Uzbek language's syntax are investigated by dividing them into the following periods: the early period of syntax analysis of Uzbek language (1920-30); formal analysis type of Uzbek language syntax (1940-80); system-structural analysis type or Uzbek language syntax in the years of independence (end of XX and beginning of XXI). In our article we intended to specify each development stage of syntax by outlining their typical points.

1. The early period of syntax of Uzbek language (during 1920-30).

Speaking for this period, Abdurauf Fitrat's work "An experiment on Uzbek language rules. Syntax" is a vivid example of that time. This work is a research and manual for thorough analysis of grammatical structure of Uzbek language. Professor A.Nurmonov stated about the work "Syntax" as follows: "The contents of syntax of Uzbek language had not been indicated yet at that time, and when the terms for defining syntactical concepts had not been regulated, the existence of this work was a considerable event in the history of Uzbek linguistics"[1]. Fitrat brought several terms and concepts into explication of the grammar of Uzbek language, such as concurrence, word combination, sentences, its main parts (subject, predicate), supplementary parts (other parts of sentence after subject and predicate, that is, incidental constituents), introductory words, and punctuation marks.

Fitrat's ideas about division of sentence into logical and grammatical contituents, the place and significance of sentence constituents, especially the role of predicate in sentence structure and the types of sentences are valuable for today's modern linguistics. It was firtly informed by Abdurauf Fitrat that in the sentence structure of Uzbek language the predicate was considered as main part. This scientist indicated two types of sentence parts by grammar:

1. Main parts – predicate and subject;
2. Supplementary parts (that is, incidental constituents).

It is known that in the world linguistics the division of sentence into parts is based on: grammatical division, logical division, division by content, actual division and etc. Abdurauf Fitrat explained the above-mentioned division basis and mutual relation between them (similarities and differences). For example, he differentiated the sentence from the decision as follows: "The "thought" derived from the sentence is "the decision" or "assertion" by the logical point of view. Thought or decision is one of the intellectual sentences. It has its constituents too" [2, 8]. The scientist meant here that there is logical division of sentence besides grammatical devision.

In linguistics sometimes logical aspects of sentence are mixed with grammatical aspects, and logical parts with grammatical parts. In the definition of the sentence or sentence parts sometimes logical aspect is likely to be more basic than grammatical features. As a result, the definition and explication of sentence parts matched with definition of logical sentence parts in linguistics. Compare:

Action performer – source of idea, or its object. *Subject* – source of idea.

Predicative – the sign, feature of subject, action assertion or negation.

Predicate – a sentence constituent which asserts or denies notice or sign of subject.

Concordance of logical parts or actual parts with grammatical parts sometimes complicates the matter further. For example, in the sentence "Salima came." *Salima* is a subject and a performer too, *came* – is a predicate and predicative at the same time. This case caused to differing subject improperly from the action performer and the theme, predicate from predicative, not understanding them as separate phenomena. Abdurauf Fitrat paid attention firstly to this phenomenon. He realized that subject and action performer were different phenomena: "In syntax books we can see that there are ideas about the definition of subject as "subject means the notice of the sentence if it is about who or what", although these ideas are correct by intellectual thoughts, but incorrect by language sentences. Because if the sentence is about who or what, then it is the theme of these "who-what" and "thought" (of decision by logic). "But every time subject is not a word of language sentence", stated the scientist [2, 9]. Fitrat explained the subject as: if the predicate is about who-what, then it is a subject" [2, 9].

Uzbek language is an agglutinative language by morphological point of view and that's why there is a border between core morpheme and affixal morpheme in predicate. And this border differs predicative category indications–[Pm] of predicate from its word base, that is, first main part of the word [W]. In Uzbek language person/number, tense, mood, positive/negative grammatical affixes or meanings (predicate category) have a concrete expression forms. These forms include the forms from Æ (zero morphemes) to limitless analytic and synthetic forms [3].

"We made news while defining the terms subject and predicate. Firstly we defined predicate.

Then we stated that the predicate is a part about "who-what" – said Fitrat [2, 9].

Furthermore, in this period of syntax analysis of Uzbek language other linguists as Munavvar Kori,

Kayum Ramazon, Shorasul Zunnun conveyed their ideas about syntactical categories. Shorasul Zunnun's statements on sentence parts, main words and subordinate words were of crucial importance for the next period of linguistics.

Syntactical approaches of this period involved scientific – expressional character, syntactical categories has not been defined thoroughly yet, and syntactical paradigms also have not been specified yet at that time. Particularly, there was shortage of single scientific measure in the definition of syntactical events, and no existence of scientific character in its explication. However, these approaches of that time are valuable by their appropriateness to national points and ontological nature of our language.

2. Formal analysis type of syntax of Uzbek language (1940-80).

At the end of XX century, that is, in the 40s a prominent Uzbek linguist Ayyub Gulomov developed capsule courses and created instructional manuals for Uzbek language grammar and contributed to the new period of syntax analysis of Uzbek language. In this stage of syntax analysis of Uzbek language:

- combination types of words (coincidence, superintendence, junction), types of word combination according to basic meaning, complete explications in difference between syntactical relations and syntactical concerns were created;
- theory of grammatical parts in syntax part of simple sentence was developed; main parts (subject, predicate) and incidental constituents (attributive, object and modifier) were differentiated. Subject was regarded as a main part of the sentence and other parts are subordinate. Here, it is obvious that the rules were created basing on European languages theory. Because in this operiod there existed inspiration of Russianizing the grammar of Uzbek language as it had been in other fields.
- scientific descriptions about united and separate parts were formed. Important features like the significance of separation phenomenon in speech situation and its service for communicative aim of the author were outlined. Addresing words and introductory words were separated. They were indicated as sentence parts which did not have grammatical relations with other parts in the sentence. Among simple and composite sentences complicated simple sentences were identified. Linguist A.Sayfullayev called these kinds of parts as the third level parts.
- the basics for definition of simple sentence were created. For example, the sentences were divided into types according to structure (simple and composite), expressional aim (declarative, question, imperative), expressional basis, relation to actuality, relation to emotion and participation of essential parts in the sentence.
- in this period category of composite sentence was studied more thoroughly than the previous stage and the first theory was created in Uzbek linguistics about composite sentence. New types of composite sentences were separated, such as sentence united without conjunctions, united with conjunctions, subordinate, complex and mixed sentences and identified their specific features. Time, reason, purpose, place, result, unopposed types of subordinate sentences clauses were investigated. For identification of composite sentence it is regarded if each clause of the sentence has a separate subject or not. These kinds of sentences were estimated as simple sentences: *Mother came home early from the work and prepared a table for the evening guests*. Because the performer of these actions (came, prepared) is one person, a mother.

In result, syntactical education of Uzbek language appeared which based on formal analysis type. As it occurred in other fields in this stage, concepts, explications and definitions of European linguistics, and scientific research paradigm were introduced to our language. Uzbek formal linguistic explications became popular in higher and secondary education. In the 70s of the last century, syntactical education of Uzbek language based on formal analysis method was completely established: the achievements of formal analysis allowed to forming different paradigms and paradigmatic concerns in syntactical structure of our language.

3. System-structural analysis type or syntax of Uzbek language in the years of independence (end of XX and beginning of XXI)

The third stage is considered as Uzbek linguistics of independence period by chronological point. Scientific researches began in the 80s of XX. Especially H.Nematov's conceptual articles in "Soviet turkology" journal, A.Nurmonov's doctoral dissertation and a manual "Syntactical theories about the sentence", observations of A.Berdialiev on composite sentences, doctoral investigations of N.Mahmudov about form and meaning concerns of simple sentences were the examples of syntactical education until independence and they caused to the beginning of new stage in syntax of Uzbek language.

Structural analysis method that was formed in the world linguistics in XX century held the main place in the investigations, syntactical phenomena of Uzbek language was analyzed on the base of language and speech dichotomy. Analysis method of this stage was called as system-structure analysis method in the world linguistics. It should be emphasized that the structural syntax basics of Uzbek language were created by professors H.Nematov, A.Nurmonov, N.Mahmudov, and R.Sayfullaeva.

A. Nurmonov, N.Mahmudov and their assistants investigated syntax structure of Uzbek language in content syntax direction [4; 5]. In this direction greater attention was paid to several theoretical phenomena like content structure of the sentence, content methods (subject, predicate, localos, instrumentalos and etc.), integration of form and meaning in the sentence, actual structure and actualizing means, semantical – syntactical models. Numbers of researches and teaching literature were developed in the language in this period [5].

In independence period H.Nematov, R.Sayfullaeva and their assistants established another new direction – substantial syntax. Occurrence of this direction in the science allowed to forming monographical researches [6], textbooks and manuals on analysis method and principles [7; 8].

Substantial syntax bases on language-speech dichotomy like other directions of structuralism, syntactical units admit syntactical models of language (SML) as generality in word combinations and sentence (simple sentence, composite sentence). In Uzbek language 18 SML of word combinations, minimal and maximum models of simple sentence, SML of compound and composite sentences were identified in thid direction. In substanial approach the smallest structural model of sentence was noted as **WPm**, and in word-sentences "language-speech" based approach was required, a specific language structural model of word-sentence was created as each sentence had its own model. Below mentioned features of united words under general term *word-sentence* were noted:1) using as an independent sentence; 2) having no relation with other parts of the sentence; 3) having a particular extraordinary meaning;4) not being connected with conjunctions and having no mood, time, person/number forms.

On the basis of scientific researches made on formal-functional analysis method "Modern Uzbek language.2-edition.Syntax" book was created and suggested by Higher and secondary special education ministry as a textbook to the students of philology programme [9].

Syntactical units are defined by level units (e.g: sentence expression is defined by predicate, predicate expression by morphological and lexical units) that are lower than themselves in substantial syntax. This principle is similar to the principle of dialectical logic about direction from simple to complicated, epistemology principle about organization of any system of systemology from smaller elements and concerns among them, synergetics principle about self-organization.

It is important to emphasize that new research paradigm has been introduced in Uzbek linguistics. Speaker-text-listener triplet of language phenomena analysis was considered as a basic object in popular approach of our linguistics under the term anthropocentrical paradigm. In anthropocentrical paradigm human factor is placed in the first stage. Here, the main attention is paid to performer of speech activity, speech creator and the receiver [10]. Human factor analysis allowed the linguistics to cooperating with several fields like philosophy, psychology, sociology, logic, culture science and etc. In this case a number of tasks have been set for Uzbek linguistics. The researches on this field are expected to bring into the formation of new fields, such as, sociolinguistic, linguo-cultural, pragmatic and psycholinguistic fields.

Conclusion. Syntactical theories formed during almost one century had studied Uzbek language structure by different points of view, and many important results from analysis methodology and methods were achieved in order to identify their meanings and significance. Today in our science there exist syntactical explications, expressions and definitions that replenish each other. It is essential to estimate and decide to every analysis method or direction coming out of the current analysis method and its principles. As the scientist H.Nematov stated, it is methodologically wrong to estimate one analysis method by the measures of another analysis method, it may cause to scientific misunderstanding. It should be emphasized that the existence of different approaches towards one phenomenon in the science enables to penetrate deeper to the content of this phenomenon.

Literature

1. Nurmonov A. The history of Uzbek linguistics. –T. 2001.
2. Fitrat. An experiment on Uzbek language rules – Samarkand – Tashkent: Uzdavnashr, K.2. Syntax, 1930.
3. Abuzalova M. The smallest model of simple sentence in Uzbek language and its speech actualism. Candidate of Philological science. diss., T., 1994.
4. Nurmonov A. and et el. Content syntax of Uzbek language. -T.: Science, 1992.
5. Mahmudov N., Nurmonov A. Theoretical grammar of Uzbek language. –T.: Teacher, 1995.

6. Kurbonova M.M. Formal- functional approach and explication of simple sentence structure in Uzbeklinguistics. Doctor of Philological sciences. diss., T., 2001.
7. Sayfullayeva R., Kurbonova M.M. and et el. Todays Uzbek literary language. -T.: Science and technology, 2009.
8. Sayfullayeva R.R., Kurbonova M.M. and et el. Todays Uzbek literary language. -T.: Classical word - 2010.
9. Sayfullayeva R.R, Kurbonova M.M. Modern Uzbek language. II edition. Syntax. -T.: Classical word, 2013.
10. Xudoyberganova D. Antropocentrical analysis of text.T. 2012.

XÜLASƏ
ÖZBƏK DİLİNİN SİNTAKSİSİNİN TƏHLİLİ VƏ İZAHI

Qurbanova M.M.
Özbəkistan Milli Universiteti, Özbəkistan

Bu məqalədə Özbək dilinin sintaksisinin təhlili və izahı öz əksini tapmışdır. Daha sonra müəllif tematik interpretasiyaları 3 mərhələyə bölməklə təhlil edib: Özbək dilinin sintaktik analizinin erkən dövrü (1920-30-cu illər); Özbək dilinin formal sintaktik sintaksis növü (1940-80-ci illər); müstəqillik illərində Özbək dilinin sistem-struktur təhlili növü və sintaksis (XX əsrin sonu və XXI əsrin əvvəlləri).

Açar sözlər: *sintaktik vahidlər, söz birləşmələri, sadə cümlə, mürəkkəb sadə cümlə, mürəkkəb cümlə*

РЕЗЮМЕ
АНАЛИЗ И ЭКСПЛИКАЦИЯ СИНТАКСИСА УЗБЕКСКОГО ЯЗЫКА

Курбанова М.М.
Национальный университет Узбекистана, Узбекистан

В данной статье излагается анализ и экспликация синтаксиса узбекского языка. Далее автор проанализировал тематические экспликации, разделив их на 3 этапа: ранний период синтаксического анализа узбекского языка (1920-30 гг.); тип формального синтаксиса узбекского языка (1940-80 гг.); тип системно-структурного анализа или синтаксис узбекского языка в годы независимости (конец XX и начало XXI века).

Ключевые слова: *синтаксические единицы, словосочетания, простое предложение, сложное простое предложение, сложное предложение*

СЕМАНТИЧЕСКИЕ МАРКЕРЫ ПАНДЕМИИ COVID-19 В НЕМЕЦКОЯЗЫЧНОМ КОРПУСЕ

Сванидзе Рамаз Амиранович
Государственный университет Акакия Церетели, Кутаиси, Грузия
ramaz.sva@gmail.com

Резюме. После объявления вспышки Covid-19 пандемией 11 марта 2020 года мир полностью изменился. До недавнего времени ни одно событие не поражало так много стран одновременно таким драматическим образом. Общественная жизнь внезапно зашла в тупик. Актуальность этого процесса привлекла наше внимание к теме исследования. Семантические маркеры пандемии коронавируса в немецкоязычном корпусе исследуются лексикографическим и корпусно-аналитическим методами.

Ключевые слова: *Пандемия, Covid-19, немецкоязычный корпус, лексикографические и корпусно-аналитические методы, семантические маркеры*

В онлайн-словаре Дудена корпус поясняется следующим образом: «Создано в виде базы данных собрание ограниченного количества текстов, утверждений и т.д. как основа лингвистических исследований» [3]. Из этого определения неясно, включены ли устные или письменные тексты. Лемницер и Цинзмейстер подробно отвечают на этот вопрос: „ Корпус – это набор письменных или устных высказываний на одном или нескольких языках. Данные корпуса оцифрованы, т.е. хранятся на компьютерах и машиночитаемы. Компоненты корпуса, тексты или последовательности высказываний, состоят из самих данных, а также, возможно, метаданных, которые описывают эти

данные, и лингвистических аннотаций, которые принадлежат этим данным.“ [2, с. 40] При более подробном анализе исследователи представляют следующие критерии: *Коллекции текстов с полными текстами или, по крайней мере, с очень большими текстовыми отрывками, репрезентативность, метаданные и лингвистические аннотации.* Они замечают, что, кроме первой особенности, другие не являются абсолютно необходимыми для небольшого корпуса [2, с. 40-41]. В случае тематического корпуса, созданного самим исследователем, мы считаем, что характеристики *репрезентативности* и *метаданные* фиксируются с самого начала. При создании *лингвистических аннотаций* требуются навыки программирования, чтобы можно было выполнять дифференцированные целевые запросы и анализ. Для многих исследователей в области гуманитарных наук это непростое препятствие.

Прежде чем перейти к конкретному анализируемому корпусу, показано различие между *токеном (Token), типом (Type)* и *леммой (Lemma)*. Хасс-Цумкер описывает *токены*, то есть *счетные первичные единицы*, следующим образом: „*Токен* или *текущая словоформа* – это любая строка символов в тексте корпуса, которая может использоваться как лексическая единица.

Размер корпуса дан в сплошных словоформах.“ [1, с. 47] *Токены* составляют основу типов: „Многие токены текста внешне идентичны и поэтому образуют тип. Тип – это обычно особая форма орфографии, перегиба или словообразования.“ [1, с. 48] Корпусная лингвистическая *лемма* имеет свойства, отличные от лексикографической леммы: „Типы обычно (но не всегда) можно проследить до базовой формы. Эта основная форма, называемая *леммой* в лексикографии, в корпусной лингвистике, в отличие от лексикографии, играет роль поискового запроса, потенциально вводимого пользователями. Он *не* представляет собой единицу, относящуюся к группировке. Функция лингвистической леммы корпуса состоит в том, чтобы объединить все те типы, которые могут заинтересовать пользователей, если они введут определенный поисковый запрос.“ [1, с. 50]

В тематическом глоссарии DWDS по пандемии COVID-19 около 300 новых слов выделены типографским шрифтом. Хотя показаны три механизма, вызвавшие обновление, они не описаны подробно: 1. *Изменение значения или популярность* (*блокировка контактов/ Kontaktsperre, маска для лица/Mundschutz, домашнее обучение/Homeschooling, домашний офис/Homeoffice*); 2. *Перевод специальных терминов на общий язык* (*коллективный иммунитет/Herdenimmunität, сортировка/Triage, капельная инфекция/Tröpfcheninfektion*); 3. *Новообразования или заимствования* (*корона вечеринка/Coronaparty, Lockdown, Shutdown, социальное дистанцирование/Social Distancing, AHA-Regel, повседневная маска/Alltagsmaske, Corönchen*). Приведенный выше порядок отражает, какая группа наиболее хорошо представлена: 129 слов относятся к первой группе, 108 слов – ко второй и 65 слов – к последней. Здесь также можно сделать интересное наблюдение: когда создаются новые слова, они в основном являются существительными. Совершенно новые творения встречаются редко. Это еще раз подтверждает тот факт, что словообразование – очень сложный творческий процесс. На основе анализа лексики пандемии COVID-19 также было обнаружено, что существительные стоят на первом месте, а затем 13 прилагательных (*explosionsartig, systemkritisch; asymptomatisch, exponentiell, evidenzbasiert, resilient, viral, viruzid, vulnerabel; coronafrei, coronaviral, impfwillig, systemrelevant*) и девять глаголов (*absondern, desinfizieren, durchimpfen, hamstern, hochfahren; immunisieren, mutieren, triagieren, verimpfen*) [4]. Интересен вопрос, сколько из этих слов преодолеют временное препятствие и займут свое место в словаре Дудена. Ответ на этот вопрос связан с временным фактором и другими независимыми от языка аспектами, и дальнейшие развитие вносит ясность в этот сложный вопрос.

Что касается момента *времени происхождения*, необходимо упомянуть корпус OWIDplusLIVE, в котором может быть проведен актуальный анализ частот в выбранных немецкоязычных RSS-каналах. Основной акцент здесь делается на абсолютные и относительные величины. Кроме того, тщательно исследуется период интенсивного использования. Что касается тематического интереса, приоритетными являются три концепта: *Пандемия Covid-19, Европа* и *солидарность*, потому что государства Европейского Союза в это трудное время должны подавать другим государствам пример солидарности в действии. Поисковый запрос по лемме *солидарность* привел ко всем словосочетаниям, в которых встречается словоформа *солидарность*. Здесь представлены слова, которые появляются вверху списка по абсолютной и относительной величине в миллионах токенов (von 11 bis 2059/ von 0.2 bis 43.60857): *солидарность/ Solidarität, надбавка за солидарность/ Solidaritätszuschlag, акции солидарности/Solidaritätsaktion, митинг солидарности/Solidaritätskundgebung, выражение солидарности/Solidaritätsbekundung, народная солидарность/Volkssolidarität, волна солидарности/Solidaritätswelle*. Большинство слов приходится на март / начало апреля и май / июнь 2020 года, май 2021 года. Частота использования леммы

солидарности связана с пандемией короны и проблемами, которые она создала (Закрытие границы в Европе, поставка масок, корона облигации и т. д.). Наиболее распространенные прилагательные, которые встречаются в сочетании со словоформой *солидарности*, выглядят так: *европейский/europäisch (48/1.07663), mangelnd (30/0.67289), международный/international (20/0.44859), большой/groß, отсутствующий/fehlend, обязательный/verpflichtend, новый/neu, настоящий/echt, практический/praktisch, финансовый/finanziell, всемирный/weltweit*. Словоформа *Европа* также характеризуется высокими величинами в феврале/марте 2020 года (17204/352.21250). Эти величины оставляются относительно стабильными до середины августа 2020 года. С середины апреля до середины августа 2021 года они находятся в середине шкалы частот. Наиболее распространенные прилагательные, которые используются в сочетании со словоформой *Европа*, выглядят так: *половина/halb (35/0.78504), сильный/stark (10/0.22430), единый/geeint, черный/schwarz, новый/neu (je 5/0.11215)*. Словоформа *граница* (5005 / 102.46591) также очень часто использовалась с конца февраля до середины марта 2020 года, после чего число было сокращено. Словоформа *закрытие границы* также очень интенсивно использовалась в середине марта 2020 года, среднее значение было достигнуто с начала до середины 2021 года (149/3,03721). Лемма *Anleihe* (*облигации/Anleihe/n, государственные облигации/Staatsanleihen, федеральные облигации / Bundesanleihe/n, будущие облигации/Zukunftsanleihe/n, фонды облигаций/Anleihenfonds, корона облигации/Corona-Anleihen*) использовалась особенно часто в первую неделю мая. Из этих словоформ чаще всего встречаются *облигации* (250/5.11818). Словоформа *корона облигации* имеет следующие величины (1/0,02047). В лемме *бонды/Bonds* есть следующие интересные словоформы *евробонды/Eurobonds* (71/1.45356), *коронабонды/ Corona-Bonds* (43/0.88033), *бонды/ Bonds* (2/0,04095). Лемма *Corona* представлена следующими словоформами (*коронабонды/Coronabonds* 43/0.88033, *корона помощь / Corona-Hilfe* 32/0.65513, *Corona-Bonus* 5/0.10236, *коронафонды / Coronafonds* 4/0.08189). Особенно активно это обсуждалось в апреле 2020 года. Словоформа *вакцины национализм* (*Impfstoffnationalismus*) вообще не актуальна и использовалась только 6 дней. Частота также очень низкая (7/0,14331). Словоформы *борьба/Kampf* (15584/319,04671), *война/Krieg* (2611/53,45425), *катастрофа/Katastrophe* (2036/ 41,68244) упорядочены по частоте. В начале августа 2020 г. и в середине июля 2021 г. выделяется словоформа *катастрофа*. Лемма *системно важный/systemrelevant* была особенно актуальна в начале пандемии (с середины марта по май 2020 г.), а не впоследствии. Слово *системно важный* обидно для многих людей, потому что оно отдает приоритет определенным профессиям. Однако каждая профессия важна для функционирования общества. Лемма *блокировка контактов/Kontaktsperre/n* имеет следующие величины (335/6.79271; 302/ 6.12357). Наиболее продуктивным временем обращения является период с конца апреля по начало мая 2020 года. После этого слово появляется спорадически. Словоформа *маска для лица/Mundschutz* выглядит так: 096/22.22330. Это слово использовалось очень часто с конца марта до конца мая 2020 года. Словоформа *повседневная маска/Alltagsmaske* используется нечасто (54/1.09494). Лемма *защита рта и носа/Mund-Nasen-Schutz* выделяется гораздо шире. В долгосрочной перспективе она наиболее продуктивен с точки зрения самых разнообразных форм. Машинная обработка требует доступа человека, потому что многие формы из 152 записей не имеют отношения к делу, например *Hals-Nasen-Ohren-Heilkunde, Rundum-Schutz* и т.п. Здесь мы знакомимся с интересными формами с этой точки зрения. Здесь представлены наиболее распространенные словоформы: например, *защита рта и носа/Mund-Nasen-Schutz* (963/19.52650), *защита от короны/Corona-Schutz* (241/4.88669), *прикрытие рта и носа/Mund-Nasen-Bedeckung* (153/3.10234), *маски для рта и носа/Mund-Nasen-Masken* (27/0.54747), *обязательная защита рта и носа/Mund-Nasen-Schutz-Pflicht* (7/0.14194). После поиска других словоформ были получены следующие результаты: *Lockdown* (14749/299.06160, декабрь 2020 г.), *домашний офис/Homeoffice* (3472/70.40083, апрель-май 2020 г., январь-февраль 2021 г.), *Shutdown* (1082/21.93943 март-апрель, начало ноября и декабрь 2020 г., январь 2021 г.), *коллективный иммунитет/Herdenimmunität* (641/12.99739), *домашнее обучение/Homeschooling* (629/12.75407), *социальное дистанцирование / Social Distancing* (229/5.10014, март-апрель 2020 г.), *сортировка/Triage* (241/4.88669), *капельная инфекция/Tröpfcheninfektion* (17/0.34470), *корона вечеринка/Coronaparty* (6/0.12166). Запрос леммы *заговор/Verschwörung* находит разные словоформы. Наиболее распространенными из них являются *теории заговора / Verschwörungstheorien* (1134/23,11543), *теоретики заговора/ Verschwörungstheoretiker* (418/8,52050), *заговор / Verschwörung* (317/6,46172). Эта лемма была особенно интенсивной с 7 по 23 мая 2020 года. Словоформа *справедливость вакцинации/ Impfgerechtigkeit* (11/0.22422) используется только спорадически, максимальное значение было достигнуто 11 апреля 2021 года. С другой стороны, общая словоформа *справедливость/ Gerechtigkeit*,

как и ожидалось, постоянно популярна (588/11.98578), но наиболее часто она использовалась в июне 2020 года [5].

Путем изучения приведенных выше слов был найден список наиболее распространенных словоформ/лемм, абсолютные величины которых варьируются от 149 до 17204: *Европа/ Europa, борьба/Kampf, Lockdown, теории заговора/ Verschwörungstheorien, граница/Grenze, домашний офис/Homeoffice, война/Krieg, солидарность/Solidarität, катастрофа/Katastrophe, маска для лица/Mundschutz, Shutdown, защита рта и носа/ Mund-Nasen-schutz, коллективный иммунитет/Herdenimmunität, домашнее обучение/Homeschooling, справедливость/ Gerechtigkeit, теоретики заговора/Verschwörungstheoretiker, блокировка контактов/ Kontaktsperre/n, заговор/ Verschwörung, облигация/Anleihe, сортировка/Triage, защита от короны/Corona-schutz, социальное дистанцирование/ Social Distancing, прикрытие рта и носа/Mund-Nasen-Bedeckung, закрытие границы/Grenzschließung)*. Эти слова ранжируются по частоте. Можно подчеркнуть, что они характеризуют немецкоязычный корпус о пандемии как семантические маркеры.

Подводя итог, можно сказать, что пандемия короны оказала сильное влияние как на наш языковой мир, так и на наше социальное сосуществование во всех его аспектах. Об этом свидетельствует статистический рост короны-словаря. Стойкость этих словоформ может быть определена временным фактором и другими независимыми от языка аспектами. Семантические маркеры немецкоязычного корпуса отражают сложную ситуацию, преодолеть которую можно только благодаря солидарности мирового сообщества.

Литература

1. Hass-Zumkehr, Ulrike: Das Wort in der Korpuslinguistik. Chancen und Probleme empirischer Lexikologie. In: Ágel, Vilmos/ Gardt, Andreas/ Hass-Zumkehr, Ulrike/Roelcke, Thorsten (Hrsg.): Das Wort. Seine strukturelle und kulturelle Dimension. Tübingen: Niemeyer, 2002, S.45-70.
2. Lemnitzer, Lothar; Zinsmeister, Heike: Korpuslinguistik. Tübingen: Narr, 2010, S. 40. Интернет-ресурсы
3. https://www.duden.de/rechtschreibung/Korpus_Sammlung (Проверено 20 мая 2021 г.)
4. https://www.dwds.de/themenglossar/Corona (вышеприведенные данные о языковых единицах взяты с этого веб-сайта 10 августа 2021 г.)
5. https://www.owid.de/plus/live-2021/ (вышеприведенные данные о языковых единицах взяты с этого веб-сайта 10 августа 2021 г.)

XÜLASƏ

ALMAN DİLLİ KORPUSDA COVİD-19 PANDEMİYASININ SEMANTİK MARKERLƏRİ

Svanidze R.A.

Akakiy Tsereteli Dövlət Universiteti, Gürcüstan

Covid-19 epidemiyası 2020-ci il mart ayının 11-də pandemiya elan edildikdən sonra dünya təmamilə dəyişdi. Yaxın vaxtlara qədər heç bir hadisə bu qədər çox ölkəni eyni zamanda belə dramatik şəkildə əhatə etməmişdi. İctimai həyat qəflətən iflic vəziyyətə düşdü. Bu prosesin aktuallığı diqqətimizi tədqiqat mövzusuna cəlb etdi. Koronavirus pandemiyasının semantik markerləri alman dilli korpusda leksikoqrafik və korpus-analitik metodlarla tədqiq olunur.

Açar sözlər: *Covid-19 pandemiyası, alman dilli korpus, leksikoqrafik və korporativ analitik üsullar, semantik markerlər*

SUMMARY

SEMANTIC MARKERS OF THE COVID-19 PANDEMIC IN THE GERMAN-SPEAKING CORPUS

Svanidze R.A.

Akakia Tsereteli State University, Georgia

After the Covid-19 outbreak was declared as a pandemic on March 11, 2020, the world has completely changed. Until recently, no single event has hit so many countries at the same time in such a dramatic way. Public life has suddenly come to a standstill. The relevance of this process drew our attention to the research topic. Semantic markers of the coronavirus pandemic in the German-speaking corpus are investigated by lexicographic and corpus-analytical methods.

Key words: *Covid-19 pandemic, German-language corpus, lexicographic and corpus-analytical methods, semantic markers*

ТРАДИЦИОННЫЕ МОНГОЛЬСКИЕ КАРТИНЫ ИЗ КОЖИ В КУЛЬТУРЕ СОВРЕМЕННОГО КИТАЯ

Чжэн Чао
Белорусский государственный университет, Минск, Республика Беларусь
1020822cc@gmail.com

Резюме. Авторами статьи исследуются картины из кожи как ценность традиционного монгольского искусства. Раскрываются художественные особенности данных произведений народного искусства в современной китайской художественной культуре на основе исследования генезиса, технологии производства, основных сюжетов, стиля, моделирования и эстетических характеристик искусства картин из кожи во Внутренней Монголии.

Ключевые слова: *монгольские картины, картины из кожи, сюжет, художественная особенность, генезис*

Монгольские картины из кожи: генезис и тенденции развития.

Происхождение картин из кожи можно проследить вплоть до времён кочевого скотоводства. Тогда при изготовлении традиционных изделий из кожи люди вырезали своё имя на их поверхности, чтобы таким образом указать принадлежность или создателя этого изделия. После этого при помощи натуральных минеральных пигментов буквы или символы окрашивались в разнообразные цвета. Таким был начальный этап искусства создания картин из кожи. Самыми ранними прототипами искусства живописи по коже были карты из бараньих шкур, существовавшие в эпоху Монгольской империи [1, с. 211]. В то время искусство картин из кожи ещё не сформировалось в самостоятельную систему, а относилось к области бытовых кожаных продуктов. Современные монгольские картины из кожи выполняют преимущественно декоративную функцию. Основываясь на унаследованной из древности традиционной резьбе по коже, они всё больше включают современные национальные техники и идеи живописи. После выбора натуральной высококачественной коровьей или бараньей кожи происходит нанесение специального рисунка, многослойное окрашивание, полировка, определение формы, рельефное прессование вогнутых и выпуклых частей и несколько десятков других операций, выполняемых исключительно вручную, в результате чего появляется картина. Для создания монгольских картин из кожи применяется уникальное искусство гравировки: на коже вырезается рисунок, который затем покрывается особыми монгольскими масляными красками ярких, сочных цветов таким образом, чтобы картина обладала трёхмерным эффектом, чтобы выделялись все вогнутости и выпуклости, чтобы произведение выглядело живым, а переходы между цветами были плавными. В результате получается очень детальная, тонкая работа, которая никогда не выцветает. Такие картины представляют коллекционную ценность и ценность в плане декоративного искусства.

Сюжеты монгольских картин из кожи

Многие мотивы монгольских картин из кожи взяты из древних изображений на посуде и петроглифов. На этих старинных изделиях сохранилось множество отпечатков монгольских орнаментов и рисунков. Люди создавали идеи орнаментов, узоров, изображений на основе обычных предметов и вещей, делали их пригодными для применения, и эти элементы искусства начинали распространяться. С течением времени эти изображения постепенно менялись, и в результате сформировались основные мотивы современных монгольских картин из кожи.

Можно выделить несколько основных мотивов:

1) Тотемные изображения: после вступления в родовое общество первобытные люди повсеместно считали, что все члены одного рода происходят от какого-либо животного или растения либо находятся под их защитой. Это животное или растение становилось их тотемом . Тотем - это и объект поклонения древних народов, и в то же время эмблема, представляющая этот народ [2, с. 87]. Тотемом монгольского народа является волк. В процессе смешения народов в китайском государстве тотем волка в области культурного мышления соединился с тотемами Центральной равнины Китая - драконом и фениксом. Особенно сильно это проявилось после установления в Монголии правления династии Юань. Когда императором китайского государства стал правитель, почитающий идеи и культуру народности *хань*, произошло объединение общенациональных идейных границ тотемизма.

Национальные тотемы занимают центральное место на современных картинах из кожи. За ними следуют тотемы других национальностей, а также современный художественный стиль картин из кожи в виде сочетания изображений нескольких животных. Среди наиболее часто встречающихся изображений следующие: дракон, феникс, волк, орёл, тигр, олень, корова, лошадь, овца, верблюд и т.д. Также часто изображают солнце, огонь, воду, травы и другие природные тотемы.

2) Религиозные изображения: религия является важной частью человеческой культуры. Религиозная мораль отличается мудростью, а также такими нравственными аспектами, как истина, добро и красота внутреннего содержания. Её материальными проявлениями являются картины, скульптуры, книги, архитектура и другие вещи и предметы. После раннего шаманизма монголы стали исповедовать тибетский буддизм [3, с.207]. В эпоху династии Юань монгольский народ стал придерживаться открытой политики свободы вероисповедания, в результате чего сформировалась культура гармоничного сосуществования конфуцианства, буддизма, даосизма и других мировых религий. Национальные отличительные черты и разнообразие художественных стилей, сохранившиеся в процессе национальной преемственности этих религиозных культур, в полной мере воплотились и в форме, и в содержании картин из кожи. На них можно увидеть соответствующие божественные изображения, ритуальную утварь, а также декоративные узоры и орнаменты.

3) Изображения людей и событий: как следствие культа предков у древних монголов, среди картин из кожи часто встречаются произведения, воспевающие правителей и героев. Классическим примером является изображение Чингисхана и членов его семьи. Результатом пристрастия монголов к военному делу является частое изображение монгольских воинов в доспехах, держащими в руках лук и стрелы и скачущими во весь опор на лошади [4, с. 176]. Кроме того, достаточно распространенными являются также образы Ван Чжаоцзюнь (вторая по красоте среди четырех красавиц древнего Китая), монгольских невест, пастухов среди их кочевой жизни и др.

4) Изображение счастливых предзнаменований: современное искусство создания картин из кожи является продолжателем традиционных изображений счастливых предзнаменований, их аллегории и приёмов её создания, а также отличается ярко выраженными монгольскими региональными особенностями. На некоторых картинах - изображения животных, на некоторых - цветов. В качестве изображений счастливых предзнаменований выступают: дракон, феникс, утка-мандаринка, журавль, петух, рыба, лотос, пион, травы и т.д. В создании изображений счастливых предзнаменований используются символизм, созвучия и другие традиционные аллегорические приёмы. Например, на картине «Богатство, почёт и благополучие» использованы выразительные, яркие образы петуха и пиона, символизирующие добрые предзнаменования [5, с. 342].

5) Картины с национальным колоритом: в ходе многовековой истории монгольский народ сформировал свой собственный, уникальный уклад жизни, обычаи и привычки. Этот культурный ландшафт с национальным колоритом является важной составляющей художественного выражения национальной живописи, а также одним из сюжетов, отражающих современное искусство создания картин из кожи. На них мы можем увидеть пейзаж озера, голубое небо, белые облака Внутренней Монголии, стада лошадей и овец, юрты, пастухов, одетых в национальные костюмы, а также их повседневную жизнь и отмечать праздник. радостную атмосферу во время праздничных торжеств. Традиционный национальный культурный ландшафт передает эмоциональную информацию об истории и культуре народа. Это позволяет людям с лёгкостью прочувствовать всю силу очарования традиционной культуры и искусства.

Художественные особенности картин из кожи

1) Стремление к округлым формам

Монгольский народ внедрил философию круга не только во внешний план, но и во внутренние узоры картин из кожи. Это связано с тем, что монголы издревле поклонялись солнцу и луне. Эти традиционные мотивы круга или близких к кругу фигур несут скрытый смысл вечной жизни и круговорота бесконечных перевоплощений всех живых существ [6, с. 169]. Этот тип картин из кожи выполняется, как правило, в нарядном стиле, отличается довольно сильной выразительностью, а также иногда использует технологию клише. Типичным представителем является монгольская живопись на круглых дисках. Круговая форма проходит трансформацию от идеологической к эстетической характеристике. Она содержит глубоко укоренившиеся духовные идеи, тесно связанные с философией и эстетической концепцией монгольской жизни.

2) Простые и свободные формы, стремление к красоте линий

Ранние изображения животных во Внутренней Монголии отличались сильно преувеличенным размером рогов на голове, тело же изображалось очень просто. Эта техника, изображающая рога животных, позже преобразовалась в узоры в виде различных завитушек. Линии обтекания также

стали важным элементом при создании картин из кожи. На картинах из кожи с изображением фауны часто появляются образы животных, созданные при помощи простых, лаконичных, обобщённых линий. Эта категория работ, как правило, использует абстрактные способы выражения, простые, грубые, как в древности, изображения, простые, лаконичные линии; основное значение придаётся изображению рогов животных, очень важна декоративная роль; картины отличаются яркой выразительностью. На картинах из кожи, изображающих монгольский свадебный сюжет, украшения невесты для волос также часто используют элементы в виде кривых линий, напоминающих рога.

3) Всеохватывающая тенденция развития

Монгольские картины из кожи создаются не только вокруг традиционной культуры степных народов, но и под влиянием превосходных культурных традиций народности *хань* и других этнических меньшинств. Сами изображения отличаются всеобъемлющей открытостью. Так, монгольские картины из кожи впитали в себя выразительные средства традиционной китайской живописи тушью: горы и пейзажи, цветы и птицы китайской живописи *гохуа* изображаются на коже, передавая тем самым новые настроения и идеи. Некоторые картины из кожи используют каллиграфические сюжеты, демонстрируя эффект произведения каллиграфии при помощи методов гравировки.Под влиянием земледельческой цивилизации, Кроме того, монгольские картины из кожи также стали демонстрировать ханьские культурные сюжеты. Например, на первой выставке картин из кожи в г.Хух-Хото было представлено произведение под названием «Предводитель пяти тигров», изображающее героических исторических деятелей-ханьцев. Они держат оружие, сидя на лошадях, и демонстрируют неудержимый дух героизма.

Традиционные монгольские картины из кожи отличаются богатым национальным стилем. В процессе преемственности художники при использовании традиционных элементов больше не копируют старые образы. Они обобщают и выделяют суть традиционного изобразительного искусства, а затем интегрируют его в современную концепцию дизайна, в поиске точек соприкосновения между традиционными элементами и современным смыслом живописи. Современные монгольские картины из кожи отличаются наличием личных чувств и идей художника, поэтому произведения не имеют единого стиля, а обладают более разнообразными художественными характеристиками современной живописи.

Литература

1. 陈兆复.中国少数民族美术史 /陈兆复. – 北京：中央民族大学出版社，2001年. – 211 页 (Чэнь, Чжаофу. История искусства этнических меньшинств в Китае / Чэнь, Чжаофу. – Пекин: Издательство Центрального национального университета, 2001. — с. 211.)
2. 耿海东.蒙古族皮雕艺术研究/. – 宁夏大学, 2017 年. – 87页 (Гэн, Хайдун. Исследование искусства монгольской картины из кожи/ Гэн, Хайдун. – Нинся: Издательство Нинся университета, 2017. — с. 87.)
3. 武狲智. 蒙古族图案的文化内涵和艺术表达研究/. – 浙江农林大学，2011 年. – 207 (У, Чунчжи. Исследование культурной коннотации и художественного выражения монгольских узоров / У, Чунчжи. – Чжэцзян: Издательство Чжэцзянского сельскохозяйственного университета, 2011. — с. 207)
4. 乌恩琦. 蒙古族图案花纹考/. – 内蒙古师范大学, 2016 年(У, Эньци. Исследование монгольских узоров / У, Эньци. – Внутренняя Монголия: Издательство Педагогического университет а Внутренней Монголии, 2016. — с. 342)
5. 王淼. 皮革艺术创作思维及表现形式的创新研究/. – 北京服装学院，2020 年(Ван, Мяо. Творческое исследование творческого мышления и выражения искусства кожи / Ван, Мяо. – Пекин: Издательство Пекинского института модных технологий, 2020. — с. 169)
6. 夏雪. 中国少数民族非物质文化遗产保护与传承研究/. – 中国艺术研究院，2021年(Ся, Сюэ. Исследования по защите и наследованию нематериального культурного наследия китайских меньшинств / Ся, Сюэ. – Пекин: Издательство Китайской академия искусств Издательство Пекинского института модных технологий, 2021. — с. 93)

XÜLASƏ
MÜASİR ÇİN MƏDƏNİYYƏTİNDƏ ƏNƏNƏVİ MONQOL DƏRİ RƏSMLƏRİ
Çjen Çao
Belarusiya Dövlət Universiteti, Belarus

Məqalə müəllifləri dəri rəsmlərini ənənəvi Monqol sənətinin dəyəri kimi araşdırırlar. Müasir Çin bədii mədəniyyətində bu xalq sənətinin bədii xüsusiyyətləri Daxili Monqolustanda dəri rəsm sənətinin genezisi, istehsal texnologiyası, əsas mövzuları, üslubu, modelləşdirilməsi və estetik xüsusiyyətlərinin tədqiqi əsasında ortaya çıxır.

Açar sözlər: *Monqol rəsmləri, dəri rəsmləri, süjet, bədii xüsusiyyət, genezis*

SUMMARY
TRADITIONAL MONGOLIAN LEATH ER PAINTINGS IN MODERN CHINA CULTURE
Chzhen Chao
Belarusian State University, Belarus

The authors of the article investigate leather paintings as the value of traditional Mongolian art. The artistic features of these works of folk art in modern Chinese artistic culture are revealed on the basis of a study of the genesis, production technology, main subjects, style, modeling and aesthetic characteristics of the art of leather paintings in Inner Mongolia.

Key words: *Mongolian paintings, leather paintings, plot, artistic feature, genesis*

ЯЗЫКОВАЯ КАРТИНА МИРА КАК ОТРАЖЕНИЕ ОБРАЗА НАРОДА/НАЦИИ С ПОЗИЦИИ ЯЗЫКА, МЫШЛЕНИЯ И КУЛЬТУРЫ

Смагулова Батагоз Габдулмажитовна
Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Нур-Султан, Казахстан
smagulova_bg@enu.kz

Резюме. В данной статье исследуется образ народа/нации на материале междисциплинарных исследований. Язык как способ мышления раскрывает своеобразие народа и формирует людской поток в этнос, образующий нацию через хранение и передачу культуры, традиций, общественного самосознания. В этом контексте человек рассматривается как целостное социальное явление через язык, мышление и культуру, принадлежа к какому-либо этносу, осознает свою идентичность и, как результат, это осознание фиксируется в языковом сознании и коммуникативном поведении как носителя культурно-языковых ценностей. Языковая картина мира представлена средствами языка как образ этноязыкового сознания, которая специфична своей природой, культурой и познанием.

Ключевые слова*: языковая картина мира, языковое сознание, язык, образ, народ/нация, культура, лингвокультурология*

Рассуждая о языке, мы можем утверждать, что по своей природе язык антропоцентричен. В. фон Гумбольдт рассматривал человеческую природу и судьбы различных народов с философской точки зрения. «Язык – это не просто средство для понимания народа, который на нем говорит, … не просто отпечаток идей народа, … это – объединенная духовная энергия народа, чудесным образом запечатленная в определенных звуках … человеку приходится заключать в слова свой неуловимый дух, чтобы скрепить его чем-то, и использовать слова, как опору для достижения того, что выходит за их рамки. Разные языки – это отнюдь не различные обозначения одной и той же вещи, а различные вȉдения ее … каждый говорящий по-своему ее создает, находя в ней ровно столько своего, сколько нужно для того, чтобы охватить и принять в себя чужую мысль» [6, 347-349].

Следовательно, язык как способ мышления, способствует раскрытию и восприятию богатства мира в виде своеобразия целого народа. Последователь идей В. фон Гумбольдта А.А. Потебня отмечает, что сила человеческой мысли не в том, что слово вызывает в сознании прежнее восприятие (это возможно и без слов), а в том, как именно оно заставляет человека пользоваться сокровищами своего прошедшего [12, 113]. Антропологические идеи В. фон Гумбольдта позволяют рассматривать человека как целостное явление через язык и мышление [7].

Цель данной статьи заключается в репрезентации языковой картины мира на материале междисциплинарных исследований.

Объект исследования – образ народа/нации.

В.В.Красных, дискутируя о человеке как о существе общественном, цитирует Леонтьева, что человек «*социальное* по своей природе, человеческое в человеке порождается его жизнью в условиях *общества,* в условиях созданной человечеством *культуры*» [11,12].

В современной лингвистике при переориентации лингвистических исследований на антропоцентрическую парадигму [10,198] в научном сообществе, исследуя общество, а именно язык, речь, и речевую деятельность носителя определенной культуры, как с позиции лингвистики, так и ряда других направлений, исследователи акцентируют внимание на экстралингвистических факторах, вовлекая человеческий фактор для отражения национальной идентичности с помощью языковых единиц [15].

При такой ситуации мы задаемся ***вопросами:*** Может ли язык служить признаком культуры нации/общества? Как понимать отражение внешнего мира в языковом сознании?

Согласно точки зрения С.Г.Тер-Минасовой «…в языке как в зеркале культуры отражается не только реальный мир, окружающий человека, но и общественное самосознание, его менталитет, национальный характер, образ жизни, традиции, мораль, система ценностей, мироощущение, видение мира. Язык формирует людской поток в этнос, образующий нацию через хранение и передачу культуры, традиций, общественного самосознания данного речевого коллектива» [14, 13-14]. Более того, язык, мышление и культура по Тер-Минасовой, тесно связаны между собой и не могут функционировать друг без друга, отражая и формируя реальный мир.

Реальный мир, фиксируясь в сознании нации/народа, отражается совокупностью когнитивной деятельности человека (знания, умения, навыки, поведение, коммуникация) тем самым формируя «картину мира». Современный ученый, известный своими передовыми взглядами в сфере лингвистики Н.Ф. Алефиренко утверждает, «картина мира обладает антропоцентрической и космологической природой, отражает своеобразие человеческого способа мировидения» [1,11]. Ученый заявляет, что в истории человечества существует многочисленное разнообразие «картин мира», со свойственным им миропониманием и этнокультурной интерпретацией мира [1,13].

В.В. Красных утверждает, «современные психолингвисты полагают понятия «сознание» и «картина мира (модель мира, образ мира)» близкими, если не синонимичными» [11,17]. Термин «***картина мира***» (КМ) начал применятся в науке в области физики немецким представителем данной области Г. Герцем в 1914 г. Хотя также, немецкий физик М. Планк использовал понятие «***образ мира»***. В области лингвистики понятие «***языковая картина мира***» (ЯКМ) ввел в обиход немецкий языковед Л. Вайсгербер, виднейший представитель учения В.фон Гумбольдта и, из его учения Л.Вайсгербер извлек мысль об этничности языка. Однако, научное сообщество считает основоположником теории ЯКМ В.фон Гумбольдта, благодаря его изречению «язык народа есть его дух, и дух народа есть его язык» [5,103].

Язык народа формирует его характер и «представляет собой мир, связывающий мир внешних явлений с внутренним миром человека» [5,104], оказывает влияние на восприятие мира человеком. Более того, воздействует на когнитивные процессы носителей данной культуры. Согласно В.Н Телия, ЯКМ – это «неизбежный для мыслительно-языковой деятельности продукт сознания, возникающий в результате взаимодействия мышления, действительности и языка как средства выражения мыслей о мире в актах коммуникации» [13]. По мнению Н.Ф. Алефиренко «ЯКМ – это представленный средствами языка ***образ этноязыкового сознания***» [1,13]. Далее, Н.Ф.Алефиренко следует мысли, что каждая этноязыковая картина мира специфична своей природой, культурой и познанием, ассоциируясь с помощью использования в речи различных троп таких, как метафоры, сравнения, а также коннотации. ЯКМ человека проявляется и интерпретируются через речемыслительные структуры.

Дискутируя о синергетике языка, сознания и культуры, Н.Ф.Алефиренко упоминает о менталитете народа в целом и каждого человека в отдельности [2,21].

Ученые-лингвисты Н.Ф.Алефиренко и Ш.К.Жаркынбекова утверждают, что сознание человека всегда этнически обусловлено, видения мира одним народом нельзя простым «перекодированием» перевести на язык культуры другого народа [3,11].

В.И.Карасик заявляет, что принадлежа к какому-либо этносу, человек осознает свою идентичность и, как результат, это осознание фиксируется в языковом сознании и коммуникативном поведении. Коммуникативная личность представляет собой ***образ*** носителя культурно-языковых ценностей, знаний и поведенческих реакций [9,5,116].Лингвист приводит примеры из разных

лингвокультур. А именно, особенность немецкой картины мира и ***образ*** немца, и немецкий менталитет характеризуются любовью к порядку и чистоте. В утверждении "*Ordnung muss sein*" подразумевается порядок через «точность, пунктуальность, аккуратность, умение считать, уважение к приказу, иерархичность, основательность и доскональность, целеустремленность (осознание цели: *zeilbewusst*), рационализм» [9,5,121]. В немецком менталитете господствует стереотип протестантской этики, что каждая личность индивидуально несет ответственность перед Всевышним, отсюда и трактуется немецкое трудолюбие и достижение поставленных перед собой целей. Немцы уважают интеллектуальную свободу, поэтому философская основа в Германии – это уважение к теориям. Сравнивая современное американское массовое сознание с немецким сознанием, В.И.Карасик приводит с негативной коннотацией пример: антоним слова "democratic" американцы относительно немцев употребляют "intellectual".

Размышляя о значении «чистоты» в немецкой и русской культурах, В.И.Карасик иллюстрирует глагол «чистить». Если в немецком языке глагол «*putzen*» означает «чистить», то в русском языке данный глагол несет смысл «начищать, доводить до блеска, доводить до высокой степени чистоты». Шуточное выражение в русском языке касательно нечистоты «От грязи еще никто не умер» в немецкой культуре совершенно не поймут и не оценят.

В.В.Красных, описывая результаты исследования, отмечает, что в языковом сознании «***образы мира***» совершенно разные у американцев и русских. Если американец может представить человека как своего друга («*He is a friend of mine*») с которым познакомился накануне, то для русского человека понятие «*друг*» несет совершенно другое ценностное значение («*Друзей много не быв*ает»). Таким образом, исследователь приходит к выводу, что причина разного миропонимания заключается «в лингво-когнитивных феноменах: в том, *что́* стоит за каждым из этих слов для американца или русского» [11, 19]. Как следствие вышеупомянутого, мы можем утверждать, что носители языка определенной культуры создают свою ЯКМ, которая отражает их действительность.

В заключение мы можем констатировать, что в настоящее время под термином «***образ***» в широком смысле уже как аксиома понимается отражение внешнего мира в сознании человека. Проблемы языка, культуры и народа/нации исследуются в тесной взаимосвязи. ЯКМ включает в себя восприятие и миропонимание народа/нации сквозь призму культуры, как продукт языкового сознания, возникающий в процессе кооперации мышления, реальности и языка как средства выражения мыслей о мире. Язык всегда находится в процессе развития и движения, также как и культура «своего» и «чужого» народа/наций. Следовательно, для полного и глубокого понимания данных феноменов необходимы дальнейшие исследования.

Литература

1. Алефиренко, 2011:11] [Алефиренко Н.Ф. Научное и обыденное в языковой картине мира / Вестник Челябинского государственного университета. 2011. № 24 (239). Филология. Искусствоведение. Вып.57. С. 11 – 14.
2. Алефиренко Н.Ф. Лингвокультурная природа ментальности / Язык. Словесность. Культура, 1' 2011. – С.20 – 39.
3. Алефиренко Н.Ф., Жаркынбекова Ш.К. Языковые стереотипы этнокультурного пространства / Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ Хабаршысы. № 3 (100). 2014. – С.11 – 20.
5. Вопросы права государственного языка и языка права: монография / О.Н.Киянова, отв. ред. [и др.]. – Москва ; Берлин : Директ-Медиа, 2020. – 123 с.
6. Гумбольдт В.фон. Язык и философия культуры. / Вильгельм фон Гумбольдт [пер.с нем.]; сост. общ. ред. и вступ. ст. А.В.Гулыги, Г.В.Рамишвили. – М.: Прогресс, 1985. – 450 с.
7. Гумбольдт В. Избранные труды по языкознанию. М. : Прогресс, 2000. – 400 с.
8. Карасик В.И. Язык социального статуса. М.: Институт языкознания РАН; Волгогр.гос.пед.ин-т, 1992. – 330 с.
9. Карасик, 2002: 5, 116] [Карасик В.И. Языковой круг: личность, концепты. Дискурс. – Волгоград: Перемена, 2002. – 477 с.
10. Костомаров П.И. Антропоцентризм как важнейший признак современной лингвистики / Вестник Кемеровского государственного университета. 2014. №2 (58) Т. 1. – С. 198 – 203.
11. Красных В.В. «Свой» среди «чужих»: миф или реальность?. – М.: ИТДГК «Гнозис», 2003. – 375 с.
12. Потебня А.А. Мысль и язык. Язык и народность. О национализме / Александр Афанасьевич Потебня. – Харьков: Типография «Мирный труд», 1913. – VII, 225 с.
13. Телия В.Н. Метафоризация и ее роль в создании языковой картины мира // Роль человеческого фактора в языке. Язык и картина мира. М. : Наука, 1988. 178 с.

14. Тер-Минасова С.Г., 2000: 13-14] [Тер-Минасова С.Г. Язык и межкультурная коммуникация: учеб. пособие / С.Г.Тер-Минасова. – М.: Слово / Slovo, 2000. – 146 с.
15. Тху Ле Дык. Национальная языковая личность в сравнительно-сопоставительном лингвокультурологическом описании: На материале русской и вьетнамской культур. Автореф. …д. филол. наук. – М., 2003. – 44 с.

XÜLASƏ
DÜNYANIN DİL MƏNZƏRƏSİ DİL, DÜŞÜNCƏ VƏ MƏDƏNİYYƏT MÖVQEYİNDƏN XALQ/MİLLƏT OBRAZININ ƏKS OLUNMASI KİMİ
Smaqulova B.Q.
L.N. Qumilyov adına Avrasiya Milli Universiteti, Qazaxıstan

Bu məqalədə millət/xalq obrazı fənlərarası tədqiqatların materialında araşdırılır. Dil, düşüncə tərzi olaraq, xalqın özünəməxsusluğunu ortaya qoyur və insan kütləsini mədəniyyətin, ənənələrin, ictimai süurun saxlanması və ötürülməsi yolu ilə millət təşkil edən etnosa çevrilir. Bu kontekstdə insan dil, düşüncə və mədəniyyət vasitəsilə bütöv sosial hadisə kimi qəbul edilir, hər hansı bir etnosa mənsub olur, öz identikliyi dərk edilir vəö nəticə etibarilə bu şüur mədəni-dil kommunikativ davranışda öz əksini tapır. Dünyanın dil mənzərəsi öz təbiəti, mədəniyyəti və birliyi ilə səciyyəvi olan etno dil şüurunun obrazı kimi dil vasitəsi ilə təmsil olunur.
Açar sözlər: *dünyanın dil mənzərəsi, dil şüuru, dil, obraz, xalq/millət, mədəniyyət, linqvokulturologiya*

SUMMARY
THE LANGUAGE WORLDVIEW AS A REFLECTION OF THE IMAGE OF THE PEOPLE / NATION FROM THE POSITION OF LANGUAGE, THINKING AND CULTURE
Smagulova B.G.
Eurasian National University named after L.N. Gumilyov, Kazakhstan

This article examines the image of people/nation on the basis of interdisciplinary research. Language as a way of thinking reveals the uniqueness of people/nation and constructs the human flow into the ethnic group. Language creates a nation through the storage and transmission of culture, traditions and social consciousness. Therefore, a human is considered as an integral phenomenon through language, thinking and culture in this context. Belonging to any ethnic group a human is aware of his identity. As a result, this awareness is fixed in the language consciousness and communicative behavior as a carrier of cultural and linguistic values. The language image of the world is represented by the means of language as an image of ethno-linguistic consciousness, which is specific in its nature, culture and cognition.
Key words: *language image of the world, language consciousness, language, image, people/nation, culture, linguoculturology.*

AZƏRBAYCAN DİLİNİN MƏHSULDAR İKİHECALI FONETİK STRUKTUR NÖVLƏRİ

Rahtari Mahirə Famil
Sumqayıt Dövlət Universiteti, Azərbaycan
arifmeryem@mail.ru

Xülasə. Tezis Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğətində yer almış ikihecalı leksikanın fonetik tədqiqinə həsr olunmuşdur. Seçilmiş sözlər sinharmonik fonetik quruluş baxımından təhlil olunmuş, linqvostatistik metodla qruplaşdırılmış, ən məhsuldar fonetik struktur növlər müəyyən olunmuşdur. İstər qalın, istərsə də incə sinharmonik fonetik struktur növlər qarşı-qarşıya qoyulmuş, müqayisələr aparılmış, nümunələr göstərilmişdir.
Açar sözlər: *Azərbaycan dili, fonetika, sinharmonik, struktur, növ*

Azərbaycan dilinin ikihecalı leksikası üzərində linqvostatistik metodla apardığımız fonetik tədqiqata əsasən, müəyyən olunmuşdur ki, dilimizdə ***11216*** ikihecalı söz vardır. Bu sözlərin ***8291***-i ahəng qanununa tabe olan, yəni, sinharmonik, qalan **2925**-i isə qeyri-sinharmonik sözlərdir. Sinharmonik sözləri ***S***, ikihecalı

olduğu üçün isə ***S2*** kimi qeyd edəcəyik. [3, s.12-18]. Ahəngin qalın və ya incə sait-samit səsbirləşməsi nəticəsində yarandığını nəzərə alsaq, S2 iki şəkildə təzahür edər:

S2.1. – qalın sait ***(a)*** və qalın samit ***(t)*** kombinasiyalarından (***at, ta, tat, tatt, att, tta*** *və s.*) yaranan fonetik struktur növlər: **tat+ta** (tayfa, qayda), **ta+ta** (masa, qala), **tat+tat** (bayraq, çaylaq), **at+tat** (oğlan, anlam), **tta+ta**(flora, plata) və s.

S2.2. – incə sait ***(i)*** və incə samit ***(t')*** kombinasiyalarından (**it', it't', t'i, t't'i, t'it'** və b.) yaranan fonetik struktur növlər: **i+t'it'** *(ələk, ətək*), **it'+t'i** *(ölkə, ötrü),* **t'i+t'i** *(dələ, tələ),* **t'i+t'it'** *(dəniz, təmiz)* **t'it'+t'it'** *(məslək, səkkiz)* və b. [2, s.14; 1 s.105-106].

Araşdırma nəticəsində S2.1. tipi üzrə **4146** ikihecalı sözlə reallaşan **47** fonetik struktur növ müəyyən olunmuşdur. Onlardan yalnız birində- ***tattat*** fonetik struktur növündə çıxış edən sözlərin sayı mindən çoxdur (1250 söz). Məsələn: *çaqqal, manqal, doqquz, saqqız və s.* Bundan əlavə, 6 fonetik struktur növdə söz sayı 100 ilə 1000 arası, 15 növdə 10 ilə 100 arası, 25 növdə isə 0 və 10 arasıdır.

S2.2. tipi üzrə isə **39** fonetik struktur növdə reallaşan **4072** ikihecalı söz iştirak edir. Bu 39 fonetik struktur növdən yalnız birində- **t'it't'it'** quruluşunda çıxış edən sözlərin sayı 1000-dən çoxdur (1124 söz). Məsələn: *dəllək, dirrik , düzlük, çiskin, səksən və s.* Bundan başqa, 8 fonetik struktur növdə söz sayı 100 ilə 1000 arası, 8 növdə 10 ilə 100 arası, 22 növdə isə 0 və 10 arasındadır. (Bax: Cədvəl 1)

Cədvəl 1.

Azərbaycan dilində fonetik struktur növlər üzrə iştirak edən ikihecalı sözlərin kəmiyyət mənzərəsi

Nəticələr onu deməyə əsas verir ki, dilimizin həm qalın, həm də incə sinharmonik mənzərəsi demək

Struktur növlər üzrə sözlərin sayı	**S2.1 (C1+C1)**	**S2.2 (C2+C2)**
	struktur növ sayı	**struktur növ sayı**
0-10 arası	25	22
10-100 arası	15	8
100-1000 arası	6	8
1000+	1	1
Cəmi	***47***	***39***

olar ki, bərabər şəkildə təzahür edir. Bu da dilimizi ahəngdarlıq, incə harmoniya və ecazkarlıq baxımından digər dillərdən fərqləndirir, xüsusiləşdirir.

Ədəbiyyat

1. Мамедов Р.С. Вокально-консонантная синтагматика в русском и азербайджанском языках (контрастивно-типологическое системное исследование), Баку: «Мутарджим», 2006, 308 с.
2. Мамедов Р.С. Фонетическая структура слова русского и азербайджанского языков (контрастивно-типологическое системное исследование), Баку: «Мутарджим», 2007, 240 с.
3. Rahtari M.F. Azərbaycan dilində ikihecalı sinharmonik sözlərin fonetik strukturu, Sumqayıt Dövlət Universiteti, "Elmi xəbərlər" jurnalı, Sosial və humanitar elmlər bölməsi, cild 15, 2019, № 4, səh.12-18.

РЕЗЮМЕ

ТИПЫ ПРОДУКТИВНЫХ ДВУСЛОЖНЫХ ФОНЕТИЧЕСКИХ СТРУКТУР АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ЯЗЫКА

Рахтари М. Ф.

Сумгаитский государственный университет, Азербайджан

Статья посвящена фонетическому изучению двусложной лексики, выбранной из орфографического словаря азербайджанского языка. Отобранные слова были проанализированы с точки зрения сингармонической фонетической структуры, сгруппированы лингвостатистическим методом, и определены наиболее продуктивные фонетические структурные типы. И твёрдые, и мягкие сингармонические фонетические структурные типы противопоставляются, сравниваются и приводятся примеры.

Ключевые слова*: азербайджанский язык, фонетика, сингармония, структура, тип*

SUMMARY
TYPES OF PRODUCTIVE TWO SYLLABIC PHONETIC STRUCTURES OF THE AZERBAIJAN LANGUAGE
Rahtari M. F.
Sumgait State University, Azerbaijan

The article is devoted to the phonetic study of two-syllable vocabulary selected from the spelling dictionary of the Azerbaijani language. The selected words were analyzed from the point of view of the synharmonic phonetic structure, grouped by the linguistic-statistical method, and the most productive phonetic structural types were determined. Both hard and soft synharmonic phonetic structure types are contrasted, compared and examples are given.
Key words: *Azerbaijani language, phonetics, synharmony, structure, type*

AZƏRBAYCAN DİLİNİN İNKİŞAFINDA MÖVCUD PROBLEMLƏR

Əliyev Elşad Taleh oğlu
Sumqayıt Dövlət Universiteti, Azərbaycan
eliyevelsad668@gmail.com

Xülasə. Ədəbi dilin inkişafı cəmiyyətinin inkişafından və onun hər bir üzvünün fəaliyyətindən asılıdır. Lakin aparılmış araşdırmalar sübut etdi ki, bu sahədə böyük problemlər var. Həmin problemlərin həlli ədəbi dilə məsuliyyətli yanaşma və ədəbi dilin qorunması üçün aparılan fəaliyyətlərdən asılıdır. Məqalədə bu problemin həlli üçün bir neçə təkliflər verilmişdir. Həmin təkliflər sistemli tətbiq edilərsə, ədəbi dilin inkişafına maneə olan hallar aradan qalxar və ədəbi dilin işləkliyi artar.
Açar sözlər: *dil, inkişaf problemləri, dil haqqında qanun, təhsil, nitq*

Azərbaycan dilinin inkişaf etdirilməsi vətənin inkişaf etdirilməsi ilə sıx bağlıdır. Dil xalqın milli kimliyini təsdiq edən əsas faktorlardan biridir. Dilin inkişaf etdirilməsi məsələsi bir çox tədqiqatçıları düşündürmüş və bəzi məqalə toplularında öz əksini tapmışdır. Düşünürük ki, məsələnin hərətərəfli tədqiqinə ehtiyac var. Belə ki, Azərbaycan dilinin inkişaf tarixini araşdırdıqda məlum olur ki, bu dil uzun əsrlər boyu qonşu xalqların hücumları, ticarət əlaqələri, mədəni əlaqələr və s. bağlı olaraq dəyişmişdir. Zaman keçdikcə bəzi sözlər fonetik, leksik, semantik dəyişmələrə məruz qalmış, bəzi sözlər isə öz işləkliyini qoruyub saxlamışdır. Ədəbi dilimizin qorunması üçün Ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin 2001-ci ildə "Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında" fərmanı, 30 sentyabr 2002-ci ildə Azərbaycan Respublikasında dövlət dili haqqında" qanun, Heydər Əliyev siyasətinin uğurlu davamçısı İlham Əliyevin 23 may 2012-ci ildə "Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində zamanın tələblərinə uyğun istifadəsinə və ölkədə dilçiliyin inkişafına dair Dövlət Proqramı haqqında" sərəncamı da bu məqsədə xidmət edən əhəmiyyətli addımdır. Bütün bu yanaşmalara əsaslanaraq dilin müasir dövrdəki inkişaf məsələsini təhlil etdikdə görürük ki, artıq dilin inkişafına sistemli yanaşma çox vacibdir. Bu yanaşma aşağıdakılardır:

Birinci məsələ. Valideynlərin dil bilgilərinin düzgün inkişaf etdirilməsi üçün prof. Buludxan Xəlilovun dediyi kimi, "uşaqlarla onların dilində deyil, ədəbi dilə uyğun danışmaq lazımdır" [3, 125]. Araşdırmalar göstərir ki, bir çox valideynlər öz övladları ilə onların dilində danışmağa cəhd edirlər. Nəticədə həmin uşaqlarda dil pəltəkliyi, dil tənbəlliyi yaranır. Bu da sonda həmin uşaqların ədəbi dilə yiyələnməsinə maneə olur.

İkinci məsələ. Məktəbəqədər təhsil müəsisələrində, ibtidai təhsil ocaqlarında təlim-tərbiyə işi ilə məşğul olacaq şəxslərə xüsusi diqqət yetirilməlidir, çünki uşaq bağçaları və ibtidai təhsil ocaqlarında uşaqların bünövrəsi qoyulur. Məhz bu dövrdə uşaqların yetərli potensiala malik mütəxəssislərə ehtiyacı var ki, onlarda düzgün inkişafın bünövrəsi qoyulsun. Lakin çox təəssüflə qeyd etməliyik ki, cəmiyyətimizdə qəbul imtahanlarında çox aşağı bal toplayanların əksəriyyəti bu sahəyə gəlir. Təklif edərdik ki, məhz bu iki təhsil səviyyə və pilləsində təlim-tərbiyə işi ilə məşğul olan şəxslərə mütəmadi təlimlər keçirilsin və onların dilin fonetika, leksika, semantika, qrammatika, üslub kimi bölmələrindən istifadə bacarığı inkişaf etdirilsin. Eyni zamanda müasir dövrün tələbindən irəli gələrək mətn sintaksisi ibtidai sinif müəllimlərinə xüsusi olaraq keçirilməli, mətndə arqument və əks-arqumentlə işləmə, arqument tapma və irəli sürmə, mühakimə yürütmə, dəlillərlə danışma, debat aparmaq üçün tutarlı dil nümunələrinə yervermə, diskusiyaya girmə, müzakirə aparma və s. kimi yanaşmalar inkişaf etdirilməlidir.

Üçüncü məsələ. Dilin inkişafı Ümum təhsil məktəblərinin dərslik və dərs vəsaitlərindən, müəllimlərin nitqindən asılıdır. Belə ki, ümumi təhsil məktəb dərsliklərini təhlil etdikcə hər sinif kitabında yetərincə orfoqrafik, leksik, qrammatik və üslubi səhvlərin olmasını müşahidə edirik. Məsələn: "Qarabağ atını həsrət çulğamışdı"- (dır), "fel –feil" [4. 7, 13, 108, 111, 115, 119, 123, 126, 129,] və s. 8-ci sinif Azərbaycan dili dərsliyində I, II və III növ təyini söz birləşməsi haqqında dil qaydaları sinif kitabında olmadığı halda 9-cu Sinif Azərbaycan dili dərsliyində həmin dil qaydasını bilməyi tələb edən tapşırıqlar öz əksin tapır [3. 26]. Sual olunur ki, şagird haqqında bilmədiyi bir qaydanın çalışmasın necə həll etməlidir? Onu da qeyd edək ki, Ümumi təhsil məktəblərində dilin inkişafı təkcə Azərbaycan dili və ədəbiyyat müəllimlərinin işi deyil, bu iş bütün fənn müəllimlərinin üzərinə düşən müqəddəs vəzifə olmalıdır.

Dördüncü məsələ. Dil ictimai hadisə olduğu kimi, dilin inkişafı da cəmiyyətin inkişaf səviyyəsindən asılıdır. Cəmiyyətdə baş verən dəyişikliklər dilə öz təsirini göstərir və bu prossesə zaman keçdikcə internet resursları da xüsusi təsir göstərir. Belə ki, sosial şəbəkənin xüsusi rol oynadığı əsrimizdə ədəbi dilimizin pozulma hallarını çox müşahidə edirik. Lakin heç kəs dəqiq deyə bilməz ki, bu gün bizim ədəbi dilimizin pozulma faktı kimi qəbul etdiyimiz hal zaman ötdükcə ədəbi dilə keçməyəcək. Amma bir faktı unutmaq olmaz ki, hər bir dil faktında dilin, xalqın, dövlətin tarixi yaddaşı yatır.

Beşinci məsələ. Televiziya və radionun dilin inkişafı məsələsində rolu danılmazdır. Cəmiyyətin əksər üzvlərinin öz asudə vaxtını televiziyaya baxmasına və radioya qulaq asmasına görə bu mətbuat orqanlarının üzərində xüsusi monitorinq aparılmalıdır. "Düzdür, ara-sıra monitorinqlər keçirilir, lakin bu iş sistemli getməlidir"[5]. Hətta dil pozuntusuna görə cinayət məsuliyyətinə cəlb olunma da tətbiq olunmalıdır. Mətbuat işçisinin işi təkcə informasiya verməklə bitmir. O, həm dildə danışır, həm də o dili öyrədir.

Altıncı məsələ. Ölkədə həyata keçirilən iclaslar, görüşlər, konfranslar, mitinqlərdə ədəbi dilin pozulma hallarının müşahidə olunması qəbulolunmazdır və buna da xüsusi diqqət yetirilməlidir.

Ədəbiyyat

1. Axundov Ağamusa Ağası oğlu. Ümumi dilçilik: Dilçiliyin tarixi, nəzəriyyəsi və metodları: ali məktəb tələbələri üçün dərslik /A. Axundov.- B.: Şərq-Qərb, 2006.-280 s.
2. Əfəndiyeva Türkan. Azərbaycan ədəbi dilinin üslubiyyat problemləri/Türkan Əfəndiyeva; Red. M.Məmmədov, İ.Məmmədov; Rəyçilər V.Əliyev, A.Əlizadə; Azərbaycan Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu.- Bakı: Nurlan, 2007.- 84 s.
3. Hacıyev Tofiq, Bektaşi Samirə, Hüseynova Yeganə Azərbaycan dili (9-cu sinif dərslik) Bakı, "Şərq-Qərb" 2017, 199 səh.
4. Rafiq İsmayılov, Dilrüba Cəfərova, Sahibə Məmmədova Azərbaycan dili (6-cı sinif üçün dərslik) Bakı:Altun kitab, 2013, 192 səh.
5. https://apa.az/az/xeber/sosial-xeberler/Dovlt-Dil-Komissiyasi-yaninda-Monitorinq-Mrkzi-70-yaxin-saytin-monitorinqin-baslayib-613870

РЕЗЮМЕ

СОВРЕМЕННЫЕ ПРОБЛЕМЫ В РАЗВИТИИ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ЯЗЫКА

Алиев Э. Т.

Сумгаитский государственный университет, Азербайджан

Развитие литературного языка зависит от развития общества и от активности каждого члена общества. Однако исследования показали, что в этой области есть большие проблемы. Решение этих проблем зависит от ответственного подхода к литературному языку и деятельности по защите литературного языка. В статье внесено несколько предложений по решению этой проблемы. Если эти предложения будут применяться систематически, препятствия на пути развития литературного языка будут устранены, а активность литературного языка возрастет.

Ключевые слова: *язык, проблемы развития, закон о языке, образование, речь*

SUMMARY

CURRENT ISSUES ON THE DEVELOPING THE AZERBAIJAN LANGUAGE

Aliyev E. T.

Sumgait State University, Azerbaijan

The development of a literary language depends on the development of the community and on the activities of each member of the society. However, research has shown that there are deep lying problems in this area. The solution of these problems depends on a responsible approach to the literary language and

activities directed on the protection of literary language. In the paper several suggestions have been made to solve this problem. If these proposals are applied systematically, the obstacles to the development of the literary language will be removed and the activity of the literary language will increase.
Key words: *language, development problems, Language Law, education, speech*

ELLİPSİS – KONDENSASİYA HADİSƏSİ KİMİ

Quliyeva Dilarə Rüstəm qızı
Sumqayıt Dövlət Universiteti, Azərbaycan
dilarerustam@gmail.com

Xülasə. Dövrümüzdə elliptik cümlələrin yeni variantları meydana çıxdıqda, kondensasiya fenomeninin parametrləri də artır və yeni sıxılmış məlumatlar əldə edilir. Elliptik cümlələr təkcə fikir mübadiləsində deyil, həm də situasiyaların təzahüründə istifadə olunan humanist hisslər, daxili çaşqınlıq, emosiyalar və s. prosesində mühüm ünsiyyət vahididir. Elliptik cümlələrdən istifadə edərək rahat ünsiyyət qurmaq mümkündür.
Açar sözlər: *ellipsis, kondensasiya, mətn, sadə və mürəkkəb cümlələr*

Dilin sintaktik quruluşu digər yaruslarına nisbətən dəyişməyə qarşı daha çox mühafizəkar olub, uzun inkişaf prosesi keçirir. Dilin daha sonrakı inkişaf mərhələsinin məhsulu olan sadə və mürəkkəb cümlələrin daha təkamül formallarının mövcudluğu həmin dilin qədim zamanlarından nəşət etdiyindən soraq verir.

Dil inkişaf etdikcə onda yeni ənənələr, hadisələr yaranır. Məna yükünü qoruyub saxlamaqla informasiyanın müəyyən hissəsi potensial (gizli) duruma düşür, sintaktik vahiddə sıxılma – müəyyən üzvün buraxılması, yəni ellipsis hadisəsi baş verir. Ellipsis bütün dil vahidlərində, xüsusilə də sintaktik vahidlərdə özünü göstərir (sadə və mürəkkəb cümlələrdə, mətndə)

Azərbaycan dili sintaksisinin geniş və ciddi tədqiq olunmamış sahələrindən biri də *ellpsis və kondensasiya* problemidir. Təbii ki, uzun illər hind-Avropa dilərinin sintaksisində ellipsis, elliptik konstruksiyalar və s. linqvometodikanın tələbləri səviyyəsində və onunla bərabər nəzəri dilçiliyin tələbləri mövqeyindən araşdırılmışdır. Həm sadə, həm də mürəkkəb cümlə sintaksisində bu mövzu ilə əlaqədar müəyyən aspektlər sistemi meydana çıxmışdır. Bu sistemin əsasında yarımçıq və elliptik cümlələrin də struktur-semantik, eləcə də kommunikativ-praqmatik baxımından xarakterizə olunması, onların məna parametrlərinin sistemləşdirilməsi, funksional sintaktik məzmununun təhlili, onların daxili komponent quruluşunun öyrənilməsi və nəhayət, Azərbaycan dilinin sadə və mürəkkəb cümlələrində, həmçinin də mətndə ellipsislə bağlı bölgü meyarlarının təyin olunması və bu bölgünün realizə olunması məsələləri də dayanır. Realizə olunan təsnifat belədir:

Sadə cümlələrdə kondensasiya. Düşüncənin müəyyən ifadə forması olan elliptik sadə cümlələrdə feili və ismi xəbərlər buraxıla bilir. Bu cür cümlələr fikri kondensasiya biçiminə salmaqla yanaşı, düşüncəni daha obrazlı və qənaətli edir. Məsələn, əmr cümləsində, " – *Doktor, mənə bir əlac!*"; Sual cümləsində, " *Kimə, kimə…*", "*Axı, nə mənası* " və s.

Mürəkkəb cümlələrdə kondensasiya. Mürəkkəb quruluşlu elliptik konstruksiyalardan ən çox baş cümlə buraxılır, tabesiz mürəkkəb cümlələrdə isə həmin hadisə mürəkkəb cümlənin sadə hissələrindən birinci yaxud bir neçəsində xəbərin tam və ya natamam ixtisarı olaraq müşahidə edilir. Məsələn.: *Sən çörəyi ellərdən, suyu göllərdən…* (atalar sözü), *Ağ ayran ağaclar dibində… Qara kişmiş bəylər çibində…*(atalar sözü); *O, bircə onu dərk etmək istəyirdi ki…* [1].

Mətndə kondensasiya. Mətn cümlələrin müəyyən düşüncə ətrafında əlaqəli birliyidir. Bu əlaqəli birlik təkcə bütöv formada deyil, eləcə də kondensasiya olunmuş biçimdə təqdim edilə bilir. Məsələn: Ağbatanda dünən üç nəfər ölmüşdü. Hökmdar Deyok, aqil və abid Qayanar və hambal Dayandur. *Onların üçünü də bir qəbiristanlıqda. Dəfnin birində doxsan min adam, birində doxsan nəfər, o birində isə doqquz nəfər…* [1, s.8]. Bu mətndə kondensasiyanı "dəfn edirdilər" və "iştirak edirdilər" feili birləşmələrinin buraxılması yaratmışdır.

Elliptik cümlələr sıxılmış, qısa, lakonik formalardır, danışanın emosional vəziyyətini ifadə edir. Bu formalar məhz xəbərin buraxılması ilə yaranır. Digər üzvlərin cümlədə, mətndə buraxılması yarımçıq cümlələrdə müşahidə olunmaqdadır.

Bəzi tədqiqatçılar dil faktorlarına istinadən söyləyirlər ki, bir çox türk dillərinin elliptik cümlələrində nəinki baş üzvlər, digər ikinci dərəcəli üzvlər də buraxılır. Bunu ellipsisin struktur-semantik, üslubi-funksional təhlili də göstərir.

Mətndə kondensasiya yaradan elliptik cümlələrin *konsituativliyidir. Bu, minimal əhatə deməkdir*. Cümlə əvvəlllər maksimal əhatədə olur, fərdi müəllif istəyindən asılı olaraq minimal həddə enir. Fon burada mühüm rol oynayır. Buraya dialoq nitqinin strukturunda geniş müşahidə olunan situativ və kontekstual ellipsis aiddir. Bu faktlar danışıq nitqi üçün xarakterikdir [8, s.5].

Kontest və situasiyada meydana çıxan elliptik cümlələr dominant rolunu da oynayır. Bu rol həmin cümlə tiplərinin (50-dən çox tipi var) kondensasiya hadisəsinin formalaşmasındakı roludur. Sıxılma ilə yanaşı, burada insanın emosiyası da görünür. Elliptik cümlələrdə dominant rol konteksti, situasiyanı, intonasiyanı, fasiləni, jest və mimikaları da əhatə edir.

Beləliklə, kontekst minimal əhatəni, sıxılmış mətn mühitini fon yaratmaqda yerinə yetirir. Sözügedən dil vahidlərində kondensasiya mövcuddur və bu hadisəni ellpsis reallaşdırır. "Elliptik cümlələr öz məişət-həyatı mənasına görə dünyanın məkan-predmet aspektini inikas etdirir. İmplisitlik əlaməti kondensasiya yaradan elliptik cümlələr üçün xarakterik əlamətdir. Ümumiyyətlə, elliptikləşmə prosesi konstruksiyanın bütöv variantından qısa varianta doğru inkişaf edir" [10, s. 92 ; 224 səh.]

Kondensasiya dialoq şəraitində işlənən elliptik konstruksiyalarda da özünü göstərir:

Bəbir bəy özünəməxsus bir əda ilə öskürdü, içəri girdi. Qumru yük yerindən balış gətirdi. Bəbir bəy yanını pəncərəyə qoyub: *İstəməz, nə zəhmət!* - dedi "*Nə zəhmət"* ifadə-cümləsində "çəkmək" feili-xəbəri buraxılmışdır [5,10].. Mətnə görə buraxılmış üzvü yerinə qoymaq olar.

Və yaxud, "Dirilən adam" romanında aşağıdakı dialoq parçasında da "keçmək" feili xəbəri həmin vəziyyətə düşmüşdür: - Xəcalət verməyin, a bəy, kasıb evi olanda nə olar? *Buyurun yuxarı başa* [5,11]. Digər bir nümunə: Bəbir bəy atlanan kimi qardaşı uşağı da atlandı.

- *Bu papaq bizə!* Aləmi xıngal kimi doğrayaram gərək![5, 124].

Dialoqa diqqətlə baxanda "bu papaq bizə!" ifadə-cümləsindən sonra *"haram olsun!"* frazeoloji predikativliyi işlənməmişdir, bunun nəticəsində kondensasiya əmələ gəlmişdir.

Əmr məzmunlu elliptik cümlələrdə kondensasiya özünü müəyyən dərəcədə çox göstərir. Məsələn.:

İçəridəki əmr edirdi:

- *O tüfəngi də bir tərəfə*…[5, s.125]. Cümlənin sonunda "at", "tulla!" feillərindən biri ellpsisə məruz qalmışdır.

Ellipsis insanların həyat təcrübəsi nəticəsində yaranan həyati-aktual, əhəmiyyətli, mürəkkəb, çoxölçülü bir sintaktik hadisədir. Onun aktuallığı, əsasən, "məişət, həyat tərzi söyləmi" olmasındadır. A.M.Muxina yazır: "*Elliptik cümləyə yalnız o cümlələri aid etmək olar ki. onlarda, əslində, komponent düşümü var, sıxılma var, amma onların zahiri ifadə tərzi yoxdur"* [10, s.178].

Ellipsis cümlənin struktur komponetlərindən birinin ixtisarıdır. Digər bir tədqiqatçı yazır ki, baş və budaq cümlə strukturundan biri ixtisar olunur və bu zaman ellipik mürəkkəb cümlə əmələ gəlir. Yəni predikativ vahid "sıfır vəziyyəti"nə düşür [11, s.5].

Kondensasiya yaradan elliptik cümlələrin rekonstruksiyasından ötrü 3 istiqamət müəyyənləşmişdir:
a) ellipsisin cümlə vasitəsilə bərpası; b) ellipsisin mürəkkəb sintaktik bütövün (kontektin) vasitəsilə bərpası; ç) ellipsisin situasiya vasitəsi ilə bərpası [3, s.93].

Kondensasiya hadisəsi yaradan elliptik cümlələrdə buraxılmış xəbəri kontekst və ya nitq situasiyası ilə asanlıqla rekonstruksiya etmək olar. Bu prosesdə buraxılmış üzv mətnin semantikasına görə də müəyyənləşə bilir. Məsələn: Tabeli mürəkkəb cümlədə ellipsis dedikdə biz komponentlərdən birinin baş, yaxud budaq cümlənin işlənməməsini nəzərdə tuturuq. Baş yaxud budaq cümlənin işlənməməsi ilə müxtəlif səbəblərdən və müxtəlif situasiyalarda meydana çıxdığı üçün onlar struktur-semantik rəngarəngliyə malik olur [2, s.79-82].

Kondensasiya yaradan elliptik cümlələr bir ənənə kimi dildə fəaliyyət göstərən qənaəti əmələ gətirir. Məsələn, bədii əsərlərin epiloqlarında, reklamlarda və s. bu tip kondensasiya hadisəsi ilə üzləşmək olur. Mir Cəlal "Leyla" hekayəsinin epiloqunda yazır: "*Gözləyən qızlarımız, gəlinlərimiz, bacılarımız, analarımıza hədiyyə!"* "Edirəm" köməkçi feili ilə ifadə olunmuş xəbər buraxılmışdır.

Beləliklə, kondensasiya hadisəsini əmələ gətirən elliptik cümlələr subyektin psixoloji vəziyyəti ilə bağlı dildə fəaliyyəti görünən, üslubi-funksional baxımdan fərqlənən sintaktik vahiddir. Mətnin sıxılmış hissəsində informasiyanın başlıca məğzi qorunur, daha doğrusu, məlumatın əsas hissəsi bu formada öz ifadəsini tapır. Sıxılmış hissə qüvvətli psixoloji təsirə, həyəcana malikdir. (*İrəli!, irəli, əsgərlər!*)

Ədəbiyyat

1. Əlisa Nicat. Qəbilə başçısı (Povestlər və hekayələr). Bakı: Yazıçı, 1987, 296 s.
2. Hacıyev T.M. "Kitabi-Dədə Qorqud" da tabeli mürəkkəb cümlənin natamam formaları. Azərbaycan dili tarixi məsələləri (elmi əsərlərin tematik toplusu). Bakı: Azərbaycan Universiteti nəşriyyatı, 1989
3. Kamal Abdulla. Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri probemləri. Bakı: 2006

4. Kazımov İsmayıl, Məşədiyev Qara. Sadə cümlə sintaksisi. Bakı: «Avropa» nəşriyyatı, 2021
5. Mir Cəlal. I cild, Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1956
6. Атажанова З. Роль конситуативности в образовапнии эллиптических предложений в казакском и узбекском языках. Автореф. дис. ..канд.филол.наук. Баку, 1992
7. Хазраткулов Ш. Эллиптические неполные предложения в узбекском языке. Автореф. дис. ..канд.филол.наук, Самарканд, 1975
8. Махмудов Н. М. Эллипсис в узбекском языке. Автореф. дис. …канд. филол.наук, Ташкент, 1978
9. Мамедов А. Эллипсис в азербайджанском языке. Автореф. дис. ..канд.филол.наук, Баку: 1982
10. Мухин А.М. Синтаксемный анализ и проблема уровней языка. Л., «Наука», 1980
11.Стародубова Т.А. Эллптические сложные предложения. Автореф. Дис. канд.филол.наук. М., 2009

РЕЗЮМЕ
ЭЛЛИПСИС - КАК ВЫРАЖЕНИЕ КОНДЕНСАЦИИ
Гулиева Д. Р.
Сумгаитский государственный университет, Азербайджан

Когда в наше время появляются новые варианты эллиптических предложений, параметры явления конденсации также увеличиваются, и получается новая сжатая информация. Эллиптические предложения – важная единица общения не только в процессе обмена идеями, но и в процессе гуманистических чувств, внутреннего смятения, эмоций и т.д., которая используется при проявлении ситуаций. Можно удобно общаться с помощью эллиптических предложений.

Ключевые слова: *эллипсис, конденсация, текст, простое и сложное преложения*

SUMMARY
ELLIPSIS- AS A PHENOMENON OF CONDENSATION
Guliyeva D. R.
Sumgayit State University, Azerbaijan

When new variants of elliptical sentences appear in modern times, the parameters of the condensation phenomenon increase, and new compressed information is obtained. For example: *Forward with Ilham! Fight against coronavirus!*

Elliptical sentences are an important unit of communication, used not only in the process of exchanging ideas, but also in the immediate manifestation of humanistic feelings, inner turmoil, emotions and other situations. You can communicate comfortably through elliptical sentences.

Key words: *ellipsis, condensation, text, simple and compound sentences*

“XEYİR” KONSEPTİNİN ANLAYIŞ MƏZMUNU

Heydərova Lamiə Əli qızı
Sumqayıt Dövlət Universiteti, Azərbaycan
murselova.lamiye@gmail.com

Xülasə. Bu məqalə “xeyir” konseptinin anlayış məzmunun müəyyən olunmasına həsr olunmuşdur. Məqalədə ümumi etik anlayış kimi xeyir konseptinin tərifi, bu anlayışın sərhədlərinin nisbiliyi, eləcə də onun verballaşması zamanı ortaya çıxan qeyri-müəyyənlik əsas müzakirə mövzusudur. Məqalədə xeyir anlayışının təhlili zamanı edilən “naturalist səhv” və bu anlayışın qeyri-müəyyənliyi ilə bağlı etik filosof C.Murun fikirləri, praktika ilə nəzəriyyə arasındakı uyğunsuzluqlar haqqında düşüncələr qeyd olunur.

Açar sözlər: *konsept, xeyir, anlayış məzmunu, müsbət dəyərlər, qeyri-müəyyənlik, naturalist səhv*

Koqnitiv dilçiliyin müasir tədqiqatları anlayışın sahə təşkilatı haqqında danışmağa imkan verir. Bu, konsepsiyanın "təmsil olunmasının linqvistik vasitələrinin təhlili ilə ortaya çıxarıla bilən çox komponentli və çox qatlı bir təşkilata" malik olması deməkdir. Konseptin anlayış məzmunu dedikdə onun assosiativ və definisiya strukturu nəzərdə tutulur. “Xeyir” anlayışının sərhədləri nisbidir və müxtəlif faktorlardan- individin şəxsi və kultural təcrübəsindən, cəmiyyətin və elmin inkişaf səviyyəsindən və s.dən asılıdır.

“Xeyir” konseptini məzmun etibarilə yaxşı mənəvi əxlaqın ümumi anlayışı, müsbət mənəvi dəyərləri xarakterizə edən bir etik kateqoriya kimi dəyərləndirmək olar. Geniş anlamda, etikada “xeyir” anlayışı ilə

insanın hər hansı bir hadisəyə müsbət münasibəti başa düşülür. Etik düşüncə tarixində xeyir anlayışının rast gəlinən -"təbiətə uyğun", "zövq verən", "Allahın əmr etdiyi", "cəmiyyətin qorunmasına töhfə verən", "tarixi zərurətə uyğun gələn", "məntiqi təfəkkürün tələblərinə cavab verən" və s. kimi bu və digər tərifləri məzmun baxımından o qədər fərqlidir ki, sadalanan "definisiyalar"ın (müəyyənedici elementlər) həqiqətən eyni anlayışa aid olması şübhə doğura bilər.

Xeyir anlayışı özlüyündə nədir? Onu necə müəyyən etmək olar? Onun tərifini verərkən "naturalist səhv" etməkdən qaçınmaq mümkündürmü? Etik anlayışların fundamental təhlili ilə məşhur olan ingilis filosofu C. Murun fikrincə, xeyirin istənilən aydın verballaşmış tərifi mütləq şəkildə özündə belə bir səhv ehtiva edir, yəni xeyir anlayışı əsas etibarilə müəyyən olunmazdır. J. Mur, təriflərində etikanın əslində özlüyündə xeyiri deyil, xeyirin ayrı-ayrı növlərini təyin etdiyini düşünürdü; məsələn, "xeyir zövqdür" ifadəsinin arxasında mahiyyətcə başqa bir fikir dayanır: "zövq xeyirdir". Tərs çevrilmiş formada ("xeyir" bir predikat rolunu oynadıqda), bu cür mühakimələr məntiqi cəhətdən qanunauyğundur, lakin özünün ilkin mənasında səhvdir (çünki müəyyən bir xüsusiyyəti ilə xeyir anlamına malikdir, amma özlüyündə xeyir ilə eyni deyil). Mur, əvvəlki bütün etikaya xas olan bu ümümi səhvi "naturalist səhv" adlandırmışdır [1].

"Naturalist səhv" mühakiməsi və xeyir anlayışının qeyri-müəyyənliyi təklifi ilə razılaşan hər kəs, həm də Murun konsepsiyasının əsasını təşkil edən metafizik postulatları da qəbul etməlidir. Bu konsepsiya (fəlsəfi əsasları ilə birlikdə) etik cəmiyyətin əhəmiyyətli bir hissəsi üçün olduqca qəbulolunandır, belə ki, humanitar-əxlaqi şüurda əxlaqi düşüncələrin obyekti olaraq xeyirin "adi", "empirik" təfəkkür üçün əlçatmaz olması haqqında fikirlərlə üst-üstə düşür. Digər tərəfdən, əgər Mur haqlıdırsa, onda istənilən hər hansı bir rasional əxlaq mümkünsüz olur: belə çıxır ki, "xeyir elə xeyirdir" tavtologiyası fundamental etik prinsipin yeganə "düzgün" formuludur (əlbəttə ki, bu formada konkret hadisələrin və ya davranışların rasional əsaslandırılmış dəyərləndirilməsi üçün ümumi meyar rolunu oynaya bilməyir) və əxlaqi filosofunun "adi insana" yeganə praktik tövsiyəsi əxlaqi məsələləri həll edərkən öz şəxsi intuisiyasına əsaslanmaqdır. Buna baxmayaraq, Murun fikirləri hələ də xeyir anlayışının qeyri-müəyyənliyi tezisinin lehinə olduqca mötəbər sübutlar olaraq qalır. Etik analitiklərin bu tezisi, irəli sürdüyü və əsaslandırdığı eyni nəzəri (məntiqi-epistemoloji) sahədə, təkzib etmək üçün etdiyi çoxsaylı cəhdləri uğursuz olmuşdur, daha doğrusu, Mur tərəfindən irəli sürülən sübutlar kimi etik şüur üçün inandırıcı olmamışdır. Hətta "təcrübədə" (yəni özünün tərbiyəvi-əxlaqi fəaliyyətlərində) daim naturalist səhvə yol verənlər çox vaxt "təcrübədə" onun qəbuledilməzliyini təsdiq edirlər [2, s. 44].

Etik praktika ilə nəzəriyyə arasındakı bu uyğunsuzluq tədqiqatçıları xeyirin (və etikanın digər ümumi konseptlərinin) müəyyən edilməsi probleminə təkrar-təkrar qayıtmağa sövq edir. Həqiqətən mi, sözlüklərdə, dərsliklərdə və xüsusi etik əsərlərdə xeyirin bütün təriflərində məntiqi bir səhv var? Ümumiyyətlə "xeyiri müəyyən etmək" nə deməkdir? "Xeyir X-dir" kimi hər hansı bir tərif anlayışın məzmununu izah edir mi? Aydındır ki, belə bir ifadə, konteksti nəzərə alsaq, müxtəlif şəkildə şərh edilə bilər. Azərbaycan dilinin izahlı lüğətinə nəzər yetirsək, xeyir anlayışının "fayda", "mənfəət", "yaxşılıq", "yaxşı iş" anlamlarında işləndiyini görə bilərik [3, s. 13].

Ümumiyyətlə, xeyir konseptinin istənilən tərifi səhvdir. Çünki bu anlayış intuitiv olaraq özünü göstərir, lakin elmi cəhətdən əsaslı olaraq müəyyən olunmazdır. Nəticədə, insanlar xeyirin nə olduğunu yalnız intuisiyalarına əsasən bilə bilərlər və bu bilikləri sözlə ifadə etmək üçün edilən istənilən cəhd "naturalist səhvə" səbəb olur.

Ədəbiyyat

1. Л.В. Максимов. О дефинициях добра: Логико-методологический анализ/ Логический анализ языка: Языки этики. М.: Языки русской культуры, 2000.
2. Волченко Л.Б. Добро и зло как этические категории. М.:Знание, 1975. 64 с.
3. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti [4 cilddə] / - Bakı: Şərq-Qərb, – c.II, – 2006. – 792 s.

РЕЗЮМЕ

КОНЦЕПТУАЛЬНОЕ СОДЕРЖАНИЕ ПОНЯТИЯ "ДОБРА"

Гейдарова Л.А.

Сумгаитский государственный университет, Азербайджан

Данная статья посвящена определению понятия «добро». Определение понятия добра как общеэтического понятия, относительность границ этого понятия, а также неопределенность, возникающая при его вербализации являются главными темами обсуждения. В статье отмечаются взгляды философа-этика Дж. Мура на «натуралистическую ошибку», допущенную при анализе понятия добра и неопределенность этого понятия, несоответствия между практикой и теорией.

Ключевые слова: *концепция, добро, содержание концепта, положительные ценности, неопределенность, натуралистическая ошибка*

SUMMARY
CONCEPTUAL CONTENT OF THE NOTION OF "GOOD"
Heydarova L A.
Sumgait State University, Azerbaijan

This article is devoted to the definition of the concept of "good". The definition of the concept of good as a general ethical concept, the relativity of the boundaries of this concept, as well as the uncertainty arising from its verbalization are the main topics of discussion. The article notes the views of the philosopher-ethicist J. Moore on the "naturalistic mistake" made in the analysis of the concept of good and the uncertainty of this concept, the discrepancy between practice and theory.
Key words: *concept, good, content of the concept, positive values, uncertainty, naturalistic mistake*

ЯЗЫКОВАЯ КАРТИНА МИРА КАК ОТРАЖЕНИЕ НАЦИОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНОГО СВОЕОБРАЗИЯ ЯЗЫКА

Чжоу Хунвей
Институт иностранных языков, Университет Хучжоу, провинция Чжэцзян, КНР
491840301@qq.com

Резюме. В статье анализируется суть феномена «языковая картина мира», соотношение терминов «языковая картина мира» и «культурно-языковая картина мира»; раскрывается диапазон культурных проявлений в языке; прослеживаются их причинно-следственные основания, процессы возникновения и функционирования в языковой системе и дискурсивных практиках культурнозначимой, в том числе и национально-культурной, информации. Проведённый в данном статье обзор основных параметров, характеризующих национальную картину мира носителей русского языка, позволил установить круг фактов и явлений, имеющих наиболее существенное значение при изучении данного феномена.
Ключевые слова: *языковая картина мира, культурно-языковая картина мира, установки культуры, национальная картина мира.*

Связь языка, культуры и этноса в настоящее время для представителей различных гуманитарных областей является абсолютно бесспорной, хотя конкретные формы этой связи нередко понимаются весьма различно. На современном этапе лингвистических исследований стало очевидным, что исследование только формальной структуры языка (в рамках структурно-семантической и других традиционных парадигм) и его коммуникативной функции ограничивает реальное место языка в процессе культуросозидания. Именно в первую очередь по этой причине наряду с сохранением прежних аспектов исследования языкового организма современнаялингвистика предлагает и качественно иной подход к изучению языка, необходимый для выяснения части его практически не исследованных сущностных характеристик, – подход, сосредоточенный на изучении языка не только как средства общения, но, прежде всего, как неотъемлемого компонента культуры того или иногоэтноса.

В новейших лингвистических изысканиях всё отчётливее ощущается перенос акцента с изучения языка в себе и для себя на исследования проявления человека в языке обусловлен тем, что «общим местом современной лингвистики является мысль, что понять природу можно лишь на основе изучения человека и его картины мира в целом» [6].

Следует отметить, что качественное отличие антропоцентрического подхода от предшествующих состоит прежде всего в том, что он отводит носителю языка – человеку – роль непассивного референта языковых выражений, а прежде всего активного их интерпретатора; не просто обладателя языка, а прежде и важнее всего – носителя определённой концептуальной системы, на основе которой он понимает язык, познаёт мир и осуществляет разного рода коммуникацию с другими носителями языка.

Исходя из изложенного, одной из основных задач антропологической лингвистики становится описание картины мира – феномена, понимание которого в настоящее время не совсем неоднозначно

и квалифицируется с помощью различных терминов, среди которыхязыковой промежуточный мир, концептуальная система, концептосфера, языковая репрезентация мира и т. д. Наиболее употребительный термин – картина мира –также понимается по-разному, например: картина мира, сущностно понятая, означает не картину, изображающую мир, а мир, понятый как картина;картина мира – это исходный глобальный образ мира, лежащий в основе мировидения человека, репрезентирующий сущностные свойства в понимании её носителей, являющийся результатом всей духовной активности человека;«картина мира – результат переработки информации о среде и человеке» [7]; картина мира (в связи с понятием «языковая личность») – «результат взаимодействия системы ценностей человека с его жизненными ценностями, мотивами поведения и проявляется в текстах, создаваемых данным человеком» [4] и множество других определений, используемых сегодня в научной лингвистической практике.

Безусловно, национальная специфика компонентов духовной культуры не исчерпывается теми чертами, которые обусловлены языковым способом выражения. Однако будучи существенным компонентом духовной культуры, язык занимает в ней особое место, выступая необходимым условием становления, развития и функционирования других компонентов культуры, тем самым выполняя важную роль в осуществлении преемственности в развитии духовной культуры. Механизмы же преемственности и развития духовной культуры при участии языка можно объяснить посредством анализа отраженной в том или ином языке картины мира. На современном этапе гуманитарного знания под картиной мира в принципе понимают это исходный глобальный образ мира, лежащий в основе мировидения человека, репрезентирующий сущностные свойства мира в понимании её носителей к являющийся результатом всей духовной активности человека.

Вне зависимости от конкретной дефиниции понятия «картина мира», её содержание предполагает два обязательных компонента:

а) видение и степень знания мира;

б) познавательную и духовную активность человека.

И первое, и второе, объединённые вместе, складываются в картину мира. Каждая цивилизация, социальная система характеризуется своим особым способом восприятия мира. Картина мира содержит нечто общее у людей различных социальных, возрастных групп, разных социальных систем и в то же время его элементы, свойственные видению мира всего коллектива носителей данного языка; при этом и носители разных языков могут иметь общее дифференциальное видение мира. В зависимости от задач того или иного научного направления, оперирующего понятием «картина мира», разграничивают целый ряд его вариантов. Так, под *концептуальной картиной мира* понимается «то, каким себе рисует мир человек в своём воображении, – феномен более сложный, чем языковая картина мира, т. е. та часть концептуального мира человека, которая имеет привязку к языку и переложена через языковые формы» [5].

Основой концептуальной картины мира, таким образом, является комплекс знаний субъекта речи (носителя определённого языка и соответственно лингвокультуры) о мире; присутствующие в сознании субъекта речи знания эксплицируются в первую очередь через семантический объём значения слова (его существенные и дифференциальные семах) или же присутствуют имплицитно, в потенциальном виде.

Человек способен понимать мир и самого себя через язык, язык принимает участие в формировании концептуальной картины мира, и языковая картина мира предшествует концептуальной. Поскольку познание мира, его отображение в сознании человека не всегда объективно (человек может ошибаться), концептуальная картина мира постоянно уточняется, в нее вносятся определённые уточнения. Языковая картина мира более стабильна и сохраняет архаичные представления, которые уже могут быть нерелевантными в концептуальной картине мира, например: в разговорно-бытовом языке, в отличие от научного, отражается наивная картина мира, которая формируется на основе знаний, наиболее необходимых для адаптации или решения практических задач. Наивная картина мира представляет отражённые в естественном языке способы восприятия и концептуализации мира, когда основные концепты складываются в единую систему взглядов, в своего рода коллективную философию, которая навязывается в качестве обязательной всем носителям языка. Однако естественный язык не является зеркальным отражением объективной реальности. Языковые средства вербализуют реальный мир, не как таковой, а как результат познавательного опыта, на организацию которого влияют многие неосознаваемые человеком процессы. «Картина мира запечатлевает в себе определённый образ мира, который никогда не является зеркальным отражением мира» [3], язык выступает формой овладения мира, но не формой особого мира» [2], Не язык как таковой и не языковая картина определяют наше сознание, а

внеязыковая реальность – условие существования носителей мира, взаимодействие человека с окружающей действительностью, различные факторы, составляющие объединённый опыт носителей языка.

Картина мира зависит от особенностей мышления этноса, его культуры в силу того, что они отображают сумму представлений о мире внутри этноса.

Этническая картина мира реализуется в религии, философии, литературе, обнаруживается через поведенческие стереотипы. Анализ картины мира позволяет определить особенности национальной культуры и признаки, общие для разных культур. В основе мировидения каждого народа лежит своя система социальных стереотипов. Поэтому сознание человека всегда этнически обусловлено: видение мира одним народом нельзя простым «перекодированием» перевести на язык культуры другого народа. Считается, что национальная картина мира богаче и первична по отношению к языковой картине мира. Однако именно язык кодифицирует национальную картину мира, хранит и передаёт её из поколения в поколение. Представляется, что не имеет смысла определять первичность и вторичность языка и культуры по отношению к друг другу, поскольку это две взаимосвязанные «картины мира», при определении взаимодействия которых вряд ли целесообразно опираться на причинно-следственные связи; скорее в данном случае можно говорить о взаимовлиянии и взаимообусловленности восходящих к реальной картине мира культурной и языковой картин мира, поскольку язык – это часть культуры, а культура – часть языка.

Исследователи нередко используют для описания и раскрытия сути весьма сложных образований, которыми являются различные картины мира, не единичные термины, а терминологические обозначения, сгруппированные в определённые ряды, где понятие картина мира, будучи употреблённым в разных контекстуальных окружениях, отражает сложность взаимодействия так называемого реального мира (картины реальной действительности) с картинами мира, сформированными под различными углами научного знания. Так, в частности, под картиной мира в принципе понимают создаваемое в сознании человека в ходе познания окружающей реальности образование идеального порядка, содержащее в себе представления о действительности; картина мира (или концептуальная картина мира) частично репрезентируется в языке, формируя тем самым языковую картину мира, которая понимается как результат отражения объективного мира обыденным (языковым) сознанием того или иного сообщества, как языковой репрезентант национального мировосприятия. Это объясняется тем, что языковая картина мира, связанная с планом содержания определённого языка и его семантикой, не может рассматриваться как некая общая для всех языковых сообществ языковая картину мира, а только как национальная, связанная с определённым языковым коллективом картина мира, что позволяет расценивать её как источник знания о национальном характере и менталитете.

Выдающиеся учёные-языковеды веков предшествующих формированию антропоцентрической парадигмы не раз обращали внимание на возможность сколько-нибудь адекватно постижения окружающего мира через посредство языка, условно говоря, «находясь в плену» картины мира сформированной языком, аргументируя свою точку зрения тем, чтов сознании человека реальный мир дан в той мере, в какой он отражается в языке, а каждый язык отражает реальный мир (т. е. формирует языковую картину мира) по-своему. В известном смысле сеть культурных моделей цивилизации индексируется в языке, выражающем эту цивилизацию. Наивно думать, что можно понять существенные концепты культуры одним только наблюдением без опоры на языковой символизм, который делает эти контуры значимыми и ясными для общества» [8]. Эту же мысль в несколько иной плоскости, высказывает и В. М. Алпатов, диахронически сопоставляя разные этапы развития языкознания, на которых ведущее место отводится различным парадигмам лингвистического знания: «если сравнение языков на этапе их становления – это типология, то сравнение языков на этапе их совершенствования – это прежде всего сопоставление “мировидений”, картин мира, создаваемых с помощью языков» [1].

Таким образом, можно утверждать, что в языкознании конца XX – XXI веков область исследования разграничивается «по трём объектам: реальному миру; представлению о реальном мире; относительному отражению данных представлений о естественном языке. В этой связи основной единицей, связывающей реальную, концептуальную и языковую картину мира, понимается знание. Язык – основная форма фиксации знаний о мире, но форма не единственная. Под языковой картиной мира в когнитивной лингвистике понимается означивание в языке концептуальной картины мира, т. е. мира, воспринимаемого сознанием и существующего в сокращённом и упрощённом отображении всей суммы наивных представлений о мире.

Литература

1. Алпатов В. М. История лингвистических учений / В. М. Алпатов. – М.: Языки славянской культуры, 1998. – 66 с.
2. Колшанский Г. В. Объективная картина мира в познании и языке / Г. В. Колшанский. – М.: Наука, 1990. – 16 с.
3. Серебренников Б. А. Роль человеческого фактора в языке. Язык и мышление / Б. А. Серебренников. – М.: Наука, 1988. – 60 с.
4. Стилистический энциклопедический словарь русского языка / Под ред. М. Н. Кожиной. – М.: Флинта; Наука, 2006. – 660 с.
5. Кубрякова Е. С. Роль словообразования в формировании языковой картины мира / Е. С. Кубрякова // Роль человеческого фактора в языке. Язык и картина мира. – М.: Наука, 1988. – С. 142.
6. Рузин И. Г. Возможности и пределы концептуального объяснения языковых фактов / И. Г. Рузин // Вопросы языкознания. – 1996. – № 5. – С.39.
7. Цивьян Т. В. Лингвистические основы балканской модели мира / Т. В. Цивьян. – М.: Наука, 1990. – 39 с.
8. Sapir E. The status of linguistics as a science / E. Sapir // Selected writing of Edward Sapir / Ed. by D. Manselbaum. – Berkley – Los Angeles: Univ. of California Press, 1949. – 16 c.

XÜLASƏ
DÜNYANIN DİL MƏNZƏRƏSİ. DİLİN MİLLİ VƏ MƏDƏNİ ÖZƏLLİYİNİN İNİNİKASI KİMİ

Zhou Hongwei

Xarici Dillər İnstitutu, Huzhou Universiteti, Zhejiang əyaləti, Çin Xalq Respublikası

Məqalədə “dünyanın dil mənzərəsi” fenomeninin mahiyyəti, “dünyanın dil mənzərəsi” və “dünyanın mədəni-linqvistik mənzərəsi” terminlərinin qarşılıqlı əlaqəsi təhlil edilir; dildə mədəni təzahürlərin diapazonunu açır; onların səbəb-nəticə əsaslarını, dil sistemində yaranma və fəaliyyət proseslərini və mədəni əhəmiyyətli, o cümlədən milli-mədəni informasiyanın diskursiv praktikalarını izləyir. Bu məqalədə aparılan rusdillilərin dünyasının milli mənzərəsini xarakterizə edən əsas parametrlərin nəzərdən keçirilməsi bu fenomenin öyrənilməsində ən mühüm əhəmiyyət kəsb edən bir sıra fakt və hadisələri müəyyən etməyə imkan verdi.

Açar sözlər: *dünyanın dil mənzərəsi, dünyanın mədəni-linqvistik mənzərəsi, mədəni münasibətlər, dünyanın milli mənzərəsi*.

THE LINGUISTIC PICTURE OF THE WORLD AS A REFLECTION OF THE NATIONAL AND CULTURAL SELF OF THE LANGUAGE

Zhou Hongwei

Institute of Foreign Languages, University Huzhou, Zhejiang Province, China

The article analyzes the essence of the phenomenon "language picture of the world", the correlation of the terms "language picture of the world" and "cultural-linguistic picture of the world"; reveals the range of cultural manifestations in the language; traces their cause-and-effect bases, the processes of emergence and functioning in the language system and discursive practices of culturally significant, including national-cultural, information. The review of the main parameters characterizing the national picture of the world of Russian speakers carried out in this article allowed us to establish a range of facts and phenomena that are of the most significant importance in the study of this phenomenon.

Key words: *language picture of the world, cultural and linguistic picture of the world, cultural attitudes, national picture of the world.*

СОВРЕМЕННЫЙ СЛОВАРЬ ТЕРМИНОВ ИЗУЧЕНИЯ И ПРЕПОДАВАНИЯ ЯЗЫКОВ

Азимов Эльхан Гейдарович
Гос. ИРЯ им. А.С. Пушкина, Доктор пед. наук, профессор, Россия
azimov@yandex.ru

Резюме. В статье рассматриваются особенности словаря лингводидактических терминов. Важным этапом в развитии исследования лингводидактической терминологии стали специальные словари терминов российских и зарубежных коллег. Автор анализирует особенности отбора терминологии, строения словарной статьи, функционирования словаря в электронной среде. Поиск информации словаря в электронном виде имеет ряд преимуществ: облегчается поиск информации, есть возможность использования мобильных приложений, возможен одновременный поиск информации по разным словарям и сравнение толкований, увеличивается количество пользователей словаря. Размещение печатного издания в среде Интернета делает его более удобным для пользования, расширяет круг пользователей словаря.

Ключевые слова: *лексикография, словарь, лингводидактическая терминология, методика обучения языкам*

Словари всегда играли важную роль в системе образования и культуры. Понимание значения слова является одним из самых важных факторов, которые обеспечивает вхождение человека в мир культуры, получение образования. Специфика терминов гуманитарных наук, в том числе и лингводидактической терминологии, заключается в их многозначности, социокультурной обусловленности значения, современным состояниемгуманитарных наук. Характерными особенностями терминологии гуманитарных наук являются, как известно, многозначность, нечеткость дефиниций, межкультурная или национально обусловленная полисемия и синонимия, отсутствие однозначных трактовок ключевых терминов. Все это создает сложности в переводе и толковании этих терминов с точки зрения другого языка.Важным источником информации в области изучения и преподавания языков являются словари методических терминов, среди которых следует выделить «Новый словарь методических терминов и понятий». В настоящее время подготовлено новое расширенное издание словаря [Азимов, Щукин 2018]. Этот словарь является самым полным лингводидактическим словарем, изданным на русском языке. Первое издание словаря вышло в 1999 г. Третье расширенное и дополненное издание было опубликовано в 2018. Особенностью использования словаря является то, что уже второе издание словаря было размещено в открытом доступе на портале «Грамота.ру», что обусловило популярность словаря в электронной среде, а также раскрывает новые возможности объективного анализа его употребления, например, цитируемость, посещение, соотношение и связи с другими терминологическими группами.

Многие специалисты в области преподавания языков отмечают трудности в использовании терминов, наличие синонимов, многочисленных заимствований из других языков, нечеткость интерпретации значения термина. Р.К. Миньяр-Белоручев отмечал, что "лингводидактика остро нуждается в упорядоченной терминологии, которая должна являться основой теоретических исследований; такая терминология не может интерпретироваться по-своему теми или иными авторами" [Миньяр-Белоручев 1996, 3]. Об этом много писал и известный методист Е.И. Пассов, который резко критиковал недостатки терминологической системы методики преподавания языков [Пассов 2009], связанные с использованием заимствований, профессионального жаргона, путаницей в понимании значения, отсутствием единой методологической базы.

Важным этапом в развитии исследования лингводидактической терминологии стали специальные словари терминов, например: Жаркова Т.И., Сороковых Г.В. «Тематический словарь методических терминов по иностранному языку»; Колесникова И.Л., Долгина О.А. Англо-русский терминологический справочник по методике преподавания иностранных языков и др. [Жаркова, Сороковых 2014; Колесникова, Долгина 2001; Азимов, Щукин 2018]. Эти словари играют важную роль в нормализации и упорядочении лингводидактической терминологии.

Большую ценность для нашего исследования представляют работы зарубежных коллег, которые рассматривали английскую методическую терминологию. Например, Д. Ричардс и Д. Платт составили популярный словарь терминов методики обучения языкам [Richards, Schmidt2010]. Как известно, английская лингводидактическая терминология оказывает большое влияние на развитие терминосистем других языков. Это могут быть прямые заимствования (например, термины компетенция, сертификат, тест, интеракция, геймификация), так и переводы английских терминов на русский язык (уровень владения языком, стили владения языком). Словарь выполняет не только научные, но и образовательные задачи. Он используется как дополнительное пособие к курсам по методике преподавания иностранных языков. Стоит отметить, что исследований об особенностях обучения русской лингводидактической терминологии студентов-филологов пока очень мало, хотя проблемы изучения преподавания языков остаются интересными и востребованными не только для филологов. Об этом свидетельствуют и данные Интернета, например, ссылки на словарь появляются в литературе из разных предметных областей (юриспруденции, философии, социологии и др.).

Возникновению новых терминов способствуют изменения в системе образования, формирование новых методических теорий, развитие смежных для преподавания наук. Все эти проблемы отчасти ставятся и решаются в новом издании словаря лингводидактических терминов. Термины, включенные в словарь, часто носят междисциплинарный характер, например, это термины, связанные с современными представлениями о языковом многообразии и языковой политике: государственный стандарт образования, язык диаспоры, лингвистическое многообразие, мультикультурное образование, поликультурное образование, социокультурная адаптация, языковая политика, языковой плюрализм, языковое образование, языковое существование. В словарь включены и термины, связанные с государственной политикой в области изучения языков.Многие из них вызывают оживленную дискуссию. Как известно, изменение функционирования русского языка в РФ и в странах ближнего зарубежья вызвало определенные трудности в дефиниции терминов государственный язык, официальный язык, язык межкультурного общения, родной язык, второй язык, иностранный язык. Авторы ориентировались в таком случае на наиболее распространенные толкования.

Словарь лингводидактических терминовбыл размещен в разделе «Словари» на портале Грамота.ру.Словарь стал доступен в Интернете, был включен в различные системы поиска и индексации. Это значительно расширило аудиторию пользователей словаря. Так, например, поиск упоминаний словаря в поисковой системе Яндекс дает более миллиона результатов словаря в электронной среде.Счетчики посещений материалов словаря в Интернете показывают более миллиона просмотров в месяц.

Интересную информацию о пользовании словарем можно найти в научной электронной библиотеке(e-library.ru). Так, например, по данным этой библиотеки словарь методических терминов цитируется в научной литературе (в базе данных этой библиотеки) более 2000 раз. Поисковые системы позволяют определить контекст, авторов, жанр, область знаний, указываются библиографические данные издания, в котором есть ссылка или цитата из словаря. Это позволяет выяснить, какие словарные статьи вызывают больший интерес у авторов научных статей, как оцениваются те или иные словарные статьи, кто является пользователем словаря и др.«Национальный корпус русского языка», в свою очередь, (www.ruscorpora.ru) позволяет также определить частотность использования терминов на основе базы данных корпуса, например, использование и толкование терминов*умение, компетенция, навыки* др., процессы частотности тех или иных терминов, связанные с изменениями в системе образования, формах и средствах обучения. Так, например, популярными стали термины онлайн курс, дистанционное обучение, вебинар, электронная среда обучения, удаленное обучение и др. Все эти данные, кроме всего прочего, являются ценным источником информации для авторов словаря, помогают им внести необходимые коррективы и уточнения в словарные при дальнейших переизданиях.

Следует подчеркнуть, что поиск информации словаря в электронном виде имеет ряд преимуществ: 1.Облегчается поиск информации в больших массивах электронных словарей; 2. Появляются возможности использования мобильных приложений, которые позволяют быстро

получить доступ к словарной информации разного рода (толкование, перевод, произношение); 3. Возможен одновременный поиск информации по разным словарям, сравнение толкований в разных словарях, 4. Резко увеличивается количество пользователей словаря. Анализ пользователей словаря, особенностей поиска, текстов, в которых встречаются ссылки на словарь, показывает большой разброс предметных областей (контекстов), в которых встречаются термины, это касается прежде всегогуманитарных наук.

В Интернет-среде в текст словаря (словарных статей) актуализируются дополнительные гипертекстовые ссылки, которые позволяют переходить от одной информации к другой. Перекрестные ссылки встречаются и в печатной версии словаря, но их использование не всегда удобно. Поисковые системы, например, раскрывают новые связи и употребление термина, которые невозможно учесть в печатном издании. Размещение печатного издания в среде Интернета делает его более доступным, удобным для пользования, значительно расширяет круг пользователей словаря.Лексикографическая база данных терминов регулярно обрабатывается информационно-поисковыми системами, варьируется в зависимости от интересов пользователей. Этими факторами во многом обусловлена популярность электронных словарей.

Литература

1. Азимов Э.Г. Современный словарь методических терминов и понятий (теория и практика обучения языкам). / Э.Г.Азимов, А.Н.Щукин – М.: Русский язык. Курсы, – 2018. – 496 с.
2. Жаркова Т.И. Тематический словарь методических терминов по иностранному языку / Т.И.Жаркова, Г.В. Сороковых– М.: Флинта, – 2014. – 321 с.
3. Колесникова И.Л., Долгина О.А. Англо- русский терминологический справочник по методике преподавания иностранных языков/ И.Л.Колесникова, – СПб: Изд-во «Русско-Балтийский информационный центр «БЛИЦ»», “CambridgeUniversityPress”, – 2001. – 224 с.
4. Миньяр-Белоручев, Р.К. Методический словник. Толковый словарь терминов методики обучения языкам. – М.: Стелла, – 1996. – 103 с.
5. ПассовЕ.И. Терминосистема методики, или Как мы говорим и пишем. – Санкт-Петербург: Златоуст, – 2009. – 124 с.
6. Richards, Jack, Schmidt, Richard. Longman dictionary of teaching and applied linguistics. PearsonEducationLimited, – 2010. – 657 p.

XÜLASƏ

DİLLƏRİ ÖYRƏNMƏK VƏ ÖYRƏTMƏK ÜÇÜN MÜASİR TERMİNLƏR LÜĞƏTİ

Əzimov E.H.

Puşkin adına Dövlət Rus Dili İnstitutu, Rusiya

Məqalədə linqvodidaktik termin lüğətlərinin xüsusiyyətləri nəzərdən keçirilir. Rus və xarici müəlliflərin xüsusi lüğətlərinin linqvodidaktik terminologiyanın araşdırılmasında əhəmiyyətli rolu olmuşdur.Müəllif terminologiya seçiminin xüsusiyyətlərini, lüğətlərə dair məqalələrin tərtib edilməsini, elektron mühitdə lüğətlərin funksionallığını təhlil edir.Elektron formada lüğətlərdə məlumatların axtarılmasının bir sıra üstünlükləri vardır: məlumat axtarılmasını asanlaşdırır, mobil tətbiqlərdən istifadəni mümkün edir, eyni anda müxtəlif lüğətlərdə məlumat axtarışına və təfsirlərin müqayisəsinə imkan verir, lüğətlərin istifadəçi sayı artır. Çap nəşrinin İnternetdə yerləşdirilməsi ondan istifadəni daha rahat edir, istifadəçidairəsini genişləndirir.

Açar sözlər: *leksikoqrafiya, leksikologiya, lüğət, dil tədrisinin terminologiyası, rəqəmsal mühit*

SUMMARY

MODERN DICTIONARY OF TERMS OF LEARNING AND TEACHING LANGUAGES

AzimovE.H.

Pushkin State Russian Language Institute, Russia

The article discusses the features of linguodidactic termsdictionaries. Special termsdictionaries of Russian and foreign colleagues have become an important stage in the development of the study of linguodidactic terminology. The author analyzes features of terminology selection, compilation of articles on dictionaries, functionality of dictionaries in electronic environment. Searching for information in electronic form has a number of advantages: it makes it easier to find information, makes it possible to use mobile applications, gives opportunity to simultaneously search for information in different dictionaries and

compare interpretations, the number of users' increases. Placing a printed publication on the Internet makes it more convenient for usage, expands the circle of users of the dictionary.

Key words: *lexicography, lexicology, dictionary, terminology of language teaching, digital environment*

ВОПРОСЫ ОБУЧЕНИЯ И ВОСПИТАНИЯ В ТВОРЧЕСТВЕ НИЗАМИ ГЯНДЖЕВИ

Мамедова Сона Муса гызы, доцент
Сумгаитский государственный университет, Сумгаит, Азербайджан
sona-mammadova@list.ru

Резюме. Данная статья посвящена вопросам обучения и воспитания в творчестве Низами Гянджеви. Автор статьи указывает, какую роль в поэмах великого поэта играет образование. Герои Низами бессмертны, потому что обладают высокими нравственными качествами. Их трудолюбие, правдивость, терпение, доброта и любовь достойны подражания. Каждая мысль автора статьи о воспитании и обучении в творчестве Низами закреплены цитатами и афоризмами из поэм. Особое место в статье уделено советам великого Низами молодому поколению. И в первом и во втором наставлении сыну поэт советует быть внимательным и самостоятельным в выборе профессии. В конце статьи исследуется влияние творчества великого поэта на всю мировую культуру.

Ключевые слова: обучение, воспитание, знание, труд, культура, духовное богатство

Великий азербайджанский поэт Низами Гянджеви принадлежит к числу крупнейших мыслителей всех времен. Вклад его в сокровищницу мировой культуры поистине бесценен. Низами не писал специальных трудов по педагогике, но, анализируя его произведения, приходишь к выводу, что в своих трудах поэт высказал мысли по вопросам обучения и воспитания, не утратившие значения и сегодня.

В творчестве Низами школа представляется как очаг науки и культуры. В школах давали не только конкретные знания, но и возможность научных открытий. Неоднократно он указывает в своих поэмах на обучение как на значительный важный фактор человеческой жизни. Низами также высоко оценивает воспитательное значение обучения.

В трудах поэта особое внимание привлекают мысли о системе воспитания. Это ярко выражено в наставлениях сыну («Хосров и Ширин», «Лейли и Меджнун», «Семь красавиц»). Поэт высоко ставил значение разума человека. По мнению Низами, разум является основой всех других свойств.Разум руководит способностями человека, направляя и контролируя его деятельность всегда и везде.

В поэме «Хосров и Ширин» очень хорошо говорится по этому поводу: *«Достаточно, если разум будет руководителем твоих намерений». «О чём бы ты не спрашивал, спрашивай только его»* [1, с.141].

Эту же мысль Низами проводит и в другой поэме («Семь красавиц»):

Всё имеешь ты, если разум имеешь.
Разум –главный наш помощник, наш защитник –он.
Муж разумный всем богатством мира наделен [1, с.144].

Низами Гянджеви придавал большое значение разуму как в общественной, так и в обыденной жизни. Так же поэт высоко ценил роль умственного образования.

«Какое прекрасное имущество, -осведомленность.Да не опустеет от нее мир», -читаем мы в поэме «Искендер-наме» [1, с.150].

Знание и осведомленность Низами сравнивает с орудием, которое всегда и везде облегчает человеку жизнь. Поэт во всех произведениях выступает непримиримым противником невежества безразличного, беспечного отношения человека к своему умственному развитию. У глупого человека мысли пусты, слова бессодержательны, а у умного, наоборот, мысли полны и содержательны: *«Когда душа полна мнениями, то и содержание богато»* [1, с.144].

Разум, по мнению Низами, без знаний не гарантирует, что ребенок вырастет порядочным человеком: этому может способствовать только хорошее учение. И так, ясно одно, обучение необходимо всем.

На обучение поэт смотрел как на шлифовку ума, без которой ум неотесан, малоценен, как неполированный камень. Низами считал, что человек, даже если достиг определенного уровня знаний и считается образованным, учиться ему нужно всю жизнь. *«Всякий, кто не стыдится учения, извлекает жемчужину из воды, рубин из камня, -пишет он»* («Семь красавиц») [1, с.144].

Поэт редко осуждает тех, для кого знание не является хлебом, т.е. первой жизненной необходимостью. Низами Гянджеви пропагандировал в своих поэмах человеколюбие и гуманность: *«Адский служитель –всякий, кто неблагожелателен»,* -говорит поэт устами Сократа и призывает всех к совершению добрых дел [1,с.154].

Обращаясь к своему сыну и через него ко всему молодому поколению, он учит: *«Чекань, монету с начертанием доброй славы, чтобы по высоте достичь высокого небосвода….» («Семь красавиц»)* [1, с.145].

Правдивость, преданность и скромность, поэт считал высокими нравственными качествами человека. Он очень хотел видеть у людей такие черты, как доброта, правдивость, стремление быть полезным своему народу.

Низами считал, что *«если доброту даже в колодец бросить, не потеряется, вернется к тебе как доброте, Не получишь чести величия, если не сделаешь добро»* [1, с.144-145].

Его строки: «Человек, нарушивший свой обет, не может быть назван хорошим: *«будь верным в деле, твердым в слове, учись у серебра отделятся от мути», «старайся быть беспорочным, как серебро», «ты стремись постучаться в ворота добра»* –служат воспитанию у человека нравственных качеств.

Особое место в произведениях поэта занимает трудовое воспитание. Низами подчеркивает воспитательное воздействие труда на человека.

Только труд делает человека независимым, освобождает его от рабской покорности. Труд, считает поэт, является фактором, возвышающим человека, приносящим ему славу и почет. Низами призывает людей к труду и говорит, обращаясь к ним: *«Трудом ты откроешь все тайны»,*

«Прославились, возвысились трудом мудрецы»,

«Получают плоды те, кто сажает деревья» [1, с.144].

Герои Низами своим трудом достигают почета и славы.

Старик –кирпичник («Сокровищница тайн»), Фархад («Хосров и Ширин»), Симнар («Семь красавиц»), земледелец, пашущий поле («Искендер-наме»), –это люди, которые любят и хорошо знают своё дело.

В творчестве Низами труд и счастье тесно связаны друг с другом.

Если человек полюбит труд, считает поэт, труд станет его потребностью.

«Конец дела влечет к счастью», -желает Низами в «Сокровищнице тайн» [1, с.136].

В творчестве поэта серьезное внимание уделяется и физическому воспитанию.

Герои Низами обладают удивительной силой. Хосров («Хосров и Ширин») в десятилетнем возрасте схватывается со львом и восхищает 30-летних; Фархад киркой рассекает гору Бисутун; Бахрам («Семь красавиц») поднимает корону, лежащую между двумя львами; героиня поэмы «Семь красавиц» поднимает на плечи огромного быка и проносит через 60 ступеней до балкона; Искендер («Искендер-наме») завязывает на хвосте льва узел.

Все герои поэта –люди сильные, «стан у них как гора».

Высокими нравственными качествами, по мнению Низами, может обладать только человек, любящий свою Родину, преданный, верный своему народу.

Герои поэта полны чувством патриотизма. Каждый из них готов пожертвовать жизнью ради защиты родины от набегов чужеземных захватчиков: Хосров по настоянию Ширин собирает войска и освобождает родину от врагов («Хосров и Ширин»), Бахрам, чтобы спасти родину, соглашается на такую трудную борьбу, как изъятие короны, лежащей между двумя львами и выходит победителем («Семь красавиц).

Низами высоко ценит уважение человеком человека другой национальности, как бы отмечая силу единства и дружбы.

Основными важными качествами человека он считал моральную чистоту и духовное богатство. Воспитание Низами воспринимал как изменяющееся формирующееся в процессе развития понятие. Нужно воспитывать в молодом поколении, считал Низами, настойчивость, стойкость, мужество в борьбе с трудностями. Особое значение при этом он придавал терпению и усердию в работе.

Коль в нити дела узел случится,
терпение лучше, чем тщательные усилия.

Всякое дело из состояния замкнутости
раскроется, потихоньку, постепенно(Искендер-наме») [1, с.150].

Все эти советы поэта очень важны в воспитании нашего молодого поколения.

Поэмы, принесшие Низами Гянджеви мировую славу, наполнены многочисленными педагогическими афоризмами *«Работай, ибо по самой сути лучше работа и ад, чем праздность и рай»* («Сем красавиц») [1, с.143].

Мудрые советы поэта о воспитании и образовании, его этические наставления оказали большое влияние на развитие педагогической мысли Азербайджана. Бессмертное творчество Низами также оказало влияние и на всю мировую культуру. Его имя стоит в одном ряду с именами таких гениев, как Аристотель, Ибн Сина, Данте, Шекспир и Пушкин [2, с.56].

Литература

1. Антология педагогической мысли Азербайджанской ССР.– М.: Педагогика, –1989.–588 с.
2. Мамедова С.М. Русский язык. Учебное пособие.– Сумгаит:Типография Сумгаитского государственного университета,–2014. –126 с.

XÜLASƏ

NİZAMİ GƏNCƏVİNİN ƏSƏRLƏRİNDƏ TƏHSİL VƏ TƏRBİYƏ MƏSƏLƏLƏRİ

Məmmədova S.M.

Sumqayıt Dövlət Universiteti, Azərbaycan

Məqalə Nizami Gəncəvinin əsərlərində təhsil və tərbiyə məsələlərinə həsr edilir. Müəllif dahi şairin poemalarında elm və təhsilin rolunu qeyd edir. Nizaminin qəhrəmanları yüksək əxlaqi keyfiyyətlərə malik olduqları üçün ölümsüzdürlər. Onların sevgisi, dürüstlüyü, əməksevərliyi, dözümlülüyü və xeyirxahlığı təqdirəlayiqdir. Məqalədə dahi Nizami Gəncəvinin gənc nəslə nəsihət və tövsiyələrinə xüsusi yer verilir. Şair oğluna birinci və ikinci təlimdə də peşə seçimində diqqətli və müstəqil olmağı məsləhət görür. Məqalənin sonunda dahi şairin yaradıcılığının bütün dünya mədəniyyətinə təsiri araşdırılır.

Açar sözlər: *təhsil, tərbiyə, bilik, ağıl, əmək, mədəniyyət, mənəvi sərvət*

SUMMARY

EDUCATION AND UPBRINGING PROBLEMS IN THE WORKS OF NIZAMI GANJAVI

Mammadova S.M.

Sumqayit State University, Azerbaijan

This article is dedicated to the issues of education and upbringing in the works of Nizami Ganjavi. The author specifies the role of mental education in the poems of outstanding poet. The heroes of Nizami are immortal, thus they possess high moral qualities. Their truthfulness, honesty, patience and love are commendable. In the article the special attention is paid to the advice and recommendations of prominentNizami Ganjavi to the younger generation.The poet advises his son to be attentive and independent in his choice of profession both in the first and second training. At the end of the article, the influence of the great poet's creativity on the entire world culture is investigated.

Key words: *education, upbringing, knowledge, mind, labour, culture, cultural wealth*

РЕАЛИЗАЦИЯ МОДЕЛИ ТЬЮТОРСКОГО СОПРОВОЖДЕНИЯ В ВУЗЕ

Кондратенко Татьяна Леонидовна

Белорусский государственный университет, Минск, Республика Беларусь

tkondratenko@list.ru

Резюме. В данной статье рассматриваются направления реализации тьюторского сопровождения образовательного процесса в высшем учебном заведении. Актуальность рассматриваемой проблемы связана с необходимостью оптимизации образовательного процесса с позиций создания индивидуальной траектории развития и запросов личности. В результате анализа приводятся методические и практические рекомендации реализации модели тьюторского сопровождения образовательного процесса обучающихся в условиях высшего учебного заведения.

Ключевые слова: *тьюторство, тьютор, тьюторское сопровождение, индивидуальная траектория развития, образовательный процесс*

Насущная потребность совершенствования образовательной сферы приводит к необходимости переосмысления практикуемых форм и методов организации ее пространства. Реализация образовательного и воспитательного потенциала высших учебных заведений в контексте современных общественных актуалий нацелена на учет индивидуальных особенностей личности и возможностей для ее всестороннего развития, что в свою очередь, позволяет создать соответствующую индивидуальную траекторию посредством осуществления тьюторской деятельности.

С позиций анализа современного исследовательского дискурса тьюторская деятельность предполагает формат сопровождения и применение комплексного воздействия образовательного, развивающего и воспитательного характера. Индивидуальная образовательная траектория подразумевает личностное развитие на основе учета уникальности имеющегося потенциала обучающихся с присущими им «своеобразными, неповторимыми чертами». В качестве средств, способных обеспечить формирование данной траектории, выступает тьюторское сопровождение. Потенциал тьюторства сосредоточен на возможности консолидации педагогической, психологической, социальной помощи обучающимся в их самореализации [2].

Реализация модели тьюторского сопровождения проецируется на личностно-ориентированный и аксиологический подходы, составляющие теоретико-методологический базис тьюторской деятельности.

Содержательные аспекты деятельности тьютора в организационном плане видятся как целеполагание, планирование, разностороннее взаимодействие для обеспечения условий саморазвития студентов, рефлексия результативности в соответствии с принципами субъектности, субъект-субъектного взаимодействия, культуросообразности, возможности выбора и смены ролей в образовательном процессе, обеспечения саморазвития.

Восприятие знания как ценности, формирование ценности саморазвития и профессионального самоопределения и роста, творческой индивидуальности – стратегические принципы аксиологического подхода, открывающие перспективу для самообразования, непрерывности и индивидуальности обучения, создания фундаментальных образовательных программ.

Вариативность применяемых в реализации модели тьюторства в вузе технологий позволяет учитывать специфику учреждения высшего образования с присущими ему целями и задачами. В этой связи, технологии проектирования индивидуальных образовательных траекторий, проектной деятельности, студенческого тьюторства, акцент на потенциал педагогических инноваций и приобщение тьютора к образовательному процессу обретают доминантный характер.

Востребованность тьюторского сопровождения в системе высшего образования продиктована сложностью и разнообразием предлагаемых направлений образования, отсутствием однозначных, исчерпывающих или универсальных методов познания, стремительной динамикой конъюнктуры рынка востребованных профессий, направлений профессиональной деятельности и иными вызовами современной действительности [3, 1].

Программа развития тьюторской службы в Белорусском государственном университете на начальном этапе предусматривает обсуждение концепции формирования тьюторской службы на факультетах, в том числе подбор преподавателей, готовых пройти повышение квалификации и осуществлять тьюторское сопровождение обучающихся. Начальный этап включает обсуждение концепции страницы о тьюторах на сайтах факультетов, направлениях и содержании тьюторской деятельности с целью консультирования студентов по общим вопросам выстраивания индивидуальной траектории развития (выбор дополнительных дисциплин, возможности дистанционного образования, научно-исследовательской и общественной деятельности в университете и др.).

Концептуальные аспекты реализации тьюторского сопровождения связаны со следующими положениями:

1. Обобщенное представление тьюторства в высшем учебном заведении видится в теоретическом плане как система мер образовательного, воспитательного и развивающего характера, предпринимаемых тьютором и служащая средством управления индивидуальной траектории развития студента в ВУЗе. Данная система мер безусловным образом базируется на ценностях антропологического подхода, наиболее приоритетная цель применения которого – раскрыть

человеческий капитал, выстраивая адекватные и эффективные индивидуальные образовательные траектории обучающихся.

2. Ключевым вопросом непосредственно в реализации тьюторства на начальном этапе создания соответствующей службы является определение функциональных обязанностей и зоны ответственности тьютора, решение проблем материального и организационного характера.

3. Направления работы тьютора могут проецироваться на деятельности в качестве эксперта в области профессиональной подготовки, в области управления учебной деятельностью, а также в вопросах развития метакогнитивных возможностей студента.

Исходя из данных положений, для непосредственной реализации модели тьюторства перспективными видятся следующие направления или комплекс тьюторской деятельности:

- студенческое тьюторство и руководство студенческим тьюторством;
- информационное тьюторство для поддержки и ориентации в академической среде студентов младших курсов, т.е. тьюторство на академическом старте, а также в процессе всего обучения для консультирования в отношении ресурсной базы факультетов, выбранных специальностей, университета, академической мобильности студентов;
- тьюторство как поддержка одаренной молодежи, сопровождение в процессе реализации научно-исследовательского потенциала обучающихся;
- тьюторство как социальная поддержка;
- тьюторство в отношении адаптации и организации образовательного процесса для иностранных студентов;
- тьюторство по индивидуальным запросам обучающихся в рамках вышеуказанных направлений и профессиональной деятельности.

Перспективы развития тьюторства в сфере высшего образования призваны учитывать персональные нужды и запросы обучающихся как субъектов образовательного процесса для достижения целей личностного и метакогнитивного развития в контексте создания индивидуальных образовательных траекторий в условия эффективной коммуникации в современном поликультурном мире.

Литература

1. Александрова Е.А., Андреева Е.А. Модернизация классической модели тьюторства в России, странах Европейского союза и Ближнего Востока / Е.А. Александрова, Е.А. Андреева. – Москва – Тверь: «СФК-Офис», 2013. – 156 с.
2. Зайцев, В.С. Технологии тьюторского сопровождения обучения студентов: методическое пособие / Зайцев В.С. – Челябинск : Издательство ЗАО «Библиотека А.Миллера», 2018. – 25 с.
3. Ковалева Т.М. Оформление новой профессии тьютора в Российском образовании // Вопросы образования, 2011. – №2. – С. 32-33.

XÜLASƏ

TYUTOR DƏSTƏYİ MODELİNİN UNİVERSİTETDƏ TƏTBİQİ

Kondratenko Tatyana Leonidovna

Belarus Dövlət Universiteti, Belarusiya

Məqalə, bir Ali təhsil müəssisəsində təhsil prosesi üçün tyutor dəstəyinin tətbiqinin istiqamətlərini araşdırır. Baxılan problemin aktuallığı fərdi inkişaf trayektoriyasını və fərdi ehtiyacları yaratmaq baxımından təhsil prosesini optimallaşdırılmaq ehtiyacı ilə əlaqədardır. Təhlil nəticəsində Ali təhsil müəssisəsində tələbələrin təhsil prosesinin tyutor dəstəyi modelinin həyata keçirilməsi üçün metodiki və praktiki tövsiyələr verilir. Və bu tövsiyələr dərs prosesində tətbiq olunur.

Açar sözlər: tyutorluq, tyutor, tyutorun dəstəyi, fərdi təhsilin inkişaf yolu, təhsil prosesi

SUMMARY

IMPLEMENTATION OF THE MODEL OF TUTOR'S ASSISTANCE IN THE UNIVERSITY

Kondratenko Tatiana Leonidovna

Belarusian State University, Belarus

This article discusses the directions of the implementation of tutor support of the educational process in a higher educational institution. The relevance of the problem under consideration is connected with the

need to optimize the educational process from the point of creating an individual trajectory of development and personal needs. As a result of the analysis, methodological and practical recommendations for the implementation of the model of tutor support of the educational process of students in the conditions of a higher educational institution are given.

***Key words**: tutoring, tutor, tutor support, individual educational development trajectory, educational process*

МЕТОДИКА ОРГАНИЗАЦИИ И ПРОВЕДЕНИЯ ЭКСКУРСИЙ В ЦЕЛЯХ РАЗВИТИЯ РУССКОЙ РЕЧИ И ЭСТЕТИЧЕСКОГО ВОСПИТАНИЯ УЧАЩИХСЯ ШКОЛ С АЗЕРБАЙДЖАНСКИМ ЯЗЫКОМ ОБУЧЕНИЯ

Ибрагимова Н.А.
Бакинский славянский университет, Баку, Азербайджан
natiqa.ibrahimova2@gmail.com

Резюме. Научная статья посвящена одной из актуальных проблем преподавания русского языка в средних общеобразовательных школах с азербайджанским языком обучения: методике организации и проведения экскурсий в целях развития русской речи и эстетического воспитания учащихся.

В представленной статье указываются на проблемы и задачи, стоящие перед учителями русского языка. Автор подчеркивает, что экскурсии являются одним из основных методов -обогатить словарный запас и развить эстетическое воспитание учащихся. Представленный образец организации и проведения экскурсий занимает основное место в статье.

***Ключевые слова*:** предложение, речь, школьник, задача, цель, экскурсия

Основной цели обучения русскому языку в азербайджанской школе – научить учащихся практически пользоваться русским языком – трудно добиться одними классными занятиями. В этом деле большую роль играет внеклассная работа, одной из интересных для школьников форм которой является экскурсия.

Говоря о роли экскурсий в обучении, профессор В.М.Чистяков подчеркивал: «Особенным их достоинством является то, что они соединяют обучение с жизнью, классные занятия по русскому языку с практическим его применением. Словарь и фразеология любой экскурсии – это словарь и фразеология повседневного общения людей, это современный русский язык, нужный каждому человеку, желающему владеть этим языком». [6, 32]

По месту в учебном процессе бывают: 1) экскурсии вводные; 2) экскурсии, дающие новые знания; 3) экскурсии заключительные.

Вводные и заключительные экскурсии непосредственно связаны с классными занятиями. Цель вводных экскурсий – подготовить учащихся к будущему уроку, создать у них настроение, соответствующее духу изучаемого урока, а цель заключительных экскурсий – практическое закрепление полученных учащимися в процессе урока знаний, закрепление их в памяти школьников наглядностью.

Вводные экскурсии проводятся до изучения урочного материала, а экскурсии заключительные – после его усвоения.

Время проведения экскурсий, дающих новые знания, не обусловлено классными занятиями, хотя и эти экскурсии в той или иной степени связаны с ними.

Экскурсиям, дающим новые знания, в школе с азербайджанским языком обучения следует уделить самое серьезное, ибо они создают языковую ситуацию, являются наиболее важным средством развития речи и эстетического вкуса учащихся.

Успех работыпри проведении экскурсий во многом зависит от подготовки к ним. В этих целях учитель заранее подробно знакомится с объектом экскурсии, в соответствии с ним готовит лексический материал, составляет план, определяет цель и задачи экскурсии, уточняет место преподавателя в ходе экскурсии.

Экскурсия проводится по следующему плану:

1.Подготовка к экскурсии:

а) работа учителя с целью изучения объекта экскурсии;

б) слово учителя о предстоящей экскурсии;

2.Ход экскурсии:

а) вопросы, заостряющие внимание учащихся на основных объектах наблюдения;

б) сравнения и сопоставления;

в) беседа во время экскурсии и после нее.

3.Сочинение-миниатюра об экскурсии.

Как правило, накануне экскурсии учитель проводит вступительную беседу с тем, чтобы учащиеся заранее имели представление об объекте экскурсии и подготовились к ней.

На экскурсии следует предельно активизировать воображение учащихся, требовать от них сравнений и сопоставлений фактов и явлений. Важно, чтобы во время экскурсии школьники выразительно читали стихи, пели песни, фотографировали, делали наброски для зарисовки картин. Стихи и песни должны быть непосредственно связаны с объектом экскурсии.

Работу учащихся нельзя подменять работой учителя. Некоторые учителя стараются всё сделать сами, а это снижает интерес и тем самым активность учащихся в процессе экскурсии. Критикуя такой методический порок, В.П.Стрезикозин пишет: «Наиболее распространенным недостатком в организации экскурсий является подмена работы учащихся работой учителя, ограничение деятельности учеников пассивным созерцанием» [5, 110].

Методика проведения экскурсий варьируется в зависимости от их конкретного типа. Например, экскурсия в природу не может проводиться точно так же, как экскурсия в музей.

Природа – неисчерпаемый источник красоты. Она дает богатейший материал для развития речи, эстетических чувств, расширения кругозора учащихся.

Непосредственное общение с природой дает учащимся возможность полнее воспринимать ее красоту. Но это общение должно быть активным, живым, ибо нередки случаи, когда учащиеся живут рядом с прекрасным и не замечают его.

Учителю необходимо обращать внимание школьников на красоту природы: на зеленые луга и поля, бескрайние леса и высокие горы, на сочную ягоду, на шум водопада и всплески озерной воды, на пение птиц и шелест листьев, на приятный аромат скошенных трав, нежных маков и цветов, неоднократно подчеркивать, как горячо любили и высоко ценили родную природу знаменитые люди мира.

На экскурсиях, проведенных в разные времена года, внимание учащихся заостряется на приметах зимы и весны, лета и осени; школьники знакомятся с растительным и животным миром, приучаются замечать и эмоционально воспринимать красоту каждого листика и веточки, снежного зимнего дня и ясного весеннего утра, радоваться им, восхищаться гармонией красок и линий в природе.

Целесообразно донести до сознания школьников, что в наши дни человек не довольствуется одним утилитарным отношением к природе, он изменяет ее в пользу общества и от этого получает большое эстетическое наслаждение.

Нужно воспитывать у учащихся любовь к природе, научить их заботиться о ее сохранности. Чтобы учащиеся по-настоящему полюбили природу, необходимо обогащать их эмоциональный мир впечатлениями красоты картин природы родного края, с которого начинается Родина.

К экскурсиям в природу примыкают самостоятельные наблюдения учащихся за отдельными явлениями природы.

Допустим, экскурсия приурочена ночи. В этом случае не может быть экскурсии в прямом смысле слова.

Учитель заранее извещает учащихся о том, что они должны наблюдать за ночью, описывать признаки ясной или туманной, теплой весенней или морозной зимней ночи. При этом он отмечает, что наблюдение может быть индивидуальным (в одиночку) или групповым. Учащиеся, которые живут в соседстве, могут провести наблюдение вместе. Результаты наблюдений, изложенных письменно, анализируются учителем.

Чем глубже проникают учащиеся в мир родной природы, тем лучше воспринимают они ее красоту. Поэтому в любом школьном возрасте следует приобщать учащихся к природе.

В развитии речи школьников большую роль играют экскурсии в музей искусств и на разные выставки. Готовясь к предстоящей экскурсии, учитель посещает музей, сам знакомится с основными его экспонатами, историей создания произведений искусств и их авторами, консультируется у сотрудников музея.

В одном случае учитель сам знакомит учащихся с экспонатами музея (если он достаточно знаком с ними), в другом – это поручается работнику музея. При этом сотрудник музея заранее знакомится с целью и планом экскурсии, чтобы дать учащимся правильное направление для

полноценного восприятия произведений искусства. Зная цель данной экскурсии, экскурсовод рассказывает учащимся то, что более важно и приемлемо в данный момент.

При посещении музея искусства и выставок вопрос о подмене работы учащихся работой учителя получает несколько иной характер. Если школьники плохо разбираются в произведениях искусства, то их самостоятельная работа должна ограничиваться, ибо выводы, сделанные самими учащимися, могут грешить против научности и точности, искажать значимость произведений искусства.

После посещения музеев искусства и выставок учащиеся пишут сочинения-миниатюры, в которых излагают впечатления, полученные от знакомства с произведениями искусства, а также свои пожелания и предложения в адрес музея.

Как известно, психике учащихся среднего школьного возраста присуща любознательность. Опираясь на эту особенность подросткового возраста, можно проводить со школьниками и заочные виртуальные экскурсии. «Явления и вещи воображаемые – идеальные, воспитывают истинно человеческое в человеке, с успехом не меньше, чем выше реальные» - писал А.М.Горький. [2, 226]

Опыт передовых школ показывает, что правильно организованные заочные экскурсии проходят так же оживленно и интересно, как обычные экскурсии.

Мысленно путешествие по разным местам особенно радует и волнует учащихся 5-9 классов.

Заочные экскурсии условно можно разделить на две группы:

1) экскурсии, организованные по картинам, фотографиям, диапозитивам, диафильмам и видовым фильмам путем новых интерактивных технологий;

2) экскурсии, проводимые на основе представлений учащихся.

Картины, фотографии, диапозитивы, видовые фильмы и диафильмы воспроизводят общий вид той или иной местности, демонстрируют школьникам изумительную красоту природы, мысленно переносят их в разные уголки нашей бескрайней Родины. Все это вызывает у обучающихся сильные чувства радости.

Припроведении заочной экскурсии лучше пользоваться картой страны, чтобы ученики ясно представляли, где и в какой последовательности происходят события.

При мысленном путешествии необходимо научить учащихся эстетически правильно оценивать события, эмоционально рассказывать о представляемых предметах и явлениях действительности.

Устное словесное рисование и письменные работы учащихся важно сопоставлять с картинами, отражающими объекты экскурсий. Такой прием позволяет учителю определить, насколько эмоционально воспринято и оценено место путешествия, устранить недостатки ученической оценки красоты окружающей жизни.

Сошлемся на конкретные примеры.

По составленному учителем плану была проведена экскурсия в природу с учащимися 8 класса одной из школ г.Баку.

За два дня до экскурсии учитель подробно ознакомился с объектом экскурсии, в тот же день он сообщил учащимся о предстоящей экскурсии, цель которой состояла:

1) в наблюдении за территорией дендрария и деревьями зимой;

2) в сопоставлении одних примеров природы с другими;

3) в восприятии красоты природы;

4) в обогащении речи учащихся новыми словами и выражениями, нужными для эстетической оценки явлений природы;

5) в закреплении и дополнении знаний школьников о зиме.

Учитель составил словарь трудных для учащихся слов для использования в ходе экскурсии (**пушистый** – мягкий, **искрящийся** – блестящий, **пелена** - örtük, **сказочный** – чудесный, **пасти** - otarmaq, **посох** – палка, напоминать - xatırlamaq).

Используя современную интерактивную коммуникативную технологию (это может быть компьютер или мобильный телефон) учитель заранее находит музыку П.И.Чайковского «Времена года» («Зима») и выразительное чтение стихотворения И.Сурикова «Зима» (можно использовать и стихотворение А.С.Пушкина «Зима») в исполнении ученика-отличника, у которого хорошая дикция и правильное произношение. Через день состоялась экскурсия.

Дендрарий находится недалеко от школы. Учащиеся дошли до дендрария. Была включена музыка. За музыкой прозвучало стихотворение. Учащиеся с большим интересом прослушали музыку и чтение стихотворения.

Шел снег. Учитель предложил учащимся наблюдать, как идет снег, как выглядят деревья и территория дендрария. Затем он задал вопросы, на которые ответили учащиеся.

- Каким является снег?
- Он мягкий, пушистый, белый, серебристый.
- Каковы деревья?
- Деревья нарядные, сказочные.
- А какой двор дендрария?
- Двор белый, ровный, искрящийся.
- Обратите внимание на это дерево и скажите, кого оно напоминает.
- Это дерево надело снежную шапку. Оно напоминает чабана, пасущего стадо овец. Даже у него в руках есть посох (указывает на нижнюю веточку).
- А это дерево?

1-й ученик: Оно напоминает волка.

2-й ученик: - Нет, не волка, а лису. Смотри, у него хвост длинный, голову оно опустило вниз. А волк обычно держит голову прямо.

Голоса учащихся: Да, да. Это не волк, а лиса.

- Чем покрыт двор?
- Он покрыт пеленой – искрящимся снегом.
- В каком состоянии двор и деревья?
- Они спят. Как говорит поэт И.Суриков, «заснули крепко, непробудно».
- Какие произведения живописи о зиме вам знакомы?
- Мы смотрели картины: И.И.Шишкина «Зима», Л.И.Бродской «Заснеженный лес», В.К.Басова «Снежная зима», И.Грабаря «Белая зима», К.А.Коровина «Зимой», К.Юона «Русская зима», Т.Тагиева «Снежные дороги».
- Кто из вас загадает загадку о зиме?
- Снег на полях,

Лед на реках.

Вьюга гуляет,

Когда это бывает?

- А кто назовет основные признаки зимы?
- Зимой дни становятся короткими, солнце светит мало, часто идет снег, небо обычно бывает облачным, дни – морозными.

Экскурсия завершилась заданием: на основе увиденного, а также по повседневным личным наблюдениям написать сочинение-миниатюру.

Через день учитель вместе с учениками провели анализ сочинений.

Интересно прошла экскурсия учащихся средней школы на выставку картин в государственном музее искусств им.Р.Мустафаева.

Экскурсия имела целью ознакомить учащихся с некоторыми из основных произведений художников Азербайджана, тем самым расширить объем словарного запаса школьников.

За три дня до экскурсии учитель был в школе, проконсультировался у работников музея, ознакомился с интересующими учащихся картинами, историей их создания, составил план проведения экскурсии. Во время экскурсии состоялась беседа с художниками.

Учащиеся дома написали сочинения на тему «Какое впечатление произвела на меня экскурсия в музей».

Экскурсии не только обогащают речь учащихся, но и развивают их эстетические чувства, помогают им глубже и ярче воспринимать прекрасное в окружающей нас жизни. Поэтому они должны проводиться не от случая к случаю, а систематически, по продуманному плану.

Литература

1. Гордиенко Е.А. Методика развития русской речи младших школьников. Методическое пособие. Житомир, «Начальное обучение», Изд-во ЖГУ им.И.Франко, 2008, 48 с.
2. Горький А.М. Собрание сочинений в 30 томах, т.24, Госполитиздат, 1953, с.226.
3. Корнилова Т.Е. Экскурсия как метод развития речи мадших школьников. Г.Козьмодемьянск, 2015.
4. Методика подготовки и проведения экскурсии. Методическоепоособие в помощь общеобразовательным учреждениям и учреждениям дополнительного образования детей. Ростов-на-Дону. 2015. 50 с.
5. Стрекозин В.П. Организация учебного процесса, изд. «Просвещение», М., 1968, с.110.

6. Чистяков В.М. Развитие русской речи учащихся национальных школ, изд.АПН РСФСР, М., 1956, с.32.

XÜLASƏ
TƏLİM PROSESİ AZƏRBAYCANCA OLAN MƏKTƏB ŞAGİRDLƏRİNDƏ RUS DİLİNİN İNKİŞAFI VƏ ESTETİK TƏRBİYƏ MƏQSƏDLİ EKSKURSİYALARIN TƏŞKİL EDİLMƏSİ VƏ KEÇİRİLMƏSİ METODOLOGİYASI

İbrahimova N.A.
Bakı Slavyan Universiteti, Bakı, Azərbaycan

«Təhsil Azərbaycan dilində olan məktəb şagirdlərinin rus dilində nitqlərinin və estetik tərbiyələrinin inkişafı məqsədi ilə ekskursiyaların təşkili və keçirilməsi» başlıqlı məqalə aktual problemə, tədris Azərbaycan dilində olan məktəblərdə rus dilinin tədrisinə həsr olunub.

Təqdim olunmuş məqalədə rus dili müəllimlərinin qarşısında duran problem və vəzifələrə işarə olunur. Müəllif ekskursiyaları şagirdlərin söz ehtiyatını artırmaq və onlarda estetik tərbiyənin inkişafını yüksəltmək üçün əsas üsullardan biri kimi göstərir. Məqalədə ekskursiyaların təşkili və həyata keçirilməsinümunə olaraq mühüm yer tutur.

***Açar sözlər*:** cümlə, nitq, məktəbli, vəzifə, məqsəd, ekskursiya

SUMMARY
METHODOLOGY OF ORGANIZING AND CARRYING OUT EXCURSIONS FOR SCHOOL PUPILS WITH THE AZERBAIJAN LANGUAGE TRAINING FOR DEVELOPMENT THE RUSSIAN LANGUAGE SKILLS AND AESTHETIC EDUCATION

Ibragimova N.A.
Baku Slavic University, Baku, Azerbaijan

The scientific article is devoted to one of the urgent problems of teaching the Russian language in secondary schools with the Azerbaijani language of instruction: the methodology of organizing and conducting excursions for developing Russian speech skills and aesthetic education of pupils.

The presented article points out the problems and tasks facing the teachers of the Russian language. The author emphasizes that excursions are one of the main methods to enrich vocabulary and develop the aesthetic education of students. The presented sample of organizing and conducting excursions takes the main place in the article.

***Key words*:** sentence, speech, pupil, task, target, excursion

I SİNİFDƏ ŞAGİRDLƏRLƏ LÜĞƏT ÜZRƏ İŞİN TƏŞKİLİ
(I sinif Azərbaycan dili dərsliyinin (2020-ci il nəşri) təhlili əsasında)

Qasımova Maya Rəhim qızı
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, ped.f.d., Bakı, Azərbaycan
maya0866@gmail.com

Xülasə. Məqalədə I sinifdə lüğət üzrə işin təşkili yollarından bəhs edilir. Qeyd edilir ki, lüğət üzrə işin səmərəli təşkili şagirdlərin söz ehtiyatının zənginləşməsinə, məzmuna uyğun daha dəqiq söz seçmək bacarığının formalaşmasına kömək etməklə onların nitqinin düzgünlüyünü, dolğunluğunu və ifadəliliyini təmin edir. Məqalədə müasir I sinif Azərbaycan dili dərsliyi problem baxımından təhlilə cəlb edilmiş, dərslikdə yer almış yeni sözlərin izah edilməsi və şagirdlərin fəal lüğətinə daxil edilməsi üçün müxtəlif metod və priyomlar təklif olunmuşdur. Hər bir metodun tətbiq edilməsi yolları ilə bağlı nümunələr gətirilmiş, deyilənlər konkretləşdirilmişdir. I sinif şagirdlərinin yaş xüsusiyyətləri nəzərə alınaraq, məqalədə lüğət üzrə işin təşkilində digər metodlarla yanaşı, didaktik oyunların da rolu xüsusi vurğulanmışdır.

***Açar sözlər*:** nitq inkişafı, ibtidai məktəb, lüğət üzrə iş, şagirdlər, yeni sözlərin izahı, metod və priyomlar, şəkillər

Elmi-texniki tərəqqi ibtidai siniflərdən başlayaraq uşaqların intellektual inkişafının qayğısına qalmağı, onlarda yaradıcılıq, müstəqillik, təşəbbüskarlıq kimi keyfiyyətlərin tərbiyə olunmasını – bir sözlə, cəmiyyətin tələb və ehtiyaclarına uyğun şəxsiyyətyönümlü təhsil sisteminin yaradılmasını tələb edir. Hazırda

təlim-tərbiyə prosesinin başlıca məqsədi tədqiqatçılıq və müstəqil öyrənmə bacarığına, yaradıcı düşünmə və tənqidi təfəkkür tərzinə malik, mənəviyyatca zəngin, öz kökünə, tarixinə, xalqına, xalqının yaratdığı mənəvi dəyərlərə bağlı, fikir və düşüncələrini yüksək tribunalardan səsləndirməyi bacaran gənc nəsil yetişdirməkdən ibarətdir. Bu da şagirdlərdə nitq mədəniyyətinin formalaşdırılmasını, onların nitqinin, əsasən də, leksik cəhətinin təkmilləşdirilməsini vacib məsələ kimi qarşıya qoyur. Çünki zəngin söz ehtiyatı fikr və düşüncələrin ifadə dəqiqliyini, dərslərdə şagirdlərin əqli fəallığını, oxumağa marağını təmin edir.

Ana dili üzrə fənn kurikulumunda [2] ibtidai təhsil pilləsi (I-IV siniflər) üzrə ümumi təlim nəticələrinə diqqət yetirsək, ibtidai təhsilin sonunda şagirdlərin dialoqa girməsi, öz fikirlərini sərbəst və ardıcıl ifadə etməsi; oxuduğu və dinlədiyi mətnlərə münasibət bildirməsi; ayrı-ayrı mətnlərdən əsas faktları seçib qruplaşdırması, kiçikhəcmli mətnlər qura bilməsi; dilimiz, tariximiz, dəyərlərimiz, adət-ənənələrimiz, mədəniyyət və incəsənətimizlə bağlı ilkin məlumatları sadə formada təqdim edə bilməsi kimi bacarıqlara yiyələnməsi vacib tələb kimi qarşıya qoyulur. Qeyd olunan bacarıqlar ibtidai məktəblərdə lüğət üzrə işin sistematik və planauyğun şəkildə aparılması zəruriliyini bir daha sübut edir. Çünki söz dilimizin başlıca leksik vahididir. Söz ehtiyatı və dil duyumu olmadan, sözü leksik-semantik cəhətdən dərk etmədən, hər bir sözə və onun semantikasına şüurlu şəkildə yanaşmadan dialoqa girmək, fikirləri sərbəst və ardıcıl ifadə etmək, oxunmuş və dinlənilmiş mətnlərə münasibət bildirmək, kiçikhəcmli mətnlər qurmaq, müxtəlif mövzularla bağlı təqdimatlar etmək mümkün deyil.

Qeyd etməliyik ki, Azərbaycan dili üzrə fənn kurikulumunda söz ehtiyatı ilə bağlı məsələlər "Oxu" məzmun xətti daxilində əsas standartlardan biri kimi (2.1.Qarşılaşdığı yeni sözlərin mənasını başa düşdü-yünü nümayiş etdirir) nəzərdə tutulmuşdur.Sinifdən-sinfə keçdikcə şagirdlərin artan fiziki və psixoloji inkişaf səviyyəsinə uyğun olaraq qeyd edilən əsas standarta aid alt standartlarda göstərilən bacarıqlar spiralvari artım xətti üzrə şagirdlərin sürətli inkişafını təmin edir.Alt standartların təhlili göstərir ki, ibtidai təhsilin sonunda şagird nitqində yaxınmənalı, əksmənalı və çoxmənalı sözlərdən, bədii ifadələrdən, situasiyaya uyğun nitq etiketlərindən, terminlərdən istifadə etməyi bacarmalı, çoxmənalı sözləri omonimlərdən fərqləndirə bilməli və məqamına görə yerli-yerində işlətməlidir. Bu, ibtidai təhsilin sonunda şagirdlərin nitqinin leksik tərkibinə qoyulan tələbdir. Şagirdlərin nitqi üzərində sistematik olaraq, məqsədyönlü iş aparmaq üçün ibtidai təhsilin sonunda onların nitqinə qoyulan tələbləri dəqiq təsəvvür etmək və bu tələbləri diqqətə alaraq yola çıxmaq vacibdir. Lakin ibtidai sinif müəllimi bilməlidir ki, bu bacarıqlar qısa vaxt ərzində deyil, davamlı məşq prosesində, çoxsaylı və rəngarəng çalışmaların aparılması yolu ilə formalaşır. Onların formalaşması müəllimdən sonsuz səbir, gərgin əmək tələb edir. Buna görə də ibtidai sinif müəllimi hər bir dərs üçün sözlə bağlı daim, ardıcıl iş planlaşdırılmalıdır.Məşhur rus dilçi-metodisti A.V.Tekuçev yazır: "Lüğət üzrə iş – müəllimin fəaliyyətində epizodik deyil, sistematik, yaxşı təşkil olunmuş, pedaqoji cəhətdən məqsədyönlü şəkildə qurulmuş, dil kursunun bütün bölmələri ilə bağlı olaraq həyata keçirilən bir prosesdir" [9, s.435].

Məqsədimiz I sinifdə şagirdlərlə lüğət üzrə işin təşkili yollarının araşdırılması olduğundan sonuncu nəşr (2020-ci il) I sinif Azərbaycan dili dərsliyini [6]təhlilə cəlb etdik. Qeyd etməliyik ki, dərslik iki hissədən ibarətdir (1-ci və 2-ci hissə) və hər hissənin bir yarımildə keçilməsi nəzərdə tutulmuşdur.1-ci və 2-ci hissələrin hər biri 4 bölmədən ibarətdir və hər bir bölmə fəsillərə, fəsillər isə dərslərə bölünür.Dərslikdə dərslər ərəb rəqəmləri ilə (1,2,3,4...), hər bir dərsə aid tapşırıqlar isə əlifba ardıcıllığı (A,B,C....) ilə sıralanmışdır.Dərslikdə digər rubrikalarla ("Hüsnxət", "Sözlərin yazılışı", "Bunları bilməliyik" və s.) yanaşı, şagirdlərin lüğət ehtiyatının zənginləşdirilməsi məqsədini daşıyan "Söz boğçası" rubrikası da yer almışdır. "Söz boğçası" rubrikasında ayrı-ayrı sözlərlə yanaşı, 1-ci sinif şagirdlərinin anlaq səviyyəsinə uyğun frazeoloji (*əl saxlamaq, ürəyini açmaq* və s.) və terminoloji ifadələr də verilir. Bundan əlavə, dərsliyin 78-ci səhifəsində "Bunları bilməliyik" rubrikasında yaxınmənalı sözlər, 91-ci səhifəsində isə əksmənalı sözlərlə bağlı sxemlər, şəkillər və müxtəlif növ çalışmalar yer almışdır.

Dərsliyin 1-ci hissəsi: ***1. Ailə və məktəb, 2. Təhlükədən qorunaq, 3. Sağlam həyat, 4. Təbiətin sirləri;***2-ci hissəsi isə:***5.Nağıllar aləmində, 6. Vətənim Azərbaycan, 7. Yaxşı nədir, pis nədir, 8. Dünyanı kəşf edirəm*** bölmələrindən ibarətdir.

Ayrı-ayrı bölmələrdə yer almış "Söz boğça"larında şagirdlərin lüğətinə aşağıdakı sözlərin daxil edilməsi nəzərdə tutulmuşdur:

Ailə və məktəb bölməsi – *təşəkkür, hədiyyə, təbrik, pazl, hobbi, plastilin, batut, skuter, gizlənqaç, qayda, sanama, məlumat, soyad, təqdim etmək;*

Təhlükədən qorunaqbölməsi – *cild, fəsil, müəllif, xilasedici, işarə, qadağan, təmir, hava balonu, dəbilqə, respirator, su şlanqı, yanğınsöndürmə balonu,odadavamlı paltar və çəkmə, işıqfor, yeraltı keçid, yerüstü keçid, piyada zolağı, səki, qaya, təlimat, kəsici alət, elektrik cihazı, çoban, sürü;*

Sağlam həyatbölməsində – *gün rejimi, gimnastika, nahar, asudə vaxt, dərnək, məşqçi,halqa, lent, molbert, dolça, ədəb, al, şəfəq, nur, fərd, komanda, bəhanə, cəld,kral,çevik,dərs olmaq, yariş, finiş xətti,*

lovğa, arxayın, gigiyena, mikrob, mikroskop, cihaz, diş fırçası, diş məcunu, qida, məhsul, vitamin, menyu, mübahisə etmək, zəngin, tərifləmək, bəkməz, qovun, tərkib, qəlyanaltı, resept;

Təbiətin sirləri bölməsində *–səma, qövs, şimşək, şüa, çanaq, naxış, leysan, oylaq, sel, kol, çətir, səbət, zəhmətkeş, şeşə,hoppanmaq, fəryad, ləçək, məskən, sapsarı, həyəcan, kürk, qayğı, ağappaq, kədərli, qəmgin;*

Nağıllar aləmində bölməsində*–kitabxana, rəf, fikrə dalmaq, yola düzəlmək, qarış-qarış,azdırmaq, daxma, küpəgirən qarı, qəddar, tamahkar, qəzəblənmək, fırtına, ömür sürmək, vəzir, tum, kömür, köz, maşa, od, ovuc, yumaq, hücum etmək, təklif, meydan, bezmək, qərara gəlmək, canı qurtarmaq;*

Vətənim Azərbaycan bölməsində*–akvarium, qəfəs, məskən, doğma, çəmən, pətək, fayton, bərəkətli, xəcalət çəkmək, üzr istəmək, ərazi, el-oba, qəmgin, azad etmək, kolluq, şən nəğmə, igid, qərib, mərd, qürbət,oba, oymaq, yaylaq, şöhrət, cığır, çeşmə,gözümün işığı, üzüyün qaşı, təsəlli, mayak,müsabiqə, sərgi, təqdim etmək, gimnast, beynəlxalq, təmsil etmək, azarkeş, ruhlandırmaq, şans, iradə, tablo, məharət, bal, kürsü, idman arenası, rəqib, layla, boy atmaq, fərəhlənmək, öyünmək, muzey, eksponat, əcnəbi, turist, çul, yadigar, hiylə işlətmək, təşvişə düşmək, niyyət, qəm, ordu, fəxr etmək, işğal etmək, eyvan, səbri tükənmək, göz oxşamaq, abad;*

Yaxşı nədir, pis nədir bölməsində*–caynaq, taqət, fədakar, qısılmaq, tufan, çəpər, yolmaq, səbət, mayallaq aşmaq, gözünə sataşmaq, acımaq, kəndir, sarılmaq, cummaq, macəra, ah çəkmək, qoza, kötük, küp, pəncə, bərəlmək, boylanmaq, təngnəfəs, ürəyini açmaq, mağara, etiraf, nərildəmək, and-aman eləmək, əl saxlamaq, cəsarət, mərhəmət, tövlə, zingildəmək, qoç, zərbə, əlacsız, kor-peşman, skamya, qabartmaq, sığınmaq, vahiməli, əldən düşmək, didik-didik, haray salmaq, leysan, sahil, çat-çat, hayına çatmaq;*

Dünyanı kəşf edirəmbölməsində*–kəşf, alaçıq, qaya, yarıq, dəyənək, dəhşətli, ildırım, keşikçi, çaxmaq, çör-çöp, qığılcım, dərə, təpə, əhliləşdirmək, zəmi, biçmək, əkinçi, əldə etmək, kombayn, sünbül, təndir, traktor, xəmir, dəyirman, cizgi filmi, aktyor, canlanmaq, kunq-fu, eskiz, qəsr, karusel, mahir, kosmos, kosmonavt, planet, raket, kainat, səma cismi, teleskop, müşahidə, aşkar etmək, fəth etmək, dövr etmək, skafandr, kosmik gəmi.*

Göstərilən sözlərin əksəriyyəti dərslikdə verilmiş mətnlərlə bağlı olduğuna görə onların bir çoxunun mənası mətnin oxusu prosesində şagirdlər üçün aydınlaşır. Ona görə də müəllim bədii mətnin oxusu zamanı uşağa məlum olmayan bütün sözlərin qeyd-şərtsiz olaraq izahını verməyə, təkrar etdirməyə, müxtəlif cümlələrdə işlətmələrini tələb etməklə fəal lüğətlərinə daxil etməyə çalışmamalıdır. Bu, dərsin əsas məqsədindən uzaqlaşma hallarına yol açа bilər. Əgər oxu prosesində, kontekst daxilində sözün mənası uşaq tərəfindən yenə başa düşülmürsə; müsahibə, mətnin məzmunu üzərində iş, nəqletmə və s. fəaliyyət növlərində fikrin izahında, mətnin mənimsənilməsində çətinlik törədirsə və ümumiyyətlə, nitqdə məqamına görə düzgün işlədilməyib ifadə dolaşıqlığı yaradırsa, artıq mənanın dəqiqləşməsinə ehtiyac mütləq zərurətdən doğur.

Sözlərin mənasının izah olunması üsullarını şərti olaraq iki yerə bölmək olar: 1.Müəllimin şifahi izahı; 2. Əyani izahetmə üsulları. Metodikada sözlərin mənasının izah edilməsi üçün aşağıdakı priyomlar aprobasiyadan keçmiş və geniş istifadə olunur:

1. Şagirdlər müəllimin rəhbərliyi altında sözü tərkibinə görə təhlil edir və bu yolla onun mənasını (və ya məna çalarlarını) müəyyənləşdirirlər. İbtidai məktəbdə bu təhlili sadə sualla başlamaq olar: "Bu söz hansı sözdən yaranmışdır?" və ya "Nə üçün onu belə adlandırıblar?" və s. Bu yolla şagirdlərə bir çox sözlərin mənasını izah etmək mümkündür. Məsələn: *kolluq* (*kol* sözündən yaranıb; *kol* –budaqlanması torpağın səthindən başlayan bitkidir; *kolluq* – kolların çox olduğu yerdir), *məşqçi* (*məşq* sözündən yaranıb, idmançını çalışdıran (məşq etdirən) insana deyilir), *xilasedici* (*xilas etmək* sözündən yaranıb, insan və heyvanların həyatını təhlükədən qurtaranlara deyilir), *fədakar* (*fəda* sözündən yaranıb, nəyinsə uğrunda özünü qurban verən insana deyilir), *əkinçi* (*əkmək* sözündən yaranıb, torpaqda əkib-becərməklə məşğul olan adamı bildirir)və s.

2. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, kontekstə istinad etmək çox vaxt sözün mənasını başa düşməyə imkan yaradır. Buna görə də bəzən sözün mənasını açmaq üçün əsas vasitə mətndən bu söz olan parçanın oxunması olur.

3. Sözün mənasının lüğətlərə, uşaq ensiklopediyasına, oxu kitabındakı sözlüklərə və s. əsasən müəyyənləşdirilməsi (Əfsuslar olsun ki, yeni nəşr I sinif dərsliyində sözün mənasını izah edən sözlüklərə rast gəlmədik). Ayrı-ayrı hallarda izahlı lüğətə də müraciət etmək olar.

4. Sözün mənasının şəklinin, maketinin, müqəvvasının və ya digər əyani vasitənin göstərilməsi yolu ilə izah olunması. Bu zaman həmin vəsaitlər uşaqların idrak fəallığını inkişaf etdirən vasitə kimi istifadə olunmalıdır. Yəni sözünmənasının izah olunmasına cəlb olunmuş şagirdlərə daha çox müstəqillik verilməlidir. Məsələn, onlara *kombayn* sözünün şifahi izahatını verdikdən sonra verilmiş şəkillərin arasından

kombaynın şəklini tapmağı və ya şəklini çəkməyi təklif etməklə həmin sözün izahında şagirdlərin idrak fəallığını yüksəltmək olar.

Ətraf aləmdə olan əşyaları adlandıran sözlərin mənasını şagirdlər asan mənimsəyirlər, çünki onların gözü qarşısında hazır əyani nümunə var. Azərbaycan dili dərslərində sözlərin mənasının izah edilməsi üçün ən səmərəli əyani vəsait şəkillərdir. K.D.Uşinski yazırdı: "Kim özündə belə bir halı müşahidə etməyib ki, bilavasitə gördüyümüz, baxdığımız, müşahidə edərək qavradığımız obrazlar yaddaşımızda daha möhkəm qorunur...Uşaq təbiəti aydın şəkildə əyanilik tələb edir. Uşağa ona tanış olmayan beş söz öyrətməyə çalışın, o, həmin sözlər üzərində uzun müddət və əbəs yerə əziyyət çəkəcək, amma iyirmi belə sözü şəkillə öyrətməyə çalışın – uşaq onları göydə tutacaq". Bu səbəbdən I sinif müəllimi çalışmalıdır ki, ayrı-ayrı tematik mövzulara aid şəkil komplekti əldə etsin. Məsələn: "Ev heyvanları", "Bostan bitkiləri", "Tərəvəzlər", "Nəqliyyat", "Yırtıcı heyvanlar", "Peşələr" və s.

5. İzah edilən sözün sinonimi ilə əvəz edilməsi tez-tez istifadə olunan priyomlardan biridir. Məsələn, *qəm – kədər, səma–göy, qəddar – zalım* və s.. Əslində bu priyom şagirdlərdən yüksək fəallıq tələb etməsinə görə əlverişli priyomlardandır. Lakin bəzən bu priyomun səhv tətbiqi işə xeyirdən çox ziyan gətirir. Məsələn, dərslikdəki "Dünyanın ilk kosmonavtı" mətnini nəql edərkən bəzən şagirdlər: "*Kosmosu fəth edən bu insan Yuri Qaqarin idi*" cümləsində *fəth edən* ifadəsini*kosmosa uçan* ifadəsi ilə əvəz edirlər. Əslində bunu etməklə onlar əsərin dilində olan ifadəliliyə xələl gətirirlər. Belə bir əvəzləmə şagirdin nitqini zənginləşdirmir, əksinə kasıblaşdırır, çünki onları emosional rəngli, ifadəli sözlərdən üslubi cəhətdən daha neytral sözlərə meyilləndirir. Belə hallarda müəllim bu priyomdan istifadəyə daha həssaslıqla yanaşmalı, *kosmosu fəth etmək* və *kosmosa uçmaq* ifadələrini qarşılaşdıraraq, onlar arasında olan incə məna çalarlarını açmağa çalışmalıdır. İzah etməlidir ki, yazıçı qəhrəmanla bağlı sadəcə *kosmosa uçdu* deyil, *kosmosu fəth etdi* deməklə, Yuri Qaqarininparlaq obrazını, böyüklüyünü, qəhrəmanlığını, şücaətini vurğulayır.

6. Bəzi sözlər onun antonim cütlüyünün yada salınması ilə izah oluna bilər. Məsələn, "Söz boğçası"nda verilmiş *qəmgin*sözü şagirdlərə artıq tanış olan*şən (sevincli);mərd*sözü*qorxaq;qürbət*sözü*vətən* sözləri ilə qarşılaşdırılarsa, uşaqlar üçün anlaşıqlı olar.

7. Bəzən sözün mənasını açmaq üçün sözün səslənməsinə görə oxşar sözlə qarşılaşdırılması, müqayisə edilməsi səmərəli nəticə verir. Belə ki, bu priyom aralarındakı fərqi müəyyənləşdirməklə paronimlərin mənasının dəqiqləşdirilməsinə kömək edir. Məsələn, "Söz boğçasında"kı *nahar* sözünü *bahar, yarış* sözünü *yağış,pətək* sözünü *ətək, maşa* sözünü *masa, eyvan* sözünü *heyvan, kötük* sözünü *köpük, mağara* sözünü *nağara, təndir* sözünü *kəndir* sözü ilə qarşılaşdırmaq və hər iki sözün mənasının dəqiqləşdirilməsinə nail olmaq olar:

kötük – ağacın yerdən iri budaqlarına qədər olan hissəsidir;

köpük – maye və ya yarımmaye kütlə üzərində əmələ gələn girdə hava qabarcıqlarıdır.

8. Sözün mənasının bəzən müəyyən söz qrupu, bəzən də bir neçə cümlə ilə yığcam izah edilməsi. Məsələn:

Vətən – vətənimiz doğma Azərbaycan Respublikasıdır. Azərbaycanın (vətənimizin) çoxlu şəhərləri, kəndləri, dağları, dənizləri, çayları; yeraltı və yerüstü sərvətləri var. Vətənimizdə azərbaycanlılarla yanaşı digər millətlər də yaşayır.

Sözlərin mənasının bu cür izah olunması üsulu ona görə qiymətlidir ki, o, müsahibənin axıcılığını qoruyub saxlamağa imkan verir, rabitəli nitqin inkişafına kömək edir.

9. Cins anlayışını bildirən sözləri onun növlərini göstərməklə izah etmək olar. Məsələn,"Təhlükədən qorunaq" bölməsindəki *kəsici alət* sözünü şagirdlərə izah eymək üçün kəsici alətlərin növləri olan *bıçaq, qayçı, balta, mişar* və s. sözlərini; *elektrik cihazı*sözünü izah etmək üçün elektriklə işləyən cihaz adlarını: *televizor, tozsoran, fen, maqnitofon, şirəçəkən* və s. sözlərini, "Sağlam həyat" bölməsindəki *qida* sözünü izah etmək üçün *meyvə, tərəvəz, şirniyyat, ət və süd məhsulları* və s. sözləriniyada salmaq kifayət edir.

10. Bəzən növə aid olan sözü daxil olduğu cinsi yada samaqla izah etmək də səmərəli nəticə verə bilər. Məsələn, "Sağlam həyat" bölməsindəki *qovun* sözünü şagirdlərə izah etmək üçün onun bostan bitkisi olmasını, *molbert*sözünü izah etmək üçün onun rəsm alətlərinin bir növü olmasını; "Təbiətin sirləri" bölməsindəki *şimşək, leysan, sel*, "Yaxşı nədir, pis nədir" bölməsindəki *tufan,* "Nağıllar aləmi" bölməsindəki*fırtına*sözlərini izah etmək üçün onların təbiət hadisələrinin növləri olmasını yada salmaq lazım gəlir.

11. Sözün mənasının izah edilməsində onun mənasına aid nümunə göstərilməsi də bəzən səmərəli nəticə verir. Məsələn, "Vətənim Azərbaycan" bölməsindəki *igid* sözünü aşağıdakı kimi izah etmək olar:

İgid – Koroğlu, Həzi Aslanov, Polad Həşimov, Mübariz İbrahimov və s.

12. Bəzi sözlərin rus dilində ekvivalentini yada salmaqla mənasını yada salmaq olar. Bu üsul lüğətin təmizliyi uğrunda aparılan işlərə tərs mütənasib olsa da, sözün mənasının izahı zamanı ötəri bir məqamda ondan istifadə etmək lazımdır. Mənanın izahından sonra belə sözlərin dildə möhkəmlənməsinə, ümumişlək

söz kimi fəal lüğətə daxil edilməsinə yol verilməməlidir. Bu sözlərin bir qismi müəllim və valideynlərin sözdən istifadəyə etinasızlığı ucbatından şifahi nitqdə artıq möhkəmlənmişdir. Bu səbəbdəndir ki, bəzən *eyvan* sözünü *balkon, işıqfor*sözünü*svetafor,diş məcunu* ifadəsini *diş pastası, diş fırçası* ifadəsini *diş şotkası, kürk* sözünü *şuba, rəf* sözünü *polka, qoza* sözünü *şişka, azarkeş* sözünü *bolelşik* sözlərinin köməyi ilə izah etmək məcburiyyətində qalırıq. Həmin alınmaların bir qismi, əfsuslar olsun ki, dilimizdə o qədər möhkəmlənmişdir ki, hətta izahlı lüğətdə belə qeydə alınmışdır [1, s.382].

13. I sinif dərsliyinin "Söz boğçası"rubrikalarında çoxsaylı frazeoloji birləşmələrə rast gəlmək olur.İbtidai siniflərdə frazeoloji vahidlər hesabına şagirdlərin lüğətinin zənginləşdirilməsi vacibdir. Lakin I sinif şagirdlərinə müstəqil mənalı iki və daha artıq leksik vahidin məcazlaşaraq bir prosesi adlandırmasını yaş səviyyəsinə görə anlatmaq çətindir. Ona görə də frazeoloji vahidləri sinonim kimi onlara adekvat olan sadə və düzəltmə sözlərdən istifadə etməklə başa salmaq, fəal lüğətə daxil etmək lazımdır. Məsələn "Söz boğça"larında rast gəldiyimiz: *fikrə dalmaq (düşünmək), yola düzəlmək (getmək), ömür sürmək (yaşamaq), canı qurtarmaq (qurtulmaq), xəcalət çəkmək (utanmaq), boy atmaq (böyümək), təşvişə düşmək (narahat olmaq), göz oxşamaq (xoşa gəlmək), səbri tükənmək (yorulmaq, usanmaq), gözünə sataşmaq (görmək), ürəyini açmaq (danışmaq), əl saxlamaq (dayanmaq), əldən düşmək (yorulmaq),haray salmaq (qışqırmaq), hayına çatmaq (kömək etmək) və s.* ifadələri bu yolla izah etmək səmərəli nəticə verə bilər.

Rus dilçi-metodisti M.R.Lvov ibtidai məktəbdə şagirdlərə sözün çoxmənalılığının, omonim, frazeoloji birləşmələrin mənimsədilməsi üçün oxu dərsliklərində verilmiş bədii mətnlərin təhlil edilməsi ilə yanaşı xüsusi çalışmaların tətbiq edilməsini də vacib bilir. M.R.Lvov yazır: "...Beləliklə, lüğət üzrə işdə sistem ondan ibarətdir ki, söz şagird tərəfindən mətndə düzgün qavranılsın, bütün məna çalarları və əlamətləri ilə ona aydın olsun, mənimsənilsin, onun lüğətinə daxil olsun və lazım olan anda nitq praktikasında səsləndirilsin. Söz, onun mənasının, digər sözlərlə uyğunluğunun daha dərindən dərk edilməsini təmin edən, onu nitqdə istifadəyə hazırlayan xüsusi çalışmalardan keçsin və ən nəhayət, şagird tərəfindən sərbəst şəkildə şəxsi mülahizələrində istifadə olunsun" [8, s.410].

14. "Söz böğça"larında verilmiş bir çox sözləri didaktik oyunlar vasitəsilə də izah etmək olar. Nəzərə alsaq ki, oyun – ciddi və gərgin təlim əməyini şagirdlər üçün maraqlı və əyləncəli etməyə kömək edir, şagirdlərin fəallığını, məntiqini, təfəkkürünü, müşahidəçilik qabiliyyətini, diqqətini, yaradıcı təxəyyülünü inkişaf etdirir – lüğətin zənginləşdirilməsində də ondan bir vasitə kimi istifadə etmək faydalı ola bilər.Məsələn, "Sağlam həyat" bölməsindəki *menyu, mikrob, mikroskop, resept, nahar, dərnək, molbert*sözlərini şagirdlərin fəal lüğətinə daxil etmək üçün müəllim **"Bir sözlə əvəz et"** oyununu təşkil edə bilər. Oyunun şərtlərinə görə müəllimə şagirdlərə söylədiyi cümləni bir sözlə əvəz etməyi xahiş edir, lazım gəldikdə köməklik göstərir:

Restoranlarda, kafelərdə təqdim olunan yeməklərin, salatların, şirniyyatların və s. siyahısı (.... *menyu*)

Gözlə görünməyən bakteriyalar (.... *mikrob*)

Rəssamın işləməsi üçün üzünə kətan çəkilmiş çərçivəni saxlayan dayaq; rəssam dəzgahı (.... *molbert*)

Müəyyən bir məşğələ üçün vaxtaşırı bir yerə toplaşıb məşğul olan adamlar qrupu (..*dərnək*)

Həkimin xəstəyə sağalması üçün yazdığı dərman siyahısı (... *resept*)

Mikrobları göstərən cihaz (... *mikroskop*)

Günorta yeyilən yemək (....*nahar*)

I sinif dərsliyində şagirdlərə ad, əlamət, hərəkət, say bildirən sözlərin öyrədilməsi nəzərdə tutulmuşdur. Bu məqsədlə ibtidai sinif müəllimi **"Səhvi tap"**oyununu təşkil edə və bu zaman "Söz boğça"larındakı sözlərdən istifadə edə bilər. Müəlim şagirdlərin lüğətini ad bildirən sözlərlə zənginləşdirmək və bu sözləri digərlərindən fəqləndirmək bacarığını inkişaf etdirmək üçün onlara hər sətrində bir artıq söz (ad bildirməyən) olan tapşırıq verir. Şagirdlər artıq sözü tapmalı, üstündən xətt çəkməli və nə üçün artıq olduğunu izah etməlidirlər:

1. Batut, skuter, çevik, hobbi, fəsil
2. Müəllif, sanama, cummaq, respirator, dəbilqə
3. Rəf, akvarium, lovğa, qəfəs, məskən
4. Caynaq, pəncə, cığır, çeşmə, əlacsız
5. Mağara, rəqib, maşa, tərifləmək, qoç

"Söz boğçası"nda elə sözlər də vardır ki, onlar artıq məktəbəqədər yaş dövründən şagirdlərin tanıdıqları əşyalarla bağlıdır və həmin sözləri şagirdlərə izah etmək o qədər də çətin olmur. Məsələn, "Ailə və məktəb" bölməsində yer almış *pazl, plastilin (oyun xəmiri), gizlənqaç, batut, skuter* sözləri bu qəbildəndir. Belə ki, müasir uşaqlar artıq məktəbəqədər yaş dövründən pazllı oyunları oynamağı, pazlları birləşdirərək lazımi şəkli (fiquru) tamamlamağı, batutda tullanmağı, skuter sürməyi çox sevirlər və bununla bağlı onların kifayət qədər həyat təcrübəsi var. Uşaqların pazlla bağlı oyunlara marağını nəzərə alaraq 2018-ci ildə nəşr

olunmuş I sinif Azərbaycan dili dərsliklərində şagirdlərə pazl şəklində qarışıq hecalar verilir və sol sütundakı hər bir hecanın sağ sütundakı hansı heca ilə birləşib söz əmələ gətirdiyini müəyyənləşdirmək tələb olunurdu. Hecaların pazl şəklində verilməsində isə əsas məqsəd şagirdlərin işini asanlaşdırmaq və öz işinin nəticələrini yoxlamaq (sözü düzgün düzəldib-düzəltmədiklərini) imkanı vermək idi. Lakin, əfsuslar olsun ki, yeni I sinif Azərbaycan dili dərsliyində butipli çalışmalara rast gəlmədik.

İbtidai sinif müəllimi bu və ya digər priyomlardan istifadə edərək dərsliyin "Söz boğçası" rubrikalarında olan sözləri I sinif şagirdlərinin fəal lüğətinə daxil edə bilər. Bunun üçün o, hər bir dərsdə şagirdin lüğətinə hansı sözləri daxil edəcəyinin, əvvəllər öyrənilmiş hansı sözləri möhkəmləndirəcəyinin qeydiyyatını əvvəlcədən aparmalıdır. Həmçinin mənimsənilmiş sözlərin və onların yeni mənalarının müxtəlif çalışmalar, nitq situasiyaları, şifahi və yazılı inşalar və s. iş növləri vasitəsilə möhkəmləndirilməsi və fə-allaşdırılmasını da diqqət mərkəzində tutmalıdır.

Ədəbiyyat

1. Axundov A.A. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. Bakı: Elm, 2005, 452 s.
2. Azərbaycan Respublikasının ümumtəhsil məktəbləri üçün fənn kurikulumları (I-IV siniflər). Bakı: Mütərcim, 2008, 495 s.
3. Cəfərova N. İbtidai siniflərdə Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası.Bakı, ADPU, 2016
4. Həsənov M.M., Cəfərova N.B. İbtidai siniflərdə Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası. Bakı: Mütərcim, 2013, 404s.
5. Kərimov Y.Ş. İbtidai siniflərdə Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası. Bakı: "Səda", 2013, 552 s.
6. Nurullayeva Ü., Allahverdiyeva N., Bayramova İ., Xanalıyeva A., Zahidova Ş. Azərbaycan dili (1-ci sinif üçün dərslik,I və II hissə). Bakı: "Şərq-Qərb" ASC , 2020
7. Купров В.Д. Словарная работа на уроках русского языка. //Начальная школа. 1990, №3. с. 21-26.
8. Рамзаева Т.Г., Львов М.Р. Методика обучения русскому языку в начальных классах, М.:Просвещение, 1979, 431 с
9. Текучев А.В. Методика русского языка в средней школе. – М., 1995

РЕЗЮМЕ

ОРГАНИЗАЦИЯ РАБОТЫ НАД СЛОВАРЕМ УЧАЩИХСЯХ I КЛАССА

(на основе анализа учебника Азербайджанского языка I класса (издание 2020 г.)

Гасымова М. Р.

Азербайджанский государственный педагогический университет, Азербайджан

В статье рассказывается о способах организации словарной работы в I классе. Отмечается, что эффективная организация работы над словарем способствует обогащению словарного запаса и формированию умения подбирать более точные по содержанию слова, обеспечивает правильность, полноту и выразительность речи учащихся. В статье представлены итоги проведенной работы над современным учебником Азербайджанского языка I класса. В связи с изучением постановки проблемы, предложены различные методы и приемы для объяснения новых слов, содержащихся в учебнике, и включения их в активный словарь учащихся. С целью конкретизации сказанного, приведены примеры способов применения каждого метода. Учитывая возрастные особенности учащихся I класса, в статье наряду с другими методами, особо подчеркнута роль дидактических игр в организации словарной работы.

Ключевые слова: развитие речи, начальная школа, словарная работа, ученики, объяснение незнакомых слов, методы и приемы, картинки.

SUMMARY

ORGANIZATION OF THE 1 GRADE PUPILS' VOCABULARY ACTIVITIES

(based on the analysis of the Azerbaijani language textbook of the I grade (2020 edition))

Gasimova M. R.

Azerbaijan State Pedagogical University, Azerbaijan

The article describes the ways of organizing the work on the vocabulary in the first grade. It is noted that the effective organization of the work on the vocabulary of students, contributes to the enrichment of the vocabulary and with the helping to form of the ability to select more accurate words according to the content ensures the correctness, completeness and expressiveness of their speech. The article presents the analysis of the modern textbook of the Azerbaijani language of the first grade in connection with the study of the

problem statement and various methods and techniques are proposed for the explaining new words contained in the textbook and including them in the active vocabulary of students. It is given the examples about the ways of applicationof each method and said opinions are concretized. In the article taking into account the age characteristics of the students of the first grade along with other methods the role of didactic games in the organization of work on the vocabulary is strongly emphasized.

Key words: work on speech development, elementary school, vocabulary, pupils, new words, ways and prepositions, explanation of pictures.

ALMAN DİLİNİN TƏDRİSİNDƏ MƏDƏNİYYƏTLƏRARASI ÜNSİYYƏTİN ÖYRƏNİLMƏSİNİN MƏQSƏDİ

Qəribova Mehbarə Niftulla qızı
Azərbaycan Dillər Universiteti, Bakı, Azərbaycan
almanmetodika@yandex.ru

Xülasə. Mətn ünsiyyətin məqsədinə və əsas növlərindən bəhs edir. Bu gün Azərbaycanda təhsil xarici dilləri sosial-mədəni kontekstdə öyrənməyə yönəlmişdir və tələbələri mədəniyyətlərarası ünsiyyət qurmağa həvəsləndirir. Alman dilinin tədrisi zamanı mədəniyyətlərarası ünsiyyət anlayışı hədəf ölkənin mədəniyyəti ilə bağlı öyrənilir. Buna görə də alman dilinin öyrədilməsi indi bu ölkənin nümayəndələri ilə gündəlik ünsiyyət vasitəsi kimi qəbul edilir. Ünsiyyət bacarıqlarının maksimum inkişafı xarici dil müəllimlərinin əsas vəzifəsidir. Xarici dillərin tədrisi metodologiyası sahəsində aparılan tədqiqatlar göstərdi ki, təbii dilin öyrənilməsi mədəniyyətlərarası ünsiyyətin tədrisi prosesinə linqvistik və mədəni aspektlər daxil edilmədən mövcud ola bilməz.

Açar sözlər: *mədəniyyətlərarası ünsiyyət, kommunikativ yanaşma, sosial cəmiyyət, nitq fəaliyyəti, motivasiya*

Müasir dövrdə cəmiyyətdə baş verən sosial-iqtisadi, mədəni dəyişikliklər təhsilə də öz təsirini göstərir. Azərbaycan təhsili bu gün sosiomədəni kontekstdə dillərin öyrənilməsini məqsəd olaraq qarşıya qoyur və tələbələrin motivasiyasını mədəniyyətlərarası ünsiyyətin yaradılmasına yönəldir. Xarici dillərin öyrənilməsi tarixinə görə tədqiqatçılar hələ 18 -ci əsrdə dil və mədəniyyətin ictimai həyatın bir -biri ilə əlaqəli ünsürləri olduğunu düşünməyə başlayıblar və bu problemlə məqsədyönlü şəkildə yalnız keçən əsrin sonunda məşğul olmağı zəruri hesab ediblər. Qeyd edək ki, belə tədqiqatların elmi əsası yox idi, onlar daha çox deklarativ xarakter daşıyırdı. Lakin son iyirmi il ərzində praktiki baxımdan bu sahədə olduqca əhəmiyyətli və maraqlı olan araşdırmalar ortaya çıxır. Bu tədqiqatlar dilçi metodistlərimizin (G.Hüseynzadə, D.İsmayılova, Ə.Şirəliyev, M.Qəribova və s.)dil hadisələrini daha geniş bir mədəni kontekstdə araşdırmağa olan marağını və istəyini göstərir. Xarici dillərin tədrisində mədəniyyətlərarası ünsiyyət anlayışı məqsəd olaraq hədəf ölkənin mədəniyyəti ilə əlaqəli olaraq öyrənilir. "Mədəniyyət" anlayışı şərti olaraq iki hissəyə bölünə bilər: obyektiv və subyektiv[5].

- Obyektiv mədəniyyətə iqtisadi sistem, sosial adətlər, siyasi quruluşlar və proseslər, ədəbiyyat, sənət və sənətkarlıq kimi bütün mümkün qurumlar daxildir.
- Subyektiv mədəniyyət, dəyərlərin və düşüncə modellərinin (mentalitet) daxil olduğu mədəniyyətin psixoloji xüsusiyyətləridir.

Xarici dillərin tədrisində dilin mədəniyyətlərarası ünsiyyət kontekstində öyrənilməsi, iki ölkənin bir – biri ilə əlaqəsini tamamlayan və araşdıran bir sahədir. Xarici dilin dərsdə mənimsənməsi prosesi, ilk növbədə əsas dil vasitəsi ilə başqa bir mədəniyyəti praktik öyrənmə təlimidir. Dilin tədrisində hər bir xarici söz xarici bir mədəniyyəti əks etdirir, hər bir sözün arxasında subyektivlik dayanır və müəyyən bir dil mədəniyyətinə görə ətrafımızdakı dünya haqqında bir növ təəssürat yaradır. Xarici dillərə və onların tədrisinə bu gün həm böyük tələbat, həmdə ölkəşünaslıq zəmnində biliklərin gündəlik həyatda istifadəsinə zəruri ehtiyac var. Bu, əlbəttə ki, dərs prosesində təlim metodlarına təsir göstərir. Əvvəllər istifadə olunan üsullar indi praktiki əhəmiyyətini itirib və dərs köklü bir yeniləmə və modernləşmə tələb edir. Müasir həyat şəraitindəilk növbədə funksionallıq xarici dili öyrənməkdə əsasdır. İndi yalnız dili bilmək kifayət deyil, dili başqa mədəniyyətlərin nümayəndələri ilə real ünsiyyət vasitəsi kimi istifadə etmək istəyi vardır. Buna görə də, bu gün xarici dillərin tədrisinin əsas vəzifəsi xarici dilin funksional tərəfini öyrətmək və onun daha praktik tətbiq edilməsidir. Bu praqmatik problemin həlli yalnız bir şərtlə mümkündür - kifayət qədər möhkəm fundamental nəzəri baza yaradılsın. Bunu yaratmaq üçün, ilk növbədə[2]:

1) Filologiyada nəzəri biliklərin nəticələrini xarici dillərin tədrisi praktikasına tətbiq etmək.

2)Xarici dil müəllimlərinin geniş praktik təcrübəsini nəzəri olaraq dərk etmək və ümumiləşdirmək.

Qeyd edək ki, xarici dil olaraq alman dilinin öyrənilməsi bu gün daha aktual bir sahəyə çevrilib. Almaniya və Azərbaycan dövlətləri arasındakı hərtərəfli sıx münasibətlər mədəniyyətlərarası ünsiyyətin daha geniş öyrənilməsini tələb edir. Beləki, orta və ali məktəblərdə alman dilinin mənimsənməsinin əsas tədris metodologiyası ənənəvi yanaşma ilə mətnləri oxumaq və tərcümə etmək idi. Çünki, öyrənilən ünsiyyət mövzusu yalnız gündəlik ünsiyyət əlaqəli situasiyalara aid olan eyni mətnlərlə təmsil olunurdu. Buna baxmayaraq bu cür mətnləri oxuyan tələbələr həmçinin, praktiki biliklərdən istifadə etməklə real vəziyyətdə tələb olunan adekvat davranışa cavab verə bilirdi. Alman dilinin tədrisi metodikası ənənəvi xüsusiyyətinə görə dilin mənimsənməsində oxumaq, danışmaq, yazmaq və dinləməyi başa düşmək kimi dörd dil bacarığının ən passiv forması olan oxumağı praktik baxımdan həyata keçirirdi. Alman dilinin yazılı mətnlərə əsaslanaraq bu cür passiv tədrisi yalnız bizim dildən praktik istifadəmizi yaratmamaqla məhdudlaşdı.

Bu gün təhsilimiz mədəni ünsiyyət əlaqələrinin öyrənilməsini alman dilinin tədrisi metodikasında əsas faktor olaraq məqsəd hesab edir. Müəllimlər dərs prosesində mövcud dil materialından praktik olaraq necə istifadə etməyi öyrətməyə çalışırlar. Buna görə də, hal-hazırda xarici dilin öyrədilməsi başqa bir mədəniyyətin nümayəndələri ilə gündəlik ünsiyyət vasitəsi kimi qəbul edilir. Tələbələrin ünsiyyət bacarıqlarının maksimum inkişaf etdirilməsi xarici dil müəllimlərinin qarşısında duran əsas vəzifədir. Bunu həll etmək üçün həm dörd növ dil bacarığının inkişafına yönəlmiş yeni təlim metodlarını, həm də insanlara ünsiyyət qurmağı öyrədə biləcəyimiz əsaslı yeni tədris materiallarını mənimsətmək lazımdır. Bu problemin həlli yollarının əsas cavabı, dünya dillərininvə bu dillərdə danışan xalqların mədəniyyəti ilə ayrılmaz bir birlikdə öyrənilməsidir. Belə bir xarici mədəniyyətin əsas komponentləri özlərinəməxsus milli elementləri əhatə edir:

- ənənələr, eləcə də ənənə kimi qəbul edilə bilən rituallar;
- ənənəvi/gündəlik mədəniyyət;
- gündəlik davranış;
- ətraf aləmin qavranılmasını əks etdirən dünyanın milli təsviri.

Dil haqqında nəzəri biliklər dildən real mühitdə istifadəni–harda nə demək lazım olduğunu; kimə və kimin yanında davranış mədəniyyəti;hər bir sözün mənasını müəyyən bir kontekstdə necə istifadə edə biləcəyimizi praktiki bacarıqlarla tamamlamalıdır. Elə buna görə də dil aləminin özünün öyrənilməsinə, yəni dili öyrənilən ölkənin tarixi və mədəniyyətinə daha çox diqqət yetirilməsi vacibdir. Bu istiqamət tədrisdə dilçilik və ölkəşünaslıqla bağlı materialların praktik işlənməsini tələb edir.Alman dilinin tədrisində[5]:

- Dilçilik və ölkəşünaslıq, alman dilinin tədrisinin bir sahəsi olaraq ana dilli insanların sosial və mədəni həyatının öyrənilməsi zəruriliyini inkişaf etdirən sosiolinqvistikanın əsasıdır.
- Dilçilik və ölkəşünaslıq, akademik intizam olaraq alman dilinin tədrisi metodikası ilə birbaşa bağlıdır.

Xarici dillərin nəzəri biliklərə yönəlmiş tədqiqatı yalnız, yazılı mətnin qrammatik quruluşu ilə daha çox əlaqəli olan təlim metodlarını öyrənməyə deyil, daha fərqli olan, dildən kənar mədəniyyətşünaslıq faktorların öyrənilməsinə, yəni hər hansı bir milli mədəniyyətin əsasını təşkil edən sosial quruluşa yönəlmişdir. Öyrənilən dilin mənimsənməsində həmçinin, bir çox dilçilik və ölkəşünaslıqla əlaqədarreal çətinliklərlə qarşılaşmalı olursan. Çətinliklər əsasən dil mənimsəmənin aktiv bacarıqlarını - yəni yazmağı və danışmağı öyrəndikdə və eyni zamanda iki səbəbdən yaranır:

1) Leksik-frazeoloji sıralanma.

Hər bir dildəsözün, yalnız öyrənilən dilə xas olan öz uyğunluğu vardır. Bir söz başqa sözlərlə birləşib yeni söz yarada bilir. Məsələn, alman dilində (der starke Tee) “güclü çay”ın azərbaycan dilinə uyğunluğu "tünd çay" kimi səslənir.

2) Xarici dildə sözün bir neçə mənası.

Alman dilində söz mənalarının ekvivalentlərini lüğətdən istifadə edərək tərcüməsinin öyrənilməsi tələbələrə danışıqda bu sözlərdən lazımi situasiyada istifadə etməyə kömək edir:

- der Meister: usta (istehsalatda); mütəxəssis, ekspert; müəllim, tərbiyəçi; çempion.

3) Eyni sözün tərcüməsi başqa ifadələrdəki tərcümələr ilə üst -üstə düşmədikdə:

- der Mensch (kişi): ich bin kein Mensch mehr (tamamilə tükənmişəm);
- etwas für den äußeren Menschen tun (görünüşünüzə diqqət yetirin).

Yəni, xarici dillərin öyrədilməsində mədəniyyətlərarası ünsiyyət problemi uzun müddətdir mövcud olsa da, dilçilər son vaxtlar onun yaxından araşdırılmasına çalışıblar və bu problemə yeni bir dilçilik və regional mövqeydən baxılmasına önəm verilir. Mədəniyyətlərarası ünsiyyətin tədrisi prosesində alman dilini daha praktik mənimsətmək üçün tələbələrə dil materialları ilə motivasiya təsirini artırmaq mümkündür. Mədəniyyətlərarası ünsiyyət, bütün iştirakçılar üçün yeni bir ünsiyyət aktının, istifadə olunan və qəbul edilən

hərəkətlərin mənasını və motivlərini birgə inkişaf etdirmə prosesidir. Yalnız bu cür ünsiyyət: eyni zamanda bir neçə mədəniyyətin gerçəkliyini qavrama ilə xarakterizə edən, mədəniyyətləri vasitəçilər ilə təqdim edən, xüsusən, bir cəmiyyəti başa düşən iştirakçılara töhfə verə bilər [6]. "Mədəniyyətlərarası ünsiyyət" termini, "millətlərarası ünsiyyət" termini ilə qarışdırılmamalı və ya eyniləşdirilməməlidir. Bilirik ki, Azərbaycanda çoxsaylı millət yaşayır və bu millətlərin vətəndaşları vahid azərbaycan dili ilə birləşir. Bizim üçün azərbaycan dili müxtəlif etnik qrupların nümayəndələrinin ünsiyyət qura biləcəyi dildir. Bu gün tədqiqatçılarımızın məqsədi məhz müxtəlif xalqlar arasındakı münasibətlərin (ləzgi və talış,yahudi və rus və s. xalqları arasındakı ünsiyyət) mədəniyyətlərarası ünsiyyət kontekstində əlaqələrinin Azərbaycan dövlətindəgenişlənməsi, inkişaf etdirilməsidir. Bu əsasda mədəniyyətlərarası ziddiyyətlərin və fikir ayrılıqlarının qarşısını almaq üçün göstərilən incəlikləri nəzərə almaq lazımdır. Dilçi metadistlər bu mövzunun tədrisi üçün üç yanaşmanı fərqləndirirlər:

- Linqvistik yanaşma (dilçilik);
- Şərti kommunikativ yanaşma (şərti ünsiyyət);
- Kommunikativ yanaşma (ünsiyyətlilik) [1].

• Linqvistik yanaşma "dil" və "nitq" anlayışlarının ziddiyyətinə əsaslanır. Bu yanaşma, materialın ardıcıl və ayrı bir şəkildə mənimsənilməsini, materialın sistemli olaraq bölünməsini və tələbələrin hədəf dildə danışma qabiliyyətini inkişaf etdirmək üçün sistemləşdirilmiş məşqləri nəzərdə tutur.

• Şərti kommunikativ yanaşma nitq fəaliyyətinin bacarıq və vərdişlərinin formalaşmasına, yəni nitqin və ya tələffüz bacarıq və vərdişlərinin formalaşmasına yönəlmişdir .

• Xarici dillərin mənimsənməsində kommunikativ yanaşma birbaşa ünsiyyət funksiyasında bir dilin öyrənilməsini nəzərdə tutur. Kommunikativ yanaşmanın istiqaməti ünsiyyət prosesinin iştirakçılarının qarşılıqlı əlaqəsinə yönəlib [1].

Fikrimizcə, mədəniyyətlərarası öyrənmənin məqsəd və vəzifələrini reallaşdırmaq üçün ən əlverişli yanaşma aşağıdakı meyarlara uyğun olaraq kommunikativ bir yanaşmadır:

✓ kommunikativ yanaşma, real dil mühitinin tələblərinə cavab verən təlim prosesi üçün şərait yaratmağa yönəldilmişdir (monoloji və dialoji nitqdə);

✓ tələbənin şəxsiyyətinə yönəlmiş kommunikativ bir yanaşma, motivasiya fonu yarada bilir;

✓ ünsiyyətcil bir yanaşma, xarici dil öyrənmək üçün lazımi bacarıqların inkişafına kömək edir.

Mədəniyyətlərarası ünsiyyətin öyrənilməsindəşəxsiyyətin formalaşması xarici dillərin tədrisindəəsas göstəricidir.Y. Bolton,V.Yugendahl,A.Mosmüller və digərdilçi mütəxəssislər üçün şəxsiyyətin formalaşması nə dərəcədə zəruridir və bununla onlar nəyi nəzərdə tutur? Bu, ilk növbədə, ünsiyyət əlaqələrinin həyata keçirilməsinə yönəlmiş dil bacarıqları, vərdiş və qabiliyyət sistemidir[5,6,8]. Nitq fəaliyyəti öz növbəsində aşağıdakı növlərə bölünür: danışmaq, dinləmək, yazmaq və oxumaq. Xarici dili tədris edən müəllim bilməlidir ki, tam hüquqlu bir dilçi şəxsiyyət formalaşdırmaq üçün onda yalnız dil haqqında deyil, həm də milli mədəniyyət, psixologiya və xarakter haqqında fikir formalaşdırmaq lazımdır. Başqa sözlə, məsələn, yalnız alman dilini öyrətməməli, eyni zamanda tələbələrin başqa bir mədəniyyətin nümayəndələrinə qarşı tolerant münasibətini inkişaf etdirməli, ona öyrədilən dilin prizmasından ölkəşünaslıq bilikləri mənimsədilməlidir. Göstərilən bütün komponentlər hər bir alman dili dərsində əks olunmalı və tətbiq edilməlidir. Tələbələrin xarici dil mədəniyyəti ilə şəxsi ünsiyyət təcrübəsi əldə etməsi prosesi, mədəniyyətlərin qarşılıqlı əlaqəsi zəmnində dilin şüurlu istifadəsininpraktik olaraq yaradılmasını tələb edir. Bu halda, tədris prosesinin sərhədlərini genişləndirmək və mədəniyyətlərarası ünsiyyət vasitəsi olaraq öyrənilən dilin həqiqi (yaradıcı, idrak, fəaliyyətə əsaslanan) istifadəsinin həcmini artırmaq lazımdır. Mədəniyyətlərarası mübadilə və ya layihə işlərinin təşkili, birgə beynəlxalq layihələr, turizm, yazışmalar və s. kimi iş formalarının auditoriyadan kənar tətbiqi çox vacibdir. Bu prosesdə qrup üzvlərindən, təlim mühitinin bütün imkanlarından mədəniyyətlərarası qarşılıqlı əlaqənin təmin edilməsi üçün istifadə edilməlidir. Belə tədrisdə yeni informasiya texnologiyaları böyük əhəmiyyət kəsb edir və tələbənin mədəniyyətlərarası ünsiyyətdə real, fərdi təcrübəsi üçün istifadəsi əsaslıdır. Beləki, tələbə başa düşdüyü dilin nümayəndələri ilə orijinal mədəniyyətlərarası qarşılıqlı əlaqəyə girməyi bacarmalıdır. Eyni zamanda, tələbənin əldə etdiyi yeni təcrübə tədris prosesinə daxil edilməli və yalnız müəllim tərəfindən deyil, həm də tələbənin özü tərəfindən izlənilməlidir (şüurlu olaraq). Bu o deməkdir ki, tədris prosesi ilk növbədə onun dil öyrənmək üçün sərf etdiyi səylərdən, öyrənmə nəticələri üçün şəxsi məsuliyyət dərəcəsindən asılıdır.

Yuxarıda göstərilənlərlə əlaqədar olaraq alman dilinin tədrisi metodikası dilindaha real mənimsənməsi üçün xarici dil müəlliminəlazım olan hazırlıqprosesinindəyişilməsini vacib hesab edir:

a) Tədris prosesinin tərkib hissəsi olaraq mədəniyyətlərarası mübadilənin təşkilini tətbiq etmək;

b) Müxtəlif səviyyəli və xarakterli mədəniyyətlərarası layihələri həyata keçirmək;

c) Təhsil qrupunun bölgə və ya yadmədəniyyətlərin qarşılıqlı əlaqəsini təmin edən bütün imkanlardan istifadəsinə şəraət yaratmaq;

d) Hər bir tələbənin dil -mədəniyyət öyrənmək motivasiyasını müəyyənləşdirmək və real ünsiyyət üçün çıxış yolu tapmaq.

Müəllim tərəfindən dilçi şəxsiyyətin səriştəli şəkildə formalaşması üçün situasiyaya görə müxtəlif oyunlar birbaşa təlim prosesində tətbiq edilməli, yəni müəllimin niyyətinin həyata keçirilməsi üçün süni mühit yaradılmalıdır. Müəllim, tələbələrin hazırladıqları, oxuduqları və hədəf dillərinin mədəniyyəti ilə tanış olduqları və özəl günlərə həsr olunmuş tədbirlər, keçirdikləri festivallar, mədəniyyət günləri təşkil edə bilər. Tələbələr öyrənildikləri ölkənin şifahi folkloru ilə tanış olmalıdırlar, çünki real dil bu dildə əks olunur. Hədəf dilində öyrənilən frazeoloji vahidlər, sabit söz birləşmələri, ifadələr, atalar sözləri və s. yeni dərs modelində öz əksini tapır. Qeyd edək ki, xalq mədəniyyətini, özünəməxsusluğunu, tarixini ən canlı, məcazi formada nümayiş etdirən məhz bu cür vahidlərdir. Beləki, erkən yaşlarından, məsələn, ibtidai siniflərdən başlayaraq dərsdə alman dilinə düzgün və məqbul yanaşmanın seçilməsi bu dili tez mənimsəmək şansını artırır və müəllim öz işini xeyli asanlaşdırır. Müasir yaşam şəraiti və yeni rəqəmsal dövr qlobal bir mühitdə tələbələrə alman dilini öyrənmək zərurətini yaradır.

Cəmiyyətimizin inkişafının indiki mərhələsində, hər yerdə çoxsaylı mədəni əlaqələrin yarandığı bir mühitdə təhsil sistemində təlimat və motivasiya dəyərlərinin uğurlu olması baş verir. Mədəniyyətlərarası ünsiyyətin tədrisi təhsil sistemində universal bir yanaşma halına gəlir. Mədəniyyətlərarası ünsiyyət anlayışının özünəməxsusluğu və orijinallığı, müxtəlif linqvokultural icmaların nümayəndələri arasında bərabər, mədəni, qarşılıqlı əlaqələrinyaranmasına əsaslanır və bu da xarici dilləri və öz mədəniyyətlərini müqayisə etməklə qarşılıqlı ümumi tanımaq ehtiyacına səbəb olur. Tələbələrə xarici dil mədəniyyətini aşılamadan müasir xarici dilin tədrisi mümkün deyil. Əksər metodistlər bu gün, şəxsiyyətin hərtərəfli formalaşmasına, onların mənəvi dəyərlərinin inkişafına töhfə verən bir ünsiyyət yönümlü xarici dil öyrətmə nəzəriyyəsi və təcrübəsinin mövcud vəziyyətinə diqqət yetirirlər.İlkin tədqiqatları nəzərə alaraq qeyd edə bilərik ki, elm adamları ünsiyyət metodologiyasının yeni bir mərhələsini və ya tamamilə yeni bir metodoloji istiqamətini müəyyənləşdirməmişdir. Lakin, bu gün qarşılıqlı ünsiyyət mövzusu mədəniyyətlərarası kontekstdə xarici dilin tədrisinin məqsəd və məzmunu, aspektlərin xüsusiliyi metodik modelin mərkəzi elementləri kimi artıq aydındır. Xarici dilin tədrisi metodikası sahəsində aparılan tədqiqatlar göstərdi ki, mədəniyyətlərarası ünsiyyətin tədrisi prosesinə dil və mədəniyyət aspektləri daxil edilmədən təbii dilin öyrənilməsi mövcud ola bilməz[8]. Beləki, tədris məqsədləri üçün nəzərə alınan müasir tələblərə görə tələbələrin təcrübəsinə, ehtiyaclarına və maraqlarına uyğun müqayisə ediləcək şəkildə təqdim olunan ölkəyə aid məlumatların statusu və rolu dəyişir.

Литература

1. Гусейнзаде Г. Обучение речевой коммуникации на иностранном языке. Баку: Мутарджим, 2001, 314 с.
2. Пассов Е.И. Коммуникативный метод обучения иностранному говорению. М.: Просвещение, 1991, 142 с.
3. D.Carbaugh.Cultural Communication and Intercultural Contact. LEA, 1990, 310 p.
4. Erlinger H.D. Neue Medien Edutainment Medienkompetenz. / Deutschunterricht im Wandel. München: Ko Päd, 1997, 133 s.
5. Jugendahl W. Sprachliche Bildung im kulturellen Kontext. Opladen: Westdeutscher Verlag GmbH, 1991, 207 s.
6. Jürgen B. Einführung in die Interkulturelle Wirtschaftskommunikation. 2. Auflage. V&R, Göttingen 2015, 223 s.
7. Keil R., Schubert D. İnnovation und Alltag in der Bildung.Münster:Waxmann, 2006, 115s.
8. Moosmüller A. İnterkulturelle Kommunikation. Münster: Waxmann Gmbh, 2007, 181 s.
9. Wiche R.E. Kontakte knüpfen. München : Langenscheidt, 1993, 168 s.

РЕЗЮМЕ
ЦЕЛЬ ОБУЧЕНИЯ МЕЖКУЛЬТУРНОЙ КОММУНИКАЦИИ ПРИ ПРЕПОДАВАНИИ НЕМЕЦКОГО ЯЗЫКА

Гарибова М.Н.

Азербайджанский университет языков, Баку, Азербайджан

В тексте затрагивается цель и основные виды коммуникаций. Сегодня образование в Азербайджане направлено на изучение иностранных языков в социокультурном контексте и мотивирует студентов на создание межкультурного общения. При обучении немецкому языку концепция межкультурного общения изучается в связи с культурой целевой страны. Поэтому

преподавание немецкого языка теперь принято как средство повседневного общения с представителями этой страны. Максимальное развитие коммуникативных навыков - основная задача учителей иностранного языка. Исследования в области методологии обучения иностранным языкам показали, что изучение естественного языка не может существовать без включения языковых и культурных аспектов в процесс обучения межкультурному общению.

Ключевые слова: *межкультурная коммуникация, коммуникативный подход, социальное общество, речевая деятельность, мотивация*

SUMMARY

PURPOSE OF STUDY THE INTERCULTURAL COMMUNICATION IN TEACHING GERMAN

Garibova M.N.

Azerbaijan University of Languages, Baku, Azerbaijan

Today, Azerbaijani education aims to learn foreign languages in a socio-cultural context and motivates students to create intercultural communication. In German language teaching, the concept of intercultural communication is studied in relation to the culture of the target country. Therefore, teaching of German is now accepted as a means of daily communication with the representatives of that country. Maximum development of communication skills is the main task of foreign language teachers.Research in the field of foreign language teaching methodology has shown that the study of natural language cannot exist without inclusion of language and cultural aspects in the process of teaching intercultural communication.

Key words: *intercultural communication, communicative approach, social society, speech activity, motivation*

XARİCİ TƏLƏBƏLƏR ÜÇÜN İÇİN AZƏRBAYCAN DİLİ DƏRSLƏRİNDƏ EV TAPŞIRIQLARININ ROLU

Məmmədova Aytən Ceyhun qızı

Sumqayıt Dövlət Universiteti, Azərbaycan

aytanm@rambler.ru

Xülasə. Ev tapşırığı, müəllimin iştirakı olmadan tələbələrin yerinə yetirdikləri xüsusi bir çalışmadır. Dərs prosesində öyrənilən leksik və qrammatik materialın mənimsənməsi üçün ev tapşırığı zəruridir,dərsin sonunda müəllim tərəfindən elan edilməli və yerinə yetrirlməsinə dair misallar verilməlidir. Tələbələr isə ev tapşırığını zamanında və tam şəkildə, heç kimin köməyi olmadan yerinə yetirməlidirlər.

Açar sözlər: *tapşırıq, müəllim, material, tələbələr, misallar*

Ev tapşırığının yerinə yetirilməsinə dair əsas tələblər aşağıdakılardır:

- Sistematiklik.
- Mümkünlük. Ev tapşırığı çətinlik səviyəsinə görə dərsdə yerinə yetirilən çalışmalarla bərabər və ya bir az daha asan olmalıdır.
- Fərqlilik. Verilen tapşırıqlar tekrarlanmamalı deyillər.

-Verilən tapşırıqların çətinliyi getdikcə artmalıdır.

- Ev tapşırığının məzmunu və yerinə yetirilmə üsulları dərsdə yerinə yetirilən çalışmalara uyğun olmalıdır.
- Evtapşırığınahazırlıkdərsdəyerinə yetirilir- tapşırığınməqsədi, necə yerinə yetiriləcəyimüəllim tərəfindən izahedilməlidir.

Hər bir ev tapşırığının yerinə yetirilməsi növbəti dərsdə, yeni mövzuya keçmədən yoxlanılır. Ev tapşırığının yoxlanılması frontal və ya fərdi aparıla bilər, məsələn, tələbələrin bir-birinin yazılı tapşırıqlarının yoxlaması və səhvələrin göstərməsi, tapşırıq üzrə qrupla debat, tapşırıqların lövhədə yazılaraq yoxlanılması və s. Yoxlanılma üsullarının gündən günə təkrarlanmasına yol verməmək üçün göstərilən üsulları rasional istifadə etmək lazımdır. Eyni zamanda, ev tapşırıqlarının yoxlanılmasının çox uzun çəkməsi dərs vaxtının qeyri-məhsuldar istifadəsinə gətirib çıxardır.

Xarici tələbələr üçün lüğətlə iş həm dərsdə, həm də ev tapşırıqlarının yerinə yetirilməsində əvəzsiz köməkçi olmalıdır. Eyni zamanda qeyd etmək lazımdır ki, dilin öyrənilməsi gərgin əmək tələb edir. Burada

aktiv rol məhz tələbəyə məxsus olmalıdır, belə ki ev tapşırığını yerinə yetirməmək tələbənin biliyində boşluqlar yaradır.

Ədəbiyyat

1. Abdullayeva M., Qurbanova M. Azərbaycan dili (BDU-da xarici tələbələrin hazırlıq kursu üçün dərslik). Bakı, 2006, 324 səh.
2. Balıyev H., Balıyev A. Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası. Bakı, 2014.
3. Məmmədova A.C. Azərbaycan dili. Metodik göstəriş. Sumqayıt, 2015.

РЕЗЮМЕ

РОЛЬ ДОМАШНЕГО ЗАДАНИЯ ДЛЯ ИНОСТРАННЫХ СТУДЕНТОВ НА УРОКАХ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ЯЗЫКА

Мамедова А. Дж.

Сумгаитский государственный университет, Азербайджан

Домашнее задание – это специальные упражнения, которые студенты выполняют без участия преподавателя. Для усвоения лексического и грамматического материала домашнее задание необходимо, оно должно объявляться прнеподавателем в конце урока, также должны быть даны примеры выполнения данного задания. Студенты же должны выполнить домашнее задание своевременно и в полной мере, без посторонней помощи.

Ключевые слова: *задание, преподаватель, материал, студенты, примеры*

SUMMARY

THE ROLE OF HOMEWORK TASKS IN THE AZERBAIJAN LANGUAGE DISCIPLINE FOR FOREIGN STUDENTS

Mammadova A. J.

Sumgayit State University, Azerbaijan

Homework consists of special tasks, which students perform without participation of teacher. Homework is necessary for identification of the lexical and grammatical material, the teacher should announce it at the end of the lesson, and the teacher should provide examples for performing the given task. Students should perform their homework completely and in time, without anybody`s help.

Key words*: homework, teacher, material, students, examples*

ЛИНГВОСТРАНОВЕДЧЕСКИЙ ПОДХОД КАК ФАКТОР РАЗВИВАЮЩЕГО ОБУЧЕНИЯ НА УРОКАХ РКИ

Мусаева Амина Табагюль гызы

Сумгаитский государственный университет, ст.преподаватель

amina.musayeva@list.ru

Резюме. В статье затрагивается тема лингвострановедческого аспекта на уроках РКИ. Приводятся мнения известных исследователей о связи языка с культурой, настоящим и прошлым, духовными ценностями народа. Предметом лингвострановедения являются национальные реалии, нашедшие отражение в языке.

Одним из эффективных средств усвоения языка, овладения всеми видами речевой деятельности является текст. В статье задействован материал работы над учебно-аутентичным текстом (начальный этап обучения). Текст отличается экстралингвистической спецификой, требующей исследовательского подхода. После работы над текстом преподаватель вместе со студентами вычленяет из него грамматическую, лексическую, фактическую информацию. Лингвострановедческий аспект служит опорой для мотивации изучения языка.

Ключевые слова*:Русский язык как иностранный (*РКИ*), лингвострановедение, активная коммуникация, прагматичный текст, проективный текст, учебно- аутентичный текст*

На современном этапе преподавание русского языка как иностранного имеет коммуникативную направленность. Учебный принцип активной коммуникации должен включать изучение социокультурного фона, лингвострановедческий аспект обучения.

Лингвострановедение – неотъемлемый компонент процесса обучения РКИ. Исследователь В.А. Маслова отмечает: «… язык теснейшим образом связан с культурой; он прорастает в нее, развивается в ней и выражает ее» [2, с.9]. В своих работах Е.М. Верещагин, В.Г.Костомаров, рассуждая об использовании страноведческой информации в преподавании языка, отмечают, что «… под этим термином следует понимать такую организацию изучения языка, благодаря которой учащиеся знакомятся с настоящим и прошлым народа, с его национальной культурой через посредство языка и в процессе овладения им» [1, с.137].

Лингвострановедение имеет различные направления: обучает языку, знакомит с историей и географией, культурой, народными обычаями и традициями, духовными ценностями русского народа.

Предметом исследования лингвострановедения, являются языковые единицы и текст. Текст является одним из эффективных средств усвоения нового языкового материала, овладения всеми видами речевой деятельности. Текст – предмет и лингвострановедческой работы.

Текст может содержать прямую, недвусмысленную информацию. Так, в предложении **Студенты занимаются в библиотеке** каждое слово употребляется в своем основном словарном значении. Это прагматическая информация, и тексты, содержащие такую информацию, называются *прагматическими* текстами. Так, к ним можно отнести учебные тексты, тексты справочной литературы, официальной хроники и т.п.

Информация также может передаваться не прямо, а косвенно. В таких текстах важно понять подтекст, основу подтекста составляет скрытый текст какого-либо текста. Это тексты получили название *проективных* текстов. Именно проективными текстами насыщены художественная литература, публицистика. Также сюда относится и разговорная речь [3].

Так, при работе над текстом художественной литературы обязателен лингвострановедческий анализ. Развивая идеи Е.М. Верещагина и В.Г.Костомарова, отметим, что лингвострановедческий анализ художественного текста позволяет учащимся глубже понять текст, сформировать фоновые знания о стране изучаемого языка.

В статье задействован практический материал работы над учебным текстом для студентов начального этапа обучения. Тексты такого типа методисты относят к учебно-аутентичным (текст, подготовленный носителем языка специально в методических целях). Текст повествует о студентах, впервые приехавших в Москву и решивших пойти в ресторан. Имена собственные (названия ресторанов), включенные в текст как номинативные единицы, отличаются своей лингвистической и экстралингвистической (прежде всего прагматической и лингвокультурной) спецификой.

Представим сокращенный вариант текста «Любовь-морковь» [4, с.108].

Любовь-морковь

Один раз мы с другом решили пойти в ресторан или в кафе. Мы недавно приехали в Москву из Испании, поэтому плохо знаем город и рестораны. Мы шли по улице и читали названия ресторанов. Нам было очень трудно, потому что мы еще плохо знаем русский язык.

Вот ресторан «Любовь-морковь». Наверное, там много блюд из моркови. Может, он для вегетарианцев? Но мы не вегетарианцы.

А вот ресторан «Му-му». Почему от так называется? Может, там только блюда из молока и говядины.

А вот еще ресторан – «Ёлки-палки»! Что это? Какие елки? А вот – «Ни пуха ни пера»!

Мы долго ходили по городу. Когда мы увидели ресторан «Если у вас пожар, звоните 01» мой друг сказал:

- Ты знаешь, кажется я забыл выключить газ!

При чтении текста у студентов возникают вопросы: Что означает заголовок текста? Почему рестораны названы «Му-му» или «Елки-палки», «Ни пуха ни пера» и т.д. Такого типа рекламные названия требуют исследовательского подхода. Объяснение решения таких проблемно-поисковых задач становится целью формирования лингвострановедческой, коммуникативной компетенций.

В предтекстовых заданиях в первую очередь работаем с заголовком. «Любовь-морковь» - это игра слов, разговорно-шутливое выражение о любовных отношениях. Необходимо поработать с глаголами движения, обратить внимание на видовую пару*включить-выключить,* подобрать антонимы к наречиям.

В послетекстовых заданиях, используя словари, возможности Интернета, объяснить аббревиатуру КГБ, название ресторана Му-му, выражения «Елки-палки», «Ни пуха ни пера», найти эквиваленты в родном языке.

В послетекстовые задания включаются вопросы-обсуждения, подводя студентов к уровню подготовленной монологической, диалогической речи:

✓ Какие рестораны (кафе) русской кухни есть в Баку? Как они называются?

✓ Какие блюда русской кухни вам нравятся? А какие продукты нужны, чтобы приготовить блины (винегрет, окрошку)?

Можно включить микродиалог:

- *Привет, Анар! Как дела?*
- *Привет, Гусейн. Спасибо, хорошо.*
- *Анар, какие у тебя планы на воскресенье? Хочу пригласить тебя на русские блины в ресторан МарьИванна.*
- *О, Гусейн ты богатый студент!. С удовольствием! А где находится этот ресторан?*
- *В центре Баку, на улице Зарифы Алиевой.*

В диалоге внимание акцентируется на формах приветствия, выражениях типа «какие планы на воскресенье (понедельник, неделю и т.п.)», «пригласить на блины (чай, день рождения и т.п.)»; прорабатываются формы обращения в русском языке (по имени, имени и отчеству и т.д.).

Итак, чем активнее учебный процесс, тем больше информации усваивают учащиеся. Наряду с программным материалом (фонетическим, лексическим, грамматическим) усваивается лингвострановедческая информация, повышается мотивация для изучения русского языка.

Литература

1. Верещагин Е.М., Костомаров В.Г. Язык и культура. Лингвострановедение в преподавании русского языка как иностранного. М., 1973, 248 с.
2. Маслова В.А. Лингвокультурология М., 2001, 203 с.
3. Крючкова Л.С., Мощинская Н.В. Практическая методика обучения русскому языку как иностранному. М.: ФЛИНТА:Наука, 2011, 480 с.
4. Курлова И.В. Начинаем читать по-русски. М., Русский язык. Курсы, 2008, 112 с.
5. https://core.ac.uk/download/pdf/324221645.pdf

XÜLASƏ

RUS DİLİ XARİCİ DİL KİMİ DƏRSLƏRİNDƏ LİNQVOKULTUROLOJİ YANAŞMA TƏDRİSİ İNKİŞAF ETDİRƏN AMİL KİMİ

Musayeva Ə.T.

Sumqayıt Dövlət Universiteti, Azərbaycan

Məqalədə rus dilinin xarici dil olduğu dərslərdə linqvokulturoloji aspektinə toxunulur. Tanınmış tədqiqatçıların dilin xalqın mədəniyyəti, bu günü və keçmişi, mənəvi dəyərləri ilə əlaqəsi haqqında fikirləri verilir. Linqvokulturologiya predmeti dildə öz əksini tapan milli reallıqlardır.

Dilin mənimsənilməsinin, nitq fəaliyyətinin bütün növlərinin vərdiş halına çevrilməsinin səmərəli vasitələrindən biri mətndir. Məqalədə tədris-autentik (təlimin ilkin mərhələsi) mətn üzərində aparılan işin materialı öz əksini tapmışdır. Mətn tədqiqat yanaşması tələb edən ekstralinqvistik spesifikliyi ilə seçilir. Müəllim mətn üzərində işdən sonra tələbələrlə birlikdə qrammatik, leksik, faktiki məlumatları mətndən seçir. Ölkəşünaslıq aspekti dilin öyrənilməsinə motivasiya olmaq üçün mühüm bir dəstəkdir.

***Açar sözlər**: rus dili xarici dil kimi, linqvoölkəşünaslıq, aktiv kommunikasiya, praqmatik mətn, proyektiv mətn, tədris-autentik mətn*

SUMMARY

THE LINGUOCULTURAL STUDY APPROACH AS A WAY OF DEVELOPING LEARNING PROCESS IN THE LESSONS OF RFL

Musayeva A.T.

Sumqayit State University, Azerrbaijan

The article touches on the topic of the linguocultural study aspect in the lessons of the RFL. The opinions of well-known researchers on the connection of language with culture, the present and the past, the

spiritual values of the people are given. The subject of linguo-country studies is the national realities reflected in the language.

One of the most effective means of language acquisition, mastering all types of speech activity is the text. The article uses material from work on an educational-authentic text (the initial stage of training).The text is distinguished by its extralinguistic specificity, which requires a research approach. After working on the text, the teacher together with the students extracts grammatical, lexical, and factual information from it. The linguistic and cultural aspect serves as a support for the motivation of language learning.

***Key words**: russian as a Foreign Language (RFL), linguistic and cultural studies, active communication, pragmatic text, projective text, educational- authentic text*

К ВОПРОСУ О ФОРМИРОВАНИИ КУЛЬТУРОЛОГИЧЕСКОЙ КОМПЕТЕНЦИИ ИНОСТРАННЫХ СТУДЕНТОВ

Пироженко Л.В.

Мультикультурный исследовательский центр, Университет Хучжоу, провинция Чжэцзян, КНР

Резюме. В статье рассматриваются педагогические аспекты формирования культуроведческой компетенции иностранных студентов, изучающих язык страны обучения. Подчеркивается, что достижение высокого уровня владения иностранным языком невозможно без приобщения к культуре носителей языка, без опоры на материалы культурологии, страноведения, поскольку любое высказывание, рассматриваемое как факт языка, погружено в культурологический контекст. Описывается особая роль в формировании культурологической компетенции у иностранных студентов текстов учебников и пособий по языку страны обучения, удовлетворяющих потребности обучающихся в плане культуры, истории, литературы страны изучаемого языка.

***Ключевые слова**: иностранные студенты, социокультурная адаптация, культурологическая компетенция, коммуникативная компетенция, культурологический контекст*

Проблема сопряжения языка и культуры в обучении иностранному языку особенно актуализировалась с развитием глобализации, интернационализации высшего образования, значительным увеличением числа желающих получить образование в другой стране. Развитие академической мобильности создает условия для межкультурной коммуникации учасников образовательного процесса, содействует взаимопониманию между народами, формированиюуважительного отношения к культурному и этническому многообразию. Таким образом, став важным трендом мирового образования интернационализацияоказывает значительное влияние на развитие высшего образования, меняет его направленность и содержание.

С каждым годом внимание к процессу интернационализации высшего образования усиливается, актуализируя обсуждение вопросовобучения иностранных студентов, их приобщенияк культуре страны обучения, межкультурной адаптации. В центре внимания исследователей социокультурная адаптация иностранных студентов (Б. Алиева, Э. Тарханова, Л. Ваулина, Н. Коношенко, Л. Мустафина, А. Нурутдинова, Сунь Сяопэн и др.), формирование межкультурной коммуникации иностранных студентов (М. Будаговская, Л. Гришаева,Т. Грушевицкая, Д. Гудков, О. Леонтович, А. Садохин, И. Халеева, **Е. Харченко,** Л. Ходякова, Ян Чуньлэй,Л. Цурикова и др.), формирование культурологической (межкультурной) компетенции студентов, обучающихся в иноязычной среде (М. Будаговская,Л. Блохинская, О. Гордиевская, В. Зиньковская, Е. Дишкант, Л. Ходякова, Ян Чуньлэй и др.), использование текстов устного народного творчествадля формирования культурологической компетенции студентов в инокультурном пространстве (О. Соляник, Е.Жарикова, В. Матвиенко и др.), особенности отбора учебного материала для формирования культурологической компетенции иностранных студентов (Л. Блохинская, Ван Цзяньсинь, Ву Сибинь, Е. Жарикова, Ло Чуньин, Чжан Яньцзюнь,Лю Юэмяо и др.).

В научных сообществах разных стран живо обсуждается проблема эффективного формирования коммуникативной и культурологической компетенций иностранных студентов.Иностранные студенты не только обучаются в иноязычной среде и инокультурном пространстве, но и сами являютсяпредставителями разных этнических групп, разных культур что осложняет их социокультурную адаптацию и актуализирует усвоение страноведческой информации.Согласно выводам Т. Парсонса, именно культура задает образцы взаимодействия людей

в социуме. При этом культура понимается не эстетическии не этнографически, а как «ценностно-нормативная система», которая включает в себя менталитет, ценности, нормы поведения. Именно эта система определяет особенности остальных компонентов культуры (образования, стиля жизни, взаимоотношений) и знакомство именно с этим аспектом культуры помогает в адаптации к новой среде. Таким образом, понятие «социокультурная адаптация» отражает особенности овладения культурным богатством общества и применения соответствующих знаний в ситуациях, являющихся непривычными, нестандартными для студента [3].

Условием социкультурной адаптации студентов обучающихся в иноязычной среде является овладение ими навыками межкультурной коммуникации, основу которой, в свою очередь составляет культурологическая (межкультурная)компетенция. Следовательно, дляовладения навыками межкультурной коммуникации необходимо включение элементовнациональной языковой и ценностной картины мира в фонд общих знаний иноговорящих студентов, поскольку речевое общение на иностранном языке предполагает восприятие не только буквальных, но и не явных, скрытых смыслов.По мнению российских исследователей, овладение межкультурной коммуникацией не возможно без «знания и владения поведенческими актами, выходящими за пределы системы языка, относящимися к области менталитета, логики, философии, традиций, обычаев - другими словами, культуры народа и отдельных его групп» [3]. Если коммуникация осуществляется между носителями разных языков, ситуация становится еще сложнее, поскольку последние являются одновременно и носителями различных культур, живущими в инокультурном для всех учасников коммуникации пространстве.

Само понятие культурологической (мультикультурной) компетенции является производным в серии понятий ключевых и предметных компетенций. Оно относится к компетенциям ключевым, которые включают пять потенциалов, задающих направленность процессу развития личности: познавательный, морально-нравственный, творческий, коммуникативный и эстетический[1]. Обучение иностранным языкам, формирует, кроме общей познавательной и коммуникативной компетенций еще и морально-нравственную, связанную с пониманием особенностей мировоззрения страны изучаемого языка, способностью жить с людьми других культур, языков, религий.

В современных научных публикациях подчеркивается необходимость использования в обучении языку культуроведческого подхода, подразумевающего «усвоение в процессе изучения языка жизненного опыта народа, его культуры (национальных традиций, религии, нравственно-эстетических ценностей, искусства) и духовно-эстетическое воздействие на мысли, чувства, поведение, поступки обучаемых»[2].Культуроведческий подход предусматривает широкое использование в процессе обучения иностранных студентов местному языку текстови учебных материалов с ярко выраженной культурологической направленностью. Данный подход к преподаванию языка предполагает формирование и развитие лексических навыков на основе лингвострановедческих материалов, что является непременным условием успешности межкультурного общения[3]. Использование культурологического подходав обучении местному языкуповышает интерес иностранных студентовк инокультурному обществу; благоприятно сказывается на развитии понимания поведенческих стереотипов носителей языка; помогает формировать навыки и умения использовать изученные факты в качестве опор и ориентиров для понимания лингвострановедческих реалий; способствует развитию стратегии межкультурного взаимодействия.

Не вызывает сомнения факт, что достижение высокого уровня владения иностранным языком невозможно без приобщения к культуре носителей языка, без опоры на материалы культурологии, страноведения, поскольку любое высказывание, рассматриваемое как факт языка, погружено в культурологический контекст. Культуроведческая компетенция предполагает восприятие студентами изучаемого языка как носителя культуры, ментальности, традиций народа, для которого данный язык является родным и включает в себя следующие знания:основные особенности речевого этикета;наименования предметов и явлений традиционного быта народа, национальных игр, традиций, обрядов и обычаев;устного народного творчества, отрывков литературных произведений, знаковых литературных персонажей; произведений искусства (художников, архитекторов, музыкантов, скульпторов, народного творчества); невербальных способов общения, сопутствующих этикетным формулам речевого поведения (мимики, жестов).

При таком подходе на языковых занятиях формируется уважительное отношение к культуре народа страны пребывания и к общечеловеческой культуре.Очевидно, изучение любого языка должно сопровождаться одновременным знакомством с обычаямикультурой его носителей. Чтобысвободно владеть иностранным языком, недостаточно изучить лишь лексику и грамматический

строй этого языка, т.е. овладеть лишь языковыми знаниями. Необходимо ещё познакомиться с общественной жизнью и традиционной культурой его носителей, отражёнными в языке, поскольку жизнь языка обусловлена жизнью и культурой языкового коллектива – носителя языка. Формирование коммуникативных умений иностранных студентов будет более успешным, если процесс обучения осуществляется не только на уровне педагогической коммуникации в рамках аудиторных занятий, но и на уровне межкультурной коммуникации с целью более легкого вхождения в культуру. Знакомство с жизнью и культурой общества даёт учащимся, изучающим иностранный язык, фоновые знания, без которых они не могли бы правильно и точно «понять содержание оригинального текста, несмотря на то, что все слова в тексте знакомы и грамматические связи определены» [6].

Таким образом, культурологическая компетенция является необходимым условием социокультурной адаптации иностранных студентов, под которой российские исследователи подразумевают активный процесс взаимодействия представителя иной культуры и среды его настоящего обитания, процесс активного приобретения необходимых для жизни трудовых навыков и знаний, усвоение студентом основных норм, образцов, ценностей новой окружающей действительности (явление «вхождения» или «включения» в культуру) [6].

При этом, как российские так и китайские исследователи подчеркивают, что университетская среда предоставляет студентам ограниченный доступ к реальному контексту сообщества, дает мало возможностей для погружения в жизнь носителей языка. Как показывает практика, русские друзья для китайских студентов в России, как и китайские для российских в Китае – это большая редкость. Поэтому так важно уделять особое внимание формированию культурологической компетенциипутём культурологического экскурса в историю слова в ходе словарной работы на занятиях, системы упражнений, при обсуждении предоставленных преподавателем аудио- и видеоматериалов, на внеаудиторных мероприятиях, экскурсиях, конкурсах т.п.Особую роль в формировании культуроведческой компетенции у студентов играют тексты учебников, культурологический контекст представленный в комментариях к текстам, дидактическим заданиям и т.п.,удовлетворяющие потребности обучающихся в плане культуры, истории, литературы страны обучения.

Представленный в учебных книгах текст (художественный, публицистический) выступает как материал для изучения и закрепления лексики и грамматики, развития речевых навыков обучаемых. При этом, отражая сведения о быте, привычках, традициях и обычаях носителей изучаемого языка, текст способствует расширению представлений о многообразии духовной и материальной культуры, её познанию в контексте диалога культур, осознанию ее самобытности.

Однако зачастую учебная литература, используемая в вузах не способствует преодолению межкультурных барьеров. Представленый в учебных пособиях языковой и методический материалы не ориентированы на представителей определенной культуры (студентов из Китая в России или студентов из России в КНР) и не содержат компаративного анализа особенностей изучаемого языка и родного языка обучающегося. Следовательно, сравнение родной культуры и культуры носителей изучаемого языка отсутствует, и это приводит к непониманию и к тому, что «культурные ошибки воспринимаются гораздо болезненней, чем языковые» [7]. По мнению А. Неупокоевой, дисциплина «История русской культуры» для иностранцев должна преподноситься в диалогической форме, с детальным рассмотрением диалога культур, который происходил на протяжении многих столетий. При этом ее содержание должно постоянно перекликаться с родной культурой иностранного студента. Презентация материала и примеров в сравнительной форме поможет быстро изучить язык и приспособиться к новой культурной среде. Важным аспектов изучения данной дисциплины является наличие кросскультурных связей посредством коммуникации, т.е. диалога между индивидом и социумом [7].

Многолетний опыт активного распространения в мире китайского языка, сравнительные исследования качества учебных пособий по китайскому языку для разных стран и представителей разных этнических групп, позволили авторам современных публикаций утверждать, что обучение культуре страны изучаемого языка целесообразно базировать на сравнительносопоставительном анализе с родной культурой иностранных студентов, присущими им традициями и нормами поведения[4]. Китайские исследователи отмечают, чем более существенная разница между китайской и родной культурой студента с точки зрения языка, его грамматического построения, религии, традиций, климатических условий проживания, быта и т.д., тем больше внимания в учебных материалах должно посвящаться сравнению традиций и норм поведения. Один учебник не может удовлетворить потребности в обучении студентовиз разных стран, не может адаптироваться к

особенностям обучения студентов из разных регионов мира. Так, уже в 2010 году насчитывалось более 6000 учебных пособий по китайскому языку как иностранному для студентов разных национальностей. Кроме того создано более 500 видов местных учебных материалов, независимо разработанных Институтами Конфуция [4].

При создании пособий для иностранных студентов необходимо учитывать культурные, религиозные и географические факторы, социальное происхождение и другие аспекты жизни носителей языка. Только тогда учебные материалы по языку могут быть использованы не только как эффективная основа для его изучения, но и как средство постижения изучающих язык страны обучения духа и традиций его носителей [8].Лю Жуэй и Ван Шань рекомендуют интенсивно использовать реальный язык, такой как видеоматериалы, радио- и телепередачи, что даст возможность углубить понимание студентами китайского социального и культурного фона. Однако, подчеркивают китайские исследователи, при подготовке учебных материалов и в преподавательской деятельности использование контекстных материалов сталкивается с множеством проблем. Авторы учебных пособий и преподаватели вынуждены учитывать как уровень владения языком студентами так и ограничения, вызванные несоответствием существующей системе преподавания [5].

Таким образом, для успешной социокультурной адаптации студентов обучающихся в иноязычной и инокультурной среде необходимо создать условия, способствующие преодолению межкультурных коммуникативных барьеров, формированию их культурологической компетенции, активному приобретению необходимых для жизни коммуникативных навыков и знаний, основных норм, образцов, ценностей новой окружающей действительности. Особую роль в формировании культурологической компетенции у студентов играют учебники по языку страны обучения. Представленные в учебных пособиях тексты и задания должны быть направлены на удовлетворение потребностей обучающихся в плане культуры, истории, литературы страны обучения.

Литература

1. Гордиенко О., Зиньковская В. Формирование культурологической компетенции иностранных студентов с использованием краеведческих материалов [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://cyberleninka.ru/article/n/formirovanie-kulturologicheskoy-kompetentsii-inostrannyh-studentov-s-ispolzovaniem-kraevedcheskih-materialov
2. Дишкант Е. В.Педагогические аспекты изучения русской национальной культуры иностранными студентами [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://cyberleninka.ru/article/n/pedagogicheskie-aspekty-izucheniya-russkoy-natsionalnoy-kultury-inostrannymi-studentami
3. Колесникова В., Муллинова О., Муллинова Т. Преподавание русского языка как иностранного в контексте межкультурной коммуникации [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://cyberleninka.ru/article/n/prepodavanie-russkogo-yazyka-kak-inostrannogo-v-kontekste-mezhkulturnoy-kommunikatsii
4. Ло Чуньин, Чжан Яньцзюнь. Исследование адаптивности подготовленных в целевых странах учебных материалов по китайскому языку как иностранному (На основе анализа характеристик китайских учебных материалов в американских университетах) [Электронный ресурс]. – Режим доступа:https://kns.cnki.net/kcms/detail/detail.aspx?dbcode=CJFD&dbname=CJFD2014&filename=ZGGJ201402022&uniplatform=NZKPT&v=MWemFyoYEKeZokjyZ2SvHzn16OpSrWlr9z8znurfAdhMa3KrcOEgGKoqG%25mmd2BtZvOiI
5. Лю Жуэй, Ван Шань. Разработка международных учебных материалов по китайскому языку: теория и практика [Электронный ресурс]. –Режим доступа: https://kns.cnki.net/kcms/detail/detail.aspx?dbcode=CJFD&dbname=CJFDLAST2021&filename=YYJX202101003&uniplatform=NZKPT&v=Rp2BZCFxmYwmQ0IGJmIE%25mmd2Bj%25mmd2BYp%25mmd2Bdwdn1zBz%25mmd2BN9PejPaNCkrxhlht27KllU%25mmd2FyyllRq
6. Мустафина Л. Р., Нурутдинова А. Р. Необходимые условия для оптимизации процесса адаптации иностранных студентов к учебному процессу в высшей школе России [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://cyberleninka.ru/article/n/neobhodimye-usloviya-dlya-optimizatsii-protsessa-adaptatsii-inostrannyh-studentov-k-uchebnomu-protsessu-v-vysshey-shkole-rossii
7. Неупокоева А.К. Проблема взаимодействия языка и культуры в обучении русскому языку иностранцев [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://rusfil-mggu.at.ua/forum/25-102-1
8. Хань Сёучюэнь. Локализация международных учебных материалов по китайскому языку за последнее десятилетие (исследования по интернационализации) [Электронный ресурс]. – Режим доступа:https://kns.cnki.net/kcms/detail/detail.aspx?dbcode=CJFD&dbname=CJFDLAST2020&filename=HYXX202006011&uniplatform=NZKPT&v=pTwa2cCkyQfwYvYEhPdW4bCZUZOTebdniUZBBpkf6HWoqf%25mmd2F%25mmd2FdEzEE5FdMAQRGmbG

XÜLASƏ
ƏCNƏBİ TƏLƏBƏLƏRDƏ KULTUROLOJİ KOMPETENSİYANIN FORMALAŞDIRILMASI PROBLEMİ

Pirojenko L. V.
Çoxmədəniyyətli tədqiqat mərkəzi, Hangzhou Universiteti, Zhejiang əyaləti, ÇXR

Məqalədə təhsil aldığı ölkənin dilini öyrənən əcnəbi tələbələrin mədəniyyətşünaslıq kompetensiyalarının formalaşmasının pedaqoji aspektləri nəzərdən keçirilir. Xarici dilə yiyələnmədə yüksək nəticə əldə etməyin bu dildə danışanların mədəniyyətinə müdaxilə etmədən, kulturologiya, ölkəşünaslığa dair mənbələrə əsaslanmadan mümkün olmadığı vurğulanır, çünki dil faktı kimi götürülən istənilən fikir kulturoloji kontekstə daxildir. Dili öyrənilən ölkənin mədəniyyəti, tarixi, ədəbiyyatı planında təhsil alanların tələbatlarını ödəyən dərsliklərin və təhsil alınan ölkənin dili ilə bağlı dərs vəsaitlərinin əcnəbi tələbələrin kulturoloji kompetensiyalarının formalaşmasında xüsusi rolu təsvir edilir.

Açar sözlər: *əcnəbi tələbələr, sosio mədəni uyğunlaşma, kulturoloji kompetensiya, ünsiyyət səriştəsi, kulturoloji kontekst*

ON THE ISSUE OF FORMATION THE CULTURAL COMPETENCE OF FOREIGN STUDENTS

Pyrozhenko L. V.
Center for Multicultural Studies,University Huzhou, Zhejiang Province, China
Lidiiap@ukr.net

The article deals with the pedagogical aspects of the formation of cultural competence of foreign students studying the language of the country of study. It is emphasized that achieving a high level of foreign language proficiency is impossible without introducing native speakers to the culture, without relying on the materials of cultural studies, regional studies, since any statement considered as a fact of language is immersed in a cultural context. The special role of texts of textbooks and manuals on the language of the country of study that meet the needs of students in terms of culture, history, literature of the country of the studied language in the formation of cultural competence of foreign students is described.

Key words: foreign students, socio-cultural adaptation, cultural competence, communicative competence, cultural context

NİZAMİ GƏNCƏVİ YARADICILIĞINDA ŞƏXSİYYƏTİ FORMALAŞDIRAN MOTİVLƏR HAQQINDA

Dadaşzadə Əhliman İbrahim Oğlu
Cəfərov Pərviz Tahir Oğlu
Sumqayıt Dövlət Universiteti, Azərbaycan
ehlimandadaszade@gmail.com

Xülasə. Məqalədə müəlliflər geniş aspektdə Nizami Gəncəvinin yaradıcılığında şəxsiyyətin inkişafı və əxlaqi-mənəvi tərbiyəsi ilə bağlı motivləri, onların ifadə formalarını araşdırır, bu motivlərin şəxsiyyətin psixo-sosioloji yetkinləşməsindəki rolunu əsaslandırırlar. Nizami insanı yüksək qiymətləndirib onu yaradılmışların ən kamili və şərəflisi saysa da, şəxsiyyətin ziddiyyətlərini, onun yüksək məqamına uyğun gəlməyən keyfiyyətlərini, törətdiyi zülm və ədalətsizlikləri də yaxşı görür, onların səbəblərini açıqlayır. Bunun üçün indiyə qədər bu sahədə yazılan mövcud elmi ədəbiyyatların geniş təhlili aparılıb.

Açar sözlər: *Nizami, Xəmsə, şəxsiyyət, tərbiyə, psixoloji motiv*

XII əsr Azərbaycan ictimai-fikir, fəlsəfi-psixoloji fikir tarixində çox maraqlı və dərin məzmunlu işlər qoymuşdur. Fəlsəfi-psixoloji fikir tarixində baş verən hadisələr, faktlar və digər ictimai dəyişikliklərdə şəxsiyyəti fərqləndirən motivlərlə bağlı idrak proseslərinin dərinliyi və zənginliyi daha çox hiss edilir. Xəqani, Məhsəti, Əbilüla Gəncəvi və başqalarının yaradıcılığında bu daha açıq hiss olunur.

Qədim dünyanın böyük filosof-psixoloqu Aristotel göstərirdi ki, şəxsiy¬yəti motivlər həmişə formalaşdırır. Onlar obyektiv olaraq müxtəlif keyfiyyətləri daha çox duyğular müstəvisində əks etdirirlər. Aristotel bu baxımdan duyğulara böyük üstünlük verirdi. Fərdin fəaliyyətində qiymətləndirmə, görmə, eşitmə, iybilmə, dadbilmə və lamisəni fərqləndirməklə müxtəlif motivlər yaranır – inkişaf edir [1, 186].

Onun fikrincə, duyğularsız fərdin fəaliyyətyini təsəvvür etmək olmaz. Duyğular – dərk etmək, fikirləşmək, təxəyyül və s. etmək istiqamətlərini özündə birləşdirir.

Nizami motivlərin yaranmasında xarici və daxili duyğuların təsirlərinə böyük üstünlük verirdi.

"Xəmsə"də məsələn "Xeyir və Şər" hekayəsində duyğuların rolunu göstərən nə qədər bədii materiallar vardır.

Daşın qanlı bağrında qana qatdı yaqutu...
Dərgahına pərdədir hicablı fələk ki var,
Pərdəsini yırtmağa əl atmamış rüzigar.
Sökə bilsə pərdəni, fələk çətin sökərdi [2, 44].

Diqqətəlayiq cəhət budur ki, şair insanı gənc yaşlarından əməyə alışmağa çağırır və bunun da tərbiyə (yaxud özünütərbiyə) prosesində əmək tərbiyəsinə xüsusi yer ayırır. Bunun üçün insan, Nizaminin fikrincə, hər gün müşahidə etdiyi qarışqaların və arıların zəhmətsevərliyindən ibrət götürməlidir. Başa düşmək çətin deyildir ki, Nizami əslində əməyə psixoiloji hazırlıq məsələsini irəli sürür. Yəni hər bir insan hələ gənc yaşlarından əməyin fərdi və ictimai əhəmiyyətini anlamalı, eyni zamanda əməyə məcburiyyət üzündən həyata keçirilən fəaliyyət kimi baxmayıb, ondan zövq almağı bacarmalıdır. Yalnız bu halda əmək insanın fiziki və mənəvi-əxlaqi təkamülünə xidmət göstərə bilər.

Nizami təsvir etdiyi hadisələrə yanaşaraq başqasını düşündürən münasibətlər harmoniyası yaradır. Bu harmoniyada Adler demişkən, hər şey səbəblərdən nəticələnir.[3, 105]

Əsərin başqa bir yerində şairin ictimai həyatın mühüm məsələlərindən, ədəbiyyatın isə ənənəvi mövzularından biri olan nəsillər mübarizəsi problemini sırf psixoloji aspektdə mənalandırması da maraq doğurur:

Deyirlər ki, ləl olur qartıyanda daş belə,
İnanmıram mən buna, olur-olsun kaş belə,
Paxıllıqdan qocalar gənci bada verəndir.
Hər sözünə dağ kimi əks-səda verəndir. [2, 48]

Göründüyü kimi, şair müxtəlif nəsillərin arasında mövcud olan və bir sıra ictimai problemlər doğuran səddin, ilk növbədə, onlar arasında münasibətlərdəki psixoloji maneələrlə bağlı olması fikrini irəli sürür.

Nizaminin yaradıcılığında şəxsiyyətin formalaşmasında motivlərin təsirləri – idrak proseslərinə daxil olan anlayışlarla [4; 6] xüsusi olaraq əlaqələndirilir. Nizami xarici aləmin dərk olunmasını və qiymətləndirilməsi prosesini şəxsiyyət üçün ən vacib motiv hesab edirdi. Buna görə də gözə (görmə duyğusuna) daha çox məna verirdi. O göstərirdi ki, insanın gözünü 2 nur zinətləndirir. Rənglərin gözə təsiri də eyni deyildir. Nizami bu baxımdan yaşıl rəngin xoş təsirinə diqqəti cəlb edirdi. O, yazırdı ki, "yaşıllıq hər şeyin təravətidir", "yaşıl rəng gözləri işıqlandırır." [6; 7] Nizami gözün ağılla bağlı olduğunu da dəqiq müəyyənləşdirmişdi. Onun fikrincə, "qaranlıq fikri təşkil edir", başqa sözlə, qaranlıqda fikirləşmək olmur. [6; 8] "Ağıl zənginləşəndə göz də açılır." [6; 10]

"Xəmsə"də qavrayış mənalılığı ilə bağlı xeyli şah kəlamla – psixoloji mənalar ifadə edilir. Onlar arzular, istəklər, əməllər illüziyalar təşkil edir. Bu əksinə şairin şəxsiyyət psixologiyası ilə bağlı fikirləridir. "Xəmsə"də bu illüziyalar geniş psixoloji mənzərə təşkil edəcək fərdin fəaliyyətini formalaşdıran motivləri zənginləşdirir.

Nizaminin yaratdığı şəxsiyyətlər psixoloji mənada tamdırlar, bütövdürlər. Onlar istər şah olsun, istərsə də rəiyyət, kəndli, ovçu…. Qadın, kişi, oğlan və qız fərqi yoxdur, onlarda psixoloji ideyalar – qiymətləndirilərkən ictimai psixoloji təcrübə motivləri görünür.

"Xəmsə"yə daxil olan əsərlərin hər birində Nizami bu konsepsiyanın müxtəlif tərəflərini açıqlamış və öz ecazkar qələmi ilə oxucuların mühakiməsinə vermişdir. Əgər "Sirlər xəzinəsi"ndə Nizami şəxsiyyətin mahiyyətini daha çox ümum-fəlsəfi planda şərh edərək, onun strukturunda fizioloji və mənəvi-psixi, fərdi və ictimai amillərin nisbətini göstərməyə çalışırsa, "Xosrov və Şirin"də şair şəxsiyyəti psixoloji bir reallıq kimi tədqiq edir, surətlərin daxili aləmini diqqət mərkəzinə çəkir. "Leyli və Məcnun"da Nizami insan psixikasının ən dərin qatlarına və sirli guşələrinə nüfuz edir. "Yeddi gözəl"də şəxsiyyət fərd-sosium qarşıdurması kontekstində, şəxsi istəklər və ictimai borcun konflikti şəraitində işıqlandırılır. "İsgəndərnamə"də Nizaminin şəxsiyyəyt konsepsiyası fəlsəfi miqyas kəsb edir, qlobal ictimai problemlərin qoyuluşu və həllinin məhvərində dayanır. Göründüyü kimi, Nizaminin şəxsiyyət təlimi olduqca əhatəli, çoxşaxəli və sistemli xarakterə malikdir.

Nizami insanı yüksək qiymətləndirib onu yaradılmışların ən kamili və şərəflisi saysa da, şəxsiyyətin ziddiyyətlərini, onun yüksək məqamına uyğun gəlməyən keyfiyyətlərini, törətdiyi zülm və ədalətsizlikləri də yaxşı görür, bunların səbəblərini açıqlayır, xilas yollarını arayırdı. Şair insanın ziddiyyətlərini onun ikili təbiəti ilə, iki başlanğıcdan – cismani və mənəvi başlanğıclardan yaradılması ilə izah edirdi. İnsanın digər

canlılardan üstünlüyü onda mənəvi (ruhani) başlanğıcın olması ilə şərtlənir və məhz ruhun mövcudluğu sayəsində insan bioloji varlıq olaraq qalmır, şüurlu ictimai fəaliyyətin subyektinə çevrilir. Nizami cismani başlanğıcı rədd etmir, yalnız heyvani instinktkərin cilovlanmasına, onların ağlabatan həddə ödənilməsini məsləhət görür, bioloji ehtirasların əsiri olmağın əleyhinə çıxır. Bunun üçün insan öz təbiətini dərk etməlidir, yalnız bu zaman o, özünün cəmiyyətdəki vəzifəsini anlaya və yerinə yetirə bilər.

Şübhəsiz, Nizami ruhdan, mənəvi başlanğıcdan danışarkən, müasir mənada, insanın sinir-psixi təşkilini, şəxsiyyətin strukturunda psixi element və funksiyalar sistemini nəzərdə tutmuşdur. Şair şəxsiyyətin psixoloji imkanlarını hüdudsuz sayır və onu maksimum reallaşdırmağa çağırırdı. Məhz bu halda şəxsiyyət kamilləşə, dəyişə və ətraf mühiti də dəyişdirə bilər.

Nizami şəxsiyyətin mahiyyətini bütün mürəkkəbliyi ilə, onun strukturunda bir tərəfdən fizioloji və psixi, digər tərəfdən isə fərdi və ictimai amillərin qarşıdurması müstəvisində şərh edir və ən mühümü odur ki, bu qarşıdurmanı mexaniki əkslik kimi deyil, dinamiki keyfiyyətə və dialektik mahiyyətə malik ziddiyyət kimi mənalandırırdı.

Nizami təsvirləri bu günkü güzəran psixologiya məsələlərində - ilk növbədə şəxsiyyət psixologiyasında motivlər təşkil edir.

Elə ki, bəzəndi tac Bəhram-Gurdan,
Cəlal rövnəq aldı o təzə nurdan.
Yeddigöz kəməri bağlayaraq şah
Yeddipillə taxta oturdu gümrah.
Başda Çin papağı, tərlan döşütək
Rumi paltar verdi əyninə bəzək. [11, 74]

Əlavə etmək lazımdır ki, Nizami şəxsiyyətin strukturunda göstərilən amillərin "qarşıdurmasını" mexaniki əkslik kimi deyil, dinamik keyfiyyətə və dialektik mahiyyətə malik ziddiyyət kimi təqdim edir.

Nizami insanın fəallığının mənbəyini onun tələbatındagörür və bu tələbatları xarakteri baxımından maddi (təbii) və mənəvi (mədəni) olmaqla iki qismə bölür. Şair maddi tələbatın ödənilməsini şəxsiyyətin fiziki mövcudluğunun ilkin şərti kimi zəruri saymaqla yanaşı, daha çox mənəvi tələbatdan doğan fəaliyyəti yüksək qiymətləndirir və onları şəxsiyyətin inkişafına təkan verən başlıca amillərdən biri hesab edir.

Nizami tələbatların dolğun və ağlabatan şəkildə ödənilməsini şəxsiyyətin təkamülündə mühüm şərt hesab etsə də, bunun əmək fəaliyyəti vasitəsilə həyata keçirilməsini də zəruri şərt kimi irəli sürür. Məhz əmək fəaliyyəti prosesində şair dönə-dönə söz açdığı insanın hədsiz imkanlarının (istər fiziki, istərsə də mənəvi) reallaşmasını mümkün sayır və əslində əməyin tələbata çevrilməsi ideyasını irəli sürür. Özü də "əmək" dedikdə şair həm fiziki, həm də zehni əməyi nəzərdə tutur.

Burada belə bir cəhəti də qeyd etməliyik ki, Nizamiyə qədər ədəbiyyatda əsasən yüksək mənşəyə malik olan şəxsiyyətlər – şahlar, sərkərdələr və s. tərənnüm olunurdu. Nizami Şərq ədəbiyyatında ilk dəfə olaraq, "kiçik" şəxsiyyətləri, sadə insanları poeziyaya gətirmişdir. Şair dəfələrlə qeyd edirdi ki, şəxsiyyətin dəyərliliyi onun əsil-nəcəbi, rütbə və vəzifəsi ilə yox, onun ictimai faydası, mənəvi-əxlaqi keyfiyyətləri ilə müəyyən olunur. Əməkçi insanları da o, məhz belə dəyərə malik şəxsiyyətlər kimi qələmə almışdır.

Nizami əməyi insana şərəf gətirən, onu yüksəldən bir amil kimi qiymətləndirir, əməksiz dolanan şəxsiyyətin isə inkişafdan qalaraq tənəzzülə uğramasını, "heyvan mərtəbəsinə düşəcəyini" qeyd edir:

Qana qəltan etsə də səni zəhmət tikanı,
Çalışmaqdan usanma, işə alışdır canı,
Öz halal zəhmətinlə namuslu insan sayıl,
Hər yetənə alçalma, əl açıb olma sail. [11, 78]

Beləliklə, şair əməkdən qaçan insanın ilk növbədə, mənən alçalmasını vurğulayır, zəhmətkeş insanın isə, əksinə yüksək əxlaqi keyfiyyətlərin daşıyıcısına çevrilməsi fikrini irəli sürür. Bu fikir "Sirlər xəzinəsi"ndəki "Süleyman və əkinçi", "Kərpickəsən qocanın bir cavanla hekayəti" kimi fəsillərdə daha qabarıq şəkildə öz əksini tapmışdır.

Nizaminin təsvirlərində saysız - hesabsız motivlər vardır. Onları saymaq, bir-bir adlandırıb ümumiləşdirmək xeyli çətindir.

"Güllər açan zamanda çəməndə, gül bağında,
Qızılquşa söylədi şeyda bülbül bağında:
Cəh-cəhi var hər quşun, çıxarmırsan səs niyə?
Niyə üstün olmusan sən quşlardan bəs niyə?[11, 19]

"Sirlər xəzinəsi"ni diqqətlə araşdırarkən, nəzərə çarpan ilk məsələ Nizaminin insana yüksək qiymət verməsi, onu yaradılmışların ən kamili və şərəflisi sayması Nizami dövrünün terminologiyası ilə desək, "əşrəfi-məxluqat" hesab etməsidir. Şair çoxəsrlik dini-fəlsəfi ənənələrə uyğun olaraq, insanı "Allahın yer üzündə xəlifəsi" adlandırır və onun təbiəti etibarilə başqa canlılardan yüksəkdə dayandığını vurğulayır:

Yoxluğa bəxtiyarlıq işığı saçan adəm,
Varlığın qapısını üzünə açdı adəm…
Xilafət bayrağını uca tutdu dağ kimi
Endi də, yüksəldi də tutduğu bayraq kimi.[11, 49]

Daha sonra şair əsərə "İnsanın başqa heyvanlardan (canlılardan) üstünlüyü haqqında" fəsil daxil edir və insana müraciətlə yazır:

Sən ey yerdə fələyi heyrətdə qoyan insan,
Yer də, göy də nazınla daim oynayan insan,
Ülviyyət aləmindən xəbərdarsan deyə sən
Qüdrətinlə şərəfsən, şansan yerə, göyə sən…[11, 54]

Lakin Nizami sadəcə filantrop deyil və insana mücərrəd bir varlıq kimi yanaşmır. O, insan təbiətindəki ziddiyyətləri, onun yüksək məqamına uyğun gəlməyən keyfiyyətləri, törətdiyi haqsızlıq və ədalətsizlikləri də yaxşı görür və bu məsələyə dair baxışlarını mükəmməl bir sistem halında ifadə edir.

Nizami insan xarakterindəki ziddiyyətlərin kökünü hər şeydən əvvəl, onun öz xislətində, daha dəqiq desək, ikili təbiətində görür. Şair belə hesab edir ki, insan iki başlanğıcdan – cismani və ruhani başlanğıclardan yaradılmışdır və belə yaradılış aktının özü insan təbiətindəki təzadlara, mənəvi-psixoloji toqquşmalara bünövrə rolunu oynamışdır:

Ərdin qadir sultanı yaradanda dünyanı,
Ayrı aləm yaratdı bu bədəni, bu canı.[11, 43]

Nizaminin yaradıcılığında şəxsiyyət motivləri onun tərənnüm etdiyi çoxsaylı portretlərində özünü göstərirdi və yaradılırdı. O, böyük portret ustası olmaqla bərabər, həm də gözəl psixoloq idi. Bütün zamanlarda yalnız ona məxsus olan bənzərsiz yaradıcılıq təcrübəsində - bənzərsiz obrazlar yaratmaqla xüsusi başa düşülən, ünsiyyət, ekspressiv davranış, hətta geyim, danışıq xüsusiyyətləri insanlara təlqin edərək sonrakı nəsil üçün irsi formalaşdırma motivlərini yaradırdı.

Deyirlər Şam tərəfdə bir qoca kişi vardı,
Pəri kimi xalq ilə onun nə işi vardı.
Əyninin köynəyin ot-ələfdən hörərdi,
Kərpic kəsib bir təhər dolanar, gün görərdi...[11, 121]

Böyük Nizami şəxsiyyətin geniş mahiyyətə malik olmasında təlim-tərbiyənin rolunu qiymətləndirərdi. Çox maraqlıdır ki, Nizaminin adi bir obraz olan kərpickəsən kişini, Xosrov, Bəhram, İsgəndər, Nüşabə və başqa qəhrəmanlarda həm mənəvi-intellektual, həm də fiziki fəaliyyətə yer verməsi dərin psixoloji məna kəsb etmişdir. Nizamidə istər şah obrazı, istərsə də adi kərpickəsən öz əmək fəaliyyətinə görə şəxsiyyət zirvəsində qəbul edilir. Nizaminin fikrincə təlim-tərbiyə fəaliyyətində nə qədər mühüm amil olsa da, şəxsiyyət əsasən ictimai həyat və fəaliyyətdə, başqa fərdlərə münasibətlər sistemində ən çox canlı ünsiyyətdə daha mənalı görünür. Şəxsiyyət öz nöqsan və çatışmazlıqlarını görə-görə inkişaf edir, dəyişir. O, öz-özünü "inkar", "qəbul" etməyərək məqsədə çatmalıdır.

Ey vüsal gecəsindən qəlbə eşqi xal salan!
Ey sülhün bayrağından tez ucalıb, alçalan!
Kölgə kimi sürünmə, qəlbinə dağ yaraşar?
Qalx ayağa, bayrağa dalğalanmaq yaraşar [11, 44].

Nizami oğlu Məhəmmədə nəsihətində görmək istədiyi insanı – şəxsiyyəti düşünür, tərənnüm edir.

Sən, ey on dörd yaşlım, hər elmə yetgin!
Gözündə əksi var iki aləmin!
Yeddi yaşar oldun o zaman ki, sən,
Açıldın gül kimi, güləndə çəmən.
İndi ki, çatmışdır yaşın on dördə,
Başın sərv kimi durur göylərdə [11, 49].

Nizami yaradıcılığında şəxsiyyətlərin psixoloji mənzərəsi böyük qallereya təşkil edir. Burada olan obrazlar saysız-hesabsız psixoloji ideyalar, konsepsiyalar və müddəalar nümayiş etdirən-görünən insanlar - şəxsiyyətlərdir. Onlardan bugünkü həyatımız üçün biz sərhədsiz -hüdudsuz psixoloji mahiyyətlərdə olma vəziyyətləri, münasibətləri və hərəkət mexanizmləri öyrənirik. Bu cür faktlar Nizaminin şəxsiyyət problemi ilə bağlı yaradıcılıq axtarışlarının nəticələri kimi də qəbul edilə bilər.

Ədəbiyyat

1. Abbasov M. Nizamininpsixolojigörüşləri. (nam. diss. Bakı, 1945).
2. Məsihi. VərqavəGülşa. B.: Azərnəşr, 1977, 300 s.
3. Qədirova R.H. Stress vəsarsıntıkeçirmişuşaqlarapsixolojiyardım. Bakı, 1997.

4. Ağayev Ə.Ə. Azərbaycanictimai-pedaqojifikrindəşəxsiyyətinformalaşmasıproblemi. B. “Avropa” 2005, s.18.
5. Ağayev Ə.Ə. Azərbaycanmaarifpərvərlərişəxsiyyəthaqqında. B.; “Maarif”, 1978, 205 s.
6. Axundov M.A, Sədi Şirazi irsiyyət və şəxsiyyət haqqında. S.M.Kirov ad.ADU-nun “Elmiəsərləri”.№ 3, 1972, 149 s.
7. Axundov M.A. Zamanıqabaqlayanlar (XI-XIX əsrlərdəAzərbaycanbiolojifikrininkişaftarixindən). Bakı, Azərnəşr, 1990, 199 s.
8. Axundov S. Azərbaycanmaarifçilərişəxsiyyətininkişafıvəformalaşmasındafərdiyanaşmanınroluhaqqında. V.İ.Leninadına APİ-nin “Elmiəsərləri”, № 4, 1974, s.147-156.
9. Allahverdiyeva S. Nizamimənəvikeyfiyyətlərhaqqında. Nizamiyaradıcılığındatəlim-tərbiyəməsələləri.Ümumrespublikaaliməktəblərarasıkonfransınməruzətezisləri. Bakı, BDU, 1991, s. 27-28.
10. Avesta. Birincikitab.Çapahazırlayanİ.Şəms. B.; Azərnəşr, 1995, 244 s.
11. Kitabi-DədəQorqudvəonunyaradıcılıqənənəsi; 1200 illiyinəhəsrolunmuşBeynəlxalqkonfrans, 15-17 dekabr, 2015.

РЕЗЮМЕ
О МОТИВАХ ФОРМИРОВАНИЯ ЛИЧНОСТИ В ТВОРЧЕСТВЕ НИЗАМИ ГЯНДЖЕВИ

Дадашзаде А.И., Джафаров П.Т.
Сумгаитский государственный университет, Азербайджан

В статье авторы широко исследуют мотивы, связанные с развитием и нравственным воспитанием личности в творчестве Низами Гянджеви, их формы выражения, обосновывают роль этих мотивов в психосоциологическом созревании личности. Хотя Низами высоко ценит человека и считает его самым совершенным и благородным из всех существ, он также видит противоречия личности, качества, не соответствующие его высокому положению, притеснения и несправедливость, которые он совершает, и объясняет их причины. С этой целью был проведен обширный анализ существующей научной литературы, написанной в этой области.

Ключевые слова: *Низами, Хамса, личность, воспитание, психологический мотив*

SUMMARY
ON THE PERSONALITY FORMING MOTIVES IN NIZAMI GANJAVI'S CREATIVITY

Dadashzade A.İ., Jafarov P.T.
Sumgayit State University, Azerbaijan

In the article the authors broadly examine the motives associated with the development and moral education of NizamiGanjavi in his creative work, their forms of expression, substantiate the role of these motives in the psycho-sociological maturation of the personality. Although Nizami appreciates the man and considers him the most perfect and honorable of all creatures, he sees well the contradictions of the personality, the qualities that do not correspond to his high position, the oppression and injustice he commits, and explains their reasons. For this purpose, an extensive analysis of the existing scientific literature written in this field has been conducted.

Key words: *Nizami, Khamsa, personality, upbringing, psychological motive*

PSYCHOLOGICAL AND PSYCHOLINGUISTIC ISSUES RELATED TO MULTILINGUAL EDUCATION PROCESS

Aliyev Murad Baloglan
Beijing Normal University,Higher Education Management and Student Affairs Administration
Beijing, People Republic of China
aliyev.murad4320@gmail.com

Summary. In the modern world, multilingualism is developing as a phenomenon that compensates for the processes of globalization. Recent researches show that children who speak two or more languages

have a larger common language area than monolingual children. This leads to greater flexibility of thinking when expressing thoughts in two languages (multilingual) in situations requiring a transition from one language to another, more broadly - from one task to another. Their cognitive development is faster than that of monolingual children.

Key words: *multilingual education, multilingual education models, cognitive development*

It is irrefutable fact that the discussion about the role of multilingual education in the development of students' cognition draws the special attention. The rapid development of a multicultural approach to teaching foreign languages is determined by active international and linguistic contacts, the need for their professional support, as well as high-level educational technologies, research and practice of language didactics. These factors allow many languages to be studied and used in parallel without conflict. We can easily analyse that the main goal of multilingual education policy is to create a language for common communication between all people within a state, and thus the integration of ethnic minorities into society. During multilingual education, students are given the opportunity to actively participate in social life and achieve professional success through various means. Despite the special role of native language in education, multilingual education is crucially important for creating a special balance between facilitation and integration. The transition from one language to another involves the relationship between languages, motivation and intelligence in multilingual thinking [6, p. 48-52].

Multilingual people are characterized by an interest in analysing and comparing the languages they speak, as well as in developing a keen eye to avoid the interference of one language with another. These facts mean that such children develop metallic language skills, which in general means a person's ability to think about the nature and functions of language [2, p. 148-151].

One of the most controversial issues in organizing the common language process is the level of proficiency in different languages that a student can and should master. The organization of the educational process depends on how the goal of teaching the next language is understood. For example, most of the second language teachers believe that it is not necessary to teach all speech actions the same in this course, it is enough to know one or two so that the student can use the language in the presenter.

In teachingreading, N.V. Baryshnikov developed a methodology for studying French as a second foreign language. This is explained by the fact that the ability of reading texts in a foreign language is one of the communication skills that is not lost for a long time without training and is easily restored after a break. A student who has mastered the basics of reading in the second year of a foreign language has the opportunity to apply it in practice at different stages of life [3, p. 20].

We can find the main spread of second language teaching in Western Europe and the United States, where a large proportion of the population is migrant. The aforementioned models of multilingual education in the Russian education system are mainly aimed at the formation of multilingualism among the population of Russia, traditionally living on its territory. Multilingual programs in the European (American) education system are aimed at integrating newcomers (migrants) into the socio-cultural life of society. With certain programs of language education abroad, this corresponds to the general model - teaching a second language, that is, the language of the titular nation.

Currently, two models are distinguished in multilingual education: teaching a second language and teaching a second foreign language. However, there are profound differences between them. The second foreign language is studied in schools and universities to deepen the philological training of students. Usually this is the third language of students after the native and the first foreign language, therefore it is used as an additional means of communication.The second language is the language of the main nation, which is compulsorily studied by migrant children in the upper grades of school in order to completely switch to this language during additional education. Moreover, the most controversial and complex issue in teaching a second language is the role of the students' mother tongue. In general, society does not support the systematic use of the mother tongue in the educational process, since the goal of this multilingual education model is to teach migrant children to use a second language in all school subjects as soon as possible.

In the modern world, multilingualism is evolving as a phenomenon that compensates for the processes of globalization manifested in the linguistic field by the displacement of a number of geopolitically leading languages. Mutual understanding, success in international relations, determines the desire of the younger generation, especially in favour of international communication, to give up national language skills. Today, however, the opposite trend is spreading around the world, supporting the need to master the identity, local, "native" language and culture [1, p. 11].

Both of these trends help to increase the focus on continuing language education in terms of learning both national and foreign languages. Active interethnic and interlingual contacts, the need for their

professional support, high-level educational technologies that allow to achieve good results quickly enough, scientific research and linguodidactic practice, conflict-free parallel learning and the use of several languages - all these and other features contribute to foreign language teaching enabled the formation and rapid development of a multilingual approach.

The multilingual education models identified by scholars do not limit the list of all possible approaches to the formation of a person's multilingualism. As the social demand for relevant multilingual education programs increases, their number will increase significantly in the coming years. For all models of multilingual education, finding ways to use a new language for the cognitive development of students, taking into account the impact of pre-learned languages on the new language of instruction.

Multilingual education is a priority in modern language education at different levels, from preschool to master's and postgraduate. The global factors that determine the state of the language in the world and, as a consequence, the current state of education, include “significant changes in the social structure of the world community, activation of migration processes, reorientation of linguistic communities from one language to another, changes in language skills, etc. [4, p.7]".

Since the education system and social processes are interconnected and interrelated, it is necessary to characterize the current state of development of society. It is clear from research that, first of all, changes are reflected in the rapid growth of scientific knowledge, the technologization of the production means. High levels of change in social phenomena are reflected at all levels: economic, political, cultural and educational. In this regard, the restructuring of such spheres as education, in connection with the new conditions of social development, remains unchanged. So, in our opinion, multilingual education is one of the ways to ensure the competitiveness of the state in the socio-economic, political and cultural spheres. Taking into consideration this issue, it can be said in Azerbaijan socio-economic life, economic relations, the Internet, the movement of human resources and other factors that we could not yet understand attracted the human beings to a bilingual and multilingual audience. At work, at school, at the university, in the space of electronic resources, we have become users of several languages.

It is obvious that in Azerbaijan, citizens study and use at least a couple of foreign languages simultaneously at educational institutions in accordance with the standards and curriculum plans. Along with the Azerbaijani and Russian sections, some schools have launched international English-language curricula. A number of universities train specialists in Azerbaijani, Russian and English [7].

The goal of multilingual education is to actualize the individual, intellectual, sociocultural, multilingual skills of a future specialist in the context of communication between different cultures and to ensure social and professional mobility. This goal requires the choice of guidelines that constitute the conceptual basis for constructing the content of teaching a foreign language in multilingual education [5, p. 123-126].

Literature

1. Alpatov V.M. Language policy in Russia and the world // Language policy and language conflicts in the modern world: Int. conf .: Reports and messages / otv. ed. A. N. Bitkeeva, V. Yu. Mikhalchenko. M .: Thesaurus. Languages of the Nations of the World, 2014,pp. 11–24.
2. Baker C. Foundations of Bilingual Education and Bilingualism. 3-d ed. Multilingual Matters Ltd, 2003, 484 p.
3. Baryshnikov N.V. Methods of teaching a second foreign language at school. Moscow: Education, 2003, 159 p.
4. Language policy and language conflicts in the modern world: Int. conf .: reports and messages / otv. ed. A. N. Bitkeeva, V. Yu. Mikhalchenko. M .: Thesaurus. Languages of the Nations of the World, 2014, 640 p.
5. Milyutinskaya N.Y. To the question of the didactic foundations of the process of mastering a foreign language in multilingual education // Modern humanitarian studies. Moscow: "Sputnik +", 2014. No. 6, pp. 123–126.
6. Zalevskaya A.A. On the problem of neurofunctional aspects of bilingualism: an overview // World of science, culture, education. 2008. No.3, pp. 48–52.
7. https://www.muallim.edu.az/news.php?id=7674

XÜLASƏ
ÇOXDİLLİ TƏHSİL PROSESİNDƏ PSİXOLOJİ VƏ PSİXOLİNQVİSTİK MƏSƏLƏLƏR

Əliyev M.B.

Pekin Pedaqoji Universiteti, Çin Xalq Respublikası

Müasir dünyada çoxdillilik qloballaşma proseslərini kompensasiya edən bir fenomen kimi inkişaf edir. Son araşdırmalar göstərir ki, iki və ya daha çox dildə danışan uşaqların bir dildə danışan uşaqlardan

daha çox ortaq dil mühiti olur. Bu, bir dildən digərinə, daha geniş mənada - bir fəaliyyətdən digərinə keçid tələb edən vəziyyətlərdə fikirləri iki dildə (çoxdilli) ifadə edərkən daha çox düşüncə elastikliyinə gətirib çıxarır. Onların koqnitiv inkişafı bir dil bilən uşaqlardan daha sürətlidir.

Açar sözlər: *çoxdilli təhsil, çoxdilli təhsil modelləri, koqnitiv inkişaf*

РЕЗЮМЕ

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ И ПСИХОЛИНГВИСТИЧЕСКИЕ ВОПРОСЫ, СВЯЗАННЫЕ С ПРОЦЕССОМ МНОГОЯЗЫЧНОГО ОБРАЗОВАНИЯ

Алиев М.В.

Пекинский педагогический университет, Китайская Народная Республика

В современном мире многоязычие развивается как явление, компенсирующее процессы глобализации. Недавние исследования показывают, что дети, говорящие на двух или более языках, имеют большую общую языковую среду, чем одноязычные дети. Это приводит к большей гибкости мышления при выражении мыслей на двух языках (многоязычных) в ситуациях, требующих перехода с одного языка на другой, в более широком смысле - от одной задачи к другой. Их когнитивное развитие происходит быстрее, чем у одноязычных детей.

Ключевые слова: *многоязычное образование, модели многоязычного образования, когнитивное развитие*

ORTA MƏKTƏBLƏRDƏ "HƏYAT BİLGİSİ" FƏNNİNDƏ TOLERANTLIQ PROBLEMİ

Həsənova Aybəniz Eldar qızı

Ağdam rayon R. Məmmədov adına Mahrızlı məktəbi, Azərbaycan

Xülasə. Təqdim edilmiş tezisdə insan cəmiyyətinin yaranması və inkişafı zamanından ictimai münasibətlərdə gedən proseslərə töxunulmuş, xalqların formalaşmasının ictimai münasibətlərə təsirindən bəhs edilmiş, etnik, dini, irqi ayrı-seçkiliyin yaranmasına təsir edən amillərə münasibət bildirmiş, tolerantlıq və onun mahiyyəti, yaranma səbəbləri və ona təsir edən amillərə diqqət yetirilmiş, tolerantlığın təmin etdirilməsi istiqamətində qəbul edilmiş qərarlara münasibət bildirilmiş, türk-müsəlman xalqlarına qarşı həyata keçirilən deportasiyalar və soyqırımlardan bəhs edilmiş, orta məktəblərdə tədris olunan "Həyat bilgisi" fənninin tədrisi və onun mahiyyti haqqında məlumat verilmişdir.

Açar sözlər: *tolerantlıq, dözümsüzlük, millətçilik, irqçilik, insan hüquqları, zorakılıq*

Insan cəmiyyəti yarandığı gündən yaşamaq uğrunda mübariizə aparmışdır. Ilk əvvəllər bu mübarizə təbiətlə və yaşamaq uğrunda gedirdisə, cəmiyyətin inkişafının müəyyən mərhələsindən sonra əmək alətlərinin təkmilləşməsi və izafi məhsulun yaranması nəticəsində insanlar arasında davam etmişdir. Xüsusi mülkiyyətin və dövlətin meydana gəlməsi mübarizənin daha da kəskinləşməsinə səbəb oldu. Cəmiiyyətin inkişafının nisbətən sonrakı mərhələsində irqlərin, dinlərin, xalqların və mədəniyyətlərin arasındakı fərqlərin, eləcə də yer kürəsində insanların sayının artması ictimai münasibətlərin daha da kəskinləşməsinə səbəb oldu. Nəticədə dünyanın müxtəlif nöqtələrində irqçilik, millətçilik, zorakılıq halları kəskin şəkildə artmağa başladı. Beləliklə, xalqlar, irqlər və dinlərarası münasibətlərin kəskinləşməsi onun tənzimlənməsi və qarşısının alınması haqqında qərarların qəbul edilməsini reallaşdırdı. Bu prosesin qarşısının alınmasında 1648-ci ildə imzalanmış Vestfal Sülh müqaviləsi mühüm rol oynamalı idi. Lakin Vestfal sülh müqaviləsinin imzalanmasına baxmayaraq bu prosesin qarşısını almaq mümkün olmadı. Çünki bu qaydadları pozanlar elə bu qaydaları həyata keçirməli olanlar idi. Bu və ya digər maraqlar irqlər, dinlər və millətlərarası münasibətlərin tənzimlənməsinə imkan vermədi.

Beləliklə,a ziddiyyətlərin kəskinləşməsi müharibələrin baş verməsinə gətirib çıxardı. Bəşər tarixində baş vermiş müharibələr içərisində iştirakçıların sayı və insan itkisi baxımından öndə olan İkinci Dünya müharibəsinin başlanması və bu zaman dövlətlərarası hərbi əməliyyatlarla yanaşı irqi və dini ayrı-seçkiliyin nəticəsi olaraq baş verən kütləvi qırğınların əks-sədası dünya ictimaiyyətinin bu sahəyə (tolerantlığa) yenidən diqqət ayırmasına səbəb oldu. II Dünya müharibəsi bitdikdən sonra beynəlxalq münasibətlərdə tolerantlıq problemi daha ciddi şəkildə gündəmə gəldi. Beləliklə, bu problemin aradan qadırılması məqsədilə 1948-ci ildə İnsan Hüquqları ilə bağlı Bəyannamə qəbul edildi. Bəyannamədə insan hüquqları, bərabərlik, hüquq və azadlıqlar öz əksini tapmışdır.

Ikinci Dünya müharibəsi bitdikdən sonra iki qütblü dünya sisteminin formalaşması mövcud ziddiyyətlərə daha birini-iki sistem arasında gedən mübarizəni də əlavə etdi. Bu sistemlərdən biri olan Sovet cəmiyyətində- keçmiş SSRİ-də yaşayan xalqlara qarşı milli və dini dözümsüzlük son dərəcə şiddətli şəkldə davam etdirildi. SSRİ-yə daxil olan xalqlar arasında türk-müsəlman xalqlarına qarşı daha amansız şəkldə davranılırdı. Azərbaycanda, Qazaxstanda, Mərkəzi Asiyada, Ermənistanda, Gürcüstanda və Rusiya Federasiyasında müsəlman-türklərə qarşı amansız dərəcədə soyqırım və ona bərabər depotasiyalar həyata keçirdilər.

Müsəlman-türk olduqları üçün Rusiya tərəfindən Azərbaycanın tarixi torpaqları zaman-zaman əlindən alınıb Ermənistana verilirdi. Rusiyanın təkidli tələbi ilə Zəngəzurun Ermənistana verilməsi Türkiyə ilə Azərbaycan arasında əlaqəni kəsmiş və İranla Ermənistan arasında əlaqə yaratmışdır. Bununla yanaşı Ermənistandan Azərbaycan türkləri öz tarixi torpaqlarından deportasiya edilir, soyqırıma məruz qoyulur, süni Qarabağ problemi yaradılır, Azərbaycanda sosial dayaq yaratmaq məqsədilə erməni və ruslara geniş imkanlar yaradılır və imtiyazlar verilirdi.

Azərbaycanla yanaşı Qazaxstanda qazax türklərininə qarşı kütləvi deportasiyalar törədilmiş, paralel olaraq Qazaxstana rusların kütləvi köçürülməsi və məskunlaşdırılması həyata keçirilmiş və qazaxlar soyqırıma məruz qoyulmuşdur. Nəticədə məqsəd Qazaxstanda demoqrafik vəziyyəti rusların xeyrinə dəyişərək qazax türklərini azlıqda qoymaq və ərazisinə sahib çıxmaqdan ibarət idi.

Bu zaman Mərkəzi Asiya türklərinə qarşı deportasiyalar törədilmiş, sərvətləri talanmış, soqırıma məruz qoyulmuş və onlar arasında ərazi-sərhəd baxımından intriqa mənbəyi yaradılmışdır. Rusiya Federasiyasının tərkibində olan türk-müsəlman əhalisinə qarşı da amansız şəkildə davranılmış və sosial dayaq yaratmaq məqsədilə bu ərazilərə rus mənşəli əhali köçürülürdü.

Gürcüstanda Azərbaycan və Məhsəti türklərinə qarşı Rusiya tərəfindən soqırım və deportasiyalar törədilirdi. Bütün bunların bir səbəbi vardı- türk-müsəlmanlara qarşı dözümsüzlük. Bu proses təkcə SSRİ ərazisində deyil dünyanın bir sıra regionlarında bu və ya digər formada gedirdi. Orta məktəblərdə "Həyat bilgisi" fənninin tədrisi zamanı yuxarıda qeyd edilən hadisələri əsas gətirərək tolerantlığın cəmiyyət üçün əhəmiyyətindən geniş şəkildə bəhs edilməlidir.

Tolerantlığın inkişaf etdirilməsi məqsədilə "1993-cü il 8-9 oktyabr tarixlərində Vyanada keçirilmiş Avropa Şurasının üzv Dövlətlərinin Dövlət və Hökumət Başçılarının zirvə toplantısında irqçiliyin yüksəlişi, xaricilərə qarşı qərəzli münasibət və antisemitizm, dözümsüzlük mühitinin inkişafı, əsasən mühacirlərə və mühcir mənşəli insanlara qarşı zorakılıq aktlarının artması, aqressiv millətçilik və etnomərkəzçilik formasında xaricilərə qarşı yeni qərəzli münasibətlərin inkişafı ilə bağlı həyacan təbili səslənmiş və bunun nəticəsi olaraq irqçilik, xaricilərə qarşı qərəzli münasibət, antisemitizm və dözümsüzlüyə qarşı mübarizə üçün Fəaliyyət Planı qəbul olunmuşdur"[2].

"Müxtəlif dinlərin və mədəniyyətlərin mənsubları arasındakı əlaqələr, dialoq bəşər sivilizasiyasının inkişafı, müxtəlif mədəniyyətlərin qorunub təkmilləşməsi üçün əsas amillərdəndir... Ona görə də bir çox millətlərin və dini konfessiyaların dinc yanaşı yaşamasının unikal nümunəsinin Azərbaycan olduğunu rahatlıqla qeyd edə bilərik. Azərbaycan əhalisinin 95 faizi müsəlmandır... Azərbaycana irqçilik, ksenofobiya, dini dözümsüzlük, terror və ekstremizm kimi hallar həmişə yad olub"[1].

"Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2010-cu il 3 iyun tarixli 103 nömrəli qərarı ilə təsdiq edilmiş Ümumi təhsil pilləsinin dövlət standartları və proqramlarında (kurikulumları) göstərilir ki,"Həyat bilgisi" fənni üzrə şagird: öz hüquqlarını dərk etməsini, başqalarının hüquq və azadlıqlarına hörmətlə yanaşmasını, insanlara, təbiətə, ekologiyaya həssas və qayğıkeş münasibət bəsləməsini nümayiş etdirir, həmin məsələlərlə bağlı şəxsi fikirlərini bildirir; cəmiyyətdə baş verən hadisələri, insan-təbiət, insan-cəmiyyət münasibətlərini öz yaş səviyyəsinə uyğun şərh edir"[4].

"Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyinin 22.06.2016-cı il tarixli, 427 nömrəli əmrinə 11 nömrəli əlavədə Tədris planlarına dair qeydlərdə göstərilir ki, I-XI (birinci-onbirinci) siniflərdə müvafiq olaraq dərsdənkənar məşğələlərə, fakültativ, fərdi və qrup məşğələlərinə ayrılmış saatlardan 1 (bir) saatı dərs cədvəlinə daxil edilməməklə "Həyati bacarıqlara əsaslanan təhsil" kursunun tədrisinə verilir"[3].

Azərbaycan Respublikasında orta məktəblərdə "Həyat bilgisi"nin tədrisi zamanı toleranlıqla bağlı bölmənin izahı zamanl müəllim ilk növbədə tolerantlığın yaranma səbəbləri, tarixi və mahiyyəti haqqında elmi dəlillər və müddəalara əsaslanaraq məlumat verməlidir. Məsələn: İspaniyada dini, ABŞ-da irqi və Almaniyada baş vermiş etnik xarakterli münaqişələrin səbəb və nəticələri haqqında izah verməli, İkinci Dünya müharibəsi və onun nəticələri, "Umumdünya insan hüquqları Bəyannaməsi"-nin qəbul edilməsi, eələcə də bu hadisələrin qarşısının alınması üçün qəbul edilmiş bir sıra qanunların təsirindən bəhs etməlidir.

Tolerantlıqda ən mühüm şərtlərdən biri insan hüquqlarıdır. "Həyat bilgisi"fənnin tədrisi zamanı nəzəri biliklərin verilməsi ilə yanaşı şagirdlərin özlərinin şahidi olduqları real hadisələrdən-ermənilərin Azərbaycana qarşı təcavüzünün əsl mahiyyətinin açılıb göstərilməsi və izah edilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb

edir. XIX əsrin əvəllərindən başlayaraq ermənilərin köç etdirilərək (Rusiya tərəfindən) tarixi torpaqlarımızda məskunlaşdırılması, Azərbaycan türklərinə qarşı amansızcasına soyqırımlar (1905-1907 və 1918-ci illər və Xocalı soyqırımı) törədilməsi, tarixi torpaqlarımızda erməni dövlətinin yaradılması, bizə qarşı yeni ərazi iddialarının irəli sürülməsi, zaman-zaman öz himayədarlarının (çar və sovet rusiyasının) köməyi ilə tarixi torpaqlarımızın bir qisminin işğal edilməsi Azərbaycan xalqına qarşı yeridilən çirkin siyasətin tərkib hissəsi idi.

Ona görə də şagirdlər baş vermiş hadisələrin mahiyyətini real olaraq bilməlidir. Bu günki şagird sabahın dövlət və siyasi xadimidir, alimidir. Reallıqda ermənilər tarixi torpaqlarımızı işğal etməsinə, Azərbaycan türklərinə qarşı dəfələrlə amansız şəkildə soyqırım törətməsinə baxmayaraq, Azərbaycan türklərinə qarşı daha çox nifrət bəsləyirlər nəinki Azərbaycan türklərinin ermənilərə qarşı nifrəti. Heç nə unudulmamalıdır. Çünki, tarix unudulduqda təkrar olunur. 1905-1907-ci llərdə ermənilər tərəfindən xalqımıza qarşı törədilmiş soyqırımı unutduruldu, nəticədə 1918-ci il Mart soyqırımı törədildi, onu da unutdurdular, Xocalı soyqırımı törədildi.

Toleranlıq qarşılıqlı münasibətlər əsasında olmalıdır. Sovet rejimi dövründə kommunist tərbiyəsi kimi kor-koranə, birtərəfli şəkildə təbliğ edilməli deyil. Şagird reallıqdan tam şəkildə xəbərdar olmalıdır ki, düzgün qərar verə bilsin.

Bu yaxınlarda Ermənisat prezidenti işğaldan azad olunmuş ərazilərimizdə dini abidələrin taleyindən narahat olduğunu bildirdi. Ancaq Ermənistan prezidenti, ermənilər tərəfindən işğal edilmiş tarixi torpaqlarımızda tarixi abidələrimizin dağıdılmasını, məscidlərimizə qarşı etdikləri hörmətsizlikləri, yaşayış və digər binaların yerlə yeksan edilərək izinin belə itirilməsini unutmuşdur.

"Həyat bilgisi"nin tədrisndə tolerantlıqdan bəhs edən zaman tolerantlığın bütün müsbət tərəflərinin izah edilməsi ilə yanaşı bədnam qonşularımızın da kim olduğu öyrədilməlidir. Müəllim tolerantlıqdan bəhs edərkən digər xalqlara, dinlərə, mədəniyyətlərə və adət ənənələrlə hörmət edilməsinin vacibliyi bildirməli və izah etməlidir. Ancaq bununla yanaşı, digər xalqlardan da bizim xalqımıza, dinimizə, mədəniyyətimizə və adət ənənələrimizə hörmət edilməsinin vacibliyini qeyd etməlidir. Şagirdlər bilməlidir ki, bizim xalqımıza hörmətlə yanaşmayan xalqlara biz eyni münasibəti bəsləməliyik.

Tarixi ədəbiyyatlardan da göründüyü kimi tolerant mühütün yaradılması üçün ilk növbədə demokratik bir cəmiyyət olmalıdır. Qeyri demokratik cəmiyyətdə tolerantlıqdan bəhs etmək mümkün deyil. Demokratik cəmiyyətdə insanlar azad və sərbəst şəkildə fəaliyyətlərini tənzimləyə bilir və fikirlərini söyləyə bilirlər. Azərbaycanda tolerant mühit yaranmış və inkişafı üçün münbit şərait mövcuddur. Bu şərait Azərbaycan Konstitusiyası və digər qanunlarla qorunmaqdadır.

Ədəbiyyat

1. http://www.anl.az/down/meqale/express/2010/iyun/125221.htm
2. https://az.wikipedia.org/wiki/Tolerantl%C4%B1q
3. https://edu.gov.az/upload/file/emre-elave/2016/427/427-emre-elave11.pdf
4. https://edumedia-depot.gei.de/bitstream/handle/ 11163/1377/780465423_2010

РЕЗЮМЕ

ПРОБЛЕМА ТОЛЕРАНТНОСТИ В КУРСЕ ДИСЦИПЛИНЫ «НАУКА О ЖИЗНИ» (В СРЕДНЕЙ ШКОЛЕ)

Гасанова А.Э.

город Агдам, село Махрызлы, школа имени Р.Мамедова, Азербайджан

В статье рассматриваются процессы социальных отношений с момента становления и развития человеческого общества, влияние образования наций на общественные отношения, факторы, влияющие на этническую, религиозную и расовую дискриминацию, толерантность и ее сущность, причины и факторы, влияющие на ее формирование. Изучаются принятые государственные решения по обеспечению толерантности, факты нетерпимости в отношении к религиозным и национальным меньшинствам, депортациям и геноциду тюрко-мусульманских народов. Даются сведения о сути дисциплины «Наука о жизни» и ее преподавании в средних школах.

Ключевые слова: *толерантность, нетерпимость, национализм, расизм, права человека, насилие*

SUMMARY
THE PROBLEM OF TOLERANCE IN THE COURSE OF "LIFE STUDIES" IN THE SECONDARY SCHOOLS
Hasanova A.E.
Aghdam, Mahrizli, school after R.Mamedov, Azerbaijan

The thesis deals with the processes of social relations since the establishment and development of human society, the impact of the formation of nations on public relations, the factors influencing ethnic, religious and racial discrimination, tolerance and its essence, causes and factors affecting it. Attention is given to the state decisions taken to ensure tolerance, to the facts of intolerance to the religious and national minorities, to the deportations and genocides against the Turkic-Muslim peoples, information on the essence of “Life Studies” course and its teaching in the secondary schools.
Key words: *tolerance, intolerance, nationalism, racism, human rights, violence*

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ПОДГОТОВКИ БУДУЩИХ ДИЗАЙНЕРОВ ОДЕЖДЫ В ВЫСШЕЙ ШКОЛЕ РЕСПУБЛИКИ БЕЛАРУСЬ

Фомина Марина Николаевна
Белорусский государственный университет, ст.преподаватель, Республика Беларусь
fominamarina@rambler.ru

Резюме. Статья посвящена проблеме характеристики средств формирования когнитивной компетентности у будущих дизайнеров моды в условиях развития высшего образования в Республике Беларусь. На основе теоретического анализа и показа практической деятельности автором показаны методические аспекты исследуемого феномена.
Ключевые слова: *когнитивная компетентность, дизайнер моды, профессиональная деятельность, производственная практика, образование, педагогические условия*

Трансформационные процессы в современном социуме более рельефно показали и актуализировали проблему подготовки специалистов с инновационным креативным типом мышления, всесторонне развитой мировоззренческой культурой, компетентных в сфере профессиональной деятельности системы высшего образования Республики Беларусь. Стратегии инновационного развития Республики Беларусь предусматривают ключевые требования к процедурным процессам подготовки квалифицированного, конкурентоспособного специалиста, самостоятельно владеющего инновационными технологиями и сориентированного на профессиональный рост и укрепление позиции профессиональной успешности. Такой специалист должен обладать способностью трансформировать приобретённые знания в инновационные технологии, обладать критическим мышлением, позволяющее формировать и развивать навыки самостоятельного приобретения знаний.

В настоящее время очевидным условием становится оптимизация образовательного процесса, определяющая приоритетность профессионального образования как нового условия подготовки будущих специалистов. Соответственно, время диктует свои условия относительно востребованности специалистов по своему профилю. Мировая потребность определяет многоуровневого специалиста, имеющего качественное образование в области дизайна моды. Соответственно, неотъемлемой частью становится повышение требований владения компьютерными технологиями и способностью к анализу глобальной информации. Первое профессиональное требование к представителям данной специальности — это владение различными видами художественно-графического эскизирования, как основой восприятия информации с последующей обработкой в сфере дизайна моды в целом с учётом влияния современного направления в моде. Будущий дизайнер одежды и аксессуаров также должен обладать знаниями современных методов производства в области швейной индустрии, основами технологии изготовления, основными правилами конфекционирования материалов в одежде и т.д.

В XXI веке одежда — это не просто утилитарная телесная упаковка, а отдельный визуальный язык: гардероб стал средством самовыражения для всех, а не только для отдельных социальных слоёв. Фокус кардинально поменялся — теперь мода лежит в основе культурного самоопределения не отдельной личности, а целых поколений. Именно поэтому от профессионалов данной сферы сейчас требуются гораздо более осознанные и глубокие знания.

Профессия «дизайнер одежды» является одной из самых популярных и привлекательных, так как сопровождается не только высоким доходом, но и, что особенно важно, для будущего специалиста, интересным и увлекательным рабочим процессом. Специалист в области дизайна моды занимается проектированием и созданием одежды, которая соответствует современным модным трендам. В процессе обучения будущие специалисты в этой области должны освоить целый ряд теоретических знаний и практических умений и навыков по вопросам модных направлений и тенденций дизайна аксессуаров, изучить и осмыслить историко-культурный путь дизайна, уметь грамотно использовать в профессиональной деятельности полученные в процессе обучения знания и умения с учётом современного развития швейной индустрии. Дизайнеры разрабатывают новые модели одежды, ведут поиск новых композиционных приёмов и силуэтных форм, часто используя мотивы национального костюма либо, напротив, современного авангардного искусства.

Формирование когнитивной составляющей — важная и актуальная задача данного образовательного процесса. Когнитивная компетентность — это умение эффективно планировать, организовывать свою образовательную деятельность, вести поисково-исследовательскую работу, что предусматривает владение способами анализа и рефлексии собственной деятельности по освоению знаний на основе требований соответствующей функциональной грамотности. Когнитивная компетенция предполагает овладение будущими специалистами широким арсеналом приёмов учения. Когнитивная компетенция позволяет адекватно, оперативно и оптимально решать учебные задачи, вплоть до планирования обучения и самоконтроля и нацелена на продуцирование новых смыслов исследуемого культурного феномена.

Всесторонний анализ научной и педагогической литературы по данному направлению показал, что исследование природы и специфики изобразительной информации при создании художественного образа устанавливается в области дизайна моды не в полной мере. Это указывает на решение данной проблемы в двух наиболее целесообразных, на наш взгляд, направлениях: 1) внедрение программно-целевых методов проектирования; 2) замена чисто рациональных методов проектирования компьютерными методами.

Методологическим ориентиром в исследовании указанного культурно-педагогического феномена стали труды белорусских и российский исследователей и дизайнеров моды. Вопросам использования современных средств обучения в образовательном процессе посвящены работы и активная профессиональная деятельность белорусских дизайнеров и ученых - модельеров таких как В.П.Бартлова, П.А.Богдан, Ж.Р.Боровец, М.Н.Винникова, В.В.Булгаков, Т.Н.Злоцкая, Г.Я.Мешкова, М.М.Ницевич, А.А.Ярощик и др.). Особое место в дизайене белорусского национального костюма занимают этнографы и историки отечественной культуры моды (А.Н.Курилович, О.А.Лобачевская, Л.А.Молчанова, М.Ф. Романюк, Е.М. Сахута, В.С.Титов и др.).

Использование дизайнерских проектов средствами социализации студентов, а также инновационные технологии в обучении дизайнеров представлены трудами российских учёных-специалистов в этой области (О.В.Даниленко, О.Д.Данилина, Т.А.Зайцева, И.Л.Клочко, С.Г.Михалчева, О.Н.Колмакова, О.П.Тарасова, М.А.Сапугольцева, И.А.Слеварчук, Г.В.Толмачева, Е.Ю.Усенкова, М.М.Яншина и др.). Интерес представляют работы (В.Л. Акуленко, Л.Ю. Бегениной, Т.В. Волнистовой, С.Г. Гузевой, И.А. Райкина, С.А. Самсонова, ГГ.В. Самолысова, Н.Г. Тарасова, А.В. Тимофеева), посвящённых методике преподавания ИТ в вузе. Также необходимо отметить работы (Н.В. Балицкой, С.В. Волкова, Н.А. Гайворонской, А.А. Дикой, М.В. Лилье, Г.Г. Садыкова, А.В. Тимофеева, С.А. Фрейберга), раскрывающие дидактические аспекты компьютеризации образования с целью развития у обучаемых познавательной активности. Однако, при всей многочисленности изученных нами трудов, анализ научной и педагогической литературы показал практическое отсутствие специальных исследований по проблеме, посвящённой исследованию условий подготовки будущих дизайнеров моды в процессе университетского образования.

При переходе от индустриального общества к интеллектуальному, творческий подход для решения спектра социальных задач становится основным фактором конкурентноспособности [5, с.245]. В этой связи одно из решений задач концепции развития дизайна одежды– создание студентами в рамках образовательного процесса конкурентоспособного продукта и, как результат, решение задачи коммерциализации идей творческих проектов. Для успешного решения данного вопроса важнейшим условием является организация учебного процесса, направленного на формирование и развитие творческих и профессиональных способностей, знаний и навыков в исследовательской деятельности. В данной статье мы остановимся на анализе производственной практики, являющейся важным условием формирования креативной компетенции будущих дизайнеров моды в условиях высшей школы.Организация и проведение такой практики является

неотъемлемой частью учебного процесса и осуществляется на основе дифференцированного подхода на 1 – 5 курсах в разный период. Для каждой практики разрабатывается отдельная программа с учетом производственных и образовательных задач и уровнем подготовки студентов.

Важное значение имеет прохождение практики студентами старших курсов. Организация производственной практики у студентов 4 курса осуществляется по программе «Проектной» производственной практики с углубленным изучением дизайна моды и аксессуаров, очной формы получения высшего образования I ступени.

Программа разработана на основании экспериментального учебного плана УВО: № С19-1-007/эксп. 2017 г. по специальности 1-19 01 01 «Дизайн (по направлениям)», профилизаций «Дизайн моды и аксессуаров», «Арт-дизайн». Целью проведения производственной «Проектной» практики является совершенствование и углубление знаний, закрепление и отработка навыков в области проектирования и технологии изготовления авторских коллекций одежды и аксессуаров к ней, с учетом применения на практике приёмов обновления базовых моделей, а также практических умений работать самостоятельно.

В процессе реализации основной цели практики важной задачей выступает изучение основных мировых и национальных тенденций современной модной индустрии, знакомство с современными технологиями производства одежды и аксессуаров.

Прохождение производственной практики осуществляется в течение трех основных этапов: 1. «Проектно-исследовательский»; 2. «Проектно-производственный»; 3. «Производственный». На каждом из них решаются следующие задачи:

– усовершенствовать знания и практические умения, полученные на занятиях в процессе изучения специальных дисциплин; – продолжить изучение ассортиментного ряда современной модной одежды и аксессуаров к ней, применить знания в условиях производства;

– изучить процесс конфекционирования (рациональный и научно обоснованный подбор пакета комплектующих материалов для изготовления конкретного изделия) изделий на производстве с учётом проектов своих авторских коллекций моделей одежды и аксессуаров;

– продолжить изучение особенностей различных основных и вспомогательных материалов и технологий, имеющих место в производстве изделий текстильной и лёгкой промышленности;

– самостоятельно спроектировать и изготовить в материале коллекции моделей в условиях промышленного производства;

– применить практические навыки моделирования и конструирования при проектировании новых изделий в условиях обновления базовой одежды с учётом специфики производственных процессов;

– спроектировать и изготовить небольшую авторскую коллекцию моделей швейных изделий и аксессуаров с применением приёмов обновления одежды и учётом современного направления в индустрии моды.

Практика включает самостоятельную работу студентов над эскизным поиском моделей одежды и аксессуаров по заданной тематике, самостоятельное изготовление коллекции швейных изделий под руководством руководителя практики от кафедры и руководителя практики от предприятия.

Так как целью проведения «Проектной» производственной практики является углубление и закрепление практических знаний и основных навыков, полученных студентами в процессе проведения практических занятий и выполнения практических учебных заданий, предусматривается изготовление студентом моделей по собственному эскизу под руководством преподавателя. Базой необходимых знаний и умений для прохожденияпрактики являются знания, полученные в ходе практических занятий по дисциплинам «Дизайн-проектирование костюма», «Работа в материале», «Конструирование и технологии в дизайне костюма», «Материаловедение и конфекционирование» и других.Заключительный третий «Производственный» этап практики раскрывает вопросы по следующим ключевым темам: 1) «Специфика работы современного швейного промышленного предприятия и его технических возможностей», 2) «Методика проектирования новых современных моделей одежды в условиях массового промышленного производства», 3) «Разработка и внедрение спроектированных моделей одежды в производственные условия», 4) «Авторский надзор за процессом изготовления моделей по разработанному дизайн-проекту».Итоговая аттестация и оценочное подведение итогов проходит в начале следующего учебного года.

В период прохождения практики студент выполняет индивидуальное задание по специальности.Тема индивидуального задания и объём предоставляемого материала определяется руководителем практики от университета каждому студенту индивидуально с учётом специфики

объекта практики и проблем, требующих решения.В качестве темы индивидуального задания может быть предусмотрено углубленное изучение наиболее важных вопросов, связанных с темой курсовой работы, тематикой научно-исследовательской работы кафедры и индивидуальных научных исследований студентов.Индивидуальное задание оформляется в виде отдельной структурной части отчёта по практике.

После окончания практики в соответствии с графиком образовательного процесса студент сдаёт дифференцированный зачёт руководителю практики в форме просмотра практической работы. Студент должен предоставить текстовый отчёт по практике, а также готовые комплекты, выполненные в условиях промышленного производства по собственным эскизам. При аттестации учитываются творческий подход к созданию эскизного ряда, сложность и качество выполненного изделия, оригинальность его художественного и конструктивного решения, качество технологической обработки модели. При аттестации также важное значение имеет культура подачи отчётных материалов и качественный уровень презентации проекта.

Деятельность будущих дизайнеров одежды имеет свою специфику, где дизайн включает в себя эксперимент с новыми формами компоновки узлов (модулей) и элементов конструкции, объёмное макетирование, поиск нового образца изделия, изготовление опытного образца и авторский надзор за созданием изделия или выпуском продукции.

Будущие дизайнеры моды, используя перспективные материалы и средства производства, информацию о требованиях потребителей, получают возможность не только влиять на качество выпускаемой продукции и общую культуру производства, но и создавать новые промышленные образцы, быть полноправными участниками инновационного процесса и создания новой интеллектуальной собственности, обладающей новизной и промышленной полезностью.Преподаватель и студент будут иметь в инновационном процессе свой профиль и портфолио, где найдут отражение все образовательные результаты. Современный преподаватель сможет использовать платформу для подготовки к занятиям, для работы с мотивированными студентами и магистрантами и выстраивания образовательных траекторий.

Таким образом, студенты получают базовые навыки, необходимые для персонального творчества. Показанное теоретическое обоснование и разработанная методика показали свою эффективность. В процессе обучения формируется портфолио дизайнера одежды, которое широко используется в дальнейшем при трудоустройстве. Реализация представленного практико-ориентированного направления требует подготовку и внедрение в образовательный процесс высшей школы современных методов и компьютерных технологий обучения, разработку инновационных технологий, обеспечивающих методическое сопровождение данного процесса, позволяющих осуществлять профессионально-ориентированное обучение в рамках подготовки специалиста в области дизайна одежды в Республике Беларусь.

Литература

1. Белкина, Н.В. Дизайнерское образование: история и современность, традиции или инновации. – Общество и современность, № 5, 2008.
2. Кэролайн Тэтхем, Джулиан Силен, пер. с англ. О.Ю. Змеевой Дизайн в моде. Моделирование одежды /. – М.: РИПОЛ классик, 2006. – 144 с. : ил.
3. Кормакова, В. Н. Технологии формирования профессиональной компетентности будущих специалистов дизайна одежды / В. Н. Кормакова, Т. М. Щеглова // Научные ведомости Белгородского государственного университета. Серия: Гуманитарные науки. 2013. Т. 19, № 20. С. 229–235.
4. Пиличев В.В., Котляревская, И.В. Совершенствование инновационной деятельности в высших учебных заведениях. Екатеринбург : УГТУ-УПИ, 2007, 170 с.
5. Снапкоўская, С.В. Пераемнасць і наватарства ў святле адукацыі і культуры/С.В.Снапкоўская. - Мінск: БДУ, 2020. – 280 с.

XÜLASƏ
BELARUS RESPUBLİKASININ ALI MƏKTƏBKIRİNDƏ GEYİM DİZAYNERLƏRİNİN HAZIRLANMASININ NƏZƏRİ VƏ METODİK ASPEKTLƏRİ

Fomina M.N.

Belarus Dövlət Universiteti, Belarusiya

Məqalə Belarus Respublikasında ali təhsilin inkişafı kontekstində gələcək modelyerlərdə idrak səriştəsinin formalaşdırılması vasitələrinin araşdırılmasına həsr edilmişdir. Müəllif tədqiq olunan hadisənin

metodoloji tərəflərini göstərir.Nəzəri təhlil və praktiki fəaliyyətin nümayişi əsasında Məqalə universitet təhsili şəraitində gələcək modelyerlərdə koqnitiv səriştənin formalaşdırılması yollarının araşdırılmasına həsr edilmişdir. Nəzəri-metodoloji təhlilə və praktik fəaliyyətə əsaslanaraq müəllif tədqiq olunan hadisənin metodiki aspektlərini şərh etmişdir.

Açar sözlər: *koqnitiv səriştə, modelyer, peşəkar fəaliyyət, istehsalat təcrübəsi, təhsil, pedaqoji şərait*

SUMMARY

THEORETICAL AND METHODICAL ASPECTS OF CLOTHING DESIGNERS' TRAINING IN THE UNIVERSITIES IN THE REPUBLIC OF BELARUS

Fomina M.N.

Belarusian State University, Belarus

The article is devoted to the problem of characterizing the means of forming cognitive competence in future fashion designers in the context of the development of higher education in the Republic of Belarus. The author shows the methodical aspects of the phenomenon under study on the basis of theoretical analysis and demonstration of practical activity.

Key words*: cognitive competence, fashion designer, professional activity, industrial practice, education, pedagogical conditions*

ЦЕННОСТИ СОВРЕМЕННОЙ МОЛОДЕЖИ В КИТАЙСКО-БЕЛОРУССКИХ КУЛЬТУРНЫХ КОММУНИКАЦИЯХ

Снапковская Светлана Валентиновна

Белорусский государственный университет, факультет социокультурных коммуникаций, профессор кафедры культурологии, доктор педагогических наук, доктор исторических наук, профессор, Минск, Республика Беларусь

ssvet88@inbox.ru

Ли Вэйвэй

Белорусский государственный университет, факультет социокультурных коммуникаций, кафедра культурологии, Аспирантка, Минск, Республика Беларусь

757132551@qq.com

Резюме. В ходе современного развития мы уделяем все больше внимания культуре, осознанности и нравственным ценностям. Это оказывает влияние на различия в отношении и взглядах разных народов на одни и те же вещи в процессе межкультурного общения. Важнейшими предпосылками этой межкультурной коммуникации являются мир, равноправие, взаимное уважение и гармоничная социальная и психологическая среда. В рамках настоящей статьи в результате анализа различий в ценностных ориентациях молодежи Китая и Беларуси было установлено, что молодые люди двух стран имеют много общего в системе ценностей, связанных с осознанием авторитетов и отношением к труду. Однако возникшие под влиянием традиционной культуры религиозные ценности молодых людей двух стран сильно отличаются. В процессе культурной коммуникации между Китаем и Беларусью необходимо не только сохранять гармонию и многообразие, поддерживая индивидуальность собственной национальной культуры и ценностей, но и укреплять ценностную коммуникацию между двумя странами, а также находить точки соприкосновения между их идеями и культурами.

Ключевые слова: *межкультурная коммуникация, белорусская и китайская молодежь, ценности, сравнение*

В условиях глобализации развитие мировой экономики, политики и культуры объединилось в общий процесс. Непрерывная коммуникация и взаимное влияние культур разных стран формируют полицивилизационный мир. Сохранение богатого и красочного культурного наследия, бытовых привычек и обычаев всех этнических групп всех стран будет способствовать большему взаимопониманию и терпимости между этническими группами в процессе культурной и экономической коммуникации, в результате чего будет реализовано гармоничное развитие международного сообщества.

Ускоренное развитие мультикультурализма в глобальную эпоху привело к столкновению и коммуникации различными ценностями. Системы ценностей, будучи ядром культуры, непрерывно развиваются и изменяются вслед за усложнением культурных явлений. Культура является важным фактором, задействованным в соревновании за совокупную мощь государства. Система ценностей - это осознанная оценка человеком важности явлений и вещей. Это своего общественное сознание, которое меняется вместе с изменениями в социальном существовании. С другой стороны, система ценностей играет ведущую роль для деятельности человека, его жизненного выбора, жизненного пути и оценки вещей [1, с.26-27]. В широком смысле ценности относятся к социально доминирующей идеологии, являются ядром социокультурной системы, представляя собой ценностное осознание идеологических форм. В узком смысле ценности являются частью мировоззрения людей, отражая их личные эмоции, личные желания и личные потребности.

С момента установления дипломатических отношений между Китаем и Беларусью культурная коммуникация между двумя странами становится все более глубоким. В процессе коммуникации между национальными культурами двух стран и зарубежными культурами национальные ценности с одной стороны приобретают все большее значение, а с другой, происходит активная или пассивная интеграция ценностей. С одной стороны, у обеих наций есть свои оригинальные и внутренне целостные ценностные опоры. При столкновении с волной культурной коммуникации для обеих стран важно, чтобы эти опоры были прочными. В противном случае, независимость их собственной культуры может оказаться под угрозой. С другой стороны, для того чтобы показать уникальность своей собственной культуры и системы ценностей и занять место в культурной глобализации, национальная культура должна объединяться с иностранными культурами в процессе взаимного обмена, формируя тем самым мультикультурализм. В любом обществе молодые люди являются наиболее активной и реактивной группой. На ценности молодых людей влияют не только традиционные ценности, но и межкультурные коммуникации, в значительной степени отражающие изменения в социально-экономической и культурной жизни. Именно поэтому ценности белорусской и китайской молодежи имеют большое значение для культурной коммуникации между Беларусью и Китаем.

С появлением глобальной экономической интеграции происходит все большее сближение национальных ценностей. Ценности молодежи Китая и Беларуси имеют много общего. Прежде всего, у молодежи в обеих странах ослабевает чувство авторитета и растет стремление к индивидуальному развитию. В Китае социальная ценностная ориентация молодежи изменилась от единичности к разнообразию, а идеология людей - от абсолютного подчинения авторитетным организациям к акценту на самосознании. Молодые люди в большей степени отстаивают развитие личной свободы. Во время разработки политического курса государства появляется все больше и больше личных мнений отдельных людей, которые имеют право высказываться для защиты своих интересов. Беларусь сегодня также находится в эпохе разностороннего развития с полностью открытым обществом. Белорусская молодежь в целом выступает за либерализм, стремится к полноценному развитию личности, а индивидуальные интересы имеют первостепенное значение. Согласно опросу 2018 года наиболее важными характеристиками современной белорусской молодежи являются свобода и независимость, что подтвердили 38% опрошенных[2].

Во-вторых, трудовые ценности молодых людей в Китае и Беларуси всё в большей степени преследуют практические выгоды. Развитие рыночной экономики Китая и ускоренное развитие мировой экономической интеграции способствовало утилитаризации трудовых ценностей современных молодых людей и заложило социально-материальную основу для трансформации системы трудовых ценностей. Ценностная тенденция китайской молодежи смещается в сторону концентрации на практических результатах, реальном положении вещей и получении выгоды. Согласно результатам исследования, проведенного ученым Чжэн Иньфэнем в 2015 году, где в качестве представителей китайской молодежи выступали студенты китайских университетов, труд занимает очень важное место в жизни молодых людей. Согласно опросу, 93,2% студентов колледжей считают, что труд является основой существования и развития человека, а 79,4% студентов считают труд необходимым условием для достижения счастья. Все больше молодых людей больше не преследуют романтичных идеалов, а уделяют основное внимание адаптации к обществу. 78,4% студентов колледжей считают, что труд дифференцируется только по его типу, а не по иерархии[3]. Как и в Китае, трудовая деятельность также занимает лидирующие позиции в системе ценностей и приоритетов белорусских молодых людей. Они также все больше внимания уделяют достижению практической пользы, считают, что труд является очень важным условием для приобретения материальной базы. Целью труда является не только самореализация, но и обеспечение источника

материального достатка. Как показывают данные социологических исследований, проведенных Е.А. Даниловой и МИРСПИ с 1990 по 2015 г., значение трудовой сферы в жизни молодежи неуклонно возрастает. В 2008 году уже 52,9% молодых респондентов отметили важность работы. В то же время молодые люди в Беларуси при выборе карьеры отдают предпочтение высокой заработной плате: согласно результатам, 95,5% молодых людей, опрошенных в 2008 году, выбрали именно этот вариант [4, с.5-9].

Однако из-за разного географического положения двух стран и различий в традиционной культуре, которую впитывают молодые люди во время взросления, ценности двух стран все-таки сильно различаются. Во-первых, наиболее очевидным является отношение молодежи обеих стран к религии. Религия является частью культуры и пронизывает все аспекты социальной и культурной жизни. В широком смысле история религии - это часть истории человеческой культуры. Различные религии представляют собой различные формы культурного самовыражения, отражающие различные культурные особенности и различный культурный фон. Поэтому в процессе межкультурной коммуникации понимание религиозных ценностей молодых людей в разных странах способствует пониманию мышления друг друга, а также помогает избегать культурных недоразумений и более эффективно общаться. Хотя Китай является многонациональной и многоконфессиональной страной, из-за того, что основную часть населения составляют ханьцы, большинство китайцев находятся под влиянием буддизма и конфуцианства. Кроме того, Китай осуществляет разделение политики и религии, поэтому китайский народ очень мало подвержен влиянию религии по сравнению с белорусским народом. Большинство религиозных меньшинств являются приверженцами традиционного конфуцианства, однако китайское конфуцианство, строго говоря, является религией без определенного бога, или пантеистическим учением. Таким образом, большинство молодых людей считают конфуцианство лишь важной частью древнекитайской культуры. Согласно исследованию, проведенному учеными среди студентов и преподавателей университетов северного Китая, 73% преподавателей и студентов не имеют религиозных убеждений [5, с.119-123]. Другой опрос студентов из разных университетов показал, что только 2,41% опрошенных людей имеют четкие религиозные убеждения по сравнению с 13,4% в 1998 году и 8,99% в 2012 году. Таким образом, наблюдается тенденция к снижению числа студентов, исповедующих какую-либо религию. Напротив, религия играет важную роль в общественно-политической жизни Беларуси. Возрождение традиционного духа общества и государства тесно связано с религией. Государственная политика поддерживает традиционные религии, улучшает их материальную основу, а также непрерывно укрепляет гармоничные отношения между разными конфессиями. Белорусская православная церковь занимает главенствующее положение в религиозной жизни страны: согласно опросам, среди верующих 82% являются православными христианами, 12% - католиками и 6% - представителями других конфессий [6, с.28-34]. Опрос молодежи Беларуси показал, что 66% студентов вузов считают, что современным людям нужна религия. Абсолютное большинство (90%) студентов считают, что исповедуют определенные религиозные убеждения, а 62% студентов считают себя «верующими» [7]. По сравнению с опросом 1998 года, доля верующих в студенческой структуре страны увеличилась на 12%. Кроме того, большинство религиозных молодых людей, считают, что религия оказывает положительное социальное воздействие на сохранение культуры, национальных традиций и объединение людей. Различия в религиозных ценностях молодежи Китая и Беларуси в основном обусловлены различиями в культурных и семейных традициях. Китайская и белорусская нации сформировали свои собственные самобытные и уникальные системы культурных ценностей в ходе длительного развития, что привело к огромным различиям в образе жизни и обычаях. Молодые люди, которые растут в этих двух уникальных ценностных средах, могут сталкиваться с преградами и культурным непониманием в процессе межкультурной коммуникации.

Возникновение ценностных концепций в межкультурной коммуникации неизбежно, поскольку каждая нация и культурная группа имеет свою собственную систему ценностей и имеет право выбирать свой собственный образ жизни и поддерживать свои собственные культурные традиции и особенности. Взаимное уважение является необходимым условием в процессе межкультурной коммуникации. Поскольку молодые люди обеих стран являются представителями новой эпохи, взаимное признание и уважение ценностей становятся все более важными. В условиях единой среды культурной глобализации сходства в индивидуальном развитии личности и трудовых ценностях молодых людей Китая и Беларуси могут использоваться в качестве опорных точек для эффективной коммуникации, которая станет основой для признания обеими нациями разных ценностей. Сталкиваясь с различиями религиозных ценностей молодых людей в двух странах, мы должны активно содействовать межкультурной коммуникации, в полной мере понимать особенности

и различия культур друг друга и осознавать идентичность каждой страны в контексте этих различий и столкновений. В этом процессе происходит обновление исходной культурной парадигмы и формирование новых культурных парадигм, что также является значимой идеей культурного и ценностного развития.

Литература

1. 青年价值观教育研究, 安徽人民出版社, 2007(Ши Хайбин. Исследование ценностного воспитания молодежи-Народное издательство Аньхой, 2007. С. 26-27).
2. Главные цели молодых белорусов // URL: https://www.belta.by/infographica/view/glavnye-tseli-molodyh-belorusov-12615/.htm. [Дата обращения: 13.06.2018].
3. О " 90后 " 大学生劳动观教育研究, 西南交通大学, 2016(Чжэн Иньфэн. Исследование перспектив трудоустройства студентов колледжей поколения 90-х, Юго-западный университет Цзяотун,2016.).
4. *Данилова,* Е. А Ценностные ориентации современного белорусского студен- чества: БГУ VS БГЭУ / Е. А. Данилова // Вестн. Белорус. гос. эконом. ун-та. 2012.- No 1. - С. 5-9.
5. 高校青年教师和大学生宗教信仰问题新探,河北师范大学学报,2018(Ляо Давэй, Занг Юян. Новое исследование религиозных убеждений молодых учителей и студентов университетов, Журнал Хэбэйского педагогического университета, 2018.С. 119-123).
6. 青年大学生宗教信仰现状及其教育对策研究, 内蒙古师范大学学报,2019.(Ю Сян, Бао Дихонг, Исследование религиозных убеждений и мер противодействия образованию молодых студентов колледжей, Журнал педагогического университета Внутренней Монголии,2019.С. 29-34)
7. Морозова,С.А. Динамика и тенденции изменения показателей религиозно-конфессиональной самоидентификации студенчества (1998-2009 гг.)- Молодежь суверенной Беларуси: штрихи к портрету / Д.М. Булынко [и др.]; под ред. Д.М. Булынко, О.В. Иванюто, Д.Г. Ротмана. – Минск: Изд. центр БГУ, 2012. – 192 с.: ил.

ÇİN-BELARUS MƏDƏNİ KOMMUNİKASİYASINDA MÜASİR GƏNCLƏRİN DƏYƏRLƏRİ

Snapkovskaya S.V., Li Veyvey

Belarus Dövlət Universiteti, Belarusiya

Müasir inkişaf prosesində mədəniyyətə, şüura və mənəvi dəyərlərə daha çox diqqət yetiririk. Bu, mədəniyyətlərarası ünsiyyət prosesində fərqli xalqların eyni problemlərə münasibət və baxış fərqlərinə təsir edir. Bu mədəniyyətlərarası ünsiyyətin üçün ən mühüm ilkin şərtlər sülh, bərabərlik, qarşılıqlı hörmət və ahəngdar sosial-psixoloji mühitdir. Bu məqalə çərçivəsində Çin və Belarusiyada gənclərin dəyər orientasiyasındakı fərqlərin təhlili nəticəsində iki ölkə gənclərinin əlaqəli dəyərlər sistemində səlahiyyət və işə münasibəti baxımından çox oxşar cəhətləri olduğu təsbit edilir. Bununla belə, iki ölkənin gənclərinin ənənəvi mədəniyyətin təsiri altında yaranmış dini dəyərləri çox fərqlidir. Çin və Belarus arasında mədəni ünsiyyət prosesində təkcə öz milli mədəniyyətinin və dəyərlərinin fərdiliyini qoruyarkən harmoniya və müxtəlifliyi qorumaqla yanaşı, bu iki ölkə arasındakı dəyər ünsiyyətini də fikirlər və mədəniyyətlər arasında ortaq nöqtələr taparaq gücləndirmək lazımdır,

Açar sözlər: *mədəniyyətlərarası ünsiyyət, Belarus və Çin gəncləri, dəyərlər, müqayisə*

VALUES OF MODERN YOUTH IN CHINESE-BELARUSIAN CULTURAL COMMUNICATION

Snapkovskaya S.V., Li Weiwei

Belarusian State University, Belarus

In the course of modern development, we are paying more and more attention to culture, awareness and moral values. This affects the differences in attitudes and views of different peoples towards the same things in the process of intercultural communication. The most important prerequisites for this intercultural communication are peace, equality, mutual respect and a harmonious social and psychological environment. Within the framework of this article, as a result of the analysis of the differences in the value orientations of young people in China and Belarus, it was found that young people of the two countries have much in common in the system of values associated with the awareness of authority and attitude to work. However,

the religious values of young people of the two countries, which have arisen under the influence of traditional culture, are very different. In the process of cultural communication between China and Belarus, it is necessary not only to maintain harmony and diversity, while maintaining the individuality of their own national culture and values, but also to strengthen the value communication between the two countries.
Key words: *intercultural communication, Belarusian and Chinese youth, values, comparison*

NİZAMİ VƏ ƏMƏYƏ MƏHƏBBƏT

Əhmədova Zeynəb Qasım qızı
Sumqayıt Dövlət Universiteti, Sumqayıt, Azərbaycan
z.ahmadova@bk.ru

Xülasə. Məqalədə böyük sənət mütəfəkkirinin dərin fəlsəfi fikirləri, xüsusən də əmək, vətənpərvərlik haqqında söylədiyi fikirlər açıqlanır. Bu fikirlərə "Sirlər xəzinəsi", "Leyli və Məcnun", "Yeddi gözəl", "Xosrov və Şirin", "İsgəndə-namə" və s. əsərlərində də rast gəlmək olar. Nizaminin əsərlərində əməyə məhəbbətdən, əməyin insan həyatındakı rolundan bəhs edilir. Şairə görə, əmək insanların həyatına estetik zövq, qürur və şöhrət gətirir. İnsan zəhmətlə pul qazansa, arzusunu reallaşdıraraq həyata keçirsə, həyatda xoşbəxt olar. Nizaminin yaradıcılığında bir çox zəhmətkeş insanların - bənnaların, əkinçilərin, inşaatçıların, çobanların, bağbanların canlı obrazları yaradılmışdır.
Açar sözlər: *söz sənəti, şair, Yaxın Şərq, iş, əmək, düşüncə, igid*

"Nizami və əməyə məhəbbət" adlı məqaləyə müraciət etməyim heç də təsadüfi deyil. Dünya şöhrətli Nizami Gəncəvinin yubileyləri ölkəmizdə təntənə ilə qeyd olunur. Azərbaycan Respublikasının prezidenti cənab İlham Əliyev hər zaman olduğu kimi insanlarda əxlaqli və yüksək mənəvi keyfiyyətlər aşılayan, zəngin yaradıcılığının yüksək zirvələdə olması məqsədilə 2021 –ci ili Nizami Gəncəvi ili adlandırıb və anadan olmasının 880-ci ildönümünün keçirilməsini elan edıb.

Şərqdən doğan ədəbiyyat günəşi Nizami Gəncəvi söz sənətinin dahi mütəfəkkir yazıçılarından biridir. Onun necə əsr bundan öncə yaşamasına baxmayaraq, dərin fəlsəfi fikirləri, vətənpərvərliyi, xalqımıza bəxş etdiyi əsərləri indi də hər birimiz üçün yeni, doğma və əzizdir. Ilkin mənbələrdən bilirik ki, Nizami məktəbi bütün Şərq yazıçıları üçün örnək olmuşdur. Dahi yazar Azərbaycanın ikinci büyük şəhəri olan Gəncədə doğulmuş və orada da bütün ömrünü yaşamışdır. O dövrdə Nizami bütün elmlərlə maraqlanmış və onları dərindən mənimsəmişdir, xüsusilə Yaxın və Orta Şərqdə yaşayan xalqların (fars, tacik, hind, əfqan, kürd, türkmən, özbək, qazax, qırğız və.s) həm yazılı, həm də şifahi ədəbiyyatını dərindən izləmiş və yazıb yaratmışdır. Eyni zamanda, ərəb, fars dillərimi (hətta yunan dilini də) mükəmməl öyrənmiş və bu dillərdə coxlu əsərlər yazmışdır [5, s.95].

Nizami heç vaxt saray şairi olmamış, ozü öz gücünə yaşamış və gözəl əsərlər müəllifi olmuşdur. O, yazıçılığa lirik şeirlərdən başlamışdır. Yazdığı əsərlərdən bəlli olur ki, şair boyük həcmdə qəzəl, qəsidələr yazmış və həmin şeir, qəzəl, qəsidələrdə ictimai-fəlsəfi ideyaları ifadə edərək şöhrət qazanmışdır [12, s.119-125].

Mən Nizami Gəncəvinin əsərlərində əməyə məhəbbət və insanın həyatında əməyin rolundan danışmaq istəyirəm. Nizaminin əsərləində əməyin şəxsiyyətin formalaşmasında necə qabarıq səkildə təsvir edilməsinin şahidi oluruq. Səkkiz əsr öncə:

Hər halda sən çalış, həyat əməkdir,
Cənnət krallığı nəyə gərəkdir?

"Həyat əməkdir",-- deyən şair, göstərir ki, insan gördüyü işin sayəsində çalışmalı, hörmət qazınmalıdır. Insan nə qədər zəhmət çəkərsə, həyatın çətinlikləri ilə üz-üzə gələrsə, bir o qədər sağlam olar və əməyi hesabına qalib gələr [4, s.126].

Əmək şərəfdir, əmək həyatdır, əmək qazancdır. Dahi rus yazıçısı A.P. Çexovun sözləri ilə desək: "Kimliyindən asılı olmayaraq insan öz əməyi, alın təri ilə qazanmalıdır". Əmək insan varlığında estetik zövqdür. Əmək insana həmişə baş ucalığı, şan şğhrət gətirir. Insan həyatda o vaxt xoşbəxt olur ki, alnının təri, halal zəhməti ilə pul qazanır və istədiklərinə nail olur. Bu barədə xalq şairimiz Səməd Vurğun gözəl demişdir: "Nizaminin əsərlərində zəhmət adamlarından hörmət və məhəbbət hissi ilə danışılır. Onun əsərlərində biz bir çox zəhmət adamlarının - kərpic kəsənlərin, əkinçilərin, bənnaların, çobanların, bağbanların parlaq obrazlarına rast gəlirik" Bu zəhmətkeş adamlarin halal qazancları ilə san - şöhtət sahibi olmaları göz önündədir [9, s.128].

Əməyin mənası çalışmaqdadır. Əməlsiz həyatın mənası heçdir. Burada Nizami Gəncəvinin yaradıcılığına nəzər salsaq, onun ilk əsəri "Sirlər Xəzinəsi"ndəki hekayələrindən "Kərpickəsən kişinin

dastanı"nı göstərmək olar. Bu əsərdə şair bir qocanın zəhmətlə şərəfli yol keçməsindən danışır. Qoca oz əlinin zəhməti ilə kərpic kəsir və halal zəhməti ilə dolanr, heç kəsə möhtac olmur, bu işi ilə öyünür. Lakin onun əməyini qiymətləndirməyən, onun gördüyü işə xor baxan bir cavan ona məsləhət görür ki, qoca vaxtında nə üçün bu qədər əziyyət çəkirsən? Heç kim səndən bir qarın çörəyi əsirgəməz. Bu işdən əl çək. Qoca oğlana cavab verərək deyir:

Cavansan belə cahillik etmə,
Əl çək acı sözlərdən, mənə ağıl öyrətmə,
Mən bir kəsə deyiləm xəzinədən ötrü möhtac,
Əlimin zəhmətilə toxdur gözüm, deyil ac,
Onunçün öyrətdim ki, əlimi bu sənətə,
Bir gün sənə əl açıb düşməyim xəcalətə [2, s.5-8].

Bu misralarda şair əməyin mənasını cox gözəl tərənnüm etmişdir. Sonda daha da təsirli deyilir:

Gözəl oglan sarsıldı, qocanın bu sözündən,
Orda durmayıb getdi, yaş axıdıb gözündən.

Qocanın sözlərindən alınan cavan cox sarsılır, səhvini başa düşür və fikirləşir ki, halal zəhmət insana baş ucalığı gətirir və o, heç kimin cibinə girmir, heç kimə baş əymir, əksinə gördüyü işə görə zirvələrə ucalır [3, s.23].

Nizami Gəncəvinin üçüncü əsəri olan "Leyli və Məcnun" məhəbbət'ə aid dastan olsa da, şair burada da əməyə, zəhmətə böyük yer vermiş, əmək adamlarının çəkdiyi zəhmətdən söz açmış və onları əziyyət çəkməyə, öz zəhmətləri ilə rahat həyata, hörmət qazanmağa çağırmışdır:

Əlini vurmasa, oda bir nəfər,
Odun istisini necə hiss edər?
Torpağa mərhəmət xeyirdir, inan,
Lütf etsən, gül verər, zülm etsən, tikan.

Məlum olur ki, şair insanları yenə də çalışqanlığa, torpaqdan xeyir götürməyə çağırır, zəhmətin əhəmiyyətinin faydası haqqında maraqlı fikirlər irəli sürür və qeyd edir ki, əgər insan torpağa can yandırırsa, yaxşı məhsul götürər, yox, əgər tənbəllik edib çalışmazsa, onda, torpaqda tikanlar, qanqallar bitər [6, s. 98].

"Yeddi gözəl" dastanında da Nizaminin əmək haqqında düşündükləri daha aydın, daha səlis verilmişdir. Şairə görə insan istəsə, hər bir işin öhdəsindən gələ bilər. Bir əkinçi bir kisə toxumu yeməyib tarlaya səpir ki, sabah ondan alnının təri ilə məhsul gotürəndə həm özü, həm də başqaları bəhrələnsin. Fərhad dağı çapır, süd arxı tikir ki, sevgilisi Şirin və digərləri ondan faydalansın. Şairin fikirincə, insan istəsə dağı daş üstə qoyar. Hər bir işi etməyə gücü çatar [8, s.76].

Düzdür, bu əsərdə Nizami Gəncəvi vicdanlı, ədalətli şah obrazı yaratmaqla yanaşı, yenə də hər bir insanı işləməyə, gecəni gündüzə qatmağa, gec yatıb, tez qalxmağa çağırmışdır. "Şöhrətə zəhmətilə ucalıbdı ərənlər" deyən şair başa salır ki, insan öz sosial-iqtisadi həyatını özü təmin etməli, əmək sərf etməli və bunun sayəsində kamil insan, mükəmməl insan olmalıdır. O, başa salır ki, hər bir insan gözəl həyat yaşamaq istəyirsə, cox çalışmalı və butun əzab-iztirabları aradan qaldırmalıdır. Çalışmadan, əzab çəkmədən heç nəyə nail olmaq olmaz.

Təbiət gümüşünü əridərək əzabla,
Qızıla döndədərsən onu gərək əzabla.
Əzaba qatlaşmaqla hər niyyətə çatasan,
Zəlillikdən qurtarıb ülviyyətə çatasan [1, s.75, 98].

Burada sair söyləyir ki, əzab əziyyətlə görülən işin sonu arzuya çatmaq, rahat yaşamaq, şan-şöhrətə çatmaq deməkdir. Bunlarla yanaşı şair insanin saf, mərhəmətli olma hisslərini də aşılayır, və deyir ki, insan həyatın ağrılı-acılı yollarında çalışmalı, büdrəməməli, dilənçilik etməməli, asan yolla özünə həyat qurmamalıdır. Şairin aşağıdakı misralarına nəzər salaq:

Qana qəltan etsə də səni zəhmət tikanı,
Çalşmaqdan usanma, işə alışdır canı.
Öz halal zəhmətinlə namuslu insan sayıl,
Hər yetənə əl açıb olma sayıl [1, s.90].

"Hər zəhmət sonunda bir səadət var" – deyən şairin fikrinə görə, əgər insan yaşadığı həyatda zəhmət çəkirsə, halal pul qazanırsa, xoşbəxt həyat sürmək istəyirsə dözümlü, mərd, zəhmətkeş olmaqla yanaşı, eyni zamanda, ağıl tərbiyəsi də lazımdır ki, bu da insan üçün mühüm olan ən lazımlı şərtlərdən biridir. Bu keyfiyyələr yoxdursa, hörmətə, san şöhrətə nail olmaq olmaz [1, s.193] . Digər misrada:

Xoşbəxt odur dözümə ləyaqəti var onun,
Ağır yükə qatlaşmaq dəyanəti var onun.

Dahi mütəfəkkir şairin "Xəmsə" toplusuna aid ikinci böyük poeması olan " Xosrov və Şirin" (1180) əsərində əməyin ictimai-sosial əhəmiyyətindən danışaraq yazır:

Çalış öz xalqının işinə yara,
Geysin əməlindən dünya zərxara.
Bacarsan hamının yükünü sən çək,
Insana ən böyük şərəfdir əmək.
Sən də əldən düşüb yorulsan əgər,
Sənin də yükünü bütün el çəkər [4, s. 129].

Bu misrallara diqqət etsək, şair demək istəyir ki, qoy, sənin əməyinin sayəsində xalqın bəhrələnsin, qoy əmələn, işin vətəninin inkişafına öz tövhəsini versin, xeyir görsün. Bu gün sən xalq üçün, vətən üçün bir iş görərsənsə, sabah səndən sonrakı nəsil də sənin üçün edər. Bu həm də gələcək gənclər üçün örnək olar.

Sonuncu, şah əsəri olan "İsgəndənamə" də şair əməyin sosial əhəmiyyətinə fikir verərək bildirir ki, insan özü üçün yaşamamalı, əməyin iqtisadi, sosial, əxlaqi və tərbiyəvi əhəmiyyətindən nəticə çıxarmağı, həmişə halal zəhmətlə yaşamağı, heç kəsə boyun əyməməyi, bütün maneələri dəf etməyi, məhz, çəkdiyi zəhmət hesabına əldə etməyi məsləhət görür. Bütün bu sadalalanlar şairin şəxsi həyatında baş verdiyini təsdiq edir.

Hər şeyi özü üçün nə yarar?
Dünyada hesabsız ruzi yeyən var!
Keçənlər zəhmətlə əkdiyi bağdan,
Gələnlər meyvəni dərmiş hər zaman.
Keçənlər çox şeydən əkmişdir bizə,
Biz də əkməliyik gənc nəslimizə [1, s.129].

İnsanın şərəfini və üstünlüyünü əməkdə, çalışmaqda görən böyük mütəfəkkir Nizami, onların təbiətlə mübarizədə birgə işləmələri, qarşılıqlı kömək və yardım münasibətləri şəraitində çalışmalarını mühüm hesab edir. Buna misal olaraq, biz özlərinə yem tədarük edən qarışqaları, arıları da göstərə bilərik. Onlar sıraya düzülüb tapdıqları qidani biri-birinə ötürməklə özləri üçün yem daşıyırlar. Ağıllı insan isə bunu gördükdə düşünməlidir ki, o heç də qarışqalardan fərasətsiz, aciz deyildir [7, s.37].

Nizami Gəncəvi qeyd edir ki, insan nəinki öz fiziki qabiliyyəti ilə, əli-ayağı ilə təbiətə, torpağa can atmalı, hətta özü üçün lazım olan azuqəni toplamalıdır. Bütün bunları isə ona tanrı tərəfindən verilən zəka, ağıl, hünər göstərməklə həyata keçirməlidir [10, s.75].

Dünya bir tarladır, diqqətlə baxsaq,
Hamı bir-birinə cütcüdür ancaq [2, s. 386].

Misralardan məlum olur ki, şair dünyanı tarlaya, insanları isə biri-biri üçün işləyən komandaya bənzədir. Şair deyir ki, insanlar biri-birindən asılıdır, birlikdə işləyir, birlikdə xidmət göstərirlər və hamı birlikdə əkib beçərməlidir dedikdə, insanlar arasındakı ictimai münasibətləri daha qabarıq şəhr edir. Burada bir atalar sözü: "El yığılsa dağı dağ üstə qoyar" desək daha yerinə düşər [1, s.130].

İnsan əməyi inkişaf etdikcə, onun əməyinin nəticələri xalqın həyat tərzinin inkişaf etməsinə təsir edirsə, onda, onun çəkdiyi zəhmət, həqiqətən də, heç vaxt qiymətsiz qalmır və zirvələrə ucalır. [11, s. 66].

Nizami ömrüboyu zəhmət çəkən insanlar üçün mübarizə aparmış, xalqının rahat, firaban yaşamasını arzulamışdır.

Nizami Gəncəvi söz dünyamızın əvəzolunmaz simalarından biri olmuş, indi də xalqımızın sevimlisi, söz ustadı olaraq xatırlanır və həmişə də xatırlanacaq.

Nizami Gəncəvinin əsərləri bu gün də maraqla oxunur, insanları düşündürməkdə davam edir. Səkkiz əsr keçməsinə baxmayaraq, biz elə hiss edirik ki, Nizami indi də bizimlədir.

Ədəbiyyat

1. Apoyev B.F. Nizami Gəncəvinin pedaqoji görşüşləri. Bakı: Adiloğlu nəşriyyatı, 2008, 244 s.
2. Apoyev B.F. Nizami Gəncəvi irsindən pedaqoji prosesdə istifadə işinin sistemi (Dərs vəsaiti). Bakı: Mütərcim, 2012, 216 s.
3. Əliyev R. Nizami Gəncəvi və onun "Sirlər xəzinəsi" poeması. Nizami Gəncəvi Sirlər xəzinəsi. Bakı: Yazıçı, 1983, 112 s.
4. Məmməd Cəfər. Nizaminin fikir dünyası. Bakı: Yazıçı, 1982, 201 s.
5. Mikayılov Ş.A., Səmədov A.A., Məmmədov Ş.H.,C.Ə., Bəkirova A.M. Nizami Gəncəvinin həyat və yaradıcılığının ümumtəhsil məktəblərində tədrisi məsələləri. Müəllimlər üçün metodik vəsait. Azərb. Dilində, Bakı: Maarif, 1987, 167 s
6. Nizami Gəncəvi. Xosrov və Şirin. Bakı: Yazıçı, 1982, 401s.
7. Nizami Gəncəvi. Leyli və Məcnun. Bakı: Yazıçı, 1982, 304 s.

8. Nizami Gəncəvi. Isgəndərnamə. Bakı: Yazıçı, 1982, 687 s.
9. Nizami Gəncəvi. Yeddi gözəl. Bakı:Yazıçı, 1983, 355 s.
10. Nizami Gəncəvi-850 (məqalələr toplusu). Bakı, Bakı Universiteti Nəşriyyatı, 1992, 368 s.
11. Onullahi S. Nizami Gəncəvinin "Xəmsə"sində təlim-tərbiyə məsələləri. Bakı: Azərbaycan məktəbi, 1991, №1, s. 212.
12. Sayad Rüstəmova. Nizami yaradıcılığının öyrənilməsi və şagirdlərin mənəvi tərbiyəsi. Müəllim üçün vəsait. Bakı: Maarif, 1993, 156 s.

РЕЗЮМЕ
НИЗАМИ И ЛЮБОВЬ К ТРУДУ
Ахмедова З.Г.
Сумгаитский государственный университет, Азербайджан

В статье раскрываются глубокие философские мысли великого мыслителя искусства слова Низами Гянджеви о труде, патриотизме. Это тема прослеживается в поэмах «Сокровищница тайн», «Лейли и Меджнун», «Семь красавиц», «Хосров и Ширин», «Искандер-наме» и другие. В произведениях Низами говорится о любви к труду и роли труда в жизни человека. По словам поэта, труд приносит в жизнь людей эстетическое удовольствие, гордость и славу. Человек будет счастлив в жизни в том случае, если он упорным трудом зарабатывает деньги и реализует свою мечту воплотив ее в жизнь. В произведениях Низами созданы яркие образы многих трудолюбивых - каменщиков, земледельцев, строителей, пастухов, садоводов.
Ключевые слова: *искусство слова, поэт, Ближний Восток, работа, труд, мысль, храбрый*

SUMMARY
NIZAMI AND LOVE TO WORK
Ahmadova Z.G.
Sumgait State University, Azerbaijan

The article reveals the deep philosophical thoughts of the great thinker Nizami Ganjavi's art of speech about work and patriotism. His works talk about love and the role of work in human life. According to the poet, labor brings people aesthetic pleasure, pride and glory. A person will be happy in life only if he earns money with the sweat of his brow and hard work. Nizami's works give vivid images of many hardworking bricklayers, farmers, builders, shepherds and gardeners.
Key words: *word art, poet, Near East, work, labor, thought, brave*

CULTURE AS THE MOST IMPORTANT FACTOR IN TEACHING CHINESE TO STUDENTS

Siwei Pu
Belarusian State University, Republic of Belarus
1471403754@qq.com

Summary. The article deals with the problem of defining the role of culture in the teaching of the Chinese language. The author, tracing the relationship between language and culture, considers the role of intercultural communication in the study of phonetic features, lexical composition, grammar rules and other aspects of the Chinese language. Special attention is paid to explaining how students understand the realities of culture when learning a language, and how this affects their language literacy.
Key words: *culture, Chinese language, teaching learning, foreign language*

Language is a tool to exchange ideas and spread culture. Edward Sapir once said: «There is something behind language, and language cannot be separated from culture» [3]. Mr. L. Bisong once said: «To study language from the perspective of language learning and language teaching, we must study the relationship between language and culture. Because language understanding and language use are inseparable from certain cultural factors» [3]. Two well-known linguists with different native language backgrounds, who grew up in different cultural backgrounds coincided in their views on the relationship between culture and language. Therefore, many Chinese teachers realize the necessity of culture for

language. Any language in the world is rooted in the unique cultural soil of that nation, its writing; vocabulary and grammar are all forms of expression. Without understanding the culture behind a language, it is difficult to correctly understand and use the language, and the same is true for teaching Chinese as a foreign language. Language is the carrier of culture, so there is no doubt that the restriction of culture on language cannot be ignored. Chinese contains a lot of cultural information. These cultures directly affect foreign students' understanding and use of Chinese and are an important part of teaching Chinese as a foreign language. China has a long history, our culture is great and brilliant, and it plays a major role in promoting our Chinese development. As the oldest language in the world, Chinese is the crystallization of Chinese speakers for thousands of years and an important carrier of the Chinese nation. Chinese contains rich cultural content in many aspects such as pronunciation, vocabulary, grammar, Chinese characters, etc. It is a true «cultural language». This requires us to be aware of the necessity and importance of cultural teaching in teaching Chinese as a foreign language when teaching Chinese to people in other countries.

As a social phenomenon and historical phenomenon, culture has the characteristics of nationality. Different cultures present different cultural forms. This difference in cultural forms is reflected on the language level, and it will show language differences. Language, including the way it is used, cannot exist independently of culture. What the language expresses must be related to the overall context of the languagewhich is closely related to the cultural world shown by language. Therefore, language learning is not about mastering the surface content of the language, but for the learner to enter the overall language world. We teach foreign students to learn various elements of Chinese. We hope that they can write Chinese characters well, read accurate pronunciation, and understand dialogue. In fact, the ultimate goal is to train them to use Chinese correctly to communicate. However, we have found that if we only teach an international student and does not teach culture, even if he has a good grasp of Chinese phonetics, vocabulary, grammar and Chinese characters, there will still be various situations in daily communication with Chinese users. The reason for this phenomenon is that every cross-cultural communication is based on a certain cultural background. Some content in communication is not understandable simply through element teaching [5]. For example, Chinese people often say «Shoubi Nanshan» when celebrating birthdays and give peaches as gifts. If a foreign student does not understand that Nanshan and Taozi here both contain the meaning of health and longevity in Chinese culture, then he will definitely be confused and fall into communication barriers. In order to avoid misunderstandings such as these, teachers are required to provide appropriate cultural teaching to students, and even use students' mother tongue for in-depth explanations, so that students can accurately understand the cultural background behind the language. Based on learning the four elements, learn and apply, learn to integrate, accumulate a wealth of Chinese cultural background knowledge, and truly know how to avoid the problems of cultural differences in communication [7]. Only by understanding the cultural connotation behind the language, integrating cultural background knowledge into language learning, understanding cultural differences, and cultivating cultural awareness can we improve our language ability and learn language better.

Interest is the best motivation for learning. The practice of teaching Chinese as a foreign language also shows that starting with culture and using the charm of Chinese culture to bridge the huge differences in language can produce better learning effects and lasting influence on students. A Chinese student studying in the United States used Chinese folk songs, folk dances, calligraphy, martial arts, traditional festivals and other cultural content and activities to teach American students to learn Chinese. The students initially «confused when they saw Chinese characters». After the students taught, they «enjoy every minute of class» and «want to take Chinese courses in high school», and they had to let us marvel at the infinite charm of Chinese culture for Chinese learning [2]. Therefore, the charm of a language does not lie in the language itself, but in the culture, it represents. Appropriate introduction into language learning-some cultural content can not only increase students' interest in learning, but also encourage students to active use the target language for expression, thereby increasing interest in language learning. Many teachers of Chinese as a foreign language have similar practical experience.

China is developing rapidly now. People from all over the world take the initiative to approach China. It is not just because of business or political factors. People like China so they have to learn Chinese to communicate. The reason for many people to learn Chinese is a keen interest in the wonderful and diverse Chinese culture. China's rich festival culture, the food culture of the north and the south, the long-history costume culture, and the family culture that pay attention to etiquette have opened a new world for foreigners, which is attracting them to learn Chinese and integrate into China. Each kind of learning, with interest will have the most continuous power, and it is easier to succeed. Therefore, we should strengthen cultural teaching, let students understand the cultural factors behind some Chinese characters and vocabulary, let them know how and why, and really learn how to use instead of simple mechanical memory.

Cultural teaching can improve the spontaneity of students' learning. When they understand the cultural background behind the phenomenon, they will often have a sense of accomplishment and are willing to diversify their thinking to explore on their own. The most important thing is that they will have more confidence in Chinese learning. The whole process of teaching Chinese as a foreign language is very valuable. What Chinese teachers want to do is to cultivate and improve students' interest and enthusiasm for learning Chinese. Therefore, the necessity of cultural teaching is obvious at this time.

With the in-depth development of globalization, exchanges and interactions between different countries have become more frequent. Whether from the perspective of China's own development or the harmonious development of the world, the promotion of Chinese is not only a need for the world to understand China, but also a need for China to go global. Teaching Chinese as a foreign language plays an important role in enhancing China's national influence, promoting multilateral exchanges between China and foreign countries, and implementing Chinese cultural development strategies. As the official language of China, Chinese is playing an increasingly important role in international economic and trade exchanges and cultural exchanges, and its status in the international arena is constantly improving. However, we should also realize that administrative forces and political means alone could not promote the real realization of the international promotion of Chinese. Only when we have firm cultural confidence and consciously use the charm of culture to promote language promotion can we truly realize language and the prosperity of culture so that win a broader space for development in the world.

Teaching Chinese as a foreign language is not only to promote our Chinese language, but more importantly, to spread the excellent cultural traditions of China for thousands of years. Under the current international background, culture has become a source of strength for national cohesion and creativity, and cultural competition has become an important aspect of competition for comprehensive national strength. Therefore, teaching Chinese as a foreign language must not only promote the Chinese language, but also promote the Chinese national culture, strengthen international cultural exchanges, enhance the influence of Chinese culture, promote the multicultural development of the world, and promote the development and progress of the times through cultural harmony and interaction.

Relying on the background of China's economic development, in order to promote the «Great Chinese» and the promotion of excellent Chinese culture, Chinese has become popular, and the teaching of Chinese as a foreign language has accordingly played an increasingly important role. If China wants to become prosperous and strong for the people, and for Chinese culture to go to the world, Chinese must be promoted internationally. Looking back at our history, we have once been brilliant and sent our four great inventions to the West. Teaching Chinese as a foreign language is an important manifestation of the construction of soft power, and it is a national and national undertaking. Since the day it was born, it has been highly valued and strongly supported by the party and state leaders. As early as 1988, when the State Education Commission and the National Leading Group for Teaching Chinese as a Foreign Language held the «National Working Conference on Teaching Chinese as a Foreign Language» in Beijing, Comrade Teng Teng, who was then the executive deputy head of the Leading Group for Teaching Chinese as a Foreign Language and deputy director of the State Education Commission, was there. In his report, as a senior government official, he proposed for the first time, «We must promote the continuous development of the noble cause of teaching Chinese as a foreign language for the country and the nation» [1]. Until the first World Chinese Conference held in 2005, the international promotion of Chinese has been on the right track. We are using language, the most important communication tool, to let the world understand China and let China go to the world. On November 21, 2004, the world's first «Confucius Institute» opened in Seoul, South Korea. Then in November 2004, the first Confucius Institute in the United States, the Confucius Institute at the University of Maryland, and on December 19, 2005, the first Confucius Institute in Africa, the Confucius Institute at the University of Nairobi were established one after another. Each Confucius Institute will become a link between the local area and China. On May 10, 2007, representatives from more than 50 Confucius Institutes from 28 countries and regions attended the first «World Confucius Institute Forum» at Ritsumeikan University in Kyoto, Japan. With the theme of «Language Communication and Cultural Symbiosis», this forum is of great significance to discuss the development of global Confucius Institutes. The Confucius Institute is not a university in the ordinary sense, but a cultural education and cultural exchange organization that promotes Chinese. The Chinese government strongly supports the establishment of Confucius Institutes in countries all over the world, and hopes that through the dissemination of Chinese, people from all over the world can learn more about the ancient, colorful and modern China. The successive establishment of Confucius Institutes has promoted the teaching of Chinese as a foreign language to a new height. From the perspective of spreading Chinese culture and representing the image of the country, it has become a symbol of the national strength of the Chinese nation.

Culture, politics, and economy are intertwined with each other, and their status and role in the competition for comprehensive national strength are becoming more and more prominent. Culture is deeply cast in the vitality, cohesion, and creativity of the nation and shows strong spiritual power. In the process of cultural exchanges, various countries try to gain more national interests through the promotion of cultural soft power. Culture is a symbol of a country's soft power and plays an important role in international competition. According to the view of American professor Joseph Nye, «a country's comprehensive national power includes not only the "hard power" shown by economy, science and technology, and military strength, but also the "soft power" shown by ideology and cultural attraction. Soft power can be summarized as cultural influence, ideological influence, influence in institutional arrangements, and influence in foreign affairs» [6]. The level of a country's cultural soft power depends on the country's cultural identity and influence in the international community. The cultural dissemination capacity of a country and a nation is one of the important signs that reflect the overall strength and national spirit of the country. Whether it can seize the opportunity, take the initiative to spread its own culture is not only an inevitable choice for national cultural development and promotion strategy, but also an important choice for a country to display its own civilization development results through its excellent culture. Therefore, all countries in the world today pay attention to the dissemination of their national culture and strive to enrich their cultural dissemination channels. Cultivating talents who understand China correctly, are friendly to China, and understand Chinese, so that Chinese and Chinese culture can be promoted on a larger scale. This is not only a matter in the field of culture and education, but also a plan for the survival and development of the country and the nation.

Today's world is a world where multiple ethnic groups coexist and develop. The diversity of social groups determines the diversified development of culture. Culture is diverse and continues to today with its rich and diverse development trend. The diversified development of culture has created conditions for mutual exchanges between different cultures. Various cultures have formed a colorful and distinctive human cultural landscape in the process of learning from each other and developing together. Various cultures have formed a colorful and distinctive human cultural landscape in the process of learning from each other and developing together. In our country, since the reform and opening up, the cultural hegemonism and cultural imperialism of Western powers have seriously threatened the dominant position of culture in the hearts of the people. People's traditional value orientation, ideas and ideologies have been strongly impacted by Western culture. In the context of multiculturalism, we must clarify the value of Chinese culture in the new era, find the status of our national culture in world culture, actively expand the future development of Chinese culture, and make some contribution to the diversified development of world culture. Mr. Han Shaogong once said: «The decline and fall of a nation first begins with culture, with language. There is only language in a person's heart, and only language can build and protect the spirit» [4]. Language is the most important carrier of national culture. If you don't cherish the language of the motherland, you can't talk about cherishing the culture of the motherland, and there is no hope for a nation that lacks cultural pride. China has a long and splendid civilization history of 5,000 years. It should make full use of the platform of teaching Chinese as a foreign language and consciously introduce China to other countries and people in the world.

Literature

1. Hansen J. Language [M]. Cambridge: Cambridge University Press, 2002.
2. Marsella A.J. The Measurement of Emotion Reactions to Work: Methodological and Research Issues, Work and Stress. Art Works Publishing House. 1994. P. 12–14.
3. People's Daily / 3rd Ed. BeiJing: People's Daily Press, 2007.
4. Rulong L., Ming W. A brief discussion on the two principles of teaching Chinese as a foreign language. Language Teaching and Research. 2005. 2. P. 41–47.
5. Shaogong H. World. Changsha: Hunan Literature and Art Publishing House, 1996.
6. The Principles of Language Teaching. Chongqing: Chongqing Press, 1990.
7. Zhao J. From the Teaching of Chinese as a Foreign Language to the International Promotion of Chinese, Research on the Teaching of Chinese as a Foreign Language Culture. BeiJing: Commercial Press, 2006.

XÜLASƏ
TƏLƏBƏLƏRƏ ÇİN DİLİNİN ÖYRƏDİLMƏSİNDƏ MƏDƏNİYYƏT FAKTORU ƏHƏMİYYƏTLİ AMİL KİMİ

Sivey Pu

Belarus Dövlət Universiteti, Belarusiya

Məqalə Çin dilinin öyrədilməsində mədəniyyətin rolunun müəyyən edilməsindən bəhs edir. Dil və mədəniyyət arasındakı əlaqəni izləyən müəllif Çin dilinin fonetik xüsusiyyətlərinin, leksik tərkibinin, qrammatik qaydalarının və digər aspektlərinin öyrənilməsində mədəniyyətlərarası ünsiyyətin rolunu araşdırır. Tələbələrin bir dili öyrənərkən mədəniyyətin reallıqlarını necə dərk etdiklərinə, bunun dil biliklərinə necə təsir etdiyinin izahına xüsusi diqqət yetirilir.
Açar sözlər: *mədəniyyət, Çin dili, tədris, öyrənmə, xarici dil*

РЕЗЮМЕ
КУЛЬТУРА КАК ВАЖНЫЙ ФАКТОР
В ОБУЧЕНИИ СТУДЕНТОВ КИТАЙСКОМУ ЯЗЫКУ

Сивэй Пу
Белорусский государственный университет, Республика Беларусь

Данная статья касается проблемы определения роли культуры в преподавании китайского языка. Автор, прослеживая взаимосвязь языка и культуры, рассматривает роль межкультурной коммуникации в изучении фонетических особенностей, лексического состава, правил грамматики и других аспектов китайского языка. Особое внимание уделяется объяснению того, как студенты понимают реалии культуры при усвоении языка, как это влияет на их языковую грамотность.
Ключевые слова: *культура, китайский язык, преподавание, изучение, иностранный язык*

XARİCİ DİLİN SƏRBƏST ÖYRƏNİLMƏSİNİN XÜSUSİYYƏTLƏRİ VƏ YOLLARI

Cəbrayılov A.R.
AR Silahlı Qüvvələrinin Hərbi Akademiyası, Azərbaycan

Xülasə. Xarici dillərin öyrənilməsinin məzmunu və üsulları yeni texnologiyaların inkişafı ilə xeyli dəyişmişdir. Rəqəmsal texnologiyaların inkişafında sürətli sıçrayış, elektron resursların və vasitələrin təhsilə tətbiqi, elektron platformaların və öyrədici proqramların öyrədən və öyrənən münasibətlərinə nüfuzu öyrədici prosesi daha da asan, əlçatan və səmərəli etmişdir. Məqalədə xarici dilin sərbəst öyrənilməsini həm fiziki, həm texniki, həm də maddi baxımdan aşanlaşdıran və rəqəmsal dünyada daha da əlçatan edən istiqamətlərdən və vasitələrdən danışılır.
Açar sözlər: *xarici dil, öyrədici mühit, rəqəmsal, elektron resurs, tədris vəsaiti*

Müasir dövrdə texnologiya həyatımızın bütün sahələrinə müdaxilə etdiyi kimi, təhsil prosesində də özünəməxsus yer tutmuşdu. Təhsil sistemində elektron lövhələr, electron lüğətlər, dil məlumatını emal edən texnoloji proseslər, proqramlar və digər vasitələr xarici dillərin öyrənilməsi sahəsinə də nüfuz etmiş, öyrənən və öyrədən tandeminə keyfiyyət, məzmun, forma müxtəlifliyi kimi yeniliklər gətirmişdi və öyrənmə tərzimizi tanınmaz dərəcədə dəyişmişdi. Xarici dil öyrənmək üçün istifadə etdiyimiz dərslikləri və böyük ikidilli lüğətləri vərəqlədiyimiz keçmiş günləri çoxdan geridə qoymuşuq. Ancaq bugünkü öyrədici vasitələr yalnız rahatlıq üçün deyil, xarici dilləri öyrənməyin müasir yolları cəlbedici, çətin, əyləncəli və interaktivdir [3, c.193]. Hazırda xarici dili müstəqil öyrənənlərə kömək etmək üçün xeyli sayda resurs var [1, c.8]. Bunların bir çoxunun ənənəvi öyrənmə üsulu ilə müqayisədə bir çox üstünlükləri vardır.

Bunlardan birincisi dərs vəsaitlərinin rəqəmsallaşdırılmasıdır. Doğrudan da, rəqəmsallaşdırma öyrədici prosesi çox rahat etdi. Bu, texnologiyaya əsaslanan dil öyrənməsində ən böyük sıçrayış idi. Həcmli fiziki kitablar öz yerini rəqəmsal mətnə verdikcə, öyrənmə materiallarınızı daşımaq həqiqətən də çox asanlaşdı.

Bunlar başlanğıcda ənənəvi dil öyrənmə modellərinə bənzəsələr də, dəyişikliklər kifayət qədər erkən özünü biruzə verdi. Hiperlinkli mətnlər və veb lüğətlər çarpaz istinad sözlərinin istifadəsini asanlaşdıran ilk yeniliklərdən biri oldu. Hələ bu azmış kimi, lüğətlərin rəqəmsallaşdırılması istinad materiallarının daşınmasıını inanılmaz dərəcədə asanlaşdırdı. Bu gün bunların çoxu asanlıqla smartfonda saxlanıla bilər və əksər oyunlara nisbətən daha az yaddaş tutur. Onlardan bəziləri hətta ikidilli praktik istifadəçilər tərəfindən toplanmış və nəzərdən keçirilmiş tərcümə xidmətləri təqdim edə bilirlər. Linguee.com və Google Translate kimi saytlar həmişə mükəmməl olmasa da, yeni xarici dil öyrənənlər üçün əvəzolunmazdır.

Multimedia xarici dilləri öyrənmə üsulları və formalarının dəyişdirdi. Beləki, ənənəvi dərslər sinifdə və ya qrupda tədris olunurdu, müəllim şagirdlərə söz və ifadələri dinləməyə və təkrarlamağa kömək edirdi.

Bu gün əksər dil öyrənmə proqramları və ya vebsaytları rəqəmsal audionun hansısa formasını daxil etməyə meyllidirlər. Lakin bu, dərsliklərin audio kasetləri, CD-ləri və digər audio resurs formaları ilə müşayiət olunduğu əvvəlki multimedia öyrənmə proqramlarına da aiddir. Bir çox dil kurslarını təşkilatçıları öyrənənlərə mövzu ilə bağlı "get your ear in", yəni "qulaqlarını mövzudan çəkmə" üsulunu tətbiq eyməklə, ana dilində ən çox danışılan mövzuları dinləmə kurslarına daxil etməyə başladı. Bu, əslində xarici dil kursları üçün yeni bir şey olmasa da, onun rəqəmsal formatda təqdim edilməsi öyrənənlərin boş vaxtlarında və evdə dinləməkdən azad olması demək idi. Bundan əkavə olaraq audio faylların rəqəmsal lüğətlərə daxil edilməsi də öyrənənlərə tələffüzdə kömək etmək üçün böyük irəliləyiş oldu.

Video və rəqəmsal kartlar kimi digər resursların əlavə edilməsi də öyrənənlərin yeni dili mənimsəməsi üçün yeni alətlər əlavə etməyə başladı. ***Subs2Srs*** [4] və ***Anki*** [5] kimi açıq mənbə alətləri ilə siz sevimli xarici televiziya şousunun iki saniyəlik fraqmentlərini səsləndirən rəqəmsal fleşkartlar yarada və sonra sizə deyilənlər barədə imtahan verə bilərsiniz. Və bu, *YouTube* kanalı kimi əvəzolunmaz mənbəyə çevrilmiş saytları tanımazdan əvvəl olub. *Rosetta Stone* kimi digər öyrənmə platformasını qeyd etmək lazımdır.

Xarici dil öyrənənlərin xidmətinə çox qiymətli alətlər tətbiq edilir. Bu baxımdan avtomatik korreksiya bir böyük texnoloji yenilik proqramının mühüm yeri vardır. Sadə mətn-avtokorreksiyasından tutmuş tələffüz analizatorlarına qədər avtomatik korreksiya dilləri öyrənməyi xeyli asanlaşdırıb. *Orfoqrafiya yoxlayıcıları* istənilən öyrəncinin savadlı nitq və yazı üçün fərdi yazılı və şifahi nitqin sərbəst korreksiyasını mövcud edir və hər yerdə tapıla bilər. Bunlar yeni dil öyrənən üçün orfoqrafiya və sadə qrammatikanı yoxlamaq üçün rahat, sürətli və pulsuz üsuldur. ***Grammarly*** kimi daha müasir olanlar hətta üslubda kömək edə bilər və yazılarınızı asanlaşdırmaq üçün əvəzolunmaz mənbə təklif edə bilər. ***Rosetta Stone, Google Translate*** kimi digər pulsuz resurslar da bu gün oxşar funksiyaları təklif edir.

Duolingo [6] və ***uTalk*** [7] kimi yeni proqramlar bunu mənimsəyib. Öyrənənin güvənini artırmağa və yeni uğurlar qazanmaq üçün kommunikasiyaya açıq, ünsiyyət qurmağa həvəsli olanlar xarici dili sərbəst mənimsəyə bilərlər.

Bəziləri başqaları tərəfindən strukturlaşdırılmış proqrama üstünlük verir, bəziləri isə səlis danışıq üçün öz yollarını sərbəst təyin etməyi üstün tuturlar.

Lingua.ly [2] kimi proqramlar və alətlər öyrənənin istədiyi məzmunu araşdırmağa və öyrənməyə kömək edir. Öyrənən onu maraqlandıran mövzulara, tematik situasiyalara istiqamətin yönəltməyi bacarmalıdır, çünki onun nə bilmək istədiyini yalnız özü bilir.

Bliubliu [8] kimi digər vasitələr bu mövzuda kömək edə bilər. Bir az məşqlə *Bliubliu* hansı mətnləri bəyənəcəyi proqnozlaşdıra və özü üçün fərdiləşdirilmiş gündəlik plan tuta bilər.

Skype kimi digər alət yeni öyrənənin bacarıqlarını artıra, digər insanlarla əlaqə saxlamağı və tətbiq etməyi asanlaşdır.

Xarici dilin öyrənilməsində social münasibətlərin rolu böyükdür. Forumlar və dil öyrənmə proqramlarına sosial media inteqrasiyası indi yeni öyrənənlər üçün inanılmaz dərəcədə güclü bir vasitə təqdim edir.

Dost rəqabəti kimi həvəsləndirmələrin əlavə edilməsi də dil anlayışınızı kəskinləşdirməyin məşhur və faydalı üsulu olduğunu sübut etdi. Mini-oyunlar, liqa cədvəlləri və bu kimi şeylər yeni tələbələrin bacarıqlarını təkmilləşdirmələri üçün bəzi əyləncəli həvəsləndirməyə kömək edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Ивановская И.П., Нефѐдов О.В. Инновационные формы, технологии и методы обучения в системе образования //Некоторые особенности самообучения в обучении иностранным языкам. Синергия. 2016. № 6, p. 7-11
2. Lingua.ly
3. Родин О. Ф. Индивидуализация обучения при изучении иностранного языка// Проблемы современного педагогического образования, издательство Федеральное государственное автономное образовательное учреждение высшего образования «Крымский федеральный университет имени В. И. Вернадского», 2021, с.191-194
4. https://learnanylanguage.fandom.com/wiki/Subs2srs
5. https://apps.ankiweb.net/
6. https://www.duolingo.com/
7. https://www.softportal.com/software-18045-utalk.html
8. https://www.facebook.com/bliubliu.official/

РЕЗЮМЕ
ОСОБЕННОСТИ И СПОСОБЫ ИНДИВИДУАЛЬНОГО ИЗУЧЕНИЯ ИНОСТРАННОГО ЯЗЫКА

Джабраилов А.Р.
Военная Академия Вооруженных Сил Азербайджанской Республики, Азербайджан

Содержание и методы изучения иностранных языков существенно изменились с развитием новых технологий. Быстрый скачок в развитии цифровых технологий, внедрение электронных ресурсов и инструментов в образовании, а также влияние электронных платформ и учебных программ на отношения между учителями и учениками сделали процесс обучения более простым, доступным и эффективным. В статье рассматриваются направления и средства, которые облегчают изучение иностранного языка как в физическом, так и в техническом и материальном плане и делают его более доступным в цифровом мире.

***Ключевые слова**: иностранный язык, среда обучения, цифровой, электронный ресурс, учебное пособие*

SUMMARY
FEATURES AND METHODS OF SELF-LEARNING A FOREIGN LANGUAGE

Jabrailov A.R.
Military Academy of the Armed Forces of the Republic of Azerbaijan, Azerbaijan

The content and methods of self - learning foreign languages have changed significantly with the development of new technologies. The rapid leap forward in the development of digital technologies, the introduction of electronic resources and tools in education, and the impact of electronic platforms and curricula on the relationship between teachers and learners have made the learning process simpler, more accessible and effective. The article examines the directions and means that facilitate the study of a foreign language both physically, technically, and materially and make it more accessible in the digital world.

***Key words:** foreign language, learning environment, digital, electronic resource, textbook.*

REGIONAL SUBCULTURE AND INTERCULTURAL COMMUNICATION COMPETENCE: A STUDY OF THE REFORM OF CHINESE CULTURE COURSE FOR INTERNATIONAL STUDENTS IN CHINA

Song Shanshan
International School, University Huzhou, Zhejiang Province, China
02543@zjhu.edu.cn

Summary. This article emphasizes that, in the process of second culture learning, the acquisition of the target national culture as a whole is not enough to help the learners develop intercultural communication competence in daily life. For the international students who study abroad, the acquisition of a regional subculture, which is formed in the place where the students study and stay, can better help them interact with the local Chinese. Finally, this article takes Huzhou, a city in China, as an example, and demonstrates how to integrate the local culture of Huzhou in the international students' Chinese culture acquisition to raise their intercultural communication competence.

***Key words:** intercultural communication competence, regional subculture in China international students in China, Chinese cultural course for international students, second culture acquisition.*

With the development of the internationalization of higher education in China, an increasing number of international students with different nationalities and cultural backgrounds have chosen China to further their studies. For these students, gaining a comprehensive understanding of the Chinese language and Chinese culture in time is of great necessity.Meanwhile, the universities and colleges of China organize a series ofrelated courses toensure that every international student in China could receive systematic language training and acquire necessary cultural cognition.

As a teacher, who has taken Chinese language and Chinese culture courses for international students for over four years, I have met many students who worked very well in the language and culture classes. However, most of them do not know how to communicate with Chinese people. In other words, they know how to speak proper Chinese and understand Chinese culture well, but it is hard for them to further interact with the local people or engage themselves in the local culture.

This article is particularly concerned with the issue of helping international students develop their intercultural communication competence. To achieve this goal, this research will first examine the following two questions. Why the culture training in class is not enough for the students to conduct successful intercultural communication? What can be a supplementary resource?

To answer these questions, we can first examine what most international students would learn from the Chinese culture course and whether the knowledge meets the requirements for their intercultural exchanges or not. What the students would learn from the Chinese culture course? Most textbooks introducing Chinese culture for international students answer the question very well. These textbooks offer the learners a comprehensive introduction to Chinese culture from many aspects such as geography, history, education, philosophy, literature, politics, economy, science, healthcare, and so on. These themes have complied with the demonstration of a series of typical cultural phenomena, historical events, and well-known characters in Chinese history. The acquisition of these resources can effectively help students develop a systematic understanding of Chinese culture, which is very important for the cultivation of international students.

However, the materials of Chinese culture mentioned above are not enough for the students' daily communication with local Chinese people around them. For instance, for the students living in Huzhou, what is closely related to their daily life is not the full picture of Chinese culture, the climate characteristics of Beijing, or the urban construction of Shanghai, but what Huzhou is like. What are the features of the geography here like? Whether the traffic conditions here are convenient? What are the characteristics of the local cuisine? What are the additional requirements of local laws and regulations? This information is closely related to their daily lives. Only with this knowledge can international students communicate effectively with the local Chinese.

Regardless of the cultural materials included in the textbooks of Chinese culture, or the regional subcultural resources that have not been selected in the textbooks, they all belong to the national culture of China. They are like two parts of national culture that support and complement each other. The former materials, involving a series of homogeneous resources, have significance as a guideline and can be obtained from various public media. The latter refers to the unique resources, which is consisted of heterogeneous resources, of a place. It stands for the unique geographical features, historical background, industrial structure, landscape, humanities, and so on. It is difficult to copy, imitate, and be replaced.[1, pp. 48-49]

The acquiring of homogenous resources is important because these materials are like the backbone of a knowledge system. However, for international students, if their focus is always on homogenous resources, their understanding of Chinese culture is easy to be limited. For instance, the historical figures most international students know well are only Qin Shihuang and Confucius; the special products of China most students may recommend are mainly tea and silk. The profile of China has been simplified as a series of flat symbols that can hardly contribute to effective intercultural communication.

In daily communication with local Chinese, the regional subculture plays an important role. First, it can work as an extension of the textbook; second, it can help students change their impression of Chinese culture from the flat symbols to a multi-dimensional dynamic synthesis; third, students can observe the culture phenomena up close. A thorough understanding of the regional subculture can, on the one hand, help students enrich their knowledge about Chinese culture and, on the other hand, help them engage in interaction with the local Chinese around them, thereby helping them to enhance their intercultural communication competence.

The above illustration has clarified the necessity of integrating the regional subculture into the education of international students. Then, the new challenges come as follows. How to help international students familiarize themselves with the regional subculture? How to help them raise their intercultural communication competence in the process of acquiring the subculture?

Here, the article will investigate these two questions with the acquisition of Huzhou culture by international students in Huzhou as an example. First, how to help international students in Huzhou learn Huzhou local culture systematically? In class, teachers can incorporate different aspects of the Huzhou culture into the different lectures according to the outline of the textbooks. For instance, under the theme of Chinese geography, teachers can also use a few minutes to introduce the geographical environment and climatic characteristics here in Huzhou. Along with the lecture on Chinese history, teachers can also briefly

introduce some famous figures and important events in the history of Huzhou. When the course moves on to Chinese educational thoughts, apart from introducing Confucius, teachers can also introduce Hu Yuan, a great educator who once managed educational affairs in Huzhou. His thoughts have a profound impact on the development of ancient Chinese education, and his words have been written into the school motto of Huzhou University today.

After class, teachers can organize students to visit some local cultural venues, such as the Silk Museum, the Calligraphy-brush Museum, and the Urban Planning Exhibition Hall. In addition, it is also of great help to encourage students to participate in some local cultural activities in Huzhou, such as festival celebrations and volunteer activities.

In the process of helping students learn the regional subculture, teachers should always keep in mind that it is not enough for students to recognize the culture only as knowledge. If culture teachers want to improve students' intercultural awareness, to define culture as knowledge only is not enough. Culture should not be simply objectified as knowledge, skills, or an automatic outcome of language learning. In a current well-accepted point of view, culture is defined as a process which is "as a way of perceiving, interpreting, feeling … as part of the process of living and being in the world, the part that is necessary for making meaning" [2, p. 432]. To learn a culture, the learners must participate in the culture process in person, rather than study a series of cultural knowledge as a bystander. Only when the teachers understand the role of culture properly, can they help their students develop intercultural communication competence effectively.

Then, how to help them raise their intercultural communication competence in the process of learning the regional subculture? Here the difference focuses between cultural awareness and intercultural awareness needs to be clarified. The former term emphasizes the understanding of the general characteristics and uniqueness of the target culture. The latter term underlines a tolerant and diverse perspective towards the difference between home culture and target culture. The focus of intercultural awareness determines that the learners' attention not only on the target culture but also their home culture. In the process of learning the second culture, students may often, consciously or unconsciously, compare their home culture with the target culture and seek the similarities and differences between the two cultures.

To help students develop their intercultural communication competence, the culture teachers should emphasize target culture, and at the same time, should give enough attention to students' home culture. After all, in the process of a second culture acquisition, one can hardly be independent of his or her home culture cognition.Robinson proposes a "Color Purple" theory and describes the second culture acquisition as "the integration of home culture and target culture in a synthesis". [2, p. 435] In the "Color Purple" theory, home culture has its blue lens, while target culture has its red lens. Robinson states "Neither person can escape his or her own cultural lens, but each can choose to overlap lenses (e.g., purple) in order to understand better the other's perspectives and arrive at shared meaning." [2, p.435]When a student is on his or her way of learning a second culture, it is the student's home culture that selects, extracts, decodes, and encodes the characteristics and phenomena of the target culture.

For example, along with the illustration on Huzhou geography, teachers can invite the students to introduce the geographical environment of their hometown as well. Then, based on the facts of the two places, teachers can organize a comparative study on how the geographical condition of the two places affects the agricultural development, economic structure, customs, and diet structure of these two places. The representation of the two regional subcultures may be different, but the valuable humanistic spirits behind the difference could be very similar.In the past, such kind of comparison is often conducted on the national dimension, which is quite broad. Between the regional subcultures, the comparison could be more specific and in a more visible way. Making the cross-cultural comparison with the cultural phenomena that the learners are familiar with can help them understand both home culture and target culture more effectively.

It should be noted that the significance of cultural comparison is not only on finding the similarities and differences in cultural phenomena but also on further seeking out the shared rules and values behind different cultural phenomena. It is these shared rules and values that effectively help enlighten students' intercultural awareness. To develop intercultural awareness, one needs to break the binary opposition between "I" and "other". It emphasizes the possibility of awareness between the two.

According to the announcement on the official website of the Ministry of Education of the People's Republic of China, the construction of Chinese language and culture courses for international students is not simply aiming at promoting Chinese language and Chinese culture, but more on enhancing the mutual understanding and friendship between the people of China and the rest of the world, and expanding economic and cultural exchanges and cooperation between China and other countries. [3] To achieve this goal, teachers need to carry out further curriculum reforms, develop regional subcultural resources, and

gradually integrate them into international student education in a form that is acceptable to the students in China.

Literature

1. Hu Lide. The Organization of Curriculum Resources is Determined by the Cultural Orientation of Textbooks [J]. *Theory and Practice of Education*, vol. 41, no.2, 2021.
2. Robinson-Stuart G, Nocon H. Second culture acquisition: ethnography in the foreign language classroom [J]. *The Modern Language Journal*, vol. 80, issue. 4, 1996.
3. Ministry of Education of the People's Republic of China. Introduction to Teaching Chinese as a Foreign Language in China. Available at: http://www.moe.gov.cn/s78/A20/gjs_left/moe_852/tnull_8587.html (Accessed: 10 September 2021).

XÜLASƏ

REGİONAL SUBMƏDƏNİYYƏT VƏ MƏDƏNİYYƏTLƏRARASI KOMMUNİKASİYA SƏRİŞTƏSİ: ÇİNDƏKİ ƏCNƏBİ TƏLƏBƏLƏR ÜÇÜN ÇİN MƏDƏNİYYƏTİ KURSUNUN İSLAHATININ TƏDQİQİ

Song Şanşan

Beynəlxalq Məktəb, Xuçjou Universiteti, ÇXR

Məqalədə təhsil aldığı ölkənin mədəniyyətini öyrənmə prosesində tələbələrin yalnız bütövlükdə milli mədəniyyəti mənimsəməsinin onların gündəlik həyatda mədəniyyətlərarası ünsiyyət səriştəsini inkişaf etdirməsi baxımından kifayət etmədiyi vurğulanır. Xaricdə təhsil alan tələbələr üçün onların yaşadığı və təhsil aldığı regionun submədəniyyəti ilə tanışlıq yerli əhali ilə qarşılıqlı əlaqələrinə müsbət təsir edir. Nəhayət, məqalədə nümunə olaraq Çinin Xuçjou şəhəri seçilmiş və əcnəbi tələbələrin Çin mədəniyyəti ilə tanışlıq prosesində Xuçjounun yerli mədəniyyətinin necə inteqrasiya ediləcəyi göstərilmişdir. Yerli mədəniyyətin öyrənilməsi xarici tələbələrin mədəniyyətlərarası ünsiyyət səriştəsinin artırılmasına imkan yaradır.

Açar sözlər: *mədəniyyətlərarası ünsiyyət səriştəsi, Çində regional submədəniyyət, Çində əcnəbi tələbələr, əcnəbi tələbələr üçün Çin mədəniyyəti kursu, ikinci mədəniyyətin mənimsənilməsi*

РЕЗЮМЕ

РЕГИОНАЛЬНАЯ СУБКУЛЬТУРА И МЕЖКУЛЬТУРНАЯ КОММУНИКАТИВНАЯ КОМПЕТЕНЦИЯ: ИССЛЕДОВАНИЕ РЕФОРМЫ КУРСА КИТАЙСКОЙ КУЛЬТУРЫ ДЛЯ ИНОСТРАННЫХ СТУДЕНТОВ В КИТАЕ

Сун Шаншан

Международная школа, Университет Хучжоу, Хучжоу, КНР

В данной статье подчеркивается, что в процессе изучения культуры страны обучения только лишь усвоения целевой национальной культуры недостаточно для формирования межкультурной коммуникативной компетенции и ее использования в реальной жизни. Для студентов, обучающихся за границей, ознакомление с субкультурой региона, где они обучаются и живут, позитивно влияет на взаимодействие с местными жителями. Наконец, в этой статье в качестве примера приводится город Хучжоу в Китае и показано, как интегрировать местную культуру Хучжоу в процесс ознакомления иностранных студентов с китайской культурой. Изучение местной культуры способствует повышению межкультурной коммуникативной компетенции иностранных студентов.

Ключевые слова: *межкультурная коммуникативная компетенция, региональная субкультура в Китае, иностранные студенты в Китае, курс китайской культуры для иностранных студентов, приобретение второй культуры*

ELEKTRON RESURSLAR BAZASINDA YARADILAN AZƏRBAYCAN DİLİNİN MİLLİ KORPUSU

Məmmədova Jalə Eldar qızı

Sumqayıt Dövlət Universiteti, Azərbaycan

doctorant.amea@mail.ru

"Bütün Azərbaycan xalqı Nizami Gəncəvi ilə fəxr edir... O bu torpaqda yaşayıbdır, bu torpaqda yazıbdır. Onun yazdığı əsərlər bütün dünyada məşhurdur. Təsəvvür edin, 850 il bundan öncə bu qədər böyük əsərlər yaratmaq!.. Bu əsərlər təkcə şeirdən ibarət deyildir, onların hər birində böyük elm var, böyük fəlsəfə var, dahi fikirlər var. Buna görə onun əsərləri də yaşayır, özü də yaşayır".
***Heydər Əliyev** - Azərbaycan xalqının ümummilli lideri*

Xülasə. İnternet dövrümüzün aparıcı kütləvi informasiya texnologiyasıdır və müxtəlif fəaliyyət sahələrində geniş istifadə olunur. İnternet hal-hazırda bütün sferalarda mövcuddur. İnformasiya texnologiyalarının yaradılması və inkişafı dövrümüzün ən mühüm ehtiyaclarından biridir.

Hər bir dilin milli korpusu yaradılanda onun müxtəlif sahələr üzrə elektron kataloqları olur. Bu tədqiqat seçilmiş xarici dillərdə aparıla bilər. Lakin bu gün təqdim olunan məqalənin müzakirə predmeti Azərbaycan dilinin milli korpusu və elektron lüğət kataloqlarıdır.

Açar sözlər: *dil, rəy, korpus, texnologiya, internet, hiperlink*

Xalqımız müstəqillik əldə etdikdən sonra əsrlər boyu unudulmuş, təhrif olunmuş, yaddaşlardan silinmiş keçmişimizi, ictimai-elmi, mədəni irsimizi yenidən araşdırmaq, tarixi həqiqəti bərpa etmək, milli ləyaqətimizə dəymiş yaraları sağaltmaq, bütünlüklə bir millət kimi əslimizə, kökümüzə qayıtmaq imkanı qazanmışdır.

İllər əvvəl bu araşdırmalar aram-aram aparılırdısa indi elm və texnologiyaların sürətli inkişafı, dövlətlərarası içtimai-siyasi və iqtisadi əlaqələrin artması, dillərarası və mədəniyyətlərarası əlaqələrin inkişafı bu işləri daha da sürətləndirir. Nizami irsini demək olar ki, indi bütün dünya tanıyır, əlbəttə texnologiyanın inkişafı bunun sürətli yayılmasına və tanınmasına əsas yardımçıdır.Nizami fəlsəfədir, onu müxtəlif dillərdə dünyaya çatdırılması özü bir məktəbdir. Bugün biz müxtəlif hiperlinklərlə Nizami Gəncəvi və onun poemaları haqqında istənilən dildə məlumat ala bilirik [4]. Bu Azərbaycan dilinin elektron resursudur. Hər hansı bir dilinin milli korpusunu yaratmaq həmin dilin zəngin resursa malik olmasıdır. Nizami Gəncəvi Azərbaycan dilinin milli özəyidir, korpusudur.

İKT inkişaf etdikcə dil, korpus, elektron resurs kimi terminlər meydana gəlməyə başladı. Dil haqqında elmin bir sıra problemləri əsaslı şəkildə həll olunmağa məhz dilçiliyin texniki elmlərlə əlaqəsi nəticəsində baş vermişdir. Bunu nəticəsidir ki, Azərbaycan Respublikasının Milli Kitabxanası da öz resursunu elektronlaşdı. İndi nəinki Nizami Gəncəvini, bütövlükdə kitabxananı dünyanın istənilən yerindən izləmək olur.

İnternet müasir dövrün aparıcı kütləvi informasiya texnologiyası olub müxtəlif işlərin yerinə yetirilməsində çox geniş şəkildə tətbiq olunur. İnternetin rolu bütün sahələrdə əhəmiyyətlidir və bu hər sahədə müsbət qarşılanır. İnformasiya texnologiyalarının yaradılması və inkişafı hazırki dövrün ən əsas tələbatlarındandır.

Hər bir dilin milli korpursu yaradılanda onun müxtəlif sahələr üzrə elektron kataloqları da mövcuddur. Bu tədqiqatı ayrı-ayrı xarici dillər üzərində də aparmaq olar. Amma bugü təqdim olunan məqalənin müzakirə obyekti məhz Azərbaycan dilinin milli korpusu və elektron lüğət kataloqlarıdır.

Korpus – müəyyən konkret dildə mətnlərin elektron qaydada toplanmasına əsaslanan informasiya axtarış sistemidir. Milli korpus – dili onun mövcudluğunun müəyyən mərhələsində bütün janr, üslub, ərazi və sosial variantların müxtəlifliyi ilə təmsil edilir [1, s.10].

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, XXI yüzilliyi elmi-texniki tərəqqilər, dünya xalqlarının inkişafı və bir-biri ilə inteqrasiyası əsri kimi səciyyələndirmək olar. İnternet resurslarına tələbat gündən-günə artmaqdadır. Azərbaycan internet şəbəkəsində Google axtarış sistemində "elektron lüğət" yazdıqda, ilk öncə, Poliqlot və Dilmanc lüğətləri haqqında məlumatlar görünür, digər məlumatlarda isə daha sonra yaranan elektron lüğətlər haqqında informasiya verilir. Daha sonra vivo-book.com/azerbaycanedebiyyati saytı ingilis, rus və azərbaycan dilini öyrənənlər üçün elektron portallar və elektron lüğətlər təklif edir. Məsələn, Obastan.com/dict saytı 2012-ci ildən fəaliyyət göstərir. Bu internet portal "Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti" (45.193), "Azərbaycanca-rusca lüğət" (68.882), "Rusca-Azərbaycanca lüğət" (9.072), "Rusca-ləzgicə lüğət" (34.086), "Azərbaycan kişi adlarının lüğəti" (6.895), "Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti", "Azərbaycan dilinin sinonimlər lüğəti"(17.458) tipli sözlükləri onlayn variantda təklif edir [3, s.344].

Azərbaycan Respublikasının Milli Elektron Kitabxananın internet saytında*Lüğət və Ensiklopediyalar* səhifəsində 50-ə yaxın lüğət yerləşdirilib ki, buna elektron lüğət demək olmaz. Bunlar ancaq oxunmaq üçün nəzərdə tutulan lüğətlərdir. Müəyyən sorğuya əsasən onlardan məlumat almaq qeyri-mümkündür.Bu lüğətlər

kompüterlərin köməyi ilə tərtib olunmuş lüğətlərdir[www.anl.az /el/latin_qrafikasi]. Bu növ lüğətlərə aşağıdakıları misal gətirmək olar:

1. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti: 4 cilddə. ABCÇD I cild /red. Ə.Orucov; tərtibçilər: Ə. Orucov, B. Abdullayev, N. Rəhimzadə; nəşrə haz. , təkmilləşdirən, ön sözün müəllifi və red. A. Axundov; AMEA, Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu. - B.: Şərq-Qərb, 2006. - 744 s
2. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti: A-Z /Red. A.A.Axundov; Q.Ş.Kazımov, S.M.Behbudov; AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu.- Bakı: Şərq-Qərb, 2007.- 568 s.
3. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti: 4cilddə EƏFGHXİJK II cild /red. Ə.Orucov; tərtibçilər. Ə. Orucov, B. Abdullayev, N. Rəhimzadə; nəşrə haz. , təkmilləşdirən, ön sözün müəllifi və red. A. Axundov; AMEA, Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu.-B: Şərq-Qərb, 2006, 792 s.
4. Azərbaycan dilinin omonimlər lüğəti: A-Z /Omonimlər haqqında məqalələrin müəllifi və lüğətin tərtibçisi. H. Həsənov. - Bakı: Şərq-Qərb, 2007. - 168 s. və başqaları [www.anl.az/img/kvadratnews.jpg]

Daha sonra, Azerdict.com onlayn tərcümə lüğətidir ki, bu onlayn tərcümə lüğəti mətni ingilis, rus, azərbaycan dillərinə tərcümə etmə qabiliyyətinə malikdir. Azərbaycanın ən böyük pulsuz dil portalı olan bu elektron lüğət haqqında biz əvvəldə – II fəsildə məlumat vermişik.

Ümumiyyətlə, internetdə müxtəlif funksiyalı dil portalları fəaliyyət göstərir ki, bunlarında üstünlükləri və çatışmazlıqları mövcuddur. Onlayn tərcümə saytları siyahısına [www.dahi.az], [www.res-politicus.pl], [www.olkem.az.qutucuq.com] və başqaları daxildir [2, s.122-124].

Proqram təsisçisi H.Məmmədov tərəfindən hazırlandığı qeyd olunan *Azərbaycan dilinin izahlı elektron lüğəti* də internet məkanda kifayət qədər aktivdir və minlərlə istifadəçisi var. Hazırda Azərbaycanda elektron lüğətlər arasında ən populyarı Dilmanc, Poliqlot, İntelsoft, Azərdict lüğətləridir.

Vikipediya müxtəlif dillərdə, həmçinin Azərbaycan dilində ümumi internet vasitəsilə azad yayımlanan, könüllülər tərəfindən zənginləşdirilən virtual, açıq ensiklopediyadır. Azərbaycanca Vikipediya 2004-cü ildən etibarən fəaliyyət göstərir. Məqalə sayı 112.807, istifadəçi sayı 123.726 min nəfərdir. Məqalə artımında ən böyük göstərici 2014-cü ilin payına düşür. Vikipediyada toplanan kontentlər (mətn, şəkil, səs, video) dünyanın müxtəlif tərəflərində, müxtəlif insanlar tərəfindən yaradılır və genişləndirilir. Vikipediyanın kommersiya məqsədi güdməməsi onu insanlara daha yaxın edir. Vikipediya tək bilik mənbəyi deyil, həm də nəhəng sosial şəbəkədir [3, s.345]. Vikipediya özü bir sosial cəmiyyətdir. Viki cəmiyyəti azad cəmiyyətdir. Ümumiyyətlə, vikipediya 15 yanvar 2001-ci ildə fəaliyyət göstərir. Azərbaycanca vikipediya digər vikipediyalar kimi Vikimedia fonduna məxsusdur. Layihə yaradıcıları fəlsəfə doktoru Lari Sanqer və Amerikalı sahibkar Cimmi Ueylsdir. Vikimedia qeyri-hökümət təşkilatı "Wikimedia Foundation.İnc"tərəfindən idarə edilir [*az.m.wikipedia.org*].

Nəticə olaraq göstərmək lazımdır ki, kompüter dilçiliyi və onun bir qolu olan kompüter lüğətçiliyi, milli dil korpuslarının, formal qrammatikaların və sistemlərin yaradılması, maşın tərcüməsi və s. bu qəbildən olan məsələlər müasir dövrün, yaşadığımız əsrin tələbidir və bu tələb ödənilməlidir.

Azərbaycan dilçiliyində dilə konservativ baxış, ənənəyə «sadiqlik» və yeni dilçilik çərəyanlarına biganəlik ona aparıb çıxartdı ki, maşın tərcüməsi, mətnlərin formal təhlili, çeşidli lüğətlərin tərtibi, siyasi nitqin sintezi və tanınması və s. məsələlərlə daha çox qeyri-dilçilər, dəqiq elmlərin nümayəndələri, riyaziyyatçılar, kibernetiklər, informatika mütəxəssisləri məşğul olmağa başladılar. Dil materialı üzərində araşdırmalar aparan və texnika sahəsində elmi dərəcə alan mütəxəssislərin sayı da indi nəzərəçarpacaq dərəcədədir (Ə.Fətullayev 2006; Əmirov, 2006; R.Fətullayev, 2010; M.Mahmudov 2008, 2014).

Ənənəvi dilçiliyə yeni, qeyri-ənənəvi baxışın formalaşması vaxtı gəlib çatmışdır. Hazırda praktik məqsədlərə cavab verən yeni dilçiliyinin, maşın qrammatikalarının, fonetikasının, yeni fundamental lüğətlərin yaranmasına böyük ehtiyac var. Maşın tərcüməsi, şifahi nitqin tanınması və sintezi, müxtəlif universal, terminoloji və tərcümə lüğətlərinin tərtibi ilə bağlı da dilçilik elminin üzərinə böyük vəzifələr düşür. Azərbaycan dilçiliyində daha çox dilləri əhatə edən, sözün tələffüzü və transkripsiyasını (hətta sözün ifadə etdiyi əşyanın şəklini) verən müasir lüğətlərin tərtibi günün vacib məsələlərindəndir [2, s.111-112].

Ədəbiyyat

1. Mahmudov M.Ə. Türk dillərinin milli korpusları. Bakı. Elm və təhsil. 2018. 392 s.
2. Mahmudov M. Ə. Kompüter dilçiliyi. Bakı, Elm və təhsil, 2013, 352 s
3. Məmmədova J.E. Elektron leksikoqrafik resurslar və onların xüsusiyyətləri. Xarici dillərin tədrisinin aktual problemləri. Respublika elmi praktik konfrans. Bakı.Azərbaycan Dillər Universiteti, 2015, s.344-348
4. İnternet resurslar:

https://nizamigenceviaz.wordpress.com/sirl%C9%99r-x%C9%99zin%C9%99si-poemasi/
https://az.wikipedia.org/wiki/Sirl%C9%99r_x%C9%99zin%C9%99si
https://science.gov.az/az/news/open/16548

РЕЗЮМЕ
НАЦИОНАЛЬНЫЙ КОРПУС АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ЯЗЫКА, СОЗДАННЫЙ НА ОСНОВЕ ЭЛЕКТРОННЫХ РЕСУРСОВ
Мамедова Ж.Е.
Сумгаитский государственный университет, Азербайджан.

Интернет является ведущей массовой информационной технологией современности и широко используется в различных сферах деятельности. Интернет приветствуется во всех сферах. Создание и развитие информационных технологий - одна из важнейших потребностей нашего времени.

Когда создается национальный корпус каждого языка, он имеет электронные каталоги в различных областях. Это исследование может проводиться на отдельных иностранных языках. Однако предметом обсуждения представленной сегодня статьи является национальный корпус азербайджанского языка и электронные словарные каталоги.
Ключевые слова: *язык, рецензирование, корпус, технология, сеть, гиперссылка*

SUMMARY
NATIONAL CORPUS OF THE AZERBAIJAN LANGUAGE, CREATED ON THE BASIS OF ELECTRONIC RESOURCES
Mammadova Zh.E.
Sumgait State University, Azerbaijan

The Internet is the leading mass information technology of modern times and is widely used in various activities. The Internet is welcomed in all areas. The creation and development of information technologies is one of the most important needs of our time.

When a national corpus of each language is created, it also has electronic catalogs in various fields. This research can also be conducted on various foreign languages. However, the subject of discussion of the article presented today is the national corpus of the Azerbaijan language and electronic dictionary catalogs.
Key words: *language, peer review, corpus, technology, network, hyperlink*

ФОРМИРОВАНИЕ НАЦИОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНОЙ ИДЕНТИЧНОСТИ КИТАЙСКИХ СТУДЕНТОВ, ИЗУЧАЮЩИХ ИНОСТРАННЫЕ ЯЗЫКИ

Синсинь Ван
Университет Хучжоу, г. Хучжоу, провинция Чжэцзян, КНР
wangxingxin1025@163.com

Резюме. В статье раскрывается влияние глобализации на высшее образование КНР, подходы к обучению иностранным языкам. Подчеркивается, что изучение иностранных языков сопровождается изучением культуры стран, в которых этот язык используется как основное средство общения, подготовкой студентов к межкультурной коммуникации, осознанию особенности мира изучаемого языка. При этом, влияние изучаемого языка и культуры его носителей часто является угрозой национальной идентичности отдельных этносов. Отмечается, что немаловажным аспектом межкультурного взаимодействия является представление своей культуры на иностранном языке. Делается вывод, что система языкового образования должна быть ориентирована на подготовку студентов к представлению своего культурного наследия, социалистических ценностей, сущности традиционной китайской культуры на иностранном языке.
Ключевые слова*: китайская национально-культурная идентичность, обучение иностранному языку, сохранение национальной идентичности, воспитание китайской гражданской идентичности, языковое образование*

Процессы глобализации, оказывая влияние на развитие образования в разных странах, углубляя взаимодействие и взаимодополнение народов и культур, стирая экономические, культурные и цивилизационные границы, вместе с тем обостряют и противоречия нашего мира, ставят под угрозу национальную идентичность отдельных народов. Культурная глобализация способствует

разрушению национальных культур посредством подмены и вытеснения одних идеалов и ценностей другими, а через неё и национальной общности, и национально-культурной идентичности. Сильное влияние западной культуры на молодежь, в частности изучающую иностранные языки, осуществляется через: 1) иностранные организации; 2) китайские государственные структуры; 3) китайскую интеллигенцию; 4) китайскую молодежь. Происходит размывание и китайской идентичности студенческой молодежи. Наиболее сильное влияние на молодое поколение китайцев оказывается через массовую культуру, интернет-ресурсы. Китайские власти противостоят этому, воспитывая своих граждан в духе патриотизма, культивируя китайскую культуру и язык. С детства гражданим Китая прививают любовь к родине, народу, труду, науке и социализму [1].

Общеизвестно, что изучение иностранного языка сопровождается изучением культуры, традиций, привычек, быта его носителей, которые этот язык используют как основное средство общения. Студенты, изучающие иностранные языки должны быть готовы к межкультурной коммуникации, осознавая особенности культуры носителей изучаемого языка. Однако немаловажным аспектом межкультурного взаимодействия является представление своей культуры на иностранном языке. Поэтому и система языкового образования должна быть ориентирована на подготовку студентов к представлению своего культурного наследия, своих традиций на изучаемом языке.

Анализ публикаций китайских исследователей (Ван Цзинь, Ли Вэньруй, Тан Сяоян, Фан Хуань) показывает, что китайские студенты, изучающие иностранные языки, тяготеют к иностранной культуре, инокультурным ценностям, чрезмерно увлекаются инокультурными традициями. Поэтому создателям учебных пособий, университетам, преподавателям иностранных языков необходимо обратить внимание на статус социалистической культурной идентичности с китайскими характеристиками, разработать учебно-методическое обеспечение, комплекс внеаудиторных мероприятий, способствующих повышению ее привлекательности для студентов, изучающих иностранные языки.

Немаловажной причиной кризиса национально-культурной идентичности китайских студентов, изучающих иностранные языки, на наш взгляд, являются недостатки в содержании китайского школьного и высшего образования. В результате студенты не имеют достаточно глубоких знаний о китайской культуре и не понимая сути своего культурного наследия легко попадают под влияние чужих традиций [3]. Таким образом, реальное укрепление уверенности в величии своего национального наследия является ключом к развитию у китайских студентов навыков межкультурной коммуникации.

В течение многих лет изучения иностранного языка за рубежом и преподавания этого языка студентам китайского университета мы пришли к выводу, что студенты, изучающие иностранные языки, в основном ориентируются на инокультурную среду, что в дальнейшем оказывает большое влияние на их поведение, идеологию, уровень в жизни и учебы.

Студенты, изучающие иностранные языки, склонны праздновать такие праздники как «День святого Валентина», «День дурака», Пасху, Хэллоуин, День благодарения, Рождество и другие западные репрезентативные праздники. Эти западные фестивали стают способом приобщения китайских студентов к чуждой культуре, способствуют ощущению своей культуры как периферийной, требующей интеграции с международными стандартами. В красочной культурной жизни кампуса колледжей и университетов инокультурные «фестивали» кажутся также микрокосмосом глобализации, дополняют экономическое и научно-техническое влияние. Каждый раз, когда приходят эти праздники, студенты, изучающие иностранные языки, сознательно или бессознательно выступают в качестве «посланников связи» западного влияния, содействуют их популяризации. При этом они мало знают о днях рождения Конфуция и Лао-цзы, плохо ориентируются в истории своей страны.

Язык является средством обмена идеями и оказывает глубокое влияние на политику, экономику, общество и даже культуру. В контексте все более частых международных обменов, широкого распространения различных социальных программ и сетей, студенты изучающие иностранные языки, часто смешивают китайский язык с отдельными иностранными словами, аббревиатурами или явлениями, что особенно заметно в процессе общения с ними на китайском языке. Например, описать кого-то или животное «Кавай». Кавай происходит от японского словаря «可愛い», который означает милый. Кроме того, есть «Цзян» за именем, когда вы называете друг друга. Например, называется Сяо Хуан (小黄), «Хуан Цзян». Это использование «Цзян» также

происходит от японского «ちゃん», который является мутным звуком чтения слога, является своего рода прозвищем[3].

Таким образом, студенты, которые изучают иностранные языки, находятся под сильным влиянием изучаемого языка в повседневной жизни часто смешивают родной с иностранным. К сожалению, знание английского языка для большинства - эта психологическая культурная идентичность, гордость за свою собственную культуру. Собственную культурную идентичность чужеродной.

С быстрым развитием и распространением медиа-сетей растет количество зарубежных телевизионных развлекательных программ. Часто эти развлечения направлены на простое прожигание жизни, пустое времяпрепровождение. Международные блокбастеры время от времени показываются в крупных кинотеатрах страны, на некоторое время «смотреть оригинал иностранного текста, слушать оригинальный иностранный язык» стало выбором многих людей. Это ускоряет межкультурный обмен на международном уровне, что позволяет студентам наших колледжей и университетов быстро и интуитивно чувствовать иностранный язык и культуру его носителей, что несомненно, помогает им в освоении изучаемого языка. Студенты изучающие иностранные языки в колледжах и университетах имеют больше шансов на более частый и углубленный доступ к этим иностранным развлечениям, чем студенты других факультетов. Однако, некоторые из них настолько увлечены, что полностью имитируют иностранную культуру, даже в некоторой степени поклоняясь ей.

Кроме того, по сравнению со студентами других специальностей, студенты изучающие иностранные языки используют свои языковые преимущества для познания мира и, соответственно, более глубоко подвержены проблемам с национальной идентичностью.

В настоящее время профессиональные преподаватели иностранного языка в не готовы к распространению знаний о традиционной китайской культуре, не могут использовать иностранный язык для распространения и продвижения традиционной культуры Китая в межкультурной коммуникации. Поэтому, по мнению Чжана Цзивэнь, необходимо приложить усилия для интенсификации подготовки профессиональных учителей иностранного языка, с тем чтобы повысить их осведомленность в китайской культуре, уровень знаний о своей стране и профессиональные навыки. Таким образом, учителя смогут стимулировать интерес студентов к родной культуре, родному языку и культивировать национальное самосознание.

Высшие учебные заведения, институты иностранных языков должны учредить курсы по традиционной китайской культуре в качестве обязательных. На курсах необходимо преподавать на английском языке, сочетая социальную практику и профессиональную подготовку. Студенты должны не только понять китайскую историю, философию и традиционную культуру, но и прочитать древние китайские литературные шедевры и ознакомиться с древним китайским языком и современными китайскими выражениями. Правильно понять важные китайские культурные идеи и культурные явления, философские идеи, художественные и культурные достижения, традиционные обычаи и праздники, укрепить межкультурное общение и коммуникативные навыки. Это означает, что подготовка к преподаванию традиционной китайской культуры требует не только углубленного изучения культурных корней и исторического развития Китая, но и освещения целей внешнего обмена и подготовки специалистов, которые понимают различные культурные традиции и компетентны в межкультурной коммуникации. В дополнение к развитию всеобъемлющих языковых навыков и диалектического мышления студентов, они должны иметь правильный взгляд на жизнь, ценности и мировоззрение.

Литература

1. Замараева Е. И. . Проблема национальной идентичности в условиях глобализации [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://intelros.ru/pdf/gumnauka/2013_03/16.pd
2. Мэн Цюджу, Чэн Цинфан, Хань Чжаосюй. Исследование усиления преподавания культуры на факультетах иностранных языков [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://kns.cnki.net/kcms/detail/detail.aspx?dbcode=CJFD&dbname=CJFDLAST2020&filename=WCBJ202026004&uniplatform=NZKPT&v=ow1mR8eKvxZ%25mmd2BEcSeYQn%25mmd2BQRvEU1N76dl9jw7kSR9AIDlSfFSA3nK4hZNKNfqx%25mmd2BfKC
3. Сунь Бо. Исследование о подходах к продвижению культурной идентификации студентов изучающих иностранные языки в колледжах [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://kns.cnki.net/kcms/detail/detail.aspx?dbcode=CJFD&dbname=CJFDLAST2019&filename=XCSF201901024&uniplatform=NZKPT&v=I12kMTgLxegVBUx1tyc%25mmd2B1q%25mmd2BYxmK87wvZp

8jV3I98syiT0bqCePH0Ea8PgUgvnE9J
4. Чжан Цзивэнь. Межкультурное образование и интеграция традиционной культуры Китая в преподавание английского языка в университете [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://kns.cnki.net/kcms/detail/detail.aspx?dbcode=CJFD&dbname=CJFDLAST2017&filename=GJXK201718043&uniplatform=NZKPT&v=FokRBM7UlenTPBvZBFGzKnwqIhbTVEC6bE6nvq55vVZfoBBdU189MY4HseQEe6ce
5. Чэн Шуйин, Лю Инхуа, Рен Синь. Изучение традиционного китайского образования на факультетах иностранных языков с точки зрения международного опыта [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://kns.cnki.net/kcms/detail/detail.aspx?dbcode=CJFD&dbname=CJFDLAST2021&filename=JCTY202105039&uniplatform=NZKPT&v=RnkQm%25mmd2FO%25mmd2FprwtNHPgKKJWZwoEVEXA2BBsOW1K08pVyt69zXTCLbV53bIXAwzzmSOD

XÜLASƏ
XARİCİ DİLLƏRİ ÖYRƏNƏN ÇİNLİ TƏLƏBƏLƏRİN MİLLİ VƏ MƏDƏNİ İDENTİKLİYİNİN FORMALAŞDIRILMASI

Sinsin Van
Xuçjou, Çin Xalq Respublikası

Məqalədə ÇXR-də qloballaşmanın ali təhsilə təsiri, xarici dillərin tədrisinə yanaşmaları açıqlanır. Xarici dillərin öyrənilməsi bu dilin əsas ünsiyyət vasitəsi olaraq istifadə edildiyi ölkələrin mədəniyyətinin öyrənilməsi, şagirdlərin mədəniyyətlərarası ünsiyyətə hazırlanması, öyrənilən dildə dünyanın dərk edilməsi ilə müşayiət olunduğu vurğulanır. Eyni zamanda öyrənilən dilin və onun daşıyıcalarının mədəniyyətinin təsiri çox vaxt müəyyən etnik qrupların milli kimliyinə təhlükə yaradır. Qeyd edilir ki, mədəniyyətlərarası qarşılıqlı əlaqənin vacib tərəflərindən biri öz mədəniyyətinin xarici dildə təqdim edilməsidir. Dil təhsili sisteminin şagirdləri mədəni irslərini, sosialist dəyərlərini, ənənəvi Çin mədəniyyətinin mahiyyətini xarici dildə təqdim etməyə hazırlamağa yönəltdiyi qənaətinə gəlinir.

Açar sözlər: *Çin milli və mədəni kimliyi, xarici dil tədrisi, milli kimliyin qorunması, Çin vətəndaş kimliyini tərbiyə etmək, dil təhsili*

SUMMARY
FORMATION OF NATIONAL AND CULTURAL IDENTITY OF CHINESE STUDENTS STUDYING FOREIGN LANGUAGES

Xingxin Wang
Huzhou, Zhejiang Province, China

The article reveals the impact of globalization on higher education in China, approaches to teaching foreign languages. It is emphasized that the study of foreign languages is accompanied by the study of the culture of countries in which this language is used as the main means of communication, preparing students for intercultural communication, awareness of the peculiarities of the language being studied. At the same time, the influence of the studied language and the culture of its speakers is often a threat to national identity and individual ethnic groups. It is noted that the most important aspect of intercultural interaction is the presentation of their culture in a foreign language. It is concluded that the system of language education should be focused on preparing students to present their cultural heritage, socialist values, the essence of traditional Chinese culture in a foreign language.

Key words: *Chinese national and cultural identity, teaching a foreign language, preserving national identity, education of Chinese civil identity, language education*

NİZAMİ GƏNCƏVİNİN PEDAQOJİ İRSİNDƏ ŞƏXSİYYƏT PROBLEMİ

Hüseynov Şikar Əli oğlu
Sumqayıt Dövlət Universiteti, Azərbaycan
Shikar_huseynli@mail.ru

Xülasə. Məqalədə XII əsrin söz sənətkarı Nizami Gəncəvinin ictimai-pedaqoji və bədii irsində şəxsiyyət probleminin qoyuluşu, onun mahiyyəti, şəxsiyyətin əxlaqi-mənəvi keyfiyyətləri, şəxsiyyət

anlayışına daxil olan komponentlər, Nizamninin şəxsiyyət haqqında düşüncələri, şəxsiyyətin daxili aləmi, təlim və tərbiyəsi məsələlərinə önəm verilir, şəxsiyyətin malik olduğu keyfiyyətlər, insanpərvərlik, xeyirxahlıq, ədalətlilik, mənəvi saflıq, sözübütövlük, insanın arzu və istəkləri tərbiyənin məqsədi kimi qeyd edilir, əsərlərindən nümunələr təqdim edilir.

Açar sözlər: *Nizami, pedaqoji, şəxsiyyət, formalaşdırma, əxlaq*

Azərbaycanda ictimai-pedaqoji fikrin inkişafında insan-şəxsiyyət konsepsiyası həmişə aktual olmuş, bu gün də aktualdır və zaman keçdikcə bu problem öz müasirliyini saxlayacaqdır.

Azərbaycan mütəfəkkirlərinin elmi-nəzəri irsində də şəxsiyyətin mahiyyəti, onun inkişafı, formalaşması həmişə diqqət mərkəzində olmuşdur, çünki problemin coğrafiyası o qədər genişdir ki, onun ayrı-ayrı parametrlərini üzə çıxarmaq üçün geniş araşdırmaların, tədqiqatların aparılmasına ehtiyac var. Bu mənada XII əsrin görkəmli mütəfəkkiri , söz sənətkarı Nizami Gəncəvi əsərlərində şəxsiyyət probleminə müxtəlif aspektlərdən yanaşmış, şəxsiyyətin əlamətlərini xarakterizə edən keyfiyyətləri üzə çıxarmağa çalışmış və buna nail olmuşdur.

Nizami Gəncəvi digərlərindən fərqli olaraq insanın şəxsiyyət səviyyəsinə ucalmasında hər kəsin özünün öz səyi, zəhməti, qabiliyyəti ilə yaşamasını vacib hesab edirdi. N.Gəncəvi alicənab şəxslərə həmişə şah sarayından uzaq olmağı arzulamışdır. "Özgə süfrəsinin buğda çörəyini yeyib, onun pişiyi olunca, öz süfrəsinin arpa çörəyini yeyib, onun aslanı olaram" – deyərək varlılar, yüksək vəzifəlilər, şah qarşısında əyilməyi şəxsiyyətinə sığışdırmamışdır. Şəxsiyyət yaxşı dost, səmimi yoldaş olmağı bacarmalıdır – deyən Nizami qeyd edir ki, o, yoldaş və dost üçün nəinki malından, dövlətindən, hətta canından belə keçməyə hazır olmalıdır. Nizami dosta sədaqətli olmağı, dostdan ayrılmamağı məsləhət görürdü və bu keyfiyyəti şəxsiyyətin ən müsbət cəhəti kimi təqdir etmişdir.

Bərk ayaqda səmimi, ürəyi təmiz yoldaş,
Nə ayağından çəkər, nə səndən qaçırar baş [4,33].

Nizami Gəncəvi zəngin və hərtərəfli yaradıcılığı dövründə bəşəriyyəti daim düşündürən əxlaqi keyfiyyətləri, humanizmi, ədaləti, insanpərvərliyi, mənəviyyatı, xeyirxahlığı, əməksevərliyi yüksək qiymətləndirir və hər bir insanda bu keyfiyyərləri görmək istəyir. Bu gün də bu ideyalar aktualdır və müasirdir. Onun əsərləri böyük tərbiyə məktəbi rolunu oynayır, gənc nəsil bunlardan qidalanır, öyüd-nəsihət alır və bir şəxsiyyət kimi formalaşır.

Nizami qeyd edir ki, şəxsiyyət istər işinə, davranışına, istərsə də digər fəaliyyətinə görə hər şeyin yerini, üsulunu bilməyi bacarmalıdır. O, danışığını, yerini bilməyən şəxsləri tənqid edirdi, yüngüllüyü şəxsiyyət üçün naqislik sayırdı "qarnı doldurmağı "yox, idrakı, ağlı zənginləşdirməyi zəruri sayırdı.

Nizami.Gəncəvi əsərlərində şəxsiyyətin əqli tərbiyəsinə yüksək qiymət verir və insanların təhsilli, elmli, müdrik adamlar olmasını söyləmiş və belə adamların obrazını yarada bilmişdir. O qeyd edirdi ki, təlim şəxsiyyəti həm maddi, həm mənəvi cəhətdən yüksəldir. Təlimsiz ağlı sərt, qaba, pardaxlanmamış kobud daşa bənzədirdi.

Nizami əsərlərində təhsilin məzmunu, şəxsiyyətyönümlülüyü məsələsinə də toxunmuş, oxu, yazı, ərəb, fars, yunan dillərinə, riyaziyyat, astronomiya kimi dəqiq elmlərin tədris edilməsini və bu fənlərin şəxsiyyətin formlaşmasında müsbət rol oynadığını qeyd edirdi.

Nizami Gəncəvi şəxsiyyətə çatmağın yollarından biri kimi təbiəti, onun qanunlarını və qanunauyğunluqlarını dərindən öyrənməyi vacib hesab edirdi:

Təbiət quranda xilqətimizi,
Başqa səhifədə yazmışdır bizi.
Anlayıb, düşünək hər şeyi gərək,
Hər sirrini açmaqda hünər göstərir [5, 4].

Dünyada təbiət hadisələri ilə insan təbiəti arasındakı eynilikləri, oxşarlıq və uyğunluqları Nizami Gəncəvi qədər yüksək poetik səviyyədə nizama düzən ikinci bir müdrik alim olmamışdır [3,53]. Nizaminin yaratdığı mükəmməl humanist təlimdə insan xarakteri, insanın çoxcəhətliliyi, onun məna və mahiyyəti, insanın vəzifəsi və rolu kimi nəhəng problemlər təhlil edilir, ümumiləşdirmələr aparılır. Bütövlükdə insan – şəxsiyyət mövzusu Nizaminin yaradıcılığında özünəməxsus yer tutur. Düzdür, intibah dövründə şərq mütəfəkkirləri insan-şəxsiyyət mövzusu barədə çox söz demişlər, lakin bunların hər biri Nizami, sonralar isə Nəsimi qədər insana yüksək qiymət verə bilməmişdir.

Nizaminin əsərlərində yaratdığı zəhmətkeş insan da, ölkəni idarə edən başçı insan da şəxsiyyətdir. Xarakteri, bacarığı, ləyaqəti, müdrikliyi, təmkini, məhəbbəti və s. kimi kamillik əlaməti olan keyfiyyətləri, öz mənini dərk edərək uca tutması şəxsiyyətin mahiyyətində əsas yer tutur və bütün bunlar insan şəxsiyyətini ucalığa qovuşduran vasitələrdir.

Şəxsiyyəti hərtərəfli inkişaf etmiş, kamil hesab edən Nizami qeyd edirdi ki, belə insan döyüşməyi bacardığı kimi, elmlərə dərindən yiyələnməyi ilə seçilməli, yüksək estetik duyuma, fiziki möhkəmliyə, müdrik ağıla malik olmalıdır.

Nizami Gəncəvi şəxsiyyətdə daxili və xarici ahəngdarlığı, zənginliyi vəhdətdə götürür, sözübütövlüyü, ədalət və humanizmi, ehtiyatlılığı şəxsiyyətin vacib keyfiyyətləri sayır. O, insanı sərbəst düşüncəli, sosial bərabər, azadfikirli görmək istəyir. Belə olduqda o, şəxsiyyət səviyyəsinə yüksəlir, öz həyatını, yaşadığı cəmiyyəti, dövləti rövnəqləndirir.

Nizami elə bir cəmiyyət təsvir edir ki, burada insanlar istismardan uzaqdır. Hamı bir-biri ilə bərabərdir, qayda-qanunlar hökmrandır, hamı cəmiyyətə, cəmiyyət hamıya xidmət edir.

Nizami qeyd edirdi ki, kölelik və əsarət insanın şəxsiyyət səviyyəsinə yüksəlməsinə imkan vermir. Cəmiyyətin xoşbəxtliyi üçün insanlar arasında sosial fərqlər aradan qalxmalı , hamının şəxsiyyət kimi inkişafı üçün real şərait olmalıdır.

Nizami tərbiyənin məqsədi kimi hər bir şəxsin cəmiyyətdə yaxşı ad-san, hörmət qazanmasını, layiqli yer tutmasını, şəxsiyyət kimi tanınmaq üçün mənəviyyatca təmiz, əxlaqlı, kamil olmasını, mənlik duyğusu və şüuruna malik olmasını vacib hesab edir. Nizami insan şəxsiyyətinin formalaşmasına təsir edən amillər içərisində içtimai mühitə və tərbiyəyə üstünlük verir. O, içtimai mühit anlayışına elmi mühiti də daxil edir. Elmin qüdrəti,insanın elmlə üstünlük qazanması, qələbə çalması Nizami əsərlərinin fəqərə sütununu təşkil edir.

Nizami Gəncəvi irsinin dəyəri ondadır ki, o insanlığı ilahi və müqəddəs varlıq kimi görür. Onun əsərlərinin məzmununu humanizm, haqq, ədalət təşkil edir. Şəxsiyyətdə iradə möhkəmliyi, əməl təmizliyi, ürək genişliyi, təmənnasız xeyirxahlıq Nizaminin irsində ən yüksək mənimsənilən dəyərlərdir.

İnsanlığın əsas göstəricisini şəxsiyyətin cəmiyyətə göstərdiyi xidmətin səviyyəsi ilə ölçən Nizami qeyd edirdi ki, kim öz imkanı və gücü daxilində bəşəriyyətə xeyir verməmişdirsə, deməli, nə insanlıq borcunu yerinə yetirə bilmiş, nə də insanlıq şəxsiyyətinə yüksəlməyi bacarmışdır.

Bütün bunlar onu deməyə əsas verir ki, Nizaminin şəxsiyyət tərbiyəsi üçün irəli sürdüyü ideyalar müasir dövrdə tərbiyə nəzəriyyəsinin əsas sütunlarından biri hesab edilməlidir. Onun bütün ideyaları millidən ümumbəşəri səviyyəyə yüksəlmiş və insanı kamilliyə çatdırmaqda əvəzsiz bir xəzinədir.

Ədəbiyyat

1. Ağayev Ə.Ə. “Azərbaycan ictimai-pedaqoji fikrində şəxsiyyətin formalaşması problemi”. Bakı: “Avropa” nəşriyyatı,- 2005, - 288 s.
2. Hüseynzad R.L. “Azərbaycan məktəb və pedaqoji fikir tarixi”. Dərs vəsaiti. Bakı: ADRU, -2020, -537 s.
3. Qaralov Z.İ. Tərbiyə. Bakı: “Pedaqogika”, - 2003, -268 s.
4. Nizami Gəncəvi. Sirlər xəzinəsi. "Lider nəşriyyat", Bakı: 2004, 264 s.
5. Nizami Gəncəvi. “Leyli və Məcnun”. Bakı: Yazıçı,- 1982, 688s.

РЕЗЮМЕ

ПРОБЛЕМА ЛИЧНОСТИ В ПЕДАГОГИЧЕСКОМ НАСЛЕДИИ НИЗАМИ ГЯНДЖЕВИ

Гусейнов Ш. А.

Сумгаитский государственный университет, Азербайджан

В статье рассматривается проблема личности в социально-педагогическом и художественном наследии художника XII века Низами Гянджеви, ее сущность, нравственные и духовные качества личности, компоненты входящие в понятие личности, мысли Низами о личности, внутренний мир человека, личность, обучение и образование. Его качества, человечность, доброта, справедливость, нравственная чистота, целостность, человеческие желания и стремления отмечены как цель образования, и представлены примеры из его работ.

***Ключевые слова**: Низами, педагогическая, личность, формирование, нравственность*

SUMMARY

THE PROBLEM OF PERSONALITY IN THE NIZAMI GANJAVI’S PEDAGOGICAL HERITAGE

Huseynov Sh. A.

Sumgait State University, Azerbaijan

The article focuses on the problem of personality in the socio-pedagogical and artistic heritage of the 12th century great poet Nizami Ganjavi, its essence, moral and spiritual qualities of personality, components

included in the concept of personality, Nizami's thoughts on personality, inner world of personality, training and education. His qualities, humanity, kindness, justice, moral purity, integrity, human desires and aspirations are noted as the purpose of education, and examples from his works are presented.
Key words: *Nizami, pedagogical, personality, formation, morality*

ГНОСТИЧЕСКИЕ ТОПОСЫ В ФИЛОСОФИИ «РЕЙНСКИХ МИСТИКОВ» (МАЙСТЕР ЭКХАРТ, Г.СУЗО, И.ТАУЛЕР)

Сельченок Елена Константиновна
Белорусский государственный университет, ст. преподаватель
Минск, Республика Беларусь
elena.selchenok@gmail.com

Резюме: В статье рассматривается творчество Майстера Экхарта, Генриха Сузо и Иоганна Таулера с точки зрения отражения гностических топосов - культурных констант, оформившихся на основе мировоззрения исторического гностицизма, которые несут в себе культурно-генетический код и способны вырабатывать новые значения в ходе усвоения творческим сознанием в рамках мировоззренческой концепции конкретной культурной эпохи.
Ключевые слова: *гностицизм, гносис, топос, гностический топос, мистицизм, «рейнская мистика».*

Несмотря на то, что гностицизм как религиозно-философский феномен культуры принадлежит эпохе поздней Античности, комплекс идей, сформировавшихся в мировоззрении гностических школ и авторских мифологий был усвоен последующей европейской культурой, в частности, германской. Гностическое мировоззрение распалось на ряд топосов, источник которых не осознавался. Они продолжили свое существование внутри европейской культуры. Гностические топосы – культурные константы, оформившиеся на основе мировоззрения исторического гностицизма, которые несут в себе культурно-генетический код и способны вырабатывать новые значения в ходе усвоения творческим сознанием в рамках мировоззренческой концепции конкретной культурной эпохи.

Исходя из анализа мировоззрения гностицизма, можно сформулировать основные топосы, которые устойчиво воспроизводились в европейской культуре вообще и в германской в частности. 1) Поиск и обретение тайного знания о Боге и мире (гнозиса), преобразующего как сущее – через возвращение ему утраченной полноты, подлинности, целокупности (плерома), – так и самого ищущего: из просто духовного человека (пневматика) он становится гностиком, причастным тайному знанию и способным к творческому преобразованию мира (TI). 2) Многомирие – иерархическое развертывание сложной системы отдельных эонов, являющихся результатом эманации Единого и характеризующихся убывающим присутствием духа; любая творческая активность как созидание одного из таких миров. В рамках топоса эоны трактуются достаточно широко – от прямолинейного отождествления с ангелами до более сложных конструктов: пространственно-временной континуум («царствие сие», «век сей»), жизненные сферы, циклы творения, уровни реализации эманируемого Единым творческого начала, состояния бытия (TII). 3) Неразрешимый, извечный конфликт (Бога и мира, духа и плоти, Единого Бога и злого демиурга, посвященных гностиков и изначально чуждых гнозису хиликов и т.п.) как результат напряженной, дуалистически заостренной нетождественности верхних и нижних ступеней иерархии многомирия (TIII). 4) Драматически переживаемый разрыв с Единым и попыткой восстановления связи с Ним через одухотворение материального. В учении позднеантичных гностиков этот топос оформился благодаря осмыслению сюжета про авантюру последнего, низшего эона (София-Ахамот), из-за гордыни познания Единого низвергнутого из плеромы и нарушившего тем самым её целостность, однако после пребывания во мраке и печали способствовавшего восстановлению плеромы за счет двух новых эонов (Христос и Святой Дух) и с их помощью наделившего материальный мир духовным началом. При всей вариативности софийного топоса он характеризуется рядом устойчивых характеристик: знание (Божественная Премудрость), женская сущность, раздвоенность (идеальная София и плотская Ахамот) и пр. (TIV). 5) Стратификация человечества сообразно причастности к духу (пневматики, психики, хилики) или способности обрести/осознать таковую в процессе обретения гнозиса, повторяющая иерархию многомирия; осмысленная и целенаправленная селекция пневматиков, способных стать гностиками

(TV). 6) Социальная организация как последовательное проецирование на общину избранных структуры эона, в рамках которого возглавляющий их мироправитель, архонт стремится к синтезу духовной и светской власти (TVI). 7) Эсхатологическая мотивация индивидуальной активности: когда все избранные пневматики, несущие в себе семя Софии, станут наделенными знанием гностиками, София и их дух будут восприняты плеромой, а материальный мир, лишившись всего духовного, погибнет в огне (TVII).

Развитие гностических идей в немецкой культуре обнаруживается в собственно мистической (в том числе и богословской) традиции (у Майстера Экхарта, Николая Кузанского, Я. Бёме). Ярче всего это проявилось в так называемой «рейнской мистике» (Майстер Экхарт, Г. Сузо, И. Таулер), в которой начинают проявляться собственно германские мотивы [3, с. 63]: «Рейнская мистика – это мера германской философии, ее ось, позволяющая откладывать от нее и к ней дистанции, соответствующие разным эпохам, а также направления и узоры мыслительных движений – ритмов и возвратов» [3, с. 95].

Традиционно и Майстера Экхарта, и Николая Кузанского относят к неоплатонической традиции. Если говорить о соотношении гностицизма и неоплатонизма, можно обозначить их существенное различие: дуальность, сообщающая гностицизму драматизм, и завышенный антропологизм, предполагающий особую роль человека в судьбе мира. Антропоцентризм – главная характерная особенность гностицизма, в то время как человек для неоплатоников – незначительный элемент общей структуры. Неоплатонизм и гностицизм развивались параллельно, причём первый – в сторону сближения с религией, второй – в сторону философии. Однако если неоплатонизм отталкивался от всё более догматизируемой платоновской традиции, то гностицизм усвоил и истолковал последнюю через посредство традиции иудеохристианского монотеизма, пусть и сильно эллинизированного. В обеих системах, неоплатонической и гностической, присутствует Единое, путем эманации вычленяет из своего единства сложную иерархию сущностей и порождает Ум и Душу. Низшие уровни бытия ценны лишь тем, что в них есть от Души – одухотворяющими материю идеями. Человек повторяет в себе структуру всего мироздания, т.е. является микрокосмом в полном смысле – единством ума и души. Однако мировоззрение гностиков более драматично и дуалистично – оно делает противопоставление духовного и материального непримиримым, ищет ему эсхатологического разрешения, превращает человека в непосредственного участника процесса спасения. Тем не менее, как показывает история европейской культуры, в силу глубинного родства этих двух течений зачастую рецепция гностический идей в последующие эпохи протекала параллельно рецепции идей неоплатонизма. В европейском обществе, средневековом и Нового времени, христианском по своей сути, происходит смещение функций в паре неоплатонизм-гностицизм. Во-первых, из непримиримых оппонентов в поздней античности они превращаются в связку, тандем. Во-вторых, христианский антропоцентризм и дуализм приводят к тому, что роль движителя в этой паре переходит к гностицизму. Таким образом, по мнению И. И. Евлампиева, в культуре средневековья и возрождения, религиозной до мозга костей, именно гностицизм сообщил неоплатонизму вектор развития, в рамках которого последний разрабатывал философский вариант гнозиса: «…в этих системах ведущую роль играет именно гностическая парадигма, соединенная с классическим неоплатоновским учением о Боге и с пониманием Творения как эманации» [4].

И. И. Евлампиев отмечает, что особенно ярко эта трансформация, связанная с усилением чисто гностических элементов, прослеживается в развитии немецкой философии от Майстера Экхарта и Николая Кузанского до Фихте, Шеллинга и Гегеля. Если в истоке этой традиции господствует неоплатоническая концепция сверхбытийного Божества, стоящего выше всех противоречий, то в конце долгого мыслительного пути она превращается в детально проработанную гностическую концепцию саморазвивающегося Абсолюта, причем реальный процесс его развития непосредственно связан с деятельностью человека. Человек выступает здесь как своего рода эмпирическое, земное «измерение» Бога, Абсолюта, − как самое главное «измерение», в котором и свершается смысл всего процесса, происходящего в Абсолюте» [5].

Родоначальником «рейнской мистики» является Иоганн Экхарт (Майстер Экхарт). А. Г. Дугин полагает, что именно с него начинается формулировка самобытной германской мысли, поскольку он в свое богословие включил специфический мотив, который стал «глубинным вектором именно германской мысли» [3, с. 63].

По наблюдению М. Ю. Реутина, поколению доминиканских схоластов, пришедшему на смену поколению Фомы Аквинского, был свойствен пристальный интерес к наследию Платона и позднеантичных неоплатоников [7, с. 8]. Но Экхарт предложил «концепцию смысловой эманации взамен пантеистической сущностной эманации» (точнее – панентеистической) и выстроил

полифоническую философскую доктрину, которая отражала «его опыт причастности-непричастности Бога сотворенному миру» [7, с. 8].

Экхарт полагал, что высшая сила души – разум, единосущный Богу, несотворенная «искра», «крепость души», «сохранение естественного стремления к добру» [1, с. 967]: «Искра это есть единое единство в неразделенности своей, столь сроднилась она с Богом, и несет в себе образ всех тварей, образ без образа и преображение всех образов» (цит. по [11, с. 60]). Согласно Экхарту, в этом идеальном прообразе искры и есть высшая сила человеческой души. Это соответствует гностической «пневме». Р. В. Светлов указывает: «"Искра" – "пневма" (термин Валентиновской школы), у герметиков – "Нус (Ум)", еще вариативное понятие – "внутренний человек"». «"Искра" тождественна Богу» [8, с. 23]. «Иное» у Экхарта – это исхождение из Божественности ее Божественной сущности (TII).

Познание – наивысший, благороднейший труд души, но это познание Богом самого себя, «Бог познается Богом в душе». «Душа не действует, не познает и не любит, в ней действует и познает сам себя Бог» [7, с. 45]. Экхарт разделял учение о «внутреннем» и «внешнем» человеке (TIV). Мистический путь постижения и есть движение от «внешнего» человека к «внутреннему». Мистический путь постижения Бога у Экхарта устроен по принципу иерархического миропорядка: Дух постепенно движется от низших сил к высшим и в итоге вливается в природу Божественного (TII). «Искра» обладает богоподобной силой к уничтожению различия, к познанию Бога и к сознанию своего единства с Ним: «Так как каждое творение представляет собою одно из проявлений Бога, то оно и стремится к освобождению от преград конечного и к возвращению в Единство. Это означает, что Бог… возвращается в Самого Себя… Бог сознает себя в духе человека, «Его познание есть мое познание» [2, с. 22].

Мировоззрение Экхарта действительно близко радикальному неоплатонизму. Экхарт неявно разделяет источник Истины и творение мира: сущность – это Божество (Gottheit), а природа – Бог (Gott), т. е. божество, получившее образ и лицо, материя: «Бог действует, Божество же не действует, у Него нет необходимости действовать, в Нем нет никакого действия, Оно всегда отвергало всякое действие. Бог и Божество различаются действием и бездействием» [7, с. 29-31]. Божество выше бытия. Душа же человека тождественна именно Божественности. Экхарт утверждает рождение Бога в душе. Как отмечает Р. В. Светлов, «гностическое ощущение «внутреннего присутствия» отметает языческую опосредованность. Напрямую увязывая «небеса» в человеке с трансцендентным Божеством, оно делает критерием проверки истинности любой мысли, чувства, события именно этот внутренний, духовный центр в человеке» [8, с. 21]. Мехтильда Магдебургская также формулирует идею разделения на Бога и Божественность, соответственно, идеал – погружение в Божественное.

Экхарт предполагает тройственную структуру человека: внешний человек, внутренний и образ Бога в человеке, который соответствуют чувственному миру, миру разума и глубине души – Grund (сущность, ядро). В этом можно видеть тройственное деление на тело-душу и пневму в гностицизме. Отметим, что еще в 869 году на VIII Вселенском соборе была отвергнута трихотомия «тело-душа-дух» и принята дихотомия «тело-дух», так что тройственное деление человека с того времени оказалось за рамками церковной догматики.

В писаниях Экхарта появляется образ «неприступного замка души» как символа области духа. Тот же образ «внутреннего святилища Замка Души» [12, с. 81] появляется в это период и в мистике Мехтильды Магдебургской. Поскольку Экхарт творит почти спустя век после Эшенбаха, можно провести параллель между образом души как замка в замке Грааля Мунсальвеш.

Экхарт стирал границу между Сыном Божьим и сынами Божьими в значении верующих. Сын – истинное «Я», существующее в каждом. Соответственно, «преображение в тело Христово» подразумевает откровение об этом глубоком единстве со всеми другими сыновьями Бога и с Отцом. (TIV, TVII.) В этом можно видеть эсхатологическое единение гностиков и преемственность с арианским вероучением. В апокрифических «Деяниях Иоанна» Христос поет: «Хочу я быть спасенным и хочу спасать». «Для гностика несложно забыть о разнице между собой и тем же Христом, ибо по сути они – оно и то же» [8, с. 27].

Майстер Экхарт считал все пространственное, временное и индивидуальное только символами Божественной сущности. Как отмечает И. А. Исаев, в этом можно усмотреть корни реформационной идеологии [6, с. 116]. Реформация настаивала на замене внешней Церкви понятием внутренней Церкви, мистическим, по сути, и внешней истории – вечной историей. В рамках последней Искупление уже нельзя было понимать как единичное свершившееся действие, но как вечное явление, совершающееся постоянно в каждой верующей душе.

Ученик Экхарта Генрих Сузо вслед за учителем считал, что Великое Ничто Бога открывается тому малому ничто, которое скрыто в глубине души. Также у Сузо сохраняется от Экхарта учение о

душе-«искре» (scintillaanime). Но основное развитие в творчестве Сузо получил образ Софии – Божественной Премудрости.

Софийная мистика, которая долгое время не получала развития в западном богословии, присутствовала в ее недрах в виде скрытого течения, и только в конце XIII в. стала выходит на поверхность. В XIV в., благодаря в том числе и творениям Сузо, она становится популярной и открытой. По мнению Ю. А. Шабановой, причина актуализации – интенсивное развитие женской мистики или мистики любви, особенно широко представленной в это время в Германии [12, с. 188].

В творчестве Сузо образ Софии занимал особое место. У Сузо Премудрость – сверхбытийственная сила, близкая «потенциальному принципу творческой целостности» [12, с. 188]. В своей «Книге Вечной Премудрости» он рисует образ духовного рыцаря, который с «Вечной Премудростью на щите» странствует по жизни. София для Сузо – совокупность катафатического (объясняющего сущность Бога с помощью позитивных понятий, и атрибутов) знания о мире и о человеке, которое содержится в Боге независимо от существования творения: «Она исходит из нетварных глубин, спускаясь от высших творения к низшим, и задача Служителя Ее, преданного Ей рыцаря, найти Ее в низшем мире, в страдании и боли, чтобы вместе с ней проследовать путем Великого Возвращения – высшим и через них к изначальной бездне» [3, с. 81]. Премудрость (София) у Сузо говорит: «Посему, хочешь ли Меня лицезреть в нетварном моем Божестве, тогда тебе подобает здесь со Мной познакомиться и меня возлюбить в Моем страждущем человечестве…» [10] (TIV). Частички небесной Софии, «искры», поглощенные материей – вот как можно понимать Софию, в ее «страждущем человечестве».

Другое значимое произведение Сузо – «Книга Истины» – строится как диалог юноши с Истиной, Великой Премудростью. Истина здесь персонифицируется, именуется «Госпожа», «Возлюбленная Госпожа». Несомненно, в этом отразилась рыцарская традиция и Истина соединяется с образом Прекрасной Дамы. Тем не менее по форме сочинение Сузо напоминает гностическое Евангелие Истины и диалоги Герметического Свода.

Хотя Иоганн Таулер не был непосредственно учеником Мейстера Экхарта, он вполне может считаться его учеником по духу. Ключевая идея теософии Таулера – «Царствие Божие внутри нас» (так называется и его главное произведение) (TII). Путь к его обретению – тот самый внутренний человек (дух, пневма). Таулер отстаивает тройственное деление человека, близкое гностическому. В человеке собраны три человека: первый («осел» – Esel) – плотской, второй («слуга» – Knecht) – внутренний (душевный, разумный), третий («господин» – Herr) – высший внутренний (духовный). Этот третий и есть «основа» души (Grund), и только она является в прямом смысле Божественной (gottlich, göttig). Этот третий и способен совершить «прорыв» (Durchbrush) или «переход» (Überfahrt), поскольку, как и в гностицизме, этот самый внутренний человек находится в плену, из которого его надо освободить (TV). «Третий человек» соотносится с Божеством через сверхразумный экстатический опыт под знаком Диониса» [3, с. 93]. По сути, это и есть знание, дарованное в откровении, т.е. гнозис (TI).

Таулер подчеркивает бескомпромиссное (в духе гностицизма) противопоставление материи и духа: плотского, тварного и духовного единства Божественной Первосути [12, с. 174] (TIII). Потому единственный, по Таулеру, путь к Богу – отвержение всего внешнего. Особенный акцент он делает на пути человека к самому себе, который называет «вхождение внутрь», самопознание, «обращение в себя», Einkehr: «Противопоставление человеческого и Божественного, личностного Я и Божественного Я в индивиде снимается глубинным сверхрациональным понятием Не-Я, идентифицируемым Таулером с абсолютным и бездонным Ничто Божества, с сверхсущих Небытием». Эту бездну он понимает как сокровенную глубину души, что родственно «искре» души у Экхарта и у гностиков.

Три человека соответствуют трем уровням Божества. Апофатическому Божеству соответствует апофатический, третий, который и обожествляется. Второму человеку («слуге», «рабу») соответствует Творец – Троица – катафатический Бог в трех лицах. Внешний человек соединяется с господствующей над человеком Природой. Фактически перед нами то же тройное деление на материю, душу (подвластные Демиургу) и пневму (часть иного мира, неподвластную тварному несовершенному бытию).

Несмотря на по-разному расставленные акценты, в воззрениях «рейнских мистиков» явно проявляется гностический завышенный антропологизм, а также разрабатывается образ одухотворяющей Софии, Души мира. О гностическом компоненте учений рассмотренных нами мистиков еще в 1903 г. писал Э. Шмидт в своей двухтомной работе «Гнозис: основы мировоззрения

благородной культуры» («Die Gnosis: Grundlagen der Weltanschauung einer edleren Kultur») [13]. Уже больше столетия назад у самих немцев эта преемственность не вызывала сомнений.

Литература:

1. Большой энциклопедический словарь: философия, социология, религия, эзотеризм, политэкономия. – Минск : МФЦП, 2002. – 1008 с.
2. Гарин, И. И. Лютер / И. И. Гарин. – Харьков : Фолио, 1994. – 286 с.
3. Дугин, А. Г. Ноомахия: войны ума. Германский Логос. Человек апофатический / А. Г. Дугин. – М. : Академический проект, 2015. – 639 с.
4. Евлампиев, И. И. Гностицизм и европейская философия [Электронный ресурс] / Режим доступа: http://www.rhga.ru/science/center/ezo/seminars/evlampiev.pdf. – Дата доступа: 16.04.2018.
5. Евлампиев, И. И. Гностические мотивы в русской философии/ И. И. Евлампиев // Соловьевские исследования. – №2(7). – 2003. – С. 77–91. – Режим доступа: https://cyberleninka.ru/article/n/gnosticheskie-motivy-v-russkoy-filosofii/viewer – Дата доступа: 21.04.2018.
6. Исаев, И. А. Politica hermetica: скрытые аспекты власти / И. А. Исаев. – М. : Юристъ, 2002. – 413 с.
7. Реутин, М. Ю. Религиозная философия Майстера Экхарта: Автореф. дисс. … докт. филос. наук: 09.00.03 / М. Ю. Реутин. – М., 2011. – 53 с.
8. Светлов, Р. В. Античный неоплатонизм и александрийская экзегетика: Автореферат дисс. докт. филос. наук: 09.00.03 / Светлов Роман Викторович; Санкт-Пет.гос.ун-т. – СПб. : СПбГУ, 1996. [Электронный ресурс] / Р. В. Светлов. – Режим доступа: http://www.plato.spbu.ru/DISSERTATION/svetlov2.htm. – Дата доступа: 13.02.2017.
9. Сельченок, Е.К. Трансформация идей гностицизма в европейской культуре // Актуальные проблемы гуманитарного образования : материалы V Междунар. науч.-практ. конф., Минск, 18–19 окт. 2018 г. / редкол.: О.А. Воробьёва (отв. ред.) [и др.]. – Минск : БГУ, 2018. – С. 474–484.
10. Сузо, Г. Книга истины. Книга любви / Г. Сузо. – СПб. : Алетейя, 2003. – 174 с.
11. Черничкина, А. А. Философия культуры ранних немецких романтиков: Автореферат дисс. канд. филос. наук: 09.00.13 / Черничкина Анна Андреевна; Моск. гос. ун-т им. М. В. Ломоносова. – М.: МГУ, 2017. – 22 с.
12. Шабанова, Ю. А. Трансперсональная метафизика Мастера Экхарта. В контексте развития европейской философии / Ю. А. Шабанова. – Днепропетровск, 2005. – 238 с.
13. Schmitt, E. H. Die Gnosis: Grundlagen der Weltanschauung einer edleren Kultur. In 2 Bänden. Die Gnosis des Mittelalters und der Neuzeit / E. H. Schmitt. Aalen, 1968.

XÜLASƏ
“REYN MİSTİKLƏRİ”NİN FƏLSƏFƏSİNDƏ QNOSTİK TOPOSLAR (MAİSTER EKXART, H. SUZO, Y. TAULER)

Xülasə. Məqalədə Maister Ekhart, Henrix Suzo və Yohan Taulerin yaradıcılığı qnostik toposların - mədəni-genetik kod daşıyan tarixi Qnostisizmin dünyagörüşü əsasında formalaşmış mədəni sabitlərin əks olunması baxımından araşdırılır və konkret mədəni dövrün ideoloji konsepsiyası çərçivəsində yaradıcı şüurla assimilyasiya prosesində yeni mənaların inkişaf etdirməsi göstərilir.

Açar sözlər: *qnostisizm, irfan, topos, qnostik topos, mistisizm, “Reyn mistisizmi”.*

SUMMARY
GNOSTİC TOPOSES İN THE PHİLOSOPHY OF THE "RHİNE MYSTİCS" (MEİSTER ECKHART, G. SUZO, I.TOWLER)

Summary: The article examines the work of Meister Eckhart, Heinrich Suso and Johann Tauler from the point of view of the reflection of Gnostic toposes - cultural constants that took shape based on the worldview of historical Gnosticism, which carry a cultural-genetic code, and are able to develop new meanings in the course of assimilation by creative consciousness within the framework of the ideological concept of a particular cultural era.

Key words: *gnosticism, gnosis, topos, gnostic topos, mysticism, «Rhine mysticism».*

MÜNDƏRİCAT

PLENAR İCLAS
ПЛЕНАРНОЕ ЗАСЕДАНИЕ
PLENARY SESSION

1. **Kərimli T.H.** Nizami Gəncəvi yaradıcılığında tarixi şəxsiyyətlər (*AMEA, M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu, Azərbaycan*) 3
2. **Nağısoylu M.Z**. Nizami Gəncəvinin Yaxın Şərq ədəbiyyatında yeri (*AMEA, İ.Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, Azərbaycan*)..... 5
3. **Мурзахмедова Г.М.** О месте поэзии Низами Гянджеви в кыргызской литературе (*Бишкекский государственный университет, Кыргызстан*) 7
4. **Бегалинова К.К.** Об особенностях этического учения Низами Гянджеви (*Казахский национальный университет Аль-Фараби, Казахстан*) 10
5. **Снапковская С.В.** Культурная безопасность: актуальные аспекты исследования (*Белорусский государственный университет, Республика Беларусь*) 14
6. **Məmmədov A.İ.** Nizami Gəncəvinin yaradıcılığında multikultural ənənələr (*Sumqayıt Dövlət Universiteti, Azərbaycan*)..... 20

I BÖLMƏ
MİLLİ-MƏDƏNİ ÖZÜNƏMƏXSUSLUQ: FOLKLOR, ƏDƏBİYYAT VƏ TARİX ASPEKTLƏRİ

I СЕКЦИЯ
НАЦИОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНАЯ ИДЕНТИЧНОСТЬ: АСПЕКТЫ ФОЛЬКЛОРА, ЛИТЕРАТУРЫ И ИСТОРИИ

I SECTION
NATİONAL AND CULTURAL İDENTİTY: FOLKLORE, LİTERATURE, AND HİSTORY

7. **Məmmədzadə S.Ə.** Azərbaycanın ilk qala şəhərlərinin ictimai həyatı. (*AMEA Tİ, Azərbaycan*) 24
8. **Tağıyeva R.İ.** Cənubi Qafqazın 1903-cü ildə hərbi-topoqrafik xəritəsində Azərbaycan toponimlərinin arealı. (*SDU, Azərbaycan*) 28
9. **Şərifova L.Ç.** Zərdüştilik və onun Azərbaycanda tədqiqi məsələsinə dair (*QKU, Azərbaycan*)..... 31
10. **Mikayılov Ş.S.** Millətçi erməni kilsəsinin deportasiya siyasəti. (*ADPU-nun Şamaxı fil, Azərbaycan*) 34
11. **Məhərrəmov S.Q.** XX əsrin 20-ci illərində Azərbaycan SSR-in kənd təsərrüfatının slavyan ölkələri ilə fərqli xüsusiyyətləri (*SDU, Azərbaycan*) 36
12. **Hüseynova A.T.** Göytürklərin həyat və məişəti, dini inamı və etnik mədəniyyəti (*GDU, Azərbaycan*)..... 38
13. **Najafizadeh Mehrangız.** Narratives of the Azerbaijanı IDPs from the Nagorno-Karabakh occupied territories (late XX century - early XXI century) (*Universıty of Kansas, Kansas State, US*)..... 41
14. **Bayramova A.A.** Bayır-Bucaq türkmanlarının yer-yurd adları. (*SDU, Azərbaycan*) 42
15. **Abbaslı S.İ.** 1940-1990-cı illər Qarabağ folklorunun tədqiqinə dair (*AMEA Fİ, Azərbaycan*) 44
16. **Dadaşova A.T.** Tarixi roman milli dəyərlərin daşıyıcısı kimi. (*AMEA Tİ, Azərbaycan*) 47
17. **Səlimov Ş.D.** Azərbaycan-Ermənistan münasibətlərində Azərbaycan türklərinə məxsus humanizm prinsipi və onun nəticələri (*SDU, Azərbaycan*) 49
18. **Fərəcova A.Ə.** İnqilabçı satirik şair (Əli Nəzmi).(*GDU, Azərbaycan*) 52
19. **Əhmədov Q.H**. Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin "Mirzə Səfər" hekayəsində cəmiyyət və şəxsiyyət problemi. (*SDU, Azərbaycan*) 56
20. **Rəfiyeva A.İ., Zeynalova R.H**. 1960-1980-ci illər ədəbiyyatşünaslığında Qulu Xəlilovun ədəbi-tənqidi görüşləri (*SDU, Azərbaycan*) 58

21. **Məmmədova L.K.** Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin hekayə-lərində dastan ənənələri (*BSU, Azərbaycan*) 61
22. **Cümənov D.A.** Poeziyada azad şeir məsələsi (*SDU, Azərbaycan*) 64
23. **İbayev N.A.** Sevgi-məhəbbət məfhumu ilə bağlı frazeoloji vahidlər (aşıq poeziyası əsasında) (*SDU, Azərbaycan*) 66
24. **Novruzova N.S.** "Kitabi- Dədə Qorqud" mətnlərində alqış və öymələrin etnokulturoloji anlamları (*BSU, Azərbaycan*) 70
25. **Isgəndərov B.A.** Məmməd Aslanın epik şeirlərinə bir nəzər. (*SDU, Azərbaycan*) 74
26. **Əliyeva L.A.** Şeirdə fərdi üslub ənənə və müasirlik kontekstində (Arif Abdullazadənin yaradıcılığı əsasında). (*SDU, Azərbaycan*) 77
27. **Allahverdiyeva L.N.** Əli Sultanlı dramaturgiyanın ən önəmli tədqiqatçısı kimi. (*SDU, Azərbaycan*) 80
28. **Eminalıyev E.M.** Cümhuriyyət dövrü ədəbiyyatında siyasi lirika. (*ADPU-nun Şamaxı fil, Azərbaycan*) 82
29. **Məmmədxanova N.C**. Архетипические образы и азербайджанский менталитет (*BSU, Azərbaycan*) 86
30. **Məmmədova T.K.** Ədəbiyyatda psixologizm probleminə dair (*SDU, Azərbaycan*) 87
31. **Hüseynova A.**H. Müstəqillik illərində Söhrab Tahirin bölünmüş vətən mövzusu (*SDU, Azərbaycan*) 92
32. **Cabarova M.**A. Abdulla bəy Asinin məhəbbət lirikası (*SDU, Azərbaycan*) 94
33. **Əliyeva Ş.Ş.** Tənqidi –realist dram əsərlərində ekspressivliyin parametrləri (*AMEA Əİ, Azərbaycan*) 98
34. **Musayeva G.** Əfsanə-poema: folklor və yazılı ədəbiyyat kontekstində (*AMEA Əİ, Azərbaycan*) 100
35. **Nəsib T.** Nağıl, dastan təhkiyyəsində tipoloji xüsusiyyətlər xüsusiyyətləri (*AMEA Fİ*, Azərbaycan) 101
36. **Cəfərova X.E.** Mistifikasiyanın ədəbi-estetik xüsusiyyətləri (*AU, Azərbaycan*) 103
37. **Супранкова Т.С.** Фольклорные аспекты фаустианы в белорусском романтизме (*БелГУ, Беларусь*) 107
38. **Bağırova A.S**. İsa Hüseynovun əsərlərində soyadlar (*SDU, Azərbaycan*) 112
39. **Əsgərova T.Ş.** Məhəmmədhüseyn Şəhriyarın yaradıcılığında azadlığa çağırış ideyaları (*BSU, Azərbaycan*) 114
40. **Ağayev İ.** Mürəkkəb şərait və xarakterin bütövlüyü (*SDU, Azərbaycan*) 117
41. **Məmmədova E.E**. Anarın "Qaragilə" hekayəsi və "Sənət yanğısı" essesində cənub nisgili *SDU, Azərbaycan*) 121
42. **Babayeva A.N.** Aşıq Ələsgər və Qaracaoğlan (*SDU, Azərbaycan*) 123
43. **Quluyeva Ş.İ.** Aşıq Ələsgərin yaradıcılığında siyasi lirika (*SDU, Azərbaycan*) 125
44. **Qədimaliyeva A.F.** Dədə Ömər Rövşəni yaradıcılığında Nizami ideyalarının əksi. (*ADİU, Azərbaycan*) 128
45. **Морозова Т.А**. Формы композиции белорусских календарно-обрядовых песен: к вопросу становления категорий исторической поэтики (*БелГУ, Беларусь*) 131
46. **Гамидова Р**. Обозначение человека по его социальному статусу и должности в Новгородских берестяных грамотах *(ВАВС МО АР, Азербайджан)* 136
47. **Удалых Г.Д**. Религиозно-языковая картина мира русских переселенцев Азербайджана. (*БСУ, Азербайджан*) 140
48. **Mirzəyeva V.K.** XX əsr ABŞ ədəbi mühitində yeni nəsil milli-etnik ədəbiyyatın bədii-estetik xüsusiyyətləri (*ADU, Azərbaycan*) 143
49. **Rüstəmov Q.E.** Cefri Yevgenidesin "Midlseks" romanında milli-mədəni özünəməxsusluq və akulturasiya (*ADU, Azərbaycan*) 145
50. **Яхъяева К.Я.** Образ матери в произведении Дорис Лессинг «Пятый ребенок» (*СГУ, Азербайджан*) 148
51. **Зелезинская Н.С.** Негероический герой подросткового романа XXI века (*БелГУ, Беларусь*) 152
52. **Mərdanova S.M.** Üzeyir Hacıbəylinin "Arşın mal alan" musiqili komediyasının dilində ailə-məişət üslubu xüsusiyyətləri *(BDU, Azərbaycan)* 155

II BÖLMƏ
İNSAN VƏ CƏMİYYƏT MƏSƏLƏLƏRİ NİZAMİ GƏNCƏVİ YARADICILIĞINDA

II СЕКЦИЯ
ПРОБЛЕМЫ ЧЕЛОВЕКА И ОБЩЕСТВА В ТВОРЧЕСТВЕ НИЗАМИ ГЯНДЖЕВИ

II SECTION
A HUMAN AND SOCIETY ISSUES IN THE NIZAMI GANJAVI CREATIVITY

53. **S. Dilek Yalçın Çelik.** Türkiyədə Nizâmî-i Gencevî üçün akademik çalışmalar (Türkiye'de Nizâmî-i Gencevî hakkında yapılan akademik incelemeler) (*HÜ, Türkiye*) 159
54. **Muradoğlu N.** Nizami Gəncəvinin milli kimliyi (*AMEA Fİ, Azərbaycan)* 162
55. **Məmməd T.** Nizaminin ədalət konsepsiyası elm və irşad kontekstində (*AMEA Əİ, Azərbaycan*)..... 166
56. **Əmrahov M.İ., Əmrahova M.M.** Nizami Gəncəvi müasir tariximizdə: araşdırmalar tarixin işığında. (*AMEA Tİ; ADPU-nun Şəki fil*)..... 167
57. **Əlibəyli Ş.Ə.** Nizami "Xəmsə"sində akustik obrazlar (*AMEA MAƏM, Azərbaycan)*..... 171
58. **Babayev Y.M.** Nizami poeziyasında simvollar və onların bədii-fəlsəfi yükü. (*ADPU, Azərbaycan*)..... 175
59. **Мурадова Ф.Р.** Низами Гянджеви и русская ориентальная литература первой трети XIX века (*БСУ, Азербайджан*)..... 181
60. **Məmmədova Ə.B.** Nizami "Xəmsə"sində leksik vahidlər (tətbiqi dilçilik müstəvisində) (*BDU, Azərbaycan*)..... 186
61. **Əliyev R.Y.** Nizami və bədii söz (*SDU, Azərbaycan*) 192
62. **Zeynalova S. S.** Nizami yaradıcılığında Qərb ədəbi-estetik dəyərlərindən təsirlənmə problemi *(ADU, Azərbaycan)* 195
63. **İsmayılova A.İ.** Nizami Gəncəvi yaradıcılığında insan və cəmiyyət məsələləri. (*MDU, Azərbaycan*) 198
64. **Həsənov E.L.** Nizami Gəncəvi əsərlərində milli və ümumbəşəri dəyərlər. (*AMEA, Gəncə bölməsi, Azərbaycan*) 203
65. **Rüstəmov Ə.M.** N.Gəncəvinin yaradıcılığında onomastik vahidlərin ifadəsi ("İsgəndərnamə" əsərində) (*SDU, Azərbaycan*)..... 206
66. **Abdullabəyova P.Y.** Nizami Gəncəvinin dilində rənglərin leksikası (*AzTU, Azərbaycan*)..... 210
67. **Həsənova S.Q.** Nizami Gəncəvi yaradıcılığında dialoq mədəniyyəti (*NDU, Azərbaycan*)..... 213
68. **Musayeva L.Z.** Human and society in Nizami Ganjavi`s creative activity (*BSU, Azərbaycan*)..... 217
69. **Əsədullayeva P.A.** Nizami Gəncəvinin "Xəmsə"sində zaman ifadə edən qoşmalar (*AMEA Şİ, Azərbaycan*)..... 219
70. **Mürsəliyeva X.M.** N.Gəncəvinin "Sirlər xəzinəsi" əsərində hərəkət adları (*SDU, Azərbaycan*) 221
71. **Bayramov A.Ə.** Nizami Gəncəvinin "İsgəndərnamə" poemasında qıpçaq etnonimi (*SDU, Azərbaycan*) 225
72. **Ağababayeva S.E.** N.Gəncəvi yaradıcılığında və postmodern ədəbiyyatda insan problemi (*BSU, Azərbaycan*)..... 227
73. **Xəlilova S.İ.** Nizaminin əsərlərindən ilham almış sevgilər (*SDU*) 230
74. **Hüseynova Ə.D.** Nizami Gəncəvinin poeziyasında Bərdənin bədii təcəssümü (*AMEA Əİ, Azərbaycan)*..... 234
75. **Karimova D.A.** The genıus of our poetıc world: Nizami Ganjavi's heritage (*SDU, Azərbaycan*) 236
76. **Əbdürəhmanova K.T.** Nizami Gəncəvinin qəsidələrinin lirik qəhrəmanı (*BSU, Azərbaycan*)..... 239
77. **Tahirqızı Ş.** Nizami Gəncəviyə həsr olunmuş biblioqrafik resurslar **(***AMEA MEK, Azərbaycan*)..... 242

78. **Bünyadov Z.V.** Nizami Gəncəvinin dövlət və cəmiyyət haqqında ideyaları (*SDU, Azərbaycan*) 248
79. **Məmmədzadə C.N.** Nizami Gəncəvi dilində antik dillərə məxsus alınmalar haqqında (*BDU, Azərbaycan*) 250
80. **İbrahimli M.B.** Nizami yaradıcılığında tarix (*SDU, Azərbaycan*) 254
81. **Vəliyeva S.V.** Nizami humanist sənətkar kimi (*SDU, Azərbaycan*) 256
82. **Əliyeva A.M.** Nizami Gəncəvi yaradıcılığında bitkilərə münasibət (*NMİ, Azərbaycan*) 259
83. **Babayeva M.** Nizami Gəncəvinin yaradıcılığında humanizm, əxlaq və insana sevgi təzahürləri (*ADPU, Azərbaycan*) 262
84. **Qasımova S.C.** Nizami yaradıcılığının janr özəllikləri (*BSU,Azərbaycan*) 265
85. **Rzayev Ə.** İ. "Xəmsə"də gender münasibətləri (*SDU, Azərbaycan)* 268

III BÖLMƏ
MƏDƏNİYYƏTLƏRARASI KOMMUNİKASIYA: QARŞILIQLI ƏLAQƏLƏRİN İCTİMAİ-PSİXOLOJİ, ETİK VƏ KOQNİTİV XÜSUSİYYƏTLƏRİ

III СЕКЦИЯ
МЕЖКУЛЬТУРНАЯ КОММУНИКАЦИЯ: СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ, ЭТИЧЕСКИЕ И КОГНИТИВНЫЕ ОСОБЕННОСТИ ВЗАИМООТНОШЕНИЙ

III SECTION
INTERCULTURAL COMMUNICATION: SOCIO-PSYCHOLOGICAL, ETHICAL, AND COGNITIVE PECULIARITIES OF THE INTERRELATION

86. **Mammadov A., Babayeva N.** The role of translator in the discourses of globalization and de-globalization (*ADU, Azərbaycan*) 271
87. **Xəlilli Ş.H.** Uilyam Şekspirin sonetlərində Mövlana Cəlaləddin Ruminin poetik obrazı haqqında (*ADU, Azərbaycan*) 274
88. **Cəfərova N.B.** Azərbaycanda mədəniyyətlərarası kommunikasiyanı şərtləndirən aspektlər (*ADPU, Azərbaycan*) 276
89. **Наджиева Ф.С.** Художественный перевод и его роль во взаимодействии культур (*BSU, Azərbaycan*) 279
90. **Синило Г.В.** Диалог между Западом и Востоком и концепция мировой литературы в «Западно-Восточном Диване» И. В. Гёте (*БелГУ, Беларусь)* 283
91. **Əliyeva H.Ə.** Erix Auerbaxın "Mimesis" əsəri və komparativistika məsələləri *(ADU, Azərbaycan)* 288
92. **İsgəndərova N.V.** Bədii mətnin siyasi transformasiyası *(SDU, Azərbaycan)* 290
93. **Həmzəyeva S.S.** M.Bulqakovun "Master və Marqarita" əsərində mistik motivlər *(SDU, Azərbaycan)* 293
94. **Orucova S.A.** Nağıl mətni dilçiliyin obyekti kimi (*ADİU, Azərbaycan*) 294
95. **Yunusova Ş.Ə.** Dillərin qarşılıqlı əlaqəsı və xarici dillərin öyrənilməsinin əhəmiyyəti (*SDU, Azərbaycan*) 296
96. **Bünyatova A.B.** Mədəniyyətlərarası tərcümədə düzgün strategiyanın seçilməsi (*SDU, Azərbaycan*) 299
97. **Цвирко Е.И., Прокопчик А.В.** Особенности жанра «магический реализм» и его роль в раскрытии конфликта в цикле произведений М. Стивотер «Вороновый Круг» *(БелГУ, Беларусь)* 303
98. **Vəlizadə N.S.** Statistik lüğətlərin təhlilinin əsas linqvistik göstəriciləri (*AMEA Dİ, Azərbaycan)* 306
99. **Еремич В.Л., Коновалик В.К.** Семантическое значение фразеологических единиц, выражающих чувства в английском и русском языках *(БарГУ, Беларусь)* 309
100. **Nəcəfova Ş.Y.** Nizami Gəncəvinin bədii dilində Azərbaycan dilinə məxsus frazeoloji vahidlər (*SDU, Azərbaycan*) 311
101. **Məmməd İ.A.** Nizami Gəncəvinin ingilis ədəbiyyatşünaslığında tədqiqinə dair (*SDU, Azərbaycan*) 315

102. **Alıyeva A.A.** Nizami Gəncəvinin "Xosrov və Şirin" əsərinin özbək dilinə ilk tərcüməsi (*SDU, Azərbaycan*) 317
103. **Qazıyeva M.** Eposların linqvokulturoloji tədqiqi məsələləri *(ADU, Azərbaycan)* 320
104. **Əmrahova R.F.** Qeydgötürmə vərdişlərinin ardıcıl tərcümədə istifadəsi. (*BSU, Azərbaycan*) 321
105. **Mahmudova M.N.** Nitq mədəniyyəti məsələləri televiziya məkanında (*GDU, Azərbaycan*) 323
106. **Rəsulova L.V. "**Codex Cumanicus"un Avropada araşdırılması tarixindən (*AMEA Dİ, Azərbaycan*) 327
107. **Rüstəmli A.M.** Mətn komponentləri arasındakı sintaktik əlaqə (*BSU, Azərbaycan*) 331
108. **Мустафаева М.М.** Роль перевода в межкультурной коммуникации (*БСУ, Azərbaycan*) 333
109. **Mirzəyeva S.M.K.** Azərbaycan və ingilis dillərində nağıl formullarında ortaq və fərqli cəhətlər (nağılların struktur karkasının universallığı kontekstində) (*BSU, Azərbaycan*) 337
110. **Şükürova S.F.** Azərbaycan dilinin Şamaxı şivələrində morfoloji yolla söz yaradıcılığı (*ADPU-nun Şamaxı fil, Azərbaycan)* 340
111. **Nağıyeva Ş.B.** Tərcümədə xüsusi adların verilməsində ənənə və müasir tendensiyalar (N. Gəncəvinin "Yeddi Gözəl" poeması əsasında) (*ADU, Azərbaycan*) 343
112. **Шевлякова-Борзенко И.Л.**«Точки ментального схождения» национальных характеров белорусов и китайцев как факторы успешной межкультурной коммуникации *(УХ пЧ, КНР)* 346
113. **Каджая Н.** Поэзия Н. Рубцова в грузинских переводах **(***ГУАЦ, Грузия)* 351
114. **Разгоняева И.А., Коновалик В.К.** Семантическое значение фразеологических единиц, отражающих понятие «деньги» в английском и белорусском языках *(БарГУ, Беларусь)* 357
115. **Козлова Т.И.** Типология злодеев в сказках Г. Х. Андерсена *(БелГУ, Беларусь)* 360
116. **Кузар Ж.Н.** Ключевые слова как лингвистические репрезентаторы авторской концепции **(***ЕНУ, Казахстан)* 363
117. **Дубровина М. Э.** Тюркская категория числа как результат, сформированный в языковой системе на основании экстралингвистических особенностей тюркского этноса **(***СПГУ (Россия)* 367
118. **Mərdanlı H.H.** F. Dürrenmattın "Yaşlı xanımın gəlişi" pyesində insan və cəmiyyət problemi (*SDU, Azərbaycan*) 370
119. **Королева В.В.** К вопросу о формировании «гофмановского текста» в русской литературе (первая половина XİX века (*БелГУ, Беларусь*) 373
120. **Abdurahmanova R.Q.** Noam Xomski ilə bərabər dilçiliyə yeni düşüncə tərzinin gətirilməsi (*ADU, Azərbaycan*) 379
121. **Абдуллаев А.Н.** Концепт «нефть» в контексте бакинского текста русскоязычных писателей азербайджана (*SDU, Azərbaycan*) 382
122. **Vəliyeva G.İ.** Söz vurğusunun fonoloji tipologiya baxımdan səciyyəsi (*SDU, Azərbaycan*) 386
123. **Габибуллаева Н.Ф.** Американский дискурс и его специфические особенности (*ATMU, Azərbaycan*) 388

IV BÖLMƏ
DÜNYANIN DİL MƏNZƏRƏSİ: SOSİAL VƏ LİNQVİSTİK MƏSƏLƏLƏR

IV СЕКЦИЯ
ЯЗЫКОВАЯ КАРТИНА МИРА: СОЦИАЛЬНЫЕ И ЛИНГВИСТИЧЕСКИЕ ВОПРОСЫ

IV SECTION
LANGUAGE WORLDVIEW: SOCIAL AND LINGUISTIC ISSUES

124. **Şükrü Halûk Akalin.** Intercultural communication and electronic lexicography (*HU, Turkey*) 392

125. **B. Tahir Tahiroğlu.** Intercultural communication and an important step in lexicography: data collection in online dictionaries (*ÇU, Turkey)* 395
126. **Сулейманова С.А.** Культурный код и метафоры (*BSU, Азербайджан*) 400
127. **Жаркынбекова Ш.К., Заданова Э.Б.** Репрезентация лингвокультурного типажа «yuppie» в языковой картине мира американцев (*ЕНУ, Казахстан)* 403
128. **Qarayeva A.V., Mustafayeva G.V.** Hərəkət feilləri (*SDU TK, Azərbaycan)* 406
129. **Əhmədova E.H.** Qubadlı toponimlərinin yaranmasında nitq hissələrinin rolu (*SDU, Azərbaycan*) 410
130. **Ələkbərova N.Ş.** Dünyanın aparıcı milli dil korpusları (*AMEA Dİ, Azərbaycan)* 412
131. **Rüstəmzadə A.V.** Elitar diskurs mədəniyyətlərarası dialoq və hibrid identiklik problemlərinin kəsişmə sferası kimi (elitarizmin bilinqvizm standartından postkolonial elitar diskursa qədər baxış) (*ADU, Azərbaycan*) 415
132. **Лебедев С. Ю.** Образная концепция личности и тип повествования (*БелГУ, Беларусь*) 418
133. **Eminli B.İ.** Kommunikativ uğursuzluq (*SDU, Azərbaycan*) 422
134. **Mancanova G.R, Zeynalova Z.Ə.** Hidronimlər (*SDU TK, Azərbaycan)* 424
135. **Musəvi S.E.** Mətn praqmatikasında fon biliyi problemi (*ADU, Azərbaycan*) 428
136. **Həmzəyeva L.Ə.** Dilçiliyin başqa elmlərlə həmhüdud termini "interferensiya"nın səciyyəsi (*SDU, Azərbaycan*) 431
137. **Abbasova S.A.** İltisaqi və flektiv dillərdə seqment səs əvəzlənmələri (*SDU, Azərbaycan*) 433
138. **İbrahimov R.M.** Leksik-semantik sahə strukturunda antonimik yuvalar (*SDU, Azərbaycan*) 436
139. **Əsədov Z.V.** «Su/bulaq başından qız qaçırtma» etnoeydemi (*MDU-nun Bakı fil, Azərbaycan)* 438
140. **Əliyev S.R.** Qərb və Azərbaycan dilçiliyində diskurs problemi (*BSU, Azərbaycan*) 443
141. **Керимова С.А.** Социально-психологические особенности межкультурной коммуникации: лингвистические аспекты (*BSU, Azərbaycan*) 445
142. **Quliyeva T.Ə., Abbasova N.B.** Yazının və dilin formalaşma xüsusiyyətləri (*SDU, Azərbaycan)* 447
143. **Hüseynova N.F.** Müasir dünyada təbii dilin emalı məsələləri (*ADNSU, Azərbaycan)* 450
144. **Sadıqova F.A.** Yusif Balasaqunlunun "Qutadğu Bilik" əsərində gələcək zamanın tarixi kökləri (*BDU, Azərbaycan*) 453
145. **İsgəndərova K.Y.** İngilis dilində işlək dil ifadələri (SDU, Azərbaycan) 457
146. **Məhərrəmzadə G.V.** Rus dilçiliyində polisemiyanın tədqiqi (*BBU, Azərbaycan*) 459
147. **Xasıyeva S.A.** Ədəbi danışıq üslubunun dilçiliyin bir sıra sahələri ilə qarşılıqlı əlaqəsi (*ADPU-nun Şamaxı fil, Azərbaycan)* 461
148. **Розмысло М.В., Коновалик В.К.** Особенности перевода названий англоязычных фильмов на русский язык (*БарГУ, Беларусь)* 465
149. **Kurbanova M.M.** Analysis and explication of syntax of Uzbek language (*NNU, Uzbekistan*) 468
150. **Сванидзе Р.А.** Семантические маркеры пандемии Covid-19 в немецкоязычном корпусе *(ГУАЦ, Грузия)* 472
151. **Чжэн Чао.** Традиционные монгольские картины из кожи в культуре современного Китая *(БелГУ, Беларусь)* 476
152. **Смагулова Б.Г.** Языковая картина мира как отражение образа народа/нации с позиции языка, мышления и культуры (*ЕНУ, Казахстан)* 479
153. **Rahtari M.F.** Azərbaycan dilinin məhsuldar ikihecalı fonetik struktur növləri (*SDU, Azərbaycan*) 482
154. **Əliyev E.T.** Azərbaycan dilinin inkişafında mövcud problemlər (*SDU, Azərbaycan*) 484
155. **Quliyeva D.R.** Ellipsis – kondensasiya hadisəsi kimi (*SDU, Azərbaycan*) 486
156. **Heydərova L.Ə.** "Xeyir" konseptinin anlayış məzmunu (*SDU, Azərbaycan*) 488
157. **Чжоу Хунвей.** Языковая картина мира как отражение национально-культурного своеобразия языка (*Университет Хучжоу, КНР*) 490

V

BÖLMƏ
CƏMİYYƏT VƏ TƏHSİL: TƏCRÜBƏLƏR, PROBLEMLƏR, ÇAĞIRIŞLAR

V СЕКЦИЯ
ОБЩЕСТВО И ОБРАЗОВАНИЕ: ОПЫТ, ПРОБЛЕМЫ, ВЫЗОВЫ

V SECTION
SOCIETY AND EDUCATION: EXPERIENCE, PROBLEMS, CHALLENGES

159. **Азимов Э.Г.** Современный словарь терминов изучения и преподавания языков *(ГИРЯ, Россия)* 494
160. **Мамедова С.М.** Вопросы обучения и воспитания в творчестве Низами Гянджеви (*СГУ, Азербайджан*) 496
161. **Кондратенко Т.Л.** Реализация модели тьюторского сопровождения в ВУЗЕ (*БелГУ, Беларусь)* 499
162. **Ибрагимова Н.А.** Методика организации и проведения экскурсий в целях развития русской речи и эстетического воспитания учащихся школ с азербайджанским языком обучения (*БСУ, Азербайджан*) 502
163. **Qasımova M.R.** Birinci sinifdə şagirdlərlə lüğət üzrə işin təşkili (2020-ci il nəşri 1-ci sinif «Azərbaycan dili» dərsliyinin təhlili əsasında) (*ADPU, Azərbaycan*) 506
164. **Qəribova M.N.** Alman dilinin tədrisində mədəniyyətlərarası ünsiyyətın öyrənilməsinin məqsədi (*ADU, Azərbaycan*) 512
165. **Məmmədova A.C.** Xarici tələbələr üçün üçün Azərbaycan dili dərslərində ev tapşırıqlarının rolu (*SDU, Azərbaycan*) 516
166. **Мусаева А.Т.** Лингвострановедческий подход как фактор развивающего обучения на уроках РКИ (*SDU, Azərbaycan*) 517
167. **Пироженко Л.В.** К вопросу о формировании культуроло-гической компетенции иностранных студентов *(УХ пЧ, КНР)* 520
168. **Dadaşzadə Ə.İ. , Cəfərov P.T.** Nizami Gəncəvi yaradıcılığında şəxsiyyəti formalaşdıran motivlər haqqında (*SDU, Azərbaycan*) 524
169. **Aliyev M.B.** Psychologıcal and psycholınguıstıc issues related to multılıngual education process (*BNU, China)* 528
170. **Həsənova A. E**. “Həyat Bilgisi” fənnində tolerantlıq problemi (orta məktəblərdə) (*Ağdam, Mahrızlı məktəbi, Azərbaycan)* 531
171. **Фомина М.Н.** Теоретико-методические аспекты подготовки будущих дизайнеров одежды в высшей школе Республики Беларусь (*БелГУ, Беларусь)* 534
172. **Снапковская С.В.**, **Ли Вэйвэй.** Ценности современной молодежи в китайско-белорусских культурных коммуникациях *(БелГУ, Беларусь)* 538
173. **Əhmədova Z.Q.** Nizami Gəncəvi və əməyə məhəbbət (*SDU, Azərbaycan*) 541
174. **Siwei Pu.** Culture as the most important factor in teaching Chinese to students (*БелГУ, Беларусь)* 545
175. **Cəbrayılov A.R.** Xarici dilin sərbəst öyrənilməsinin xüsusiyyətləri və yolları *(AR SQ HA, Azərbaycan)* 549
176. **Song Shanshan.** Regional subculture and intercultural communication competence: a study of the reform of Chinese culture course for international students in China *(UoH, China)* 551
177. **Məmmədova J.E.** Elektron resurslar bazasında yaradılan Azərbaycan dilinin milli korpusu *(SDU, Azərbaycan)* 554
178. **Синсинь Ван.** Формирование национально-культурной идентичности китайских студентов, изучающих иностранные языки (*УХ пЧ, КНР)* 557
179. **Hüseynov Ş.Ə.** Nizami Gəncəvinin pedaqoji irsində şəxsiyyət problemi (*SDU, Azərbaycan*) 560
180. **Сельченок Е.К**. Гностические топосы в философии «рейнских мистиков» (Майстер Экхарт, Г.Сузо, И.Таулер) (*БелГУ, Республика Беларусь*) 563

İXTİSARLAR

ADİU, Azərbaycan	Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
ADPU, Azərbaycan	Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
ADPU-nun Şamaxı fil, Azərbaycan	Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin Şamaxı filialı
ADPU PK, Azərbaycan	Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin nəzdində Pedaqoji Kollec
ADU, Azərbaycan	Azərbaycan Dillər Universiteti
AMEA Dİ, Azərbaycan	Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası İ.Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu
AMEA Əİ, Azərbaycan	Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası N.Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu
AMEA İEB, Azərbaycan	Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası İctimai elmlər bölməsi
AMEA MAƏM, Azərbaycan	AMEA Nizami Gəncəvi adına Milli Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyi
AMEA Şİ, Azərbaycan	Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Z.Bünyadov adına Şərqşünaslıq İnstitutu
AMEA Tİ, Azərbaycan	Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu
AMEA Fİ, Azərbaycan	Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Folklor İnstitutu
AMEA MEK, Azərbaycan	AMEA Mərkəzi Elmi Kitabxanası
ARTN, Azərbaycan	Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazırliyi
AR SQHA, Azərbaycan	AR Silahlı Qüvvələrinin Hərbi Akademiyası
AzTU, Azərbaycan	Azərbaycan Texniki Universiteti
AU, Azərbaycan	Azərbaycan Universiteti
BDU, Azərbaycan	Bakı Dövlət Universiteti
BSU, Azərbaycan	Bakı Slavyan Universiteti
BBU, Azərbaycan	Bakı Biznes Universiteti
GDU, Azərbaycan	Gəncə Dövlət Universiteti
QKU, Azərbaycan	Qərbi Kaspi Universiteti
MDU, Azərbaycan	Mingəçevir Dövlət Universiteti
MDU-nun Bakı fil, Azərbaycan	M.V. Lomonosov adına MDU-nun Bakı filialı
NMİ, Azərbaycan	
SDU, Azərbaycan	Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu
SDU TK, Azərbaycan	Sumqayıt Dövlət Universiteti Sumqayıt Dövlət Universitetinin nəzdində Sumqayıt Dövlət Texniki Kolleci

СОКРАЩЕНИЯ

АТУ, Азербайджан	Азербайджанский технический университет
АУЯ, Азербайджан	Азербайджанский университет языков
АУПБ, Беларусь	Академия управления при Президенте Республики Беларусь
БелГУ, Беларусь	Белорусский государственный университет
БарГУ, Беларусь	Барановичский государственный университет, г. Барановичи, Беларусь
БГУ, Киргизия	Бишкекский государственный университет
БСУ, Азербайджан	Бакинский славянский университет, Азербайджан
ВАВС АР, Азербайджан	Военная Академия Вооруженных сил АР
ГИРЯ, Россия	Государственный институт русского языка им. А.С.Пушкина
ГУАЦ, Грузия	Государственный университет А. Церетели Кутаиси, Грузия
ЕНУ, Казахстан	Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Нур-Султан, Казахстан
КНУ, Казахстан	Казахский национальный университет имени Аль-Фараби, г. Алматы, Казахстан
КУМОиМЯ, Казахстан	Казахский университет международных отношений и мировых языков имени Абылай хана, г. Алматы, Казахстан

СГУ, Азербайджан	Сумгаитский государственный университет
СПГУ, Россия	Санкт-Петербургский государственный университет
УХ пЧ, КНР	Университет Хучжоу, провинция Чжэцзян, Китайская Народная Республика
ХГУ, Таджикистан	Худжандский Государственный Университет им. Б.Гафурова. Таджикистан

ABBREVIATIONS

BNU, China	Beijing Normal University
ENU, Kazakhstan	L.Gumilyov Eurasian National University, Kazakhstan
	Çukurova University, Adana, Turkey
ÇU, Turkey	Hacettepe Üniversitesi, Ankara, Türkiye
HÜ, Türkiyə	Al-Farabi Kazakh National University
KNU, Kazakhstan	National University of Uzbekistan
NUU, Uzbekistan	Azerbaijan State University of Economics,
UNEC, Azerbaijan	
UoH, China	University of Huzhou, International School, Zhejiang Province, China
UK KS, USA	Universıty of Kansas, Kansas State, USA

Çapa imzalanmışdır: 18.10.2021-ci il.
Şərti ç.v.1,81. Kağız formatı 60*84/1/16
Sifariş № 85. Tiraj 250 nüsxə.

Sumqayıt Dövlət Universitetinin
Redaksiya və nəşr işləri şöbəsi
Sumqayıt şəhəri, 43-cü məhəllə

2021 № 6

KONFRANS

MATERİALLARI